

ISSN 2308-054X

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

Маҷаллаи илмӣ

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

Научный журнал

HERALD

TAJIK STATE UNIVERSITY OF COMMERCE

Scientific journal

1(61) / 2026

ISSN 2308-054X

ПАЁМИ

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН**

ВЕСТНИК

**ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ**

HERALD

**OF THE TAJIK STATE
UNIVERSITY OF COMMERCE**

1(61)

Душанбе, 2026

ПАЁМИ

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН**

«Паёми Донишгоҳи давлатии
тиҷорати Тоҷикистон»
аз соли 2011 ба таъби мерасад

ВЕСТНИК

**ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ**

«Вестник Таджикского
государственного университета
коммерции» публикуется с 2011 года

Сармуҳаррир

Ректори ДДТТ Назарзода Х.Х.

Муовини сармуҳаррир

Машокиров Чамшед Неъматуллоевич

Главный редактор

Ректор ТГУК Назарзода Х.Х.

Заместитель главного редактора

Машокиров Джамшед Неъматуллоевич

АЪЗОЁНИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Адамов Н.А.	д.и.и., профессор, ОАО «ИТКОР», ш. Москва
Аминов И.А.	д.и.и., профессор, ДДМИТ, ш. Душанбе
Амонова Д.С.	д.и.и., профессор, ДСРТ, ш. Душанбе
Ҷабборов А.Д.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Кодирова З.Х.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Саидова М.Х.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Толибзода Қ.Қ.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Исраилов М.	д.и.и., профессор, ДСКР, ш. Бишкек
Рачабов Р.К.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.и.и., профессор, ДКМБ, ш. Белгород
Капустина Н.В.	д.и.и., дотсент, ДМ, ш. Москва
Шарофзода Ф.Р.	д.и.и., дотсент, ДБССТ, ш. Душанбе
Қудратов Н.А.	д.и.х., дотсент, ДБССТ, ш. Душанбе
Султонов З.С.	н.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Амонов С.С.	н.и.и., и.в., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Адамов Н.А.	д.э.н., профессор, ОАО «ИТКОР», г. Москва
Аминов И.А.	д.э.н., профессор, Т, ФЭГУТ, г. Душанбе
Амонова Д.С.	д.э.н., профессор, РТСУ, г. Душанбе
Джаббаров А.Д.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Кадырова З.Х.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Саидова М.Х.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Толибзода Қ.Қ.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Исраилов М.	д.э.н., профессор, КРСУ, г. Бишкек
Раджабов Р.К.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.э.н., профессор, БУПК, г. Белгород
Капустина Н.В.	д.э.н., доцент, ФУ, г. Москва
Шарофзода Ф.Р.	д.э.н., доцент, МУТПТ, г. Душанбе
Қудратов Н.А.	д.ю.н., доцент, МУТПТ, г. Душанбе
Султонов З.С.	к.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Амонов С.С.	к.э.н., и.о., доцент, ТГУК, г. Душанбе

МУНДАРИЧА

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҶТИМОӢ		
1.	Абдурахмон Ҳакимзода. Имкониятҳо ва афзалиятҳои минтақаҳои озодаи гумрукӣ ҳамчун омилҳои рушди минтақаҳои озодаи иқтисодӣ	10
2.	Азизов С.А. Мушкилот ва имкониятҳои сиёсати молиявӣ дар рушди минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон	17
3.	Алимардонзода Т.А. Самтҳои баланд бардоштани сифати зиндагии аҳоли дар заминаи татбиқи стратегияи миллии рушд	24
4.	Алимов Ҷ.Ш. Такмили механизмҳои ташкилию иқтисодии рушди хизматрасониҳои таълимӣ	32
5.	Анварзода М.А. Муаммоҳои муосир дар суръатбахшии рушди саноати Тоҷикистон	39
6.	Аноятшоева Ф.А. Туризми деҳот ҳамчун омилҳои рушди устувори иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои кӯҳии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшони Ҷумҳурии Тоҷикистон	47
7.	Ахмедова М.Ф. Рушди соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ дар раванди саноатикунории иқтисодиёт	53
8.	Аюбҷони Саломудин. Амнияти иттилоотӣ дар комплекси агросаноатӣ	58
9.	Бобоев Ш.Н. Истифодаи усулҳои баҳисобгирии хароҷот дар истеҳсолот ва хизматрасонӣ: таҳлили танқидӣ	65
10.	Гадоев А.Ф. Рақамикунонӣ-механизми калидии муқовимат ба коррупсия: афзалиятҳо ва хатарҳо	74
11.	Гадоев Ш.Д. Арзёбии зарфияти табию таърихии мавзеҳои ҳифзшавандаи ноҳияи маъмурии Шамсиддини Шохин: дурнамои истифодабарии онҳо дар соҳаи сайёҳии экологӣ	79
12.	Ғаффорзода Н., Кенчаев И.У. Омилҳои асосии таъмини амнияти энергетикӣ дар шароити рушди иқтисоди сабз	86
13.	Давлятов Э.М. Механизми маъмурикунонии андозҳои маҳаллӣ дар шароити рушди рақамикунонӣ	93
14.	Ёқубова Н.Ё. Нақши омилҳои иқтисодии беруна дар таъмини амнияти озуқаворӣ дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои иқтисодӣ	99
15.	Ибрагимова Д.И. Нақши иқтисоди рақамӣ дар баланд бардоштани самаранокии хизматрасонии давлатӣ дар минтақаҳо	111
16.	Иброгимова Р.А. Иқтидори сайёҳӣ-рекреатсионии минтақаи Кӯлоб: заминаҳои таърихӣ, вазъи муосир ва дурнамои рушди устувор	116
17.	Кабутзода Қ.М., Абдуллоев З.А. Омилҳои асосии баланд бардоштани иқтидори захираҳои кадрӣ дар ташкилот	121
18.	Кадирова З.Х. Рақобатпазирии донишгоҳ: равиши барномавӣ	129
19.	Камолитдин Б.С. Тоҷикистон дар масири расидан ба рушди устувор: таҳлили муқоисавии стратегияҳои миллии рушд	136
20.	Қодирова Д.К. Марҳилаҳои ташаккулёбӣ ва таҳаввулоти назарияи рушди минтақаҳо	147
21.	Қодирова М.З. Хусусиятҳои асосии гуруҳбандии хароҷот дар идоракунии корхонаҳои саноатӣ	154
22.	Комарова Г.Б., Мирзошехова Д.И. Нақши маркетинг дар идоракунии сохторҳои соҳибкории бозори истеъмолӣ дар шароити ноустувор	166
23.	Коситова У.О. Пешрафти технологияҳои молиявӣ ва таъсири он ба дигаргунсозии баҳши молиявии давлатӣ дар Тоҷикистон	173

24.	Курбанова С.М., Гадоев Ҳ.С. Аудити дохилӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани самаранокии баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон	185
25.	Қурбонов М.А. Арзиши иттилоот дар ҷаҳони рақамӣ: таъсири он ба инноватсия ва иқтисодиёт	192
26.	Мачидзода Б.А. Амалияи баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон	200
27.	Маҳкамзода Ф.Ф. Усулҳои баҳогузори иқтисодии сайёҳии минтақа: равишҳои методӣ	211
28.	Маҳмадаминов А.Ҷ. Таҳлили самаранокии қарзҳои кӯтоҳмуддат дар фаъолияти низоми бонки Ҷумҳурии Тоҷикистон	219
29.	Маҳмадризоиён С.Ҳ. Асосҳои назариявӣ ва методи ташаккул ва идоракунии низоми буҷети давлатӣ	228
30.	Маҳмадуллои Р.М. Ҷанбаҳои экологии баҳисобгирии муҳосибӣ дар комплекси агросаноатӣ	237
31.	Машокиров Ҷ.Н., Шарифзода Ш.Р. Масъалаҳои марбут ба рушди ангишт дар соҳаи маъдани кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон	245
32.	Мирзоалиев А.А., Мирзоалиев Ё.А. Таҳлили муқоисавии таъсири усулҳои баҳодихии захираҳо ба ҳисоботи молиявӣ	252
33.	Мирзоалиев А.А. Нақши шарикӣ иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои иҷтимоӣ муҳнатӣ	265
34.	Мирсаидов А.Б., Шукурова М.В. Тамоюлотӣ рушди системавии соҳаи таҳсилоти олии касбии Тоҷикистон дар замони муосир	273
35.	Мукаддасзода Ф.М. Тамоюлҳои муосири рушди шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ	284
36.	Мӯминова Н.Р., Каримҷонзода Мичғона. Ҳадафҳои асосии ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва самтҳои тақомули он	290
37.	Назаров М.Х. Табдили рақамӣ баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ: таҷрибаи байналмилалӣ ва миллӣ	297
38.	Одинаев Ҳ.С. Тамоюли рақамикунӣ хизматрасониҳои бонкӣ ва таъсири онҳо ба ташаккули экосистемаҳои молиявӣ	305
39.	Рачабов А.Х. Баъзе ҷанбаҳои назариявии ташаккули заминаи захиравии амнияти озуқаворӣ	314
40.	Раҳимзода Шариф, Иброҳимзода А.М. Асосҳои назариявии ҳамкориҳои тижоратӣ иқтисодӣ дар шароити ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ	320
41.	Раҳимов П.С. Нақши Тоҷикистон дар лоиҳаҳои стратегии Созмони Ҳамкориҳои Шанхай	331
42.	Розиев Д.А. Амсилаҳои хориҷии таъмини устувории молиявии корхонаҳо ва имконияти мутобикшавии онҳо	342
43.	Рустамов Р.У. Истифодаи иқтисодии муҳнатӣ аҳоли дар ширкатҳои сохтмонӣ тавассути таъсиси кластерҳо	350
44.	Садикова Ш.К. Таъсири муҳити дохилии корхона ба ташаккули сармояи инсонӣ: ҷанбаҳои назариявӣ	358
45.	Саидов А.Р. Рушди назарияи тағйироти институтсионалӣ дар афкори иқтисодӣ	366
46.	Сафарзода И.И. Рушди инноватсионӣ хизматрасониҳои таълимӣ-асосӣ рақобатпазирӣ иқтисоди миллӣ	374
47.	Собирзода П.С. Таҳлили макроиқтисодии низоми агросаноатӣ	382
48.	Тиллоева С.Ҷ. Асосҳои назариявии сиёсати сармоягузорӣ дар саноати ҳӯроквории Ҷумҳурии Тоҷикистон	389
49.	Турсунзода Х.М., Соҳибов Ф.Ҳ., Маҳмаджонов М.Д. Нақши технологияҳои рақамӣ дар рушди низоми гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон	396

50.	Улмасов Р.У., Ошурмамадова Н.Г. Се муҳаррики муҳочират: дар кадом соҳаҳо Тоҷикистон метавонад шарикӣ ногузири Руссия ва Иттиҳоди Аврупо гардад	403
51.	Факеров Ҳ.Н., Абдучабборзода Д.А. Таҳлили истеҳсоли масолеҳҳои сохтмонӣ ва вазъи бозори минтақа	414
52.	Халифазода Ҷ.Б. Принсипҳо ва функсияҳои асосии кластерҳои агросаноатӣ дар шароити минтақа	427
53.	Холбобоев Ф.С., Чонакова Г.А., Нодиров М.А. Номутаносибии иқтисодӣ, камбизоатӣ ва таъмини озуқаворӣ дар микёси ҷаҳонӣ: робита бо ҳадафҳои рушд	433
54.	Холов Ҳикматулло. Арзёбии раванди ташаккули механизми идоракунии технопаркҳо	440
55.	Хочазода З.С. Омилҳо ва механизмҳои рушди соҳибкории рақобатпазири саноатӣ дар соҳаи ҷӯроббарорӣ	448
56.	Хубони Сорбон. Таҳлили истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи тарабхонаҳо дар шароити ташаккули иқтисоди сабз	455
57.	Ҳабибуллозода М.Ҳ., Мирзохонзода С.М. Моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсолӣ ва таснифоти онҳо дар баҳисобгирии муҳосибӣ	464
58.	Ҳакимова М.А. Низомии ҳамгироии баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши асли дар корхонаҳои саноатӣ	471
59.	Ҳалимов И.М. Кортҳои пардохтӣ ва ташаккули низомҳои пардохти тез	479
60.	Ҳасанов Ё.С. Таҳаввулоти назариявии инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар иқтисодиёти инноватсионӣ	485
61.	Ҳочиев А.С. Хусусиятҳои маблағгузорию венчурӣ ва омилҳои таъсиркунанда ба рушди он	496
62.	Ҷафархони Шер. Ташаккули маркетинги рақамӣ дар шароити муосир	504
63.	Ҷойлобов Ф.И., Рустамзода Р.Р. Таркиб ва сохтори захираҳои меҳнатӣ дар деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон	510
64.	Ҷураев Ф.М., Азимова М.М. Асосҳои назариявии таъмини инноватсионии истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ дар шароити ташаккули иқтисодиёти рақамӣ	517
65.	Шамсов Ф.Т., Абдурахмон Ҳ. Усулҳои таҳлили вазъи бозори молҳои озуқаворӣ	526
66.	Шарифзода Ш.Р. Иштироккунандагони асосии бозор дар соҳаи саноати кӯҳӣ	534
67.	Шарифӣ Ф.Б. Тағйироти институтсионалӣ ва рушди хоҷагидорӣ дар соҳаи давлатии хизматрасонӣ	542
68.	Шокирзода Ш.У., Бобозода Меҳроҷ. Нақши технологияҳои рақамӣ дар мониторинг ва баҳодиҳии татбиқи стратегияҳои рушди минтақавӣ	551
69.	Юнусова М.М. Саҳми лоиҳаҳои сармоягузорию давлатӣ ва сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар рушди иқтисодиёти мамлакат	556
70.	Юнусова Ф.М. Ҷанбаҳои асосии амнияти иқтисодӣ-молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон	567
71.	Ашуров И.С., Тохирзода Б.Т. Меъёрҳои баҳодиҳӣ ва усулҳои таҳқиқоти методологии захираҳои меҳнатӣ	573
72.	Қодирзода Ҳ.Қ., Кабирзода Ш.К. Моҳияти хавфи андозӣ ва хусусияти зуҳури он дар низомии муносибатҳои андозӣ	581
73.	Рачабов Р.К., Оқилзода Н.О. Рушди самараноки франчайзинг дар бозори таъминоти сӯзишвории нақлиёти автомобилӣ	589
74.	Раупов К.С. Бартариятҳои соҳавии иқтисодии содироти саноати Тоҷикистон	595
	Маълумот оид ба муаллифон	603
	Маълумот барои муаллифон	611

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА		
1.	Абдурахмон Хакимзода. Возможности и преимущества свободных таможенных зон как факторов развития свободных экономических зон	10
2.	Азизов С.А. Проблемы и возможности финансовой политики в развитии регионов Республики Таджикистан	17
3.	Алимардонзода Т.А. Направления повышения качества жизни населения в рамках реализации Национальной стратегии развития	24
4.	Алимов Дж.Ш. Совершенствование организационно-экономических механизмов развития образовательных услуг	32
5.	Анварзода М.А. Современные проблемы ускорения развития промышленности Таджикистана	39
6.	Аноятшоева Ф.А. Сельский туризм как фактор устойчивого социально-экономического развития горных регионов Горно-Бадахшанской автономной области Республики Таджикистан	47
7.	Ахмедова М.Ф. Развитие инновационно-производственного предпринимательства в индустриальном процессе экономики	53
8.	Аюбджони Саломудин. Информационная безопасность в агропромышленном комплексе	58
9.	Бобоев Ш.Н. Применение методов учета затрат в производстве и сфере услуг: критический анализ	65
10.	Гадоев А.Ф. Цифровизация – ключевой механизм противодействия коррупции: преимущества и риски	74
11.	Гадоев Ш.Д. Оценка природного и исторического потенциала охраняемых территорий административного округа Шамсиддин Шахин: перспективы их использования в области экологического туризма	79
12.	Гаффорзода Н., Кенжаев И.У. Основные факторы обеспечения энергетической безопасности в условиях развития зелёной экономики	86
13.	Давлятов Э.М. Механизм администрирования местных налогов в условиях развития цифровизации	93
14.	Ёкубова Н.Ё. Роль внешнеэкономических факторов в обеспечении продовольственной безопасности в глобальных условиях экономических отношений	99
15.	Ибрагимова Д.И. Роль цифровой экономики в повышение эффективности оказания государственных услуг в регионах	111
16.	Иброгимова Р.А. Туристско-рекреационный потенциал Кулябского региона: исторические предпосылки, современное состояние и перспективы устойчивого развития	116
17.	Кабутзода К.М., Абдуллоев З.А. Основные факторы повышения потенциала кадровых ресурсов в организации	121
18.	Кадырова З.Х. Конкурентоспособность университета: программный подход	129
19.	Камолиддин Б.С. Таджикистан на пути к устойчивому развитию: сравнительный анализ национальных стратегий развития	136
20.	Кодирова Д.К. Этапы формирования и эволюция теории регионального развития	147
21.	Кодирова М.З. Основные особенности группировки затрат в управлении промышленными предприятиями	154

22.	Комарова Г.Б., Мирзошехова Д.И. Роль маркетинга в управлении предпринимательских структур потребительского рынка в условиях нестабильности	166
23.	Коситова У.О. Прогресс финансовых технологий и его влияние на трансформацию государственного финансового сектора в Таджикистане	173
24.	Курбанова С.М. Гадоев Х.С. Внутренний аудит как инструмент повышения эффективности бухгалтерского учета в туристических предприятиях Республики Таджикистан	185
25.	Курбонов М.А. Ценность информации в цифровом мире: ее влияние на инновации и экономику	192
26.	Маджидзода Б.А. Практика управленческого учета затрат в строительных предприятиях Республики Таджикистан	200
27.	Махкамзода Ф.Ф. Методы оценки туристического потенциала региона: методический подход	211
28.	Махмадаминов А.Дж. Анализ эффективности краткосрочных кредитов в банковской системе Республики Таджикистан	219
29.	Махмадризоиён С.Х. Теоретические и методические основы формирования и управления системой государственного бюджета	228
30.	Махмадуллои Р.М. Экологические аспекты бухгалтерского учета в агропромышленном комплексе	237
31.	Машокиров Дж.Н., Шарифзода Ш.Р. Проблемы, связанные с угольным развитием горнодобывающей отрасли в Республике Таджикистан	245
32.	Мирзоалиев А.А., Мирзоалиев Ё.А. Сравнительный анализ влияния методов оценки запасов на финансовую отчетность	252
33.	Мирзоалиев А.А. Роль социального партнерства в регулировании социально-трудовых отношений	265
34.	Мирсаидов А.Б., Шукурова М.В. Тенденции системного развития сферы высшего профессионального образования Таджикистана в современных условиях	273
35.	Мукаддасзода Ф.М. Современные тенденции развития государственно-частного партнерства	284
36.	Муминова Н.Р., Каримджонзода Мижгона. Основные цели создания электронного правительства в Республике Таджикистан и направления его совершенствования	290
37.	Назаров М.Х. Цифровая трансформация корпоративного учета и отчетности: международный и национальный опыт	297
38.	Одинаев Х.С. Тенденции цифровизации банковских услуг и их влияние на формирование финансовых экосистем	305
39.	Раджабов А.Х. Некоторые теоретические аспекты формирования резервной базы продовольственной безопасности	314
40.	Рахимзода Шариф, Иброхимзода А.М. Теоретические основы торгово-экономического сотрудничества в условиях региональной экономической интеграции	320
41.	Рахимов П.С. Роль Таджикистана в стратегических проектах Шанхайской Организации Сотрудничества	331
42.	Розиев Д.А. Зарубежные модели обеспечения финансовой устойчивости предприятий и возможности их адаптации	342
43.	Рустамов Р.У. Использование трудовых ресурсов населения в строительных компаниях посредством создания кластеров	350
44.	Садикова Ш.К. Влияние внутренней среды предприятия на формирование человеческого капитала: теоретические аспекты	358
45.	Саидов А.Р. Развитие теории институциональных изменений в экономической мысли	366
46.	Сафарзода И.И. Инновационное развитие образовательных услуг-основа конкурентоспособности национальной экономики	374
47.	Собирзода П.С. Макроэкономический анализ агропромышленной системы	382

48.	Тиллоева С.Дж. Теоретические основы инвестиционной политики в пищевой промышленности Республики Таджикистан	389
49.	Турсунзода Х.М., Сохибов Ф.Х., Махмаджонов М.Д. Роль цифровых технологий в развитии таможенной системы Республики Таджикистан	396
50.	Ульмасов Р.У., Ошурмамадова Н.Г. Три двигателя миграции: в каких сферах Таджикистан может стать незаменимым партнёром для России и ЕС	403
51.	Факеров Х.Н., Абдуджабборзода Д.А. Анализ производства строительных материалов и состояния регионального рынка	414
52.	Халифазода Дж.Б. Основные принципы и функции агропромышленных кластеров в условиях региона	427
53.	Холбобоев Ф.С., Джонакова Г.А., Нодиров М.А. Экономические диспропорции, бедность и продовольственная обеспеченность в глобальном масштабе: связь с целями развития	433
54.	Холов Хикматулло. Оценка процесса формирования механизма управления технопарками	440
55.	Ходжазода З.С. Факторы и механизмы развития конкурентоспособного промышленного предпринимательства в чулочно-носочной отрасли	448
56.	Хубони Сорбон. Анализ использования инновационных технологий в ресторанной индустрии в условиях формирования зеленой экономики	455
57.	Хабибуллозода М.Х., Мирзохонзода С.М. Экономическая сущность затрат на производство и их классификация в бухгалтерском учете	464
58.	Хакимова М.А. Интегрированная система управленческого учета затрат и калькуляции себестоимости на промышленных предприятиях	471
59.	Халимов И.М. Платёжные карты и формирование систем быстрых платежей	479
60.	Хасанов Ё.С. Теоретическое развитие инфраструктуры рынка таможенных услуг в инновационной экономике	485
61.	Ходжиев А.С. Особенности венчурного инвестирования и факторы, влияющие на его развитие	496
62.	Джафархони Шер. Развитие цифрового маркетинга в современных условиях	504
63.	Джойлобов Ф.И., Рустамзода Р.Р. Состав и структура трудовых ресурсов в сельской местности Республики Таджикистан	510
64.	Джураев Ф.М., Азимова М.М. Теоретические основы инновационного обеспечения производства продовольственной продукции в условиях формирования цифровой экономики	517
65.	Шамсов Ф.Т., Абдурахмон Х. Методы анализа состояния рынка продовольственных товаров	526
66.	Шарифзода Ш.Р. Ключевые игроки на рынке горнодобывающего сектора	534
67.	Шарифи Ф.Б. Институциональные изменения и экономическое развитие в секторе государственных услуг	542
68.	Шокирзода Ш.У., Бобозода Мехроч. Роль цифровых технологий в мониторинге и оценке реализации стратегий регионального развития	551
69.	Юнусова М.М. Вклад государственных инвестиционных проектов и прямых иностранных инвестиций в развитие экономики страны	556
70.	Юнусова Ф.М. Основные аспекты экономической и финансовой безопасности Республики Таджикистан	567
71.	Ашуров И.С., Тохирзода Б.Т. Критерии оценки и методологические подходы к исследованию трудовых ресурсов	573
72.	Кодирзода Х.К., Кабирзода Ш.К. Сущность налогового риска и природа его проявления в системе налоговых отношений	581
73.	Раджабов Р.К., Окилзода Н.О. Эффективное развитие франчайзинга на рынке обеспечения автомобильного топлива	589
74.	Раупов К.С. Отраслевые преимущества экспортного потенциала индустрии Таджикистана	595
	Сведения об авторах	603
	Памятка для авторов	611

**ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҚТИМОӢ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА**

УДК 339.543.624 (575.3)

Абдурахмон Ҳақимзода

**ИМКОНИЯТҲО ВА АФЗАЛИЯТҲОИ МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ГУМРУКӢ ҲАМЧУН
ОМИЛИ РУШДИ МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДӢ**

Аннотатсия. Дар мақола муаллиф имкониятҳо ва афзалиятҳои минтақаҳои озоди гумрукиро ҳамчун омили рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор додааст. Муаллиф қайд менамояд, ки ҳоло минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) дар рушди иқтисодиёти мамлакатаҳои ҷаҳон нақши калидӣ доранд. МОИ бо пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ, гумрукӣ, расмиёти соддакардашудаи маъмурӣ ва инфрасохторӣ аз дигар шаклҳои фаъолият ба кулӣ фарқият доранд. Имтиёзҳои мазкур барои ҷалби сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ, ворид намудани технологияҳои муосири навагин ва ташкили ҷойҳои кории нав мусоидат мекунанд. Минтақаи озоди гумрукӣ ин амалияи пешбурди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ бо имконияти воридот, нигоҳдорӣ ва истифодаи молҳо бе пардохти бочҳо ва андоз аз арзиши иловашуда дар доираи МОИ мебошад. Онҳо метавонанд ҳам дар асоси созишномаи байналмилалӣ дар доираи иттиҳодияҳои байналмилалӣ ҳамгироии иқтисодӣ ва ҳам тибқи қарори ҳукумат ва қонунгузориҳои миллии кишвари алоҳида таъсис дода шаванд.

Вожаҳои калидӣ: минтақаҳои озоди иқтисодӣ, минтақаҳои озоди гумрукӣ, сармоягузорӣ, саноат, соҳибкорӣ, ҳавасмандгардонӣ, технологияҳои инноватсионӣ, имтиёзҳои андозӣ, имтиёзҳои гумрукӣ, расмиёти гумрукӣ, таъсиси ҷойҳои кории нав.

Абдурахмон Ҳақимзода

**ВОЗМОЖНОСТИ И ПРЕИМУЩЕСТВА СВОБОДНЫХ ТАМОЖЕННЫХ ЗОН КАК
ФАКТОРОВ РАЗВИТИЯ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН**

Аннотация. В статье автор рассмотрел возможности и преимущества свободных таможенных зон как факторов развития свободных экономических зон. Автор отмечает, что в настоящее время свободные экономические зоны (СЭЗ) играют ключевую роль в развитии экономики стран мира. В отличие от других видов деятельности СЭЗ принципиально отличаются предоставлением налоговых, таможенных льгот, упрощенными административными и инфраструктурными процедурами. Эти льготы способствуют привлечению отечественных и иностранных инвесторов, внедрению новейших современных технологий и созданию новых рабочих мест. Свободная таможенная зона - это практика ведения внешнеэкономической деятельности с возможностью ввоза, хранения и использования товаров без уплаты пошлин и налогов на добавленную стоимость в рамках СЭЗ. Они могут создаваться как на основании международного соглашения в рамках международных союзов экономической интеграции, так и по решению правительства и национального законодательства отдельной страны.

Ключевые слова: свободные экономические зоны, свободные таможенные зоны, инвестиции, промышленность, предпринимательство, стимулы, инновационные технологии, налоговые льготы, таможенные льготы, таможенные процедуры, создание новых рабочих мест.

Abdurahmon Hakimzoda

**OPPORTUNITIES AND ADVANTAGES OF FREE CUSTOMS ZONES AS FACTORS IN
THE DEVELOPMENT OF FREE ECONOMIC ZONES**

Abstract. In the article, the author examined the possibilities and advantages of free customs zones as factors in the development of free economic zones. The author notes that free economic zones currently play a key role in the development of the world's economies. Unlike other types of activities,

FEZs are fundamentally distinguished by the provision of tax and customs benefits, simplified administrative and infrastructural procedures. These benefits help attract domestic and foreign investors, introduce the latest modern technologies, and create new jobs. A free customs zone is the practice of conducting foreign economic activity with the possibility of importing, storing and using goods without paying duties and taxes on added value within the FEZ. They can be created either on the basis of an international agreement within the framework of international economic integration unions, or by decision of the Government and national legislation of a particular country.

Keywords: free economic zones, free customs zones, investments, industry, entrepreneurship, incentives, innovative technologies, tax benefits, customs privileges, customs procedures, creation of new jobs.

Мубрамии таҳқиқот. Таъсис ва рушди минтақаҳои озода иқтисодӣ ва гумрукӣ яке аз самтҳои афзалитноки мамлакат ба шумор рафта, давра ба давра дар рушди иқтисодӣ миллии саҳми назаррас меғузоранд. Минтақаҳои озода иқтисодӣ (МОИ) барои таъсиси ҷойҳои нави корӣ, беҳтар гардонидани неқӯаҳволии мардум, ғанӣ гардонидани бозори истеъмолӣ бо маҳсулоти хушсифати ватанӣ, ҷалби сармояи ватанию хориҷӣ, ворид намудани техника ва технологияи инноватсионӣ барои рушди истеҳсолоти рақобатпазири муосир, тақвият бахшидани суръати рушди иқтисодии минтақаҳои сустрараккикарда, омода намудани мутахассисони миллии коргарӣ, дастрас намудани усулҳои пешқадами менеҷменти кадрӣ ва дастрасӣ ба комёбиҳои илмӣю техникии ҷаҳонӣ шароити мусоид фароҳам меоварад. Айни замон яке аз шаклҳои маъмули минтақаҳои озода иқтисодӣ ин минтақаҳои озода гумрукӣ ба ҳисоб меравад. Минтақаҳои озода гумрукӣ (МОГ) воситаи беназири иқтисоди байналмилалӣ буда, барои тиҷорат ва сохторҳои давлатӣ роҳҳои нав мекушоянд. Минтақаи озода гумрукӣ ин амалияи пешбурди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ бо имконияти воридот, нигоҳдорӣ ва истифодаи молҳо бе пардохти бочҳо ва андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) дар доираи МОИ мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳқиқот ба имкониятҳо ва афзалиятҳои минтақаҳои озода гумрукӣ ҳамчун омили рушди минтақаҳои озода иқтисодӣ (МОИ) бахшида шудааст. Асосҳои назариявии таҳқиқот ба ақидаи олимони ватанию хориҷӣ ва кодексу қонунҳое, таъя мекунад, ки фаъолияти минтақаҳои озода иқтисодӣ ва гумрукиро баррасӣ ва ба танзим медароранд. Дар мақола қайд гардидааст, ки таҳти низоми гумрукии минтақаҳои озода гумрукӣ (МОГ) моле иҷозат дода мешавад, ки барои ноил шудан ба мақсадҳои ташкили МОИ зарур буда, ба истиснои ҳолатҳои муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Мол метавонад таҳти низоми гумрукии МОГ бе маҳдудияти муҳлат ҷойгир карда шавад, ба шарте агар МОИ фаъолият намояд.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот аз омӯзиш, таҳқиқ ва баррасии имкониятҳо ва афзалиятҳои минтақаҳои озода гумрукӣ ҳамчун омили рушди минтақаҳои озода иқтисодӣ иборат аст. Дар таҳқиқот афзалиятҳои минтақаҳои озода гумрукӣ, механизми умумии татбиқи расмиёти гумрукии минтақаи озода гумрукӣ ва таркиби қаламрави гумрукии давлат баррасӣ гардидааст.

Фарзияи таҳқиқот. Фарзияи таҳқиқот ба имкониятҳо ва афзалиятҳои минтақаҳои озода гумрукӣ, ки ба рушди минтақаҳои озода иқтисодӣ мусоидат мекунанд, дида баромада шудааст.

Усулҳои таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқот усулҳои гуногуни илмӣ, аз қабili усули омӯзиши сабабу натиҷа, омӯзиши омилҳо, таҳлили эксперти, муқоиса ва ғайра истифода шудаанд.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Масъалаи ташаккул ва рушди минтақаҳои озода иқтисодӣ ва гумрукӣ дар таҳқиқотҳои олимони хориҷию ватанӣ, аз ҷумла Голубкин И. В., Бухарова М.М., Данилов Л.В. [3], Медведев С.В. [6], Насиров Д.Ф., Канатбаев С. [7], Н.А. Беспалов [8], Фукс Е.Н. [10], Кодекси гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон [4], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи минтақаҳои озода иқтисодӣ” [5] ва саҳми ҳуди муаллиф Абдурахмон Ҳ. [1, 2] мавриди омӯзиш, баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода шудааст, ки дар мақолаи мазкур истифода гардидаанд.

Мухтавои асосӣ. Яке аз шартҳои амуҳимми рушди устувори иқтисоди миллӣ афзоиши истеҳсоли молҳои босифат ва дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир ба ҳисоб меравад. Бо мақсади ҳавасмандгардонии он дар бисёр кишварҳои пешрафта ва рӯ ба тараққӣ минтақаҳои бо низоми махсуси фаъолияти истеҳсолӣ, соҳибкорӣ ва тичоратӣ таъсис дода мешаванд, ки ба субъектҳои хоҷагидор низоми муайяни имтиёзҳои андозию гумрукиро пешниҳод менамоянд. Дар таҷрибаи байналмилалӣ чунин минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) меноманд.

Дар саросари ҷаҳон, МОИ ҳамчун воситаи татбиқи ҳадафҳои макроиқтисодӣ, сиёсӣ ва микроиқтисодӣ, ки аз ҷониби мамлакат, минтақа, ширкати резиденти минтақа равона шудааст, хизмат мекунад. Дар соли 2019 дар ҷаҳон бештар аз панҷ ҳазор МОИ таъсис дода шуда, фаъолият намудаанд [3].

Дар соли 2025 бошад дар ҷаҳон зиёда аз 7000 МОИ ба қайд гирифта шудааст. Созмони ҷаҳонии МОИ дар 145 кишвари ҷаҳон тақрибан 7000 МОИ-ро ҳисоб намудааст. Шумораи зиёди МОИ ба Осиё 4000, Чин 2500 рост омада, ҳоло дар ҷаҳон бешубҳа пешсаф ҳисобида мешаванд. Тибқи маълумотҳои ағна замон дар ҷаҳон беш аз 100 млн. нафар дар МОИ қору фаъолият доранд [9].

Ҳоло минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) дар рушди иқтисодиёти мамлақаҳои тараққикардаи ҷаҳон нақши калидӣ доранд. МОИ минтақаҳои ба ҳисоб мераванд, ки барои рушди фаъолияти саноат ва соҳибкорӣ мусоидат намуда, бо пешниҳоди имтиёзҳои худ, аз қабилӣ имтиёзҳои андозӣ, гумрукӣ, расмиёти соддакардашудаи маъмурӣ ва инфрасохторӣ аз дигар шаклҳои фаъолият ба қуллӣ тафовут доранд. Имтиёзҳои мазкур барои ҷалби сармоягузори дохилию хориҷӣ, ворид намудани технологияҳои мусири наватрин ва ташкили ҷойҳои қори на мусоидат мекунад.

МОИ минтақаҳои махсуси ҷудошуда мебошанд, ки барои пешбурди соҳибқориву тичорат шароитҳои имтиёзнок пешниҳод мекунад [7]. Ҳоло дар кишвари мо фаъолияти МОИ тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ” [5] ба танзим дароварда мешавад.

Таҳқиқи таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон дод, ки гарчанде, ки МОИ самаранокии худро дар ҳалли ҳадафҳои рушди иқтисодӣ исбот карда бошанд ҳам, вале онҳо дар ҳама мамлакатҳо баробар ва самараноку бомуваффақият фаъолият намекунад [2]. Ҳоло дар аксар мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон МОИ таъсис дода шуда, саҳми онҳо дар рушди ММД рӯз то рӯз назаррас гардида истодааст. Яке аз чунин шаклҳои маъмули МОИ минтақаи озоди гумрукӣ ба шумор меравад.

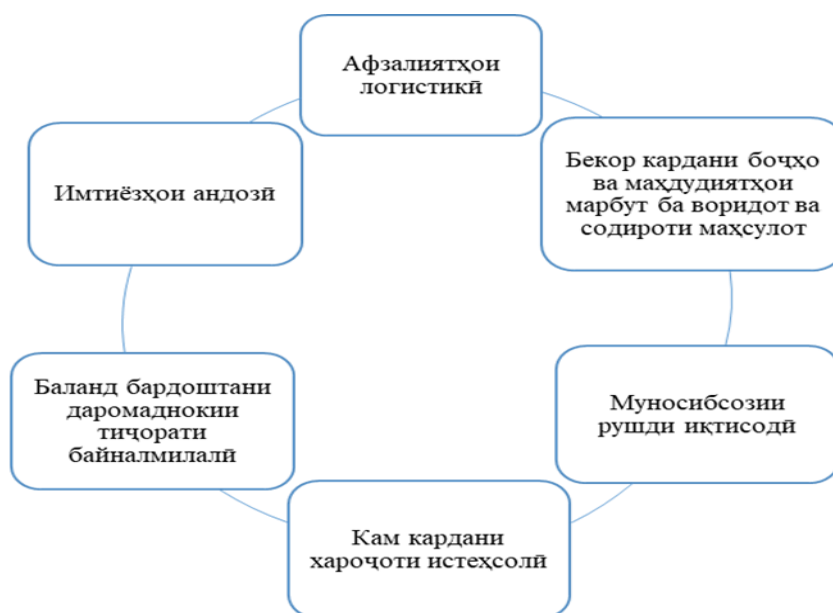
Минтақаҳои озоди гумрукӣ (МОГ) воситаи беназири иқтисоди байналмилалӣ буда, барои тичорат ва сохторҳои давлатӣ роҳҳои на мекӯшанд. Механизме, ки то хурдтарин тафсилот таҳия шудааст, равандҳо ва расмиёти мураккабро дар бар мегирад, аммо ағна замон барои ташаққул ва рушд имқониятҳои аҷиб фароҳам меорад.

Минтақаи озоди гумрукӣ (МОГ) ин амалияи пешбурди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ бо имқонияти воридот, нигоҳдорӣ ва истифодаи молҳо бе пардохти бочҳо ва андоз аз ағнаши иловашуда (ААИ) дар доираи МОИ мебошад.

Минтақаи озоди гумрукӣ низоми гумрукие мебошад, ки ҳангоми он молҳои хориҷӣ ва ватанӣ дар ҳудуди сарҳади дахлдор дар МОИ, бо роҳи қурра ё қисман озод намудан аз пардохти бочҳои гумрукӣ ва андоз, инчунин бе истифодаи мамнӯият ва махдудияти дорои хусусияти иқтисодии муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир ва истифода бурда мешаванд [4].

Таҳти низоми гумрукии МОГ моле иҷозат дода мешавад, ки барои ноил шудан ба мақсадҳои ташкили МОИ зарур буда, ба истиснои ҳолатҳои муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Мол метавонад таҳти низоми гумрукии МОГ бе махдудияти муҳлат ҷойгир карда шавад, ба шарте агар МОИ фаъолият намоад.

Таъсиси минтақаи озоди гумрукӣ ба иштирокчиёни худ як қатор афзалиятҳои медиҳад, ки дар расми 1. нишон дода шудааст.

Расми 1. Афзалиятҳои минтақаҳои озоди гумрукӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Дар баробари ин, иштирокчиён ҳукуки мустақилона муайян кардани сиёсати муносибатҳоро бо кишварҳое, ки аъзои шартномаи байналмилалӣ нестанд, нигоҳ медоранд. Дар доираи МОГ, шароит одатан ба ҳама намудҳои маҳсулот дахл дошта, истисно танҳо молҳои кишоварзӣ мебошанд.

МОГ одатан даврҳои маҳдуди муҳлат ва ҳудудҳое мебошанд, ки дар онҳо молҳо метавонанд ворид гардида, коркард шаванд ва бидуни ӯҳдадории муқаррарии андоз ва тарифҳо бароварда шаванд. Ҳоло дар бисёр кишварҳои ҷаҳон МОГ на танҳо воситаи таъсири иқтисодӣ, балки омили муҳимми рушди иҷтимоӣ ва технологӣ низ маҳсуб меёбанд.

Молҳо аз кишварҳои гуногун ба қаламрави МОГ бидуни пардохти бочҳои гумрукӣ ва андозҳои воридотӣ оварда мешаванд. Ин ба он сабаб аст, ки чунин минтақаҳо тибқи муқаррароти муқаррарнамудаи Созишномаҳои МОИ амал мекунанд. Молҳо метавонанд барои истеҳсоли маҳсулоти нав ё коркарди онҳо истифода шаванд, то маҳсулоти бадастомада хосиятҳо ва хусусиятҳои нав пайдо кунанд. Ин амалан ба ширкатҳо имкон медиҳад, ки арзиши худро самаранок танзим карда, рақобатпазирии маҳсулотро дар бозори байналмилалӣ баланд бардоранд.

Таъсис ва дастгирии МОИ асосан барои мусоидат ба рушди соҳаҳои муайяни иқтисодиёт нигаронида шудааст. Аз ҳисоби имтиёзҳои корхонаҳо воридшавии сармоягузорӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва беҳтар намудани инфрасохтор ба амал меояд.

Давлат аз навоариҳое, ки шарикони хориҷӣ ҷалб мекунанд, манфиат мегирад, ки дар навбати худ ба ҳавасмандгардонии рушди минтақавӣ ва миллии иқтисодӣ оварда мерасонад.

Ғайр аз манфиатҳои возеҳ барои субъектҳо, ба монанди дастрасӣ ба имтиёзҳо ва барасмиятдарории соддакардашудаи гумрукӣ, МОГ имкон медиҳад, ки хароҷоти истеҳсоли кам, амалиёти тичоратӣ муносиб карда шуда, муҳлати таҳвил низ коҳиш дода шавад.

Аммо, барои дастрас будани ин имтиёзҳо, молҳо бояд ба меъёрҳои қатъии муқаррарнамудаи қонун ҷавобгӯ бошанд. Масалан, истифодаи маҳсулоте, ки ба маҳдудиятҳои муайян дохил мешаванд, ба монанди меваҳои пастсият ё осебдида қатъиян манъ аст.

Тартиби ба итмом расонидани МОГ низ як марҳилаи муҳим аст. Масалан, молҳоро метавон тавре, ки ҳаст, ё ҳамчун маҳсулоти тайёр пас аз коркард содир кард ва расмиёти ба итмом расонидани давра гуногунанд, аз реэкспорти молҳои тағйирнашуда то истеҳсоли пурраи молҳо ба муомилоти озод.

Намунаи муваффақияти МОГ дар чандирӣ ва мутобиқати онҳо ба эҳтиёҷоти ҷаҳони тағйирёбанда аст. Ин як имконияти дигари тиҷорати давлат ҷиҳати пешрафт буда, барои наслҳои оянда заминаи пурқуввати иқтисодӣ фароҳам меорад.

МОГ метавонанд ҳам дар асоси созишномаи байналмилалӣ дар доираи иттиҳодияҳои байналмилалӣ ҳамгироии иқтисодӣ ва ҳам тибқи қарори ҳукумат ва қонунгузори миллии кишвари алоҳида таъсис дода шаванд.

Илова бар ин, Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқи баҳр барои ҳар як давлат имконияти муқаррар кардани минтақаи махсуси озоди гумрукиро иҷозат медиҳад. Аз ҷумла, берун аз обҳои ҳудудии худ МОГ-и ҳамшафатро эълон намояд, ки дар доираи он мақомоти миллии гумрук метавонанд чорабиниҳоро оид ба пешгирии воридоти борҳои қочоқшуда тавассути баҳр таъмин намуда, дигар вазифаҳои назоратро амалӣ созанд.

Давлат инчунин метавонад минтақаи бе бочро барои осон кардани интиқоли борҳои транзитӣ барои кишварҳое, ки ба баҳр баромади ҳудудӣ надоранд, муқаррар кунад.

Аз ин лиҳоз, низоми ҳуқуқии гумрукӣ дар чунин минтақаҳо бо меъёрҳои қонунгузори миллии ва шартномаҳои байналмилалӣ (созишномаҳо) баробар муайян карда мешавад. Ҳамин тавр, тибқи таҷрибаи байналмилалӣ гумрукӣ, дар қаламрави МОГ танҳо анбор кардани молҳо бо мақсади тафтиш ва санҷиши онҳо иҷозат дода мешавад, ки аини замон амалиёти нигоҳдорӣ, бастабандӣ ва дигар қорҳои экспедитсионӣ-анбориро истисно мекунад.

Механизми умумии истифодаи тартиби гумрукии МОГ дар расми 2. оварда шудааст.

Расми 2. Механизми умумии татбиқи расмиёти гумрукии минтақаи озоди гумрукӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёти илмӣ.

Он аз иҷрои пайдарпайи намудҳои зерини амалиётҳо иборат аст: [10]

1. Воридоти ашёи хом, ҷузьҳо, таҷҳизот ба қаламрави МОИ бидуни пардохти бочҳои гумрукии воридотӣ, андозҳо аз кишварҳои сеюм ё кишварҳои иттиҳоди иқтисодии Авруосиё;

2. Амалиёт дар ҳудуди МОИ, ки бо истеҳсоли маҳсулоти тайёр робита дорад;

3. Содироти маҳсулоти тайёр аз қаламрави МОИ ба кишварҳои сеюм ё кишварҳои Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё;

4. Пардохти бочҳои гумрукии содиротӣ ҳангоми содироти маҳсулоти тайёр аз қаламрави МОИ ба кишварҳои сеюм ё бочҳои гумрукии воридотӣ ва андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) ҳангоми содироти маҳсулоти тайёр аз қаламрави МОИ ба кишварҳои Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё.

Таҳлили механизми пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки самаранокии истифодаи тартиби гумрукии МОГ дар мавриди истифодаи пурраи имтиёзҳо оид ба пардохти бочҳои гумрукии воридотӣ, андозҳо ва набудани талафоти даромад ба буҷет аз омилҳои зерин вобаста аст: [10]

1. Манбаи ашёи хом, чузъҳо ва таҷҳизоте, ки ба МОИ барои истеҳсоли маҳсулоти тайёр оварда мешавад;

2. Самтҳои содироти маҳсулоти тайёр аз ҳудуди МОИ (кишварҳои сеюм) ё боқимондаи қаламрави Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё);

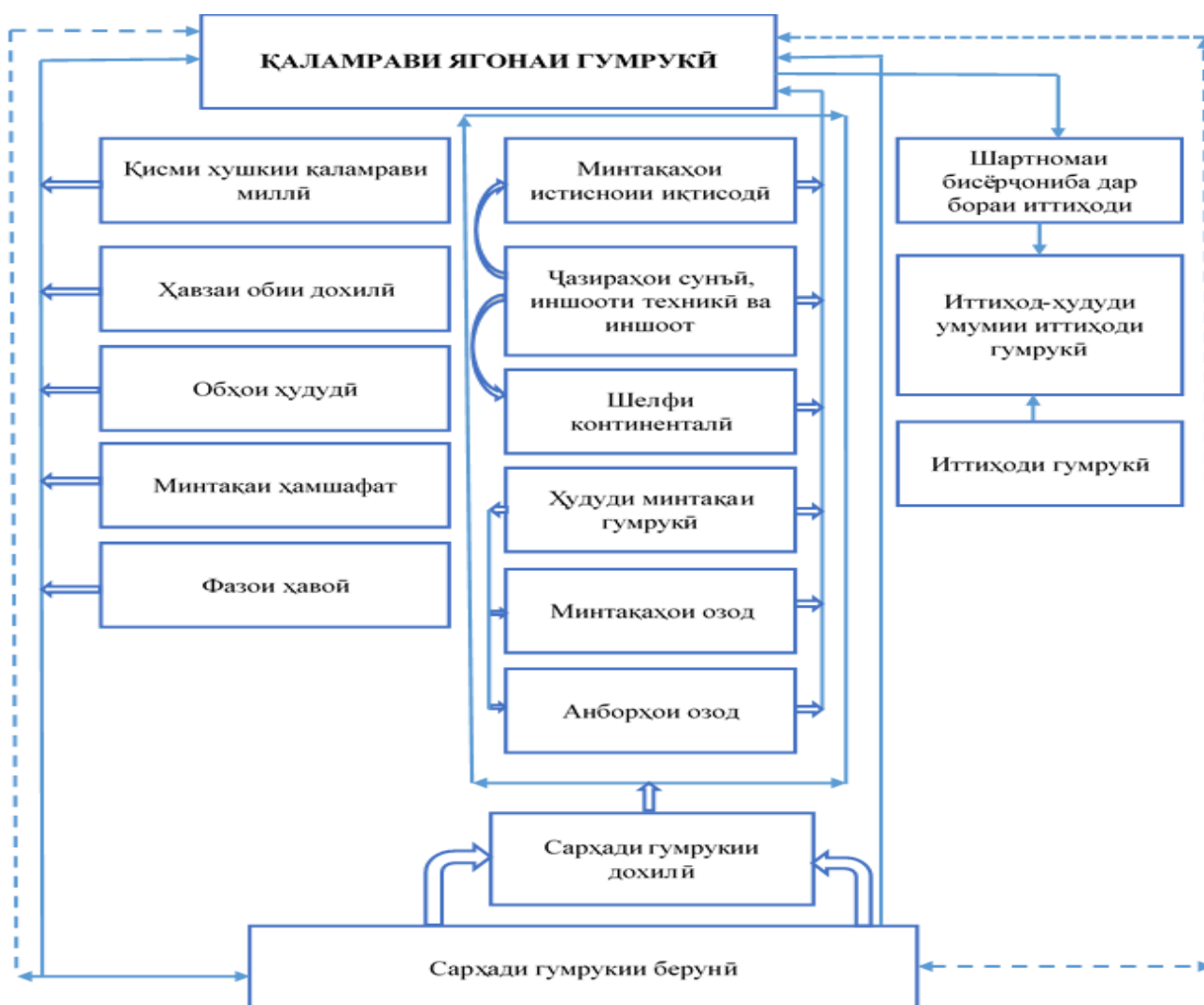
3. Мақоми маҳсулоти тайёр, ки аз ҳудуди МОИ ба кишварҳои сеюм бароварда мешаванд (мақоми молҳои Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё ё мақоми молҳои хориҷӣ);

4. Имкониятҳои муайян кардани чузъҳои хориҷӣ дар маҳсулоти тайёр, ки аз қаламрави МОИ ба боқимондаи қаламрави МОИ бароварда мешаванд.

Бо назардошти омилҳои баррасишуда маҷмӯи зерини шартҳои истифодаи самараноки тартиби гумрукии МОГ - ро таҳия кардан мумкин аст:

1. Мутобиқати мақоми ҳуқуқӣ ва воқеии маҳсулоти тайёр ҳамчун молҳои Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё, ки ба кишварҳои сеюм содир карда мешаванд (шарти истифодаи пурраи имтиёзҳо оид ба пардохти бочҳои воридотӣ ва андозҳо);

2. Қобилияти дақиқ муайян кардани чузъҳои хориҷӣ дар чузъҳои тайёр маҳсулоте, ки ба боқимондаи қаламрави иттиҳоди иқтисодии Авруосиё бароварда мешаванд (шарти аз даст надодани даромади буҷет).

Расми 3. Таркиби қаламрави гумрукии давлат
Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёти илмӣ.

Қаламрави гумрукии кишвар унсурҳои гуногуни таркибӣ ва навъҳои онҳоро дар бар мегирад. Илова бар ин, он метавонад бо қаламрави миллии давлатӣ, пеш аз ҳама дар ҳолатҳои дар марзҳои он таъсис додани минтақаҳои озоди махсуси режими иқтисодии хориҷӣ бандарҳои озод, минтақаҳои порто - франко ва ғайра мувофиқат накунад. Мақоми бандари озод ба қаламрави бандарҳои алоҳидаи баҳрӣ, аз ҷумла ҳавзаи обии онҳо, соҳилҳои наздиқавлигӣ ва қитъаҳои хурди хушкӣ бо инфрасохтори дахлдор ва коргоҳҳои таъмирӣ, фабрикаҳо, корхонаҳои истеҳсоли зарфҳо ва маводи бастабандӣ дода мешавад.

Дар ҳудуди ҷунин минтақа амалиётҳои зерин иҷозат дода мешавад:

1. Воридот ва содироти озоди молҳои хориҷӣ, анбор ва нигоҳдории онҳо дар анборҳои гумрукии бақайдгирифташуда бе маҳдудияти муҳлат;

2. Бастабандии иловагӣ, коркард, ҷудокунӣ ва дигар намудҳои амалиётҳои, ки равандҳои пеш аз боркунии таъминоти савдои хориҷиро ҳамроҳӣ мекунад.

Дар ин ҳолат молҳо танҳо дар сурати ворид гардидани онҳо аз бандари озод ба қаламрави гумрукии ҳуди давлат бочҳои гумрукӣ ситонида мешаванд.

Ҷунин ҳолати иқтисодӣ дар минтақаҳои “порто-франко” амал карда, ба тафовут аз минтақаҳои қаблӣ, на танҳо қаламрави бандарҳои баҳрӣ, балки шаҳрҳо, минтақаҳо ва вилоятҳоро низ ташкил медиҳанд. Аммо ба ноҳияи “порто-франко” танҳо воридот ё содироти озоди молҳои хориҷии ҳар як мамлакати соҳилӣ, инчунин дар дохили ҳудудӣ, ба истиснои иҷрои ягон амалиёти иловагӣ, иҷозат дода мешавад.

Ғайр аз ин, мақоми ҳуқуқи минтақаи “порто-франко” ва марзҳои он бо санадҳои маъмурии миллий ё созишномаҳои байналмилалӣ муқаррар карда мешавад. Айни замон, низоми бандари озод танҳо тавассути қонунгузории миллий ба танзим дароварда мешавад. Дар ниҳоят, муайян ва маҳдуд кардани мақом ва фазои қаламрави гумрукии давлат боназардошти фарқ кардани минтақаҳои таркибии он барои амалӣ намудани фаъолияти гумрукӣ боназардошти афзалиятҳо тибқи сиёсати умумиқтисодӣ ва гумрукии давлат, на танҳо ба таъмини манфиатҳои миллий, инчунин ба амният ва соҳибхотирӣ иқтисодӣ асос медиҳад.

Хулоса. Ҳамин тариқ, бо мақсади рушди минбаъдаи МОГ дар маҷмӯъ ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи онҳо аз ҷониби давлат бояд низоми чораҳо оид ба ҳалли мушкилот таҳия ва амалӣ карда шавад.

Рушди минбаъдаи МОГ ба ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ, технологӣ ва беҳтар намудани неқӯаҳолии мардум вобастагии калон дорад. Самаранокии МОГ аз банақшагирии салоҳиятнок, идоракунии шаффофи иқтисодӣ ва ҳамгироии миллий вобастагии калон дорад. МОГ воситаи тавоно ҷиҳати ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ, ҷалби сармоягузорӣ ва ташкили ҷойҳои кории нав мегарданд.

АДАБИЁТ:

1. Абдурахмон Ҳ. Рушди соҳибкории истеҳсолӣ дар минтақаҳои озоди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Диссертатсияи номзадӣ. Душанбе, с. 2023.
2. Абдурахмон Ҳ. Таҷрибаи ҷаҳонии таъсис ва рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ. Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. 4-2 (34) 2020. саҳ. 13-21.
3. Голубкин И.В., Бухарова М.М., Данилов Л.В. и др. Бизнес-навигатор по особым экономическим зонам России – 2019 / Ассоциация развития кластеров и технопарков России. М.: АКИТ РФ, 2019. 183 с.
4. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, Боби 32. Минтақаи озоди гумрукӣ. Моддаи 264., Таъиноти низоми гумрукии минтақаи озоди гумрукӣ (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 01.08.2012; №881; ҚҶТ аз 28.12.12 с. №906).
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ”, Боби 1. Муқаррароти умумӣ аз 25 март соли 2011, № 700 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2011, №3, мод. 167)., <http://fezdangara.tj>.
6. Медведев С.В. История и цели создания свободных экономических зон // Экономика и социум. 2014. №1-2 (10). URL: <https://cyberleninka.ru>.

7. Насиров Д.Ф., Канатбаев С. Роль и значение свободных экономических зон // JMBM. 2024. №7. URL: <https://cyberleninka.ru>.
8. Н.А. Беспалов. Таможенное регулирование в свободных экономических зонах: Учебное пособие / Н.А. Беспалов. – Санкт - Петербург: Троицкий мост, 2022. - 160 с. Текст: электронный.
9. Специальные экономические зоны - глобальные инвестиционные магниты: к ним стекаются рекордные потоки иностранных инвестиций. Источник: <https://ranking.kz>.
10. Фукс Е.Н. Процедура свободной таможенной зоны как фактор развития особых экономических зон в Российской Федерации // Вестник Российской таможенной академии. 2020. №2. URL: <https://cyberleninka.ru>.

УДК 336.1:332.1 (575. 3)

Азизов С.А.

МУШКИЛОТ ВА ИМКОНИЯТҲОИ СИЁСАТИ МОЛИЯВӢ ДАР РУШДИ МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои ташаққул ва амалишавии сиёсати молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Муаллиф вазъи сиёсати молиявиро дар сатҳи маҳаллӣ ва мушкилоти минтақаҳо баррасӣ мекунад. Таҳлили нишондиҳандаҳои буҷетӣ дар солҳои 2019–2024 нишон медиҳад, ки зарурати ислоҳоти иловагӣ ва беҳсозии идораи молиявӣ барои рушди устувор вучуд дорад. Тавозуни сиёсати буҷетӣ, шаффофият ва тақсимои манбаъҳои молиявӣ ҳамчун омилҳои муҳими рушди иқтисодӣ таъкид мешаванд.

Калидвожаҳо: сиёсати молиявӣ, буҷети маҳаллӣ, рушди иқтисодӣ, андоз, грантҳо, қарзи давлатӣ, хароҷоти буҷетӣ, ислоҳоти молиявӣ, устуворӣ.

Азизов С.А.

ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ В РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В статье анализируются вопросы формирования и реализации финансовой политики в Республике Таджикистан. Автор рассматривает состояние финансовой политики на местном уровне и проблемы отдалённых регионов. Анализ основных бюджетных показателей за 2019–2024 годы показывает необходимость дополнительных реформ и улучшения финансового управления для устойчивого развития. Баланс бюджетной политики, прозрачность и эффективное распределение финансовых ресурсов выделяются как ключевые факторы экономического роста.

Ключевые слова: финансовая политика, местный бюджет, экономическое развитие, отдалённые регионы, налоги, гранты, государственный долг, бюджетные расходы, финансовые реформы, устойчивость.

Azizov S.A.

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF FINANCIAL POLICY IN THE DEVELOPMENT OF REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. The article analyzes the formation and implementation of financial policy in the Republic of Tajikistan. The author examines the state of financial policy at the local level and the challenges faced by remote regions. Analysis of key budget indicators from 2019 to 2024 demonstrates the need for further reforms and improved financial management to ensure sustainable development. The balance of budget policy, transparency, and effective allocation of financial resources are emphasized as crucial factors for economic growth.

Keywords: financial policy, local budget, economic development, remote regions, taxes, grants, public debt, budget expenditures, financial reforms, sustainability.

Мукаддима. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқи раванди амалишавии сиёсати молиявӣ дар сатҳи минтақаҳо аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро рушди иқтисодии минтақаҳо то ҳол номутаносиб боқӣ мондааст. Якчанд минтақаҳои кишвар, бахусус навоҳии кӯҳистон ва дурдаст, бо мушкилоти зиёд, аз қабилӣ норасоии сармоягузорӣ, инфрасохтори заиф ва сатҳи пасти дастрасӣ ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ рӯ ба рӯ ҳастанд.

Дар чунин шароит, таҳлили сиёсати молиявӣ имкон медиҳад, ки манбаъҳои мавҷудаи молиявӣ чӣ гуна ва то кадом андоза ба ҳалли мушкилоти воқеии ин минтақаҳо равона шудаанд. Ин таҳқиқот, ҳамзамон, нишон медиҳад, ки то чӣ андоза механизмҳои бучетбандӣ ва тақсими маблағҳо дар ҷумҳурӣ ба рушди баробар ва устувори минтақаҳо мусоидат мекунанд.

Мубрами таҳқиқот. Дар шароити Тоҷикистон, ки иқтисодиёт ҳанӯз вобастагии зиёд ба сармоягузориҳои хориҷӣ, захираҳои табиӣ ва маблағгузориҳои бахши давлатӣ дорад, самаранокии сиёсати молиявӣ нақши калидӣ мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши сохтор ва таркиби хароҷотҳои бучетии давлатӣ ва маҳаллӣ, муносибати байни мақомоти марказӣ ва маҳаллӣ дар самти идоракунии захираҳои молиявӣ, сатҳи шаффофият ва ҳисоботдихӣ дар истифодаи маблағҳо масъалаҳои марказии таҳлилро ташкил медиҳанд. Ин таҳқиқот ба ташаккули тавсияҳои амалӣ барои такмили системаи молиявии кишвар, тақвияти иқтисодии иқтисодии минтақаҳо ва коҳиши нобаробарии иҷтимоӣ мусоидат менамояд.

Мақсади таҳқиқот. Таҳқиқоти вазъи амалишавии сиёсати молиявӣ ва мушкилоти асосии пешбурди он дар минтақаҳои ҷумҳурӣ аҳамияти калон дорад, чунки ҳар як минтақаи Тоҷикистон дорои хусусиятҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии хос мебошад, ки ба амалиёти молиявӣ ва татбиқи сиёсати иқтисодӣ таъсири муайян мерасонад. Ба ин маънӣ, таҳлил ва ё таҳқиқи роҳҳои беҳтар кардани вазъи молиявӣ дар минтақаҳо на танҳо барои пешгирии мушкилот, балки барои таъмини субот ва рушди умумии кишвар муҳим мебошад.

Сиёсати молиявӣ дар Тоҷикистон асосан аз ҷониби Вазорати молия роҳандозӣ мешавад ва самтҳои асосии сиёсати давлатии молиявӣ бучетӣ ва андозро таҳия ва ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамояд [2]. Мақсадҳои асосии сиёсати молиявӣ, таъмини суботи молиявӣ, нигоҳ доштани нишондодҳои устувори иқтисодӣ, баланд бардоштани қобилияти қарзии давлат ва тақвияти инфрасохтори молиявии кишвар мебошанд. Барои расидан ба ин мақсадҳо, Ҳукумат чораҳои монетарӣ, бюджетӣ ва андозиро амалӣ мекунад.

Муҳтавои асосӣ. Сиёсати молиявӣ ҳамчун як унсур асосии сиёсати иқтисодӣ дар ҳама кишварҳо нақши муҳим дорад. Бо вучуди рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷанд соли ахир, масъалаи беҳтар кардани механизмҳои молиявӣ ва амиқ кардани амалиёти молиявии минтақавӣ ҳанӯз ҳам дар рӯзномаи Ҳукумати ҷумҳурӣ қарор дорад.

Аз як тараф, сиёсати молиявӣ ҳамчун воситаи асосии таъмин кардани рушди иқтисодӣ, сохтмони инфрасохтор ва беҳтар кардани зиндагии мардум дар кишвар мебошад, вале аз тарафи дигар, пешбурди ин сиёсати муҳим дар минтақаҳои гуногуни мамлакат, хусусан дар манотиқи дурдаст ва кӯҳистонӣ, бо мушкилоти зиёде мувҷеҳ аст.

Ҳамзамон, бо дарназардошти сармоягузориҳои давлатӣ ва шахсӣ, мақсадҳои сиёсати молиявӣ дар минтақаҳо бояд бо таҷрибаи муваффақи кишварҳои дигар ва механизмҳои миллӣ мувофиқ бошад. Танҳо дар чунин сурати ҳамкории муассир байни давлат, минтақаҳо ва дигар ҷузъҳои иқтисодии кишвар, метавон бо мушкилот ва душвориҳои мавҷуд баромад ва ба таҳияи роҳҳои дурусти пешбурди сиёсати молиявӣ дар тамоми кишвар ноил шуд.

Сиёсати молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд ҳадафҳои асосиро дар бар мегирад, дар ҷадвали 1 пешниҳод гардидааст.

Ҷадвали 1. Ҳадафҳои асосии сиёсати молиявии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

№	Ҳадафҳо	Эъзоҳ
1	Таъмини суботи молиявӣ:	Яке аз асоситарин мақсадҳои сиёсати молиявӣ, ки барномаи муҳими Ҳукумати ҷумҳурӣ мебошад, таъмини суботи молиявӣ ва пешгирии таъсири омилҳои берунӣ ба иқтисоди кишвар аст. Сиёсати монетарӣ ва фискалӣ дар ҳамин ҷаҳорҷӯб амалӣ мешавад.

2	Баланд бардоштани захираҳои бучетӣ:	Барои таъмини рушди иқтисодӣ ва иҷрои барномаҳои давлатӣ, Тоҷикистон сиёсати пурқуввати андозӣ ва бюджети давлатии дастгирӣ мекунад, ки дар он нақшаи сармоягузорӣ ва иқтисодиёт дар назар аст.
3	Рушди инфрасохторӣ ва соҳаҳои иқтисодӣ:	Сиёсати молиявӣ ба дастгирии соҳаҳои иқтисодӣ, ба монанди кишоварзӣ, саноат, энергетика ва нақлиёт, таваҷҷӯҳ зоҳир мекунад. Ин амалиётҳо бо мақсади ташкили шароити беҳтар барои рушди иқтисодиёт ва ҷалби сармояҳои хориҷӣ мебошанд.
4	Таҳкими имкониятҳои қарзӣ ва дастрасии маблағҳо:	Сиёсати молиявӣ тавассути дастрасӣ ба қарзҳо ва маблағгузориҳои мустақим, инчунин ба ҳамкории бо бонкҳо ва муассисаҳои молиявии байналмилалӣ, мусоидат мекунад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Сиёсати молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшиш мекунад, ки ба рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар саҳм гузорад, вале барои бартараф кардани камбудӣҳо ва таҳкими институционалӣ дар соҳаи молиявӣ, зарур аст, ки як қатор ислоҳот ва тадбирҳои амалӣ ба таври зарурӣ чорӣ шаванд. Сиёсати молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар минтақаҳои гуногуни кишвар бо мушкilotи махсус рӯбарӯ аст. Вақте ки дар минтақаҳои марказӣ ва саноатӣ шартҳо барои татбиқи сиёсати молиявӣ беҳтар ва имкониятҳои қарзидӣ ва сармоягузорӣ бештар аст, дар манотиқи дурдаст ва кӯҳистонӣ дар амалишавии сиёсати молиявӣ монеаҳои ҷиддӣ вучуд доранд.

Камбуди инфрасохтор, ба монанди набудани бонкҳои расмӣ, шабакаи электронӣ ва дигар хизматрасониҳои молиявӣ, сабаби маҳдуд шудани дастрасии аҳоли ба воситаҳои молиявии муосир мегардад. Илова бар ин, риояи қонунҳо ва низомҳои андозӣ дар минтақаҳои дурдаст ва деҳот камтар аст. Низомии андозӣ дар ин минтақаҳо аксар вақт бо мушкilotи ҷамъоварии андозҳо, беконунии фаълӣ ва паст будани сатҳи мизони бақайдгирии соҳибкорон ва фаъолияти иқтисодӣ дучор аст. Ин боиси коҳиш ёфтани захираҳои бучетӣ ва мушкilot дар амалишавии барномаҳои рушди молиявӣ мегардад. Дар чунин минтақаҳо, рушди соҳибкорӣ ва ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ барои пешбурди сиёсати молиявӣ низ мураккаб аст.

Барои беҳтар кардани вазъ, лозим аст, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ислоҳоти инфрасохторӣ ва амалӣ кардани барномаҳои дастгирии молиявӣ дар минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ осебпазирро ба роҳ монад. Дар ин роҳ, баланд бардоштани сатҳи молиявии аҳоли, рушди омӯзиши молиявӣ ва ёрии давлат ба соҳибкорӣ дар минтақаҳо метавонад натиҷаҳои мусбӣ диҳад.

Барои таҳлили вазъи амалишавии сиёсати молиявӣ ва муаммоҳои имрӯзаи пешбурди он дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, мо аз нишондиҳандаҳои калидии оморо, ки дар ҷадвали 2 оварда шудааст, истифода бурдем.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои калиди сиёсати молиявии давлатии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

№		2020	2021	2022	2023	2024
1	Даромади бучети давлатии маҳалӣ [2] (бо млн. Сомонӣ)	7343,4	8893,8	7919,7	8929,75	13187,1
2	Харочоти бучети давлатии маҳалӣ [2] (бо млн. Сомонӣ)	7462,6	9123,06	9231,25	1062,86	13140,8
3	Қарзи давлатии беруна [3] (бо млн. Долл. ИМА)	3243,7	3299,3	3228,31	3243,3	-
4	Лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ [4] (бо млрд Долл. ИМА)	2,4	3,8	3,9	2,5	4,6

* Дар асоси маълумотҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст.

Даромади бучети давлати маҳаллӣ, ки ба бучети давлатӣ мансуб аст, дар ин ду соли охир (2023 ва 2024) ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Агар дар соли 2020 ин нишондиҳанда 7343,4 миллион сомонӣ буд, то соли 2024 он ба 13187,1 миллион сомонӣ расид, ки 79% афзоишро нишон медиҳад. Ин афзоиш метавонад нишондиҳандаи беҳбудии иқтисоди кишвар ва амалиёти муваффақонаи ҷамъоварии даромадҳои бучетӣ бошад [5].

Хароҷоти бучетӣ дар солҳои 2023 ва 2024 ҳамчунин ба маротиба афзоиш ёфтааст. Агар дар соли 2020 ин нишондиҳанда 7462,6 миллион сомонӣ буд, то соли 2024 он ба 13140,8 миллион сомонӣ расид. Дар соли 2023, хати хароҷот ба таври назаррас бештар шуд, ки метавонад нишондиҳандаи омодагӣ барои пӯштани лоиҳаҳои инфрасохторӣ ва рушди дигар соҳаҳо бошад. Бо вучуди ин, дар соли 2023 як коҳиши кӯчак (1062,86 млн сомонӣ) нисбат ба солҳои 2021 ва 2022 дида мешавад, ки мумкин аст марбут ба беҳбудии вазъият ё сабабҳои дигар бошад [6].

Қарзи давлатии беруна аз соли 2020 то 2023 мустақкам шудааст. Дар соли 2020, қарзи хориҷӣ 3243,7 миллион доллар буд, ки соли 2021 ва 2022 он ба 3299,3 миллион доллар ва 3228,31 миллион доллар расид. Аммо, маълум нест, ки қарзи хориҷӣ дар соли 2024 чӣ гуна хоҳад буд, ки ин метавонад нишонаи тағйирот ё дахлнопазирии шартҳои глобалӣ бошад [6].

Лоиҳаҳои сармоягузорӣ, ки ба рушди иқтисод ва инфрасохтори кишвар равона мешаванд, дар солҳои 2020-2024 афзоиш ёфтаанд. Лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соли 2020 2,4 миллиард доллар буданд, ки дар соли 2021 ва 2022 ба 3,8 ва 3,9 миллиард доллар расид. Аммо, дар соли 2023, ин нишондиҳанда коҳиш ёфт ва ба 2,5 миллиард доллар паст шуд, ки мумкин аст бо сабабҳои рушди ноустувор ё камбудии сармояи молиявӣ дар ин давра вобаста бошад. Бо вучуди ин, дар соли 2024, лоиҳаҳои сармоягузорӣ бо миқдори 4,6 миллиард доллар ба назар мерасанд, ки метавонад ба рушду таҳаввулоти минбаъда оварда расонад.

Ҷиҳати рушди иқтисодиву иҷтимоии кишвар ва амалисозии лоиҳаҳои афзалиятноки сармоягузори давлатӣ, инчунин, татбиқи нақшаву барномаҳои миллӣ, соҳавӣ ва маҳаллӣ дар панҷ соли охир аз ҳисоби бучети давлат ва сармояи дохиливу хориҷӣ зиёда аз 197 миллиард сомонӣ равона карда шуд [1].

Нишондиҳандаҳои молиявии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020-2024 нишон медиҳанд, ки даромади бучетӣ ва хароҷоти бучетӣ афзоиш ёфтааст, ки бо амалӣ кардани лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва корҳои инфраструктурӣ алоқаманд аст. Бо вучуди коҳиши мӯҳлати қарзи хориҷӣ дар баъзе солҳои гузашта, сиёсати молиявии кишвар ба назар мерасад, ки самаранок аст ва барои таъмини рушди устувор кӯмак мерасонад.

Дар баробарии сиёсати давлатии бучетии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бояд қайд намуд, ки дигар самти сиёсати молиявии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон и сиёсати андозӣ буда, дар низоми молиявӣ нақши муҳимро мебоза. Чун, ки сиёсати андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон як қисми муҳими иқтисодии кишвар аст, ки тавассути он давлат кӯшиш мекунад, ки бучети давлатро таъмин намуда, рушди иқтисодӣ, хидматҳои иҷтимоӣ, ва инфрасохторро дастгирӣ кунад. Андозҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

Дар моддаи 24 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон андозҳои умумидавлатӣ ва андози маҳаллӣ муқаррар карда шудааст, ки [1]:

1. Ба андозҳои умумидавлатӣ инҳо дохил мешаванд: 1) андоз аз даромад; 2) андоз аз арзиши иловашуда; 3) андози аксиз; 4) андозҳо барои захираҳои табиӣ; 5) андози иҷтимоӣ; 6) андоз аз ғурӯш (алюминийи аввалия).

2. Ба андози маҳаллие, ки бо Кодекси мазкур муқаррар шуда, бо санадҳои меъёрии ҳукукии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар шаҳру ноҳияҳо мавриди амал қарор дода мешавад, андоз аз молу мулк дохил мешавад.

Баррасии маълумоти омӯрӣ дар бораи иҷроии бучети маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2019–2023 нишон медиҳад, ки ҳаҷми умумии даромадҳои бучети маҳаллӣ дар ин давра пайваста афзоиш ёфтааст. Ҷадвали зер нишон медиҳад, ки чӣ гуна се манбаи асосии бучети маҳаллӣ, воридоти андозӣ, воридоти ғайриандозӣ ва грантҳо, дар панҷ соли охир тағйир ёфтаанд [4].

Чадвали 3. Иҷроиши буҷети маҳаллӣ дар Тоҷикистон (ҳазор сомонӣ)

Сол	Воридоти андозӣ	Воридоти ғайриандозӣ	Грантҳо	Ҳамагӣ
2019	5 778 789,4	115 194,9	1 093 619,2	6 987 603,5
2020	5 805 513,1	107 652,7	1 430 240,0	7 343 405,8
2021	7 244 066,8	153 701,4	1 495 995,3	8 893 763,5
2022	7 919 705,2	194 122,7	1 402 531,8	9 516 359,7
2023	8 790 677,2	139 077,8	1 936 205,2	10 865 960,2

* **Дар асосӣ маҷмуаи оморӣ.** Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Соли 2024. Саҳ. 57-67.

Баррасии маълумоти оморӣ дар бораи иҷроиши буҷети маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2019–2023 нишон медиҳад, ки ҳаҷми умумии даромадҳои буҷети маҳаллӣ дар ин давра пайваста афзоиш ёфтааст. Чадвали зер нишон медиҳад, ки чӣ гуна се манбаи асосии буҷети маҳаллӣ, воридоти андозӣ, воридоти ғайриандозӣ ва грантҳо, дар панҷ соли охир тағйир ёфтаанд [4].

Маълумотҳои овардашуда нишон медиҳанд, ки воридоти умумии буҷети маҳаллӣ дар тӯли панҷ сол зиёда аз 3,9 миллиард сомонӣ афзудааст. Аз ҷумла, аз соли 2019 то 2023 ҳаҷми умумии буҷет аз 6,9 млрд сомонӣ то 10,8 млрд сомонӣ расидааст, ки беш аз 55% афзоишро нишон медиҳад.

Чадвали 4. Афзоиши воридоти буҷетӣ ва ҳиссаи онҳо (%)

Манбаъ	Афзоиш 2019–2023 (х.с.)	% Афзоиш
Воридоти андозӣ	+3 011 887,8	+52,1%
Воридоти ғайриандозӣ	+23 882,9	+20,7%
Грантҳо	+842 586,0	+77,0%
Ҳаҷми умумии буҷет	+3 878 356,7	+55,5%

* **Дар асосӣ маҷмуаи оморӣ.** Молияи Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Соли 2024. Саҳ. 57-67.

Аз чадвал бармеояд, ки ҳиссаи грантҳо бо суръати баланд рушд кардааст (+77%), ки эҳтимол ба васеъшавии ҳамкориҳои байналмилалӣ ва дастгирии лоиҳаҳои иҷтимоӣ ва зербиноӣ иртибот дорад. Ҳамзамон, воридоти андозӣ низ мунтазам афзоиш ёфта, нишондиҳандаи рушди иқтисодӣ ва тақмили маъмурияти андоз мебошад.

Таҳлил нишон дод, ки:

1. Воридоти андозӣ, манбаи асосии буҷет мебошад, ки дар соли 2023 беш аз 8,7 млрд сомониро ташкил дод. Ин наъми даромад дар солҳои 2021–2023 афзоиши назаррас дошт, бахусус дар соли 2021 (+24,8%) ва соли 2023 (+11%).

2. Воридоти ғайриандозӣ, ноустувор боқӣ монда, баъзан коҳиш ёфтааст. Барои мисол, дар соли 2023 ин манбаъ нисбат ба соли қаблӣ 28,4% коҳиш ёфтааст. Ҳиссаи он дар таркиби умумии буҷет ночиз боқӣ мемонад.

3. Грантҳо, дар давраи таҳлилӣ ба як воситаи муҳими дастгирии молиявии буҷети маҳаллӣ табдил ёфтаанд. Ҷаҳиши бузург дар соли 2023 (+38,1%) метавонад бо татбиқи барномаҳои махсуси давлатии иҷтимоӣ ва ё дастгирии хориҷӣ вобаста бошад.

Дар маҷмӯъ, буҷетҳои маҳаллӣ дар Тоҷикистон тамоюли афзоиш доранд, аммо ҳанӯз ҳам ба грантҳо ва андозҳо таъия мекунанд, дар ҳоле ки воридоти ғайриандозӣ истифодаи самаранок намешавад.

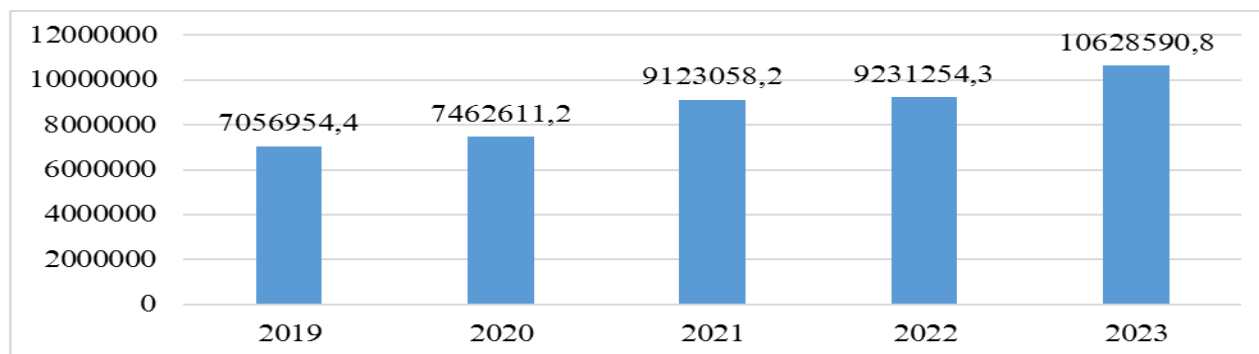
Баррасии маълумоти чадвал дар бораи иҷроиши буҷети маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2019–2023 нишон медиҳад, ки ҳаҷми умумии буҷет дар ин давра мунтазам афзоиш ёфтааст. Агар дар соли 2019 ҳаҷми умумии буҷет 6 987,6 млн сомониро ташкил дода бошад, то соли 2023 он ба 10 865,9 млн сомонӣ расидааст, ки баробари зиёда аз 55 фоизи афзоиш мебошад. Ин раванд нишон медиҳад, ки имкониятҳои молиявии буҷети маҳаллӣ тадриҷан тавсеа ёфта, манбаъҳои даромад устувортар шудаанд.

Манбаи асосии даромади буҷети маҳаллӣ воридоти андозӣ мебошад, ки ҳиссаи назарраси онро ташкил медиҳад. Аз соли 2019 то 2023 ҳаҷми воридоти андозӣ аз 5 778,8 млн сомонӣ ба 8 790,7 млн сомонӣ расида, ба ҳисоби миёна солона тақрибан 11 фоиз афзоиш ёфтааст. Хусусан, дар соли 2021 суръати афзоиши воридоти андозӣ +24,8% буд, ки метавонад нишондиҳандаи рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва беҳтар шудани идоракунии андозҳо бошад.

Дар баробари он, воридоти ғайриандозӣ дар давраи таҳлилшаванда ҳиссаи нисбатан камро ишғол мекунад ва тағйироти он ноустувор мебошад. Аз ҷумла, дар соли 2023 ҳаҷми он нисбат ба соли қаблӣ 28,4 фоиз коҳиш ёфта, 139,0 млн сомониро ташкил дод. Ин нишонаи он аст, ки буҷетҳои маҳаллӣ аз ин манбаъ истифодаи кофӣ ва устувор надоранд, ва зарурати беҳсозии сиёсати ғайриандозӣ боқӣ мемонад.

Грантҳо дар давраи таҳлилӣ ба ҳайси як манбаи муҳими иловагӣ барои дастгирии буҷети маҳаллӣ боқӣ мондаанд. Ҳаҷми онҳо аз 1 093,6 млн сомонӣ дар соли 2019 то 1 936,2 млн сомонӣ дар соли 2023 афзоиш ёфтааст. Афзоиши назарраси воридоти грантҳо дар соли 2023 (+38,1%) шояд ба татбиқи барномаҳои муҳими иҷтимоӣ, зербиноӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ алоқаманд бошад. Ин раванд инчунин гувоҳи он аст, ки мақомоти давлатӣ дар ҷалби маблағҳои беруна ва сарпарастӣ дар сатҳи маҳаллӣ фаъолиятҳои муайяноро анҷом медиҳанд.

Таҳлили маълумоти ҷадвал нишон медиҳад, ки иқтисодии молиявии буҷетҳои маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар панҷ соли охир тақвият ёфта, сиёсати молиявӣ ба таври умум ба самти рушди устувор равона шудааст. Бо вуҷуди ин, норасоии устувории воридоти ғайриандозӣ ва вобастагӣ ба грантҳо ҳамчун омилҳои таҳлилталаб боқӣ мемонанд ва ниёз ба ислоҳоти минбаъдaro таъкид менамоянд.

Расми 1. Ҳаҷми хароҷоти буҷети маҳаллӣ (ҳазор сомонӣ)

Таҳлили динамикаи хароҷоти буҷети маҳаллӣ дар давоми солҳои 2019–2023 нишон медиҳад, ки ҳаҷми умумии хароҷот мунтазам афзоиш ёфтааст. Расми 1 маълумоти дақиқро дар бораи хароҷоти воқеии буҷети маҳаллӣ дар ин панҷсоларо пешниҳод менамояд.

Ҷадвали 5. Афзоиши хароҷот дар муқоиса бо соли гузашта

Сол	Афзоиш нисбат ба соли гузашта (ҳ.с.)	% Афзоиш солона
2020	+405 656,8	+5,7%
2021	+1 660 447,0	+22,2%
2022	+108 196,1	+1,2%
2023	+1 397 336,5	+15,1%

* Дар асосӣ маҷмуан оморӣ. Молияи Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Соли 2024. Саҳ. 57-67.

Арзёбии таҳлилӣ:

1. **Афзоиши мунтазам:** Ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети маҳаллӣ дар солҳои таҳлилшуда зиёда аз 3,5 миллиард сомонӣ афзоиш ёфтааст, ки ба ҳисоби миёна афзоиши солонаи 10–15%-ро ташкил медиҳад. Афзоиши нисбатан баланди хароҷот дар соли 2021 ба назар мерасад (+22,2%), ки мумкин аст бо татбиқи барномаҳои иҷтимоӣ, беҳтар кардани маошҳо, ё тавсеаи хизматрасониҳои давлатӣ иртибот дошта бошад.

2. **Суръати сустшавии афзоиш:** Дар соли 2022 афзоиши хароҷот назар ба солҳои қаблӣ хеле камтар аст (танҳо +1,2%). Ин ҳолат метавонад натиҷаи танзими сиёсати буҷетӣ, маҳдудияти маблағҳо, ё таъсири баъзе омилҳои иқтисодиву молиявӣ бошад.

3. **Афзоиши назаррас дар соли 2023:** Дар соли 2023 хароҷоти буҷети маҳаллӣ бори дигар бо суръати баланд афзоиш ёфта, ба зиёда аз 10,6 миллиард сомонӣ расидааст. Ин нишон медиҳад, ки имкониятҳои молиявӣ афзоиш ёфта, эҳтимолан масрафи буҷет ба самтҳои афзалиятнок бештар равона шудааст.

4. **Нисбат ба даромад:** Агар хароҷоти буҷетиро бо ҳаҷми умумии даромади буҷети маҳаллӣ (аз ҷадвали қаблӣ) муқоиса кунем, маълум мешавад, ки дар солҳои 2019 ва 2020 хароҷот аз даромад зиёдтар буд. Танҳо аз соли 2023 сар карда, даромад (10,86 млрд сомонӣ) хароҷотро (10,62 млрд сомонӣ) каме пеш мегирад, ки нишондиҳандаи тавозуни беҳтари буҷетӣ мебошад.

Таҳлили хароҷоти буҷети маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2019–2023 нишон медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар пайи рушди иқтисодӣ ва густариши вазифаҳои иҷтимоии ҳокимияти маҳаллӣ тадриҷан афзоиш ёфтааст. Бо вуҷуди баъзе тағйироти солона, хароҷоти буҷет тамоюли рӯ ба афзоиш дорад ва дар соли 2023 ба сатҳи рекордии худ расидааст. Барои беҳтар кардани самаранокии хароҷот, дар баробари рушди маблағгузорӣ, назорат ва ҳисоботи шаффоф дар истифодаи буҷет зарур боқӣ мемонад.

Мушкилоти сиёсати молиявӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон:

1. Даромади буҷетҳои маҳаллӣ асосан аз ҳисоби андозҳо таъмин мешавад. Манбаҳои ғайриандозӣ ҳиссаи ночиз доранд ва ноустувор боқӣ мемонанд, ки маҳдудияти диверсификасияи даромадро нишон медиҳад.

2. Гарчанде ҳаҷми умумии буҷет сол то сол меафзояд, самаранокии хароҷот, махсусан дар самтҳои иҷтимоӣ ва инфрасохтор, на ҳамеша ҷавобгӯи талаботи воқеии минтақаҳо мебошад.

3. Дар ҷанд соли охир нақши грантҳо дар таъмини буҷети маҳаллӣ зиёд шудааст. Гарчанде ин як манбаи муҳими дастгирӣ аст, аммо вобастагӣ ба он метавонад устувории молиявиро зерӣ хатар гузорад.

4. Дар амал, баробарсозии имкониятҳои молиявии вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо пурра таъмин нашудааст. Минтақаҳои дурдаст ва кӯҳистон нисбатан имконоти маҳдуди даромад ва дастрасӣ ба маблағгузори давлатӣ доранд.

5. Дар баъзе ҳолатҳо норасоии механизмҳои ҳисоботдиҳӣ, шаффофият ва арзёбии самаранокии истифодаи маблағҳои буҷетӣ мушоҳида мешавад.

Пешниҳодҳо барои такмили сиёсати молиявӣ дар сатҳи маҳаллӣ:

1. Бояд захираҳои дохилии даромад, аз ҷумла пардохтҳо барои иҷораи амволи давлатӣ, хизматрасониҳои пулакӣ ва фаъолияти иқтисодии корхонаҳои коммуналӣ фаъл гардонид шаванд.

2. Зарур аст, ки механизмҳои маблағгузорӣ такмил дода шаванд, то минтақаҳои камтаракӣ бештар дастгирӣ гиранд ва тавозуни иҷтимоӣ таъмин шавад.

3. Ворид намудани механизмҳои муосири назорат, рақамсозии буҷет ва иштироки ҷомеа дар таҳияи буҷет метавонад ба шаффофият ва эътимоди бештар ба низоми молиявӣ мусоидат кунад.

4. Ҳар як сомонии буҷетӣ бояд ба натиҷаҳои мушаххас ва рушди соҳаҳои калидӣ равона шавад. Таҷҳизоти мониторинг ва арзёбии натиҷагирӣ хароҷот бояд татбиқ шаванд.

5. Таълими мунтазами мутахассисон, ворид кардани усулҳои муосири таҳлили молиявӣ ва тақвияти ҳамроҳангӣ бо мақомотҳои марказӣ метавонанд ба беҳтар шудани сифати сиёсати молиявӣ дар сатҳи маҳаллӣ оварда расонанд.

АДАБИЁТ:

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 ноябри соли 2021, № 549. https://andoz.tj/docs/kodex/Tax-Code__11_02_2025-RT_tj.pdf

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Моддаи 30. Ваколатҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе, аз 9 июни соли 2011 № 178.
3. Маълумот оид ба қарзи давлатӣ ва сармоягузориҳои давлатӣ ба ҳолати 1 январи соли 2024. [сана: 01.04.2025с.]. <https://moliya.tj/Documents/Index/418>
4. Молияи Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Соли 2024.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ 28.12.2024. [сана: 01.04.2025с.]. <https://www.president.tj/event/missives/49225>
6. Ҳисобот оид ба иҷрои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2024 [сана: 01.04.2025с.]. <https://moliya.tj/Documents/Index/112>

УДК 338.26:330.59 (575.3)

Алимардонзода Т.А.

САМТҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ЗИНДАГИИ АҲОЛӢ ДАР ЗАМИНАИ ТАТБИҚИ СТРАТЕГИЯИ МИЛЛИИ РУШД

Дар мақола оид ба самтҳои баланд бардоштани сифати зиндагии аҳоли дар заминаи татбиқи стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 маълумотҳо оварда шуда, натиҷаҳои назаррас баррасӣ гардонид шудааст. Сифати зиндагӣ меъёри хеле субъективӣ аст ва ҷузъи муҳими қарорҳои бисёри молиявӣ мебошад, ки оид ба ин гуна мафҳумҳо дар мақола маълумот оварда шудааст. Омилҳое, ки ба сифати зиндагӣ таъсир мерасонанд, вобаста ба афзалиятҳои шахсӣ фарқ меkunанд, аммо аксар вақт амнияти молиявӣ, инчунин қаноатмандии қор, ҳаёти оилавӣ, робитаҳои иҷтимоӣ, саломатӣ ва бехатариро дар бар мегиранд, ки оид ба ин гуна мафҳумҳо низ дар мақола маълумот оварда шудааст. Сифати зиндагӣ ба омилҳои молиявӣ, ба истиснои эҳтиёҷоти асосии ғизо ва манзил вобастагии зич дорад. Маблағи бештар аксар вақт маънои дастрасӣ ба бароҳати бештар, озодӣ аз ташвишҳои зиёд ва дурнамои некбинона ба ояндаро дорад. Сифати зиндагӣ ҳангоми таҳияи нақшаи пасандозҳои шахсӣ ва амалигардонии эҳтиёҷоти сатҳи зиндагии аҳоли баррасӣ карда мешавад. Дар ин ҳолат, муомилот сатҳу сифати кунунии ҳаётро барои бехтар кардани сифати зиндагӣ оянда дар бар мегирад. Ин метавонад канорагирӣ аз боҳашамат ва машғулиятҳои фароғатро дар бар гирад, ки неқӯаҳволии умумии моро бехтар меkunанд.

Дар мақола мафҳумҳои муҳим оид ба сатҳу сифати зисти аҳоли оварда шудааст, ки он барои рушдбӣи сифати зиндагии аҳоли басо муҳим мебошад. Барои расидан ба ин мақсад якҷоя афзоиши босуръати аҳоли, суғурӯи даромад ва технологияи номуносиб, ки боиси аз ҳад зиёд истифода шудани захираҳои замин барои истеҳсоли ӯзуқ ва суғурӯи мегардад, ҳалал мерасонад. Қайд менамоем, ки барои бехтар гардонидани сатҳу сифати зисти аҳоли, системаи банақшагирии стратегӣ ва ҳудудӣ, унсурҳои сатҳу сифати зисти аҳоли, нишондиҳандаҳои асосии сифати зисти аҳоли, яке аз масъалаҳои асосӣ ба ҳисоб меравад, ки оид ба он дар мақола маълумотҳои муҳим ва тадқиқшаванда оварда шудааст.

Калидвожаҳо: Сатҳу сифати зисти аҳоли, банақшагирии стратегӣ, унсурҳо, стратегия, шуғли аҳоли, инфрасохтори иҷтимоӣ, муҳити зист, бехатарии ҳаёт, тараққиёти иҷтимоӣ, ММД, камбизоатӣ, рушди иқтисодӣ.

Алимардонзода Т.А.

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ В РАМКАХ РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ

В статье дана информация о направлениях улучшения качества жизни населения в контексте реализации Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период

до 2030 года, а также обсуждаются существенные результаты. Качество жизни является очень субъективным критерием и является важной частью многих финансовых решений, которые обсуждаются в статье. Факторы, влияющие на качество жизни, варьируются в зависимости от личных предпочтений, но часто включают в себя финансовую безопасность, а также удовлетворенность работой, семейной жизнью, социальными отношениями, здоровьем и безопасностью, которые также обсуждаются в статье. Качество жизни тесно связано с финансовыми факторами, за исключением основных потребностей в еде и жилье. Больше денег часто означает доступ к большему комфорту, свободу от многих забот и более оптимистичный взгляд на будущее. Качество жизни учитывается при разработке плана личных сбережений и реализации потребностей уровня жизни населения. В этом случае транзакция включает в себя текущий уровень и качество жизни для улучшения качества жизни в будущем. Это может включать в себя отказ от роскоши и развлекательных мероприятий, которые улучшают наше общее благосостояние.

В статье представлены важные понятия об уровне и качестве жизни населения, что очень важно для развития качества жизни населения. Достижению этой цели препятствует сочетание быстрого роста населения, медленного роста доходов и неадекватных технологий, что приводит к чрезмерному использованию земельных ресурсов для производства продуктов питания и топлива. Отмечу, что в целях повышения уровня и качества жизни населения рассматриваются система стратегического и территориального планирования, элементы уровня и качества жизни населения, основные показатели качества жизни населения. быть одним из основных вопросов, по которым в статье представлена важная и исследуемая информация.

Ключевые слова: уровень и качество жизни населения, стратегическое планирование, элементы, стратегия, занятость населения, социальная инфраструктура, окружающая среда, безопасность жизнедеятельности, социальное развитие, ВВП, бедность, экономическое развитие.

Alimardonzoda T.A.

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE IMPLEMENTATION OF THE NATIONAL DEVELOPMENT STRATEGY

The article provides information on areas for improving the quality of life of the population in the context of the implementation of the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030, and discusses significant results. Quality of life is a very subjective criterion and is an important part of many financial decisions that are discussed in the article. Factors affecting quality of life vary depending on personal preferences, but often include financial security, as well as satisfaction with work, family life, social relationships, health and safety, which are also discussed in the article. Quality of life is closely related to financial factors, with the exception of the basic needs of food and shelter. More money often means access to greater comfort, freedom from many worries, and a more optimistic outlook on the future. Quality of life is taken into account when developing a personal savings plan and implementing the needs of the population's standard of living. In this case, the transaction includes the current level and quality of life to improve the quality of life in the future. This may include giving up luxuries and recreational activities that improve our overall well-being.

The article presents important concepts about the level and quality of life of the population, which is very important for the development of the quality of life of the population. Achieving this goal is hampered by a combination of rapid population growth, slow income growth, and inadequate technology, which leads to excessive use of land resources for food and fuel production. It should be noted that in order to improve the standard and quality of life of the population, the system of strategic and territorial planning, elements of the level and quality of life of the population, the main indicators of the quality of life of the population are considered. be one of the main issues on which the article provides important and researched information.

Key words: standard and quality of life of the population, strategic planning, elements, strategy, employment of the population, social infrastructure, environment, life safety, social development, GDP, poverty, economic development.

Мубрами таҳқиқот. Сифати зисти аҳоли мафҳуми васеъ дар иқтисодиёт, ҷомеашиносӣ, фарҳангшиносӣ ва як қатор илмҳои дигар истифода мешавад. Ин маъно ба ҳақиқати нишондиҳандаҳо ва хусусиятҳои ҳаёти шахсро дар робита бо қаноатмандии худ аз зиндагӣ ва шароити зиндагонии аҳолиро дорад. Аввалин қадамҳо барои расидан ба мақсадҳои гузашташуда ин лоиҳаҳои муҳими миллӣ дар мамлакат, инчунин дар соҳаҳои иҷтимоӣ амалӣ карда мешавад.

Мақсади таҳқиқот. Қайд намудан бо маврид аст, ки аввалан сифати зиндагонии аҳоли кишвар ин яке аз самтҳои асосии кишвар ба ҳисоб меравад. Чунин масъалаҳо метавонад ба вазъияти демографии мамлакат таъсир расонида барои бозистехсолкунии маҳсулотҳо шароити муҳим ва заруриро фароҳам оварда. Сатҳи сифати зисти аҳоли бештар ба самтҳои муҳими саломатӣ, вазъи иҷтимоӣ, интиҳоб, сатҳи таҳсилот, худшиносии касбӣ ва ғайраҳо вобастагии муҳим дорад.

Стратегияи миллӣ бо мақсади фароҳам овардани шароит барои татбиқи пурра ва самараноки неруи шаҳрвандони солманд, беҳтар намудани сифати зиндагии онҳо тавассути мутобиксозии мунтазами муассисаҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ ба мушкилоти солхурдашавии аҳоли таҳия шудааст. Тоҷикистон дар солҳои минбаъда метавонад ба яке аз кишварҳои рушдкунанда ва рақобатпазир дар иқтисодиёт ҳисобида шавад. Дар ин муддат давлат метавонад сатҳи сифати зиндагонии мардумро фароҳам оварда, шароитҳои баробариро барои татбиқи қувваи корӣ, ҳақиқат ва эҳтиром ба ҳо гузашта муаррифӣ намояд.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Дар мақолаи олимони ватанӣ чунин мафҳумҳо дарҷ гардонидани шудааст [3, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 14, 16, 17]: гуфтаҳои боло ба мо имкон медиҳанд, ки бояд чунин ҳулоса барорем, ки таҳсилот, манбаи муҳим дар ташаккули сармояи инсонӣ ва сифати он ба ҳисоб меравад, минбаъд ба сармоя табдил меёбад. Минбаъд он ба манбаи қонеъ гардондани эҳтиёҷот ва даромади одамон табдил меёбад.

Муҳтавои асосӣ. Таносуби устувор дар байни омилҳо вуҷуд дошта метавонад, агар сатҳи даромадноки омилҳои муҳими ташкилотҳои тичоратӣ ба ҳисоб равад. Дар ин маврид арзиши ин гуна омилҳо метавонад ба омилҳои дигар вобастагӣ дошта бошанд. Доир ба ин масъала нақшаи стратегияи ҳудудиро ба тартиб медиҳем, ки дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. Системаи банақшагирии стратегӣ ва ҳудудӣ.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Асоси ибтидоии муайян кардани сифати зиндагӣ макони зист мебошад, ки бо маҷмӯи мувофиқи омилҳои табиӣ, иқлимӣ ва сиёсӣ тавсиф мешавад.

Аз ин рӯ, ба андешаи ман, ҳангоми муайян кардани сифати зиндагӣ бояд муносибати байни муҳити зисту зиндагонии инсон ва моҳияти инкишофи ӯро инъикос намудан лозим аст.

Қайд намудан бо маврид аст, ки сатҳу сифати зиндагӣ вобаста ба сохторҳои муайян карда мешаванд, ки он унсурҳои зеринро дар назар дорад: [5, с. 284-287]

- 1) сатҳу сифати соҳибкорӣ ва муҳити асосии он;
- 2) шуғли аҳоли ва сатҳу сифати он;
- 3) инфрасохтори иҷтимоӣ ва сатҳу сифати зисти аҳоли;
- 4) муҳити зист ва сатҳу сифати он;
- 5) бехатарии ҳаёт ва сатҳу сифати он;
- 6) шахсияти ҳаёт ва сатҳу сифати зисти он.

Қайд намудан лозим аст, нишондиҳандаҳои, ки вобаста ба категорияи муҳими иҷтимоӣ иқтисодӣ маълумот медиҳанд он нишондиҳандаҳои миёна бар сари аҳолии кишвар ва фарқияти онҳо ба ҳисоб мераванд.

Гуфтан лозим аст, системаи нишондиҳандаҳои сатҳу сифати зиндагонии аҳоли маълумот медиҳад, ки даромади миёнаи аҳоли чӣ қадар аст ва то чӣ андоза қонеъ гардондани талаботи моддию маънавии ин аҳолиро таъмин мекунад мисолҳо меорем.

Қайд менамоем, ки ҳангоми таҳлил намудан аз омили солони Чумҳурии Тоҷикистон истифода намуда нишондиҳандаҳои таҳлилшавандаро нисбат ба соли 2019 муқоиса намудам. Таҳлилҳои иҷрокардашуда натиҷаҳои ҳуберо нишон доданд.

Масъалан ММД бо нархҳои амалии мутобиқи солҳо 1,9 маротиба нисбат ба соли 2019 рушд намудааст. Даромад ва хароҷоти пулии аҳоли 3,1 дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ в ашахсӣ 1,6 маротиба нисбат ба соли 2019 зиёд гардиданд, ки ин натиҷаҳо барои иқтисодиёти мамлакат самарабахш мебошад.

Ҷадвали 1 .Таҳлили нишондиҳандаҳои омили оид ба ММД

Нишондиҳандаҳо	Солҳои таҳлилшаванда						Муқоисаи солҳои 2024 нисбат ба 2019
	2019	2020	2021	2022	2023	2024	
ММД бо нархҳои амалии мутобиқи солҳо, млн.сомонӣ	79109,8	83958,3	101076,3	115739,4	132781,9	153402,2	1,9
Даромад ва хароҷоти пулии аҳоли - ҳамагӣ миллион сомонӣ	47986,3	65347,0	80508,8	95124,7	120715,1	146496,6	3,1
Дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ	3006,66	3314,66	3952,80	4396,57	4746,11	4938,56	1,6

Сарчашма: Омили солони Чумҳурии Тоҷикистон. Душанбе - 2024. С. 442

Гуфтан мумкин аст, ки нишондиҳандаҳои овардашуда барои рушдҳои сатҳу сифати зисти аҳоли муҳим ва амалишаванда ҳисобида мешаванд.

Ҳамаи нишондиҳандаҳои овардашуда дар соли 2024 рушд намудаанд, ин боиси ташаккулёбӣ ва болоравии самтҳои сифати зиндагии аҳоли ба ҳисоб меравад. Барои таҳлили нишондиҳандаҳо аз функсияҳои стандартӣ (Линейн) MS Excel истифода намуда таҳлили коррелясиониро мегузаронем ва натиҷаи онро дар намуди диаграмма пешниҳод мегардонем [5, 8].

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои оморӣ.

Аз диаграмма дида мешавад, ки нисбат ба соли 2019 ин нишондиҳанда дар соли 2024 рушд намудааст, ки он барои бехтаргардонии сатҳу сифати зисти аҳолии кишвар натиҷаҳои хуберо ба бор меорад.

Ҳангоми таҳлил намудан дар диаграмма муодилаи регрессияи хатӣ низ ҳосил карда шуд. Натиҷаи бадастовардашударо модели регрессияи хатти меномем, ки он чунин намудро дорост.

$$y = 15217x - 3E+07 \quad R^2 = 0,9784$$

Аз муодилаи ҳосилнамудаи барнома бар меояд, ки коэффитсенти детерминатсия ба 0,97 баробар аст. Коэффитсенти муайянкардашуда мӯнои онро дорад, ки ҳар чӣ қадар ин коэффитсент ба 1 наздик бошад ҳамон қадар хуб аст ва алоқамандиаш низ наздик мебошад. Барои баҳодихии сифати модели истифодашуда (муодилаи регрессии хатӣ) коэффисенти коррелятсияи квадрати хатӣ (R^2_{xy}) истифода мешавад, ки коэффисенти детерминатсия низ ном дорад. Коэффисенти детерминатсия ҳиссаи дисперсияи тағйирёбандаи y – ро дар муодилаи регрессионӣ нишон медиҳад.

Ин коэффисент дар фосилаи аз сифр то 1 қимат қабул менамояд, яъне $0 \leq R^2_{xy} \leq 1$. Агар ҳар чӣ қадар ин нишондиҳанда ба 1 наздик бошад, муодилаи регрессионии истифодашуда ҳамон қадар ба мақсад мувофиқ аст. Яъне муодилаи регрессионӣ қонуниятҳои алоқамандии y –ро аз x дуруст, аниқ ва босифат ифода менамояд.

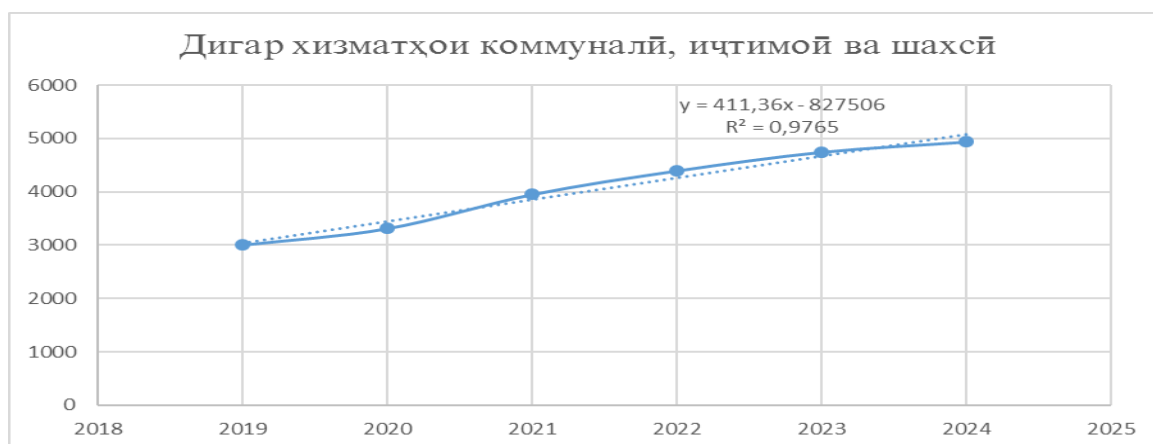
Барои дақиқтар гардидани кор нишондиҳандаҳои дигар, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст таҳлили регрессионӣ мегузаронем.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои оморӣ.

Даромад ва хароҷоти пулии аҳоли ҳам нисбат ба соли 2019 дида дар соли 2024 рушд намуда истодааст, ки он боиси болоравии сатҳу сифати зисти аҳолии кишвар мегардад. Оид ба ин нишондиҳанда ҳам модели регрессияи хаттиро тартиб додем, ки натиҷаи он ҳам ба 1 наздик мебошад. Яъне коэффитсенти детерминатсия ба $R^2 = 0,98$ баробар аст.

Нишондиҳандаи дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ в ашахсино низ дар намуди диаграммавӣ таҳлил менамоем, ки он чунин аст.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти оморӣ

Аз диаграмма бар меояд, ки ин нишондиҳанда ҳам дар соли 2024 нисбат ба соли 2019 дида рушд намудааст. Яъне коэффитсенти детерминатсия ба $R^2 = 0,97$ баробар аст.

Дурнамои нишондиҳандаҳои ба инobatирифташударо барои солҳои оянда пешниҳод намуда метавонем. Ҳангоми дурнамо намудан аз барномаи чадвали электронии MS Excel истифода намуда имкониятҳои барномаро барои таҳлилҳои марбут истифода менамоем.

Барои солҳои минбаъда дурнамо намуда, нишондиҳандаҳоро то соли 2026 ва соли 2029 пешниҳод менамоем.

Чадвали 2. Дурнамои нишондиҳандаҳои иқтисодӣ [5, 8]

Солҳо	ММД бо нархҳои амалии мутобики солҳо, млн.сомонӣ	Даромад ва хароҷоти пулии аҳоли - ҳамагӣ миллион сомонӣ	Дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ
2019	79109,8	47986,3	3006,66
2020	83958,3	65347	3314,66
2021	101076,3	80508,8	3952,8
2022	115739,4	95124,7	4396,57
2023	132781,9	120715,1	4746,11
2024	153402,2	146496,6	4938,56
Дурнамои нишондиҳандаҳо то соли 2029			
2025	164270,9	160023,6	5499,0
2026	179487,9	179259,9	5910,3
2027	194705,0	198496,3	6321,7
2028	209922,0	217732,6	6733,1
2029	225139,0	236968,9	7144,4

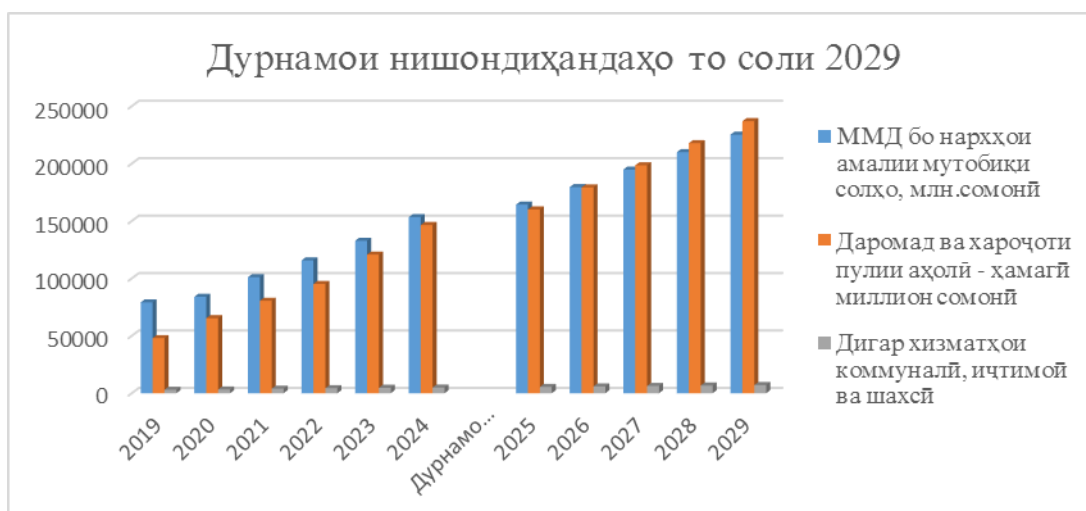
Сарчашма: ҳукуки муаллиф

Аз чадвали 2 дида мешавад, ки дурнамо оид ба нишондиҳандаҳои иқтисодӣ натиҷаҳои хубро нишон додаанд. Қайд намудан мумкин аст, таҳлилҳои ба даст овардашуда барои солҳои оянда низ натиҷаҳои хуберо ба бор меоранд.

Аз таҳлилҳои овардашуда бар меояд, ки нишондиҳандаҳо дар солҳои минбаъда рушд менамояд. Натиҷаҳои ба даст овардашуда дар чадвали 2 оварда шудааст.

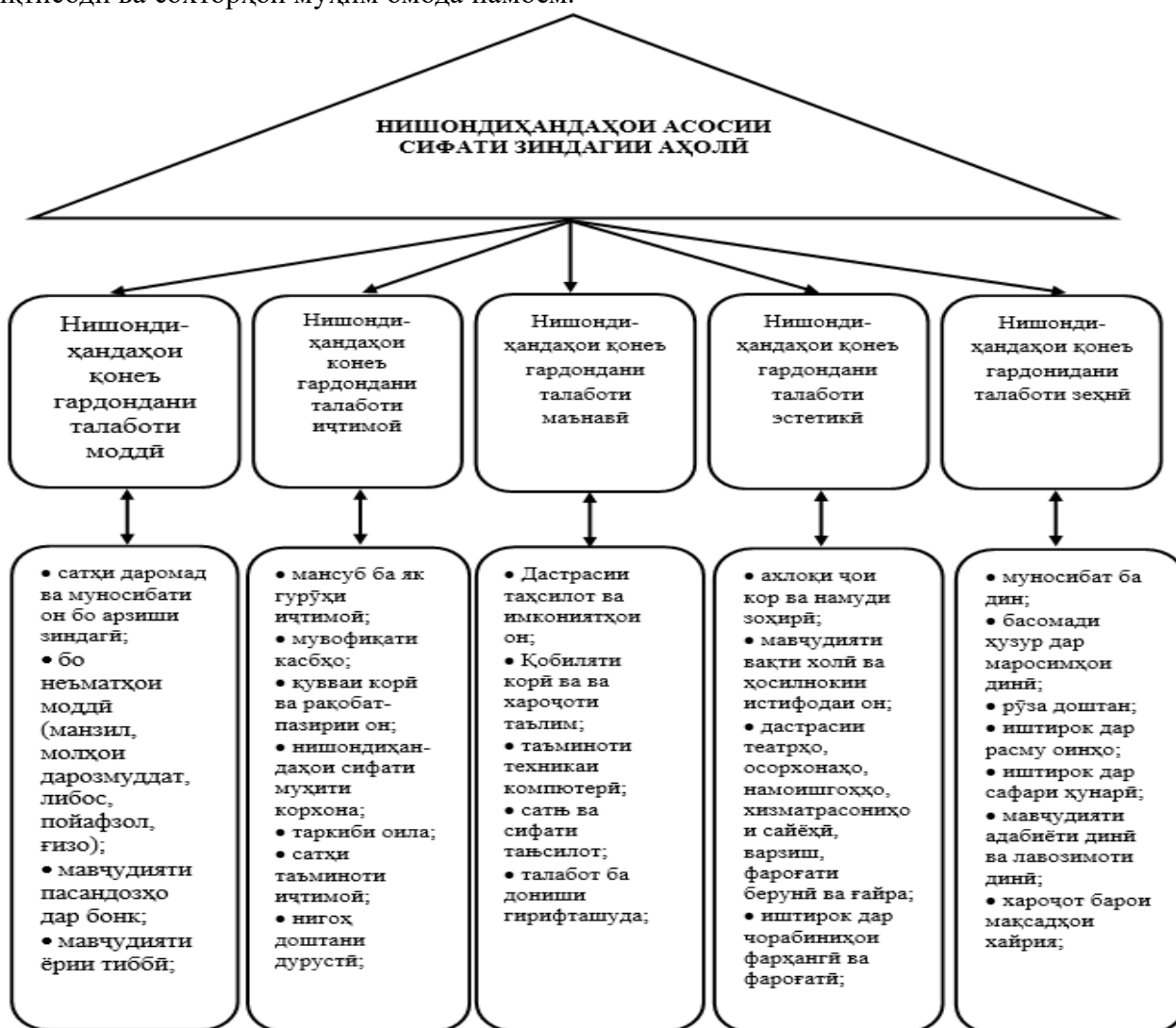
Барои аниқтар гардидани натиҷаҳои ба даст овардашуда онро дар намуди диаграмма пешниҳод менамоем.

Аз диаграмма дида мешавад, ки ММД бо нархҳои амалӣ, даромад ва хароҷоти пулии аҳоли, дигар хизматрасониҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ дар солҳои оянда рушд менамоянд ва барои беҳтаргардонии сатҳи сифати зисти аҳоли натиҷаҳои самарабахш меоранд.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои омӯрӣ

Нишондиҳандаҳои асосии сифати зисти аҳоли яке аз масъалаҳои муҳим ҳисобида мешавад. Қонун гардонидани талаботи моддӣ ин асоси нишондиҳандаҳои сифати зисти аҳоли мебошад. Оид ба ин мафҳум мо метавонем маълумотҳои заруриро вобаста ба намунаи моделҳои иқтисодӣ ва сохторҳои муҳим омода намоем.

Расми 2. Нишондиҳандаҳои сифати зисти аҳоли ва сохтори асосии он
Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Сохтори тартибдодашуда имкон медиҳад, ки сатҳу сифати зисти аҳолии мардум нисбат ба солҳои минбаъда ташаққул ёбанд. Сохтори тартибдодашуда имкон медиҳад, ки сатҳи зиндагӣ бо мурури замон муқоиса карда шавад, яъне динамикаи он, инчунин байни гуруҳҳои иҷтимоию-иқтисодӣ ва аҳолии мамлакатҳои гуногун амалӣ карда шавад. Тасодуфӣ нест, ки асноди СММ ба камбизоатӣ аз нуқтаи назари сифати пасти рушди инсонӣ менигарад.

Қайд намудан лозим аст, ки хосиятҳои муҳими сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он иборат аст, ки дар байни камбизоатҳо қисми зиёди оилаҳои мебошанд, ки ба онҳо коргарони кирои сарварӣ мекунад. Асоси паст будани қобилияти харидории музди меҳнати аксарияти ин категорияи коргаронро сатҳи камбизоатӣ маънидод менамояд.

Илова бар ин, чунин омил ба монанди паҳншавии минтақавии камбизоатӣ низ муҳим аст. Барои беҳтаргардонии сатҳу сифати зиндагонии аҳоли даромади аҳоли басо муҳим ва амалишаванда мебошад, ки ин мафҳум дар мақолаи олимони ватани чунин оварда шудааст: даромади аҳоли маблағҳои мебошад, ки аз ҷамъият ва муассисаҳои он аз рӯи натиҷаҳои ҷаҳонӣ омилҳои истеҳсолоти онҳо: меҳнат, сармоя, замин ва соҳибкорӣ ба ихтиёри одамон меоянд [3, с. 78-83].

Вобаста ба ин, ҳалли ҳамаҷонибаи мушкилоти камбизоатиро зарур аст, ки заминаи меъёрии ҳукукии муайян кардани он тақмил дода шавад [7].

Дар стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 чунин мафҳумҳо баррасӣ гардонидани мешаванд, ки он барои беҳтар гардонидани сатҳу сифати зисти аҳолии кишвар муҳим мебошад. Ҳифзи иҷтимоии аҳоли таъмини дастрасӣ ба ҳуроки беҳтар, коҳиш додани ноустувории иҷтимоӣ таъмини оби нӯшокӣ, ҷаҳонӣ низоҳҳои қонунгузор, иҷроия ва судӣ махсус мешаванд [15, с. 104].

Хулоса. Дохил кардани ин нишондодҳо дар мониторинги сифат ва сатҳи зиндагӣ инчунин метавон бо пайваст кардани он ба ҳисобкунии шахсии рушди инсонӣ, нишондиҳандае, ки аз ҷониби барномаи СММ оид ба рушди захираҳои инсонӣ ва муайян кардани сифат муқаррар шудааст, асоснок карда мешавад.

АДАБИЁТ:

1. Алимардонов Т.А. Расулов Д.Т. Мониторинги ташаққули сатҳу сифати зиндагонии аҳоли. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - Душанбе: ТНУ, №11.2023. С.30-39. 0,63 ҷ.
2. Алимардонов Т.А. Экономико-математическое моделирование качество жизни населения Хатлонская область. Проблемы перехода к системе национальных счетов и совершенствование методологии расчета статистических показателей. // Материалы республиканской научно-практической конференции (г. Душанбе, 10 апреля 2019). С.-60-65. (0,31 пл.)
3. Алиева Г.Ш., Алимардонов Т.А. // Развитие экономической системы региона на качество жизни населения. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2014. № 2/6 (144). С. 78-83.
4. Алимардонов Т.А., Табаров О.С. // Анализ среднемесячной заработной платы. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018. № 5. С.38
5. Алимардонов Т.А., Р.М. Бобоева. Экономико-математическое моделирование качество жизни населения. // Международной научно-практической конференции на тему «Индустриализация страны и обеспечение устойчивого развития экономики» (г. Душанбе, 27 февраля 2020 года). С.-284-287.
6. Беҳатарию озӯкаворӣ ва камбизоатӣ. Маҷмуаи омӯрӣ // Агентии омӯри назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи омӯрӣ // Агентии омӯри назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2020. -№ 4. - 60с.
7. Бобоева Р.М. Вопросы моделирования рынка труда РТ на региональном уровне (научная статья) / Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). – Душанбе, 2015г. -№2/5 (172) – С.63-66. ISSN 2074-1847. (493 в перечне реценз. изд.).
8. Комилов С.Дж., Алиева Г.Ш., Алимардонов Т.А. // Основы повышения качества жизни населения и формирование среднего класса. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2020. № 1. С. 28-36.

9. Комилов С.Дж., Алимардонов Т.А. Моделирование параметров качества жизни населения в территориальных образованиях. // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. 2020. № 2. С. 162.
10. Одинаев М.А. Арзёбии оморӣ сатҳи зиндагии аҳоли // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2018. – №6/ Қ. 2. – 0,4 ҷ.ч.
11. Раджабов, Р.К. Ҷанбаҳои минтақавӣ рушди соҳаи хизматрасонии пулакӣ ба аҳоли дар иқтисоди давраи гузариш: монография/Р.К. Раджабов.-Душанбе, 2013.-С. 36.
12. Расулов Д.Т. Алимардонов Т.А. Модели иқтисодӣ - риёзии таҳлил ва баҳоиди сифати зиндагии аҳоли дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - Душанбе: ТНУ, №10 қисми 1 Душанбе -2023. С.94-102. 0,5 ҷч.
13. Рычихина Э.Н. Мониторинг как общая функция управления. – Ухта: УГТУ, 2007.
14. Сатторов А.Қ. Алимардонов Т.А. Иқтисоди рақамӣ ҳамчун воситаи идорашаванда. // «Инноватсия ҳамчун омил рушди босуръати иҷтимоӣ иқтисодӣ дар саноат», бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Маҷмӯаи мақолаҳои Конфронси илмӣ амалии ҷумҳуриявӣ. Бустон, 27 ноябри соли 2021. С. 19-22. 0,25ҷ.ч
15. Стратегия миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи соли 2030. Душанбе -2016. Саҳ. 104.
16. Ходиев Д.А., Хофизов Х.А., Табаров О.С. Моделирование и прогнозирование привлечения инвестиций для освоения природно-ресурсного потенциала региона. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018. № 6. С. 30
17. Хушвахтзода Қ.Х. Таҳлили омори инкишофи равандҳои демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Хушвахтзода Қ.Х., Одинаев М.А., Обидов Ф.С., Шамсов И.С. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – №2. – 0,5 ҷ.ч.

УДК 338.46:37(575.3)

Алимов Ч.Ш.

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМҲОИ ТАШКИЛИЮ ИҚТИСОДИИ РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ТАЪЛИМӢ

Аннотатсия. Такмили механизмҳои хизматрасониҳои таълимӣ ва истифодаи дурусти иқтисодӣ онҳо омилҳои калидии рушди сармояи инсонӣ мебошад. Ин раванд ба баланд шудани сатҳи дониш, рушди иқтисод ва беҳтар гардидани сифати зиндагии ҷомеа мусоидат мекунад. Хизматрасониҳои таълимӣ-рақамӣ тарзи дуруст истифода ва самараноки иқтисодӣ онҳо мавзӯи бисёр муҳим ва ақтуалӣ аст, махсусан дар шароити рушди босуръати технология ва тағйирёбии талаботи бозори меҳнат.

Калидвожаҳо: хизматрасониҳои таълимӣ, рушди сармояи инсонӣ, таълимӣ-рақамӣ, рушди иқтисод, технология, бозори меҳнат, платформаҳои онлайн, синфҳои виртуалӣ, захираҳои электронии таълимӣ

Алимов Дж.Ш.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

Аннотация. Совершенствование механизмов образовательных услуг и правильное использование их потенциала является ключевым фактором развития человеческого капитала. Этот процесс способствует повышению уровня знаний, экономическому развитию и улучшению качества жизни общества. Цифровые образовательные услуги как правильно использовать и эффективно использовать свой потенциал является очень важной и актуальной темой, особенно в условиях быстрого развития технологий и изменения спроса на рынке труда.

Ключевые слова: образовательные услуги, развитие человеческого капитала, цифровое образование, экономическое развитие, технологии, рынок труда, онлайн-платформы, виртуальные классы, электронные образовательные ресурсы.

Alimov J.Sh.

IMPROVEMENT OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISMS FOR THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL SERVICES

Annotation. Improving the mechanisms of educational services and the proper use of their potential is a key factor in the development of human capital. This process contributes to raising the level of knowledge, economic development and improving the quality of life of society. Digital educational services, how to use their potential correctly and effectively, is a very important and relevant topic, especially in the context of rapid technology development and changing demand in the labor market.

Keywords: educational services, human capital development, digital education, economic development, technology, labor market, online platforms, virtual classrooms, electronic educational resources.

Дар шароити муосири рушди ҷомеа, маориф ҳамчун соҳаи калидии ташаккули сармояи инсонӣ нақши ҳалкунанда мебозад. Рушди иқтисодиёт, пешрафти илм ва технология, инчунин рақобатпазирии кишварҳо мустақиман ба сатҳ ва сифати хизматрасониҳои таълимӣ вобаста мебошад. Аз ин лиҳоз, тақмили механизмҳои хизматрасониҳои таълимӣ ва истифодаи самараноки иқтидори онҳо яке аз вазифаҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф ба шумор меравад.

Тақмили хизматрасониҳои таълимӣ маҷмӯи фаъолиятҳои мебошанд, ки ба омӯзиш, тарбия, тақмили ихтисос ва рушди қобилиятҳои шахс равона шудаанд. Онҳо на танҳо дар муассисаҳои таълимии анъанавӣ, балки тавассути платформаҳои рақамӣ, омӯзиши фосилавӣ ва курсҳои кӯтоҳмуддат амалӣ мегарданд. Аз аввали солҳои соҳибистиклолӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари ислохотҳои дар дигар соҳаҳо ба соҳаи маориф низ диққати ҳамаҷафа дода механизми идоракунии онро бо роҳи озодии фаъолият дар ҳама самтҳои таълим ба роҳ монд. Ислохоти нав дар бахшҳои ҳаётан муҳим идома намуда, бо ба роҳ мондани чор ҳадафи стратегӣ – таъмини амнияти озуқаворӣ, раҳой аз бунбасти коммуникатсионӣ, таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва саноатикунони босуръат майл намуда, чораҳои имконпазирро баҳри рушди ҳаёти шаҳрвандон давра ба давра амалӣ мекунанд [1].

Ҳадафи чоруми ҳукумати кишвар саноатикунони босуръат буда, маҳз дар ҳамин замина бо истифодаи васеи хизматрасониҳои электронӣ таъмини рушди иқтисодиёт имконият дорад. «... Маҳз ҳадафи чоруми роҳандозӣ намудани Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият медиҳад, ки на танҳо бозори хизматрасониҳои таълимӣ - рақамӣ, балки иқтисодиёти рақамӣ низ ташаккул ёбад. Проблемаҳои мавҷуддаи соҳаи маориф инчунин ба маҳдудгардидани нерӯи банақшагирӣ ва идоракунии захираҳои мавҷуда, афзалияти тобеияти идоравӣ дар сиёсат, маҳдуд будани омор, бесамарии усулҳои истифодашавандаи арзёбии натиҷаҳои таълим ва дигар заминаҳои методӣ алоқаманд мебошад» [9, С. 306; 10, С. 259].

Мояи рушди бозори маҷозии таҳсилотро татбиқи технологияҳои рақамӣ ё рақамикунонии соҳаи маориф ташкил медиҳад. Бидуни рақамикунонии хизматрасониҳои соҳаи маориф мавҷудияти дигар шаклҳои бозорҳои рақамӣ (маҷозӣ) ғайриимкон аст. Дар рушди минбаъдаи рақамикунонии иқтисодиёти миллӣ монеаҳои зиёди кадрӣ (омода намудани мутахассисони соҳаҳои рақамӣ) ва иқтисодие меистанд, ки бидуни тавсеа бахшидани бозори хизматрасониҳои таҳсилоти олӣ ва ҳалли воқеъбинонаи он дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайриимкон аст. Аз ҳамин хотир зарурати таҳлил, баҳодихӣ ва арзёбии ҳолати рушди рақамикунонии хизматрасониҳои таҳсилоти олӣ, ки яке аз ҷузъҳои таркибӣ, ниҳоят муҳим ва муҳоҷисавии илмӣ иқтисодиёт мебошад ҳадафи таҳқиқоти диссертатсионӣ мазкурро бармалом менамояд.

Дар натиҷаи омӯзиши пажӯҳишҳои олимони нуқтасанҷи ватанӣ ва хориҷӣ чунин ақида ҳосил шуд, ки сатҳи рушди рақамикунонии иқтисодиёт тавассути низоми нишондиҳандаҳои микдорӣ – индекаторҳо амалӣ карда шавад. Дар баробари ин «индекатор» нишондиҳандаи мураккабест, ки ҳолати як раванди муайянро тавсиф мекунанд ва метавонанд бо мурури замон

арзиши онро тағйир диҳад. Дар чунин шароит мутаносибан, фарзияе ба миён меояд, ки дар асоси нишондиҳандаҳои махсус сатҳи рушди рақамикунонии хизматрасониҳои бозори таҳсилотро дуруст арзёбӣ кардан мумкин аст.

Барои исботи фарзияҳои дар боло дарҷгардида ду равишро истифода намудан мумкин аст [3, С. 39 - 56].

- равише, ки ба муайян кардани тавсифи иқтисодии арзишҳои баҳодихии интегралӣ бо усулҳои «свёртикӣ» (ду усули бо ҳам монанд ё раванди омехта намудани усулҳо) муаллифони он пажӯҳишгарони рус А. Н. Колмогоров [4], А. Н. Ширяев [11], В. В. Напалков [8, 240 с.] асос ёфтааст. Доир ба усули мазкур дар таълифоти муҳаққиқони ғарбӣ А.А. Домингес [12, Р. 38 - 49], В.И. Слюсар [13, 50 - 53] дучор омадан мумкин аст, ки онҳо дар таҳқиқоти илмиашон бо истифодаи таҷрибаҳои дар амал татбиқ намудаашон самаранокии истифодаи усули зикргардидаро ба таври мӯъҷаз исбот намудаанд. Бояд қайд намуд, ки усули мазкур бо таъия бо методҳои амсиласозии математикӣ анҷом дода мешавад ва эътимоднокии натиҷаҳоро дар асоси иттилооти дақиқ ба вучуд омадааст дуруст инъикос менамояд.

- равише, ки арзёбии умумии ҳолати рушди объекти таҳқиқшавандаро бо ёрии нишондиҳандаи интегралӣ таъмин менамояд. Бо усули зикргардида аксарияти муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ таҳқиқоти илмӣ анҷом додаанд. Нишондиҳандаи интегралӣ бо дарназардошти хусусияти сифати хизматрасонии таҳсилот муайян карда мешавад.

- равиши баҳодихии қоршиносӣ дар асоси пурсишномаҳо, ки аз ҷониби қормандони таҷрибадори соҳаи таҳсилоти олий анҷом дода шудааст. Усули мазкур низ яке аз усулҳои серистеъмоли илми иқтисодиёт мебошад. Дар пажӯҳишҳои муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ ҷиҳати татбиқи усули мазкур маълумоти кофӣ гирифта мумкин аст.

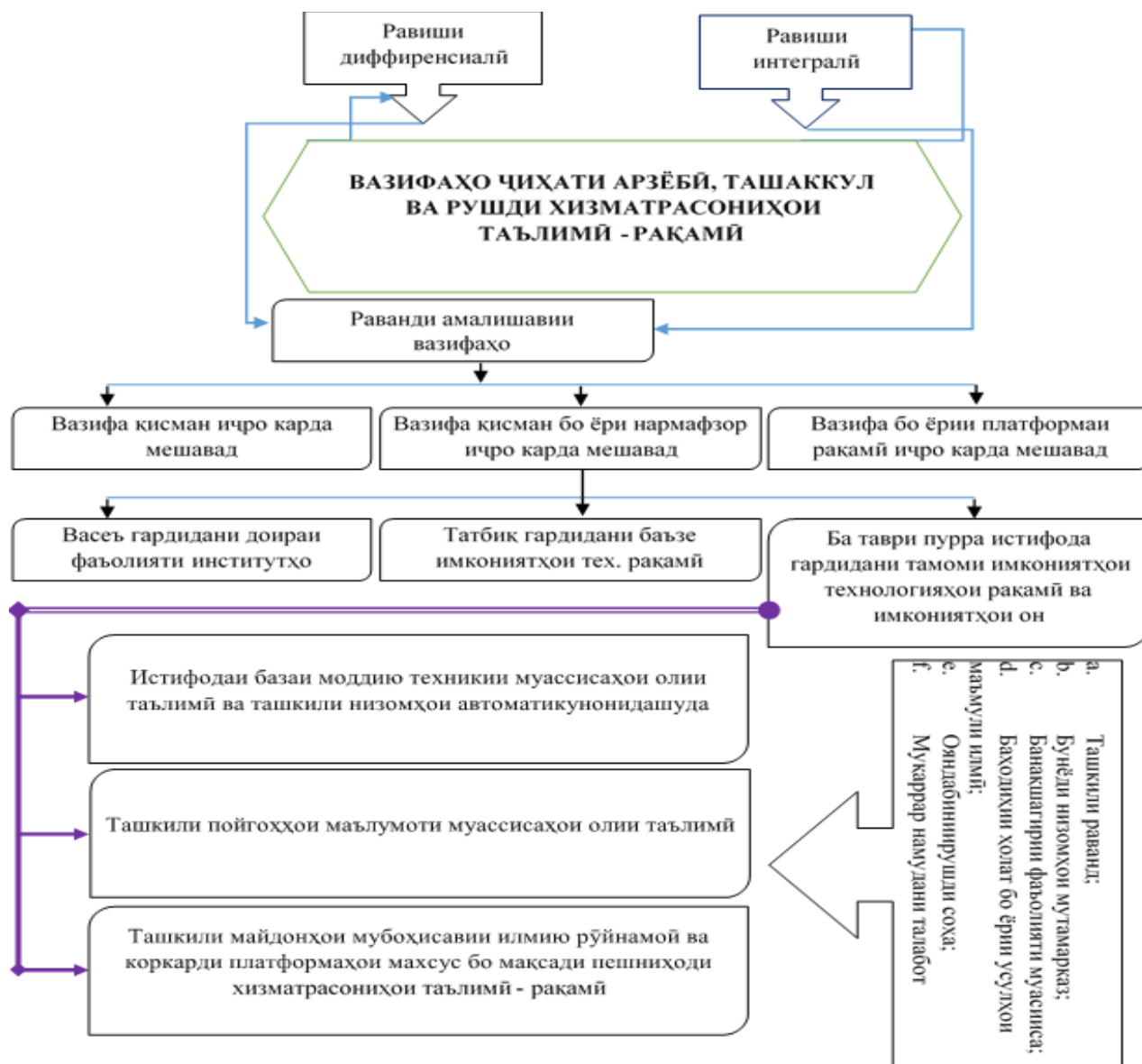
- равиши синергетикӣ – истифодаи усулҳои анаъанавӣ дар низомии навшудаистода. Равиши мазкурро дар ибтидо муҳаққиқон дар амалия ё худ объектҳои табиӣ истифода мебарданд. Аммо бо мурури замон тавонмандии равиш бо ёрии амсиласозии иқтисодӣ – математикӣ монанд гардонида шуд. Муаххикқон дар аввалҳо усули мазкурро як навъ алоқамандии илмӣ бо ёрии усулҳои маълуми математикӣ, физикӣ, кимия унвон мекарданд. Бо гузашти асрҳо онҳо мавқеи худро амалан ишғол намуданд. Намояндагони аввалини мактаби математикони классикӣ ва намояндагони мактаби муосир ташкил медиҳанд. Намояндагони мактаби мазкур пажӯҳишгарони машҳур Ф. Кенэ (1975 «Ҷадвали иқтисодӣ»), А. Смит («Моделҳои классики макроиқтисодӣ»), Д. Риккардо («моделҳои савдои байналхалқӣ») бо мақсадҳои тасвир ва тадқиқ истифода бурда буданд. Дар асри XIX саҳми бузургро дар моделсозии иқтисодӣ бозорӣ мактаби риёзӣ (Л. Валрас, О. Курно, В. Парето, Ф. Эчворд ва дигарон) гузоштааст. Дар асри XX усулҳои риёзии моделсозӣ бисёр ҳам васеъ мавриди истифода қарор гирифта, бо истифодабарии он қариб тамоми қорҳои ба муофоти Нобелӣ сарфарозшуда оид ба иқтисодиёт алоқаманд аст (Д.Хикс, Р. Солоу, В. Леонтев, П. Самуэлсон ва дигарон). Дар асри XX олимони рус аз қабилҳои В. К. Дмитриев, Е.Е. Слуцкий, В.С. Немчинов, В.В. Новожилов, Л. В. Кантарович, ки на танҳо дар моделсозии иқтисодӣ - математикӣ, балки дар рушди соҳаи маориф саҳми босазо гузоштаанд, як зумра таҳқиқоти муҳими илмӣ анҷом додаанд.

Ба вучуд омадани рақобати шадид дар бозори хизматрасониҳои таълимӣ таҳияи нишондиҳандаҳои самаранокии истифодаи технологияҳои рақамиро дар муассисаҳои олии таълимӣ тақозо мекунад. Таҳияи механизми мушаххас ва тавсияҳои илман асоснок бо дарназардошти унсурҳои, ки иқтидори қуллаи иҷтимоӣ иқтисодии донишгоҳро ташкил медиҳанд, дар назари аввал содда аст, вале дар асл ба таври васеъ истифода шуданашон тамоман ғайримикон аст. Тамоюли мазкур ба истифодаи самаранокии иқтидори иҷтимоӣ иқтисодӣ таъмин будани муассисаи таҳсилоти олии касбиро тақозо менамояд. Ҳамин тариқ, метавон самаранокии истифодаи технологияҳои рақамиро ҳамчун механизми стратегияи ноил шудан ба натиҷаҳои дилхоҳи сифатии таълим муайян кард.

Айни замон аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ самараи истифодаи технологияҳои рақамӣ ба таври мушаххас баҳо додашуда бошад ҳам дар низоми таҳсилоти миллий, касе ба пуррагӣ атрофи масъала ва мушкилоти ҷойдошта, ки бо ёрии технологияҳои мазкур бартараф намудани онҳо муфид аст диққати махсус надодааст. Қисми зиёди муҳаққиқон диққати асосиро ба кам гардидани хароҷоти идоракунии алоқаманд шуморида аҳамияти мусбати онро тамоман инкор намудаанд. Аз ин лиҳоз муносибати системавӣ ва таҳияи методологияҳои пурзурӣ рақамикунонии раванд аз нигоҳи баъзе коршиносони соҳа дур намондааст. Ҳангоми механизми баҳодихӣ сифати таҳсилот бошад на танҳо усули дедуктивӣ ва индуктивӣ балки низоми ҷаҳонии ISO 9000, International Standard on Quality Management (ISQM) истифода намудаанд.

Раванди баҳодихӣ, ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои таълимӣ - рақамӣ ҳамчун унсурҳои системаи идоракунии он вазифаи таъхирнопазирӣ идоракунии дар самти рақамикунонии мебошад, зеро платформаҳои рақамӣ рушди рақамиро дар муҳити динамикӣ тағйирёбандаи беруна таъмин менамояд. Муваффақ шудан ба ин вазифа тавассути як қатор зерравандҳо: баҳодихӣ, ҳолати рақамикунонии фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ба даст оварда мешавад.

Ҳалли ин мушкилот танҳо тавассути ду равиш, ки дар расми 1 оварда шудааст, имконпазир аст:

Расми 1. Равишҳои вазифагии баҳодихӣ фаъолияти бозори хизматрасониҳои таълимӣ-рақамӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ба андешаи мо, тартиби дуҷуми амалкард метавонад барои тақмили фаъолияти бозор мақсаднок бошад. Дар идома шарҳи васеи масъала бо ёрии имкониятҳои технологияҳои рақамӣ пешниҳод карда мешавад:

1. Ошкор наумдани мушкилоти мавҷуда, таҳияи таъминоти барномавӣ ва методи корхона оид ба арзёбӣ, ташаккул ва рушди ҳолати рақамикунонии муассисаҳои таҳсилоти олий. Раванди баҳодихӣ ва таҳияи чорабиниҳои заруриро муассисаҳои таҳсилоти олий бо истифода аз иқтисодии зехнии мутахассисони худ анҷом медиҳад;

2. Ташкили маркази илмию таълимии баҳогузурӣ ва рушди ҳолати рақамикунонӣ ба санҷиши ҳуҷҷатгузурӣ ва арзёбии воқеии вазъи рақамикунонӣ бо роҳи таҳияи тадбирҳои мушаххас оид ба тақмили идоракунии низоми таҳсилоти олий анҷом дода мешавад.

3. Маркази илмию таълимии баҳогузурӣ ва рушди ҳолати рақамикунонӣ дар асоси усулҳои қаблан таҳиягардида бо мақсади рақамикунонии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ.

Тарҳрезии механизми татбиқи раванди идоракунии маҷмӯии рушди рақамии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ бо ёрии принципҳои зерин асос меёбад:

Принсипи мақсаднокӣ, ки дар ошкор намудани омилҳое, ки ба истифодаи самараноки технологияҳои рақамӣ мушкили эҷод менамоянд, дар андешидани тадбирҳои зерин зоҳир мегардад:

- а. Татбиқи технологияҳо барои қонунӣ кардани ниёзҳои нав;
- б. ошкорсозии мушкилоте, ки боиси рушди низом мешаванд,
- в. ҳалли мушкилотҳо бо ёрии роҳандозии вазифаҳое, ки дар расм пешниҳод карда шудааст ва мунтазам аз байн бурдани камбудихое, ки барои инкишоф додани рақамикунонӣ монеа эҷод менамоянд.

Муҳаққиқи рус Горбунов Ю. В. ҳангоми таҳқиқи масоили механизми иқтисодӣ ба хулосае омадааст, ки дар доираи механизм дар иқтисодиёт фаҳмиши хосияти раванд: роҳ, усул, восита, шакли фаъолияти таъсиррасон ба чизе, хусусан маҷмӯи захираҳо ё ҳолати объект мебошад. Ӯ қайд менамояд, ки дар адабиёти ғарб ба сифати ҳаммаъноии ибораи механизм мафҳуми институт мавриди истифода қарор дода шудааст [2, с. 17 - 21].

Мазмуни марҳилаҳои асосии раванди идоракунии ҳамкориҳо бо ҷонибҳои манфиатдори рушди рақамии муассисаҳои олии таълимӣ дар расми 2 нишон дода шудааст.

Расми 2. – Раванди идоракунии ҳамгироии низоми хизматрасониҳои таълими рақамии муассисаҳои олии таълимӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф

Хизматрасониҳои таълимӣ маҷмӯи фаъолиятҳои мебошанд, ки ба омӯзиш, тарбия, тақмили ихтисос ва рушди қобилиятҳои шахс равона шудаанд. Онҳо на танҳо дар муассисаҳои таълимии анъанавӣ, балки тавассути платформаҳои рақамӣ, омӯзиши фосилавӣ ва курсҳои кӯтоҳмуддат амалӣ мегарданд.

Тақмили механизмҳои хизматрасониҳои таълимӣ ба ин омилҳо вобаста аст:

- мутобиқ гардондани таълим ба талаботи иқтисоди муосир;
- баланд бардоштани сифати дониш ва малакаҳои амалӣ;
- таъмин намудани дастрасии баробар ба таҳсил;
- истифодаи самараноки захираҳои инсонӣ ва моддӣ.

Механизмҳои хизматрасониҳои таълимиро метавон дар самтҳои зерин тақмил додан: нуктаҳои асоси он пешниҳод карда мешавад, ки ин барои тақмили рушди ояндабинӣ хизматрасониҳои таълимӣ ваобастагӣ зич дорад:

- ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ: платформаҳои онлайн, синфҳои виртуалӣ, захираҳои электронии таълимӣ;
- навсозии барномаҳои таълимӣ: мутобиқсозии онҳо ба ниёзҳои бозори меҳнат ва рушди иқтисод;
- баланд бардоштани сатҳи касбии омӯзгорон: омӯзишҳои тақмили ихтисос ва истифодаи усулҳои муосири педагогӣ;
- таҳкими ҳамкориҳои муассисаҳои таълимӣ бо бахши истеҳсолӣ ва хусусӣ.

Пешниҳодҳои дар боло зикр шуда метавонанд барои рушди тақмили хизматрасониҳои таълимӣ тақдирӣ ҷиде бахшад ва дар амал мавриди омӯзиш қарор гирад ин барои ояндаи соҳаи маориф ки аз муассисаҳои томактаби саркарда то муассисаҳои олии кишвар назари некро ба бор меорад. Таҳкими ҳамкориҳои муассисаҳои таълимӣ бо бахши истеҳсолӣ ва хусусӣ бояд дар муассисаҳои таълимӣ дар мади назар қарор гирад агар мо хоҷем дар оянда барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ расем доимо бо истеҳсолот ҳамкориҳои дучониба дошта бошем чунки илм бояд бо истеҳсолот ҳалқаи занҷирпеч бошанд. Иқтидори хизматрасониҳои таълимӣ дар захираҳои инсонӣ, инфрасохтор, таҷриба ва технологияҳо ифода меёбад.

Барои истифодаи самараноки он зарур аст:

- ❖ банақшагирии стратегӣ дар соҳаи маориф;
- ❖ ҷалби сармоягузорӣ ва шарикони рушд;
- ❖ ташкили муҳити рақобатпазири таълимӣ;
- ❖ баҳодиҳии доимии сифат ва натиҷаҳои таълим.

Дар шароити муқарарӣ зарурати тақмили механизмҳои хизматрасониҳои таълимӣ бисёр муҳим ва саривақти ба ҳисоб меравад. Тағйирёбии босуръати бозори меҳнат, рушди технологияҳои рақамӣ ва глобализатсия талаб менамояд, ки низомии таълим пайваста навсозӣ карда шавад. Механизмҳои анъанавии таълим на ҳамеша метавонанд мутахассисони рақобатпазир омода намоянд. Аз ин рӯ, тақмили механизмҳои хизматрасониҳои таълимӣ ба баланд бардоштани сифати таҳсил, беҳтар намудани идоракунӣ ва истифодаи самараноки захираҳо мусоидат мекунад. Ин раванд инчунин ба таъмини дастрасии баробар ба таҳсил барои ҳамаи кишрҳои ҷомеа равона гардидааст. Яке аз самтҳои муҳим ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар раванди таълим мебошад. Истифодаи платформаҳои таълимии онлайн, китобхонаҳои электронӣ ва усулҳои интерактивӣ имконият медиҳад, ки сифати таълим баланд бардошта шавад.

Самти дигар тақмили мазмун ва барномаҳои таълимӣ мебошад, ки бояд ба талаботи бозори меҳнат ва рушди иқтисоди миллӣ мутобиқ гарданд. Баланд бардоштани сатҳи касбии омӯзгорон тавассути курсҳои тақмили ихтисос ва омӯзиши усулҳои муосири педагогӣ низ нақши муҳим дорад. Ҳамин тариқ рушди минбаъдаи муассисаҳои олии таълимии касбӣ ба имконоти технологияҳои нав пойбанд мебошад ва барои тақмили механизми ҳаматарафаи он омодамоии захираҳои кадрӣ ҷавобгӯӣ ба бозори меҳнат муҳим ва зарур аст.

Илова бар ин, рушди ҳамкориҳои муассисаҳои олии таълими касбӣ бо корхонаҳо ва ташкилотҳои истеҳсолӣ имкон медиҳад, ки робитаи назария ва амалия тақвият ёбад.

Иқтидори хизматрасониҳои таълимӣ дар заминаи захираҳои инсонӣ, инфрасохтор, таҷрибаи таълимӣ ва имкониятҳои технологӣ ифода меёбад. Барои истифодаи самараноки ин иқтидор банақшагирии стратегӣ, идоракунии босамар ва ҷалби сармоягузорӣ зарур мебошад. Баҳодиҳии мунтазами сифати таълим ва натиҷаҳои он ба тақмили минбаъдаи хизматрасониҳо мусоидат мекунад.

Хулоса тақмили механизмҳои хизматрасониҳои таълимӣ ва истифодаи самараноки иқтидори онҳо омили асосии рушди устувори ҷомеа мебошад. Ин раванд ба ташаккули мутахассисони соҳибхистас, рушди иқтисоди миллӣ ва баланд гардидани сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, тақмили пайвасти низомии таълим бояд яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ боқӣ монад.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ»: Захираи электронӣ. <http://prezident.tj>. Речаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/21975> Стратегияи рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.
2. Горбунов Ю.В. О понятии «механизм» в экономических науках / Ю.В. Горбунов // АГУ Экономика. профессия. бизнес. – Алтай, 2018. №2, С. 17-21.
3. Кадырова З.Х. Развитие социально-экономического потенциала учреждений высшего профессионального образования: дисс. док. экон. наук: 08.00.05. Кадырова Зарина Халимовна, ТГУК. Душанбе, 2019. 291 с.; Попова, А.А. Потенциал цифровизации экономики в Донецкой Народной Республике / А.А. Попова // Вестник Института экономических исследований. – 2021. – № 3 (23) – С. 39-56.
4. Колмогоров А. Н., Фомин С. В. Элементы теории функций и функционального анализа. М.: Наука, 2004 (7-е изд.).
5. Кушаков М.Н. Цифровая трансформация образовательных услуг в период развития постковидной экономики / М.Н. Кушаков // В книге: Новая наука: история становления, современное состояние, перспективы развития. Коллективная монография. Под редакцией А.А. Сукиасян. Уфа, 2021. С. 22-37.
6. Лазорина А., Меликова Е.Ф. Цифровые методы маркетинговых коммуникаций в продвижении образовательных услуг / А. Лазорина, Е.Ф. Меликова // В сборнике: Современные подходы к трансформации концепций государственного регулирования и управления в социально-экономических системах. Сборник научных трудов 10-й Международной научно-практической конференции, посвященной Году науки и технологий в Российской Федерации. Курск, 2021. С. 201-204.
7. Назаров А.Д. Цифровые образовательные услуги в контексте маркетинговых принципов. / А.Д. Назаров // Глобальный научный потенциал. 2019. № 11 (104). С. 206-208.
8. Напалков В. В. Уравнения свертки в многомерных пространствах. - М., Наука, 1982. 240 с.
9. Тӯлиев, М. С. Равишҳои методологии таълиқи амсиласозии иқтисодӣ - математикӣ дар бозори хизматрасониҳои электронӣ / М. С. Тӯлиев // Паёми Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон 4(63) 2025. – Душанбе: шӯбаи таъбу нафси ДТТ, 2025. С. 306 – 318.
10. Тӯлиев, М. С. Тақмили механизмҳои таълиқи - иқтисодии рушди хизматрасониҳои таълимӣ – рақамӣ / М. С. Тӯлиев, Ҷ. Ш. Алимов // паёми молия ва иқтисод. – 2025. -№ 1.440. – С. 257-268.
11. Ширяев А. Н. Вероятность, - М.: Наука. 1989.
12. Domínguez A. A. History of the Convolution Operation // IEEE Pulse. - 2015. - Vol. 6, №1. - P. 38 - 49.
13. Slyusar V. I. End products in matrices in radar applications (PDF). Radioelectronics and Communications Systems. – 1998, Vol. 41; Number 3: 50 - 53.

Анварзода М.А.

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ РАЗВИТИЯ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ ТАДЖИКИСТАНА**

Аннотация. В статье исследуются уровень и динамика макроэкономических показателей промышленности в годы независимости республики, современное состояние уровня и проблемы развития промышленности, важнейшие факторы укрепления отраслей промышленности и создания новых промышленных предприятий, активизация деятельности органов управления отраслями и территориями. Большее внимание уделяется изучению имеющихся возможностей развития промышленности в стране, анализу процессов разработки, утверждения и реализации государственных программ развития промышленности и ее отраслей, широкому использованию в практике управленческой работы отраслевых и территориальных структур информационных технологий, оказание органами управления реальной помощи предпринимателям, целенаправленному созданию промышленных зон в городах и районах страны, реализации свойственных мероприятий по привлечению прямых инвестиций на уровне территорий и в пределах предприятий, обеспечению опережающего развития обрабатывающей промышленности.

Ключевые слова: промышленность Таджикистана, ускоренное развитие, организационные меры развития, информационные технологии, промышленная зона, местные особенности организации, отраслевые программы.

Анварзода М.А.

**МУАММОҶОИ МУОСИР ДАР СУРЪАТБАҲШИИ РУШДИ
САНОАТИ ТОҶИКИСТОН**

Аннотатсия. Дар ин мақола сатҳ ва динамикаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии саноат дар солҳои истиқлолияти ҷумҳури, ҳолат ва мушкилоти кунунии рушди саноат, омилҳои муҳимтарини тақвияти соҳаҳои саноат ва таъсиси корхонаҳои нави саноатӣ, ҷаҳолсозии амалҳои мақомоти идоракунии соҳаҳо ва ҳудудҳо баррасӣ шудаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба омӯзиши имкониятҳои мавҷудаи рушди саноат дар кишвар, таҳлили равандҳои таҳия, тасдиқ ва татбиқи барномаҳои давлатӣ оид ба рушди саноат ва соҳаҳои он, истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ дар амалияи идоракунии сохторҳои соҳавӣ ва ҳудудӣ, расонидани кумаки воқеӣ ба соҳибкорон аз ҷониби мақомоти идоракунӣ, ташаккули мақсадноки минтақаҳои саноатӣ дар шаҳрҳо ва ноҳияҳои кишвар, татбиқи чораҳои мушаххас оид ба ҷалби сармоягузори мустақим дар сатҳи ҳудудҳо ва дар доираи корхонаҳо, таъмини рушди босуръати саноати коркардкунанда равона карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: саноати Тоҷикистон, рушди босуръат, чораҳои ташкилии рушд, технологияҳои иттилоотӣ, минтақаи саноатӣ, хусусиятҳои маҳаллии ташкил, барномаҳои соҳавӣ.

Anvarzoda M.A.

**CONTEMPORARY ISSUES OF ACCELERATING THE DEVELOPMENT OF
INDUSTRY IN TAJIKISTAN**

Abstract. This article examines the level and dynamics of macroeconomic indicators of industry since the republic's independence, the current state and challenges of industrial development, the most important factors in strengthening industrial sectors and creating new industrial enterprises, and the revitalization of industry and territorial governing bodies. Particular attention is paid to studying existing opportunities for industrial development in the country, analyzing the processes of developing, approving, and implementing state programs for the development of industry and its

branches, the widespread use of information technology in the management practices of industry and territorial structures, the provision of practical assistance to entrepreneurs by government bodies, the targeted creation of industrial zones in cities and regions of the country, the implementation of specific measures to attract direct investment at the territorial and enterprise level, and ensuring the accelerated development of the manufacturing industry.

Keywords: industry of Tajikistan, accelerated development, organizational development measures, information technology, industrial zone, local organizational characteristics, industry programs.

Введение. В современных условиях экономического развития Таджикистана создание новых промышленных предприятий и на этой основе обеспечение развития исследуемой отрасли является весьма актуальной задачей. Это связано с тем, что промышленность является важнейшей составляющей национальной экономики, она является передовой сферой, успешно впитывающей достижения научно-технического прогресса и создающей инновации для других отраслей экономики. Ее ускоренное развитие служит основой роста создания новых рабочих мест и возрастания важнейших социально-экономических и производственно-технологических показателей других отраслей экономики страны. Промышленность существенным образом определяет динамику и уровень социально-экономического развития страны и уровня жизни населения республики, а также изменений макроэкономических показателей.

Актуальность темы. Известно, что в первой половине 1990-х годов Таджикистан в силу негативных общественно-политических, производственно-экономических, а также внешних экономических факторов столкнулась со многими сложными и труднопреодолимыми вызовами [5, 99-100]. Как показывают расчеты, только за первые шесть лет девяностых годов объем валового внутреннего продукта республики снизился более чем в 3 раза, отраслевые показатели реальной экономики уменьшились более чем в два раза, существенно деградировали многие другие макроэкономические показатели развития экономики и уровня жизни населения.

При этом в первой половине 90-х годов прошлого века в Республике Таджикистан уменьшение объема производства промышленной продукции происходило быстрее, чем снижение всего объема валового внутреннего продукта страны. Процесс спада объема валового внутреннего продукта республики имел место до 1996 года, когда его годовой объем составил 30,8% показателя 1990 года [8, 12-15]. А процесс уменьшения объема продукции по всей промышленности республики продолжался до 1997 года, и этот показатель составил лишь 32,3% уровня 1990 года.

Также следует отметить, что в стране ускоренными темпами уменьшался объем производства обрабатывающей промышленности. Так, объем производства продукции добывающей промышленности в 1996 году по отношению к 1990 году составил 62,0%. А в обрабатывающей промышленности тенденция уменьшения объема продукции продолжалась до 1997 года и составил лишь 28,2% объема 1990 года.

Основная часть. Отмеченные потери объемов производства продукции были устранены за десятилетний и больший периоды времени (табл. 1).

Таблица 1.

Динамика валового внутреннего продукта и объема промышленной продукции Республики Таджикистан за 1990-2023 годы *

Годы	в процентах к 1990 году			
	валовой внутренний продукт	объем продукции промышленности	в том числе:	
			объем продукции добывающей промышленности	объем продукции обрабатывающей промышленности
1990	100	100	100	100
1991	94,6	96,4	96,4	96,5
... **	...	...	...	...
1996	30,8	...	62,0	...

1997	...	32,3	...	28,2
...	...	...	...	...
2006	...	...	105,7	...
...	...	...	...	...
2014	105,4	103,1	...	...
...	...	...	...	...
2016	...	...	...	102,4
...	...	...	...	...
2018	145,2	...	...	...
2019	156,0	178,6	912,8	141,1
2020	163,1	196,5	1077,1	152,4
2021	178,1	231,4	1432,5	175,2
2022	182,1	267,0	1849,4	203,9
2023	197,2	299,1	...	...

* Рассчитано и составлено по данным: Таджикистан: 20 лет государственной независимости / Стат. сборник. – Душанбе: 2011. С. 358-359, 420-421; Статистический ежегодник Республики Таджикистан: 2015. – Душанбе: 2015. С. 180, 244; Статистический ежегодник Республики Таджикистан: 2019. – Душанбе: 2019. С. 201, 256; Статистический ежегодник Республики Таджикистан: 2022. – Душанбе: 2022. С. 213, 252; Статистический ежегодник Республики Таджикистан: 2023. – Душанбе: 2023. С. 214, 249; www.stat.tj.

** Данные не приведены в настоящей таблице.

Макроэкономические показатели производства продукции страны 1990 года были достигнуты в лишь в начальные годы XXI века: в 2014 году по валовому внутреннему продукту страны и по объему всей промышленной продукции республики; в 2006 году по объему продукции добывающей промышленности; в 2016 году по объему продукции обрабатывающих отраслей промышленности.

В целом за период с начала 2000-х годов в результате установления мира и национального согласия, проведения экономических реформ, осуществления эффективных мер по развитию экономики, реализации эффективных мер по оживлению деятельности предприятий реального сектора экономики в Таджикистане наблюдаются процессы по улучшению макроэкономических показателей развития страны. В республике объем валового внутреннего продукта в 2022 году по сравнению с 1991 годом увеличилось в 1,93 раза (в 2024 году – 2,26 раза [6, 9]), объем продукции всей промышленности – в 3,02 раза.

Следует отметить, что Республика Таджикистан для развития различных отраслей промышленности располагает достаточной сырьевой базой, подготовленной и квалифицированной рабочей силой, необходимой производственной и социальной инфраструктурой [3, 14; 7, 32-39]. Эти ресурсы и возможности могут быть эффективно использованы на основе приведения в действие комплекса факторов и условий развития промышленности страны.

В этом плане при разработке мер по развитию рассматриваемой перспективной отрасли надо иметь в виду, что одной из главных отличительных особенностей промышленности от других отраслей национальной экономики, особенно от сельского хозяйства, заключаются в высокой электроемкости производства и низкой потребности в земельных участках. Предприятия промышленности при их создании нуждаются в выделении преимущественно небольших участков земли и даже непригодных для сельскохозяйственного использования площадей. В связи с тем, что в последние годы вопросы обеспечения отраслей экономики электроэнергией в стране близки к решению и в дальнейшем – с сентября месяца 2027 года [2] - намечается полное удовлетворение всех будущих потребностей в электроэнергии, создаются широкие перспективы для развития промышленности в Таджикистане.

Необходимым условием эффективного создания и организации деятельности промышленного предприятия является также наличие в соответствующем регионе развитой транспортно-логистической инфраструктуры, которая связывала бы предприятие с

поставщиками средств производства и экономическими структурами, получающими готовую продукцию данного предприятия. В этой связи необходимые меры по развитию этой инфраструктуры в республике интенсивно осуществляются в течение более двух последних десятилетий, и они показывают высокую результативность.

Исходя из этого, можно констатировать, что современная промышленность страны базируется на высоком уровне развития дорожно-транспортной инфраструктуры. По официальным данным, за период независимости Таджикистана, то есть за 33 года, было построено и введено в эксплуатацию более 2400 километров автомобильных дорог, 326 мостов, 6 автомобильных тоннелей и 219 километров железных дорог, которые связали между собой регионы республики, а также Таджикистан со странами мира.

Все эти созданные реальные условия предполагают усиления внимания всех управленческих структур на ускоренное развитие отраслей промышленности страны. При этом важными остаются вопросы организации на различных территориальных уровнях создания новых промышленных предприятий на основе привлечения достаточного объема внутренних и внешних инвестиций.

Принимая во внимание объективные факторы развития промышленности, еще в Послании Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 26 декабря 2018 года Основатель мира и национального единства – Лидер нации Эмомали Рахмон указал, что «с учетом важности сферы промышленности в решении социально-экономических вопросов, и создании рабочих мест, предлагаю ускоренную индустриализацию страны объявить четвертой национальной целью» [1]. При этом указывалось, что до 2030 г. доля промышленной продукции в национальном валовом внутреннем продукте страны должна быть увеличена до 22%.

Для достижения предложенной национальной цели в Послании были поставлены следующие конкретные задачи: обеспечение всемерного, эффективного и качественного выполнения принятых к реализации программ развития отраслей и инвестиционных проектов; активизация деятельности по привлечению прямых иностранных инвестиций; создание новых производственных предприятий и рабочих мест; обеспечение надлежащей деятельности бездействующих и недостаточно функционирующих предприятий; организация производства необходимых видов сырья в республике; освобождение от налога на добавленную стоимость и таможенной пошлины импортируемую сырьевую продукцию; реализация стимулирующих мер по производству импортозамещающей продукции; снижение объема импорта пищевой продукции из-за рубежа; расширение экспортных и транзитных возможностей страны и создание «зеленых коридоров»; реализация мер по обеспечению конкурентоспособности продукции предприятий на внутреннем и внешнем рынках; обеспечение защиты интересов отечественных экспортеров за пределами страны и другие.

Следует отметить, что в Республике Таджикистан за последнее десятилетие высокими темпами обеспечивался ежегодный рост объема производства продукции промышленности: 2015 г. – 111,3%, 2016 г. – 116,0%, 2017 г. – 121,3%, 2018 г. – 110,6%, 2019 г. – 113,2%, 2020 г. – 108,8%, 2021 г. – 120,8%, 2022 г. – 109,7 %, 2023 г. – 112,0%. Так, в период с 2015 по 2023 годов рассматриваемый показатель возрос более чем в 3,2 раза. При этом, несмотря на высокие темпы роста, уровень развития промышленности в республике остается все еще низким, недостаточным. В 2023 году объем произведенной промышленной продукции на одного жителя страны составил всего 4,6 тыс. сомони или же по соответствующему курсу 417,4 долл. США.

Известно, что важной проблемой повышения эффективности деятельности отраслевых органов управления промышленностью страны и на этой основе обеспечения ускоренного развития рассматриваемой отрасли экономики является упорядочение процессов разработки, утверждения и реализации государственных программ развития промышленности и ее отраслей.

Следует отметить, что за годы государственной независимости в республике были разработаны и утверждены более двадцати целевых программ развития различных отраслей промышленности.

Кроме того, Правительством страны также утверждены почти столько же программ социально-экономического развития административно-территориальных образований республики, в которых особое положение занимают вопросы развития промышленности в областях, городах и районах. Однако осуществление принятых программ, особенно связанных с развитием обрабатывающих отраслей промышленности на практике происходило недостаточно целенаправленно и результативно. Как выше было отмечено, в республике валовый объем продукции промышленности в 2022 году по сравнению с 1990 годом увеличился лишь в 2,67 раза. При этом темпы роста показателей обрабатывающей промышленности были в 9,1 раза ниже соответствующих показателей добывающей промышленности.

Нынешнее состояние развития промышленной отрасли экономики республики не вполне отвечает потребностям страны в промышленных товарах. Так, необходимо отметить, что, например, задача швейной промышленности заключается не только в обеспечении учеников соответствующими школьными формами. Это связано с тем, что потребности всего населения заключаются не только в обеспечении отдельными товарами, а интересы национальной экономики требуют максимального заполнения рынка широким ассортиментом продукции отечественной промышленности и обеспечения экспорта значительного объема произведенных в республике товаров.

Известно, что факторы развития отраслей промышленности республики весьма многообразны и обширны. Для их реализации, как нам представляется, в современных условиях необходимо совершенствовать механизм хозяйствования и направить его воздействие на активизацию их применения в практике работы. К ним, прежде всего, относятся использование возможностей научно-технологического прогресса, потенциала информационных технологий, достижений искусственного интеллекта [9, 25], совершенствования предоставления государственных услуг, ускорения процесса привлечения прямых инвестиций, расширения возможностей развития малого и среднего предпринимательства и других возможностей в отраслях промышленности страны.

В решении задач по развитию промышленности Таджикистана особое внимание должно уделяться широкому использованию в практике работы информационных технологий. В этом плане, как показывает проведенный анализ современного состояния дел, в целях обеспечения ускоренного развития промышленности актуальными являются решение следующих проблем:

- обеспечение всеми структурами отраслей и уровнями управления промышленности разработки и запуска интернет-сайтов, а также систематическое обновление и дополнение содержащихся в них информационных материалов. При этом иметь в виду, что основной функцией указанных вебсайтов должно стать в соответствии с современными требованиями и потребностями ускоренного развития промышленности оказание содействия и помощи в развитии первичных подразделений отрасли, а также активизации предпринимателей для организации деятельности в отраслях промышленности. Обеспечение целенаправленной деятельности центральных и местных органов государственного управления промышленностью страны на выполнение практических задач по внедрению информационных технологий является реально осуществимой и эффективной задачей, ибо органы государственного управления в настоящее время располагают высококвалифицированным кадровым, информационным и техническим потенциалами;

- разработка республиканскими и местными органами управления промышленностью в целях привлечения потенциальных предпринимателей для создания новых и восстановления существующих предприятий различных отраслей в рамках предоставления бесплатных государственных услуг и, не нарушая требования по обеспечению экономической и информационной безопасности, размещение в интернет-сайтах нижеследующие информации

и материалы: отрасли промышленности, для развития которых в стране, области, городе, районе имеются достаточные сырьевые, кадровые ресурсы и рынок нуждается в их продукции; примерные учредительные документы создаваемой фирмы с учетом различных организационно-правовых форм функционирования; структура и содержание бизнес-планов эффективного создания и функционирования предприятия различных отраслей промышленности; - приемлемые варианты получения кредитных средств из различных коммерческих банков; оптимальные параметры помещений, сооружений, оборудования, сырья, материалов в зависимости от размеров производств и соответственно необходимые объемы инвестиционных вложений; условия обеспечения строящегося предприятия электроэнергией, питьевой и технической водой, его подключения к территориальной канализации в городе, районе, поселке; обеспечение создаваемого предприятия квалифицированными кадрами и/или возможности их подготовки в государственных образовательных учреждениях; регистрация и постановка на учет созданного предприятия в государственных органах управления; возможности реализации произведенной продукции посредством системы государственных закупок и/или на местных, региональных, зарубежных рынках и другие.

Возложение функций по определению путей решения отмеченных вопросов на министерства, территориальные органы управления, заинтересованные в ускоренном развитии промышленности, связано с тем, что нахождение путей решения этих проблем требует проведения большой аналитической работы, для выполнения которых потенциальный малый предприниматель не располагает достаточными кадровыми, информационными возможностями, а органы государственного управления уже обеспечены достаточными аналитическими ресурсами. Организация такой работы означало бы практическую помощь государственных органов управления предпринимателям в обеспечении ускоренного развития промышленности страны.

В рамках расширения предоставления государственных услуг с целью обеспечения ускоренного развития промышленности республики потенциал заинтересованных органов государственного управления следует направить на создание промышленных зон в регионах страны. При этом промышленные зоны целесообразно создавать во всех городах, районах, а также в крупных населенных пунктах. Создание такой зоны способствует быстрому социально-экономическому развитию и улучшению жизни населения территории на основе развития местной промышленности, перерабатывающих отраслей промышленности, углублению использования местного сырья, производства различных видов продукции, внедрению инновационных технологий и производств.

С учетом того, что в деле создания производственного предприятия для предпринимателя весьма важной и сложной проблемой является получение необходимого земельного участка. При этом централизованное решение земельной, а также инфраструктурных проблем для потенциальных предпринимателей, намеревающихся осуществлять деятельность в сфере промышленности, явилось бы одним из существенных мер по государственной поддержке предпринимателей и государственному регулированию развития промышленности на местах.

Следует заметить, что промышленная зона может быть создана: на земельном участке, находящемся в пределах населенного пункта; на земельном участке, прикасающемся к населенному пункту или расположенном недалеко от населенного пункта; на неиспользуемой производственной территории, располагающей инженерно-техническими сооружениями и коммуникациями.

При этом необходимо иметь в виду, что в больших городах и районных центрах целесообразно создать несколько промышленных зон. Такая целесообразность вытекает из необходимости выделения оптимальных размеров земельных участков и рационального обеспечения созданных промышленных предприятий рабочей силой. Однако следует иметь в виду, что создание рассматриваемых зон не означает, что предприниматели могут строить новые предприятия только на территории созданной промышленной зоны. Новые

промышленные предприятия с учетом целесообразности могут быть созданы также на отдельных земельных участках.

Создание промышленной зоны должно решить организационно-технические задачи комплексного развития сети промышленных предприятий. А вопросы предоставления предприятиям, создаваемым в промышленной зоне, определенных экономических привилегий не должно служить целью данного мероприятия.

Для создания промышленных зон и целенаправленной их деятельности необходимо решить ряд организационно-правовых вопросов. При этом целесообразно на республиканском и местном уровнях разработать и утвердить систему нормативно-правовых документов, к которым можно отнести: типовое положение о создании и функционировании промышленных зон в республике; положение о промышленной зоне каждого отдельного района или города.

При этом целесообразно, чтобы указанное положение содержало следующие разделы: общие вопросы; особенности создания промышленной зоны и ее организационно-правовой статус; основные требования к организации функционирования промышленной зоны; порядок покрытия затрат на создание общей инфраструктуры промышленной зоны; организация управления промышленной зоной; формирование и полномочия наблюдательного совета промышленной зоны; особенности финансирования создания промышленной зоны; порядок предоставления земельных участков для строительства промышленных предприятий; основные требования к деятельности предпринимателей в промышленной зоне; общие вопросы проекта соглашения с предпринимателями о производственно-экономической деятельности в промышленной зоне; заключительные вопросы и другие.

В целях эффективной организации процесса развития промышленности необходимо размещение в официальных интернет-сайтах заинтересованных органов по управлению промышленностью республики, городов и районов страны действующие, утвержденные нормативно-правовые акты и проекты документов, способствующих предпринимательству в этой сфере.

Содействие функционирующим и потенциальным предпринимателям при решении практических проблем создания и организации производственно-экономической деятельности предприятий должно считаться важнейшей задачей отраслевых органов государственного управления по развитию среднего и малого предпринимательства в промышленных отраслях. Для оказания своевременного и результативного содействия предпринимателям органы государственного управления должны целенаправленно использовать имеющийся потенциал информационных технологий, а также использования возможностей искусственного интеллекта [4, 110].

Известно, что исключительно важным вопросом экономического развития страны является обеспечение высокого притока в национальную экономику отечественных и иностранных инвестиций, особенно прямых инвестиций в реальный сектор. Проведенный анализ показывает, что в сфере промышленности республики имеются много проблем, нерешенность которых препятствуют привлечению инвестиций и достижению высоких темпов развития промышленности.

К важнейшим направлениям обеспечения инвестиционной привлекательности промышленных предприятий республики и организации их деятельности по привлечению прямых инвестиций относятся осуществление следующих первоочередных мер:

- своевременное обеспечение предприятий квалифицированными специалистами, необходимыми для организации сотрудничества с иностранными инвесторами. В этом плане необходимо привлекать в предприятие специалистов по иностранному языку, по информационным технологиям, менеджеров, юристов, инженеров и других квалифицированных работников в соответствии с деятельностью предприятия. Решение этих кадровых проблем является основным условием составления качественных контрактов с инвесторами, завоза и внедрения современной техники и передовой технологии, обеспечения эффективного функционирования предприятия;

- изучение и решение вопросов, связанных с справедливостью перераспределения и оформления в пользу отдельных лиц ценных бумаг акционерных обществ, созданных на базе государственных предприятий и реализованных трудовым коллективом до 1997 года. Формирование состава акционеров на законных основаниях является важным условием привлечения потенциальных инвесторов в данное акционерное общество;

- своевременное оформление выпусков акций акционерных обществ в госорганах регистрации этих актов и на этой основе обеспечение соответствия уставного капитала общества с реалиями экономического потенциала акционерного общества;

- разработка и запуск вебсайта хозяйствующего субъекта в сети интернет и размещение в нем необходимой инвесторам конкретной информации о предприятии, его возможностях и деятельности, периодических отчетов о производственно-экономической деятельности, планах развития на ближайшую и отдаленную перспективу и другие. При этом необходимо иметь в виду, что представленная в вебсайте информация должна реально заинтересовать потенциального инвестора и быть полезной в осуществлении совместной инвестиционной деятельности;

- разработка и утверждение на соответствующем уровне целенаправленного бизнес-плана развития предприятия, составленного в полном соответствии с принципами и требованиями к его составлению. При этом необходимо предусмотреть в нем конкретные потребности во внешних инвестициях, нужных для реализации бизнес-плана;

- активное сотрудничество предприятия со страховыми организациями, что является одним из основных условий создания благоприятного инвестиционного климата и привлечения иностранных прямых инвестиций в предприятие;

- активизация других факторов привлечения инвестиций и развития предприятия.

Для решения задачи по ускоренному развитию промышленности, на наш взгляд, также следует обратить внимание на следующие моменты:

– продукция промышленных предприятий страны зачастую не могут конкурировать с импортными товарами, а решение проблемы конкурентоспособности во многом зависит от внедрения передовой технологии, квалификации кадров и соответствующей организации производства, что почти невозможно осуществлять в краткие сроки. Вновь созданные несырьевые промышленные предприятия в начальные годы функционирования не смогут производить вполне конкурентоспособную на рынке продукцию. Например, высокая насыщенность рынка завезенной из других стран швейной продукцией не позволяет отечественным швейным предприятиям своевременно и рентабельно реализовать произведенную продукцию. Для решения этой проблемы на определенный период времени посредством целенаправленной таможенной политики целесообразно ограничить ввоз аналогичных зарубежных товаров;

– структура сельскохозяйственного производства не соответствует потребностям промышленности страны, в результате чего многие промышленные предприятия простаивают из-за недостаточности сырьевых ресурсов. С другой стороны, зачастую промышленные отрасли экономики не имеют достаточного потенциала для переработки всей продукции сельского хозяйства. Такая ситуация больше всего наблюдается в сфере производства фруктов и овощей и их переработки на консервных предприятиях, производственный потенциал которых значительно уступает реальным потребностям.

Заключение. При этом необходимо принять во внимание, что сельскохозяйственные предприятия сформировались в виде небольших дехканских (фермерских) хозяйств и они не могут поставлять продукцию в больших объемах и следовательно перерабатывающие предприятия должны быть созданы также в форме малых предприятий. Принятие во внимание вышеприведенных предложений в практике деятельности центральных и территориальных органов управления промышленностью и его отраслями а также промышленных предпринимателей и предприятий, на наш взгляд, во многом может способствовать обеспечению ускоренного развития промышленности в Республике Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Эмомали Рахмон. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26 декабря 2018 г. // <http://prezident.tj/ru/node/19089>. Дата обращения: 15 декабря 2025 г.
2. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона об основных направлениях внутренней и внешней политики республики. 16 декабря 2025 г. // <https://www.president.tj/event/missives/54185>. Дата обращения: 28 декабря 2025 г.
3. Абдурахман Хакимзода. Быстрая индустриализация важный фактор экономического развития Республики Таджикистан. // Вестник Таджикского государственного университета коммерции, №3 (58), Душанбе, 2025, С. 10-15.
4. Афанасьев А.А. Промышленность России: текущее состояние и условия формирования // Вопросы инновационной экономики. – Т. 13, №1, 2023. С. 105-126.
5. Каюмов Н.К., Тагаева Г.М., Хоналиев Н.Х. и др. Концептуальные основы развития реального сектора экономики Таджикистана. – Душанбе, ИЭД НАНТ, 2023.
6. Промышленность Республики Таджикистан. // Стат. Сборник: 2024. – Душанбе: 2024, 89 с.
7. Промышленность Таджикистана за годы государственной независимости / Рук. авт. колл. Каюмов Н.К. / Отв. ред. Шариф Рахимзода. – Душанбе, ИЭД НАНТ, 2021.
8. Саидмуродзода Л.Х., Нажмиддинов М.А. Система управления государственным имуществом в Республике Таджикистан: методы, инструменты, институты / Ред. д.э.н., проф. Шариф Рахимзода. – Душанбе, ИЭД НАНТ, 2021.
9. Холбобоев Ф.С. Нақши давлат дар таъмини сармоягузорӣ ва рушди инноватсионӣ дар заминаи саноатикунонии иқтисодиёт. // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – №1, 2025. С. 17-27.
10. <https://www.stat.tj>. Дата обращения: 15 декабря 2025 г

УДК 332.1:338.48 (575.3)

Аноятшоева Ф.А.

СЕЛЬСКИЙ ТУРИЗМ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГОРНЫХ РЕГИОНОВ ГОРНО-БАДАХШАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические и практические аспекты развития сельского туризма в горных районах Горно-Бадахшанской автономной области (ГБАО) Республики Таджикистан. На основе анализа современного состояния и ресурсного потенциала региона определены ключевые предпосылки, факторы и направления формирования устойчивой туристической деятельности. Особое внимание уделено социально-экономическим, культурным и экологическим функциям сельского туризма, его роли в повышении занятости, поддержке местного предпринимательства, сохранении этнокультурного наследия и рациональном использовании природных ресурсов. Представлена классификация туристско-рекреационных занятий, характерных для сельских территорий ГБАО, а также даны практические рекомендации по развитию инфраструктуры, повышению качества гостеприимства и совершенствованию организации досуга туристов. Обоснована необходимость комплексного взаимодействия государства, бизнеса и местных сообществ для формирования устойчивой модели сельского туризма, обеспечивающей сбалансированное развитие горных регионов.

Ключевые слова: сельский туризм, ГБАО, горные регионы, устойчивое развитие, туристско-рекреационные ресурсы, этнокультурное наследие, социально-экономическое развитие, туристическая инфраструктура, гостеприимство, устойчивый туризм.

Аноятшоева Ф.А.

**ТУРИЗМИ ДЕХОТ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ
МИНТАҚАҲОИ КУҲИИ ВИЛОЯТИ МУХТОРИ КУҲИСТОНИ БАДАҲШОНИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Аннотатсия. Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣ, методологӣ ва амалӣ-и рушди сайёҳии деҳот дар минтақаҳои кӯҳии Вилояти Мухтори Кухистони Бадахшон (ВМКБ)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Дар асоси омӯзиши вазъи имрӯза ва захираҳои табиӣ-и минтақавӣ, пешшароитҳо, омилҳо ва самтҳои асосии ташаккули фаъолияти устувори сайёҳӣ муайян карда шудаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангӣ ва экологӣ-и сайёҳии деҳот дода шудааст, ки он дар баланд бардоштани сатҳи шуғл, дастгирии соҳибқориҳои маҳаллӣ, ҳифзи мероси этнофарҳангӣ ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ саҳм мегузорад. Дар мақола таснифи намудҳои гуногуни фаъолияти сайёҳию фароғатӣ, ки барои минтақаҳои деҳотии ВМКБ хос мебошанд, пешниҳод гардида, тавсияҳои амалӣ оид ба рушди инфрасохтор, баланд бардоштани сатҳи хизматрасонии меҳмондорӣ ва тақмили ташкили фароғати сайёҳон дода шудаанд. Зарурати ҳамкориҳои мукамал миёни давлат, бахши хусусӣ ва аҳолии маҳаллӣ барои ташаккули модели устувори сайёҳии деҳот, ки рушди мутаносиби минтақаҳои кӯҳиро таъмин менамояд, асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: сайёҳии деҳот, ВМКБ, минтақаҳои кӯҳӣ, рушди устувор, захираҳои сайёҳию фароғатӣ, мероси этнофарҳангӣ, рушди иҷтимоию иқтисодӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, меҳмондорӣ, сайёҳии устувор.

Anoyatshoeva F.A.

**RURAL TOURISM AS A FACTOR IN SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF
MOUNTAINOUS REGIONS OF THE GORNO-BADAKHSHAN AUTONOMOUS REGION OF THE
REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

Abstract. The article examines the theoretical, methodological, and practical aspects of rural tourism development in the mountainous regions of the Gorno-Badakhshan Autonomous Region (GBAO) of the Republic of Tajikistan. Based on an analysis of the current state and resource potential of the region, the key prerequisites, factors, and directions for the formation of sustainable tourism activities are identified. Special attention is paid to the socio-economic, cultural, and ecological functions of rural tourism, its role in increasing employment, supporting local entrepreneurship, preserving ethnocultural heritage, and promoting the rational use of natural resources. The article presents a classification of tourist and recreational activities typical for rural areas of GBAO and provides practical recommendations for infrastructure development, improving the quality of hospitality services, and enhancing the organization of leisure for tourists. The necessity of comprehensive cooperation between the state, business, and local communities in forming a sustainable model of rural tourism that ensures the balanced development of mountainous regions is substantiated.

Keywords: rural tourism, GBAO, mountain regions, sustainable development, tourist and recreational resources, ethnocultural heritage, socio-economic development, tourism infrastructure, hospitality, sustainable tourism.

В современный период туризм выступает одним из ключевых факторов, определяющих социально-экономическое развитие Республики Таджикистан. Среди различных форм туристической деятельности особое значение приобретает сельский туризм, который рассматривается как перспективное и динамично развивающееся направление отрасли [6]. По оценкам экспертов, из приблизительно 700 миллионов туристов, совершающих поездки ежегодно, от 12% до 30% выбирают именно сельские маршруты и отдых в природной среде [3].

Как отмечают многие исследователи [3, 5, 8] развитие сельского туризма имеет стратегическое значение для активизации и диверсификации сельских территорий, способствует устранению социально-экономической депрессивности регионов, сохранению этнокультурного облика сельских ландшафтов, традиционных ремёсел и уклада жизни местных

сообществ. Наряду с этим, по мнению ряда исследователей, сельский туризм выступает важным инструментом обеспечения экологического равновесия и устойчивого природопользования в сельских и горных территориях.

Как отмечает В.А. Федотова, развитие сельского туризма способствует рациональному использованию природных ресурсов, снижению антропогенной нагрузки и формированию устойчивых моделей хозяйствования, основанных на принципах экологической и культурной ответственности [9].

Аналогичного подхода придерживаются и зарубежные исследователи, подчеркивая, что сельский туризм способствует сохранению экосистем, поддержанию традиционных знаний и стимулированию локальной экономики при условии соблюдения принципов устойчивого развития [10, 11].

Эффективное развитие сельского туризма, согласно ряду исследователей, является одним из наиболее перспективных механизмов комплексного решения социальных, экономических и экологических задач сельских территорий.

Как отмечает Н.В. Зорин, сельский туризм способствует созданию новых рабочих мест, диверсификации занятости и повышению доходов местного населения, что особенно важно для регионов с ограниченными возможностями трудоустройства [2].

В исследованиях Е.В. Мизинцевой подчеркивается, что развитие сельского туризма формирует дополнительные источники дохода для домохозяйств, усиливает предпринимательскую активность и стимулирует развитие инфраструктуры [4].

Кроме того, по мнению L. Roberts et al. [11], сельский туризм играет ключевую роль в создании экологически ориентированных туристских продуктов, основанных на рациональном использовании природных и культурных ресурсов территории и обеспечивающих баланс между экономическими интересами и задачами охраны окружающей среды [11].

Подобные выводы подтверждаются также работами В. Lane, в которых сельский туризм рассматривается как форма устойчивого развития, способствующая снижению антропогенной нагрузки, сохранению ландшафтов и поддержанию традиционных сельских практик [10].

Кроме того, сельский туризм служит стимулом для поддержки малого и среднего предпринимательства, активизирует развитие социальной инфраструктуры, способствует сохранению культурного наследия и традиционного уклада жизни, вовлекает местные сообщества в процесс планирования и реализации туристических инициатив. Особое значение имеет и налаживание взаимодействия между бизнесом и сельскими жителями на основе взаимовыгодного партнёрства, что формирует устойчивую модель развития территории и укрепляет её социально-экономический потенциал [1, 6, 8].

В этой связи, принимая во внимание высокую туристическую привлекательность региона, его природное многообразие, уникальный ресурсный потенциал, а также относительно низкий уровень социально-экономического развития, нами было принято решение провести комплексное исследование, направленное на выявление предпосылок, факторов и перспектив развития сельского туризма на территории Горно-Бадахшанской автономной области Республики Таджикистан.

Данное исследование обусловлено необходимостью поиска эффективных механизмов использования природных и культурных ресурсов региона в целях устойчивого развития, повышения благосостояния местного населения и интеграции сельских территорий ГБАО в современную туристическую систему страны.

На основе проведенных исследований и анализа структуры ресурсного потенциала региона были детально изучены предпосылки и условия формирования туристического продукта в пределах конкретных туристских районов и дестинаций. В рамках исследования дана характеристика основных составляющих туристической инфраструктуры, включая объекты показа, маршруты, средства размещения и питания, а также спектр предоставляемых услуг, формирующих основу туристического предложения.

Особое внимание уделено вопросам разработки и оптимизации туристических маршрутов, которые планируется формировать на базе уже существующих природных, культурно-исторических и социально-бытовых объектов. Такая системная интеграция ресурсов позволит обеспечить комплексность туристического продукта, повысить его привлекательность для различных категорий путешественников и будет способствовать устойчивому развитию сельского туризма в регионе.

В то же время результаты проведённых исследований показали, что для обеспечения комфортного проживания туристов в сельских гостевых домах требуется функциональная организация внутреннего пространства, предусматривающая рациональное зонирование помещений и эстетичное оформление интерьеров с применением современных технологий и элементов комфорта. При этом особое внимание должно уделяться сохранению подлинной атмосферы сельского быта, отражающей местные традиции, архитектурные особенности и культурную самобытность региона.

Что касается организации питания, приоритет следует отдавать использованию натуральных, экологически чистых продуктов, произведённых в собственных подсобных хозяйствах или закупаемых у местных фермеров и жителей. Такой подход не только способствует формированию позитивного туристического опыта, но и стимулирует развитие локальной экономики, поддерживает устойчивые формы сельского предпринимательства и укрепляет связь между туризмом и традиционным образом жизни местного населения.

В целях повышения эффективности функционирования сельских туристических хозяйств представляется необходимым активизировать направления деятельности, связанные с развитием и совершенствованием комплекса дополнительных туристско-рекреационных услуг. К ним относятся разнообразные формы активного и познавательного отдыха, организация культурно-досуговых и анимационных программ, реализация профилактических и оздоровительных мероприятий, а также оказание методической и организационной поддержки владельцам сельских усадеб в повышении уровня сервиса и качества предоставляемых услуг.

В таблице 1 систематизированы основные виды туристско-рекреационных занятий, характерные для сельского туризма горных территорий ГБАО. Представленные формы деятельности отражают широкий спектр возможностей для организации полноценного отдыха, активного досуга и оздоровления населения. Они способствуют не только физическому и эмоциональному восстановлению туристов, но и их приобщению к культурно-историческим традициям, образу жизни и этнокультурному наследию горных сообществ региона. Благодаря сочетанию природно-рекреационных и социокультурных ресурсов данные виды активности формируют основу устойчивого развития сельского туризма в горных районах ГБАО.

Классификация туристско-рекреационных занятий, представленных в **таблице 1**, отражает многообразие форм сельского туризма, развивающихся на территории Горно-Бадахшанской автономной области (ГБАО). В её основу положен принцип дифференциации видов активности по степени вовлечённости туристов в природную, культурную и производственную среду региона. Такой подход позволяет систематизировать туристские занятия в зависимости от их функциональной направленности: познавательной, оздоровительной, культурно-развлекательной и производственно-бытовой.

Представленные виды рекреационной деятельности способствуют созданию комплексного туристического продукта, ориентированного на использование уникальных природных и культурных ресурсов ГБАО. Они обеспечивают не только разнообразие впечатлений и удовлетворение рекреационных потребностей туристов, но и выполняют важную социально - экономическую функцию — стимулируют занятость сельского населения, повышают доходность домохозяйств и способствуют сохранению этнокультурных традиций. Развитие указанных форм активности формирует основу устойчивого туризма, способного гармонично сочетать экономические интересы местных сообществ с задачами охраны природного и культурного наследия региона.

Таблица 1. Туристско-рекреационные занятия сельского туризма в ГБАО

Основные типы туристско-рекреационных занятий	Популярные формы элементарных туристско-рекреационных активностей
Пешеходные прогулки	Прогулки в пределах населённого пункта, по горным тропам, лесным массивам, вдоль водных объектов, а также посещение культурно-исторических достопримечательностей.
Горные туристско-рекреационные походы	Пешие походы и треккинг; альпинизм и скалолазание; катание на горных велосипедах; рыбалка и охота; конные прогулки; зимние виды спорта (лыжи, санки); экотуризм; кемпинг и пикники; посещение достопримечательностей; оздоровительные процедуры (геотермальные источники, минеральные воды, спа); кулинарные мастер-классы; участие в культурных мероприятиях.
Лесной рекреационный промысел	Прогулки и сбор природных ресурсов (лекарственные травы, ягоды, грибы, плоды); элементарные виды отдыха в природных и культурных ландшафтах.
Летний отдых у водных объектов	Купание, прогулки и водные развлечения у рек и озёр; катание на лодках, катамаранах и байдарках; сезонный отдых у водоёмов.
Рыбалка (любительская и спортивная)	Разнообразные формы рыбалки — береговая, лодочная и зимняя; использование различных снастей (спиннинг, спортивная удочка и т.д.).
Любительская охота	Охотничьи занятия различной сложности — от добычи мелкой дичи до копытных животных.
Сплав по рекам и водные приключения	Сплав по горным рекам на байдарках, каяках и резиновых лодках; участие в водных походах и приключениях.
Конные прогулки (летние и зимние маршруты)	Верховая езда по специально оборудованным трассам, маршрутам и природным ландшафтам.
Элементарные рекреационные занятия	Купание, лёгкие пешие прогулки, пикники, велосипедные и лодочные прогулки, наблюдение за природой (включая бёрдвотчинг), пейзажная и этнографическая фотография.
Агрорекреационные занятия	Работы в саду и огороде, уход за домашними животными, участие в сезонных сельхозработах и заготовке продуктов, уход за приусадебными участками.
Бальнеологические процедуры	Посещение минеральных и термальных источников, купание, приём лечебных вод, грязелечение и фитопроцедуры.
Экскурсии по памятникам истории и культуры	Туристические маршруты по историческим и культурным объектам региона, обзорные экскурсии и тематические туры.
Досуговые и культурные мероприятия	Участие в традиционных праздниках и фестивалях горных таджиков, фольклорных вечерах, ремесленных мастер-классах, дегустациях местной продукции и этнокультурных мероприятиях.

Источник [7].

Вместе с тем, результаты проведённого анализа свидетельствуют о том, что для повышения эффективности организации досуговой деятельности туристов в сельских поселениях ГБАО области целесообразно привлекать квалифицированных специалистов в сфере культурно-развлекательных услуг. К их числу относятся фольклорные ансамбли, музыкальные и танцевальные коллективы, действующие при областных и районных

учреждениях культуры. Участие данных структур позволяет не только разнообразить туристскую программу, но и способствовать популяризации нематериального культурного наследия региона.

Формирование благоприятной социально-экономической и культурной среды для развития сельского туризма требует консолидированных усилий местных органов власти и населения. Их партнёрское взаимодействие создаёт условия для совершенствования инфраструктуры, привлечения инвестиций, расширения спектра туристских услуг и обеспечения устойчивого развития сельских территорий, ориентированного на сохранение культурных традиций и повышение качества жизни местных жителей.

Проведённые исследования показали, что одним из ключевых факторов успешного функционирования сельского туризма является уровень культуры гостеприимства, проявляемый в сельских гостевых домах. Он выражается не только в дружелюбии и сердечности хозяев, но и в их осознанном стремлении обеспечить комфортное и безопасное пребывание туристов, создать атмосферу доверия и доброжелательности.

Важным элементом качественного обслуживания является также наличие у владельцев домовладений систематизированной информации о туристско-рекреационных ресурсах территории, культурно-исторических достопримечательностях и возможностях активного отдыха, что позволяет грамотно организовать досуг гостей и повысить привлекательность туристического продукта.

Для эффективного достижения этих целей целесообразно применять коллективные формы взаимодействия, включая кооперацию с соседями и другими семьями, вовлечёнными в сферу приёма туристов, что способствует снижению эксплуатационных затрат и оптимизации распределения обязанностей. Следует подчеркнуть, что развитие сельского туризма представляет собой длительный и поэтапный процесс, требующий системного подхода и согласованных усилий со стороны государственных структур, частного сектора и местного населения. Только при таком комплексном взаимодействии возможно устойчивое развитие сельских территорий и формирование конкурентоспособной туристской среды в горных регионах ГБАО.

Заключение и выводы

Проведённое исследование подтвердило, что сельский туризм является одним из наиболее перспективных направлений развития туристической отрасли Республики Таджикистан, особенно в условиях горных территорий ГБАО. Его потенциал определяется не только богатством природных, культурных и этнографических ресурсов, но и возможностью сочетания экономических, социальных и экологических интересов в рамках концепции устойчивого развития.

Результаты анализа показали, что сельский туризм способен выполнять важные социально-экономические функции: стимулировать занятость местного населения, развивать малое и семейное предпринимательство, способствовать сохранению культурного наследия и традиционного уклада жизни. Вместе с тем он формирует экологически ориентированную модель хозяйствования, основанную на рациональном использовании природных ресурсов и сохранении биоразнообразия региона.

Выявлено, что ключевыми условиями успешного функционирования сельского туризма в ГБАО являются высокий уровень культуры гостеприимства, организация комфортного проживания и питания, а также наличие у владельцев туристических усадеб достаточной информации о туристско-рекреационных ресурсах территории.

Важным направлением является развитие дополнительных услуг, включающих культурно-досуговые, спортивно-оздоровительные и познавательные мероприятия, что обеспечивает комплексность и привлекательность туристического продукта.

Особое значение имеет сотрудничество местных органов власти, предпринимательских структур и сельского населения. Их взаимодействие способствует формированию современной туристической инфраструктуры, привлечению инвестиций, созданию новых рабочих мест и

повышению качества обслуживания. Только при условии межсекторального партнёрства возможно формирование устойчивой системы сельского туризма, ориентированной на повышение благосостояния населения и сохранение природно-культурного потенциала горных регионов.

Таким образом, развитие сельского туризма в ГБАО представляет собой важное направление региональной политики, обеспечивающее сбалансированное сочетание экономического роста, социальной стабильности и экологической безопасности.

Его стратегическое продвижение требует комплексного подхода, включающего научное обоснование, институциональную поддержку и активное участие местных сообществ, что в совокупности создаёт условия для устойчивого развития и повышения конкурентоспособности региона в национальной туристической системе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Здоров А.Б. Экономические аспекты аграрного туризма // Экономика туризма: уч. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 45. [5].
2. Зорин Н.В. Сельский туризм: тенденции развития и региональные особенности. — Москва: КноРус, 2016. — 214 с.
3. Казьмина Е.Б. Развития услуг сельского туризма в российских регионах // Автореф.канд дисс. -Москва, 2012. -25 с. [2].
4. Мизинцева Е.В. Сельский туризм как фактор устойчивого развития сельских территорий. — Москва: Финансы и статистика, 2019. — 198 с.
5. Мичурина, Ф.З. Оптимизация экономических и социальных факторов развития сельских территорий / Ф.З. Мичурина, Л.И. Теньковская, Е.В. Рожнецова. – Пермь: Перм. гос. с/хоз. академия, 2013. – 330 с. [4].
6. Насыров, Г.М. Сельский туризм в системе устойчивого развития дестинации: на примере Республики Башкортостан: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Насыров Газинур Маратович. – Санкт-Петербург, 2013. – 160 с. [1].
7. Пёсков А.С., Кружалин В.И. Сельский туризм: теория, практика и региональные особенности. — Москва: Академия, 2020. — 312 с.
8. Трофимова, С.М. Территориальная организация сельского туризма в Байкальском регионе: дисс. ... канд. геогр. наук. – Улан-Удэ, 2005. – 365с. [3].
9. Федотова В.А. Сельский туризм: теория и практика устойчивого развития. — Москва: Наука, 2018. — 256 с.
10. Lane B. What is Rural Tourism? — Journal of Sustainable Tourism. 1994. Vol. 2, No. 1. P. 7–21.
11. Roberts L., Hall D. Rural Tourism and Recreation: Principles to Practice. — Wallingford: CABI Publishing, 2001. — 320 p.
12. Roberts L., Hall D. Rural Tourism and Recreation: Principles to Practice. — Wallingford: CABI Publishing, 2001. — 320 p.

УДК: 338.45:001.895:334.722(575.3)

Ахмедова М.Ф.

РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛИИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР РАВАНДИ САНОАТИКУНОНИИ ИҚТИСОДИӢ

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур муаллиф қайд менамояд, ки рушди соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ дар раванди саноатикунӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Қобили зикр аст, ки саноати ватанӣ неруи азими пешбаранда ва иқтидори калидии тараққиёти иқтисодӣ дар кишвар ба шумор меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон саноатикунӣ босуръатро ҳамчун ҳадафи чоруми стратегии кишвар қабул намуд, ки он барои таъмини

устувории иктисодиёт, ташкили ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани иқтисодии содироти мамлакат ва рақобатнокӣ он заминаи амиқ меғузорад. Инчунин муаллиф қайд менамояд, ки соҳибкорӣ истеҳсоли инноватсионӣ шакли ғайриқонунии соҳибқарорӣ, ки дар он маҳсулот, хизматрасонӣ ё раванди нави истеҳсоли мешавад. Он ба тавсеаи бозор, баланд бардоштани самаранокии истеҳсолоти ва беҳбудӣ сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат мекунад. Бо рушди технология ва рақамикунӣ, зарурати таъбиқи инноватсияҳо дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт бештар эҳсос мегардад.

Калидвожаҳо: ғайриқонунии соҳибқарорӣ, саноатикунӣ, рушд, соҳибкорӣ истеҳсоли, инноватсия, воридот, содирот, рақамикунӣ, лоиҳаҳо ва ғ.

Ахмедова М.Ф.

РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННО-ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ИНДУСТРИАЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В данной статье автор отмечает, что развитие инновационного производственного предпринимательства является одним из важных вопросов в процессе индустриализации. Следует отметить, что отечественная промышленность является движущей силой и ключевым потенциалом экономического развития страны. Республика Таджикистан приняла ускоренную индустриализацию в качестве четвертой стратегической цели страны, что закладывает прочную основу для обеспечения экономической стабильности, создания новых рабочих мест, повышения экспортного потенциала и конкурентоспособности страны. Автор также отмечает, что инновационное производственное предпринимательство – это форма предпринимательской деятельности, в рамках которой используется новый продукт, услуга или процесс. Оно способствует расширению рынка, повышению эффективности производства и улучшению уровня жизни населения. С развитием технологий и цифровизации всё более ощущается необходимость внедрения инноваций во всех секторах экономики.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, индустриализация, развитие, производственное предпринимательство, инновации, импорт, экспорт, цифровизация, проекты и др.

Akhmedova M.F.

DEVELOPMENT OF INNOVATIVE PRODUCTION ENTREPRENEURSHIP IN THE INDUSTRIAL PROCESS OF THE ECONOMY

Abstract. In this article, the author notes that the development of innovative manufacturing entrepreneurship is one of the important issues in the process of industrialization. It is worth noting that domestic industry is a huge driving force and a key potential for economic development in the country. The Republic of Tajikistan has adopted rapid industrialization as the fourth strategic goal of the country, which lays a solid foundation for ensuring economic stability, creating new jobs, increasing the country's export potential and competitiveness. The author also notes that innovative manufacturing entrepreneurship is a form of entrepreneurial activity in which a new product, service or process is used. It contributes to market expansion, increasing production efficiency and improving the living standards of the population. With the development of technology and digitalization, the need to implement innovations in all sectors of the economy is becoming increasingly felt.

Keywords: entrepreneurial activity, industrialization, development, manufacturing entrepreneurship, innovation, import, export, digitalization, projects, etc.

Мубрамии таҳқиқот. Соҳибқарорӣ истеҳсоли инноватсионӣ шакли ғайриқонуниест, ки дар он технологияҳои нави, маҳсулоти нави, раванди истеҳсоли тақмилифта ва усулҳои муосирӣ идоракунии истеҳсоли мешаванд. Саноатикунӣ раванDEST, ки иқтисодиётро аз шакли анъанавӣ ба иқтисодиёти муосирӣ саноатӣ табдил медиҳад. Ин раванд дар замони муосир бе инноватсия ва соҳибқарорӣ инноватсионӣ имконнопазир аст. Раванди инноватсионӣ имкон медиҳад, ки дар шароити кунунӣ технологияҳои нави ҳосилнокиро чандин маротиба зиёд кунанд, қорҳо ё

раванди истеҳсолот сари вақт иҷро шуда, хароҷотҳо кам шаванд, маҳсулотҳоеро, ки истеҳсол мекунанд, сифати он бояд ба талаботи бозор ҷавобгӯ бошанд ва дар ин ҳолат диверсификасияи истеҳсолот таъмин карда мешавад.

Нақш ва аҳамияти таҳқиқот. Дар замони ҳозира машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ яке аз омилҳои асосии пешбурди иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва рушди соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ ба ҳисоб меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ яке аз самтҳои сиёсати иқтисодии давлат буда, барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ нақш ва аҳамияти муҳим дорад.

Муҳтавои асосӣ. Соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ фаъолияти мустақили иқтисодӣ мебошад, бо истифода аз техникаву технологияҳои нав, таҷҳизотҳои муосир, навовариҳои техникӣ, сармоя, ташаббус барои ба даст овардани фоида ва эҷоди арзишҳои нав дар равандҳои истеҳсолии инноватсионӣ амалӣ карда мешаванд, то ки истеҳсолот самаранок, рақобатпазир ва дорои арзиши иловагӣ гардад. Он дорои хусусиятҳои зерин мебошад:

- Ташаббуси озод;
- Истифодабарии технологияҳои нав дар раванди истеҳсолот;
- Таҷҳизотҳои муосир дар раванди истеҳсолот;
- Қабули хатар;
- Ҷустуҷӯи имкониятҳои нав;
- Идоракунии самаранокҳои захираҳо.

Агар мафҳуми соҳибкории истеҳсолии инноватсиониро ба таври соддатар шарҳ диҳем, ин чунин нави соҳибкорие мебошад, ки ба навсозии истеҳсолот, эҷоди маҳсулоти нав ва беҳтарсозии раванди истеҳсолот тавассути технологияҳои муосир равона шудааст. Ин намуди фаъолияти соҳибкорӣ – аз шаклҳои оддии фаъолияти соҳибкорӣ фарқ мекунад, зеро дар маркази он таҷҳизоти муосир, моделҳои нави идоракунии, ҳалли роҳҳои техникӣ, маҳсулоти инноватсионӣ ва равандҳои автоматизатсияшуда қарор доранд [3, с.30].

Сарчашмаи соҳибкории инноватсионӣ ин ҷустуҷӯ ё ворид намудани идея ё маҳсулоти нав мебошад:

- Маҳсулоти нав;
- Технологияи нав;
- Хати истеҳсолии автоматӣ;
- Усули нави коркарди ашёи хом.

Дар раванди фаъолияти соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ истифодаи таҷҳизотҳои нав ба корхона имкон медиҳад, ки:

- Истеҳсолот суръат гирад;
- Хароҷот дар корхона кам шавад;
- Сифати маҳсулот афзоиш ёбад.

Соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ бо тадқиқот, санҷиш, таҷриба ва озмоиши маҳсулоти нав машғул мешаванд. Ин намуди соҳибкорӣ ҳамеша бо хатари бештар алоқаманд аст, маҳсулоти нав метавонад дар бозор талаб нагардад, яъне молу маҳсулотҳое, ки истеҳсол шудаанд, метавонанд, ки ба савдо нараванд. Он технологияҳои навро, ки дар раванди истеҳсолот истифода менамоянд, метавонад хароҷоти зиёдро талаб кунад [6, с.75].

Саноатикунонии босуръат яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисодиёти муосир ба ҳисоб меравад. Он ба баланд шудани иқтисодиёти истеҳсолӣ, воридшавии технологияҳои нав ва таҳкими рақобатпазирии кишвар мусоидат мекунад.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, саноатикунонӣ як таҳкурсии устувори рушди иқтисоди миллӣ ва таъмини амнияти иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин замина саноатикунонии босуръат боиси афзоиши ҳаҷми истеҳсолот, ташкили корхонаҳои нав, баландшавии маҳсулоти дохилии ноҳолис, кам шудани вобастагӣ аз воридот мегардад. Ин раванд иқтисодиётро аз соҳаи хизматрасонӣ ба иқтисодиёти истеҳсолӣ мегузаронад [5, с.180].

Саноатикунони босуръат яке аз роҳҳои асосии рушди иқтисодии кишвар ба ҳисоб меравад ва дорони аҳамияти калон мебошад:

1. Афзоиши истеҳсолот ва болоравии иқтидори иқтисодӣ – дар ин замина саноатикунонӣ ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсолот, гуногунии молҳо ва афзоиши иқтисодии кишвар мусоидат менамояд;

2. Эҷоди ҷойҳои нави корӣ – бо бунёди ёфтани корхонаҳои саноатӣ ҷойҳои зиёди корӣ ба вуҷуд меоянд, ки сатҳи бекориро коҳиш дода, сатҳи зиндагии аҳолиро беҳтар мекунанд;

3. Кам шудани вобастагӣ аз молҳои воридотӣ – бо рушди саноат ва соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ, кишвар метавонад маҳсулоти муҳими худро дар ҳудуд истеҳсол намояд ва камтар аз маҳсулотҳои хориҷ вобаста бошад.

4. Ҷалби сармоягузори дохилӣ ва хориҷӣ имкон медиҳад, ки саноатикунонӣ барои сармоягузори шароити ҷолиб фароҳам оварад. Ин раванд ба ҷалби сармояи хориҷӣ ва зиёд шудани дорони миллӣ кӯмак мекунанд.

5. Инноватсия ва технологияҳои муосир дар раванди истеҳсолот ва саноатикунони босуръати кишвар ба истифодаи технологияҳои нав, инноватсияҳо ва дар ин ҳолат таҷҳизотҳои муосирро тақозо менамояд, ки сатҳи рақобатпазирӣ баланд бардошта шаванд.

6. Инкишофи инфрасохтор – дар ин самт рушди саноати боиси беҳбудии роҳҳо, истгоҳҳо, шабакаҳои барқ, об ва дигар инфрасохтор мегардад.

7. Афзоиши даромади буҷет – корхонаҳои саноатӣ андозаи зиёд пардохт мекунанд, ки ин ба афзоиши буҷети давлатӣ ва маблағгузори соҳаҳои иҷтимоӣ мусоидат мекунанд.

8. Паст шудани сатҳи камбизоатӣ дар раванди саноатикунони босуръат ва рушди соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ ҷойҳои корӣ зиёд мешаванд, даромади мардум меафзояд ва дар ҷумҳурӣ сатҳи камбизоатӣ коҳиш меёбад.

9. Тақвияти амнияти иқтисодӣ дар ин самт саноатикунони босуръат имконият медиҳад, ки кишвар дар бозорҳои байналмилалӣ рақобатпазир гардад ва амнияти иқтисодӣ таъмин гардад [4, с.132].

Ҷадвали 1. Самтҳои саноат

№	Самти саноат	Мазмун ва ҳадафҳо	Инноватсия ва технологияҳо	Натиҷаҳо, аҳамият
1	Саноати коркарди кишоварзӣ	Коркарди мева, сабзавот, пахта, ширу гӯшт ва ғайра.	Ҳатҳои бастабандӣ, сардхонаҳои интеллектуалӣ, коркарди технологияҳо	Коҳиши вобастагӣ аз воридот, афзоиши содирот, арзиши иловагӣ
2	Саноати сабук (нассочӣ ва дӯзандагӣ)	Аз пахта то маҳсулоти ниҳой, либос, матоъ	Таҷҳизоти автоматӣ, рангкунии экологӣ, истеҳсоли рақамӣ	Ҷойҳои корӣ, паст кардани содироти ҳоми пахта, маҳсулоти рақобатпазир
3	Саноати кимиё ва дорусозӣ	Истеҳсоли нуриҳо, маводи кимиёвии сохтмон, доруҳо	Санҷишҳои гуногуни лабораторӣ	Пурра кардани бозори дохилӣ, содироти мавод, баланд шудани сифати маҳсулот
4	Металлургия (алюминий, мис, сурб)	Истеҳсоли металҳои рангин ва маҳсулоти ниҳой	Печҳои барқӣ, технологияҳои каммасраф, коркарди амик	Даромади содиротӣ, маҳсулоти баландсифат
5	Энергетика ва энергияи барқароршаванда	НБО, стансияҳои офтобӣ	Турбинаҳои муосир, мониторинги рақамӣ	Таъмини саноат бо энергия, кам кардани хароҷот, содироти нерӯ
6	Саноати масолеҳи сохтмон	Семент, ғач, рӯйпӯшҳо, хишт	Таҷҳизотҳои автоматии	Кам кардани воридот, таъмини бозори дохилӣ

			истеҳсол, лабораторияи сифат	
7	Саноати озуқа	Истеҳсоли маҳсулоти хӯроквории бастабандишуда	Равандҳои коркарди стандартӣ, филтрҳо, бастабандӣ	Бехатарии озукаворӣ, рақобатпазирӣ, содирот
8	Саноати рақамӣ	Таҳияи барномаҳо, автоматизатсияи истеҳсолот	Системаҳо, барномаҳои гуногуни рақамӣ	Идоракунии самаранок, коҳиши хатогиҳо, афзоиши истеҳсолнокӣ
9	Курортҳо ва сайёҳии саноатӣ	Рушди инфрасохтори сайҳӣ	Технологияҳои гуногуни хизматрасонӣ дар самти сайёҳӣ	Даромади иловагӣ, руди минтақаҳо
10	Кластерҳои саноатӣ ва технопаркҳо	Чамъбасти корхонаҳо, марказҳои инноватсионӣ	Лабораторияҳо, стартапҳо, таҷҳизотҳои муосир	Тезонидани инноватсия, ҳамкорӣ, баланд шудани рақобатпазирӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Саноатикунонӣ ин раванди рушди иқтисоди кишвар мебошад, ки дар он корхонаҳои саноатӣ бунёд гардида, истеҳсолоти технологияҳои муосир роҳандозӣ гардида, иқтисодиёти кишвар аз шакли кишоварзӣ ба саноатӣ табдил меёбад. Дар ин замина соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ рушд намуда, истеҳсоли молҳои гуногун ба роҳ монда мешавад.

Бо мақсади расидан ба ҳадафи чоруми стратегӣ - саноатикунонии кишвар ва рушди ҳамаҷонибаи он дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёти кишвар аз ҷониби давлат тадбирҳо андешида шуда, таваҷҷӯҳи асосӣ ба рушди истеҳсолот ва содироти маҳсулоти тайёр равона шуд. Бо ин мақсад дар ҷумҳурӣ рӯз то рӯз технологияҳои нав ба нав ворид карда шуда истодааст, ки ин ба рушди фаъолияти соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ замина мегузорад. Дар заминаи расидан ба мақсади ҳадафи чорум – саноатикунонии босуръати кишвар ба соҳибкорони ватанӣ барои ворид намудани технологияҳои нави истеҳсолӣ якчанд имтиёзҳо дода шуда, технологияҳои воридшаванда аз пардохтҳои гумрукӣ ва андозӣ озод карда шудаанд.

Хулоса. Дар давраи иқтисодиёти бозорӣ, саноатикунонии босуръати кишвар ва инноватсионӣ ба мо маълум аст, ки дар кишвари мо на он қадар коргоҳҳои калон истифода бурда мешаванд.

Барои ин дар асоси технологияҳои коркарди маҳсулотҳо ҳар як истеҳсолот бояд ба таври алоҳидагӣ тавонад, ки фаъолияти худро пеш барад ва омилҳои зеринро доро бошад:

- Доштани мутахассиси баландихтисос;
- Масъалаҳои сармоягузорӣ;
- Самаранок истифодабарии технологияҳои пешқадами замонавӣ;
- Рушди соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ ва ғ.

Ин омилҳои асосие мебошанд, ки мо метавонем истеҳсоли маҳсулотро дар тамоми соҳаҳо баланд бардорем. Дар шароити таҳаввулоти босуръату пешгӯинашавандаи иқтисодӣ ҷаҳонӣ, саноатикунонии босуръати кишвар ва рушди соҳибкории истеҳсолии инноватсионӣ рақобати шадид барои дастрасӣ ба захираҳо ва пайомадҳои тағйирёбии иқлим истифодаи тамоми воситаҳои муосири фаъолгардонии иқтисодиёт, аз ҷумла татбиқи лоиҳаҳо дар соҳаи саноат хусусан лоиҳаҳои хусусияти инноватсиониву наоваридошта, муҳиму саривактӣ мебошанд.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои муаззами миллат Асосгузори Сулҳу Ваҳдати миллӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 28.12.2024, шаҳри Душанбе.
2. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, с. 8.
3. Исламов, С.И. Особенности репродуктивного поведения в семье. /Детность семьи: вчера,

сегодня, завтра. [Текст]: /С.И.Исламов. - М., 1986. -212.

4. Кадыров, Д.Б. Доходы населения как фактор роста благосостояния. [Текст]: /Д.Б. Кадыров. – Воронеж: ВГУ, 2004. – 231с.

5. Комилов, С.Қ., Алиева, Г.Ш. Соҳибқорӣ ва менеҷменти рушди ғабӯлияти навҷорсоӣ (инноватсионӣ). [Матн]: / Комилов С.Қ., Алиева Г.Ш. - Душанбе: Ирфон, 2008. - 220 с.

6. Муносибатҳои методологӣ оид ба баҳодиҳии сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли [Матн]: /М.Б.Самиева //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. ISSN 2413-5151, 2020, №10. – С.77-81.

7. Мирсаидов, А.Б. Ҳамкории муштараки давлату соҳибқорӣ: баъзе масъалаҳои назариявӣ [Матн]: /А.Б. Мирсаидов / Маводи конференсияи душанбегии байналмилалӣ илмию амалӣ, - Д., 2012. - 199с.

8. Brennen, S., & Kreiss, D. (2016). Digitalization. The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy.

УДК 338.432:004.056

Аюбҷони Саломудин

АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ ДАР КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои амнияти иттилоотӣ дар комплекси агросаноатӣ дар шароити рушди босуръати рақамикунонии соҳа мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Масъалаҳои вобаста ба таъмини амнияти иттилоотӣ дар КАС, таъсири технологияҳои навин ва техникаи муосири аграрӣ ба равандҳои истеҳсоли таҳлил мегарданд. Таҳдидҳо ва хатарҳои асосии амнияти иттилоотӣ, инчунин дараҷаи ҳозираи таъминоти иттилоотии равандҳои идоракунии устувории иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ ва амнияти иқтисодии онҳо арзёбӣ карда мешаванд. Дар асоси таҳлили анҷомдода маҷмӯи чораҳои ташкилӣ, техникӣ ва кадрӣ ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи амнияти иттилоотӣ ва самаранокии ғабӯлияти корхонаҳои агросаноатӣ пешниҳод мегардад.

Вожаҳои калидӣ: амнияти иттилоотӣ; амнияти иқтисодӣ; амнияти киберӣ; амнияти озукаворӣ; амнияти шабакавӣ; автоматикунории истеҳсолот; идоракунии дастрасӣ; идоракунии иттилоот; инфрасохтори рақамӣ; Интернетии ашъҳо (IoT); комплекси агросаноатӣ; мониторинги иттилоотӣ; нусхабардории эҳтиётӣ; омилҳои инсонӣ; рамзгузори иттилоот; рақамикунонии соҳаи аграрӣ; системаҳои иттилоотӣ; сиёсати амнияти иттилоотӣ; таҳдидҳои киберӣ; ҷифзи додаҳо.

Аюбҷони Саломудин

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности информационной безопасности в агропромышленном комплексе в условиях ускоренного развития цифровизации отрасли. Проанализированы проблемы обеспечения информационной безопасности в АПК, влияние современных технологий и аграрной техники на производственные процессы. Определены основные угрозы и риски информационной безопасности, а также оценен современный уровень информационного обеспечения процессов управления экономической устойчивостью сельскохозяйственных предприятий и их экономической безопасности. На основе проведенного анализа предложен комплекс организационных, технических и кадровых мер, направленных на повышение уровня информационной безопасности и эффективности деятельности агропромышленных предприятий.

Ключевые слова: информационная безопасность, экономическая безопасность, кибербезопасность, продовольственная безопасность, сетевая безопасность, автоматизация производства, управление доступом, управление информацией, цифровая инфраструктура, Интернет вещей (IoT), агропромышленный комплекс, информационный мониторинг, резервное

копирование, человеческий фактор, шифрование информации, цифровизация аграрной отрасли, информационные системы, политика информационной безопасности, киберугрозы, защита данных.

Aybjon Salomudin

INFORMATION SECURITY IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

Abstract. The article examines the features of information security in the agro-industrial complex under the conditions of rapid digitalization of the sector. Issues related to ensuring information security in the agro-industrial sector, as well as the impact of modern technologies and advanced agricultural equipment on production processes, are analyzed. The main threats and risks to information security are identified, and the current level of information support for managing the economic sustainability and economic security of agricultural enterprises is assessed. Based on the conducted analysis, a set of organizational, technical, and human resource measures aimed at improving information security and enhancing the efficiency of agro-industrial enterprises is proposed.

Key words: information security; economic security; cybersecurity; food security; network security; production automation; access management; information management; digital infrastructure; Internet of Things (IoT); agro-industrial complex; information monitoring; backup systems; human factor; data encryption; digitalization of the agricultural sector; information systems; information security policy; cyber threats; data protection.

Мукаддима. Комплекси агросаноатӣ (КАС) яке аз соҳаҳои муҳимтарини иқтисодӣ дар ҳар кишвар буда, истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ, нақлиёт ва фурӯши маҳсулоти кишоварзиро дар бар мегирад. Бо рушди рақамкунонии соҳа, истифодаи низомҳои иттилоотӣ, техникҳои интеллектуалӣ, Интернетӣ ашёҳо (IoT) ва автоматизатсияи истеҳсол, масъалаи амнияти иттилоотро дар КАС ба яке аз стратегияи асосӣ табдил додааст. Ҳар гуна фосолаи иттилоотӣ метавонад боиси зарари иқтисодӣ, камшавии маҳсулноқӣ, вайроншавии занҷири таъминот ва ҳатто хатарҳои иҷтимоӣ гардад.

Асосҳои назариявӣ. «...Омӯзиши мушкilot нишон медиҳад, ки дар ҳадамоти молиявӣ иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ миқдори максималии иттилоот ҷамъоварӣ ва коркард карда мешавад. Аз ин рӯ, пеш аз ҳама, вазифаҳои баҳисобгирӣ, таҳлили пешгӯиро ҳамчун муҳимтарин ва меҳнатталаби корхонаҳои кишоварзӣ автоматӣ кардан лозим аст» [1, с. 159]. Бо тарзи автоматӣ коркард ва ҷамъоварии иттилоот тавасути технологияҳои навин ба роҳ монда мешавад, ки дар навбати худ дорои таъсирҳои манфӣ мебошад. «...Нақш ва аҳамияти иттилоот дар фаъолияти идоракунӣ, рушди босуръати технологияи иттилоотӣ, ки бо арзиши паст, ҳосилнокии баланд ва нигоҳдории осон тавсиф мешавад, имкон медиҳад, ки онҳо дар амнияти фаъолияти идоракунӣ корхонаҳои кишоварзӣ истифода шаванд» [1, с. 160].

Мақсади таҳқиқот. Таъсири технологияҳои навин дар соҳаи аграрӣ яке аз омилҳои калидӣ барои таъмини устувории истеҳсолот ва коҳиши хавфҳои гуногун мебошад. Дар замони муосир, технологияҳои рақамӣ, аз қабili системаҳои идоракунӣ маълумот, интернетӣ маводҳо ва истифодаи дронҳо барои мониторинги заминҳо ба истеҳсолот имконият медиҳад, ки равандҳои кишоварзӣ бо дақиқии бештар ва самаранокӣ амалӣ шаванд.

Натиҷаҳои тадқиқот. Ҳамаи ин омилҳо на танҳо ба устувории истеҳсолот мусоидат мекунад, балки дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва болоравии иқтисодии рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ дар бозорҳои дохилӣ ва берун аз он нақши муҳим дорад. Дар баробари техникаи муосири аграрӣ истифодаи системаҳои иттилоотӣ ҷиҳати саривақти ҷамъоварии коркард ва нигоҳдории маълумоти зарурӣ барои субъектҳои хоҷагидори нақши бузургро иҷро намуда, ба роҳбарон имконият медиҳад, ки саривақт воқунишҳои заруриро вобаста ба таҳдидҳои пешомада ба роҳ монанд.

Маълумот ва усулҳо. Инноватсияҳои биотехнологӣ, аз қабili истифодаи навъҳои маҳсулоти кишоварзӣ бо устувории баланд ва муқовимат ба бемориҳо ва тағйироти иқлим, низ дар баланд бардоштани истеҳсолот ва кам кардани хатари талафоти маҳсулот нақши муҳим

мебозанд. Техникаи муосири аграрӣ, ки усулҳои навро дар бар мегирад, истифодаи таҷҳизоти пешрафта ва технологияи ҳифзи муҳити зист мебошад, ки захираҳои табииро оқилона истифода бурда, талафоти маҳсулотро кам карда ва таъсири манфии иқтисодӣ ва экологиро коҳиш хоҳад дод.

Муҳтавои асосӣ. Низоми иттилоотӣ ин маҷмӯи дастгоҳҳои техникии алоқа мебошад, ки ба ҳам пайваست шуда, як воҳиди ягонро ташкил медиҳанд. Ин низом имкон медиҳад, ки равандҳои истеҳсолот, мубодила, молия, таълими кадрҳо ва тадқиқотҳои илмӣ бо усули муассир идора шавад. Таввасути истифодаи низоми иттилоотӣ, ҳалли як қатор масъалаҳои муҳими марбут ба фаъолияти истеҳсолӣ таъмин карда мешавад. Аз ҷумла, ин низом барои беҳтарсозии омодагии техникаю технологӣ, ҳисобҳои технологӣ, таҳқиқоти илмию техникӣ, корҳои конструкторию меъёрӣ, таҳлили асосҳои иқтисодӣ, банақшагирӣ ва баҳисобгирӣ васеъ ба кор бурда мешаванд.

Дар кишварҳои иқтисодашон пешрафта ширкатҳо системаи иттилоотии идоракуниро (СИИ) бо истифода аз ҳамгирои инфрасохтор ва системаи иттилоотӣ самаранок роҳандозӣ менамоянд. «...Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муаммои ташаккул ва амалигардонии сиёсати инноватсионӣ ва илмӣ-техникӣ махсусан мураккаб мебошад, чунки онҳо ба тағйиротҳо дар сохтори идоракунӣ дар сатҳи давлат ва сатҳи ҷамоҳангсозии сиёсати илмию техникӣ вобаста мебошад. Қайд намудан зарур аст, ки дар шароити муосир фаъолияти инноватсионӣ ба амалигардонии маҷмӯи чорабиниҳои илмӣ, ташкилӣ, молиявӣ ва тичоратӣ алоқаманд мебошад, ки дар якҷоягӣ инноватсияро ба вучуд меоранд» [9, с. 9].

Таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки амнияти иттилоотӣ дар соҳаи кишоварзӣ на танҳо масъалаи техникӣ, балки равандест, ки ҷамоҳангии давлат, бахши хусусӣ, ниҳодҳои илмию таълимӣ ва ҷомеаро талаб мекунад. Ин таҷриба барои кишварҳои дорои иқтисоди аграрӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон манбаи омӯзиш ва намунаи татбиқи стратегияҳои ҳозиразамон буда метавонад. Истифодаи ин таҷрибаи ба роҳбарон имкон медиҳад, ки бо ҳам зуд ҳамкорӣ кунанд, раванди таҳия ва қабули қарорҳои заруриро суръат бахшанд.

Дар сохтори Комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати таъсиси Маркази иттилоотӣ-таҳлилӣ ба миён омадааст. Вазифаҳои асосии марказ бояд ба таври равшан муайян шаванд, зеро иҷрои босифати онҳо омили калидӣ дар таъмини ҷузъи иттилоотии амнияти иқтисодии ташкилот ба ҳисоб меравад. «...Дар шароити муосири иқтисодӣ истеҳсолкунандагони кишоварзӣ бояд эҳтимолияти номуайяни дар шароити пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ, мавҷудияти хатару таҳдидҳои амнияти иқтисодиро ба назар гиранд» [2, с. 83].

Амнияти иттилоотӣ дар КАС маҷмуи меъёрҳо, қоидаҳо ва технологияҳост, ки ҳадафашон ҳифзи иттилооти истеҳсолӣ, технологӣ, молиявӣ ва идоракунӣ мебошад. «...Таркиб ва сохтори системаи таъминоти иттилоотии идораи амнияти иқтисодӣ бояд ба вазифаҳои системаи идоракунӣ ин ё он сатҳи сохтории корхонаҳо мувофиқ бошад» [3, с. 158].

Дар ҷадвали 1 самтҳои фаъолият, хатарҳои иттилоотӣ ва чораҳои амниятӣ дар комплекси агросаноатӣ оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Амнияти иттилоотӣ дар комплекси агросаноатӣ

Самти фаъолият	Хатарҳои иттилоотӣ	Чораҳои амниятӣ
Идоракунӣ ҳоҷагиро	Дастрасии ғайриқонунӣ ба маълумот	Паролҳо, маҳдудкунии дастрасӣ
Системаҳои автоматикӣ (сенсорҳо, дронҳо)	Ҳакерӣ, вайроншавии маълумот	Шифрғузурӣ, навсозии нармафзор
Маълумоти истеҳсолӣ	Аз даст рафтани додаҳо	Нусхабардории эҳтиётӣ (backup)
Бозор ва фурӯш	Дуздии маълумоти тичоратӣ	Антивирус, девори оташ (firewall)
Кормандон	Хатои инсонӣ	Омӯзиши амнияти иттилоотӣ

Сарчашма: дар асоси омӯзиши адабиётҳои илмӣ тартиб дода шудааст.

Таҳлили маълумоти чадвали 1 нишон медиҳад, ки амнияти иттилоотӣ дар комплекси агросаноатӣ яке аз унсурҳои калидии таъмини устуворӣ ва самаранокии фаъолияти истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад. Бо рушди рақамикунонӣ ва истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар идоракунии хоҷагиҳо, ҳаҷми хатарҳои иттилоотӣ ба таври назаррас меафзояд, ки татбиқи чораҳои муносири амниятиро тақозо менамояд.

Дар самти идоракунии хоҷагиҳо, хатари асосӣ дастрасии ғайриқонуний ба маълумоти идоракунӣ ва молиявӣ мебошад. Истифодаи рамзҳои мустаҳкам ва маҳдудкунии сатҳи дастрасӣ ҳамчун чораҳои ибтидоии амниятӣ имкон медиҳад, ки махфият ва яқпорчагии маълумотҳо таъмин карда шаванд.

Низоми автоматикӣ, аз ҷумла сенсорҳо ва дронҳо, бо сабаби пайваستшавӣ ба шабакаҳо бештар ба ҳамлаҳои киберӣ ва вайроншавии маълумот осебпазиранд. Дар ин ҳолат, рамзгузори маълумот ва навсозии мунтазами нармафзор ҳамчун чораҳои самаранокии коҳиш додани хатарҳои иттилоотӣ баромад мекунад.

Дар баҳши маълумоти истеҳсолӣ, яке аз мушкилоти асосӣ аз даст рафтани маълумотҳо мебошад, ки метавонад ба қатъ шудани равандҳои истеҳсолӣ ва талафоти иқтисодӣ оварда расонад. Татбиқи низоми нусхабардории эҳтиётӣ имконият медиҳад, ки маълумот дар ҳолатҳои фавқулода барқарор карда шавад.

Самти бозор ва фурӯш ба хатари дуздии маълумоти тичоратӣ, аз ҷумла маълумот дар бораи мизоҷон ва стратегияҳои маркетингӣ, дучор мегардад. Истифодаи барномаҳои ҳифзкунанда (антивирус) ва сатҳи ҳифзи шабакаҳои иттилоотиро баланд мебардорад.

Омили инсонӣ низ дар таъмини амнияти иттилоотӣ нақши муҳим мебозад. Хатои кормандон метавонад сабаби вайроншавии низомҳои иттилоотӣ гардад. Аз ин рӯ, омӯзиши мунтазами кормандон оид ба қоидаҳои амнияти иттилоотӣ яке аз шартҳои асосии коҳиш додани хатарҳо ба шумор меравад.

Хусусияти асосии КАС дар он аст, ки иттилоот аз чанд зина иборат аст:

- маълумот дар бораи замин, обёрӣ ва иқлим;
- маълумоти мониторинги растанӣ ва чорво;
- иттилооти мошинҳои кишоварзӣ (GPS, сенсорҳо);
- иттилооти захираи ғизо ва маҳсулот;
- маълумоти корхонаҳои коркард;
- иттилооти роҳҳои логистикӣ;
- маълумоти тичоратӣ ва бозор.

Аҳамияти амнияти иттилоотӣ барои рушди устувори КАС.

Татбиқи амнияти иттилоотӣ дар комплекси агросаноатӣ имконият медиҳад, ки:

- истеҳсолоти автоматика ва бесадама кор кунад;
- талафоти маҳсулот кам гардад;
- рақобатпазирии хоҷагиҳо баланд шавад;
- логистика самаранок гардад;
- маълумоти бозорӣ дуруст ва шаффоф бошад;
- хавфҳои иқтисодӣ коҳиш ёбанд.

«...Ҳамин тариқ, арзёбии марҳилавии амнияти иқтисодии корхона барои таҳлили ҳамаҷонибаи самаранокии системаи идоракунии амнияти иқтисодии корхонаҳо имкониятҳои васеъ фароҳам меорад» [7, с. 231].

Дар амал, хатарҳои иттилоотӣ дар комплекси агросаноатӣ ба таҳдидҳои дохилӣ ва беруна ҷудо мешаванд. Таҳдидҳои дохилӣ бештар бо омили инсонӣ вобаста буда, аз сатҳи пасти дониши кормандон дар соҳаи амнияти иттилоотӣ ба вучуд меоянд.

Таҳдидҳои беруна бошанд, асосан бо ҳамлаҳои киберӣ ва дастрасии ғайриқонуний ба системаҳои иттилоотӣ алоқаманд мебошанд. Барои коҳиш додани чунин хатарҳо, татбиқи сиёсати ягонаи амнияти иттилоотӣ аҳамияти калидӣ дорад.

Чи тавре аз таҳлили чадвали 2 бармеояд ҷузъҳои асосии системаи амнияти иттилоотиро манбаъҳои иттилоот, системаҳои коркард, истифодабарандагон ва механизмҳои ҳифз ташкил

медихад. Робитаи байни ин унсурҳо таъсири таҳдидҳои дохилӣ ва беруниро инъикос намуда, зарурати татбиқи чораҳои комплекси амниятиро дар комплекси агросаноатӣ асоснок менамояд.

Ҷадвали 2. Таҳдидҳо ва чораҳои амнияти иттилоотӣ дар комплекси агросаноатӣ

Гурӯҳи таҳдидҳо	Манбаи таҳдид	Таъсир ба система	Чораҳои пешгирӣ
Техникӣ	Норасоии ҳифзи шабака	Аз кор мондани системаҳо	Рақамгузориҳои низоми муҳофизати шабака
Ташкилӣ	Набудани сиёсати амният	Хориҷи маълумот	Танзими дастрасӣ
Омили инсонӣ	Хатои кормандон	Тағйирёбии маълумотҳо	Омӯзиши кормандон
Барномавӣ	Осебпазирии нармафзор	Дуздии иттилоот	Навсозии мунтазам
Табию техногенӣ	Халалдоршавии инфрасохтор	Аз даст рафтани маълумотҳо	Нусхабардории эҳтиётӣ

Сарчашма: дар асоси омӯзиши адабиётҳои илмӣ тартиб дода шудааст.

Аз ин рӯ, муҳофизати ин иттилоот барои таъмини устувории тамоми соҳа муҳим мебошад. «...Ба андешаи мо, яке аз унсурҳои ғаёл ва асосии ин раванд, механизми таъмини стратегия мебошад. Механизми таъмини стратегӣ амнияти иқтисодӣ маҷмӯи чорабиниҳо, воситаҳо ва роҳҳои таъсиррасониест, ки ба устувории иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ равона шудааст» [4, с. 75].

Дар маҷмӯъ, масъалаҳо ва таҳдидҳо дар самти амнияти иттилоотии иқтисоди аграрӣ бисёрҷанба ва мураккаб мебошанд. Онҳо ҳам ба омили техникӣ ва инфрасохторӣ, ҳам ба омилҳои захираҳои инсонӣ ва сиёсати миллӣ вобастаанд. Танҳо бо таҳияи сиёсати ҳамаҷониба, таҳкими ҳамкориҳои байнисоҳавӣ ва истифодаи таҷрибаи муваффақи байналмилалӣ метавонад амнияти устувори иттилоотиро дар соҳаи кишоварзӣ таъмин намуд. «...Барои таъмини амнияти иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ ва хатарҳои дахлдори соҳаро доништан лозим аст» [8, с. 143].

Вобаста ба хусусиятҳои КАС мо таҳдидҳо ва хатарҳои амнияти иттилоотиро ба шаш гурӯҳ ҷудо намудем.

Таҳдидҳо ва хатарҳои амнияти иттилоотӣ дар КАС:

1. Хатарҳои ҳамлаҳои киберӣ ба таҷҳизоти интернетӣ. Дар КАС имрӯз шумораи зиёди сенсорҳо, дронҳо, роботҳои хоҷагӣ ва системаҳои автоматика истифода мешаванд. Ин таҷҳизот аксар вақт муҳофизати суғат доранд ва метавонанд ҳадафи осон бошанд.

2. Ҳамла ба системаҳои идоракунии истеҳсолот. Системаҳои SCADA, PLC ва автоматикаи кишоварзӣ метавонад танзимооти худро аз даст диҳанд, ки ин боиси қатъ шудани кор ё вайроншавии таҷҳизот мегардад.

3. Дастрасии ғайриқонунӣ ба базаҳои додаҳо. Маълумот дар бораи ҳосилнокӣ, моделҳои иқтисодӣ, нақшаи фурӯш ва ҳисоботҳои молиявӣ арзиши баланд доранд ва метавонанд мавриди истифодаи рақибон қарор гиранд. Дарачаи ҳозираи таъминоти иттилоотии равандҳои идоракунии устувории иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ ва амнияти иқтисодии онҳо ба талабот ҷавоб намерасад. Амалия нишон медиҳад, ки дар аксарияти корхонаҳои КАС танҳо ҳисобу китоб анаъанавӣ қунонда шудааст, ки ин барои идоракунии самарабахши системаҳои истеҳсолоти кишоварзӣ ва амнияти иқтисодии онҳо бешубҳа қифоя нест.

4. Омӯзиш ва хатогии инсонӣ. Дар бисёр хоҷагиҳо ва корхонаҳои агросаноатӣ кормандон малакаи ками технология доранд, ки боиси эҳтимоли хатогии зиёд мегардад.

5. Хатарҳои дохилӣ. Кормандон метавонанд қасдан ё тасодуфӣ ба амнияти додаҳо зарар расонанд.

6. Системаи шабакаи номуштақам дар ноҳияҳои деҳот. Дар минтақаҳои деҳот инфрасохтори интернетӣ заиф аст, ки ин боиси мушкилоти амниятӣ мегардад. «...Сабабҳои чунин таъсироти манфии дохилӣ: ташкили суғати қори ҳадамоти иттилоотии ташкилот,

маблағгузори нокифояи он, таҳияи номуайяни вазифаҳои таҳлил, ҳамкориҳои сусти воҳидҳои ташкилот, ки дар иҷрои ин кор ҷалб шудаанд» [6].

Дар асоси муайян намудани таҳдидҳо ва хатарҳои амнияти иттилоотии КАС зарурати андешидани чораҳои таъмини амниятӣ пеш омадааст.

Чораҳои таъмини амнияти иттилоотӣ дар КАС:

«... Дар баҳши аграрӣ, ки фаъолияти он ба захираҳои табиӣ, иқлим ва технологияи махсус вобаста аст, таъмини амнияти иттилоотӣ бениҳоят муҳим мебошад» [5, с. 236]. Ҳангоми рақамикунони ҳоҷагӣ ва корхонаҳо бояд стандартҳои амниятӣ ба назар гирифта шаванд: стандарти ISO 27001; сертификатсияи системаҳо; санҷиши осебпазирӣ.

2. Идоракунии дастрасӣ. Тадбиқи усулҳои: MFA (аутентификатсияи бисёрмарҳилаӣ), RBAC (тақсироти дастрасӣ мувофиқи вазифа), назорати воридшавӣ ба системаҳо.

3. Муҳофизати таҷҳизоти интернетӣ, навсозии мунтазами барномаҳо; рамзгузори иртибот; ҷудосозии шабакаҳои технологӣ аз шабакаи интернет.

4. Мониторинг ва аудит назорати воқеии системаҳои агротехника; мониторинги шабака барои ошкор кардани ҳамлаҳо аз вирусҳо.

5. Системаи нусхабардорӣ.

Барои пешгирии талафи иттилоот лозим аст: нусхабардори абрӣ; нусхаҳои оффлайн; ва нақшаи барқарорсозӣ.

6. Баланд бардоштани саводнокии рақамии кормандон.

- курсҳои омӯзишӣ;
- қоидаҳои истифодаи рамз;
- шинохти ҳамлаҳои фишинг;
- истифодаи дурусти дастгоҳ ва барномаҳо.

Дар шароити рушди босуръати иқтисоди рақамӣ ва афзоиши ҳаҷми иттилоот, масъалаи таъмини амнияти иқтисодӣ дар КАС аҳамияти махсус пайдо карда, яке аз унсурҳои калидии амнияти миллӣ фаъолияти устувор, рушди дарозмуддати субъектҳои ҳоҷагидорӣ, инчунин иқтисоди кишварро таъмин менамояд. Дар ин раванд, нақши иттилоот ва таҳлили он ҳамчун манбаи асосии қабули қарорҳои идоракунӣ ба таври назаррас меафзояд. Ҳамаи тадбирҳои вобаста ба таъмини амнияти иқтисодӣ зарурати ташаккули низоми самараноки қорҳои иттилоотӣ таҳлилно пешбинӣ менамоянд. Иттилооти иқтисодӣ на танҳо воситаи инъикоси ҳолати воқеии фаъолияти молиявӣ ҳоҷагидорӣ мебошад, балки ҳамчун асоси пешгӯӣ, банақшагирӣ ва қабули қарорҳои стратегӣ хизмат мекунад. Дар ин замина, сифати иттилоот, саривақтӣ ва эътимоднокии он ба сатҳи амнияти иқтисодӣ таъсири мустақим мерасонад.

Яке аз мушкилоти мубрами замони муосир таҳияи минбаъдаи маҷмӯи муқаррарот оид ба мутобиқсозии низоми баҳисобгирӣ ба эҳтиёҷоти идоракунӣ ба ҳисоб меравад. Низоми анъанавии баҳисобгирӣ бештар ба талаботи ҳисоботи молиявӣ равона гардида, на ҳамеша имконияти пурраи қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти иттилоотии идоракунӣ ва таҳлилро фароҳам меорад. Дар ҳоле ки идоракунӣ ба иттилооти муфассал, таҳлилшуда ва ба қарорҳои мушаххас нигаронидашуда ниёз дорад. Ташаккул ва истифодаи равандҳои иттилоотӣ бевосита аз қарорҳои идоракунӣ вобаста мебошанд. Қарорҳои идоракунӣ, дар навбати худ, ба ҳаҷм, сохтор ва самти ҷамъоварии иттилоот таъсир мерасонанд. Агар қарорҳо бе таҳлили амиқи иттилоотӣ қабул карда шаванд, хатари ба миён омадани таҳдидҳои иқтисодӣ, аз ҷумла қоҳиши устувории молиявӣ, истифодаи ғайрисамараноки захираҳо ва паст гардидани рақобатпазирӣ зиёд мегардад.

Дар шароити рақобати бозорӣ, иттилооти таҳлилшуда ҳамчун омили стратегӣ баромад мекунад. Қоркарди таҳлилий имкон медиҳад, ки хатарҳои эҳтимолӣ пешақӣ муайян карда шаванд, омилҳои дохилӣ ва берунаи таъсиррасон ба фаъолияти иқтисодӣ баҳогузори гарданд ва тадбирҳои пешгирикунанда таҳия шаванд. Аз ин лиҳоз, рушди воситаҳои таҳлили иқтисодӣ ва қорӣ намудани технологияҳои муосир иттилоотӣ ба низоми идоракунӣ яке аз самтҳои афзалиятноки таъмини амнияти иқтисодӣ мебошад.

Ҳамзамон, таъмини амнияти иттилоотӣ ҳамчун қисми ҷудонашавандаи амнияти иқтисодӣ баррасӣ мегардад. Муҳофизати маълумот аз дастрасии ғайриқонунӣ, таҳриф ё аз байн рафтан барои нигоҳдории устувории фаъолияти иқтисодӣ аҳамияти калон дорад. Истифодаи механизмҳои рамзгузорӣ, назорати дастрасӣ ва системаҳои муҳофизати шабака имкон медиҳад, ки хавфҳои иттилоотӣ коҳиш дода шаванд ва эътимоднокии низоми иттилоотӣ таъмин гардад.

Хулоса. Дар натиҷа, метавон хулоса намуд, ки амнияти иқтисодӣ дар КАС бидуни ташаккули низоми мукаммали иттилоотӣ ва таҳлилӣ ғайриимкон аст. Мутобиқсозии баҳисобгирӣ ба эҳтиёҷоти идоракунии, рушди таҳлили иқтисодӣ ва таъмини амнияти иттилоотӣ бояд ҳамчун унсурҳои асосии сиёсати идоракунии КАС баррасӣ гарданд. Ин раванд имконият медиҳад, ки устувории фаъолияти иқтисодӣ таъмин шуда, рушди босубот дар шароити тағйирёбандаи муҳити иқтисодӣ ба даст оварда шавад.

Амнияти иттилоотӣ дар комплекси агросаноатӣ яке аз омилҳои калидӣ барои рушди устувор, баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва рақобатпазирии иқтисодӣ мебошад. Бо афзоиши истифодаи технологияҳои рақамӣ дар КАС, таҳдидҳои киберии нав ба вучуд меоянд, ки талаб мекунанд, тамоми сохторҳо аз хоҷагиҳои хурд то корхонаҳои бузург, чораҳои муосири муҳофизатиро амалӣ намоянд. Танҳо дар ҳолати истифодаи якҷояи воситаҳои техникӣ, ташкилӣ ва омӯзишӣ метавон сатҳи амнияти иттилоотиرو дар КАС таъмин кард.

АДАБИЁТ:

1. Аюбҷони, С. Технологияҳои иттилоотӣ дар системаи амнияти корхонаҳои кишоварзӣ / С. Аюбҷони // Идоракунии давлатӣ. – 2023. – No. 4-1(63). – P. 158-163. – EDN VMDEMP.
2. Аюбҷони, С. Амнияти иқтисодии корхонаҳои аграрӣ / С. Аюбҷони // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2023. – No. 4-2(50). – EDN WESNTL.
3. Аюбҷони, С. Мушкилоти рушди таъминоти иттилоотии идоракунии амнияти иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ / С. Аюбҷони, Ш.Т. Одиназода, О.О. Исломиён // Гузоришҳои Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. – 2024. – No. 3(81). – P. 158-166. – EDN HTMPJW.
4. Аюбҷони, С. Таҳияи стратегияи иттилоотии идоракунии амнияти иқтисодӣ дар сатҳи корхонаҳои кишоварзӣ / С. Аюбҷони // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2025. – No. 2(57). – EDN UHWEYQ.
5. Аюбҷони, С. Муҳимияти таъмини амнияти иттилоотӣ дар идоракунии бахши аграрӣ / С. Аюбҷони, О.О. Исломиён // Гузоришҳои Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. – 2025. – No. 4(86). – P. 236-241. – EDN RPKZYW.
6. Одинаев, Ш. Т. Хусусиятҳои назариявии таъмини иттилоотии идоракунии амнияти иқтисодӣ дар иқтисодиёти аграрӣ / Ш.Т. Одинаев, С. Аюбҷони // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – No. 5. – P. 117-124. – EDN GMDZGZ.
7. Исломиён, О.О. Моҳияти амнияти иқтисодии корхона ва вазифаҳои идоракунии он / О.О. Исломиён // Идоракунии давлатӣ. – 2023. – No. 4-3(65). – P. 225-232. – EDN DWZRSR.
8. Исломиён, О.О. Хусусияти соҳавӣ ва концепсияи амнияти иқтисодии корхонаи кишоварзӣ / О.О. Исломиён // Гузоришҳои Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. – 2024. – No. 3(81). – P. 143-150. – EDN EVAMWL.
9. Механизми ташкилию иқтисодии рушди чараёни инноватсионӣ дар КАС / Ш.Т. Одинаев, М.Д. Шоазизова, М.Ш. Одинаева, М.Ф. Хуррамова. – Душанбе : Институту иқтисодиёти кишоварзии АИКТ, 2017. – 118 р. – EDN GJYBND.
10. Серебрякова Н.А., Волкова С.А., Волкова Т.А. Формирование системы обеспечения экономической безопасности предприятия // Вестник ВГУИТ. – 2016. – №4. – С. 460-465.

Бобоев Ш.Н.

ИСТИФОДАИ УСУЛҲОИ БАҲИСОБИРИИ ХАРОҶОТ ДАР ИСТЕҲСОЛОТ ВА ХИЗМАТРАСОНӢ: ТАҲЛИЛИ ТАНҚИДӢ

Аннотатсия. Ҳадафи ин тадқиқот баррасии адабиёт оид ба усулҳои баҳисобгирии хароҷот дар соҳаҳои истеҳсолӣ ва хизматрасонӣ мебошад. Қариб ҳамаи усулҳое, ки барои ширкатҳои истеҳсолӣ мувофиқанд, барои ширкатҳои хизматрасонӣ низ истифодашавандаанд. Бо вучуди ин, усулҳои маъмултарин дар ширкатҳои истеҳсолӣ инҳоянд: аниқ дар вақт (ЈИТ), хароҷот дар асоси ғайолият (АВС), хароҷоти мақсаднок, арзиши давраи ҳаёт, баҳисобгирии қобилияти барориш ва арзиши кайзен, дар ҳоле ки хароҷот дар асоси ғайолият усули маъмултарин дар соҳаи хизматрасонӣ мебошад. Дар муқоиса бо постулатҳои бисёре аз муаллифони, ки усулҳои анъанавӣ аҳамияти худро гум кардаанд ва бояд идома дода шаванд, ин баррасӣ нишон медиҳад, ки усулҳои анъанавӣ, аз ҷумла арзиши стандартӣ хеле танқидшуда, арзиши пурра ва хароҷоти мустақим аз ҷониби бисёр ширкатҳо ҳоло ҳам зуд-зуд истифода мешаванд. Усулҳои муосири ҳисоббарорӣ, ки дар соҳаҳои охир зуд-зуд истифода мешаванд, иборатанд аз: хароҷоти саривақтӣ, хароҷот дар асоси ғайолият, хароҷоти нақшавӣ, арзиши давраи ҳаёт, арзиши кайзен ва баҳисобгирии интиқол. Истифодаи усулҳо аз вазъияти маҳаллӣ, яъне сатҳи рушди технологӣ, андозаи ширкат, фарҳанги ташкилӣ ва марҳилаи маҳсулот вобаста аст.

Калидвожаҳо: усулҳои баҳисобгирии идоракунӣ, хароҷот, арзиши стандартӣ, арзиши азхудкунӣ, хароҷоти мустақим, АВС, хароҷот.

Бобоев Ш.Н.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ УЧЕТА ЗАТРАТ В ПРОИЗВОДСТВЕ И СФЕРЕ УСЛУГ: КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Целью данного исследования является обзор литературы по методам учета затрат, применяемым в обрабатывающей промышленности и сфере услуг. Практически все методы, подходящие для производственных компаний, подходят и для сервисных компаний. Однако наиболее распространенные методы в производственных компаниях включают точно в срок (ЈИТ), калькуляцию затрат на основе деятельности (АВС), целевую калькуляцию, калькуляцию жизненного цикла, учет пропускной способности и калькуляцию затрат кайдзен, в то время как калькуляция затрат на основе деятельности является наиболее часто используемой техникой в секторе услуг. В отличие от постулатов многих академических авторов о том, что традиционные методы потеряли актуальность и должны быть продолжены, этот обзор показывает, что традиционные методы, включая подвергнутую резкой критике стандарт-кост, абзорпшн-кост и директ-кост, все еще часто использовались многими компаниями. Современные методы калькуляции затрат, часто используемые в последние годы, включают: принцип «точно в срок», калькуляция затрат на основе деятельности, плановая калькуляция, калькуляция жизненного цикла, калькуляция затрат кайдзен и учет пропускной способности. Использование методов зависит от ситуации на местах, то есть от уровня технологического развития, размера компании, организационной культуры и стадии продукта.

Ключевые слова: методы управленческого учета, калькулирование, стандарт-кост, абзорпшн-кост, директ-кост, АВС, затраты.

Boboev Sh.N.

APPLICATION OF COST ACCOUNTING METHODS IN MANUFACTURING AND SERVICE INDUSTRIES: A CRITICAL ANALYSIS

Abstract. The objective of this study is to review the literature on cost accounting methods applied in manufacturing and service industries. Almost all methods suitable for manufacturing

companies are also suitable for service companies. However, the most common methods in manufacturing companies include just-in-time (JIT), activity-based costing (ABC), target costing, life cycle costing, throughput accounting, and kaizen costing, while activity-based costing is the most commonly used technique in the service sector. In contrast to the postulates of many academic authors that traditional methods have lost their relevance and should be continued, this review shows that traditional methods, including the much-criticized standard cost, absorption cost, and direct cost, were still frequently used by many companies. Modern costing methods frequently used in recent years include just-in-time costing, activity-based costing, planned costing, life cycle costing, kaizen costing, and throughput accounting. The use of methods depends on the local situation, i.e., the level of technological development, company size, organizational culture, and product stage.

Keywords: management accounting methods, costing, standard cost, absorption cost, direct cost, ABC, costs.

Муқаддима. Дар замони муосир ҳар як намуди фаъолияти соҳибкорӣ бояд ногузир дорои низоми иттилоотии ҳатмие бошад, то ахбороти молиявӣ ва ғайримолиявиро оид ба арзиш ва истифодаи захираҳои моддӣ саривақт дастрас намояд. Роҳбарияти корхонаҳо дар раванди таҳияи стратегия, пешбиниҳои рушд ва ояндабинӣ, таҳияи буҷет, банақшагирии раванди истеҳсол ва нархгузорӣ бевосита маълумотро оид ба хароҷот ва таркиби арзиши асли мавриди истифода қарор медиҳанд.

Таърихан, бо оғози давраи саноатикунонӣ қисми афзали усулҳои ҳисобкунии хароҷот ва арзиши асли ба миён омаданд. Баъдтар, дар замони рушди тиҷорат бизнеси истеҳсоли падидаи маъмулӣ гашта, то андозае ба дигаргуншавии моҳияти соҳаи кишоварзӣ таъсир расонида, зарурияти тақомули усулҳои ҳисобкунии арзишро талаб намуд.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Сарчашмаҳои адабиётӣ гувоҳанд, ки маҳз дар ИМА бо пайдоиш ва тараққи нқмудани идоракунии корпоративӣ тӯли солҳои 1850-1925 рушди амалияи баҳисобгирии хароҷот ва назорати идоракунии ба амал омад. Аткинсон Э.А. ва ҳамфикрони ӯ чунин мешуморанд, ки дар нимаҳои аввали асри XIX нӣз ба иттилооти дақиқи нақшавӣ ва назоратӣ барои ташаккули низоми назорати дохилиширкатӣ, ки ҳамоҳангсозии равандҳои сершумори бизнесро (аз хариду коркарди масолеҳ то истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти тайёр) таъмин менамояд, ногузир гардид [1, с. 37].

Бо вучуди ин, Друри К. таъкид мекунад, ки дар охири асри XIX амалияи баҳисобгирии хароҷот тақсимкунии хароҷоти доимиро ба маҳсулот ё давраҳо дарбар нагирифта, ченкунӣ ва тақсими хароҷоти барилова дар ҷаҳорҷӯбаи менечменти илмӣ сурат мегирифт [5, с. 32]. Ҷонбдорони менечменти илмӣ, азҷумла Ф. Тейлор ҳамчун муҳандис ақидаронӣ намуда, зарурияти “стандартикунонии” миқдори масолеҳ ва қувваи кори барои гузарониш ба арзиши аслии маҳсулот бо роҳи таҳлили муфассали раванди истеҳсол ва таҳқиқи вақт исбот менамуданд. Ин стандартҳо барои фароҳам овардани асоси музди меҳнат барои коргарон дар асоси кори ҳисобшуда ва муайян кардани мукофотҳо барои коргарони пурмаҳсул истифода мешуданд [5, с. 45].

Мебояд қайд намуд, ки то соли 1925 як қатор ширкатҳои бузурге ба мисли DuPont, General Motors, Роҳи оҳани ИМА ва General Electric сабаби бавучуд омадани усулҳои маъмулии баҳисобгирии хароҷот гардидаанд. Корпоратсияи Toyota низ дар паҳлӯи намонд, зеро рушди низоми Just in Time ба таври васеъ ба ин ширкат тааллуқ дода мешавад [2, с. 47].

Новобаста ба ин, як қатор усулҳои анъанавии ҳисобкунии арзиши асли ба мисли калкулятсияи меъёрӣ, пурра ва хароҷоти маржиналӣ бо сабаби номувофиқатӣ бар рушди замона зери танқид қарор гирифта буданд.

Яке аз чандин олимоне, ки ба пайдоиши адабиёти баҳисобгирии хароҷот дар асри XX саҳм гузоштааст, Ҷ. Морис Кларк аз Донишгоҳи Чикаго мебошад, ки табиати хароҷоти умумӣ ва истифодаи онҳо дар қабули қарорҳои идоракуниро ба таври муфассал муҳокима мекунад. Бисёр концепсияҳои хароҷот, ки имрӯз васеъ истифода мешаванд, ба монанди хароҷотҳои маъмурий, ки баргарафшаванда ё пешгиришавандаанд, хароҷотҳои баргардонданашаванда,

харочотҳои иловагӣ ё дифференсиалӣ ва давраи мутобиқ барои муайян кардани он, ки харочот доимӣ ё тағйирёбандаанд, метавонанд дар китоби Кларк Ч. [14] пайдо шаванд.

Ба ақидаи Кларк Ч., наовариҳо дар назарияҳо ва амалияи ҳисобкунии харочот то соли 1925 бо мақсади афзоиши самаранокии корхонаҳои истеҳсолии маҳсулоти қолабӣ бо ҳиссаи зиёдтари харочоти мустақими коркард мавриди истифода қарор мегирифтанд. Иттилоот оид ба арзиш барои баҳодиҳии самаранокии амалиёт, қабули қарорҳои оқилона оид ба нархгузорӣ, назорат ва ҳавасмандгардонии коргарон истифода мегардид. Дар ин ҳангом диққат ба самаранокии фаъолият ва амалиёт, на ба натиҷанокии тичоратии корхона равона карда мешуд [14].

Маълумот ва усулҳо. Зарур ба ёдоварист, ки аксари кулли усулҳои муосири баҳисобгирии харочот то солҳои 1925 коркард гардида, тӯли як асри минбаъда навгониҳо дар ин ҷода кам ба назар мерасанд [3, с. 182]. Ба қатори он усулҳои анъанавӣ – стандарт-кост ва таҳлили тафовут, абзорпеш – кост ва директ-кост (харочоти маржиналӣ) –ро метавон ном бурд, ки ба таври доимӣ аз ҷониби муҳаққиқон зери танқиди шадид қарор дода мешаванд. Дар натиҷа, Чонсон ва Каплан ҳатто ба ақидае омаданд, ки бо сабаби камбудии навгониҳо ва номувофиқатӣ ба рушди муҳити тичорат баҳисобгирии идоракунӣ аҳамияти худро гум намудааст [4, с. 34].

Маҳз танқиди шадиди истифодаи усулҳои анъанавӣ ва “гумшавии аҳамият”-и баҳисобгирии идоракунӣ сабабгори ба миён омадани як қатор усулҳои ҷадид ба мисли ABC-калькулятсия (ҳисобкунии арзиш дар заминаи фаъолият), калкулятсияи арзиши мақсаднок, калкулятсияи сикли ҳаёти, низоми “аниқ дар мӯҳлат”, ҳисобкунии тавоноии истеҳсолӣ ва ғайра гардид. Дар давоми тақрибан се даҳсолаи охир ин усулҳо бештар мавриди истифода қарор гирифтанд, аммо мақсади таҳқиқоти мо муайян кардани ҷанбаҳои зерин мебошад:

- Оё усулҳои анъанавӣ сарфи назар аз интиқодҳои шадид то имрӯз истифода мешаванд;
- Дараҷаи истифодаи усулҳои нав дар амалия;
- Кадоме аз усулҳо дар ширкатҳои истеҳсолӣ ва кадоме аз усулҳо дар ширкатҳои хизматрасонӣ бештар истифода мегарданд.

Ҳамин тариқ, ҳадафи асосии таҳқиқот муайян намудани сатҳи истифодаи усулҳои анъанавӣ ва нави баҳисобгирии харочот дар истеҳсолот ва хизматрасонӣ мебошад.

Дар зер афзалият ва камбудии ҳар як назария ва усулҳои баҳисобгирии харочотро таҳлил менамоем.

Назарияи вазъият. Асоси назарияи вазъият таҳқиқи муносибати корхона оид ба таъсири як қатор омилҳо аз қабилҳои технология, фарҳанг ва муҳити беруна ба корхона буда, моҳияти он қабули амалияи беҳтарин вобаста аз вазъияти эҳтимоли иборат аст. Дар заминаи ин назария вобастагӣ аз вазъ истода, муҳаққиқон ба саволи сабаби истифода вобастагиро аз ягон шароит ҷавоб мешуморанд. Яъне падидае сабабгори пайдоиши падидаи нав гардида, вазъи ғайриҷашмдошт вобастагиро аз вазъи муқаррарӣ ошкор менамояд [5].

Дар амалия назарияи мазкур дар ҳолатҳои гуногуни ғайриҷашмдошт мавриди истифода қарор дода шудааст. Масалан ба ақидаи Друри К. таъсири омилҳои иқтисодӣ, технологӣ ва иҷтимоӣ ба фаъолияти низомҳои бучетӣ назаррас аст [5].

Аткинсон ва дигарон [1] инчунин принципҳои ҳолатҳои ғайриҷашмдоштро ҳангоми таҳқиқи истифодаи низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ ва иттилоот дар сатҳи стратегӣ истифода бурданд ва Апчерч А. [7, с. 267] таъсири омилҳои сохториро тафтиш карданд ва муайян карданд, ки ширкатҳое, ки дар мӯҳлати муайян (JIT) ё дигар барномаҳои ҳамкорӣ татбиқ мекунанд, эҳтимоли зиед доранд, ки ба коргарони корхона маълумот дар бораи ҳосилнокии пешниҳод кунанд. Аткинсон ва дигарон [1] мегӯянд, ки фарқияти амалияи баҳисобгирии муҳосибӣ байни ИМА ва Ҷопон бо фарқияти ҳадафи асосӣ, таълими таълимӣ ва касби муҳосибон аз рӯи харочот шарҳ дода мешавад. Дар ҳоле, ки дар аксари корхонаҳои бузурги ИМА нишондиҳандаҳои вобаста ба харочоти мустиқими меҳнатӣ барои тақсимои харочоти истеҳсолӣ истифода мешаванд.

Дар корхонаҳои Ҷопон нишондиҳандаҳои зикршуда барои ҳадафҳои ҳавасмандгаронӣ мавриди истифода қарор доранд, чун ба ақидаи онҳо тақсимкунии харочоти мустиқими меҳнатӣ

ба тахрифи арзиши асли бурда мерасонад, аммо ин раванд дар афзоиши самаранокии қувваи корӣ ҳамчун омили ҳавасмандгардонӣ баромад менамояд. Дар ин маврид зарурияти истифодаи технологияи нави ивазкунандаи қувваи корӣ ба миён меояд. Ин ҳама дар бораи муҳимияти донишҳо оид ба баҳисобгирӣ дар идоракунии шаҳодат медиҳад. Аз ин рӯ, аксари кулли роҳбарияти корхонаҳои ИМА соҳиби маълумоти баҳисобгирӣ, ё муҳассилини риштаҳои илми баҳисобгирӣ буда, идоракунандагони ҷопонӣ дар як вақт боз донишмандони соҳаҳои дигар ба мисли идоракунии корпоративӣ мебошанд. Чунин ҳисобида мешавад, ки маҳз таҳсил дар риштаҳои илми баҳисобгирӣ, фаъолияти амалии на камтар аз 10-15 сола дар соҳаи баҳисобгирӣ сабабгори таъинот ба сифати роҳбарияти корхонаҳо буда метавонад [1, с. 412].

Усули “Стандарт-кост”. Гарчанде ин усули анъанавӣ буда, аз ҷониби муҳақиқон ба таври шадид танқид гардидааст [8, с. 132], дар айни замон аҳамияти худро аз даст наодоааст.

Чӣ тавре Институти муҳосибони касбии идоракунии (СИМА) муқаррар намудааст, стандарт-кост ин усули назоратист, ки фарқиятҳоро байни хароҷоти воқеӣ ва меъёрӣ муайян намуда, бо ин васила идоракунии ин тафовутҳоро осон менамояд. Мутобиқи ин усул меъёрҳои пешакӣ муайяншудаи хароҷот ва даромад барои назорат ба воситаи таҳлили фарқиятҳо истифода мешаванд. Меъёрҳо (стандартҳо) барои ҳар як хароҷоти ҷудогона ба таври илмӣ барои ояндаи наздик муайян гардида, минбаъд бо маълумоти воқеӣ муқоиса карда мешаванд. Таҳлили фарқиятҳо бо муайян кардани сабаби онҳо барои андешидани ҷораҳои тасҳеҳӣ бо мақсади минбаъд такрор нагардидани фаъолияти номатлуб истифода мешаванд [9, с. 22].

Стандарт-кост иттилооти заруриро барои назорат дар бораи хароҷоти ҷудогона, мусоидат ба ҳисобкунии саривактии хароҷоти истеҳсолӣ, таҳияи буҷетҳо, нархбандии маҳсулот ва баҳодиҳии самаранокии фаъолияти менечерон фароҳам меоварад. Стандарт-кост асосан дар истеҳсолоти маҳсулоти якхела, аз қабилӣ саноати дорусозӣ ва кимиёвӣ, мошинсозӣ, консервабарорӣ, инчунин тарабхонаҳо истифода гардида, инчунин дар соҳаҳои ғайриистеҳсолӣ ба мисли хизматрасонӣ ва ғайритиҷоратӣ низ татбиқ мегардад [9, с. 133].

Новобаста ба ин ҳама, стандарт-кост аз сабаби коҳиши аҳамият зери танқиди шадиди муҳақиқон қарор гирифтааст. Аз ҷумла, Љонсон ва Каплан [14] мегӯянд, ки калкулятсияи стандартӣ бояд аз сабаби номувофиқии он барои ҷаҳони имрӯзаи ҷаҳонӣ ва рақобатпазир рад карда шавад. Ба андешаи Друри К. бо сабаби тағйироти кулӣ дар сохтори арзиши асли, номувофиқат бар раванди идоракунии муосир, таъкиди беасоси аҳамияти хароҷоти мустақими меҳнатӣ ва таъхир дар қабули қарорҳо самаранокии усули стандарт-кост имрӯзҳо шубҳаангез аст [5]. Аммо, усули стандарт-кост то имрӯз новобаста аз тағйири муҳити бизнес барои истифода қобили қабул аст.

Абзорпшн-кост. Ин усул бо номи тақсимкунии пурраи хароҷот низ машҳур буда, низоми алоҳидаи ҳисобкунии арзиши асли мебошад, ки мутобиқи он ҳамаи хароҷоти истеҳсолӣ ҳам мустақим ва ҳам ғайримустақим ба арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолшаванда дохил карда мешаванд.

Ҳангоми таҳияи ҳисоботи молиявӣ барои мақсадҳои беруна принципҳои тақсимои хароҷот аҳамияти муҳим дорад. Абзорпшн-кост дар раванди нархгузорӣ бартарии комил дорад, зеро он ба фарогирии ҳамаи хароҷот ҳисобкунии саҳеҳи ғоидаро мусоидат намуда, риояи принципи ҳисобузамкуниро таъмин намуда, дар таҳияи ҳисоботи молиявии беруна ва баҳодиҳии арзиши захираҳо нисбат ба усулҳои дигар афзалияти зиёдеро дорост. Аммо дар муҳити муосири истеҳсолот, ки автоматикунонӣ гардида, хароҷоти бариловаи истеҳсолӣ дар муқоиса бо хароҷоти мустақим вазни назаррасеро пайдо намудааст, ин усули анъанавии ҳисобкунии арзиши асли то андозае аҳамияти худро гум менамояд.

Директ-кост. Ин усул бо номи усули маржиналӣ низ маъруф буда, моҳияти он дар он зухур меёбад, ки танҳо хароҷоти мустақим (тағйирёбанда) ба сифати унсури таркибии арзиши асли баромад намуда, тақсими хароҷоти умумӣ ба тағйирёбанда ва доимӣ заминаи қабули қарорҳои идоракунии мебошад. Афзалияти асосии ин усул дар ҷалби диққати менечерон ба тағйироти натиҷаи таъсири хароҷоти тағйирёбанда зоҳир мегардад [7, с. 267]. Усули мазкур дар раванди қабули қарорҳои оперативии кӯтоҳмуддат аз қабилӣ “Созем ё харем”, “Қабул ё ради

фармоиш”, “Нигоҳдорӣ ё ихроҷи самт ё қисмат”, “Коркарди худӣ ё аутсорсинг” муфид буда, дар раванди идоракунии стратегӣ ҷолиб нест.

“Аниқ дар мӯҳлат”. Усули **Just in Time (JIT)** натиҷаи ҳамгироӣ амалия ва назария дар ширкати ҷопонии Тойота буда, усулест, ки ҳадафаш кам кардани вақти истеҳсол ва тезтар кардани ҷавоб аз таъминкунандагон ва муштариён мебошад. Тайити Оно ҳамчун муаллиф ё эҷодгари ин усул шинохта шуда, пас аз пайдоиш ва рушд дар солҳои 60-70-и асри гузашта, солҳои 80-ум дар кишварҳои ғарб низ татбиқ мегардид [10]. Сонитар ин усул ё инкишофи он бо номҳои Истеҳсоли раванди кӯтоҳ (SCM), истеҳсоли раванди муттаасил (CFM), истеҳсол мувофиқи талабот машҳур гардид, аммо мафҳуми “Аниқ дар мӯҳлат” бо истилоҳи “истеҳсоли бомасраф” (lean) иваз гардид, ки дар асл ҳаммаъноянд [8].

Моҳияти усули JIT дар ихтиёрдорӣ муносиби захираҳо, яъне ихтисори хароҷоти нигоҳдорӣ захираҳо, пешгирии куҳнашавии онҳо, таъмини очилии раванди истеҳсолот бо масолеҳ ифода меёбад. Низомӣ мазкур дар аксар кишварҳои мутаррақӣ ба таври оммавӣ истифода мегардад. Дар ин низом истеҳсолгар ба харидори худ ба таври оперативӣ маҳсулоти худро дар ҳаҷми барои истифода зарурӣ расонида, бо ин роҳ ба сарфи хароҷоти нигоҳдорӣ захираҳо мусоидат менамояд. Консепсияи JIT бар консепсияи истеҳсолоти интиқоли (pull-system) асос ёфта, ба ихтисори хароҷоти амборӣ бурда расонида, фалсафаи он амал аз рӯи заруриятро дарбар мегирад. Принсипи JIT на танҳо дар истеҳсолот, балки дар дигар соҳаҳо ба мисли бонкҳо, ширкатҳои суғуртавӣ ва аудиторӣ, тарабхонаҳо ва ғайра низ татбиқи худро ёфтааст. JIT ба раванд аҳамият медиҳад, на ба маҳсулот.

Хароҷот дар асоси фаъолият. Усули **Activity-Based Costing – ABC** аз ҷониби профессор донишгоҳи Гарвард дар соҳаи баҳисобгирии идоракунӣ Роберт Каплан тақрибан дар миёнаи солҳои 80-уми асри гузашта коркард гардида, он сараввал ҳамчун воситаи воқуниш бар усулҳои татбиқшавандаи ҳисобкунии арзиши аслии баромад менамуд. Низомӣ мазкур ба сифати яке аз низомҳои замонавии баҳисобгирии хароҷот баромад намуда, имконияти таснифи хароҷоти зиёдеро ҳамчун хароҷоти мустақим, ихтисори хароҷоти ғайримустақим ва муайянкунии омилҳои хароҷотиро ба миён овард. Моҳияти ин низом аз тақсими номгӯи зиёди хароҷот бо истифода аз омилҳои муносиб ба намудҳои фаъолият иборат буда, раванди муайянкунии арзиши аслии хеле осон мегардад [4].

Чӣ тавре Институти муҳосибони идоравӣ CIMA [4] муайян намудааст, ABC чунин равандест, ки барои баҳодиҳии натиҷаҳо ба воситаи назорати фаъолиятҳо ва пайгирии истеъмоли захираҳо дар онҳо равона гардидааст. Ҳар як намуди захира ба фаъолияти мувофиқ ё объекти хароҷот дар асоси буҷети истифода муқаррар карда мешавад. ABC унсурҳои махсуси хароҷотиро бо мақсади пайвастанӣ фаъолият бо натиҷа истифода менамояд.

Рушди ABC ба пайдоиш ва рушди минбаъдаи консепсияи идоракунӣ дар асоси фаъолият (ABM) поя гузошт. Бартарии ABC/ABM боз дар он зоҳир мегардад, ки фаъолият, ки арзишзо нест, аз байн мебарад, ҳатогиро дар арзиши аслии маҳсулот дар натиҷаи тақсими хароҷоти умумӣ ихтисор менамояд ё пешгирӣ месозад. Аммо камбудии асосии ин усул гаронии татбиқ ва вақталабии аз ҳад зиёди он аст.

Хароҷоти мақсаднок (Target Costing). Сарчашмаҳои адабиётӣ пайдоиши Target Costing-ро аз воқунишҳои саноати коркарди Ҷопон дар солҳои 1970 ба ҷолишхое, ки аз талаботи истеъмолкунанда барои гуногунии бештар ва давраи кӯтоҳи ҳаёти маҳсулот ба вучуд омаданд, пайванд медиҳанд. Ширкатҳо ҳамчунин дарк карда буданд, ки қисми асосии хароҷоти маҳсулот ҳанӯз дар марҳилаи лоиҳакашӣ муайян карда мешавад. Усули хароҷоти мақсаднок як равиши навест дар идоракунии хароҷот дар марҳилаҳои аввал, ки бо реинжиниринги равандҳо ва идоракунии сифат такмил ёфтааст. Усули мазкур муқарраркунии нархи фурӯшро ба воситаи ихтисори ғоидаи интизорӣ бо назардошти шароити бозор дар назар дошта, дар раванди идоракунии бизнеси судманд дар шароити рақобати шадид ба роҳбарият муфид аст [4].

Усули хароҷоти мақсаднок на танҳо дар истеҳсолот, балки дар хизматрасонӣ низ муносиб аст, зеро муқаррар намудани нархи интизорӣ дар ҳама соҳа баробар муҳим аст. Мушкilotи ҳар соҳа аз дарки ниёзи бозор ва муштариён, муайянкунии ғоидаи интизорӣ дар

шароити маҳдудияти захираҳо иборатанд. Дарки хубтари маҳсулот, қору ҳадамот муайянқунии мушкилотро дар марҳилаҳои аввали рушд, андешидани чораҳои муносиб, аҳамият ба муштариёни ниҳой, таҳлили чуқури хароҷот ва роҳҳои ихтисори он афзалиятҳои ин усул мебошанд.

Арзиши давраи ҳаёт, ки аксар вақт таҳлили арзиши давраи ҳаёт номида мешавад, барои муайян кардани арзиши умумии моликияти дороиҳо равона шудааст. Ин имкон медиҳад, ки қарорҳои дар марҳилаи аввали харид қабулшуда барои пешгӯи ва оптимизатсияи хароҷоти оянда истифода шаванд. Таҳлили арзиши давраи ҳаёт асбобест, ки аз ҷониби ташкилотҳо ва мақомоти давлатӣ барои муайян кардани арзиши умумии дороиҳо дар тӯли тамоми мӯҳлати истифодаи он васеъ истифода мешавад.

Бартариҳои LCC арзёбии огоҳонатари алтернативаҳо, огоҳии бештари роҳбарият дар бораи таъсири қарорҳои ҷорӣ, пешгӯии беҳтари хароҷот ва фаҳмиши амиқтари робитаи байни самаранокии дороиҳо ва арзиши умумии онро дар бар мегиранд. Аммо, мураккабии раванд, хусусияти меҳнатталаби он ва набудани маълумоти дақиқ мушкилоти муайянеро дар татбиқи он ба вуҷуд меоранд.

Таҳлили арзиши давраи ҳаёт махсусан дар ҳолатҳои муҳим аст, ки сармоягузориҳои аввалия ба дороиҳои асосӣ назаррас аст. Қарорҳо дар бораи стратегияҳои нигоҳдории муштариён инчунин метавонанд ҳамчун қарорҳои баррасӣ шаванд, ки ба хароҷоти сармоя таъсир мерасонанд. Масалан, муассисаҳои қарзӣ ё ширкатҳои суғурта хароҷоти назарраси аввалияро ба дӯш мегиранд, зеро пур кардани ҳуҷҷатҳо, санҷиши таърихи қарзӣ ва имзои шартномаҳо бо муштариёни нав барои баргардонидани ин хароҷоти аввалия вақтро талаб мекунад.

Ҳисобқунии иқтидори барориш. Дар терминологияи расмии СИМА [4], нигоҳдории иқтидори барориш ҳамчун «усуле, ки ҳадафи асосии он максималӣ кардани иқтидори коркард дар ҳоле ки сатҳи захираҳо ва хароҷоти амалиётӣ нигоҳ дошта ё кам карда мешаванд», тавсиф шудааст. Нигоҳдории иқтидори барориш робитаи мустақим бо қабули қарорҳо ва идоракунии самаранокӣ дорад. Он бо тамаркуз ба ҳадафи созмон, ҳадафи он ва ҳадафи он барои кӯмак ба созмонҳо барои ноил шудан ба ҳадафшон тавассути афзоиши "воҳидҳои мақсаднок"-и онҳо оғоз меёбад.

Нигоҳ доштани иқтидори истеҳсоли суръати ноил шудан ба ҳадафҳои банақшагирифташудаи ширкатро нишон медиҳад, ки дар воҳидҳои муқарраршудаи ченқунӣ чен карда мешаванд. Дар ташкилотҳои, ки ба ғоида нигаронида нашудаанд, ҳадафҳо метавонанд бо нишондиҳандаҳои ғайримолиявӣ ифода карда шаванд, дар ҳоле ки барои корхонаҳои тижоратӣ ҳадафи асосӣ ғоида аст [11, с. 165]. Нигоҳ доштани иқтидори истеҳсоли дар системаҳои муносири баҳисобгирӣ нақши муҳим дорад, зеро он ба менечерон имкон медиҳад, ки саҳми захираҳои маҳдудро ба ғоиданокии умумии корхона арзёбӣ кунанд. Ин равиш инчунин таваҷҷӯхро аз назорати хароҷот ба самаранокӣ равона мекунад.

Ин методология ба афзоиши ғоида тавассути ҳулосаҳои дақиқтари таҳлилӣ, ки ба се нишондиҳандаи асосии молиявӣ асос ёфтаанд, мусоидат мекунад: иқтидори истеҳсоли, захираҳо ва хароҷоти амалиётӣ.

Баъзан онро саҳм дар иқтидори барориш меноманд ва он ба консепсияи «саҳм» дар хароҷоти марҷиналӣ монанд аст, яъне даромад аз фурӯш пас аз тарҳ кардани хароҷоти «тағйирёбанда».

Нигоҳдории тозақунии ба ақиб. Арзиши баргардонидани маблағ, ки онро арзиши ба таъхир андохтан ё пас аз тарҳ кардан низ меноманд, яке аз соддатарин усулҳои ҷамъқунии хароҷот мебошад, ки ширкатҳои истифода мебаранд, ки низоми JIT-ро ҷорӣ кардаанд. Аммо JIT танҳо як усул ё усулҳои ҷамъоварии хароҷот нест, балки философияи васеътаре мебошад, ки ба соддагардонӣ ва коҳиш додани талафот ва хароҷот дар ҳама сатҳҳои фаъолияти муассиса тамаркуз мекунад, ва яке аз ҳадафҳои ин низом ин доштани захираҳои ниҳоятӣ сифр мебошад. Низоми нави ҳисобқунии хароҷот, ки бо ҳадафи посух додан ба талаботи низоми истеҳсолии JIT алоқаманд аст, ҳисобқунии баргардонидани хароҷот номида мешавад [12]. Тасвири

баргардондашуда - ин ҳаллу фасли назариявӣ ва зебои мушкилоти тақсимои хароҷот ба маҳсулот ва ҳолӣ кардани захираҳо мебошад, аммо татбиқи он душвор аст.

Арзиши Кайдзен. Кайдзен маънои тақмил додан, беҳтар кардани пайваста ва ҷалб намудани ҳамаи аъзои ташкилот, аз роҳбарияти оӣ то менечерҳо, сардорон ва коргаронро дорад. Кайдзен — ин фалсафаи японӣ оид ба беҳтарсозии равандро мебошад, ки ба маънои калимаҳои японӣ «Кай» ва «Дзен» бармегардад, ки тахминан «шикастан ва таҳқиқ кардан» ва «вазъияти мавҷударо беҳтар кардан» тарҷума мешаванд [4].

Равишҳо ва усулҳои Кайдзен абзорҳои муфиде мебошанд, ки метавонанд барои баланд бардоштани ҳосилнокӣ, ба даст овардани бартариятҳои рақобатӣ ва беҳтар кардани фаъолияти умумии тичорат дар муҳити рақобати шадид ба монанди бозори Осиёи марказӣ истифода шаванд.[11, с. 165]. Усули кайдзен хусусан ҳамчун беҳтарин усули баланд бардоштани самаранокӣ дар дохили ширкатҳо фарқ мекард, зеро хароҷоти татбиқи он хеле кам буданд. Мудирияти кайдзен ба баланд бардоштани ҳосилнокӣ, самаранокӣ, сифат ва фаъолияти тичорат дар маҷмӯъ равона шудааст. Усули Кайдзен, ки ҳамчун усули тақмилдиҳӣ барои равандро асосӣ эътироф шудааст, метавонад қисми зиёди ғоидаи ширкатро тавлид кунад ва ҳамзамон роҳи беҳатар барои ба даст овардани вафодорӣ ва садоқати мизочон бошад [9].

Шарҳи эмпирӣ. Таҳқиқотҳои эмпирӣ, ки аз ҷониби муаллифони қаблӣ оид ба усулҳои амалӣ истифодашавандаи баҳисобгирии хароҷот ва баҳисобгирии идоракунии гузаронида шудаанд, дар поён баррасӣ карда мешаванд:

Усулҳои баҳисобгирии хароҷот, ки аз ҷониби ширкатҳои истеҳсоли истифода мешаванд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти дараҷаи истифодаи усулҳои гуногуни калькулятсия нишон медиҳанд, ки:

- **Абзорҳои бештар истифодашавандаи идоракунии стратегияи хароҷот (SCM)** инҳо мебошанд: таҳлили муқоисавии нархгузори стратегӣ, баҳисобгирии мизочон ва арзёбии банақшагирифтаи хароҷот аз рӯи дараҷаи шиддати онҳо. Сабаби асосии интихоби ин абзорҳо бештар бо хароҷоти татбиқ ва истифодаи иттилооти ғайримолиявӣ алоқаманд буд, на бо омилҳои хароҷот, ки метавонанд дар муайян кардани нархи маҳсулот хеле муҳим бошанд;

- **Сатҳи муносиб ва қобили қабул** дар самти оғоӣ ва қабули истеҳсоли саривақтӣ (Just in Time), низоми мутавозуни нишондиҳандаҳо (Balanced Scorecard), инвентаризатсияи JIT, баҳисобгирии хароҷот дар асоси фаъолият (ABC), арзиши ҳадафнок (Target Costing) ва ҳисобкунии хароҷоти кайдзен мушоҳида мешавад. Дар ин миён, абзоре, ки аз ҳама бештар бо душвории татбиқ рӯбарӯ мегардад, **Target Costing** мебошад ва пас аз он **Activity Based Costing (ABC)** меояд;

- **Усулҳои муосири ҳисобкунии арзиши аслӣ, ба монанди хароҷоти мақсаднок, ABC, Just in Time** ва дигар усулҳои ҷадид кӯшише барои афзоиши самаранокӣ ва натиҷанокӣ, тақомули инноватсионии раванди банақшагирӣ ва беҳсозии нархбандӣ шинохта мешаванд;

- **Усулҳои муосир ба монанди ABC, Just in Time, идоракунии комили сифат, реинжиниринги равандро** ва назарияи маҳдудиятҳо умуман дар амалияи ватанӣ мавриди истифода қарор нагирифтаанд;

- **Усулҳои анъанавӣ**, мисли таҳлили ҳисоботи молиявӣ, стандарт-кост, таҳлили ҷараёнҳои пулӣ, хеле васеъ истифода мешаванд. Пас аз онҳо таҳлили хароҷот ва ҳаҷми ғоида, хароҷоти маржиналӣ, ҷараёни маблағ ва ғайра меоянд. Ширкатҳои истеҳсоли ба абзорҳои назорати хароҷот, аз қабилҳои бюджетсозӣ, калькулятсияи стандартӣ ва таҳлили инҳирофҳо дар марҳилаи истеҳсол аҳамияти бештар медиҳанд.

- **Усулҳои баҳисобгирии идоракунии**, аз ҷумла усулҳои ҳисобкунии хароҷот, таҷрибаи бюджетсозӣ ва қабули қарорҳо васеъ истифода мешаванд, хусусан усулҳои анъанавии баҳисобгирии идоракунии дар соҳаи хизматрасонӣ. Бо вучуди ин, аз нуқтаи назари таҷрибаи арзёбии самаранокӣ, ҳама нишондиҳандаҳои ғайримолиявӣ, ки ба кормандон, мизочон, амалиёт ё инноватсияҳо вобастаанд, новобаста аз марҳилаи давраи ҳаётии бизнес, дар соҳаи хизматрасонӣ сатҳи пасти истифода доранд. Ширкатҳои молиявӣ, ки зербахши соҳаи хизматрасонӣ мебошанд, нисбат ба дигар ширкатҳои хизматрасон дар истифодаи усулҳои

баҳисобгирии идоракунӣ пешрафтатар мебошанд. Таҷрибаи баҳисобгирии идоракунӣ бо гузашти ширкат аз марҳилаи рушд ба марҳилаи пухтагӣ мураккабтар мегардад ва усулҳои анъанавии баҳисобгирии идоракунӣ дар соҳаи молиявӣ то ҳол дар сатҳи баландтарин ҷой доранд, бо назардошти аҳамият ва истифодаи онҳо;

• **Усулҳои татбиқи васеътари баҳисобгирии идоракунӣ** инҳоянд: таҳлили селҳои пулӣ, таҳлили бюджет, таҳлили ҳисоботи молиявӣ, таҳлили инҳирофҳо, идоракунии умумии сифат (TQM), таҳлили ғоида ва ҳаҷми хароҷот (CVP), ҳисоботи ҷараёни пулӣ, калькулятсияи банақшагирӣ, баҳисобгирии масъулият, калькулятсияи тағйирёбанда, идоракунии хароҷот дар асоси ғайриҷараёни (ABC), баҳисобгирии арзёбӣ (MBE), корти тавозуни ҳисоб, назарияи маҳдудиятҳо;

• **Баҳисобгирии муосири идоракунӣ** малакаҳо ва усулҳоро пешниҳод мекунад, ки дар банақшагирӣ, таҳия, иҷро ва арзёбии сиёсати стратегияи рақобат, ки бартариии рақобатиро таъмин мекунад, нақши ҳаётан муҳиме мебозанд;

• **Усули ABC** стратегияҳои ширкатро дастгирӣ мекунад, зеро он маълумоти муфассалтарро пешниҳод мекунад. Ин маълумот барои банақшагирӣ, истеҳсол ва пешниҳоди маҳсулот ва хизматҳои арзон муфид аст, ки ба бунёд ва нигоҳ доштани бартариии рақобатӣ мусоидат мекунад. Натиҷаҳои эмпирикӣ нишон доданд, ки маълумоти ABC/M стратегияи бизнесро дар ҷунин самтҳо дастгирӣ мекунад, мисли шаффофияти хароҷот, таҳлили ғайриҷараёни, реинжиниринги равандҳо, маълумоти дақиқи хароҷот, оптималӣ намудани нархи маҳсулот ва хизматрасониҳо, ҳисоботдиҳии боэътимоди идоракунӣ барои қабули қарорҳои пешгирикунандаи идоракунӣ, ҳисобкунии хароҷоти давраи ҳаётии маҳсулот ва хизматрасониҳо ва ғайданокӣ. Ҳамаи ин имкониятҳои роҳбариятро дар соҳаи банақшагирии стратегӣ васеъ намуда, ба қабули қарорҳои ғайриҷараёни оварда расонд.

Музокира ва ҳулоса. Мақсади мо муайян намудани усулҳои баҳисобгирии хароҷот мебошад, ки дар ин соҳаҳо - саноат ва хизматрасонӣ истифода мешаванд. Усулҳои анъанавии ҳисобкунии арзиши асли ба монанди стандарт-кост, абзорпшн-кост, директ-кост бо сабаби номувофиқат бар муҳити муосири тиҷорат ва истеҳсолот, пешниҳоди иттилооти номукамал, пешрафти технология ва зехни сунъӣ, рақобати шадид, ҷаҳонишавӣ, ихтисори унсурҳои хароҷоти мустақим дар арзиши асли мавриди интиқод қарор гирифтанд. Бо вучуди ин, интиқодҳо ва маълумоти эмпирикӣ нишон медиҳанд, ки калькулятсияи меъёрӣ, пурра ва маржиналӣ ҳанӯз ҳам дар ин соҳаҳо истифода мешаванд.

Усулҳои муосир, ки бо афзалиятҳои эътирофшуда нисбат ба усулҳои анъанавӣ пешниҳод шудаанд, инҳо мебошанд: низом Just in Time (JIT), Activity Based Costing (ABC), Target Costing, Life Cycle Costing, баҳисобгирии иқтидор (capacity accounting), Back flush Accounting ва Kaizen costing ва ғайра. Маълумоти эмпирикӣ нишон медиҳад, ки аксари усулҳои муосири ҳисобкунии хароҷот, ба монанди JIT ва Target Costing, аз Япония сарчашма гирифта, дар ширкатҳои истеҳсолии ҷопонӣ нисбат ба ширкатҳои ғайриҷопонӣ амалан бештар истифода мешаванд, дар ҳоле ки усулҳои анъанавӣ бештар дар ширкатҳои ғайриҷопонӣ маъмуланд.

Маълумоти эмпирикӣ нишон медиҳанд, ки Just in Time (JIT), Activity Based Costing (ABC), Target Costing, Life Cycle Costing, баҳисобгирии иқтидор ва Kaizen costing усулҳои муосири маъмултари ҳисобкунии хароҷот дар ширкатҳои истеҳсолӣ мебошанд [13, с. 217]. Дар соҳаи хизматрасонӣ, усули маъмултари муосир калькулятсияи хароҷот дар асоси ғайриҷараёни мебошад [11]. Амалиёти бухгалтерӣ, аз ҷумла усули ҳисобкунии хароҷот, усули бюджетсозӣ ва қабули қарорҳо, дар соҳаи хизматрасонӣ васеъ истифода мешаванд [9]. Ҳисобкунии хароҷот дар асоси ғайриҷараёни, бюджетсозӣ, назорат, таҳлили ҳаҷми ғоида, ҳисобкунии стандартӣ ва таҳлили инҳирофҳо барои ширкатҳои истеҳсолӣ ва хизматрасонӣ маъмуланд.

Омилҳои муайян ба мисли иқтисодӣ, фарҳангӣ, технологӣ, миқёси корхона ва истеҳсолӣ истифодаи усули муносибро дар амалия таъмин менамоянд.

Тавсияҳо:

- Ширкатҳо бояд усулҳои ҳисобкунии хароҷотро вобаста ба назаргирии омилҳои

иктисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ, фарҳангӣ, инчунин сатҳи рушди технологӣ ва истифодаи зехни сунъӣ, микёси корхона, марҳилаҳои истеҳсол ва ғ. истифода кунанд.

- Тадқиқоти натуралистӣ барои таҳия ва такмилдиҳии усулҳои идоракунии хароҷот ва баҳисобгирӣ зарур аст.

- Ширкатҳо бояд танҳо усулҳои истифода баранд, ки асоси амалӣ доранд ва усулҳои, ки рақибони онҳо бо муваффақият қабул кардаанд.

АДАБИЁТ:

1. Аткинсон Э.А., Банкер Р.Д., Каплан Р.С., Янг М.С. Управленческий учет, 3-издание.: Пер. с англ. - М.: Издательский дом «Вильямс», 2005 - с: ил. – 874 с.
2. Боташева, Л. С. Методы калькулирования в системе управленческого учета / Л. С. Боташева, Э. Б. Хыбыртова // Тенденции развития науки и образования. – 2022. – № 85-6. – С. 47-50.
3. Галлямова, Л. О. Сравнительный анализ традиционных и современных методов учета затрат на производство / Л. О. Галлямова // Синергия Наук. – 2018. – № 26. – С. 182-190.
4. Герасимова, Л. Н. Методы управленческого учета : Учебник для студентов / Л. Н. Герасимова. – Москва : Общество с ограниченной ответственностью «Перспектив», 2023. – 184 с.
5. Друри К. Управленческий и производственный учет: учебник. /Пер. с англ. В.Н. Егорова. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.- 1071 с.
6. Ельсуква, Т. В. Методы управленческого учета ABC и ТА: перспективы совместного применения / Т. В. Ельсуква // Новый университет. Серия: Экономика и право. – 2012. – № 7-8. – С. 30-34.
7. Лилиенталь, А. В. Методы учета затрат в системе управленческого учета / А. В. Лилиенталь, И. Ю. Влажина // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд. – 2010. – № 6. – С. 266-271.
8. Миерманова, С. Т. Традиционные методы учета затрат в системе управленческого учета / С. Т. Миерманова // Проблемы современной экономики. – 2013. – № 2(46). – С. 132-135.
9. Мирзоалиев А.А., Низомов С.Ф. Сравнительный анализ традиционной и функциональной калькулирования себестоимости / А.А. Мирзоалиев, С.Ф. Низомов // Устойчивое развитие инновационной экономики в Таджикистане и Польше / Материалы научно-практической дистанционной конференции 23-24 декабря 2016г. – Душанбе: Сумани кудрат, 2016- 356с.- С. 37-45.
10. Низомов, С. Ф. Баҳисобгирӣ идоракуни / С. Ф. Низомов, А. А. Мирзоалиев, С. Х. Раҳимов. – Душанбе : Ирфон, 2017. – 324 с.
11. Низомов, С. Ф. Развитие организационно-методических аспектов функционального калькулирования затрат / С. Ф. Низомов, С. И. Содиков, А. А. Мирзоалиев // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия: Естественные и экономические науки. – 2018. – № 2(45). – С. 164-176. –
12. Шелкоплясова, Н. И. Методы управленческого учета: недостатки и достоинства / Н. И. Шелкоплясова // Вестник Тульского филиала Финуниверситета. – 2016. – № 1. – С. 239-241.
13. Хочикосими, М. Х. Выбор метода распределения расходов в системе ABC / М. Х. Хочикосими, С. Ф. Низомов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2014. – № 2/5(141). – С. 216-219. –
14. Clark J.M. Studies in the Economics of Overhead Costs. — Chicago: University of Chicago Press, 1923

Гадоев А.Ф.

**РАҚАМИКУНОӢ–МЕХАНИЗМИ КАЛИДИИ МУҚОВИМАТ БА КОРРУПСИЯ:
АФЗАЛИЯТҲО ВА ХАТАРҲО**

Аннотатсия. Мақола масъалаи нақши рақамикуноӢ дар коҳиш ва пешгирии коррупсиюро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ менамояд. Дар заминаи таҳлили меъёрҳои байналмилалӣ, сиёсати давлатӣ ва таҷрибаи амалии солҳои охир нишон дода мешавад, ки рақамикуноӢ ҳамчун унсурҳои муҳими идоракунии муосир метавонад ба таври назаррас шаффофият, ҳисоботдиҳӣ ва самаранокии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва сохторҳои хизматрасонӣ афзоиш диҳад. Муаллиф равандҳои ташаккули сиёсати зиддикоррупсионӣ дар Тоҷикистон, аз ҷумла таъсиси ниҳодҳои махсус, қабули стратегияҳои давлатӣ ва ҷорӣ намудани системаҳои рақамӣ, аз қабили ҳукумати электронӣ, низоми гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ ва пардохтҳои ғайринақдиро мавриди таҳлил қарор медиҳад.

Дар баробари ин, мушкилиҳои эҳтимолии марбут ба «коррупсияи электронӣ» ва зарурати тақмили ҷаҳорҷӯби ҳуқуқӣ, саводнокии рақамӣ ва механизмҳои назоратӣ низ матраҳ мегарданд. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки рақамикуноӢ дар шартҳои татбиқи ҳамоҳанг ва мунтазам метавонад ба яке аз абзорҳои муассири муқовимат ба коррупсия дар Тоҷикистон табдил ёбад.

Калидвожаҳо: рақамикуноӢ; коррупсия; идоракунии давлатӣ; ҳукумати электронӣ; шаффофият; ҳисоботдиҳӣ; блокчейн; зеҳни сунъӣ; сиёсати зиддикоррупсионӣ; Тоҷикистон.

Гадоев А.Ф.

**ЦИФРОВИЗАЦИЯ–КЛЮЧЕВОЙ МЕХАНИЗМ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ:
ПРЕИМУЩЕСТВА И РИСКИ**

Аннотация. В статье рассматривается роль цифровизации в снижении и предотвращении коррупции в Республике Таджикистан. На основе анализа международных норм, государственной политики и практического опыта последних лет показывается, что цифровизация как важный элемент современного управления может существенно повысить прозрачность, подотчётность и эффективность деятельности государственных органов и структур обслуживания. Автор анализирует процессы формирования антикоррупционной политики в Таджикистане, включая создание специальных институтов, принятие государственных стратегий и внедрение цифровых систем, таких как электронное правительство, система электронного документооборота и безналичных платежей.

Наряду с этим рассматриваются возможные проблемы, связанные с «электронной коррупцией», а также необходимость совершенствования правовой базы, цифровой грамотности и контрольных механизмов. Результаты показывают, что цифровизация, при условии её последовательного и согласованного внедрения, может стать одним из эффективных инструментов противодействия коррупции в Таджикистане.

Ключевые слова: цифровизация; коррупция; государственное управление; электронное правительство; прозрачность; подотчётность; блокчейн; искусственный интеллект; антикоррупционная политика; Таджикистан.

Gadoev A.F.

**DIGITALIZATION IS A KEY MECHANISM FOR COMBATING CORRUPTION:
ADVANTAGES AND RISKS**

Abstract. The article examines the role of digitalization in reducing and preventing corruption in the Republic of Tajikistan. Based on an analysis of international standards, state policy, and practical experience in recent years, it demonstrates that digitalization, as an essential element of modern governance, can significantly enhance transparency, accountability, and the efficiency of public

authorities and service structures. The author analyzes the processes of shaping anti-corruption policy in Tajikistan, including the establishment of specialized institutions, the adoption of state strategies, and the introduction of digital systems such as e-government, electronic document circulation, and cashless payments.

Potential challenges related to “electronic corruption,” as well as the need to improve the legal framework, digital literacy, and oversight mechanisms, are also discussed. The findings show that digitalization, when implemented consistently and coherently, can become one of the effective tools for combating corruption in Tajikistan.

Keywords: digitalization; corruption; public administration; e-government; transparency; accountability; blockchain; artificial intelligence; anti-corruption policy; Tajikistan.

Мукаддима. Коррупсия ҳамчун монеаи чиддии рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, коҳишдиҳандаи эътимоди шаҳрвандон ба ҳокимият ва таҳдиди амнияти миллӣ боқӣ мемонад. Дар шароити афзоиши босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, рақамикунонӣ ба як марҳилаи муҳимтарини муқовимат ба ин падида табдил ёфтааст.

Мақсади ин мақола таҳлили назариявӣ ва амалии он аст, ки чӣ тавр стратегияҳои рақамикунонӣ метавонанд ҳамчун механизми калидӣ барои пешгирӣ ва мубориза бо коррупсия хидмат кунанд. Аз рӯзҳои аввали Истиқлоли давлатӣ, Тоҷикистон хатарҳои чиддии коррупсияро дарк намуда, мубориза бо онро ба яке аз самтҳои авлавиятноки сиёсати давлатӣ табдил дод. Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста таъкид менамоянд, ки коррупсия ба арзишҳои ахлоқӣ, ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва пешрафти иқтисодиёи демократии кишвар таъсири манфӣ мерасонад.

Мубрамии таҳқиқот. Бо дарки зарурати муборизаи низомнок, 21 июли соли 1999 Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои иловагӣ оид ба пурзӯр намудани мубориза бар зидди ҷинояткорӣ дар соҳаи иқтисод ва коррупсия» ба қабул расид, ки дар он самтҳои асосии ташаккули сиёсати зиддикоррупсионӣ муайян гардиданд.

Соли 2003 Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди коррупсия қабул шуд. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун узви ғаёли ҷомеаи байналмилалӣ, соли 2006 ба ин санади муҳим пайваст ва муқаррароти онро ба низоми ҳуқуқии миллӣ ворид кард. Бо таъя ба уҳдадорихи дар Конвенсия пешбинишуда, 10 январи соли 2007 дар кишвар Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсия таъсис дода шуд.

Санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ. Инчунин дар доираи Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид зидди коррупсия зиёда аз 20 санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва 3 санади барномавии дурнамои сиёсати Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2008, №34 «Стратегияи мубориза бо коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2012», бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2013, №1504 «Стратегияи муқовимат ба коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2020» ва бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 августи соли 2021, №222 «Стратегияи давлатии муқовимат ба коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» қабул карда шуда, асосҳои ташкиливу ҳуқуқии самтҳои муҳталифи муқовимат ба коррупсия муқаррар гардид.

Қисамти асосӣ. Дар шароити ҷаҳони муосир, ки бо инқилоби рақамӣ ва воридшавии технологияҳои иттилоотӣ ба тамоми ҷанбаҳои ҳаёти инсонӣ тавсиф меёбад, мубориза ва пешгирии амалҳои коррупсионӣ низ ба сатҳи сифатан нав бардошта шудааст.

Технологияҳои муосири рақамӣ, аз ҷумла истифодаи платформаҳои электронии хизматрасонӣ, блокчейн, ва системаҳои идоракунии ҳуҷҷатҳо, имкон медиҳанд, ки:

1. Ҳамаи равандҳои идоракунии хизматрасонии давлатӣ ва қабули қарорҳо дар муҳити шаффоф, ғаврӣ ва камтарин даҳолати инсонӣ амалӣ гарданд.

2. Шаффофияти комили молиявӣ ва амалиётӣ таъмин шуда, имкони истифодаи мавқеи мансабӣ барои манфиатҳои шахсӣ ба таври назаррас коҳиш ёбад [8].

Ин равандҳо, дар маҷмӯъ, таҳкурсии боэътимоди ғанӣ ва ҳуқуқӣ-ро барои коҳиши омилҳои коррупсионӣ ва баланд бардоштани ҳисоботдихӣ таъмин менамоянд.

Имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии бевоситаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар тамоми соҳаҳо, аз ҷумла дар самти татбиқи Ҳукумати электронӣ ва ислоҳоти низоми мубориза бо коррупсия, чораҳои ислоҳотии ҷиддӣ ва ҳамаҷониба амалӣ карда мешаванд, ки бо назардошти таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ ва истифодаи технологияҳои нав равона шудаанд.

Қабули «Консепсияи иқтисоди рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» дар мамлакат икдоми саривақтӣ ба ҳисоб меравад. Илова бар ин, «Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ ва имзои электронӣ» қабул гардиданд. Ин барномаю консепсияҳо ба рушди ҳамкориҳои тичоратӣ, роҳёбии бештар ба бозори ҷаҳонӣ тавассути рақамикунони соҳа, таъмини низоми содакардашудаи савдои электронӣ, содагардони расмиёти савдо ва ҷалби сармояи хориҷӣ равона шудаанд.

Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни пешниҳоди Паём ба Маҷлиси Олӣ санаи 28 декабри соли 2024 дастур доданд, ки Вазорати молия, Бонки миллий, Кумитаи андоз, Хадамоти гумрук, Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамӣ якҷо бо дигар вазорату идораҳо ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ вазифадор мебошанд, ки ҳалли масъалаҳои вусъат додани истифодаи технологияҳои муосири рақамиро ҳарчи зудтар таъмин намоянд [17].

Дар асоси дастури бевоситаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, қадамҳои муҳим дар самти мубориза бо коррупсия ва баланд бардоштани шаффофияти хизматрасониҳои давлатӣ гузошта шуда истодааст.

Яке аз иқдомҳои муҳими пешгирифта, ин гузариш ба Пардохтҳои ғайринақдӣ мебошад. Тибқи ин раванд, то охири соли 2025 бояд пардохтҳои ғайринақдӣ дар ҳамаи соҳаҳои буҷетӣ ва хизматрасонии давлатӣ пурра таъмин карда шаванд.

Президент Эмомалӣ Раҳмон қайд карданд, ки дар бисёр кишварҳо нишондиҳандаи пардохтҳои ғайринақдӣ ба 80-90% мерасад. Аҳамияти гузариш ба пардохтҳои ғайринақдӣ яке аз роҳҳои асосии таъмин намудани шаффофияти амалиётҳо, баҳисобгирии дақиқ ва пешгирии коррупсия мебошад.

Икдоми дигари саривақтӣ ин татбиқи ҳукумати электронӣ ба ҳисоб меравад.

Яке аз воситаҳои муҳими мубориза бо коррупсия, ки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ низ тасдиқ шудааст, қорӣ намудани низоми ҳукумати электронӣ мебошад.

Ҷадвали 1. Низоми ҳукумати электронӣ

ВОСИТАИ ҲУКУМАТИ ЭЛЕКТРОНӢ	ҶОИДАИ АСОСӢ
Сабт ва назорат	Имкон медиҳад, ки ҳар як амали идоракунии ба таври электронӣ сабт ва назорат карда шавад.
Баланд бардоштани сифат	Ба баланд шудани сатҳ ва сифати хизматрасониҳои давлатӣ мусоидат мекунад.
Шаффофият ва кам кардани дахолати шахсӣ	Дахолати миёнаравон ва муносибатҳои шахсӣ дар равандҳои маъмурӣ аз байн меравад.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ҳукумати электронӣ муносибати шахсӣ миёни шаҳрванд ва мансабдорро ба муносибати виртуалӣ табдил медиҳад, ки ин худ як воситаи муассири бартарафсозии ришваситонӣ ба шумор меравад. Дар натиҷаи татбиқи ин дастурҳо дар соҳаҳои оморӣ, андоз, гумрукӣ, бақайдгирии ҳуқуқӣ ва маъмурӣ коҳиши назарраси коррупсия мушоҳида мешавад.

Яке аз намунаи дигари бартараф сохтани амалҳои коррупсионӣ ин қорӣ нудани системаи “Равзанаи ягона” (Single Window), ки муносибатҳои бевоситаи шаҳрвандро бо кормандони давлатӣ ва эҳтимоли амалҳои коррупсиониро коҳиш додан мебошад [8]. Гардиши электронии ҳуҷҷатҳо низ суиистифодаи вазифавиро мушкул сохта, тамоми амалиётро назоратпазир менамояд.

Ҳоло тибқи иттилои Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар нимаи аввали соли 2025 бо ҷалби барномасозони ватанӣ бо назардошти таҷрибаи кишварҳои минтақа Низоми ягонаи гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ татбиқ карда шуда, барои ҳамгироии пурра амалӣ намудани мукотиботи электронӣ дар сатҳи мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ пешбинӣ гардидааст, ки дар маҷмӯъ низоми мазкур дар 100 мақомоти давлатӣ насб карда шуд. Дар айни замон аз ин шумора 60 мақомоти давлатӣ фаъолияти худро тибқи талаботи низоми мазкур пурра ба роҳ мондаанд.

Технологияҳои рақамӣ на танҳо шаффофиятро зиёд мекунанд, балки ҳисоботдиҳии кормандони давлатӣ ва муассисаҳои ҷамъиятиро низ таҳким мебахшанд. Бо истифода аз платформаҳои онлайн, маълумот дар бораи бучет, хароҷот, лоиҳаҳо ва қарордодҳо барои ҷомеа дастрас мегардад.

Имрӯз системаҳои зеҳни сунъӣ (AI), таҳлили бузургии додаҳо (Big Data) ва блокчейн дар самти мубориза бо коррупсия нақши муҳим доранд. Масалан, зеҳни сунъӣ метавонад рафтори ғайримуқаррарии молиявиро таҳлил карда, ҳолатҳои эҳтимолии қаллобӣ ё фасодро дар муҳлатҳои кӯтоҳ ошкор кунад.

Блокчейн, ки аз рӯи табиати худ сохтори тағйирнопазир дорад, сабтҳои расмиро бетағйир нигоҳ медорад ва имкони иваз ё пинҳон кардани маълумотро аз байн мебарад. Ин хусусиятҳои боварии шахрвандонро ба низомҳои давлатӣ тақвият мебахшанд [10].

Аммо бо вучуди ҳамаи ин, рақамикунонӣ фасодро комилан аз байн намебарад - он танҳо шакл иваз мекунад. Имрӯз дар баробари “коррупсияи анъанавӣ” истилоҳи «коррупсияи электронӣ» пайдо шудааст. Ин намуди фасод метавонад бо истифода аз шабакаҳои махфӣ, криптовалютаҳо ё хатогихои барномавии хушёрона сурат гирад. Ё ин, ки технологияи блокчейн, ки барои шаффофият тарҳрезӣ шудааст, метавонад боиси муомилоти ғайриқонунӣ дар асбори рамзгузоришуда гардад.

Кишварҳои пешрафта, аз ҷумла Эстония, Сингапур ва Кореяи Ҷанубӣ, нишон доданд, ки рақамикунонӣ метавонад ба таври воқеӣ сатҳи коррупсияро коҳиш диҳад. Дар ин кишварҳо тамоми хизматрасониҳои давлатӣ дар муҳити рақамӣ амалӣ мешаванд ва ҳар амали идорӣ изи рақамии худ дорад.

Дар Тоҷикистон низ дар солҳои охир самти рақамикунонӣ вусъат меёбад. Ҳукумати мамлакат ҳадаф дорад, ки тамоми сохторҳои давлатӣ ва иҷтимоиро ба низоми рақамӣ ворид намояд. Феълан бо мақсади пешниҳоди рақамии хизматрасониҳои давлатӣ низоми ҳамгироии иттилоотии байниидоравӣ таҳия гардида, дар заминаи он аз ҷониби Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон портали ягонаи хизматрасониҳои давлатӣ – «khizmat.ehukumat.tj» амалӣ гардидааст.

Дар назди Агентӣ барои содаю осон кардани пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ Маркази хизматрасонии давлатӣ ташкил карда мешавад, ки дар ин самт корҳои таъмирию сохтмонӣ ба анҷом расидаанд. Дар марҳилаи аввал 20 намуди хизматрасонии давлатӣ ба тариқи мустақим (онлайн) ё дар шакли рақамӣ ба роҳ монда мешавад. Ҳамзамон дар назар аст, ки то охири соли 2025 ин шумора ба беш аз 50 адад расонида шуда, аз ҷониби мақомот, ташкилоти давлатӣ ва шахсони воқеию ҳуқуқӣ онҳо минбаъд аз тариқи портали ягонаи хизматрасонии давлатӣ амалӣ мегарданд.

Хулоса, рақамикунонӣ танҳо як раванд ё барнома нест - он фалсафаи нави идоракунӣ ва муносибат бо ҷомеа мебошад. Бо татбиқи босамари технологияҳои рақамӣ, метавон фазои боварӣ ва адолатро дар ҷомеа таҳким бахшид, ки ин худ яке аз роҳҳои асосии муқовимат ба коррупсия ба шумор меравад.

Дар ҷаҳони имрӯза, ки иттилоот сармояи арзишмандтарин аст, ҳар қадам ба сӯи рақамикунонӣ - як қадами устувор ба сӯи шаффофият, адолат ва рушди устувори ҷомеа мебошад. Рақамикунонӣ бешубҳа, механизми калидии муқовимат ба коррупсия дар асри XXI мебошад. Тавассути коҳиш додани таъсиррасонии инсонӣ, автоматикунонии қабули қарорҳо ва таъмини сабти тағйирнопазири амалиётҳо, технологияҳои рақамӣ бомуваффақият омилҳои

асосии пайдоиши коррупсия (монополия ва ихтиёрият) -ро маҳдуд мекунад ва ҳисоботдиҳии масъулинро ба таври назаррас меафзоянд.

Пешниҳод. Рақамикунонӣ на танҳо барнома, балки модели нави идоракунонӣ аст. Истифодаи дурусти технологияҳои рақамӣ ба таҳкими эътимод, адолати иҷтимоӣ ва рушди устувор мусоидат мекунад. Дар шароити муосир рақамикунонӣ воситаи қавии зидди коррупсия аст, аммо танҳо дар сурате самаранок мегардад, ки механизмҳои назорат, қонунгузорӣ ва маърифати рақамии шахрвандон ҳамзамон рушд кунанд. Дар акси ҳол, технология метавонад ҳам василаи мубориза ва ҳам абзори нави ғасод гардад.

Ҳамин тариқ, рақамикунонӣ воситаи пуриқтидори мубориза бо ғасод аст, аммо худ аз он эмин нест. Агар чораҳои назоратӣ, қонунгузорӣ ва маърифати рақамии шахрвандон ҳамқадам рушд накунад, технология метавонад ҳам ба воситаи мубориза бо ғасод ва ҳам ба абзори нави он табдил ёбад.

АДАБИЁТ:

1. Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Стратегияи рушди технологияҳои рақамӣ. – Душанбе, 2021.
2. Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсия. Ҳисоботи солона. – Душанбе, 2022–2024.
3. Гадоев А. Ф. Организационные аспекты повышения качества решений в условиях экономической неопределённости // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2019. – № 4 (566). – С. 133–140.
4. Гадоев А. Ф. Социально-ориентированная кадровая политика как фактор эффективного управления человеческими ресурсами предприятия // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2012. – № 2/4 (89). – С. 154–158.
5. Комилов Ф. С., Гадоев А. Ф. Роль информационных технологий в повышении эффективности управленческих решений на промышленных предприятиях // Известия Академии наук Республики Таджикистан. – Душанбе, 2012. – № 3. – С. 48–52.
6. Комилов Ф. С., Шарапов Д. С., Гадоев А. Ф. Технологияҳои информатсионӣ дар сайёҳӣ: васоити таълимӣ. – Душанбе: Бебок, 2018. – 272 с.
7. Мирзоев Б. Ҳукумати электронӣ ва идоракунии муосир дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 240 с.
8. Муҳаммадиев Х. Иқтисоди рақамӣ: имкониятҳо ва мушкилот дар Тоҷикистон. – Душанбе: Офсет, 2022. – 184 с.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (26 декабри соли 2019). – Душанбе, 2019.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (23 декабри соли 2022). – Душанбе, 2022.
11. Паёми Асосгузори сулҳ ва ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (28 декабри соли 2024). – Душанбе, 2024.
12. Сангинов Ш. Зиддикоррупсионӣ: назария ва амалия. – Душанбе: Техпресс, 2019. – 215 с.
13. Шарифзода А. Рақамикунонӣ ва самаранокии идоракунии давлатӣ. – Душанбе: Сино, 2023. – 198 с.
14. Шаховалов Н. Н. Интернет-технологии в туризме: учеб. пособие. – Барнаул: Изд-во АлтГАКИ, 2007. – 251 с.
15. Fontaine J. The Role of Technology in Digital Governance [Electronic resource]. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – URL: <https://www.scienceopen.com/hosted-document?doi=10.1080/0810920110072171> (accessed: 10.10.2024).
16. Gartner B. Digital Government Evolution and Maturity Models: A Review [Electronic resource]. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/362467584> (accessed: 10.10.2024).
17. Norton T. Digital Government: A Transformation of Public Services [Electronic resource]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – URL: <https://www.oecd.org> (accessed: 16.12.2024).

Гадоев Ш.Д.

**АРЗЁБИИ ЗАРФИЯТИ ТАБИИЮ ТАЪРИХИИ МАВЗЕҲОИ ҲИФЗШАВАНДАИ НОҲИЯИ
МАЪМУРИИ ШАМСИДДИНИ ШОҲИН: ДУРНАМОИ ИСТИФОДАБАРИИ ОНҲО ДАР
СОҲАИ САЙЁҲИИ ЭКОЛОГӢ**

Аннотатсия. Дар мақола маълумот оид ба муҳимтарин захираҳои экотуристии табиати ҳудудҳои махсус ҳифзшавандаи ноҳияи маъмурии Ш. Шохинро гирд оварда шуда, оид ба масъалаи истифодабарии оқилонаи захираҳои табию таърихӣ ин ҳудуд онҳо барои ташкил ва рушди устувори сайёҳии таърихӣ, динӣ ва илмӣ-экологӣ тавсияҳои мушаххас дода мешавад. Дар асоси тақиқотҳои илмӣ намудҳои афзалитноки сайёҳии этникӣ ва табию таърихӣ, барои шароити ҳудудҳои ҳифзшавандаи ин минтақаи нишон ва тавсиф дода шудаанд.

Хулоса карда мешавад, ки дар шароити имрӯза рушди сайёҳии таърихӣ ва динӣ дар ҳудудҳои мазкур ногузир аст, бинобар ин вазифаи асосӣ коркарди сиёсати давлатии ба ин соҳа равонашуда барои ташаккули заминаи ҳуқуқии миллии сайёҳии этнографӣ, муайянкунии меъёрҳои аниқи дараҷаи ҷалб ба ин соҳаи ояндадори иқтисодиёти минтақа ва умуман ҷумҳурӣ мебошад.

Калидвожаҳо: сайёҳӣ, экосистема, рекреатсия, экосайёҳӣ, мамнуъгоҳ, парваришгоҳ, рафтинг, каноен, этнография, ғорҳо, регион, комплекс, треккинг, карс, эндемик, ареал, флора, фауна.

Гадоев Ш.Д.

**ОЦЕНКА ПРИРОДНОГО И ИСТОРИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ОХРАНЯЕМЫХ ТЕРРИТОРИЙ
АДМИНИСТРАТИВНОГО ОКРУГА ШАМСИДДИН ШАХИН: ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА**

Аннотация. В статье дана информация о важнейших для экотуризма природных резерватах особо охраняемых природных территорий Ш.Шохин региона, а также даны конкретные рекомендации по вопросу рационального использования природных резерватов региона для организации и развития научного и экологического туризма. В результате научных исследований выявлены и описаны приоритетные виды экологического туризма для условий особо охраняемых природных территорий Кулябского региона.

Можно сделать вывод, что в современных условиях развитие туризма в регионе неизбежно, поэтому основной задачей государственной политики в этой сфере является формирование национальной правовой базы экотуризма, определение четких критериев уровня привлекательности этой будущей отрасли экономики региона и республики в целом.

Ключевые слова: туризм, экосистема, рекреация, экотуризм, охраняемая территория, заповедная зона, сплав, каноен, этнография, деревня, регион, комплекс, треккинг, карст, эндемик, местность, флора, фауна.

Gadoev Sh.D.

**ASSESSMENT OF THE NATURAL AND HISTORICAL POTENTIAL OF PROTECTED AREAS OF
THE SHAMSIDDIN SHOHIN ADMINISTRATIVE DISTRICT: PROSPECTS FOR THEIR USE IN
THE FIELD OF ECOLOGICAL TOURISM**

Annotation. This article provides information on the most important natural reserves for ecotourism in the specially protected natural areas of the Sh. Shokhin region, as well as specific recommendations on the rational use of the region's natural reserves for the organization and development of scientific and ecological tourism. As a result of scientific research, priority types of ecotourism for the conditions of specially protected natural areas of the Kulob region were identified and described. It can be concluded that under modern conditions, the development of tourism in the region is inevitable, therefore the main task of state policy in this area is the formation of a national

legal framework for ecotourism, defining clear criteria for the level of attractiveness of this future sector of the economy of the region and the republic as a whole.

Keywords: tourism, ecosystem, recreation, ecotourism, protected area, nature reserve, rafting, canoeing, ethnography, village, region, complex, trekking, karst, endemic, terrain, flora, fauna.

Муқаддима. Соҳаи сайёҳӣ дар замони муосир яке аз самтҳои сердаромадтарини иқтисодиёти ҷаҳон ба ҳисоб рафта, дар таъмини шуғл ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум нақши муҳим дорад. Аз ин рӯ, танзими шароити мусоид барои рушди соҳаи сайёҳӣ ва тақмили сиёсати давлатии идоракунии соҳа аз ҷумлаи афзалиятҳои муҳими сиёсати иқтисодӣ иҷтимоии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад [14, с. 1].

Таърихи ташаккули ноҳияи Ш. Шохин ханӯзҳам ба пуррагӣ таҳқиқ пурраи худро наёфтааст. Вале кашфиётҳои олоту асбобҳои қадима аз ҷониби аҳолии минтақа ва номи қадимаи баъзе деҳаҳо (Даштиҷум, Нишорак, Личун, Нуриддин Маҳмудов, Порвор, Ғринг, Миршикорон, Эскиқӯлоб) гувоҳионанд, ки мавзеи ҳудудии имрӯзаи ноҳияи Ш. Шохин таърихи қадима дорад.

Охири қарни XIX ва аввали асри XX дар ҳудуди имрӯзаи ноҳия шохигариҳои Болодара (Дараи Боло), Поёндара (Дараи поён ё худ Шохон), Кишт, Тагноб, Нуриддин Маҳмудов, Сари Ғор, Давлатобод ва амлоқдорӣ Сарчашма мавҷуд буданд, ки ба ҳайати бекигарии Қӯлоб дохил мешуданд, ки аҳолии он асосан ба боғдориву чорводорӣ машғул буд ва ин омил рушди ояндаи ноҳияи Ш. Шохинро муайян намуд.

Дар ибтидои ташкилҳои ноҳия мулкӣ ё дашти Терай «Терай» ном дошт, он 7 Шӯроӣ ҷамоат ва 115 деҳаҳо дар бар мегирифт. Аввалин маркази ноҳия Хочағалтон интиҳоб гардида, баъдан марказ ба деҳаи Шӯрообод, ки навтаъсис ёфтабуд, кӯчонидашуд. 23 ноябри соли 1930 бо қарори Кумитаи иҷроияи марказии РСФСР Тоҷикистон ноҳияи Шӯрообод номгузорӣ шуда, 3 март соли 2016 бо қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ноҳия ба номи яке аз шахсиятҳои барӯманди миллати тоҷик Ш. Шохин таъдбири ном карда шуд.

Дар солҳои 1950-1956 аҳолии 76 деҳот ба дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ муҳоҷир карда шуданд. Бо мурури замон ин ба аз байн рафтани қисми зиёди деҳот оварда расонид. Тибқи маълумоти расмӣ дар соли 1952 ноҳияи Ш. Шохин дорои 7 шӯроӣ деҳот ва 115 деҳа буд. Бо ин мақсад 14 март соли 1959 бо фармони Шӯрои Олии РСФСР Тоҷикистон ноҳияи Ш. Шохин барҳам додашуда, ба ноҳияи Маскав ҳамроҳ кардашуд. Дар соли 1974 Шӯрои деҳаи Шамсиддин Шохин ба ноҳияи Ленинград (ҳозира Муъминобод) гузаронидашуд (то соли 1991). Аз 26 феввали соли 1991 бо қарори сессияи панҷуми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон даъвати дувоздаҳум ноҳияи Ш. Шохин аз нав таъсисдода шуд. Минтақаи кӯҳии ноҳия аз қаторкӯҳҳои Ҳазрати Шох иборат буда, маркази ноҳия дар баландии 2000 метр аз сатҳи баҳр мавқеъ дорад. Баландии қаторкӯҳҳои ноҳия 2500-3000 метрро ташкил медиҳад [8, с. 223].

Дар минтақаи Терай иқлими мӯътадил ҳукмфармост. Ҳарорати ҳаво дар фасли зимистон ба ҳисоби миёна $-10-20\text{ }^{\circ}\text{C}$ дар баландкӯҳҳо -20 то $-25\text{ }^{\circ}\text{C}$ хунук ва тобистон аз $+30\text{ }^{\circ}\text{C}$ то $+35\text{ }^{\circ}\text{C}$ гарм мешавад. Миқдори боришот ба ҳисоби миёна 400-500 миллиметрро ташкил медиҳад. Дар фаслҳои тирамоҳу зимистон аз тарафи шимол ва ҷанубу шарқ бодҳои афғонӣ бо суръати баланд мевазанд.

Дар ҷамъаҳои деҳоти Даштиҷум Н.Маҳмудов ва Саричашма иқлими субторипикии хушки континенталӣ ҳукмфармост. Дар фасли тобистон ҳарорат $+30$ $+40\text{ }^{\circ}\text{C}$ ва дар зимистон то $-5\text{ }^{\circ}\text{C}$ мерасад. Миқдори боришот ба 250-300 миллиметр дар водӣҳои баландкӯҳ то 600 миллиметр баробар аст [9, с. 187].

Дар қисмати шарқии ноҳия дарёи Панҷ равон аст (бо масофаи 154 км), вале дар ҳудуди мамнуъгоҳ (40 км) фаро гирифта. Яке аз дарёҳои пуроби ноҳия Оби Ниёв ба шумор меравад (бо масофаи 70 км), ки аз қисмати шимолии Даштиҷум, аз кӯҳи Болодара сарчашма мегирад инчунин дар ҳудуди мамнуъгоҳи Даштиҷум қаторкӯҳи Кишваристон (2700 метр) ин қаторкӯҳ аз қисмати шарқ ба ғарб тул қашида то ба дарёи Шпелов дарозиаф (25 км) пайваست гардидааст, сипас ин дарё ба дарёи Панҷ ҳамроҳ мешавад, инчунин дар ҳудуди мамнуъгоҳ дарёҳои Сурхкӯл,

Зарбуз ва Коферкаш ба ҳисоб меравад. Обҳои тамоми дарёҳои ҳудуди мамнуъгоҳ ширин мебошанд. Дарёи Панҷ бо мақсади обёрӣ кардани заминҳои зироатҳои кишоварзӣ ва боғҳо истифода бурда мешавад. Сатҳи обҳои зеризаминӣ аз 4 то 8 м.-ро ташкил медиҳад. Дар ҳудуди мамнуъгоҳ чараёни ботлоқшавӣ ба назар намерасад.

Иқлими мусоид ва заминҳои ҳосилхез имкон медиҳанд, ки хоҷагии қишлоқ ва боғдорӣ рушду нумӯ намояд. Дар ноҳия ва атрофи парваришгоҳи Даштиҷум ва мамнуъгоҳи Даштиҷум себ, тут, чормағз, анор, зардолу, нок ва ангур парвариш карда мешаванд, ки ин зарфиятҳо омили ташкили сайёҳии экологӣ, аграрӣ, спелеосайёҳӣ имконпазир аст.

Иқлими ноҳия дар маҷмӯъ континенталӣ буда, тобистонаш гарму хушк ва зимистонаш начандон хунук, балки мӯътадил мебошад. Дар тобистон ҳарорати ҳаво аз +40 то +42 дараҷа (баъзан ба + 45 дараҷа) мерасад ва зимистон аз -1 то -5 дараҷа паст мефарояд. Дар ноҳия тағйирёбии пай дар пайи иқлими фаслҳои сол ва ҳатто ҳарорати шабонарӯзӣ ба мушоҳида мерасад. Дар фасли тобистон боришот қариб чашмнорас аст. Ҳамин аст, ки киштукори зироатҳои кишоварзӣ асосан тавассути наҳру каналҳо аз дарёи Панҷ обёрӣ мегардад. Микдори боришоти солона ба ҳисоби миёна 200 – 350 мм-ро ташкил медиҳад. Моҳҳои июн – сентябр давраи бебориш ва гармои ноҳия мебошад [9, с. 188].

Ноҳияи Ш. Шохин аз канданиҳои ғойаданок низ бой аст. Дар қисмати шарқии ноҳия (Қарияи Тагноб) конҳои қушодаи ангиштсанг, намак ва кони азхудкарданаи тилло (Сариғор, Саринамак, Оби - Тира) мавҷуданд. Инчунин дар тамоми ҳудуди ноҳия конҳои пошхӯрдаи тилло дар қадобаҳои ба назар мерасад. Аз рӯи маълумотҳои геологӣ, ангиштсангӣ маҳаллӣ сифати хуб дошта, хокистари он ҳамагӣ 5-8 ғойзро ташкил медиҳад. Танҳо захираҳои кони “Тангоб” 88 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад.

Ба ҳамагон маълум аст, ки омили муҳими қаззобияти ҳудуди дорои таваҷҷуҳ ва имконияти ҳавасмандкунии гурӯҳи меҳмонон ва сайёҳон имкониятҳои фарҳангӣ-таърихӣ мебошанд. Он дар минтақаи мавриди таҳқиқ аз қисматҳои зерин иборат аст:

- Маълумотномаи мухтасари таърихӣ.

То имрӯз оид ба таҳқиқоти махсус нисбат ба таърихи ин минтақа адабиёт бисёр вучуд надоранд. Бо вучуди ин, предметҳои қадимае, ки аҳолии маҳаллӣ аз деҳаҳои гуногуни ин минтақа (Даштиҷом, Нӯшорак, Ческ, Личун, Ёл, Порвор, Гринг, Миршикрон, Эскиқӯлоб ва ғайраҳо) пайдо кардаанд шаҳодат медиҳанд, ки ноҳияи имрӯзаи Ш. Шохин таърихи қадима дорад.

Аз тарафи дигар, ҷойҳои муқаддаси ноҳия (мақбараи Ёрмуҳаммади Валӣ, Эмом Алии Аскарӣ, Эмом Ҷаъфари Содик,) чинорҳои қадимаи деҳаҳои Ёл, Порвор ва тутзори деҳаи Дара шакингзорӣ деҳаи Анҷиркон ва Қавоқ гузаштаи бештар аз садсолаҳо доранд.

Аз маълумоти таърихӣ маълум аст, ки дар охири асри XIX Бухорои шарқӣ, ҳамчун қисми Аморати Бухоро, ба ду хониғарӣ – Қӯлоб ва Балҷувон тақсим шуда буд. Минтақаи мавриди таҳқиқ он вақт ба ҳайати хониғарии Қӯлоб дохил мешуд [7].

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX дар ҳудуди ноҳияи имрӯзаи Шамсиддини Шохин шохигарӣҳои Болодара, Поёндара (ё Шохон), Кишт, Тагноб, Ёл, Сари Ғор, Хоҷағалтон, Роғ, Давлатобод, Минатк ва Саричашма вучуд доштанд, ки ба хониғарии Қӯлоб мансуб буданд.

Соли 1930 дар округи Қӯлоб ноҳияҳо ва ҷамоатҳои деҳот (аз соли 1936 Совети деҳа) ташкил мешаванд. Ноҳияи Шӯрообод тибқи Қарори Комитети Марказии иҷроияи РСФСР Тоҷикистон аз 23 ноябри соли 1930 ташкил карда шудааст. Соли ташкилшавии ноҳия ба ҳайати он 16 Совети қишлоқ (Чилга, Коҳдара, Навобод, Саричашма, Девдор, Хоҷағалтон, Учқул, Хирманчо, Ёл, Сари Ғор, Сангонал, Даштиҷум, Чағам, Маслуқ, Лангари Эшонҳо ва Туркон) бо 204 қишлоқ дохил мешуданд.

Тибқи қарори Бюрои округи Қӯлоби Ҳизби коммунистии Тоҷикистон аз 13 декабри соли 1930 Совети қишлоқи Туркон ба ноҳияи Қӯлоб ва Совети қишлоқи Лангари Эшонҳо бошад ба ноҳияи Муъминобод ҳамроҳ карда шуданд.

Соли 1930 ҳанӯз маркази имрӯзаи ноҳия вучуд надошт. Аз қишлоқҳои наздик мардумро ҷамъ карда бо қувваи онҳо ба сохтмони маркази ноҳия шурӯъ мекунанд. Маркази нахустини он

қишлоки Хоҷағалтон буд. Барои бо ҷойи зиндагӣ таъмин намудани кормандони роҳбарикунанда аз ҳар як хоҷагӣ 1-2 ҳуҷра гирифта, ба он ҷойҳо маскун кардаанд. Минбаъд маркази ноҳия ба қишлоки навташқилшудаи Шӯрообод интиқол дода мешавад.

Даштиҷум бошад ҳамчун ноҳияи мустақил тибқи Қарори Комитети Марказии иҷроияи РСС Тоҷикистон аз 29 январи соли 1932 ташкил шудааст. Ба ҳайати ноҳияи навташқилшудаи Даштиҷум Совети қишлоқҳои Даштиҷум, Санғонал, Хирманҷо, Ёл ва Сари Ғор, ки аз ноҳияи Шӯрообад ва Совети қишлоқҳои Зарбуз, Кунгара, Лалангардара, Оҳангарон, Рӯйқаш, ки аз ноҳияи Муъминобод гирифта шуда буданд дохил карда шуданд. Солҳои 1932-1934 маркази ноҳия қишлоки Даштиҷум буд.

Соли 1934 маркази ноҳия ба қишлоки Шоҳон гузаронида шуд. Шурӯъ аз 26 агусти соли 1957 Даштиҷум ҳамчун ноҳияи мустақил барҳам дода мешавад ва он бо 3 Совети қишлоқ ва 50 қишлоқ бо ноҳияи Шӯрообод муттаҳид карда мешавад, ки то имрӯз дар ҳайати он қарор дорад.

Тибқи арзёбиҳои Стратегияи сайёҳӣ барои солҳои (2018 – 2030) ноҳияи маъмурии Ш. Шоҳин самтҳои сайёҳии зерин заминаҳои рушдро фаро мегирад; варзиши лижаронии кӯҳӣ, экосайёҳӣ, рафтинг, спелеотуризм, этнографӣ, сайёҳии динӣ, сайёҳии пурмочаро, ва рафтингро асосан дар ҳудуди ноҳияи Ш. Шоҳин шароити мусоид барои ин навъи сайёҳӣ фароҳам буда, дар оянда бунёди базаи лижарониву сайёҳӣ ва аспасаворӣ мақсаднок мебошад [14, с. 22].

- Сокинони қадимаи таърихӣ.

Маълум аст, ки забони тоҷикӣ ба якҷанд гурӯҳҳо-шеваҳо тақсим мешавад ва яке аз онҳо шеваи Кӯлоб мебошад. Ҷойҳои асосии сокиншавии ин аҳоли хонигариҳои Кӯлоб ва Балҷувон буда, асосан дар минтақаҳои наздиқӯҳии дарёҳои Яхсу, Қизилсу ва инчунин назди соҳили дарёи Ниёв, ки қишлоқҳои Даштиҷум, Ховалинг, Сари Хосор, Муъминобод ва қисми шимолии Балҷувонро дар бар мегирад қарор доранд.

Ҳамин тавр, дар тӯли садсолаҳои таърихи гузашта тоҷикони гирду атрофи Кӯлоб, Муъминобод, Даштиҷум, Терай, Ховалинг, Сари Хосор, Балҷувон ва Кангурт худро аҳолии қадима ва таҳҷойии Кӯлоб муарриф кардаанд.

- Ёдгориҳои археологӣ.

Маълумот дар бораи ёдгориҳои таърихӣ барои рушти туризм аҳамияти калон доранд, чунки донишмандони онҳо имконият фароҳам месозад, ки оид ба марҳилаҳои дарёфти донишҳои археологӣ ва он равандҳои таърихӣ, ки дар давраҳои қадим дар ин минтақа ба амал омадаанд тасаввуроти умумӣ пайдо гарданд. Ҳамаи инҳо имконият медиҳанд, ки қонуниятҳои пайдоиш ва ивазшавии самтҳои гуногуни археологӣ муайян карда шуда, бо ҳамин роҳ дар бораи гузаштаи халқҳо, фарҳанг, эътиқодот, таҷрибаи истехсолӣ ва дигар ҷанбаҳои зиндагии онҳо шарҳу тафсири амиқ баён гарданд. Ёдгориҳои археологӣ қисми шарқии минтақаи Кӯлоб дар худ аҳамияти калони илмӣ ва бадеиро таҷассум карда, онҳо аз давраи қадимаи ташаккули одам, пайдоиши сокинони гуногун дар ин минтақа, инчунин аз муносибати байниҳамдигарии этникӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва анъанавии онҳо шаҳодат медиҳанд [2, с. 87].

Алалхусус ёдгориҳои асрҳои сангӣ, биринҷӣ ва оҳан, ёдгориҳои қадимии давраҳои юнону бохтарӣ ва кӯшонии таърихи Тоҷикистон, инчунин асрҳои миёнаи ибтидоӣ ва охир аҳамияти махсус доранд.

- Объектҳои туризми динӣ.

Барои ташкили туризм дар ҳудуди дар ноҳияи Ш.Шоҳин объектҳои туризми динӣ метавонанд бағоят шавқовар бошанд. Дар ҳудуди он ҷойҳои зиёрат, мазорҳои муқаддас (мақбараҳои) ходимони бузургӣ динӣ вучуд доранд. Ба қатори онҳо метавон Ҳазрати Эмом, Шайх Муҳаммадамони Валӣ дар деҳаи Порвор, Ҳазрати Хоҷаи Сабзпӯш, Хоҷа Абдусаломӣ Самарқандӣ дар деҳаи Ёл, Пири Хоҷа Равшаной дар Сари Марғзор, Пири Дарёбор, Пири Деворсавор дар деҳаи Анчиروب, Сайид Атои Чӯпон дар деҳаи Сари Намак ва ғайраҳоро ном бурд.

Яке аз ҷойҳои ҷолиби зиёрат ва нишон додан ба туристон деҳаи Порвор махсус меёбад, ки бо номи мутафаккири бузург Шайх Муҳаммадамони Валӣ алоқаманд буда, номбурда дар асрҳои XIII-XIV дар ҳамин ҷо таваллуд шуда бузург шудааст. Мавсуф дар хурдсолӣ аз падару

модар махрум гардидааст ва амакаш ўро ба воя расонидааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш деҳаи Порвор гирифта, баъдан як муддат дар Ҷумҳурии исломии Афғонистон ба илмӯзӣ машғул шудааст. Минбаъд ӯ дар давоми 17 сол дар Ҳиндустон ба таври қатъӣ ба омӯзиши дини мубини ислом даст задааст. Баъдан аз чандин мамлакатҳои мусулмонӣ дидан карда, дар Макка маносики ҳаҷро анҷом дода, муддати ду сол дар Мадина зиндагӣ кардааст. Дар роҳи бозгашт муддате дар Файзободи Афғонистон ба корҳои таълимӣ машғул шуда, дар ҳамон ҷо хонадор мешавад ва пас аз вафоти завҷаш боз ба зодгоҳаш деҳаи Порвор баргашта то охири умр дар ҳамон ҷо зиндагӣ ва кор кардааст.

- Объектҳои туризми этнографӣ.

Ҳудуди мамнуъгоҳи «Даштиҷум» дорои объектҳои гуногун барои рушди сайёҳии этнографӣ мебошад. Тарзи ҳаёти анъанавии аҳолии маҳаллӣ, менталитет, мероси фарҳангӣ ва сифати зиндагии онҳо ниҳоят мароқангез мебошад [7, с. 125]. Имкониятҳои асосии рушди сайёҳии этнографӣ дар ин минтақа пеш аз ҳама, объектҳои фарҳангӣ-таърихӣ бо зиндагии тоҷикони таҳҷойии кӯҳистонӣ алоқамандбуда мебошанд. Петроглифҳое (навиштаҷот ё тасвирҳои ҳайвоноти ваҳшӣ ва одамон дар санг) дар назар дошта шудаанд, ки метавон онҳоро дар ҳар як ғӯшаи ин минтақа пайдо кард. Дар китобҳои қадима иттилооти амалӣ оид ба методҳои шикори ҳайвонот, роҳҳои коркарди пӯст, омода кардан ва истифодаи силоҳ, қапқонҳо, тасвири сахнаҳо аз ҳаёти қabilaҳои ибтидоӣ – шикорҳо, муҳорибаҳо, рақсҳо ва ким-кадом оинҳои нофаҳмо ва ғайраҳо дода шудаанд. Услуби тасвири ин петроглифҳо бағоят табиӣ мебошад.

Баъзе тасвирҳо онқунон навиштаҷоти мураккаб доранд, ки ҳатто мутахассисон барои фаҳмидани онҳо мушкилӣ мекашанд, дар онҳо муаммосе вучуд дорад.

Солҳои охир, дар натиҷаи пузӯр гардидани таъсири антропогенӣ ва инчунин бинобар фаъолияти равандҳои табиӣ, петроглифҳо зуд вайрон мешаванд. Бинобар ин зарур аст, ки барои ҳифзи онҳо чораҳои комплексӣ андешида шаванд.

- Объектҳои туризми илмӣ.

Табиати мамнуъгоҳи «Даштиҷум» дар ҳама ҳолат барои гузаронидани таҳқиқоти илмӣ ва мутаносибан ташкил кардани туризми илмӣ ниҳоят ҷолиб мебошад. Пеш аз ҳама ин системаи экологии нодири кӯҳӣ, шароити гуногунрангии муҳити атроф, олами бойи набототу ҳайвонот, гуногунии ландшафтӣ, мавҷудияти ёдгориҳои таърихӣ, фарҳангӣ, архитектурӣ ва ғайраҳо мебошанд. Дар ин ҷо метавон саёҳатҳои илмӣ, биологӣ, ботаникӣ, геологӣ ва ғайраҳоро бомуваффақият анҷом дод [5, с. 95].

• Инфрасохтори иҷтимоӣ-фарҳангӣ имкониятҳои инженерӣ, кадрӣ, институтсионалӣ, инчунин инфрасохтори соҳаҳои хизматрасонии туристонро дар бар мегирад. Он бахшҳои нақлиёт, фарҳанг, тиб, савдо, кишоварзӣ, сохтмон, бехатарӣ ва амсоли инҳоро муттаҳид месозад. Фаъолияти онҳо барои бехтар намудани некуаҳволии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии аҳолии маҳаллӣ равона шудааст.

Дар айнаи замон дар ноҳия 32 ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангӣ вучуд дошта, 1 муассисаи таҳсилоти томактабӣ бо ғунҷоиши 40 ҷой, 29 муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, 11 муассисаи таҳсилоти асосӣ, 12 муассисаи таҳсилоти ибтидоӣ ва 1 мактаб-интернати ҷумҳуриявӣ барои бачагони ҷетим ва бесаробонмонда амал мекунанд.

Барои дастгирии сатҳи саломатии аҳоли дар ноҳия 41 муассисаи табобатӣ, аз ҷумла Беморхонаи марказӣ, 5 беморхонаи участкавӣ, Маркази назорати давлатии санитарӣ-эпидемиологӣ, Маркази бемориҳои сил, Маркази ташаккули тарзи ҳаёти солим, Маркази интегратсияи бемориҳои кӯдакона, Маркази эмгузаронӣ, Маркази сиҳатии репродуктивӣ, Маркази наркологӣ, Маркази саломатии ноҳиявӣ, 7 марказҳои саломатии деҳот ва 20 бунгоҳҳои тиббӣ фаъолият мекунанд.

Дар ҳоли ҳозир ноҳия 1 кружоки бадеии «Гулрез», 5 хонаҳои фарҳанг, 7 клубҳои деҳот, 1 мактаби бачагонаи санъат, боғи фароғатӣ, 1 китобхонаи марказӣ ва 17 филиалҳои китобхона дорад. Онҳоро метавон ва лозим аст, ки барои фаъолияти туризми экологии маърифатӣ пурра мавриди истифода қарор дод.

Дар ҳудуди ноҳияи Шамсиддини Шохин масъалаҳои ташкил, ташаккул ва истифодаи бо инфрасохтори иҷтимоӣ алоқаманд, ҳамчунин масоили муайянсозандаи робитаи он бо ҳаёти ҷамъиятии гуногун, нақши он дар фаъолият ва мавҷудияти муносибатҳои иқтисодӣ ба таври бояду шояд коркард нашудаанд, бинобар ин барои хуб ба роҳ мондани он гузаронидани таҳқиқоти махсус зарур мебошанд.

Ҳамин тавр, сарватҳои табиӣ ноҳияи маъмурии Ш. Шохин махсусан мавзеҳи ҳифзшавандаи он мамнуъгоҳ ва парваришгоҳи ин мавзеъ хеле бой ва гуногунранг буда, барои инкишофи самарабахши намудҳои мухталифи соҳаи экосайёҳӣ мусоид мебошанд. Дар он ҷо ба таври самаранок ташкил кардани равандҳои сайёҳии экологӣ на танҳо барои ҳифзи нисбатан устувор дар тавозуни экологии минтақа мусоидат мекунад, балки имконият медиҳад, ки инфрасохтори сифатан нави сайёҳӣ, ки рушди чорабиниҳои ҳифзи табиат ва ҷалби аҳолии маҳаллиро дар раванди истифодаи заминаҳои рушди устувор, нигоҳдорӣ ва афзункунии нерӯи ноидири табиати минтақа ҳавасманд мегардонад ташаккул дода шаванд.

Ба ҳама маълум аст, ки омили муҳими таъсирбахши ҳудуд барои сайёҳии экологӣ нерӯи сайёҳии минтақа мебошанд. Онҳо барои инкишофи бомуваффақияти тичорати экосайёҳӣ асос буда, хусусияти рушди сайёҳиро дар гурӯҳҳои маҳаллӣ ва инчунин ҳангоми банақшагирии самтҳои афзалиятноки сиёсати инвестисионӣ дар минтақа заминаи ибтидоиро барои истехсоли маҳсулоти сайёҳӣ муайян мекунад. Онҳо шартан ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: табиӣ ва антропогенӣ. Ба захираҳои табиӣ табиат, олами наботот ва ҳайвонот мансуб мебошанд.

Захираҳои антропогенӣ бойгариӣ фарҳангӣ ва ҳаёти гурӯҳҳои маҳаллӣ, таърихи зиндагии сокинони этникӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, санъати хунарамандӣ, ҳодисаҳо ва идҳо, анъанаҳо, одатҳо ва маросими миллӣ ва ғайраҳоро дар бар мегиранд.

Рушди самараноки сайёҳӣ мавҷудияти ҳардуи захираҳо тақозо мекунад. Агар аз ин нуқтаи назар имконияти сайёҳии минтақаро арзёбӣ намоем, он гоҳ ҳудуди ноҳияи маъмурии Ш. Шохин аз ҷойҳои тамошобоб ва диққатҷалбкунанда хеле бой мебошад. Барои инкишофи самараноки соҳаи экосайёҳӣ зарур аст, ки аз ин зарфиятҳои сайёҳии босамар ташкил карда шавад ва ин амал муносибати аниқ илмиро талаб менамояд, то ки ба муҳити табиат сарбории зиёд ва таъсироти антропогенӣ шомил нагардад ва фарҳангу анъанаи тарзи ҳаёти аҳолии маҳаллӣ маҳдуд карда нашавад.

Солҳои охир, махсусан баъди ба даст овардани истиқлолияти ҷумҳурӣ, пайвастшавии минтақаи Кӯлоб ба шабакаи Роҳи бузурги абрешим ва дохилии ҷумҳурӣ ба фазои байналмилалӣ сайёҳӣ масъалаҳои баҳогузориҳои ҳолати сайёҳӣ дар минтақа, мушкилоти танзими давлатии фаъолияти он, коркарди самтҳои мушаххаси стратегияи соҳа ҳарчи бештар мавзӯи баҳсу мунозираҳои таҳқиқоти илмӣ олимони ва мутахассисони тоҷик ва хориҷӣ гардида истодааст [5, с. 94].

Бинобар ин ташкили фаъолияти сайёҳии-рекреатсионӣ дар марзи ҳудуди ноҳияи маъмурии Ш.Шохин таҳқиқи ҳамаҷонибаи бомулоҳизаи захираҳои он, баҳогузориҳои маҷмуи имкониятҳои экосайёҳӣ, ғунҷоиши онҳо, сарбории лозимӣ, муайянкунии хусусият ва ояндаи истифодаи онро талаб менамояд.

Солҳои охир дар бисёре аз кишварҳо самти нави инкишофи иқтисодӣ – рушди ба сайёҳӣ асосёфта ё TED (tourism economy development) васеъ паҳн шуда истодааст. TED-рушд ин муносибати захиравӣ нисбат ба рушди иқтисодии гурӯҳ дар асоси истифодаи сарватҳои сайёҳӣ мебошад [11, с. 106]. Ҳангоми ин зарурати ба ҳисоб гирифтани манфиати ҳам гурӯҳҳо дар маҷмӯъ ва ҳам соҳибкорон талаботи ҳатмӣ мебошанд.

Тасвири додашудаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодиро метавон дар шакли секунҷае тасаввур кард, ки се унсури бо ҳам алоқамандро дар бар мегирад: зарфиятҳои сайёҳӣ, рушди гурӯҳ ва рушди соҳибкорӣ. Ҳангоми ин тасвири рушди иқтисоди минтақа – соҳаи сайёҳӣ метавонад самти ояндадори рушди гурӯҳҳои маҳаллӣ гардад.

Имкониятҳои табиӣ-сарватҳоро мо дар боло баррасӣ намудем. Бо назардошти он, инчунин як қатор нишондиҳандаҳо ва имкониятҳоро ба асос гирифта кӯшиш мекунем, ки имкониятҳои

рушди сайёҳии экологӣ дар мавзеҳои махсус муҳофизатшавандаи ҳудуди ноҳия мамнуъгоҳи Даштиҷум ва парваришгоҳи Даштиҷумро баҳогузорӣ намоем:

Қобили қайд ҳаст, ки айнаи ҳол барои рушди соҳаи сайёҳӣ дар ҳудуди ноҳияи маъмури ҳафт ширкати сайёҳӣ аз ҷумла Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуди “Морхур” дар ҷамоати деҳоти Саричашма. Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуди “Сайди Тағоб”, дар ҷамоати ба номи Н. Маҳмудов. Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуди “М. Бухорӣ” дар ҷамоати деҳоти Н. Маҳмудов. Ҷамъияти дорои масъулияти “М. Шоҳин” дар ҷамоати Сарчашма. Ҷамъияти дорои маҳдуди “Сайди Роғ” дар ҷамоати деҳоти Шӯрообод. Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуди “Сафари Даштиҷум” ташкил карда шудааст, ки барои қабули сайёҳони дохилию хориҷӣ омода мебошанд.

1. Ҳудуди ноҳия инчунин мавзеи мамнуъгоҳи Даштиҷум ва парваришгоҳи Даштиҷум бо ба қисмҳо ҷудо шудани релеф ва мавҷудияти аниқ ифодашудаи кӯҳи стони худ фарқ мекунад, ки дар ин ҷо вучуд доштани олами гуногуни флора ва фауна аз рӯи пайдоиш, инчунин намудҳои набототу ҳайвоноти нодир ва нобудшавандаро муайян кардааст [4, с. 18]

2. Дар асоси равандҳои омузиши гузаронидашуда нишондиҳандаҳои ошкор шуданд, ки ба мусоид будани ҳудуди ноҳияи ва дохили мамнуъгоҳи Даштиҷум ва парваришгоҳи Даштиҷум қисматҳои ҷанубии кӯҳҳои Ҳазрати Шоҳ, инчунин мавзеи қуллайи Ҳазрати Эмом барои амалисозии фаъолияти сайёҳии экологӣ ва инчунин тавсифкунандаи моҳияти он таъсир мерасонанд. Ба категорияи онҳо арзишҳои эстетикӣ, илмӣ-маърифатӣ, ҳолати экологӣ ва таъминнокии соҳаи хизматрасонӣ мансуб мебошанд.

3. Муайян карда шуд, ки 18.2% ҳудуди ноҳияи маъмурии Ш. Шоҳин барои гузаронидани сайёҳии экологӣ мусоид буда, 36.4% барои сайёҳии экологӣ нисбатан мусоид, 30.8% мусоиди миёна, 11.3% нисбатан номусоид ва 3.3% барои сайёҳии экологӣ пурра номусоид мебошад.

4. Масъалаи таҳқиқоти имкониятҳои рушди сайёҳии экологӣ дар ҲММТ ноҳияи маъмурии Ш. Шоҳин аз ҷумла мамнуъгоҳ ва парваришгоҳи Даштиҷум ва ҳалли масъалаҳои назариявӣ ва амалии бо стратегияи ҷалби имкониятҳои туристии ҳудуд дар равандҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа алоқаманд буда, бояд барои минтақа аз ҷиҳати стратегӣ муҳим гарданд.

АДАБИЁТ:

1. Аброров Х. “Музофоти географии минтақаи Кӯлоб” Душанбе. - “ПРОМЭКСПО”, 2015. -132 с.
2. Баротов Ҷ.Қ. “Географияи минтақаи Кӯлоб” китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои олии касбӣ Душанбе нашриёти “Бухоро” 2015. 127 - саҳ.
3. Баротов Д.Қ. Экономико-географические особенности формирования и развития расселения населения Кулябской зоны Республики Таджикистан // Автореф.дис. ... канд. геогр. наук. – Душанбе, 2011. -24 с.
4. Гадоев Ш.Д. Шароитҳои гидрологии ҳудудҳои махсус муҳофизатшавандаи минтақаи Кӯлоб дар мисоли мамнуъгоҳи Даштиҷум //Автореф. Дис. ... кан. геог. наук.-Душанбе, 2020. – 30 с.
5. Гадоев Ш.Д. Иқтидорҳои сайёҳии ҳудудҳои табиӣ махсус ҳифзшавандаи минтақаи Кӯлоб ҳамчун объекти сайёҳии экологӣ. Пайёми Донишгоҳи давлатии Тичоратии Тоҷикистон. ISSN 2308-054X. Душанбе – 1. (56) – 2025. - саҳ 93-99.
6. Гадоев Ш. Эффективная система управления туризмом на территории заповедника «Дашти Джум» / Ш. Гадоев // Вестник РТСУ, 2017. № 3 (59). -С.149-152.
7. Гадоев, Ш. Возможности организации экологического туризма на территории заповедника «Дашти Джум» / Ш. Гадоев // Вестник ТНУ-Душанбе: «Сино», -2017. -С.123-128.
8. Мамадризохонов А.А. “Экотуризм дар минтақаҳои кӯҳистони Тоҷикистон”. – Душанбе. 2013.- 484 с.
9. Мадаёмов М.М. Гуногунии биологии мамнуъгоҳи Даштиҷум. – Душанбе. 2023. – саҳ.-303.
10. Муҳаббатова, Х. Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшавандаи Тоҷикистон/ Муҳаббатова Х., Ниёзов А.С. Душанбе 2017. -210 с.
11. Нурмамадова, Б. Проблемы развития экотуризма на особо охраняемых природных

территория Таджикистана/ Б.Нурмамадова // Душанбе дар муосири туризм. – Душанбе: Бухоро, 2014. – с. 105-107.

12. Регионы Республики Таджикистан. -2017 г. - Агенство по статистике при Президенте РТ, - Душанбе, 2018. -324 с.

13. Саттарова, Х. Проблемы развития экотуризма на особо-охраняемых природных территориях Таджикистана/ Х.Саттарова, Х.Е. Карамхудоев, А.А.Мамадризохонов // Вестник ТГПУ им С.Айни, №2 (38). -Душанбе, 2011. -С.150-153.

14. Сангинов, Д.Ш. Правовое регулирование туристской деятельности в Республике Таджикистан //Автореф. дис....канд.юридич.наук. - Душанбе, 2010. - 22 с.

15. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, аз 01.08. соли 2018 №372 50. - саҳ тасдиқ шудааст.

УДК 338.24:620.9(575.3)

Гаффорзода Н., Кенжаев И.У.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье исследуются основные факторы обеспечения энергетической безопасности в условиях развития зелёной экономики. Обосновывается положение о том, что в современных условиях энергетическая безопасность формируется под воздействием сложной и динамичной совокупности экономических, институциональных, технологических, экологических и социальных факторов. Особое внимание уделяется разграничению понятий «принципы», «условия» и «факторы» энергетической безопасности и их иерархически упорядоченному взаимодействию. На основе системного подхода предложена классификация факторов, отражающая специфику энергетического перехода и цифровой трансформации. С учётом социально-экономических и энергетических реалий Республики Таджикистан обоснована необходимость перехода от ресурсно-ориентированной модели к комплексному управлению факторами устойчивости энергосистемы. Сделан вывод о том, что эффективное обеспечение энергетической безопасности в условиях зелёной экономики возможно лишь при согласованном воздействии государственной политики, институциональных механизмов и инвестиционно-технологических решений.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, зелёная экономика, факторы энергетической безопасности, возобновляемые источники энергии, устойчивое развитие, энергетическая политика, Республика Таджикистан.

Гаффорзода Н., Кенжаев И.У.

ОМИЛҲОИ АСОСИИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ЭНЕРГЕТИКӢ ДАР ШАРОИТИ РУШДИ ИҚТИСОДИ САБЗ

Дар мақола омилҳои асосии таъмини амнӣ ба энергетикӣ дар шароити рушди иқтисоди сабз мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд. Нишон дода мешавад, ки дар шароити муосир амнӣ ба энергетикӣ зери таъсири маҷмӯи мураккаб ва тағйирёбандаи омилҳои иқтисодӣ, институтсионалӣ, технологӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ ташаккул меёбад. Таваҷҷуҳи махсус ба ҷудокунии мафҳумҳои «принсипҳо», «шартҳо» ва «омилҳо»-и амнӣ ба энергетикӣ ва ҳамкориҳои иерархии онҳо равона гардидааст. Дар асоси равиши системавӣ гурӯҳбандии омилҳо пешниҳод мегардад, ки хусусиятҳои гузариш ба иқтисоди сабз ва рақамикунонии соҳаи энергетикаро инъикос менамояд. Бо дарназардошти воқеиятҳои иҷтимоӣ ба иқтисодӣ ва энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати гузариш аз модели захиравӣ ба идоракунии комплекси омилҳои устувории низоми энергетикӣ асоснок карда мешавад. Хулоса бароварда мешавад, ки

таъмини самараноки амнияти энергетикӣ дар шароити иқтисоди сабз танҳо дар асоси ҳамоҳангии сиёсати давлатӣ, механизмҳои институтсионалӣ ва қарорҳои сармоягузорӣ-технологӣ имконпазир аст.

Калидвожаҳо: амнияти энергетикӣ, иқтисоди сабз, омилҳои амнияти энергетикӣ, манбаъҳои барқароршавандаи энергия, рушди устувор, сиёсати энергетикӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ghafforzoda N., Kenzhaev I.U.

KEY FACTORS OF ENSURING ENERGY SECURITY IN THE CONTEXT OF GREEN ECONOMY DEVELOPMENT

The article examines the key factors of ensuring energy security in the context of green economy development. It is argued that under modern conditions energy security is shaped by a complex and dynamic combination of economic, institutional, technological, environmental and social factors. Special attention is paid to distinguishing between the concepts of “principles,” “conditions,” and “factors” of energy security and to their hierarchical and systemic interaction. Based on a systems approach, a classification of factors is proposed that reflects the specifics of the energy transition and digital transformation. Taking into account the socio-economic and energy realities of the Republic of Tajikistan, the necessity of shifting from a resource-oriented model to comprehensive management of energy system resilience factors is substantiated. The study concludes that effective energy security in the green economy context can be achieved only through coordinated state policy, institutional mechanisms and investment-technological solutions.

Keywords: energy security, green economy, energy security factors, renewable energy sources, sustainable development, energy policy, Republic of Tajikistan.

В условиях нарастающих глобальных трансформаций мировой энергетики проблема обеспечения энергетической безопасности приобретает принципиально новое содержание и значение. Переход к «зелёной» экономике, сопровождающийся декарбонизацией, цифровизацией и структурной перестройкой энергетических систем, существенно изменяет традиционные представления о факторах устойчивости и надёжности энергоснабжения. Если ранее энергетическая безопасность преимущественно ассоциировалась с наличием достаточной ресурсной базы и стабильностью поставок, то в современных условиях она всё в большей степени определяется комплексом взаимосвязанных экономических, институциональных, технологических, экологических и социальных детерминант.

Особую актуальность данная проблематика приобретает для стран с переходной и развивающейся экономикой, где процессы «зелёной» трансформации накладываются на структурные ограничения, инвестиционный дефицит, институциональную незрелость и высокую чувствительность к внешним шокам. Усиление климатических рисков, волатильность мировых энергетических рынков, геополитическая нестабильность, а также ускоренное внедрение цифровых технологий формируют новую конфигурацию угроз и возможностей, требующую пересмотра методологических подходов к анализу энергетической безопасности.

В этой связи возрастает научная и практическая значимость систематизации факторов, оказывающих влияние на энергетическую безопасность в условиях развития зелёной экономики. Отсутствие целостного подхода к их классификации и взаимосвязи нередко приводит к фрагментарности исследований и затрудняет выработку эффективных управленческих решений. Между тем именно факторы, как динамичные и изменчивые элементы среды, выступают объектом непосредственного воздействия со стороны государственной политики и корпоративного управления, определяя текущее состояние и долгосрочные перспективы энергетических систем.

Целью настоящей статьи является выявление и структурирование ключевых факторов обеспечения энергетической безопасности в условиях развития зелёной экономики на основе системного подхода. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи:

раскрывается содержательное различие между принципами, условиями и факторами энергетической безопасности; осуществляется классификация факторов с учётом современных технологических, институциональных и климатических вызовов; обосновывается их взаимосвязь и функциональная роль в формировании устойчивости энергетической системы.

Если условия представляют собой относительно стабильную среду, то факторы энергетической безопасности выступают в качестве активных, изменчивых сил, которые оказывают непосредственное и постоянное воздействие на её уровень и состояние. Именно мониторинг и управление этими динамическими детерминантами становятся основной оперативной задачей для обеспечения устойчивости энергосистемы, особенно в условиях турбулентности и трансформации. Как справедливо отмечает Р. Шао, совокупность факторов, влияющих на энергетическую безопасность, носит комплексный и взаимосвязанный характер, требуя системного подхода к их анализу [12].

В отечественной литературе также подчеркивается, что выявление и оценка этих факторов являются ключевым этапом диагностики состояния энергетической безопасности [3].

Ресурсно-энергетические факторы составляют материальную основу энергобезопасности. К ним относятся динамика разведанных запасов и уровень добычи традиционных энергоресурсов, потенциал и технологическая доступность возобновляемых источников энергии (ВИЭ), а также степень диверсификации источников и маршрутов поставок топлива. Важность водно-энергетического потенциала как фактора энергобезопасности для стран Центральной Азии подчёркивается в работе А.К. Усеновой, что иллюстрирует региональную специфику данной группы факторов [11]. При этом, как отмечает В.А. Котова в контексте анализа нефтегазовых компаний, доступность и экономика добычи ресурсов напрямую влияют на устойчивость ключевых игроков рынка [7].

Экономико-финансовые факторы оказывают прямое влияние на инвестиционную активность, стоимость энергии и общую экономическую устойчивость сектора. Сюда относятся конъюнктура мировых цен на энергоносители, стоимость заёмного капитала и доступность финансирования, налоговое бремя, структура издержек энергокомпаний, а также платёжеспособный спрос. В.В. Лебедев указывает на существенное влияние геополитических факторов на экономические аспекты энергобезопасности России, что проявляется через колебания цен и санкционные ограничения [8]. С другой стороны, внутренние регуляторные решения, такие как тарифообразование, также выступают критическими факторами экономической безопасности самих энергетических предприятий, как показано в исследовании М.Ю. Стороженко и И.А. Калашниковой [10].

Институционально-правовые и геополитические факторы формируют «правила игры» на национальном и международном уровне. К ним относятся качество и стабильность законодательства в энергетической сфере, эффективность антимонопольного регулирования, выполнение международных климатических обязательств, а также общая геополитическая обстановка, влияющая на логистику и сотрудничество. Формирование общих рынков энергоресурсов в рамках ЕАЭС рассматривается А.У. Назаровой как фактор, усиливающий энергобезопасность стран-участниц через интеграционные институты [9]. Работа Ц. Янь анализирует, как политические и геополитические факторы влияют на стратегическое партнёрство в энергетической сфере между крупными державами [13]. Нейтралитет Туркменистана, по мнению А.С. Качелина, выступает важным фактором стабильности и энергобезопасности для России в регионе Центральной Азии [5].

Технологические факторы в эпоху «зелёного» перехода и цифровизации приобретают решающее значение. Это темпы инноваций и снижения стоимости ключевых технологий (ВИЭ, накопители, водород), уровень цифровизации и кибербезопасности энергоинфраструктуры, развитие интеллектуальных сетей (smart grids). Планирование развития децентрализованных энергосистем для изолированных территорий, как показано в исследовании В.В. Безпалова и др., является конкретным технологическим фактором, повышающим надёжность

энергоснабжения [1]. И.И. Епишкин рассматривает энергетическую безопасность как драйвер для ускоренного внедрения цифровых технологий в экономике, подчёркивая их взаимосвязь [2].

Параллельно с открывающимися возможностями технологическая трансформация порождает и принципиально новые уязвимости, выдвигая на первый план фактор киберустойчивости и технологического суверенитета цифровой платформы энергосистемы. Если ранее надёжность понималась, прежде всего, в физическом и инженерном ключе (устойчивость оборудования к нагрузкам, авариям, природным явлениям), то сегодня она неотделима от цифровой безопасности. Активное внедрение интеллектуальных сетей (Smart Grid), интернета вещей (IoT) для мониторинга оборудования, систем автоматизированного управления технологическими процессами (АСУ ТП) и распределённой энергетики радикально повышает эффективность и гибкость системы, но одновременно расширяет поверхность для потенциальных кибератак. Энергетический сектор становится одной из наиболее приоритетных целей для хакерских групп как криминальной, так и государственной принадлежности.

Иными словами, данный фактор представляет собой совокупность рисков, связанных с уязвимостью информационно-управляющих систем энергетических объектов к несанкционированному вмешательству, и степенью зависимости от иностранных технологий и решений в этой сфере. Он включает в себя не только техническую способность отражать кибервторжения, но и институциональную готовность (наличие компетенций, нормативной базы, планов реагирования на инциденты), а также проблему технологического суверенитета - зависимости от импортного программного обеспечения, микропроцессоров и телекоммуникационного оборудования, поставки или обновления которых могут быть ограничены по геополитическим мотивам. Игнорирование этого фактора может привести к реализации катастрофических сценариев, когда физически исправная инфраструктура оказывается парализована в результате целенаправленной кибератаки, что ставит под угрозу непрерывность энергоснабжения на национальном уровне.

Экологические и климатические факторы трансформируются из фоновых ограничений в активные детерминанты энергетической политики. Ужесточение экологических стандартов и норм выбросов, физические риски изменения климата (экстремальные погодные явления), а также трансграничное экологическое регулирование напрямую влияют на структуру генерации, издержки и инвестиционные планы. Растущее влияние международных экологических стандартов и принципов устойчивого развития отмечается в современных исследованиях как ключевой тренд [6].

Социальные и кадровые факторы завершают систему, связывая энергобезопасность с человеческим измерением. К ним относятся общественное восприятие энергетических проектов (включая «зелёные»), уровень энергетической бедности и доступности услуг, а также состояние человеческого капитала в отрасли. Э.А. Исраилова и Д.В. Личковаха обосновывают, что человеческий капитал является критическим фактором обеспечения энергетической безопасности, определяющим способность к инновациям и эффективной эксплуатации сложных систем [4]. Авторы акцентируют внимание на человеческом факторе в производственной деятельности как на ключевом элементе культуры безопасности в энергетическом комплексе.

Таким образом, энергетическая безопасность формируется под постоянным и сложным воздействием динамической совокупности факторов. Их особенность заключается в взаимовлиянии: технологический прорыв меняет экономику проектов (экономический фактор), что, в свою очередь, требует адаптации регуляторной базы (институциональный фактор) и может вызывать общественную дискуссию (социальный фактор). Эффективное управление энергобезопасностью в условиях «зелёной» трансформации предполагает не пассивное приспособление к этим факторам, а активное стратегическое воздействие на них через механизмы государственной политики, корпоративного управления и международного сотрудничества, что создаёт основу для формирования устойчивой и адаптивной энергетической системы будущего.

В целом проведённый анализ принципов, условий и факторов позволяет рассматривать энергетическую безопасность в условиях развития зелёной экономики как результат их системного и иерархически упорядоченного взаимодействия.

Для обобщения и структурирования выявленных методологических положений целесообразно представить их в виде сводной таблицы, отражающей функциональную роль каждого элемента в формировании устойчивости энергетической системы.

Проведённый в параграфе системный анализ позволил сформировать целостный концептуальный каркас энергетической безопасности, адаптированный к вызовам и возможностям «зелёной» трансформации. Этот каркас, построенный как трёхуровневая структура, выявляет внутреннюю логику формирования и обеспечения энергетической безопасности, трансформируя её из набора декларативных положений в рабочую аналитическую модель.

Таблица 1. - Принципы, условия и факторы обеспечения энергетической безопасности в условиях развития зелёной экономики

Элемент методологии	Содержание	Функциональная роль в энергетической безопасности
Принципы обеспечения энергетической безопасности	Системность, устойчивость, диверсификация источников и технологий, адаптивность, экономическая доступность, экологическая приемлемость	Формируют нормативно-методологическую основу обеспечения энергетической безопасности и задают целевые ориентиры функционирования энергетической системы в условиях зелёного перехода
Условия Обеспечения энергетической безопасности	Макроэкономическая стабильность, институциональная согласованность, наличие инвестиционно-финансовых механизмов, технологическая готовность, развитость инфраструктуры	Определяют возможность практической реализации принципов энергетической безопасности и выступают средой, в рамках которой формируется устойчивость энергетической системы
Факторы обеспечения энергетической безопасности	Ресурсные, технологические, инвестиционные, институциональные, климатические, социальные и внешнеэкономические факторы	Оказывают прямое и косвенное воздействие на уровень энергетической безопасности, формируя как риски, так и потенциальные источники повышения устойчивости системы
Характер Взаимосвязи элементов	Принципы реализуются через условия, а их результативность определяется совокупным воздействием факторов	Обеспечивает системное и иерархически упорядоченное взаимодействие элементов методологии энергетической безопасности
Результат взаимодействия	Формирование адаптивной, устойчивой и сбалансированной энергетической системы	Энергетическая безопасность рассматривается как итог согласованного действия нормативных и объективных детерминант развития зелёной экономики

Составлено автором.

На методологическом уровне энергетическая безопасность предстаёт как результат сложного взаимодействия трёх взаимосвязанных категорий. Во-первых, принципы - системности, устойчивости и адаптивности, экономической доступности, экологической допустимости, институциональной согласованности и долгосрочной сбалансированности интересов - задают устойчивые ценностно-нормативные ориентиры, формирующие философию управления и «координатную сетку» для оценки любых решений и политик. Они переводят абстрактные цели в систему конкретных требований, интегрально учитывающих как традиционные приоритеты надёжности, так и новые экологические и социальные императивы.

Во-вторых, условия - макроэкономическая стабильность, институциональная зрелость сектора, инвестиционно-финансовая обеспеченность, технологическая готовность, предсказуемость государственной политики и объективные природно-климатические рамки - образуют относительно стабильную среду, объективный контекст, в котором эти принципы реализуются. Они определяют стартовые возможности и системные ограничения, создавая фон для деятельности всех субъектов энергетического рынка. Без учёта этих условий любые управленческие решения рискуют остаться благими намерениями, не находящими почвы для воплощения.

В-третьих, факторы-ресурсно-энергетические, экономико-финансовые, институционально-правовые и геополитические, технологические, экологические и климатические, социальные и кадровые - выступают в роли активных, динамических детерминант. Именно они оказывают непосредственное, часто изменчивое и много векторное воздействие на текущее состояние и перспективный уровень энергетической безопасности, требуя постоянного мониторинга, анализа и адаптивного управленческого реагирования.

Таким образом, предложенная триада «принципы – условия – факторы» позволяет преодолеть традиционную фрагментарность в понимании энергетической безопасности. Она демонстрирует, что устойчивость энергосистемы в эпоху перехода к «зелёной» экономике не может быть обеспечена ни за счёт следования одним лишь принципам в отрыве от реальных условий, ни за счёт реактивного управления факторами без опоры на стратегические ориентиры. Только их синергетическое рассмотрение, где принципы задают цель, условия определяют поле действий, а факторы являются объектом управления, открывает путь к созданию устойчивой, адаптивной и сбалансированной системы. Сформулированный концептуальный каркас выполняет важную методологическую функцию: он служит теоретическим фундаментом, на котором могут быть выстроены как инструменты диагностики и измерения, так и система конкретных механизмов обеспечения. Он позволяет перейти от общих рассуждений о «важности» энергетической безопасности к структурированному анализу её внутренних взаимосвязей и внешних зависимостей, что является необходимым условием для разработки эффективной государственной политики и корпоративных стратегий в условиях глобальной энергетической трансформации.

Для Республики Таджикистан данная методологическая постановка имеет особую значимость. С одной стороны, страна обладает уникальным водно-энергетическим потенциалом и объективными предпосылками для формирования низкоуглеродной модели энергетического развития, основанной на возобновляемых источниках энергии, прежде всего гидроэнергетике. С другой стороны, высокая зависимость энергосистемы от природно-климатических условий, сезонная неравномерность выработки электроэнергии, ограниченные инвестиционные ресурсы, институциональные ограничения и внешнеэкономические риски формируют специфическую конфигурацию угроз энергетической безопасности.

В этих условиях ключевое значение приобретает не столько наращивание ресурсной базы, сколько комплексное управление экономико-финансовыми, институционально-правовыми, технологическими и социальными факторами.

Развитие механизмов привлечения инвестиций в энергетический сектор, повышение предсказуемости тарифной и регуляторной политики, укрепление технологической и цифровой устойчивости инфраструктуры, а также формирование квалифицированного человеческого

капитала становятся системообразующими направлениями обеспечения энергетической безопасности. Особое место занимает адаптация энергосистемы к климатическим изменениям и снижение уязвимости к гидрологическим колебаниям, что требует интеграции энергетической политики с водохозяйственным и экологическим регулированием.

Таким образом, энергетическая безопасность Таджикистана в условиях зелёной трансформации не может рассматриваться как статичное состояние или исключительно технологическая задача. Она представляет собой результат согласованного воздействия на совокупность факторов в рамках чётко выстроенной системы принципов и институциональных условий. Предложенный в статье концептуальный подход создаёт методологическую основу для разработки адаптивной и долгосрочно устойчивой модели энергетического развития страны, ориентированной на снижение рисков, повышение надёжности энергоснабжения и интеграцию в глобальные процессы зелёной экономики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Безпалов В.В., Ленков Д.А., Козлова Н.Е. Планирование развития децентрализованных электроэнергетических систем как фактор повышения энергетической безопасности изолированных территорий // Промышленность: экономика, управление, технологии. - 2024. Т. 3. № 1 (8). - С. 6–20.
2. Епишкин И.И. Энергетическая безопасность как фактор ускоренного внедрения цифровых технологий в экономике и социальной сфере Российской Федерации // Вестник Московского гуманитарно-экономического института. 2020. № 3. С. 119–122.
3. Исайнов, Х. Р. Региональные аспекты обеспечения водно-энергетической безопасности (на материалах стран Центральной Азии) / Х. Р. Исайнов, У. О. Кимсанов. – Душанбе: ООО "Эр-Граф", 2020. – 274 с.
4. Исраилова Э.А., Личковаха Д.В. Человеческий капитал как фактор обеспечения энергетической безопасности // В кн.: Технологии и человеческий капитал: ключевые факторы устойчивого роста. Ростов-на-Дону, 2024. - С. 61–71.
5. Качелин А.С. Нейтралитет Туркменистана как фактор энергетической безопасности и добрососедства для России в Средней Азии // Деловой журнал Neftegaz.RU. 2023. № 6 (138). - С. 80–86.
6. Ковтун О.И. Энергетическая политика ЕС через призму вопросов безопасности // ЦИТИСЭ. 2024. № 3 (41). - С. 25–39.
7. Котова В.А. Analysis of economic security factors of Russian oil and gas companies in the context of energy transition // Innovation Science. 2024. № 1–2. С. 86–90.
8. Лебедев В.В. Влияние геополитических факторов на энергетическую безопасность Российской Федерации // Экономика высокотехнологичных производств. 2024. Т. 5. № 2. - С. 229–237.
9. Назарова А.У. Формирование общих рынков энергоресурсов ЕАЭС как фактор обеспечения энергетической безопасности // Юридическая наука. 2024. № 8. С. 314–319.
10. Стороженко М.Ю., Калашникова И.А. Регулирование тарифообразования как важнейший фактор экономической безопасности энергетических предприятий // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. 2021. № 5 (55). - С. 155–163.
11. Усенова А.К. Водно-энергетический потенциал Центральной Азии как фактор энергетической безопасности // Вестник научных конференций. 2015. № 3–8 (3). С. 52–55.
12. Шао Р. Factors affecting energy security // Economy and Banks. 2024. № 1. - С. 108–114.
13. Янь Ц. Влияние политических и геополитических факторов на укрепление энергетической безопасности и стратегического партнёрства Пекина, и Москвы // Вестник науки и творчества. 2021. № 11 (71). - С. 45–53.

14. Кенжаев, И. У. Эффективное использование «зеленой» энергетики -основа развития «зеленой» экономики в Республике Таджикистан / И. У. Кенжаев // Перспективные научные исследования 2023: Сборник статей международной научной конференции, Санкт-Петербург, 30 декабря 2023 года. – Санкт-Петербург: Общество с ограниченной ответственностью «Международный институт перспективных исследований имени Ломоносова», 2023. – С. 42-50. – DOI 10.58351/231230.2024.93.33.004. – EDN NZQFGR.
15. Кенжаев, И. У. Проблемы формирования регионального рынка энергетических ресурсов / И. У. Кенжаев, Н. Гаффорзода // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2025. – № 1-4(140). – С. 299-307. – EDN ZOHUUS.
16. Шарипова, Ш. М. Состояние и перспективы инвестирования в возобновляемые источники электроэнергии: опыт зарубежных стран / Ш. М. Шарипова, И. У. Кенжаев // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. – 2024. – № 1(98). – С. 130-140. – DOI 10.24412/3005-8023-2024-1-130-140. – EDN ZWVWXM.

УДК 336.22

Давлятов Э.М.

МЕХАНИЗМИ МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗҲОИ МАҲАЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ РУШДИ РАҚАМИКУНОӢ

Дар мақола мафҳум ва моҳияти маъмурикунонӣ, механизми маъмурикунонии андозҳои маҳаллӣ, барномаҳои амалигардидаи рушди маъмурикунонии андоз ва вазъӣ хизматрасониҳои давлатӣ дар ин соҳа, зарурати ислоҳоти низоми андоз дар шароити рушди рақамикунонӣ, ҳамгироии иттилоотии мақомотҳои давлатӣ дар самти андозбандии андозҳои маҳаллӣ ва нақши рақами мушаххаси андозсупоранда дар механизми ҷамъоварии андозҳо мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст. Дар шароити муосир маъмурикунонии рақамии андозҳо яке аз масъалаҳои муҳим ва ҷалталаби соҳа ба ҳисоб рафта, татбиқи амалии он дар қоғиз додани қарорҳои назоратӣ ва иҷрои уҳдадорӣҳои андозӣ нақши калидӣ дошта, барои рушди муносибатҳои андозии фосилавӣ, фаъолияти соҳибқарорӣ, иҷрои қисми даромади буҷети давлатӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли мусоидаткунанда мебошад.

Вожаҳои калидӣ: маъмурикунонии андоз, маъмурикунонии рақамии андоз, механизми маъмурикунонии андозҳои маҳаллӣ, андозҳои маҳаллӣ, ҳамгироии иттилоотӣ, табодули иттилоот, рақами мушаххаси андозсупоранда.

Давлятов Э.М.

МЕХАНИЗМ АДМИНИСТРИРОВАНИЯ МЕСТНЫХ НАЛОГОВ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ

В статье рассматриваются понятие и сущность администрирования, механизм администрирования местных налогов, реализованные программы развития налогового администрирования и предоставления государственных услуг в этой области, необходимость реформирования налоговой системы в условиях развития цифровизации, информационная интеграция государственных органов в сфере налогообложения местных налогов и роль идентификационного номера налогоплательщика в механизме сбора налогов. В современных условиях цифровое администрирование налогов считается одним из важнейших и наиболее актуальных вопросов в отрасли, его практическое применение играет ключевую роль в сокращении контрольной работы и выполнении налоговых обязательств, это способствует развитию дистанционных налоговых отношений, предпринимательской деятельности, исполнению бюджетных поступлений и повышению уровня жизни населения.

Ключевые слова: налоговое администрирование, цифровое налоговое администрирование, механизм администрирования местных налогов, местные налоги, информационная интеграция, обмен информацией, идентификационный номер налогоплательщика.

Davlyatov E.M.

MECHANISM FOR ADMINISTERING LOCAL TAXES IN THE CONTEXT OF DEVELOPING DIGITALIZATION

The article examines the concept and essence of administration, the mechanism of administration of local taxes, implemented programs for the development of tax administration and the provision of public services in this area, the need to reform the tax system in the context of developing digitalization, information integration of government agencies in the field of taxation of local taxes and the role of the taxpayer identification number in the tax collection mechanism. In today's environment, digital tax administration is considered one of the most important and pressing issues in the industry, and its practical application plays a key role in reducing audit work and fulfilling tax obligations, this contributes to the development of remote tax relations, entrepreneurial activity, the execution of budget revenues and an improvement in the standard of living of the population.

Key words: tax administration, digital tax administration, local tax administration mechanism, local taxes, information integration, information exchange, taxpayer identification number.

Дар шароити муосир масъалаи маъмурикунонии андоз, аз ҷумла татбиқи амалии он бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ба яке аз масъалаҳои мубрами руз мубаддал гардида, ин раванд на танҳо талаби замон ва эҳтиёҷоти иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ, балки самти асосӣ барои ноил гардидан ба ҳадафҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон чиҳати ташаккули Ҳукумати электронӣ ва рақамикунонии иқтисодиёти миллӣ, ҳамзамон таҷассумгари сатҳи рушди кишвар дар соҳаи мазкур мебошад.

Яке аз тадбирҳои муҳим ва саривақти дар самти рақамикунони ин буд, ки «...бо дастури супориши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Тоҷикистон таъсис дода шуд. Мақсад аз таъсиси Агентӣ таҳкими асосҳои институтсионалии иқтисоди рақамӣ, рушди инфрасохтори иттилоотиву коммуникатсионӣ ва, ба ин васила, вусъат бахшидани раванди татбиқи ҳукумати электронӣ дар кишвар мебошад» [13].

Дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки санаи 16 декабри соли 2025 ироа гардид, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, ки «То имрӯз барои тақмили маъмурикунонии андоз, тавсеаи ҳамкориҳои фосилавӣ бо шаҳрвандону андозсупорандагон ва густариши иқтисоди рақамӣ дар доираи «Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020 – 2025» як қатор тадбирҳои муҳим амалӣ карда шуданд.

Тадбирҳои амалигардида ба рақамикунонии соҳа, баланд бардоштани сатҳу сифати хизматрасониҳои электронии давлатӣ, соддагардонии иҷрои уҳдадориҳои андозӣ, инчунин, ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва болоравии фарҳанги андозсупориҳои соҳибкорон мусоидат намуданд.

Бо дарназардошти идомаи ислоҳот ва зарурати тақвияти дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ, Ҳукумати мамлакат вазифадор карда мешавад, ки Барномаи нави рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2026 – 2030-ро дар муҳлати кӯтоҳ қабул ва татбиқ намояд» [8].

Маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ бо ислоҳоти низоми миллии андозбандӣ оғоз гардидааст. Ҳадаф аз сиёсати ислоҳоти андозӣ мутобиқ намудани низоми андозбандӣ ба воқеияти иқтисодӣ,

ҳавасмандӣ ва рушди фаъолияти соҳибкорӣ, чалби сармояи хориҷӣ, содагардонии механизми андозбандӣ ва иҷрои уҳдадорихоӣ андозӣ, назорат ва идоракунии андозӣ мебошад.

Ба андешаи Ҳамидова С.Ҳ., «...тақмили низоми андозбандӣ ҳамчун манбаи асосии даромад бояд дар доираи сохтори таҳлили фарогиртар мавриди баррасӣ қарор гирад. Дар ин сохтор чор ҳадафи асосии андозбандӣ муайян мегарданд, аз ҷумла: таъмини даромадҳои давлатӣ; бозтақсимои даромадҳо; пешниҳоди имтиёзҳо; ва азнавбаҳодиҳӣ» [12].

Дар доираи барномаҳои стратегии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи мақомоти андози кишвар барномаҳои рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2011-2019 ва 2020-2025 таҳия ва амалӣ карда шуд.

Тибқи муқаррароти барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025 «...Ҳадафи асосии Барнома фароҳам овардани шароити мусоид барои соҳибкорон ва сармоягузoron, ҳамчун омили асосии афзоиши самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ, инчунин беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои андозӣ мебошад» [1].

Аз рӯи сарчашмаҳои истилоҳӣ «маъмурикунонӣ» аз калимаи латинии «administration» гирифта шуда маъноаш - роҳбарӣ, идоракунӣ мебошад [3].

Мафҳуми маъмурикунонии андоз аз ҷониби муҳаққиқ Солеҳзода А. М., чунин тавсиф дода шудааст: «Муаррифии умумии маъмурикунонии андоз ҳамчун маҷмӯи тадбирҳои идоракунӣ, танзимӣ, иқтисодӣ ва сиёсии давлат дар соҳаи андоз таъриф дода мешавад...» [11].

Таҳти мафҳуми маъмурикунонии андоз «...ҳамчун системаи идоракунии муносибатҳо дар соҳаи андозбандӣ, ки ба қонунгузорӣ дар бораи андозҳо ва пардохтҳо асос ёфтааст» [10] фаҳмида мешавад.

Ба ақидаи муҳаққиқ Герасименко О. А., маънои рақамикунонӣ чунин аст: «Рақамикунонӣ маънои модернизатсия ё тақмил додани равандҳо тавассути истифодаи технологияҳои рақамӣ ва маълумоти рақамӣ мебошад» [2].

Маъмурикунонии рақамии андоз ин ба роҳ мондани хизматрасониҳои андозӣ ва иҷрои уҳдадорихоӣ андозӣ тавассути истифодаи технологияҳои рақамӣ мебошад.

Мусаллам аст, ки маъмурикунонии рақамии андозҳо ин кори сахлу осон нест ва барои ноил гардидан ба ин ҳадаф роҳи тулонӣ ва чандин солҳоро паси сар намудан лозим аст. Зеро ин раванд аз тамоми иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ (бахши давлатӣ ва хусусӣ) коркард ва мувофиқасозии унсурҳои сохториро талаб менамояд.

Мақсад аз маъмурикунонии рақамии андозҳо ин дар шакли муосир ба роҳ мондани хизматрасониҳои андозӣ, сарфа намудани вақти иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ, сода гардонидани муносибатҳои андозии мутақобила, ҳавасмандӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ, дастрасии саривақти ба маълумот, банақшагирӣ ва пешгӯии андозҳо, коркарди фаврии маълумот ва ҳулосабарории андозӣ, даҳолати фаврӣ ба қанораҷӯи аз андозбандӣ ва назорати андозӣ ба ҳисоб меравад.

Яке аз вазифаҳои асосии мақомоти андози кишвар ин «...таъмин намудани воридоти андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет дар муҳлатҳои муқарраршуда аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ...» [4] ба ҳисоб меравад. Иҷрои қисми даромади буҷети давлатӣ масъалаи муҳим ва ҳалқунандаи мушкилотҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин нуқтаи назар тамоми мақомотҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ, ки ба таври мустақим ё ғайримустақим дар муносибатҳои андозӣ иштирокчӣ ё дорандаи иттилоот оид ба андозсупорандагон ва объектҳои андозбандӣ мебошанд, бояд мусоидаткунанда барои иҷрои саривақтӣ ва пурраи қонунгузории андози кишвар бошанд.

Татбиқи амалии андозбандии муосир бе ҳамгироии иттилоотӣ ва табодули фаврии маълумот оид ба андозсупорандагон, объектҳои андозбандӣ ва амалиётҳои андозбандишаванда ҷиҳати сари вақт ва пурра ворид намудани андозҳо ғайриимкон мебошад.

«Субъектҳои асосии сиёсати андоз мақомоти гуногуни давлатӣ ба ҳисоб мераванд, ки мустақим ё ғайримустақим ба ташақкул ва татбиқи сиёсати андозии кишвар таъсир мерасонанд. Ба субъектҳои асосии муносибатҳои андозӣ на танҳо вазорату идораҳо дохил мешаванд, балки ҳамчунин мақомоти ваколатдоре низ шомиланд, ки ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорию дар соҳаи

сиёсати андоз доро буда, самтҳо ва авлавиятҳои асосии сиёсати андозиро муайян менамоянд» [7].

Аз ин лиҳоз, дар қонунгузорию андозии кишвар вобаста ба системаи ҳамгирии иттилоотии андоз чунин оварда шудааст: «Назорат ва мониторинги амалиётҳо байни андозсупоранда ва мақомоти давлатӣ, муассисаҳо ва ташкилотҳо аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ тавассути Системаи ҳамгирии иттилоотии андоз оид ба баҳисобгирӣ, назорат ва мониторинги амалиёти мақомоти давлатӣ ва андозсупоранда (минбаъд – Системаи ҳамгирии иттилоотии андоз) дар речаи мустақим (онлайн) амалӣ карда мешавад...» [4].

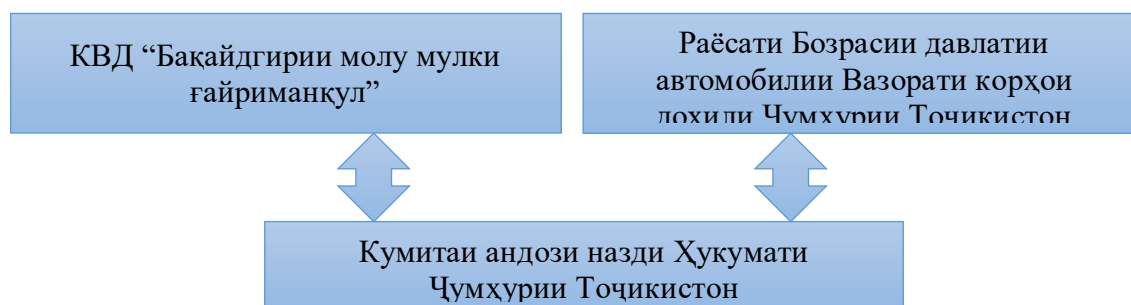
Дар низоми маъмурикунонии рақамии андозҳо, аз ҷумла андозҳои маҳаллӣ мавқеи мақомоти андози кишвар ҳамчун захиракунонда ва коркардкунандаи маҳзани иттилоот бо мақсадҳои андозбандӣ ҷойгоҳи калидӣ дошта, дастрасӣ ва табодули фаврии маълумот дар шакли онлайн дар татбиқи назоратии давлатии андозҳо дар марҳилаи кунуни яке аз масъалаҳои муҳим ва ҳалталаб ба ҳисоб меравад.

Барои ҳалли масъалаи зикргардида дар мадди аввал бояд корҳои зерин ба анҷом расонида шаванд:

1. Коркарди заминаҳои ҳуқуқии ҳамгирии иттилоотии байнихамдигарии мақомотҳои давлатӣ ва баҳши хусусӣ;
2. Тайёр намудани мутахассисони технологияҳои иттилотӣ (it-engineer) донандагони низоми сохтори бахшҳои ҳамгирошаванда;
3. Дастрасӣ ба интернетӣ босуръат;
4. Ташаккули барномаи (интернет-платформа) ягонаи ҳамгирӣ ва табодули маълумот дар байни дорандагони иттилоот.

Бо мақсади ташаккули механизми муосири ҷамъоварӣ ва назорати андозҳои маҳаллӣ чунин як барномаи иттилоотӣ метавонад дар ҳаммонандии маҳзани феҳристи ягонаи давлатӣ ва ҳамгирӣ тибқи принсипи «Равзанаи ягона», ки мутобик ба муқаррароти қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ» ба шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ дар як маврид бо таъмин намудани рақами ягонаи мушаххас додани рақами мушаххаси суғуртавӣ ва рамзи омориро тариқи онлайн пешбини менамояд, анҷом дода шавад.

Бояд қайд намуд, ки дар ҳолати мазкур иштирокчиёни ин ҳамгирии иттилоотӣ мақомотҳои бақайдгирандаи объектҳои андозбандии андозҳои маҳаллӣ, ки дорои феҳристи мустақил мебошанд, ба ҳисоб рафта, бо анҷом додани амалҳои бақайдгирӣ ва азқайдбарорӣ маълумот ба таври фаврӣ тариқи речаи мустақим дар барнома сабт гардида, ба мақомоти андози кишвар барои амалӣ намудани банақшагирӣ, назорат ва пешгӯии андозӣ шароити мусоид фароҳам меоварад (расми 1).

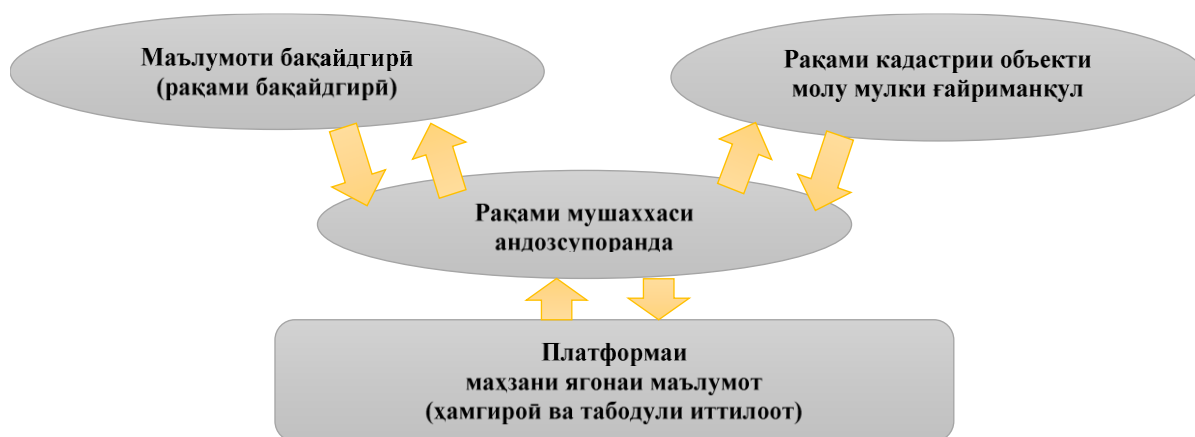

Расми 1. Иштирокчиёни ҳамгирии иттилоотии андозҳои маҳаллӣ

Мавриди зикр аст, ки дар тури истиқлолияти давлатӣ мақомоти андози кишвар дар татбиқи амалии ҷорӣ намудани барномаҳои компютерӣ ва истифодаи технологияҳои иттилоотӣ таҷрибаи зарури касб намуда, дар доираи барномаҳои соҳавӣ зина ба зина дастурҳои техникӣ дар самти маъмурикунонии андоз аз ҷониби Корхонаи воҳидии давлатии «Маркази барномасозии маъмурикунонии андоз» мавриди татбиқи амалӣ қарор мегиранд.

Ногуфта намонад, ки дар айни замон дар доираи барномаҳои рушди маъмуркунонии андоз «...дар мақомоти андози кишвар, дар маҷмӯъ, 81 адад хизматрасонии давлатӣ дар шакли электронӣ мавриди истифода қарор дорад. Бояд зикр намуд, ки ташкили чунин хизматрасониҳо барои сода ва осон кардани иҷрои уҳдадориҳои андозӣ мусоидат намуда, бо дарназардошти рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонӣ мунтазам тақмил ёфта истодаанд» [9]. Ҷори гардидани хизматрасониҳои давлатӣ дар шакли электронӣ (рақамӣ) яке аз омилҳои заминавӣ ва муҳим дар самти рушди рақамикунории иқтисодиёти миллий ва Ҳукумати электронӣ, инчунин ба роҳ мондан ва гузаронидани истифодабарандагонӣ (андозсупорандагон) технологияҳои иттилоотӣ ба худхизматрасонӣ ба шумор меравад.

Ба ақидаи муаллиф дар ташаккули низоми маъмурикунонии рақамии андозҳо, аз ҷумла андозҳои маҳаллӣ ва назорати саривақтии воридоти онҳо ба бучети давлатӣ рақамҳои бақайдгирӣ воситаҳои нақлиёт, рақами кадастрии объектҳои ғайриманқул ва рақами мушаххаси андозсупоранда мавқеи хоса ва калидиро мебозанд. Замима ё пайваст намудани рақамҳои дар боло зикршудаи объектҳои андозбандӣ ба рақами мушаххаси андозсупорандагон на танҳо ба мақомоти андози кишвар балки ба дигар иштирокчиёни муносибатҳои ҳамгироии иттилотӣ барои дастрасӣ ба маълумоти ғайрӣ ва амали намудани ваколатҳои хизматӣ доираи васеи имкониятҳоро фароҳам меоварад (расми 2).

Расми 2. Маҳзани ягонаи маълумот бо истифода аз рақамҳои мушаххаснамоӣ дар доираи ҳамгироии иттилоотӣ

Рақами мушаххаси андозсупоранда рақами махсусе мебошад, ки «Ба ҳар андозсупоранда – шахси воқеӣ ва (ё) ҳуқуқӣ, филиал ва (ё) намоёндагии шахси ҳуқуқии хориҷӣ ҳангоми баҳисобгирӣ дар мақомоти андоз ба сифати андозсупоранда рақами мушаххаси андозсупоранда дода мешавад» [4].

Дар қонунгузорӣ тахти мафҳуми рақами кадастрии объекти молу мулки ғайриманқул чунин оварда шудааст: «...рақами кадастрии объекти молу мулки ғайриманқул – рақами ягонаи дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон тақрибнашаванда ва ивазнашавандае, ки дар тамоми давраи мавҷудият ва барҳамхурии мавҷудияти молу мулки ғайриманқул нигоҳ дошта мешавад» [6].

Мафҳуми маълумоти бақайдгирӣ дар қонунгузорӣ чунин шарҳ дода шудааст: «...**маълумоти бақайдгирӣ** - рақами бақайдгирӣ, вин код, тамға, навъ, соли барориш, рақами бордон, рақами шассӣ, ранг, қувваи муҳаррик, иқтидори борбардорӣ, вазни ҳолис, соҳиб, суроға, асоси бақайдгирӣ, маҳали бақайдгирӣ, қайдҳои махсус» [5].

Мутобиқи қонунгузориҳои андоз «...Андозсупорандагон уҳдадоранд рақами мушаххаси худро дар ҳисоботи андозӣ, мукотибот бо мақомоти андоз, гумрук ё молия, дар муносибатҳои мутақобила бо дигар мақомоти ваколатдор, дар эълomiaҳои гумрукӣ, ҳуҷҷатҳои пардохтӣ, харҷномаҳо, чекҳои дастгоҳҳои назоратӣ-ҳазинавӣ, ҳуҷҷатҳои қарбӣ, шартномаҳо, бланкҳо ва муҳрҳо нишон диҳанд» [4].

Яке аз масоили ҳалталаби андозҳои маҳаллӣ сари вақт ва дар муҳлатҳои муқарраргардида пардохт нагардидани он ба ҳисоб меварад, ки ин омил дар навбати худ ба афзоиш ёфтани қарзи андозӣ, пардохтпазирии андозсупорандагон ва қисми даромади буҷети давлатӣ таъсири манфӣ мерасонад. Аз як тараф сабаби дар чунин вазъ қарор доштани андозсупории андозсупорандагон эҳтимол дар надонистани қоидаҳои андозбандӣ, фарҳанги андозсупорӣ ва дигар омилҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва аз тарафи дигар бошад сари вақт ва бо истифода аз технологияҳои рақамӣ (дар ҳамгирӣ бо ширкатҳои мобилӣ) огоҳ нагардидани онҳо мебошад, ки боиси пайдо гардидани баҳси андозӣ мегардад.

Дар ҳалли масъалаи мазкур чиҳати сари вақт ва пурра ворид намудани андозҳои маҳаллӣ ва умумичумхуриявӣ рақами мушаххаси андозсупоранда метавонад фишанги асосии таъсиррасон дар муносибатҳои андозӣ бошад.

Дар асоси муайян намудани критерияи хавфи напардохтани андозҳои маҳаллӣ ва дохил намудани чунин андозсупоранагон ба рӯйхати андозсупорандагони бемаъсулият ва ҳамзамон дохил намудани рақами мушаххаси андозсупоранда аз рӯйхати ғайриғайрибаъл ба яке аз шаклҳои муҷозот ва ҷавобгарии рақамӣ метавон бошад.

Пеш аз он, ки имкониятҳои муҷозоти дар боло зикршуда номбар намоем мехостем як нуқтаи муҳимро қайд намоем, ки татбиқи ин ақида метавонад боиси бархурди манфиатҳои иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ гардад, аз ин лиҳоз, омӯзиши ҳамаҷонибаи (комплексии) ҳуқуқи чиҳати маҳдуд ё поймол нагардидани ҳуқуқҳои (шаҳрвандон) андозсупорандагонро талаб менамояд.

Ғайриғайрибаъл намудани рақами мушаххаси андозсупоранда дар доираи ҳамгирӣ иттилоӣ метавонад муҷозотҳои (маҳдудкунии) зеринро пешбинӣ намояд:

1. Маҳдуд сохтани амалҳои нотариалӣ чиҳати бегона кардан ё ҳуқуқи истифодаи молу мулки манқул ва ғайриманқул;
2. Маҳдуд намудани содирот ва воридоти молу маҳсулот тариқи гузаргоҳи гумрукӣ;
3. Маҳдудсозии дастрасӣ ба чиптаҳои роҳи оҳан ва ҳавопаймо;
4. Маҳдудияти дастрасӣ ба хизматрасониҳои алоқаи барқӣ (ширкатҳои мобилӣ).

Рӯйхати муҷозоти маҳдудсозиро бо истифода аз рақами мушаххаси андозсупоранда метавон дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ истифода намуд, роҳандозии ин механизм метавонад ба усулҳои таъмини иҷрои уҳдадорӣҳои андозӣ ва чораҳои маҷбуран ситонидани қарзи андозҳо таъсиррасон буда, барои коҳиш додани қарзи андозӣ ва пешгирии бавучудойи он мусоидат намояд, аммо бояд зикр намуд, ки барои андозсупорандагони бемаъсулият, ки дорои таърихи мусбии андозсупорӣ мебошанд, чиҳати ҳавасмандгардонӣ дар қонунгузори андоз доираи васеи афзалиятҳои андозӣ (имтиёзҳо), (қарз ё батаъхиргузори андозӣ) коркард, таҳия ва қабул карда шаванд. Дар шароити муосир меъёрҳои қонунгузори андоз бояд хусусияти на маҳдудкунанда балки мусоидаткунандаро доро бошанд то андозсупорандагон кушиши бо ҳар роҳи усул канораҷӯи аз андозсупориро пешаи худ нанамоянд. Зеро муҳит ва фазои андозбандӣ ва андозсупорӣ аз бахшҳои дигари вазъи иқтисодӣ-иҷтимоӣ вобастагии амиқ дошта, таъсири манфӣ ё мусбии он ба ҷамъоварӣ ва пардохтпазирии андозсупорандагон бе натиҷа намеронад.

Дар ҷамъбаст ҳаминаро қайд намудан зарур аст, ки ба роҳ мондани механизми маъмурикунонии андозҳои маҳаллӣ дар доираи ҳамгирӣ иттилоотӣ бо истифода аз технологияҳои рақамӣ барои таъмини қисми даромади буҷетҳои маҳаллӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли ва амалӣ намудани барномаҳои (нақшаҳои) мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар шаҳру ноҳияҳо самарабахш буда, дар рушди соҳаҳои иқтисодӣ – иҷтимоии минтақаҳои кишвар шароити мусоид фароҳам меорад.

АДАБИЁТ:

1. Барномаи рушди маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 аз 30 декабри соли 2019, №643.
2. Герасименко, О. А. Цифровизация налогового администрирования на этапе цифровой трансформации экономики России / О. А. Герасименко, А. В. Мельничук // Международный

- журнал гуманитарных и естественных наук. – 2023. – № 12-2(87). – С. 160-163. – DOI 10.24412/2500-1000-2023-12-2-160-163. – EDN BNDIMH.
3. Давлятов Э.М., Рушди маъмурикунонии андоз дар шароити рақамикунонии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]/ Давлятов Э. М., Қурбонов Б. М., Рачабов К. Р. // Паёми донишгоҳи давлатии Тоҷикистон – Душанбе, 2023-4/2 (50)/2023. С.123-127.
 4. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон., ш. Душанбе аз 23.12.2021, №1844. М. 79, 80, 162.
 5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тартиби ба қайд ва ба ҳисоб гирифтани воситаҳои нақлиёт, инчунин ба онҳо додани шаҳодатномаи бақайдгирӣ ва рақамҳои бақайдгирии давлатӣ аз 23 октябри соли соли 1999, №441.
 6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бақайдгирии давлатии молу мулки ғайриманкул ва ҳуқуқҳо ба он аз 20 марти соли 2008, №375.
 7. Налоговая система Республики Таджикистан как фактор перехода национальной экономики к устойчивому развитию / Раджабов Р.К., Курбонов А.Р., Хамидова С.Х. // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. 2023. № 2-2 (47). С. 7-17. ISSN 2413-5151.
 8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ (захираи электронӣ) <https://www.president.tj/event/missives/54181>.
 9. Рӯзномаи «БОҶУ ХИРОҶ» аз 27 июли соли 2023, №30 (1385). С.4.
 10. Садикова Н.В., Цельникер Г.Ф. Налоговое администрирование и его сущность // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2020. №5-2.
 11. Солеҳзода А. М. Налоговое администрирование в Республике Таджикистан: Учебное пособие. Душанбе: «Мега-принт, 2018. С. 9.
 12. Хамидова С.Х. Роль налоговой системы Республики Таджикистан в структуре национальной экономики / С.Х. Хамидова // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе, 2019 часть 2 №5 - С.20 -26 (1,0 п.л.). ISSN 2413-5151.
 13. Шаҳноз Қ, "Ҷумҳурият" Воқеияти нави ҷаҳони муосир. дар бораи дастовардҳои Тоҷикистон дар татбиқи иқтисодиёти рақамӣ(Санаи нашр: 21.02.2024 №: 36-37) [Захираи электронӣ] <https://jumhuriyat.tj/2709-voeijati-navi-aoni-muosir-dar-borai-dastovardoi-toikiston-dar-tatbii-itisodieti-raam.htm>.

УДК 338.439.02:339.9

Ёкубова Н.Ё.

НАҚШИ ОМИЛҲОИ ИҚТИСОДИИ БЕРУНА ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВИИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИӢ

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур омилҳои афзалиятноки таъмини амнияти озуқаворӣ дар шароити муосир мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор гирифтаанд. Муаллиф стратегияҳои асосии таъмини амнияти озуқаворӣ миллиро баррасӣ намуда, таснифи муфассали омилҳои иқтисодии берунро, ки ба суботи бозори ғизо таъсир мерасонанд, пешниҳод кардааст. Махсусан, нақши савдои хориҷии маҳсулоти кишоварзӣ, захираҳои аграрӣ ва иқтисодии истеҳсоли дохилӣ ҳамчун омилҳои калидии муайянкунандаи амнияти миллии озуқаворӣ асоснок карда шудаанд.

Калидвожаҳо: амнияти озуқаворӣ, маҳсулоти кишоварзӣ, худтаъминкунӣ, бозори озуқаворӣ, омилҳои дохилӣ ва берунӣ, истеҳсолоти миллий, воридот, содирот, стратегияи иқтисодӣ.

Ёкубова Н.Ё.

РОЛЬ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ГЛОБАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В данной статье исследованы приоритетные факторы обеспечения продовольственной безопасности в современных условиях. Рассмотрены характеристики основных стратегий обеспечения национальной продовольственной безопасности. Подробно изучена классификация внешних экономических факторов, влияющих на устойчивость продовольственного рынка. Обосновано, что ключевым фактором является внешняя торговля сельскохозяйственной продукцией и ресурсами в их взаимосвязи с национальным производственным потенциалом, что определяет общую стратегию страны по обеспечению продовольственной независимости.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, сельскохозяйственная продукция, самообеспеченность, продовольственный рынок, внутренние и внешние факторы, национальное производство, импорт, экспорт, экономическая стратегия.

Yakubova N.Y.

THE ROLE OF EXTERNAL ECONOMIC FACTORS IN ENSURING FOOD SECURITY IN THE GLOBAL CONDITIONS OF ECONOMIC RELATIONS

Annotation. This article investigates priority factors for ensuring food security in contemporary conditions. It examines the characteristics of key strategies for national food security and provides a detailed classification of external economic factors that influence food market stability. The study demonstrates that the core factor is foreign trade in agricultural products and resources, along with its relationship to national production capacity, which ultimately determines a country's strategy for achieving food independence.

Keywords: food security, agricultural products, self-sufficiency, food market, internal and external factors, national production, import, export, economic strategy.

Муқаддима. Агар давлат талаботи истеъмолии шаҳрвандонро аз ҳисоби маҳсулоти ватанӣ таъмин намояд, ин нишонаи воқеии худтаъминкунии иқтисодист. Ҳадафи ниҳони сиёсати аграрӣ низ аз коҳиш додани вобастагӣ аз омилҳои беруна ва ҳифзи бозори дохилӣ аз ноустувориҳои ҷаҳонӣ иборат мебошад.

Яке аз рукнҳои калидии устувори амнияти озуқаворӣ — ин тақвияти иқтисодии истеҳсоли дохилӣ маҳсуб меёбад. Таҷрибаи бӯҳрони ҷаҳонӣ солҳои 2007-2008 собит намуд, ки тақвияти захираҳои миллӣ аҳамияти стратегӣ дорад [9, с.67].

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Амнияти озуқаворӣ мафҳуми фарогир буда, танҳо бо худтаъминкунӣ маҳдуд намегардад. Воқеият нишон медиҳад, ки дастбӣ ба истиқлолияти пурраи истеҳсоли (100%) барои аксари мамлакатҳо бинобар сабабҳои гуногуни иқтисодӣ ва геополитикӣ душвор аст. Ҳатто дар заминаи рушди истеҳсолоти ҷаҳонӣ, сатҳи миёнаи худкифӣ кишварҳо дар солҳои охир рӯ ба пастшавӣ овардааст.

Методу усулҳо. Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии Созмони Милали Муттаҳид барои чен кардани ин паҳлӯи иқтисодӣ зарифи SSR-ро пешниҳод намудааст [9, с.78]. Ин нишондиҳанда ҳиссаи маводи ғизоии ватаниро дар ҳаҷми умумии таъминот муайян мекунад. Дар асоси он, дараҷаи худтаъминкунии давлатҳо гурӯҳбандӣ мешавад: аз сатҳи заиф (то 80%) то сатҳи баланди эътимоднок (зиёда аз 120%).

$$SSR = \frac{P}{P+I-E+\Delta S} \times 100 \quad (1)$$

ки дар ин ҷо:

P – истеҳсолоти дохилӣ;

I – ҳачми воридот;
E – ҳачми содирот;
ΔS – тағирёбии захираҳо.

Тибқи таҷрибаи байналмилалӣ, методҳои таъмини амнияти озуқаворӣ фароҳ мебошанд. Ҳар як ҷумҳурии бояд кӯшиш ба харҷ диҳад, ки истеҳсоли маҳсулоти ғизоиро дар дохил афзун намояд, хусусан агар имкониятҳои табииву иқтисодӣ инро тақозо кунанд [12, с.90].

Воридоти маҳсулот дар якҷоягӣ бо низоми савдои беруна ва захираҳои мавҷуда, ҳамчун василаи иловагии устувори амнияти озуқаворӣ хизмат мекунад.

Равишҳои классикӣ собит месозанд, ки амнияти озуқаворӣ, пеш аз ҳама, ба қобилияти харидорӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизо ишора мекунад. Ҳамин тавр, омилҳои ба мисли пешниҳоди маҳсулот дар бозор ва стратегияи тичорати хориҷии давлат марзи байни худтаъминкунии озуқаворӣ ва амнияти озуқавориро муайян менамоянд.

Мувозинати миёни истеҳсоли миллӣ ва воридоти маҳсулоти ғизоӣ яке аз нишондиҳандаҳои асосии амнияти озуқаворӣ ба шумор меравад. Гурӯҳе аз пажӯҳишгарон бар он ақидаанд, ки барои таъмини амнияти комил, бояд 75-80 фоизи талаботи бозор аз ҳисоби захираҳои ватанӣ пӯшонида шавад [7, с.78].

Баробари ба 20-25 фоиз расидани вобастагӣ аз воридот, хатарҳои амниятӣ дар ин соҳа афзоиш меёбанд [1, с.31].

Бо вуҷуди ин, вобаста ба шароити ҳоси ҳар як кишвар, ин нишондиҳандаҳо тағйирёбанда мебошанд. Имрӯз давлатҳо вобаста ба имкониятҳои худ яке аз стратегияҳои "food self-sufficiency" ё "food self-reliance"-ро пеша мекунанд, ки дар онҳо нақши манбаҳои беруна ва дохилӣ ба таври мутафовит муайян карда мешавад.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Мафҳуми истиқлолияти озуқаворӣ, ки аз нимаи солҳои 90-уми асри гузашта маъмул гашт, бештар ҳамчун посухи ҷомеаи шахрвандӣ ба сиёсати СҶТ ва ҷаҳонишавии бозори ғизо шинохта мешавад [8, с.55]. Ҳаракати 'La Via Campesina' бо ин роҳ меҳост нақши деҳқонони маҳаллиро дар муқобили корпоратсияҳои бузург ҷифз намояд.

Таҳлили стратегияҳои мазкур дар ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки миёни олимони вобаста ба ин масъала дидгоҳҳои мухталиф мавҷуданд. Масалан, як гурӯҳ олимони (Ахметшина Л.Г., Носов В.В. ва дигарон) вобаста ба сатҳи рушди аграрӣ стратегияҳоро ба навъҳои содиротӣ ва протекционистӣ ҷудо мекунанд [8, с.45].

Аз сӯйи дигар, олимони Гумеров ва Гусева фарқияти ҷиддиро миёни худтаъминкунии мустақим ва худруйпушкунӣ (self-reliance) мебинанд [7, с.88].

Маҳз ҳамин равиши охирин имкон медиҳад, ки стратегияи 'food self-reliance' ба таври амиқ дар ҷадвали 1 ташреҳ дода шавад.

Ҷадвали 1

Тавсифи стратегияҳои асосии таъмини амнияти озуқаворӣ миллӣ

Аломати муқоисаи стратегияҳо	Стратегияи таъмини амнияти озуқаворӣ миллӣ		Стратегия-алтернативаи амнияти озуқаворӣ
	Food self-sufficiency (худтаъминкунии озуқаворӣ)	Food self-reliance (худруйпушкунӣ озуқаворӣ)	
Истеҳсоли дохилӣ	Дар миқдоре, ки баробар ё бештар аз он истеъмолшуда дар дохили кишвар аст	Танҳо истеҳсолот дар доираи бартарии муқоисавӣ самаранок аст. Афзалият дар дастрасии маводи ғизоӣ бидуни ягон талабот ба пайдоиши он мебошад.	Истеҳсолкунандагонӣ ҷамоатӣ ва оилавӣ, ки дорои хусусияти ғайрисаноатӣ ва бо истифода аз усулҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза ва устувор
Соҳаи кишоварзӣ (моделҳои технологӣ)	Саноатӣ, органикӣ	Саноатӣ, биологӣ, органикӣ	Органикӣ

Савдо	Афзалият дар така ба истеҳсолоти дохилӣ аст, ки норасоии онро тавассути савдо ҷуброн кардан мумкин аст.	Либерализатсия. Дар ҳолати ба назар гирифтани самаранокии иқтисодӣ истифода мешавад. Амниятӣ озуқавориро тақвият медиҳад.	Таҳдид ба амниятӣ озуқаворӣ. Озуқаворӣ ва саноати кишоварзӣ аз созишномаҳои тичоратӣ хориҷ карда мешаванд. Танҳо дар ҳолатҳои нокифоя будани истеҳсоли ватанӣ барои қонеъ кардани эҳтиёҷот истифода мешавад
Воридот	Маҳдуд. Барои барқарор кардани тавозун истифода мешавад	Барои таъмини гуногунрангӣ ва ғанӣ гардонидани норасоии маҳсулоти ғизоӣ муҳим аст	Минималӣ, дар ҳолатҳои ҳадди ақал
Содирот	Эҳтимол	Ҳатмӣ (даромад аз содирот барои қонеъ кардани ниёз ба воридот мусоидат мекунад)	Самтгирии истеҳсолот ба бозорҳои маҳаллӣ. Содирот вақте ки дар минтақаҳои истеҳсолкунанда зиёдатӣ вучуд дорад.
Хусусиятҳои хоси стратегия	Назорати давлатии истеҳсол ва тақсими маҳсулоти озуқаворӣ; рушди заминҳои кишоварзӣ; беҳтар кардани сифати зиндагӣ дар деҳот; рушди комплекси агросаноатии кишвар; ҳадафгирии ҳадди ақали истеҳсоли дохилӣ	Истифодаи бартариҳои муқоисавӣ. Заминҳои киштшавандаро метавон барои истеҳсоли маҳсулоти ғайрихӯрок-вориҳои ғайрихӯрокворӣ истифода бурд, дар ҳоле ки маҳсулоти хӯрокворӣ аз ҳисоби тичорати хориҷӣ таъмин карда мешаванд. Устувори таъминоти озуқаворӣ беруна аз ҷониби иқтисодии кишвар кафолат дода мешавад.	Дастрасии деҳқонон ба бозорҳои маҳаллӣ; субсидияҳо бе зарар ба дигар кишварҳо; хӯрокворӣ барои саломатӣ бояд солим, дастрас ва аз ҷиҳати фарҳангӣ мувофиқ бошад; дастгирии давлатӣ барои соҳаи кишоварзӣ; манъи демпинг ва монополияҳо; принципҳои агроэкология ва кишоварзии устувор; манъи истифодаи ГМО
Таъмини амниятӣ озуқаворӣ дар ҳамаи сатҳҳо	Кафолат дода намешавад		
Намунаи кишварҳо	Федератсияи Русия; кишварҳои, ки ивазкунии воридотро амалӣ мекунанд	Кишварҳои Иттиҳоди Аврупо; Ҷопон; Иёлоти Муттаҳида; Канада; Аргентина	

***Сарчашма:** Аз тарафи муаллиф дар асоси омузиши адабиётҳои илмӣ таҳия шудааст.

Мувофиқи принципҳои дар соли 1996 қабулшуда, стратегияи амниятӣ озуқаворӣ ҳар як кишвар бояд инфиродӣ ва ба захираҳои худии он таъкидан ба бошад, то дар ниҳоят ба суботи умумичаҳонӣ мусоидат кунад.

Вале бояд эътироф кард, ки дар адабиёти иқтисодӣ таъсири омилҳои беруна ба ин соҳа ҳамаҷанба мушаххас нашудааст. Сарфи назар аз пажӯҳишҳои муҳими олимони ба монанди Н.В. Святкох, Б.А. Мелников ва Н.С. Безматерных, аксари таснифоти мавҷуда динамикаи воқеии иқтисоди муносири ҷаҳониро ба назар намегиранд [1, с.87]. Ин боиси он мегардад, ки

робитаи байниҳамдигарии омилҳо ва таъсири онҳо ба амнияти миллии озуқаворӣ дар сатҳи назариявӣ норавшан боқӣ монад.

Хулоса, омилҳои иқтисодии беруна дар заминаи амнияти озуқаворӣ ҳамчун низоми қувваҳои муҳаррик ва фишангҳои иқтисодие фаҳмида мешаванд, ки аз равандҳои ҷаҳонишавӣ ва тақсимои байналмилалӣ меҳнат сарчашма мегиранд. Ҳангоми таҳлили ин омилҳо, ба назар гирифтани хусусиятҳои зерин зарур аст [3, с.43]:

- Хусусияти дутарафа: Вобаста аз шароит, як омил метавонад ҳамзамон ҳамчун таҳдид ва ҳам ҳамчун имконият барои таҳкими амнияти озуқаворӣ хизмат кунад ва таъсири он метавонад мустақим ё бавосита сураат гирад.
- Фарогирии сатҳҳо: Таъсири ин омилҳо маҳдуд набуда, тамоми зинаҳои амнияти озуқавориро — аз миқёси ҷаҳониву минтақавӣ то сатҳи давлатӣ ва ҳатто иқтисодиёти алоҳидаи хонаводаҳо фаро мегирад.
- Ҳамбастагии замонӣ: Таъсири якчанд омилҳои иқтисодие, ки дар алоҳидагӣ амал мекунанд, метавонад дар як давраи муайян ба ҳам рост омада, таъсири муштарак (синергетикӣ) расонад.
- Робитаи мутақобила: Омилҳои беруна қодиранд заминаро барои пайдоиши омилҳои нави дохилӣ ва берунӣ фароҳам оранд, ҳарчанд дар ибтидо онҳо аз якдигар вобастагии мустақим надошта бошанд.

Дар ҷадвали 2 таснифоти омилҳои иқтисодии беруна, ки ба амнияти озуқаворӣ таъсир мерасонанд, дар шароити кунунии рушди иқтисодии ҷаҳонӣ оварда шудааст.

Ҷадвали 2

Таснифи омилҳои иқтисодии берунаи таъминкунандаи амнияти озуқаворӣ

Гурӯҳи омилҳо	Моҳияти таснифот	Нишондиҳандаҳои асосӣ
Макроиктисодӣ	Сатҳи рушди иқтисоди ҷаҳон ва соҳаи кишоварзӣ	Суръати афзоиши ММД-и ҷаҳонӣ, ҳиссаи АИУ-и соҳаи аграрӣ, сатҳи шуғли аҳоли дар деҳот.
Нархгузорӣ	Динамикаи нархҳо дар бозорҳои беруна ва дохилӣ	Нархҳои импортӣ ва экспортӣ, тағйирёбии қурби асъори миллий.
Тичоратӣ	Равандҳои мубодилаи маҳсулоти кишоварзӣ	Ҳаҷми содирот, воридот ва амалиётҳои реэкспортӣ.
Инвеститсионӣ	Ҷалби сармояи хориҷӣ ба бахши агросаноатӣ	Сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ (СМХ), фаъолияти ТНК ва қарзҳои беруна.
Протекционистӣ	Сиёсати ҳимоятгари давлат	Тарифҳои гумрукӣ, квотаҳо, субсидияҳои давлатӣ ва ивазкунии воридот.
Дестабилизатсионӣ	Ҳолатҳои фавқуллода ва бӯхронӣ	Таҳримҳо, низоъҳои геополитикӣ, пандемияҳо ва офатҳои табиӣ.
Интегратсионӣ	Ҳамкорӣҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ	Иштирок дар иттиҳодияҳои иқтисодӣ, ташкили корхонаҳои муштарак.
Институтсионалӣ	Идоракунии ҷаҳонӣ ва стандартҳо	Узвият дар СҶТ (WTO), ФАО (FAO), риояи конвенсияҳо ва стандартҳои байналмилалӣ.
Гуманитарӣ	Кӯмакҳои бебозгашти байналмилалӣ	Барномаҳои кӯмаки озуқаворӣ ва хайрияҳои ҷаҳонӣ.
Гурӯҳи омилҳо	Моҳияти таснифот	Нишондиҳандаҳои асосӣ
Макроиктисодӣ	Сатҳи рушди иқтисоди ҷаҳон ва соҳаи кишоварзӣ	Суръати афзоиши ММД-и ҷаҳонӣ, ҳиссаи АИУ-и соҳаи аграрӣ, сатҳи шуғли аҳоли дар деҳот.
Нархгузорӣ	Динамикаи нархҳо дар бозорҳои беруна ва дохилӣ	Нархҳои импортӣ ва экспортӣ, тағйирёбии қурби асъори миллий.

Тичоратӣ	Равандҳои мубодилаи маҳсулоти кишоварзӣ	Ҳаҷми содирот, воридот ва амалиётҳои резкспортӣ.
Инвеститсионӣ	Ҷалби сармояи хориҷӣ ба баҳши агросаноатӣ	Сармоягузори мустақими хориҷӣ (СМХ), ғайриҷалби ТНК ва қарзҳои беруна.
Протекционистӣ	Сиёсати ҳимоятгари давлат	Тарифҳои гумрукӣ, квотаҳо, субсидияҳои давлатӣ ва ивазкунии воридот.
Дестабилизатсионӣ	Ҳолатҳои ғайриқонуни ва ғайриқонуни	Таҳримҳо, низоъҳои геополитикӣ, пандемияҳо ва офатҳои табиӣ.
Интеграционӣ	Ҳамкории минтақавӣ ва байналмилалӣ	Иштирок дар иттиҳодияҳои иқтисодӣ, ташкили корхонаҳои муштарак.
Институтсионалӣ	Идоракунии ҷаҳонӣ ва стандартҳо	Узвӣ дар СҶТ (WTO), ҶАО (FAO), риояи конвенсияҳо ва стандартҳои байналмилалӣ.
Гуманитарӣ	Қўмакҳои бебозғашти байналмилалӣ	Барномаҳои қўмаки озуқаворӣ ва хайрияҳои ҷаҳонӣ.

***Сарчашма.** Аз тарафи муаллиф дар асоси омузиши адабиётҳои илмӣ таҳия шудааст.

1. Гурӯҳи омилҳои умумии иқтисодӣ. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои муътамади байналмилалӣ, аз ҷумла ҶАО, таназзули иқтисоди ҷаҳонӣ ва ноустувории нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ яке аз сабабҳои асосии камбудӣ ғизо дар сайёра ба шумор меравад [2, с.45]. Гузариш аз модели худтаъминкунии пӯшида ба модели тичорати кушоди байналмилалӣ боиси он гашт, ки маҳсулоти кишоварзӣ ба моли стратегияи глобалӣ мубаддал шавад. Имрӯз ягон кишвар наметавонад амнияти озуқаворӣ худро бидуни назардошти вазъияти бозорҳои беруна ва муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ қомилан таъмин наояд. Ҳамин тариқ, омилҳои умумии иқтисодӣ заминаи асосиро барои ташаккули сиёсати аграрии давлатҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ ба вуҷуд меорад.

Кишоварзӣ дар занҷири истеҳсол ва тақсими маҳсулоти кишоварзӣ ва дар натиҷа, дар таъмини аҳолии ҷаҳон бо маводи ғизоӣ нақши муҳим мебозад. Ҳиссаи он дар ММД-и ҷаҳонӣ то соли 2024 4,02% -ро ташкил дод, ки аз соли 2000 инҷониб 0,66% афзоиш ёфтааст. Кишоварзӣ, аз ҷумла хоҷагии ҷангал ва моҳидорӣ, пас аз баҳши хизматрасонӣ дуввумин қорфармои бузурги ҷаҳон аст. Сарфи назар аз коҳиши шугли аҳоли дар соҳаи кишоварзӣ самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ афзоиш ёфтааст, ки ин дар афзоиши ҳосилнокии меҳнат инъикос ёфтааст. Арзиши иловашудаи кишоварзӣ байни солҳои 2024 ва 2025 52% афзоиш ёфта, ба 3,4 триллион доллар расидааст [4, с.101].

Афзоиши аҳоли ва некуаҳолии он талабот ва тарзи истеъмоли умумии маҳсулоти озуқавориро муайян мекунад, ки истеҳсоли дохилӣ ва тичорати хориҷӣ ба он мутобик қарда мешавад. Тибқи пешгӯиҳои СММ, аҳолии ҷаҳон то соли 2050 2 миллиард нафар афзоиш ёфта, ба 9,7 миллиард, то соли 2080 ба 10,8 миллиард ва то соли 2100 ба 11 миллиард мерасад [11, с. 80].

Чунин суръати афзоиши аҳоли дар назди соҳаи кишоварзии ҷаҳонӣ вазифаҳои наву мураккабро мегузорад. Маҳдудияти захираҳои заминӣ аз як тараф ва зарурати таъмини ғизои қариб 11 миллиард нафар аз тарафи дигар, тақозо мекунад, ки кишварҳои стратегияҳои амнияти озуқаворӣ худро ба самти интенсификасияи инноватсионӣ равона кунанд. Барои Тоҷикистон, ки дорои афзоиши баланди демографӣ мебошад, ин пешгӯиҳо хушдоре ҳастанд ҷиҳати истифодаи самараноки ҳар як ваҷаб замини қорам ва ворид намудани технологияҳои обёрии қаммасраф.

Тибқи нишондиҳандаҳои охир, дар соли 2024 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ дар миқёси сайёра бо суръати 3,1% афзоиш ёфта, ба 129 миллион тонна расид. Ин ҷаҳиш асосан дар заминаи эҳёи талаботи истеъмоли ва тавсеаи истеҳсоли зироатҳои ғалладона ба вуқӯъ пайваست. Интизор меравад, ки дар соли 2025 истеҳсоли ғалладонагӣ боз 4,4% боло рафта, ҳаҷми умумии он ба 2 990 миллион тонна баробар шавад. Вале, бо вуҷуди ин қарамҳои мусбат, масъалаҳои бунёди амнияти озуқаворӣ, аз ҷумла гуруснагии музмин ва норасоии маводи ғизоӣ,

ҳамчун ҷолишҳои асосии ҷаҳонӣ боқӣ мемонанд. Ин мушкilot давлатҳоро водор месозанд, ки ҳаҷми истеҳсол ва мубодилаи тиҷоратии маҳсулоти стратегиро пайваста афзоиш диҳанд.

Дар харитаи ҷаҳонии истеъмол, минтақаҳои Осиёи Ҷанубиву Шарқӣ ва Африқо ҳамчун марказҳои босуръат рушдкунада эътироф мешаванд. Афзоиши ҳиссаи табақии миёна дар ин минтақаҳо боиси тағйирёбии сохтори истеъмол ва талабот ба ғизои босифат мегардад. Бо назардошти суръати афзоиши аҳоли, пешгӯӣ мешавад, ки то соли 2050 ниёзи ҷаҳонӣ ба озуқаворӣ 35-50% зиёд хоҳад шуд [11, с.90]. Барои қонё кардани ин талабот, иқтисодии истеҳсолии ҷаҳон бояд то миёнаи аср на камтар аз 60% тавсеа ёбад. Чунин вазъият табиист, ки ҳаҷми содироти байналмилалиро низ мутаносибан боло мебарад.

Сарфи назар аз қомеъҳои технологӣ дар баҳши аграрӣ, мушкilotи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, аз қабилӣ нобаробарии тақсмоти даромад ва сатҳи баланди бекорӣ, монеаҳои асосӣ дар роҳи дастрасии аҳоли ба маводи ғизоӣ боқӣ мемонанд. Ин омилҳо боиси ба вучуд омадани номутаносибӣ (дисбаланс) миёни ҳаҷми истеҳсоли ҷаҳонӣ ва талаботи воқеии истеъмолкунандагон гашта, нишондиҳандаҳои амнияти озуқавориро дар бисёр минтақаҳо қоҳиш медиҳанд.

2. Омилҳои нархӣ ва конъюнктураи бозор. Бозори муносири озуқаворӣ ҷаҳонӣ дар асоси принсипи "интиқоли нарх" (price transmission) фаъолият менамояд. Моҳияти ин механизм аз он иборат аст, ки ҳар гуна тағйирёбии нархҳои содиротӣ дар биржаҳои ҷаҳонӣ ба таври занҷиравӣ ба нархҳои чаканаи бозори дохилӣ таъсир мерасонад [8, с.34]. Ин раванд дорои хусусияти мутақобила буда, дараҷаи дастрасии иқтисодии маводи озуқавориро барои табақаҳои мухталифи ҷомеа муайян мекунад.

Истилоҳи "netback"-и саноати нафт инчунин ба бозорҳои кишоварзӣ дахл дорад. Дар соҳаи истеҳсоли мол, ки аз воридот вобастагӣ дорад, нархи дохилӣ аз нархи ҷаҳонӣ ва арзиши хароҷот ба воридоти маҳсулот аз хориҷа иборат аст. Онро бо формулаи (2) тавсиф кардан мумкин аст:

$$P_{\text{вн}}^{\text{имп}} = P_{\text{мир}} + (C_{\text{имп}} + \pi_{\text{имп}}) \quad (2)$$

ки дар ин ҷо:

$P_{\text{вн}}^{\text{имп}}$ - нархи маҳсулоти воридотшаванда дар бозори дохилӣ;

$P_{\text{мир}}$ - нархи ҷаҳонии маҳсулот;

$C_{\text{имп}}$ - хароҷоти воридотӣ, аз он ҷумла хароҷотҳои нақлиётӣ-логистикӣ, арзиши пулии боҷҳо ва монеаҳои техникӣ дар роҳи пешбурди мол;

$\pi_{\text{имп}}$ - фоидаи воридкунанда.

Баръакс, агар имкониятҳои истеҳсолоти миллӣ аз ниёзҳои бозори дохилӣ зиёдтар бошад, нархи он ҳамчун нархи ҷаҳонӣ аз тарҳи хароҷоти содирот ва фоидаи содиркунанда ташаккул меёбад, чунон ки дар формулаи (3) нишон дода шудааст:

$$P_{\text{вн}}^{\text{эксп}} = P_{\text{мир}} + (C_{\text{эксп}} + \pi_{\text{эксп}}) \quad (3)$$

ки дар ин ҷо:

$P_{\text{вн}}^{\text{имп}}$ - нархи маҳсулоти содиротшаванда дар бозори дохилӣ;

$P_{\text{мир}}$ - нархи ҷаҳонии маҳсулот;

$C_{\text{имп}}$ - хароҷоти содиротӣ, аз он ҷумла хароҷотҳои нақлиётӣ-логистикӣ, арзиши пулии боҷҳо ва монеаҳои техникӣ дар роҳи пешбурди мол аз тарафи давлати воридоткунанда;

$\pi_{\text{имп}}$ - фоидаи содироткунанда.

Тамоюли қоҳишёбии нархҳои ҷаҳонии маҳсулоти озуқаворӣ, ки то нимаи соли 2020 мушоҳида мешуд, дар ибтидои соли 2024 ҷои худро ба афзоиши босуръат дод. Тибқи гузоришҳои Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ, дар моҳи феввали соли 2024 Индекси нархҳои озуқаворӣ ба ҳисоби миёна 116,0 банди фоизиро ташкил дод. Ин нишондиҳанда нисбат ба соли қаблӣ 16,6 банд зиёд буда, аз соли 2014 инҷониб баландтарин сатҳи рекордӣ маҳсуб меёбад.

Таҳлили сохтории индекс дар давоми як сол тағйиротҳои ҷиддиро дар гурӯҳҳои асосии маҳсулот ошкор намуд [9, с.90]:

- Равғани растанӣ: Афзоиши бесобиқаи 51,1%-ро нишон дод, ки асосан ба болоравии нархи равғанҳои нахл, соя ва офтобпараст вобаста аст.
- Зироатҳои ғалладона: Нархи онҳо 26,5% боло рафт, ки дар ин раванд нақши зироати сорго калидӣ буд.
- Маҳсулоти ширӣ ва шакар: Мутаносибан 9,9% ва 9,6% афзоиш ёфтанд.
- Гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ: Ягона гурӯҳи маҳсулоте буд, ки дар ин давра коҳиши нархро ба мизони 4,1% нишон дод.

Ноустуворӣ ва ҷаҳишҳои ногаҳонии нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ, ки аксар вақт бо таносуби воқеии талабот ва пешниҳод асоснок карда намешаванд, таъмини амнияти озуқавориро ба яке аз масъалаҳои мураккаби иқтисодӣ табдил медиҳанд. Чунин ноустуворӣ бештар ба табақаҳои камдаромади аҳоли фишор оварда, қобилияти харидорӣ ва дастрасии иқтисодии ғизоро ба таври назаррас маҳдуд месозад.

3. Омилҳои тичоратии беруна ва сиёсати дарҳои кушод.

Тибқи дидгоҳҳои стратегияи Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ (ФАО), тичорати байналмилалӣ дар канори сиёсати тичорати кушод, яке аз абзорҳои калидӣ барои решакан намудани гуруснагӣ ва камбуди ғизо дар сатҳи ҷаҳонӣ маҳсуб мешавад. Тичорати озод имкон медиҳад, ки маҳсулот аз минтақаҳои дорои фаровонӣ ба минтақаҳои дорои норасоӣ интиқол ёфта, мувозинати бозорро таъмин намояд.

Хусусияти стратегияи ин соҳа тақозо мекунад, ки воридоти маҳсулоти озуқаворӣ на танҳо ҳамчун вобастагӣ, балки ҳамчун воситаи коҳиш додани зарбаҳои таъминот (supply shocks) баррасӣ шавад. Дар бисёр мавридҳо, воридот барои ноил шудан ба амнияти озуқаворӣ зарурати воқеӣ дорад, зеро он имкон медиҳад, ки касри истеҳсоли дохилӣ пӯшонда шуда, аз якрангии маҳсулот дар бозор пешгирӣ карда шавад.

4. Омилҳои сармоягузорӣ ва молиявӣ. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки воридшавии сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ба комплекси агросаноатӣ ба рушди иқтисодӣ ва амнияти озуқавории кишвари қабулқунанда таъсири мусбат ва назаррас мерасонад [11, с.44]. Онҳо интиқоли технология, дониш ва усулҳои самараноктари истеҳсолотро ба кишварҳои рӯ ба инкишоф, афзоиши ҳосилнокии зироатҳо, бештар кардани сифати маҳсулоти кишоварзӣ ва дар натиҷа, афзоиши сатҳи чунин кишварҳо дар истеҳсолот ва тичорати ҷаҳонии кишоварзӣ мусоидат мекунад [9, с.78].

Ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ (СМХ) ба бахши кишоварзӣ яке аз фишангҳои стратегияи ворид намудани ширкатҳои бисёрмиллат ба занҷираҳои арзиши ҷаҳонӣ ба шумор меравад. Ин раванд ба корпоратсияҳо имкон медиҳад, ки сохтори чуғрофии фаъолияти худро ба низом оварда, каналҳои нави тичоративу логистикиро роҳандозӣ намоянд. Тибқи ҳулосаҳои Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ (ФАО), сармоягузориҳои мустақим ҳамчун василаи муассири маҳалликунонии (локализатсия) таъминоти озуқаворӣ хизмат мекунад. Бартариҳои асосии ин равиш дар он аст, ки таъминоти бозор аз ҳисоби истеҳсолоти дохилии аз ҷониби сармоягузориҳои хориҷӣ ташкилшуда сурат гирифта, боиси афзоиши вобастагии воридотӣ намегардад [2, с.115].

Бо вучуди паҳлӯҳои мусбат, фаъолияти ширкатҳои бисёрмиллат дорои нуқсонҳои ҷиддӣ низ мебошад. Гурӯҳи коршиносони сатҳи баланди CFS оид ба амнияти озуқаворӣ таъкид мекунад, ки ин ширкатҳо аксар вақт ба самтҳои рушди хатҳои маҳсулот ва технологияҳои коркард таъсири манфӣ мерасонанд. Махсусан, падидаи **"инкилоби супермаркет"** боиси ташвиш аст: ширкатҳои фаромиллӣ тавассути таблиғоти густурда завқи истеъмолқунандагонро дигаргун сохта, онҳоро ба истифодаи маводи ғизоии арзон, вале коркардшуда ва калорияшон баланд одат мекунад. Ин раванд пояҳои ғизои солимноро халалдор намуда, ба амнияти ғизоии аҳоли таҳдиди пинҳонӣ эҷод мекунад [11, с.36].

Бо вучуди аҳамияти ҳаёӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ дар бахши кишоварзӣ метавонанд боиси пайдоиши таҳдидҳои нав гардад. Таҷриба нишон медиҳад, ки ҷараёни сармояи хориҷӣ бештар ба давлатҳои дорои захираҳои бузурги заминҳои қораи равона шуда, аксар вақт манфиатҳои хоҷагиҳои хурди деҳқониро ба ҳошия мегузоранд. Ин ҳолат метавонад мувозинати

рушди устувори деҳотро ҳалалдор намуда, ба паҳншавии шаклҳои мухталифи норасоии ғизо дар сатҳи маҳаллӣ замина гузорад.

Дар миқёси ҷаҳонӣ, ҳаҷми сармоягузорӣ ба бахши кишоварзӣ дар муқоиса бо соҳаҳои саноат ва хизматрасонӣ ба таври назаррас камтар аст. Сабаби асосии ин падида дар "ҷолибияти пасти инвеститсионӣ"-и соҳаи аграрӣ нухуфтааст, ки бо хусусиятҳои зерин шарҳ дода мешавад:

- **Сармояталабии баланди истеҳсолот:** Зарурати хариди техникаи гаронбаҳо, нуриҳо ва системаҳои обёрӣ.
- **Мӯҳлати тӯлонии баргардонидани сармоя (payback period):** Кишоварзӣ соҳаи дарозмуддат буда, ғоидаи он аз мавсимият ва обу ҳаво вобастагии сахт дорад.

Бино ба маълумоти Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (OECD), сармоягузoron бештар ба коркарди маҳсулот (саноати хӯрокворӣ, нӯшокиҳо ва тамоку) таваҷҷӯҳ доранд, на ба ҳуди истеҳсоли аввалияи кишоварзӣ. Дар харитаи ҷаҳонии сармоягузорӣ кишварҳое чун Чин, Аргентина, Индонезия ва Бразилия ҳамчун пешсафони ҷалби сармоя ба бахши аграрӣ боқӣ мемонанд. Дар бахши коркард ва саноати хӯрокворӣ бошад, кишварҳои рушдёфта, аз ҷумла ИМА, Нидерландия ва Британияи Кабир мавқеи марказиро ишғол мекунанд [10, с.14].

5. Омилҳои протекционистӣ ва фишори сиёсӣ. Мувофиқи принципҳои бунёдии Ёлломияи Рим, ки асосҳои ҳукукии амнияти озуқаворӣ ҷаҳониро муайян мекунанд, маводи ғизоӣ набояд ҳеҷ гоҳ ҳамчун василаи фишори сиёсӣ ё иқтисодӣ мавриди истифода қарор гирад [12, с.77]. Вале воқеияти муносибатҳои байналмилалӣ муосир нишон медиҳад, ки озуқаворӣ торафт бештар ба як абзори стратегӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои геополитикӣ ва муқовимати байни давлатҳо табдил меёбад.

Манипулятсия бо захираҳои озуқаворӣ тавассути фишангҳои иқтисодӣ, аз ҷумла монеаҳои тарифӣ, маҳдудиятҳои квотаӣ, демпинг, таҳримҳои мустақим ва муҳосираи тичоратӣ сурат мегирад. Ин усулҳо имкон медиҳанд, ки ба сиёсати дохиливу хориҷии давлатҳои алоҳида, бахусус кишварҳои вобаста ба воридот, фишори ҷиддӣ ворид карда шавад.

Таҳлили додаҳои пойгоҳи *Global Trade Alert* собит месозад, ки аз соли 2017 инҷониб дар низоми тичорати ҷаҳонӣ тамоюли пурзӯршавии сиёсати протекционистӣ мушоҳида мешавад. Муҳаққиқон J.C. Bugeau ва J. Swinnen дар пажӯҳишҳои худ таъкид мекунанд, ки кишварҳои пешрафтаи шимолӣ, махсусан давлатҳои Иттиҳоди Аврупо, тайи даҳсолаи охир протекционизмро ҳамчун фишанги маҳдудсозии рушди аграрии кишварҳои ҷанубӣ истифода бурдаанд [5, с.99]. Ин гуна бархурдҳо на танҳо рақобати солимноро ҳалалдор мекунанд, балки суботи низоми тичорати бисёрҷонибаро низ зери хатар мегузоранд.

Ин гурӯҳи омилҳо ҳолатҳои ғавқуллодаеро дар бар мегирад, ки идоракунии онҳо аз ҷониби як давлат ғайриимкон буда, ба низоми таъминоти ғизо зарбаи ногаҳонӣ мезананд. Ба инҳо дохил мешаванд:

- **Бухронҳои геополитикӣ ва таҳримҳо:** Танишҳои сиёсӣ занҷираҳои таъминотро қанда, боиси гарон шудани логистика мегарданд.
- **Омилҳои экологӣ ва иқлимӣ:** Тағйирёбии иқлим ва офатҳои табиӣ ҳосилнокиро дар минтақаҳои калидии содироткунанда коҳиш дода, боиси ҷаҳиши нархҳо мешаванд.
- **Пандемияҳо:** Таҷрибаи солҳои охир нишон дод, ки маҳдудиятҳои санитарӣ метавонанд бозори ҷаҳониро дар муддати кӯтоҳ ғалаҷ созанд.

Ҳамкорӣҳои байналмилалӣ ва узвият дар созмонҳо (ҶАО, СҶТ) воситаи муҳим барои танзими амнияти озуқаворӣ мебошанд. Равандҳои ҳамгирой имкон медиҳанд, ки давлатҳо бо истифода аз стандартҳо ва конвенсияҳои муштарак, монеаҳои тичоратиро коҳиш дода, дар ҳолатҳои бухронӣ ба якдигар кӯмаки техникӣ ва башардӯстона расонанд.

Дар шароити классикӣ ивазкунии воридот, давлат одатан нисбат ба маҳсулоти хориҷӣ маҳдудиятҳои қатъӣ, аз ҷумла манъи пурраи воридот ё баланд бардоштани бочҳои гумрукиро ҷорӣ менамояд. Ин иқдомҳо боиси тағйироти зерин дар бозори дохилӣ мегардад:

- **Тағйирёбии нархҳо:** Нархҳои дохилӣ бинобар коҳиши пешниҳоди хориҷӣ боло мераванд.

- **Шиддати рақобат:** Дар бозор танҳо истеҳсолкунандагоне боқӣ мемонанд, ки қобилияти пешниҳоди маҳсулотро бо нархи рақобатпазир доранд.

Дар давраи солҳои 2019-2021 дар арсаи ҷаҳонӣ консепсияи ивазкунии воридот таҳаввул ёфта, дидгоҳҳои нав ба миён омаданд. Аксари давлатҳо ба ин натиҷа расиданд, ки барои дастёбӣ ба истиқлолияти воқеии озуқаворӣ, гузариш ба сиёсати фаъоли давлатӣ, ки истеҳсолоти ватаниро дастгирӣ мекунад, амри зарурӣ мебошад.

Таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки ивазкунии воридот метавонад шаклҳои гуногуни стратегӣ дошта бошад:

Моделҳои Уганда: Ташаббуси "Buy-Uganda-Build-Uganda" (BUBU)-ро роҳандозӣ намуда, ҳадафи он ҳавасмандгардонии истеҳсоли молҳои қаблан воридшаванда ва таҳкими мустақилияти иқтисодӣ мебошад.

Моделҳои Самоа: Таваҷҷӯҳ ба тичоратикунонии маҳсулоти маҳаллӣ бо арзиши баланди иловашуда, аз ҷумла истеҳсоли рағани кокос, маргарин аз авокадо ва орди нонпазии бе глютен. Ин равиш имкон медиҳад, ки на танҳо ниёзҳои дохилӣ қонеъ шаванд, балки маҳсулоти беназири миллий низ ташаккул ёбад.

Масъалаи дастгирии молиявии соҳаи кишоварзӣ дар кишварҳои пешрафта яке аз монеаҳои асосии рушди одилонаи тичорати ҷаҳонӣ боқӣ мемонад. Давлатҳои иқтисодиёташон пурқувват бо ҷудо намудани субсидияҳои калон, рақобатпазирӣ маҳсулоти худро ба таври сунъӣ боло мебаранд, ки ин ба истеҳсолкунандагони кишварҳои рӯ ба инкишоф зарари ҷиддӣ мерасонад. Маҳсулоти субсидияшуда бозорро фаро гирифта, боиси касдӣ паст шудани нархҳо (демпинг) мегардад ва деҳқонони маҳаллиро дар давлатҳое, ки ҳукуматашон имкони дастгирии соҳаро надорад, муфлис месозад. Ин раванд истеъмолкунандагонро аз воридот вобаста карда, онҳоро дар муқобили тағйиротҳои нархӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ осебпазир мегардонад.

6. Омилҳои ноустувор ва бӯҳронҳои ҷаҳонӣ. Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ (ФАО) таъкид мекунад, ки бӯҳронҳои иқтисодӣ боиси занҷираи оқибатҳои манфӣ мегарданд: коҳиши сармоягузорӣ, гароншавии ашёи хоми кишоварзӣ (тухмӣ, нуриҳо) ва маҳсулоти ниҳой. Дар натиҷа, даромади хонаводаҳо кам шуда, шугли аҳоли коҳиш меёбад ва дастрасӣ ба ғизои серсафеда (гӯшт, моҳӣ, шир) маҳдуд мегардад, ки ин мустақиман сифати ғизои аҳолиро бадтар мекунад.

Пандемияи COVID-19 ва вайроншавии занҷираҳои таъминот. Бӯҳрони пандемия заъфи низоми воридоти озуқавориро ошкор намуд. Сабаби асосии камбудӣ ғизо на норасоии маҳсулот, балки вайроншавии логистикаи нақлиёти ҷаҳонӣ (ҳавоӣ ва баҳрӣ) буд. Монеаҳои логистикӣ боиси 30-50% гарон шудани интиқоли молҳои зудвайроншаванда (мева, сабзавот, моҳӣ) гаштанд, ки ин ҳаҷми партовҳои маводи озуқавориро зиёд ва дастрасиро ба ғизои босифат маҳдуд намуд.

Низоҳои низомӣ ҳамчун омилҳои гуруснагӣ. Дар солҳои охир робитаи байни низоҳои мусаллаҳона ва амнияти озуқаворӣ шадидтар гашт. Гуруснагӣ амалан ба "силоҳи ҷангӣ" табдил ёфтааст. Бино ба додаҳои ФАО ва Созмони ҷаҳонии тандурустӣ, тахминан 85 миллион нафар дар саросари ҷаҳон бинобар низоҳои низомӣ ва ноустувории сиёсӣ дар ҳолати гуруснагии шадид қарор доранд. Низоҳо на танҳо истеҳсолотро вайрон мекунанд, балки ба расонидани кӯмакҳои башардӯстона низ монеъ мешаванд.

Ҷолишҳои экологӣ ва тағйирёбии иқлим. Интенсификасияи босуръати кишоварзӣ барои ба даст овардани ҳосили бештар боиси мушкilotи ҷиддии экологӣ гардид. Тағйирёбии иқлим, ки дар натиҷаи афзоиши газҳои гулхонаӣ (CO₂ ва метан) ба вучуд меояд, ҳосилнокии кишоварзиро дар бисёр минтақаҳо зери хатар мегузорад. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки 26%-и партовҳои умумии газҳои гулхонаӣ (13,7 млрд тонна CO₂) маҳз ба занҷираи таъминоти озуқаворӣ рост меояд:

- 31% — аз ҳисоби чорводорӣ ва моҳидорӣ;
- 27% — аз истеҳсоли зироатҳо;
- 24% — аз истифодаи замин;
- 18% — аз коркард, бастабандӣ ва интиқол.

Афзоиши концентратсияи гази карбон (CO_2) дар атмосфера ва ноустувории ҳарорат боиси тағйироти ҷиддӣ дар манзараи агроиклимӣ мегардад. Ин равандро на танҳо ба паҳншавии бемориҳои сироятии ҳайвонот (эпизоотия) ва наботот (эпифитотия) мусоидат мекунад, балки тибқи пешгӯиҳо, дар 25 соли оянда метавонанд ҳосилнокии ҷаҳонии кишоварзиро то 20% коҳиш диҳанд. Таҳдиди дигари пинҳонӣ — коҳиши сифати маҳсулот, яъне кам шудани концентратсияи сафедаҳо, витаминҳо ва микроэлементҳои зарурӣ дар зироатҳо мебошад. Тағйирёбии иқлим шароити кишоварзиро дар минтақаҳои муҳталиф ба таври нобаробар дигаргун сохта, ба даромади хоҷагиҳои деҳқонӣ, наргишзорӣ ва низоми тичорати байналмилалӣ таъсири манфӣи худро мерасонад.

Таназзули антропогенӣ захираҳои замин. Зери таъсири ғайриҷамъияти инсон ҳосилнокии заминҳои кишоварзӣ рӯ ба коҳиш аст. Истифодаи беназорат ва аз ҳад зиёди антибиотикҳо, пеститсидҳо ва маводи кимиёвӣ, инчунин пайдоиши патогенҳои тобовар ба воситаҳои ҲИФЗ наботот, боиси харобшавии экологии ҳок мегардад. Ин равандро устувории низоми "иҷтимоӣ-экологӣ-иқтисодӣ"-ро ҳалалдор намуда, хатарҳои зеринро ба вуҷуд меорад:

- Шиддат гирифтани фишори об ва хушксолиҳои тӯлонӣ;
- Афзоиши партовҳои газҳои гулхонаӣ ва нобудшавии ҷангалзорҳо;
- Муҳоҷирати маҷбурии аҳоли ва афзоиши сатҳи камбизоативу гуруснагӣ;
- Коҳиши ҳосилнокии уқёнусҳо ва аз байн рафтани гуногунии биологӣ.

7. Омилҳои ҳамгирӣ ва занҷираҳои ҷаҳонӣ арзиш. Бозори муосири ҷаҳонӣ дар асоси принсипи **гипертаҳсис** (*hyper-specialization*) ғайриҷамъият менамояд. Раванди истеҳсоли як маҳсулот ба марҳилаҳои алоҳида тақсим шуда, байни кишварҳои муҳталиф тақсим мешавад ва ҳар яки онҳо ба маҳсулоти ниҳой арзиши иловагӣ зам мекунад. Дар чунин шароит, ноил шудан ба пешсафӣ дар тамоми давраи истеҳсолӣ бидуни ҳамкории байналмилалӣ ғайриимкон аст.

Имрӯз 70%-и тичорати байналмилалиро молҳои миёнарав ташкил медиҳанд: ашёи хом, қисмҳо, ҷузъҳо ва хизматрасониҳо. Ҳамгирӣ ба занҷираҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ арзиш (*GVC/RVC*) ба кишварҳои имкониятҳои зеринро фароҳам меорад:

- Суръат бахшидани саноатикунони соҳаи аграрӣ;
- Дастрасӣ ба технологияҳои муосир ва таҷрибаҳои пешқадами идоракунӣ;
- Истифодаи захираҳо ва пойгоҳҳои саноатии шарикони хоричӣ;
- Баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат бидуни зарурати эҷоди саноат "аз сифр".

Ҳамкориҳои байнидавлатӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва амнияти озуқаворӣ имрӯз дар маркази рӯзномаи сиёсии ҷаҳон қарор доранд. Низоми танзими давлатӣ торафт бештар таҳти таъсири конвенсияҳо, созишномаҳо ва эълонияҳои байналмилалӣ, ки дар форумҳои бисёрҷониба қабул мешаванд, таҷаҷҷул меёбад. Институтҳои чун Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ (ҶАО), Созмони ҷаҳонии тандурустӣ (СҶТ), Фонди байналмилалӣ рушди кишоварзӣ (IFAD) ва Барномаи ҷаҳонии озуқаворӣ (WFP) барои суботи системавии таъминоти ғизо нақши калидӣ мебозанд.

Ин ташкилотҳо на танҳо лоиҳаҳои мубориза бо гуруснагиро амалӣ мекунад, балки стандартҳо ва қоидаҳои ягонаи гардиши маҳсулотро таҳия менамоянд. Намунаи барҷастаи чунин ҳамоҳангсозии стандартҳои ихтиёрӣ маҷмӯи қоидаҳои "Кодекси Алиментариус" (*Codex Alimentarius*) мебошад, ки беҳатарӣ ва сифати маҳсулоти ҳуҷроквориро дар сатҳи байналмилалӣ қафолат медиҳад.

Созмони Ҷаҳонии Тичорат (СҶТ) ҳамчун ниҳоди асосии либерализатсия ва танзими савдои маҳсулоти кишоварзӣ баромад намуда, "қоидаҳои бозӣ"-ро барои иштирокчиёни бозор муайян мекунад. Бо вуҷуди ин, дар солҳои охир дар доираи ин созмон афзоиши тамоюлҳои протекционистӣ ва баҳсҳои тичоратӣ мушоҳида мешавад.

Давлатҳои аъзо торафт бештар ба Моддаи ХХI-и ГАТТ-и соли 1947 (истисноӣ амниятӣ) муроҷиат мекунад. Ин банд ба кишварҳои ҳуҷук медиҳад, ки барои ҲИФЗ манфиатҳои амнияти миллии худ ҳама гуна амалҳои маҳдудкунандаро анҷом диҳанд. Чунин равиш аксар вақт боиси вайрон шудани ҷаҳорҷӯии ягонаи ҳуқуқи тичорати байналмилалӣ гашта, самти рушди соҳаи кишоварзиро дар сатҳи ҷаҳонӣ дигаргун месозад.

Мушкилоти глобалии гуруснагӣ ва камбудии ғизо аксар вақт тавассути механизмҳои кӯмаки байналмилалӣ озуқаворӣ ҳал карда мешавад. Дар шароити муътадил, ин гуна кӯмакҳо бояд ба таҳкими амнияти озуқаворӣ тавассути бунёди инфрасохтор, эҷоди ҷойҳои нави корӣ ва ҳавасмандии истеҳсолоти дохилӣ мусоидат намоянд.

Бо вуҷуди ин, пажӯҳишгарони соҳавӣ ба паҳлӯҳои манфии ин раванд низ тавачҷӯх мекунамд. Қайд карда мешавад, ки кӯмаки башардӯстонаи мунтазам метавонад ангезаҳои (стимулҳои) кишварҳои гирандари барои дастбӣ ба худкифоии ғизоӣ коҳиш дода, дар натиҷа вобастагии озуқаворию афзоиш диҳад. Муҳаққиқ А.Ю. Белугин дар таҳқиқоти худ ба хулосаи ҷолиб меояд, ки аз нигоҳи таърихӣ, кӯмаки ғизоӣ на танҳо хайрия, балки як шакли ниҳонии тавсеаи содирот барои кишварҳои пешрафта маҳсуб меёфт [6, с.61].

Хулоса. Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки дар канори омилҳои калидии дохилӣ, маҷмӯи васеи омилҳои иқтисодии беруна ба низоми амнияти озуқаворӣ таъсири ҳалкунанда мерасонанд. Омилҳои меҳварӣ — ин таносуби савдои хориҷии маҳсулоти кишоварзӣ бо иқтисоди истеҳсолии миллӣ мебошад. Маҳз ҳамин робитаи мутақобила стратегияи давлатро дар самти таъмини амнияти миллии озуқаворӣ ва муқовимат ба тақонҳои иқтисодии ҷаҳонӣ муайян месозад.

АДАБИЁТ:

1. Ломакин, П.Н. Обеспечение продовольственной безопасности России: внутренние и международные аспекты: специальность 08.00.14 «Мировая экономика»: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Ломакин Петр Николаевич; Московский государственный институт международных отношений. – Москва, 2017. – 229 с. – Библиогр.: с. 200-221.
2. Положение дел в области продовольствия и сельского хозяйства. Курс на сокращение потерь и порчи продовольствия. – ФАО, Рим, 2019. – 156 с. – ISBN 978-92-5-131852-2.
3. Положение дел в области продовольственной безопасности и питания в мире – 2020. Преобразование продовольственных систем для обеспечения финансовой доступности здорового питания. – ФАО, МФСР, ЮНИСЕФ, ВПП и ВОЗ, Рим, 2020. – 287 с. – ISBN 978-92-5-132907-8.
4. Система продовольственной безопасности: закономерности формирования и факторы развития / З.М. Ильина, В.Г. Гусаков, В. И. Бельский [и др.]; под редакцией З.М. Ильиной. – Минск : Институт экономики НАН Беларуси, 2007. – 112 с. – ISBN 978-985-6841-15-9.
5. Барышникова, Н.А. Международная торговля как фактор обеспечения продовольственной безопасности в современном мире / Н.А. Барышникова, О.М. Кирилюк // Международная экономика. – 2020. – № 11. – С. 5-16. – ISSN 2074-6040.
6. Белугин, А.Ю. Эволюция понятия «продовольственная безопасность»: история, этапы, современное понимание / А.Ю. Белугин // Научные исследования экономического факультета. Электронный журнал. – 2019. – № 2. – С. 122-143. – ISSN 2078-3809.
7. Гумеров, Р.Р. Об эффектах и парадоксах импортозамещения в контексте национальной продовольственной безопасности / Р.Р. Гумеров, Н.В. Гусева // ЭКО. – 2018. – № 2. – С. 90-102. – ISSN 0131-7652.
8. Харин, С.В. Ценовая трансмиссия на аграрных рынках: обзор методологических подходов / С.В. Харин // Аграрная наука Евро-Северо-Востока. – 2021. – № 22. – С. 7-20. – ISSN 2072-9081.
9. Clapp, J. Food self-sufficiency: Making sense of it, and when it makes sense / J. Clapp // Food Policy. – 2017. – Volume 66. – P. 88-96. – DOI <http://dx.doi.org/10.1016/j.foodpol.2016.12.001>. – ISSN 0306-9192.
10. Fellmann, T. Harvest failures, temporary export restrictions and global food security: the example of limited grain exports from Russia, Ukraine and Kazakhstan / T. Fellmann, S. Helaine, O. Nekhay // Food Security. – 2014. – Volume 6 (5). – P. 727-742. – DOI <http://dx.doi.org/10.1007/s12571-014-0372-2>. – ISSN 1876-4525.
11. OECD-FAO Agricultural Outlook 2019-2028. – OECD Publishing, Paris/Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2019. – 321 p. – DOI отсутствует. – ISBN 978-92-64-31246-3.
12. Rome Declaration on World Food Security // FAO. - Текст : электронный. – 1996. – URL: <http://www.fao.org/3/003/w3613e00.htm>. (дата обращения 02.09.2025).

Ибрагимова Д.И.

РОЛЬ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОКАЗАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ В РЕГИОНАХ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности развития институтов цифровой экономики и их влияние на выравнивание предоставления государственных услуг. Автор анализирует взаимосвязь между цифровизацией и институциональной средой, предлагая модель на основе системного обобщённого метода моментов (GMM). Особое внимание уделено факторам, влияющим на равный доступ к социально значимым услугам, таким как здравоохранение и образование. Исследование показывает, что развитие цифровой экономики без соответствующей институциональной поддержки может усугубить региональное неравенство. Вместе с тем, эффективная институциональная среда способна нивелировать негативные эффекты и трансформировать цифровизацию в мощный инструмент повышения социальной справедливости и качества государственных услуг. На примере Республики Таджикистан представлены предложения по формированию устойчивой цифровой политики в условиях региональной специфики. Статья предлагает практические рекомендации по развитию цифровой экономики на основе комплексного анализа факторов и построения интегрированной модели взаимодействия институтов.

Ключевые слова: Цифровая экономика, институциональная среда, государственные услуги, равенство доступа, GMM-модель, региональное развитие, социальная справедливость, экономическая политика.

Ибрагимова Д.И.

НАҚШИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ДАР БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ХИЗМАТРАСОНИИ ДАВЛАТӢ ДАР МИНТАҚАҲО

Аннотатсия. Мақола ба омӯзиши рушди институтҳои иқтисоди рақамӣ ва таъсири онҳо ба баробарсозии пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ бахшида шудааст. Муаллиф робитаи байни рақамисозӣ ва муҳити институтсиониро таҳлил намуда, модели таҳлиро дар асоси усули умумигардида ва системавии лаҳзаҳо (GMM) пешниҳод мекунад. Таҷҳизоти асосии диққат ба омилҳои равона шудааст, ки ба баробарии дастрасӣ ба хизматрасониҳои муҳими иҷтимоӣ, ба мисли тандурустӣ ва маориф, таъсир мерасонанд. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки бе дастгирии муассири институтсионӣ, рушди иқтисоди рақамӣ метавонад нобаробарии минтақавиро афзоиш диҳад. Аммо муҳити мустаҳкамӣ институтсионӣ қодир аст ин таъсирҳоро коҳиш диҳад ва рақамисозиро ба абзори тавоно барои баланд бардоштани адолати иҷтимоӣ ва беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои давлатӣ табдил диҳад. Дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияҳои амалӣ барои ташаққули сиёсати рақамии устувор дар шароити хусусиятҳои минтақавӣ пешниҳод шудаанд. Мақола таҳлили мукаммали омилҳо ва модели ҳамгироии институти рушди иқтисоди рақамиро пешниҳод мекунад.

Калидвожаҳо: Иқтисоди рақамӣ, муҳити институтсионӣ, хизматрасониҳои давлатӣ, дастрасии баробар, Модели GMM, рушди минтақавӣ, адолати иҷтимоӣ, сиёсати иқтисодӣ.

Ibragimova D.I.

THE ROLE OF THE DIGITAL ECONOMY IN IMPROVING THE EFFICIENCY OF PUBLIC SERVICE DELIVERY IN THE REGIONS

Annotation. This article explores the development of digital economy institutions and their impact on the equal provision of public services. The author analyzes the interrelationship between digitalization and the institutional environment, offering a model based on the system generalized method of moments (GMM). Particular attention is given to factors influencing equitable access to

essential public services such as healthcare and education. The study demonstrates that without proper institutional support, digital economy development may deepen regional inequality. At the same time, a strong institutional framework can mitigate these risks and turn digitalization into a powerful tool for enhancing social justice and improving public service delivery. Using the Republic of Tajikistan as a case study, the article presents practical recommendations for shaping sustainable digital policy in line with regional specificities. It offers a comprehensive analysis of influencing factors and proposes an integrated model of institutional interaction for digital economy development.

Keywords: Digital Economy, Institutional Environment, Public Services, Access Equality, GMM Model, Regional Development, Social Justice, Economic Policy

Введение. В современных условиях цифровое экономика становится решающим шагом в обеспечение перспективного экономического роста, так как она оказывает прямое влияние на развитие международной торговли, движение капитала, туризма и другие сферы, за счёт развития информационных технологий. Кроме того, как отмечают эксперты, цифровое экономики становится трамплином не только экономического роста, но и выступает главной критерий ускоренного развития государства и общества в целом [3].

В современных условиях мировое сообщество переживает важный период, связанный со сменой секторов экономики, цифровизацией, мобилизацией, внедрением искусственного интеллекта в промышленность, а также ростом влияния глобализации на социальные и экономические процессы. В этом контексте, развитие цифровой экономики становится еще более актуальным. Кроме того, ускоренный рост цифровой экономики во всем мире, в том числе в отдельных государствах, вызывает глубокий интерес к сложному взаимодействию между цифровизацией и предоставлением государственных услуг.

Актуальность темы. В этих условиях исследование влияние цифровой экономики на уровень выравнивания в предоставлении государственных услуг, оценка взаимодействующих институциональных факторов в этом направлении находится в центре внимания академических кругов во всех странах мира.

Развитие цифровой экономики отрицательно коррелирует с выравниванием государственных услуг. Хотя исследования в этом направлении показывают, что цифровизация потенциально может повысить доступность и качество государственных услуг, эффекты не распределяются равномерно между различными регионами. Такое неравномерное воздействие рискует усугубить существующее географическое неравенство в предоставлении государственных услуг.

Основная часть. Следует отметить, что институциональная среда смягчает взаимосвязь между цифровой экономикой и выравниванием предоставления государственных услуг. Это основано на исследованиях, показывающих, что влияние цифровой трансформации на государственные услуги в значительной степени зависит от институциональных факторов, включая политические рамки и структуры управления.

На фоне стремления к «общему процветанию» разработка рекомендаций в направлении стратегического планирования на государственном уровне возможно только в условиях определения институтов цифровой трансформации в стране. Институциональные факторы являются гарантом развития цифровой экономики, и не только повысит стандарты государственных услуг, но и будет способствовать их справедливому распределению, тем самым обеспечивает социального равенства в стране.

Следует отметить, что государственные услуги охватывает в себя ключевые сферы, такие как здравоохранение и образование, которые имеют решающее значение для общественного благосостояния. Конвергенция цифровой экономики с предоставлением государственных услуг представляет собой сложную картину возможностей и проблем, особенно с точки зрения адаптации и интеграции цифровых достижений.

В рамках нашего исследования мы сделали попытки изучения воздействия цифровой экономики на предоставление государственных услуг в контексте институциональной среды. Следует отметить, что цифровая экономика, характеризующаяся как интегрированная система

цифровых технологий в экономической деятельности, которая также существенно изменяет сферу предоставления государственных услуг [4]. Его влияние простирается от операционной эффективности до доступности услуг.

Современные учёные демонстрируют, как цифровизация способствует повышению эффективности, прозрачности и ориентированности государственных социальных услуг на граждан. Однако, как отмечают **российские исследователи**, без адекватной инфраструктуры и политической поддержки цифровая экономика может усугубить существующее неравенство в предоставлении социальных услуг [8].

Институциональная среда играет решающую роль в цифровой трансформации экономики. Учреждения, охватывающие правила, нормы и политику, определяют успешной интеграции цифровых технологий в государственный сектор. Российские учёные Сазанова и Кузнецов подчёркивают, что для использования преимуществ цифровых технологий необходимы поддерживающие институциональные структуры. Это также подтверждается исследованиями, в которых обсуждается решающая роль институциональных правил и управления в предоставлении социальных государственных услуг.

В этом процессе цифровой разрыв представляет собой серьёзную проблему в цифровизации государственных услуг, выходя за рамки простых проблем доступа и охватывая различия в цифровой грамотности и использовании цифровых технологий. Цифровой грамотность в условиях становления цифровой экономики в Республике Таджикистан является одним из ключевых факторов, так как от этого зависит успешность реализации высокоэффективной экономической деятельности. Другая проблема заключается в внедрение цифровых технологий, которые требует значительных дополнительных инвестиций. В нынешних условиях экономики республики, эти две факторы являются ключевыми, так как от них зависит успешность реализации высокоэффективной экономической деятельности. Поэтому правительства Республики Таджикистан направляет имеющиеся всевозможные усилия на решение этих вопросов, этапы которых чётко определено в рамках государственной программы «Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан».

Необходимость и важность формирования цифровой экономики заключается в его преимуществах, которое отражается в повышении производительности труда в различных отраслях экономики, в том числе в социальной сфере. Понимание этого процесса более проще в математическом описании влияния цифровой экономики на эффективность экономической деятельности. В этих целях далее сделаем попытки решения этой важной задачи.

В исследованиях современных экономистов применяются различные методы оценки влияния цифровой экономики на эффективность экономической деятельности. Одним из этих методов, которые на наш взгляд более адекватным к условиям экономики Республики Таджикистан является динамическая модель панельных данных, которая позволяет учитывать временную динамику и потенциальную эндогенность, присущую изучаемым отношениям [1].

Также можно использовать системный обобщённый метод моментов (СОММ), широко признанный за свою надёжность в решении проблем, связанных с динамическими панельными данными [6].

Модель СОММ особенно эффективна, когда в качестве инструментов анализа используются эндогенные факторы цифровой экономики с лагированными значениями переменных. На примере предоставления государственных социальных услуг (образование и медицина) в условиях цифровизации мы создали следующее уравнение:

$$\sum_{t=1}^t rdd = \alpha + \omega BPS:rdd_{it-j} + \gamma DE_{it} + \delta \ln X_{it} + \varepsilon_i \quad (1)$$

Здесь:

$\sum_{t=1}^t rdd$ – переменная, выравнивание государственных услуг в регионах страны в условиях цифровизации;

α – эффект от цифровизации;

ω – значение матрицы коэффициентов цифровизации экономики;

BPS - запаздывающий член степени выравнивания уровня цифровизации в экономике;
 γDE_{it} - представляет уровень развития цифровой экономики в t году i го региона;
 $\delta \ln X_{it}$ - представляет собой набор переменных, полученные методом логарифмирования для устранения отрицательных эффектов модели (эффект гетероскедастичности);
 ε_i – доля региона в общем уровне цифровизации экономики.

Главная идея представленной модели заключается в проверки механизма институционального взаимодействия в условиях цифровой экономики и оно позволяет оценки влияние цифровой экономики на выравнивание общественных благ в конкретных институциональных условиях. Кроме того, здесь также можно оценить обратной стороны процесса – влияние институциональной среды на развитие цифровой экономики.

Следует отметить, что переменная $\sum_{t=1}^t rdd$, имеет решающее значение для оценки различий в предоставлении государственных услуг в регионах страны и оно основана на теории экономики и управление государственного сектора, где особо подчеркивается важность равного доступа к государственным услугам, социальная справедливость и экономической эффективность социальной сферы.

При практической реализации данной модели в качестве главного коэффициента цифровизации экономики можно использовать индест Тейла [2]. Использование индекса Тейла дает возможность оценки неравенства доходов населения в различных регионах страны, а также различий в предоставлении государственных социальных услуг. Это обоснуется простой логикой: где выше доходов населения – там и более высокие качества предоставления государственных услуг, а в регионах с низким уровнем дохода населения соответственно качества предоставления услуг также будет находится на низких уровнях. Данный подход позволяет провести детальный анализ развития социально-экономических отраслей в регионах страны с учетом существующих там институциональной среды.

Как уже отметили в научной литературе существует очень много методов измерения уровня развития цифровой экономики, одним из которых является энтропийный метод, которая непосредственно направлена на оценки социально-экономических эффектов цифровизации [5]. Преимущества энтропийного метода анализа подтверждается тем, что в нём учитываются количественной оценке нюансов роста цифровой экономики, тем самым обеспечивая рациональную и основанную на фактических данных основу для формулировки системы индексов.

Включение институциональной среды в качестве переменной механизма основано на утверждении институциональной теории о том, что организационные результаты находятся под значительным влиянием окружающих регулятивных, нормативных и когнитивных структур. Согласно исследованиям отечественных экономистов в современных условиях институциональные факторы имеют наиболее влияющий характер, чем другие факторы экономического роста [7].

Но, надо отметить, что измерение институциональных факторов является наиболее сложной задачей, особенно в условиях цифровизации отраслей экономики. Для измерения институциональной среды в качестве основных переменных в рамках нашей методики выступают экономическая открытость, государственное вмешательство на экономику и доход от трансфертных платежей, которые основываются на концепции государственного регулирования экономики.

Таким образом, результаты проведенного исследования подчеркивают, что развитие цифровой экономики оказывает значительное влияние на выравнивание предоставления государственных услуг, однако это влияние во многом зависит от уровня развития институциональной среды в стране. Применение модели системного обобщенного метода моментов (GMM) позволило выявить неравномерность распределения эффектов цифровизации между регионами, что подтверждает актуальность дальнейшего совершенствования механизмов цифровой трансформации с учетом региональной специфики.

Сформулированная гипотеза о негативной корреляции между цифровизацией и выравниванием государственных услуг подтвердилась частично: при недостаточной институциональной поддержке цифровизация может усиливать существующее неравенство, особенно в социально уязвимых регионах. Вместе с тем, при наличии эффективных институтов, цифровая трансформация становится мощным инструментом повышения доступности, прозрачности и качества государственных услуг.

Для обеспечения устойчивого развития цифровой экономики и справедливого распределения ее выгод необходимо продолжать инвестиции в цифровую инфраструктуру, повышать уровень цифровой грамотности населения, а также укреплять институциональные основы государственной политики. Это особенно актуально для Республики Таджикистан, где формирование эффективной цифровой среды должно стать ключевым направлением социально-экономического развития.

Заключение. Проведённое исследование позволило выявить значительное влияние цифровой экономики на выравнивание предоставления государственных услуг в условиях различных институциональных факторов. Использование модели системного обобщённого метода моментов (GMM) подтвердило гипотезу о неоднородности влияния цифровизации на социальную сферу в регионах. Показано, что без соответствующей институциональной поддержки цифровые технологии могут способствовать усилению социально-экономического неравенства. В то же время при наличии развитой институциональной среды цифровизация становится действенным инструментом повышения доступности, качества и прозрачности государственных услуг.

Для Республики Таджикистан особенно важно усиление институциональных механизмов, инвестиции в цифровую инфраструктуру и развитие цифровой грамотности. Только комплексный подход к цифровой трансформации позволит достичь социального равенства и устойчивого экономического роста на национальном и региональном уровнях.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вербик М. Модели, основанные на панельных данных // Прикладная эконометрика. 2006. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-osnovannye-na-panelnyh-dannyh> (дата обращения: 23.07.2024).
2. Власюк Л.И. Цифровое неравенство российских регионов: стратегические возможности и угрозы. Экономика промышленности / Russian Journal of Industrial Economics. 2023;16(1) – С. 60 (59-68).
3. Евтянова Д. В., Тиранова М. В. Цифровая экономика как механизм эффективной экологической и экономической политики // Интернет-журнал «Науковедение». 2017. Т. 9, № 6. С. 2–9.
4. Плотников А. В. Основные принципы концепции цифровой экономики // Московский экономический журнал. 2018. №5 (2). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-printsipy-kontseptsii-tsifrovoy-ekonomiki> (дата обращения: 14.06.2024).
5. Птускин А.С. Энтропийный метод анализа данных для процедуры определения наилучших доступных технологий // π-Economy. 2018. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/entropiynyy-metod-analiza-dannyh-dlya-protsedury-opredeleniya-nailuchshih-dostupnyh-tehnologiy> (дата обращения: 24.07.2024).
6. Слуцкий Л.Н. Обобщенный метод моментов // Прикладная эконометрика. 2007. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obobshchenny-metod-momentov> (дата обращения: 23.07.2024).
7. Шокиров Р.С. Институциональные факторы экономического роста в аграрном секторе экономики // Вестник ТГУПБП. 2020. №1 (82). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-factory-ekonomicheskogo-rosta-v-agrarnom-sektore-ekonomiki> (дата обращения: 27.07.2024).
8. Юдина Т.Н., Купчишина Е.В. Формирование институциональной инфраструктуры "цифровой экономики" в Российской Федерации // π-Economy. 2019. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-institutsionalnoy-infrastruktury-tsifrovoy-ekonomiki-v-rossiyskoy-federatsii> (дата обращения: 11.06.2024).

Иброгимова Р.А.

**ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА:
ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ**

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с туристско-рекреационным потенциалом Кулябского региона, его историческими предпосылками формирования, современным состоянием и перспективами устойчивого развития. Показано, что уникальное сочетание природных условий, культурного и историко-архитектурного наследия определяет регион как перспективное направление для развития различных форм туризма, включая экотуризм, культурно-познавательный и этнографический. Особое внимание уделено роли особо охраняемых природных территорий (ООПТ), среди которых Сарихосорский и Даштиджумский заповедники, а также памятникам истории и культуры (мавзолей, крепости, археологические объекты). Выявлены противоречия между богатством туристических ресурсов и недостаточной разработанностью научно-методической базы туризма. Подчеркивается актуальность внедрения концепции устойчивого развития, ориентированной на баланс между экономической эффективностью туристической отрасли и сохранением природно-культурного наследия.

Ключевые слова: Кулябский регион; туристско-рекреационный потенциал; устойчивое развитие туризма; историко-культурное наследие; особо охраняемые природные территории; экотуризм; антропогенные факторы.

Иброгимова Р.А.

**ИҚТИДОРИ САЙЁҲЌ-РЕКРЕАТСИОНИИ МИНТАҚАИ КҶҮЛОБ: ЗАМИНАҲОИ ТАЪРИХӢ,
ВАЗӢИ МУОСИР ВА ДУРНАМОИ РУШДИ УСТУВОР**

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба иқтидори сайёҳӣ-рекреатсионии минтақаи Кӯлоб, заминаҳои таърихӣ ташаккули он, вазъи муосир ва дурнамои рушди устувор мавриди баррасӣ қарор дода мешаванд. Нишон дода мешавад, ки ҳамбастагии нодири шароити табиӣ, мероси фарҳангӣ ва таърихӣ меъмории минтақаро ба самти умедбахш барои рушди намудҳои гуногуни туризм, аз ҷумла экотуризм, фарҳангии маърифатӣ ва этнографӣ табдил медиҳад. Ба нақши минтақаҳои махсус ҳифзшавандаи табиӣ (МҲТ) диққати махсус дода шудааст, ки аз ҷумлаи онҳо боғҳои Сарихосор ва Даштиҷум, инчунин ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ (мақбараҳо, қалъаҳо, объектҳои бостоншиносӣ) мебошанд. Муайян карда шудааст, ки байни ғановати захираҳои сайёҳӣ ва сатҳи нокифояи таҳияи пойгоҳи илмӣ-методии туризм зиддиятҳо вучуд доранд. Таъкид мегардад, ки зарурати татбиқи консепсияи рушди устувор, ки ба мувозинат байни самаранокии иқтисодии соҳаи туризм ва ҳифзи мероси табиӣ-фарҳангӣ равона шудааст, хеле муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: Минтақаи Кӯлоб; иқтидори сайёҳӣ истироҳатӣ; рушди устувори туризм; мероси таърихӣ фарҳангӣ; минтақаҳои махсус ҳифзшавандаи табиӣ; экотуризм; омилҳои антропогенӣ.

Ibrogimova R.A.

**TOURISM AND RECREATIONAL POTENTIAL OF THE KULOB REGION: HISTORICAL
FOUNDATIONS, CURRENT STATE, AND PROSPECTS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT**

Abstract. This article examines issues related to the tourism and recreational potential of the Kulob region, its historical foundations, current state, and prospects for sustainable development. It is shown that the unique combination of natural conditions, cultural, and historical-architectural heritage makes the region a promising destination for the development of various types of tourism, including ecotourism, cultural and educational, and ethnographic tourism. Special attention is paid to the role of

pecially protected natural areas (SPNAs), including the Sari-Khosor and Dashtijum reserves, as well as historical and cultural monuments such as mausoleums, fortresses, and archaeological sites. The study reveals contradictions between the richness of tourism resources and the insufficient development of the scientific and methodological base of tourism. The importance of implementing the concept of sustainable development, aimed at balancing the economic efficiency of the tourism industry with the preservation of natural and cultural heritage, is emphasized.

Keywords: Kulob region; tourism and recreation potential; sustainable tourism development; historical and cultural heritage; specially protected natural areas; ecotourism; anthropogenic factors.

Кулябский регион располагает значительным числом историко-культурных и природных достопримечательностей, представляющих интерес как для отечественных, так и для зарубежных туристов. История развития туризма в этом регионе тесно связана с историей таджикского народа, что подтверждается многочисленными письменными источниками и археологическими свидетельствами [6, 10].

В исторических трудах встречаются сведения о первопроходцах, описания географических объектов и маршрутов, а также упоминания о путешествиях таджикских мыслителей и писателей, оставивших заметный след не только в пределах своей родины, но и далеко за её пределами [11, 12]. Эти сведения содержат первые упоминания о находках, культурных особенностях и природных условиях различных территорий.

Материалы, сохранившиеся до наших дней, свидетельствуют о том, что через территорию Кулябского региона на протяжении веков проходили путешественники и исследователи из Китая, Индии, арабских стран, Греции, Европы и России. Их передвижения имели не только познавательный или культурный характер, но и служили важными целями – научными, дипломатическими, религиозными, разведывательными и торговыми. В результате их экспедиций были составлены дневники, путевые заметки, географические карты и этнографические описания, что стало основой для первых систематизированных знаний о народах и странах региона.

Благодаря выгодному географическому положению Кулябская долина издавна являлась территорией активного расселения. Здесь сложились благоприятные природно-экономические условия, способствовавшие развитию земледелия, ремёсел и торговли. По данным исторических хроник, ещё в VI–IV вв. до н.э. область Хутталь (древнее название Кулябского региона) входила в состав Ахеменидской державы, а позднее была завоёвана войсками Александра Македонского. В тот период регион занимал стратегически важное положение между реками Пяндж и Вахш и отличался высоким уровнем экономического развития.

Особое значение имела торговая деятельность: Хутталь занимал одно из ведущих мест среди государств Центральной Азии, играя ключевую роль в межрегиональном обмене товарами. Однако в XI–XII вв. по невыясненным причинам население покинуло эти земли, а столица Хульбук подверглась разрушению. Лишь значительно позже на её месте возник новый город [6].

До середины 1920-х годов Кулябское бекство, входившее в состав Бухарского эмирата, оставалось отдалённой периферийной провинцией. Однако, несмотря на определённую хозяйственную изолированность, в регионе наблюдалось развитие отдельных отраслей экономики. В путевых заметках русских исследователей зафиксированы сведения о процветании серебряного дела, широком распространении ремесел – ткачестве хлопчатобумажных и шелковых тканей, ковроткачестве, а также развитии гончарного производства. Местные мастера изготавливали медную, деревянную и глиняную посуду, что свидетельствует о высокой степени самодостаточности населения и богатых культурно-бытовых традициях.

Историко-географические сведения о Кулябском крае встречаются уже в трудах выдающихся китайских путешественников Чжан Цяня (II в. до н.э.), Сюань-Цзана (VII в.) и Чан-Чуня (XIII в.). Особый интерес представляют и описания арабо-персидских мыслителей VIII–XIII вв., таких как Ибн-Хордадбек, Кудама ибн Джаффар, ал-Истахри, Гардизи и др., которые фиксировали этнографические особенности, хозяйственную деятельность и географические характеристики региона. Более комплексное обобщение исторических и этнографических

сведений о населении, его образе жизни, обычаях и традициях представлено в фундаментальной монографии Б. Гафурова «Таджики» (1972).

Исследования показывают, что первые формы самостоятельного туризма на территории Куляба возникли ещё в дореволюционный период, в конце XIX – начале XX вв. Организованный туризм начал формироваться лишь во второй половине XX столетия. В этот период развивался в основном выездной туризм: жители региона по линии профсоюзов выезжали на отдых в санатории и дома отдыха Советского Союза (Крым, Минеральные Воды, Сочи и др.), а также посещали курорты внутри республики, включая Обигарм, Ходжа-Обигарм, Зумрад, Шамбары, Гармчашму и другие оздоровительные зоны.

Что касается въездного туризма, то его развитие было значительно ограничено геополитическими факторами. Близость к нестабильному Афганистану и стратегическое значение региона обусловили то, что вплоть до конца XX века многие его территории оставались закрытыми для внешних туристических потоков.

Следует отметить и особенности транспортной инфраструктуры региона в конце XIX – начале XX вв. Передвижение туристов и путешественников осуществлялось преимущественно с использованием примитивных средств, поскольку значительная часть дорог и троп пролегла через труднодоступные горные районы. Несмотря на это, каждая новая экспедиция или путешествие оставляли ценные сведения, расширяя представления о географических и этнографических особенностях Кулябского региона.

Значительные изменения в социально-экономическом и культурном развитии Кулябского региона начались в XIX веке, после присоединения территорий Средней Азии к Российской империи и подписания русско-бухарского договора. В соответствии с данным соглашением русские подданные получили право на свободный и бесплатный проезд по землям Бухарского ханства, что способствовало активизации исследовательской, торговой и хозяйственной деятельности, а также ускорило процесс интеграции региона в общеимперское пространство.

Археологические исследования свидетельствуют, что освоение территории Куляба имеет глубочайшие исторические корни. Уже в каменном веке здесь существовали поселения, жители которых обитали в пещерах. Около двух тысяч лет назад на данной территории возникло множество постоянных поселений. Археологами были обнаружены предметы быта, строительные сооружения и орудия труда, в частности каменные зернотёрки, представляющие собой древний аналог устройств для мукомольного производства [3, 4, 9].

Особое внимание Кулябскому региону уделял известный русский путешественник, археолог и этнограф А. А. Бобринский, посетивший его в конце XIX века. В своих записках он отмечал высокий уровень ремесленного производства: процветание серебряного дела, ткачества хлопчатобумажных и шёлковых тканей, ковроткачества, изготовления медной, деревянной и глиняной посуды. Он также упоминал традиции кочевых народов, занимавшихся производством войлоков, ковров (гилемов) и паласов, а также коневодством, которое имело важное хозяйственное значение [4].

С точки зрения туристско-рекреационного развития особый интерес представляют бассейны рек Яхсу и Кызылсу, где сосредоточено множество историко-культурных памятников. Среди них выделяется древняя столица Хутталя — Хульбук, существовавшая до XII века и изначально входившая в состав Бактрии. Археологические раскопки выявили высокий уровень градостроительной культуры того времени: наличие водопроводных и канализационных систем, разнообразных отопительных устройств на основе керамических труб, развитые ремесленные мастерские, многочисленные изделия из бронзы, стекла и керамики.

В Дангаринском районе ценными объектами культурного наследия являются мавзолеи Мавлоно Обиддина и Мавлоно Тоджиддина (XI–XII вв.), построенные под руководством Имама Саида Мирхасаншоха, известного под прозвищем Шохи Хомуш [5]. Эти памятники представляют собой уникальные мемориальные комплексы, сочетающие архитектурные и духовные традиции своего времени.

Неотъемлемой частью туристического потенциала Кулябской зоны является природный памятник «Чилдухтарон» («Сорок девушек»), расположенный в Муминабадском районе. Этот скалистый массив, напоминающий силуэты девушек, сопровождается многочисленными народными легендами. Согласно наиболее известной из них, сорок девушек, спасаясь от захватчиков, обратились к Аллаху с молитвой, чтобы избежать порабощения, и были превращены в каменные глыбы. Сегодня «Чилдухтарон» является одним из самых привлекательных туристических объектов Таджикистана, почитаемым как уникальное природное и культурное наследие. Традиция украшать скалы ленточками и цветами символизирует уважение и сохранение духовной памяти о легендарном прошлом.

Территория Кулябской группы районов отличается уникальными рекреационно-туристическими ресурсами, многие из которых обладают высоким природоохранным и культурным значением. Так, Сари-Хосорская долина Балджуванского района была официально включена Правительством Республики Таджикистан в число семи особо охраняемых объектов страны и получила статус зоны международного туризма.

Значительный потенциал для формирования туристско-рекреационных зон сосредоточен в Ховалингском, Ш. Шохинском, Балджуванском, Муминабадском и Дангаринском районах. Здесь расположены Селбуринское и Муминабадское водохранилища, а также ряд особо охраняемых природных территорий (ООПТ), включая Сари-Хосорский и Даштиджумский заповедники и заказники. Данные территории представляют собой благоприятные пространства для развития экотуризма и создания специализированной туристической инфраструктуры [1].

ООПТ выполняют важнейшие функции по сохранению естественных природных процессов, биоразнообразия и типичных экосистем, а также по восстановлению нарушенных природных комплексов [8]. Их использование для рекреационных целей сочетается с экологическим и просветительским потенциалом, что позволяет формировать у общества устойчивые представления о необходимости охраны и рационального использования природных ресурсов.

В Кулябском регионе сосредоточен целый ряд особо охраняемых территорий, среди которых выделяются заповедник Дашти Джум (Ш. Шохинский район), заказники Чилдухтарон (Муминабадский и Ховалингский районы), Каратов (Фархарский район), Сари-Хосор (Ховалингский район). В городе Кулябе в аналогичную категорию можно отнести и Кулябский ботанический сад, представляющий ценность как для науки, так и для экотуризма [2; 7].

Современный этап развития региона, начавшийся после обретения Республикой Таджикистан независимости, характеризуется активизацией туристической деятельности и повышением внимания к культурно-историческому наследию. Сегодня Куляб рассматривается как один из наиболее экономически развитых регионов страны и Центральной Азии в целом. Здесь возрождаются древние ремесленные традиции: производство ковров, вышивка сюзане, изготовление национальной одежды, что вызывает интерес у туристов и формирует этнокультурный имидж региона.

К числу современных туристических объектов Куляба относятся парки и скверы, памятники истории и культуры (мавзолеи Мир Саида Али Хамадони, Султон Увайса Карани, Ходжи Исмока Хатлони, Ходжи Нура), а также укрепленные сооружения – крепости Калаи Мир, Калаи Хулбук, Калаи Муминабад, городище Мунк. Существенный интерес представляют и природные достопримечательности, включая гору Ходжа Сартез, массив «Эмом-ал-аскари», ущелье Каратау и упомянутый ранее Кулябский ботанический сад [5; 9].

Несмотря на наличие богатых рекреационных и культурных ресурсов, проблемы развития туризма в Кулябском регионе остаются недостаточно изученными. До настоящего времени отсутствуют комплексные научные исследования, позволяющие представить целостную картину туристического потенциала и его эффективного использования. Следует отметить, что наибольшая активность в области развития туристической отрасли проявилась именно в годы независимости Таджикистана, что обусловило необходимость пересмотра существующих подходов и принципов организации туризма в регионе.

В силу богатейшего потенциала природных и культурно-исторических ресурсов Кулябского региона, а также высокой доходности туристической отрасли, развитие туризма здесь является одной из приоритетных задач. Вместе с тем усиление антропогенного воздействия, сопровождаемого деградацией природных экосистем и утратой отдельных элементов культурного наследия, требует перехода к новым концептуальным подходам, основанным на принципах устойчивого развития. На современном этапе именно эти идеи начинают формировать теоретико-методологическую основу туризма в регионе. Следует отметить, что историография проблемы охватывает преимущественно постсоветский период, начиная с обретения Таджикистаном независимости, что подтверждает новизну и актуальность научных исследований в данной области.

Выводы

1. **Природно-ресурсный потенциал** Кулябского региона отличается уникальным сочетанием особо охраняемых природных территорий, культурно-исторических памятников и этнографических объектов, что создает широкие возможности для развития различных видов туризма, включая экотуризм, культурно-познавательный и этнографический.

2. **Историческая динамика** освоения региона свидетельствует о глубокой связи туристической деятельности с социально-экономическими и культурными процессами. Туризм развивался от эпизодических путешествий и экспедиций к организованным формам лишь в XX веке, а активный этап формирования туристической отрасли начался в годы независимости.

3. **Современное состояние туризма** характеризуется противоречием между высокой потенциальной доходностью отрасли и недостаточной разработанностью организационных и научных основ её развития. Научные исследования в данной сфере пока ограничены, отсутствует целостная концепция, обеспечивающая комплексное использование туристических ресурсов региона.

4. **Необходимость устойчивого развития** проявляется в формировании новых подходов, направленных на баланс между экономической выгодой от туризма и охраной природно-культурного наследия. Это предполагает внедрение научно обоснованных стратегий, развитие экологического сознания населения, рациональное использование ресурсов и создание современной туристической инфраструктуры.

Таким образом, дальнейшее развитие туризма в Кулябском регионе должно основываться на концепции устойчивого развития, сочетающей сохранение уникального природно-культурного потенциала с его эффективным использованием в интересах экономики региона и страны в целом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бурханова, М. К вопросу о развитии экологического туризма в Таджикистане / М. Бурханова. - М., 1998.
2. Джонбобоев, С. Отрезки Шёлкового пути, проходящие через Таджикистан / С. Джонбобоев, Ш. Мамадамбарова [Электронный ресурс]: URL: <http://chakhma.narod.ru/pamir/pamir.htm> (11.09.2017).
3. Дьяконов, М. А. Путешествия в Среднюю Азию от древнейших времён до наших дней / М. А. Дьяконов. - Л., 1932.
4. Дьяконов, М. М. У истоков древней культуры Таджикистана М. М. Дьяконов. – Сталинабад, 1956.
5. Иброгимова, Р. А. Туристический путеводитель по Кулябскому региону / Р. А. Иброгимова. – Куляб, 2015. – 28 с. (на русском, английском и таджикском языках).
6. История таджикского народа. - Т. 1. – Душанбе, 1998.
7. Курбонов, Ш. М. Особо охраняемые природные территории Республики Таджикистан / Ш. М. Курбонов, И. П. Устьян, Р. Муратов, Р. Сатторов. – Душанбе, 2009. - 154 с.
8. Мажар, Л. Ю. Территориальные туристско-рекреационные системы / Л. Ю. Мажар. - Смоленск: Универсум, 2008. - 212 с.
9. Министерство культуры Республики Таджикистан / Официальный сайт [Электронный ресурс]: URL: <http://www.vfarhang.tj> (16.08.2020).
10. Собиров, М. С. Природные условия и факторы развития туризма в Центральном Таджикистане / М. С. Собиров, Д. Г. Мусоев // Международная научно-практическая конференция

«Географические проблемы и возможности развития туризма и рекреации в Узбекистане». - Чирчик, 2019. - С. 197-202.

11. Чигова, В. П. Рекреационные нагрузки в зонах отдыха / В. П. Чигова. - М.: Лесная промышленность, 1977. – 48 с.

12 Шодиев, Д. Р. Вопросы управления туристическим комплексом на основе использования природно-ресурсного потенциала Таджикистана / Д. Р. Шодиев, М. М. Нуриддинова // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - 2014. - № 2/4 (114). - С. 236-245.

УДК 331.108 (575.3)

Кабутзода Қ.М., Абдуллоев З.А.

ОМИЛҲОИ АСОСИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ИҚТИДОРИ ЗАХИРАҲОИ КАДРӢ ДАР ТАШКИЛОТ

Аннотатсия. Дар мақола муаллифон омилҳои асосии баланд бардоштани иқтисодии захираҳои кадрӣ дар ташкилот мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор додааст. Муаллиф қайд менамояд, иқтисодии кадрӣ ташкилот маҷмӯи имкониятҳои мавҷуда ва ояндаи кормандон, аз ҷумла дониш, малака, салоҳият ва сифатҳо мебошад, ки қобилияти онро барои бомуваффақият иҷро кардани вазифаҳо, ноил гардидан ба ҳадафҳо ва таъмини рушди ширкат муайян мекунанд. Он хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатӣ, аз ҷумла таҳассус, таҷриба, эҷодкорӣ, саломатӣ ва ҳавасмандкунии дар бар гирфита, манбаи асосии рақобатпазирӣ ва муваффақияти дарозмуддати ташкилот мебошад. Идоракунии он сармоягузори ба рушд, омӯзиш ва фароҳам овардани шароит барои худшиносии кормандонро талаб мекунад. Ба омилҳои асосии баланд бардоштани иқтисодии кадрӣ ташкилотҳо омӯзиш ва ташкили тренингҳо, курсҳо, ҳавасмандгардонии моддӣ ва молиявӣ, рушди мансаб, идоракунии самараноки кадрҳо, интихоб барои ҷойҳои муносиб, идоракунии фаъолият ва фарҳанги мусоиди корпоративӣ, ки худшиносӣ, фикру мулоҳизаҳо ва амниятӣ иҷтимоии кормандон ва ғайра дохил мешаванд.

Вожаҳои калидӣ: менеҷмент, менеҷменти кадрӣ, ташкилот, иқтисодии кадрӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, ҳавасмандгардонӣ, ташкили тренингҳо, сармоягузори, иқтисоди бозорӣ, тақмили ихтисос.

Кабутзода Қ.М., Абдуллоев З.А.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛА КАДРОВЫХ РЕСУРСОВ В ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация. В статье авторы исследовал и рассмотрел основные факторы повышения потенциала кадровых ресурсов в организации. Автор отмечает, кадровый потенциал организации - это совокупность существующих и будущих возможностей сотрудников, включая знания, навыки, компетенции и качества, которые определяют ее способность успешно выполнять поставленные задачи, достигать поставленных целей и обеспечивать рост компании. Он сочетает в себе количественные и качественные характеристики, включая квалификацию, опыт, креативность, здоровье и мотивацию, являясь основным источником конкурентоспособности и долгосрочного успеха организации. Его управление требует инвестиций в развитие, обучение и создание условий для самореализации сотрудников. Ключевые факторы повышения кадрового потенциала организаций включают обучение и организацию тренингов, курсов, материального и финансового стимулирования, карьерного роста, эффективного управления персоналом, выбора подходящих должностей, управления производительностью и благоприятной корпоративной культуры, включая самооценку, обратную связь и социальное обеспечение сотрудников, среди прочего.

Ключевые слова: менеджмент, кадровый менеджмент, организация, кадровый потенциал, социальные отношения, мотивация, организация обучения, инвестиции, рыночная экономика, повышение квалификации.

Kabutzoda K.M., Abdulloev Z.A.

THE MAIN FACTORS OF INCREASING THE POTENTIAL OF HUMAN RESOURCES IN THE ORGANIZATION

Abstract. In the article, the author investigated and considered the main factors of increasing the potential of human resources in the organization. The author notes that the personnel potential of an organization is a set of existing and future employee capabilities, including knowledge, skills, competencies and qualities that determine its ability to successfully complete tasks, achieve goals and ensure the growth of the company. It combines quantitative and qualitative characteristics, including qualifications, experience, creativity, health and motivation, being the main source of competitiveness and long-term success of the organization. Its management requires investments in the development, training and creation of conditions for self-realization of employees. Key factors for increasing the human resources potential of organizations include training and organization of trainings, courses, material and financial incentives, career growth, effective personnel management, selection of suitable positions, performance management and a favorable corporate culture, including self-assessment, feedback and employee welfare, among others.

Keywords: management, personnel management, organization, human resources potential, social relations, motivation, organization of training, investments, market economy, professional development.

Мубрамии таҳқиқот. Дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон тайёр намудани кадрҳои баландхисос ва таъмини иқтисодии захираҳои инсонӣ мубрам ва зарурӣ арзёбӣ мегардад. Дар шароити иқтисоди бозорӣ менеҷменти кадрӣ барои Тоҷикистони муосир ҳамчун раванди идоракунии захираҳои кадрӣ, ки дар соҳаи иқтисодӣ ва меҳнатӣ хусусиятҳои хос дорад, падидаи нав ба ҳисоб меравад. Менеҷменти кадрӣ ин низомии стратегияи идоракунии кадрҳо буда, ба истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ, рушд ва ҳавасмандкунии онҳо чӣхати расидан ба ҳадафҳои ташкилот равона карда шуда, тамоми давраи кор бо кормандон: интихоб, мутобиқшавӣ, арзёбӣ, омӯзиш, музди меҳнат ва ташаккули фарҳанги ташкилиро дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳқиқот ба омӯзиш ва таҳқиқи омилҳои асосии баланд бардоштани иқтисодии захираҳои кадрӣ дар ташкилот бахшида шудааст. Асосҳои назариявии таҳқиқот ба ақидаи олимони ватанӣ хориҷе таъя мекунад, ки барои баланд бардоштани иқтисодии захираҳои кадрӣ дар ташкилот корҳои илмӣ таҳқиқотӣ бурдаанд.

Дар мақола муаллифон қайд намудаанд, ки ташкил ва баргузориҳои тренинги, семинарҳои дохилӣ ва хориҷӣ доир ба паҳлӯҳои мухталифи фаъолияти кормандон, ташкил намудани озмунҳо чӣхати тақмили ихтисос ва баланд бардоштани дараҷаи касбият, дастгирӣ намудани ширкати кормандон дар семинарҳо, мизҳои мудаввар, конференсия ва барномаҳои омӯзиши таълимии илмӣ амалӣ замина чӣхати баланд бардоштани иқтисодии захираҳои кадрӣ дар ташкилот мегардад.

Мақсади таҳқиқот. Аз омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили омилҳои асосии баланд бардоштани иқтисодии захираҳои кадрӣ дар ташкилот таркиб ёфтааст. Дар ҳулосаи таҳқиқот омилҳои муҳими баланд бардоштани иқтисодии кадрӣ ташкилот муайян ва пешниҳод гардидааст.

Фарзияи таҳқиқот. Фарзияи таҳқиқот омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили омилҳои асосии баланд бардоштани иқтисодии захираҳои кадрӣ дар ташкилотро баррасӣ мекунад. Пешниҳодоти муаллифони мақола барои истифодаи амалии таҳқиқот дар баланд бардоштани иқтисодии захираҳои кадрӣ дар ташкилот мусоидат мекунад.

Усулҳои таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқот аз усулҳои гуногуни илмӣ, аз ҷумла усули омӯзиши сабабу натиҷа, омӯзиши омилҳо, таҳлили экспертӣ, муқоисавӣ ва ғайра истифода шудааст.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Дар таҳияи мақола муаллифони корҳои илмӣ муҳаққиқони ватанию хориҷӣ, аз ҷумла В.И. Лихацкий [1], Зайцев С.Г. [1], Иванов П.В. [3], Капустин С.Н., Федосеев В.Н. [5], Кибанов А.Я., Баткаева И.А., Митрофанова Е.А., Ловчева М.О. [7], Комиссарова Т.А. [8], Лукашевич В.В. [9], Молл Е.Г. [10], Одегов О.Г., Никонов Т.В. [11], Половинко В.С. [12], Егоршин А.П. [13] истифода шудааст.

МУҲТАВОИ АСОСӢ

Дар шароити муносири рақобати бозорӣ захираҳои кадрӣ молҳои хос ба ҳисоб рафта, идоракунии маъмурии истифодаи иқтисодии онҳо ба таври кофӣ ғанӯз ҳам самаранок эътироф ва истифода нагардидааст. Дар шароити муносири Ҷумҳурии Тоҷикистон тайёр намудани кадрҳои баландихтисос ва таъмини иқтисодии захираҳои инсонӣ мубрам ва зарурӣ гардидааст. Дар шароити иқтисоди озоди бозорӣ менеҷменти кадрӣ барои Тоҷикистони муосир ҳамчун раванди идоракунии захираҳои кадрӣ, ки дар соҳаи иҷтимоӣ ва меҳнатӣ хусусиятҳои хос дорад, падидаи нав аст. Мувофиқи моддаи 35-и Конститутсия “Ҳар кас ба меҳнат, интиҳоби касбу кор, ҳифзи меҳнат ва ҳимояи иҷтимоӣ ҳангоми бекорӣ ҳуқуқ дорад. Музди кор аз ҳадди ақали музди меҳнат набояд кам бошад. Дар муносибатҳои меҳнатӣ ҳама гуна маҳдудият манъ аст. Барои иҷрои кори якхела музди баробар дода мешавад” [4].

Менеҷменти кадрӣ ин низоми стратегияи идоракунии кадрҳо мебошад, ки ба истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ, рушд ва ҳавасмандкунии онҳо барои расидан ба ҳадафҳои ташкилот равона карда шудааст. Он тамоми давраи кор бо кормандон: интиҳоб, мутобикшавӣ, арзёбӣ, омӯзиш, музди меҳнат ва ташаккули фарҳанги ташкилиро фаро мегирад [2].

Иқтисодии кадрӣ ташкилот ин маҷмӯи имкониятҳои мавҷуда ва стратегияи кормандон, аз ҷумла дониш, малака, салоҳият ва сифатҳое, ки қобилияти онро барои муваффақона амалӣ намудани вазифаҳо, расидан ба ҳадафҳо ва таъмини рушди ташкилот муайян мекунад. Он хусусиятҳои микдорӣ ва сифатӣ, аз ҷумла тахассус, таҷриба, эҷодкорӣ, саломатӣ ва ҳавасмандкуниро дар бар гирифта, манбаи асосии рақобатпазирӣ ва муваффақияти дарозмуддати ташкилот мебошад. Идоракунии он сармоягузорӣ ба рушд, омӯзиш ва фароҳам овардани шароит барои худшиносии кормандонро талаб мекунад.

Ҷадвали 1. Мафҳум, объект, ҳадафҳо ва вазифаҳои асосии менеҷменти кадрӣ

Мафҳуми менеҷменти кадрӣ	Ин низоми стратегияи идоракунии кадрҳо мебошад, ки ба истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ, рушд ва ҳавасмандкунии онҳо барои расидан ба ҳадафҳои ташкилот равона карда шудааст. Он тамоми давраи кор бо кормандон: интиҳоб, мутобикшавӣ, арзёбӣ, омӯзиш, музди меҳнат ва ташаккули фарҳанги ташкилиро фаро мегирад.
Объекти менеҷменти кадрӣ	Кормандони ташкилот, кормандони алоҳида, коллективҳои меҳнатӣ ва фаъолияти муташаккили онҳо мебошанд, ки ба ноил шудан ба ҳадафҳои ширкат равона карда шудаанд.
Мақсади асосии менеҷменти кадрӣ	Ин таъдил додани кормандон ба сармояи арзишманд мебошад. Идоракунии кадрҳо ширкатро бо кадрҳои салоҳиятдор таъмин мекунад, ки бевосита ба рақобатпазирӣ, даромадноқӣ ва устувории он таъсир мерасонад.
Ҳадафҳои муҳими менеҷменти кадрӣ	✓ баланд бардоштани рақобатпазирӣ ташкилот ё корхона дар бозор; ✓ баландбардории самаранокии меҳнат ҷиҳати ба даст овардани фоидаи имконпазир; ✓ таъмини самаранокии иҷтимоии фаъолияти коллектив; ✓ низоми ҳавасмандгардонии шахсро барои баланд бардоштани ҳосилноқӣ ва ҷустуҷӯи рушди касбӣ эҷод кардан.

Вазифаҳои муҳимми менеҷменти кадрӣ	✓ ба нақша гирифтани захираҳо: муайянсозии эҳтиёҷоти ҷорӣ ва стратегияи кадрҳо; ✓ ҷалб ва интихоб: ҷустуҷӯӣ, дарёфт, арзёбӣ ва кирои мутахассисон; ✓ мутобиқсозӣ ва омӯзиш: мутобиқшавӣ ба вазифа, инкишофи касбӣ ва такмили ихтисос; ✓ ҳавасмансозӣ ва арзёбӣ: таҳияи низомҳои муфиди музди меҳнат, ҳавасмандсозӣ, гузаронидани аттестатсияҳо чиҳати баландбардории ҳосилнокии меҳнат; ✓ идораи сиёсати кадрӣ: инкишофи фарҳанги корпоративӣ, ғамхорию меҳрубонӣ ба кормандон ва паст намудани гардиш ва “фирор”-и кадрҳо.

Сарчашма: таҳияи муаллифон

Таҷрибаи ҷамъшудаи истифодаи стратегияҳои кадрӣ барои ҷалб ё рушди захираҳои кадрӣ нишон дод, ки онҳо дар шакли ҳолис ҳеле кам истифода мешаванд, зеро барои ин пешақӣ фароҳам овардани шароити зарурӣ бо дастгирии давлатӣ талаб карда мешавад.

Онҳо пеш аз ҳама мавҷудияти захираҳои кофӣ молиявиро барои сатҳи баланди музди меҳнати коргарони кироӣ, харидаи таҷҳизоти муосири технологияи истеҳсолот, гузаронидани таҷрибаҳои аксаран хатарнок, харидаи иҷозатномаҳо барои технологияҳои инноватсионӣ дар ҳолати зарурӣ дар бар мегиранд. Барои ташаккули чунин шароит на танҳо захираҳо, балки асосноккунии кофӣ мақсаднокӣ аз рӯи принсипи “хароҷот – таъсир” зарур аст [9].

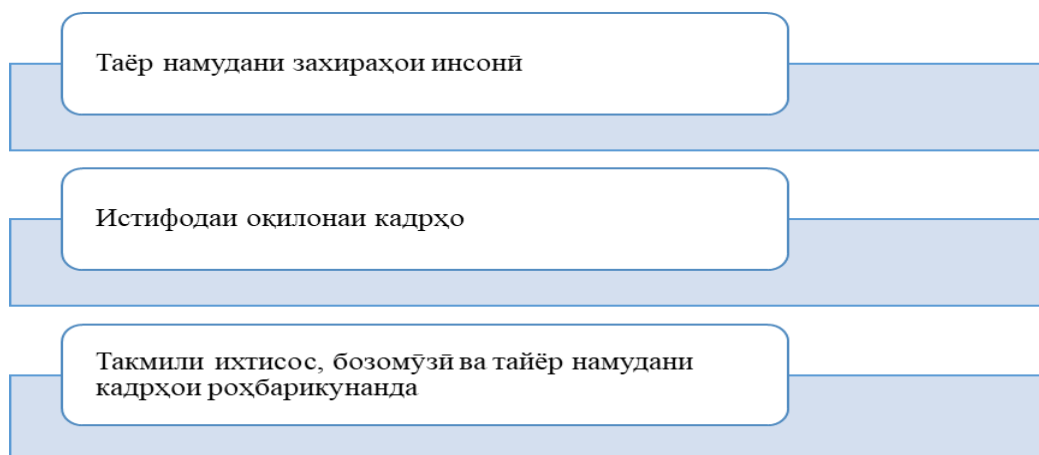
Ҳоло андешаҳо доир мавқеъ ва аҳамияти захираҳои инсонӣ дар рушди фаъолияти ташкилот рӯз аз рӯз тағйир ёфта, дар асри ХХ бо ташаккули мактабҳои асосии менеҷмент якҷанд маротиба тағйиротҳо ба назар расида, мукамал гардиданд. Тибқи он панҷ консепсияи менеҷменти кадрӣ инкишоф ёфта, моҳияти қори роҳбарон бо захираҳои кадрӣ ва талабот ба сифатҳои касбӣ ва иҷтимоӣ - психологияи онҳоро тавсиф медиҳад [1].

Ҷадвали 2. Таҳаввулотҳои консепсияҳои идоракунии кадрҳо

Мактабҳои менеҷмент	Консепсияҳои идоракунии кадрҳо	Моҳияти фаъолияти кадрҳо, талабот ба сифатҳои касбӣ ва иҷтимоӣ раванӣ онҳо
✓ Идора кардани илмӣ; ✓ Маъмурӣ ё классикӣ; ✓ Муносибатҳои инсонӣ; ✓ Рафторӣ; ✓ Усулҳои микдорӣ.	✓ Технократӣ; ✓ Соҳибкорӣ; ✓ Инсонпарварӣ; ✓ Иҷтимоӣ раванӣ; ✓ Ратсионалӣ.	✓ Интихоби коргарон аз рӯи имкониятҳо ва вазъи раванӣ чиҳати иҷроӣ амалиётҳои стандартӣ, омӯзиш ва ҳавасмандгардонии меҳнатӣ; ✓ Ташкил намудани тими роҳбарони ширкатҳои азим, қобилияти истифодаи муносиби принципҳои илмӣ дар вақти иҷроӣ вазифаҳои идоракунии; ✓ Таъсис намудани шароити хуби меҳнатӣ ва имкониятҳои муоширати кормандон, қонеъсозии эҳтиёҷоти объективии онҳо аз ҷониби роҳбар; ✓ Ба инобат гирифтани таъсири сифатҳои роҳбарӣ ва мутахассисон ба дастовардҳои меҳнатии коллектив, қобилияти онҳо барои ташкили тими ҳамфикрҳо; ✓ Қобилияти барасмиятдарории равандҳои идорашаванда ва таҳияи қарорҳои муносиби идоракунии ба воситаи татбиқи вазифаҳои бисёрварианти.

Сарчашма: таҳияи муаллифон дар асоси адабиёти [1].

Менечменти муосири кадрҳо аз баҳисобгирии оддии кадрҳо ба идоракунии захираҳои инсонӣ мегузарад, ки дар он корманд ҳамчун дорони асосии ташкилот ҳисобида мешавад. Идоракунии ҷанбаҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва меҳнатии ҳамкориҳои кормандонро, аз ҷумла ҳавасмандӣ, омӯзиш, ҳосилнокӣ ва фарҳанги ташкилии онҳоро фаро мегирад.

Расми 1. Марҳилаи асосии низоми идоракунии захираҳои инсонӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон

Таёр намудани захираҳои инсонӣ. Омодабозии захираҳои кадрӣ асосан вазифаи давлат буда, аз такрористеҳсоли захираҳои меҳнатии соҳибтахассус тибқи талаботи ҷомеа ва шароити пешрафти илмӣ - техникаӣ таркиб ёфтааст. Вазифаҳои давлат дар самти омодабозии кадрҳо аз ташкили низоми таълими томактабӣ, мактаби миёна ва олии касбӣ иборат аст.

Боиси тазаккур аст, ки ҳангоми омодабозии захираҳои кадрӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ дар асоси буҷет, тибқи фармоиши муайяни иҷтимоии микдорӣ ба онҳо иҷозат дода мешавад.

Дар радифи муассисаҳои таълимии давлатии буҷетӣ инчунин муассисаҳои таълимии ғайридавлатӣ низ ташкил гардида, мутахассисонро мувофиқи иҷозатнома аз мақомоти давлатӣ гирифташуда ва имтиёзҳои мауайяни андозӣ омода мекунанд.

Истифодаи муносиби кадрҳо. Дар шароити муносибатҳои муосири бозорӣ доир ба муаммоҳои муайянсозии объективии микдори муайяни фармоишҳои иҷтимоӣ, ҳуқуқи интиҳоби озоди касбу кор ва фаъолият баъди хатми донишгоҳ хеле душвор мегардад.

Такмили ихтисос, бозомӯзӣ ва парвариши кадрҳои роҳбарикунанда. Суръати баланди пешрафти илмию техникаӣ, кӯҳнашавии босуръати донишҳои илмӣ ва технологияҳои истифодашаванда аз ҷониби марказҳои давлатии такмили ихтисос ва бозомӯзии кадрҳо ба таври назаррас ҷуброн карда мешавад. Фаъолияти ҳама гуна шакли ташкилию ҳуқуқӣ ҳамчун низоми мураккаби ташкилию техникаӣ ва иҷтимоӣ аз мавҷудият ва ҳолати захираҳои он вобаста аст.

Захираҳои асосии ташкилот, ки самаранокии фаъолияти онро дар бозор муайян мекунанд, метавон чунин ҳисоб кард: [1]

✓ таҷҳизоти техникаӣ, ки ба шароити истеҳсолот таъсир расонида, мавҷуд будани биноҳои истеҳсолӣ ва маъмурӣ, воситаҳои техника технологияи муосирро фаро мегирад;

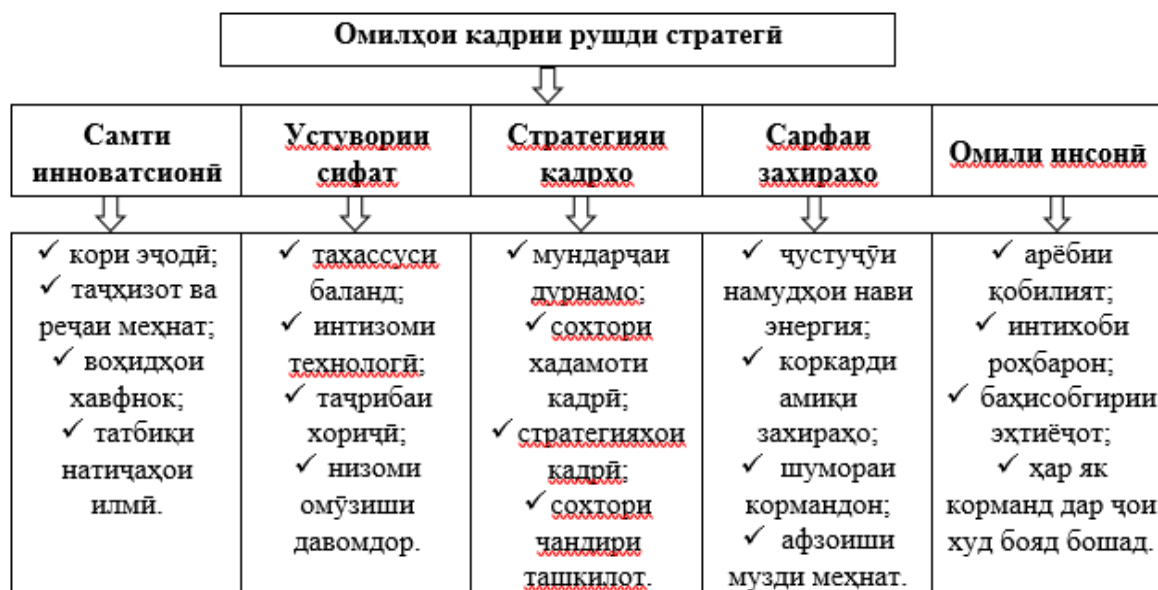
✓ сатҳи навоариҳои технологияҳо, ки дараҷаи ҳосилнокӣ ва сатҳи сифати маҳсулот, кор ва хизматрасониҳо, баробарии хароҷот ва даромадро аз фаъолияти истеҳсолӣ, ва рақобатпазир буданро дар бозор муайян месозад;

✓ захира ва имкониятҳои кадрӣ, ки арзишҳои моддӣ ва маънавиро ба вучуд оварда, фарҳанги ташкилоиро инкишоф медиҳад ва мавқеи ташкилотро дар бозорҳои рақобатӣ муайян месозад;

✓ маблағгузорӣ, ки сарчашмаи сармоя ва ашёи хом барои фаъолияти истеҳсолӣ, воситаҳои пардохт намудани хизматрасониҳо, натиҷаҳои фуруши молу маҳсулот, кор ва хизматрасониҳо, имконият ва захираҳо ҷиҳати навсозӣ, афзоиши фондҳои асосӣ ва имкониятҳои азхуд кардани бозорҳои нави фурушро медиҳад;

✓ низоми иттилоотӣ, ки ҳамчун воситаи омӯзиши эҳтиёҷот, талабот, пешниҳоди молу маҳсулот ва хизматрасониҳо дар бозорҳои фуруш гардида, коркарди иттиоот ҷиҳати қабули қарорҳои идоракунии, иҷрои вазифа ва назорат намудани натиҷаҳои фаъолият ба таври алоҳида хизмат мерасонад.

Таъсири мутақобилаи коллективи меҳнатӣ ба рафтори ҳар як фард ва мутахассиси нав ба ҳолати иқтисодии кадрӣ ташкилот раванди худтанзимкунии муносибатҳои байниҳамдигариро ба вуҷуд меорад [10]. Самтҳои фаъолияти ҷорӣ бо захираҳои инсонӣ аз вазъияти мушаххас вобаста буда, ҳам дар дохили коллективи меҳнатӣ ва ҳам дар муҳити бозори хориҷӣ, инчунин аз нуқтаи назар ва афзалиятҳои роҳбарият муайян карда мешаванд. Ҳамзамон, як қатор муқаррароти илмӣ ба таври умумӣ қабулгардида дар намуди принципҳои муносибати муносиб ба таъмини пурра, инкишоф ва истифодаи захираҳои кадрӣ ба таври объективӣ мавҷуданд [11].

Расми 2. Сохтори омилҳои кадрӣ рушди ташкилот
Сарчашма: таҳияи муаллифон

Ташкил ва баргузори тренинги, семинарҳои дохилӣ ва хориҷӣ доир ба паҳлуҳои муҳталифи фаъолияти кормандон, ташкил намудани озмунҳои ҷиҳати тақмили ихтисос ва баланд бардоштани дараҷаи касбият, дастгирӣ намудани ширкати кормандон дар семинарҳо, мизҳои мударвар, конференсия ва барномаҳои омӯзиши таълимии илмӣ амалӣ замина ҷиҳати баланд бардоштани иқтисодии захираҳои кадрӣ дар ташкилот мегардад.

Омилҳои муҳими баланд бардоштани нақши захираҳои кадрӣ дар шароити муосир:

✓ маҳз инсон метавонад, ки техникаи мураккаб ва таҷҳизоти автоматикунонидашудаи муосирро ихтироъ намуда, самаранок идора ва истифода намояд. Нарасидани кадрҳо дар шароити рақобати илмӣ - техникаи ҳатанок гардида, метавонанд сарчашмаи офатҳои техногенӣ ва экологӣ шаванд;

✓ технологияҳои муосири инноватсионӣ натавонанд ба роҳбарони ташкилот, инчунин ба мутахассисон ва ба ҳар як корманд тахассус ва фарҳанги баланди истифодаи онро талаб намуда, ҷиҳати дуруст, самаранок ва беҳатар идора намудани низомҳои талаб мекунад;

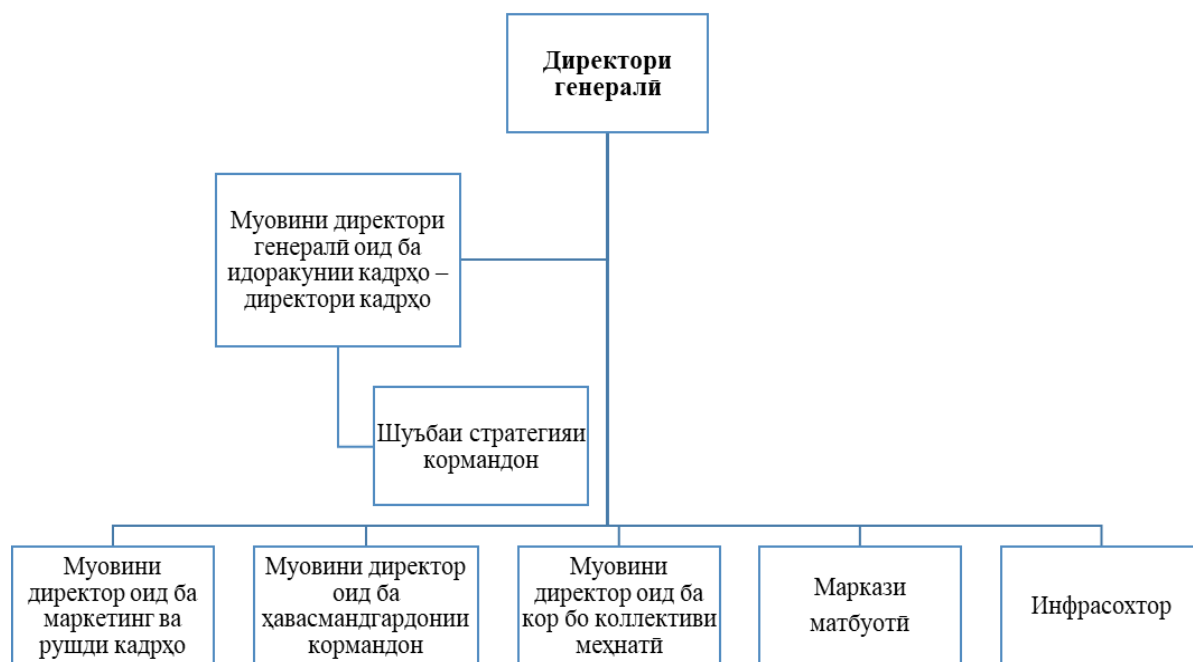
✓ вобаста будани сифати идоракунии захираҳои моддӣ, техникаи технологӣ ва молиявӣ ташкилот, аз ҷумла пулҳои нақд ва қарзҳо, амволи манқул ва ғайриманқул аз ихтисоси мутахассисоне, ки рақобатпазирии ташкилотро бояд таъмин созанд, таҳдиди муфлис шуданро коҳиш ва ё бартарофт карда тавонанд;

✓ озодии фаъолият дар бозори истеҳсолӣ, ки дар он рағбати ихтиёрии хоҷагидорӣ дар асоси ҳамкориҳои мутақобилаи манфиатовар инкишоф ёфта, зарурати донишҳои техникаи ҳаёти кормандони ташкилотро ба вуҷуд оварда, бидуни он дар шароити норасоӣ ё иттилооти афзоианда қарорҳои муносиби идоракунии ба таври амалӣ қабул намудан имконнопазир мегардад.

Мазмуни чорабиниҳои таъсири кадрӣ ба таҳия ва татбиқи самараноки стратегияи рушди ташкилот равона карда шудааст [13]. Сохтори анъанавии идоракунӣ, ки тибқи таълимоти технократӣ инкишоф ёфтааст, тақсимои вазифахоро доир ба фаъолият бо имконият ва захираҳои кадрӣ миёни воҳидҳои тобеи муҳандиси асосӣ, муовини директор оид ба иқтисод, оид ба кадрҳо, оид ба масъалаҳои иҷтимоӣ ва ғайра дар назар дорад [3].

Айни замон, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйир додани ақидаҳо ба сохтори мақомоти идоракунӣ захираҳои инсонии ташкилот ва технологияи равандҳои идоракунӣ идома дорад, ки имконият медиҳад, ки дар асоси рушди ҳадафҳои шахсияти корманд ва фарҳанги ташкилии коллективӣ ба таври пурра амалӣ намудани ғояҳои шахсони алоҳида амалӣ карда шавад [5].

Тибқи сохтори муосири ҳадамоти кадрӣ яке аз вазифаҳои доимӣ ва мураккаби самти идоракунӣ афзудани иқтидори захираҳои инсонӣ гардида, дар як ташкилоти калони муосир, директори кадрҳо фарди дуум дар сохтори роҳбарият ба ҳисоб рафта, стратегияи инкишофи фаъолияти истеҳсоли ба стратегияи кадрҳо пайваست карда мешавад [6].

Расми 3. Сохтори муосири ҳадамоти кадрӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон

Муовини директори генералӣ дар самти идоракунӣ кадрҳо – директори кадрҳои роҳбарии ҳадамоти кадрӣ, шуъбаи стратегияи кадрҳои бевоситаи тобеи худ ва се муовини дорони воҳидҳои вазифавии зертобеи худро дорад. Тадбирҳои пешаки оид ба таъмин кардани кадрҳо ва рушди онҳо на танҳо устувории фаъолияти ташкилотро дар шароити бозор таъмин мекунанд, балки инчунин имкон медиҳад, ки ба талаботи бозор воқуниш нишон дода, мушкилоти афзояндаро дар бозор пешгирӣ кунанд [7].

Стратегияи кадрҳо бояд ба як зумра талаботҳои муайян, ки ҳадафҳои ташкилот дар бозор ва вазъи захираҳои кадрӣро ошкор месозанд, он бояд ҷавобгӯ ба тамоилҳои инкишофи бозор ва дурнамои дарозмуддати фаъолиятдар муҳити рақобатпазир муттаҳид ва воқеӣ карда шавад [8].

Айни замон, дар шароити иқтисоди бозорӣ пайдоиши мушкилоти нав ва хеле мураккаб дар қори кадрҳо, ки метавонанд кишварро ба тамоюли тадриҷан аз даст додани иқтидори зехнии миллат оварда расонанд, ноҳида гирифтани мумкин нест.

Усулҳои маъмули ҷустуҷӯи дохилии номзадҳо барои пур кардани мансабҳои холии роҳбарон ва мутахассисон таҳлили доимии мутахассисони ҳадамоти кадрҳои натиҷаҳои меҳнати кормандони ботаҷриба ва татбиқи тавсияҳои комиссияи аттестатсионӣ мебошад [12].

Ҷадвали 3. Омилҳои муҳимми баланд бардоштани иқтидори захираҳои кадрӣ дар ташкилот

Омилҳо	Тавсифи омилҳо
Омузиш ва инкишоф (сармоягузорӣ намудан ба дониш ва малака)	✓ ташкил ва баргузор намудани тренингҳои дохилию берунӣ: семинарҳо, мизҳои мудаввар, курсҳои тақмили ихтисос ҷиҳати рушди дараҷаи сифатҳои касбӣ шахсӣ; ✓ табодули таҷриба бо кормандони баландихтисос; ✓ дастгирии инкишофи худ: таъмин намудани дастрасӣ ба имконият ва захираҳои таълимӣ, курсҳои кутоҳи онлайнӣ, маводҳои таълимӣ ва китобҳо; ✓ инкишофи касбият: банақшагирии инкишов ва рушди касбӣ дар шароити навоариҳо.
Ҳавасмандгардонӣ	✓ ҳавасмандкунии инфиродӣ: баҳисобгирии эҳтиёҷоти ҳар як корманд, на танҳо нақшаҳои умумӣ; ✓ низоми мукофотпулӣ: мукофотпулӣ, иловапулӣ ва инчунин мукофотҳои ғайримоддӣ; ✓ амнияти иҷтимоӣ: кафолати шуғл ва бастаҳои иҷтимоӣ.
Идорасозии самаранок ва ташкили меҳнати командон	✓ тақсимои муносиб: интихоби кормандон барои ҷойҳои, ки ба ихтисос ва маҳорати онҳо мувофиқат мекунад; ✓ қоидаҳои возеҳ: тавсифи дастур ва қоидаҳои комили ҷаъолият; ✓ дора намудани ҷаъолият: арзёбии муназзами фикру ақидаҳои; ✓ банақшагирии эҳтиёҷот: мутобикати шумораи кормандон ва таҳассуси онҳо ба вазифаҳои ташкилот.
Фарҳанг ва муҳити корпоративии коллектив	✓ эҷодсозии муҳити мусоиди қорӣ: таъмини шароити худшиносӣ ва инкишофи касбият ва таҳассус; ✓ дараҷаи фарҳанги мусбии корпоративӣ: таҳкурсии барои заминаҳои инкишоф ва рушди кормандон; ✓ иртибот: механизмҳо барои баҳисобгирии андешаҳои кормандон ва тасҳеҳи амалҳои роҳбарият.
Сифати захираҳои инсонӣ	✓ ҷалби истеъдодҳо: ҷалби мутахассисони баландихтисос; ✓ баҳисобгирии сифатҳои шахсӣ ва ҷисмонӣ: сину сол, саломатӣ ва садоқат.

Сарчашма: таҳияи муаллифон

Ҳамин тавр, ҷавонони боистеъдод бо маълумоти муосир на ҳамеша дар мамлакати мо имкони татбиқи қобилиятҳои худро пайдо карда метавонанд. Фарқияти ҷиддии музди меҳнат, мушкilotи моддӣ ва манзилӣ аксар вақт сабаби ба кишварҳои иқтисодии пешрафта рафтани мутахассисони мо мегардад. Бо суръати нокифоя тақористеҳсоли кадрҳои ботаҷриба дар соҳаи меҳнати зеҳнӣ ва баландихтисос ба амал меояд, ки дар он ҷо мутахассисон асосан сину соли пеш аз нафақа ва нафақа қор мекунад. Вазъияти вазнин дар соҳаи технологияҳои баланд тадриҷан ба вуҷуд меояд.

Сабаби чунин падидаи манфӣ нуфузи нокифояи меҳнати зеҳнӣ дар мамлакат ва хоҳиши табиӣ ҷавонон пас аз гирифтани маълумоти муосир ба қор дар соҳаи савдо буда, дар ин соҳа сатҳи музди меҳнат ва технологияи оддӣ худмуайянқунӣ баландтар аст, аммо бидуни дурнамои зиёд бо афзоиши рақобат.

Мамлакат одатан бо кадрҳои болаёқат бой аст, аммо ошқор қардани онҳо аз сабаби низоми нокифояи равонақунӣ касбии ҷавонон тасодуфӣ аст. Бе сиёсати дарозмуддати давлатӣ, нигоҳ доштан ва зиёд қардани мутахассисони зеҳнии кишвар ба қадри қофӣ душвор аст.

Хулоса. Захираҳои кадрӣ пайванди марказии соҳори ҳар як ташкилот буда, қор бо захираҳои кадрӣ яке аз вазифаҳои асосии ҳаёти роҳбарикунанда ва мутахассисон, алахусус роҳбарияти олий мебошад.

Ба омилҳои муҳимми баланд бардоштани иқтисодии кадрӣ ташкилот омӯзиш ва ташкил ва баргузор намудани тренинго, курсҳои кутоҳмуддат, ҳавасмандгардонии моддию молиявӣ кормандон, зинаҳои рушди мансаб, идоракунии босамари кадрҳо, интиҳоб ва ҷобачогузорӣ ба ҷойҳои арзанда, фарҳанги баланди корпоративӣ, ки худшиносӣ, фикру мулоҳизаҳо ва амниятӣ иҷтимоӣ кормандонро таъмин мекунад, дохил мешаванд.

АДАБИЁТ:

1. В.И. Лихацкий. Кадровый менеджмент. Учебник. Рекомендован учебно-методическим советом Санкт-Петербургского университета управления и экономики в качестве учебника для студентов гуманитарного профиля. Санкт-Петербург. 2011. таҳия карда шудааст.
2. Зайцев С.Г. Управление деловой карьерой. Учебное пособие. – М.: Академия, 2007. – 256 с.
3. Иванов П.В. и др. Управление персоналом: 100 экзаменационных ответов. – М.: ИКЦ «Март», 2003. – 256 с.
4. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Моддаи 35. <https://mfa.tj/tg/main/tojikiston/konstitutsiya>.
5. Капустин С.Н., Федосеев В.Н. Управление персоналом организации. Учебное пособие. – М.: Издательство «Экзамен», 2003. – 368 с.
6. Карташова Л.В. Управление человеческими ресурсами. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 235 с.
7. Кибанов А.Я., Баткаева И.А., Митрофанова Е.А., Ловчева М.О. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 524 с.
8. Комиссарова Т.А. Управление человеческими ресурсами. Учебное пособие. – М.: Дело, 2002. – 312 с.
9. Лукашевич В.В. Управление персоналом. Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2004. – 255 с.
10. Молл Е.Г. Управление карьерой менеджера. – СПб.: Издательство Питер, 2003. – 352 с.
11. Одегов О.Г., Никонов Т.В. Аудит и контроллинг персонала. – М.: Альфа Пресс, 2006. – 560 с.
12. Половинко В.С. Управление персоналом. Монография. – М.: Информ-Знание, 2002. – 484 с.
13. Егоршин А.П. Управление персоналом. Учебник. – Н. Новгород, 2008. – 720 с.

УДК 338.46:378 (575.3)

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ УНИВЕРСИТЕТА: ПРОГРАММНЫЙ ПОДХОД

Кадырова Заррина Халимовна

Доктор экономических наук, профессор кафедры экономики и организации бизнеса
Таджикского государственного университета коммерции.

Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Дехоти 1/2.

Тел.: (+992) (+992) 93-507-45-95. E-mail: zarinkadirova@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается актуальная проблема повышения конкурентоспособности университетов в условиях глобализации и нарастающей конкуренции на рынке образовательных услуг. Автор подчеркивает необходимость системного и программного подхода к формированию стратегий развития вуза, ориентированных на модернизацию образовательного процесса, обновление содержания основных и дополнительных образовательных программ, а также укрепление академического имиджа университета на национальном и международном уровнях. Представлена структурированная схема разработки программы «Конкурентоспособность вуза и продвижение образовательных услуг», включающая комплексный анализ конкурентной среды, формулирование стратегических целей, постановку конкретных задач, определение ожидаемых результатов, выявление проблемных зон и разработку действенных мер по их преодолению.

Показано, что реализация программного подхода обеспечивает более эффективное использование имеющихся ресурсов, способствует формированию устойчивых конкурентных преимуществ и расширяет возможности университета в повышении востребованности образовательных услуг как на внутреннем, так и на внешнем рынках.

Ключевые слова: конкурентоспособность университета; конкурентные стратегии; программный подход; образовательные услуги; стратегия развития; инновации в образовании; рынок образовательных услуг.

РАҚОБАТПАЗИРИИ ДОНИШГОҲ: УСЛУБИ БАРНОМАВӢ

Қадирова Заррина Ҳалимовна

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор,

кафедраи иқтисод ва ташкили бизнеси Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.

Нишонӣ: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, Деҳоти 1/2.

Тел.: (+992) 93-507-45-95. E-mail: zarinkadirova@gmail.com

Аннотатсия. Дар мақола масъалаи мубрами баланд бардоштани рақобатпазирии донишгоҳҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши рақобат дар бозори хизматрасониҳои таълимӣ баррасӣ мегардад. Муаллиф зарурати равиши низомманд ва барномавиरो барои ташаккули стратегияҳои рушди донишгоҳ таъкид менамояд, ки ба муосирсозии раванди таълим, навсозии мазмуни барномаҳои асосӣ ва иловагии таълимӣ, инчунин таҳкими имиджи академии донишгоҳ дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ равона шудааст. Схемаи сохторёфтаи таҳияи барномаи «Рақобатпазирии донишгоҳ ва тарғиби хизматрасониҳои таълимӣ» пешниҳод шудааст, ки таҳлили мукаммали муҳити рақобатӣ, ташаккули ҳадафҳои стратегӣ, гузаштани вазифаҳои мушаххас, муайян намудани натиҷаҳои интизоршаванда, ошкорсозии минтақаҳои мушкilot ва таҳияи чораҳои самараноки рафъи онҳоро дар бар мегирад.

Нишон дода мешавад, ки татбиқи равиши барномавӣ истифодаи самараноки захираҳои мавҷударо таъмин намуда, ба ташаккули афзалиятҳои устувори рақобатӣ мусоидат мекунад ва имкониятҳои донишгоҳро барои боло бурдани талабот ба хизматрасониҳои таълимӣ ҳам дар бозори дохилӣ ва ҳам дар бозори хориҷӣ тавсеа медиҳад.

Калидвожаҳо: рақобатпазирии донишгоҳ; стратегияҳои рақобатӣ; равиши барномавӣ; хизматрасониҳои таълимӣ; стратегияи рушд; навовариҳо дар маориф; бозори хизматрасониҳои таълимӣ.

A PROGRAMMATIC APPROACH TO UNIVERSITY COMPETITIVENESS

Kodirova Zarrina Halimovna

Doctor of Economic Sciences, Professor,

Department of Economics and Business Organization, Tajik State University of Commerce.

Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti 1/2.

Tel.: (+992) 93-507-45-95. E-mail: zarinkadirova@gmail.com

Abstract. The article addresses the pressing issue of enhancing the competitiveness of universities in the context of globalization and the intensifying competition in the educational services market. The author emphasizes the necessity of adopting a systemic and programmatic approach to the development of university strategies, aimed at modernizing the educational process, updating the content of core and supplementary academic programs, and strengthening the university's academic image at both national and international levels. A structured framework for the development of the program “*University Competitiveness and Promotion of Educational Services*” is presented. It encompasses a comprehensive analysis of the competitive environment, formulation of strategic goals, setting of specific objectives, identification of expected outcomes, detection of problem areas, and elaboration of effective measures for their resolution.

It is demonstrated that the implementation of the programmatic approach ensures more efficient utilization of available resources, contributes to the formation of sustainable competitive advantages, and expands the university's capacity to increase the demand for its educational services in both domestic and international markets.

Keywords: university competitiveness; competitive strategies; programmatic approach; educational services; development strategy; educational innovations; educational services market.

Введение. В условиях глобализации и усиления конкуренции на рынке образовательных услуг вопросы повышения конкурентоспособности университетов приобретают стратегическое значение. Современные вузы вынуждены не только обеспечивать высокий уровень подготовки специалистов, но и активно формировать свой имидж, укреплять позиции на международном рынке и отвечать требованиям инновационного развития. В Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан до 2030 года подчеркивается необходимость повышения качества образования через внедрение международных стандартов, совершенствование системы оценки качества и укрепление связей образовательных программ с требованиями рынка труда, что рассматривается как важный фактор конкурентоспособности высших учебных заведений [1].

Методы исследования. В настоящей статье применён комплекс взаимодополняющих методов, обеспечивающих научную обоснованность и достоверность полученных результатов, что позволило сформировать целостную картину факторов, влияющих на конкурентоспособность высших учебных заведений. Научная новизна исследования заключается в системном сочетании нормативно-правового, ситуационного, сравнительного и экспертного анализа с программно-целевым методом, что обеспечивает интеграцию теоретических и практических подходов к разработке стратегий развития университетов.

Анализ нормативно-правовой базы включал изучение положений *Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан до 2030 года* и сопутствующих государственных документов, определяющих стратегические ориентиры образовательной политики и перспективы развития высшей школы. Ситуационный анализ позволил выявить и оценить проблемные зоны в деятельности вузов, связанные с обеспеченностью финансовыми и кадровыми ресурсами, состоянием материально-технической базы и степенью готовности профессорско-преподавательского состава к внедрению инновационных образовательных практик.

Сравнительный анализ обеспечил возможность сопоставления ключевых показателей развития отечественных и ведущих зарубежных университетов, что дало основу для объективной оценки состояния конкурентной среды на рынке образовательных услуг. Метод экспертных оценок способствовал привлечению профессионального опыта специалистов и руководителей структурных подразделений университетов, что позволило выявить наиболее приоритетные направления распределения функциональных задач в рамках программы «Конкурентоспособность вуза и продвижение образовательных услуг».

Программно-целевой метод был использован в контексте принципов проектного управления, что придало разработке и структурированию программы системность, а также обеспечило возможность увязки стратегических целей с практическими механизмами их реализации. Комплексное применение указанных методов позволило не только выявить совокупность внутренних и внешних факторов, влияющих на конкурентоспособность университетов, но и предложить модель систематизации проблемных зон. Это обеспечило формулирование практических рекомендаций по разработке и внедрению программного подхода к стратегическому развитию вузов, что в совокупности и составляет научную новизну исследования.

Цель исследования заключается в обосновании программно-целевого подхода как методологической основы формирования стратегий повышения конкурентоспособности университетов Республики Таджикистан в условиях глобализации и усиления конкуренции на рынке образовательных услуг.

В рамках исследования были поставлены следующие задачи:

- определить методические возможности программно-целевого подхода при разработке и структурировании комплексных стратегий развития вузов;
- раскрыть потенциал применения принципов проектного управления для систематизации задач и увязки стратегических целей с практическими механизмами их реализации;
- обосновать преимущества программно-целевого подхода для продвижения образовательных услуг на национальном и международном уровнях;
- разработать рекомендации по адаптации и внедрению программно-целевого подхода в практику управления отечественными университетами.

Результаты исследования. В условиях глобализации и усиления конкуренции на рынке образовательных услуг вузы Республики Таджикистан сталкиваются с необходимостью поиска новых моделей стратегического развития, способных обеспечить их устойчивую конкурентоспособность, что усиливает необходимость оценки и анализа конкурентных преимуществ, поскольку вопрос конкурентоспособности вузов остаётся открытым и требует системного исследования

На сегодняшний день, несмотря на определённые достижения в развитии системы высшего образования, вузы Таджикистана по-прежнему ограничено представлены в ведущих мировых рейтингах университетов. Анализ данных показал, что в глобальных таблицах Times Higher Education университеты страны отсутствуют [4, 5]. В региональном списке QS Central Asia 2025 фигурирует Таджикский национальный университет (ТНУ), занявший 36-е место [4]. Этот факт отражает наличие «точек роста» в системе высшего образования Таджикистана, в частности, в интернационализации образовательных программ, развитии отдельных научных школ и модернизации инфраструктуры ведущих вузов, однако одновременно демонстрирует ограниченность этих достижений и указывает на низкую интеграцию страны в мировое академическое пространство, что делает необходимым проведение системных реформ в сфере науки, управления и финансирования.

Кроме того, согласно данным независимых аналитических агрегаторов (Edurank), вновь именно Таджикский национальный университет выступает ведущим научным центром страны, демонстрируя наибольшую исследовательскую активность, особенно в области химии и естественных наук [6]. Однако сопоставимых результатов со стороны других университетов практически не наблюдается, что указывает не столько на полное отсутствие научного потенциала, сколько на его пассивную реализацию: многие вузы, обладая перспективными направлениями исследований, пока недостаточно активно заявляют о себе на международной арене и не используют имеющийся ресурс для укрепления позиций в глобальном академическом пространстве.

Так, например, Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибн Сино имеет статус ведущего медицинского центра страны и занимает важное место внутри национальной системы образования, но на глобальной карте университетской конкурентоспособности он пока никак не обозначен.

Тем не менее общий объём публикаций и уровень цитируемости упомянутого выше ТНУ остаются невысокими по сравнению с университетами соседних стран региона, что во многом объясняется ограниченным финансированием науки: затраты на НИОКР в Таджикистане составляют лишь около 0,09 % ВВП, что существенно ниже общемировых стандартов и объективно сдерживает развитие исследовательской активности [8].

Конкурентоспособность вузов Таджикистана пока ограничена рамками национального и регионального уровней. Однако уже сегодня, как мы считаем, просматриваются позитивные сдвиги: укрепление базовой инфраструктуры, повышение качества образовательных программ и первые успехи в международных рейтингах.

В условиях глобализации, на наш взгляд, именно системное развитие науки, интернационализация и связь с рынком труда могут стать ключевыми факторами, способными вывести университеты страны на новый уровень. Для практической реализации этих факторов,

как мы полагаем, необходимы эффективные управленческие механизмы, среди которых особое место занимает программно-целевой подход, позволяющий увязать стратегические ориентиры с конкретными практическими шагами.

В этом контексте разработка программы «Конкурентоспособность вуза и продвижение образовательных услуг», на наш взгляд, выступает важным инструментом модернизации образовательного процесса, укрепления кадрового и ресурсного потенциала, а также формирования устойчивого имиджа университетов в национальном и международном образовательном пространстве.

Обсуждение. Предлагаемый нами методический подход к реализации программы «Конкурентоспособность вуза и продвижение образовательных услуг» предусматривает несколько этапов. На первом, подготовительном этапе (рис. 1) создаётся рабочая группа, включающая руководителей и специалистов ключевых структурных подразделений университета: учебного департамента, деканатов, центра практики и трудоустройства студентов и др.

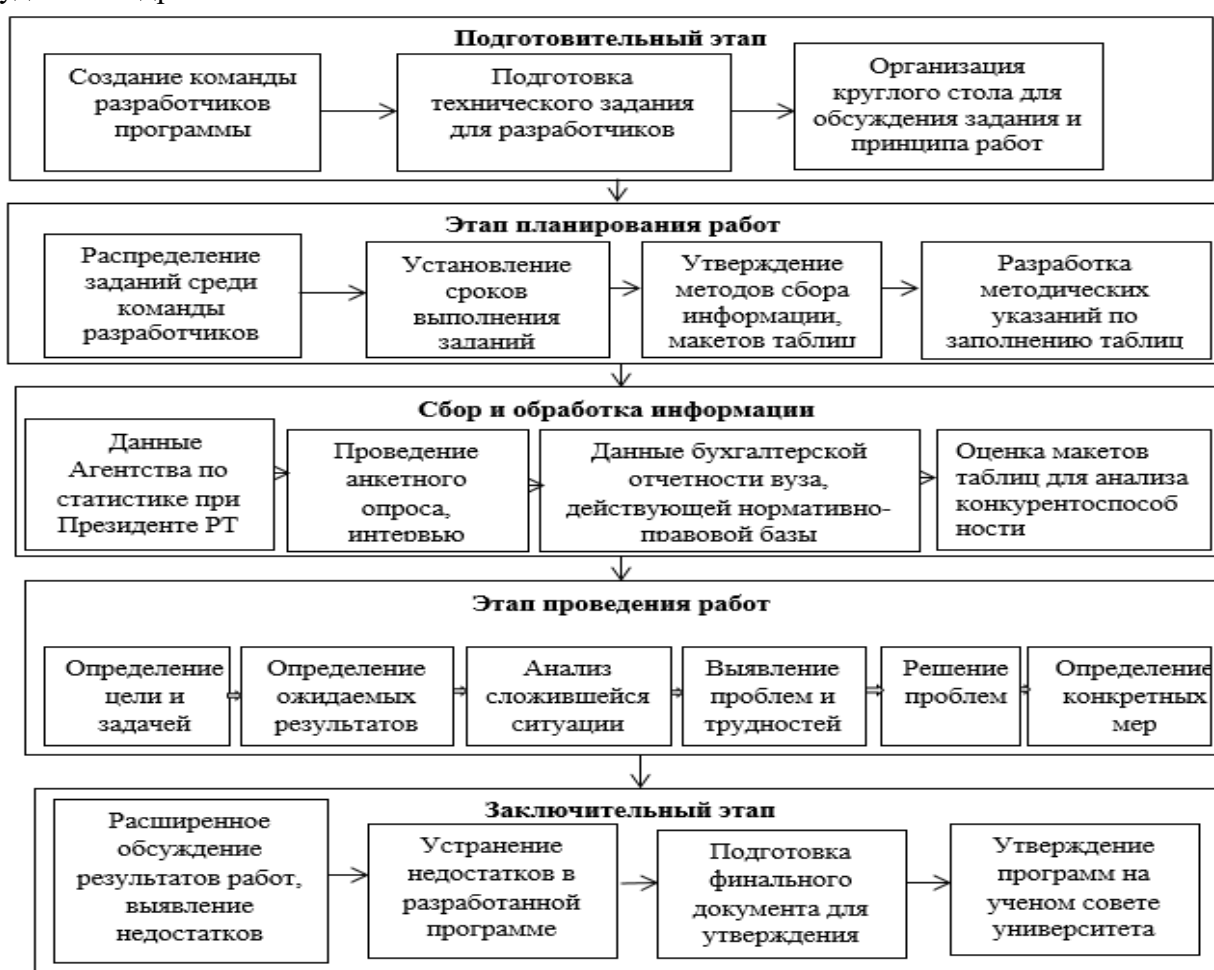

Рисунок 1. Схема поэтапной работы по разработке программы «Конкурентоспособность вуза и продвижение образовательных услуг» стратегии развития вуза [11].

Рабочая группа анализирует утверждённое техническое задание программы, распределяет функциональные обязанности среди экспертов и формирует детализированный план работы, обеспечивающий поэтапное движение к поставленным целям. Программа предусматривает комплекс взаимосвязанных мероприятий, ориентированных на достижение важной стратегической цели, как повышение конкурентоспособности университета за счёт совершенствования образовательных программ, расширения международного сотрудничества и укрепления научно-инновационного потенциала.

В рамках программы целесообразно сформулировать следующие ключевые задачи:

- формирование устойчивого имиджа университета и его целенаправленное позиционирование на рынке образовательных услуг;
- укрепление позиций среди ведущих вузов Центральной Азии с перспективой поступательного продвижения в международных рейтингах по приоритетным направлениям подготовки;
- повышение востребованности образовательных продуктов со стороны абитуриентов, работодателей и партнёрских организаций, что должно обеспечить тесную связь университета с рынком труда;
- расширение спектра международного сотрудничества и системное повышение академической видимости университета в глобальном образовательном пространстве.

Представляется целесообразным более детально обосновать выбор Центрально-азиатского региона в качестве приоритетного направления для позиционирования университетов Таджикистана. Данный выбор обусловлен рядом объективных факторов, связанных как с геополитическим положением страны, так и с особенностями социально-экономического и культурно-образовательного взаимодействия в рамках региона.

Во-первых, региональные образовательные рынки обладают высокой степенью взаимосвязанности: существует единое историко-культурное пространство, схожие социально-экономические условия и близость образовательных систем, что создаёт основу для интеграции и взаимного признания образовательных программ.

Во-вторых, в условиях глобальной конкуренции университетам Таджикистана целесообразнее в первую очередь укрепить свои позиции в центрально-азиатском образовательном пространстве, где сравнительные преимущества (востребованные направления подготовки, знание языковой среды, культурная близость) могут быть реализованы наиболее эффективно. Это позволит сформировать устойчивый имидж надёжного партнёра и образовательного центра в Центральной Азии.

В-третьих, участие в региональных инициативах и образовательных консорциумах открывает университетам доступ к дополнительным ресурсам: совместным исследовательским проектам, грантам, обмену преподавателями и студентами. Такая кооперация способствует не только укреплению научного потенциала, но и повышению международной видимости университетов Таджикистана.

Таким образом, ориентация на укрепление позиций в Центральной Азии является академически обоснованной стратегией, позволяющей постепенно формировать конкурентные преимущества, расширять научно-образовательное сотрудничество и создавать предпосылки для последующего продвижения в международных рейтингах по отдельным направлениям подготовки.

Следующий этап — это этап планирования работ, который включает распределение заданий между её участниками, установление сроков выполнения задач и разработка календарного графика, разработка и утверждение методов сбора информации, макетов таблиц. Ожидаемый результат: утверждённый план-график работ и чётко определённые функциональные обязанности участников.

На этапе сбора и обработки информации рабочая группа экспертов проводит анализ нормативно-правовой базы, изучает внутреннюю документацию университета, занимается сбором статистических данных, проводит исследование потребностей абитуриентов, студентов, работодателей и партнёрских организаций. Ожидаемый результат: аналитический отчёт с обобщёнными данными, выявленными проблемами и потенциальными направлениями развития.

Этап проведения основных работ требует разработку проектных решений, формирование комплекса мероприятий, направленных на повышение конкурентоспособности университета, согласование предложений с ключевыми подразделениями. Ожидаемый результат: проект программы, включающий систему мероприятий и механизмов их реализации.

И на заключительном этапе - систематизация результатов, подготовка итогового варианта программы «Конкурентоспособность вуза и продвижение образовательных услуг», её утверждение руководством университета, определение механизмов мониторинга и корректировки. Ожидаемый результат: утверждённая программа с установленными индикаторами эффективности и регламентом контроля за её выполнением.

Ключевыми направлениями реализации программы могут стать:

- разработка и внедрение инвестиционных проектов, ориентированных на модернизацию образовательного процесса и развитие научной инфраструктуры;
- расширение участия профессорско-преподавательского состава в проектной и исследовательской деятельности, в том числе в рамках международных грантов и сетевых консорциумов;
- создание эффективной системы мотивации кадров, включающей прозрачные механизмы оценки результативности и стимулирования академических работников;
- обновление и рациональное использование материально-технической базы, обеспечивающее современный уровень образовательной среды;
- внедрение инновационных образовательных технологий, включая цифровые платформы, методы дистанционного и смешанного обучения;
- формирование конкурентной стратегии долгосрочного развития университета, интегрирующей образовательные, научные и инновационные компоненты, а также нацеленность на повышение позиций в региональных рейтингах Центральной Азии как важнейшего этапа выхода в международное академическое пространство.

Заключение. Таким образом, реализация программы «Конкурентоспособность вуза и продвижение образовательных услуг» представляет собой многоуровневый процесс, направленный на достижение устойчивых конкурентных преимуществ вузов Таджикистана в условиях глобализации. Успех данной инициативы во многом определяется эффективностью организационных механизмов, уровнем финансирования, а также готовностью вузов к системным преобразованиям. При этом центрально азиатские рейтинги (в частности, QS Central Asia University Rankings) должны рассматриваться как промежуточный индикатор продвижения, поскольку именно они позволяют вузам Таджикистана объективно оценить свои позиции в региональном контексте и задать ориентиры для дальнейшего выхода в глобальные университетские рейтинги.

Рекомендации для вузов Таджикистана:

1. Разрабатывать институциональные программы конкурентоспособности с учётом задач повышения позиций в региональных (Центрально азиатских) рейтингах.
2. Обеспечить диверсификацию источников финансирования за счёт интеграции бюджетных и внебюджетных средств, а также привлечения международных грантов [10, 11].
3. Усилить кадровую политику путём внедрения систем мотивации и поддержки научной деятельности преподавателей.
4. Активно развивать международное сотрудничество, включая академические обмены, совместные образовательные программы и участие в сетевых исследовательских проектах.
5. Обновлять материально-техническую базу и внедрять инновационные образовательные технологии для повышения качества подготовки специалистов.
6. Внедрить систему мониторинга и оценки эффективности реализации программ с использованием прозрачных индикаторов, в том числе ориентированных на требования QS Central Asia.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года: утв. Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 29 сент. 2020 г. № 526. – Душанбе, 2020. – Режим доступа: https://www.portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhovview.php?asosi_id=23749 (дата обращения: 16.09.2025).

2. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Душанбе, 2016. – Режим доступа: https://mewr.tj/wp-content/uploads/files/National%20Development%20Strategy-2030_ru.pdf (дата обращения: 16.09.2025).
3. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2024 г. – Душанбе, 2024. – Режим доступа: https://rtsu.tj/news/?ELEMENT_CODE=2455 (дата обращения: 02.09.2025).
4. QS World University Rankings: Central Asia 2025. – URL: <https://www.topuniversities.com> (дата обращения: 17.09.2025).
5. Times Higher Education. World University Rankings. – URL: <https://www.timeshighereducation.com> (дата обращения: 17.09.2025).
6. Edurank. Tajik National University. – URL: <https://edurank.org> (дата обращения: 17.09.2025).
7. World Bank. Higher Education Project (HEP) in Tajikistan. – Washington, 2023. – URL: <https://www.worldbank.org> (дата обращения: 17.09.2025).
8. World Bank. Research and development expenditure (% of GDP) – Tajikistan. – Washington, 2021. – URL: <https://data.worldbank.org> (дата обращения: 17.09.2025).
9. uniRank. Universities in Tajikistan. – URL: <https://www.4icu.org/tj> (дата обращения: 17.09.2025).
10. Кадырова З.Х. Развитие социально-экономического потенциала учреждения высшего профессионального образования. – Душанбе: «Ирфон», 2019. – 280 с.
11. Кадырова З.Х. Международное сотрудничество в стратегии развития Таджикского государственного университета коммерции. Развитие инновационной экономики в Таджикистане и Польше//Сборник материалов международной научно-практической дистанционной конференции. – Душанбе: «ТГУК», 2018 – С. 244 – 246.
12. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: Экономика, стратегия, управление: Учебник. – М.: Инфра-М, 2000 – с.134.

УДК 338.242.4:330.341.1(575.3)

Kamoliddin B.S.

TAJIKISTAN PATHWAY TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT: COMPARATIVE ANALYSES OF NATIONAL DEVELOPMENT STRATEGIES

After the end of the civil war (1992-1997), that destroyed the entire social, economic and political infrastructure, the Government of the Republic of Tajikistan decided to pursue its policy through the indicative planning system. For Tajikistan, as a newly independent state, it was necessary to show itself as an active member of the world community and, at the same time, to draw the attention of the international community to the resolution of internal crisis. Thus, the first national long-term development strategy – National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2015 was developed within the framework of the Millennium Development Goals, and the new National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 takes into the consideration the framework of the Sustainable Development Goals.

Previous research show that the role of the development strategies and programs are different, and its impact to the economy of the country are also different. It is also concluded that a the program or strategy is a tool for development but not a guarantee. Although the Republic of Tajikistan has been pursuing its socio-economic policy in the framework of development strategies for more than 20 years, the role and impact of these documents in the social and economic development of the country has not yet been studied. Thus, the study aims to examine the development policy of the Republic of Tajikistan after almost 20 years. More precisely, the study will examine the role of the national strategies on sustainable social and economic development in the Republic of Tajikistan since 2000.

In this study, the Sustainable Development is used in two senses; as a concept or theory of sustainable development, i.e., “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs”, and as a commitment or agenda for the 21st century, which Tajikistan is trying to fulfill as a member of the UN, that is, the 2030 Agenda for Sustainable Development.

Key words: Sustainable development, SDGs, Strategic Planning, National Development Strategies

Камолиддин Б.С.

ТАДЖИКИСТАН НА ПУТИ К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ РАЗВИТИЯ

После окончания гражданской войны (1992–1997 гг.), разрушившей всю социальную, экономическую и политическую инфраструктуру, Правительство Республики Таджикистан приняло решение проводить свою политику посредством системы индикативного планирования. Таджикистану, как новому независимому государству, было необходимо заявить о себе как об активном члене мирового сообщества и одновременно привлечь внимание международного сообщества к разрешению внутреннего кризиса. Так, первая национальная долгосрочная стратегия развития – Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2015 года – была разработана в рамках Целей развития тысячелетия, а новая Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года учитывает рамки Целей устойчивого развития.

Предыдущие исследования показывают, что роль стратегий и программ развития различна, и их влияние на экономику страны также различно. Также сделан вывод о том, что программа или стратегия являются инструментом развития, но не гарантией. Хотя Республика Таджикистан реализует свою социально-экономическую политику в рамках стратегий развития уже более 20 лет, роль и влияние этих документов на социально-экономическое развитие страны до сих пор не изучались. Поэтому целью исследования является изучение политики развития Республики Таджикистан спустя почти 20 лет. Более конкретно, исследование будет посвящено роли национальных стратегий устойчивого социально-экономического развития Республики Таджикистан с 2000 года.

В данном исследовании устойчивое развитие используется в двух смыслах: как концепция или теория устойчивого развития, то есть «развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего времени, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности», и как обязательство или повестка дня на XXI век, которые Таджикистан стремится выполнить как член ООН, то есть Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года.

Ключевые слова: устойчивое развитие, ЦУР, стратегическое планирование, национальные стратегии развития

Камолиддин Б.С.

ТОҶИКИСТОН ДАР МАСИРИ РАСИДАН БА РУШДИ УСТУВОР: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ СТРАТЕГИЯҲОИ МИЛЛИИ РУШД

Пас аз анҷоми ҷанги шаҳрвандӣ (1992–1997), ки тамоми инфрасохтори иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии кишварро хароб кард, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасмим гирифт, ки сиёсати ҳудро тавассути низоми банақшагирии стратегӣ амалӣ кунад. Ҳамчун як давлати навбунёд, Тоҷикистон бояд ҳудро ҳамчун узви ғайриҷомаи ҷаҳонӣ муаррифӣ мекард ва ҳамзамон тавачҷӯҳи ҷомаи ҷаҳониро барои ҳалли бӯҳрони дохилии худ ҷалб мекард. Ҳамин тариқ, аввалин стратегияи миллии рушди дарозмуддат - Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2015 - дар ҷаҳорҷӯбаи Ҳадафҳои Рушди Ҳазорсола таҳия шудааст, дар ҳоле ки Стратегияи нави миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 ҷаҳорҷӯбаи Ҳадафҳои Рушди Устуворро ба назар мегирад.

Таҳқиқоти қаблӣ нишон медиҳанд, ки нақши стратегияҳо ва барномаҳои рушд гуногун аст ва таъсири онҳо ба иқтисоди кишвар низ гуногун аст. Ҳамчунин ҳулоса шудааст, ки барнома ё стратегия воситаи рушд аст, аммо қафолат таъмини он нест. Гарчанде ки Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати иҷтимоию иқтисодии ҳудро дар ҷаҳорҷӯби стратегияҳои рушд беш аз 20 сол амалӣ мекунад, нақш ва таъсири ин ҳуҷҷатҳо ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар ҳанӯз омӯхта нашудааст. Аз ин рӯ, ҳадафи ин таҳқиқот омӯзиши сиёсати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз бештар 20 соли амалишавии аввалин ҳуҷҷатҳои банақшагирии рушд мебошад. Таҳқиқот ба нақши стратегияҳои миллии рушди иҷтимоию иқтисодии устувор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2000 инҷониб тамаркуз хоҳад кард.

Дар ин таҳқиқот, рушди устувор дар ду маъно истифода мешавад: ҳамчун мафҳум ё назарияи рушди устувор, яъне "рушде, ки ба ниёзҳои имрӯза ҷавобгӯ аст, бе ҳалалдор кардани қобилияти наслҳои оянда барои қонеъ кардани ниёзҳои худ" ва ҳамчун ӯҳдадорӣ ё рӯзнома барои асри 21, ки Тоҷикистон ҳамчун узви СММ барои амалӣ кардани он сазӣ мекунад, яъне Рӯзномаи рушди устувор барои соли 2030.

Калидвожаҳо: рушди устувор, Ҳадафҳои рушди устувор, банақшагирии стратегӣ, стратегияҳои миллии рушд.

Research significance. This research examines how Tajikistan's strategic priorities have evolved from NDS-2015 toward NDS-2030, highlighting shifts in economic, social, and institutional development goals. A comparative analysis of the two strategies helps identify achievements, unresolved challenges, and policy gaps that continue to influence the country's sustainable development trajectory. The findings offer evidence-based insights for improving future planning, strengthening governance, and aligning national priorities with global sustainability standards. Ultimately, the research contributes to a clearer understanding of how Tajikistan can build a more resilient, inclusive, and sustainable future.

Literature review. To fully cover the study, it is important to consider topics such as planned economy and social economic/sustainable development. Accordingly, the history of the planned economy has been reviewed through the thoughts of Sheldon L Richman in his article "War Communist to NEP", Kleps, Karlheinz (1966) "Economic planning in theory and practice: The experiences of Western European countries", Huertas Ramos, J. D. (2017). "La planeación del desarrollo: de los conceptos a la técnica", Chimhowu, Admos O., David Hulme, Lauchlan T. Munro, "The 'New' national development planning and global development goals: Processes and partnerships", Brundtland, Gro Harlem (1989) "Global Change and Our Common Future", Justice Mensah "Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review", and many other foreign and national articles.

Theoretical framework

Sustainable Development. The concept of sustainable development consists of the integration of two terms; development and sustainability, each has its own definition and interpretation. The word "development" lexically means the process in which someone or something grows or changes and becomes more advanced [22]. The concept of development theory has been discussed by many different schools and thinkers. Although these theories have their weaknesses, they have paved the way for a new concept of global "sustainability" and "sustainable development".

The new concept of sustainable development that Brundtland proposed for the future development of the world is a "meeting the needs and aspirations of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their needs" [3, pgs. 16-43].

After that, sustainable development became one of the key issues in the dialogue of the international community. The outcome of these talks has prompted the international community to take concrete action to achieve the sustainable development. Thus, the Sustainable Development Goals were presented to the world community as a set of global goals at the 2012 UN Conference in Rio de Janeiro. The aim of this initiative was to identify and solve the environmental, political and economic problems the globe is facing today. The Rio 2012 Conference adopts political outcome document, where Institutional framework for sustainable development were designed [31].

Finally, on September 25, 2015, the United Nation General Assembly adopted and announced new global strategic document "Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development". The new Agenda indicates 17 goals and 169 targets for ensuring further sustainable development of the world [26].

Developmentalism. Developmentalism proposes ways of progress for the development of industrially backward countries that are dependent on raw materials and agriculture. The basic idea of the theory of developmentalism is to improve the productive structure through the economic policy of the country. This concept notes that some economic activities are more conducive to growth and welfare than others are.

James Midgley identifies three main requirements of developmentalism [10, pgs. 1-15]:

- Organization of national level events that stimulate national economic and social policy for sustainable and social development;
- Adaption of macroeconomic policies that promote employment, raise income and archives other 'people centered' economic development results;
- Recommendation of social-oriented program with productive employment direction through encouraging economic participation and ensuring a positive rate of return to the economy.

It is clear from the above literature that the theory of developmentalism is the way to ensure development for the least industrialized countries, which depend on raw materials and agriculture. This theory also considers improvement of living standards along with economic development.

Development state. The concept of development state dates back to the post-World War II era, when Japan and other East Asian countries began to accelerate the process of industrialization. These countries have established a series of special policies such as tariff controls and subsidies for the development of priority sectors of the economy. The essence of the development state is reflected in the key role of the state in managing the political and economic system of the country. That is, this concept is used to define a form of government that

uses a high degree of autonomy, different segments of capitalism and labor unions to implement a state interventionist policy to achieve development goals [21, pgs. 1-12].

Having small open economy, Tajikistan still depends on world market conditions. However, as we can see from the content of NDS 2030, Tajikistan tries to rely on its own resources and to reduce the dependence of the country's economy on external factors, including remittances. Also, during this period, the Central Government and related bodies will play a key role in ensuring development of the country, and civil society, the private sector and foreign investment will be involved in the processes. As stated in NDS 2030 “in the context of an underdeveloped civil society and business, public authorities will play a leading role in coordinating and assuming responsibility for ensuring the industrial and innovative development of the national economy for its broad diversification and competitiveness” [15].

The small experience of the independent state (since 1991 after the collapse of the Soviet Union), current socio-economic situation and the indicative planning policy that the Republic of Tajikistan is pursuing can be considered within the framework of mentioned theories.

Research questions and methodology. The study will focus on the role of the national policy (indicative planning / development strategies) in socio-economic sustainable development. Therefore, the main question of the study is What is the role of National Development Strategies in the social and economic sustainable development? So, policy content analysis (NDS 2015 and NDS 2030) will be used to find the answer to the research question. The aim of this analysis is to understand the meaning of “sustainability” in the context of strategic documents and to address how the development strategies were designed to ensure sustainable development, and to identify the main gaps in policy processes in the context of the Republic of Tajikistan.

Main content of the research. Unlike 14 other countries that gained free independence after the collapse of the USSR, Tajikistan has been embroiled in a civil war. The war, which lasted from 1992 to 1997, plunged the country's political, social and economic system into a deep crisis. One year after the war broke out, more than 20,000 people were killed [1, pgs.16-21], and more than 800,000 lost their home [7].

The total damage caused by the civil war to the economy of the Republic of Tajikistan is estimated at 10 billion US dollars. The economic sector that has suffered the most was industry. The number of industrial enterprises during 1991-1995 decreased by 1129 units. The share of industrial workers fell from 25% of total employment in 1992 to 13% in 1997 [23]. As a result, the poverty rate rose to 83 percent in 2000, which made Tajikistan one of the poorest countries in the world. Therefore, the national policy to normalize the social and economic situation was formulated in the Public Reduction Strategic paper.

The transition to a market economy was difficult for Tajikistan, which had just emerged from a planned communist economy and was embroiled in a civil war. On one hand, the central government was unable to manage and satisfy with market demand, and on the other hand, the private sector and foreign investors were practically absent. The only way that the state strives to create a favorable environment for the private sector was the indicative planned economy system. For almost twenty years, Tajikistan has been pursuing the socio-economic policy through medium and long-term strategies. To date, the following development strategic documents have been adopted in the Republic of Tajikistan:

- Poverty reduction Paper for 2002-2005;
- National development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2015;
- National development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030;

Policy making process. The social and economic development policy of the Republic of Tajikistan implements through the national development strategies. The development strategies developed within the framework of the Law of the Republic of Tajikistan on State Perspectives, Concepts, Strategies and Programs of Socio-Economic Development of the Republic of Tajikistan. According to the Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan on May 3, 2010, №245 (Regulations of MEDT), the Ministry of Economic Development and Trade coordinates the process of development of strategic development documents and takes responsibility for their monitoring and evaluation.

In order to define the country's strategic goals and to develop these goals, the Central Government of the Republic of Tajikistan created working groups. Typically, the working groups were formed in two stages. In the first stage, the group was formed at the level of ministers of relevant ministries under the Prime Minister or First Deputy Prime Minister, and in the second stage - at the level of deputy ministries, committees, international organizations operating in Tajikistan, and local and international consultants under the Ministry of Economic Development and Trade. The drafts of development strategy and programs of the Republic of Tajikistan were created, which were approved by all of the relevant ministries and agencies, and were submitted to the Government of the Republic of Tajikistan for further consideration. Thus, the draft of the strategic development documents was presented by the President, who is also the head of state/government, to the Majlisi Milli of the

Majlisi Oli (Parliament) of the country for a decision. It should be noted that the strategic documents are an instrument of implementing the international obligations of the Republic of Tajikistan, including the Sustainable Development Goals.

The National Development Strategy of the Republic of Tajikistan is the highest-national level strategic document and implements through medium-term development programs in conjunction with the Sustainable Development Goals. The lowest implementation stage of the national and sustainable goals and priorities are the local and sectoral development strategies and programs

A number of platforms such as the National Development Council under the President of Republic of Tajikistan, and the Commission of interministerial working groups, the Coordination Council of Development Partners, UNDAF, etc. are designed to deal with the issues related to the implementation of strategic documents and Sustainable Development Goals and to improve the implementation of strategic documents,

One of the key tasks to be solved in these platforms is to integrate the strategic goals and priorities (NDS/SGGs) into the local development strategies and programs, as well as into the development partners programs. Thus, in order to create a favorable environment to integrate all of the development document directions, several additional documents in Tajikistan have been updated. The documents that streamline the organizational structure and define the tasks and responsibilities for the implementation of the national and sustainable development strategies are:

- “The Regulation of the National Development Council under the President of the Republic of Tajikistan”;
- “The Procedure for the development of local socio-economic development programs”;
- “The Procedure for the development of sectoral development programs and
- “The Rules for monitoring and evaluation of the national strategic documents, sectoral and regional development programs”.

Content of National Development Strategies. The national development strategies are the main documents for the development of the country that determine the priorities of national policy for the long term. Therefore, all concepts, strategies, programs and plans for the development of the country and the activities of public authorities are addressed in their framework. However, due to the fact that these two documents were developed in two development stages of the country, their conditions and essence differ from each other.

The NDS-2015 was developed at the time when Tajikistan was plagued by widespread poverty and the infrastructure for the transition to a market economy was not formed. Therefore, poverty reduction became the first priority of the national policy. Unlike that, the NDS-2030 was developed, taking into account the changes that occurred globally, such as the prevalence of global financial crisis (2007-2009). That is why, the national goal of the NDS-2015 was “to strengthen social and political stability, to achieve economic prosperity and social well-being of the people of Tajikistan in an environment shaped by the supremacy of the principles of a market economy, freedom, human dignity and equal opportunities for every person to realize his or her potential”, and the ultimate goal of the NDS-2030 was to “improve living standards based on sustainable economic development”.

The sustainable development seems to be one of the central directions of the policy pursued by Tajikistan after 2000s. As noted in the country's first long-term development strategy, NDS-2015, “the National Development Strategy defines the priorities and general thrust of government policy, which is focused on achieving sustainable economic growth, expanding the public's access to basic social services and reducing poverty” [12]. This strategy was developed within the framework of MDGs and mostly covers the social and environmental sectors. It defines that it directs to achieve sustainable economic development. This document divides the country's development stages into the 3 periods as follows:

1. Post-Soviet period (1992-1997). During this period, Tajikistan's policy aimed at achieving political stability and establishing the basic mechanism for the transition to a market economy.
2. Stabilisation of the socio-political situation (1997-1999). This period created a conducive environment for post-conflict recovery, expansion of economic reforms, full-scale implementation of economic programmes and the performance of ambitious measures as part of the development.
3. New Phase of Development (after 2000 year). During this period, Tajikistan began to develop the national programs and strategies to address the social and economic problems.

The problems that had negatively affected on the social and economic development of the country according to NDS – 2015 was:

- Ineffective public administration
- Weak investment climate
- Inadequate competition

- Infrastructure limits on growth
- Sharp decline in human capital
- Problems in the management of external migration
- Inadequate implementation of reforms at the local level
- Limited results from international cooperation
- Inefficient structure of the national economy
- Inadequate enforcement of laws, protection of human rights and development of civil society

To achieve national goals and priorities, and to address the challenges systematically, NDS – 2015 proposed 3 midterm development strategies, including a poverty reduction strategies. According to current strategy, the national goal of the country until 2015 was “to strengthen social and political stability, to achieve economic prosperity and social well-being of the people of Tajikistan in an environment shaped by the supremacy of the principles of a market economy, freedom, human dignity and equal opportunities for every person to realize his or her potential”.

Although no specific amount has been provided for the implementation of this document, the main sources of funding are derived from the country's financial system, donors and the private sector.

The final monitoring of NDS - 2015 implementation is planned within two tables: Key Target Macroeconomic Indicators of the NDS and Key Target Socio-Economic Indicators of the NDS (Assuming achievement of the MDGs). Monitoring of the medium-term implementation carried out within the framework of implementation of medium-term strategies is stated in the NDS-2015.

Within the framework of the NDS-2015, three medium-term strategies were adopted:

- Poverty Reduction Strategy of the Republic of Tajikistan for 2007-2009 (approved by the Resolution of the Government of Tajikistan on April 3, 2007, No. 167)
- Poverty Reduction Strategy of the Republic of Tajikistan for 2010-2012
- Living Standard Improvement strategy of the Republic of Tajikistan 2013-2015 (approved by regulation of Majlisi Namoyandagon Majlisi Oli (Parliament) of the Republic of Tajikistan on December 26, 2012 under № 1030).

Although the LSI 2013-2015 has smaller pages than PRS 2007-2009 has (123 pages and 250 pages), the former covers new topics. Totally, both strategies cover three main blocks: the functional block, the production block and the social block. However, the LSI 2013-2015 covers new topics such as the creation of free economic zones, cooperation with WTOs, tourism development and cross-border markets in the functional block, water supply and land use in the economic/production block, and strengthening social protection and creating employment, ensured improvement in health care. Improvement of demographic projection and planning has been added to the social block.

Also, for the NDS-2030 outlines three five-year development stages:

1. transition to a new model of economic development (MDP 2016-2020);
2. rapid economic growth based on investment (MDP 2021-2025);
3. accelerated industrialization through capacity building taking into account the development of science and innovation (MDP 2026-2030).

The ultimate long-term development goal of the country according to the new strategy is to improve the living standards of the population based on sustainable economic development, that is going to be achieved through other four national goals in the following:

1. Ensuring energy security and efficient use of energy;
2. Breaking out the communication deadlock and becoming a transit country;
3. Ensuring food security and access to better quality of food;
4. Expanding productive employment.

The Government of Tajikistan in the frame of the new strategy has undertaken three main tasks: 1) to achieve the level of socio-economic development of middle-class countries with comparable average incomes, 2) to ensure sustainable development through diversification and, 3) to increase the competitiveness of the national economy and the expansion and strengthening of the middle class.

Based on the analysis of the tasks set for the Government of the country and the nature of the measures taken to achieve them, it was determined that one of the main roads of the policy pursued by Tajikistan is to ensure sustainable development. At the same time, ensuring sustainable social and economic development and raising living standards through increasing incomes, creating new jobs and eliminating social inequality are other key tasks of the Tajik government for the next 15 years until 2030.

There are also specific measures to achieve the set tasks (Table 1).

Tasks	Measures
To achieve the level of socio-economic development of middle-class countries with comparable average incomes	Maintaining stable rates of economic growth at the level of 7-8% annually
	GDP growth by 3 or more times
	GDP per capita growth by 2.5 times
	Social protection expenditure growth
To ensure sustainable development through diversification and increase the competitiveness of the national economy	Ensuring relatively high rates of industrial development in comparison with other sectors of the economy and increasing its share in the country's GDP
	Improving the efficiency of the agricultural sector and increasing its share in ensuring food security, including good nutrition
	Ensuring the rapid growth of services of a more complex level
	Increasing the level of diversification of the national economy (decrease)
	Increasing the level of diversification of the national economy (decreasing) the export concentration index for three main products (from 83 to 58%);
	Increasing the level of competitiveness of the national economy rating in assessing global competitiveness at the level of transition from competition based on resources to competition based on performance.
Middle class strengthening	Promoting incomes growth of the population, especially in rural areas, youth and women
	Creating conditions for decent and productive jobs, including employment for vulnerable groups
	Reducing the level of inequality in society

Table 1 Government tasks and measures in NDS 2030

The main problems that existed in Tajikistan during the development of the NDS 2030 and which needed to be addressed within the framework of this document are:

- Insufficient quality of education and health care services;
- Electricity power shortages in winter, and its limited market in summer (this mentioned as one of the most negative effected case to SDGs in the country);
- Malnutrition;
- Inequal access of women and men to material resources (land, finance, etc.) and intangible resources (education, health, etc.);
- Environmental vulnerabilities, especially in the context of mitigation and adaptation to climate change;
- Regional differences in the level of development of social infrastructure.

	Inertial	Industrial	Industrial/innovative
GDP growth rate	4-5 %	6-7%	7-9%
GDP per capita (Tjs)	13493	17754	23131
Education and Science expenditure to GDP	5-5,5 %	5,5-6 %	7 %
Health and social protection expenditure to GDP	7,50 %	8-9 %	10 %
Share of Agrarian sector in GDP	22,5-23 %	19-19,5%	17-18 %
Share of Industry sector GDP	19-19,5 %	20-20,5 %	20-21 %
Share of Indirect net tax in GDP	12,50 %	12,50 %	12 %

Table 2 NDS scenarios up to 2030 / source: NDS - 2030

Further development of the country within the framework of the NDS – 2030 is estimated according to three scenarios: the inertial scenario, the industrial scenario and the industrial-innovative scenario. Thus, GDP growth is projected at an average of 4.5% in the inertial scenario, up to 7% in the industrial scenario and up to 9% in the industrial and innovative scenario, which in 2030 will be 2, 2.7 and 3 times respectively more compared to the GDP growth in 2015. At the same time, through the perspective of this scenario, the industrialization or transformation of the economy of Tajikistan from an agrarian-industrial structure to an economic-agrarian structure is anticipated.

In other words, according to the last two scenarios, it is estimated that the share of industry in GDP will exceed the agricultural sector and will become one of the main sectors of the country's economy. However, if the growth rate of the economy goes in the first scenario, i.e., up to 5.5% per year, the structure of the country's economy will remain agrarian-industrial (Table 2).

These scenarios provide an opportunity for policymakers to make timely decisions and reduce the impact of potential risks on the country's economy, given the prospects for economic and social development of Tajikistan.

The NDS – 2030 has been developed, taking into account a number of internal and external challenges that may affect the economy of Tajikistan and reduce the quality of implementation of the country's development policy. At the same time, the existing opportunities in the context of Tajikistan are mentioned, which, if effectively used, will reduce or eliminate the impact of existing threats (Table 3).

Challenges	Opportunities
Low competitiveness of the national economy	Favorable geographic location and proximity to the states - regional leaders and integrated associations that can provide the impetus for the development of regional trade and transit
Low share of domestic savings and investment	
Low efficiency of public administration, including in the area of strategic planning	
Decrease in the share of industry in GDP	
Underdevelopment and high wear and tear of infrastructure	Expanding regional economic integration and development of up-to-date international transit infrastructure that can mitigate the effects of geographical remoteness of Tajikistan and improve the competitiveness of the national economy and its investment attractiveness
The growth of informal sector and informal employment	
Poor level and inefficient use of human potential	
Insufficient link between the labor market and education system	Economic growth in the neighboring countries
Insufficient involvement of youth, women, especially in rural areas, persons with disabilities in social and economic transformation	Availability of the resource potential for the development of export-oriented production clusters in the regions of the country
Inadequate efficiency of health care and social welfare systems	Availability of significant manpower resources and the potential for their further development
Water infrastructure is lagging behind and does not meet the needs of the national economy and population growth	Hydropower resources form the basis of energy potential of Tajikistan
Geographical remoteness from the sea and large sales markets	Rapid development of mobile communication and information technologies
High risk of natural disasters and vulnerability to climate change	Remained large volume of remittances
Major change in the political and economic situation in the globe during the period 2014-	Favorable climatic conditions

2015 and decline in economic growth of key trade partners of Tajikistan	
Increased developing countries' competition for financial resources	Young generation, open to innovations and new areas of development;
High social cost of foreign labor migration	Unused resources and capacity of competent, professional and business oriented women and girls, especially from non-governmental sector, focused on innovative approaches and technology.
Increase in fuel prices, especially in the countries of trading partners of Tajikistan, has an adverse effect on the economy of the republic	

Table 3. NDS - 2030 challenges and opportunities, created by the author

In order to address the existing issues and achieve the strategic goals of the country in the framework of the NDS-2030, it is estimated that 118.1 billion US dollars are needed. Of this amount, 56.1 billion will be provided from the state budget, 54.7 billion from the private sector and 7.3 billion from development partners, which amounted to 47, 46 and 6 percent, respectively (Figure 1).

Monitoring of the set goals and achievements in certain sectors is carried out in accordance with the system of monitoring and evaluation of NDS-2030 and the requirements of the The Rules for monitoring and evaluating of national strategic documents, and the sectoral and regional development programs. In accordance with the requirements of NDS-2030, the Ministry of Economic Development and Trade becomes the responsible and coordinating body for monitoring and evaluation. Monitoring and evaluation will be conducted on the basis of relevant indicators of line ministries and agencies, during which all stakeholders can be involved.

The monitoring and evaluation report of NDS 2030 is created within the framework of the dynamics of the system of indicators at two levels:

1. International level indicators for international comparisons;
2. National indicators (Macro-indicators and indicators of the NDS-2030 sections, approved by the State Statistical Reporting, as well as nationalized SDGs for comparison with the main priorities of the NDS-2030 Blocks and Sections) will be used to identify specific changes, trends and problems in the course of the NDS-2030 implementation, and also to identify strengths, weaknesses, opportunities and risks.

Discussion and Conclusion. The newly independent Tajikistan began to develop in the face of a severe socio-economic crisis, when the population lived below the poverty line (83% in 2000). Lack of sufficient governance experience, break-up of the socialist system and transition to a market economy were the challenges for the country's further development. Neither the state was able to meet the needs of the population, nor was there a market environment for trade, so economic entities did not have the experience how to act.

In this regard, Tajikistan intends to ensure further development through the implementation of development strategies and programs. Development indicative strategies and programs have both maintained the role of the state in identifying the country's key challenges and identified further development directions for donors and the private sector.

Tajikistan started to develop a Medium-Term Poverty Reduction Document in early 2000, and in 2007 developed its first eight-year national strategy. Following the completion of this strategy, the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 was developed and put into operation.

Although NDS-2015 is mentioned to be developed within the framework of the MDGs and NDS-2030 within the framework of the SDGs, the approach of these two documents to global goals differs in some respects. The NDS-2015 states that it was developed within the framework of the Millennium Development Goals, but the NDS 2030 states that it also takes into account the Sustainable Development Goals and has proposed four national goals to achieve them. Besides, the rapid industrialization was announced as a new national goal. In other words, in the NDS-2015 the priority is given to the Millennium Development Goals, but in NDS-2030 the priority is given to national goals. The reason for this can be found in the source of funding for these two documents. In NDS-2015, the contribution of development partners is significant, but in NDS-2030 it is only 6 percent.

It is then observed that the practice of implementing previous documents has influenced the development quality of new documents. That is, each new document is qualitatively designed better than the previous one in terms of program development and coverage of socio-economic issues. Quality differences can be observed even within medium-term strategic documents. For example, although the volume of LSIS 2013-2015 is 127

pages smaller than that of PRS 2007-2009, the LSIS 2013-2015 covers more issues in terms of coverage (Table 3.).

NDS-2030 is also designed better than NDS-2015 in terms of coverage of quality and sectors. It was developed primarily within the framework of three development scenarios, which will help to reduce potential risks and will adapt the country's policy (within the framework of medium-term strategies and programs) according to the current situation (Table 3.). At the same time, this document covers a long period, which will make it possible to coordinate all of the sectoral and regional development programs within the framework of national goals and priorities. This opportunity was limited during the implementation of NDS-2015, which the medium-term strategies covered only 3 years. Also, the NDS-2030 excluded the sectors designed with the frame of SMART conditions, which include specific, measurable, attainable, relevant and time based analyses.

From the content of these documents, it is clear that Tajikistan is on the path to sustainable development, as the ultimate goal of all of the development documents of the country is to ensure the well-being of the population on the basis of sustainable development.

The monitoring and evaluation system is also not fully developed. MDP 2016-2020 was monitored and evaluated only through the M&E Key Indicators Table, which only includes statistical indicators. Monitoring is not carried out in accordance with the schedule of activity matrix, where identifies specific activities, project funds and responsible authorities. Two main reasons for not using the operation matrix to monitor MDP were identified:

1. Incomplete application of operation matrix. The minutes of the NDC meeting from 2018, instructed to improve the activity matrix of the MDP 2016-2020.
2. Lack of specialized units for monitoring and evaluating the country's development programs. Especially in the Ministry of Economic Development and Trade, which coordinates all these activities.

For example, the Ministry of Economic Development and Trade has a Department for Regional Development and Monitoring of the Implementation of National Programs, where, in addition to monitoring the implementation of strategic documents, coordinating all of the sectoral and regional development programs.

At the same time, there is no clear mechanism for coordinating the process of developing strategies and programs with the budget process. Although in the ND-2015, the Ministry of Finance was responsible for reporting on the financing of strategic objectives of the state budget, this responsibility is not reflected in the NDS-2030 monitoring and evaluation system.

Nevertheless, the monitoring and evaluation showed that almost all of the indicators related to the strategic objectives were met. In addition, all of the social and economic indicators of the Republic of Tajikistan during the period of implementation of strategic documents have an upward trend.

However, there is still a strong economic dependence on changes and upheavals in international markets. Remittance is recognized as a main factor causing the dependence. The study showed that the national development policy and all relevant methodological documents focus on the internal and external potential for solving major problems and achieving prioritized social and economic goals. But it is observed that Tajikistan is still in the process of harmonizing the sustainable development and national goals with the low-level development documents. Reducing the dependence of the economy on external factors is possible only if the activities articulated in the strategic documents will focus on the achievement of national goals and priorities. This opportunity is real for Tajikistan, where there are two more stages of NDS implementation ahead.

REFERENCES:

1. Akiner, Shirin and Catherine Barnes. "The Tajik Civil War: Causes and Dynamics", The Royal Institute of International Affairs, 2001: 16-21 https://rc-services-assets.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Attach%2010_3The%20Tajik%20civil%20war_2001_ENG.pdf
2. Alcorta, Ludovico "Industrialization, Employment and Sustainable Development Agenda", Development, 58 (4), 2017, Pages 528-539 https://www.researchgate.net/publication/313463557_Industrialization_Employment_and_the_Sustainable_Development_Agenda
3. Brundtland, Gro Harlem "Global Change and Our Common Future", Environment: Science and Policy for Sustainable Development, 1989, Pages 16-43.
4. Caldentey, Esteban Pérez "The Concept and Evolution of the Developmental State", International Journal of Political Economy, 37(3), 2008, Pages 27-53 https://www.researchgate.net/publication/227454063_The_Concept_and_Evolution_of_the_Developmental_State
5. Chimhowu, Admos O., David Hulme, Lauchlan T. Munro, "The 'New' national development planning and global development goals: Processes and partnerships" World Development, August 2019, Pages 76-89, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X19300713>

6. Dinh, Hinh T. “Jobs, Industrialization, and Globalization”, 2017, OCP Policy Center, Pages 4-408 <https://www.policycenter.ma/publications/jobs-industrialization-and-globalization>
7. HRW, Tajik Refugees in Northern Afghanistan, May 1996. WEB. 23 August. 2020 <https://www.hrw.org/reports/1996/Tajik.htm>
8. Kleps, Karlheinz (1966) “Economic planning in theory and practice: The experiences of Western European countries” *Intereconomics*, 1(10), pp. 18-23, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/137649/1/v01-i10-a06-BF02922856.pdf>
9. Mensah, Justice “Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review”, *Cogent Social Sciences*, 2019 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311886.2019.1653531>
10. Midgley, James “Assets in the Context of Welfare Theory: A Developmentalist Interpretation”, Washington, 2003, Pages 1-15 <https://core.ac.uk/download/pdf/233216362.pdf>
11. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan, “Poverty Reduction Strategy Paper”, Resolution of Parliament of Republic of Tajikistan #666, from June 19, Dushanbe 2002.
12. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2015”, Resolution of Parliament of Republic of Tajikistan #704, June 28, Dushanbe 2007.
13. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “Poverty Reduction Strategy of the Republic of Tajikistan for 2007-2009”, Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan, №167, Dushanbe 2007.
14. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “Living Standard Improvement Strategy of the Republic of Tajikistan for 2013-2015”, Resolution of Parliament of Republic of Tajikistan 1030, December 26, Dushanbe 2016.
15. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030”, Resolution of Parliament of Republic of Tajikistan #636, from December 1, 2016, Dushanbe 2016.
16. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “Medium-Term Development Program of the Republic of Tajikistan for 2016-2020”, Resolution of Parliament of Republic of Tajikistan #678, from December 28, 2016, Dushanbe 2016.
17. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “The Procedure for the development of sectoral development programs and the Rules for monitoring and evaluating of national strategic documents, sectoral and regional development programs”, Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan, December 29, 2018, №615.
18. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “The Procedure for the development of local socio-economic development programs”, Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan, №181, May 2, 2019.
19. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “Regulation of the National Development Council under the President of the Republic of Tajikistan”, Decree of the President of the Republic of Tajikistan, №1282, July 15, 2019.
20. Ministry of Economic Development and Trade of Republic of Tajikistan “Regulation of National Development Counsel under the President of Republic of Tajikistan”, Decree of the President of the Republic of Tajikistan, №1282, July 15, 2019.
21. Mollaer, Ömer “Developmental State: A Theoretical and Methodological Critique”, *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, BETA Journals, 2016, Pages 1-12
22. Online Cambridge dictionary. WEB 12. October, 2020 <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/development>
23. Our world in data: Tajikistan: Industrial employment. WEB. 4 June. 2020 <https://ourworldindata.org/grapher/industry-share-of-total-employment?tab=chart&country=~TJK>
24. Ramos, J. D. Huertas (2017). “La planeación del desarrollo: de los conceptos a la técnica”, *Administración y Desarrollo*, 47(2), pp. 24-35 https://www.researchgate.net/publication/321765574_Development_planning_from_the_concepts_to_the_technique/link/5a3166aaca272714484b31a/download
25. Reinert, Erik S. “Developmentalism: The Other Canon Foundation”, Norway & Tallinn University of Technology, Estonia, 2010, <http://technologygovernance.eu/files/main/2012032710251212.pdf>
26. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 12 April 2020. WEB. 11 May 2020 https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E
27. Richman, Sheldon L. “War Communism to NEP: The Road from Serfdom”, *Journal of Libertarian Studies* 5, No.1 (1981), Pages 89–97. <https://mises.org/library/war-communism-nep-road-serfdom>
28. Statistical Agency under the President of Republic of Tajikistan “Tajikistan: 25 years of independence”, Statistical compilation, Dushanbe, 2016
29. Statistical Agency under the President of Republic of Tajikistan, “Annual statistics of the Republic of Tajikistan in 2020: population”, Dushanbe 2020
30. The General Assembly, Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012, 66/288 “The future we want” WEB. 11 May 2020 https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/66/288&Lang=E
31. World Commission on Environment and Development: Our Common Future famous as Brundtland Report (1987), WEB, 21 Aug. 2021 <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>

Қодинова Д.К.

МАРҲИЛАҲОИ ТАШАККУЛЁБӢ ВА ТАҲАВВУЛОТИ НАЗАРИЯИ РУШДИ МИНТАҚАҲО

Аннотатсия. Рушди минтақаҳо дар шароити муосир ҷанбаи муҳими илми иқтисод ва сиёсати давлат ба шумор меравад, азбаски бо нобаробарии тақсимои ҳудудии захираҳо, аҳоли, қувваҳои истеҳсолкунанда ва неъматҳои моддӣ ва иҷтимоӣ тавсиф дода мешавад. Ҳамзамон, равандҳои ҷаҳонишавӣ, рақамикунонӣ ва тағйироти иқлимӣ нақши иқтисодӣ миёни минтақавиро боз ҳам афзоиш медиҳад, зеро дар назди ҳудудҳои мушкilotҳои нав ба вучуд омада истодаанд, ки равишҳои илман асоснокгардида ва мутобикшавандаро талаб менамояд. Дар мақола ҳамаи марҳилаҳои ташаққули ва таҳаввули назарияҳои рушди минтақаҳо вобаста ба марҳила ва хусусиятҳои хос ба шаш марҳилаи асосӣ ғуруҳбандӣ карда шудаанд: классикӣ, неоклассикӣ, марказ–музофот, институтсионалӣ–кластерӣ, инноватсионӣ–устуворӣ. зехнӣ–маҳсусгардонӣ. Ба ҳар як концепсияҳои рушди минтақаҳо бо дар назардошти намоёндогони асосӣ ва ақидаҳои онҳо шарҳ дода шуда, аҳамият ва нақши он дар рушди минтақаҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: рушди минтақаҳо, концепсияҳо, марҳилаҳо, ҳудудҳо, тафриқаҳои байниминтақавӣ, тавозун, омилҳои истеҳсолот, институтҳо, кластерҳо, навоариҳо, рушди устувор.

Қодинова Д.К.

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРИИ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. Региональное развитие в современных условиях является важным аспектом экономической науки и государственной политики, поскольку характеризуется неравномерным распределением ресурсов, населения, производительных сил, материальных и социальных благ. В то же время процессы глобализации, цифровизации и изменения климата еще больше усиливают роль региональной экономики, поскольку перед регионами возникают новые проблемы, требующие научно обоснованных и адаптивных подходов. В статье все этапы формирования и эволюции теорий регионального развития сгруппированы в шесть основных этапов в зависимости от их этапов и характеристик: классическая, неоклассическая, центр-периферия, институционально-кластерная, инновационно-устойчивая, интеллектуально-специализированная. Каждая из концепций регионального развития объяснена с учетом основных представителей и их идей, а также рассматривается ее важность и роль в региональном развитии.

Ключевые слова: региональное развитие, концепции, этапы, территории, межрегиональные дифференциации, равновесие, факторы производства, институты, кластеры, инновации, устойчивое развитие.

Qodirova D.K.

STAGES OF FORMATION AND EVOLUTION OF THE THEORY OF REGIONAL DEVELOPMENT

Annotation. Regional development in modern conditions is an important aspect of economic science and public policy, as it is characterized by the uneven distribution of resources, population, productive forces, and material and social benefits. At the same time, globalization, digitalization, and climate change further enhance the role of the regional economy, as regions face new challenges requiring scientifically sound and adaptive approaches. This article groups all stages of the formation and evolution of regional development theories into six main stages based on their stages and characteristics: classical, neoclassical, core-periphery, institutional-cluster, innovation-sustainability,

and intellectual-specialized. Each of the regional development concepts is explained, taking into account its main representatives and their ideas, and its importance and role in regional development are discussed.

Keywords: regional development, concepts, stages, territories, interregional differentiations, equilibrium, factors of production, institutions, clusters, innovations, sustainable development.

Муқаддима. Рушди минтақа раванди мураккаби бисёрҷанба ба шумор рафта, ҷанбаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва институтсионалии ғайриҷанбаҳои ҳудудро фаро мегирад. Дар шароити муосир, ки бо ҷаҳонишавӣ, рақамгардонии иқтисодиёт, ҷараёнҳои муҳоҷирӣ ва мушкilotҳои экологӣ тавсиф дода мешавад, масъалаҳои рушди минтақа диққати хоса талаб менамояд. Онҳо равишҳои маҷмӯавиро талаб намуда, таҳлили муҳити институтсионалӣ, сохторҳои иқтисодӣ, иқтисодии навоҳӣ ва омилҳои иҷтимоиро дар бар мегиранд, ки барои кишварҳо бо тафриқаҳои ҳудудӣ хеле муҳим мебошад.

Дар шароити мураккабгардии равандҳои ташкили ҳудуди хоҷагидорӣ, ҷаҳонишавии бозор ва шаклибазии низомҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ зарурияти таҳқиқи васеи механизмҳои, ки динамика устувории рушди минтақаро муқаррар менамоянд, ба вуҷуд меорад. Ташаккулёбӣ ва таҳаввулотии назарияи рушди минтақа равишҳои гуногунро дар бар мегирад – аз концепсияҳои классикӣ онд ба ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда то моделҳои муосирӣ рушди инноватсионӣ, кластерӣ ва ҳудудӣ. Бояд таъкид кард, ки дар раванди ташаккулёбии концепсияи рушди минтақа афкори иқтисодӣ давра ба давра аз дарки минтақа ҳамчун ҳудуди аз лиҳози ҷуғрофӣ маҳдудбудаи ғайриҷанбаҳои хоҷагидорӣ ба шарҳи он ҳамчун низомии бисёрҷанбаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ мубаддал гаштааст.

Таҳлили марҳилаҳои асосии ташаккули илми иқтисодиёти минтақавӣ нишон медиҳад, ки ҳар як марҳилаи навбатии назариявӣ марҳилаи сипаришударо пурра намуда, олооти таҳлил ва идоракунии рушди минтақавиро мукамал гардондааст.

Дар ҷадвали 1 марҳилаҳои ташаккулёбии концепсияи рушди минтақа, намоёндогон ва ғояҳои асосии онҳо оварда шудааст, ки айни ҳол ба 6 давра тасниф карда мешавад.

Ҷадвали 1.

Марҳилаҳои ташаккул ва рушди концепсияҳои рушди минтақа

Марҳилаҳо	Намоёндогон	Самтҳои таҳқиқот	Натиҷаҳои асосӣ
I. Классикӣ	И. Тюнен, В. Кристаллер, А. Вебер, А. Лёш	Назарияи ҷойгиркунии истеҳсолот, ҷойҳои марказӣ, хароҷотҳо	Ташаккули мафҳуми «минтақа» ҳамчун фазои иқтисодӣ; асосҳои иқтисодиёти ҳудудӣ
II. Неоклассикӣ	Р. Солоу, Я. Тинберген	Тавозун, ғайриҷанбаҳои омилҳои истеҳсолот, баробаргардонӣ	Мантиқи азнавтақсимкунии байниминтақавӣ, нақши сармоягузориҳо ва сармояи инсонӣ дар рушди минтақа
III. Марказ – музофот	Ф. Перру, Ҷ. Фридман	Самти рушд, тафриқа, равандҳои ҷамъшаванда	Шарҳи сабабҳои тафриқаҳои байниминтақавӣ, интиҳоби нуқтаҳои рушд
IV. Институтсионалӣ- кластерӣ	Д. Норт, М. Портер, О. Уилямсон	Нақши институтҳо, кластерҳо, идоракунӣ	Бунёди сиёсати кластеркунӣ, ғайримарказонӣ ва идоракунии стратегӣ
V. Инноватсионӣ- устуворӣ	Й. Шумпетер, Э. Тоффлер, А. Скотт	Навоҳиҳо, рушди устувор	Гузариш ба «иқтисодиёти дониш», тамоюл ба навоҳиҳо ва иқтисодиёти сабз

VI. Зехнӣ-маҳсусгардонӣ	Таҳлилгарони муосир	Data-таҳлил, рушди дақиқи соҳаҳо	Ташаккули стратегияҳои зехнии минтақавӣ ва платформаҳои рақамӣ

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф таҳия карда шудааст

Яке аз унсурҳои бунёдии концепсияи назариявии рушди минтақа ин назарияи классикии ҷойгиркунӣ мебошад, ки дар асрҳои XIX–XX ташаккул ёфтааст. Дар қорҳои И. Тюнен [11], А. Вебер [6], В. Кристаллер [3] ва А. Лёш [7] ба шарҳи моҳияти қонуниятҳои тақсимои ҳудудии ғайлонокии хоҷагидорӣ асос гузошта шудааст. Концепсияҳои мазкур нақши хароҷоти нақлиётӣ, самараҳои агломератсионӣ, вазъи ҷуғрофӣ ва сохтори бозориро дар ташаккулёбии ҳаритаи иқтисодии ҳудуд муқаррар намуданд.

Бо баробарии рушди назарраси равияҳои муосир, назарияи классикӣ то ҳол мавқеи ҳосаи ҳудро дорад, азбаски он омилҳои бунёдии ташаккулёбии тафриқаҳои минтақавӣ ва ҷамъшавии маҳаллии истеҳсолотро шарҳ медиҳад.

Асосҳои таҳлили ҳудудӣ, ба мисоли ҷойгиркунии оптималии истеҳсолот, коҳишдиҳии хароҷоти нақлиётӣ, таъсири вазъи ҷуғрофӣ ва монанди онҳо барои кишварҳои кӯҳсор, ба мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳеле аҳамиятнок мебошад, ки дар ин ҷо маҳдудиятҳои ҳудудӣ ҳамчун омилҳои асосии маҳсусгардонии иқтисодии минтақаҳои алоҳида баромад мекунад.

Тибқи ақидаҳои В. Кристаллер шахрро ва дигар маҳалҳои аҳолинишин шабакаи иерархиро ташаккул медиҳанд, ки дар ин ҷо ҳар як марказ ҷиҳати таъмини маҳалҳои аҳолинишин ба мол ва хизматҳои гуногун нақши ҳудро иҷро менамоянд [3]. Олими мазкур чунин ақидаро пешкаш менамояд, ки барои ба даст овардани сатҳи баланди самаранокӣ, ғайлоияти иқтисодиро бояд дар нуқтаҳои муайяни ҳудудҳо ташаккул дод, зеро чунин ҳолат ба тақсимои оқилонаи зихарҳо мусоидат хоҳад кард.

Дар қорҳои илмии ҳуд А. Вебер концепсияи ҷойгиркунии оптималии истеҳсолотро таҳия намудааст, ки ба коҳишдиҳии хароҷоти нақлиётӣ ва афзоишдиҳии ғоида аз ғайлоияти истеҳсоли равона карда мешавад. Вебер таъсири назарраси як қатор омилҳо, ба мисоли дастрасии ашё, наздикӣ ба бозорҳои фурӯш ва хароҷоти ҳамлу нақро ба ҷойгиркунии истеҳсолот қайд менамояд [6]. Концепсияи А. Вебер ба омӯзиши қонуниятҳои иқтисодӣ, ки ҷойгиркунӣ ва рушди объектҳои истеҳсоли дар ҳудуди муайян муқаррар менамояд, оғоз бахшидааст. А. Лёш таҳқиқоти илмии А. Веберро идома дода, онро боз ҳам тақмил додааст, ки ҳангоми ҷойгиркунии истеҳсолот ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва экологиро низ ба инобат гирифтааст [7].

Дар марҳилаи классикӣ барои таҳқиқоти минбаъда дар доираи иқтисодиёти ҳудудӣ ва банақшагирии минтақавӣ таҳкурсии гузошта, барои ташаккулдиҳии як қатор моделҳои муосири рушди минтақа асос гузаштааст. Ҳиссаи асосии назарияҳои мазкур дар он зоҳир мегардад, ки маҳз дар концепсияи классикӣ қайд карда мешавад, ки минтақаҳо ҳамчун воҳидҳои иқтисодӣ дорои як қатор афзалиятҳо ва камбудии ба шумор рафта, ба рушди онҳо таъсир мерасонанд.

Дар марҳилаи неоклассикӣ назарияҳои рушди минтақаҳо дар сатҳи назаррас тақмил дода шудааст. Дар ин марҳила диққати асосӣ ба тавозуни бозор, ғайлонокии омилҳои истеҳсолот ва баробар намудани рушди дар байни минтақаҳои гуногун дода мешавад. Олимон тафриқаҳои минтақавиро ҳамчун натиҷаи табиӣ равандҳои бозорӣ баррасӣ намуда, ҷиҳати баробар намудани сатҳи зиндагӣ ва неқӯаҳволии иқтисодӣ дар қисматҳои гуногуни мамлакат диққати ҳоса зоҳир менамоянд.

Р. Солоу модели рушди иқтисодиро коркард менамояд, ки дар он ба сармоя, меҳнат ва технологияҳо ҳамчун омилҳои суръати рушди иқтисодиро муайянкунанда аҳамияти аввалиндараҷа дода мешавад, яъне тавассути модели Солоу таъсири ҷамъоварии сармоя ва навоариҳои технологӣ муайян хоҳад кард [1]. Яке аз ақидаҳои асосии Солоу чунин аст, ки ба рушди иқтисодӣ ҳаракати омилҳои истеҳсолоти дар боло қайдшуда аз минтақаҳои дар сатҳи пасти рушд қарордошта ба минтақаҳои рушдкарда мусоидат менамояд.

Барои таъмини баробарии рушди минтақаҳо Я. Тинберген консепсияро пешниҳод менамояд, ки тибқи он бояд даромади миллӣ ва сармоягузориҳо дар байни минтақаҳои мазкур аз нав тақсим карда шаванд [2]. Дар амалигардонии чорабиниҳои мазкур нақши давлатро баланд арзёбӣ менамояд, ки дар вобастагӣ бо имкониятҳои иқтисодии минтақаҳои гуногун ба роҳ монда мешавад.

Дар марҳилаи мазкур барои истифодабарии механизмҳои бозорӣ ва ваколатҳои давлат ҷиҳати ба мувозина овардани тафриқаҳои дар байни минтақаҳо мавҷудбуда таҳкурсии гузошта шудааст. Консепсияи ҷаёлгардонии омилҳои истеҳсолот ва сармоягузориҳо дар раванди таҳия намудани стратегияҳои муосири минтақаҳо, ки барои ихтисор намудан ё пурра бартараф намудани тафриқаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ равона карда шудааст, нақши калидиро дошт.

Корҳои илмӣ Р. Солоу оид ба ҷамъ овардани сармоя ва тағйиротҳои технологӣ барои таҳлили равандҳои азнавкунӣ ва афоиши ҳосилнокӣ дар минтақаҳои гуногуни кишвар васеъ истифода мешаванд, азбаски рушди технологӣ ва сармоягузориҳо ба захираҳои молиявӣ то ҳол ҳамчун омилҳои асосии рушди минтақа баромад мекунанд.

Ақидаҳои Я. Тинберген бошад, дар самти барномаҳои давлатии дастгирии минтақаҳои сатҳи рушдашон суст, инчунин дар самти баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ дар ин минтақаҳо то ҳол истифода хоҳад шуд.

Дар мобайни асри XX консепсияи дигари рушди иқтисодии минтақаҳо ташаккул ёфта, номи назарияи «Марказ – музофот»-ро гирифтааст, ки намоёндагони консепсияи мазкур Ф. Перру ва ғайраҳо мебошанд [5]. Тибқи консепсияи мазкур рушди минтақа хусусияти нобаробариро дорад ва «худдастгирикунанда» ба шумор меравад, яъне минтақаҳои нисбатан рушдкарда ба худ захираҳо, қувваи корӣ, сармоягузориҳо ва дигар омилҳои истеҳсолоти барои рушд мусоидаткунандаро ҷалб менамоянд.

Дар натиҷа бартариҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва инфрасохториҳои онҳо боз ҳам пурзӯр мегардад. Дар ин маврид, дар минтақаҳои сатҳи рушдашон паст хавфи дар ҳолати таназзули дарозмуддат қарор доштан хеле баланд мебошад. Мазҳ, назарияи мазкур боиси он гардид, ки ба равандҳои минтақавӣ зарурияти даҳолати давлатӣ ба вуҷуд ояд, азбаски механизмҳои бозорӣ дар бисёре ҳолатҳо ба пурзӯр гаштани номутаносубии ҳудудӣ меоваранд. Ҳамин тавр, давлат тавассути фишангҳо ва механизмҳои махсус кӯшиш менамояд, ки тафриқаҳои дар байни минтақаҳо баваҷудомадаро бартараф сохта, самтҳои рушди ин ё он минтақаро муқаррар намояд.

Расми 1. Ҳаракати сармоя ва захираҳои меҳнатӣ дар байни минтақаҳои сатҳи рушдашон гуногун

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф таҳия карда шудааст

Дар шарҳи рушди минтақаҳо таҳаввулоти консепсияи марказҳои рушд нақши назарраси худро гузоштааст. Марказҳои мазкур ба ҳудудҳои наздик тавассути робитаҳои истеҳсолӣ, технологӣ ва инфрасохторӣ таъсири назарраси худро мегузорад. Равиши мазкур дар шароити муосир, ки алгомератсияҳо, минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва кластерҳои инноватсионӣ ташаккул ёфта истодааст, аҳамиятнокии худро гум накардааст.

Барои таъмини рушди иқтисодии минтақа интихоби нуқтаҳои рушди минтақа роҳандозӣ карда мешавад, ки дар ҷамъоварии мақсадноки захираҳои молиявӣ, сармоявӣ ва институтсионалӣ дар ҳудудҳо, соҳаҳо ё лоиҳаҳои афзалиятдошта, имкониятҳои нисбатан зиёди иқтисодидошта ва қобилияти таъмини самараи баланддошта зоҳир мегардад. Дар ин марҳила як қатор омилҳои муҳим, ба мисоли вазъи иқтисодӣ-ҷуғрофӣ, инфрасохтори рушдкарда, мавҷудияти захираҳои меҳнатӣ ва илмӣ, афзалиятҳои рақобатӣ ва ғайраҳо ба инобат гирифта мешаванд. Натиҷаи интизориҳои ҷорабиниҳои мазкур рушди иқтисодии босуръат ва паҳншавии минбаъдаи тамоюлҳои рушд ва ҳудудҳои наздикбуда мебошад.

Дар натиҷаи омӯзиши зиддиятҳо ва баъзе ҷанбаҳои нопурраи марҳилаҳои дар боло қайдшуда, инчунин ҷавобан ба пурзӯр гаштани ҷаҳонишавӣ, рақобати байниминтақавӣ ва афзоиши нақши донишу навовариҳо дар рушди иқтисодӣ консепсияҳои нави рушди минтақа ташаккул ёфтааст, ки он аз қисмати институтсионалӣ ва кластерӣ иборат мебошад.

Дар ин марҳила диққати асосӣ ба омилҳои иқтисодии рушд дар муҳити институтсионалӣ, сифати таъсири мутақобилаи субъектони иқтисодӣ ва ташкили ҳудудии истеҳсолот дар шакли кластерҳо дода мешавад.

Асосгуздорон ва намоёндагони асосии самти мазкур Дуглас Норт, Майкл Портер ва Оливер Уилямсон ба шумор рафта, ба таҳлили институтсионалии рушди минтақа ва равишҳои кластерӣ асос гузоштанд. Дар марҳилаҳои гузаштаи рушди назарияҳои минтақавӣ тафриқаҳои ҳудудӣ тавассути шароитҳои ҷуғрофӣ, ҷағлонокии омилҳо ва самараи марказҳои рушд шарҳ дода шуда, консепсияҳои мазкур устувории нобаробарии минтақавӣ, фарқиятҳо дар суъати рушди инноватсионӣ ва нобаробарии ҷалби минтақаҳо ба занҷири ҷаҳонии ташаккулдиҳии арзишро ба таври бояду шояд шарҳ дода натавонистанд.

Ин зарурияти ба таҳлил ворид намудани як қатор омилҳои хусусияти институтсионалидоштаро ба вучуд овард: қоида, меъёр, шаклҳои ҳамгирӣ, механизми эътимод ва таъсири мутақобилаи байни субъектони хоҷагирдорӣ ва ғайраҳо. Равияи институтсионалӣ-кластерӣ аз он бар меояд, ки рушди минтақавӣ на танҳо натиҷаи мавҷудияти захираҳо, балки натиҷаи самаранокии институтҳо, ки истифодабарии захираҳоро таъмин месозад, ба шумор меравад. Кластерҳо дар ин маврид на танҳо ҳамчун гирд овардани ҳудудии корхонаҳо, балки низоми мураккаби иҷтимоӣ-иқтисодӣ баррасӣ карда мешаванд, ки фаъолияти он тавассути сифати муҳити институтсионалӣ арзёбӣ карда мешавад.

Ҳиссаи асосии Норт Дуглас ба консепсияи рушди минтақавӣ дар асосноккунии нақши калидии институтҳо – қоидаҳои расмӣ ва ғайирасмӣ – дар муайянкунии тағйирёбиҳои иқтисодии ҳудуд зоҳир мегардад.

Расми 2. Рушди минтақаҳо дар консепсияи институтсионалӣ-кластерӣ
Сарчашма: аз ҷониби муаллиф таҳия карда шудааст

Тибқи ақидаи Д. Норт, маҳз муҳити институтсионалӣ барои субъектони иқтисодӣ шароит муҳайё намуда, самаранокии тақсмоти захираҳо ва самтҳои рушдро муайян менамояд [8]. Назарияи Норт моҳияти самтҳои гуногуни рушди минтақаҳои аз лиҳози нерӯи захиравӣ баробарбударо шарҳ дода, исбот намудааст, ки институтҳои самаранок ба коҳишдиҳии хароҷотҳои трансаксионӣ, рушди соҳибкорӣ, ҷалби сармоягузориҳо ва фаъолнокии инноватсионӣ мусоидат менамояд. Ноустувории институтсионалӣ, сатҳи пасти ҳифзи ҳуқуқи соҳибмӯлк ва сатҳи пасти эътимоднокӣ бошад, ҷиҳати ташаккулёбии робитаҳои устувори иқтисодӣ маҳдудиятҳо эҷод менамояд ва рушди кластериро боз медорад.

Консепсияи афзалиятҳои рақобатии ҳудудро ташаккул дода, М. Портер рушди равиши кластериро таъмин намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки кластерҳо сарчашмаи калидии баланд бардоштани рақобатпазирӣ минтақаҳо ба шумор мераванд, азбаски онҳо ба афзоиши ҳосилнокӣ, суръатнок гаштани равандҳои инноватсионӣ ва ташкили корхонаҳои нав мусоидат менамояд [9].

Моделҳои кластерӣ ба таъсири мутақобила ва шароитҳои институтсионалӣ, ки ҳамгироии самаранокии субъектони иқтисодиро таъмин месозанд, диққати хоса медиҳад. О. Уилямсон ақидаи иқтисодӣ институтсионалиро рушд додааст, ки ба хароҷотҳои трансаксионӣ ва шаклҳои ташкили фаъолияти иқтисодӣ аҳамияти хоса додааст [12]. Ӯ механизмҳои институтсионалиро шарҳ дода, онҳоро таъминкунандаи устувории кластерҳо ва қобилияти рушди мустақилонаи кластерҳо арзёбӣ намудааст.

Марҳилаи инноватсионӣ-устувории рушди минтақаҳо консепсияи муосирро, ки ақидаҳои иқтисодӣ инноватсионӣ ва устувории дарозмуддати ҳудудҳоро муттаҳид менамояд, дар бар гирифта, дар зери таъсири равишҳои назариявии Й Шумпетер [13], Э. Тоффлер [4], А. Скотт [10] ва ғайраҳо ташаккул ёфтааст.

Марҳилаи мазкур ба ақидаҳои Шумпетер оид ба нақши навоариҳо ва соҳибкорӣ ҳамчун қувваи ҳаракатдиҳандаи рушди иқтисодӣ, консепсияи Тоффлер оид ба таъсири тағйиротҳои технологӣ ва иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва ҷамъият, инчунин ба корҳои илмӣ Скотт дар самти таъсири мутақобилаи низомҳои иқтисодӣ, институтсионалӣ ва ҳудудӣ таъяс менамояд.

Расми 3. Марҳилаи инноватсионӣ-устувории рушди минтақа
Сарчашма: аз ҷониби муаллиф таҳия карда шудааст

Марҳилаи мазкур зарурияти гузариш аз рушди иқтисодии кӯтоҳмуддат ба стратегияи маҷмӯавию дарозмуддатро, ки ба дониш, навовариҳо ва устуворӣ асоснок карда мешавад, инъикос менамояд. Минтақа ҳамчун низоми мураккаби инноватсионӣ баррасӣ карда мешавад, ки корхона, муассисаҳои илмӣ таълимӣ, инфрасохторҳо ва мақомотҳои давлатӣ ва дигар унсурҳоро дар бар мегирад. Таъсири мутақобали унсурҳои мазкур барои ташаккулёбӣ ва паҳн гаштани донишҳо, технологияҳо ва ташаббусҳои нави соҳибкорӣ шароит муҳайё месозад.

Хусусияти хоси марҳилаи инноватсионӣ-устувории рушди минтақа ин ҳамгироии рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ мебошад, ки ба минтақаҳо имконияти баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирӣ, таъмини самаранокии иқтисодӣ ва устуворӣ нисбати таъсири омилҳои дохила ва берунаро, аз ҷумла, ҷаҳонишавӣ, тағйирёбии иқлим, тамомшавии захираҳо ва ғайраҳоро медиҳад.

Дар равиши инноватсионӣ-устуворӣ давлат меъморӣ стратегӣ махсуб ёфта, шароитҳои институтсионалиро ташаккул медиҳад, навовариҳоро ҳавасманд менамояд, инфрасохтори экологиро ҷонибдорӣ менамояд, базаи меёриву ҳукуқиро ташаккул медиҳад. Фарқияти марҳилаи мазкур аз марҳилаи институтсионалӣ-кластерӣ дар он аст, ки дар ин марҳилаи бо баробарии ташаккулдиҳии кластерҳои самаранок ва коҳишдиҳии хароҷотҳои трансаксионӣ, диққати асосӣ ба ҳамгироии навовариҳо, устуворӣ ва рушди низомӣ низ дода мешавад, устувории дарозмуддат ва мутобиқшавии минтақаҳо ба мушкilotҳои навро таъмин месозад.

Хулоса. Консепсияи зеҳнӣ-маҳсусгардонӣ, ки ба платформаҳои рақамӣ, маълумотҳои ҳаҷман калон ва муайян намудани соҳаҳои афзалиятнок дар сатҳи минтақа равона карда шудааст, самти тозатарини рушди минтақа ба шумор меравад. Дар консепсияи мазкур унсурҳои рақамигардонии идоракунии минтақавӣ ва афзалиятсозии соҳавӣ аҳамияти хосаи худро дорад, ки дар шароити афзоишёбии талабот ба навовариҳои технологӣ ва баланд бардоштани сатҳи самаранокии фаъолияти хоҷагидорӣ консепсияи зеҳнӣ сунъӣ ва рақамикунонии иқтисодиёт самти афзалиятдоштаи рушд махсуб меёбад.

Ҳамин тавр, бояд қайд намуд, ки ташаккулёбӣ ва таҳаввулоти назарияҳои рушди минтақаҳо раванди бефосилаи илмӣ ба шумор рафта, дар ин ҷода ҳар як мактаби илмӣ ҷиҳати дарк ва шарҳи рушди минтақа ва низомбандии он ҳиссаи босозаи худро гузоштанд, ки барои ҳалли масъалаҳои рушди минтақаҳо равона карда шудааст.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Solow, R. M, A Contribution to the Theory of Economic Growth // Quarterly Journal of Economics. 1956. No. 70. P. 65-94.
2. Tinbergen J. On the Theory of Economic Policy. New York : North-Holland. 1952. 78 p.
3. Walter Christaller. Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischer Funktion. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1980, ISBN 3-534- 04466-5 (Repr. d. Ausg. Jena 1933). / <https://repositum.tuwien.at/bitstream/20.500.12708/11790/2/Stromer%20Philipp%20-%20202009%20-%20Upgrading%20informeller%20Siedlungen%20am%20Beispiel%20des%20PUL.pdf> / (Дата обращения: 15.09.2025).
4. Айвазов Александр Эрвинович, Беликов Владимир Александрович Цивилизационные волны Э. Тоффлера и циклы экономического развития // История и современность. 2017. №1 (25). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsivilizatsionnye-volny-e-tofflera-i-tsikly-ekonomicheskogo-razvitiya> (дата обращения: 11.12.2025).
5. Болотов Ю. Ю., Шкодинский С. В. Становление и развитие теорий кумулятивного роста // Вестник Академии права и управления. 2015. №2 (39). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-razvitie-teoriy-kumulyativnogo-rosta> (дата обращения: 11.12.2025).
6. Вебер, А. О теории размещении промышленности. Т. 1. Чистая теория размещения 1909 / <https://tigerdoor.ru/en/balcony/alfred-veber-sudba-evropy-vneshnyaya-struktura-istorii/> (дата обращения: 14.11.2025).

7. Леш, А. Географическое размещение хозяйства. – Москва : Изд-во иностр. литературы, 1959. – 455 с.
8. Норт, Д. Институты, институциональные изменения и экономическое развитие: анализ и историческая перспектива. — М.: «Гуманитарий», 2003. — С. 128.
9. Портер, М. Конкуренция.: Пер. с англ. – Москва :Издательский дом «Вильямс», 2005. –608 с.
10. Согомонов А. Ю. “Моральная экономика”: из традиционности в современность // Ведомости прикладной этики. 2003. №23. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/moralnaya-ekonomika-iz-traditsionnosti-v-sovremennost> (дата обращения: 11.12.2025).
11. Тюнен, фон И.Г. Изолированное государство. – Москва: Экономическая жизнь, 1926.–326 с.
12. Уильямсон, О. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, реляционные контракты / О. Уильямсон; пер. с англ. М. С. Васильевой. — М.: Прогресс, 1995. — 672 с.
13. Шумпетер, Й. Теория экономического развития. -М.: Прогресс, 1982.-456с.

УДК 338.45:657.47(575.3)

Қодирова М.З.

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ГУРУҲБАНДИИ ХАРОҶОТ ДАР ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Аннотатсия. Дар мақола идоракунии самараноки хароҷот ҳамчун омили калидии баланд бардоштани даромаднокии корхонаҳо дар шароити иқтисодӣ рақобатпазир баррасӣ мегардад. Нақш ва аҳамияти баҳисобгирии хароҷот ва калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот ҳамчун асоси қабули қарорҳои идоракунии асоснок қарда мешавад.

Моҳияти мафҳумҳои «масраф», «хароҷот» ва «арзиши аслӣ» таҳлил шуда, зарурати гуруҳбандии хароҷот барои ҳисобкунии арзиши аслӣ, таҳлилу назорат ва идоракунии нишон дода мешавад. Бо дарназардошти хусусиятҳои соҳавӣ, тавсияҳо оид ба истифодаи таснифоти хароҷот ва такмили низоми иттилоотии баҳисобгирии идоракунии дар шароити рақамикунонӣ пешниҳод мегардад.

Калидвожаҳо: идоракунии хароҷот, баҳисобгирии идоракунии, гуруҳбандии хароҷот, арзиши аслии маҳсулот, калкулятсия, марказҳои масъулият, қарорҳои идоракунии, самаранокии иқтисодӣ.

Қодирова М.З.

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГРУППИРОВКИ ЗАТРАТ В УПРАВЛЕНИИ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ

Аннотация. В статье рассматривается эффективное управление затратами как ключевой фактор повышения доходности предприятий в условиях конкурентной экономики. Обосновываются роль и значение учёта затрат и калькулирования себестоимости продукции как основы принятия управленческих решений.

Анализируется сущность понятий «издержки», «затраты» и «себестоимость», а также показана необходимость группировки затрат для расчёта себестоимости, анализа, контроля и управления. С учётом отраслевых особенностей предлагаются рекомендации по применению классификации затрат и совершенствованию информационной системы управленческого учёта в условиях цифровизации.

Ключевые слова: управление затратами, управленческий учёт, группировка затрат, себестоимость продукции, калькуляция, центры ответственности, управленческие решения, экономическая эффективность.

Kodirova M.Z.

KEY FEATURES OF COST CLASSIFICATION IN THE MANAGEMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Abstract. The article examines effective cost management as a key factor in increasing the profitability of enterprises in a competitive economy. The role and importance of cost accounting and product cost calculation as a basis for managerial decision-making are substantiated. The essence of the concepts of “costs,” “expenses,” and “product cost” is analyzed, and the necessity of cost classification for cost calculation, analysis, control, and management is demonstrated. Taking into account industry-specific features, recommendations are proposed for the application of cost classification and for improving the management accounting information system in the context of digitalization.

Keywords: cost management, management accounting, cost classification, product cost, cost calculation, responsibility centers, managerial decisions, economic efficiency.

Муқаддима. Идоракунии самараноки хароҷот омили калидии афзоиши даромаднокии корхонаҳо дар шароити иқтисодии рақобатпазир мебошад. Баҳисобгирии хароҷот дар фаъолияти истеҳсолии корхона ҳамчун яке аз абзорҳои асосии идоракунии баромад менамояд. Дар шароите, ки равандҳои хоҷагидорӣ мураккаб гардида, рақобат дар бозор шиддат мегирад ва талабот ба самаранокии молиявии истеҳсолот меафзояд, аҳамияти баҳисобгирӣ ва таҳлили хароҷот ба таври назаррас боло меравад.

Мубрамии таҳқиқот ва самтҳои афзалиятноки он. Дар доираи баҳисобгирии идоракунии баҳисобгирии хароҷот ва калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот ҷойгоҳи марказиро ишғол менамояд, зеро маҳз маълумот оид ба арзиши истеҳсоли як воҳиди маҳсулот ҳамчун пойгоҳи иттилоотӣ барои қабули қарорҳои муҳими идоракунии истифода мешавад. Бо таъки ба чунин маълумот роҳбарияти корхона метавонад самтҳои минбаъдаи фаъолияти истеҳсолиро муайян намояд, аз ҷумла:

- идома додан ё катъ намудани истеҳсоли навъҳои алоҳидаи маҳсулот;
- интихоби байни истеҳсоли дохилӣ ё харидории маҳсулоти ёрирасон;
- асоснок намудани сатҳи нархгузори ба маҳсулоти истеҳсолшаванда;
- қабули қарор оид ба зарурати навсозии таҷҳизот;
- тақмил ё тағйир додани технология ва ташкили раванди истеҳсолот.

Арзиши аслии маҳсулот ва ҳаҷми хароҷоти ба он вобаста аз ҷумлаи нишондиҳандаҳои калидии иқтисодӣ маҳсуб ёфта, бевосита сатҳи натиҷаи молиявӣ ва дараҷаи самаранокии фаъолияти тичоратии корхонаро муайян менамоянд. Тағйирёбии сохтор ва бузургии хароҷот ба ғоиданокӣ таъсири мустақим мерасонад, бинобар ин масъалаи оптимизатсияи онҳо яке аз самтҳои афзалиятноки идоракунии иқтисодии ҳар як корхона ба шумор меравад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Дар амал набудани низоми мукаммали банақшагирӣ, баҳисобгирӣ ва таҳлили хароҷот боиси номаълум мондани натиҷаҳои воқеии молиявӣ мегардад ва ҳамзамон фаъолияти устувори корхонаро дар самти ҳамкорӣ бо таъминкунандагон, анҷом додани ҳисоббаробаркуниҳо бо таъмингарон ва кормандон, инчунин ташкили раванди такрористеҳсолкунии сармоя маҳдуд месозад. Аз ин рӯ, идоракунии хароҷот бояд натавон ба кам кардани онҳо равона гардад, балки ба истифодаи оқилона ва самараноки захираҳои асос ёбад, то ки дар ҳар марҳилаи раванди истеҳсоли афзоиши даромад таъмин карда шавад.

Илми идоракунии хароҷоти корхона доираи васеи масъалаҳоро дар бар гирифта, ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти истеҳсоли ва иқтисодиро фаро мегирад. Дар ин замина, ташаққули дурусти сохтори хароҷот ва таснифоти онҳо аз рӯи аломатҳои мувофиқ ҳамчун асоси методологӣ барои ташкили баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот хизмат мерасонад.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Дар адабиёти хориҷӣ мафҳумҳои гуногуни “масраф”, “хароҷот”, “арзиши асли” мавҷуд аст. Барои муайян кардани моҳияти ҳар як

мафҳумҳои номбаршуда мо таърифҳои онҳоро, ки дар сарчашмаҳои гуногун оварда шудаанд, дида мебароем:

Мафҳуми “масрафҳо” дар луғати англисӣ-русии мафҳумҳои баҳисобгирии идорақунӣ ва молиявӣ чунин шарҳ дода шудааст: “ин камшавии дороиҳои корхона ё пайдошавии дигар уҳдадориҳо дар натиҷаи таҳвил ё истеҳсоли маҳсулот, пешниҳоди хизматрасонӣ ё дигар намуди ғайрифаъолияти, ки самтҳои асосӣ ва доимии фаъолияти корхонаи мушаххас мебошад”.

Ба ибораи дигар, ин ҳамаи хароҷоте, ки дар давраи муайяни фаъолияти хоҷагидорӣ ба камшавии сармояи худӣ оварда мерасонад, дар раванди фаъолияти оддии корхона пайдо мегарданд ва барои гирифтани даромади муайян саҳм мегузоранд; инчунин бояд аз зарарҳо ва талафотҳои ғайричашмдошт, ки дар натиҷаи амалиётҳо ва ҳодисаҳои камбаамалоянда, ба монанди фурӯши воситаҳои асосӣ, қоғазҳои қимматнок, фарқияти қурби асъори хориҷӣ ба амал меоянд, фарқ намуд [11, с.27].

Ба ақидаи Егорова О.В. хароҷоти истеҳсоли маҷмӯи тамоми хароҷоти корхона бо истеҳсол ва фурӯши маҳсулот мебошад, дар ҳоле ки ҳамин хароҷот дар шакли пулӣ арзиши маҳсулотро ташкил медиҳад [3].

Таҳлили манбаъҳои илмӣ нишон медиҳад, ки дар адабиёти иқтисодӣ масрафҳои истеҳсоли ҳамчун ҷузъи муайяни арзиш баррасӣ мегарданд, ки дар раванди ташаккули хароҷоти истеҳсоли тавассути истифодаи воситаҳои зарурии истеҳсолот зухур менамоянд [18]. Ин равиш масрафҳоро бо унсурҳои моддӣ ва технологӣ алоқаманд намуда, нақши онҳоро дар ташаккули арзиши аслии маҳсулот таъкид мекунад.

Дар баробари ин, муҳаққиқони дигар, ба монанди Раифова М.Р. масрафҳоро пеш аз ҳама ҳамчун ифодаи пулии захираҳои истифодашуда маънидод мекунанд, ки истифодаи онҳо ба ноил шудан ба ҳадафҳои мушаххаси иқтисодӣ равона гардидааст [17]. Дар чунин тафсир масрафҳо на танҳо ҳаҷми захираҳои ҷалбшударо инъикос менамоянд, балки имконияти муқоисаи захираҳои гуногунро дар шакли арзишӣ фароҳам меоранд ва хусусияти мақсадноки ҳар як амалиёти хароҷотиро нишон медиҳанд.

Масрафҳо, ба ақидаи Аҳметзянова Ф.К. инҳо омилҳои истеҳсоли мебошанд, ки бо маблағи ифода ёфтаанд ва дар амалисозии фаъолияти истеҳсоли ва молиявӣ фурӯшии ташкилот истифода мешаванд.

Дар тадқиқотҳои Кузмина И.А. ва Гамидова З.А. масраф ҳамчун хароҷоте маънидод мегардад, ки бевосита бо раванди истеҳсоли маҳсулот алоқаманд аст ва дар натиҷа арзиши аслии маҳсулоти тайёрро ташаккул медиҳад. Дар ин равиш масрафҳои истеҳсоли дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун хароҷоти истеҳсоли ба қайд гирифта мешаванд ва ба арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолшуда ҳамроҳ мегарданд [8].

Дар адабиёти иқтисодии ғарбӣ бошад, мафҳуми масраф бештар аз нуқтаи назари маҳдудияти захираҳо ва имконияти истифодаи алтернативии онҳо баррасӣ мешавад. Мувофиқи ин равиш, масрафҳо дар ҳолатҳое ба миён меоянд, ки истифодаи захираҳо дар як самт рад гардида, ба самти дигар равона карда мешаванд, яъне онҳо бо арзиши имконияти аздастдодашуда алоқаманд мебошанд.

Бо вучуди гуногунии чунин таърифҳо, бояд қайд намуд, ки онҳо моҳияти масрафро ба таври пурра инъикос намекунанд. Таърифҳои мавҷуда дар баъзе ҳолатҳо фаҳмиши якмаъноии ин категорияро таъмин намекунанд ва ҳатто дорои унсурҳои зиддиятнок мебошанд. Аз ин рӯ, ба ақидаи муаллиф, ҳангоми муайян намудани бузургии хароҷот на танҳо ҳаҷми захираҳои воқеан истифодашуда дар истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, балки арзиши ғайрифаъолияти аздастдодашуда низ бояд ба назар гирифта шавад. Чунин муносибат имкон медиҳад, ки хусусиятҳои калидии хароҷот, аз ҷумла шакли пулӣ ва хусусияти истифодаи алтернативии захираҳо, ба таври ҳамаҷониба инъикос гарданд.

Ба ақидаи Пинчук М.Е., Харина Е.В. масрафҳои истеҳсолот ва арзиши аслии маҳсулот қисми хароҷотро ташкил медиҳанд, ки дар раванди гардиши такрористеҳсолоти истеҳсоли ба вучуд меоянд [20].

Мафхуми масраф бо мафхуми хароҷот зич алоқаманд аст. Дар натиҷаи таҳлили адабиёт якҷанд мафхуми хароҷот ҷой доранд:

Одатан хароҷотро ҳамчун захираҳои истифодашуда ё маблағҳои истифодашуда гуфта мефаҳманд, ки онҳоро бояд бар ивази маҳсулот ва хизматрасонӣ пардохт намуд. Ба менечерон барои идоракунии натавонӣ хароҷот, балки маълумот оид ба хароҷот ба ягон чиз (маҳсулот ё партияи он, хизматрасониҳо, мошин- соатҳо, лоиҳаи иҷтимоӣ) лозим аст, ки онро “объекти баҳисобгирии хароҷот” меноманд ва онҳо ҳамчун ғайрифаъолияти алоҳида ҷамъоварӣ ва ҷен карда мешаванд [2, с. 185].

Ҳамин тариқ, хароҷот - ин захираҳо ё маблағҳои истеъмолигардида барои ба даст овардани маҳсулот ё хизматрасонӣ мебошанд, ки бо мурури вақт ҳамчун масрафҳо эътироф карда мешаванд. Масрафҳо - ин қисми хароҷот, ки бо гирифтани даромад вобаста аст.

Қонуни ҚТ "Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ"	• хароҷот - камшавии манфиати иқтисодӣ дар давраи ҳисоботӣ дар шакли хориҷшавӣ ё камшавии дорониҳо ё худ зиёдшавии уҳдадорихо, ки ба камшавии сармояи саҳомии бо ҳиссагузориҳои соҳибмулкони новобаста оварда мерасонад.
СБҲМ	• хароҷот - камшавии фоидаи иқтисодӣ дар давраи ҳисоботӣ, ки дар натиҷаи хуруҷ ё камшавии дорониҳо (масалан, пули нақд, захираҳои молӣ, воситаҳои асосӣ) ё зиёдшавии уҳдадорихо ба вуҷуд меояд, ки боиси камшавии сармояи худӣ мегардад.
Никитина А.Р.	• хароҷот одатан дар шакли хориҷшавӣ ё камшавии дорониҳо сурат мегирад ва дар ҳисобот оид ба фоида дар асоси муносибати мустақими байни хароҷоти сарфшуда ва даромади аз рӯи моддаҳои мушаххас ба даст овардашуда инъикос карда мешавад.
Ивашкевич В.Б	• хароҷот- масрафи маҷмӯии меҳнати зинда ва таҷассумгардида дар раванди ғайрифаъолияти соҳибкорӣ дар давраи муайян мебошад, ки бо ифодаи пулӣ ифода ёфтааст.
Райзберг Б. А.	• хароҷот - ҳаракати воситаҳо дар раванди ғайрифаъолияти хоҷагидорӣ, ки ба камшавии воситаҳои корхона ва зиёдшавии уҳдадорихо оварда мерасонад ва одатан бо таъминоти истеҳсолот бо захираҳо вобаста аст.
Карпова Т.П.	• хароҷот - маҷмӯи харҷҳои корхона дар раванди истеҳсоли маҳсулот (кор, хизматрасонӣ) ва фурӯши он бо ифодаи пулӣ.

Расми 1. Мафхуми хароҷот аз рӯи адабиёти таҳлилгардида [10], [15], [4], [21], [7]

Мафхуми «арзиши аслии маҳсулот» заминаи методологиро барои таҳлили раванди ташаккули хароҷот дар соҳаҳои гуногуни иқтисод фароҳам меорад. Тавассути ин мафҳум на танҳо марҳилаҳои пайдошавии хароҷот, балки механизмҳо ва омилҳои муайян карда мешаванд, ки дар ташаккули онҳо иштирок менамоянд. Дар натиҷа имконият пайдо мешавад, ки усулҳо ва равишҳои гуногуни таъсиррасонӣ ба хароҷот ҳам дар сатҳи умумӣ ва ҳам дар сатҳи унсурҳои ҷудогонаи он асоснок гарданд.

Дар ҳамин замина, гуруҳбандии хароҷот ҳамчун абзори муҳими таҳлил баромад намуда, имкон медиҳад сохтор ва таркиби хароҷот арзёбӣ гардад, сатҳи онҳо танзим карда шавад ва усулҳои мувофиқ барои ҳисобкунии андозаи ҳар як унсури алоҳида интихоб карда шаванд. Чунин равиш барои қабули қарорҳои идоракунии ва баланд бардоштани самаранокии ғайрифаъолияти истеҳсоли аҳамияти калидӣ дорад.

Таснифоти хароҷот ин тақсимои тамоми хароҷоти корхона ба гуруҳҳои якхела аз рӯи меъёрҳои интихобшуда мебошад. Ҳадафи ин гуна таснифот беҳтар кардани фаҳмиши сохтори хароҷот ва осон гардонидани идоракунии хароҷот мебошад.

Дар баҳисобгирии идоракунӣ низоми таснифоти хароҷот ба роҳбарият барои қабули қарорҳои оқилона ва назорати самаранокии ҷаъолият кӯмак мерасонад.

Ҳадафҳои гуруҳбандии хароҷот бевосита аз ҳадафҳои баҳисобгирии идоракунӣ бармеоянд. Се самти асосиро ҷудо кардан лозим аст, ки барои онҳо хароҷот гуруҳбандӣ карда мешаванд:

➤ баҳодиҳии захираҳо ва натиҷаҳои молиявӣ-тақсимои хароҷот бо мақсади муайян намудани арзиши аслии маҳсулот, баҳодиҳии бақияи истеҳсолоти нотаом ва муайян намудани натиҷаи молиявии давраи ҳисоботӣ;

➤ қабули қарорҳои идоракунӣ- гуруҳбандии хароҷот аз рӯи хусусиятҳо;

➤ таҳлил ва назорат-таснифоти хароҷот бо мақсади назорати иҷроиши бӯҷаҳо, меёрҳо ва баҳодиҳии самаранокии ҷаъолияти зерсохторҳо (ҷудо намудани хароҷоти танзимшаванда, таҳлили фарқиятҳо аз меёр ва ғ.)

Ҳамин тариқ, ҳар гуна низоми гуруҳбандии хароҷот бояд ба пешниҳоди иттилоот аз рӯи се ҷанбаи асосӣ равона карда шавад: ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, асосноккунии қарорҳои идоракунӣ ва назорати хароҷот.

Принсипҳои гуруҳбандии хароҷот дар баҳисобгирии идоракунӣ ба эҳтиёҷоти дахлдори иттилоотии менеҷмент асос меёбанд. Гуруҳбандӣ бояд ҳадафнок (ба иҷрои вазифаи мушаххас-ҳисобкунии арзиши асли, қабули қарорҳо ва назорат равонашуда), фарогир (тамоми маҷмӯи хароҷоти корхонаро дар бар гирад), якдигаристиснокунанда (як навъи хароҷот тибқи як аломат дар гуруҳҳои гуногун такрор нашавад) ва ягона дар доираи ташкилот бошад (барои таъмин намудани муқоисашавандагии маълумот аз рӯи воҳидҳои сохторӣ ва давраҳои ҳисоботӣ). Илова бар ин, ба назар гирифтани хусусиятҳои соҳа ва андозаи корхона аҳамияти муҳим дорад - низоми гуруҳбандӣ бояд хусусиятҳои раванди технологӣ ва сохтори хароҷоти навъи мушаххаси истеҳсолотро инъикос намояд. Масалан, дар корхонаҳои соҳаи саноат, ки минбаъд мавриди баррасӣ қарор мегиранд, ҳиссаи баланди хароҷоти моддӣ диққати махсусро ба гуруҳбандии хароҷот аз рӯи намудҳои ашёи хом ва мавод талаб менамояд.

Хусусиятҳои соҳавии саноати сабук зарурати таваҷҷуҳи махсусро ба ҷанбаҳои зерин дар баҳисобгирии идоракунӣ хароҷот ба миён меоранд:

- баҳисобгирӣ ва назорати хароҷоти моддӣ ҳамчун моддаи асосии арзиши асли, ҷорӣ намудани меёрҳои сарфи мавод ва таҳлили фарқиятҳо аз онҳо;

- истифодаи низомҳои ҷандир ва соддаи калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот (то сатҳи директ-костинг) дар корхонаҳои хурд ва миёна, ки имкон медиҳанд маълумот дар бораи арзиши асли ва ҳадди даромадноқӣ зуд дастрас гардад;

- баҳисобгирии хароҷот аз рӯи марҳилаҳои коркард ва марказҳои масъулият дар шароити давраҳои мураккаби технологӣ;

- таҳлили хароҷоти меҳнат, меёрбандӣ ва ҳавасмандгардонии кормандон бо мақсади баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат;

- банақшагирии хароҷот бо дарназардошти мавсимият, идоракунӣ захираҳо бо ҳадди ақал расонидани хароҷоти вобаста;

- арзёбии самаранокии иқтисодии навсозии технологӣ тавассути таҳлили тағйирёбии сохтори хароҷот (таносуби хароҷоти тағйирёбанда ва доимӣ).

Ин хусусиятҳо хангоми интиҳоби усулҳои идоракунӣ хароҷот ба инобат гирифтани зарур аст.

Дар шароити муосир гуруҳбандии хароҷот боз як ченаки муҳимро касб мекунад-ҷандирӣ ва таҳлилият. Бо рушди низомҳои иттилоотии корхонаҳо имконият пайдо шудааст, ки хароҷот ба таври муфассал гуруҳбандӣ карда шаванд ва буришҳои гуруҳбандӣ мутобиқ ба талаботи нави идоракунӣ зуд тағйир дода шаванд. Бо вучуди тамоми имкониятҳои техникӣ, принсипи асосӣ ҳифз мегардад: гуруҳбандии хароҷот ҳамчун воситаи содакунандаи маҷмӯи мураккаби маълумот оид ба хароҷот барои осон намудани таҳлил ва идоракунӣ хизмат мекунад.

Усули ташаккули хароҷоти истеҳсолӣ ҳамчун низоми ҳамгироии тарзҳо ва воситаҳои ташкили баҳисобгирии таҳлилий баррасӣ мегардад, ки ба таъмини ҳисобкунии аз ҷиҳати илмӣ

асосноки харочот ва дастгирии раванди идоракунӣ истехсолот равона шудааст. Дар доираи чунин усул, тартиби чамъоварӣ, гуруҳбандӣ ва таҳлили маълумот оид ба харочот ба роҳ монда шуда, барои қабули қарорҳои оқилонаи идоракунӣ заминаи иттилоотӣ фароҳам меояд.

Арзиши аслии маҳсулот (кор ё хизматрасонӣ) ҳамчун ифодаи арзишии маҷмӯи захирахое баррасӣ мегардад, ки дар чараёни истехсол ва фурӯш истифода мешаванд. Ба таркиби он харочоти вобаста ба истеъмоли захирахое сӯзишворию энергетикӣ, ашёи хом ва маҳсулоти нимтайёр, пардохти музди меҳнат, инчунин фарсудаҳои воситаҳои асосӣ ва дигар намудҳои масрафҳо дохил мегарданд. Чунин тафсир имкон медиҳад, ки арзиши аслии ҳамчун натиҷаи чамъбастии истифодаи захирахое дар раванди фаъолияти истехсолӣ ва тичоратӣ баррасӣ карда шавад. Дар умум арзиши аслии маҳсулот харочотро ташаккул менамояд. Муайян намудани бузургии арзиши аслии маҳсулот калкулятсия номида мешавад.

Дар маънои васеъ, усулҳои идоракунӣ вобаста ба гуногунии хусусиятҳои фаъолияти корхона ба низоми мукаммали таснифоти харочот таъяс менамоянд. Чунин таснифот бо дарназардошти соҳаи фаъолият, самт ва ҳудуди истифодаи захирахое, мавқеи харочот дар марҳилаҳои гуногуни раванди хоҷагидорӣ, сатҳи ташкили идоракунӣ, объектҳои мушаххаси идоракунӣ, инчунин хусусияти вазифаҳо ва функцияҳои идоракунӣ ташаккул меёбад. Ин равиш имкон медиҳад, ки иттилооти харочот ба талаботи гуногуни менеҷмент мутобиқ гардонда шавад.

Дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ мақсади таснифоти харочот пеш аз ҳама аз эҳтиётот ва вазифаҳои менеҷмент бармеояд. Барои қабули қарорҳои идоракунӣ танҳо маълумот дар бораи ҳаҷми умумии харочоти корхона кофӣ нест, зеро чунин маълумот имконияти таҳлили амиқи самаранокии фаъолияти зерсохторҳо ва равандҳои алоҳидаро фароҳам намеорад. Аз ин рӯ, барои менеҷерон иттилооти муфассал оид ба харочот, ки аз рӯи объектҳои баҳисобгирии харочот ё объектҳои калкулятсия гуруҳбандӣ шудааст, аҳамияти аввалиндараҷа дорад [9].

Дар амал маълумот оид ба харочот аз рӯи марказҳои масъулият барои ташкили назорат ва низоми ҳавасмандгардонӣ истифода мешавад, дар ҳоле ки маълумот дар бораи харочоти тағйирёбанда барои таҳлили вобастагии байни ҳаҷми истехсол, фоида ва харочот, муайян намудани нуқтаи безарарӣ ва қабули қарорҳо оид ба интихоби байни харидорӣ ё истехсоли дохилии маҳсулоти ёрирасон зарур мебошад [5, с. 64].

Бо дарназардошти ин, таснифоти илман асосноккардашудаи харочот дар ташкили самараноки баҳисобгирии харочот ҷойгоҳи калидӣ ишғол менамояд. Дар амалияи байналмилалӣ харочот одатан аз рӯи самтҳои асосии баҳисобгирии харочоти истехсолот гуруҳбандӣ карда мешаванд. Аз ҷумла, се самти асосӣ ҷудо карда мешавад: якум-таснифоти харочот бо мақсади ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот; дуум-барои дастгирии қабули қарорҳои идоракунӣ; сеюм-барои назорат ва танзими фаъолияти истехсолӣ.

Таснифоти харочот аз рӯи хусусиятҳои гуногун дар тадқиқотҳои бисёр олимони хориҷӣ оварда шудааст: М.А. Вахрушина [5, с. 49], А.Д. Шеремет [5, с. 32], О.Д. Каверина [5, с. 66], Т.П. Карпова [6, с. 110] О.Е. Николаева ва Т.В. Шишкова [11, с. 20], С.А. Рассказова-Николаева [14, с. 25], Л.В. Попова [19, с. 65], В.Ф. Палий [16, с. 92], К. Друри [2, с. 29], Ч.Т. Хорнгрен ва Ч. Фостер [22, с. 20].

Дар умум метавон чунин таснифоти харочотро аз рӯи аломатҳои гуногун пешниҳод намуд:

Аломатҳои таснифоти харочот вобаста ба хусусиятҳои онҳо метавонанд ба се гуруҳи асосӣ ҷудо карда шаванд: моҳиятноки, техникӣ ва ҳукукӣ. Хусусияти моҳиятноки дар раванди фаъолияти истехсолӣ-хоҷагидории корхона нақши муҳим дошта, ҳангоми ташкили баҳисобгирии харочот, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, таҳлили таркиб ва сохтори харочот, инчунин муайян намудани нуқтаи безарарии истехсолот истифода мегардад.

Хусусияти техникӣ бошад, асосан барои муайян намудани якҷинсагӣ ва вақти ба вучуд омадани харочот аҳамият дорад. Ин имкон медиҳад, ки харочот мутобиқи марҳилаҳои раванди технологӣ ва хусусиятҳои истехсолот гуруҳбандӣ шуда, таҳлили дақиқи онҳо таъмин карда шавад.

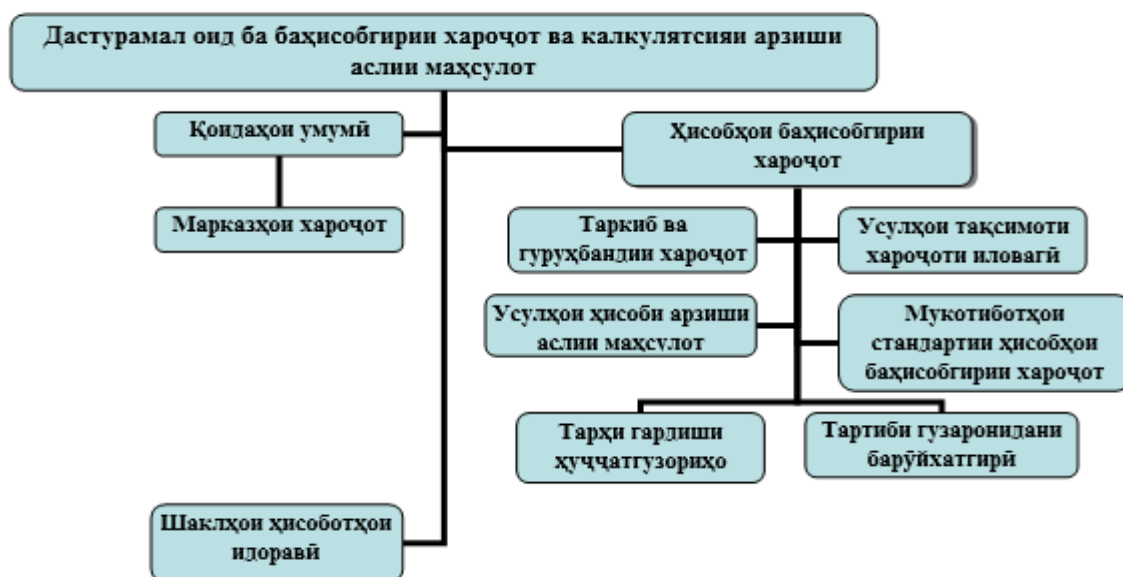

Расми 1. Таснифоти хароҷоти истеҳсоли маҳсулот

Хусусияти ҳуқуқии таснифоти хароҷот ба масъалаи муайян намудани сатҳи масъулияти менечерон дар зинаҳои гуногуни идоракунии корхона марбут мебошад. Истифодаи чунин равиш барои ташкили баҳисобгирӣ аз рӯи марказҳои масъулият заминаи мусоид фароҳам оварда, имкон медиҳад ҳатогиҳо ва камбудии дар идоракунии хароҷот саривақт ошкор ва баргараф карда шаванд.

Баҳисобгирии хароҷот дар асоси нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, хусусиятҳои соҳавӣ ва ҳосиятҳои корхонаи мушаххас ташкил карда мешавад.

Бо мақсади ташкил намудани низоми баҳисобгирии хароҷот ҳар як корхонаи саноатӣ бояд стандарти дохилии баҳисобгирии худро таҳти унвони “Дастурамал оид ба баҳисобгирии хароҷот ва калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот”-ро коркард намояд. Чунин дастурамал метавонад аз чузъҳои зерин иборат бошад [1, с. 47]:

Расми 2. Дастурамал оид ба баҳисобгирии хароҷот ва калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот

Ба андешаи олими ватании соҳа Бобоев М.У., таҳия ва ҷорӣ намудани чунин дастури дохилӣ барои корхонаҳои саноатӣ имконият фароҳам меорад, ки низоми баҳисобгирии хароҷот ба таври муназзам ва шаффоф ташкил карда шавад. Истифодаи он ба таҳкими баҳисобгирӣ аз

рӯи марказҳои масъулият, ҳисобкунии дақиқи ҳаҷми безарарии истеҳсолот ва таҳияи босифати бучаи амалиётӣ мусоидат намуда, дар маҷмӯъ самаранокии идоракунии фаъолияти истеҳсолиро баланд мебардорад [1, с. 47].

Дар қисми чоруми дастури дохилӣ, ки ба «Таркиб ва гуруҳбандии хароҷот» бахшида шудааст, бо дарназардошти хусусиятҳои соҳавӣ ва ҳосиятҳои ташкиливу технологияи корхонаҳои саноатӣ низомии таснифоти хароҷот пешниҳод мегардад. Ин низом бо ҳадафҳои асосии баҳисобгирии идоракунии мутобик карда шуда, имконияти истифодаи маълумоти хароҷотиро барои ҳисобкунии арзиши аслий, қабули қарорҳои идоракунии ва ташкили назорат фароҳам меорад.

Дар ин замина, хароҷот аз рӯи се самти асосӣ гуруҳбандӣ карда мешаванд. *Самти якум* ба ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот равона гардида, дар доираи он хароҷот ба бевосита ва бавосита, инчунин ба истеҳсолӣ ва даврӣ ҷудо карда мешаванд. *Самти дуюм* бо қабули қарорҳои идоракунии алоқаманд буда, хароҷотро аз рӯи рафтори онҳо нисбат ба ҳаҷми истеҳсолот ба доимӣ ва тағйирёбанда тақсим менамояд. *Самти сеюм* бошад, ба ташкили баҳисобгирӣ аз рӯи марказҳои масъулият ва назорати хароҷот нигаронида шуда, дар он хароҷот ба танзимшаванда ва танзимнашаванда гуруҳбандӣ мегарданд.

Дар доираи таснифоти барои ҳисобкунии арзиши аслий, хароҷоти бевосита ҳамчун он масрафҳои баррасӣ мешаванд, ки бевосита бо истеҳсоли намуди мушаххаси маҳсулот, кор ё хизматрасонӣ вобаста буда, бе миёнаравӣ ба арзиши аслии он дохил карда мешаванд. Ба ҷунин хароҷот, одатан, арзиши ашёи хом ва масолеҳи асосӣ, инчунин пардохти музди меҳнати коргарони асосии истеҳсолӣ мансубанд.

Дар муқобил, хароҷоти бавосита ба хароҷоте ишора мекунанд, ки ба ташкил ва идоракунии раванди истеҳсолот дар маҷмӯъ вобаста буда, онҳоро мустақиман ба объекти мушаххаси калкулятсия нисбат додан имконнопазир аст. Ин гуна хароҷот ба арзиши аслии маҳсулот тавассути базаҳои муайяни тақсимот ба таври ҳиссаӣ ҳамроҳ карда мешаванд. Ба онҳо хароҷоти умумиистеҳсолӣ ва умумихоҷагӣ (маъмурий) дохил мешаванд.

Дар амалияи корхонаҳои саноатӣ базаҳои гуногуни тақсими ҷунин хароҷот истифода мегарданд, аз ҷумла ҳаҷми хароҷоти моддии бевосита, музди меҳнати коргарони истеҳсолӣ, миқдори қувваи барқи истифодашуда, шумораи кормандон, арзиши таҷҳизот ё масоҳати биноҳои истеҳсолӣ.

Аз рӯи функцияҳои идоракунии хароҷоти корхона ба ду гуруҳи асосӣ ҷудо карда мешаванд: истеҳсолӣ ва даврӣ. Ҷунин тақсимот имкон медиҳад, ки равандҳои ташаккули арзиши аслий ва натиҷаи молиявӣ аз ҳам ҷудо баррасӣ гарданд.

Хароҷоти истеҳсолӣ он қисми хароҷотро дар бар мегиранд, ки бо раванди бевоситаи истеҳсоли маҳсулот алоқаманд буда, дар таркиби захираҳои мавод, ҳаҷми истеҳсолоти нотаом ва бақияи маҳсулоти тайёр инвентар меёбанд. Ба ин гуруҳ, пеш аз ҳама, хароҷоти моддии бевосита, хароҷоти музди меҳнати бевосита ва хароҷоти умумиистеҳсолӣ мансубанд.

Хароҷоти моддии бевосита арзиши ашёи хом ва масолеҳи асосиро дар бар мегиранд, ки мустақиман барои истеҳсоли маҳсулоти мушаххас истифода мешаванд. Бузургии ин хароҷот, одатан, бо роҳи зарби миқдори маводи истифодашуда ба арзиши як воҳиди он муайян карда мешавад. Хароҷоти музди меҳнати бевосита бошад, пардохтҳои марбут ба меҳнати коргарони асосии истеҳсолиро дар бар гирифта, бевосита ба намуди муайяни маҳсулоти тайёр нисбат дода мешаванд.

Хароҷоти умумиистеҳсолӣ маҷмӯи хароҷоти бавоситаро ташкил медиҳанд, ки бо фаъолияти истеҳсолӣ алоқаманд буда, вале онҳоро мустақиман ба объекти алоҳидаи калкулятсия нисбат додан имконнопазир аст. Ба ин гуруҳ хароҷот барои маҳсулоти ёрирасон ва қисмҳои пуркунанда, музди меҳнати кормандони ёрирасон, нигоҳдорӣ ва истифодаи биноҳои истеҳсолӣ, хизматрасонии техникӣ ва таъмири таҷҳизот, суғуртаи молу мулк, хизматрасониҳои коммуналӣ, иҷора, истеҳлоки таҷҳизот ва дигар хароҷоти монанд дохил мешаванд.

Дар баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамаи хароҷоти дар давраи ҳисоботӣ ҷамъоваришуда дар дебити ҳисоби «Истеҳсолоти нотаом», аз ҷумла хароҷоти моддӣ, музди меҳнати бевосита ва хароҷоти умумиистеҳсолӣ, дар маҷмӯъ арзиши истеҳсолии маҳсулотро ташаккул медиҳанд. Маҳз арзиши истеҳсолӣ ҳамчун асос барои ҳисоб намудани арзиши як воҳиди маҳсулот истифода шуда, тавассути тақсимои ҷамъии умумии хароҷоти истеҳсолӣ ба ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда муайян карда мешавад.

Дар муқобили хароҷоти истеҳсолӣ, хароҷоти даврӣ бо иҷрои вазифаҳои ғайриистеҳсолӣ дар давоми давра вобаста буда, ба арзиши истеҳсолии маҳсулот дохил намешаванд. Ба онҳо хароҷоти марбут ба фурӯш, инчунин хароҷоти умумӣ ва маъмурии корхона мансубанд. Ин гурӯҳи хароҷот мустақиман ба натиҷаи молиявии давраи ҳисоботӣ мансуб дониста шуда, ба бақияи маҳсулоти тайёр ё истеҳсолоти нотаом ҳамроҳ карда намешавад [12, с. 22–25].

Аз нуқтаи назари рафтори хароҷот нисбат ба ҳаҷми истеҳсолот, онҳоро ба тағйирёбанда ва доимӣ ҷудо мекунанд. Хароҷоти тағйирёбанда вобаста ба афзоиш ё камшавии ҳаҷми истеҳсолот тағйир меёбанд ва ба онҳо, масалан, хароҷоти ашёи хом, масолеҳи асосӣ, нерӯи барқи технологӣ ва музди меҳнати коргарони истеҳсолӣ дохил мешаванд. Хароҷоти доимӣ бошад, дар доираи муайяни ҳаҷми истеҳсолот тағйир намеёбанд ва хароҷот барои иҷора, гармидиҳӣ ва равшании биноҳо, музди меҳнати ҳайати маъмурӣ ва андоз аз молу мулкӣ ғайриманқуло дар бар мегиранд.

Барои ташкили баҳисобгирии идоракунӣ аҳамияти махсус тақсимои хароҷот ба танзимшаванда ва танзимнашаванда дорад. Хароҷоти танзимшаванда он масрафҳои мебошанд, ки ҳаҷм ва таркиби онҳо метавонанд аз ҷониби менеҷерони марказҳои масъулият дар доираи ваколатҳои худ идора карда шаванд, аз ҷумла хароҷоти ашёи хом ва музди меҳнати коргарони асосӣ. Хароҷоти танзимнашаванда бошад, аз ҷаъолияти менеҷери сатҳи мушаххас мустақиман вобаста нестанд, ба монанди фарсудашавии воситаҳои асосӣ ё иҷораи бино.

Тақсимои хароҷот ба танзимшаванда ва танзимнашаванда вобастагии зиҷ ба хусусиятҳои технологияи истеҳсолот, сохтори ташкилии идоракунӣ ва фосолаи вақт дорад. Хароҷоте, ки дар як сатҳи идоракунӣ танзимнашаванда ба ҳисоб мераванд, метавонанд дар сатҳи дигар ба танзим дароварда шаванд. Ҳамчунин, дар кӯтоҳмуддат баъзе хароҷот танзимнопазир буда, дар давраи дарозмуддат бо тағйирёбии сиёсати баҳисобгирӣ ё сохтори воситаҳои асосӣ қобили идора мегарданд [6, с. 75].

Дар маҷмӯъ, таснифоти хароҷот аз рӯи функцияҳои идоракунӣ, рафтори онҳо ва сатҳи танзимшавандагӣ барои ташкили низоми самараноки баҳисобгирии идоракунӣ заминаи мустаҳкам фароҳам меорад, банақшагирии стратегиро осон намуда, назорати мунтазами ҷаъолияти марказҳои масъулиятро таъмин мекунад.

Гуфтаҳои болоро ҳулосабарорӣ намуда, метавон қайд намуд, ки дар баҳисобгирии идоракунӣ мақсади таснифоти хароҷот ёрӣ расонидан ба роҳбари корхона дар қабули қарорҳои дуруст ва асоснок мебошад, зеро менеҷерон бояд донанд, ки кадом хароҷот дар оянда ғоида ба даст меорад. Аз ин лиҳоз, мақсади раванди таснифоти хароҷот ин ҷудо намудани он қисми хароҷот, ки ба он роҳбарият таъсир расонида метавонад.

Ҳулоса дар шароити рақобати ҷаҳонӣ ва зуд тағйирёбандаи сохтори бозор, барои корхонаҳои муосир танҳо баҳисобгирии хароҷот бо мақсади сабти воқеаҳои гузашта кофӣ нест, зарур аст, ки хароҷот ҷаъолана таҳлил ва пешгӯӣ карда шаванд. Равишҳои муосир ба гуруҳбандӣ ва таҳлили хароҷот маҷмӯи усулҳои дар боло баррасишударо дар бар мегиранд ва ҳамзамон аз абзорҳои нав барои дарки амиқи сатҳи хароҷотталабии бизнес истифода мебаранд. Дар поён баъзе самтҳои муҳими актуалӣ дар ин соҳа ҷудо карда шудаанд:

1) Гуруҳбандии бисёрҷенакаи хароҷот ва баҳисобгирии идоракунӣ аз рӯи сегментҳо. Агар қаблан гуруҳбандии хароҷот асосан аз рӯи як ё ду буриш (масалан, аз рӯи воҳидҳои сохторӣ ва унсурҳои хароҷот) анҷом дода мешуд, пас ҳоло ба шарофати низомҳои иттилоотӣ имкон пайдо шудааст, ки хароҷот ҳамзамон аз рӯи якҷанд ченак ба ҳисоб гирифта шаванд: маҳсулот, минтақа, канали фурӯш, муштарӣ, лоиҳа ва дигарон. Масалан, як ширкати дӯзандагӣ метавонад ғоидаовариро на танҳо аз рӯи намудҳои маҳсулот, балки ҳамчунин аз рӯи

фармоишгарони калони алоҳида ё аз рӯи каналҳои фурӯш (чакана, яклухт, интернет) муайян намояд. Барои ин хароҷот бо истифода аз драйверҳо ё меъёрҳо байни буришҳои гуногун тақсим карда мешаванд. Чунин мантиқи ABC/ABM дар баъзе ҳолатҳо то усули ба ном Time-Driven ABC васеъ мегардад, ки дар он драйвери асосӣ вақти иҷрои амалиётҳо мебошад ва ин ҳисобро барои равандҳои хизматрасонӣ ва ғайриистеҳсолӣ соддатар мегардонад. Марказҳои масъулияти молиявӣ низ рушди минбаъдaro қасб мекунад-бучетбандӣ ва баҳисобгирӣ ба тавре ташкил карда мешаванд, ки ҳар як менечер «қисми худ»-и хароҷот ва даромадҳоро равшан бинад. Дар ширкатҳои муосири Русия ҳарчи бештар низомҳои автоматиконидашудаи баҳисобгирии идоракунӣ истифода мегарданд, ки имкон медиҳанд гуруҳбандии ихтиёрии хароҷот таъсис дода шуда, ба ҳар як амалиёти молиявӣ «тег»-ҳои мувофиқ вобаста карда шаванд- ҳоҳ лоиҳа бошад, ҳоҳ маҳсулот ё дигар категория. Ин равиш барои таҳлили амиқи ғоидаоварӣ дар сатҳҳои гуногун ва муайян намудани нуқтаҳои, ки хароҷот ба натиҷа мутаносиб нест, заминаи ғайӣ фароҳам меорад.

2) Контроллинг ва ошкорсозии пешакии фарқиятҳо. Илова бар таҳлили хароҷот, пас аз анҷоми раванд, равиши муосир ҷузъи пешгӯишавандаро (предиктивӣ) дар бар мегирад. Аз ҷумла, системаҳои синфи ERP ва BI имкон медиҳанд, ки иҷроиши буча аз рӯи моддаҳои хароҷот дар речаи вақти воқеӣ назорат карда шавад ва дар ҳолати ба вуҷуд омадани хатари аз меъёр зиёд шудани хароҷот бонгҳои огоҳкунанда саривақт ташаккул дода шаванд. Дар ин ҳолат, гуруҳбандии хароҷот бояд бо сохтори бучетгузорӣ мувофиқ карда шавад: хароҷот ба тавре гуруҳбандӣ мегардад, ки ба унсурҳои идорашавандаи бучет мутобикат намояд, масалан, ҷудо намудани хароҷоти мушакими моддӣ аз рӯи гуруҳҳои асосии ашёи хом, хароҷоти тағйирёбандаи энергия, инчунин хароҷоти доимии умумии хоҷагидорӣ ва дигар категорияҳо.

Истифодаи нишондиҳандаҳои калидии самаранокӣ (KPI) аз рӯи хароҷот. Дар амал нишондиҳандаҳои калидии самаранокӣ вобаста ба хароҷот истифода мешаванд, аз ҷумла хароҷот ба як воҳиди маҳсулот, хароҷот ба як воҳиди даромад, ҳиссаи ин ё он гуруҳи хароҷот дар сохтори умумӣ, инчунин барои ин KPI-ҳо арзишҳои ҳадафнок муқаррар мегарданд. Таҳлили фарқиятҳо дар доираи стандарт-костинг низ тақмил меёбад: дар шароити муосир натавон ба қайд гирифтани ҳолати аз меъёр зиёд шудани хароҷот муҳим аст, балки инчунин ба таври худкор гуруҳбандӣ намудани сабабҳои он бо истифода аз қоидаҳои пешакӣ танзимшуда ё алгоритмҳои зеҳнии интеллектуалӣ аҳамият пайдо мекунад. Масалан, дар ҳолате ки хароҷот ба ашёи хом афзоиш меёбад, система муайян месозад, ки сабаб чист: болоравии нархи харид, зиёд шудани меъёри масраф ё тағйир ёфтани номгуӣ маҳсулот, ки истифодаи ашёи хоми гарантарро талаб менамояд. Чунин таҳлили интеллектуалии фарқиятҳо ба равандҳои контроллинг ҳамгиро карда мешавад.

3) Таҳлили стратегияи хароҷот ва арзишҳои. Дар шароити муосир фаҳмидани он, ки ҳар як хароҷот чӣ гуна арзиш меорад, аҳамияти рӯзафзун пайдо мекунад. На ҳамаи хароҷот ба як андоза ғоидаовар мебошанд: бархе аз онҳо бевосита барои мизоҷ арзиш эҷод менамоянд (масалан, истифодаи матои баландсифат арзиши либосро зиёд мекунад), дар ҳоле ки қисми дигар зарур мебошанд, вале аз ҷониби мизоҷ мушакиман эҳсос карда намешаванд (масалан, хароҷот барои анборкунӣ ё интиқоли дохиликорхонавии мавод). Консепсияи таҳлили арзишноки хароҷот ба муайян намудани он равона шудааст, ки кадом хароҷотҳоро метавон бе коҳиши арзиши маҳсулот кам кард. Дар доираи ин равиш гуруҳбандии хароҷот ба ду гуруҳ амалӣ мегардад: хароҷоти арзишэҷодкунанда ва хароҷоти арзишэҷоднакунанда. Гуруҳи дуюм ҳамчун талафот баррасӣ гардида, бояд ба ҳадди ақал расонида шавад. Истеҳсолоти сарфақорона ба баргараф намудани чунин категорияҳо, аз қабيلي интиқолҳои зиёдотӣ, захираҳои барзиёд, нуқсон ва интизорӣ равона мегардад. Дар ҳисоботдиҳии идоракунӣ тадричан нишондиҳандаҳои пайдо мешаванд, аз ҷумла «ҳиссаи хароҷоти арзишэҷоднакунанда дар таркиби арзиши аслии маҳсулот», ки бояд бо мурури замон коҳиш ёбанд. Барои ҳисоб кардани чунин нишондиҳандаҳо хароҷот пешакӣ аз рӯи амалиёт гуруҳбандӣ шуда, муайян карда мешавад, ки ҳар як амалиёт то чӣ андоза барои мизоҷ арзиш эҷод мекунад.

4) Табдили рақамии баҳисобгирӣ: аз Big Data то Smart Data. Корхонаҳои муосир ҳаҷми хеле бузурги маълумотро оид ба хароҷот ҷамъоварӣ менамоянд- то сатҳи амалиётҳо, партияҳо ва ҳатто воқидҳои алоҳидаи маҳсулот. Бо вучуди ин, вазифаи асосии менеҷмент натавонад ҷамъовариҳои маълумоти калон (Big Data), балки табдил додани он ба иттилооти маънодор ва таҳлилшаванда (Smart Data) мебошад. Бо ин мақсад усулҳои омӯзиши мошинӣ барои таҳлили маълумоти хароҷотӣ истифода мегарданд. Масалан, алгоритмҳо метавонанд таъминкунадагонро аз рӯи сатҳи нарх ва эътимоднокии сегментатсия намоянд, ҳаҷми оптималии фармоиши ашёи хомро пешгӯӣ кунанд, ки дар он маҷмӯи хароҷот (нархи харид + хароҷоти нигоҳдорӣ) ба ҳадди ақал мерасад. Ё ин ки майдонҳои матнии ҳисоботхоро (масалан, сабабҳои соқиткунии мавод) таҳлил намуда, талафотро гуруҳбандӣ мекунанд. Таҳлили пешгӯишаванда дар соҳаи хароҷот имкон медиҳад, ки марказҳои эҳтимолии фарқият пешакӣ муайян карда шаванд: модел метавонад нишон диҳад, ки ҳангоми якҷоя шудани омилҳои муайян (масалан, болоравии нархи ашёи хоми X ва паст шудани ҳосилнокии меҳнат дар сеҳи Y) эҳтимоли зиёдшавии хароҷот нисбат ба буҷет баланд аст. Дар чунин ҳолат роҳбарият метавонад пешакӣ чораҳо андешад (гузариш ба таъминкунадаи дигар, гузаронидани омӯзиш барои кормандони сеҳи Y ва ғайра). Ин технологияҳо таҳлили дасти идоракунии хароҷотро иваз намекунанд, балки онро тақвият мебахшанд. Ҳамзамон, истифодаи онҳо талаб менамояд, ки ба сифати гуруҳбандӣ ва таснифи ибтидоии хароҷот боз ҳам диққати бештар дода шавад: маълумот бояд сохторбандӣ ва поксоӣ гардад, зеро дар акси ҳол алгоритмҳо натиҷаҳои носоҳеҳ ба даст меоранд. Аз ин рӯ, солҳои охир дар ширкатҳо ба идоракунии маълумотномаҳои хароҷот аҳамияти зиёд дода мешавад, аз ҷумла ба ягонасозии номҳои моддаҳои хароҷот ва муқаррар намудани принсипҳои стандартӣ мансуб донишмандони онҳо, то ки, масалан, ҳамаи хароҷоти марбут ба хизматрасонии интиқол ба як гуруҳ дохил шаванд, на он ки дар якҷанд гуруҳҳои гуногун пароканда гарданд.

5) Баҳисобгирии ҷузъҳои экологӣ ва иҷтимоии хароҷот. Тамоюли наватарини рушди баҳисобгирӣ васеъ гардидани мафҳуми хароҷот аз доираи комили молиявӣ мебошад. Консепсияи «баҳисобгирии идоракунии устувор» ташаккул меёбад, ки дар доираи он баҳисобгирӣ натавонад нишондиҳандаҳои молиявӣ, балки хароҷоти экологӣ ва иҷтимоӣ низ ворид карда мешаванд. Масалан, ширкат метавонад изи карбонии маҳсулоти худро ҳамчун як навъи «хароҷоти ғайримолиявӣ», ки ба намудҳои ғайриомолиявӣ муайян вобаста аст, ба ҳисоб гирад. Албатта, чунин равиш то андозае аз доираи таснифоти анъанавии хароҷот берун меравад, вале тадричан ба он низ таъсир мерасонад: дар ҳолате ки мақомоти давлатӣ пардохт барои партовҳои ифлоскунада ё талабот оид ба коркарди дубораи партовхоро ҷорӣ менамоянд, хароҷоти экологӣ ба хароҷоти воқеан молиявӣ табдил меёбад.

Хулоса. Дар натиҷа, системаҳои гуруҳбандии хароҷот метавонанд бо буришҳо аз рӯи манбаҳои партовҳо, коркард, безаргардонӣ ва дигар ҷанбаҳои экологӣ пурра гарданд. Саноати сабук, хусусан соҳаи нассочӣ, бо таъсири эҳтимолии экологӣ (истифодаи рангҳо, обҳои партов) маъруф мебошад. Дар ин соҳа хароҷот барои тозакунии обҳои партов, татбиқи барномаҳои экологӣ ва риояи меъёрҳои муҳити зист тадричан ҳамчун моддаҳои алоҳидаи буҷет ҷудо карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, мафҳуми идоракунии хароҷот васеъ гардида, ба идоракунии «маҷмӯи хароҷот» бо дарназардошти талаботи рушди устувор табдил меёбад.

АДАБИЁТ:

1. Бобоев М.У. Управленческие аспекты учёта в легкой промышленности.- Душанбе: «Ирфон», 2014. – 176 с.- С. 47.
2. Друри К. Введение в управленческий и производственный учёт: Учебн. пособие для вузов / Пер. с англ. / Под ред. Н.Д. Эриашвили; Предисловие проф. П.С. Безруких. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998. -783.

3. Егорова О.В. Система учёта издержек по видам затрат // Фундаментальные основы науки. Сборник научных трудов по материалам XVII Международной научно-практической конференции. Анапа, 2020. С. 13-17.
4. Ивашкевич В. Б. Бухгалтерский управленческий учет : учебник. — 3е изд., перераб. и доп. - М. : Магистр : Инфра М, 2019. - 448 с.
5. Каверина О.Д. Управленческий учет: системы, методы, процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 352 с.
6. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник для вузов., - М.: ЮНИТИ, 1998. – 350 с.
7. Карпова Т. П. Управленческий учет (2-е издание перераб. и доп.): учебник для вузов / Карпова Т. П.— М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015.— 351 с.
8. Кузьмина И.А., Гамидова З.А. Механизмы управления затратами в производственном секторе // Заметки учёного. 2021. № 2. С. 293-296
9. Қодирова М.З. Ҷанбаҳои таърихӣ рушди баҳисобгирӣ идоракуни. Масоили мубрами иқтисодӣ миллӣ дар шароити рақамикунонӣ.//Маҷмӯи мақолаҳои илмӣ иштирокчиёни конференсияи илмӣ-назориявӣ бахшида ба эълон гардидани соҳои 2025-2030 “Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия” (29 ноябри соли 2025).-Данғара.
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирӣ муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ” аз 02.01.2025 №2138
11. Николаева О. Е., Шишкова Т.В. Управленческий учёт. Изд. 6-е.- М.: Ком Книга, 2006. – 320 с.
12. Николаева О.Е. Толковый англо-русский словарь основных терминов управленческого и финансового учета. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 112 С.
13. Николаева С.А. Особенности учёта затрат в условиях рынка: система «директ-костинг». Теория и практика. – М.: Финансы и статистика, 1993. – 128 с.
14. Николаева О.Е., Шишкова Т.В. Классический управленческий учет. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 400 с.
15. Никитина А. Р. Содержание понятий «затраты», «расходы», «издержки», «себестоимость» и их различия // Мир современной науки. – 2014. – № 6 (28). – С. 70-74.
16. Палий В.Ф. Основы калькулирования. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 288 с.
17. Пинчук М.Е., Харина Е.В. Методы оптимизации затрат предприятия в современных рыночных условиях // Ресурсосбережение. Эффективность. Развитие. Материалы V Республиканской научно- практической конференции. Отв. редактор А.В. Ярошенко. 2020. С. 127-133.
18. Полякова М.В. Управление затратами предприятия как инструмент повышения его конкурентоспособности // Человек. Знак. Техника. Сборник статей I Междисциплинарного молодёжного форума с международным участием. Гл. редактор Н.А. Развейкина. 2021. С. 283-288.
19. Попова Л.В. Управленческий учет и анализ с практическими примерами: учебное пособие / Л.В. Попова, В.А. Константинов, И.А. Маслова, Е.Ю. Степанова. – М.: Дело и Сервис, 2006. – 224 с.
20. Раифова М.Р. Управление затратами как элемент развития бизнес-процессов на предприятии // Проблемы управления финансами в условиях цифровой экономики. сборник материалов III Международной научно-практической конференции студентов и магистрантов, посвящённой 55-летию юбилею Алтайского филиала Финуниверситета. Барнаул, 2020. С. 111-114.
21. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. - 6-е изд., перераб. и доп. — Москва : ИНФРА-М, 2023. — 512 с. - URL: <https://znanium.com/catalog/product/1904651>
22. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. – М.: Финансы и статистика, 2000 – 416 с.

Комарова Г.Б., Мирзошехова Д.И.

РОЛЬ МАРКЕТИНГА В УПРАВЛЕНИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СТРУКТУР ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО РЫНКА В УСЛОВИЯХ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Аннотация. В условиях нестабильности экономического развития хозяйствующих субъектов различного уровня, усиления конкуренции особую актуальность приобретают вопросы, связанные с применением современных форм и методов хозяйствования, в том числе на потребительском рынке, обеспечивающих устойчивое развитие и сильную конкурентную позицию. В решении данных вопросов особое место занимает маркетинг. К показателям, характеризующим эффективность маркетинга, можно отнести: рост рентабельности, снижение уровня издержек обращения, ускорение оборачиваемости товаров, наиболее полное удовлетворение покупательского спроса. В статье рассматриваются роль и задачи маркетинга в условиях предотвращения кризисных ситуаций, предложен алгоритм применения маркетинговых коммуникаций в управлении предприятиями торговли.

В исследовании дана оценка факторам, характеризующим особенности внедрения и разработки маркетинговых стратегий в зависимости от сложившейся ситуации, общей целью которых является максимальное удовлетворение покупательского спроса и получение предприятием прибыли. Особое внимание уделено влиянию рекламы на социально – экономическую эффективность функционирования предпринимательских структур потребительского рынка. Таким образом применение маркетинговых решений в управлении торговой организации позволит оптимизировать финансово-хозяйственную деятельность, повысить её конкурентоспособность на потребительском рынке.

Ключевые слова: потребительский рынок, задача маркетинга, маркетинг, антикризисное управление, маркетинговые решения, стратегии маркетинга, маркетинговые коммуникации, реклама социальная и экономическая эффективность, модель сравнительной эффективности ИМК.

Комарова Г.Б., Мирзошехова Д.И.

НАҚШИ МАРКЕТИНГ ДАР ИДОРАКУНИИ СОҲТОРҲОИ СОҲИБКОРИИ БОЗОРИ ИСТЕЪМОЛӢ ДАР ШАРОИТИ НОУСТУВОР

Аннотатсия. Дар шароити ноустувории рушди иқтисодии субъектҳои соҳибкории сатҳи гуногун ва афзоиши рақобат, масъалаҳои татбиқи шакли усулҳои муносири идоракунии, аз ҷумла дар бозори истеъмолӣ, ки рушди устувор ва мавқеи устувори рақобатиро таъмин менамоянд, махсусан актуалӣ пайдо мекунад. Дар ҳалли ин масъалаҳо маркетинг мақоми махсусро ишғол мекунад. Нишондиҳандаҳои, ки самаранокии маркетингро тавсиф мекунад, инҳоянд: афзоиши даромаднокӣ, кам кардани хароҷоти тақсимот, суръатбахшии гардиши маҳсулот ва пурратар конёи гардондани талаботи истеъмолкунандагон.

Дар мақола нақш ва ҳадафҳои маркетинг дар заминаи пешгирии бӯҳрон баррасӣ шуда, алгоритми татбиқи коммуникасияҳои маркетингӣ дар идоракунии корхонаҳои чакана пешниҳод шудааст. Таҳқиқот омилҳои, ки хусусияти татбиқ ва таҳияи стратегияҳои маркетингиро вобаста ба вазъи кунунӣ тавсиф мекунад, арзёбӣ мекунад, ки ҳадафи умумии онҳо қонёи гардонидани талаботи истеъмолкунандагон ва ба даст овардани фоида ба корхона мебошад. Ба таъсири реклама ба самаранокии иҷтимоию иқтисодии фаъолияти соҳторҳои соҳибкории бозори истеъмолӣ диққати махсус дода мешавад. Ҳамин тариқ, татбиқи қарорҳои маркетингӣ дар идоракунии ташкилоти савдо фаъолияти молиявӣ хоҷагиро оптимизатсия намуда, рақобатпазирии онро дар бозори истеъмолӣ баланд мебардорад.

Калидвожаҳо: бозори истеъмолӣ, вазифаи маркетинг, маркетинг, идоракунии бӯҳрон, қарорҳои маркетингӣ, стратегияҳои маркетинг, коммуникасияҳои маркетингӣ, таблиғ, самаранокии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, модели муқоисавӣ самаранокии ИМС.

Komarova G.B., Mirzoshehova D.I.

THE ROLE OF MARKETING IN THE MANAGEMENT OF ENTREPRENEURIAL STRUCTURES OF THE CONSUMER MARKET IN CONDITIONS OF INSTABILITY

Abstract. In the context of instability in the economic development of business entities of various levels and increased competition, issues related to the application of modern forms and methods of management, including in the consumer market, that ensure sustainable development and a strong competitive position, are becoming particularly relevant. Marketing plays a special role in solving these issues. Indicators characterizing marketing effectiveness include: increased profitability, reduced distribution costs, accelerated product turnover, and the most complete satisfaction of consumer demand.

The article examines the role and objectives of marketing in the context of crisis prevention and proposes an algorithm for applying marketing communications in the management of retail enterprises. The study assesses the factors characterizing the specifics of the implementation and development of marketing strategies depending on the current situation, the overall goal of which is to maximize satisfaction of consumer demand and generate profit for the enterprise. Particular attention is paid to the influence of advertising on the socio-economic efficiency of the functioning of entrepreneurial structures of the consumer market. Thus, the application of marketing solutions in the management of a trading organization will optimize financial and economic activities and increase its competitiveness in the consumer market.

Key words: consumer market, marketing task, marketing, crisis management, marketing decisions, marketing strategies, marketing communications, advertising, social and economic efficiency, comparative efficiency model of IMC.

Введение. Экономическая дефиниция «антикризисное управление» обусловлена на современном этапе развития экономики деятельности предпринимательских структур на основе законодательных актов территориальных образований.

На различных этапах антикризисное управление направлено на реализацию следующих целей предупреждение кризиса, его смягчение и выход из кризиса. Базируясь на общих принципах традиционного управления хозяйствующими субъектами, антикризисное управление имеет определенные особенности, в реализации которых особое внимание уделяется маркетингу.

Актуальность темы. Значение маркетинга в антикризисном управлении хозяйствующими субъектами в условиях нестабильности экономического развития сводится к следующему:

- маркетинговые исследования дают возможность решить проблему о целесообразности деятельности предприятия в современных условиях и на перспективу;
- деятельность маркетинговых служб позволяет объективно оценить результативность существующего на данный момент вида деятельности или её переориентации на будущий период;
- применения маркетинговых инструментов позволяет хозяйствующему субъекту определить свои возможности по выходу из кризиса с наименьшими потерями.

Основная часть. На наш взгляд, в целях обеспечения устойчивого стабильного развития на предприятиях потребительского рынка необходимо разрабатывать комплексную систему маркетинга, представляющую собой «совокупность разнообразных элементов материальных и нематериальных активов, связанных между собой и своим взаимодействием обеспечивающих выработку маркетинговых стратегий, а также, тактических маркетинговых решений, позволяющих предприятию проводить взвешенную маркетинговую товарную и ценовую политику на рынке» [1].

Поэтапно применение маркетинга в антикризисном управлении предприятиями потребительского рынка показано на рисунке 1.

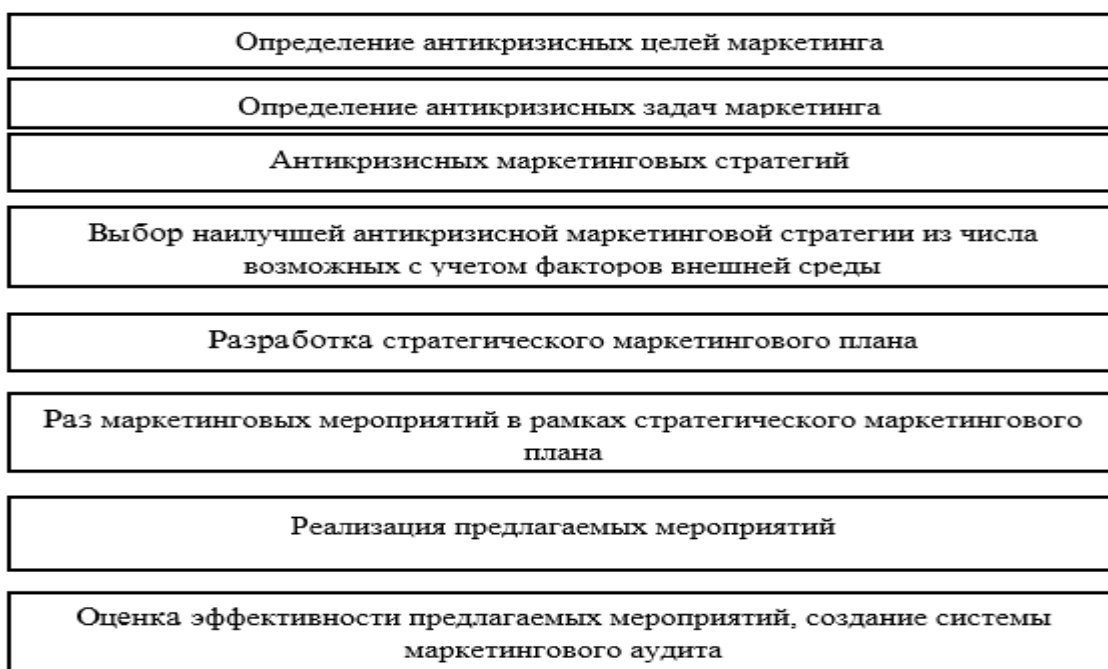

Рис. 1. Алгоритм проведения маркетинговых мероприятий в управлении

Источник: разработан авторами на основе изучения литературы.

Задачами маркетинга в условиях нестабильности развития потребительского рынка должны стать:

- комплексное исследование рынка потребительских товаров, реализуемых данными хозяйствующим субъектами;
- анализ степени удовлетворения покупательского спроса;
- разработка и реализация маркетинговой стратегии адекватно экономической ситуации на потребительском рынке;

К основным маркетинговым стратегиям, направленных на решение кризисной ситуации, относятся.

Определение антикризисных целей маркетинга:

1. Составление плана маркетинговых мероприятий в рамках стратегического планирования развития предприятия в целом.

2. Разработка антикризисных стратегий на основе маркетингового аудита с учетом динамики внешней среды и конъюнктуры рынка.

3. Оценка эффективности проведения маркетинговых мероприятий и оптимизация выбранной антикризисной стратегии.

- стратегия возвращения на рынок;
- стратегия развития рынка, разработки новых товаров;
- стратегия диверсификации;
- стратегия ухода с рынка.

Стратегия возвращения предприятия на рынок сводится к появлению его на рынке с прежним ассортиментом товаров и услуг. Для реализации данной стратегии необходимо активное применение маркетинга и сбыта, при этом она реализуется с минимальными издержками. Условием её внедрения является наличие свободной ниши, и отсутствие конкурентов.

Используя стратегию развития в торговле, предприятию следует укрепить свои позиции на потребительском рынке за счет увеличения ассортимента реализуемых товаров и услуг, открытия новых рынков сбыта, создания сети торговых предприятий, совершенствования рекламной деятельности, повышения конкурентоспособностей товаров, реализуемых предприятием.

Стратегия разработки товаров связана с установлением тесных контактов с производителями, поставщиками товаров и предполагает активную деятельность торговых предприятий по изучению покупательского спроса, модификации и, созданию принципиально новых, востребованных товаров. Указанная стратегия предполагает привлечения инвестиции для освоения рынков и последующей логистики товаров, связана с определенными рисками.

Стратегия диверсификации в торговле заключается в многообразии видов деятельности, поиске новых рынков и совершенствовании ассортимента товаров за счет реализации новых, пользующихся спросом на рынке. Данный вид стратегии предусматривает привлечение инвестиции, направленных на расширение круга поставщиков, покупателей, рекламной компанией и т.д.

Стратегия ухода с рынка заключается в прекращении деятельности торгового предприятия как юридического лица. Принятие данного решения должно опираться на комплексный, системный анализ сложившейся на рынке ситуации, учитывая при этом возможности использования других стратегий, объективной оценки экономической и ликвидационной стоимости. Следует также учесть, как закрытие торгового предприятия отразится на качестве торгового обслуживания населения территории.

При разработке определенной стратегии торговое предприятие должно исходить из динамики развития внешней среды, в частности:

- индивидуализацию спроса конкретных покупателей;
- сокращение жизненного цикла товара в современных условиях рост ожиданий покупателей, их информированности;
- усиление конкуренции на потребительском рынке и т.д.

При выборе стратегии в условиях нестабильности развития потребительского рынка следует исходить из цели из минимальных издержек на её применение и обеспечение в перспективе максимальной отдачи от вложенного капитала. В «других функциональных подсистемах управления предприятием можно выбрать более одной стратегии выхода из кризисной ситуации, т.к. в некоторых случаях они могут дополнять друг друга» [2].

В рамках каждой стратегии разрабатываются конкретные маркетинговые мероприятия по выработке тактики поведения на рынке, позволяющей обеспечить финансовую устойчивость и конкурентоспособность предприятия. Особое внимание должно быть уделено вопросам управления ассортиментной политикой в зависимости от цели в конкурентных условиях внешней среды.

С этой целью применяются различные методы. При постановке цели обеспечения высокого доходов уровня использовать ABC – анализ ассортимента, с целью достижения стабильности объемов товарооборота целесообразно применять XYZ – анализ или метод на основе матрицы «валовая маржа - риски».

XYZ – анализ позволяет установить баланс между объемом реализации товаров с ориентацией на стабильные ассортименты группы. Этот метод является относительно низко затратным и не применения математического аппарата, расчеты можно произвести с помощью программы Ms Excel.

Второй метод не смотря на сложность, позволяет получить более высокий уровень стабильности на перспективу с учетом рисков ассортиментных групп.

При постановке задачи обеспечить сбыт в условиях усиления конкуренции целесообразно использовать матрицу «привлекательность отраслевой позиции в конкуренции, метод привлекательность рынка – позиции товара» и др. [3].

Обеспечение высоких темпов роста доходности предприятий потребительского рынка может быть достигнуто за счет следующих методов: моделирования денежных потоков и оборачиваемости ассортиментных групп.

Способ экспертных оценок можно использовать при условии неопределенности ситуации на рынке, низком уровне информативности.

Эффективность реализации намеченных мероприятий будет зависеть от наличия кадрового потенциала предприятия, уровня его компетенции и осознания важности поставленных задач для получения синергетического эффекта.

Заключительным этапом в процессе использования в управления маркетинговых мероприятий в условия нестабильности, является оценка эффективности принимаемых мер и проведение маркетингового аудита. К показателям, характеризующим эффективность маркетинга, можно отнести: рост рентабельности, снижение уровня издержек обращения, ускорение оборачиваемости товаров, наиболее полное удовлетворение покупательского спроса.

Маркетинговый аудит должен быть комплексным, системным и быть базовым инструментом определения проблем в деятельности торгового предприятия, их решения и реализации стратегического плана маркетинга.

Таким образом применение маркетинговых решений в управлении торговой организации позволит оптимизировать финансово-хозяйственную деятельность, усилить конкурентную позицию на потребительском рынке.

В процессе реализации маркетинговых стратегий в условиях нестабильности и усиления конкуренции особое внимание уделяется использованию интегрированных маркетинговых коммуникации в деятельности хозяйствующих субъектов.

Среди ученых экономистов существуют различные подходы к оценке действенности маркетинговых коммуникаций.

Так отдельные авторы считают, что «эффективность маркетинговой коммуникации заключается в признании товара рынком, что подтверждается регулярно повторяющимся актами купли – продажи» [4].

Дж. Бернет и С. Морнати считают, что «маркетинговые коммуникации эффективны в той степени, в которой они выполняют свою основную функцию и приводят к изменению поведения потребителей» [5].

По мнению Ж.Ж. Ламбера «коммуникации разрабатывается, фирмой для различных аудитории: потребителей, торговых посредников, поставщиков, акционеров, органов власти, а также её собственного капитала» [6].

Оценка эффективности маркетинговых коммуникации зависит от содержания соответствующих программ.

При этом целесообразно определить направления реализации программы по каждому субъекту рынка. (Рис. 2.)

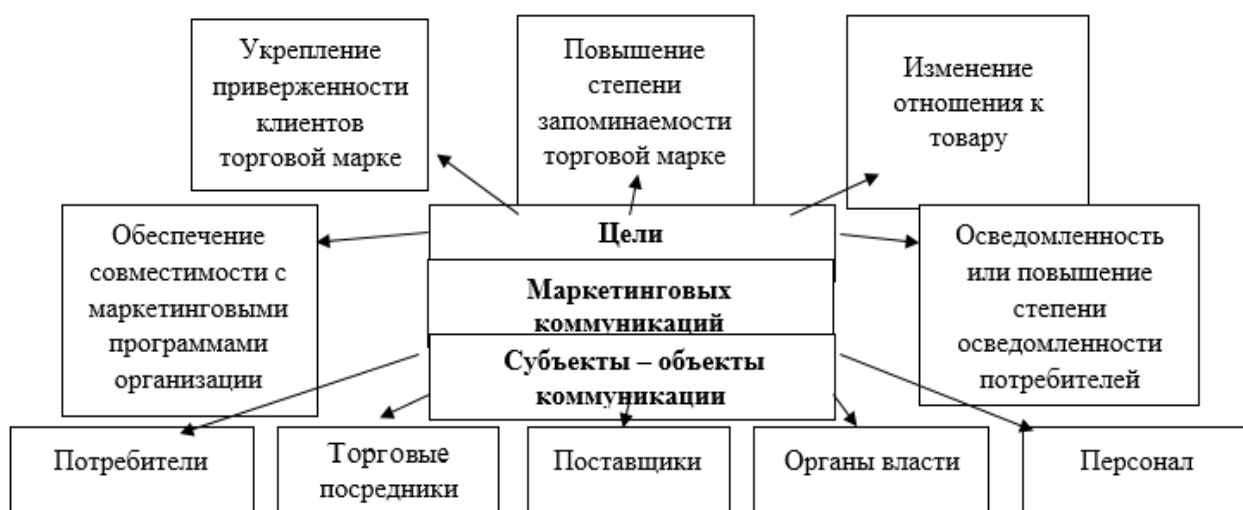

Рис. 2. Цели коммуникационной программы хозяйствующих субъектов

Источник: разработан авторами на основе изучения литературы.

Для увеличения эффекта от применения маркетинговых коммуникации необходимо четко определить целевой субъект предназначения.

Особое место в исследованиях ученых занимают вопросы по влиянию маркетинговых коммуникации на поведение покупателей. Посредством информационного воздействия осуществляется трансформация потребительского поведения по увеличению числа покупок, выбору определенного бренда, и т.д.

При достижении поставленных целей эффективность маркетинговых коммуникаций является эффективными. При этом маркетинговым коммуникациям свойственны универсальные принципы формирования и функционирования. Условия для реализации маркетинговых коммуникации сводятся к следующему:

1. Наличие интегрированной коммуникационной стратегии;
2. Менеджмент коммуникаций;
3. Формирование для построения ИМК финансового плана, обеспечивающего эффективность их функционирования;
4. Высокий уровень коммуникации специалистов, связанных с реализацией маркетинговых коммуникаций.
5. Использование инновационных цифровых технологий;
6. Наличие современных информационных систем, обеспечивающих достоверную информацию о поставщиках и покупателях и др.

Интегрированным коммуникационный комплекс считается при соблюдении следующих принципов: системность, многообразие видов, преемственность позиций в сообщениях.

Важная роль в использовании маркетинговых коммуникации на рынке товаров и услуг отводится рекламе влияние которой на покупателей отражено на рисунке 3.

Рис. 3. Результаты рекламного воздействия на потребителя

Источник: разработан авторами на основе изучения литературы.

Основным эффектом влияния рекламы в торговле является рост числа покупателей в торговых предприятиях. Этот процесс реализуется посредством следующих элементов: постоянное и своевременное информирование покупателей, применение инновационных технологий во взаимосвязях с определенными, в частности, использование директ-маркетинга и др.

Необходимо придерживаться позиции массовости и интенсивности влияния рекламы на покупательскую аудиторию по всем возможным направлениям, с ориентацией на их потребности, стимулирования потребительского поведения.

Выбор «видов рекламы должен ориентироваться на применение эффективных и рациональных способов её размещения, оптимизацией ассоциативных фокусировок потребителей» и т.д. [7].

Росту числа покупателей на современном этапе способствует применение цифровых технологии предпринимательскими структурами торговой отрасли, интернет технологий, инструментально-методических средств, позволяющих повысить социальную и экономическую эффективность.

Кастомизация покупателей предполагает признание факта «качественной их неоднородности по составу, потребностям, уровню платежеспособности, наличием интереса к приобретению товаров, отличающихся особым набором свойств, долговременности взаимосвязей, лояльности к субъектам потребительского рынка.

Для оценки эффективности маркетинговых коммуникаций используются различные методы: дискретные, опросные методы, анализ, шкалирование и др.» [8].

Прирост числа покупателей в результате рекламного воздействия, следует рассчитать на основе следующего показателя:

$$\Delta \text{ЧП} = \sum_{t=1}^T \text{ЧП}_A - \sum_{t=1}^T \text{ЧП}_B \quad (1)$$

где: $\sum_{t=1}^T \text{ЧП}_A$ – число покупателей, посетивших розничное торговое предприятия в ходе рекламы;

$\sum_{t=1}^T \text{ЧП}_B$ – число покупателей, посетивших розничное торговое предприятие до проведения рекламной акции;

$t = 1, 2 \dots T$ - периоды времени.

Предложенная методика получила практическое применение в «процессе формирования интегрированных маркетинговых коммуникаций в странах ближнего и дальнего зарубежья и может быть использована на предприятиях торговли республики, регионов. Расчет прироста числа покупателей с использованием технологий директ-маркетинга, позволяет оценить эффективность маркетинговых коммуникации, используемых» [10] в торговой деятельности.

Заключение. Для оптимизации субъектами потребительского рынка маркетинговой деятельности необходимо разрабатывать стратегии интегрированных маркетинговых коммуникаций и методику оценки их результатов. С этой целью для оценки рекламных мероприятий по повышению интенсификации притока покупателей может быть применен индекс концентрации внимания покупателей, экономическое содержание которого сводится к оценке окупаемости затрат по использованию рекламы.

В условиях усиления конкуренции и нестабильности экономического развития активизируются вопросы выбора интегрированных маркетинговых коммуникаций в координатах «затраты -результат».

Таким образом применение в практической деятельности субъектов потребительского рынка интегрированных маркетинговых коммуникации позволяет активизировать хозяйственные связи, привлечь большее число покупателей, повысить эффективность деятельности по повышению качества обслуживания с учетом современных требований.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреева, К. Лидогенерация. Маркетинг, который продает [Текст]: + видеопрезентация. - СПб.: Питер, 2015. - 240 с.
2. Божук, С. Г. Маркетинговые исследования: учебник для вузов / С. Г. Божук. – 2-е изд., испр, и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2024. - 304 с.
3. Галицкий, Е.Б. Маркетинговые исследования. Теория и практика [Текст]: учебник для вузов/Е. Б. Галицкий. - УМО, 2-е изд. перераб, и доп. - М.: Юрайт, 2014. - 570 с.
4. Еремин, В. Н. Маркетинг: основы и маркетинг информации [Текст]: учебник. - УМО. - М.: КНОРУС, 2016. - 648 с
5. Кузнецов С.Ю. Антикризисная маркетинговая стратегия как стратегическая карта компании // Эффективное антикризисное управление. – 2021. - №3.-с.40-45
6. Нуралиев, С. У. Маркетинг: учебник / С. У. Нуралиев, Д. С. Нуралиева. — Москва: Дашков и К, 2016. — 362с.

7. Инновационный маркетинг: учебник / И. А. Красюк, С. М. Крымов, Г. Г. Иванов, М. В. Кольган. — 3-е изд. — Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2023. — 170 с.
8. Красюк, И. А. Маркетинг в коммерческой деятельности [Текст]: учеб. пособие/Л. В. Казакова. - УМО. - Ростов н/Д: Феникс, 2015. - 400 с.
9. Карпова, С. В. Маркетинг: теория и практика: учебное пособие для вузов / С. В. Карпова. — Москва: Издательство Юрайт, 2024. — 383 с.
10. Кузнецова А.И. Возможности и влияние переменного менеджмента при изменении инновационной занятости региона (города) // Вестник Московского университета им. С.Ю. Витте. Сер. 1: Экономика и управление. 2012. № 2(2). С 33-41.
11. Кибанов, А.Я. Управление персоналом организации: стратегия, маркетинг, интернационализация [Текст]: учебное пособие/А. Я. Кибанов, И. Б. Дуракова. - УМО. - М.: ИНФРА-М, 2014. - 301 с.
12. Миланович Р. Оценка эффективности маркетинговых коммуникаций - Zaosnnik – com.com «Маркетинговые коммуникации. №3.2020»
13. Герчикова И.Н. Менеджмент. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010.
14. Хабибов С.Х., Факеров Х.Н., Шаропов Ф.Р., Мирзоалиев А.А. Менечмент. Душанбе, “Ирфон”- 2005. 308с.
15. Щербаков, С. Партизанский маркетинг в социальных сетях. Инструкция по эксплуатации SMM-менеджера [Текст] / С. Щербаков. - СПб.: Питер, 2015. - 256 с.

УДК 336.1/.5 (575.3)

Коситова У.О.

ПРОГРЕСС ФИНАНСОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА В ТАДЖИКИСТАНЕ

Аннотация: В статье рассматривается процесс цифровой трансформации финансового сектора Таджикистана и его значение для совершенствования государственного финансового управления. Анализируется степень освоения цифровых решений в сфере финансовых услуг от внедрения системы электронных платежей до роста популярности мобильного банкинга и работы цифровых порталов для получения государственных услуг. Акцент сделан на изменении нормативно-правовой и институциональной базы под влиянием финансовых технологий. Основные проблемы, в том числе угрозы информационной безопасности, прекращение цифровой грамотности населения и отсутствие регулирующих механизмов выявлены в статье процесс цифровой трансформации финансового сектора Таджикистана. Определены основные факторы, способствующие и замедляющие цифровую модернизацию в сфере государственных финансов. Сделан вывод о необходимости комплексной стратегии развития финансовых технологий, учитывающей долгосрочные цели государственной политики и обеспечивающей устойчивость национальной финансовой системы.

Ключевые слова: финансовые технологии, цифровизация, государственный финансовый сектор, реформа финансовой системы, Таджикистан, электронные расчеты, цифровые решения в управлении, защита информации, переход к цифровой экономике.

Коситова У.О.

ПЕШРАФТИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ МОЛИЯВӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ДИГАРГУНСОЗИИ БАҲШИ МОЛИЯВИИ ДАВЛАТӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия: Дар мақола раванди табдили рақамии баҳши молиявии Тоҷикистон ва аҳамияти он барои такмили идоракунии давлатии молиявӣ баррасӣ карда мешавад. Дараҷаи азхудкунии қарорҳои рақамӣ дар соҳаи хизматрасониҳои молиявӣ аз ҷорӣ намудани низоми

пардохти электронӣ то афзоиши маъруфияти бонкдорӣи мобилӣ ва кори порталҳои рақамӣ барои гирифтани хидматҳои давлатӣ таҳлил карда мешавад. Таъкид ба тағйиребии заминаи меъерӣю ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ таҳти таъсири технологияҳои молиявӣ дода шудааст. Мушкилоти асосӣ, аз ҷумла таҳдидҳои амнияти иттилоотӣ, қатъи саводнокии рақамии аҳоли ва норасоии механизмҳои танзимкунанда ошкор карда шуданд. Омилҳои асосии мусоидат ва суст кардани навсозии рақамӣ дар соҳаи молияи давлатӣ муайян карда шудаанд. Хулоса дар бораи зарурати стратегияи ҳамаҷонибаи рушди технологияҳои молиявӣ, ки ҳадафҳои дарозмуддати сиёсати давлатиро ба назар мегирад ва устувории низоми молиявии миллиро таъмин менамояд, бароварда шуд.

Калидвожаҳо: технологияҳои молиявӣ, рақамисозӣ, бахши давлатии молиявӣ, ислоҳоти низоми молиявӣ, Тоҷикистон, ҳисоббаробаркуниҳои электронӣ, ҳалли масъалаҳои рақамикунонӣ дар идоракунӣ, ҳифзи иттилоот, гузариш ба иқтисоди рақамӣ

Kositova U.O.

THE PROGRESS OF FINANCIAL TECHNOLOGIES AND ITS IMPACT ON THE TRANSFORMATION OF THE PUBLIC FINANCIAL SECTOR IN TAJIKISTAN

Annotation: The article examines the process of digital transformation of the Tajikistan financial sector and its significance for improving public financial management. It analyzes the extent to which digital solutions are being adopted in the financial services sector, from the introduction of electronic payment systems to the growing popularity of mobile banking and the use of digital portals for accessing public services. The article focuses on the changes in the legal and institutional framework that have been influenced by financial technologies. It highlights the main challenges, including threats to information security, the decline in digital literacy among the population, and the lack of regulatory mechanisms. The main factors contributing to and hindering digital modernization in the field of public finance have been identified. It has been concluded that a comprehensive strategy for the development of financial technologies is necessary, taking into account the long-term goals of public policy and ensuring sustainable development.

Keywords: financial technologies, digitalization, public financial sector, financial system reform, Tajikistan, electronic settlements, digital management solutions, information protection, transition to a digital economy.

Современные финансовые технологии провоцируют глубокую системную перестройку мировых финансов. Таджикский рынок активно следует этой парадигме, внедряя передовые технологии как ответ на общемировую цифровизацию и специфические требования локальной экономики, что делает финансовую технологию фундаментом обновленного финансового сектора республики.

В условиях дефицита доступа к финансовым услугам и низкой адаптивности традиционных банков к потребностям населения финансовые технологии становятся площадкой для инноваций, способных радикально усилить финансовую вовлечённость и расширить охват нужными сервисами.

Актуальность данного исследования обусловлена насущной необходимостью всестороннего анализа влияния цифровой революции в финансах на государственный сектор Таджикистана. При широком распространении удалённых платежей и мобильных операций особое значение приобретает формирование направления развития национальной финансовой системы. В рамках работы рассматриваются процессы трансформации традиционных институтов под новые условия, а также проводится оценка соотношения новых угроз и возможностей для экономического роста. Основное внимание уделяется подходу Национального банка страны, чья политика напрямую задаёт путь внедрению инноваций в финансовом секторе.

Центральным элементом исследования выступает цифровая модернизация финансовой среды республики. Анализируются перспективы развития финансовых технологий, темпы их распространения и ключевые области потенциального прорыва. Особый акцент сделан на способности НБТ выполнять свой нормативный функционал и корректировать правовое поле в соответствии с вызовами цифровой эры. Аргументировано предположение, что действующая налоговая система и неопределённость нормативной базы по бесконтактным переводам создают препятствия для активности частного бизнеса.

Делается вывод, что без структурных изменений в институтах и совершенствования налогообложения значительный рост качества финансовых решений следующего поколения в стране маловероятен. Перенос эффективного зарубежного опыта в контекст цифровой инфраструктуры Таджикистана невозможен без глубокого анализа, направленного на снижение вероятности ошибок при реализации институциональных преобразований.

Исследование нацелено на формулирование теоретически обоснованных рекомендаций для разработки государственной стратегии в области финансовых технологий.

Внедрение предложенных решений в систему управления государственными финансами может стать катализатором не только технологических достижений, но и социально значимых последствий — включением населения в цифровую платежную экосистему.

Автор разработал концептуальную схему воздействия инноваций на надёжность финансовой системы, которая подтверждается эмпирическими данными. Количественная оценка динамики развития сегмента за 2023 год представлена в таблице 1.

Таблица 1

**Индикаторы цифровой трансформации и динамики финансовых технологий
финансового сектора в Республике Таджикистан (по итогам 2023 г.)***

Стратегический показатель	Ед. изм.	Значение
Коэффициент проникновения электронных кошельков среди населения	%	75.0
Совокупный объем верифицированных цифровых транзакций	млн сомони	12 450.5
Доля расчетов через QR-технологии в ритейл-секторе	%	32.2
Интенсивность эмиссии активных платежных карт	тыс. ед.	6 700.0
Уровень интеграции классического банкинга с мобильными платформами	%	88.0

*Источник: составлено автором на основе анализа статистических данных.

Показатели участия граждан в цифровой финансовой среде демонстрируют устойчивый рост основных метрик отрасли. За 2023 год банковский сектор страны зафиксировал заметное ускорение темпов расширения: общие активы увеличились более чем на 22% (до 39,6 млрд сомони), преодолев значимый рубеж. Одновременно наблюдался значительный рост привлечения заемных средств — кредитный портфель юридических лиц вырос почти на 31,1%, что указывает на повышение уровня уверенности в эффективности внедряемых финансово-технологических решений [20].

Эти тенденции подтверждают позитивные изменения, связанные с ростом предпринимательской деятельности, прямо обусловленные прогрессом в сфере цифровых финансовых услуг.

Указанные показатели свидетельствуют о кардинальных изменениях в структуре финансового рынка республики:

Достижение отметки в 75% означает завершение периода первоначального накопления числа пользователей цифровых платёжных решений. Электронные кошельки уже не воспринимаются как экспериментальные инструменты, а стали стандартным средством управления личными финансами, что способствует постепенному отказу от наличных операций в повседневной жизни.

Объём транзакций свыше 12 млрд сомони подтверждает успех государственной политики по цифровизации платёжного пространства. Увеличение этого показателя напрямую сопровождается снижением затрат на инкассацию и хранение денег в наличной форме, что повышает прозрачность и контроль над экономическими потоками на всей территории страны.

Уровень в 32,2% говорит о высокой степени готовности малого и среднего бизнеса к использованию недорогих решений для приёма платежей. Противопоставление дорогим POS-системам, QR-технологии обеспечивают доступ к официальной финансовой системе даже самых мелких предприятий, что становится мощным фактором финансовой инклюзивности.

Выпуск 6,7 млн единиц цифровых карт свидетельствует о фактическом охвате большинства трудоспособных граждан банковскими продуктами. Такой масштаб обеспечивает прочную институциональную базу для внедрения передовых финансовых сервисов, включая дистанционное кредитование и цифровые формы страховки.

Показатель интеграции в 88% отражает фундаментальную смену мировоззрения: современный банк в Таджикистане больше не воспринимается как физическое здание, а рассматривается как полнофункциональный цифровой сервис, доступный через смартфон. Этот сдвиг устраняет территориальные ограничения и равняет шансы на получение финансовых ресурсов для жителей как столичных, так и отдалённых районов страны.

Высокая концентрация капитала в банковском секторе подтверждается тем, что три ведущих учреждения — ГСБ РТ «Амонатбанк», ОАО «Банк Эсхата» и ОАО «Ориенбанк» — владеют около 85% всех активов национальной кредитной системы [27]. Такая структурная сосредоточенность указывает на выраженную моноцентричность финансовой инфраструктуры. Эти лидеры становятся движущей силой цифровой трансформации, активно внедряя дистанционные платёжные механизмы во все сферы деятельности. Ключевым шагом в этом процессе стало обязательное использование только электронных методов оплаты государственных услуг, начавшееся с 1 августа 2023 года. Это событие стало поворотным моментом в формировании новой модели финансовой инфраструктуры страны [26].

Важную роль в ускорении прогресса играют образовательные инициативы. В крупных городах реализуются программы по повышению цифровой грамотности, где население обучается практическому применению мобильных платежей и QR-решений. Однако существенный разрыв между доступными технологиями и уровнем их освоения гражданами подчёркивает необходимость усиления просветительской деятельности, особенно в регионах с низкой цифровой подготовкой [7].

Однако внутренний финансовый рынок всё ещё оказывается под влиянием глобальных трендов в сфере финансовых технологий, в числе которых — распространение цепочек блоков данных и цифровых финансовых экосистем [8]. Несмотря на трудности на ранних стадиях развития, местные стартапы уже создают инновационные сервисы, способные замещать традиционные банковские решения. Эти разработки постепенно меняют ландшафт отрасли, способствуя появлению более открытой и доступной финансовой среды для широких слоёв населения [20].

Подводя итог, можно отметить, что Таджикистан демонстрирует устойчивое стремление к цифровой трансформации финансовой сферы. Тем не менее, для точной оценки масштаба этих изменений, особенно с точки зрения регулирования и контроля, решающее значение имеет деятельность Национального банка страны. Как ключевой надзорный орган, он обеспечивает безопасность, доверие и долгосрочную устойчивость развивающейся технологической

экосистемы. Прогнозные показатели роста сегмента до 2025 года собраны и представлены в таблице 2.

Таблица 2. Прогнозные индикаторы масштабирования финансово-технологических сервисов в Республике Таджикистан на 2025 г.*

Критерии оценки	Ожидаемое значение / Динамика
Темпы прироста эмиссии банковских карт	20,5%
Совокупный объем платежных карт в обращении	9,1 млн ед.
Положительная динамика депозитной базы	39%
Состояние информационно-коммуникационной инфраструктуры	Сохранение разрыва в доступности сети относительно государств ЦАР

***Источник:** Разработано автором на базе экстраполяции статистических показателей.

Сведения, содержащиеся в **таблице 2**, указывают на радикальные изменения в финансовом секторе Таджикистана. Несмотря на ожидаемую стабильность темпов роста, анализ показателей выявил несколько важных тенденций.

Увеличение числа платежных карт до 9,1 млн единиц — это прирост на 20,5%, что свидетельствует о достижении рынком стадии зрелости и насыщенности. В таких условиях главным импульсом развития в 2025 году станет не массовый выпуск новых карт, а расширение функционала уже имеющихся за счёт их интеграции в цифровые финансовые экосистемы через мобильные устройства.

Рост депозитной базы на 39% отражает возросшее доверие населения к онлайн-банковским сервисам. Зарегистрировано выражение так называемого «цифрового накопления» — снижение барьеров при открытии счёта дистанционно способствует перемещению денег из наличного оборота в официальную банковскую систему.

Несмотря на прогресс в сфере финансовых технологий, существует значимое ограничение — доступ к интернету и его качество в Таджикистане продолжают оставаться ниже среднеобластных уровней в регионе Центральной Азии. Эта диспропорция создаёт явление «потенциально замороженного роста». В этих условиях цифровые финансовые платформы обязаны адаптировать свои решения к слабым сетям — использовать упрощённые интерфейсы и реализовывать офлайн-возможности. Подобные требования, хотя и усложняют разработку, становятся мощным стимулом для создания оригинальных, локально ориентированных технологий.

В условиях отмеченных инфраструктурных ограничений роль Национального банка как стратегического модератора становится определяющей. Ожидается, что к 2026 году политика регулятора будет сфокусирована на снижении транзакционных издержек и создании условий для совместного использования сетей, что позволит финансово-технологическому сектору расти даже при текущих лимитах интернет-связи.

Центральное место в архитектуре инновационного финансового рынка занимает Национальный банк Таджикистана (НБТ), который выполняет функцию стратегического модератора и контролера. Регулятивный мандат НБТ охватывает не только мониторинг устойчивости финансового ландшафта, но и прецизионную настройку монетарной политики. Данные прерогативы являются фундаментальным условием для создания прозрачной и здоровой конкурентной среды, где финансово-технологические инновации становятся катализатором общеэкономического прогресса страны.

Вектор на цифровизацию денежного обращения в Таджикистане нашел свое отражение в отчетных данных регулятора за 2025 год. Растущая популярность электронных сервисов привела к тому, что количество активных карт в обращении достигло отметки в 9,1 млн штук, показав прирост более чем на пятую часть от предыдущих значений [14]. Индикатором институциональной устойчивости системы послужил и 39%-ный рост вкладов населения, что указывает на синергию классического банкинга и финансово-технологических решений. Тем не менее, системные барьеры, такие как стоимость интернет-трафика и консервативность пользовательских привычек, все еще ограничивают потенциал сектора по сравнению с лидерами региона [27]. Дальнейшая траектория роста будет зависеть от комплексного подхода к развитию цифровой среды и образовательной поддержки клиентов.

Внешнеэкономическая стратегия регулятора базируется на тесном взаимодействии с мировыми финансовыми структурами, включая Всемирный банк, в целях коренной цифровой перестройки национального хозяйства. Кооперация охватывает широкий спектр мер по оптимизации фискального администрирования и созданию благоприятной среды для частного бизнеса, что в долгосрочной перспективе обещает превратить Таджикистан в современный финансовый узел региона [13].

Параллельно с успехами нарастает актуальность нерешенных вопросов правового регулирования. Рост популярности финансово-технологических продуктов ставит перед НБТ сложную задачу: как модернизировать существующие рамки контроля, не подавив при этом инновационную активность? Для стабильного роста индустрии жизненно важно внедрение концепции «регулятивных песочниц» и гибких регламентов, способных эволюционировать вместе с технологиями.

Важно подчеркнуть, что функционал Национального банка в контексте финансовых технологий включает не только надзорные полномочия, но и формирование глобальных альянсов. При этом вопросы оптимизации налогообложения технологических компаний требуют детальной проработки, так как именно фискальная политика во многом определяет темпы инвестиций в данный сектор.

Налоговый режим Таджикистана играет роль фундаментального фильтра, определяющего жизнеспособность финансово-технологических стартапов в современных экономических реалиях. Несмотря на заявленные государством приоритеты по модернизации налоговой системы и улучшению климата для частного капитала, процесс адаптации остается противоречивым. Снижение налогового бремени на доходы юридических лиц на 3 процентных пункта (до 20%) является позитивным индикатором, однако оно лишь частично компенсирует высокие операционные издержки сектора [16].

Влияние сложившейся налоговой диспозиции на инновационную активность в финансовой сфере детально отражено в сопоставительном анализе на **рисунке 1**.

Рисунок 1

Сравнительный анализ налоговых ставок в Таджикистане и их воздействие на индустрию финансовых технологий*

***Источник:** составлено автором на основе анализа статистических данных.

Сдерживающим фактором выступает не только фискальная нагрузка, но и стагнация регуляторной мысли. Отсутствие транспарентных и четко кодифицированных норм, регламентирующих сферу безналичных расчетов, парализует развитие многих финансовых платформ. Системные изъяны в праве затрудняют легитимизацию инновационных решений, что делает национальный финансово-технологический рынок менее конкурентоспособным по сравнению с глобальными аналогами [23]. Многие предприниматели выражают неуверенность по поводу налогового администрирования, что может отталкивать потенциальные инвестиции и инновации. Внедрение инновационных моделей ведения налоговой документации через призму партнерства с Российской Федерацией подчеркивает стремление Таджикистана к гармонизации своей фискальной политики с глобальными стандартами. Компаративный анализ и последующая имплементация российского опыта в области налогового софта рассматриваются как эффективный инструмент для снятия структурных ограничений в государственном секторе [15].

Существенным барьером остается ограниченная прерогатива использования инструментов безналичного оборота среди значительной части населения, что выступает деструктивным фактором для масштабирования финансово-технологических сервисов и тормозит процесс расширения финансового охвата. Данная стратификация доступа к цифровым платежам диктует необходимость прецизионного мониторинга и корректировки со стороны профильных государственных ведомств.

В качестве стратегической меры по оптимизации фискального ландшафта рассматривается не только редукция налогового гнета, но и внедрение адаптивных преференциальных режимов для технологических посредников. В экспертной среде превалирует мнение, что существующая налоговая нагрузка выступает зоной риска, снижая инвестиционную привлекательность отечественного финансово-технологического рынка в сопоставлении с более либеральными юрисдикциями региона [17]. Налогообложение должно стимулировать бизнес, а не сдерживать его развитие.

Построение гибкой фискальной модели, ориентированной на социальные приоритеты, невозможно без прогностического планирования, в котором фискальный мандат государства находится в равновесии с интересами частного инвестора. Стагнация действующей налоговой доктрины создает риски для цифрового финансового сектора Таджикистана, когда передовые технологические разработки деформируются под давлением устаревшего нормативного регулирования. Следовательно, обновление правового поля и упрощение фискальных процедур выступают критическим фактором системной трансформации, стимулирующим инновационную активность.

Глобальные тренды, в особенности опыт североамериканских и европейских регуляторов, служат фундаментом для проектирования аутентичного сценария развития. Весьма репрезентативен пример США, где была сформирована среда для роста почти 50% мировых финансово-технологических компаний с миллиардной капитализацией (14 из 31 лидера отрасли), что подтверждает наличие исключительного взаимодействия финансового ресурса и креативных идей [9].

Аналитические данные свидетельствуют о существенном росте мирового рынка цифровых финансовых технологий — его объем достиг 133,84 млрд долларов в 2022 году с перспективой увеличения до 556,58 млрд долларов к 2030 году [5]. Прорывы в области цифровых инвестиций и сервисов типа «оплати позже» подтверждают способность финансовых технологий повысить уровень финансового охвата, охватывая как обеспеченное население, так и группы, ранее исключённые из традиционной банковской сети [4]. Подобные тренды вызывают необходимость изучения возможностей их внедрения в контексте Таджикистана, где дефицит финансовых услуг остаётся серьёзной проблемой. Наблюдение за регуляторными решениями в других государствах позволяет извлечь полезные уроки для формирования собственной финансово-технологической экосистемы.

В частности, в России проводится системная работа по определению приоритетных направлений развития финансовых технологий и анализу связанных с ним рисков, включая вопросы нормативного контроля и установления единых стандартов — темы, чрезвычайно важные и для условий Таджикистана [1]. Анализ успешных практик внедрения инновационных решений в сфере защиты персональных данных и усиления кибербезопасности позволяет минимизировать риски и избежать распространённых ошибок на ранних этапах формирования финансово-технологической инфраструктуры. Эффективная трансформация сектора невозможна без учёта региональных особенностей — включая степень доверия населения к цифровым технологиям и уровень их цифровой грамотности. Применение передовых инструментов, таких как технологии цепочки блоков данных и системы машинного обучения, способно кардинально укрепить надёжность финансовых процессов и повысить их оперативность [18].

Следовательно, интеграция международного опыта в условиях Таджикистана не только желательна, но и обязательна для создания зрелого, устойчивого и конкурентоспособного финансово-технологического сектора. Это создаст основу для расширения финансовой доступности, поддержит модернизацию государственной финансовой системы и окажет положительное влияние на ускорение экономического развития страны.

За последнее время в Таджикистане зафиксированы существенные сдвиги в доступности финансовых услуг, что во многом связано с активным развитием финансово-технологических решений. По итогам 2023 года зафиксировано умеренное улучшение ситуации, в том числе благодаря снижению уровня бедности до 20,4% — этот результат частично объясняется ростом объёмов переводов, которые осуществляли мигранты и усилиями финансовых учреждений по поддержке уязвимых групп населения [6].

Ключевым примером становится деятельность компании FINCA Таджикистан, которая уже оказывает услуги более чем 30 тысячам клиентов, преимущественно из сельских территорий с низким уровнем дохода [3]. Эти показатели свидетельствуют о том, что финансовые технологии стали эффективным инструментом расширения финансового охвата, позволив миллионам людей, ранее лишённым доступа к официальным финансовым ресурсам, получить возможность участвовать в финансовой системе.

Широкое внедрение безналичных и цифровых финансовых сервисов способствует повышению финансовой устойчивости и улучшению качества жизни населения. Особое значение имеет участие Европейского банка реконструкции и развития в проведении реформ, направленных на модернизацию систем страхования и платёжных инфраструктур, что способствует укреплению связи между новыми технологиями и традиционной финансовой сферой [22]. Цифровизация финансового сектора сегодня — это не только быстрые займы или вклады в один клик. Ключевую роль начинают играть встроенные программы обучения, которые делают финансовое поведение людей более осознанным. Массовое вовлечение граждан в такие процессы создает ту самую базу, без которой невозможен ни долгосрочный экономический подъем, ни социальная стабильность в обществе.

Несмотря на очевидные достижения, развитие финансовых технологий сопровождается рядом вызовов. Возрастает зависимость финансовых организаций от цифровых платформ, что требует усиления мер по защите персональных данных и обеспечению прозрачности всех этапов финансовых операций. Повышенная уязвимость систем перед кибератаками и мошенническими схемами остаётся серьёзной угрозой. Параллельно существует риск снижения финансовой грамотности, особенно среди социально уязвимых групп, чьё понимание новых финансовых продуктов ограничено из-за сложности информации или недостатка доступа к качественным объяснениям [25]. Поскольку большая часть клиентов FINCA Таджикистана — это люди с минимальными доходами, необходима система сопровождения, включающая подготовленных консультантов, способных разъяснять работу цифровых инструментов и содействовать их освоению.

Таким образом, даже при наличии прогресса, устойчивый рост финтех-сектора невозможен без учёта потенциальных угроз и гибкой адаптации практик к местным условиям. Ключевым фактором остаётся формирование экосистемы, сочетающей высокий уровень безопасности, открытость процедур и постоянную поддержку пользователей, чтобы каждый гражданин мог использовать новые технологии с уверенностью и пользой.

Экспертные суждения о состоянии и перспективах финансово-технологического сектора в Таджикистане выражают общий позитивный настрой. Согласно прогнозам на 2025 год, ведущие финансовые организации страны, в числе которых ГСБ РТ «Амонатбанк» и ОАО «Банк Эсхата», планируют усилить свою позицию на рынке благодаря углублённой цифровой трансформации. Анализируемые тенденции акцентируют внимание на автоматизации внутренних банковских процессов, что ведёт к повышению операционной эффективности и усилению прозрачности финансовых операций. Значимым примером стала реализация автоматизированной системы кредитного скоринга в Международном банке Таджикистана — её внедрение позволило сократить время одобрения займов и повысить уровень удовлетворённости клиентов [27].

На площадке Международного Финансового форума в Душанбе, где обсуждались вопросы интеграции цифровых технологий и принципов ESG, особое внимание было уделено необходимости расширения финансовой инклюзии и вовлечения местных инвесторов в развитие инновационных стартапов. Главной целью экспертов остаётся создание доступных, защищённых и пользовательско-ориентированных цифровых платформ, способных ускорить переход к цифровой экономике [19]. Важным шагом стало соглашение между Спитамен Банком и Mastercard, направленное на развитие бесконтактных и безопасных безналичных транзакций, что способно кардинально изменить подходы к расчётам в стране и ускорить интеграцию финансовой технологии в повседневную жизнь населения [28].

Молодёжь Таджикистана, обладающая широким доступом к интернету и склонностью к цифровым решениям, является ключевым фактором трансформации финансового сектора. Тем не менее, устойчивое развитие финансовой технологии возможно лишь при синергии технологического прогресса с полноценной правовой базой и благоприятной налоговой политикой. Эксперты отмечают, что доработка законодательства способна создать более привлекательные условия для участников рынка, стимулировать вход новых игроков и заложить основу для конкурентоспособной, устойчивой и инновационной финансовой среды [12].

Критически важными остаются уровень финансовой грамотности и реальная доступность услуг, поскольку от них напрямую зависит успешность внедрения новых технологий. Обязательным является информирование населения о преимуществах цифровых финансовых продуктов и их воздействии на повышение жизненного уровня. Участники последнего круглого стола выделили три приоритета на ближайшее время: укрепление законодательной базы, внедрение единых стандартов безопасности и повышение доверия пользователей к новым финансовым инструментам [29].

Анализируя перспективы таджикской финансовой технологии, эксперты акцентируют внимание на необходимости тесного государственно-частного партнерства. Основной вектор развития направлен на цифровую трансформацию классических финансов и стимулирование стартап-активности. Однако на пути к этим целям стоят системные барьеры: от правового вакуума до избыточного налогового давления. Специфика сектора такова, что он не может эффективно функционировать в жестких рамках; требуются адресные меры по либерализации условий и привлечению инвестиционного капитала.

Реформирование налоговой базы — фундаментальное условие для выживания молодых финансово-технологических компаний. Введение льготных режимов (трехлетнее освобождение от налога на прибыль или специальные ставки НДС) позволит сгладить диспропорцию между старыми игроками и агрессивными стартапами [24].

Привлечение капитала в сектор напрямую зависит от того, насколько комфортными будут фискальные условия. В тесной связке с этим идет и административный барьер: упрощение процедуры регистрации технологических компаний должно стать следующим логичным шагом регулятора.

Длительные и многоэтапные административные требования создают серьёзные препятствия для входа новых участников на рынок. Реализация упрощённых механизмов регистрации и переход на полностью цифровой документооборот позволят сократить временные затраты, повысить прозрачность процессов и сделать среду более дружелюбной для предпринимателей [4].

В-третьих, перспективным направлением является формирование стратегических партнёрств между финансово-технологическими стартапами, традиционными банками и государственными финансовыми фондами. Создание интегрированных экосистем, в которых малые и средние технологические компании получают доступ к данным крупных финансовых институтов и смогут использовать их платёжные сети, способно кардинально ускорить инновационный рост. Поддержка со стороны венчурных фондов может обеспечить необходимое финансирование для масштабирования и тестирования новых решений, что усилит устойчивость стартап-экосистемы [21].

Кроме того, активное развитие международного сотрудничества играет решающую роль. Научная, технологическая и финансовая интеграция с зарубежными финансово-технологическими платформами, международными организациями и передовыми исследовательскими центрами позволит Таджикистану внедрять проверенные международные модели, адаптируя их к национальным условиям [11]. Такие связи открывают путь для привлечения прямых иностранных инвестиций, повышают доверие к отрасли и способствуют укреплению международной репутации национального финансово-технологического рынка.

В совокупности эти меры способны не только повысить конкурентоспособность отечественных технологических финансовых институтов, но и расширить доступ граждан к качественным, надёжным и доступным финансовым услугам. Усиление финансовой доступности, дополняемое повышением уровня финансовой грамотности, в долгосрочной перспективе приведёт к улучшению финансового положения семей, сокращению бедности и ускорению устойчивого экономического роста страны.

В заключение можно выделить ряд ключевых выводов относительно развития финансовых технологий в Таджикистане и их влияния на реформирование государственного финансового сектора. Финансово-технологические решения представляют собой мощный рычаг трансформации традиционной финансовой инфраструктуры, способный значительно повысить доступность услуг для населения, повысить эффективность финансовых операций и стимулировать устойчивый экономический рост. В контексте глобальной цифровизации и интеграции мировых экономик финансовые технологии уже давно перестали быть нишевой областью — они становятся неотъемлемой частью современного финансового пространства, и Таджикистан должен активно интегрироваться в эту тенденцию.

Анализ текущего состояния финансово-технологического сектора демонстрирует двойственный образ: с одной стороны, отмечается прогресс — рост числа мобильных платежей, расширение сети онлайн-услуг, растущая цифровая активность населения; с другой — сохраняется ряд системных проблем. Главные из них — высокие налоговые нагрузки и полное отсутствие законодательной базы, регулирующей безналичные расчёты и деятельность технологических финансовых институтов. Эти факторы создают серьёзные барьеры для входа новых игроков, замедляют инновационный потенциал и ограничивают масштабируемость решений, что тормозит устойчивое развитие сектора.

Крайне важно, что эффективная налоговая политика является краеугольным камнем для формирования благоприятной среды. Введение сниженных ставок, упрощённых процедур налогообложения и специальных режимов для финансово-технологических стартапов может стать мощным стимулом для привлечения частных инвестиций, поддержки инновационных

проектов и ускорения цифровой трансформации финансовой системы. Без такого подхода обеспечение устойчивого роста финансовых технологий в стране остается недостижимым.

Стратегическая значимость Национального банка Таджикистана в развитии финансовых технологий выходит далеко за рамки традиционного регулирования. Он может выступать не просто как надзорный орган, а как активный движущий силой цифровой трансформации финансовой системы, способный инициировать внедрение современных стандартов, цифровых решений и инновационных подходов.

Для достижения устойчивого прогресса крайне важно, чтобы центральный банк развивал постоянный диалог с технологическими финансовыми проектами, коммерческими банками, технологическими провайдерами и другими участниками рынка. Глубокое понимание их реальных потребностей, технологических ограничений и перспектив позволит разрабатывать практические, масштабируемые и адаптивные механизмы, обеспечивающие устойчивую, гибкую и ответственную финансовую инфраструктуру, способную эффективно реагировать на вызовы цифровой эпохи и динамично меняющуюся экономическую среду.

Анализ мирового опыта подтверждает прямую корреляцию между наличием зрелой финансово-технологической экосистемы и прогрессом в сфере расширения доступа к капиталу, идентификации денежных потоков и трансформации клиентского сервиса. В качестве драйверов технологического прорыва и гарантов системной устойчивости зарекомендовали себя такие инструменты, как экспериментальные правовые режимы («песочницы»), архитектура открытых посредников, которые позволяют одной программе «общаться» с другой и обмениваться данными, протоколы универсальной цифровой идентификации и унифицированные форматы обмена данными.

Адаптация данных концепций к финансовому ландшафту Таджикистана представляется целесообразной при условии их глубокой интеграции с текущими показателями цифровой грамотности населения, мощностями отечественной ИТ-инфраструктуры и рамками национального правового поля. Синтез апробированных международных методик с локальной спецификой создает предпосылки для форсированного выстраивания высокотехнологичной и инклюзивной финансовой архитектуры в республике».

Резюмируя вышеизложенное, принципиально важно отметить: жизнеспособность таджикского финансово-технологического рынка сегодня напрямую завязана на готовности регулятора к конструктивному диалогу. Мы стоим перед необходимостью эволюции роли Национального банка — от сугубо надзорных функций к полноценному стратегическому партнерству. Задача регулятора сейчас заключается в консолидации разрозненных интересов бизнеса, государства и общества в рамках единой дорожной карты инклюзивности.

Именно такая системная связка, а не формальное внедрение софта, станет фундаментом технологического суверенитета страны. Только через реальную синергию и гибкое регулирование современные цифровые сервисы станут драйвером реального роста благосостояния граждан, обеспечив экономике необходимый импульс для долгосрочного развития.

Успех финансовых технологий в стране сегодня зависит от синергии государственного регулирования и технологических инноваций. Реформа налогового законодательства — в частности, введение каникул для стартапов и снижение общей фискальной нагрузки — станет мощным сигналом для рынка. Однако налоговых стимулов мало: без детализированных актов, касающихся безопасности данных и цифровых платежей, индустрия не получит главного актива — доверия потребителя. Создание понятных "правил входа" через упрощенное лицензирование позволит максимально реализовать заложенный в секторе потенциал роста.

Критически важным элементом выступает формирование постоянно действующей площадки для мультидисциплинарного диалога. Именно здесь — в точке пересечения интересов власти, ИТ-бизнеса и общества — должны кристаллизоваться решения, адекватные текущим рыночным реалиям. Это единственный способ избежать управленческого хаоса и минимизировать издержки при внедрении инноваций.

Очевидно, что финансово-технологическая индустрия Таджикистана способна радикально трансформировать национальный финансовый ландшафт. Но успех этой трансформации прямо пропорционален готовности сторон преодолеть барьеры: правовую неопределенность и разобщенность между регулятором и реальным сектором.

Ключевым условием успеха становится системная и активная работа государственных органов, прежде всего Национального банка, по формированию инновационной, устойчивой и инклюзивной финансовой экосистемы. Только такая среда сможет эффективно отвечать вызовам XXI века, обеспечивать массовый доступ к финансовым услугам и реально улучшать финансовое положение населения.

Введение упрощённых условий налогообложения и специальных режимов для инновационных финансовых компаний может стать мощным стимулом для привлечения частных инвестиций, поддержки инноваций и ускорения цифровой трансформации финансовой системы. Без таких мер устойчивый рост финансовых технологий в стране остаётся недостижимым.

ЛИТЕРАТУРА:

1. (PDF) Развитие рынка финансовых технологий: зарубежный. [Электронный ресурс] // www.researchgate.net - Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/357795157_razvitie_rynka_finansovyh_tehnologij_zarubezhnyj_opyt_i_otecestvennaa_praktika, свободный. - Загл. с экрана
2. 8 ведущих лидеров FinTech-индустрии Таджикистана - THE TECH [Электронный ресурс] // the-tech.kz - Режим доступа: <https://the-tech.kz/8-vedushhih-liderov-fintech-industrii-tadzhikistana/>, свободный. - Загл. с экрана
3. FINCA отмечает 20-летие расширения финансовой доступности... [Электронный ресурс] // asiaplustj.info - Режим доступа: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/20231123/finca-otmechaet-20-letie-rasshireniya-finansovoi-dostupnosti-v-tadzhikistane>, свободный.
4. Fintech Trends 2025: направления, по которым трансформируется. [Электронный ресурс] // www.sostav.ru - Режим доступа: <https://www.sostav.ru/publication/fintech-trends-2025-napravleniya-pokotorym-transformiruetsya-finansovaya-industriya-77077.html>, свободный.
5. How Fintech Is Transforming The Finance World [Электронный ресурс] // www.forbes.com - Режим доступа: <https://www.forbes.com/councils/forbesbusinesscouncil/2023/10/10/how-fintech-is-transforming-the-finance-world/>, свободный.
6. World Bank Document [Электронный ресурс] // documents1.worldbank.org: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099062723061535693/pdf/p179653130e091e01b03a14b6d1b9d31d3b00c7c14ab.pdf>, свободный.
7. «МегаФон Точикистон» - «Цифровой ликбез»: таджикистанцев. [Электронный ресурс] // www.megafon.tj - Режим доступа: https://www.megafon.tj/podderzhka/novosti/tsifrovoy_likbez_tadzhikistantsev_nauchat_polzovatsya_fintekh_uslugami/, свободный.
8. Вперёд к цифровому прогрессу: как Таджикистан реформирует. [Электронный ресурс] // amit.tj - Режим доступа: <https://amit.tj/tj/vperyod-k-cifrovomu-progressu-kak-tadzhikistan-reformiruet-svoy-finansovyy-sektor>, свободный.
9. Васильев Игорь Иванович Зарубежный опыт использования финансовых технологий // Финансовые рынки и банки. 2023. №9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-ispolzovaniya-finansovyh-tehnologiy>.
10. Инновации в финансовой технологии 2025: новые правила игры | РБК Компании [Электронный ресурс] // companies.rbc.ru - Режим доступа: <https://companies.rbc.ru/news/pvurrlq4r7/innovatsii-v-fintehe-2025-novyye-pravila-igry/>, свободный.
11. Как занять свое место на высококонкурентном рынке. — Teletype [Электронный ресурс] // teletype.in - Режим доступа: https://teletype.in/@truebusinesstruebusiness/zwu_cqzfeis, свободный.
12. Как построить финтех-империю в Таджикистане? - AiFстан [Электронный ресурс] // aifstan.info - Режим доступа: <https://aifstan.info/kak-postroit-finteh-imperiyu-v-tadzhikistane/>, свободный.
13. Как финтех в Таджикистане создал собственную... — Алиф на vc.ru [Электронный ресурс] // vc.ru - Режим доступа: <https://vc.ru/id819399/246846-kak-finteh-v-tadzhikistane-sozdal-sobstvennuyu-ekosistemu-otkryl-it-akademiya-i-privlek-10-millionov-investicii-v-kapital>, свободный.

14. Муҳокимаи лоиҳаи “Дастгирии рушди рақамӣ ва инноватсионии...” [Электронный ресурс] // nbt.tj - Режим доступа: <https://nbt.tj/ru/news/575949/>, свободный.
15. Налоговый календарь [Электронный ресурс] // mbma.tj - Режим доступа: <https://mbma.tj/taqvim?culture=ru-ru>, свободный.
16. Налоговый кодекс Республики Таджикистан от 23 декабря 2021. [Электронный ресурс] // online.zakon.kz - Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35313328, свободный.
17. Налоговый кодекс республики таджикистан [Электронный ресурс] // gender.tj - Режим доступа: <https://gender.tj/images/booklets/nalogovyi-kodeks.pdf>, свободный.
18. Опыт зарубежных стран в части регулирования использования... [Электронный ресурс] // scienceforum.ru - Режим доступа: <https://scienceforum.ru/2023/article/2018033837>, свободный.
19. ПЛАС-Форум Digital Tajikistan [Электронный ресурс] // dt.plus-forum.com - Режим доступа: <https://dt.plus-forum.com/>, свободный.
20. Полезный финтех: жителей Таджикистана научили пользоваться... [Электронный ресурс] // sugdpressa.tj - Режим доступа: <https://sugdpressa.tj/2023/12/07/poleznyj-finteh-zhitelej-tadzhikistana-nauchili-polzovatsja-finansami-v-formate-digital/>, свободный.
21. Развитие финансовых технологий | Банк России [Электронный ресурс] // cbr.ru - Режим доступа: <https://cbr.ru/fintech/>, свободный.
22. Республика Таджикистан [Электронный ресурс] // efsd.org - Режим доступа: https://efsd.org/upload/iblock/703/rt_makro_2023q2.pdf, свободный.
23. Россия и Таджикистан подписали соглашение о техническом... [Электронный ресурс] // www.nalog.gov.ru - Режим доступа: https://www.nalog.gov.ru/rn77/about_fts/inttax/13238295/, свободный.
24. Тренды 2025 года [Электронный ресурс] // www.fintechru.org - Режим доступа: <https://www.fintechru.org/upload/iblock/ca1/vkt9gmpq642m5i3qsi2317bupusz0yvw.pdf>, свободный.
25. Таджикистан функционировали 64 кредитные финансовые... [Электронный ресурс] // nbt.tj - Режим доступа: https://nbt.tj/files/обзор_финансовой_системы_1_квартал_2023_ru.pdf, свободный.
26. Таджикистан – BFC Bulletins [Электронный ресурс] // bulletins.bfconsulting.com - Режим доступа: <https://bulletins.bfconsulting.com/ru/category/fintech-ru/tajikistan-fintech-ru/>, свободный.
27. Финансовые технологии и банкинг в Таджикистане. Сегодняшний день. [Электронный ресурс] // plusworld.ru - Режим доступа: <https://plusworld.ru/articles/67448/>, свободный.
28. Форум в Душанбе: Финансовые технологии как двигатель инвестиционного роста... [Электронный ресурс] // ecpat.tj - Режим доступа: <https://ecpat.tj/tpost/cr2z10k291-forum-v-dushanbe-finteh-kak-dvigatel-inv>, свободный.
29. Цифровые технологии в Таджикистане. - fintech-retail.com [Электронный ресурс] // fintech-retail.com - Режим доступа: https://fintech-retail.com/2024/11/07/07_11_2024/, свободный.

УДК: 657.633.5:338.48-6(575.3)

Курбанова С.М., Гадоев Х.С.

АУДИТИ ДОХИЛӢ ҲАМЧУН ВОСИТАӢ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР ҚОРҲОНАҲОӢ САӢӢӢИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотация. Дар мақола нақши калидии аудити дохилӣ дар мусоидат ба шаффофии молиявии қорхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Ҳадафи таҳқиқот арзёбии таъсири механизмҳои аудити дохилӣ дар баланд бардоштани сатҳи самаранокӣ ва саҳеҳии низоми баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар қорхонаҳои сайёҳӣ мебошад. Натиҷаҳои табиқи озмоиши низоми аудити дохилӣ дар якҷанд қорхонаҳои сайёҳӣ, ки давраи 6-моҳаи фаъолияти онҳоро дар бар мегирад, нишон медиҳанд, ки фаъолияти аудити дохилӣ боис гардид, ки хатоҳо дар низоми баҳисобгирӣ муҳосибӣ то 38,5% коҳиш ёбанд, инчунин саҳеҳӣ ва шаффофии ҳисоботи молиявии онҳо ба андозаи назаррас беҳтар шавад.

Натиҷаҳои таҳқиқот исбот мекунад, ки назорати доимӣ, илова ба коҳиш додани хавфҳои молиявӣ, заминаи заруриро барои мутобикати ҳисоботи молиявии қорхонаҳои сайёҳӣ бо стандартҳои байналмилалӣ фароҳам меорад.

Калидвожаҳо: соҳаи сайёҳӣ, корхонаҳои сайёҳӣ, низоми баҳисобгирии муҳосибӣ, аудити дохилӣ, шаффофӣ, СБХМ, таҳлили муқоисавӣ, маҳсулоати сайёҳӣ, арзиши асли.

Курбанова С.М. Гадоев Х.С.

ВНУТРЕННИЙ АУДИТ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В ТУРИСТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотатсия. В статье рассматривается ключевая роль внутреннего аудита в повышении финансовой прозрачности предприятий туристической отрасли в Республике Таджикистан. Цель исследования – оценить влияние механизмов внутреннего аудита на повышение эффективности и точности системы бухгалтерского учета в туристических предприятиях. Результаты пилотного внедрения системы внутреннего аудита на нескольких туристических предприятиях, охватывающие 6-месячный период их деятельности, показывают, что деятельность внутреннего аудита привела к сокращению ошибок в системе бухгалтерского учета на 38,5%, а также к значительному улучшению достоверности и прозрачности их финансовой отчетности.

Результаты исследования доказывают, что непрерывный мониторинг, помимо снижения финансовых рисков, обеспечивает необходимую основу для соответствия финансовой отчетности туристических предприятий международным стандартам.

Ключевые слова: туристическая отрасль, туристические предприятия, система бухгалтерского учета, внутренний аудит, прозрачность, МСФО, сравнительный анализ, туристическая продукция, себестоимость.

Kurbanova S.M., Gadoev H.S.

INTERNAL AUDIT AS A TOOL FOR IMPROVING ACCOUNTING EFFICIENCY IN TOURISM ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Abstract. This article examines the key role of internal audit in improving the financial transparency of tourism enterprises in the Republic of Tajikistan. The objective of the study is to assess the impact of internal audit mechanisms on improving the efficiency and accuracy of accounting systems in tourism enterprises. Results from a pilot implementation of an internal audit system at several tourism enterprises, covering a six-month period of operation, show that internal audit activities led to a 38.5% reduction in accounting errors, as well as a significant improvement in the reliability and transparency of their financial statements.

The study's results demonstrate that continuous monitoring, in addition to reducing financial risks, provides the necessary foundation for tourism enterprises' financial reporting to comply with international standards.

Keywords: tourism industry, tourism enterprises, accounting system, internal audit, transparency, IFRS, comparative analysis, tourism products, cost price.

Муқаддима. Дар солҳои охир, соҳаи сайёҳӣ ҳамчун яке аз бахшҳои стратегии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф гардидааст. Мувофиқи Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ин бахш дар воридаҳои асҳори хориҷӣ ва таъсиси ҷойҳои қорӣ нақши қалидӣ мебозад. Аммо, рушди босуръати корхонаҳои сайёҳӣ ва мураккаб шудани амалиёти молиявӣ онҳо барои низоми баҳисобгирии муҳосибӣ мушқилоти нав ба миён овардааст.

Хусусиятҳои хося соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла мавсимӣ будани фаъолият, амалиёти асҳорӣ бо шарикони хориҷӣ ва гуногунии шартномаҳои агентӣ, хавфи содир шудани хатоҳоро дар бақайдгирии рӯйдодҳои молиявӣ ва оmodасозии ҳисобот зиёд мекунад. Дар робита ба ин, аудити дохилӣ ҳамчун воситаи муосири назорат на танҳо барои ошкор кардани қонуншиканиҳо, балки барои беҳсозии равандҳои баҳисобгирӣ, таъмини дақиқӣ

ва саҳеҳии ҳисоботи молиявӣ, инчунин шаффофӣ дар баҳисобгирии муҳосибӣ зарур аст [6]. Вобаста ба ин, бояд қайд кард, ки фаъолияти молиявӣ дар баҳши сайёҳӣ бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» танзим карда мешавад. Дар моддаи 5 қонуни мазкур ҳамчун яке аз принципҳои асосии фаъолият дар соҳаи сайёҳӣ шаффофӣ ва ошкорбаёнӣ таъкид карда шудааст [10].

Ҳадафи ин таҳқиқот равшан кардани нақши аудити дохилӣ дар баланд бардоштани самаранокии низоми баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва пешниҳоди роҳҳои ҳалли амалӣ барои мутобиқати он ба қоидаҳои миллии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ (СБХМ) мебошад.

Шарҳи адабиёт. Мавзӯи аудити дохилӣ дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар асарҳои муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ ба таври васеъ омӯхта шудааст. Аз ҷумла, олимони ватанӣ Н.А. Абдулмуминзода [1], Б.Ҳ. Каримов [3; 4; 5; 6; 7], Қ.Х. Хушвахтзода [14] ва муҳаққиқони хориҷӣ А.В. Евдокимова [2], Г.Я. Остаев [11], Д.Г. Янковская [15] нақши назоратии аудитор дар пешгирии қаллобӣ таъкид мекунанд.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, тавре таҳқиқоти аз ҷониби иқтисоддонҳои ватанӣ анҷомдодашуда нишон медиҳанд, низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои соҳаи хизматрасонӣ бояд бо стандартҳои байналмилалӣ бештар мутобиқ бошад [1; 5; 12; 14]. Аммо, ҷанбаҳои мушаххаси аудити дохилӣ дар корхонаҳои сайёҳӣ дар робита бо хусусиятҳои низоми андоз ва фаъолияти соҳибкории миллии нисбатан камтар таҳқиқ шудаанд.

Фарзияи тадқиқот. Фарз карда мешавад, ки таъсис ва фаъолияти самараноки ҳадамоти аудити дохилӣ дар корхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба коҳиши назарраси хатоҳо дар баҳисобгирии муҳосибӣ, бештар шудани идоракунии хароҷот ва афзоиши шаффофӣ дар ҳисоботи молиявӣ ва ҳисоботи андоз оварда мерасонад.

Мавод ва усулҳо. Асоси иттилоотии таҳқиқот қонунҳо ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» [9], Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон [8] ва Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [13] мебошанд.

Дар таҳқиқот усулҳои таҳлили муназзам, таҳлили муқоисавӣ ва равиши равандӣ истифода мешаванд. Барои ноил шудан ба ҳадафи таҳқиқот, равандҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои пешбари сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯхта ва камбудҳои маъмулӣ дар баҳисобгирии амалиёт ва хароҷоти ташаққули маҳсулоти сайёҳӣ ошкор карда шудаанд.

Ба хотири таҳия ва пешниҳод кардани амсилаи беҳтарини назорати дохилӣ дар соҳаи сайёҳӣ усулҳои аудити дохилӣ дар асоси Стандартҳои байналмилалӣ аудит (СБА) ва бо назардошти хусусиятҳои миллии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда шудаанд.

Натиҷаҳо. Дар рафти таҳқиқот муайян карда шуд, ки низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо хавфҳои муайяне рӯ ба рӯ аст, ки самаранокии ҳисоботи молиявиро коҳиш медиҳанд. Тавре Б.Ҳ. Каримов қайд мекунанд, «аз нуқтаи назари амалӣ, корхонаҳо бояд тадбирҳои мувофиқро барои таъсиси воҳиди сохтории назорати дохилӣ андешанд, вазифаҳои назоратро барои як корманди алоҳида ҷорӣ кунанд ё вазифаҳои назоратро ба кормандоне, ки аллакай дар воҳидҳои сохтории гуногуни корхона кор мекунанд, супоранд» [3, с. 40].

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки фаъолияти аудити дохилӣ бояд ба самтҳои зерин равона карда шавад:

1. Таҳлили хароҷот дар асоси сохтори маҳсулоти сайёҳӣ: дар аксари корхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷудокунии дақиқи хароҷоти мустақим (истиқомат, нақлиёт) ва хароҷоти ғайримустақим дуруст анҷом дода намешавад. Аудити дохилӣ имкон медиҳад, ки дурустии ташаққули арзиши ниҳии маҳсулоти сайёҳӣ назорат карда шавад [4; 5].

2. Назорати амалиёт бо аъсор: бо назардошти ноустувории қурби аъсор ва ҳамкорӣ бо операторони хориҷӣ, аудити дохилӣ раванди табдили аъсорро мувофиқи қоидаҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ тафтиш мекунанд ва талафоти молиявӣ дар натиҷаи хатоҳои ҳисобкунӣ пайдошавандаро пешгирӣ мекунанд [1; 6; 7].

3. Мониторинги ҳуҷҷатҳои аввалӣ ва шартномаҳо: санчишҳо нишон доданд, ки яке аз сабабҳои асосии пайдо шудани хавфҳои ҳуқуқӣ ва ҷаримаҳои андозӣ ин камбудии дар омодагии «Бастаҳои сайёҳӣ/Роҳхатҳо» ва мувофиқат накардани муҳтавои шартномаҳои хизматрасонӣ ба талаботи меъёри, аз ҷумла ба талаботи санадҳои Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Татбиқи феҳристҳои санчишии аудити дохилӣ ба хоҳири назорати дақиқи шартномаҳо байни корхонаи сайёҳӣ ва сайёҳон саҳеҳии бақайдгирии ҳуҷҷатҳоро ба таври назаррас афзоиш медиҳад ва шаффофии ҳисоботи молиявиро таъмин мекунад [5; 6].

Барои тақмили низоми баҳисобгирии муҳосибӣ, тавсия дода мешавад, ки амсилаи ташкили аудити дохилӣ мувофиқ ба андозаи корхонаи сайёҳӣ интихоб карда шавад [1; 4 14].

– барои корхонаҳои калон: таъсиси воҳиди сохтори мустақили аудити дохилӣ, ки бевосита ба роҳбарият тобеъ ва ҳисоботдиҳанда мебошад. Ин воҳиди сохторӣ (хадамот ё шуъба) масъули назорати равандҳои молиявӣ аз лаҳзаи қабули фармоиш то ҳисобикунии ниҳой бо шарикони тичоратӣ (меҳмонхона, ширкати ҳавопаймӣ, ташкилоти нақлиётӣ, ороишгоҳ ва дигар муассисаҳои фароғатӣ солимгардонӣ) мебошад [12].

– барои корхонаҳои хурду миёна: истифода аз усули «санчиши чорсӯ» ё супоридани вазифаҳои назоратӣ ба аутсорсинг тавсия дода мешавад. Дар ин амсила ба дақиқии инъикос кардани даромад аз хизматрасониҳои роҳбаладӣ, нақлиётӣ ва ташрифоварӣ дар феҳристҳои баҳисобгирӣ таъкид карда мешавад. Корбурди усули «санчиши чорсӯ» дар корхонаҳои сайёҳӣ маънои муқоисаи маълумот аз шуъбаҳои гуногунро барои тасдиқи дурустии иттилооти молиявӣ дорад. Зеро, вазифаҳои назоратӣ дар байни кормандони шуъбаҳои гуногун тақсим карда мешаванд (масалан, муҳосибот маълумоти шуъбаи амалиётро месанҷад, ё баръакс), ё ин ки маълумот аз манбаъҳои гуногуни мустақил муқоиса карда мешаванд (иктибоси бонк – ҳисоботи агент – маълумоти нармафзори 1С). Дар ин маврид, иттилооте, ки дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ сабт шудааст, бо ҳуҷҷатҳои амалиётӣ (ба монанди шартномаҳо бо меҳмонхонаҳо ва ҳисобнома-фактураҳои ширкатҳои ҳавопаймӣ) муқоиса карда мешавад. Ин амал имкон медиҳад, ки ҳама гуна номувофиқатиҳо дар баҳисобгирии даромад ва хароҷот дар марҳилаи аввалӣ ошкор карда шаванд ва аз содир шудани хатоҳо дар ҳисоботи ниҳойи молиявӣ пешгирӣ карда шавад [5, с. 150].

Ҳамин тариқ, воситаҳои аудити дохилӣ имкон медиҳанд, ки «номувофиқатиҳо ва хатоҳои эҳтимолӣ, ки метавонанд боиси таҳрифи ҳисоботи молиявӣ гарданд, зуд ошкор карда шаванд, инчунин хавфҳои имконпазири молиявӣ пешгирӣ карда шаванд. Ғайр аз ин, аудиторҳои дохилӣ раванди доимии мониторингро таъмин намуда, арзёбӣ мекунанд, ки низоми назорати дохилӣ хавфҳоро то чӣ андоза самаранок идора ва аз хатоҳои эҳтимолӣ дар ҳисобот пешгирӣ мекунад» [4, с. 104].

Татбиқи ин амсилаҳо боиси табдили низоми баҳисобгирии муҳосибӣ аз ҳолати «бақайдгирии ғайрифаъоли рӯйдодҳо» ба ҳолати «идоракунии фаъоли молиявӣ» мегардад, ки бевосита ба баланд шудани сифати ҳисоботи молиявӣ ва ҳисоботи андоз таъсир мерасонад [1; 6; 7].

Дар раванди таҳқиқот, барои исботи фарзияи пешбинишуда арзёбии воқеъинонаи таъсири аудити дохилӣ ба самаранокии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлили муқоисавӣ гузаронида шуд. Яъне амсилаи муқоисавӣ байни низоми анъанавии баҳисобгирии муҳосибӣ ва низоми мучахҳаз бо аудити дохилӣ таҳия ва истифода шуд. Ҳангоми таҳлил нишондиҳандаҳои асосии самаранокӣ пеш аз ва баъд аз таъсиси механизмҳои назоратӣ баррасӣ шуданд (ҷадвали 1).

Маълумоти дар ҷадвал овардашуда нишон медиҳанд, ки гузариш аз низоми анъанавии баҳисобгирии муҳосибӣ ба низоми мучахҳаз бо аудити дохилӣ боиси беҳбудии назарраси сифати иттилооти молиявӣ мегардад. Тавре ки дида мешавад, беҳбудии бузургтарин дар самтҳои идоракунии хароҷот ва риояи СБҲМ ба даст омадааст, ки ин фарзияи моро дар бораи нақши калидии аудит дар шаффофии молиявии корхонаҳои соҳаи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита тасдиқ мекунад.

Чадвали 1. Таҳлили муқоисавии нишондиҳандаҳои самаранокии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои сайёҳӣ

Нишондиҳандаи арзёбӣ	Низоми анъанавӣ (бе аудити дохилӣ)	Низоми пешниҳодшаванда (бо аудити дохилӣ)
Дақиқии ташаққули арзиши асли	Миёна (хатоҳо дар тақсимои хароҷоти ғайримустақим)	Баланд (тақсимои дақиқ ба ҳар як маҳсулоти сайёҳӣ)
Шаффофии ҳисобот	Хавфи баланди ҷаримаҳои андозӣ аз сабаби камбудӣҳо дар ҷуҷатҳои аввалӣ	Хавфи паст ба тӯфайли назорати пешакии ҳуҷҷатҳо
Назорати амалиё бо асёр	Ошкор кардани фарқҳои қурбӣ танҳо дар охири давра	Мониторинг ва муқоисаи ҳисобикуниҳои асёри дар вақти воқеӣ
Мувофиқат бо СБҲМ	Расмӣ (эҳтимолияти баланди эродҳо аз ҷониби аудиторҳои берунӣ)	Соҳторӣ (риояи пурраи методологияи баҳисобгирӣ)

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [3; 7; 12; 14]

Дар баробари ин, мо таҳлили омории маълумоти молиявии 10 корхонаи сайёҳии шаҳри Душанберо дар солҳои 2024 ва 2025 гузаронидем. Арзёбии хатоҳо дар ду марҳила анҷом дода шуд:

1. Марҳилаи пеш аз татбиқи аудити дохилӣ (моҳҳои май-сентябри соли 2024).
2. Марҳилаи пас аз татбиқи амсилаи озмоишии аудити дохилӣ (моҳҳои май-сентябри соли 2025).

Дар ин маврид, барои ҳисобкуниҳо се гурӯҳи асосии хатоҳо фаро гирифта шуданд: шумораи хатоҳо ҳангоми бақайдгирии қурби асёр, таснифоти хароҷот ва сифати ҳуҷҷатҳои аввалӣ.

Сатҳи коҳиши хатоҳо бо истифода аз формулаи зерин ҳисоб карда шуд:

$$K_x = \frac{X_{\text{пеш}} - X_{\text{пас}}}{X_{\text{пеш}}} \times 100\%,$$

дар ин ҷо: K_x – сатҳи коҳиши хатоҳо, бо %; $X_{\text{пеш}}$ – шумораи хатоҳои пеш аз татбиқи аудити дохилӣ ошкоршуда; $X_{\text{пас}}$ – шумораи хатоҳои пас аз татбиқи аудити дохилӣ ошкоршуда.

Натиҷаҳо нишон доданд, ки дар баҳши амалиёт бо асёри хоричӣ, сатҳи хатоҳо дар давоми ду давраи шашмоҳа – май-сентябри соли 2024 (давраи пеш аз татбиқи низоми аудити дохилӣ) ва май-сентябри соли 2025 (давраи пас аз татбиқи низоми аудити дохилӣ) аз 42 ҳолат то 12 ҳолат коҳиш ёфтааст (71,4%). Дар ҳамин давраҳои таҳлилии сатҳи коҳиши хатоҳо дар баҳши таснифоти хароҷоти маҳсулоти сайёҳӣ (ҳисобкунии арзиши асли) 8,6% ва дар ҳуҷҷатҳои аввалӣ 48,6% кам шудааст. Ин тағйирот 38,5% беҳбудиро дар дақиқии умумии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ нишон медиҳад.

Тафсилоти ин ҳисобкуниҳо дар чадвали 2 оварда шудааст.

Чадвали 2. Ҳисобкунии сатҳи коҳиши хатоҳо дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ (дар асоси хостагирӣ)

Гурӯҳи хатоҳо	$X_{\text{пеш}}$	$X_{\text{пас}}$	Сатҳи коҳиш, %
Хатоҳо дар баҳисобгирии қурби асёр ва азнавбаҳодихӣ	42	12	71,4%
Хатоҳо дар таснифоти хароҷот (арзиши асли)	58	53	8,6%
Хатоҳо дар ҳуҷҷатҳои аввалӣ	35	18	48,6%
Ҷамағӣ	135	83	38,5%

Сарчашма: ҳисобкуниҳои муаллиф

Таҳлили маълумоти чадвали 2 самаранокии назарраси низоми аудити дохилиро дар корхонаҳои сайёҳии ба таҳлил фарогирифташудаи шаҳри Душанбе нишон медиҳад. Кам шудани хатоҳои умумӣ аз 135 то 83 (38,5%) исбот мекунад, ки мониторинги доимии давраи баҳисобгирӣ камбудии низомро муайян ва ислоҳ мекунад.

Нуктаи муҳим дар ин натиҷаҳо гуногунрангии беҳбудӣ дар гурӯҳҳои гуногуни хатоҳо аст: дар ҳоле ки аудити дохилӣ дар ислоҳи хатоҳои марбут ба қурби асёр ва ҳуччатҳои аввалӣ (масалан, роҳхатҳои сайёҳӣ, ҳисобнома-фактураҳо) хеле муассир буд, вақт ва омӯзиши бештар барои кормандони баҳисобгирӣ дар соҳаи таснифоти хароҷот эҳсос мешуд. Ин вазъ шаҳодат аз он медиҳад, ки дар корхонаҳои сайёҳии ба таҳқиқ фарогирифташуда низоми баҳисобгирии идоракунӣ (баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши асли) хуб ба роҳ монда нашудааст. Бо вучуди ин, беҳбудии умумии дақиқии маълумот фарзияи таҳқиқотро тасдиқ мекунад: аудити дохилӣ рӯкни асосии шаффофии ҳисоботи молиявӣ дар корхонаҳои соҳаи сайёҳӣ мебошад.

Муҳокимаи натиҷаҳо. Ҳадафи асосии таҳқиқот арзёбии нақши аудити дохилӣ дар беҳтар кардани сифати ҳисоботи молиявӣ дар корхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Натиҷаҳо ба таври возеҳ нишон медиҳанд, ки фарзияи аввалии таҳқиқот, ки таъсири мустақими механизмҳои назорат ба шаффофии ҳисоботи молиявӣ буд, тасдиқ шудааст. Ба андозаи 38,5% коҳиши умумии хатоҳо на танҳо як муваффақияти омӯрӣ аст, балки инчунин аз табилии амсилаи баҳисобгирии муҳосибӣ аз ҳолати «бақайдгирии ғайрифаволи рӯйдодҳо» ба ҳолати «идоракунӣ фаволи молиявӣ» шаҳодат медиҳад.

Ин натиҷаҳо дар шароити татбиқи СБҲМ дар корхонаҳои соҳаи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти хоса доранд. Дар ҳоле ки бисёре аз корхонаҳои сайёҳӣ бо мушкилоти риоя накардани қоидаҳои меъёрии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва оморасозии ҳисоботи молиявӣ рӯ ба рӯ мешаванд, амсилаи пешниҳодкардаи мо нишон дод, ки аудити дохилӣ метавонад ҳамчун воситаи риояи қоидаҳо амал кунад ва ҳолиҳои байни қоидаҳои миллии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва стандартҳои байналмилалиро пур кунад.

Таҳлили муфассал нишон медиҳад, ки сатҳи беҳбудӣ дар бахшҳои гуногун яқсон нест. Муваффақияти назаррас дар назорати амалиёт бо асёри хориҷӣ (71,4%) метавонад бо хусусиятҳои хоси бозори сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва назорати қатъии амалиёти асёрий аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон шарҳ дода шавад. Аудити дохилӣ дар ин бахш ҳамчун «фишанги риояи қоидаҳо» амал мекунад ва шаффофиро дар баҳисобгирии амалиёт бо асёр, аз ҷумла дар табилии асёр, ки яке аз соҳаҳои мураккабтарини баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои сайёҳӣ мебошад, таъмин мекунад.

Аммо, нуктаи баҳсбарангез беҳбудии ночиз дар бахши таснифоти хароҷот (8,6%) мебошад. Ин натиҷа бо таҳқиқоти шабеҳ дар мамлакатҳои минтақа (Осиёи Марказӣ) мувофиқ аст ва нишон медиҳад, ки ислоҳи «арзиши асли» дар корхонаҳои сайёҳӣ, ҳатто бо истифода аз воситаҳои аудити дохилӣ, аз сабаби бисёрии намудҳои хизматрасонӣ (нақлиёт, манзил, хӯрокворӣ) ва ноустувории мавсимӣ душвор аст. Ин зарурати истифодаи нармафзори махсуси баҳисобгирии муҳосибиро илова бар воситаҳои муосири аудити дохилӣ таъкид мекунад.

Ҳамчунин, сатҳи беҳбудӣ ба андозаи 48,6% дар оморасозии ҳуччатҳои аввалӣ нишон медиҳад, ки мониторинги дохилӣ метавонад хавфҳои андозро самаранок коҳиш диҳад. Ин ҳулоса бо Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки ба шаффофӣ ва рақамикунӣ дар соҳаи сайёҳӣ таъкид мекунад, комилан мувофиқ аст.

Маҳдудияти таҳқиқот. Бо вучуди натиҷаҳои мусбат, таҳқиқот маҳдудиятҳои низ дорад, ки бояд ба назар гирифта шаванд. Аввалан, таваҷҷуҳи асосӣ ба корхонаҳои калон ва миёнаи дар шаҳри Душанбе ғаволияткунанда равона карда шудааст, дар ҳоле ки корхонаҳои хурд дар минтақаҳои дурдаст метавонанд дар татбиқи аудити дохилӣ аз сабаби набудани кормандони махсус натиҷаҳои гуногун ба даст оранд. Дуюм, омили инсонӣ ва сатҳи дониши техникаи муҳосибон дар муваффақияти амсилаи истифодашуда нақши ҳалкунанда доранд.

Аз нуктаи назари амалӣ, тавсия дода мешавад, ки Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон стандартҳои ҳадди ақалро барои назорат ва аудити дохилӣ дар соҳаи сайёҳӣ таҳия

кунанд. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки пайваст кардани натиҷаҳои аудити дохилӣ бо низомҳои ҳавасмандкунии кормандони муҳосибот метавонад ангезаро барои кам кардани хатоҳои афзоиш диҳад. Ниҳоят, тавсия дода мешавад, ки таҳқиқоти оянда ба ворид кардани зехни сунъӣ ба раванди аудити дохилӣ дар корхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои кам кардани хатоҳои инсонӣ дар баҳши «баҳисобгирии хароҷот» тамаркуз кунанд.

Хулоса. Дар таҳқиқоти мазкур нақш ва мавқеи аудити дохилӣ дар тақмили низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Дар асоси натиҷаҳои бадастомада метавон хулоса кард, ки аудити дохилӣ на танҳо воситаи мониторинг, балки омили стратегӣ дар баланд бардоштани сатҳи шаффофии молиявӣ ва мутобиқат ба стандартҳои байналмилалӣ (СБҲМ) низ мебошад.

Зикри мухтасари натиҷаҳои асосии таҳқиқот чунин аст:

1. Таъсиси ҳадамоти аудити дохилӣ ва корбурди воситаҳои он дар корхонаҳои сайёҳӣ боиси коҳиши умумии хатоҳои дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ба андозаи 38,5% гардид.

2. Самаранокии бештар дар самтҳои баҳисобгирии амалиёт бо асъори хоричӣ (71,4% коҳиши хатоҳои) ва идоракунии ҳуҷҷатҳои аввалӣ (48,6%) мушоҳида шуд, ки аз иқтисори баланди ин бахшҳо барои рақамикунонӣ ва назорати муназзам шаҳодат медиҳад. 3. Исбот карда шудааст, ки аудити дохилӣ амнияти молиявии корхонаҳои сайёҳиро аз ноустувории бозор тавассути коҳиш додани хавфҳои андоз ва бештар кардани сифати оморасозии ҳисоботи молиявӣ таъмин мекунад.

Дар ниҳоят, тавсия дода мешавад, ки вазоратҳо ва муассисаҳои дахлдори Ҷумҳурии Тоҷикистон пойгоҳи меъёрию ҳуқуқиро барои тақвияти қори ҳадамоти аудити дохилӣ дар баҳши хусусӣ таҳия намуда, ҳамчунин барномаҳои омӯзишии пайвастаро барои муҳосибоне, ки дар соҳаи сайёҳӣ кор мекунанд, роҳандозӣ намоянд. Ин тадбирҳо қадами муҳим барои ноил шудан ба ҳадафҳои Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 хоҳанд буд.

АДАБИЁТ:

1. Абдулмуминзода, Н.А. Управленческий контроль в системе управленческого учета / Н.А. Абдулмуминзода, Ф.Д. Зокирова // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2022. – № 3-2(38). – С. 30-35
2. Евдокимова А.В., Пашкина И.Н. Внутренний аудит и контроль финансово-хозяйственной деятельности организации. Практическое пособие / А.В. Евдокимова, И.Н. Пашкина. – М.: Дашков и Ко, 2009. – 325 с.
3. Каримов, Б.Х. Практические аспекты формирования внутреннего контроля в субъектах предпринимательства Республики Таджикистан / Б.Х. Каримов // Экономика предприятий, регионов, стран: актуальные вопросы и современные аспекты: сборник статей XII Международной научно-практической конференции, Пенза, 05 декабря 2023 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2023. – С. 39-43
4. Каримов, Б.Х. Развитие внутреннего контроля для обеспечения достоверности финансовой отчетности и снижения рисков ее искажения / Б.Х. Каримов // Актуальные вопросы современной науки : сборник статей XX Международной научно-практической конференции, Пенза, 10 марта 2025 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2025. – С. 100-105
5. Каримов, Б.Х. Формирование системы бухгалтерского учета и организация бухгалтерской работы в экономических субъектах / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримиев // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2024. – № 3(53). – С. 150-156
6. Каримов, Б.Х. Хусусиятҳои баҳисобгирӣ ва аудити дохилии андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ / Б.Х. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 8. – С. 121-130
7. Каримов, Б.Х. Ҷанбаҳои амалии ташкили назорати дохилӣ дар субъектҳои соҳибдорӣ / Б.Х. Каримов // Экономика и туризм: тенденции и перспективы. – 2024. – № 1(1). – С. 93-104

8. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: https://andoz.tj/docs/kodex/Tax-Code__17_12_2025-RT_tj.pdf
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://mmk.tj/content/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-баҳисобгирии-муҳосибӣ-ва-ҳисоботи-молиявӣ>
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://mmk.tj/content/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-сайёҳӣ>
11. Остаев, Г.Я. Особенности внутреннего аудита информационной системы бухгалтерского учета / Г.Я. Остаев, Г.Р. Алборов, М.К. Джикия [и др.] // Бухучет в сельском хозяйстве. – 2025. – Т. 22, № 12(268). – С. 963-972
12. Рахимов, С.Х. Оценка влияния глобализации на внедрение инновационных технологий в гостиничном бизнесе / С.Х. Рахимов, Б.Х. Каримов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2020. – № 1(30). – С. 116-122
13. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <https://ctd.tj/2023/09/22/стратегияи-рушди-сайёҳӣ-дар-ҷумҳурии/>
14. Хушвахтзода Қ.Х., Тоҳирова Р.С., Каримов Б.Х. Аудити дохилӣ. Китоби дарсӣ / Қ.Х. Хушвахтзода, Р.С. Тоҳирова, Б.Х. Каримов. – Душанбе: Ирфон, 2022. – 420 с.
15. Янковская, Д.Г. Значение аналитических процедур в рамках внутреннего аудита в системе контрольных функций бухгалтерского учета и анализа / Д.Г. Янковская, А.А. Бикбулатов, А.А. Кушакова // Финансовая экономика. – 2019. – № 6. – С. 594-597

УДК 004:330.341.1

АРЗИШИ ИТТИЛООТ ДАР ҶАҲОНИ РАҚАМӢ: ТАЪСИРИ ОН БА ИННОВАТСИЯ ВА ИҚТИСОДИЁТ

Қурбонов Махмарасул Абдуқодирович

Н.и.и., дотсенти кафедраи идоракунии молияи давлатӣ ва иқтисоди рақамии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Тел.: (+992) 936-00-01-86. E-mail: kmahmarasul@gmail.com

Аннотатсия. Ба ҳамагон маълум аст, ки технологияҳои иттилоотӣ иртибоотӣ ва рақамикунонии соҳаҳо бо босуръат рушд намуда истодаанд ва бисёре аз мутафаккирон таъкид менамоянд, ки иттилоот ба як захираи муҳими иқтисоди рақамӣ мубаддал гаштааст. Мисол, бо гузариши ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт ба рақамикунонӣ, захираҳои иттилоотӣ дар баробари захираҳои анъанавӣ, ба монанди меҳнат, сармоя, замин ва захираҳои иқтисодӣ ҳамчун асосии омилҳои истеҳсолот амал менамояд.

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои иттилоот ҳамчун муҳарики инноватсия, таҳияи сохтори амсилаи концептуалии иттилооти инноватсионӣ, таъсири иттилоот ба ҳосилнокии истеҳсолот ва бозори меҳнат, робитаи иттилоотӣ ва ҳадди ақал намудани равандҳои қорӣи ширкатҳо бо воситаи системаҳои иттилоотии идоракунии ERP, методикаи (усули) муайянкунии арзиши иқтисодии иттилоот, нақшай пайваस्ताгии методологияи баҳодиҳии арзиши иттилоот ҳамчун сарчашмаи иқтисодӣ, нақши иттилоот дар шароити ҷаҳонишавӣ, нобаробарии рақамӣ, иттилоот ва некӯаҳолии ҷамъиятӣ ва таҳияи комплекси таҳлиливу назоратии равандҳои рақамӣ бо таъя ба хизматрасониҳои иттилоотӣ ва ҳамгироии технологӣ баррасӣ гаштааст.

Калидвожаҳо: арзиш, иттилоот, ҷаҳони рақамӣ, рақамикунонӣ, инноватсия, хизматрасонии иттилоотӣ, амсила, некӯаҳоли, алоқа, иқтисоди рақамӣ, захираҳои иқтисодӣ, захираҳои иттилоотӣ, техника ва технология, қонун, ҳифзи иттилоот, моликияти зеҳнӣ, нобаробарии рақамӣ.

ЦЕННОСТЬ ИНФОРМАЦИИ В ЦИФРОВОМ МИРЕ: ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИННОВАЦИИ И ЭКОНОМИКУ

Курбонов Махмарасул Абдукодирович

К.н.и., доцент кафедры государственного управления финансами и цифровой экономики
Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.

Тел.: (+992) 936-00-01-86. E-mail: kmahmarasul@gmail.com

Аннотация. Общеизвестно, что информационно-коммуникационные технологии и процессы цифровизации отраслей развиваются стремительными темпами, и многие исследователи подчёркивают, что информация превратилась в один из ключевых ресурсов цифровой экономики. В частности, по мере перехода всех отраслей экономики к цифровизации информационные ресурсы, наряду с традиционными факторами, такими как труд, капитал, земля и другие экономические ресурсы, начинают выполнять роль базовых факторов производства.

В данной статье рассматриваются вопросы информации как движущей силы инноваций, формирования структуры концептуальной модели инновационной информации, влияния информации на производительность труда и рынок труда, информационного взаимодействия и минимизации бизнес-процессов компаний посредством использования корпоративных информационных систем управления (ERP), методики определения экономической ценности информации, построения схемы взаимосвязи методологии оценки стоимости информации как экономического ресурса, роли информации в условиях глобализации, цифрового неравенства, взаимосвязи информации и общественного благосостояния, а также разработки аналитико-контрольного комплекса цифровых процессов на основе информационных услуг и технологической интеграции.

Ключевые слова: ценность, информация, цифровой мир, цифровизация, инновации, информационные услуги, модель, благосостояние, коммуникация, цифровая экономика, экономические ресурсы, информационные ресурсы, техника и технологии, право, защита информации, интеллектуальная собственность, цифровое неравенство.

THE VALUE OF INFORMATION IN THE DIGITAL WORLD: ITS IMPACT ON INNOVATION AND THE ECONOMY

Qurbonov Mahmarasul Abdukodirovich

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Public Finance Management and Digital Economy, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Tel.: (+9920 936-00-01-86. E-mail: kmahmarasul@gmail.com

Abstract. It is widely acknowledged that information and communication technologies and the digitalization of economic sectors are developing at a rapid pace. Many scholars emphasize that information has become one of the most important resources of the digital economy. As economic sectors increasingly shift toward digitalization, information resources, alongside traditional factors such as labor, capital, land, and other economic resources, function as fundamental factors of production.

This article examines information as a driving force of innovation, the development of a conceptual framework for innovative information, the impact of information on production efficiency and the labor market, information interaction and the minimization of corporate business processes through enterprise resource planning (ERP) systems, methodologies for determining the economic value of information, the structural linkage of valuation methodologies for information as an economic resource, the role of information in the context of globalization, digital inequality, the relationship between information and social well-being, as well as the development of an analytical and monitoring framework for digital processes based on information services and technological integration.

Keywords: value, information, digital world, digitalization, innovation, information services, model, well-being, communication, digital economy, economic resources, information resources, engineering and technology, law, information security, intellectual property, digital divide.

Мубрамии таҳқиқот. Дар шароити муосири рушди ҷомеаи иттилоотӣ ва густариши равандҳои рақамикунӣ, иттилоот ба яке аз захираҳои муҳимтарини иқтисодӣ табдил ёфтааст. Пешрафти босуръати ТИИ, афзоиши ҳаҷми маълумот, рушди зеҳни сунъӣ ва паҳншавии низомҳои рақамӣ дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт боис гардидааст, ки иттилоот ҳамчун омили муҳими истеҳсолот ва манбаи ташаккули инноватсия баррасӣ гардад. Дар чунин шароит арзиши иқтисодии иттилоот на танҳо дар ташаккули дониш, балки дар баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, идоракунии ва рақобатпазирии иқтисодӣ низ нақши калидӣ мебозад.

Ҳамзамон, дар раванди гузариш ба иқтисоди рақамӣ масъалаҳои муайян намудани арзиши воқеии иттилоот, истифодаи самараноки он дар равандҳои идоракунии ва истеҳсолот, инчунин коҳиши нобаробарии рақамӣ аҳамияти махсус пайдо менамоянд. Бо вучуди афзоиши тадқиқот дар ин самт, масъалаи таҳлили ҳамаҷонибаи таъсири иттилоот ба инноватсия, бозори меҳнат ва самаранокии фаъолияти иқтисодӣ то ҳол ба омӯзиши амиқ ниёз дорад. Аз ин рӯ, таҳқиқи арзиши иттилоот дар ҷаҳони рақамӣ ва муайян намудани таъсири он ба рушди иқтисодӣ масъалаи мубрами илмӣ ва амалӣ ба ҳисоб меравад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асоси назариявии таҳқиқот ба назарияҳои иқтисодии иттилоотӣ, иқтисоди дониш, иқтисоди рақамӣ ва назарияи инноватсия таъсир менамояд. Дар доираи ин назарияҳо иттилоот ҳамчун захираи стратегӣ ва омили муҳими истеҳсолот баррасӣ мегардад, ки метавонад дар баробари меҳнат, сармоя ва замин ба баланд гардидани ҳосилнокии истеҳсолот мусоидат намояд. Инчунин, назарияи ҷомеаи иттилоотӣ ва консепсияи иқтисоди дониш асос мегузорад, ки дар шароити муосир иттилоот ва дониш ба сарчашмаи асосии рушди технологӣ ва инноватсионӣ мубаддал мегарданд.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқот муайян намудани арзиши иқтисодии иттилоот дар шароити рушди иқтисоди рақамӣ ва таҳлили таъсири он ба рушди инноватсия, баланд гардидани самаранокии истеҳсолот ва рушди иқтисодӣ мебошад.

Фарзияи таҳқиқот. Фарзияи таҳқиқот аз он иборат аст, ки дар шароити рақамикунӣ иқтисодиёт иттилоот ба як захираи асосии рушди инноватсия ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти иқтисодӣ табдил ёфта, истифодаи самаранокии ТИИ ва системаҳои идоракунии рақамӣ метавонад ба беҳтар гардидани равандҳои истеҳсолӣ, рушди бозори меҳнат ва баланд шудани рақобатпазирии иқтисодӣ мусоидат намояд.

Усулҳои таҳқиқот. Дар ҷараёни таҳқиқот маҷмӯи усулҳои илмӣ таҳлил истифода гардидааст. Аз ҷумла, усулҳои таҳлили муқоисавӣ, таҳлили низомӣ, усули таҳлили иқтисодӣ, усули амсилабандии концептуалӣ ва усулҳои таҳлили маълумот истифода шуданд. Ҳамчунин усулҳои ҷамъбасти маълумот, таҳлили манбаъҳои илмӣ, таҳлили омӯриш ва усулҳои муқоисавии таҷрибаи хориҷӣ барои муайян намудани нақши иттилоот дар рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия ба кор бурда шуданд.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Масъалаҳои рушди иқтисоди рақамӣ, нақши иттилоот ҳамчун захираи иқтисодӣ ва таъсири он ба равандҳои инноватсионӣ дар асарҳои як қатор муҳаққиқони хориҷӣ мавриди омӯзиши амиқ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, масъалаҳои идоракунии инноватсия дар шароити трансформатсияи рақамӣ, истифодаи ТИИ дар идоракунии минтақаҳо ва таъсири иқтисоди рақамӣ ба рушди иқтисодӣ дар қорҳои А.С. Евсеев, Н.В. Морозова ва И.А. Васильева [3], Бражников, М.А. Сафронов, Е.Г. Мельников М.А. [2], [6], баррасӣ шудаанд. Ҳамчунин, масъалаҳои истифодаи таҳлили пешгӯишаванда дар саноат ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот бо истифода аз ТИИ дар манбаъҳои таҳлилий ва илмӣ таҳқиқ гардидаанд [8], [4], [10].

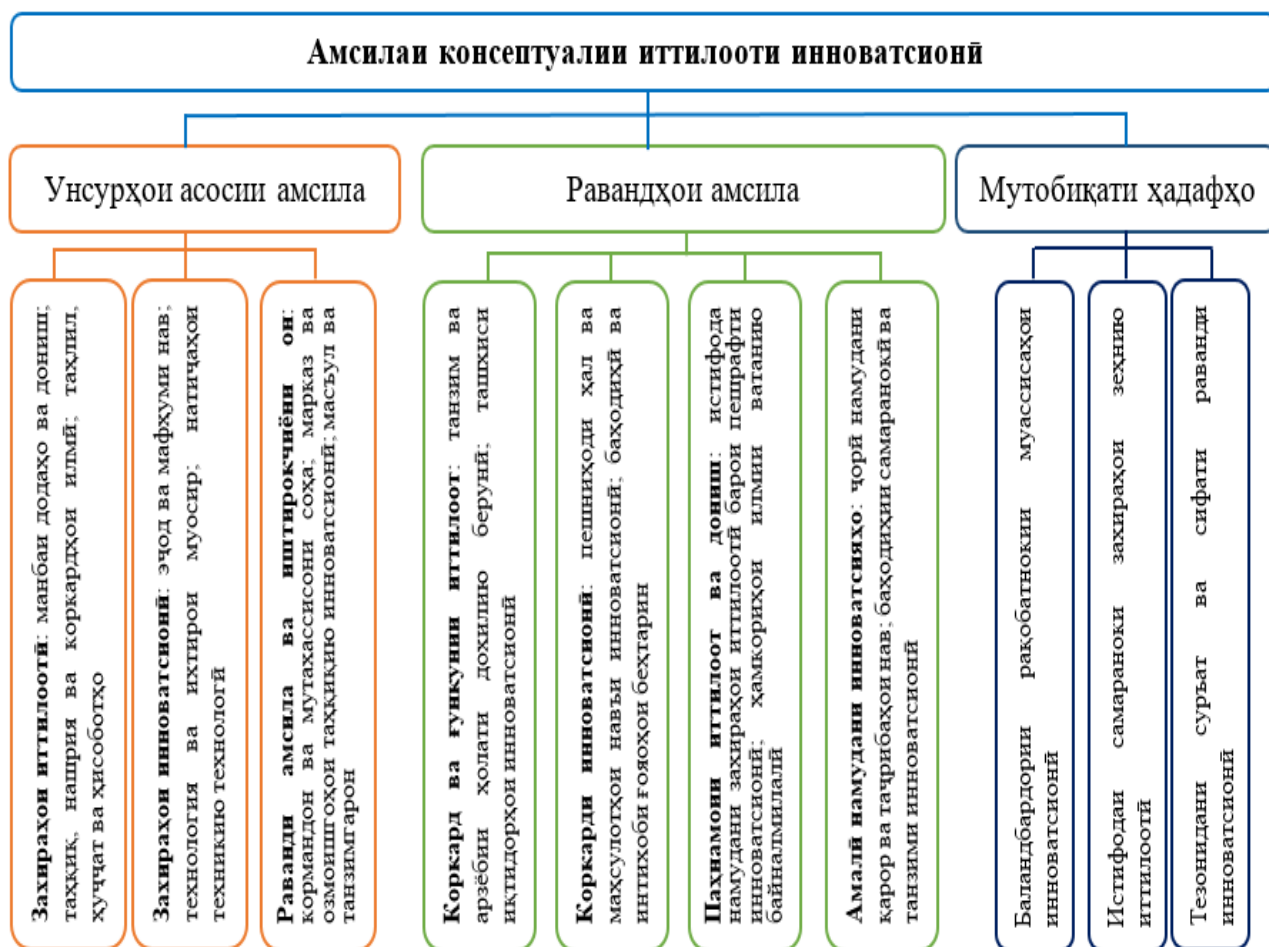
Дар баробари ин, муҳаққиқони ватанӣ низ ба омӯзиши масъалаҳои рушди иқтисоди рақамӣ, истифодаи ТИИ ва хизматрасониҳои рақамӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир намудаанд. Аз ҷумла, М.А. Қурбонов ва Ш. Исмаилов [5], Рустам Гулов [11], таҷрибаи хориҷии пешниҳоди хизматрасониҳои маиширо дар шароити рақамикунӣ иқтисодиёт таҳлил намудаанд.

Ҳамчунин, дар як қатор манбаъҳои таҳлиلى масъалаҳои рушди инфрасохтори рақамӣ, густариши имкониятҳои пайваستшавӣ ва коҳиш додани нобаробарии рақамӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд [7; 9].

Мухтавои асосӣ. Вобаста ба рушди техникаю технологии иқтисоди рақамӣ, бештари ақидаи олимон дар он аст, ки дар рушди иқтисоди муосир иттилоот яке аз захираҳои зарурӣ шуморида мешавад, мисол дар шароити гузариш ба рақамикунони соҳаҳо захираҳои иттилоотӣ дар қатори дигар захираҳо (меҳнатӣ, сармоя ва замин) асоси истехсолот мебошад. Дар илми иқтисоди рақамӣ асимметрияи иттилоотӣ низ ҷой дошта, рӯйдодест, ки ҳангоми муомилот яке аз тарафҳо иттилооти зиёд ва саҳеҳ нисбат ба шарикӣ худ дорад ва дар ҳолати мазкур метавонад ба тақсимои ноадолатонаи захираҳо оварда расонад. Аз ин рӯ, баррасии муносибати байни иттилоот ва инноватсия дар раванди ташаккули иқтисоди рақамӣ аҳамияти вижа дорад.

Иттилоот ва инноватсия. Дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ, рушду эҷоди маҳсулотҳои рақамӣ инноватсионӣ иттилоот сарчашмаи асосӣ ҳисобида мешавад. Чунончи дар таҳқиқоти илмӣ, қабули қарорҳои саҳеҳ ва сохтани маҳсулотҳои рақамӣ инноватсионӣ ба воситаи техникаю технологияю муосир, иттилоот ҳамчун ашёи аввалиндараҷа хизмат мерасонад. Дастраснамоии иттилоот ба таҳқиқотчиён, олимон, соҳибкорону мутахассисони марбут ба соҳа имконияти рушди лоиҳаҳо ва ҳавасмандии онҳо мусоидат менамояд. Вориднамоии иттилоот ба воситаи технологияҳои рақамӣ дар олами маҷозӣ (Big Data, AI, blockchain ва IoT) имконияти медиҳад, ки пешгӯиҳои илмӣ ва самаранокии равандҳои инноватсиониро ҳадди ақал намоянд.

Дар замони муосир рақобатпазирии пешниҳоди хизматрасониҳо маҳсулоти рақамӣ аз суръати дастрасӣ ва дақиқии иттилоот вобастагӣ доранд. Барои пурра сарфаҳм рафтани иттилооти инноватсионӣ мо амсилаи концептуалии онро пешниҳод менамоем (**Расми 1**).

Расми 1. Сохтори амсилаи концептуалии иттилооти инноватсионӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [3, с.54-61]

Амсилаи концептуалии иттилооти инноватсионӣ барои дуруст дарк намудани омилҳои таъсиррасон ва судмандии иттилооту инноватсия барои баҳрамандшавии ҳадафҳои стратегӣ хизмат мерасонад. Фарз намоем, ки муассиса пардохтҳои хизматрасониҳоро ба воситаи замимаи мобилӣ пешниҳод менамояд. Дар ҳолати мазкур амсилаи концептуалии иттилооти инноватсионӣ барои созон додани ҷамъоварӣ ва талаботҳои истифодабарандагон, таҳқиқи техникаю технологияи воридоти инноватсия, таҳияи танзими лоиҳаи инноватсионӣ, масалан зеҳни сунӣ, хизмат мерасонад.

Иттилоот ва ҳосилнокӣ. Иттилоот ва имконияти техникаю технологияи имрӯза барои тағйирнамоии равишҳои классикӣ ва баланднамоии ҳосилнокии танзими равишҳо мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Рақамикунонӣ ва худкорсозӣ тавасути нармафзорҳои компютерӣ, ба кормандон имкон медиҳад, ки ба корҳои аввалиндараҷа машғул шуда, бештар қувваи худро ба таҳлил ва навоарӣ сарф намоянд.

Мисол, шабака ва ашёҳои интернетӣ имкон медиҳанд, ки мутахассисонро тариқи фосилавӣ бо хароҷоти кам ба корҳо ҷалб намуда, мушкилоти норасоии кадриро бартараф намоем.

Технологияҳои муосир ба монанди интернет ашё имконият медиҳад, ки таҷҳизотҳои истеҳсоли тариқи шабакавӣ доимо дар назорат бошанд, мушкилотҳои онҳо ояндабинӣ ва дар муҳлати ками вақт бартараф карда шаванд. Ташкилотҳое, ки чунин низомҳоро истифода менамоянд, имконияти хароҷоти таъмири техникаро то 20–30% [8] коҳиш намуда, самаранокии кори таҷҳизотро то 10–15% [2] афзоиш диҳад.

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки маблағгузориҳои технологияҳои иттилоотӣ ҳосилнокии раванди корӣ таъсири мусбӣ мерасонад.

Барои беҳтар намудани робитаи иттилоотӣ ва ҳадди ақал намудани равандҳои корӣ ширкатҳои пешрафтаи хориҷӣ системаҳои иттилоотии идоракуни (СИИ)-ро истифода менамоянд, ки он имконияти автоматикунории равандҳоро мусоидат намуда, ҳосилнокии истеҳсолиро самаранок менамояд. Ба сифати мисол мо имкониятҳои низоми ERP таҳлил менамоем, низоми мазкур ба истифодабаранда имконияти танзими масъалаҳои иттилооти молиявӣ, логистикӣ, зихираҳою истеҳсоли ва кадриро дар як платформа фароҳам меоварад. Низоми ERP ба ширкатҳо коҳиши хароҷотҳо, аз байн бурдани такрории иттилооту фармонҳо ва муайянкунии хатарҳои раванди кориро кӯмак мерасонад.

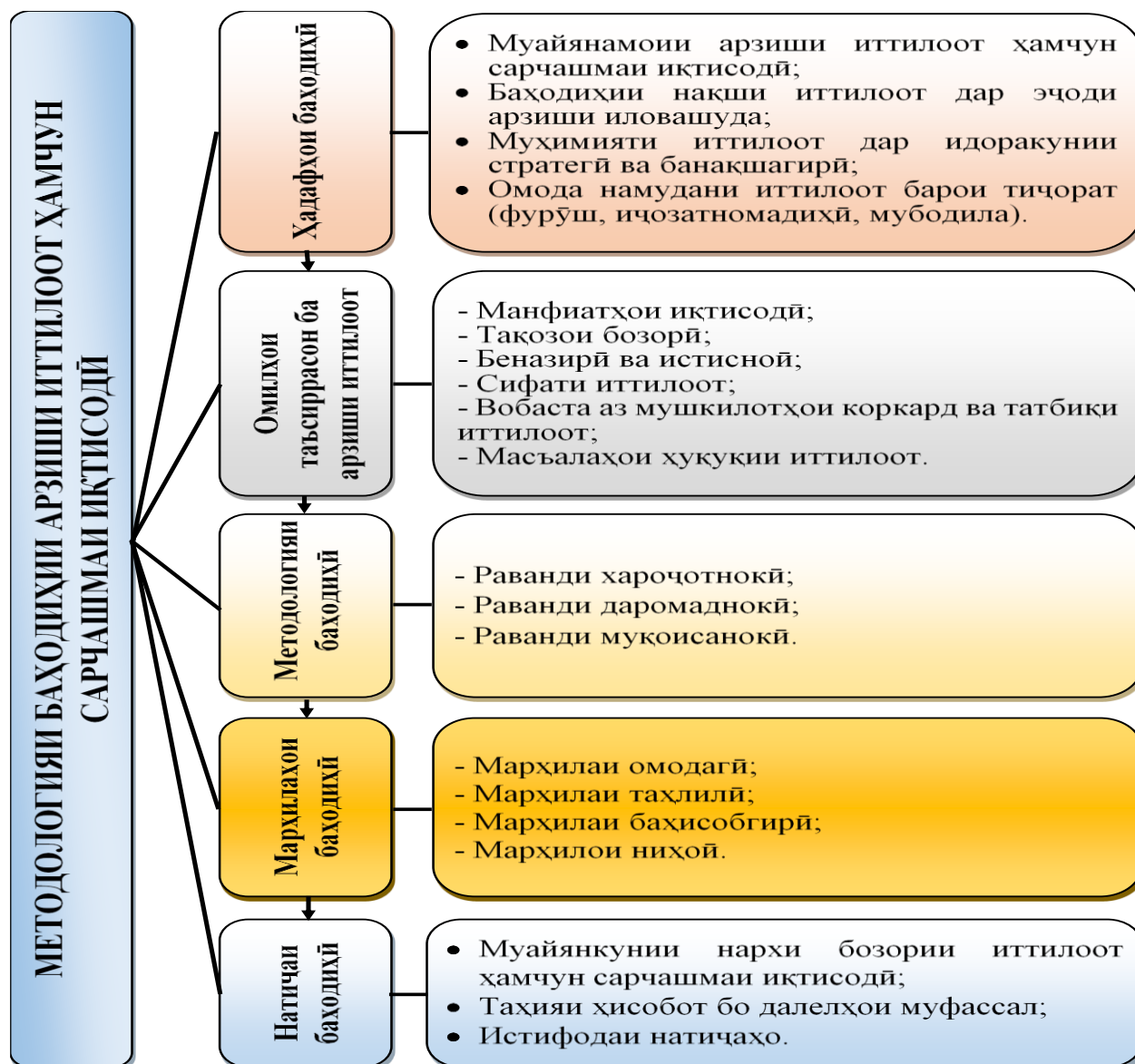
Татбиқи системаи ERP дар ширкати “IBA Қазоқистон” натиҷаҳои зайлро ба даст оварданд [10] (**Расми 2**): коҳиши захираҳои анборӣ ба андозаи 20%, рушди ҳосилнокии истеҳсолот 5,4%, озод намудани воситаҳои гардон 23% (аз ҳисоби коҳиш намудани захираҳои анборӣ) ва коҳиши буҷет барои корҳои техникаю прафилактикӣ 15%.

Расми 2. Таъсири амалисозии ERP дар IBA Қазоқистон

Сарчашма: таҳлили муаллиф дар асоси [10].

Методикаи (усули) муайянкунии арзиши иқтисодии иттилоот. Иттилоот дар тамоми давраҳои фаъолияти инсонҳо ва идоракунии давлатию иқтисодӣ муҳимияти аввалиндараҷа дошт, вале онро ҳамчун маҳсулот, сарчашма ва захира эътибор намедоданд. Аз давраҳои дарки иттилоот ҳамчун маҳсулот, сарчашма ва захираҳои иттилоотии иқтисодӣ, арзиши он муайян набуд ва то ҳол номуайян мебошад. Арзиши иттилоот ва маҳсулотҳои иттилоотӣ аз талабот ва тақозои бозорӣ вобаста мебошад, вале дар замони муосир усулҳои ҷой доранд, ки тавассути онҳо арзиши иттилоотии иқтисодиро тақрибан баҳогузорӣ намудан мукин аст. Ҳангоми омӯзиши сарчашмаҳои илмӣ гуногуни ватанию хориҷӣ, мо усули муайянкунии арзиши иттилоотро ҳамчун сарчашмаи иқтисодӣ дар шакли нақшаи пайвастагии арзёбии он пешниҳод менамоем (Расми 3).

Расми 3. Нақшаи пайвастагии методологияи баҳодиҳии арзиши иттилоот ҳамчун сарчашмаи иқтисодӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Чи тавре ки аз таҳлили расми 3 бармеояд, нақшаи пайвастагии методологияи баҳодиҳии арзиши иттилоот ҳамчун сарчашмаи иқтисодӣ аз панҷ марҳилаи гузариш иборат мебошад. Марҳилаи якуми нақшаи мазкур, ки аз ҳадафҳои баҳодиҳии иттилоот иборат мебошад ва бештар масъалаҳои муайяномаи арзиши иттилоот ҳамчун сарчашмаи иқтисодӣ, баҳодиҳии нақши иттилоот дар эҷоди арзиши иловашуда, муҳимияти иттилоот дар идоракунии стратегӣ,

банақшагирӣ ва омода намудани иттилоот барои тичорат (фурӯш, иҷозатномадихӣ, мубодила)-ро дар бар мегирад.

Барои муайян намудани омилҳои таъсиррасони арзиши иттилоот ба мисли манфиатҳои иқтисодӣ, тақозои бозорӣ, беназирӣ ва истисноии иттилоот, сифати иттилоот, вобаста аз мушкилотҳои коркард ва татбиқи иттилоот ва масъалаҳои ҳукуки иттилоотро дар марҳилаи дуюм, баррасӣ менамоем. Методологияи баҳодиҳии арзиши иттилоот дар марҳилаи сеюм, таҳқиқ мешавад, ки раванди хароҷот (хароҷоти эъҷод, ҷамъоварӣ, коркард, ниғаҳдорӣ, истеълоқ ва навсозӣ), даромад (даромади эҳтимоли ва пешгӯии гардиши пули нақд аз ҳисоби иттилоот) ва муқоисавӣ (арзиши бозорӣ ва дороиҳо) муайян карда мешавад.

Дар марҳилаи баҳодиҳӣ масъалаҳои омодагӣ (ҳадафи баҳодиҳӣ, манбаъҳо, хусусиятҳо, ҳаҷм), таҳлилӣ (омӯзиши омилҳои асосие, ки ба арзиш таъсирнокии бештар доранд ва интиҳоби методикаи баҳодиҳӣ), баҳисобгирии хароҷотҳо (муайянкунии харҷнома, санҷиш ва ислоҳи онҳо) ва ниҳой, ки таҳияи ҳисоботу пешниҳодҳои истифодаи иттилоотро дар бар мегиранд. Дар натиҷаи баҳодиҳӣ нархи бозории иттилоот, пешниҳоди ҳисоботи умумӣ ва самтҳои истифодаи маҳсулоти иттилоотии ҳосилшуда муайян карда мешавад.

Масалан, танзими дороиҳо, қабули қарорҳо, фурӯш, ҳукуки дастрасӣ, рақамикунонии равандҳои корӣ, табодули низомҳои ҷойдошта ва баландбардории самаранокию рақобатпазирии тичоратҳо шуда метавонанд.

Нақши иттилоот дар шароити ҷаҳонишавӣ. Дар давраи гузариш ба иқтисоди рақамӣ ва шароити ҷаҳонишавӣ иттилоот ба сарчашмаи асосии даромад дар соҳаҳои фарҳанг, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бо истифода аз технологияҳои рақамию олами маҷозӣ гаштааст. Фарохшавии бошиддати иттилоот ба воситаи шабакаҳои иртибоотии глобалӣ ба табодулҳои илмӣ, фарҳангӣ, рушди тичоратҳои байналмилалӣ мусоидат намуда, ба муассисаҳо имконияти самаранок истифодаи раванди корӣ, ҷалби мизҷон аз кишварҳои ҳамсоя, оптимизатсиякунонии таъминоти моддию техникӣ ва тобоварӣ ба рақобатпазирро фароҳам меоварад [5, с. 67-78].

Инчунин, иттилоот ҳамчун воситаи асосии таъсири геосиёсӣ амал карда, ба давлатҳо дар ташаккули андешаҳои ҷамъиятӣ ва пешбурди манфиатҳои онҳо дар арсаи байналмилалӣ мусоидат намуда, ба ин васила равандҳои ҳамгириро метезонад ва ҳамкориҳои зичи байни кишварҳою минтақаҳоро таъмин менамояд. Ҳамзамон, яке аз мушкилот ва монеаҳои асосии татбиқи технологияҳои рақамӣ, ин нобаробарии рақамӣ мебошад, ки эътимоди иштирокчиёни иқтисодӣ рақамиро коҳиш медиҳад, мушкилоти рақамикунонии соҳаҳо ва ҷаҳонишавии равандҳои тичоратӣ, нобаробарии рақамӣ шуда метавонад.

Нобаробарии рақамӣ – ин дар сатҳи истифодабарандаи технологияҳои компютерию рақамӣ ва иттилоот қарор доштани баъзе давлату ширкатҳо аз ҳисоби маҳдудиятҳои дастрасӣ, сатҳи иқтисодӣ ва геосиёсии онҳо инъикос мешавад. Тибқи маълумотҳои ITU 2024, дар давлатҳои пешрафтае, ки сатҳи некӯаҳолияшон баланд то 93% аҳоли аз шабакаи умумиҷаҳонии интернет истифода менамоянд, вале дар давлатҳое, ки сатҳи некӯаҳолияшон хуб нестанд, то 27% ба ҷашм мерасад [7].

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки қисми зиёди аҳолии кишварҳои суствараққикарда ба захираҳои рақамӣ маҳдудияти дастрасӣ доранд, имкониятҳои онҳоро барои таҳсил, шуғл ва иштирок дар иқтисоди ҷаҳонӣ маҳдуд менамояд. Бартараф намудани нобаробарии рақамӣ ҷораҳои ҳамаҷониба, аз ҷумла рушди инфрасохтори ТИК, коҳиш додани арзиши хидматрасонии интернет ва баланд бардоштани донишҳои рақамии аҳолиро тақозо мекунад.

Тибқи маълумотҳои омӯрӣ то моҳи декабри соли 2024 тақрибан 40% аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шабакаи умумиҷаҳонии интернет дастрасӣ доранд. Маълумоти мазкур аз он далолат медиҳад, ки шумораи истифодабарандагони интернет ва захираҳои рақамӣ баъди қабули Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ» афзоиш ёфтааст [11].

Масалан, шумораи мунтазам истифодабарандагони шабакаи интернет дар соли 2017 ҳамагӣ 17% -ро ташкил медод. Аммо бо вучуди динамикаи мусбат, сатҳи фарогирии шабакаи интернет дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоиса бо кишварҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ

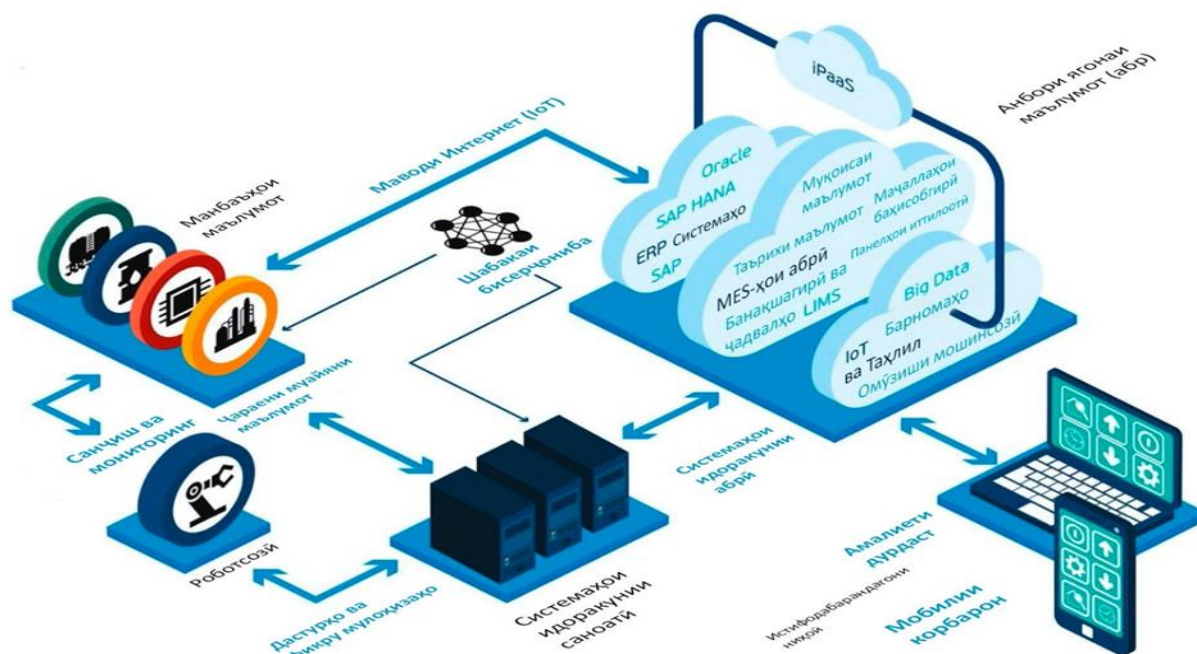
поинтар боқӣ мемонад. Барои муқоиса, дар Ҷумҳурии Қирғизистон ин рақам тақрибан 80% ва дар Ҷумҳурии Қазоқистон беш аз 90% аст [9].

Ин вазъ ба як қатор омилҳо, аз ҷумла гарон будани ҳадамоти интернет, суръати пасти пайвастишавӣ ва ноқофии инфрасохтор ТИК дар манотикҳои дурдаст вобаста аст. Бартараф кардани ин монеаҳо як қадами калидӣ барои рушди минбаъдаи иқтисоди рақамӣ ва таъмини дастрасии баробари ҳамаи шаҳрвандони кишвар ба захираҳои рақамӣ иттилоотӣ мебошад.

Иттилоот ва неқӯаҳолии ҷамъиятӣ. Дар давраи ташаббусҳои калидии марҳилаи якуми табодули рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2025 иттилоот дорои хосиятҳои неъматӣ ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад, зеро истифодаи иттилоот дастрасии дигаронро маҳдуд наменамояд ва он метавонад, ҳамзамон, дастраси оммаи халқ гардад. Дастрас будани иттилоот барои кулли сатҳҳои ҷомеа ба коҳиш додани нобаробарии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ имкон медиҳад, ки маълумоти лозимаро барои пазируфтани қарорҳои оқилона ва неқӯаҳолии сифатнокро ба даст оранд. Масалан, дастрасӣ ба нармфзорҳои иттилоотӣ дар соҳаи маорифи шаҳри Душанбе, аз қабili eDonish ё платформаи таълимии Smarthub.tj ба истифодабарандагон, хонандагону волидайн имкони гирифтани маълумоти лозима ва таҳсили ройгонро шароит фароҳам меоварад, ки ин барои кишварҳои дорои захираҳои маҳдуди низоми маориф, махсусан муҳим мебошад [1].

Дар хотима қайд менамоем, ки иттилоот як манбаи умумӣ гардида, рушди шахсият ва ҷомеаро ҳавасманд менамояд (Расми 4).

Чи тавре дар расми 4 аён аст, иттилоот ҳамчун асоси марказии васлкунандаи равандҳои технологияҳои рақамӣ ва корӣ дар замони муосир амал менамояд, ки манбаҳои маълумотро бо платформаҳои абрӣ ва низомҳои танзимкунанда ҳамҷоя менамояд. Иттилоот ба воситаи IoT ва шабакаҳо барои ҷамъоварӣ, коркард ва интиқол дар асоси технологияи абрӣ ба як анбори маҷозӣ табдил ёфтааст, ки имконияти муттаҳид намудани равандҳо, барномаҳои тичоратӣ, низомҳои банақшагирӣ, ERP, Big Data, зеҳни сунъӣ ва таҳлили онҳоро дорост.

Расми 4. Комплекси таҳлилу назоратии равандҳои рақамӣ бо таъя ба хизматрасониҳои иттилоотӣ ва ҳамгироии технологӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [4].

Дар умум, барои идоракунии фосилавӣ ва самаранокии он, қабули қарорҳои бармаҳал, танзими раванди истифодабарандагон дар низомҳои рақамӣ ва ҳадди ақал намудани сарфаи вақт иттилоот ва технологияҳои иттилооти рақамӣ шароит фароҳам меоваранд.

АДАБИЁТ:

1. Агентство по надзору в сфере образования и науки приостановило деятельность 7 образовательных учреждений [Электронной ресурс]. – Режим доступа: <https://khovar.tj/rus/2022/08/agentstvo-po-nadzoru-v-sfere-obrazovaniya-i-nauki-priostanovilo-deyatelnost-7-obrazovatelnyh-uchrezhdenij/> (дата обращения: 26.12.2024)
2. Бражников, М.А. Сафронов, Е.Г. Мельников М.А. Совершенствование системы обслуживания технологического оборудования [Электронной ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovershenstvovanie-sistemy-obsluzhivaniya-tehnologicheskogo-oborudovaniya/viewer> (дата обращения: 12.01.2025)
3. Евсеев А.С., Морозова Н.В., Васильева И.А. Концептуальная модель управления инновациями в условиях цифровой трансформации региона/ А.С. Евсеев, Н.В. Морозова, И.А. Васильева // Международный научно-исследовательский журнал ▪ № 12 (150) Декабрь, 2024. – С. 54-61.
4. Комплекси назоратӣ таҳлилӣ [Заҳираи электронӣ]. – Рӯзи вуруд: https://ar-vr.parkplay.ru/ar_vr/kontrolno-analiticheskij-kompleks/ (санаи муруҷиат: 25.02.2025)
5. Курбонов, М. А. Зарубежный опыт оказания бытовых услуг населению в условиях цифровизации экономики / М. А. Курбонов, Ш. Исмаилов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2023. – № 4-1(49). - С. 67-78.
6. Мы за цифровое образование [Электронной ресурс]. – Режим доступа: <https://smarthub.tj/ru/about/> (дата обращения: 21.01.2025)
7. Новые данные свидетельствуют о расширении глобальной возможности установления соединений, однако разрывы сохраняются [Электронной ресурс]. – Режим доступа: <https://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/PR-2023-11-27-facts-and-figures-measuring-digital-development.aspx> (дата обращения: 01.01.2025)
8. Прогнозная аналитика в промышленности: путь к повышению эффективности и снижению затрат [Электронной ресурс]. – Режим доступа: <https://habr.com/ru/articles/849364/> (дата обращения: 19.01.2025)
9. Рустам Гулов. История о том, как сначала развивался, а потом разваливался интернет в Таджикистане [Электронной ресурс]. – Режим доступа: <https://asiaplus.tj.info/ru/news/tajikistan/society/20241203/istoriya-o-tom-kak-snachala-razvivalsya-a-potom-razvalivalsya-internet-v-tadzhikistane> (дата обращения: 01.01.2025)
10. Управление ресурсами предприятия (ERP). Превратите сложные процессы в простые в единой системе [Электронной ресурс]. – Режим доступа: <https://ibagroup.kz/solutions-and-products/sap-erp/> (дата обращения: 20.01.2025)
11. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ" [Заҳираи электронӣ]. – Рӯзи вуруд: <https://www.payvand.tj/pdf/Rule%20586.pdf> (санаи дастрасӣ: 28.03.2025)

УДК 657.1/6:69 (575.3)

Мачидзода Б.А.

**АМАЛИЯИ БАҲИСОБИРИИ ИДОРАКУНИИ ХАРОҶОТ ДАР КОРХОНАҶОИ
СОХТМОНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Аннотатсия. Дар мақола амалияи баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Хусусиятҳои ташкили баҳисобгирии идоракунии таҳлил қарда шуда, мушкилоти асосии рушд ва маҳдудияти вазифаҳои таҳлилии он муайян қарда мешаванд. Дар асоси таҳлили фаъолияти корхонаҳои сохтмонӣ тасдиқ қарда мешавад, ки дар онҳо баҳисобгирии идоракунии дар аксари мавридҳо пароканда буда, ҳамчун як низомӣ мустақил ба расмият дароварда нашудааст. Дар амалия таваҷҷуҳ бештар ба

баҳисобгирии молиявӣ ва пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ мувофиқи талаботи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ равона карда шудааст. Баҳисобгирии идоракунии хароҷот ба таври умумӣ, бидуни таҳлили муфассали лоиҳаҳои амалишавандаи сохтмонӣ, марҳилаҳои иҷрои корҳо ва ҷаъолияти воҳидҳои сохтории масъул анҷом дода мешавад. Дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот зарурати роҳандозӣ намудани баҳисобгирии хароҷот аз рӯи маконҳои пайдошавии хароҷот ва марказҳои масъулият, инчунин истифодаи амалияҳои беҳтарин барои баланд бардоштани сатҳи самаранокии идоракунии ва назорати хароҷоти лоиҳаҳои сохтмонӣ асоснок карда мешавад.

Калидвожаҳо: соҳаи сохтмон, корхонаҳои сохтмонӣ, баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунии, баҳисобгирии хароҷот, назорати хароҷот, лоиҳаҳои сохтмонӣ, арзиши асли, маконҳои пайдошавии хароҷот, марказҳои масъулият.

Маджидзода Б.А.

ПРАКТИКА УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА ЗАТРАТ В СТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В статье рассматривается практика учета затрат в строительной отрасли Республики Таджикистан. Анализируются особенности организации управленческого учета, выявляются основные проблемы его развития и ограничения его аналитических функций. На основе анализа деятельности строительных предприятий подтверждается, что управленческий учет в большинстве случаев фрагментирован и не формализован как самостоятельная система. На практике больше внимания уделяется финансовому учету и представлению финансовой отчетности в соответствии с требованиями нормативно-правовых актов. Учет затрат ведется в общем виде, без детального анализа реализуемых строительных проектов, этапов работ и деятельности ответственных структурных единиц. На основе результатов исследования обосновывается необходимость внедрения учета затрат по местам возникновения затрат и центрам ответственности, а также использования передовых практик для повышения эффективности управления и контроля затрат строительных проектов.

Ключевые слова: строительная отрасль, строительные предприятия, финансовый учет, управленческий учет, учет затрат, контроль затрат, строительные проекты, себестоимость, места возникновения затрат, центры ответственности.

Majidzoda B.A.

PRACTICE OF MANAGEMENT COST ACCOUNTING IN CONSTRUCTION ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Abstract. This article examines cost accounting practices in the construction industry of the Republic of Tajikistan. It analyzes the organizational features of management accounting, identifies key development challenges, and identifies the limitations of its analytical functions. An analysis of the operations of construction companies confirms that management accounting is largely fragmented and not formalized as an independent system. In practice, more attention is paid to financial accounting and the presentation of financial statements in accordance with regulatory requirements. Cost accounting is conducted in a general manner, without a detailed analysis of ongoing construction projects, work stages, and the activities of responsible structural units. Based on the research results, the need to implement cost accounting by cost centers and responsibility centers, as well as the use of best practices to improve the efficiency of management and cost control in construction projects, is substantiated.

Keywords: construction industry, construction companies, financial accounting, management accounting, cost accounting, cost control, construction projects, cost price, cost centers, responsibility centers.

Мубрамии таҳқиқот. Соҳаи сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз бахшҳои муҳими иқтисодӣ буда, дар рушди иқтисодию иҷтимоии кишвар нақши муҳим мебозад. Корхонаҳои сохтмонӣ бо амалӣ намудани лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаҳои гуногуни иқтисодию иҷтимоӣ рушди инфрасохторро таъмин намуда, ҳамзамон ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва шуғли даромадноки аҳоли мусоидат мекунанд. Дар ин маврид, фаъолияти онҳо бо хароҷоти назаррас, муҳлатҳои тӯлонии иҷрои корҳои лоиҳасозӣ, сохтмонию васлкунӣ ва сатҳи баланди масъулият барои натиҷаҳои ниҳойӣ алоқаманд мебошад. Дар чунин шароит, баҳисобгирии идоракунии хароҷот, ки барои назорати истифодаи захираҳо ва арзёбии самаранокии лоиҳаҳои амалишаванда имконият фароҳам меорад, аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Дар амалияи идоракунии ва пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ, баҳисобгирии идоракунии хароҷот ҳамчун низоми алоҳида ҷудо карда намешавад. Таваҷҷуҳи асосӣ ба пешбурди баҳисобгирии молиявӣ ва риояи талабот ҷиҳати оморасозии ҳисоботи молиявӣ равона карда шудааст. Ин боиси норасоии иттилоотӣ таҳлилӣ барои идоракунии фаврии хароҷот ва қабули қарорҳои асосноки идоракунии мегардад. Аз ин рӯ, омӯзиши амалияи баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон як масъалаи мубрами илмӣ ва амалӣ мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳқиқот ба консепсияҳои баҳисобгирии идоракунии назарияҳои хароҷот ва таснифоти он, консепсияи марказҳои масъулият ва назарияи қарорҳои идоракунии асос ёфтааст. Дар таҳқиқот аз равиши муназзам истифода мешавад, ки баҳисобгирии идоракунии хароҷотро ҳамчун унсурҳои низоми умумии идоракунии корхона баррасӣ мекунад. Ҳамчунин хусусиятҳои фаъолияти лоиҳавӣ, ки хоси соҳаи сохтмон буда, дар он объекти баҳисобгирии хароҷот лоиҳаҳои сохтмонӣ ё марҳилаҳои корҳо мебошанд, ба назар гирифта мешаванд.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот таҳлили амалияи ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муайян кардани мушкилоти асосии қорбурди он мебошад.

Фарзияи таҳқиқот. Фарзияи таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки амалияи мавҷудаи баҳисобгирии хароҷот дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан ба баҳисобгирии молиявӣ нигаронида шудааст ва талаботи иттилоотии идоракунии хароҷот ва натиҷаҳои лоиҳаҳои сохтмониро пурра қонеъ намекунад.

Усулҳои таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқот усулҳои таҳлил ва таркиб, муқоиса, ҷамъбастанӣ, таҳлили муназзам ва мантиқӣ истифода шудаанд. Ҳамчун пойгоҳи иттилоотӣ маълумоти баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи идоракунии ва маводи амалии корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода шудаанд.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Масъалаҳои баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар асарҳои олимони хориҷӣ, аз қабили К. Друри [3], Ҷ.Ч. Ҳаррисон [15], Ҷ.Т. Ҳорнгрен [12], Ҳ.Т. Ҷонсон ва Р.С. Каплан [16] ба таври васеъ баррасӣ шудаанд. Муҳаққиқони тоҷик, аз ҷумла Н.А. Абдулмуминзода [1], Б.Ҳ. Каримов [5; 6; 7; 8], Г.Т. Қодирова [10], Д.А. Розиев [11], Қ.Х. Хушвахтзода [13; 14] масъалаҳои баҳисобгирии хароҷотро дар корхонаҳои соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ таҳқиқ кардаанд.

Бо вучуди ин, амалияи баҳисобгирии идоракунии хароҷот, махсусан дар корхонаҳои сохтмонӣ, то ҳол кам омӯхта шудааст, ки ин гузориши масъаларо дар доираи мақолаи мазкур ангеза медиҳад.

Муҳтавои асосӣ. Баҳисобгирии идоракунии низоми оморасозии иттилоот барои идоракунии дохилии корхона мебошад. Ҳадафи асосии он таъмин намудани роҳбарият бо маълумоти зарурӣ барои банақшагирӣ, назорат ва қабули қарорҳои идоракунии мебошад. Дар тафовут аз баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунии бо қоидаҳои қатъӣ танзим карда намешавад ва ба эҳтиёҷоти иттилоотии корхонаи мушаххас нигаронида шудааст. Яъне, он «ба ниёзҳои менечерони корхона мутобиқ карда мешавад. Ҳадафи асосии он мадад расонидан ба менечерон дар арзёбии фаъолияти корхона ва қабули қарорҳо дар асоси иттилооти воқеъбинона мебошад» [5, с. 22].

Унсури асосии баҳисобгирии идоракунӣ баҳисобгирии хароҷот мебошад. Дар назарияи баҳисобгирии идоракунӣ, хароҷот ҳамчун объекти таҳлил, назорат ва танзим баррасӣ мешаванд. Вобаста ба ҳадафҳои идоракунӣ, онҳо дар асоси аломатҳои гуногун тасниф карда мешаванд: аз рӯи усули дохил кардан ба арзиши асли, аз рӯи муносибат бо ҳаҷми корҳои иҷрошуда (истеҳсолот), аз рӯи макони пайдошавӣ ва марказҳои масъулият. Чунин таснифот имкон медиҳад, ки самаранокии истифодаи захираҳо дақиқтар арзёбӣ карда шавад.

Соҳаи сохтмон якҷанд хусусиятҳои хос дорад, ки ба баҳисобгирии идоракунӣ таъсири назаррас мерасонанд. Инҳо хосияти лоиҳавии фаъолият, даврҳои тӯлонии истеҳсолӣ, фардияти лоиҳаҳои сохтмонӣ ва саҳми назарраси хароҷоти ғайримустақим мебошанд. Аз ин рӯ, объекти баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар сохтмон асосан лоиҳаҳои сохтмонӣ, марҳилаи корҳо ё иншооти сохтмонӣ мебошанд.

Дар назарияи баҳисобгирии идоракунӣ концепсияи марказҳои масъулият ба таври васеъ истифода мешавад. Дар корхонаҳои сохтмонӣ, чунин марказҳо майдонҳои сохтмонӣ, лоиҳаҳо, бригадаҳо (дастаҳои кормандон) ё воҳидҳои сохтории вазифавӣ метавонанд бошанд. Мансуб донишмандони хароҷот ба марказҳои масъулият имкон медиҳад, ки назорат таҳким дода шавад ва сатҳи масъулияти роҳбарони бахшҳо барои натиҷаҳои фаъолият баланд бардошта шавад.

Ҳамин тариқ, асосҳои назариявии баҳисобгирии идоракунӣ дар сохтмон пойгоҳи методологиро барои таҳлили амалияи баҳисобгирии хароҷот ва арзёбии самаранокии идоракунии корхонаҳои сохтмонӣ ташаккул медиҳанд.

Омӯзиш нишон медиҳад, ки дар корхонаҳои сохтмонӣ қарорҳои идоракунӣ аксар вақт дар асоси таҷрибаи қаблӣ роҳбарон ва нишондиҳандаҳои молиявии ҷорӣ қабул карда мешаванд, на дар асоси иттилооти ҳамаҷониба ва муфассали идоракунӣ. Тафсилоти нокифояи хароҷот имконияти назорати арзиши асли, арзёбии нишондиҳандаҳои лоиҳаҳо ва саривақт муайян кардани инҳирофҳо аз нишондиҳандаҳои банақшагирифташударо коҳиш медиҳад. Ин махсусан барои корхонаҳои сохтмонӣ, ки ҳамзамон якҷанд лоиҳаҳо амалӣ мекунанд, муҳим аст.

Ҳамин тариқ, баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бештари мавридҳо дар марҳилаи появии баҳисобгирии хароҷот боқӣ монда, ба рушди вазифаҳои таҳлилий ва стратегияи он ҳалал мерасонад. Дар баробари ин, таҷрибаи паймонкорони байналмилалӣ имконияти корбурди равишҳои пешрафтаеро нишон медиҳад, ки онҳоро барои корхонаҳои миллӣ мутобиқ кардан мумкин аст.

Яке аз унсурҳои асосии ташкили амалии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ гурӯҳбандии хароҷот аз рӯи макони пайдошавии онҳо ва марказҳои масъулият мебошад. Ташкили чунин баҳисобгирӣ имконият медиҳад, ки на танҳо хароҷот ба қайд гирифта шавад, балки самаранокии фаъолияти воҳидҳои сохтории алоҳида, қитъаҳои сохтмонӣ ва мавзевҳои идоракунӣ низ назорат карда шавад. Ҳамчунин, «баҳисобгирӣ аз рӯи маконҳои пайдошавӣ тасаввуротро оид ба сохтҳои уфуқии корхона, ҳамзамон бо ҳалли масъалаҳои назорати дохилӣ дар самтҳои афзалиятноки ташаккули хароҷот ва ғайри ин таъмин мекунанд» [2, с. 59].

Барои корхонаҳои сохтмонӣ маконҳои пайдошавии хароҷот (ҷойҳое, ки хароҷот ба амал меоянд), пеш аз ҳама майдонҳои сохтмонӣ мебошанд, ки дар онҳо харчи асосии захираҳо ба амал меояд. Дар баробари ин, қисми зиёди хароҷот дар воҳидҳои сохтории ёрирасон – қитъаҳои истеҳсолӣ, анборҳо, коргоҳҳои нақлиётӣ, инчунин дар ҳадамоти маъмурии корхона ташаккул меёбад.

Ҳамин тариқ, дар корхонаҳои сохтмонӣ метавон чор гурӯҳи асосии маконҳои пайдошавии хароҷотро ҷудо кард:

- 1) иншооти асосии сохтмон (маҷмааҳои истиқоматӣ, биноҳои тижоратӣ, роҳҳо, пулҳо, шабакаҳои муҳандисӣ);
- 2) воҳидҳои сохтории ёрирасон, ки ба раванди сохтмон хизмат мерасонанд (анборҳо, қитъаҳои истеҳсолӣ, устохонаҳои таъмирӣ);
- 3) воҳидҳои сохтории маъмурӣ (бинои идоракунӣ, офисҳои лоиҳавӣ);

4) хадамоти таъминотӣ (коргоҳҳои нақлиётӣ, хоҷагии энергетикӣ ва ғ.).

Ба хотири равшан нишон додани хусусиятҳои маконҳои пайдошавии хароҷот, дар ҷадвали 1 ба низом даровардани ҷойҳои маъмултарини пайдошавии хароҷот, ки дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон дучор меоянд, оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Мисолҳои маконҳои пайдошавии хароҷот дар корхонаҳои сохтмонӣ

Гурӯҳи маконҳои пайдошавии хароҷот	Мисолҳои маконҳои пайдошавии хароҷот	Хароҷоти алоқаманд
Иншооти асосӣ	Майдони сохтмон (бинои истиқоматӣ, роҳ, пул)	Маводи асосӣ ва ёрирасон, музди кори коргарон, иҷораи техника
Воҳидҳои сохтории ёрирасон	Қитъаи истеҳсоли, анбори масолеҳи сохтмонӣ	Истеҳлоки биноҳои анборҳо, нигоҳдорӣ, логистика
Воҳидҳои сохтории маъмурӣ	Идоракунии корхона, офиси лоиҳавӣ	Музди меҳнати кормандони маъмурӣ, молҳои канселярӣ, технологияҳои иттилоотӣ, алоқа
Хадамоти таъминотӣ	Коргоҳи нақлиётӣ, устохонаҳо	Сӯзишворӣ ва рағанҳои молиданӣ, нигоҳдории техника, таъмир

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [2; 3; 6; 7; 8]

Тавре ки аз ҷадвали 1 дида мешавад, ҷудокунии маконҳои пайдошавии хароҷот имкон медиҳад, ки баҳисобгирии хароҷот дар доираи ҳам равандҳои асосии истеҳсоли ва ҳам воҳидҳои сохтории хизматрасонию таъминотӣ муфасссал ва таҳлил карда шавад. Чунин таснифот ва таҳлил барои роҳандозӣ намудани назорати минбаъда ва ташаккули дурусти арзиши асли зарур аст.

Вобаста ба ин, муҳаққиқ Л.А. Зимакова тавсия медиҳад, ки «чунин таҳлил бояд бо назардошти намуди фаъолият, ки макони пайдошавии хароҷот анҷом медиҳад, гузаронида шавад. Дарачаи баланди таҳлилий дар ҳолате ба даст меояд, ки ҳангоми гузаштан ба қисматҳои муфасссалтари фаъолияти хоҷагидорию молиявии корхона иттилоот дар бораи хароҷот, фурӯш ва мувофиқан даромад тадриҷан мушаххас карда мешавад. Масалан, пеш аз ҳама, маълумот дар бораи корхона дар маҷмӯ, сипас аз рӯи ҳар як намуди фаъолият ва баъд аз рӯи марказҳои пайдошавӣ таҳлил карда мешавад» [4, с. 196].

Ҳамин тариқ, «муайян кардани макони хароҷот ба тафсилоти минбаъдаи баҳисобгирии истеҳсолот, баланд бардоштани дақиқии он, хосиятҳои назоратӣ ва саҳеҳии ҳисобкунии арзиши асли нигаронида шудааст. Маконҳои пайдошавии хароҷот мавзӯҳои мебошанд, ки аз рӯи соҳаҳои масъулият дар доираи субъекти иқтисодӣ, ки барои онҳо хароҷотро бо мақсади ба ҳомилҳои дахлдор мансуб доништан мумкин аст, ҷудо карда шудаанд» [9, с. 9].

Дар шароити муосир идоракунии самараноки хароҷот бе ҷудо кардани марказҳои масъулият низ ғайриимкон аст. Дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон марказҳои масъулият метавонанд ё воҳидҳои сохтории алоҳида (дастаҳои кормандон, қитъаҳо, коргоҳҳо) ва ё роҳбарони масъули лоиҳаҳо ва шартномаҳои мушаххас бошанд.

Дар амалия якҷанд намудҳои марказҳои масъулият ҷудо карда мешаванд:

- марказҳои хароҷот (дастаҳои кормандон, қитъаҳо, пойгоҳҳои истеҳсоли);
- марказҳои даромад (воҳидҳои сохтории марбут ба тендерҳо ё хадамоти фурӯш);
- марказҳои ғоида (идораи лоиҳа, идораҳои сохтмон аз рӯи қарордодҳо);
- марказҳои сармоягузорӣ (корхонаҳои болоӣ, сохторҳои ҳодингӣ) [5; 6; 10; 13; 14].

Дар ҷадвали 2 намунаи тақсими хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият, ки барои корхонаҳои сохтмони мамлакат хос аст, оварда шудааст.

Тавре ки аз ҷадвали 2 дида мешавад, баҳисобгирии хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият имкон медиҳад, ки манбаъҳои хароҷот мушаххас карда, масъулият барои истифодаи онҳо муқаррар ва раванди таҳлили арзиши асли сода карда шавад.

Масалан, хароҷоти сӯзишворӣ тавассути коргоҳи нақлиётӣ ба осонӣ назорат карда мешавад, самаранокии қитъаҳои сохтмонӣ – ба воситаи ҳисоботи сардорони қитъаҳо.

Ҷадвали 2. Намунаи тақсимои хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият дар корхонаи сохтмонӣ

Маркази масъулият	Роҳбар	Мисолҳои хароҷот	Шакли баҳисобгирӣ
Бригадаи монолитрезҳо	Бригадир	Бетон, арматура, музди меҳнат	Супоришҳои корӣ, феҳристи мавод
Қитъаи корҳои пардозкунӣ	Сардори қитъа	Омехтаҳои хушк ва нарма, плитка, музди меҳнати коргарон	Харҷномаҳои иншоот, санадҳои соқиткунӣ
Коргоҳи нақлиётӣ	Сардори автоколонна	Сӯзишворӣ, равшанҳои молидани, таъмир, қисмҳои эҳтиётӣ	Роҳхатҳо, санадҳои назораи техникӣ
Идоракунии лоиҳа	Роҳбари лоиҳа	Хароҷоти маъмури, сафарҳои хизматӣ	Ҳисоботҳо оид ба лоиҳа, буҷет

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар расми 1 тарҳи шартии чараёнҳои хароҷот аз маконҳои пайдошавии онҳо ба марказҳои масъулият оварда шудааст.

Тарҳи дар расми 1 тасвиршуда нишон медиҳад, ки хароҷот дар маконҳои пайдошавии худ ба қайд гирифта шуда, сипас ба низоми марказҳои масъулият дода мешаванд, ки дар он ҷо муттаҳидсозӣ, таҳлил ва назорати онҳо ба ҷо оварда мешавад.

Расми 1. Тарҳи ҳаракати хароҷот аз маконҳои пайдошавӣ ба марказҳои масъулият

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [6; 7; 13; 14]

Чунин механизм низоми дугонии идоракуниро таъмин мекунад: аз як ҷониб, – ба ҳисоб гирифтани хароҷот аз рӯи объектҳо (иншооти сохтмонӣ), аз ҷониби дигар, – назорати фаъолияти воҳиди сохторӣ (маркази масъулият).

Таҳлили амалияи корхонаҳои сохтмонӣ чунин ҷиҳатҳоро нишон медиҳад:

– баҳисобгирӣ аз рӯи марказҳои масъулият дар бештари ҳолатҳо бо хароҷоти мустақим аз рӯи объектҳо маҳдуд мешавад, дар ҳоле ки баҳисобгирии хароҷоти ғайримустақим на он қадар муназзам роҳандозӣ мешавад;

– паймонкорони байналмилалӣ (филиалҳои ширкатҳои сохтмони хориҷӣ) низомҳои нисбатан мураккаб ва муосирро истифода мебаранд, аз қабилӣ **WBS** (Work Breakdown Structure – сохтори тақсими кор), ки барои пайгирии хароҷот аз рӯйи якҷанд зинаҳои масъулият имкон медиҳанд;

– дар шаҳрҳои Душанбе ва Хучанд нармафзори махсуси муҳосибӣ, аз қабилӣ 1С:Идоракунии ташкилоти сохтмонӣ дар асоси низомҳои ERP (Enterprise Resource Planning – Банақшагирии захираҳои корхона) татбиқ мешаванд, ки барои автоматикунони баҳисобгирии идоракунӣ аз рӯйи объектҳо ва марказҳои масъулият имкон медиҳанд, дар ҳоле ки дар минтақаҳо то ҳол шаклҳои дасти баҳисобгирии муҳосибӣ ва корбурди **Excel** бартарӣ дорад.

Ҳамин тариқ, дар рафти таҳлил ба мо маълум гардид, ки имрӯз корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақобати шадид, дастрасии маҳдуд ба захираҳои молиявӣ, вобастагӣ аз паймонкорони берунӣ ва ҳосияти мавсимӣ доштани корҳои сохтмонӣ фаъолият мекунад. Ин омилҳо нақши махсуси баҳисобгирии идоракуниро ҳамчун воситаи таъмини шаффофии равандҳои тиҷоратӣ, истифодаи оқилонаи захираҳо ва баланд бардоштани самаранокии фаъолият муайян мекунад.

Дар аксари корхонаҳои сохтмонӣ баҳисобгирии идоракунӣ то ҳол ҳамчун вазифаи ёрирасон, ки бо баҳисобгирии молиявӣ зич алоқаманд аст, дарк карда мешавад. Ин дар тамоюлҳои зерин инъикос ёфтааст:

- ҳаёти маҳдуди кормандон, ки маҳз бо баҳисобгирии идоракунӣ машғуланд;
- якҷоякунии вазифаҳои баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ, ки сифати иттилооти таҳлилноост паст мекунад;
- сатҳи пасти тахассуси кормандон дар соҳаи усулҳои муосири баҳисобгирии идоракунӣ, аз ҷумла дар самти бучетикунонӣ;
- набудани тақсими дақиқи масъулият барои ташаккули маълумоти идоракунӣ дар байни воҳидҳои сохторӣ (коргоҳҳои истеҳсолӣ, хадамоти молиявӣ, таъминот).

Пойгоҳи технологияи корхонаҳои сохтмони мамлакат ба талаботи муосири автоматикунони баҳисобгирии муҳосибӣ ҳанӯз мувофиқ нест:

- аксари корхонаҳо барои ҳисобкунӣ таҳлилӣ асосан аз ҷадвали электронии Excel истифода мебаранд;
- низомҳои махсуси ERP ё BI (Business Intelligence – таҳлили тиҷорат) танҳо дар ҳолатҳои алоҳида, асосан дар корхонаҳои калон ва паймонкорони хориҷӣ татбиқ карда мешаванд;
- чараёнҳои иттилоот парокандаанд: ҳамгироии сусти маълумот дар бораи хариди захираҳо (ашёи хом ва мавод), хароҷоти истеҳсолӣ, ҳисобкунӣ лоиҳавӣ ва маблағгузорӣ;
- сатҳи пасти рақамикунон ба меҳнатфарогирии баланди равандҳо ва хавфи таҳрифи иттилоот боис мегардад.

Ба амалияи баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд набудани равишҳои ягона хос аст. Дар тафовут аз баҳисобгирии молиявӣ, ки бо стандартҳои байналмилалӣ, қоидаҳои миллии баҳисобгирӣ ва қонунгузори андоз танзим карда мешавад, баҳисобгирии идоракунӣ ба қоидаҳои дохилии корхонаҳо асос ёфта, як қатор мушкilotро ба бор меорад, аз қабилӣ:

- қиёспазир набудани маълумоти идоракунӣ дар байни корхонаҳои гуногуни соҳа;
- тафовут дар байни амалияи миллии ва стандартҳои байналмилалӣ баҳисобгирӣ ва ҳисоботи идоракунӣ (масалан, ҳангоми ҷалби сармоягузoron ё ташкилотҳои қарзии хориҷӣ);
- зарурати пешбурди низомҳои мувозии баҳисобгирии муҳосибӣ – барои эҳтиёҷоти дохилӣ ва барои истифодабарандагон берунӣ (бонкҳо, сармоягузoron, ташкилотҳои байналмилалӣ);
- маҳдуд будани имконияти истифодаи маълумоти баҳисобгирии идоракунӣ дар банақшагирии стратегӣ ва арзёбии лоиҳаҳои сармоягузорӣ.

Ҳамин тариқ, амалияи низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон сурати пуртазодро нишон медиҳад. Аз як ҷониб, тадриҷан дарки аҳамияти баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун воситаи самараноки идоракунӣ хароҷот ва баланд

бардоштани рақобатпазирӣ мушоҳида мешавад. Аз ҷониби дигар, ҳанӯз ҳам мушкилоти таъминот бо кормандон, монеаҳои ташкилӣ ва технологӣ мавҷуданд, ки ба рушди равишҳои муосир ҳалал мерасонанд. Аз ҷумла, сатҳи нокифояи рақамикунонӣ ва набудани методикаҳои яхела иқтисодии таҳлили баҳисобгирии идоракуниро дар соҳаи сохтмон хеле маҳдуд мекунад.

Сарфи назар аз мушкилот ва монеаҳои мавҷуда дар амалияи корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор тамоюлҳои мусбатро муайян кардан мумкин аст, ки аз рушди ботадричи низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ шаҳодат медиҳанд. Ин тамоюлҳо бо ҷорӣ намудани унсурҳои алоҳидаи баҳисобгирии идоракунӣ, рақамикунонии равандҳои баҳисобгирӣ ва вусът додани ҳамкориҳои мутақобилаи баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии молиявӣ алоқаманданд.

Як қатор корхонаҳои сохтмони мамлакат ба истифода бурдани унсурҳои баҳисобгирии идоракунӣ шуруъ намуданд, ки ба баланд бардоштани шаффофӣ ва назоратшавандагии хароҷот нигаронида шудаанд, аз қабилӣ (ҷадвали 3):

- бучетикунонӣ дар сатҳи объектҳои сохтмонӣ (барои назорати иҷрои харҷномаҳо ва муайян кардани инхирофҳо имкон медиҳад);
- баҳисобгирӣ аз рӯйи марказҳои масъулият (роҳбарони қитъаҳо ва лоиҳаҳои сохтмонӣ барои хароҷот ва муҳлатҳои анҷоми корҳо масъуланд);
- ҳисобкунии арзиши аслии корҳо аз рӯйи объектҳо ва марҳилаҳои сохтмон;
- ҳисоботи идоракунӣ дар шакли қайдҳои мунтазами таҳлилӣ барои роҳбарият.

Дар баробари қорбурди воситаҳои анъанавӣ (ба мисли Excel) корхонаҳои сохтмони мамлакат ба ҷорӣ намудани нармфзори муҳосибӣ, ки автоматикунонии равандҳои баҳисобгириро таъмин мекунад, шуруъ кардаанд, аз қабилӣ:

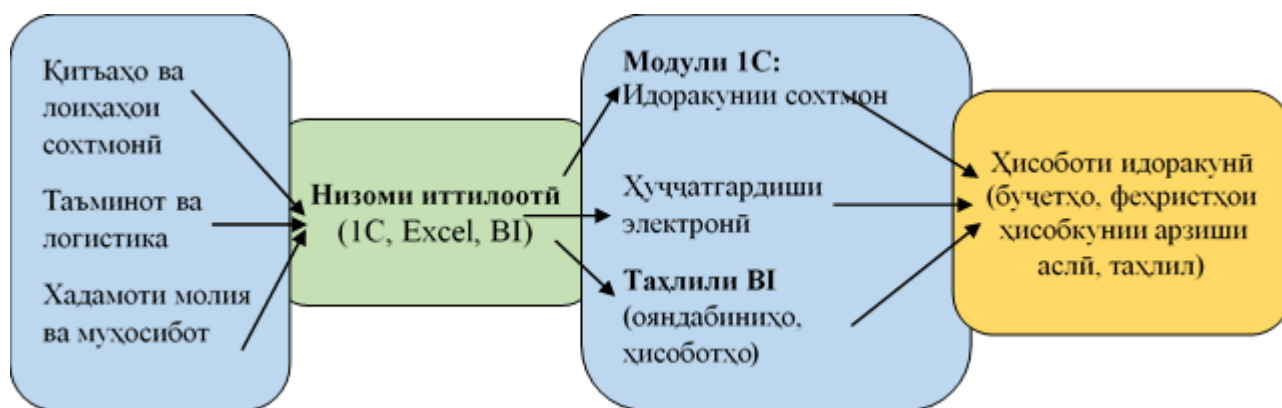
Ҷадвали 3. Мисолҳои татбиқи унсурҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ

Унсурҳои баҳисобгирии идоракунӣ	Амалияи истифодабарӣ	Самаи барои корхона
Бучетикунонӣ аз рӯйи объектҳо	Ташаккули харҷнома барои ҳар як объектҳои сохтмонӣ	Назорати хароҷот, кам кардани изофахарҷкунии воситаҳо
Баҳисобгирӣ аз рӯйи марказҳои масъулият	Масъулияти роҳбарони лоиҳаҳо	Баланд бардоштани интизоми хароҷот, ҳавасмандгардонии самаранокӣ
Ҳисобкунии арзиши аслии корҳои сохтмонӣ	Муайян кардани арзиши асли аз рӯйи марҳилаҳои сохтмон	Нархгузори нисбатан дақиқ ва асосноккунии арзиши корҳои паймонкорӣ
Ҳисоботи идоракунӣ	Омодасозии ҳисоботҳои таҳлилӣ барои роҳбарият	Беҳсозии сифати қарорҳои идоракунӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

- низомҳои маҳаллии баҳисобгирии муҳосибӣ, ки барои идоракунии хароҷот ва банақшагирии захираҳо таҳия шудаанд;
- татбиқи модулҳои алоҳидаи 1С:Бухгалтерия (Идоракунии ташкилотҳои сохтмонӣ), ки барои пешбурди баҳисобгирии хароҷот аз рӯйи объектҳо имкон медиҳанд;
- истифодаи платформаҳои рақамӣ барои ҳуҷҷатгардиши электронӣ, ки хавфи хатоҳоро коҳиш медиҳад ва қоркарди иттилоотро суръат мебахшад;
- истифодаи низомҳои ВІ дар корхонаҳои қалон барои таҳлили хароҷоти лоиҳа ва ояндабинии қараёнҳои молиявӣ, инчунин барои қоркарди ҳаҷмҳои қалони маълумот.

Барои равшантар муаррифӣ кардани ин, мо метавонем тарҳи сохтори умумии низомии баҳисобгирии автоматикунонидашудаи идоракуниро дар корхонаи сохтмонӣ пешниҳод кунем (расми 2).

Расми 2. Тарҳи автоматикунунии баҳисобгирии идоракунии дар корхонаи сохтмонӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [2; 4; 5; 7; 8]

Тавре ки аз тарҳи дар расми 2 пешниҳодшуда дида мешавад, унсuri асосӣ низомии иттилоотӣ мебошад, ки ҳамгирии чараёнҳои маълумотро аз воҳидҳои сохтори истеҳсоли ва молиявии корхона таъмин мекунад. Чунин низом имкон медиҳад, ки такроршавии иттилоот кам ва суръати раванди таҳияи ҳисоботи идоракунии баландтар карда шавад. Ин ҳамчунин ба ташаккули пойгоҳи таҳлилий барои қабули қарорҳои стратегӣ мусоидат мекунад.

Дар корхонаҳои сохтмонӣ тамоюли ҳамгирошавии ботадричи баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии молиявӣ мушоҳида мешавад, ки дар чунин ҷанбаҳо зоҳир мегардад:

- истифодаи нақшаи ягонаи ҳисобҳо барои ҳадафҳои баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунии (кӯшишҳои ба нақшаи ҳисобҳои амалкунанда илова кардани ҳисобҳои махсус барои баҳисобгирии идоракунии хароҷот мушоҳида мешавад) [11, с. 79];

- ташаккули ҳисобот дар ду сатҳ: барои истифодабарандагони берунӣ (мақомоти андоз, омор, ҳифзи иҷтимоӣ, бонкҳо) ва барои менеҷменти дохилӣ;

- баҳисобгирии хароҷот дар низомии баҳисобгирии идоракунии бо табдили минбаъдаи маълумот ба ҳисоботи молиявӣ (ё баръакс);

- таҳия ва татбиқи қоидаҳои ҳамкори байни баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунии [7, с. 86].

Дар ҷадвали 4 тавсифи қиёсии хусусиятҳои баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии молиявӣ, ки дар корхонаҳои сохтмонӣ мушоҳида мешаванд, оварда шудааст.

Ҷадвали 4. Тавсифи қиёсии баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии молиявӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ

Маҳак	Баҳисобгирии идоракунии	Баҳисобгирии молиявӣ	Ҷанбаи ҳамкорӣ
Ҳадафҳо	Идоракунии дохилӣ, назорати хароҷот	Ҳисоботи берунӣ, андозбандӣ	Истифодаи пойгоҳи ягонаи иттилоотӣ
Истифодабарандагони иттилоот	Роҳбарон, менеҷерҳои лоиҳаҳо	Мақомоти давлатӣ, сармоягузoron	Омодасозии ҳисоботи табдилшуда
Танзимкунии	Қоидаҳои дохилии корхона	СБҲМ, стандартҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ	Ҳамоҳангсозии методикаҳои баҳисобгирӣ
Даврияти пешниҳоди ҳисобот	Фаврӣ (ҳар ҳафта ё ҳар даҳрӯза, ҳар моҳ)	Ҳар се моҳа, ҳар сола	Муттаҳидсозии маълумот

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [5; 10; 13; 14]

Ҳамин тариқ, тамоюли мусбати рушди баҳисобгирии идоракунии дар амалии корхонаҳои сохтмонии мамлакат равшан зоҳир мегардад. Онҳо дар тадриҷан ҷорӣ намудани воситаҳои

муосири бучетикунонӣ ва назорат, автоматикунонии равандҳои баҳисобгирии идоракунӣ ва тавсеаи ҳамгирӣ бо баҳисобгирии молиявӣ ифода меёбанд, ки ба баланд шудани сатҳи шаффофии фаъолият ва таҳкими мавқеи рақобатпазири корхонаҳо дар бозор мусоидат мекунанд.

Акнун барои натиҷабарорӣ аз таҳлили вазъи амалияи низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон чадвали ҷамъбасти таҳлили SWOT-ро тартиб медиҳем, ки дар он ҷиҳатҳои қавӣ ва заифии низомҳои мавҷудаи баҳисобгирии идоракунӣ, инчунин имкониятҳо ва таҳдидҳои марбут бо таҷдид ва рақамикунонии минбаъдаи онҳо нишон дода мешаванд (ҷадвали 5).

Ҷадвали 5. Таҳлили SWOT-и низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ

Ҷиҳатҳои қавӣ (Strengths)	Ҷиҳатҳои заиф (Weaknesses)
• Мавҷудияти таҷрибаи корбурди унсурҳои баҳисобгирии идоракунӣ (харҷномаҳо, феҳристҳои ҳисобкунии арзиши аслӣ, марказҳои масъулият) • Истифодаи модулҳои алоҳидаи автоматикунонӣ (1С, ERP-ҳои маҳаллӣ) • Дастгирии баҳисобгирии идоракунӣ аз ҷониби роҳбарияти корхонаҳои калон • Рушди мунтазами ҳисоботи таҳлилий	• Сатҳи пасти касбияти мутахассисон дар соҳаи баҳисобгирии идоракунӣ ва технологияҳои иттилоотӣ • Ҳамоҳангии сусти баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии молиявӣ • Бартарияти баҳисобгирии дастӣ ва парокандагии маълумот • Набудани методикаҳои яхелаи баҳисобгирии идоракунӣ дар соҳа
Имкониятҳо (Opportunities)	Таҳдидҳо (Threats)
• Стратегияи давлатии рақамикунонии иқтисодиёт • Дастрасии технологияҳои муосири иттилоотӣ (ERP, BI, технологияҳои абрӣ) • Афзоиши эҳтиёҷ ба ҳисоботи идоракунӣ аз ҷониби сармоягузoron ва бонкҳо • Имконияти мутобиқшавии амалияҳои беҳтарини байналмилалӣ	• Муқовимат ба дигаргуниҳо аз ҷониби кормандон ва роҳбарият • Харочоти зиёд барои татбиқи низомҳои рақамӣ ва хизматрасонии онҳо • Хавфи таҳдидҳои киберӣ ва талафоти маълумот ҳангоми гузариш ба технологияҳои рақамӣ • Тафовут байни стандартҳои байналмилалӣ ва амалияи миллии баҳисобгирии муҳосибӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳлили SWOT тасдиқ мекунанд, ки низомҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолати рушди ботадрич қарор доранд. Ҷиҳатҳои қавӣ мавҷудияти унсурҳои появино, ки аллакай дар амалия истифода мешаванд, инъикос мекунанд, аз ҷумла банақшагирии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслӣ ва татбиқи маҳдуди нармафзори муҳосибӣ. Аммо истифодаи онҳо ҳосияти маҳаллӣ дошта, аксар вақт равандҳои идоракунӣ ҳамаҷониба инъикос намекунад.

Ҷиҳатҳои заиф (камбудихо) зарурати дигаргунсозии муназзамро нишон медиҳанд. Мушкилоти аз ҳама муҳим бо нарасидани мутахассисони соҳибхтисос, мавҷуд набудани методикаҳои ягона ва ҳамоҳангии сусти баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии молиявӣ вобаста мебошанд.

Ҳамаи ин дар яқоягӣ ба парокандагии иттилоот оварда мерасонад ва самаранокии қарорҳои идоракунӣро коҳиш медиҳад. Ин нуқсонҳо монеаҳои асосии дохилии рушди соҳаи сохтмон дар самти рақамикунонии баҳисобгирии идоракунӣ мебошанд.

Ҳамзамон, мавҷудияти заминаҳои таҷдид ва рақамикунонӣ барои корхонаҳои сохтмонӣ имконияти навро фароҳам меорад. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи иқтисоди рақамӣ, мавҷудияти технологияҳои муосири иттилоотӣ ва рақамӣ, инчунин афзоиши талаботи сармоягузoron ва ташкилотҳои қарзӣ ба шаффофии ҳисобот зарурати воқеъинонаи такмил додани баҳисобгирии

идоракуниро дар корхонаҳои сохтмонӣ ба вучуд меоранд. Дар шароити афзоиши лоиҳаҳои сохтмонӣ маҳз рақамикунонии равандҳои баҳисобгирии муҳосибӣ метавонад омили асосии баланд бардоштани самаранокии соҳа гардад.

Таҳдидҳо асосан ба омилҳои муҳити тижоратии фаъолияти корхонаҳои сохтмонӣ алоқаманд мебошанд. Харочоти баланди татбиқи низомҳои муосири иттилоотӣ, хавфи таҳдидҳои киберӣ ва тафовути доимӣ байни стандартҳои байналмилалӣ ва қоидаҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ метавонад раванди ислохотро ба таври назаррас суст кунад. Ҳамчун ҷолиби асосӣ омили инсонӣ – муқобилияти кормандон ба дигаргуниҳо боқӣ мемонад, ки иҷрои барномаҳои ҳамаҷонибаи омодакунӣ ва бозомузии онҳоро талаб мекунад.

Бинобар ин, рушди низоми баҳисобгирии идоракуни дар соҳаи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба истифодаи чанбаҳои қавӣ ва ошкор намудани иқтидорҳои имконпазир дар баробари кам кардани заифӣҳо ва таҳдидҳои мавҷуда асос ёбад. Дар амал ин маънои ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар баҳисобгирии идоракуни, мутобиқ кардани таҷрибаи байналмилалӣ ба хусусиятҳои миллий, инчунин мунтазам тақмил додани ихтисоси мутахассисонро дорад, ки дар якҷоягӣ имкон медиҳад низоми муосир, фасеҳ ва устувори баҳисобгирии идоракуни ташаккул ёбад.

Ҳамин тариқ, вазъи муосири баҳисобгирии идоракуни дар корхонаҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон бо маҷмуи амалияҳои мусбати алоҳида ва маҳдудиятҳои назаррас тавсиф мешавад. Аммо мавҷудияти заминаҳои воқеӣ (рақамикунонии иқтисодиёт, афзоиши лоиҳаҳои сохтмонӣ, талаботи бештари сармоягузoron) барои таҷдиди соҳа ва татбиқи технологияҳои рақамӣ дар идоракунии корхонаҳои сохтмонӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.

АДАБИЁТ:

1. Абдулмуминзода, Н.А., Таъминоти иттилоотии баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои кишоварзӣ / Н.А. Абдулмуминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – № 10-1. – С. 75-83
2. Бухтиярова, Т.И., Лоскутова, Н.И. Организация учета расходов по местам возникновения затрат / Т.И. Бухтиярова, Н.И. Лоскутова // Вестник ЮУрГУ. – 2009. – № 41. – С. 58-64
3. Друри, К. Управленческий и производственный учет. Учебник / К. Друри / Пер. с англ. – Москва, ЮНИТИ, 2005. – 1071 с.
4. Зимакова, Л.А., Семькина, Л.Н. Организация учета по центрам возникновения затрат / Л.А. Зимакова, Л.Н. Семькина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2007. – Т. 4, № 8. – С. 195-203
5. Каримов, Б.Х., Каримиён, М.Б. Современное состояние бухгалтерского учета в Республике Таджикистан / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримиён. – Душанбе: ИПС, 2019. – 390 с.
6. Каримов, Б.Х., Алиева, Л.Ю. Рушди низоми баҳисобгирии идоракуни ва таҳлили масрафҳо дар муҳити инноватсионии истеҳсолоти бофандагӣ / Б.Х. Каримов, Л.Ю. Алиева // Рушди баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт. Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ (ш. Душанбе, 26 март соли 2022). – Душанбе: ДБССТ, 2022. – С. 27-33
7. Каримов, Б.Х. Робитаи намудҳои баҳисобгирӣ дар низоми баҳисобгирии муҳосибии субъектҳои иқтисодӣ / Б.Х. Каримов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 4(43). – С. 84-92
8. Каримов, Б.Х. Таҳаввули низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ ва мушкилоти таснифи онҳо / Б.Х. Каримов // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – № 4/1 (57). – С. 158-168
9. Кувалдина, Т.Б. Управленческий учет для инженерно-технических специалистов: сущность и необходимость / Т.Б. Кувалдина // Международный бухгалтерский учет. – 2015. – № 14 (356). – С. 2-15
10. Қодирова, Г.Т. Заминаҳои ҷудошавии низоми ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ / Г.Т. Қодирова // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 3 (32). – С. 151-159

11. Розиев, Д.А. Ташкили баҳисобгирии идоракунии харочот дар корхонаҳои саноати бофандагӣ / Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои иқтисодӣ: 08.00.12 / Розиев Дилшод Астанакулович. – Душанбе, 2021. – 196 с.
12. Хорнгрен, Ч.Т., Фостер, Дж., Даттар, Ш. Управленческий учет / Ч.Т. Хорнгрен, Дж. Фостер, Ш. Даттар / 10-е изд. / Пер с англ. - СПб.: Питер, 2005. - 1008 с.
13. Хушвахтзода, Қ.Х., Розиев, Д.А. Пояҳои ғоявии бунёдкунии низоми баҳисобгирии идоракунии ва таҳлили харочот дар корхонаҳои саноати бофандагӣ / Қ.Х. Хушвахтзода, Д.А. Розиев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. - 2020. - № 4 (72). С. 108-118
14. Хушвахтзода, Қ.Х., Болтуева, Р.К. Ташаккули баҳисобгирии идоракунии ва назорат дар ташкилотҳои доруворӣ / Қ.Х. Хушвахтзода, Р.К. Болтуева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. - № 5. – С. 80-87
15. Harrison, G.Ch. Cost Accounting to Aid Production: A Practical Study of Scientific Cost Accounting / G.Ch. Harrison. – New York: The Engineering magazine Company, 1921 – 234 p., p. viii
16. Johnson, H.T., Kaplan, R.S. Relevance Lost: The Rise and Fall of Management Accounting / H.T. Johnson, R.S. Kaplan. – Boston: Harvard Business School Press, 1987. - 269 p.

УДК 338.48:332.1. (575.3)

Маҳкамзода Ф.Ф.

УСУЛҲОИ БАҲОГУЗОРИИ ИҚТИДОРИ САЙЁҲИИ МИНТАҚА: РАВИШҲОИ МЕТОДӢ

Аннотатсия. Дар шароити рақобати афзоянда дар бозори ҷаҳонии сайёҳӣ, идоракунии самараноки соҳа бидуни арзёбии дақиқ ва бисёрҷанбаи потенциали минтақа ғайриимкон аст. Дар мақолаи мазкур усулҳо ва равишҳои асосии арзёбии иқтисодии сайёҳии минтақа баррасӣ мешаванд, ки он имкон медиҳад аз назарияи субъективӣ ба банақшагирии стратегияи объективӣ гузарем. Дар мақолаи иқтисодии сайёҳии минтақа ҳамчун маҷмӯи имконоти табиӣ, фарҳангӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва инфрасохтори минтақа арзёбӣ мешавад, ки онро барои ташкили фаъолиятҳои сайёҳӣ ва қонунӣ қардани ниёзҳои сайёҳон истифода бурдан мумкин аст. Мавзӯи мазкур ҳамчун пойгоҳи илмӣ-методӣ барои тамоми фаъолиятҳои оянда дар соҳаи сайёҳӣ хидмат мекунад, инчунин таҳқиқоти масъалаи мазкур ба таҳқиқоти минтақашиносӣ, иқтисодиёт, география ва экология таъҷил намуда усулҳои мураккаби байнисоҳавиро талаб менамояд. Дар баробари ин, дар мақолаи мазкур таҳия ва тақмили равишҳои баҳодихӣ барои қардани захираҳои табиӣ, фарҳангӣ, таърихӣ ва инфрасохторӣ мусомавриди баррасии қарор дода шудааст. Бояд қайд намуд, ки дар мақола масъалаҳои аҳамияти амалӣ ва стратегӣ дошта ба монанди муайянкунии сарчашмаҳои сармоягузорӣ, гурӯҳбандии захираҳои сайёҳии минтақа вобаста ба дараҷаи таъсир ба рушди соҳаи сайёҳӣ таҳқиқ гардида, ин чунин аҳамияти он дар фаъолияти ширкатҳо, корхонаҳо ва умуман дар соҳаи сайёҳӣ оварда шудааст. Таҳқиқоти мазкур барои қардани дастурамали ягонаи миллии баҳогузори иқтисодии сайёҳии минтақа дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дода, дар муайянкунӣ ва гурӯҳбандии захираҳои сайёҳӣ нақши муҳим дорад.

Калидвожаҳо: сайёҳӣ, минтақа, иқтисодии сайёҳии минтақа, рушди сайёҳӣ, минтақа, усул, рушд, инфрасохтори сайёҳӣ, мавзӯи сайёҳӣ, сайёҳии экологӣ.

Маҳкамзода Ф.Ф.

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ТУРИСТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА: МЕТОДИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация. В условиях растущей конкуренции на мировом туристском рынке эффективное управление отраслью невозможно без точной и многомерной оценки потенциала территории. Данная статья рассматривает ключевые методы и подходы к оценке туристского

потенциала региона, которые позволяют перейти от субъективных представлений к объективному стратегическому планированию. В статье туристский потенциал региона оцениваются как совокупность природных, культурно-исторических, социально-экономических и инфраструктурных возможностей территории, которые могут быть использованы для организации туристской деятельности и удовлетворения потребностей туристов. Также изучения данной темы служит научно-методологической основой для всей будущей деятельности в сфере туризма, поскольку изучение этого вопроса опирается на регионоведение, экономику, географию и экологию и требует комплексных междисциплинарных методов. Одновременно с этим в статье рассматривается актуальность разработки и совершенствования методов оценки природных, культурных, исторических и инфраструктурных ресурсов. Следует отметить, что в статье также рассматриваются вопросы практической и стратегической важности, такие как выявление источников инвестиций, классификация туристических ресурсов региона в зависимости от степени их влияния на развитие туристической индустрии и их значимости для деятельности компаний, предприятий и туристической индустрии в целом. Данное исследование позволит разработать единое национальное руководство по оценке туристического потенциала региона Республики Таджикистан и сыграет важную роль в выявлении и классификации туристических ресурсов.

Ключевые слова: туризм, регион, туристский потенциал региона, развития туризма, территория, методика, развития, инфраструктура туризма, дестинация, экологический туризм.

Makhkamzoda F. F.

METHODS FOR ASSESSING REGIONAL TOURISM POTENTIAL: A METHODOLOGICAL APPROACH

Annotation. In the face of increasing competition in the global tourism market, effective industry management is impossible without an accurate and multidimensional assessment of a region's potential. This article examines key methods and approaches to assessing a region's tourism potential, which allow for a transition from subjective perceptions to objective strategic planning. The article assesses a region's tourism potential as a combination of the territory's natural, cultural, historical, socioeconomic, and infrastructural capabilities, which can be used to organize tourism activities and meet tourist needs. Research on this topic also serves as a scientific and methodological foundation for all future work in tourism, as it draws on regional studies, economics, geography, and ecology and requires comprehensive interdisciplinary methods. The article also examines the relevance of developing and improving methods for assessing natural, cultural, historical, and infrastructural resources. It should be noted that the article also examines issues of practical and strategic importance, such as identifying investment sources and classifying regional tourism resources based on their impact on tourism development and their significance for companies, enterprises, and the tourism industry as a whole. This study will facilitate the development of a unified national guide for assessing the tourism potential of a region in the Republic of Tajikistan and will play an important role in identifying and classifying tourism resources.

Keywords: tourism, region, tourism potential of the region, development, territory, methodology, development, tourist infrastructure, destination, ecotourism.

В современных условиях туристическая индустрия стала одним из важнейших источников национального дохода и регионального развития, а правильная и научная оценка туристического потенциала необходима для разработки рациональных и эффективных стратегий. В этой связи вопрос оценки туристического потенциала региона стал предметом пристального внимания науки и деловой практики, закладывая основу для устойчивого развития туризма.

В экономической и социальной литературе существуют различные методы оценки туристического потенциала региона, которые позволяют рационально и эффективно разрабатывать стратегию развития туристического сектора.

В этой области рассматриваются различные подходы к оценке туристического потенциала, такие как ресурсный подход, комплексный подход, экономико-маркетинговый подход. Существуют также различные теории и методы, связанные с необходимостью оценки туристического потенциала региона при развитии горных районов; в этом направлении работают такие исследователи, как Е.Н. Егорова, О.В. Мотрича, Е.А. Джанжугазова, Е.Ю. Колбовский, О.А. Климанов и Н.О. Тельнов, Ю.А. Худенких, А.В. Дроздов и другие проводили научно-исследовательскую работу. В то же время отечественные ученые, такие как Шаропов Ф.Р., Мухаббатов Х.М., Умаров Х.У., Шарипова Г.Р., Ёров Дж.Н., Амонова Д.С., Машокиров Дж.Н. и другие, проводили научно-исследовательскую работу в области развития туризма и изучения туристических регионов.

На ряду с существующие методы, предлагается и другие методики для оценка туристских потенциал разных регионов, в том числе:

Метод определения элементов и оценки продуктивности туристического потенциала регионов. При использовании указанного метода следует учитывать следующие важные показатели:

1. Совокупность ресурсов, определяющих туристический потенциал;
2. Общий объем туристического потенциала;
3. Основные показатели реализации туристического потенциала.

Показатель «Совокупность ресурсов, определяющих туристический потенциал» отражает общий объем туристических ресурсов на текущий момент времени и измеряется в единой форме [1, с.55; 5, с.53]. Поэтому стоит отметить, что туристический потенциал является одним из важных показателей, основанных на количестве и качестве туристических ресурсов конкретного региона.

Туристические ресурсы относятся к группе экстенсивных показателей и включают в себя следующие туристические ресурсы: природные, памятники, объекты культуры, исторические места, туристическую инфраструктуру и другие элементы, способные привлечь больше туристов? что касается эффективного использования туристических ресурсов [4, с.185]. Следует отметить, что качественным показателем и считается высокоэффективным фактором развития туристского потенциала определенных территории. Этот метод определяет процесс эффективного использования доступных туристских ресурсов территории и их характерной особенности привлечения и удовлетворения потребности туристов.

Как известно, необходимо определить перечень факторов, необходимых для увеличения количества и качества туристических возможностей, а также развития туристического бизнеса в конкретном регионе. Объем туристического потенциала регионов определяет максимальный объем производства и предоставления туристических услуг туристам. Этот фактор отображает максимально достижимый уровень туристского потенциала территории.

Если рассматриваем этот вопрос по-другому, то показатель туристского потенциала охватывает фактический достигнутый уровень рационально использования туристских ресурсов территории. Он характеризует фактическую отдачу от туристского потенциала и показывает, насколько успешно территория использует свои ресурсы для развития туризма.

Для достижения высокой реализации туристского потенциала необходимо уделять внимание улучшению качества туристских ресурсов, развитию инфраструктуры, повышению уровня сервиса и обеспечению доступности информации о туристских возможностях. Также важно разрабатывать и проводить меры по привлечению туристов, маркетингу и продвижению туристских продуктов, а также развивать кадровый потенциал и повышать квалификацию работников в сфере туризма.

Все эти меры помогут повысить реализацию туристского потенциала и обеспечить устойчивое развитие туризма на территории.

На ряду с этими методами при комплексной оценки туристского потенциала определенного региона также применяются некоторые экономические методы с помощью

которого можно определить единые стоимостные показатели и рассчитать валовой доход, в этом случае предполагать полное использование туристского потенциала региона.

Метод оценки суммарной величины туристских издержек и их распределение между различными предприятиями туристских услуг, является один из таких сложных методов оценки, это связано с необходимостью большого объема первичной информации, а также наличие финансовых затрат на сбор и обработка информации.

Мы можем использовать метод экономической оценки туристического потенциала в форме интервальной оценки, (например, годовой анализ и оценки), по-другому, суммарной оценки за определенный период, который отсутствует среднему циклу воспроизводства туристского потенциала территории.

Необходимо отметить, что такая оценка должно учесть не только социально – экономический значимости, но и другие важные факторы, такие как социальные, экологические и культурные которые влияют на процесс развития туризма в регионе.

Применение экономических методов и проведение комплексной оценки позволяет оценить туристический потенциал региона, что способствует рациональному использованию туристических ресурсов и разработке стратегии развития туристического бизнеса.

В настоящее время отсутствует единая методика для оценки эффективности использования туристского потенциала территории. Однако несмотря на уровень сложности разработка и рекомендация единой методика оценки туристского потенциала, некоторые источники предлагают более подходящий методик по своему усмотрению. К примеру: «...для определения критерии эффективности использования туристских потенциал рекомендуется (P_t), который представляет собой соотношение между эффектом от использования туристского потенциала и затратами, необходимыми для достижения этого эффекта» [12, с.2]. На ряду с этим для определения критерии эффективности P_t источник рекомендует использование следующей формулой:

$$P_t = \frac{E_i}{C_a} \quad (1)$$

Согласно интерпретации данного источника там, где:

- E_i – отражает эффективность реализации туристического потенциала региона;
- C_a – определяет объем расходов для достижения эффективности.

Следует отметить, что эффективность использования туристических ресурсов (E_i) делится на две группы: вклад туризма в решение рациональных и государственных проблем; изменения в развитии туризма по сравнению с предыдущим состоянием.

Вклад туризма в решение рациональных и государственных проблем может включать экономические выгоды, такие как создание рабочих мест, развитие инфраструктуры, привлечение инвестиций и увеличение доходов от туризма. Он также может включать социокультурные и экологические выгоды, такие как сохранение культурного наследия, поддержка местного населения и охрана природных ресурсов.

Некоторые источники предлагают следующую интерпретации относительно определения и оценки туристских потенциал определенной территории «... реакционный эффект связан с изменениями в туристской индустрии и туристском потенциале территории. Он может включать увеличение количества туристов, разнообразие туристских продуктов, улучшение качества услуг и рост престижности и известности туристского направления. Затраты, необходимые для достижения экономической эффективности C_a , в значительной степени зависят от конкретных мер по реализации туристического потенциала, таких как инвестиции в инфраструктуру, маркетинг и реклама, переподготовка персонала, организация туристической инфраструктуры и другие расходы. Оценка таких затрат крупных инвестиционных проектов с использованием данных методов позволяет точно определить их масштабы» [2, с.26].

В связи с этим А.В. Дроздов в своих научно-исследовательских работах представил научные выводы, по оценке туристического потенциала региона. Как отмечает А.В. Дроздов

«...методика оценки туристского потенциала территории ориентирована на применение в условиях особо охраняемых природных территорий - национальных парков. Однако она вполне применима и для других территорий, так как методологических различий при ее применении нет. Методика предполагает выделение основных компонентов туристского потенциала, подлежащих оцениванию. Эти компоненты целесообразно подразделить на две основные группы: а) природные и культурные ландшафты; б) средства и условия осуществления туров (программ, экскурсий), с последующей их оценкой» [2, с.56].

Согласно источникам по культурно-природным туристическим достопримечательностям, при оценке туристического потенциала региона следует учитывать следующие факторы:

- Расположение региона, природные достопримечательности, ботанические сады и зоопарки, океанариумы и другие экологические объекты;
- Исторические музеи и объекты культурного наследия;
- Культурно-исторические достопримечательности [3, с.138].

Как известно, организация туров имеет большое значение для развития туристической индустрии и включает в себя следующие элементы:

- Современный экотехнологичный транспорт, объекты и гостиницы для размещения туристов;
- Высококвалифицированные экологические гиды и дидактически-информационные средства;
- Естественность туров и их осуществимость;
- Возможность использования рекреационных услуг, объем использования водных, энергетических и других видов природных ресурсов, а также продолжительность туризма [8, с.115].

Следует отметить, что основным критерием оценки экономической и социальной значимости природных ландшафтов конкретного региона является история их возникновения и развития, а также оригинальность и другие привлекательные особенности.

Мнение А.В. Дороздова является актуальным и включает в себя мнение главных организаторов тура, которыми являются: «... критериями данной группы являются показатели экотехнологичности, например, расход топлива (энергии) и эмиссия вредных веществ, уровень шума и гигиенические нормы безопасности, рассчитанные как по отношению к людям, так и биотическим компонентам ландшафтов в целом. Группу «Условия осуществления туров» следует оценивать, опираясь, в первую очередь, на существующие нормативы, как экологические нормы безопасности так допустимые туристские нагрузки и норм ресурсопользования. Многие компоненты удастся оценить количественно. Поэтому для получения итоговой, суммарной оценки целесообразно переводить все количественные оценки в качественные. Обычные градации качественной шкалы таковы: «очень низкий, низкий, средний, высокий, очень высокий». Качественная шкала может содержать и дополнительные градации, например, «весьма низкий» и «весьма высокий»» [2, с.56].

Согласно проанализированным выше данным, для измерения и оценки основных показателей целесообразна пяти- и семибальная рейтинговая шкала. На данном этапе чаще всего используется метод простого суммирования, при этом из общей суммы следует вычитать отрицательные показатели, что отражает текущее состояние туристического потенциала региона.

В данном случае следует отметить, что рациональная организация и проведение сравнительных оценок целесообразны для изучения и определения туристического потенциала региона.

Для организации такой сравнительной оценки необходимо учитывать следующие элементы [9, с.180]:

1. с начала необходимо проводить сравнительную оценку и определит фиксированный набор компонентов туристского потенциала региона;

2. следующий этап – для расчета и определения итоговой оценки считаем необходимым использование качественные шкалы в формате бальной форме;

3. другой этап – необходимо привлечь для сравнительной оценки число необходимых и нужных объектов;

4. последний этап – при организации и проведении сравнительного анализа туристского потенциала региона должны быть четко определены место, расположение и территория исследования.

Наряду с указанными выше методами оценки туристского потенциала конкретного региона, методы оценки, предложенные Калбовским Е.Ю. имеют особое положение и значение. Он рекомендует оценивать качество и эффективность туристского потенциала того или иного региона по следующему критерию и показателям [6, с.14]:

1. Исторические сооружения, привлекающие туристов, такие как исторические крепости и мечети, небольшие культовые сооружения, расположенные преимущественно на небольших территориях, археологические памятники, исторические места сражений, памятники и монументы известных людей, структура исторических городов и деревень и т. д.;

2. Наличие интересных и примечательных природных объектов, включая культурные ландшафты, сельскохозяйственные угодья, природные озера, плато в долинах, древние каналы, природные водопады, целебные источники.

3. Лучшие природные места, которые туристы выбирают по своему усмотрению, такие как близость к побережью, лесные массивы, исторические места, водно-болотные угодья, горные районы и т. д. [4, с.18; 10, с.190].

4. Следующий компонент является характер туристско-рекреационный потенциал. Относительно критерии для определения туристско-рекреационный потенциал конкретного региона Калбовским Е.Ю. предлагает отвечать на следующий вопросы:

- Какие виды рекреационной и туристической деятельности могут быть организованы в рамках возможностей региона?

- Какие виды рекреационной и туристической инфраструктуры используются в туристическом бизнесе?

- Какие перспективные виды туризма используются на начальном этапе развития туристического бизнеса?

- можно ли организовать новые маршрут?

- при использовании природный, культурно-исторический потенциал именно какие могут быть проблемы и ограничения [1, с.55]?

Следующая методика по оценки туристско-рекреационного потенциала определенной территории продляется со стороны Ю.А. Худенький. Согласно данной методике, оценка туристического потенциала региона проводится на основе существующих методов и основывается на анализе компонентов туристического потенциала, таких как природные, историко-культурные и социально-экономические показатели. Также в ходе оценки изучаются различные виды туризма, такие как оздоровительный, спортивный, деловой и медицинский туризм, исследуются особенности их развития и разрабатывается концепция их дальнейшего развития.

На ряду с этим, следует отметить, что при проведении анализ и оценки туристского потенциала используется абстрактный турист, который рассматривается вне региона. Это позволяет получить более обобщенные результаты и сравнить потенциал различных территорий. Такой подход помогает выявить сильные и слабые стороны туристского потенциала и определить приоритетные направления развития.

С учетом наличие такого характера предлагается рационального использования туристских ценностей исторического наследия территории, который охватывает природные, исторические и культурные компоненты обладающей туристского потенциал. Худенький Ю.А. относительно данного вопроса отмечает, что «...хотя некоторые из этих компонентов могут не иметь непосредственного отношения к туризму в настоящее время, они всё равно могут иметь

значимость для туристов в будущем. Таким образом, ценность наследия территории отражает её потенциал в туристском отношении» [13, с.92; 11, с.191].

На наш взгляд, для организации и проведения качественной оценки туристского потенциала объектов исторического наследия лучше использовать балльный метод оценки. Потому что этот метод имеет известную историю, и его методология существует во всей литературе в этой области. Также данный метод позволяет определить туристский потенциал территории и определить его вклад в экономическое развитие региона.

В то же время, иногда другие факторы, такие как: климат и рельеф могут быть использовано и оценено с помощью поправочных коэффициентов. Данный метод позволяет оценить и определить указанные факторы с учетом уровня влияния на текущий и перспективный туристский потенциал региона.

В русле этих высшее изложенный мнение следует отметить, что при оценке экономического и социального значения туристского потенциала конкретного региона необходимо учитывать следующие факторы, такие как: транспортная инфраструктура и наличие объектов туристского назначения, юридические услуги и тарабхонаы, больницы и санатории., которые действительно могут заложить благоприятную основу для развития туризма.

Анализ и оценка инфраструктуры туризма рассчитывается и выявляется на основе показателей, которые появляются в результате деятельности других организаций и предприятий. Например, прием и оказание медицинских услуг туристам больницами и т. д. По-другому использование туристами тарабхонаов и съемного жилья. Все перечисленные показатели позволяют определить насыщенность рынка туристскими предложениями и оценить развитие туристской отрасли в данном регионе.

Таким образом, оценка социально-экономической составляющей туристского потенциала учитывает важность транспортной инфраструктуры и наличие разнообразных туристских объектов, а также позволяет оценить развитие туристской инфраструктуры на основе показателей доступности и предложения туристских услуг.

Учесть все возможные варианты определения социально экономического значения туристского потенциала региона Худенький Ю.А. приводит примерный расчет баллов по отдельному показателю, например, при оценке природных компонентов региона присваивается 1 балл, региональных компонентов – 2 балла, а объектов заповедника – 1 балл. Кроме того, учитываются и другие коэффициенты, такие как: а) территориальное распределение объектов культурного наследия (отношение охраняемых территорий к общей площади региона); б) климатическая совместимость; в) привлекательность ландшафтов; г) уровень стихийных бедствий; д) популярность географических объектов в регионе (рассчитывается по их включению в специальные документы, такие как энциклопедии) [15, с.21].

Рекомендуется использовать балльную методику для определения экономической и социальной значимости компонентов историко-культурного объекта. Например, 0,6 - археологическо-монументальный коэффициент, 0,8 - историко-культурный, -1 - градостроительные, архитектурные, и комплексные.

В то же время Худенький Ю.А. обращая внимание на широкий круг факторов и возможностей, связанных с развитием туризма, разработал и предложил еще один метод оценки привлекательности туристских объектов. Другой метод исследователя — метод расчета поправочных коэффициентов. По мнению исследователя, при оценке популярности географических объектов региона следует использовать энциклопедию изучаемого государства или региона, что также позволяет оценить редкость географических объектов. Каждая использованная статья в энциклопедии оценивается в 5 баллов, наличие названия объекта в энциклопедии — в 1 балл, и, наконец, общая доля рассчитывается кумулятивным методом.

Этот метод также оценивает уровень развития туристической инфраструктуры региона, при этом учитываются два показателя: а) соотношение объектов коллективного размещения

(гостиницы, курорты и санатории) на тысячу жителей региона; б) количество предприятий общественного питания на десять тысяч жителей региона [14, с.36].

В результате расчета становится ясно, что критерием оценки пансионатов являются не только набранные баллы, но и важнейший вклад каждого конкретного туристского территория в привлечение и развитие туризма в регионе. Благодаря этому больше внимания уделяется основным объектам, привлекающим туристов в регион. С учетом этого значения необходимо выделить шестую методику расчета туристского потенциала региона.

На наш взгляд, метода оценки в региональной системе развития туризма, является «оценка туристской привлекательности и состояние территории».

Цель данного метода – увеличение числа туристов, что, в свою очередь, создает инвестиционные возможности в регионе и увеличивает количество рабочих мест.

Следует отметить, что комплексная оценка рекреационного и туристического потенциала региона играет важную роль в принятии решений относительно развития туризма, которое, на наш взгляд, должно решать следующие задачи:

- Представление туристического потенциала региона: на этом этапе проводится объективная оценка туристического потенциала региона с использованием комплексного метода, учитывающего природные, историко-культурные, экономические и социальные компоненты и т. д. Метод также используется для выявления существующих ресурсов и возможностей развития туристического сектора региона;

- Указывать на перспективные направления развития туризма: Методика должна идентифицировать перспективные направления и сегменты туризма, которые могут быть наиболее успешно развиты на данной территории. Она должна учитывать специфику региона, его уникальные достопримечательности, культурные и природные особенности, чтобы определить оптимальные стратегии развития туристского потенциала;

- Давать выход на определенные показатели турпотока: Методика должна помочь определить ожидаемый турпоток, включая его величину и структуру посетителей. Она должна учитывать факторы, такие как доступность территории, транспортная инфраструктура, сезонность, особенности туристской индустрии и другие факторы, которые могут влиять на поток туристов. Это позволит лучше планировать и прогнозировать развитие туризма в регионе.

Таким образом, оценка туристического потенциала региона является не только инструментом развития, но и ключом к эффективному росту туристического сектора. Разработка и внедрение комплексных подходов, одновременно соответствующих местным условиям, позволит Республике Таджикистан рационально и устойчиво использовать свои богатые и прекрасные природные ресурсы для экономического развития, и развития туристического сектора.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Джанжугазова Е.А. Туристские и рекреационные ресурсы как основа формирования потенциала туристских территорий. Особенности их оценки // Имущественные отношения в Российской Федерации. 2005. №2. С. 53 – 61.
2. Дроздов А.В. Как развивать туризм в национальных парках России. Рекомендации по выявлению, оценке и продвижению на рынок туристских ресурсов и туристского продукта национальных парков / А.В. Дроздов // - Москва. Экоцентр «Заповедники». - 2000. - С.56
3. Егорова Е.Н., Мотрич О.В. Алгоритм оценки туристско-рекреационного потенциала региона // Стратегия устойчивого развития регионов России. 2010. Вып. 3. С. 137 – 141.
4. Еров, Д.Н. Роль государства в стимулировании развития экологического туризма / Д. Н. Еров, А. Н. Сохибов // Финансово-экономический вестник. – 2025. – № 1. – С. 182-191. – EDN JXBSSV.
5. Климанова О.А., Тельнова Н.О. Природный и историко-культурный потенциал региона как основа формирования туристского образа территории // Современные проблемы сервиса и туризма. 2008. №4. С. 49 – 55.

6. Колбовский Е.Ю. Экологический туризм и экология туризма / Е.Ю. Колбовский // – Москва. - Издательский центр «Академия». - 2006. С.14.
7. Махкамов, Ф.Ф. Теоретические подходы к определению туристских кластеров / Ф.Ф. Махкамов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 10. – С. 170-177. – EDN AIMQLI.
8. Махкамзода, Ф.Ф. Афзалиятҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ рушди сайёҳӣ ва ҳавонашон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф.Ф. Махкамзода, Б.С. Файзуллоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – №. 1. – Р. 113-119. – EDN IMHURE.
9. Махкамзода, Ф.Ф. Рушди тичорати сайёҳӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути истифодаи технологияҳои маркетингӣ / Ф.Ф. Махкамзода, И.О. Ҳасанова // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – №. 4-3(71). – Р. 178-185. – EDN XXRSFT.
10. Махкамов, Ф.Ф. Роль модели развития рынка туризма в социально-экономической системы Республики Таджикистан / Ф.Ф. Махкамов, Х.Р. Шарипова // Образование и наука в 21 веке: современные тенденции и перспективы развития: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-ой годовщине со дня образования Таджикского национального университета: маводи конференсия байналмилалӣ илмӣ ва амалӣ бахшида ба «70-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», Душанбе, 26–29 октябры 2018 года / Таджикский национальный университет. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2018. – С. 187-191. – EDN JLZSUW.
11. Машокиров, Ҷ.Н. Менечменти бехатарии сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҷ.Н. Машокиров // Паёми Донишгоҳи давлатӣ тичорати Тоҷикистон. – 2024. – №. 1(51). – EDN VRDVJB.
12. Официальный сайт «Лекции.Ком». Методики оценки совокупного туристского потенциала. Электронный адрес: URL: <https://lektii.com/2-80355.html>. Время и дата обращения: 02.01.2025, 11ч.
13. Сафарян, А.А. Подходы к оценке туристского потенциала территории / А.А. Сафарян // Географический вестник. – 2015. – № 1(32). – С. 89-102. – EDN TSGTST;
14. Умаров, Х.У. Туристско-рекреационный потенциал Таджикистана и пути его рационального использования / Х. У. Умаров, Д. Н. Еров // Вопросы науки и образования. – 2025. – № 4(189). – С. 34-38. – EDN TCMWXZ.
15. Худеньких Ю.А. Подходы к оценке туристского потенциала территории на примере районов Пермского края / Ю.А. Худеньких // География и туризм: Сборник научных трудов. – Пермь. – ПГУ. - 2006. - №2. С.21

УДК 336.774:336.71(575.3)

Махмадаминов А.Ҷ.

ТАҲЛИЛИ САМАРАНОКИИ ҚАРЗҲОИ КҶҲОҲМУДДАТ ДАР ҶАҶОЛИЯТИ НИЗОМИ БОНКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Муаллиф дар мақолаи худ масъалаи самаранокӣ қарзҳои кӯтоҳмуддат дар ҷаҳолияти низоми бонки Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо назардошти меъёрҳои миёнаи ғоизи қарзҳои кӯтоҳмуддат ва пасандозҳои муҳлатнок, динамикаи раванди қарздиҳии кӯтоҳмуддати бонкҳо, меъёри ғоизи қарзҳои кӯтоҳмуддати бонкҳо, динамикаи қарзҳои овердрафтӣ, тамоили тағйирёбии нишондиҳандаҳои ММД, ММД ба сари аҳоли ва музди миёнаи меҳнат, таҳлил намудааст.

Калидвожаҳо: самаранокӣ, қарзҳои кӯтоҳмуддат, низоми бонкӣ, ғоиз, пасандоз, овердрафт, ишондиҳанда, аҳоли, музди меҳнат.

Махмадаминов А.Дж.

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ КРАТКОСРОЧНЫХ КРЕДИТОВ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. Автор в своей статье проанализировал вопрос эффективности краткосрочных кредитов в банковской системе Республики Таджикистан, учитывая средние процентные ставки по краткосрочным кредитам и срочным депозитам, динамику процесса краткосрочного кредитования банками, процентную ставку по краткосрочным кредитам банками, динамику овердрафтных кредитов, динамику изменения показателей ВВП, ВВП на душу населения и средней заработной платы.

Ключевые слова: эффективность, краткосрочные кредиты, банковская система, проценты, депозиты, овердрафт, заемщик, население, заработная плата.

Mahmadaminov A.J.

ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF SHORT-TERM LOANS IN THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. In his article, the author analyzed the issue of the effectiveness of short-term loans in the banking system of the Republic of Tajikistan, taking into account the average interest rates on short-term loans and term deposits, the dynamics of the process of short-term lending by banks, the interest rate on short-term loans by banks, the dynamics of overdraft loans, the trend of changes in GDP indicators, GDP per capita and average wages.

Keywords: efficiency, short-term loans, banking system, interest, deposits, overdraft, borrower, population, wages.

Аксарияти субъектони хоҷагидорӣ, ки ба ғайриқарбдорӣ, хизматрасонӣ ва тижоратӣ машғул мебошанд, ба қарзи бонкӣ ниёз дошта, дар рафти ғайриқарбдорӣ худ аз он самаранок истифода менамоянд. Зеро қарзи бонкӣ ин як сарчашмаи асосӣ ва боваринок барои ҳар як субъект ба ҳисоб рафта, бе истифода аз он пеш бурдани ғайриқарбдорӣ ғайриимкон мебошад.

Зарурият ба қарзҳои бонкӣ дар он вақт афзоиш меёбад, ки раванди истеҳсол, хизматрасонӣ ва дигар ғайриқарбдорӣ субъект рушд кунад ва инчунин, талабот аз тарафи ҷомеа ба моли истеҳсолӣ ва ё хизматрасонии ин субъект боло равад.

Қайд намудан зарур аст, ки баланд шудани тарифҳои хизматрасониҳои давлатӣ, андозҳо ва дигар пардохтҳои давлатӣ, қувваи барқ, нархи ашёи хом, маҳсулотҳо ва дигар омилҳои аз тарафи ҷомеа ба вуҷудоянда метавонанд ба ин раванд таъсири амиқ расонида, субъекти хоҷагидорро маҷбур созад, ки аз қарзи бонкӣ боз ҳам васеътар истифода намояд [3, с. 184].

Аммо дар ин ҳолат субъектони хоҷагидор бештар на ба қарзи калони бонкӣ, балки ба қарзҳои хурди кӯтоҳмуддат таваҷҷуҳи зиёд менамоянд. Зеро қарзи хурд дар бартараф намудани бисёр мушкилиҳо ва ҳалли муаммоҳои ҳаррӯза ба миёномада хизмат карда метавонад.

Ҳамчунин, қарзҳои хурд ва кӯтоҳмуддат дар босуръат рушд намудани ғайриқарбдорӣ корхона зарур буда, раванди истеҳсол ва хизматрасонии корхонаҳоро метезонад. Ҳарчанд ки ҳар як корхона дорои сармояи худӣ мебошад, аммо ин сармоя дар раванди ғайриқарбдорӣ аҳамияти аввалиндараҷа ва назаррасро надорад, балки қарзи бонкӣ, аз ҷумла қарзи хурди кӯтоҳмуддат дар ин раванд аҳамияти бештарро касб мекунад. Қарзи бонкӣ ва ё худ дар маҷмӯъ қарз, масъулияти роҳбарони ташкилоту корхонаҳоро доир ба саривақт баргардонидани он баланд бардошта, раванди ғайриқарбдорӣ корхонаро бо суръати баланд метезонад.

Маҳсусан дар корхонаҳои хурди истеҳсолӣ, хизматрасонӣ ва тижоратӣ манфиати қарзи хурди кӯтоҳмуддат бештар аз қарзҳои калон мебошад, зеро гардиши мол ва муомилоти пулӣ дар ин ҷо тез буда, онро танҳо қарзҳои хурд таъмин намуда метавонанд [5, с. 84].

Ҳарчанд ки дар иқтисодиёт қарзҳои калон ва дарозмуддат манфиати бештар дошта, барои гирифтани ғайриқарбдорӣ ба субъектон кумак менамоянд, вале қарзи хурд ва кӯтоҳмуддат ба суръат додани гардиши молӣ ва пулӣ заруранд. Бо вуҷуди ин, ҳеҷ яке аз намудҳои қарзҳои

номбаршуда мавқеи худро дар раванди истехсолот ва тичорат аз даст надода, ҳар яке хусусиятҳои хос ва зарурияти худро нигоҳ медоранд.

Пеш аз ҳама, қарзҳои кӯтоҳмуддат ба ҳуди бонкҳо ва шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии қарзгиранда низ манфиатовар буда, дар маҷмӯъ ба пешрафт ва рушди иқтисодиёт таъсири мусбат доранд. Зеро дар ҳолати саривақт баргаштани қарз дар бонк захираи нави қарзӣ ба вучуд омада, ба шахсони эҳтиёҷманд маблағҳои ҷамъоваригардида боз ба қарз дода мешавад. Дар натиҷа, гардиши пулӣ ба вучуд омада, раванди гардиши истехсол, тичорат, хизматрасонӣ ва дигар соҳаҳои иқтисодиёт низ суръати нав мегирад.

Барои ташил намудани захираи қарзӣ дар бонк ҷалби ҳарчи бештари сармояи ҷалбшаванда лозим меояд, ки онро метавон ба воситаи роҳҳои гуногун бояд ба даст овард. Яке аз роҳҳои ба даст овардани ин намуди сармоя ин пасандоз ба ҳисоб рафта, Ҷоизи таъиннамудаи он ҳам барои мизочон ва ҳам барои бонк муҳим ба ҳисоб меравад [6, с. 21].

Ҷоизи пасандозу қарз ва маржаи он дар таъмини даромаднокии ва Ҷоизаи дарназардоштаи бонк воситаи асосӣ ва зарурӣ ба ҳисоб рафта, пасту баланд шудани он ба яке аз тарафҳои натиҷаи мусбат ва ба тарафи дигар натиҷаи манфӣ ба бор меорад.

Бинобар ин, нигоҳ доштани маржаи Ҷоизӣ дар ҳолати оптималӣ ба манфиати тарафҳо буда метавонад (ҷадвали 1.).

Ҷадвали 1. Меъёрҳои миёнаи Ҷоизи қарзҳои кӯтоҳмуддат ва пасандозҳои муҳлатнок барои солҳои 2017-2024 (бо %) [4].

Солҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	Тағйирот, (%), б.ф.
Нишондиҳандаҳои меъёрӣ									
Меъёри миёнаи Ҷоизи қарзҳои муҳлатнок (бо сомонӣ)	28.1	26.0	22,8	14,3	25,2	24,1	23,2	23	-5,1 б.ф.
Меъёри миёнаи Ҷоизи амонатҳои муҳлатнок (бо сомонӣ)	13.9	9.5	9,2	8,1	10,0	10,4	13,1	12,9	-1 б.ф.
Маржаи Ҷоизӣ (бо сомонӣ)	14,2	16,5	13,6	6,2	15,2	13,7	10,1	10,1	-4,1 б.ф.
Меъёри миёнаи Ҷоизи қарзҳои муҳлатнок (бо асъори хориҷӣ)	21.2	17.5	16,2	12,7	13,2	12,1	11,9	12,1	-9,1 б.ф.
Меъёри миёнаи Ҷоизи амонатҳои муҳлатнок (бо асъори хориҷӣ)	6.6	5.2	4,0	3,9	3,2	4,2	4,2	4,2	-2,4 б.ф.
Маржаи Ҷоизӣ (бо асъори хориҷӣ)	14,4	12	12,2	9,2	10	7,9	7,7	7,9	-6,5 б.ф.

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени оморӣ бонкии солҳои 2018, №12 (281), 2019, №12(293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316).

Ҷадвали овардашуда ба он водор мекунад, ки Ҷоизи қарзҳо ва пасандозҳо, инчунин фарқияти байни онҳо, яъне маржаи онҳо дар солҳои гуногун мавриди омӯзиш қарор дода шавад. Тибқи рақамҳои дар ҷадвал овардашуда муайян намудан мумкин аст, ки солҳои пеш, яъне соли 2017-2018 Ҷоизи қарзҳо баланд буда, вобаста ба он Ҷоизи пасандозҳо низ баланд буданд. Дар солҳои минбада ин тамоюл хусусияти пастравиро касб намуда, мунтазам ба поёнравӣ майл кардааст. Дар ин миён маржаи бонкӣ низ поён рафта, дар баъзе ҳолат ба даромаднокии бонк каме таъсири манфӣ расонидааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Ҷоизи қарзҳои муҳлатнок дар соли 2017 қарзҳо бо асъори миллий 28.1% бошад, дар солҳои минбаъда мунтазам поён фаромадаанд, яъне соли 2018-26%, соли 2019-22.8%, соли 2020-14.3%, соли 2021-25.2%, соли 2022-24.1% соли 2023-23.2% ва соли

2024-23%-ро ташкил доданд. Дар ин росто, фоизҳои амонатҳои муҳлатнок низ поён рафта, он дар соли 2017 ба 13.9%, соли 2018 ба 9.5%, соли 2019 ба 9.2%, соли 2020 ба 8.1%, соли 2021 ба 10%, соли 2022 ба 10.4%, соли 2023 ба 13.1% ва соли 2024 ба 12.9% омада расид. Дар ин давра тағйироти фоизи қарзҳо ба -5.1 б.ф. ва фоизи амонатҳои муҳлатнок бошад ба -1 б.ф. рост омад.

Тавре ки дар боло қайд гардид, маржаи фоизӣ низ дар баробари фоизҳои қарзҳо ва пасандозҳо дар солҳои таҳлилшаванда поён рафта, он дар соли 2017 14.2 б.ф. ва дар соли 2024 ба 10.1 б.ф. баробар гардид, ки тағйироти он -4.1 б.ф. мебошад.

Дар қисмати қарзҳо бо асъори хориҷӣ ва амонатҳои муҳлатнок бо асъори хориҷӣ низ тағйиротҳо ба чашм расида, фоизи қарзҳо дар давраи таҳлилшаванда ба -9.1 б.ф. ва амонатҳои муҳлатнок бошад ба -2.4 б.ф. коҳиш ёфтаанд. Дар натиҷаи пастравии фоизҳо маржаи онҳо низ поён рафта, ба -6.5 б.ф. омада расидааст.

Қайд намудан зарур аст, ки дар солҳои пеш таваҷҷуҳи мизочон (ҳам шахсони ҳуқуқӣ ва ҳам шахсони воқеӣ) бо сабаби дар муомилот озодона гардиш намудани асъори хориҷӣ ба қарзу амонатҳо бо асъори хориҷӣ зиёд буд. Баъдтар бо сабабҳои сар задани бухрони молиявии асъорӣ ва таъсири беандоза расонидани он ба иқтисодиёт ва субъектҳои хоҷагидорӣ, инчунин таваҷҷуҳи аҳоли яқбора ба асъори хориҷӣ камтар гардида, сатҳи қарзҳо ва амонатҳои муҳлатнок низ кам гардид, ки ин ба паст шудани фоизи онҳо ва дар маҷмӯъ маржаи фоизӣ, боис шуд.

Асосан, ин таҳлилҳо ба қарзҳои муҳлатнок тааллуқ дошта, муҳлати қарз ҳарчи қадар кам бошад, ҳамон қадар таъсири иқтисодии фоиз ба субъектҳои қарз сабуктар аст. Яъне фоизи қарзи қарзҳои кӯтоҳмуддат барои мизочон ночиз ва пардохти он сабук намояд, баръакс барои ташкилоти қарзӣ он манфиатовар ва натиҷаи мусбати иқтисодӣ мебошад [2, с.14].

Паст шудани фоизи қарзҳо худ гувоҳи он аст, ки дар оянда талабот ба қарз зиёд гардида, субъектҳои қарзӣ аз он ба таври максималӣ истифода менамоянд ва ҳаҷми қарзҳо низ зиёд мегардад (ҷадвали 2.).

Ҷадвали 2. Динамикаи раванди қарздиҳии кӯтоҳмуддати бонкҳо
(млн. сомонӣ, дар давра) [4].

Номгӯй	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2017, %, маротиба
Қарзҳои додашуда, ҳамагӣ	5038	4646	6214	7390	10210	10326	14063	18295	3,6 мар.
бо пули милли	1919	2820	4180	5338	7106	8073	9869	13665	7,1 мар.
то 1 сол	1162	1796	2352	2091	2852	2623	2462	3734	3,2 мар.
зиёда аз 1 сол	757	1023	1827	3247	4254	5450	7407	9931	13 мар.
бо асъори хориҷӣ	3118	1826	2033	2052	3104	2253	4194	4630	147 %
то 1 сол	996	1135	1141	1389	1898	924	1054	1208	121%
зиёда аз 1 сол	2122	691	892	663	1206	1329	3140	3422	1,6 мар.

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкии солҳои 2018, 12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316).

Тибқи маълумотҳои дар ҷадвал овардашуда муайян намудан мумкин аст, ки қарзҳо аз рӯйи муҳлат дар давоми солҳои таҳлилшаванда хеле афзоиш ёфта, ба дараҷаи назаррас рушд намудаанд. Рушд намудани қарзҳо дар иқтисодиёт нишонаи болоравии рушди иқтисодӣ буда, он метавонад ба тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ таъсири мусбат расонад.

Чи тавре ки дида мешавад, қарзҳо дар ин давра чунин афзоиш ёфтаанд: ҳамагӣ қарзҳо дар соли 2017 5038 млн. сомонӣ, дар соли 2024 бошад 18295 млн. сомонӣ, қарзҳо бо пули милли дар соли 2017 1919 млн. сомонӣ, дар соли 2024 13665 млн. сомонӣ, қарзҳо то 1 сол дар соли 2017 1162 млн. сомонӣ, дар соли 2024 3734 млн. сомонӣ, қарзҳои зиёда аз 1 сол дар соли 2017 757

млн. сомонӣ, дар соли 2024 9931 млн. сомонӣ, қарзҳо бо асъори хориҷӣ дар соли 2017 3118 млн. сомонӣ, дар соли 2024 4630 млн. сомонӣ, қарзҳо то 1 сол дар соли 2017 996 млн. сомонӣ, дар соли 2024 1208 млн. сомонӣ, қарзҳои зиёда аз 1 сол дар соли 2017 2122 млн. сомонӣ, дар соли 2024 3422 млн. сомонӣ.

Рақамҳои дар боло овардашуда исбот мекунанд, ки дар ин давра болоравии талабот ба қарз зиёд гардида, пешниҳоди қарз низ аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ афзудааст. Агар мо ба фоиз ва маротибаи зиёдшавии онҳо аҳамият диҳем, пас қарзҳои умумӣ дар соли 2024 нисбат ба 2017 2,6 маротиба, бо пули милли 6,1 маротиба, қарзҳо то як сол 2,2 маротиба, зиёда аз як сол 12 маротиба, бо асъори хориҷӣ 47%, қарзҳо бо асъори хориҷӣ то як сол 21%, қарзҳо бо асъори хориҷӣ зиёда аз як сол 60% афзудаанд.

Тавре ки муайян гардид, қарзҳо бо пули милли дар давраи солҳои 2017-2024 боло рафтааст, ки ин нишонаи таваҷҷуҳи мардум ба пули милли мебошад. Зеро дар даҳсолаи охир асъори хориҷӣ дар муомилот мавқеи худро аз даст дода, амалиёт бо ин намуди асъор низ ба маротиб коҳиш ёфтааст. То соли 2017 афзоиши қарзҳо бо асъори хориҷӣ ба чашм мерасид ва сипас он раванд тамоюли болоравии худро паст намуд. Сабаб дар он аст, ки дар солҳои 2015 то 2017 бухрони асъорӣ ҷаҳонро фаро гирифт ва ҷойи асъори хориҷиро дар бисёр самти муомилот пули милли ишғол намуда, мақеи ин асъорро танг кард. Аз ин сабаб, талаботи аҳоли низ ба қарзи асъорӣ кам гардида, қарз бо пули милли зиёд гардид.

Дар давраи таҳлилшаванда қарзҳои кӯтоҳмуддат, яъне то 1 сол низ ба қадри чашмрас афзоиш ёфта, дар ҳашт соли охир то ба 2,2 маротиба боло рафтааст. Ин тамоюл шаҳодат медиҳад, ки ташкилотҳои қарзӣ таваҷҷуҳи аҳолиро ба қарзҳои кӯтоҳмуддат ва хурд ҷалб намуда истодаанд. Зеро қарзи хурд ва кӯтоҳмуддат барои қонеъ намудани талаботи аввалиндараҷаи аҳоли зарур буда, гирифтани ва пардохти намудани он низ осонтар аст.

Яке аз сабабҳои зиёд шудани талабот ба қарз, новобаста ба хурд ва ё калон будани он, ин фоизи он мебошад. Субъекти қарзӣ асосан ба фоизи он аҳамият дода, сипас аз пайи дарёфти он мегардад. Бинобар ин, паст намудани фоизи қарз боиси афзудани шумораи қарзгирандагон гардида, дар натиҷа манфиати молиявии дарназардошташуда ба даст меояд. (ҷадвали 3)

Ҷадвали 3. Меъёри фоизи қарзҳои кӯтоҳмуддати бонкҳо (фоизи солана) [4].

Номгӯӣ	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/201, %, б.ф.
Ҳамаи қарзҳо бо пули милли	28,18	26,03	22,72	14,83	23,95	23,24	23,20	22,12	-6,06 б.ф.
Қарзҳои муҳлатнок	28,33	26,44	22,81	14,36	25,26	24,18	23,25	23,03	-5,15 б.ф.
то 1 моҳ	26,27	22,12	19,78	17,90	22,52	19,90	17,54	15,27	-11 б.ф.
зиёда аз 1 моҳ то 3 моҳ	33,17	24,34	18,50	20,85	21,83	17,58	20,72	17,58	-15,59 б.ф.
зиёда аз 3 моҳ то 6 моҳ	17,93	24,25	23,49	26,15	23,51	15,76	22,92	20,41	2,48 б.ф.
зиёда аз 6 моҳ то 1 сол	31,61	26,25	24,93	26,13	26,53	27,33	27,42	25,16	-6,45 б.ф.
зиёда аз 1 сол	29,64	28,59	21,84	13,19	25,11	24,47	23,07	23,99	-5,65 б.ф.

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени оморӣ бонкии солҳои 2018, 12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316).

Дар ҳақиқат, дар солҳои охир фоизи қарзҳои бонкӣ поён гардида, шумора ва ҳаҷми қарзҳо боло рафта истодаанд. Шаҳодати ин гуфтаҳо рақамҳои дар ҷадвал овардашуда мебошанд, ки дар аксарияти нишондиҳандаҳои он тамоюли пастравӣ ба ҷашм мерасанд. Чи тавре ки дида мешавад, фоизҳои қарзҳо бо пули милли дар соли 2024 нисбат ба соли 2017 ба андозаи 6,06 банди фоизӣ поён рафта, аз 28,18% ба 22,12% омада расидааст.

Ин тамоюл дар қариб ҳамаи намудҳои қарз вобаста ба муҳлат ба назар расида, қарзҳои муҳлатнок низ мунтазам сол ба сол пастравида истодаанд ва аз 28.33%-и соли 2017 ба 23.03% дар соли 2024 омада расидааст. Ба -5,15 банди фоизӣ поён рафтани қарзҳои муҳлатнок метавонад шумораи мизочон ва даромади бонкро ба маротиб боло барад. Аз тарафи дигар, муайян намудан мумкин аст, ки ташкилотҳои қарзӣ дорои захираи кофӣ қарзӣ мебошанд ва дар ин асос метавонанд қарзхоро бо фоизи пастравӣ ба мизочон дастрас намоянд.

Ҳангоми баланд гардидани иқтисодии қарзҳои ташкилоти қарзӣ он метавонад вобаста ба талаботу хоҳиши мизочон ба муҳлати даркорӣ қарзро пешниҳод намояд. Бинобар ин, дар солҳои охир афзоиши қарзҳои хурду кӯтоҳмуддат зиёд ба ҷашм мерасад, ҳол он ки дар солҳои қабл пештар ин намуди қарзҳо тамома кам ба ҷашм мерасиданд.

Яке аз сабабҳои дигар афзоиши қарзҳои кӯтоҳмуддат ин поён бурдани фоизҳои қарзӣ ба ҳисоб рафта, ин тамоюлро мо дар ҷадвали дар боло овардашуда мушоҳида намуда метавонем. Яъне қарзҳои то 1 моҳ дар соли 2024 нисбат ба соли 2017 11 банди фоизӣ, қарзҳои зиёда аз як моҳ то се моҳ дар соли 2024 нисбат ба соли 2017 15,59 банди фоизӣ, қарзҳои зиёда аз 6 моҳ то 1 сол дар соли 2024 нисбат ба соли 2017 6, 45 банди фоизӣ ва қарзҳои зиёда аз яксола бошад, дар ин давра 5,65 банди фоизӣ поён рафтааст. Поён рафтани фоизҳо ба ҳавасмандии мизочон боис гардида, дар навбати худ мизочон низ кӯшиш менамоянд қарзхоро саривақт баргардонанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои гуногуни қарзҳои кӯтоҳмуддат истифода мешаванд, ки он ба категорияи шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ дар алоҳидагӣ ҳос мебошанд. Ба шахсони воқеӣ қарзи одии кӯтоҳмуддат бар ивази гарав, қарзи истеъмолӣ (маблағгузорӣ барои хариди молҳои барои рӯзгор зарурӣ), қарз бо корти кредитӣ, овердрафт (қарзи кӯтоҳмуддат бо корти музди меҳнат ҳангоми манфӣ будани тавозун) аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ пешниҳод мегардад, ки шахс ба ин восита ҳам метавонад нақшаҳои тиҷоратӣ ва ҳам ғайритиҷоратии худро амалӣ намояд.

Барои шахсони ҳуқуқӣ бошад, аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ қарзи одӣ (яъне қарз барои харидани ашёи хом ё мол ва дигар мақсадҳо) қарзи тиҷоратӣ, хатти қарзӣ, овернайт ва овердрафт пешниҳод мегардад.

Қарзи овернайт қарзе мебошад, ки аз тарафи мизоч барои баргараф намудан ва ё пардохт намудани уҳдадорихои ғайри истифода мегардад [8, с.240].

Инчунин дар корхонаҳо барои саривақт пардохт намудани маоши кормандон низ аз ин намуди қарз кор мегиранд.

Овернайт воситаи молиявии кӯтоҳмуддати тиҷорат аст, ки пасандоз ё қарз барои як шаб, рӯзҳои истироҳат ё ид мебошад, ки ба шумо имкон медиҳад, ки муваққатан ҷойгир кардани маблағҳои озод ва гирифтани даромади хурди фоизӣ ба даст оред.

Нақши он дар иқтисодиёт аз баланд бардоштани самаранокии молиявии ширкатҳо тавассути оптимизатсияи истифодаи маблағҳо, тақдир додани пулҳои муваққатии "хобида" ба манбаи даромади ғайрифайдал бидуни зарар ба фаъолияти амалиётӣ мебошад.

Овердрафт бошад, ин як хизматрасонии бонкӣ мебошад, ки он ба воситаи суратҳисоби дар бонкдошта ба мизоч қарз пешниҳод менамояд.

Моҳияти мафҳуми хизматрасонии бонкӣ аз ҷониби муҳаққиқон Шарипов Б.М. ва Чураев Б.М. чунин шарҳ ёфтааст: «хизматрасонии бонкӣ – созишест, ки тавассути он азнавтасимкунии захираҳо ва фишангҳои молиявӣ дар низоми иқтисодӣ амалӣ мегардад» [10, с.158].

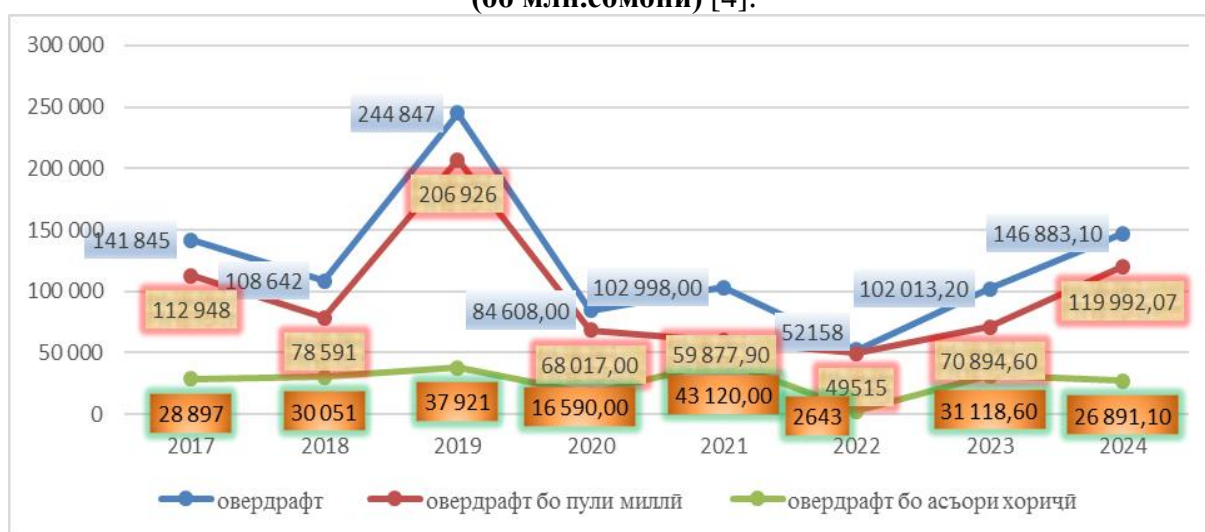
Ин ҳам дар ҳолат, ки мизоч дар бонк суратҳисоби аниқ ва фаъл дошта бошад. Фарқияти овердрафт аз дигар намуди қарз дар он аст, ки дар қарзи овердрафтӣ аз мизоч кафил ва гарав талаб карда намешавад, балки доштани суратҳисоб кофӣ мебошад.

Овердрафт одатан, қарзи кӯтоҳмуддат буда, ба ҳисоби миёна аз 30 то 90 рӯзро дар бар мегирад ва лимити овердрафт аз рӯйи муомилоти миёнаи моҳона барои шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ ва аз рӯйи маош барои шахсони воқеӣ муайян карда мешавад.

Одатан, қарзи овердрафт дар бонк қарз ва ё хизматрасониест, ки ҳам барои шахсони ҳуқуқӣ ва ҳам барои соҳибкорони инфиродӣ дастрас аст ва танҳо барои он мизоче пешниҳод мегардад, ки вай бо бонк бисёр амалиёт гузаронад ва ҳамчун шахси боваринок бошад. Бинобар ин, бонк бо ин намудаи мизочон муносибати офердрафтӣ менамояд, ки дар ҳолати барнагардонидани қарз он тавонад аз суратҳисоби мизоч маблағро баргардонад [7, с.315]. Инчунин, ҳолатҳоро вохӯрдан мумкин аст, ки бонк ба мизочони боваринок дар ҳолати надоштани маблағи кофӣ дар суратҳисоб қарзи овердрафтиро пешниҳод менамояд ва пас аз ворид гардидани маблағ ба суратҳисоб онро пас мегардонад.

Бо мақсади тасдиқи гуфтаҳои дар боло овардашуда динамикаи қарзи овердрафтиро дар диаграммаи 1 бо таҳлилҳояш пешниҳод намудаем.

Диаграммаи 1. Динамикаи қарзҳои овердрафтӣ дар солҳои 2017-2024 (бо млн.сомонӣ) [4].

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкии солҳои 2018, 12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316).

Тибқи рақамҳои дар диаграмма овардашуда, муайян намудан мумкин аст, ки қарзҳои овердрафтӣ динамикаи гуногун дошта, дар солҳои гуногун тағйиротҳои назаррас доранд. Яъне дар баъзе солҳо тамоюли афзоиш доранд ва дар баъзе солҳои дигар тамоюли пастравӣ.

Чи тавре ки дида мешавад, дар соли 2017 ҳаҷми қарзи овердрафтӣ дар маҷмӯъ 141,8 млн. сомониро ташкил диҳад, аз он 112,9 млн. сомониаш бо пули миллӣ ва 28,9 млн. сомониаш бо асъори хориҷӣ мебошад. Аммо ин нишондиҳанда дар соли 2018 паст гардида, ба 108,6 млн. сомонӣ ва дар соли 2019 бошад ба якборагӣ ба 244,8 млн сомонӣ рафта расидааст. Аз ин рӯ, ин намуди қарз талаботи гуногун дошта, зудтағйирёбанда мебошад ва ба талаботи аҳоли вобастагии зич дорад.

Тавре мушоҳида намудан мумкин аст, ба ғайр аз зуд поин ва боло рафтани динамикаи ин қарз, инчунин, динамикаи асъории он низ зудтағйирёбанда мебошад. Мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар баъзе ҳолат бо пули миллӣ зиёдтар қарз гирифта шудааст ва дар ҳолати дигар бошад, бо асъори хориҷӣ.

Дар солҳои охир, аниқтараш пас аз соли 2022 ин намуди қарз мунтазам афзоиш ёфта истодааст, яъне дар соли 2022 ҳаҷми қарз 52,1 млн. сомониро ташкил диҳад, ин рақам дар соли 2023 ба 102 млн. сомонӣ ва дар соли 2024 ба 146,8 млн. сомонӣ омада расид.

Барои муайян намудани самаранокии қарзҳо, махсусан қарзҳои хурду кӯтоҳмуддат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама, таҳлили амику дурустро бояд ба анҷом расонид. Сипас, дар натиҷаи таҳлил имконият пайдо мешавад, ки ҷанбаҳои омилҳои асосии таъсиррасон ба самаранокии қарзҳои калону хурд ва дарозмуддату кӯтоҳмуддат ошкор гардида, роҳҳои

бартараф намудани камбудихо ва ёфтани роҳи дуруст ва оқилонаи истифодаи самараноки онҳо пайдо гардад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои таъсиррасон ба самаранокии қарзҳо, ки ҳам таъсири мусбат ва ҳам таъсири манфӣ мерасонанд, зиёд буда, дуруст идора намудани онҳо мақсади асосӣ ба ҳисоб меравад.

Пеш аз ҳама омили асосие, ки метавонад ба самаранокии қарзҳо таъсири мусбат ва ё манфӣ расонида, ба даромаднокии бонкҳо низ таъсиргузор бошад, ин шароити иқтисодии аҳоли ба ҳисоб меравад. Зеро шароити иқтисодӣ яке аз омилҳои, ба ҳисоб меравад, ки дар ҳолати хуб будан мизоҷ аз пайи боз ҳам боло бурдани он ба фаъолияти манфиатнокии иқтисодӣ даст мезанад ва ин масъала ӯро водор месозад то аз қарзҳои бонкӣ васеъ истифода намояд. Дар акси ҳол, ин масъала метавонад мизоҷро пурра аз бонк ва муносибатҳои молиявӣ бо бонк дур созад. Бинобар ин, аз таҷрибаҳо низ дидан мумкин аст, ки дар қадом минтақа, шаҳр ва ё давлат шароити молиявӣ хуб бошад, суръати пешравиҳои бонкҳо низ баланд аст. Аз тарафи дигар назар андозем, бонкҳо бештар талош менамоянд, ки ба маҳал ва ё шаҳри даромаднокиаш баланд таваҷҷуҳ намура, нуқтаи хизматрасонӣ ва ё филиали худро боз намоянд.

Баланд будани шароити молиявии аҳоли аз нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодии мамлакат низ вобастагии калон дорад. Агар дар давлат сатҳи таваррум паст, буҷети давлат ғанӣ ва ММД ба ҳар сари аҳоли баланд бошад, шароити молиявӣ низ боло меравад.

Бояд таъкид кард, ки ҳамаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии мамлакат бе истифодаи қарзи бонкӣ тамоюли рушдро ба худ касб намеkunанд, чунки қарз суръати гардиш ва гирдгардиши муомилотро тезонида, манбаҳои даромади буҷетро бо захираҳои молиявӣ таъмин менамояд. Ин раванд имкон медиҳад, ки буҷет давлат ғанӣ, сатҳи таваррум паст ва Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ боло равад (ҷадвали 4.).

Ҷадвали 4. Тамоили тағйирёбии нишондиҳандаҳои ММД, ММД ба сари аҳоли ва музди миёнаи меҳнат дар солҳои 2017-2024

Нишондиҳандаҳо	Солҳо								Тағйирёбии нисбат ба соли 2017
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	
ММД (бо млн. сомонӣ)	61,0	68,8	77,4	82,5	98,9	116	131	153	2,5 мар.
ММД ба сари аҳоли, (бо сомонӣ)	6883	7597	8355	8740	10053	11551	12805	14699	2,1 мар.
Музди миёнаи меҳнат	1312	-	1357	1545	1612	1895	2108	2128	1,6 мар.

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкии солҳои 2018, 12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316).

Тавре аз рақамҳои ҷадвал бармеояд, ҳамаи нишондиҳандаҳои таҳлилшуда дар давоми солҳои таҳлилшаванда босуръат рушд карда истодаанд. Сабаби рушд намудани он дар боло рафтани иқтисодиёт буда, асосан иқтисодиётро нишондиҳандаҳои асосии он суръат мебахшанд. Яке аз он нишондиҳандаҳо, ки ба баҳши иқтисодӣ таъсири мусбат расонида, дар болоравии он мусоидат менамояд, ин қарзи бонкӣ ба ҳисоб меравад.

Қарзи бонкӣ дар боло рафтани ММД саҳми назаррас дошта, истехсоли мол ва хизматрасониҳоро таҳким мебахшад.

Таҳлили ҷадвал нишон медиҳад, ки сол аз сол нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ афзоиш ёфта, махсусан Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар давраи таҳлилшаванда, яъне аз соли 2017 то соли 2024 ба 2,5 маротиба боло рафтааст ва ба 153 млрд. сомонӣ баробар гардидааст. Дар баробари ин, ММД ба сари аҳоли низ боло рафта, аз 6883 сомонӣ дар соли 2017 ба 14699 сомонӣ дар соли 2024 омада расидааст. Агар ба солҳои мобайн низ аҳамият диҳем, дар соли 2018 7597 сомонӣ,

соли 2019 8355 сомонӣ, соли 2020 8740 сомонӣ, соли 2021 10053 сомонӣ, соли 2022 1551 сомонӣ ва соли 2023 12805 сомони ро ташкил медиҳанд, ки ин нишондиҳандаҳо низ ночиз набуда, суръати баланди болоравиро доранд.

Музди миёнаи аҳоли низ аз дигар нишондиҳандаҳо қафо намонда, мунтазам афзоиш ёфта истодааст. Агар соли 2017-ро гирем, музди миёна ба 1312 сомонӣ баробар буд ва ин нишондод дар соли 2024 ба 2128 омада расид. Мо метавонем ин болоравиро низ бо боло рафтани дигар нишондиҳандаҳои иқтисодӣ рабт диҳем, зеро ки дар иқтисодиёт аксар нишондиҳандаҳо бо ҳамдигар алоқаманд буда, ба болоравӣ ва пастравии ҳамдигар таъсир расонида метавонанд.

Дар ин раванд қарзи бонкиро мисол овардан мумкин аст, ки он метавонад ба ташкили корхонаҳои истеҳсоли, тиҷоратӣ ва дигар самтҳои хоҷагидорӣ боис гардад ва дар натиҷа, ҷойҳои кори нав пайдо шавад. Ин омил низ метавонад ба боло рафтани музди миёнаи меҳнат сабаб гардад.

Дар самти қарздиҳии бонкӣ асосан қарзи кӯтоҳмуддат самаранок буда, манфиати бештар ба бонк ва мизоҷон дорад, зеро мизоҷ ба ин восита масъалаҳои молиявӣ муваққатӣ ва ғаврии ҳудро ҳал намуда, бонк бошад, маблағи ба қарздодашро саривақт бозпас мегирад. Инчунин, маблағҳои бозпасшуда метавонад дар ҳалли масъалаҳои дигар мизоҷ кумак намуда, самаранокии онро ба бонк зиёд мекунад.

Бояд донист, ки самаранокии қарзҳои кӯтоҳмуддат ба омилҳои зерин: қобилияти қарздокунии муштарӣ, саривақт баргардонидани қарз бо ғоизҳои он, иҷрои дигар шартҳои қарз вобастагии зиёд дорад.

Аз як тараф, қарзҳои кӯтоҳмуддат ба ҷандирии бозор мутобиқ буда, метавонанд ба устувории молиявӣ нисбат ба дигар намудҳои қарз тобовартар бошанд. Аз тарафи дигар, дар ҳолати баланд будани ғоизҳои қарзҳои кӯтоҳмуддат эҳтимолияти саривақт барнагаштани он ба вуҷуд омада, ноустувории молиявӣ мебарорад.

Ҳамин тариқ, самаранокии қарзи кӯтоҳмуддат на танҳо бо мавҷудияти он, балки бо истифодаи оқилонаи маблағҳои гирифташуда, интизоми молиявӣ ва қобилияти пардохти умумии қарзгиранда муайян карда мешавад.

Хулоса

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳлил ва омӯзиши хусусиятҳои қарзи кӯтоҳмуддат ба хулоса омадан мумкин аст:

1. Бояд қарзи кӯтоҳмуддат дар тамоми минтақаҳои ҷумҳурӣ паҳн гардад ва ташкилотҳои қарзӣ кӯшиш намоянд ба ҳама соҳаҳои иқтисодӣ қарзи хурду кӯтоҳмуддатро пешниҳод намоянд;
2. Қарзҳои хурду кӯтоҳмуддат на танҳо дар шаҳрҳои калони мамлакат, балки дар минтақаҳо низ рушд дода шавад;
3. Норасоии мутахассисони баландихтисос дар соҳаи бонкӣ, махсусан дар самти қарздиҳӣ метавонад раванди қарздиҳиро суст ва ҳавфҳои ногаҳониро ба вуҷуд орад. Аз ин рӯ, ҷалб намудани мутахассисони баландихтисос тавассути ҳавасмандгардонӣ самти асосӣ ва аввалиндараҷаи стратегияи бонк бояд ба ҳисоб равад.
4. Барои боз ҳам самаранок истифода бурдани захираҳои қарзӣ, ташкил намудани шӯъбаҳои қарзии сайёр барои ҳамаи ташкилотҳои қарзӣ зарур буда, махсусан ба сокинони деҳот дастрас намудани қарз мувофиқи мақсад мебошад.
5. Ташкил намудани қарз барои донишҷӯён бо мақсади тақвими ва татбиқи лоиҳаҳои инноватсионии онҳо. Аз ҷумла ба донишҷӯёне, ки дорои имконияти васеи таҳияи лоиҳаҳои хурди инноватсионӣ мебошанд, ки барои татбиқи он сарчашмаи маблағгузорӣ зарур аст. Бинобар ин, бонкҳоро зарур аст, то бо ин мақсад ба онҳо қарзи хурди кӯтоҳмуддат ро бо имтиёзҳо пешниҳод намоянд.
6. Ташкили тренингиҳо барои баланд бардоштани саводнокии молиявӣ дар байни аҳоли ва ба ин восита ҷалб намудани онҳо ба бонк ва пешниҳод намудани қарзҳои хурд.

АДАБИЁТ:

1. Аҳадов И.Қ. Такмили низоми идоракунии дороиҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. барои дараҷаи илмӣ н.и.и. аз рӯи ихтисоси 08.00.07 [Матн] / А.Қ. Аҳадов. - Душанбе, 2024 – 184 с.
2. Бердиев, Р.Б. Денежно-кредитная политика Национального банка Таджикистана [Текст] / Р.Б. Бердиев, Т. Алиева // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе: Сино. - 2016. – №2/8 (215). – С.14.
3. Белоусов, Д.Р. Механизм инфляции в современной экономике России (финансово-производственный аспект) [Текст]: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00.07 / Д.Р. Белоусов. – Москва, 1998. – 184 с.
4. Бюллетени о мори бонкии солҳои 2018, №12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316).
5. Гурфова С.А., Пшихачева Э.З. Банковское кредитование: сущность, принципы и роль. Актуальные вопросы современной экономики. 2018. № 8. С. 84.
6. Иброхимов И.Р. Теоретические вопросы государственного регулирования рынков малой открытой периферийной экономики (на примере Республики Таджикистан) - автореферат дисс. на соис. уч. степени док. эк. наук по спец. 08.00.01 и 08.00.14 [Текст] / – Душанбе, 2019. – 21с.
7. Дядина Е.А., Ким Ю.С. Овердрафт: проблемы и перспективы его развития // Потенциал российской экономики и инновационные пути его реализации. – 18 мая 2017 г. – с. 315.
8. Макнот Д. Организация работы в банках. Финансы и статистика. Москва 2002. 240 с.
9. Олейник О.М. Основы банковского права / О.М. Олейник. – М., 1997. С73
10. Ҷӯраев, Б.М., Шарипов Б.М. Вазъи муносири бозори хизматрасониҳои бонкӣ ва дурнамон рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: (монография).–Душанбе: «Ирфон», 2015 с. –158 с.

УДК 336.14:330.1(575.3)

**АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДИИ ТАШАККУЛ ВА ИДОРАКУНИИ НИЗОМИ
БУҶЕТИ ДАВЛАТӢ**

Маҳмадризоиён Сухроб Ҳабибулло

муаллими калон, мушовири академии дараҷаи II, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудақӣ, 17.

Тел.: (+992) 77 770-70-73. **E-mail:** surik_88@mail.ru

Аннотатсия. Дар мақола асосҳои назариявӣ-методи ташақкул ва идоракунии низоми буҷети давлатӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Қайд карда шудааст, ки идоракунии низоми буҷети давлатӣ яке аз функсияҳои асосии идоракунии молияи давлатӣ ба ҳисоб рафта, равиши илмӣ-методиро тақозо менамояд. Муайян карда шудааст, ки барои ноил гардидан ба ин ҳадаф ҳукуматҳо ба принсипҳои асосие, ки таҳия, иҷроӣ ва назорати буҷетиро муайян месозанд, инчунин ба усулҳо ва равишҳои буҷетикунӣ ва назорати молиявӣ таъия менамоянд. Таъкид карда шудааст, ки идоракунии бомуваффақӣ низоми буҷетӣ – ин вазифаи яқдаъфина набуда, балки раванди мунтазами риояи принсипҳои асосӣ ва тақмили мунтазами усулҳо барои таасурот зоҳир намудан ба ҳатарҳо ва таҳдидҳои нав мебошад.

Калидвожаҳо: буҷети давлатӣ, раванди буҷетӣ, низоми буҷетӣ, ягонагии низоми буҷетӣ, тафрикаи даромадҳо ва хароҷотҳо, мустақилияти буҷетҳо, шаффофият, касри буҷетӣ, буҷетикунӣ.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И
УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА**

Махмадризоён Сухроб Хабибулло

старший преподаватель, эдвайзер II степени, Таджикский национальный университет. Адрес:
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 17
Тел.: (+992) 77 770-70-73. E-mail: surik_88@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методические основы формирования и управления бюджетной системы государства. Отмечается, что управление бюджетной системы государства является одной из основных функций управления государственными финансами и требует научно-методического подхода. Определено, что для достижения этой цели органы государственного управления опираются на основные принципы, определяющие разработку, исполнение и контроль бюджета, а также на методы и подходы к бюджетированию и финансовому контролю. Подчеркивается, что успешное управление бюджетной системой – это не разовая задача, а системный процесс соблюдения основных принципов и постоянного совершенствования методов с учетом новых рисков и угроз.

Ключевые слова: государственный бюджет, бюджетный процесс, бюджетная система, единства бюджетной системы, разграничение доходов и расходов, независимость бюджетов, прозрачность, дефицит бюджета, бюджетирование.

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS FOR THE FORMATION AND
MANAGEMENT OF THE STATE BUDGET SYSTEM**

Makhmadrizoiyon Sukhrob Khabibullo

Senior Lecturer, 2nd Degree Advisor, Tajik National University.
Address: 17 Rudaki Ave., Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan.
Tel.: (+992) 77 770-70-73. E-mail: surik_88@mail.ru

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations of the formation and management of the state budget system. It notes that managing the state budget system is one of the core functions of public finance management and requires a scientific and methodological approach. It is determined that to achieve this goal, government bodies rely on the fundamental principles governing budget development, execution, and control, as well as on methods and approaches to budgeting and financial control. It is emphasized that successful budget system management is not a one-time task, but a systemic process of adhering to fundamental principles and continuously improving methods in light of new risks and threats.

Key words: state budget, budget process, budget system, unity of the budget system, delineation of revenues and expenditures, independence of budgets, transparency, budget deficit, budgeting.

Идоракунии низоми бучети давлатӣ яке аз вазифаҳои асосии идоракунии молияи давлатӣ ба ҳисоб меравад, ки равиши илмӣ ва принципиалиро тақозо менамояд. Низоми бучети давлатӣ одатан маҷмӯи ҳамаи бучетҳои кишварро дар бар мегирад, аз ҷумла бучети марказӣ (давлатӣ) ва бучетҳои маҳаллӣ, ки дар як сохтори ягона таъсис дода шудаанд. Дар давлатҳои унитарӣ ин низом, чун қоида бо дараҷаи баланди ҳамгироӣ фарқ намуда, тариқи заминаҳои умумии ҳуқуқӣ ва маъмурӣ танзим карда мешавад.

Идоракунии самараноки низоми бучети давлатӣ банақшагирӣ, тақсимои ва истифодаи захираҳои давлатиро ҷунон ба роҳ мемонад, то ки ҳадафҳои иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар таъмин гарданд ва ҳамзамон устувории молиявӣ нигоҳ дошта шавад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф, ҳукуматҳо ба принципҳои асосие такя менамоянд, ки таҳия, иҷро ва назорати бучетро муайян намуда, инчунин аз усулҳои равишҳои гуногуни бучетикунонӣ ва назорати молиявӣ истифода мебаранд.

Дар мақолаи мазкур баррасии назариявии принципҳои асосие, ки пояи низоми бучетиро ташкил медиҳанд, инчунин усулҳои маъмулан истифодашаванда барои идоракунии бучетҳои давлатӣ сурат гирифта, таваҷҷӯҳ бештар бар он аст, ки чӣ гуна ин принципҳо ва усулҳо барои таъмин намудани идоракунии оқилонаи маблағҳои давлатӣ бо ҳам алоқаманд мебошанд.

Қаблан, пеш аз он ки ба баррасии принципҳо ва усулҳо пардозем, муҳим аст, ки сараввал ба худи мафҳуми низоми бучети давлатӣ таваҷҷӯҳ зоҳир намоем. Таъкид намудан ба маврид аст, ки шакли ташкилӣ ва тарзи амалкарди бучети давлатӣ ин низоми бучетӣ ба ҳисоб меравад. Мавҷудият ва зарурияти он бо риояи принципи адолати иҷтимоӣ дар саросари ҳудуди кишвар ва муҳимияти таъмини истифодаи самараноки захираҳои бучетӣ алоқамандӣ дорад. Асосноксозии илмӣ моҳияти низоми бучетӣ – ҳам аз мавқеи илмӣ молия, ва ҳам аз нуқтаи назари таҷрибаи ташкили раванди бучетӣ масъалаи басо муҳим ба шумор меравад.

Ҳангоми таҳлил намудани истифодаи истилоҳи “низоми бучетӣ” дар санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, “Фарҳанги энциклопедии молиявӣ-қарзӣ”, инчунин дар таҳқиқот ва маҷаллаҳои иқтисодшиносони хориҷӣ ва ватанӣ, метавон як қатор фарқиятҳои асосиро мушоҳида ва қайд намуд. Ҳамин тавр дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, низоми бучетӣ ҳамчун – маҷмуи бучетҳои ҳама сатҳ, инчунин тартиби таҳия, ташақкул, қабул ва иҷрои бучети давлатӣ, ки ба муносибатҳои молиявӣ асос ёфта, бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешавад маънидод гардидааст [5, с.1.].

Шарҳи дигари ин истилохро Фарҳанги энциклопедии молиявӣ-қарзӣ (ФКЭС) пешниҳод менамояд, ки тибқи он, “низоми бучетӣ – ин маҷмӯи ҳамаи бучетҳои давлат ва воҳидҳои маъмурӣ-ҳудудии он мебошад, ки бар асоси муносибатҳои иқтисодӣ ва сохтори давлатдорӣ ташақкул ёфта, дар асоси принципҳои муайян муттаҳид шудаанд ва миёни онҳо муносибатҳои муайяннамудаи қонун амал мекунанд. Тавофут дар сохтори давлатдорӣ ва фарқият дар ваколатҳои бучетии зинаҳои гуногуни ҳокимият боис мегардад, ки намудҳои гуногуни низоми бучетӣ мавҷуд бошанд” [9, с.1.].

Ин шарҳ ба мавҷуд будани шарҳҳои фаровони мафҳуми “низоми бучетӣ” ишора мекунад – танҳо ҳамчун маҷмӯи сатҳҳои гуногуни бучет, ки дар чараёни раванди бучетӣ бар асоси принципҳои муайян бо ҳам ҳамкорӣ менамоянд. Масалан, ба андешаи Н.Н. Назоров ва М.И. Канкулова “низоми бучетӣ – ин ягонагии вобастаи сохтори бучетӣ, сиёсати бучетӣ, ҳуқуқи бучетӣ ва институтҳои бучетӣ мебошад, ки ҳамкории онҳо ташақкул ва истифодаи фондҳои бучетиро мутобик ба принципҳои муайян ҷиҳати ҳалли вазифаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии давлат таъмин менамояд” [8, с.9.].

Ҳамчунин, ба андешаи муаллифон Ҳикматов С.Ҳ., Икромов Ф.Н. ва Ҷаҳоншоҳ С “низоми бучети давлатӣ гуфта, маҷмӯи бучетҳои зинаҳои гуногунро меноманд, ки ба муносибатҳои иқтисодӣ ва сохтори давлатии мамлакат бо санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва қонунҳои танзимшаванда асос ёфтааст. Бо маънои васеъ, низоми бучетӣ, инчунин, принципҳои ташақкул, коркардабарой, қабул ва иҷроиши бучети давлатиро дар бар мегирад” [10, с.19-20.].

Ҳамин тавр, низоми бучетиро метавон ҳамчун дорои таркиби институтсионалӣ, ҳуқуқӣ ва идоракунии мураккаб фаҳмид, ки дар он муносибатҳои молиявии давлатӣ, принципҳои танзими ҳуқуқӣ, усулҳои идоракунии маблағҳои давлатӣ ва сохтори зинабандии бучетҳо дар як воҳиди ягона муттаҳид мегарданд. Ин низоми дар асоси қоидаҳои муайян фаъолият карда, ташақкул, тақсимои оқилона ва истифодаи мақсадноки захираҳои молиявии давлатро таъмин менамояд. Яъне, низоми бучетӣ на танҳо маҷмӯи бучетҳои сатҳҳои гуногун мебошад, балки ҳамчун механизми динамикии ҳамохангсозии амалкарди мақомотҳои давлатӣ, равандҳои бучетӣ ва сиёсатҳои молиявӣ баромад менамояд, ки ҳадафи асосии он таъмин намудани устувории ташаққули маблағҳо, рушди мутавазунӣ иҷтимоиву иқтисодӣ ва баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ мебошад.

Қобили қайд аст, ки низоми бучети давлатӣ дар асоси раванди бучетӣ фаъолият мекунад, ки он маҷмӯи марҳилаҳои банақшагирӣ, тасдиқ, иҷроиш ва назорати истифодаи воситаҳои бучетӣ мебошад.

Раванди мазкур дорои сохтори бисёрзинагӣ буда, як қатор субъектҳоро дар бар мегирад: ҳокимияти иҷроия (одатан тавассути Вазорати молия) лоиҳаи буҷетро таҳия мекунад, ҳокимияти қонунгузор онро тасдиқ менамояд (бо ин амал ба он мақоми қонунӣ дода мешавад), ва дар давоми сол маблағҳо дар доираи назорати мақомоти давлатӣ ва сохторҳои назоратӣ истифода ва идора карда мешаванд. Якпорчагӣ ва самаранокии тамоми низоми буҷетӣ аз маҷмӯи принципҳои муайян вобаста аст, ки дар қонунгузорию буҷетӣ мустақкам гардида, дар адабиёти илмӣ оид ба молияи давлатӣ ба таври васеъ эътироф шудаанд.

Принсипҳои асосии низоми буҷетӣ ҳамчун меъёрҳои бунёдӣ ва роҳнамо хизмат мекунанд, ки асоси таҳия ва иҷрои буҷетҳоро дар ҳамаи сатҳҳои идораи давлатӣ ташкил медиҳанд. Ин принципҳо фаъолияти мунтазам, шаффоф ва масъулиятноки низоми буҷетиро таъмин менамоянд. Дар бисёр кишварҳо ин принципҳо ба таври расмӣ дар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ оид ба низоми буҷетӣ ё кодексҳои буҷетӣ мустақкам карда шудаанд, ки таҷрибаи пешқадами идоракунии молияи давлатиро инъикос мекунанд.

Дар зер принципҳои калидии идоракунии низоми буҷети давлатиро баён ва тавзеҳ медиҳем, ки онҳо иборатанд аз: (1) ягонагии низоми буҷети давлатӣ; (2) мустақилияти буҷетҳо; (3) инъикоси пурра ва ҳатмии даромад ва хароҷоти буҷетҳо; (4) мувозинати буҷетӣ; (5) самаранокии истифодабарии маблағҳои буҷетӣ; (6) натиҷанокии истифодабарии маблағҳои буҷетӣ; (7) пурра ҷишонидани хароҷоти буҷет; (8) ошкоро будани буҷетҳо; (9) эътимоднокии буҷетҳо; (10) суроғавӣ ва мақсаднок будани таъиноти маблағҳои буҷетӣ; (11) асоснок будани буҷетҳо; (12) иҷрои саривақтии буҷет.

Принсипи ягонагии низоми буҷетӣ яке аз принципҳои асосӣ ба ҳисоб меравад, ки фаъолияти ҳамаи унсурҳои низоми буҷетиро дар доираи сохтори ягона таъмин менамояд. Принсипи ягонагӣ маънои онро дорад, ки барои ҳамаи сатҳҳои ҳокимият заминаи ягонаи ҳуқуқӣ ва методологӣ мавҷуд аст, ки раванди буҷетиро танзим менамояд. Дар таҷриба ин мавҷуд будани маҷмӯи ягонаи қонунҳо ва санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ дар соҳаи буҷетикунӣ, асри ягона ва низоми ягонаи пулиро қарзӣ, шаклҳои стандартӣ ҳуҷҷатгузорию буҷетӣ ва ҳисоботдиҳӣ, инчунин истифодаи гурӯҳбандии ягонаи буҷетиро ифода менамояд.

Дар давлати унитарӣ принсипи ягонагӣ аҳамияти махсус дорад: он тартиби таҳия ва иҷрои буҷетҳои минтақавӣ ва маҳаллиро мутобиқ ба меъёрҳои милли таъмин намуда, ҳамзамон муттаҳидозии иттилоотии молиявиро имконпазир месозад. Ягонагӣ ҳамчунин фаъолияти низоми ягонаи ҳазинадориро (ки баъзан ҳамчун принсипи “ҳазинаи ягона” ном бурда мешавад) дар идоракунии молияи давлатӣ дарбар мегирад, ки он мавҷудияти тарзи ягонаи муносибат бо воситаҳои давлатӣ ва пардохтҳоро ифода мекунад.

Принсипи мустақилияти буҷетӣ маънои онро дорад, ки ҳар як буҷет дар доираи низом дорои мухторият буда, тибқи қонун ташақкул ва иҷро карда мешавад бе назардошти даҳолати сатҳҳои дигар. Мустақилияти буҷетҳо ба он ишора мекунад, ки масалан, мақомоти маҳаллӣ ҳуқуқ доранд, ки буҷети тасдиқшудаи худро идора намоянд, дар ҳоле, ки ҳукумати марказӣ буҷети миллиро идора мекунад, ҳамзамон ҳар кадом аз онҳо манбаҳои даромад ва ваколатҳои хароҷоти худро риоя менамоянд.

Дар таҷриба татбиқ шудани ин принсип якчанд ҷанба дорад: ҳар як сатҳи ҳокимият метавонад буҷети худро тавассути мақоми қонунгузорию худ таҳия ва тасдиқ намояд, ҳар як сатҳ ҳуқуқ дорад, ки дар доираи иҷозатномаи қонун баъзе намудҳои андозҳо ё пардохтҳоро барои маблағгузорию буҷети худ муқаррар кунад, маблағҳои буҷети як сатҳ, одатан, набояд аз ҷониби сатҳи болоӣ беасос ва ихтиёрӣ мусодира гарданд (масалан, ҳукумати марказӣ наметавонад даромадҳои маҳаллиро зиёда аз меъёрҳои муқарраргардидаи қонун “аз худ намояд”).

Дар давлати унитарӣ мутақилияти буҷетҳои маҳаллӣ, одатан тавассути механизмҳои назорат ва трансфертҳои байнихукуматӣ мутавазун гардонида мешавад, аммо ин принсип мухторияти сохториро таъмин менамояд, ки ба идоракунии масъулиятноки молияи маҳаллӣ мусоидат мекунад. Ҳамчунин, таъкид кардан ба маврид аст, ки принципҳои низоми буҷетӣ, ба монанди шаффофият, эътимоднокии буҷет ва хусусияти мақсадноки маблағҳои буҷетӣ, бо

принципи мустақилияти буҷет муҳолифат намекунад. Дар айни замон, ҳангоми баррасии хароҷоти мақсадноки маблағҳои буҷетӣ, ки ба субвенсияҳо ва грантҳои буҷетӣ ишора мекунанд, тавсия дода мешавад, ки имконияти истифодаи субвенсияҳои блокӣ ва грантҳо дар сурате, ки мақомоти маҳаллӣ имкони самараноктар харҷ кардани онҳо дошта бошанд, баррасӣ кунанд [1, с.70].

Принципи инъикоси пурра ва ҳатмии даромад ва хароҷоти буҷетҳо, тақозо менамояд, ки ҳамаи даромадҳо ва хароҷотҳо пурра дар буҷет инъикос карда шаванд. Ин принцип барои муқаррар кардани интизоми қатъии буҷетӣ барои субъектҳои низоми буҷетӣ, инчунин таъмини ғайриқонунии иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии буҷетӣ мутобиқи қонунгузории амалкунанда равона карда шудааст [2, с.1083]. Ҳеҷ гуна “фондҳои берунабуҷетӣ” ё хароҷоти пинҳонӣ бояд вуҷуд надошта бошанд, яъне ҳар як манбаи даромад ва ҳар як моддаи банақшагирифтаи хароҷот бояд пурра дар ҳуҷҷати дахлдори буҷетӣ инъикос ёбад.

Ба ибораи дигар, буҷетҳо бояд тасвири пурраи молияи давлатиро пешниҳод намоянд. Ҳамин тавр, дар тавзеҳи ин принцип баён карда мешавад, ки “ҳамаи манбаҳои даромад ва ҳамаи маблағгузориҳои буҷетӣ бо тарози касрӣ, инчунин самтҳои хароҷот бояд дар буҷетҳои сатҳҳои мувофиқ инъикос карда шаванд”. Ин принцип ба ҷанд ҳадафи муҳим хизмат мекунад: он шаффофиятро таъмин месозад (ҷонибҳои ҳавасманд метавонанд тамоми қараёнҳои молиявиро мушоҳида намоянд) ба назорати самаранок мусоидат мекунад (зеро чизе берун аз ҳисоботи муҳосибӣ намоёнад) ва нуфузи парлумонро тақвият медиҳад (зеро ҳамаи хароҷотҳо бояд дар қонуни буҷет тасдиқ карда шаванд).

Принципи мутавозунии буҷет – ки ҳамчун принциби мувозинати буҷетӣ маъруф аст, тақоло менамояд, ки хароҷотҳо ба даромадҳо ва маблағгузории иҷозатдошуда мутобиқат намоянд. Ба ибораи дигар, хароҷоти банақшагирифта набояд аз маҷмӯи даромадҳои боздоштшаванда ва маблағгузории иҷозатдошудаи каср зиёд бошад. Яъне, ҳаҷми хароҷоте, ки дар буҷет пешбинӣ шудааст, бояд баробар ба ҳисоби умумии даромадҳо ва манбаҳои маблағгузории каср бошад. Аммо, баъзан сметаи буҷет, ки ҳамзамон бо буҷет қабул карда мешавад, бо иҷрои воқеии буҷет мувофиқат намекунад ва боиси профитсит (барзёдӣ) мегардад. Ин профитсит (барзёдӣ), ки натиҷаи мустақими принциби мувозинат аст ва фарқи байни даромадҳои ҷамъовардашуда ва хароҷоти сарфшударо ифода мекунад, наметавонад дар захира ҷойгир карда шавад ва аз ин рӯ, бояд тавассути тағйироти буҷет ба буҷети соли молиявии оянда дохил карда шавад [4, с.147].

Ҳадаф нигоҳ доштани тавозуни буҷетӣ ва пешгирии касри ноустувор мебошад. Дар шароити муосир, аксар вақт ин принцип дар доираи қоидаҳои фискалӣ амалӣ карда мешавад. Масалан, дар бисёр кишварҳо маҳдудиятҳои қонунгузорӣ оид ба касри буҷет ё ҳаҷми қарз вуҷуд доранд. Сарқонуни Бразилия “қоидаи тиллоӣ”-ро дорост, ки тибқи он қарзгирии давлатӣ набояд аз хароҷоти сармоягузорӣ (инвеститсионӣ) зиёд бошад, ки ин амалан қарзгириро барои пӯшонидани хароҷоти ҷорӣ манъ мекунад. Ин чораҳо амалисозии принциби мувозинати буҷетиро дар сатҳи қонунгузорӣ таъмин месозанд. Таъкид намудан ба маврид аст, ки мувозинат ҳамеша маънои набудани касрро надорад, яъне он мавҷуд будани каср ё барзиёдиро рад намесозад, агар онҳо дар ҳақде қарор дошта бошанд, ки саломатии низоми буҷетиро таъмин карда тавонанд (масалан, қарзгирӣ танҳо барои сармоягузорӣ ва дар доираи имкониятҳои воқеӣ).

Принципи самаранокии истифодабарии маблағҳои буҷетӣ маънои онро дорад, ки захираҳои ҷамъиятӣ маҳдуд мебошанд, аз ин рӯ истифодаи самарнок ва сарфақоронаи маблағҳои буҷетӣ яке аз принципҳои калидии идоракунии низоми буҷети давлатӣ мебошад. Ин принцип ба самаранокӣ – ба даст овардани беҳтарин натиҷаҳо бо захираҳои мавҷуда – ва ба натиҷадихӣ – таъмини он, ки хароҷот ба ҳадафҳои муайяншуда бирасад – дахл дорад. Қонунҳои буҷетӣ аксар вақт ин принципро мустақкам мекунанд ва вазифадор месозанд, ки воситаҳои буҷетӣ ба тавре истифода шаванд, ки арзиши ҷамъиятӣ ба ҳадди аксар расонида шавад. Ин принцип то андозае хусусияти кушода дорад (зеро мафҳуми “самаранокӣ” метавонад мавзӯи баҳс бошад), аммо ворид кардани он ба маҷмӯи принципҳои буҷетӣ барои сиёсатмадорон ҳамчун

ёдрасии доимӣ хизмат мекунад, яъне мубориза бо исрофкорӣ, худдорӣ аз хароҷоти нолозим ва пайваста ҷустуҷуи усулҳои беҳтари идоракунии молиявӣ.

Дар натиҷа, риояи принципи самаранокӣ ба истифодаи оқилона ва асосноки маблағҳои давлатӣ мусоидат мекунад, ки яке аз ҳадафҳои асосии идоракунии муносири молияи давлатӣ ба шумор меравад.

Принципи натиҷанокии истифодабарии маблағҳои буҷетӣ маънои самт ва истифодабарии маблағҳои буҷетиро барои расидан ба натиҷаҳои пешакии муайянгардида ва нишондиҳандаҳои дахлдори микдорӣ ва сифатӣ дорад. Ҳангоми таҳия ва татбиқи буҷетҳо, ҳамаи иштирокчиёни раванди буҷетӣ бояд ба ҳадафҳо тавассути таъмини хизматрасонии босифати аз ҷониби Ҳукумати марказӣ ва ҳукумати маҳаллӣ кафолатдодашуда (хизматрасониҳои кафолатнок) ноил гарданд. Дар айни замон, барои ба даст овардани натиҷаҳои муассиртарин, ҷалби ҳадди ақали маблағҳои буҷетӣ зарур аст [11, с.213].

Принципи пурра пӯшонидани хароҷоти буҷет, ки бештар ҳамчун принципи универсалӣ маъруф аст, чунин маънидод карда мешавад, яъне ҳамаи даромадҳо ба фонди ягона ворид мешаванд ва барои пӯшонидани ҳамаи хароҷот истифода мешаванд, бе он ки маблағҳо ба мақсадҳои муайяни махсус ҷудо карда шаванд, ба ҷуз ҳолатҳои, ки қонун пешбинӣ мекунад. Ба ибораи дигар, ин принцип маънои онро дорад, ки миёни ҷараёнҳои мушаххаси даромад ва моддаҳои мушаххаси хароҷот робитаи қатъӣ вучуд надорад, баръакс даромадҳои давлатӣ муттаҳид карда мешаванд ва сипас мувофиқи афзалиятҳои буҷет тақсим карда мешаванд.

Ин принципро дар умум метавон чунин ҳулосабарорӣ намуд, яъне миёни моддаҳои хароҷот ва даромадҳои мушаххас ҳеҷ робитае вучуд надорад, танҳо ҷараёни умумии маблағҳо вучуд дорад, ки ба соҳаҳои муайянгардида равона карда мешаванд. Ин принцип чандирӣ ва қобилияти ҳукуматро барои тақсим кардани захираҳо дар ҷойҳои, ки ба онҳо бештар ниёз доранд, афзоиш медиҳад, на ин ки танҳо бо маблағгузорӣ аз манбаъҳои мушаххас маҳдуд шавад.

Принципи ошкоро будани буҷетҳо заминаи асосии идоракунии дурусти молияи давлатӣ ҳисобида мешавад. Принципи ошкоро будани буҷетҳо тақозо менамояд, ки раванди буҷет ва иттилооти буҷетӣ барои мақомоти қонунгузор ва ҷомеа кушода, дастрас ва фаҳмо бошад. Шаҳрвандон ва намоёндагони онҳо бояд бидонанд, ки маблағҳои давлатӣ чӣ гуна ба нақша гирифта ва истифода мешаванд.

Тибқи ин принцип, ҳуҷҷатҳо ва маълумоти асосии буҷетӣ бояд нашр карда шаванд: масалан “буҷетҳои тасдиқшуда ва гузоришҳо дар бораи иҷрои онҳо”, лоиҳаҳои буҷетӣ мавриди баррасӣ, инчунин маълумот дар бораи ҳама гуна ихтилофҳо ё баҳсҳои буҷетӣ бояд ошкор карда шаванд. Дар бисёр кишварҳо, ин принцип тавассути наشري лоиҳаи буҷет, қонуни қабулшудаи буҷет, гузоришҳои солонаи иҷрои буҷет, ҳисоботҳои солонаи молиявӣ амалӣ карда мешавад. Ин принцип инчунин баёнгари он аст, ки низоми буҷетӣ бояд шаффоф ва барои ҷомеа дастрас бошад, шаҳрвандон ҳуқуқ доранд, ки донанд, ки воситаҳои андозии онҳо чи тавр истифода карда мешаванд ва имконият пайдо намоянд, то раванди буҷетиро назорат кунанд [6, с.111]. Бо вучуди ин, ошкорбаёнӣ ва шаффофият баъзе инстисноҳои маҳдудро низ дорад, чун қоида хароҷотҳо вобаста ба амнияти миллӣ ё мудофия метавонанд маҳфӣ нигоҳ дошта шаванд. Қайд карда мешавад, ки “қонунгузори буҷет мавҷудияти моддаҳои хароҷоти махфӣнигоҳдошташударо пешбинӣ менамояд, аммо инҳо танҳо дар сатҳи буҷети давлатӣ тасдиқ карда мешаванд” ва чунин моддаҳо истисно ба принципи ошкор будани буҷетҳо мебошанд.

Принципи эътимоднокии буҷетҳо тақозо менамояд, ки буҷет бар асоси тахминҳои воқеӣ ва боэътимоди даромадҳо ва хароҷотҳо асос ёбад. Буҷети боэтимод буҷетест, ки дар он пешгӯиҳои даромад ва хароҷот бар асоси таҳлили боэтимод, бе оптимизм ё ноумедии аз ҳад зиёд асос ёфтаанд ва ба ҳукумат имкон медиҳанд, буҷетро бо ҳадди ақали касри ғайриҷашмдошт ё хароҷоти аз ҳад зиёд иҷро кунанд. Дар таҷриба, ин маънои онро дорад, ки ҳангоми таҳияи буҷет, пешгӯиҳои макроиктисодӣ (афзоиши ММД, таваррум ва ғайра), даромадҳои андозии пешбинигардида ва ҳисобҳои хароҷот бояд бо истифода аз усулҳои касбӣ ва асоснок таҳия карда шаванд. Вайрон кардани ин принцип – масалан, агар буҷет даромадҳоро аз ҳад зиёд нишон

дихад ё баъзе харочоти заруриро кам нишон дихад – эҳтимолан боиси бақияпулӣ (ҳисобномаҳои пардохтнашуда) ё бухронҳои буҷетӣ дар миёнаи сол мегардад. Дар ҳақиқат, қайд карда шудааст, ки вайрон кардани эҳтимодноки “ногузир ба пайдоиши қарзҳои кредиторӣ ва дар ниҳоят ба афзоиши касри буҷет оварда мерасонад”.

Принсипи суроғавӣ ва мақсаднок будани таъиноти маблағҳои буҷетӣ муқаррар мекунад, ки маблағҳои буҷетӣ бояд танҳо барои мақсадҳои истифода шаванд, ки онҳо дар буҷет ҷудо карда шудаанд. Пас аз он ки мақомоти қонунгузор буҷетро бо ҳиссачудокунӣ мушаххас (ҳиссачудокунӣ) барои барномаҳо ё лоиҳаҳо тасдиқ мекунад, мақомоти иҷроия аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ вазифадоранд, ки ин маблағро барои мақсадҳои пешбинишуда истифода баранд, на барои мақсадҳои, ки онҳо дар аввал пешбинӣ шуда буданд.

Дар амал, агар маблағи муайяне, масалан, барои сохтмони мактаб тасдиқ карда шавад, ин маблағҳо бе тасдиқи минбаъдаи қонунгузорӣ (одатан тавассути тақсими дубора ё ислоҳ) ба ягон харочоти ғайримарбут, ба монанди нақлиёти давлатӣ ё лоиҳаи дигар, равона карда намешаванд. Ин принсип аз истифодаи исрофкорона ва сӯиистифода аз маблағҳо муҳофизат мекунад – мувофиқи ин қоида, харочот барои “мақсадҳои ғайриқонунӣ манъ аст”. Умуман, ин принсип интизомро дар молияи давлатӣ тавассути риояи қарорҳои тақсимоӣ, ки ҳангоми таҳияи буҷет қабул карда мешаванд, ҳангоми иҷрои он таъмин мекунад ва бо ин васила натиҷаҳои харочотро бо ҳадафҳои сиёсати банақшагирифташуда мутобиқ мекунад.

Принсипи асоснок будани буҷетҳо маънои банақшагирии буҷетро дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои муайянкунандаи зарурати ба лоиҳаи буҷет ҳамроҳ кардани ин ё он даромад ё харочот ва асоснок будани ҳаҷми онҳоро дорад.

Принсипи иҷрои саривақтии буҷет маънои ворид кардани даромадҳоро ба буҷетҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, инчунин гузаронидани маблағҳои буҷетиро ба гирандагон дар муҳлат ва бо риояи тартиби муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдорро дорад.

Хулосаи асосӣ ин аст, ки фаъолияти низомии буҷетии давлат бар асоси маҷмӯи принсипҳои возеҳ муайяншуда асос ёфтааст, ки тартиботи ҳуқуқӣ, равшании вазифаҳо, яқпорчагии молиявӣ, интизом, самаранокӣ, шаффофият ва ҳисоботдиҳиро таъмин мекунад. Риояи ин принсипҳо заминаи мустақамро барои фаъолияти буҷетӣ фароҳам меорад.

Пас аз шарҳи муфассали принсипҳои роҳнамо, мо ҳоло ба усулҳои идоракунии низомии буҷетии давлат мегузарем, ки равишҳо, усулҳо ё низомҳои амалӣ мебошанд, ки дар буҷетикунӣ ва идоракунии молиявӣ истифода мешаванд. Агар принсипҳо – ин қоидаҳои бозӣ бошанд, пас усулҳо – ин стратегияҳо ва абзорҳои мебошанд, ки бо онҳо ҳукуматҳо буҷетикуниро мувофиқи ин қоидаҳо амалӣ мекунад.

Идоракунии низомии буҷети давлатӣ на танҳо риояи принсипҳои дар боло зикршуда, балки истифодаи усулҳои муассири буҷетикунӣ ва назорати молиявиро низ дар бар мегирад. Бо мурури замон, усулҳо ва равишҳои гуногуни буҷетикунӣ таҳия гардидаанд, ки ҳар кадоме дорои фалсафа ва методологияҳои худ мебошанд. Ин усулҳо муайян месозанд, ки чӣ гуна буҷетҳо таҳия қард мешаванд (яъне, чӣ гуна харочотҳо пешниҳод ва асоснок карда мешаванд), чӣ гуна иҷро мешаванд ва чӣ гуна самаранокӣ арзёбӣ карда мешавад. Дар зер якчанд усулҳои калидии идоракунии низомии буҷетӣ, аз ҷумла равишҳои анъанавӣ, ба монанди буҷетикунии сатрӣ, инчунин равишҳои муосиртар, ба монанди буҷетикунӣ ба натиҷа нигаронидашуда, буҷетикунии барномавӣ ва буҷетикунӣ дар асоси сифр асосёфта, мавриди баррасӣ қарор хоҳанд гирифт.

Буҷетикунии сатрӣ яке аз қадимтарин ва соддатарин усулҳои буҷетикунӣ мебошад. Дар ин равиш, буҷет аз рӯи категорияҳои харочот (моддаҳои харочот) ва аз рӯи воҳидҳои ташкилӣ сохта мешавад. Буҷети ҳар як шӯъба ё агентӣ ҳамчун рӯйхати моддаҳои харочот – музди меҳнат, таҷҳизот, лавозимот ва ғайра – аксар вақт ба харочоти таърихӣ асос ёфтааст, пешниҳод карда мешавад. Буҷетикунии сатрӣ баъзан равиши анъанавӣ ё афзоишбанда номида мешавад, зеро он аксар вақт аз буҷети соли гузашта оғоз мешавад ва ҳар як моддаро бо маблағи муайян (афзоиш ё камшавӣ) танзим мекунад. Ин усул аз сабаби содагии худ ва

таваҷҷӯҳ ба назорати қавии хароҷот васеъ истифода мешавад. Он "осонӣ ва қулайӣ оморасозиро фароҳам меорад" ва барои таҳиягарони буҷет шинос аст.

Хусусияти асосӣ дар он аст, ки он бо сохтори маъмурии мувофиқат мекунад - маблағҳо миёни шӯъбаҳо ва категорияҳои хароҷот тақсим карда мешаванд, ки фаҳмиши равшани онро медиҳад, ки кӣ ҳақ дорад маблағро сарф кунад ва барои чӣ сарф намояд. Ин равшанӣ ва назорат як бартарии муҳим аст: буҷети сатрӣ бо роҳи муқаррар кардани маҳдудиятҳои мушаххас барои ҳар як намуди хароҷот назоратро осон мекунад (масалан, вазорат метавонад маблағи муайянеро барои сафар, дигаре барои маош ва ғайра сарф кунад). Ин назоратро тақвият медиҳад, зеро инҳироф аз ин тақсимоат ба осонӣ ошкор карда мешавад ва тасҳеҳот одатан тасдиқро талаб мекунад. Хулоса, усули буҷетикунонии моддаҳои сатрӣ ба назорат ва риояи қонунҳои молиявӣ таъкид мекунад.

Буҷетикунонии ба натиҷа нигаронидашуда - равишест, ки меқӯшад маблағгузорию бо агентҳои бо натиҷаҳои, ки онҳо ба даст меоранд ва ҷаъолияти онҳо пайваст кунад. Дар низомии буҷетикунонии ба натиҷа нигаронидашуда, хароҷот бо ҷаъолиятҳо ё натиҷаҳои арзёбишаванда, ба монанди арзиши як воҳиди хизматрасонии пешниҳодшуда, алоқаманданд. Шакли қатъии буҷетикунонии ба натиҷа нигаронидашуда тақсимоати маблағҳоро дар асоси формулаи зарби арзиши стандартӣ як воҳиди ҷаъолият ба шумораи воҳидҳои хизматрасонии пешниҳодшуда дар бар мегирад. Тавассути буҷетикунонии ба натиҷа нигаронидашуда, ҷомеа хубтар дарк месозад, ки кадом ҳадафҳоро ҳукумат дар назди худ мегузорад, то кадом андоза ҳадафҳои гузашташуда ба талаботҳои аҳоли ҷавобгӯ мебошанд, ва то кадом андоза ва то кадом андоза ноил гардидан ба ин ҳадафҳо имконпазир мебошад [3, с.66].

Дар таҷриба, бисёр ҳукуматҳо шакли озодтарро истифода мебаранд, ки дар он маълумоти самаранокӣ (масалан, нишондиҳандаҳои натиҷа ё маҳсулотҳо, инчунин маълумот дар бораи арзиши воҳиди маҳсулот) бо буҷет пешниҳод карда мешавад, то қарорҳои тақсимоати захираҳоро қабул кунанд. Тавре ки қайд карда шуд, он инчунин тавассути равшан кардани мақсади хароҷот барои мардум шаффофиятро мусоидат мекунад. Ҳамчун усули идоракунии буҷетӣ, буҷетикунонии ба натиҷа нигаронидашуда фарҳанги самаранокиро дар бахши давлатӣ тавассути мутобик кардани тақсимоати захираҳо бо ҳадафҳо ва натиҷаҳои сиёсӣ тақвият медиҳад.

Буҷетикунонии барномавӣ (инчунин бо номи буҷетикунонии барномавӣ ё банақшагирӣ-барномасозӣ-буҷетикунонӣ маълум аст) равиши дигаре аст, ки ба ҳадафҳои давлатӣ нигаронида шудааст. Буҷетикунонии барномавӣ истифодаи таҳлили "хароҷотҳо-даромад"-ро ҳангоми тақсимоати захираҳои буҷетӣ, тақсимоати хароҷотҳои буҷетӣ аз рӯи барномаҳо, амалисозии арзёбии натиҷаҳои таъбиқи барномаҳо нисбат ба ҳадафҳо пешбинӣ менамояд [12, с.51-52]. Дар буҷетикунонии барномавӣ, хароҷот аз рӯи барномаҳо - маҷмӯи ҷаъолиятҳо, ки бо ҳадафи умумӣ муттаҳид шудаанд - гурӯҳбандӣ ва асоснок карда мешаванд, на аз рӯи шӯъба ё моддаи буҷет. Ин усул ҳамчун шакли гузариш байни буҷетикунонии моддаҳои сатрӣ ва буҷетикунонии ба натиҷа нигаронидашуда пайдо шудааст.

Буҷетикунонии барномавӣ принсипҳои ҳамоҳангӣ (таъкид ба стратегияи мувофиқи ҳукумат), самаранокӣ ва истифодаи мақсаднокро дастгирӣ мекунад (маблағҳо бо мақсадҳои пешбинишуда зич алоқаманданд). Он инчунин шаффофиятро тавассути нишон додани он, ки чӣ қадар маблағ барои ҳадафҳои васеи сиёсӣ, ба монанди "Бехатарии ҷамъиятӣ" ё "Ҳифзи муҳити зист" сарф мешавад, на барои категорияҳои маъмурии, мусоидат мекунад.

Буҷетикунонии дар асоси сифр асосёфта усулест, ки бо хусусияти афзоиши буҷетикунонии анъанавӣ муқоиса мешавад. Дар доираи буҷетикунонии дар асоси сифр асосёфта, раванди буҷеткунӣ аз ҳар як давра аз "пойгоҳи сифрӣ" оғоз мешавад - яъне ҳеҷ як барнома ё хароҷот танҳо аз сабаби маблағгузорӣ шуданаш барои маблағгузорӣ мувофиқ ҳисобида намешавад. Ҳар як хароҷот бояд дар асоси саҳми он дар ноил шудан ба ҳадафҳо аз нав асоснок карда шавад. Дар таҷриба, ҳукумат (ё ташкилот), ки буҷетикунонии дар асоси сифр асосёфтаре амалӣ мекунад, ҷаъолияти худро ба "воҳидҳои қабули қарорҳо" (масалан, ҳар як

барнома ё шӯъба) тақсим мекунад ва барои ҳар як воҳид бастаҳои қабули қарорхоро омода мекунад, ки сатҳҳо ва хароҷоти гуногуни хидматрасониро нишон медиҳанд.

Қайд кардан зарур аст, ки бучети давлатӣ категорияи иқтисодиест, ки танҳо дар шароити муносибатҳои молию пулӣ бо ташаккули давлат алоқаманд буда, аз ҳисоби фондҳои пулии марказонидашуда амалӣ мегардад. Бинобар ин, нақш ва аҳамияти бучети давлатӣ аз он иборат аст, ки ин муносибатҳо дар механизми идоракунии иқтисодиёти кишвар ва танзими маблағи марказонидашудаи давлат вобаста аз шароити иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба роҳ монда мешавад. Дар баробари ин, барои расидан ба ҳадафҳои стратегии кишварамон ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагонии аҳолии кишвар бучети давлат нақши калидиро мебозад. Аз ин рӯ, зарурати тақмили низоми бучет дар кишвар ба амал меояд [7, с.55].

Дар ҳулоса, бояд қайд кард, ки идоракунии низоми бучети давлатӣ тариқи маҷмӯи принципҳои асосӣ танзим карда мешавад, ки ҷаҳорҷӯбаи танзимкунамандаро ташкил медиҳанд, ки қонуният, ҳисоботдихӣ ва самаранокӣ молияи давлатиро таъмин мекунад. Принципҳо ба монанди ягонагӣ, пуррагӣ, мувозинат, шаффофият ва истифодаи мақсадноки маблағҳо асоси идоракунии ҳуҷи бучетро ташкил медиҳанд, ки дар бисёр қонунҳои бучетӣ инъикос ёфтаанд ва аз ҷониби таҷрибаҳои беҳтарини байналмилалӣ дастгирӣ карда мешаванд.

Бар асоси ин принципҳо, усулҳои гуногуни бучетикунӣ ва идоракунии молиявӣ барои татбиқи самаранокӣ онҳо таҳия шудаанд. Аз бучетикунӣ анъанавии сатрӣ, ки ба назорат таъкид мекунад, то бучетикунӣ пешрафтаи барномавӣ, ки ба натиҷаҳо таъкид мекунад, ин усулҳо абзорҳои мебошанд, ки ҳукуматҳо бучетҳои худро ба нақша мегиранд ва иҷро мекунад.

Равишҳои муосир пайваст кардани захираҳои бо натиҷаҳо (бучетикунӣ ба натиҷа нигаронидашуда) ва банақшагирии бисёрсоларо барои нигоҳ доштани устувории молиявӣ ташвиқ мекунад. Муҳим он аст, ки принципҳо ва усулҳо якдигарро пурра мекунад: масалан, принциби самаранокӣ тавассути усулҳо ба монанди бучетикунӣ ба натиҷа нигаронидашуда ва таҳлили хароҷот амалӣ карда мешавад, принциби шаффофият аз ҷониби бучетикунӣ кушода ва низомҳои муосири иттилоотӣ дастгирӣ карда мешавад ва принциби мувозинат аз ҷониби қоидаҳои молиявӣ ва ҷаҳорҷӯбаҳои миёнамӯҳлат таъмин карда мешавад.

Баҳси назариявӣ дар ин ҷо пешниҳодшуда таъкид мекунад, ки идоракунии муваффақонаи бучет вазифаи яқдафъаина нест, балки раванди доимии риояи принципҳои асосӣ ва тақмили пайвастаи усулҳо барои посух додан ба ҷолишҳо ва иттилооти нав аст - раванди динамикӣ барои идоракунии самаранок дар ҳар як кишвар муҳим аст.

АДАБИЁТ:

1. Гиляровская, С.В. Самостоятельность территориальных бюджетов в контексте реализации принципов бюджетной системы РФ / С.В. Гиляровская // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2007. – № 1(15). – С. 69-72.
2. Заикин, В. В. Реализация принципов бюджетной системы Российской Федерации / В.В. Заикин, А.И. Севостьянова // Аллея науки. – 2023. – Т. 2, № 5(80). – С. 1079-1086.
3. Казаковцева, М.В. Методологический потенциал бюджетирования, ориентированного на результат / М.В. Казаковцева // Вестник Марийского государственного университета. – 2014. – № 1(13). – С. 65-70.
4. Кузяшев, А.Н. Принципы формирования бюджетной системы Российской Федерации и ЕС: общее и особенное / А.Н. Кузяшев, Ю.Я. Рахматуллин, Ю.Р. Лутфуллин // Наука и бизнес: пути развития. – 2024. – № 1(151). – С. 145-148.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон”. 28.06.2011с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с 2011, №723, мод. 2. С.1.
6. Магомедов, Т.Ш. Экономическая сущность и принципы построения бюджетной системы Российской Федерации / Т.Ш. Магомедов, М.А. Магомедов, Г.А. Гюльмагомедова // Актуальные проблемы общества, экономики и права в контексте глобальных вызовов: Сборник материалов XXIV Международной научно-практической конференции, Москва, 03 ноября 2023 года. – Санкт-Петербург: Печатный цех, 2023. – С. 108-114.

7. Маҳмадризоиён С.Ҳ. Таҳлили иҷроиши буҷети давлатӣ дар солҳои 2016-2019 ва баъзе муаммоҳои он / С.Ҳ. Ҳикматов, С.Ҳ. Маҳмадризоиён // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022.-№4. – С.57-65.
8. Назаров, Н.Н. Понятия "финансовая система" и "бюджетная система" в теории финансов / Н.Н. Назаров, М.И. Канкулова // Финансы и кредит. – 2004. – № 19(157). – С. 6-10.
9. ФКЭС / Колл.авторов; под общ. ред. А.Г. Грязновой. – М.: Финансы и статистика, 2002. – С. 127.
10. Ҳикматов С.Ҳ., Икромов Ф.Н., Ҷаҳоншоҳ С. Буҷети давлатӣ ва низоми хазинадорӣ: китоби дарсӣ / С.Ҳ. Ҳикматов, Ф.Н. Икромов, С. Ҷаҳоншоҳ // - Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. -344 с.
11. Шарый, К.В. Анализ принципов построения бюджетных систем ДНР и зарубежных стран / К.В. Шарый, С.Г. Евтеева, А.С. Коротыч // Сборник научных работ серии "Финансы, учет, аудит". – 2022. – № 2(26). – С. 205-215.
12. Ястребова, О.К. Международный опыт программного бюджетирования: общие принципы и модели / О.К. Ястребова, О.В. Богачева // Финансы и кредит. – 2014. – № 40(616). – С. 50-59.

УДК 657:504:631

Махмадуллои Р.М.

ҶАЊБАҲОИ ЭКОЛОГИИ БАҲИСОБИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ

Дар мақола самтҳои баҳисобирии экологӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ва агросаноатӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Самтҳои назариявии истифодаи моделҳои баҳисобирии муҳосибии экологӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ кишварҳои пешрафтаи саноатӣ таҳлил карда шудаанд. Муайян карда шудааст, ки дар шароити мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим ва гузариш ба низоми агроэкологӣ кишварҳоро мебояд дар сиёсати худ раванди татбиқи принципҳои баҳисобирии сабз ва баҳисобирии экологиро қорӣ намоянд. Таҳқиқ гардидааст, ки дар илми муосир моделҳои гуногуни баҳисобирии экологӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфта таҳия ва тасдиқ шудаанд. Исбот карда шудааст, ки имрӯз корхонаи кишоварзӣ танҳо тавассути баҳисобирии сабз метавонад дар бозорҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ рақобатпазир гардад. Дар ин замина, модели баҳисобирии сабз дар корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳод гардидааст, ки ин модел мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлимро осон мегардонад. Мақсади мақола аз пешниҳоди самтҳои мувофиқ барои баҳисобирии экологӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ҷиҳати беҳтар намудани ҳисоботҳои молиявӣ ва коҳиши таъсири экологӣ ба муҳити зист иборат мебошад.

Калидвожаҳо: баҳисобирии муҳосибӣ, иқтисоди сабз, баҳисобирии сабз, баҳисобирии экологӣ, соҳаи кишоварзӣ.

Махмадуллои Р.М.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ

В статье рассматриваются направления экологического учета на сельскохозяйственных и агропромышленных предприятиях. Проанализированы теоретические аспекты применения моделей экологического бухгалтерского учета на сельскохозяйственных предприятиях промышленно развитых стран. Установлено, что в условиях адаптации к изменению климата и перехода к агроэкологической системе странам необходимо в своей политике внедрять принципы «зеленого» учета и экологического учета. Исследовано, что в современной науке разработаны и апробированы различные модели экологического учета на сельскохозяйственных предприятиях экономически развитых стран. Доказано, что в настоящее время сельскохозяйственные предприятия могут стать конкурентоспособными на

региональных и мировых рынках только путем внедрения «зеленого» учета. В этой связи предложена модель «зеленого» учета на сельскохозяйственных предприятиях, которая способствует более эффективной адаптации к изменению климата. Целью статьи является обоснование приоритетных направлений экологического учета на сельскохозяйственных предприятиях для совершенствования финансовой отчетности и снижения экологического воздействия на окружающую среду.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, зеленая экономика, зеленый учет, экологический учет, сельское хозяйство.

Makhammadulloi R.M.

ECOLOGICAL ASPECTS OF ACCOUNTING IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

The article examines the directions of environmental accounting at agricultural and agro-industrial enterprises. The theoretical aspects of applying environmental accounting models at agricultural enterprises in industrially developed countries are analyzed. It is established that under conditions of adaptation to climate change and transition to an agroecological system, countries need to implement the principles of green accounting and environmental accounting in their policies. The study shows that modern science has developed and tested various models of environmental accounting at agricultural enterprises in economically developed countries. It is proved that today agricultural enterprises can become competitive in regional and global markets only through the implementation of green accounting. In this regard, a green accounting model for agricultural enterprises is proposed, which facilitates more effective adaptation to climate change. The purpose of the article is to substantiate priority directions of environmental accounting at agricultural enterprises in order to improve financial reporting and reduce environmental impacts on the environment.

Keywords: accounting, green economy, green accounting, environmental accounting, agriculture.

Мукаддима. Дар шароити муосири хоҷагидорӣ ҷиҳати дастрасӣ ба амнияти озуқаворӣ ва таъмини ҷойҳои корӣ бояд ҳамоҳангии байнисоҳавӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва агросаноатӣ барои расидан ба ҳадафҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ таъмин карда шавад. Дар ин замина, баҳисобгирии нишондиҳандаи экологӣ дар соҳаи кишоварзӣ барои беҳтар намудани вазъи экологии заминҳои кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ва расидан ба амнияти озуқаворӣ кумак хоҳад кард.

Дар шароити муосири хоҷагидорӣ дар комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон то имрӯз нишондиҳандаҳои мушаххас ва низомии муайяни баҳисобгирӣ, ки тавонад ҳамгирии иқтисодӣ ва экологиро таъмин намояд, коркард ва пешниҳод карда нашудааст. Вобаста ба зарурияти масъалаи баррасишаванда, соҳаи агросаноатии мамлакат бояд ҷиҳати баҳисобгирии экологӣ ва зарарҳои ба муҳити атроф расонидаро коркард ва роҳандозӣ намояд.

Дар назди илми муосир ва баҳисобгирии муҳосибот вазифаи асосӣ муайян намудани объекти баҳисобгирии захираҳои табиӣ, истифодаи онҳо, расонидани зарарҳои иқтисодӣ ба захираҳои табиӣ ва муайян намудани тавозуни истеҳсолот ва истеъмоли дороиҳои барқароршавандаро маҳсуб мешавад. Агар объекти баҳисобгирии дороиҳои заминро гирем, он дохил мешавад: зироатҳои кишоварзӣ, нуриҳои органикӣ, қабати ҳосилхези замин, сатҳи деградатсияи замин, ҳолати экологӣ ва ҳосилхезии замин, расонидани зарари иқтисодӣ-экологӣ ба захираҳои замини табиноти кишоварзӣ, сатҳи шӯршавии заминҳо ва дигар объектҳо, ки манбаи асосии озуқаворӣ ва даромаднокии хоҷагидорон маҳсуб мешаванд.

Муҳаққиқон [7, с.140] дар самти баҳисобгирии муҳосибӣ парадигмаи физиократиро дар равиши баҳогузори дороиҳои корхонаҳои агросаноатӣ бо назардошти равишҳои нави методологӣ пешниҳод кардаанд. Дар равиши пешниҳодшуда афзалият бештар ба самти энергетикаи барқароршаванда ва нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ равона шудааст. Дар ин замина,

бояд баҳисобгирии хатарҳои экологӣ дар соҳаи аграрӣ чихати муайян намудани миқдори онҳо гузаронида шавад.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Барои асоснок кардани самтҳои назариявӣ, методологӣ ва амалӣ дар раванди таҳқиқот маълумотҳо аз сарчашмаҳо ва захираҳои илмӣ, аз ҷумла Scholar.google, Scopus, Web of Science (WoS) ва дигар захираҳои иттилоотӣ истифода шудаанд. Дар раванди таҳқиқот 50 мақолаи илмӣ дар платформаи маълумоти Scopus, Web of Science ки ба самти баҳисобгирии сабз, баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботҳои молиявӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ бахшида шудаанд, таҳлил карда шуда, 20 мақолаи марбут ба ҳисоботҳои муҳосибӣ ва гузариш ба модели баҳисобгирии экологӣ гурӯҳбандӣ ва таҳқиқ гардиданд. Дар раванди таҳқиқот барои расидан ба натиҷаҳои илмӣ аз усулҳои таҳқиқӣ, маълумотӣ, рефератӣ, арзёбӣ ва моделикунонӣ истифода шудааст.

Натиҷаи таҳқиқот. Дар илми муосири ватанӣ ва ҷаҳонӣ самтҳои баҳисобгирии нишондиҳандаҳои экологӣ ва гузариши корхонаҳои кишоварзӣ ва агросаноатӣ ба ин низомӣ муҳосиботӣ васеъ инъикос ёфтааст. Дар ин замина, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва дастрасӣ ба амнияти озуқаворӣ бояд бо назардошти баҳисобгирии экологӣ роҳандозӣ карда шавад.

Муҳаққиқон Улгиати С., Раугеи М., Баргигли С. [22, с.436] солҳои 1993–2006 арзёбии корхонаҳои кишоварзӣ ва низомӣ озуқавориро дар Италия бо истифода аз усули EROEI (энергияи баргарадонидашуда аз энергияи сарфшуда) анҷом дода, омилҳои энергияи барқароршаванда ва омилҳои экологиро пешниҳод намуданд. Муҳаққиқон [14, с.560] дар раванди таҳқиқот ду усули баҳисобгирии экологӣ - EROEI ва GER (маҳсулоти умумии экосистема) барои муайян намудани монандиҳо дар самтҳои назариявӣ, амалӣ ва тартиби ҳисобкунӣ омӯхтаанд. Дар ин замина, хусусиятҳои хоси ҳар як усули баҳисобгирӣ ва фарқиати онҳо дар самтҳои назариявӣ ва методологӣ асоснок карда шуда, истифодаи ҳарду усул барои баҳисобгирӣ дар низомӣ заминдорӣ пешниҳод шудааст.

Муҳаққиқон Д. Пиментел, А. Марклеин, М.А. Тот, М.Н. Карпоф ва дигарон [19, с.10] усулҳои дигари баҳисобгирии экологиро дар самти баҳодиҳии хароҷоти энергетикӣ дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва коркарди дуюмбораи он дар давлатҳои рушдёфта таҳқиқ кардаанд. П.П. Франсезе, М.Т. Браун [14, с.9] ва дигарон усули ҳамгироиро барои баҳогузориҳои нишондиҳандаҳои экологии соҳаи кишоварзӣ ва раванди коркард ва истеҳсоли зироатҳои кишоварзӣ дар ҳавзаи дарёи Толедои Бразилия истифода намуданд.

Муҳаққиқон дар раванди баҳисобгирии партови газҳои гулхонаӣ аз соҳаи кишоварзӣ модели LCA–EIO (Модели интегратсионии баҳодиҳии даврай ва ё сиклӣ, воридот ва содироти партовҳо)-ро истифода намуданд. Дар раванди таҳқиқот усули сезинагии баҳисобгирии партови газҳои карбонро дар соҳаи кишоварзӣи Ҷумҳурии Мардумии Чин дар солҳои 1997–2007 ҳисоб намуданд. Дар баробари ин, шиддати карбонро дар соҳаи растанипарварӣ ва роҳҳои баҳисобгирии онро пешниҳод намуданд, ки дар натиҷа бо усули пешниҳоднамудаи онҳо партови газҳои гулхонаӣ коҳиш дода шудааст [6, с.40]. Ин равишҳо имконият фароҳам меоранд, ки соҳаи кишоварзӣ ва агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон чихати баҳисобгирии партовҳои экологӣ ба муҳити атроф раванди ҳизфи онро ба роҳ монда, роҳҳои коҳиш додани онро пешбинӣ намояд.

Усули дигари баҳисобгирии экологӣ ва хароҷотҳои соҳаи кишоварзӣ ба муҳити атроф, ки имрӯз дар давлатҳои Аврупо ва дигар кишварҳо васеъ истифода бурда мешавад, низомӣ баҳисобгирии «хароҷот ва даромад» (IOA) мебошад. Ин низомӣ баҳисобгирии муҳосибӣ дар давлатҳои бо истеҳсоли баланди интенсивии соҳаи кишоварзӣ машғул таҳия шудааст, ки корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагҳои фермерӣ метавонанд мустақилона барои коҳиш додани зарари экологӣ ба муҳити атроф ин низомро роҳандозӣ намоянд.

Низомӣ баҳисобгирии IOA таваҷҷуҳи бисёре аз кишварҳои ҷаҳонро барои гузариш ба иқтисоди сабз ва мутобиқ намудани соҳаи кишоварзӣ ба тағйирёбии иқлим ҷалб кардааст. Иттиҳоди Аврупо барои насби низомӣ баҳисобгирии муҳосибии IOA ба корхонаҳои кишоварзӣ субсидия дар ҳаҷми 1000 евро пешбинӣ кардааст [16, с.199].

Қисми зиёди давлатҳои Аврупо барои бадаст овардани ин субсидия манфиатдоранд, то низоми ИОА дар корхонаҳои кишоварзӣ чихати ҳифзи экосистемаи табиӣ ва истифодаи усули рақобатпазирӣ идоракуни чорӣ шавад. Олимон Н. Халберг, Г. Вершюр ва Г. Гудлас [16, с.200] бар он ақидаанд, ки истифодаи роҳҳои ҳавасмандгардонӣ барои роҳандозии барномаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ беҳтар аз мачбур намудани онҳо мебошад.

Зеро дар раванди ҳавасмандгардонӣ корхонаҳои кишоварзӣ барои рақобатпазирӣ шудан дар бозор ва истеҳсоли маҳсулоти аз чихати экологӣ тоза барои ба даст овардани сертификати насби низоми баҳисобгирии ИОА талош мекунанд, ки шаҳодат медиҳад корхонаҳои кишоварзӣ ва агросаноатӣ дар ҳифзи экосистемаи табиӣ саҳми худро мегузоранд.

Муҳаққиқ Г. Р. Конвей [12, с.98] бар он ақидаст, ки аз нуқтаи назари агроэкосистема корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои фермерӣ чихати беҳтар кардани идоракунии муносибатҳои миёни корхонаҳо ва экосистемаи табиӣ нақши калидӣ мебозанд. Дар ҳолати хуб роҳандозӣ шудани ин ҳамоянӣ экосистемаи табиӣ беҳтар нигоҳ дошта шуда, рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъмин мегардад. Дар баробари ин, ҳамгироии низоми агроэкологӣ метавонад барои афзалиятҳои маркетингӣ ва рақобатпазирӣ корхонаҳои кишоварзӣ таъсири мусбат расонад.

Вале, ин равиши низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ба чанд савол ҷавоби мушаххасро тақозо мекунанд: ИОА кадом нишондиҳандаҳоро бояд истифода кунад, то вазъи экологӣ ва муҳити зист беҳтар гардад? Кадом роҳҳои ҳавасмандгардонӣ бояд барои беҳтар намудани ҳифзи муҳити зист истифода шаванд? Кадом нишондиҳандаҳо то ба имрӯз коркард шудаанд ва онҳо ба корхонаҳои кишоварзӣ чӣ манфиатҳои иқтисодӣ-экологӣ ва иҷтимоӣ меоранд? Барои ҷавоб додан ба ин саволҳо, олимон Г. Гудлас, Н. Халберг ва Г. Вершюр [9, с.19] таҳлили байнисоҳавӣ ва аналитикӣ миёни 55 соҳа гузаронида, арзёбии ҳар як самтҳо алоҳида анҷом доданд. Дар замина, 50 низоми баҳисобгирии муҳосибӣ, ки бо индикаторҳои муфид таҳия шудаанд, таҳлил гардид.

Мавзӯи таҳқиқот системаи ҳисобгирии ИОА бо нишондиҳандаҳои зеринро фаро мегирад: пешдигар, сатҳи ҳосилнокии ҳок, ҳифзи муҳити зист, энергия, маводи ғизоӣ, партовҳо ва дигар элементҳо дар самти доруҳои ҳайвонот. Таҳқиқот нишон дод, ки 91% корхонаҳои кишоварзӣ системаи ҳисобгирии ИОА-ро дар ҳама низомҳои баҳисобгирӣ барои як мавзӯ, тавозуни маводи ғизоӣ истифода мебаранд. Дар ҳар корхонаи кишоварзӣ ва фермерӣ раванд ва усулҳои баҳогузори фарқ мекунанд. 65% корхонаҳои кишоварзӣ низоми баҳисобгирии муҳосибии ИОА-ро барои коҳиш додани таъсири экологӣ ба муҳити атроф аз ҳисоби кам кардани партови газҳои гулхонаӣ ва дигар партовҳо истифода кардаанд.

Дар маҷмӯъ, низоми баҳисобгирии муҳосибии ИОА ҳамчун воситаи асосӣ барои коҳиш додани таъсири манфӣ ба экосистемаи табиӣ ва ҳифзи муҳити зист хизмат намуда, корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои фермериро водор месозад, ки барои беҳтар намудани вазъи кӯшиш кунанд.

Усули дигари баҳисобгирии муҳосибӣ, ки имрӯз дар соҳаи кишоварзӣ истифода мешавад ва ба Ҳадафҳои рушди устувор нигаронида шудааст, «баҳисобгирии сабз» мебошад. Истилоҳи «баҳисобгирии сабз» барои аввалин бор аз ҷониби Эль Сефарӣ пешниҳод шудааст [4, с.123].

Тибқи назария, ӯ пешниҳод мекунанд, ки баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои агросаноатӣ ва саноати коркард бояд бо назардошти усули «сабз» роҳандозӣ шавад, то саҳми худро дар беҳтар кардани муҳити атроф ва истифодаи захираҳои табиӣ нишон диҳад.

Тибқи ақидаи муҳаққиқон [11, с.420], «баҳисобгирии сабз» воситаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошад, ки имконият медиҳад ҳисоботҳо оид ба ҷанбаҳои мусбати таъсири ташкилотҳо ба муҳити зист шаффоф гарданд. Дар ин замина маълумотҳо, ки дар раванди «баҳисобгирии сабз» коркард ва пешниҳод мешаванд, фарогири мақсадҳои зерин мебошанд:

- Пешниҳоди нишондодҳо шаффоф оид ба доруҳои экологӣ;
- Муҳайё намудани фазоҳои муваққатӣ чихати муносибат ва ҳифзи захираҳои табиӣ;
- Барои банақшагӣ ва мониторики муносибатҳои корхонаҳои кишоварзӣ ба захираҳои табиӣ ва муҳити атроф шароит фароҳам оварда, арзёбии сифатӣ ва арзёбии миқдорӣ ва сифатӣ гузаронида шавад;

- Пешниҳоди самтҳои афзалиятнок ҷиҳати ҳифзи захираҳои табиӣ ва экосистемаи обӣ.

Дар доираи мақсадҳои гузашташуда, корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои деҳқониву фермерӣ бояд бо истифода аз донишҳои бадастомада дар сиёсати идоракунии дохилӣ «баҳисобгирии сабз»-ро роҳандозӣ намоянд. Олимон Э. Монтемайор, А. Бонмати ва М. Торреллас [10, с.396] ва дигарон бар он ақидаанд, ки «баҳисобгирии сабз» бояд ҳамчун воситаи коҳиш додани таъсири манфии корхонаҳо ба муҳити атроф ва экосистемаи табиӣ шинохта шавад.

Баҳисобгирии сабз самаранокии иқтисодӣ-экологӣ ва иҷтимоиро таъмин намуда, ки ба Ҳадафҳои рушди устувор нигаронида шудааст, иқтидори инноватсионии корхонаҳои кишоварзиро зиёд мекунад [23, с.620]. Вобаста ба ин, муҳим аст, ки дар раванди фаъолият ва ҳадафҳои стратегӣ корхонаҳо барои коҳиш додани таъсири манфӣ ба муҳити атроф чораҷӯӣ намуда, роҳҳои амалӣ кардани онро ҷорӣ созанд.

Тибқи ақидаи муҳаққиқон [21; 17], дар раванди баҳисобгирии сабз бояд маълумотҳои дақиқ дар ҳуҷҷатгузориҳои муҳосиботии корхонаҳои агросаноатӣ ва кишоварзӣ дарҷ карда шуда, дар ҳисоботҳои молиявӣ ва мустақил ҳамроҳ гарданд.

Дар ҳисоботҳои молиявӣ бояд хароҷотҳои марбут ба баҳисобгирии сабз, аз ҷумла: дороиҳо, хароҷотҳо барои ҳифзи муҳити зист, уҳдадориҳо ва захираҳои молӣ-пулӣ ҳамчун дигар суратҳисобҳо оид ба таснифи дороиҳои экологии корхонаҳо, раванди ҳифзи партовҳо ва дигар равандҳои марбут дарҷ карда шаванд.

Дар моделҳои гуногун, ки олимон [18; 20] пешниҳод кардаанд, хусусиятҳои асосии мутобиқшавии корхонаҳои кишоварзӣ ба раванди баҳисобгирии муҳосиботии сабз фаро гирифта шудаанд:

- роҳандозии сиёсати экологӣ дар муҳити корхона;
- таҳия, татбиқ ва роҳандозии стратегияҳои экологӣ;
- таҳияи ҳисоботҳои молиявӣ дар самти экология;
- татбиқи ҳисоботҳои экологӣ дар корхона;
- пешниҳоди ҳисоботҳо оид ба ҷорабиниҳои экологӣ;
- роҳандозии ҳуҷҷатгузорӣ ва барномакунонии раванди бехтар намудани ҳолати экологии муҳити зист ва захираҳои табиӣ.

Дигар моделҳои иқтисодӣ бар он равона шудаанд, ки бояд баҳисобгирии сабз ҳамчун воситаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ қабул карда шавад то ин ки шароит фароҳам оварад корхонаҳои кишоварзӣ ҷиҳати мутобиқшудан ба принсипҳои навазӣ амал намоянд. Олимон [13; 5] бар он ақидаанд, ки воситаи иҷтимоӣ-иқтисодии баҳисобгирии сабз барои ком кардани таъсири корхонаҳо ба муҳити атроф дар баҳисобгирии муҳосиботӣ шароит фароҳам меорад, корхонаҳо ҳама самтҳои фаъолияти худро дар баҳисобгирии экологӣ зерӣ назорат қарор диҳанд.

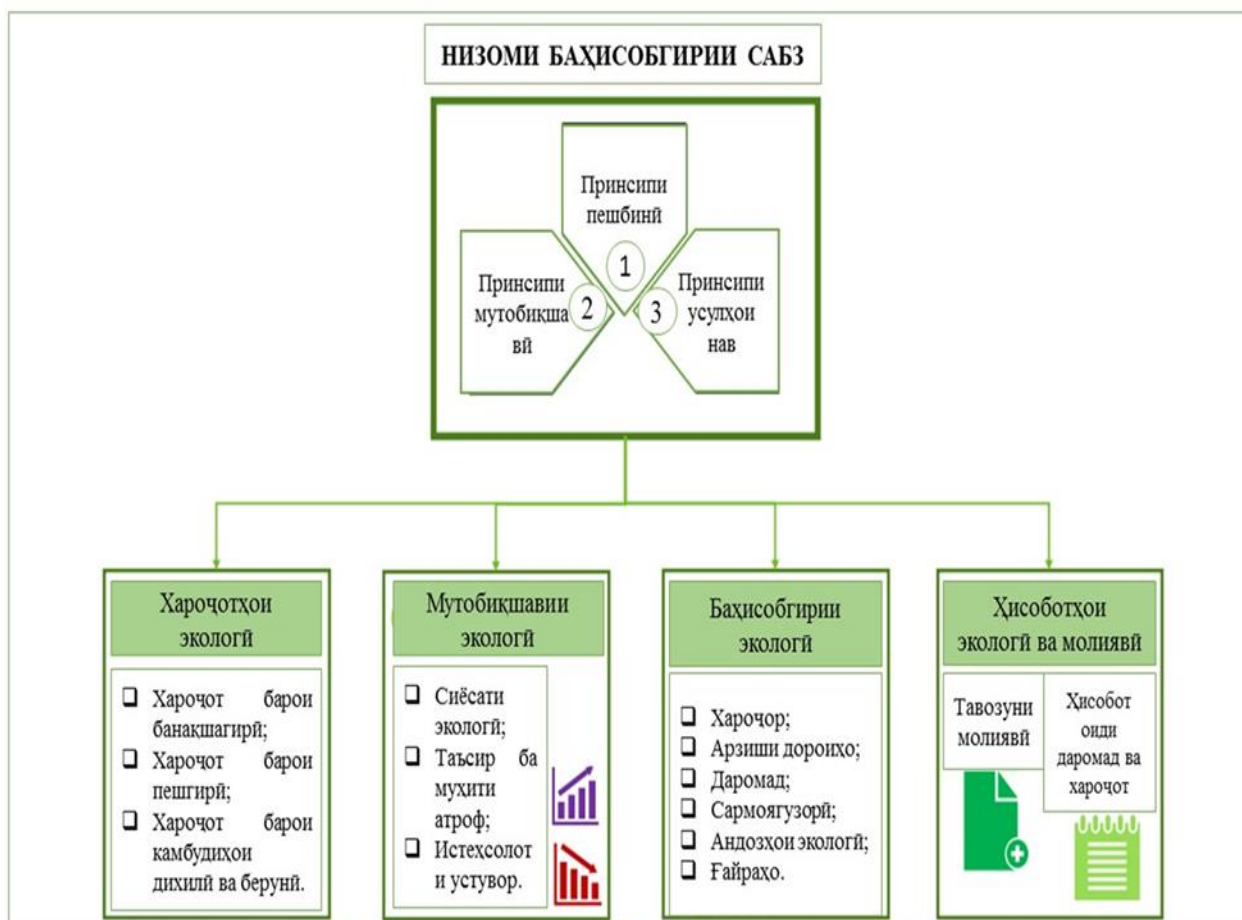
Ба ақидаи муҳаққиқон П. Вассалло, К. Паоли, Э.Буонокоре [5, с.13] ҷори намудани баҳисобгирии сабз бояд ҳамчун омил рақобарнокӣ миёни корхонаҳо шинохта шавад, ки барои таҳияи стратегияҳо оид ба коҳиш додани таъсири манфии экологӣ ба муҳити атроф, ҷори намудани технологияи инноватсионӣ оид ба коҳиш додани ин таъсир роҳандозӣ карда шавад. Ин омилҳо ба корхонаҳои кишоварзӣ шароит фароҳам меорад, ки барои баромадан ба бозорӣ ҷаҳони дар самти маҳсулотҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза шароит муҳайё сохта, мутобиқшавиро ба тағйирёбии иқлим осон гардонад.

Бо назардошти самтҳои назариявии баҳисобгирии сабз ва дигар усулҳои дар боло овардашуда модели баҳисобгирии сабз дар корхонаҳои кишоварзӣ таҳия карда шуд, ки он самтҳои муҳими муҳосибиро байни баҳисобгирии экологӣ ва баҳисобгирии сабз ҳамоханг менамояд (**расми 1**).

Модел аз ҷор самти экологӣ иборат мебошад, ки дар ҳар яке он баҳисобгирии муҳосибӣ бояд байни экологӣ ва хароҷотҳои молиявӣ ҳамоханг карда шавад.

Баҳши якум. Хароҷотҳо вобаста ба нигоҳ доштани экосистемаи табиӣ равонашуда бояд банақшагирӣ шаванд. Пеш аз ҳама, ҷиҳати банақшагирии коҳиш додани партови газҳои гулхонаӣ, партовҳои маишӣ, партовҳои саноатӣ ва дигар партовҳои ба муҳити атроф

таъсиррасон ва харочотҳои молиявӣ марбут ба онҳо дар баланси молиявӣ банақшагирӣ карда мешаванд. Дар ин замина, харочотҳо ҷиҳати пешгирии ҳолатҳои экологӣ ва зарари экологӣ ба муҳити атроф дар ҳисоботҳои муҳосиботӣ пешбинӣ карда шаванд.

Расми 1. Модели низоми баҳисобгирӣ сабз дар корхонаҳои кишоварзӣ ҷиҳати мутобикшудан ба иқлим

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Баҳши дуюм. Ин баҳш ба мутобикшавии корхонаҳои кишоварзӣ ба тағйирёбии иқлим баҳшида шудааст, ки ҳар як раванди он бояд маблағгузорӣ шавад. Зеро дар шароити гармшавии бегобиҳои ҳавои атмосферӣ корхонаҳои кишоварзӣ бояд ба ин низом мутобик карда шаванд, ки дар ин роҳ онҳоро мебоист технологияи инноватсионӣ ва рақамкунонии раванди истеҳсолотро татбиқ намоянд. Корхонаҳои кишоварзӣ бояд пеш аз ҳама стратегияи мутобикшавиро таҳия ва татбиқ намоянд, ки дар он самтҳои коҳиш додан ва гузариш ба низоми агроэкологӣ ҷой дода шавад. Дар стратегияи корхона ҳатман истеҳсоли аз ҷиҳати экологӣ соф банақшагирӣ карда шуда, раванди гузариш ба ин низом маблағгузорӣ гардад.

Баҳши сеюм. Ин баҳш ба баҳисобгирӣ экологӣ раванди истеҳсолот ва фаъолияти корхона баҳшида шудааст. Пеш аз ҳама, дар ҳисоботҳои муҳосибот арзиши доронҳо бояд банақшагирӣ карда шуда, даромад ва хароҷоти корхона бо ин низом мутобик гарданд. Раванди ҷалби сармоягузорӣ ба иқтисоди сабз ва мутобикшавӣ ба ҳисоботҳои экологӣ ва гузариш ба модели баҳисобгирӣ экологӣ ва сабз роҳандозӣ карда шавад. Дар ин баҳш, раванди андозбандии сабз ва танзими давлатии он низ бояд роҳандозӣ гардад.

Баҳши чорум. Ин баҳш ҳисоботҳои молиявӣ ва баланси корхонаҳоро фаро мегирад, ки дар он хароҷотҳо барои ҳифзи муҳити зист, коҳиши таъсирҳои экологӣ ва хароҷотҳо барои технологияҳои гузаштан ба низоми экологӣ банақшагирӣ карда мешаванд. Ин ҳисоботҳо барои мутобик намудани соҳаи кишоварзӣ ба тағйирёбии иқлим кумак хоҳанд кард.

Моделҳои экологии баҳисобгирии сабз аз чанд ҷиҳат барои корхонаҳои кишоварзӣ ва агросаноатии ватанӣ муфид мебошад, аз қабилӣ: дороиҳои ғайӣ, даромадҳои устувор, хароҷотиҳои доимӣ ва муваққатӣ, маълумотиҳои муфассал оид ба пардохтҳои экологӣ ва ухдадорӣҳои корхонаҳои кишоварзӣ дар раванди гузариш ба тағйирёбии иқлим шаффоф мегардонад. Дар ин замина, сиёсати давлатиро ҷиҳати мутобиқ шудан ба тағйирёбии иқлим дар корхонаҳои кишоварзӣ осон мегардонад.

Хулоса. Ҳамин тавр, дар раванди ташаккули баҳодихии гузариш ба низоми агроэкологӣ ва баҳисобгирии экологӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ самтҳои муҳими баҳисобгирии муҳосиботӣ дар равандҳои ҳифзи экосистемаи табиӣ таҳқиқ карда шудаанд. Ин раванд барои беҳтар намудани рақобатпазири корхонаҳои кишоварзӣ ва маҳсулоти онҳо дар бозори дохилӣ ва хориҷӣ ва барои пайдо намудани боварии истеъмолкунандагон хеле зарур мебошад. Зеро баҳисобгирии экологӣ ғайолияти сабз ва истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тозаро дар корхонаҳои кишоварзӣ инъикос мекунад.

Дар шароити муосир нуриҳои органикӣ, зархимикатҳо, пеститсидҳо ва дигар нуриҳои қувватдиҳанда ҳангоми кишти зироатҳо аз меёр зиёд истифода мешаванд, ки ин ба саломатии истеъмолкунанда таъсир мерасонад. Дар ин замина, гузариш ба низоми баҳисобгирии сабз ва агроэкологӣ метавонад корхонаро аз як сатҳ ба сатҳи дигари рақобатпазирӣ гузаронад.

Ҳисоботҳои муҳосиботӣ, ки самтҳои экологӣ ва хароҷотиҳои вобаста ба ҳифзи муҳити зистро фаро мегиранд, метавонанд ҳамчун манбаи маълумот барои татбиқи сиёсатҳои давлатӣ дар соҳаҳои мухталиф ва ҳифзи экосистемаи табиӣ ва захираҳои табиӣ истифода шаванд. Қабули қарорҳои дуруст ва мувофиқ дар асоси маълумотиҳои коркардашуда ва таҳияшуда таъмин мегардад, ки ин маълумотҳо дар сатҳи корхона таҳия ва ба сохторҳои давлатӣ ва ҷамъият дастрас карда мешаванд.

Вобаста ба ин, баҳисобгирии дурусти муҳосибӣ ва молиявии хароҷотиҳои корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои фермерӣ шароит фароҳам меорад, ки таҳлил намоем, то кадом андоза корхонаҳо барои коҳиш додани таъсири манфӣ ба муҳити атроф ва ҷалби сармоягузорӣ, маблағгузорӣ ва ҷорабиниҳои беҳдошти ҷора меандешанд. Барои гузариши корхонаҳои кишоварзӣ ва агросаноатӣ ба ин низом зарур аст, ки мисли Иттиҳоди Аврупо, роҳҳои ҳавасмандгардонии корхонаҳоро ҷиҳати гузариш ба низоми баҳисобгирии сабз, агроэкологӣ ва баҳисобгирии экологӣ коркард ва роҳандозӣ намоянд.

Роҳи дигари гузариш ба низомҳои овардашуда ин субсидияҳои давлатӣ ва ҷалби лоиҳаҳои сармоягузорӣ барои мутобиқ кардани корхонаҳои кишоварзӣ ба тағйирёбии иқлим мебошад, ки дар ин замина омӯзиш ва татбиқи барномаҳо дар корхона ба тариқи грантӣ роҳандозӣ шуда, самтҳои амалишавии он аз ҷониби сохторҳои махсуси давлатӣ назорат карда мешаванд. Дар ин ҳолат, метавон ба натиҷаи дилхоҳ ҷиҳати паст кардани таъсири корхонаҳо ба муҳити атроф ва захираҳои табиӣ дастрасӣ пайдо кард.

АДАБИЁТ:

1. Арабов, Ф. П. Механизми ҷалби сармоягузориҳо ба беҳдошти экологӣ-иқтисодии соҳаи кишоварзӣ / Ф. П. Арабов. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2024. – 220 р. – ISBN 978-99985—5094-0.
2. Арабов, Ф. П. Пути финансирования эколого-экономического улучшения сельского хозяйства / Ф. П. Арабов // Глобальные проблемы современности. Ресурсы и потенциал: Материалы Международной научно-практической конференции, Краснодар, 30 октября 2024 года. – Краснодар: Индивидуальный предприниматель Алзидан Махер, 2024. – С. 18-22.
3. Арабов, Ф. Таъсири тағйирёбии иқлим ба истифодаи экологӣ-иқтисодии соҳаи кишоварзӣ Тоҷикистон / Ф. Арабов, Ф. Р. Шарофзода // Таъмини рушди устувори соҳаи кишоварзӣ дар шароити тағйирёбии иқлим: Маҷмуаи мақолаҳо ва гузоришҳо, Душанбе, 04 ноябри 2025 года. – Душанбе: Институт илмию тадқиқоти рушди устувор ва иқтисоди сабзи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, 2025. – Р. 11-17.
4. Альба, М. Артикуляция процессов, информационных потоков и знаний в рамках критериев информационных знаний и устойчивого развития в корпоративной отчетности / М. Альба, К. Бельтран Торрес // Cuadernos de Contabilidad. – 2018. – Т. 19. – №. 47. – С. 117-129.

5. Вассалло, П. Оценка ценности природного капитала в морских охраняемых районах: биофизическая и трофодинамическая модель экологического учета / П. Вассалло, К. Паоли, Э. Буонокоре, П.П. Францезе, Г.Ф. Руссо, П. Поверо // Экологическое моделирование. – 2017. – Т. 355. – С. 12-17.
6. Дун, Г. Учет углеродного следа, динамика и движущие силы сельскохозяйственного производства в провинции Чжэцзян, Китай / Г. Дун, С. Мао, Дж. Чжоу, А. Цзэн // Экологическая экономика. – 2013. – Т. 91. – С. 38-47.
7. Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии// Слово -1880. - №4. -С. 135-211.
8. Шарифов, З. Р. Рақамикунонӣ омили баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ-экологии соҳаи кишоварзӣ / З. Р. Шарифов, Ф. П. Арабов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2024. – No. 3(53).
9. Goodlass, G., Halberg, N., Verschuur, G. Input output accounting systems in the European community—an appraisal of their usefulness in raising awareness of environmental problems / G. Goodlass, N. Halberg, G. Verschuur // European Journal of Agronomy. – 2003. – Т. 20. – №. 1-2. – С. 17-24.
10. Montemayor, E. Environmental accounting of closed-loop maize production scenarios: Manure as fertilizer and inclusion of catch crops / E. Montemayor, A. Bonmatí, M. Torrellas, F. Camps, C. Ortiz, F. Domingo, A. Antón // Resources, Conservation and Recycling. – 2019. – Т. 146. – С. 395-404.
11. Saleh, M. M. A. Role of environmental awareness in the application of environmental accounting disclosure in tourism and hotel companies and its impact on investor's decisions in Amman stock exchange / M. M. A. Saleh, O. A. A. Jawabreh // International Journal of Energy Economics and Policy. – 2020. – Т. 10. – №. 2. – С. 417-426.
12. Conway, G. R. The properties of agroecosystems / G. R. Conway // Agricultural systems. – 1987. – Т. 24. – №. 2. – С. 95-117.
13. Estrada, J. C. Maestría en Sistemas Integrados de Gestión de la Calidad, Ambiente y Seguridad: дис. – Universidad Politécnica Salesiana, 2013. – 174 с.
14. Franzese, P. P. Sustainable biomass production: a comparison between gross energy requirement and emergy synthesis methods / P. P. Franzese, T. Rydberg, G. F. Russo, S. Ulgiati // Ecological indicators. – 2009. – Т. 9. – №. 5. – С. 959-970.
15. Franzese, P. P. Environmental accounting: Emergy, systems ecology, and ecological modelling / P. P. Franzese, M. T. Brown, S. Ulgiati // Ecological Modelling. – 2014. – Т. 271. – С. 1-3.
16. Halberg, N. Farm level environmental indicators; are they useful?: an overview of green accounting systems for European farms / N. Halberg, G. Verschuur, G. Goodlass // Agriculture, ecosystems & environment. – 2005. – Т. 105. – №. 1-2. – С. 195-212.
17. Homan, H. S. Environmental accounting roles in improving the environmental performance and financial performance of the company / H. S. Homan // South East Asia J Contemp Bus Econ Law. – 2016. – Т. 11. – С. 9-15.
18. Peña, O. F. C. Sustainable development in synergistic relationship with pro-ambient behavior and fair trade / O. F. C. Peña // International Journal of Management Science and Operations Research. – 2016. – Т. 1. – №. 1. – С. 54-58.
19. Pimentel, D. Food versus biofuels: environmental and economic costs / D. Pimentel, A. Marklein, M. A. Toth, M. N. Karpoff, G. S. Paul, R. McCormack, T. Krueger // Human ecology. – 2009. – Т. 37. – №. 1. – С. 1-12.
20. Rodríguez, D. R. H. Fundamentos teóricos para la construcción de un modelo de contabilidad social / D. R. H. Rodríguez // Perfil de Coyuntura Económica. – 2015. – №. 26. – С. 115-134.
21. Rossi, M. Review of ecodesign methods and tools. Barriers and strategies for an effective implementation in industrial companies / M. Rossi, M. Germani, A. Zamagni // Journal of Cleaner Production. – 2016. – Т. 129. – С. 361-373.
22. Ulgiati, S. Overcoming the inadequacy of single-criterion approaches to Life Cycle Assessment / S. Ulgiati, M. Raugei, S. Bargigli // Ecological modelling. – 2006. – Т. 190. – №. 3-4. – С. 432-442.
23. Zou, T. A three-dimensional model featuring material flow, value flow and organization for environmental management accounting / T. Zou, H. Zeng, Z. Zhou, X. Xiao // Journal of Cleaner Production. – 2019. – Т. 228. – С. 619-633.

Mashokirov J.N., Sharifzoda Sh.R.

PROBLEMS ASSOCIATED WITH COAL DEVELOPMENT OF THE MINING INDUSTRY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In the article, the authors analyze the development of the coal industry in the Republic of Tajikistan and its significant role in the region's economy, while also addressing the key challenges faced by the industrial sector. Special attention is given to the importance of the coal industry in ensuring the country's energy security and independence, as well as its role in diversifying energy sources and strengthening the fuel and energy complex. The article discusses issues such as investment policy, modernization of the production and technological base, job creation, and social development in the country. Environmental concerns and potential pathways toward transitioning to cleaner coal extraction and utilization technologies are also emphasized.

Keywords: Industry, coal, coal industry, coal deposits, ecology, national economy, Republic of Tajikistan, mining industry, export, import, coal reserves, energy.

Машокиров Дж.Н., Шарифзода Ш.Р.

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С УГОЛЬНЫМ РАЗВИТИЕМ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье авторы анализируют развитие угольной промышленности Республики Таджикистан и ее значимую роль в экономике региона, а также рассматривает ключевые проблемы, с которыми сталкивается промышленный сектор. Особое внимание уделяется важности угольной отрасли для обеспечения энергетической безопасности и независимости страны, а также для диверсификации источников энергии и укрепления топливно-энергетического комплекса. В статье рассматриваются вопросы инвестиционной политики, модернизации производственно-технологической базы, создания рабочих мест и социального развития страны. Особое внимание уделено экологическим проблемам и возможным путям перехода на более чистые технологии добычи и использования угля.

Ключевые слова: промышленность, уголь, угольная промышленность, угольные месторождения, экология, национальная экономика, Республика Таджикистан, горнодобывающая промышленность, экспорт, импорт, угольные запасы, энергия.

Машокиров Ҷ.Н., Шарифзода Ш.Р.

МАСЪАЛАҲОИ МАРБУТ БА РУШДИ АНГИШТ ДАР СОҲАИ МАЪДАНИ КУҲИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Муаллифон дар ин мақола масъалаҳои марбут ба рушди ангишт дар соҳаи маъдани куҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва роли калони онро дар иқтисодиёти вилоят таҳлил намуда, вазифаҳои асосиро, ки дар назди сектори саноат истодаанд, таҳлил менамояд. Ба аҳамияти саноати ангишт дар таъмини амнияти энергетикӣ ва истиқлолияти кишвар, инчунин барои диверсификасияи манбаҳои энергия ва таҳкими баҳши сӯзишвории энергетикӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад. Дар мақола сиёсати сармоягузорӣ, навсозии заминаи истеҳсоли технология, таъсиси ҷойҳои корӣ ва рушди иқтисодӣ дар кишвар баррасӣ шудааст. Ба масъалаҳои экологӣ ва роҳҳои имконпазири гузариш ба истихроҷи ангиштсанг ва технологияҳои истифодаи тозаатар диққати махсус дода мешавад.

Калидвожаҳо: саноат, ангишт, саноати ангишт, конҳои ангишт, экология, хоҷагии халқ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, саноати кӯҳӣ, содирот, воридот, захираҳои ангишт, энергетика.

Mining is a priority sector for the industrial economy development at the Republic of Tajikistan and can create a significant role to the development of the national industry through the effective use of abundant mineral and non-metallic resources. The mining and processing of coal reserves is

considered a important direction in the growth of the mining region. In Republic of Tajikistan, the coal industry is observed as one of the fastest-growing regions in the country's economy, with both lignite and bituminous coal creature mined [1]. Lignite is mainly used for energy need, however bituminous coal is useful in industrial production.

Coal remains a key component in maintaining the stability of the nation's energy system, especially in areas where another energy sources, such as natural gas, are scarce or inaccessible. Still, coal serves as an essential resource in the manufacturing of cement and various construction materials. Tajikistan's coal industry has shown steady growth in recent years. As the 2010, coal production has developed meaningfully, driven by the modernization of production capacity and the growing of demand for coal products. Although a large part of coal is consumed domestically, Tajikistan also exports coal to neighboring countries, including Uzbekistan and Afghanistan. In the years since independence, Republic of Tajikistan has not only completely stopped importing coal, but has also become an exporter, with exports exceeding imports. For example, in 2022, coal exports more than 3.6 times the amount imported [2].

Coal has high energy value and important natural resource. Coal reserves and proven resources far exceed the reserves of other energy sources both globally and in individual countries. The universal coal marketplace is more competitive than the oil and gas markets as a coal deposits are create in almost every country and coal mining is actively accepted out around the world.

The coal industries is the most important component of coal and energy complex and covers the organizational, technological and process flows of the discovery, extraction, processing, storage and marketing of coal and its derivatives.

Widespread research into coal deposits and occurrences will have the identification of critical barriers at the sector's growth, facilitate increased production capacity, and create opportunities for attracts investments on the industry. This will serve as a driving force for achieving the state's economic goals aimed at increasing industrial output and ensuring stable employment.

The abundant coal reserves and diverse types provide significant advantages for increasing coal production and processing and expanding fuel output. The growth of the coal sector, along with the establishment of chemical and ferrous metal production facilities, acts as a stimulus for achieving the fourth national priority: the accelerated industrialization of the economy and ensuring sustainable economic development.

The Republic of Tajikistan's coal reserves are unevenly distributed across the country. Mining is mainly carried out in mountainous and foothill areas, requiring various methods of overburden removal, preparation and deposit development[3].

That methods, cover many mining systems, coal clean and preparations technologies and some productions methodologies. However, the current national of technical tools and the technical and economic efficiency of enterprises remain suboptimal, highlighting an urgent need for innovation. Accordingly, prioritizing investments in the advances coal extractions and processed technology, along with complete training and skills enhancement programs, at essential for the industrial sector's development. The introduction of innovative methods will increase productivity, reduce costs, and improve product quality. Still, at the growth of infrastructure and promotions of the sustainable environmental practices are serious to enabling the coal industries to the play a substantial part in the nation's economic growth while modifying its environmental footprint.

The development of this sector contributes to addressing critical economic, social, and environmental challenges, ensuring a stable future and the country's competitiveness in the face of global challenges.

Analysis of scientific sources addressing the development of the coal industry in Tajikistan shows that this topic remains relevant and not fully explored. This is confirmed by several publications from leading experts, including the works of Kayumov N.K., Nazarmatov A.A., Mukhabbatov Kh.M., Khakberdyev Kh.M., Sharifzoda Sh.R. and many others[7].

Objective of the study: To analyze the enactment of the coal industry and classify the major problems hindering its dynamic progress and growing its contribution to the national economy.

Methodology: The study is based on a methodical approach, and statistical methods, exploiting economic as well as graphical and tabular data representation.

Researches Result: To facilitate the developments at the mining region with the coal industries of the Government of Republic of Tajikistan has established and implemented comprehensive regulators at the framework. Laws such as the Investment Agreement Law, the Concessions Law, the Licensing Law for Certain Types of Activities, the Underground Resources Law, and the Coal Law, among other regulatory acts, have been adopted[6].

In addition, measures such as the resolution on a number of measures for the development of the coal industry in 1998-2010, the concept of development of the energy sector in 2003-2015, unified regulations on the development of mineral deposits and the use of underground resources, regulations on mining and mining safety were introduced. Geological exploration was carried out. In the following years, the concept of development of the coal industry in Tajikistan was approved, valid until 2010, and later extended to 2040. These measures have contributed to creating optimal conditions for investment, ensuring sustainable sector growth, and increasing its contribution to the national economy[15].

The development program of the coal industry in Republic of Tajikistan until 2010 aims to overcome the challenges of the crisis in the industry and transform it into a stable and dynamically growing component of the energy complex. Additionally, it aimed to create conditions for increasing production capacities and stimulating long-term sector growth to ensure its sustainable contribution to national economic development.

On March 30, 2013, a list of strategically significant coal deposits was approved, highlighting major sites such as the "Fon-Yagnob" coking coal deposit and the "Nazar-Aylok" anthracite deposit. The coal sectors at the Republic of Tajikistan is managed by the Ministry of Energy and Industry, which has been agreed as the officials state specialist responsible for its regulation and development.

Framework of this concepts, the coal strategies is focused toward in the attainment of the objectives:

- Strengthening coal mining enterprises through state financial support,
- Carrying out geological surveys, identifying new coal deposits, and establishing additional coal mining enterprises,
- Conducting geological analyses to examine the structural characteristics of ore deposits, assess the quality of coal seams, and enhance the resource base,
- Overhauling and modernizing technical equipment at enterprises while implementing cutting-edge technologies,
- Enhancing production capacity within the coal industry.

These creativities are intended at creating a sustainable foundation for the coal industry, successful its economic returns, and increasing its attractiveness in the domestic and international market.

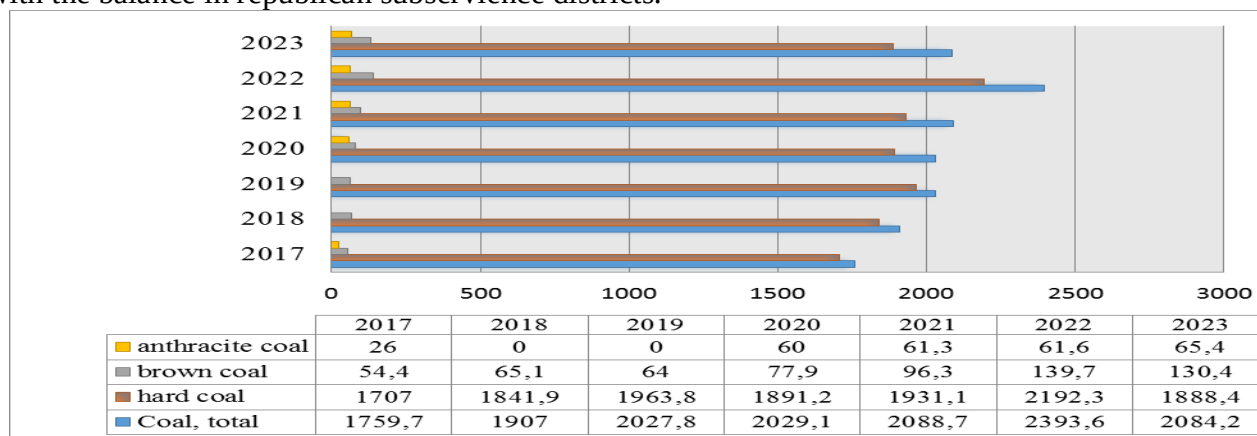
These enterprises aim to establish a foundation for the sustainable growth of the coal industry, boost its economic efficiency, and strengthen its competitiveness both in local and global markets.

Later, on August 30, 2019, a new concept for the development of the country's coal industry until 2040 was developed and approved by a Government resolution. This concept includes key aspects of modernizing the coal sector, such as the introduction of advanced processing technologies and increasing the production potential of deposits. The concept outlines prospects for industry development, potential funding sources, and measures to stimulate the export of processed coal. In addition, it provides for measures to ensure the social protection of workers and to promote scientific and technological progress and innovations in the industry[11, p. 131].

The concept is based on several laws, including of Law on the Coal, Law at the states forecast, concept, strategy and program at the social-economic development at the Republic of Tajikistan, and create in the account of facility the national development strategy for 2030 (National Development Strategy) and the Industrials Development Strategy at the same period. Order to implement the priority goals of NDS-2030, coal production is planned to increase 7.6 times compared to 2016, reaching 10.4

million tons, and by 2040 will rise to 15 mill.tons, an 11 fold rise compare to 2016 Multiple growth[12, p.79].

At the 2023 y., coals production become 2,084 thousand tons, without bituminous coal accounting at the 90,6 % of the total (Fig. 1). Most coal production (74.2%) occurs in the Sughd region, with the balance in republican subservience districts.

Pic. 1. Coal production in Republic of Tajikistan, thousand tons[14].

Coal reserves at the Republic of Tajikistan an most important part in the country's energy sector. There are about 40 known coal deposits and mining sites on the territory of the republic. The largest and most studied deposits are "Shurab" and "Fon-Yagnob". Both deposits have a huge industrial potential, and their coal is mainly used to meet the country's energy needs.

The continuing coal reserves in Republic of Tajikistan are comparatively trivial, with reserves of up to 50 mil.tons. Some of them, such as "Nazar-Aylok", "Khshtut-Zauron", "Miyonadu", "Magian", "Ziddi", "Tashkutan", "Suffa", "Shuroobod" and "Ravnob" have been mined at different times, although many remain underexplored.

The Republic of Tajikistan has a huge potential for coal resources, exceeding 4.3 billion tons, of which 320.3 million tons are classified as industrial reserves of high calorific value coal.

To the fulfill domestics energy requirements and promoted export the coal industries in the country is undergo to active development, with a focuses at adopting modern coal processing technology to the production enhance capacity.

State enterprises contribute 55% of total coal production, while non-state enterprises contribute 45%. Open-pit mining accounts for 94% of coal production, with underground mining making up 6%. The main coal consumers are industrial enterprises (over 42%), the energy sector, primarily thermal power plants (44%), and households (12%)[13].

Analysis of Coal Production Impact on the Mining Industry:

The relationship between mining output, coal production volume, and workforce in the coal industry was analyzed, revealing the following equation:

$$Y = 1841.78 + 16.91 \cdot X_1 + 0.58 \cdot X_2 + 3.41 \cdot X_3$$

Where:

- YY: Mining industry output (million TJS).
- X1X_1: Coal production volume (million TJS).
- X2X_2: Workforce in the mining industry.
- X3X_3: Workforce in the coal industry (thousands of people).

Increase of the 100 workers at the coal mining leads to an approximate rise in mining industries output by 341,39 mil. Somoni[16, p. 191].

Investors and investment trends in the Republic of Tajikistan coal sector:

Several keys investor, together local and foreign, the active in Republic of Tajikistan's coal industries. However, the sector faces a shortage of significant foreign investments due to economic and

infrastructural challenges in the country. Nevertheless, some investments have been made to develop specific coal deposits and enterprises. Major stakeholders include:

1. **Local State and Private Companies:** These play a critical role in developing Tajikistan's coal industry.
 - ✚ **State Enterprise "Tajikcoal":** The primary state operator managing coal production at the country's largest deposits, such as Fon-Yagnob. It oversees major projects in the coal industry, though it faces challenges with modernization and limited capital.
 - ✚ **Local Private Companies.** These primarily operate smaller deposits, such as Ziddi or Chormaghzak, for domestic consumption and local needs. These companies often lack resources for significant modernization investments.
2. **Chinese Investments.** China is one of Tajikistan's main economic partners and actively invests in various sectors of the economy, including the coal industry. In recent years, Chinese companies have shown interest in coal mining in Tajikistan as part of their strategy to expand their presence in Central Asia. For example, the Chinese corporation TBEA is one of the major companies involved in energy projects in Tajikistan[5, p. 90]. Specifically, TBEA has invested in the construction of thermal power plants (TPPs) that use coal from local deposits, such as Fon-Yagnob, to generate electricity. Other Chinese companies are also actively participating in coal deposit development and the construction of energy facilities, including the modernization of mines and the expansion of infrastructure for coal transportation.
3. **Iranian Investments.** Iranian investors have also expressed interest in developing Tajikistan's coal industry in the context of strengthening bilateral economic ties. However, investments from Iran remain limited, and no significant projects in this sector have been implemented so far.
4. **Russian Companies.** Russia, being a historically significant partner of Tajikistan, has also shown interest in the coal sector. Discussions with Russian investors have included projects for modernizing coal mining enterprises and building new coal processing facilities. However, no major projects in the coal industry have been realized to date.
5. **International Financial Organizations.** Investments in the coal industry could also come from international financial institutions such as the Asian Development Bank (ADB) or the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). However, these organizations typically prioritize funding projects in renewable energy and may refrain from significant investments in coal projects due to environmental concerns.
6. **Private Foreign Investors.** Despite some interest from foreign companies, the number of private foreign investors in Tajikistan's coal industry remains limited. The primary reasons are high risks associated with the political and economic situation in the country, insufficient infrastructure, and a lack of guaranteed demand for coal in the global market[10].

The coal industry in Tajikistan has potential for development, but many challenges must be addressed to realize it. Introducing modern technologies, improving transport infrastructure, attracting investments, developing human resources, and creating favorable conditions for the domestic coal market are all key directions for the sustainable growth of the sector. At the same time, environmental considerations and the integration of the coal industry into a broader energy security strategy should not be overlooked[9, p.769].

The technological level of coal mining enterprises in Tajikistan leaves much to be desired. Most mines and open-pit sites use outdated equipment, which reduces labor productivity and increases production costs. Introducing modern technologies to improve efficiency and ensure the safety of miners remains a pressing issue.

Limited financial resources are one of the key problems hindering the modernization of the coal industry. Investments in new technologies, equipment upgrades, and the development of transport infrastructure require significant funding, which is lacking in the country. This, in turn, limits production volumes and the ability to access external markets.

Transporting coal from mining sites to consumers also presents significant challenges. The mountainous areas where the main coal deposits are located (e.g., Fon-Yagnob and Shurab) are poorly connected to major transportation routes. This increases coal transportation costs, reducing the competitiveness of Tajik products in both domestic and international markets.

The domestic coal consumption market remains underdeveloped. The primary consumers of coal are thermal power plants and small private households using coal for heating. However, given the availability of alternative energy sources (such as hydropower), the demand for coal remains limited. Measures are needed to stimulate domestic coal consumption and its use in other sectors of the economy.

Coals mining, has, a negative impact on the environment. Outdated coal extraction and processing methods, as well as the lack of effective waste disposal systems, lead to pollution of air, water, and soil. Furthermore, coal mines and pits are often sources of methane emissions, exacerbating climate change issues.

The coal industry faces a shortage of qualified specialists. Young people are reluctant to choose professions related to coal mining, which is further compounded by inadequate training and education programs. As a result, many enterprises face a lack of skilled workers, reducing productivity and labor safety.

Republic of Tajikistan has abundant hydroelectric resources and less demand for primary energy from the coal industry. For the coal sector, it is essential to find its niche in the national energy market and develop export directions[8].

At the same time, coal mining and consumption will also have adverse impacts on the environment. As production grows, so do the associated environmental issues. Extracting large quantities of coal through open pit mining ruthlessly affect at the land-scape, groundwater and surfaces, vegetation's cover and soils, and environments, however releasing substances into the atmosphere. That posed an important to the availability and purity of freshwater.

One of the primary sources of air pollution from coal mining is the emission of dust and coal particles into the atmosphere. These particles can contain heavy metals, sulfur, and other hazardous substances. In addition, emissions of methane and carbon dioxide also contribute to the greenhouse effect and climate change.

The burning of coal in current power floras results in the radiation of carbon dioxide (CO₂), the main greenhouse gas contributing to global warming. In addition to carbon dioxide, coal-fired power plants also release nitrogen oxides and sulfur compounds, which contribute to acid rain.

During open-pit and underground coal mining, toxic substances such as mercury, cadmium and arsenic are washed into surface and groundwater sources. This has led to the contamination of rivers, lakes and groundwater, which are the source of drinking water for people. Coal mining and the subsequent use of coal in power plants requires large amounts of fresh water. As a result, there is less clean water available to the population and the environment, especially in regions facing water scarcity.

Coal industry companies generate large amounts of polluted wastewater containing heavy metals, toxic chemicals and acids. Inefficient treatment of this wastewater can result in pollutants entering water bodies, threatening the quality of drinking water.

In general, a coal industry presents considerable risk to water and air quality, as well in public of health, especially in the regions with high ranks of coal extraction activity[4, p. 90].

Coal in Republic of Tajikistan is presently showed as the an affordable solutions to the urgent energies challenge, its en essential to account for the environmental and full social costs. The economy toward coal presents long terms issues.

Conclusions: The prospects and directions for modernizing Tajikistan's coal industry are focused on developing extraction technologies, ornamental environmental care and cumulative productions capacity, enticing investment for the viable development of the sector include of:

- Technological modernizations and adoptions of the advance mining technology are have a keys goal for the Republic of Tajikistan, without a focus on the transition to clean and lot efficient methods of the coal extraction. Those include of the implementation on technology that reduces

harmful emission and minimizes hostile effects on water resources and air quality, such as underground coal gasification and advance boring techniques.

- Establishing new coal processing enterprises: This goals to differentiate the use of coal past energy productions, promote the growth of coal base chemical product.
- Increased production capacity the strategic development plans such as the Coal industry development vision plan to 2040 y. of significantly increases coal productions.
- Infrastructure development that involves the constructions and reconstruction of coal transportations systems, including the improvement of railways, ways, and the establishment of the coal terminal to exports capability.
- Realizing ecological sustainability, the reducing harmful environmental impacts and minimizing ecological risks are top priorities. This include of the employment of ecofriendly rules and agreement of modern refining technology aim at the reduce a greenhouse gas emissions, treating wastewater, and improving land reclamation in are impact by coal mining activity.
- Deployment of renewable energy sources in the long term, the Tajik government envisions gradually reducing requirement on coal energy by transitioning to cleaner energy sources, such as hydropower and solar installations. However, coal will remain an essential component of the country's energy security in the near term.
- Investment and international cooperation of the Creating favorable conditions to attract investments in the coal sector. This includes providing tax incentives, simplifying administrative procedures, and ensuring stable legal frameworks for both foreign and local investors.
- International collaboration at the Republic of Tajikistan seeks to expand partnerships with international organizations to exchange expertise and adopt advanced technologies. This creates opportunities for joint projects with foreign companies aimed at improving efficiency and sustainability in the coal industry.

Enhancing coal production will allow Republic of Tajikistan to justify its national energy requirement, decrease reliance on bolster, and imports it is energy independence. With growing coal production volumes, the country will also have the opportunity to export coal to international markets, boosting economic performance and creating new jobs[5].

Modernizing the coal industry involves measures to improve working conditions, ensure social protection for workers, and enhance their qualifications. It also includes creating additional jobs, contributing to increased employment in coal-producing regions.

The prospects for the development of Tajikistan's coal industry appear positive, provided a comprehensive approach to modernization is implemented. This approach should focus on technological advancements, environmental sustainability, investment attraction, and ensuring the country's energy security.

Successful operation of these actions will guarantee the supportable growth of the coal industry, as well as steady economic development and social growth, determined in the change and industrial regeneration of the coal sector.

Supporting private entrepreneurial initiatives and creating favorable conditions for foreign investments will promote increased coal exports and the production of coal-based products. The selection process for investment projects should prioritize the creation of innovative technologies crucial industries.

ЛИТЕРАТУРА:

1. 3rd National Report on the Implementation of the Extractive Industries Transparency Initiative in the Republic of Tajikistan for 2017–2018. [Online] Available at: <https://pbo.eiti.tj/otchyetii-ipdo-tadzheekeestana>
2. 4th National Report on the Implementation of the Extractive Industries Transparency Initiative in the Republic of Tajikistan for 2019–2021. [Online] Available at: <https://pbo.eiti.tj/otchyetii-ipdo-tadzheekeestana>

3. Abdurakhimov B.A., Okhunov R.V. *Coal Industry of Tajikistan, Resource Base, Current State, and Development Prospects*. Dushanbe: Nedra, 2011. 245 pp.
4. Industry of the Republic of Tajikistan. Statistical collection. // Agency for Statistics under the President of the Republic of Tajikistan. Dushanbe, 2022. 90 p.
5. Industry of the Republic of Tajikistan. Statistical collection. // Agency for Statistics under the President of the Republic of Tajikistan. Dushanbe, 2023. 90 p.
6. Law of the Republic of Tajikistan "On Coal." [Online] Available at: https://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=117218
7. Law of the Republic of Tajikistan "On Subsoil." [Online] Available at: <https://investcom.tj/uploads/docs/5b42f5221ab42.pdf>
8. National development strategy of the Republic of Tajikistan for the period until 2030 // https://www.mid.tj/uploads/main/2013/03/strategiya-rusi-15-08-2016_badi-takhrir.pdf
9. Sharifzoda, Sh. R. Aspects of sustainable development at mining enterprises in the Republic of Tajikistan / Sh. R. Sharifzoda // Постсоветские исследования. – 2024. – Vol. 7, No. 7. – P. 762-769.
10. Sharifzoda, Sh. R. Trends in the development of the mining industry of the Republic of Tajikistan / Sh. R. Sharifzoda // Herald of the Tajik State University of Commerce. – 2024. – No. 2(52).
11. Каримова М.Т., Шарифзода Ш.Р. Проблемы развития горнодобывающей промышленности в Республике Таджикистан // Уфимский гуманитарный научный форум., 4 (16), 2023. -С. 131-143 // https://gumforum.ru/wp-content/uploads/2023/12/2023_4_Karimova-M.T.-Sharifzoda-Sh.R.pdf.
12. Каримова М.Т., Шарифзода Ш.Р. Роль промышленности в развитии национальной экономики (на примере горнодобывающего сектора) // Экономика Таджикистана. 2023, №3 - С.79-86.
13. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан до 2030 года // <https://medt.tj/ru/strategiy-i-programmi/hcp-2030>
14. Промышленность Республики Таджикистан. Статистический сборник. // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Душанбе, 2023. -90 с.
15. Статистический ежегодник. -Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -2023. -420с.
16. Шарифзода, Ш. Р. Особенности развития горнодобывающих предприятий в Республике Таджикистан / Ш. Р. Шарифзода // Таджикистан и современный мир. – 2024. – № 1(85). – С. 191-202.

УДК 657.429

Мирзоалиев А.А., Мирзоалиев Ё.А.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ МЕТОДОВ ОЦЕНКИ ЗАПАСОВ НА ФИНАНСОВУЮ ОТЧЕТНОСТЬ

Эта исследовательская работа была проведена с особым акцентом на влияние методов оценки запасов на финансовые отчеты производственных компаний. В течение долгого времени бухгалтерская профессия не могла придумать какой-либо конкретный метод или метод, который можно было бы использовать единообразно при оценке запасов. В этой исследовательской работе изучалось, был ли используемый метод результатом преобладающих экономических обстоятельств. Было обнаружено, среди прочего, что преобладающий экономический параметр влияет на решение о выборе используемого метода оценки запасов. Профессиональные организации бухгалтеров должны стараться как можно больше принимать конкретный метод оценки запасов, и метод средневзвешенной стоимости был рекомендован как метод, который может противостоять любым экономическим вызовам.

Ключевые слова: запасы, оценка, себестоимость, финансовая отчетность, бухгалтерский учет, методы оценки.

Мирзоалиев А.А., Мирзоалиев Ё.А.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ТАЪСИРИ УСУЛҲОИ БАҲОДИҲИИ ЗАХИРАҲО БА ҲИСОБОТИ МОЛИЯВӢ

Тадқиқоти мазкур бо таваҷҷӯҳ ба таъсири усулҳои арзёбии захираҳо ба ҳисоботи молиявии ширкатҳои истеҳсолӣ гузаронида шуд. Муддати дуру дароз касби муҳосибӣ қодир набуд, ки усул ё техникаи мушаххасро таҳия кунад, ки дар арзёбии захираҳо яқсон истифода шавад. Ин тадқиқот муайян кард, ки оё усули истифодашуда натиҷаи шароитҳои афзали иқтисодӣ аст. Аз ҷумла, маълум шуд, ки параметри иқтисодӣ ба қарори интихоби усули баҳодихии захираҳо таъсир мерасонад. Иттиҳодияҳои касбии муҳосибӣ бояд то ҳадди имкон усули мушаххаси баҳодихии захираҳоро қабул намоянд ва усули арзиши миёнаи баркашида ҳамчун усуле тавсия дода шуд, ки ба ҳама гуна мушкilotи иқтисодӣ тоб оварда метавонад.

Калидвожаҳо: захираҳо, баҳодихӣ, арзиши асли, ҳисоботи молиявӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, усулҳои баҳодихӣ.

Mirzoaliev A.A., Mirzoaliev Y.A.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE IMPACT OF INVENTORY VALUATION METHODS ON FINANCIAL STATEMENTS

This research work has been conducted with a special focus on the impact of inventory valuation methods on the financial statements of manufacturing companies. For a long time, the accounting profession could not come up with any specific method or technique that could be used uniformly in inventory valuation. This research work examined whether the method used was the result of the prevailing economic circumstances.

It was found, among other things, that the prevailing economic parameter influences the decision to select the inventory valuation method to be used. Professional accounting organizations should try to adopt a specific inventory valuation method as much as possible and the weighted average cost method has been recommended as a method that can withstand any economic challenges.

Keywords: inventory, valuation, cost, financial reporting, accounting, valuation methods.

1. Введение

1.1. Предпосылки исследования

Оценка ресурсов подразумевает установление финансовой ценности активов, входящих в состав товарно-материальных запасов предприятия. Так как товарно-материальные запасы в большинстве случаев составляют подавляющую часть имущества предприятия, они существенно влияют на финансовое положение предприятия, наравне с денежной наличностью. Фактически, это капитал, вложенный в активы. Корректное определение стоимости запасов крайне необходимо, поскольку они существенно влияют на размер оборотных и совокупных активов компании, особенно на производственных предприятиях, где их удельный вес может колебаться в диапазоне от 20% до 60%.

Неточная и ошибочная оценка запасов скорее приведет к искажению показателей отчета о совокупном доходе, что в конечном итоге оказывает негативное влияние на прибыльность. Правильная оценка запасов важна для защиты интересов собственников, соблюдения финансовой дисциплины и внутренних правил предприятия. При этом, даже самая скрупулезная оценка становится бесполезной, если ведение учета осуществляется халатно.

Запасы в производственной компании или концерне состоят из следующих компонентов:

- Запасы сырья
- Запасы незавершенного производства (полуфабрикатов)
- Запасы готовой продукции

Эти компоненты показывают связь между производством и продажами, и это позволяет организации предлагать своим клиентам более качественные услуги по разумной цене.

Однако методика или метод, используемые при оценке запасов, различаются, и значения, присваиваемые запасам, меняются со временем в зависимости от преобладающих экономических параметров (инфляция, дефляция или статическая экономика), а также на них может влиять политика управления организации. Например, если целью предприятия является максимизация прибыли, это может привести к использованию определенного метода, чтобы раскрыть более низкую прибыль, тем самым используя избыточные средства, имеющиеся в его распоряжении, для расширения своей деятельности. Этот тип организации может отказаться от других методов оценки запасов в пользу метода, который соответствует его целям.

По словам Цигельника М.А., ни одна область бухгалтерского учета не произвела более широких различий на практике, чем расчет суммы, по которой запасы и незавершенное производство указаны в финансовом отчете [12, с.8].

Метод оценки запасов, используемый предприятием, определяется рядом причин. К ним относятся инфляция, разница в скидках за количество, частые изменения цен на товары, закупка у разных поставщиков, а также характер товаров или продукта. Например, компания, которая занимается скоропортящимися товарами, скажем, продуктовый магазин, предпочитает метод оценки запасов, который признает отток товаров, которые были на складе первыми. Это возникает в результате порчи обрабатываемых товаров, а высокая скорость оборота также может быть объяснена выбором метода FIFO (первым пришел, первым ушел). Размер запасов (сырья, полуфабрикатов и готовой продукции) значительно варьируется между организациями, что обусловлено спецификой и масштабом их деятельности.

Например, производственные компании, подобно продуктовым магазинам, обычно поддерживают большие объемы сырья и полуфабрикатов. Хорнгрен Ч.Т. и Фостер Дж. подчеркивают важность эффективного управления запасами, поскольку значительные средства, вложенные в них, могут существенно повлиять на финансовую устойчивость и прибыльность компании [11, с.238]. Неправильное управление запасами (поступление, отпуск, контроль) может привести к серьезным финансовым проблемам. Данное исследование направлено на изучение роли бухгалтера в выборе и применении оптимальных методов оценки запасов для различных отраслей.

1.2. Изложение проблем

В течение продолжительного периода времени бухгалтерская практика не располагала общепринятыми и унифицированными методами оценки запасов. Различные регулирующие органы в области бухгалтерского учета предлагали альтернативные подходы. Поскольку выбор метода оказывает существенное влияние на величину прибыли и стоимость запасов, это приводило к расхождениям в налоговых оценках, в результате чего одни организации подвергались избыточному налогообложению, а другие - недостаточному. Данная ситуация также затрудняла сопоставительный анализ финансовых результатов между компаниями, даже если они функционировали в одной и той же отрасли, что создавало препятствия для инвесторов при принятии решений о капиталовложениях.

Хотя каждая организация стремится к единообразию в применении методов оценки, некоторые компании выбирают те методы, которые дают им наиболее выгодный результат, даже если эти методы отличаются от общепринятых или установленных налоговым законодательством.

Метод, принятый компаниями, позволяет им платить меньше налогов правительству. Проблема достижения установленного законом консенсусного метода соответствия при оценке запасов в отечественной производственной промышленности сохраняется. Требуется соответствующий форум различных профессиональных бухгалтерских организаций для достижения консенсуса по вопросам выбора и принятия соответствующих методов оценки запасов для каждой группы отраслей. Следовательно, эта исследовательская работа является шагом в правильном направлении для рассмотрения роли бухгалтерского специалиста в достижении цели.

1.3. Цели исследования

Цель этой исследовательской работы включает следующее:

1. Определить, оказывают ли методы оценки запасов какое-либо влияние на налогооблагаемый доход производственной компании страны.
2. Установить, влияют ли преобладающие экономические параметры на метод оценки запасов, используемый отечественной производственной компанией.
3. Определить, влияют ли отклонения в методах оценки запасов на финансовые отчетные позиции производственной компании.
4. Обеспечить приемлемую основу для оценки имеющихся запасов.

5. Оценить определенные ограничивающие факторы, с которыми сталкиваются бухгалтеры при оценке запасов.

6. Дать рекомендации на основе результатов.

1.4. Вопросы исследования

Следующие вопросы сформулированы для целей данного исследования;

1. Оказывает ли метод оценки запасов какое-либо влияние на налогооблагаемый доход производственной компании, действующей в Таджикистане?

2. Какое влияние преобладающий экономический параметр оказывает на метод оценки запасов, используемый отечественной производственной компанией?

3. В какой степени дисперсия метода оценки запасов влияет на финансовые отчетные позиции отечественной производственных компаний?

1.5. Гипотеза

Следующие гипотезы сформулированы для достижения цели исследования:

Гипотеза первая: Методы оценки запасов оказывают или не оказывают никакого влияния на налогооблагаемый доход производственных компаний.

Гипотеза вторая: Преобладающие экономические параметры влияют или не влияют на методы оценки запасов, используемые производственными компаниями.

Гипотеза третья: Дисперсия в методах оценки запасов влияет или не влияет на финансовые отчетные позиции производственных компаний.

1.6. Значение исследования

Нельзя недооценивать надлежащую оценку запасов (инвентаря). Эта исследовательская работа значима в следующих отношениях:

1. Она определит, играют ли методы оценки запасов какую-либо существенную роль в обеспечении подотчетности фирм.

2. Она определит роль бухгалтерского отдела в оценке запасов фирмы.

3. Она проанализирует, что означает истинное и справедливое в отношении оценки запасов.

4. Она определит причины искажения истинного и справедливого представления финансовой отчетности фирм и предложит полезные предложения по прекращению этой практики.

5. Она предложит полезные предложения по повышению эффективности менеджеров магазинов в подготовке или предоставлении адекватных данных, которые придадут достоверность истинному и справедливому представлению о деятельности и финансовой отчетности фирм.

6. Она послужит помощью компаниям, которые хотят изменить свои методы, но не могут определить влияние различных методов на свою финансовую отчетность в сложившейся экономической ситуации.

7. Это будет иметь значение для других исследователей и бизнеса, поскольку послужит справочным материалом, а рекомендации будут очень полезны для организаций, у которых возникают проблемы с применением методов оценки запасов.

1.7. Область исследования

Исследование в равной степени ограничено изучением влияния различных методов оценки запасов на финансовую отчетность компании с особым упором на его влияние на:

- Налогооблагаемую прибыль компаний.

- Сумма налога, подлежащего уплате фирмами в соответствии с различными методами,

- Стоимость проданных товаров, указанная в соответствии с методами,

- Стоимость запасов на конец периода, указанная в соответствии с этими методами,

- Решение потенциальных и фактических инвесторов в компании на основе доступной делимой прибыли.

1.8 Ограничения исследования

При выполнении этого исследовательского проекта исследователи сталкивались с проблемами, которые могут быть отнесены к:

1. Ненадежной или нерелевантной информации, полученной из опубликованной отчетности различных производственных компаний.

2. В результате времени исследователь был ограничен только LIFO (Last-In, First-Out), FIFO (First-In, First-Out) и WAM (Weighted Average) методом оценки запасов.

2. Обзор литературы

2.1. Историческая перспектива

Проблемы инвентаризации так же стары, как и сама история; но попытки использовать аналитические методы для изучения этих проблем были предприняты на рубеже 17-го века.

Первоначальный импульс к использованию математических методов в анализе инвентаризации, по-видимому, был обусловлен одновременным ростом обрабатывающей промышленности и различных отраслей машиностроения, особенно промышленного машиностроения. Реальная потребность в анализе была впервые осознана в отраслях, в которых существовала комбинация проблем планирования производства.

Только после Второй мировой войны появились науки управления и исследование операций, и пристальное внимание было сосредоточено на стохастической природе проблем инвентаризации. Однако интересно наблюдать, что экономисты были не первыми, кто проявил активный интерес к проблемам инвентаризации, хотя инвентаризация играет кардинальную роль в изучении динамического экономического поведения.

Возможная причина этого отсутствия интереса, вероятно, кроется в том факте, что экономисты сосредоточили свое внимание в основном на моделях статического равновесия. В последнее время некоторые экономисты и математики проявляют большой интерес к моделям запасов. Они не были особенно озабочены непосредственным практическим применением. Вместо этого они интересовались моделями из-за их математических свойств и экономических интерпретаций.

2.2. Проблема управления запасами

Метод, который следует использовать при оценке запасов, был извечной проблемой, которая распространена во всех организациях. Организации содержат и поддерживают достаточный запас по ряду причин. По сути, может быть экономически невозможно или нецелесообразно производить или поставлять товары в данной системе точно в то время, когда на них возникает спрос. Без запасов клиентам придется ждать, пока заказы не будут выполнены из источника, внешнего по отношению к фирме-клиенту, или такие заказы могут быть отложены до тех пор, пока не будет начато производство. В большинстве случаев клиенты не ждут этой задержки в производстве или поставке, и происходит то, что клиенты ищут альтернативный источник поставок, что означает потерю этого клиента либо временно, либо навсегда, и потерю прибыли от продажи с ее побочным эффектом.

В некоторых случаях предприятия могут счесть необходимым держать большое количество запасов, когда они абсолютно уверены в том, что существует вероятность повышения цен на материалы или поставку. С другой стороны, предприятие может держать меньшие запасы, когда она ожидает снижения цен на материалы или поставку.

Уместно указать, что в розничных предприятиях запасы поддерживаются для того, чтобы иметь различные товары на витрине, но при этом привлекать потенциальных клиентов. Существует уверенность в том, что разнообразие товаров, выставленных на витрину клиентам, помогает увеличить продажи и прибыль. На практике сырье закупается в больших количествах, чтобы сократить расходы, связанные с закупкой, получить выгодную цену, минимизировать расходы на обработку и транспортировку. Запасы приносят огромные экономические выгоды предприятиям. Однако оценка запасов была общей проблемой в большинстве предприятий.

По мнению Ткач Е.В., успешный бизнес зависит от многих факторов, одним из которых является надежная система управления запасами [9, с.132]. Проблемы управления запасами могут повлиять на прибыль компании и обслуживание клиентов. Они могут стоить бизнесу больше денег и привести к избытку запасов по сравнению с запасами, которые трудно перемещать. Большинство этих проблем обычно возникают из-за плохих процессов инвентаризации и устаревшей системы. Это ряд проблем, которые могут вызвать хаос в управлении запасами. Некоторые случаются чаще, чем другие. Вот некоторые из наиболее распространенных проблем с системой инвентаризации:

- Неквалифицированные сотрудники, отвечающие за инвентарь.
- Использование слишком узкого показателя эффективности для своего бизнеса.
- Нереалистичный бизнес-план для бизнеса на будущее.
- Не выявление дефицита заранее.
- Слишком много «проблемных запасов» на складе
- Товары на складе теряются
- Неспособность угадать за растущими ценами на сырье и т. д.

2.3. Оценка запасов

В попытке изучить, что такое оценка запасов, следует начать с того, что такое товар:

Термин «товар» может напоминать бутылки на полке магазина спиртных напитков или стоянку, полную автомобилей, ожидающих продажи. И то, и другое является инвентарем, но определение шире. Проще говоря, для целей бухгалтерского учета все, что в конечном итоге будет продано, будь то сырье или готовая продукция, считается инвентарем.

Мы считаем, что запасы — это товары, с которыми бизнес обычно имеет дело, которые хранятся с целью перепродажи.

Это могут быть готовые товары, частично готовые товары или сырье, ожидающее преобразования в готовые товары, которые затем будут проданы.

Согласно МСФО (IAS) 2, запасы — это активы

- Удерживаемые для продажи в ходе обычной деятельности,

- Находящиеся в процессе производства для такой продажи; или

- В форме материалов или поставок, которые будут потреблены в процессе производства или при оказании услуг. Запасы включают товары, купленные и удерживаемые для перепродажи, включая, например, товары, купленные розничным продавцом и удерживаемые для перепродажи, или землю и другое имущество, удерживаемые для перепродажи.

Запасы также включают готовые товары, произведенные или незавершенные работы, производимые предприятием, и включают материалы и поставки, ожидающие использования в процессе производства. В случае поставщика услуг запасы включают стоимость услуг, как описано в МСФО(IAS) 2, параграф 19, для которых предприятие еще не признал соответствующий доход.

Продажа товаров (готовой продукции) является основным источником дохода для большинства предприятий.

По мнению Сапожниковой Н.Г., запасы состоят из товаров, предназначенных для перепродажи потребителям, частично завершенных товаров в производстве, материалов и расходных материалов, используемых в производстве [8, с.292]. Элементы запасов приобретаются и продаются непрерывно в торговом бизнесе или приобретаются, помещаются в производство, преобразуются в готовую продукцию и продаются в производственном бизнесе.

Согласно бухгалтерскому словарю, оценка запасов в бухгалтерском учете — это любой способ оценить и сообщить, сколько стоят запасы компании. Поэтому уместно отметить, что бухгалтерская оценка не то же самое, что рыночная оценка, но она состоит из выбора принципов бухгалтерского учета, соответствующих конкретному активу и их применению, производство не может идти гладко без наличия запасов - сырья, незавершенного производства, готовой продукции и расходных материалов.

Емельянова О. П. также рассматривает оценку запасов как стоимость, назначенную запасам с целью установления их текущей стоимости [3, с.31]. Оценка запасов определяется в соответствии с базисом, на котором фирма предполагает, что единицы запасов продаются. Если предполагается, что первая приобретенная единица является первой проданной единицей (FIFO), затраты на последнюю приобретенную единицу используются для оценки запасов, остающихся на складе.

И наоборот, если предполагается, что последняя приобретенная единица является первой проданной единицей (LIFO), затраты на первую приобретенную единицу используются для оценки запасов, остающихся на складе.

Две наиболее важные функции в учете запасов, по мнению Курьянова А.В. и др., состоят в определении количества товаров, которые должны быть включены в запасы, и определении соответствующей стоимости имеющихся запасов. Первая функция включает в себя инвентаризацию, а вторая относится к оценке запасов [4, с.138].

Частое перемещение физических предметов в запас и из запасов и соответствующие изменения в себестоимости единиц усложняют учет запасов и себестоимости проданных товаров. В конце финансового года бухгалтер распределяет общую стоимость между текущим операционным периодом и будущим; последние помещаются на счет активов. Запасы подвержены физическому износу и повреждению, снижению стоимости из-за меняющихся рыночных условий. Поэтому требуется тщательный контроль, чтобы необходимые товары были в наличии в хорошем состоянии, когда они потребуются, и чтобы избежать избыточных запасов.

Крытова Л. А. и Шаповалов М. Д. считают, что «главной целью учета запасов является правильное определение дохода посредством процесса сопоставления соответствующих затрат с выручкой. Главной целью при выборе метода должен быть выбор того, который при нормальных обстоятельствах отражает периодический доход и затраты [5, с.462].

2.4. Методы оценки запасов.

Существует множество методов оценки запасов. Как правило, цель методов оценки запасов заключается в том, чтобы обеспечить приемлемую основу для оценки запасов в наличии, помочь в точном определении себестоимости продукции и установить стоимость материалов, отпущенных в производство на последовательной и реалистичной основе. Все методы оценки запасов основаны на принципе себестоимости, независимо от того, какой метод считается применимым к конкретной ситуации. При выборе модели оценки себестоимости запасов себестоимость сопоставляется с выручкой, и при идеальном выборе метод наиболее четко отражает периодический доход.

В калькуляции себестоимости использование сырья традиционно определяется как начальный запас сырья [M1] плюс закупка в течение периода [M2] за вычетом конечных запасов сырья [M3]. Таким образом, использование сырья [ИС] составляет:

$$ИС = M1 + M2 - M3$$

Однако это называется методом разницы запасов. Тем не менее, приведенное выше уравнение включает утечку материалов из-за потерь и повреждений, что приводит к искажениям в оценке и сравнении производительности.

Существуют различные взгляды на методы, принятые среди финансовых бухгалтеров и бухгалтеров по затратам. Бухгалтеры по финансовым расчетам используют такие методы, как

- Метод средней цены.
- Метод себестоимости.
 - Первый пришел — первый ушел [FIFO].
 - Последний пришел — первый ушел [LIFO].
- Рыночная цена [Цена замещения].
- Базовый запас.
- Следующий пришел — первый ушел.
- Последняя цена покупки.
- Самый высокий пришел — первый ушел.
- Конкретная идентификация.

Согласно Нидлз Б. и др. «Всегда существует расхождение между цифрой запасов в счете затрат и цифрой в финансовом счете» [7, с.275]. Однако мы будем использовать методы бухгалтеров по затратам в ходе этой истории.

2.4.1. Средняя цена.

В рамках метода средней цены мы имеем:

1. Простая средняя цена.
2. Скользящая средняя цена.
3. Средневзвешенная цена.

2.4.1. Простая средняя цена.

Это определяется СИМА как «Цена, которая рассчитывается путем деления общего количества материалов на складе, из которого можно было бы извлечь материал, подлежащий оценке, на количество цен, использованных в целом» [7, с.279]. Это средняя цена затрат на складе независимо от вовлеченных количеств. Искерпанная партия исключается при расчете средней цены. Таким образом, материалы не заменяются по фактической стоимости, поэтому прибыль или убыток могут быть получены просто путем принятия этой цены.

Этот метод не учитывает относительные количества, хранящиеся по каждой цене; поэтому в его пользу можно сказать лишь несколько [немного]. Этот метод следует использовать только тогда, когда цены не сильно колеблются, а стоимость запасов очень мала.

Несмотря на то, что простую среднюю цену легко вычислить, она вводит в заблуждение и может давать очень ложные цифры выпуска и оценки.

2.4.2. Средневзвешенная цена.

Согласно СИМА, «это цена, которая рассчитывается путем деления общей стоимости материала, подлежащего оценке, на общее количество материалов в этом запасе» [7, с.280].

Это наиболее часто используемый метод средней цены, который предполагает, что каждая партия, взятая со склада, состоит из одинаковых количеств из каждой поставки на складе на момент выпуска. Метод определяет цену за единицу путем деления общей стоимости материалов на складе на общее количество материалов в наличии.

Этот метод использует средневзвешенную стоимость за единицу запаса при назначении стоимости проданным единицам и запасам. Средневзвешенная стоимость товаров, доступных для

продажи, пересчитывается на момент каждой покупки. Обратите внимание, что для расчета стоимости каждой продажи используется самая последняя средняя стоимость. Средневзвешенная стоимость даст разные результаты при постоянной, а не периодической системе инвентаризации.

Бобоев М.У. заявляет, что средневзвешенная цена — это система ценообразования запасов, в которой цены за единицу на начало и каждую покупку взвешиваются по количеству единиц в начальном запасе и каждой покупке. Затем общая сумма этих сумм делится на общее количество проданных единиц в конечном запасе. [1, с.112].

Преимущества использования этого метода включают:

1. Простота в эксплуатации.
2. Он не приводит к нереализованным прибылям или убыткам.
3. Этот метод был рекомендован МСФО (IAS) 2] для определения исторической стоимости запасов.

4. Преимущество минимизации последствий быстрых колебаний цен, тем самым показывая оставшийся запас по себестоимости.

2.4.3. Скользящая средняя.

Это модифицированная форма метода или методики средневзвешенной. Он используется в системе непрерывного учета запасов для расчета цены за единицу, по которой могут быть отпущены материалы; этот метод делит общую стоимость материала определенного класса на количество единиц в наличии для получения цены. Согласно этому методу средняя стоимость единицы пересчитывается каждый раз, когда впоследствии поступают запасы или закупается новые материалы; затем любой выпуск производится по себестоимости единицы до тех пор, пока другое поступление запасов не потребует расчета себестоимости единицы.

В системе постоянного учета запасов метод скользящей средней предполагает оценку движения затрат, при этом новая средневзвешенная себестоимость определяется после каждой закупки. Этот подход, по сравнению с другими способами оценки средней стоимости, требует больше усилий в применении, так как необходимо вести тщательный учет затрат и количества каждой поступившей партии товаров.

2.4.4. Себестоимость

Они включают

1. ФИФО [FIFO].
2. ЛИФО [LIFO]

2.4.4.1. Первый пришел — Первый ушел [FIFO]

В этом методе запасы выдаются в строгом хронологическом порядке. То есть самые старые материалы выдаются первыми и выдаются по ставке, по которой они были получены.

Другими словами, материалы на складе выдаются в соответствии с порядком их поступления на склад. Если есть начальные запасы, они рассматриваются так, как если бы они были выданы первыми, а затем единица из первой покупки выдается следующей. Этот метод не подходит в периоды роста цен и инфляции.

Это связано с тем, что отпускная цена материалов для производства будет низкой, а стоимость замены материалов будет высокой. Это, в свою очередь, приведет к снижению себестоимости проданных товаров в отчете о прибылях и убытках.

Этот метод следует принципу, согласно которому элементы в начальном инвентаре или материалы, купленные первыми, считаются отнесенными на производство в первую очередь, поэтому элементы из самой ранней покупки выдаются следующими и так далее. Таким образом, все элементы, оставшиеся в конечном запасе, считаются поступившими из самой последней покупки, тогда как те, которые были выданы в производство, считаются поступившими из самой ранней покупки.

Шобеков М. и др. заявляют, что этот метод основан на предположении, что самые старые купленные товары продаются или выдаются первыми, и что самые последние купленные товары являются конечным остатком запасов [13, с.194]. Методы FIFO (первый пришел — первый ушел) присваивают выпущенным [переведенным] запасам со складов.

Поэтому конечный запас измеряется по стоимости единиц, приобретенных последними. Преимущество этого метода заключается в том, что предполагается, что стоимость материалов, выданных во время дефляции, отражает предыдущие запасы (материалы), приобретенные по более низкой цене.

Согласно бухгалтерскому словарю Медведева М.Ю., метод «первым пришел — первым ушел» (FIFO) — это учетная процедура для определения порядка, в котором используются или продаются

товары [6]. При использовании метода FIFO предполагается, что самые старые оставшиеся товары были проданы первыми. В период инфляции это, как правило, позволяет удерживать себестоимость на низком уровне для целей учета. Однако это приводит к более высокой отчетной прибыли и большей налоговой ответственности. Этот метод наиболее подходит для оценки сельскохозяйственной продукции, которая является скоропортящейся и подвержена довольно быстрому ухудшению качества с течением времени.

Кроме того, его могут использовать продуктовые магазины, которые торгуют товарами с высокой степенью скоропортимости. Кроме того, этот метод проверяет устаревание материалов, предотвратимые отходы и ухудшение качества. Метод гарантирует, что выданные материалы соответствуют себестоимости, и, следовательно, позволяет избежать нереализованной прибыли или убытков, которые могут возникнуть из-за случайного выпуска материалов. Он также является репрезентативным для текущих цен и, таким образом, позволяет избежать использования устаревших цен при оценке остатков на конец периода. Этот метод является системой фактической себестоимости. Этот метод также установлен налоговым законодательством для целей оценки налога. Недостатком является то, что выплачивается более высокий налог, поскольку более высокая прибыль измеряется из-за меньшей стоимости на начальном этапе покупки, которая выдается. Этот метод приемлем для внутренних доходов и рекомендуется СМСФО.

2.4.4.2 Последним пришел – первым ушел (LIFO)

Это метод оценки запасов, основанный на предположении, что товары, купленные последними (последние поступили), продаются или используются первыми (первые вышли). Предполагается, что остальные товары были куплены в последовательно более ранние периоды. В данном методе оценка запасов на конец отчетного периода осуществляется на основе стоимости товаров, приобретенных раньше всего. В условиях значительной инфляции использование метода LIFO приводит к уменьшению оценки остатков на складе, увеличению себестоимости реализованной продукции и, как следствие, уменьшению общей прибыли.

Это, в свою очередь, приводит к снижению облагаемого налогом дохода по сравнению с методом FIFO. Однако, при продолжительной инфляции LIFO может существенно исказить реальную стоимость запасов, так как затраты на их замену будут значительно превосходить те, что отражены в бухгалтерском учете.

Данный подход также известен как метод FILO, основанный на допущении, что товары списываются или используются в последовательности, обратной их поступлению. То есть, стоимость первой партии поступивших товаров соответствует стоимости последней партии отгруженных товаров. Для лучшего понимания можно представить запасы в виде стопки тарелок, где последняя поставленная тарелка будет первой использованной. Первая добавленная тарелка (первая пришла) будет оставаться внизу стопки до тех пор, пока новая тарелка не будет добавлена сверху. Во времена роста цен метод FILO регистрирует продажу самых последних товаров в первую очередь. Метод FILO аналогичен методу учета «последним пришел — первым ушел» (LIFO).

Следовательно, себестоимость единицы начального запаса и самых ранних закупок включены в конечный показатель запаса. Таким образом, конечная себестоимость измеряется по самой старой себестоимости, тогда как себестоимость производства измеряется по самой новой себестоимости единицы.

Тюхова Е.А. и Белоусова Т.Н. отметили, что один из аргументов в пользу использования LIFO основан на том факте, что действующее предприятие чаще всего заменяет элементы запаса в продажах [10, с.149].

Когда товары продаются, замещающие закупаются. Согласно этой точке зрения, правильное сопоставление себестоимости с выручкой требует сопоставления себестоимости замещения с продажами, которые делают замену необходимой. Хотя стоимость самой последней покупки не совсем совпадает со стоимостью замещения, они являются близкими приближениями к стоимости замещения. Поскольку LIFO назначает самые последние затраты на покупку в отчет о прибылях и убытках, LIFO (по сравнению с FIFO и средневзвешенным значением) ближе всего подходит к сопоставлению себестоимости замещения с выручкой. Метод LIFO подходит в условиях роста цен, поскольку отпущенные материалы оцениваются по цене последней имеющейся партии на складе, которая тесно связана с текущим уровнем цен, тогда как метод FIFO полезен, когда цены на материалы падают.

По мнению Шобекова М. и др. этот метод является противоположностью FIFO. В этом методе отпущенные запасы оцениваются последними в закупленных товарах. Здесь предполагается, что отпущенный материал считается последним в закупленных (полученных) товарах [13, с.196].

В результате вышеизложенного, конечная единица запаса оценивается по самой старой доступной единице товара. Этот метод полезен во время инфляции; так как материалы, приобретенные ранее или оцененные по текущей цене недавно закупленных товаров, т. е. по меньшей цене, предполагаются оцененными по самой последней цене закупленных товаров. При этом методе себестоимость сопоставляется с доходом, а себестоимость продукта основывается на текущих ценах и, как таковая, может считаться более реалистичной.

Преимущества LIFO включают следующее;

- Он обеспечивает, чтобы выпуски были близки к текущей экономической стоимости запасов.
- Оценка остатка на складе обычно очень консервативна.
- Материалы выдаются по себестоимости, и поэтому использование этого метода не приведет ни к прибыли, ни к убыткам.

У этого метода также есть недостатки, в том числе:

- Поскольку товары выдаются на основе текущих полученных запасов, самые старые материалы остаются на складе, и это подвергает их риску потери из-за хищения, устаревания, ухудшения и порчи.
- Это затрудняет сравнение двух работ или контрактов, когда материалы, выданные в двух работах, были оценены с использованием разных методов.
- Это административно обременительно, поскольку требует, чтобы система учета отслеживала партии.

2.4.3. Рыночная цена (цена замены)

Это система ценообразования всех материальных вопросов по рыночной цене на момент выпуска. Этот метод также называется ценой замещения. Хотя это может быть желательно для определенной цели, на практике очень сложно получить текущую стоимость для каждого товара на складе, и там, где доступен пересмотренный прайс-лист, риск переоценки всего запаса каждый раз, когда происходят изменения, огромен. Следовательно, метод наиболее подходит для предприятий, которые берут большие объемы материалов заранее, чтобы получить низкие цены; выгода от этого не будет передана клиенту.

Преимущества этого метода:

- Результат хорошей или плохой покупки раскрывается.
- Он поддерживает затраты в соответствии с текущими ценами

Материалы относятся на производство по самой последней и реалистичной цене; таким образом, если есть какая-либо полная стоимость материалов, сопутствующие убытки должны быть приняты.

Его недостатки:

- 1) Требуется много работы для получения информации и поддержания рыночной цены в актуальном состоянии.
- 2) Метод отходит от себестоимости; следовательно, в счета себестоимости вносятся запутанные элементы.
- 3) Во время инфляции остаток на складе может быть завышен, когда цены падают, и для приведения его к рыночной стоимости приходится списывать большие суммы.
- 4) В записях склада могут возникать существенные различия, и работа с ними приводит к ненужному усложнению системы литья.

2.4.4. Базовый запас

Этот метод использует предположение, что каждое учреждение поддерживает минимальное количество материала на складе, такое минимальное количество известно как резерв, буфер или база, и его следует использовать только в случае возникновения чрезвычайной ситуации.

Этот метод предполагает, что первоначально закупленный материал обеспечит буферный (т. е. базовый) запас и бухгалтерскую книгу магазина (т. е. означает, что буферный материал рассматривается как существующий в магазине компании) в любой момент времени.

База создается из первой партии закупленных материалов и, следовательно, она всегда оценивается по себестоимости первой партии и переносится вперед как основной актив. Метод базового запаса не является независимым методом ценообразования, но работает с некоторыми другими методами, такими как LIFO, FIFO и т. д. Любое количество сверх базового запаса выдается

в соответствии с другим методом, который используется вместе с этим методом. Как и метод LIFO, этот метод полностью отвергается МСФО.

2.4.5. Следующий пришел – первый ушел (NEXT IN FIRST OUT – NIFO).

В соответствии с методом next in, first out запас оценивается по цене, предполагаемой для следующей покупки. Цена аналогична цене замены, если только следующий заказ не будет размещен в течение некоторого времени.

2.4.6. Последняя цена закупки

В этом методе стоимость конечного запаса определяется путем применения стоимости последней покупки товара к количеству единиц в наличии.

2.4.7. Высокий пришел – первый ушел (HIGHEST IN, FIRST OUT – HIFO)

В этом методе вопросы оцениваются по самой высокой цене, уплаченной за партию, пока запас этой партии не будет исчерпан и т. д. Этот метод очень сложен в администрировании и по сравнению с другими методами имеет эффект завышения себестоимости производства и занижения конечного запаса. Однако уместно подчеркнуть, что метод ценообразования вопросов запасов, используемый любой формой, будет зависеть от обстоятельств бизнеса и от характера задействованных материалов. Хорошая система учета запасов позволяет предоставлять соответствующие данные и информацию о запасах руководству при определении стоимости, приписываемой запасам на конец финансового периода. Оценка запасов, если она проведена надлежащим образом, дает истинное и справедливое представление о стоимости и количестве запасов по отношению к соответствующему периоду.

Бухгалтеры дают полезные советы относительно оценки количества и объема запасов и незавершенного производства в течение определенного периода. Основной проблемой в ведении точных бухгалтерских записей или управлении запасами является постоянное колебание цен на материалы и рабочую силу, включенных в себестоимость продукции или запасов.

2.4.8. Специфическая идентификация

Этот метод используется для нестандартизированных товаров. В отличие от стандартизированных товаров (товаров, находящихся в постоянном использовании), эти материалы не теряют своей идентичности при размещении на складах, поскольку каждый материал имеет уникальные характеристики, например, электродвигатели.

При специальной идентификации цена покупки (цена покупки) каждого товара специально идентифицируется, так что фактическая цена товара выдается производству.

Это означает, что каждая партия поставляемого материала сохраняет свою уникальную идентичность; в результате легко выдавать материалы на заказы по фактической цене счета-фактуры. Аналогичным образом, это обеспечивает большую степень простоты в определении показателей остатков на конец периода; поскольку остатки на конец периода оцениваются путем сложения стоимости тех товаров, которые остаются в наличии в течение соответствующего периода.

Для эффективного использования этого метода стоит записывать номера партий на карточке заявок на склад и вести текущий баланс каждой партии на карточке учета запасов. Это достигается простым добавлением себестоимости каждой единицы запаса, как идентифицировано и зафиксировано всякий раз, когда производится выдача. Этот метод может быть применим для фирмы, обрабатывающей небольшое количество товаров, или когда каждая партия купленных товаров сохраняет свою отдельную идентичность, даже когда она смешана с другими партиями. Метод специфической идентификации может быть применен к розничному продавцу автомобилей, который занимается дорогими и сложными запасными частями, автомобилями и т. д. Однако этот метод непрактичен и обременителен, когда производственное предприятие занимается большим количеством товаров, и в результате теряется идентичность отдельного товара. При работе с однородной продукцией данный подход отличается систематичностью.

Однако, в большинстве ситуаций, точная идентификация оказывается нецелесообразной из-за практических ограничений. Изучение практического опыта демонстрирует, что метод индивидуальной идентификации становится обременительным и труднореализуемым при частом обороте большого объема разнообразных товаров. Тем не менее, данный способ оценки материальных ценностей находит свое применение при закупке материалов под конкретный заказ.

Для применения этой методики компания должна идентифицировать каждый экземпляр товара по его индивидуальной стоимости и отслеживать эту информацию до момента реализации запасов. После продажи определенного элемента инвентаря, его стоимость переносится на себестоимость реализованных товаров.

Несмотря на то, что метод индивидуальной идентификации предполагает тщательный и кропотливый учет, он оказывается полезным при инвентаризации уникальных и дорогостоящих объектов, таких как ювелирные украшения и автомобили. Для инвесторов он предоставляет возможность стратегически управлять налогообложением прибыли от продажи ценных бумаг, позволяя выбирать конкретную партию для расчета базы.

5.1 Обзор выводов

На основе анализа полученных данных и проверки выдвинутых гипотез, исследование позволило сделать следующие обобщенные выводы:

1. **Влияние методов оценки запасов на финансовую отчетность подтверждено.** Результаты показали, что выбор метода оценки запасов оказывает значительное воздействие на показатели финансовой отчетности.

2. **Предприятия обладают свободой выбора метода оценки запасов при условии соблюдения принципов последовательности и соответствия нормативным требованиям.** Установлено, что компании вправе самостоятельно определять метод оценки запасов, при условии его последовательного применения и соответствия действующим национальным и международным стандартам бухгалтерского учета, а также общепринятым практикам оценки запасов.

3. Исследование показало, что **в условиях инфляции метод LIFO (Last-In-First-Out) оказывается более предпочтительным.** Причина в том, что он позволяет списывать на себестоимость проданных товаров более высокие цены последних закупок, что, в свою очередь, уменьшает заявленную прибыль.

4. Исследователи выявили, что **метод средневзвешенной стоимости оказывает смешанное влияние на оценку себестоимости реализованных запасов.** В отличие от него, метод FIFO (First-In-First-Out) в периоды инфляции склонен завышать прибыль, что приводит к увеличению налоговых выплат. Таким образом, FIFO неадекватно отражает текущую рыночную ситуацию, и, следовательно, данные о прибыли, полученные с использованием этого метода, могут ввести инвесторов в заблуждение при принятии инвестиционных решений.

5. **По результатам анализа и интерпретации различных методов установлено, что метод средней стоимости скорее приведет к искусственной завышению финансовых результатов.** Ведь производственные затраты исчисляются на базе средней стоимости, когда при использовании методов FIFO и LIFO применяют реальную стоимость ценностей, позволяющий недопущению завышенных или сниженных прибылей и убытков в условиях роста или снижения цен.

6. Установлено, что процессу оценке запасов серьезное влияние оказывает сложившееся экономическая среда. В условиях инфляции разные методы учета приводят к различной стоимости конечных запасов. Аналогично, в период экономического спада, результаты применения LIFO будут противоположны результатам применения FIFO. Эти различия в оценке конечных запасов влияют на прибыль до налогообложения, сумму уплачиваемых налогов и, в конечном итоге, на прибыль, доступную акционерам (прибыль после налогообложения).

5.2. Рекомендации

Применение некоторых методов оценки запасов затруднено из-за ряда ограничений. Для обеспечения сопоставимости финансовых показателей в динамике необходимо последовательное применение выбранного метода оценки. В целях устранения различий в практике оценки запасов, Совет по МСФО разрабатывает стандарт, регламентирующий оценку и представление запасов в рамках концепции исторической стоимости. При этом, фискальное нормотворчество страны устанавливает вполне уместные и обязательные к использованию способы оценки товарно-материальных ценностей, приводящих к существенным несовпадениям бухгалтерской и налоговой прибыли.

В условиях инфляции и дефляции обычно методы первых закупок и последних закупок всегда применялись для налоговой оптимизации. Вместе с тем, метод средней стоимости, находящиеся в промежутке между ними, в большей степени может показать реальную экономическую картину. Данный метод, сглаживая влияния роста или спада цен на запасы, может содействовать в представлении более реальной оценки финансовых результатов в процессе установления налоговой базы, что в конечном итоге приводит к справедливой и обоснованной налогообложению.

Использование средневзвешенной оценки часто оправдывается тем, что она смягчает влияние колебаний цен, что, в свою очередь, улучшает точность определения фактической себестоимости произведенных товаров. Учитывая, что выбор способа оценки и учета товарно-материальных запасов оказывает существенное воздействие на итоговые финансовые показатели компании, важно подробно

описывать выбранный метод и любые изменения в его применении по сравнению с прошлыми периодами непосредственно в пояснениях к финансовым отчетам.

В итоге, мы считаем, что целесообразно использовать метод средневзвешенной стоимости для расчета себестоимости запасов. В отличие от альтернативных вариантов, таких как методы нормативной стоимости, LIFO и FIFO, этот подход позволяет избежать включения неподтвержденной прибыли в финансовые документы и гарантирует более стабильное и надежное отражение финансового состояния организации. В связи с этим, мы призываем профессиональные бухгалтерские сообщества и органы, ответственные за регулирование бухгалтерского учета, тщательно изучить и рассмотреть возможность более широкого применения метода средневзвешенной оценки в качестве допустимой модели оценки запасов.

5.3. Выводы. Данное исследование преследовало цель сравнить различные методологии в области оценки товарно-материальных ценностей (ТМЦ) и проанализировать их воздействие на финансовые результаты. Полученные данные свидетельствуют о том, что на выбор конкретного способа оценки запасов оказывает влияние целый ряд факторов, включающих в себя устоявшиеся корпоративные нормы, рекомендации аудиторов, требования налогового кодекса, легкость применения, характер запасов, а также нехватка информации. Окончательный выбор определяется субъективными взглядами и предпочтениями лиц, в компетенцию которых входит оценка запасов. В связи с отсутствием универсального подхода к оценке ТМЦ, предприятия вправе использовать любой из существующих методов до момента разработки и утверждения унифицированных стандартов и рекомендаций.

Кроме того, важнейшим соображением при выборе метода во всех обстоятельствах является необходимость дать «истинное и справедливое представление» о состоянии дел организации. Поэтому для организаций очень важно быть последовательными в применении определенного метода время от времени, если только изменения обстоятельств не помешали такой последовательности; однако в случае смены определенного метода на другой раскрытие информации о таком изменении метода имеет первостепенное значение.

Наконец, профессиональные организации бухгалтеров должны рассмотреть рекомендацию о том, чтобы сделать метод средневзвешенной оценки запасов рекомендуемым методом для производственных компаний, чтобы попытаться разработать приемлемый и более реалистичный метод оценки запасов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бобоев М.У. Управленческий учет [Текст]: Учебное пособие / М.У. Бобоев - Душанбе: «Ирфон», 2013. – 245с..
2. Данилова, А.В. Методы оценки материальных запасов и их влияние на формирование текущего финансового результата / А.В. Данилова // Актуальные проблемы экономики и управления в XXI веке: Сборник научных статей IV международной научно-практической конференции, Новокузнецк, 28–29 марта 2018 года. Том Часть 1. – Новокузнецк: Сибирский государственный индустриальный университет, 2018. – С. 144-149.
3. Емельянова, О.П. Методы оценки материальных запасов в российском и международном бухгалтерском учете / О.П. Емельянова // Цифровые эффекты развития российской экономики: Материалы II Всероссийской (национальной) научно-практической конференции, Энгельс, 20 ноября 2020 года. – Энгельс: Общество с ограниченной ответственностью "Институт научных исследований и развития профессиональных компетенций", 2020. – С. 29-33.
4. Курьянов, А.В. Теоретические аспекты учета и оценки материально-производственных запасов / А.В. Курьянов, С.Н. Попова // Наука и Образование. – 2020. – Т. 3, № 2. – С. 138.
5. Крятова, Л. А. Особенности учета и отражения в финансовой отчетности запасов по МСФО / Л.А. Крятова, М.Д. Шаповалов // Инновации и современные технологии в кооперативном секторе экономики: Материалы международной научно-практической конференции в рамках ежегодных Чаяновских чтений, Москва, 20 ноября 2014 года / Российский университет кооперации. – Москва: Издательство "Канцлер", 2014. – С. 461-465.
6. Медведев, М.Ю. Бухгалтерский словарь / М.Ю. Медведев. М.Ю. Медведев. – Москва: Проспект, 2007. – 488 с. – ISBN 978-5-482-01185-0.
7. Нидлз Б. и др. Принципы бухгалтерского учета/ Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Колдуэлл: Пер. с англ. / Под ред. Я. В. Соколова - 2-ое изд. стереотип. – М.: Финансы и статистика, 2002, - 496с.

8. Сапожникова, Н. Г. Методы оценки запасов в корпоративном учете и отчетности / Н. Г. Сапожникова // Роль налогового планирования и учетно-аналитического обеспечения в безопасности функционирования хозяйствующих субъектов: Сборник статей по итогам VII международной межвузовской научно-практической конференции, посвященной памяти профессора М.И. Баканова и профессора В.И. Петровой, Москва, 12 ноября 2020 года. Том 1. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью "Издательство "КноРус", 2021. – С. 290-295.
9. Ткач, Е.В. Методы оценки материально-производственных запасов в управленческом учете / Е.В. Ткач // Актуальные проблемы экономики, управления, права, Москва, 26–28 ноября 2007 года. – Москва: Негосударственное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Институт экономики и предпринимательства", 2007. – С. 131-133.
10. Тюхова, Е.А. Методы оценки запасов как элемент учетной политики / Е.А. Тюхова, Т.Н. Белоусова // Научные Записки ОрелГИЭТ. – 2012. – № 1(5). – С. 149-153..
11. Хорнгрен Ч.Т., Форстер Дж. Бухгалтерский учет: Управленческий аспект / Пер. с англ. М.: Финансы и статистика, 1995.- 415с.
12. Цигельник, М.А. Методы оценки запасов в соответствии с международными стандартами и российскими правилами / М.А. Цигельник // Международный бухгалтерский учет. – 2003. – № 12. – С. 6-14.
13. Шобеков, М. Финансовый учет, Учебник на тадж. / М. Шобеков, М.У.Бобоев, Т.Т. Джонбеков. – Душанбе: «Дакики», 2014. – 400 с.

УДК 331.106.1 (575.3)

Мирзоалиев А.А.

НАҚШИ ШАРИКИИ ИҚТИМОЙ ДАР ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ МЕҲНАТӢ

Аннотатсия: Дар мақолаи мазкур муносибатҳои иқтимоию меҳнатӣ ва низоми шарикӣ иқтимоӣ, ки айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекунанд, баррасӣ мешаванд. Низоми шарикӣ иқтимоӣ вусъатбахшии муносибатҳои иқтимоию меҳнатиро нишон медиҳад. Инчунин, маводҳое, ки ба таҳқиқоти рушди шарикӣ иқтимоӣ дар соҳаи меҳнат дар сатҳи давлатӣ бахшида шудаанд, пешниҳод шудаанд. Масъалаҳои амалии ҳамкориҳои мақомоти давлатӣ, корфармоён ва иттифокҳои касаба дар тақвияти низоми шарикӣ иқтимоӣ баррасӣ мешаванд.

Калидвожаҳо: шарикӣ иқтимоӣ, шартномаи коллективӣ, бозори меҳнат, механизми танзими бозори меҳнат, иттифоқи касаба, сатҳи зиндагӣ, музди меҳнати кормандон, шарикӣ иқтимоӣ дар соҳаи меҳнат, муносибатҳои иқтимоӣ ва меҳнатӣ, кумитаҳои иттифокҳои касаба.

Мирзоалиев А.А.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В РЕГУЛИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация: В данной статье рассматриваются социально-трудовые отношения и система социального партнерства, действующая в настоящее время в Республике Таджикистан. Система социального партнерства демонстрирует расширение социально-трудовых отношений. Также представлены материалы, посвященные изучению развития социального партнерства в сфере труда на государственном уровне. Рассмотрены практические вопросы сотрудничества между государственными органами, работодателями и профсоюзами в укреплении системы социального партнерства.

Ключевые слова: социальное партнерство, коллективный договор, рынок труда, механизм регулирования рынка труда, профсоюз, уровень жизни, заработная плата работников, социальное партнерство в сфере труда, социально-трудовые отношения, профсоюзные комитеты.

Mirzoaliev A.A.

THE ROLE OF SOCIAL PARTNERSHIP IN REGULATION OF SOCIAL AND LABOR RELATIONS

Annotation: This article discusses social and labor relations and the social partnership system currently operating in the Republic of Tajikistan. The social partnership system demonstrates the expansion of social and labor relations. Also, materials devoted to the study of the development of social partnership in the labor sphere at the state level are presented. Practical issues of cooperation between state bodies, employers and trade unions in strengthening the social partnership system are considered.

Keywords: social partnership, collective agreement, labor market, mechanism for regulating the labor market, trade union, standard of living, wages of employees, social partnership in the sphere of labor, social and labor relations, trade union committees.

Мубрами таҳқиқот. Боиси тазаккур аст, ки соҳаи иҷтимоӣ маҷмӯи соҳаҳои хидматрасонӣ (маориф, тандурустӣ, фарҳанг, таъминоти иҷтимоӣ) мебошад, ки ба беҳтар кардани сифати зиндагӣ, солимии ҷомеа ва рушди инсон нигаронида шудааст. Нақши асосии он дар таъмини суботи иҷтимоӣ, коҳиш додани камбизоатӣ ва фароҳам овардани имкониятҳои баробар барои шаҳрвандон ифода меёбад. Дар воқеъ, соҳаи иҷтимоӣ пеш аз ҳама бо ҳадафи таъмини суботи ҷомеа, ҳимояи манфиатҳову ҳуқуқҳои кормандон амал карда, беҳдошти сатҳу сифати зиндагиро тавассути ҳамкориҳои сетарафа: давлат, корфармо ва иттифоқи касаба ҳаммоҳанг менамояд.

Ин низом ба ҳалли масъалаҳои шуғл, музди меҳнат ва дастгирии гурӯҳҳои осебпазир тавассути соҳибкориҳои иҷтимоӣ нигаронида шудааст.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот. Таҳқиқоти мазкур ба консепсияҳои менеҷмент ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, назарияҳои муносибатҳои меҳнатӣ, принципҳои шарикӣ, ҳамкориҳои мутақобила, рушди ҷомеа ва беҳдошти соҳаи иҷтимоӣ тақия мекунад. Тибқи назарияҳои муносири менеҷмент дар рушди низоми муносибатҳои меҳнатӣ, бахусус шарикӣ иҷтимоӣ (ҳамкориҳои сечониба) аҳамияти хоса дорад.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот омӯзиши ҳамаҷонибаи назариявӣ методӣ, нақшу мавқеи шарикӣ иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатӣ, ошкор кардани хусусиятҳо ва мушкилоти амалии татбиқи он дар рушди соҳаи иҷтимоӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Фарзияи таҳқиқот. Фарзияи таҳқиқот бар он асос ёфтааст, ки шарикӣ иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатӣ нақши муҳим дошта, самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатиро дар иқтисодиёт таҷассум менамояд.

Усулҳои таҳқиқот. Дар таҳқиқот усули системавӣ-таркибӣ, сабабу натиҷа, усули омӯзиши омилҳо, экспертӣ-таҳлилий, иқтисодӣ-риёзӣ, иҷтимоӣ, алоқамандии хусусиятҳои микдорию сифатӣ ва ғайра истифода шудаанд.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Шарҳи адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ аз ҷониби муҳаққиқони хориҷӣ Қазимов К.Г.[5], В.А. Михеев[8], В.И. Оноприенко[12], П.Э. Шлендера[13], Л.И. Абалкин[14] ва олимони ватанӣ Д.С. Амонова [2], М. Кабутов [4], Г.В. Кошлаков [6], М. Р.Кошонова [7], А.А. Мирзоалиев [9, 10], М. Нурмахмадов [9, 11] ба таври васеъ таҳқиқ шудаанд. Аммо, таҳқиқотҳои мавҷуда асосан хусусияти назариявӣ доранд ва дар онҳо ба ҷанбаҳои амалии ҳамкориву шарикӣ иҷтимоӣ тавачҷуҳи кофӣ дода нашудааст. Ин зарурати анҷом додани таҳқиқоти мазкурро аз нигоҳи илмӣ асоснок мекунад.

Муҳтавои асосӣ. Таҷриба нишон медиҳад, ки дар натиҷаи тазоҳуроти муборизаҳо ҷамъият сохту шакли фаъолиятро вобаста ба талаби давру замон иваз менамояд. Дар замони пеш аз истиқлолият шакли фаъолияти муносибатҳои меҳнатӣ расмӣ ва стандартӣ буд, зеро ҳукмрони асосӣ моликияти давлатӣ ва мутеъ ба марказ бараъло мушоҳида мегардид.

Пас аз ба даст овардани истиклолият вобаста ба вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсату фарҳангӣ моликият шаклҳои ҷадидро ба бар кард. Яъне, заминаи пайдоиши гуногуншаклии моликият ҳисобида мешуд ва ин паёмади хубро ба бор наоварда буд:

- зарурияти ба таври кулӣ иваз шудани муносибатҳои иҷтимоию меҳнатӣ;
- дар заминаи таҷрибаву малакаҳо эҳтимолияти эҷоди беҳдошт ва ҳамоҳангии манфиати тимҳо ва табақаҳои мухталифи иҷтимоӣ;
- бо дарназардошти таҷрибаи кишварҳои пешоҳанг, зарур шуморидани таҳияи низоми шарикӣ иҷтимоӣ;
- шарикӣ иҷтимоиро ҳамрадифи суботи сиёсӣ ва иқтисодӣ пазируфтани.

Ин раванд дар роҳи танзими муносибатҳои меҳнатӣ ягона воситаи самарабахшии фаъолият ба ҳисоб меравад, зеро ҷаҳони муосир бо тағйироти назаррас ва рушди муносибатҳо аз маҳаки худ берун баромадааст. Ҳоло муносибатҳо ва ҳамкориву ҳамгироӣҳо бо суръати кайҳонӣ дар як фосилаи кӯтоҳ тағйир меёбанд. Бинобар ин, барои нигоҳ доштани иқтисори меҳнатӣ ва истифодаи мақсадноки нерӯи корӣ бояд роҳу равишҳои муносибро пайдо ва роҳандозӣ кард.

Дар акси ҳол мо метавонем як қувваи бузурги созандаро аз диҳем. Ташаккули муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ заминаи мусоид барои истифодаи захираҳои меҳнатӣ ва маҳсулнокии кор мебошад (расми 1.).

Расми 1. Муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар замони муосир
Сарчашма: таҳияи муаллиф

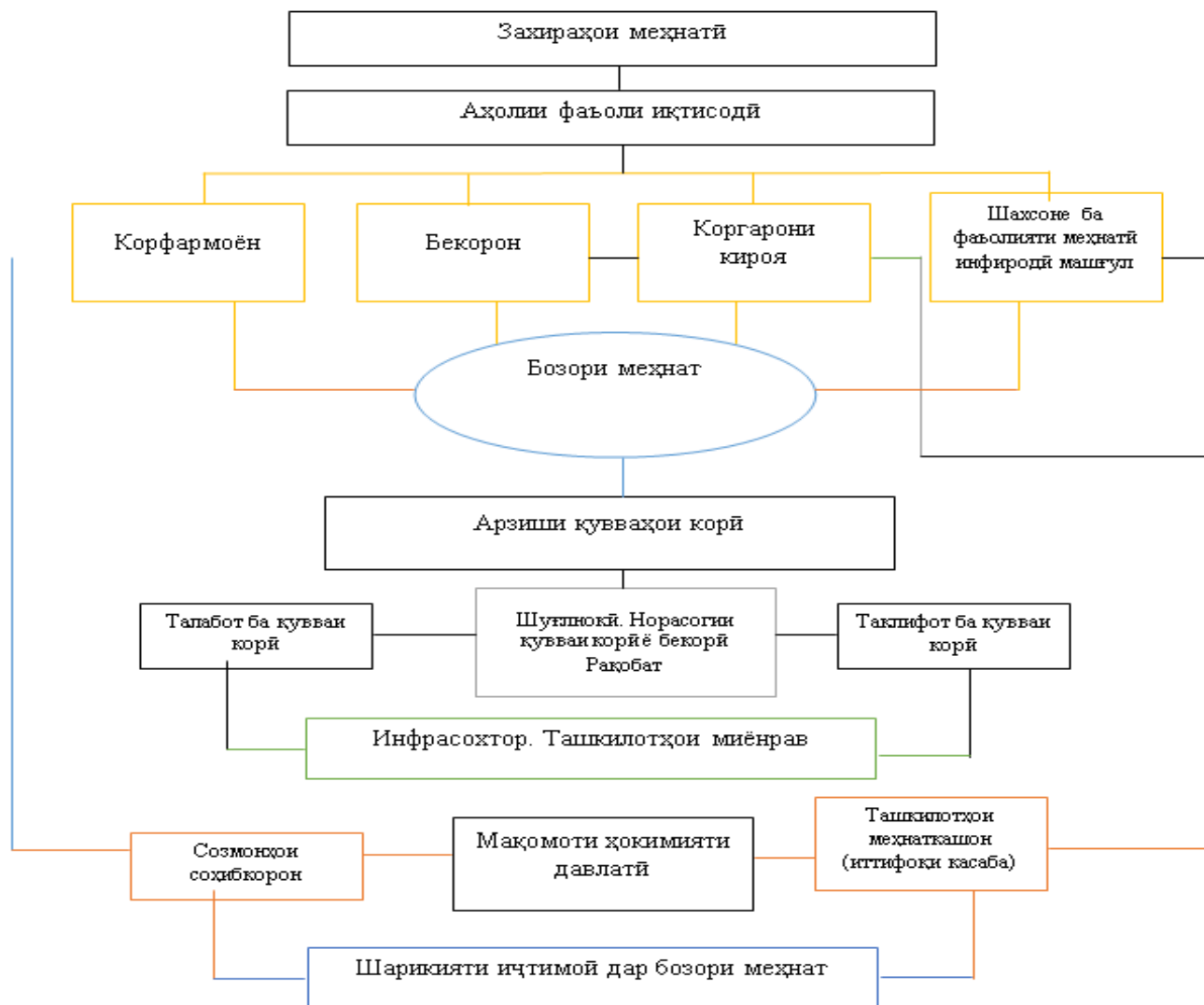
Ҳоло ки ҷомеаи ҷаҳонӣ дар гирдоби муносибатҳои ҷадид қарор дорад, ивази сохту шакли фаъолиятро бо рушди муносибатҳои навини иҷтимоӣ-меҳнатӣ ба роҳ монда, таҳия ва роҳандозии шарикӣ иҷтимоиро айни мудао мепиндорем.

Тағйироти ҷорӣ дар Тоҷикистон заминаҳо ва шароитҳоро барои ҳамкориҳои фаъол ва наздик байни кормандон ва корфармоён дар таҳия ва татбиқи сиёсати мувофиқшудаи иҷтимоию иқтисодӣ, ки ба манфиатҳои мутақобила ва рад кардани муқовимат ва зӯрварӣ асос ёфтааст, фароҳам оварданд.

Бинобар ин, шарикӣ иҷтимоӣ дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ ба ҳайси системаи муттаҳиди сешоҳаи ҳамоҳангии тарафайн баромад карда, барои таҳкиму пайдории муносибатҳои иҷтимоиву меҳнатӣ рисолати худро роҳандозӣ менамояд. Он дар пешгирии

низоъҳо, беҳтар кардани сифати зиндагии коргарон ва самаранокии корхонаҳо нақши калидӣ мебозад. Ҷанбаҳои асосии нақши шарикӣ иҷтимоӣ, пеш аз ҳама ҷамоаҳои манфиатҳо, танзими муносибатҳо, ҳифзи ҳуқуқҳо, кафолати иҷтимоӣ ва риояи санадҳои меъёри ҳуқуқӣ мебошанд. Шарикӣ муассир ба демократикунонии муносибатҳои меҳнатӣ ва мутобикшавии иқтисодӣ ба бӯхронҳо мусоидат мекунад.

Бозори меҳнат системаи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ байни корфармоён ва кормандон дар робита ба хариду фурӯши қувваи корӣ мебошад, ки пешниҳод ва талаботро ташаккул медиҳад (расми 2).

Расми 2. Сохтори бозори меҳнат

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Хусусиятҳои асосии он иборатанд аз хусусияти маҳсулот (хизматрасонии меҳнатӣ), нақши баланди омилҳои ғайрипулӣ (шароити меҳнат, обрӯӣ), таъсири назарраси давлат ва инфрасохтор ва нобаробарии иттилоот.

Бозори меҳнат бо пешниҳоди қувваи корӣ, малакаву маҳорат ва қобилиятҳои зеҳнӣ ҷисмониро баҳри пайдо кардани харидори муносиб ва дар ин замина беҳдошти сатҳи зиндагӣ пайгирӣ менамояд. Малакаву маҳорат ва қобилияту истеъдод барои муайян намудани арзиши меҳнат нақши муҳим доранд. Бинобар ин, дар шароити муосир интихоб на танҳо аз музди меҳнат вобастагӣ дорад, балки аз дурнамои касб, имтиёзҳо, фазои ҷои кор ва шароити корӣ низ маншаъ мегирад.

Чун қойида муносибатҳои меҳнатӣ аз ҷониби иттифоқҳои касаба, қонунгузории меҳнат ва ҷораҳои давлатӣ танзим карда мешаванд. Дар бозори меҳнат шартнома (қарордод)- ҳои меҳнатӣ одатан барои муддати тӯлонӣ баста мешаванд, на барои ҷаъолияти як ҳафтаина. Корфармоён ва кормандон аксар вақт маълумоти пурра дар бораи якдигар надоранд, ки истифода аз ҳадамоти агентҳои ҷалби кормандонро муҳим мегардонад.

Ҳамин тариқ, яке аз хусусиятҳои муҳим ин шароити бозор мебошад, ки аз демография, сатҳи маълумот ва вазъи иқтисодӣ вобаста аст (шояд норасоии қувваи корӣ, изоғагии қувваи корӣ ё мувозинат бошад).

Омӯзиши ташаккул ва рушди низоми шарикӣ иҷтимоӣ, яке аз муҳимтарин масоили илмӣ ба ҳисоб меравад. Таҳқиқоти он қонуниятҳо ва тамоюлҳои гузариш аз низоми иқтисодии банақшагирифташудаи маъмурий ба муносибатҳои бозорино ошкор мекунад; механизмҳои ва намудҳои рафтори ҳамбастагиро дар соҳаи иҷтимоӣ ва меҳнат муайян мекунад.

Ҳангоми таҳқиқи матлаби мазкур муайян гардид, ки коршиносону мутахассисон асарҳои илмиро ба монанди монографияҳо эҷод кардаанд, онҳо ба таҳкими муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатӣ ва ҳамоҳангиву ҳамкориҳои тарафайни кормандону корфармоён бахшида шудаанд.

Дар айни замон, қабули Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, тағйирот дар қонунгузории амалкунанда дар солҳои охир ва равишҳои барои ҳалли масъалаҳои мушаххаси марбут ба намоёндагии кормандон ва корфармоён дар низоми шарикӣ иҷтимоӣ тақозо мекунад, ки ба ин масъала равиши нав бо назардошти воқеияти кунунӣ, пешрафтҳои дар қонунгузории меҳнат, таҷрибаи байналмилалӣ ва ниёзҳои амалияи ҳифзи ҳуқуқ татбиқ карда шавад.

Ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии шарикӣ иҷтимоӣ дар асарҳои Э. Бернштейн, К. Маркс, Ф. Энгелс, Э. Дюркгейм ва Р. Дарендорф таҳқиқ шудаанд. Дар воқеъ олимони варзидаву машҳури олам назария, амалия, ҳамкориҳо, муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатӣ, сармояи инсонӣ, шарикӣ сегонаи байни корманду корфармову давлатро аз нигоҳу назари рушди босуботи ҷомеа баррасӣ намудаанд. Бо баррасии ин муносибатҳо, онҳо муҳолифат ва вобастагии ин ҷонибҳоро қайд карданд.

Тавре ки, маълум аст «...муносибатҳои меҳнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити нави иҷтимоӣ иқтисодӣ, ки бо рушд ва таъсиси бозори меҳнат алоқаманд аст, рушд мекунад, ки ҷаъолият ва танзими он аз як тараф, қонунҳои бозори талабот ва пешниҳод ба меҳнат ва аз тарафи дигар, татбиқи сиёсати давлатӣ, ки ба таъмини шуғли самаранок ва самарабахш нигаронида шудааст, муайян карда мешавад. Сиёсати давлатӣ оид ба танзими бозори меҳнат, ҳадафҳо, абзорҳо ва механизмҳои таъсири он барои татбиқи самараноки равандҳои марбут ба ҳаракати меҳнатӣ равона карда шудаанд» [2, с. 52].

Қайд намудан ба маврид аст, ки вақтҳои охир «...саҳми бахши давлатӣ дар иқтисодиёт нисбатан коҳиш ёфта истодааст. Ҷа тавр мебинем, дороиҳои бештар ба моликияти хусусӣ интиқол дода мешаванд. Ин маънои онро дорад, ки низоми идоракунии меҳнат, ки аз бозори меҳнат берун меравад, аз ҷониби қонунгузории нави меҳнатӣ ташаккул меёбад, ки тартиби муқоламаи иҷтимоиро оид ба музди меҳнат, шароити кор, сиёсати шуғл ва даромад, ҳифзи иҷтимоӣ, омӯзиш ва бозомӯзӣ муайян мекунад» [9, с. 58].

Ҳамин тариқ дар шароити муосир, ҳама таҳаввулоту дигаргуншавиҳо ва дар ин замина татбиқи ҷараёни инноватсияҳо ба рушди потенциалҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақиман таъсир мерасонанд. Иқтисодии меҳнатӣ нерӯи созанда ва эҷодкору офарандаест, ки дар раванди ҷаъолияти меҳнатӣ молу маҳсулоти рақобаттавонро таълид карда метавонад.

Ба андешаи мо, иқтисодии кадрӣ яке аз муҳимтарин омилест, ки дар он тафаккури эҷодӣ, арзишҳои зеҳнӣ, маҳорату истеъдод, салоҳияту касбият ва иқтисодии шахсият дар бозори меҳнат арзёбӣ мегардад [11, с.44].

Муносибатҳои шарикӣ як шакли механизми тақонбахши ҷаъолияти дастаҷамъонаро ифода мекунад. Бинобар ин, танҳо механизми мантиқан дуруст таҳиягардидаи идоракунии муносибатҳои тарафайни иҷтимоӣ иқтисодӣ ва истеҳсоливу технологӣ истифодаи мақсадноку оқилонаи иқтисодии меҳнатиро таҷассум менамояд.

Ба қатори яке аз намунаҳои механизми танзимгари муносибатҳои меҳнатии байни се шарик, яъне давлат, корфармо ва корманд – шарикҳои иҷтимоӣ эътироф гардидааст (расми1.). Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад ва боварӣ ҳосил кард, ки мақсаду мароми шарикҳои иҷтимоӣ бо присиҷҳои муҳими консепсияи рушди бахшҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон робитаи тарафайн ва қавӣ дорад.

Бо омӯзиш ва таҳлили дастовардҳои таҷрибаи пазируфтаи байналмилалӣ мушоҳида кардан мумкин аст, он кишварҳое, ки сиёсати иқтисодиёти иҷтимоиро ҳадафи хеш қарор додаанд, рушду такомули ҷомеа танҳо тавассути танзими муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатӣ инконпазир аст. Муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнатӣ ва принсиҷҳои шарикӣ дар санадҳои меъёриву ҳукукии аксари кишварҳо дарҷ гардидааст ва ин иқдом аз тарафи СБМ (созмони байналмилалӣ меҳнатӣ) мунтазам таълиғи ташвиқ карда мешавад.

Дар доираи боз ҳам шадидтар гардидани муносибатҳо ва ҳамкориву ҳамгироии иқтисодиву иҷтимоӣ масоили шарикӣ иҷтимоӣ нақши муҳимро касб менамояд ва дар ҷода нақши давлат ҳамчун субъекти асосии таъсиргузор дучанд мегардад. Мушоҳида мегардад, ки муносибатҳои капиталистӣ тарзи маъмулии фаъолиятро зерин назорати қатъӣ қарор медоданд, дар ин ҳолат давлат беихтиёр ба қабули қонунҳои танзимгар ва манфиатбори кормандон низ аҳамияти хоса зоҳир мекард. Рушди муносибатҳои сармоявӣ ва эҳсоси зулми коргарон, кормандонро баҳри таъсиси иттифоқи касаба водор карда буд.

Дар ин сурат муносибатҳои меҳнатӣ ва шарикӣ иҷтимоӣ шакли тартиби нави фаъолиятро ифода мекард. Бинобар ин, дар ибтидои асри XX фаъолияти иттифоқҳои касаба вуҷуд ёфта, дар таҳияи механизми қонунгузори меҳнат заминаи воқеӣ эҷод гардид.

Ба андешаи мо, «...дар шароити муосир шаклҳои зерини таъбиқи шарикӣ иҷтимоӣ пайдо мешаванд:

- машваратҳои байни тарафҳо;
- мубодилаи иттилоот оид ба масъалаҳои дорони манфиатҳои мутақобила;
- бастанӣ созишномаҳо ва шартномаҳои сечониба;
- қабули санадҳо ва ҳуҷҷатҳои муштарак.

Дар нимаи дуюми асри 20, бо сабаби афзоиши бекорӣ, махсусан дар байни ҷавонон ва афзоиши талабот ба қувваи кории касбӣ, таъмини шуғл махсусан муҳим гаштааст. Ин, дар навбати худ, аҳамияти роҳнамоии касбӣ, омӯзиши касбӣ ва шуғлро барои табақаҳои гуногуни аҳоли афзоиш дод. Омилҳои дар боло баррасӣшуда заминаҳо ва заминаи заруриро барои пайдоиш ва рушди шакли нави танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ - шарикӣ иҷтимоӣ ташкил доданд» [4, с. 86-87].

Бояд хотиррасон намуд, ки «дар Иттиҳоди Шӯравӣ бисёр хусусиятҳо ва унсурҳои шарикӣ иҷтимоӣ ба таври васеъ истифода мешуданд: созишномаҳои музокироти коллективӣ, музокирот оид ба масъалаҳои иҷтимоӣ, нақшаҳо барои рушди иҷтимоӣ иқтисодии корхонаҳо, иштироки коргарон дар идоракунии корхонаҳо ва ғайра» [13, с. 41-42].

Аз ин рӯ, «...таъсиси низоми шарикӣ иҷтимоӣ, институтсионализиатсияи раванди гуфтушунӣ, таъбиқи созишномаҳои бадастомада ва таъсиси низоми назорат ва таҳримҳо аз ҷумлаи вазифаҳои афзалиятнок дар соҳаи муносибатҳои меҳнатии гузариш мебошанд. Вақте ки ниҳодҳо, механизмҳо ва расмиёти дахлдор аз ҷониби аксарияти иштирокчиёни муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ ба қадри кофӣ муқаррар ва эътироф карда мешаванд, пас дар бораи анҷоми давраи гузариш дар рушди ин муносибатҳо ва пешрафти воқеӣ дар таъсиси шарикӣ иҷтимоӣ суҳан гуфтан имконпазир хоҳад буд. Имрӯз, ҳангоми изҳори манфиатдорӣ худ дар ташаккули низоми шарикӣ иҷтимоӣ, тарафҳои муносибатҳои меҳнатӣ, пеш аз ҳама, ҳадафҳои худро пайгирӣ мекунанд ва пеш аз ҳама, мавқеи худро аз ҳисоби шарикони худ тақвият медиҳанд» [6, с. 53].

Ҳамин тариқ, «...таҷрибаи аввалини ислоҳоти иҷтимоӣ иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати навсозии низоми мавҷудаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатиро нишон дод, зеро муваффақияти ислоҳот дар аксари кишварҳои пешрафта аз фаъолияти механизмҳои давлатӣ-хусусӣ барои танзими иқтисодӣ дар асоси шарикӣ иҷтимоӣ вобаста буд» [7, с. 63].

Ҳангоми баррасӣ ва таҳлили андешаҳо маълум гардид, ки коршонасони СБМ мазмун ва мафҳуми шарикӣ иҷтимоиро ба ҳайси як механизми тавоно мепиндоранд, ки дар асоси он соҳибкорон, меҳнаткашон ва ниҳодҳои давлатӣ маҷмӯи амалҳои дастаҷамъона ва бисёрҷонибаро баҳри ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ тариқи бастанӣ созишномаҳо роҳандозӣ менамоянд. Хотиррасон кардан ҷоиз аст, ки тафаккури сиёсии шарикӣ иҷтимоӣ дар асоси муқаррароти СБМ таҳия гардидааст ва дар муқаддимаи он чунин зикр шудааст: «Сулҳи умумӣ ва пойдор танҳо дар асоси адолати иҷтимоӣ барқарор карда мешавад».

Ҳамин тариқ оид ба таърифи «шарикӣ иҷтимоӣ» ягон нуктаи назари ягона мавҷуд нест ва он дар сарчашмаҳои мухталиф ба ҳар навъ шарҳу тавзеҳ дода шудааст. Истилоҳи "шарикӣ иҷтимоӣ" нисбатан ба наздикӣ ба истифодаи илмӣ ворид карда шуд. Масалан, дар як энциклопедияи иқтисодӣ чунин зикр шудааст, ки шарикӣ иҷтимоӣ ин ҳамкориҳои кормандон, корфармоён ва мақомоти давлатӣ бо қабули қарорҳои дахлдор ва дар ин замина ноил шудан ба натиҷаҳо ҳангоми ташаққули муносибатҳои меҳнатӣ ба ҳисоб меравад. Дар он инчунин гуфта мешавад, ки механизми шарикӣ иҷтимоӣ бар асоси раванди гуфтушунид байни иттифокҳои касаба ва корфармоён сурат мегирад, ки дар натиҷа созишномаи коллективӣ ба имзо ва татбиқ мегардад, ки масъалаҳои шуғл, музди меҳнат ва ташкили кор, инчунин баъзе ҷанбаҳои мақоми иҷтимоии кормандро дар дохили корхона ва ҷомеа фаро мегирад. Давлат, дар навбати худ, асоси ҳуқуқии раванди гуфтушунидро ташкил медиҳад ва ҳамчун шахси сеюм дар ҳалли низоъҳои, ки дар раванди гуфтушунид ба миён меоянд, амал мекунад. [14, с. 546].

Олими машҳур У. Шеденов шарикӣ иҷтимоиро «...ҳамчун системаи муносибатҳои мураккаби иҷтимоӣ шарҳ медиҳад, ки тавозуни оптималро дар амалӣ кардани манфиатҳои асосии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, пеш аз ҳама кормандон ва корфармоён, таъмин мекунад. Дар шакли умумии худ, муҳаққиқ шарикӣ иҷтимоиро ҳамчун эътирофи манфиатҳои гуногуни иҷтимоии гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ ва додани ҳуқуқи иштирок дар равандҳои иқтисодӣ, ташаққули афкори ҷамъиятӣ ва қабули қарорҳо мешуморад» [12, с. 5].

Иқтисоддони машҳури чех О. Шик қайд кардааст: "Мувофиқа кардани манфиатҳои одамон, вақте ки баъзеи онҳо соҳиби тамоми неъматҳои моддӣ, тамоми воситаҳои истеҳсолот ва молҳои истеъмолӣ мебошанд ва аз ин рӯ, ҳама ниёзҳои худро бо ҳисоби дигарон қонеъ мекунанд, ғайриимкон аст." [13, с.82].

Бояд қайд кард, ки шарикӣ иҷтимоӣ набояд ба созиш ё баръакс, ба муқобилияту муқовимат замина гузорад. Он бояд ба таҳкими муносибатҳои меҳнатӣ, истифодаи мақсадноки захираҳои меҳнатӣ, таъминоти муҳити психологӣ, беҳдошти маърифати шахрвандӣ ва эҳсоси масъулият дар таъмини рушди босуботи иқтисодиёти милли мусоидат намояд. Дар воқеъ ҳамгироӣҳо ва ҳамкориҳо ҳадафи асосии созиш бастану дастаҷамъон фаъолият кардан аст, ки рисолати мазкур ба уҳдаи шарикӣ иҷтимоӣ вогузор аст.

Ба андешаи мо, хусусиятҳои асосии рушди шарикӣ иҷтимоӣ чунин аст:

- роҳандозии сохторҳои шарикӣ иҷтимоӣ;
- муайян намудани салоҳияти сохторҳо;
- пайваста рияи кардани санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ;
- тавозунӣ ва афзалиятнокии принципҳо;
- роҳандозии машварату семинарҳо;
- салоҳиятнокии, масъулияти тартибӣ, бартарафсозии монаҳои идоравӣ ва омилҳои коррупсионӣ;
- мустақилият дар фаъолият ва интихоби ширикият.

СБМ доимо таъкид карда меистад, ки тарҳ ё модели идеалӣ ё мувофиқи шарикӣ иҷтимоӣ мутаносибан мувофиқ ба дилхоҳ кишварҳо то ҳанӯз ба ҷашм намерасад ё умуман вучуд надорад. Бинобар ин, ба инбат гирифтани хусусиятҳои милли яке аз принципҳои асосии роҳандозии низоми шарикӣ иҷтимоӣ дар ҳар як кишвар ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, шарикӣ иҷтимоӣ системаи муносибатҳоро байни кормандон (иттифокҳои касаба), корфармоён ва давлат ифода менамояд. Нақши асосии он ин аст, ки ба даст овардани тавозуни манфиатҳо байни ин тарафҳо барои таъмини суботи иҷтимоӣ бошад.

Ба қатори вазифаҳои асосии шарикӣ иҷтимоӣ дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ дохил мешаванд:

- ✓ Нигоҳ доштани суботи иҷтимоӣ;
- ✓ Ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои коргарон;
- ✓ Таҳияи "қоидаҳои бозӣ";
- ✓ Самаранокии иқтисодӣ;
- ✓ Танзими бозори меҳнат.

Шарикӣ иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои эҷоди механизми муассири танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ, таъмини суботи иҷтимоӣ ва ҳамоҳангии ҷамъиятӣ ва таҳияи пешниҳодҳо барои татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ равона шудааст [4, с. 7].

Ғайр аз ин, шарикӣ иҷтимоӣ барои таъмини суботи иҷтимоӣ ва ҳамоҳангии ҷамъиятӣ дар асоси ба назар гирифтани объективии манфиатҳои ҳамаи қишрҳои ҷомеаи Тоҷикистон, кафолат додани риояи ҳуқуқҳои меҳнатии коргарон ва татбиқи ҳифзи иҷтимоии онҳо ва мусоидат ба ҳалли самараноки баҳсҳо ва низоъҳои меҳнатӣ пешбинӣ шудааст.

Дар доираи ҳадафи шарикӣ иҷтимоӣ, баъзе чӯзҳои, ки ба ноил шудан ба он мусоидат мекунанд, қайд карда шудаанд, ки ба андешаи мо, дар шароити кунунӣ хеле муҳиманд. Ҳадафи асосии «ташаққули механизми танзими муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатиро дар асоси шартномаҳои коллективӣ, ки ба таъмини шуғл ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, бехатарии меҳнат ва саломатӣ, омӯзиши кормандон, афзоиши доимии потенциали меҳнатии ҷомеа ва даромади коргарон ва афзоиши ҳосилнокӣ ва самаранокии меҳнат нигаронида шудаанд, дар бар мегиранд» [7, с. 72-73].

Ҳамин тариқ, дар сатҳи зарурӣ беҳтар кардани шарикӣ иҷтимоӣ дар таҳияи механизмҳои ҳамоҳангсозу ҳамрадиқ ва дар амал татбиқи онҳо ҳадафи асосӣ мебошад.

Шарикӣ иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳалли ҳадафҳои зерин равона шудааст:

1) эҷоди механизми муассири танзими муносибатҳои иҷтимоӣ, меҳнатӣ ва иқтисодии марбут ба он;

2) мусоидат ба суботи иҷтимоӣ ва ҳамоҳангии ҷамъиятӣ дар асоси ба назар гирифтани манфиатҳои ҳамаи қишрҳои ҷомеа;

3) мусоидат ба таъмини кафолатҳои ҳуқуқҳои коргарон дар ҷои кор ва татбиқи ҳифзи иҷтимоии онҳо;

4) мусоидат ба раванди машварат ва гуфтушунид байни тарафҳои шарикӣ иҷтимоӣ дар ҳама сатҳҳо;

5) мусоидат ба ҳалли баҳсҳои меҳнатии коллективӣ;

6) таҳияи пешниҳодҳо барои татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ (моддаи 258 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон) [1].

Дар «...баробари ин принципҳо, риояи принципи адолати иҷтимоӣ низ зарур аст. Ин принцип, аз як тараф, шароитро барои рушди шахсияти инсон ва аз тарафи дигар, робитаи табиӣ байни дараҷаи иштирок дар раванди истеҳсолот ва дараҷаи истеъмолиро муқаррар мекунад» [13, с. 5].

Дар шароити рушди муносибатҳои меҳнатӣ, ҳамкориву ҳамгирӣ, ташаққули бозори меҳнат, тақвияти зеҳни сунъӣ, рушди иқтисоди рақамӣ ва рақобаттавонии иқтисодии меҳнатӣ тақдирҳои шарикӣ иҷтимоӣ хеле зарур мебошад.

Бинобар ин, вазифаи муҳимтарини рушди минбаъдаи низоми шарикӣ иҷтимоӣ ва баланд бардоштани самаранокии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкilotи рушди иҷтимоию иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин замина, барои нигоҳ доштани иқтисодии кадрӣ, сармояи инсонӣ ва захираҳои меҳнатӣ бояд муносибати шарикӣ иҷтимоии сегонаро тақвият бахшид.

Ҳамин тариқ, шарикӣ иҷтимоӣ воситаи муҳим барои ҳамоҳангсозии манфиатҳои давлат, корфармо ва корманд мебошад. Амине, ки рушди ин муносибатҳо ва шарикӣ иҷтимоӣ дар татбиқи барномаву стратегияҳои миллии пешгирӣ ва таъмини зиндагии шоиста беш аз пеш муосидат хоҳад намуд.

АДАБИЁТ:

1. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2016, №7, моддаи 604)
2. Амонова Д.С. Социальная политика и социальная справедливость в Республике Таджикистан (экономические аспекты исследования): Монография.- Душанбе.: Ирфон, 2006. - 208 с.
3. Зарубежный опыт социального партнерства. М.: «Социум», 2000. - 258 с
4. Кабутов М. Занятость населения трудоизбыточного региона в условиях становления рыночной экономики: Монография. Душанбе: Дониш, 1999. - 286 с.
5. К.Г.Кязимов Социальное партнерство. Практическое пособие по созданию корпоративного ресурса знаний юридического лица. Астана, 2009. - 291 с.
6. Кошлаков Г.В. Направления системных углубленных реформ экономики Республики Таджикистан // Экономика Таджикистана: стратегия развития. 2005, №1, С.52-54.
7. Кошонова М.Р. Таджикистан: Бедность и социальная защита населения. Душанбе: Шарки озо, 2002, - 246 с.
8. Михеев В.А. Основы социального партнерства: теория и практика: Учеб. Для вузов. М.: Экзамен, 2001. - 282 с.
9. Мирзоалиев А.А., Нурмахмадов М., Социально-трудовые отношения: вопросы мониторинга, Монография Душанбе, Ирфон, 2005, 106 с, 6,5п.л
10. Мирзоалиев А.А. Идоракунии рушди иқтисодӣ кадрӣ савдои чакана дар шароити рақамикунонӣ: Монография - Душанбе: Матбаи «Бебок», 2025 - 368 с.
11. Мирзоалиев А.А. Идоракунии рушди иқтисодӣ кадрӣ савдои чакана дар шароити ташаккули иқтисоди рақамӣ: назария, методология ва амалия, диссертатсия, барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои иқтисод аз рӯи ихтисоси 08.00.12 – иқтисодиёти меҳнат, Душанбе 2023, -с.44
12. Нурмахмадов М. Н. Рыночная экономика: проблемы организации труда / Душанбе: Дониш, 1991. - 245 с.
13. Оноприенко В.И. Эволюция договорного регулирования социально-трудовых отношений: социальное партнерство. М. Всемирный университет развития науки, образования и общества.2005. - 138 с.
14. Экономика труда: Учебник. Под ред. проф. П.Э. Шлендера и проф. ЮЛ. Кокина. М.: Юристъ, 2003. - 592 с.
15. Экономическая энциклопедия. Науч. ред. совет изд-ва «Экономика»; Институт экономики РАН; Гл. ред. Л.И. Абалкин. - М.: Экономика, 1999. - 1055 с.

УДК 338.46:378 (575.3)

Мирсаидов А.Б, Шукурова М.В.

ТАМОҶОЛОТИ РУШДИ СИСТЕМАВИИ СОҲАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Аннотатсия. Дар мақола тамоҷолати рушди соҳаи таҳсилоти олии касбии Тоҷикистонро дар замони мусир вобаста ба талаботи марҳилаи нави рушди кишвар, ки самти асосии таҳаввули системаи таҳсилоти касбиро ба тайёр намудани мутахассисон мутабиқ ба талабҳои соҳаҳои иқтисодиёт, бозорҳои меҳнати минтақавӣ ва ҷаҳонӣ рағбати шуда истодааст, мавридҳои таққӣ қарор гирифтааст. Муаллифони тасдиқ намуданд, ки системаи таҳсилоти касбии кишвари ба як низомии мураккаби кушода, ки дар худ муносибатҳои робитаҳои муҳталифи зерсистемаҳои

гуногун ба монанади бахшҳои стандартҳо ва барномаҳои давлатии таҳсилот, шумораи хеле зиёди муассисаҳои таҳсилотии шаклҳои гуногун ва маҷмӯи ниҳодҳои идораву танзим, теъдоди зиёди стейкхолдерон ва ғайраҳоро фаро мегирад, табдил ёфтааст. Таъкид мешавад, ки дар истилоҳи “системаи таҳсилот” на танҳо зинаҳои анъанавии таҳсилот (ибтидоӣ, миёна, олии махсус), балки ҳамаи шаклҳо ва барномаҳои дигари таҳсилотӣ, ки берун аз ин зинаҳо амал карда, дар системаи инноватсионии мамлакат мавқеи гиреҳӣ доранд, шомил мешавад. Дар мақола асоснок шудааст, ки системаи таҳсилоти олии касбӣ ба монанди соҳаҳои дигар иқтисодиёти бузург дорад ва пайваста бо сармоягузориҳои давлативу хусусӣ рушд ёфта, дар истеҳсоли маҷмӯи маҳсулоти дохилии мамлакат иштироки ғаъл дорад. Муаллифон дар асоси таҳлили тамоюли рушди муосири системаи таҳсилоти олии касбии мамлакат пешниҳоди тавсияҳоро барои густариши минбаъдаи механизмҳои рушди ин система асоснок намуданд.

Калидвожаҳо: системаи таҳсилот, таҳсилоти олии касбӣ, идоракунии системаи таҳсилоти олии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, иқтисодиёти таҳсилот, маблағгузориҳои давлатии соҳа, талабот ба хизматрасониҳои таҳсилотӣ, иқтидори инсонӣ, бозори меҳнат, сармоягузорӣ.

Мирсаидов А.Б., Шукурова М.В.

ТЕНДЕНЦИИ СИСТЕМНОГО РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции развития сферы высшего профессионального образования Таджикистана в современную эпоху в связи с требованиями нового этапа развития страны, где основное направление развития системы профессионального образования направлено на подготовку специалистов в соответствии с потребностями отраслей экономики, региональных и глобальных рынков труда. Авторы подтвердили, что система профессионального образования страны стала сложной открытой системой, включающей различные взаимосвязи и соединения различных подсистем, таких как сектор государственных образовательных стандартов и программ, большое количество учебных заведений различных форм и совокупность управленческо-регулирующих органов, стейкхолдеров и т. д. Подчеркивается, что термин «система образования» включает не только традиционные уровни образования (начальное, среднее, высшее и специализированное), но и все другие формы и программы образования, функционирующие вне этих уровней и играющие ключевую роль в инновационной системе страны. В статье обосновывается, что система высшего профессионального образования, как и другие сектора экономики, имеет большую экономику, постоянно развивается за счет государственных и частных инвестиций и активно участвует в производстве валового внутреннего продукта страны. На основе анализа современных тенденций развития системы высшего профессионального образования страны авторы обосновали предложения и рекомендации по дальнейшему расширению механизмов развития этой системы.

Ключевые слова: система образования, высшее профессиональное образование, управление системой высшего образования, учреждения высшего профессионального образования, экономика образования, государственное финансирование сферы образования, спрос на образовательные услуги, человеческий капитал, рынок труда, инвестиции.

Mirsaidov A.B., Shukurova M.V.

TRENDS OF SYSTEMATIC DEVELOPMENT OF THE HIGHER VOCATIONAL EDUCATION SECTOR OF TAJIKISTAN IN THE MODERN TIMES

Annotation. The article examines the trends in the development of the higher vocational education sector of Tajikistan in the modern time in connection with the requirements of the new stage of the country's development, where the main direction of the development of the vocational education system is aimed at training specialists in accordance with the demands of the economic sectors, regional and global labor markets. The authors confirmed that the country's vocational education system has

become a complex open system, which includes various relationships and connections of various subsystems, such as sections of state educational standards and programs, a large number of educational institutions of various forms and a set of management and regulatory bodies, a large number of stakeholders, etc. It is emphasized that the term "education system" includes not only the traditional levels of education (primary, secondary, higher and specialized), but also all other forms and programs of education that operate outside these levels and play a key role in the country's innovation system. The article substantiates that the higher vocational education system, like other sectors of the economy, has a large economy and is constantly developing with public and private investments and actively participates in the production of the country's gross domestic product. Based on the analysis of the current development trends of the country's higher professional education system, the authors substantiated proposals and recommendations for the further expansion of mechanisms for the development of this system.

Keywords: education system, higher professional education, management of the higher education system, higher professional education institutions, economics of education, state financing of the sector, demand for educational services, human potential, labor market, investments.

Дар замони муосир рушди низоми иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа аз захира ва ё иқтисодии инсонии онҳо вобаста мебошад. Захираи инсонӣ самт ва ҳаракатнокии инкишофи кишвар ва сатҳи рақобатпазирии иқтисодии онро дар арсаи ҷаҳонӣ муайян менамояд. Баланд бардоштани сатҳи сифати сармояи инсонӣ бо рушди соҳаи таҳсилот, пеш аз ҳама бо системаи таҳсилоти касбӣ алоқамандии зиҷ дорад. Аз ин сабаб дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то солҳои 2030 қайд карда шудааст: "...Зарурати ташаккули салоҳиятҳои устувор ва навоариҳо шартҳои муҳими таъмини пешрафти воқеӣ ва дарозмӯҳлат шуда истодааст. Ҳамзамон, суҳан на танҳо дар бораи баланд бардоштани дастрасӣ ба маълумот ва навоариҳо, балки дар бораи сифати таҳсилот ва натиҷанокии илм меавад" [2, с. 52].

Бо дарназардошти ин, дар марҳилаи нави рушди кишвар, самти асосии таҳаввули низоми таҳсилоти касбӣ ба омода кардани мутахассисон мутабиқ ба талаботи истеҳсолот, бозорҳои меҳнати минтақавӣ ва соҳавӣ, инчунин қонеъ кардани эҳтиёҷоти иқтисодиёт ба кадрҳои баландиқтисос равона карда шудааст. Иқтисодиёти фардо - ин иқтисодиёти инноватсионӣ дониш, коркарду татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва технологияҳои илмталаб мебошад. Ташаккули бозори меҳнати таҳассуснок ва зеҳнӣ яке аз шартҳои асосии рушди иқтисодиёти муосир, роҳҳои рушди инноватсионии он мебошад. Аз ин сабаб дар марҳилаи муосири инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодии захираҳои инсонӣ, сармояи инсонӣ ҳамчун "...захираи асосии соҳаи технологияҳои баланд, барандаи донишҳо баромад мекунад, ки бидуни онҳо маблағгузорӣ ба тадқиқотҳои илмӣ ва тайёр намудани маводҳои таълимӣ бефоида мебошанд" [9, с. 34].

Дар сатҳи муассиса, сармояи инсонӣ ҳамчун манбаи асосии самаранокии кори ҷаъолияти соҳибкорӣ баромад мекунад, барои он ки бо дигар муассисаҳои дорои шумораи муайяни коргарони соҳибтаҳассус ва бозори молу хизматҳо рақобат пайдо намояд, ба ҳавсмандкунии меҳнати ихтисосманд ва ғайи гардонидани сохтори иқтисодии кадрӣ худ ҷуръат менамояд.

Айни замон эътироф мешавад, ки дар асри ҳозира дар соҳаи рушди тамаддуни инсонӣ тағйироти ҷиддӣ рух медиҳанд. Аз ҷумла, метавон якҷанд равишҳои муҳимро зикр кард:

- афзоиши босуръати нақши дониш ҳамчун захираи иқтисодӣ;
- ворид шудан ба сатҳи нави технологияҳо, ки қобилият доранд табиати биологӣ иҷтимоӣ инсонро тағйир диҳанд;
- институтсионалӣ гардонидани фазои иттилоотӣ, ки дастрасии озоди ҳар фардро ба миқдори васеи иттилоот ва донишҳо таъмин мекунад;
- ҷаҳонишавии иқтисодиёти ҷаҳонӣ, ки барои рушди устувори иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ имконият фароҳам меорад, вале ҳамзамон зиддиятҳои манфиатҳои миллиро низ ба вуҷуд меорад [5, с. 115].

Дониш дар замони муосир ба як захираи муҳим ва асосии рушди иқтисодӣ табдил ёфтааст. Пешрафти иқтисод на танҳо аз техника ва захираҳои моддӣ, балки бештар аз он вобаста аст, ки одамон то чӣ андоза метавонанд донишҳои навро омӯзанд ва онҳоро дар амал, яъне дар қору зиндагии воқеӣ истифода баранд. Яъне, қудрати инсон дар гирифтани дониш ва дуруст истифода бурдани он калиди пешрафт шудааст. Бештари олимони оид ба гузариш ба иқтисодиёти нав, иқтисодиёте, ки дар асоси донишҳо асоснок карда шудааст, фикру ақидаҳои худро пешниҳод намуда, дар бораи инқилоби нави иқтисодӣ сухан мекунанд.

Дар замони муосир дониш аҳамияти хеле зиёд пайдо кардааст ва ҳамин аҳамият боиси пайдо шудани мафҳумҳои нав, аз қабили “ҷомеаи иттилоотӣ”, “иқтисоди дониш”, “сармояи зеҳнӣ” ва дигарҳо шудааст. Аз ин рӯ, дар байни ҳамаи соҳаҳои рушди миллий, бояд ба соҳаи маориф - яъне таҳсилот ва илм -афзалият дода шавад, зеро он асоси ҳамаи дигар пешрафтҳо ба ҳисоб меравад. Бинобар он дар ҷумҳурии тамоюли устувори маблағгузорию бучетии соҳаи маорифу илм мушоҳида мешавад.

Чуноне, ки маълумоти ҷадвали 1 нишон медиҳад дар давраи солҳои 2017-2024 ҳаҷми маблағгузорию давлатӣ ба соҳаи маориф аз 3572,0 то 8740,7 млн сомонӣ ва ё беш аз 2,4 маротиба афзудааст. Афзоиши мутлақӣ он дар ин давра ба 5168,7 млн. сомонӣ баробар мебошад. Ҳиссаи маблағгузорию бучетӣ дар ҳаҷми умумии хароҷоти бучети давлатӣ дар ин давра аз 16 то 19,06 фоиз ва ё 3,06 банди фоиз афзудааст. Яъне ба ҳар як фоизи афзоиши хароҷоти бучет сатҳи хароҷот ба соҳаи маориф ба 1,17 фоиз афзудааст, ки тамоюлоти баланди маблағгузорию давлатиро ба соҳаи маориф, яъне аввалияти ин соҳаро дар сиёсати иҷтимоиву иқтисодии давлат тасдиқ менамояд.

Ҷадвали 1. Динамикаи маблағгузорию давлатии соҳаи маориф ва илм, млн. сомонӣ

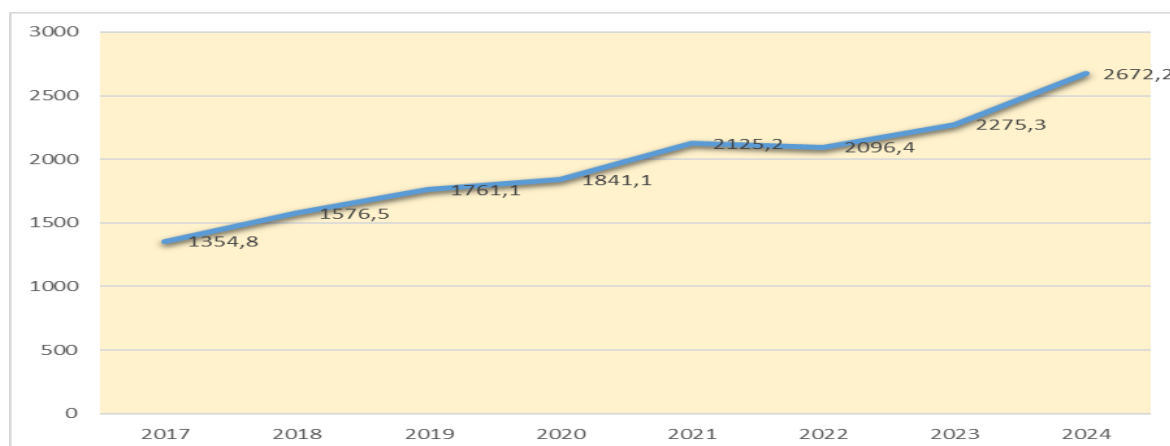
Нишондиҳандаҳо	2017		2024		С. 2024 нисбат ба с. 2010	
	Млн. сомонӣ	Дар %	Млн. сомонӣ	Дар %	Млн. сомонӣ	Дар %, бф
Хароҷот- ҳамагӣ, млн. сомонӣ	22264,2	100,0	45836,0	100,0	23571,8	-
аз он ҷумла:						
ба соҳаҳои маориф	3572,0	16,0	8740,7	19,06	5168,7	3,06 бф
Ба соҳаи илм	60,6	0,27	156,5	0,34	95,9	0,07 бф

Ҳисоб карда шуд аз рӯи: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019, с.440-441; Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, С. с 68-69, 409

Соҳаи илм, фаъолияти илмиву татқиқотӣ ҷавҳари рушди соҳаи маорифро ташкил медиҳад. Бинобар он дар давраи солҳои 2017 -2024 маблағгузорию давлатӣ ба соҳаи илм аз 60,6 то 156,5 млн сомонӣ ва ё қариб 2,6 маротиба афзудааст, ҳиссаи он дар хароҷоти умумии бучети давлатӣ аз 0,27 то 0,34 фоиз низ афзудааст.

Дар айни замон, аҳолии мамлакат, хонаводаҳо муҳимияти сармоягузорию фарзандони худро барои гирифтани таҳсилот низ дарк намуданд. Бинобар он афзоиши ҳаҷми талаботи аҳоли ба хизматрасониҳои пулакии таҳсилотӣ дар давраи солҳои 2017-2024 тамоюли устувор гирифтааст.

Дар ин давра ҳаҷми маблағгузорию хизматрасониҳои пулакии маориф аз 1354,8 то 2672,2 млн. сомонӣ ва ё беш аз 1,9 маротиба афзудааст. (расми 1)

Расми 1. Динамикаи талаботи аҳоли ба хизматрасониҳои пулакии таҳсилотӣ
(Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025, с.365)

Ҳамаи ин далелҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки таҳсилот (маориф) яке аз омилҳои муҳимтарини пешрафти ҷомеа ва рушди инсон мебошад ва нақши калидӣ дорад. Аз ин гуфтаҳо хулоса бароварда мешавад, ки соҳаи таҳсилоти касбӣ бояд ба “муҳити масъулиятнок” табдил дода шавад ва он мувофиқ ба ҷаҳонбинии асри 21, вобаста ба мантиқи фарзияи ҷаҳони худташаккулёбанда сохта шавад [4, с. 33]. Фаҳмидани механизми худташаккилӣ яке аз кашфиётҳои муҳими садсолаи гузашта мебошад. Дар натиҷа исбот карда шуд, ки қонуни физика оид ба афзоиши энтропия барои системаҳои сарбаста мувофиқат мекунад. Барои системаҳои кушода бошад, онҳо дорои имкониятҳои инкишоф ба самти таъсис додани сохторҳои бештар мураккаб мебошанд [10, с. 384].

Маҳз кушодагӣ (система кушода номида мешавад, агар дар он мубодилаи нерӯ, модда ва иттилоотро бо муҳити атроф сураът гирад) бо якҷоягӣ ва ғаёлноки (мутақобилаи сохтор) ва ғайрихаттӣ будан, системаро ба самти ҳосил намудани шакл ва сохтори нав водор менамояд. Аҳмияти асосиро дар табиат на тартиб, на устуворӣ ва мувозинатӣ, балки ноустуворӣ ва номувозинатӣ мебозад.

Системаи таҳсилоти кишвари мо акнун як низоми мураккаби кушода мебошад, ки аз се қисми асосӣ иборат аст:

1. Стандартҳо ва барномаҳои давлатии таҳсилот, ки муайян мекунанд, чӣ гуна ва бо кадом мазмун бояд таълим дода шавад;
2. Муассисаҳои таҳсилотӣ, яъне мактабҳо, донишгоҳҳо ва дигар ташкилотҳои таълимӣ;
3. Шӯъбаҳои идоракунӣ, ки назорат мекунанд ва корро ташкил медиҳанд.

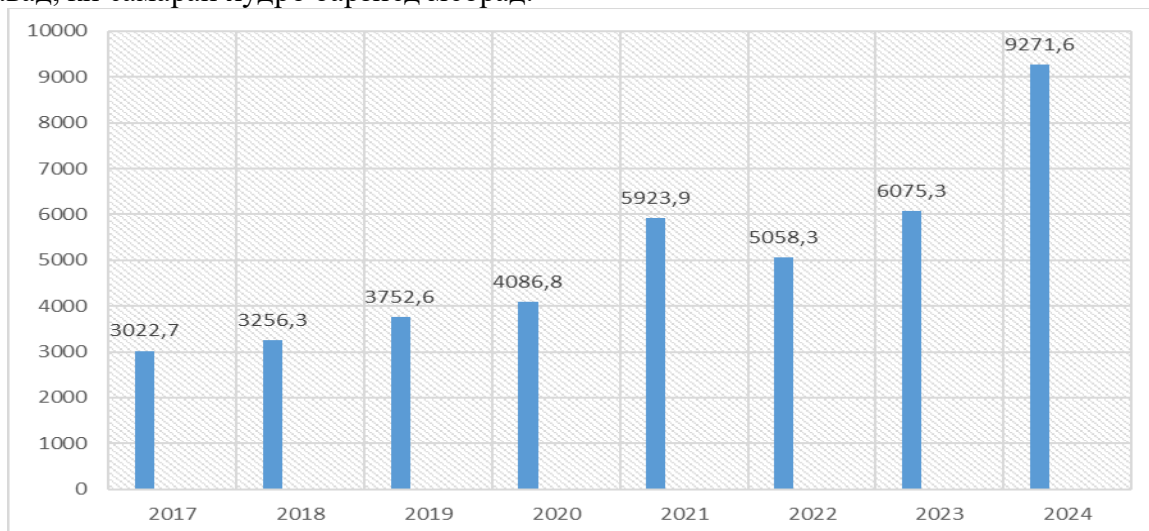
Барои он ки моҳияти ин системаро дуруст дарк кунем, бояд ба он аз нуқтаи назари системавӣ (яъне методологияи таҳлили системавӣ) нигарем. Бо маънои классикӣ, таҳсилот (аз ҷумла таҳсилоти касбӣ) худ як система аст. Аммо танҳо гуногуншаклии муассисаҳои таҳсилотӣ (яъне он ки муассисаҳо сатҳ ва самтҳои гуногун доранд, масалан, мактаб, коллеҷ, донишгоҳ ва ғ.) ҳанӯз маънои онро надорад, ки онҳо воқеан як системаи воқеӣ ва хуб ҷамоҳангшуда ташкил медиҳанд. Яъне барои системавӣ будан, танҳо гуногун будани муассисаҳо кофӣ нест — бояд онҳо якҷоя, мувофиқ ва ҷамоҳанг амал кунанд.

Ҳанӯз зиёда аз сӣ сол пеш, олими амрикоӣ Г. Кумбс қайд карда буд, ки таҳти истилоҳи “системаи таҳсилот” бояд на танҳо зинаҳои анъанавии таҳсилот — ибтидоӣ, миёна, олӣ ва махсус — дар назар дошта шаванд, балки ҳамаи шаклҳо ва барномаҳои дигари таълимӣ, ки берун аз ин зинаҳо амал мекунанд ва аксар вақт аз мадди назар дур мемонанд, низ дар бар гирифта шаванд. Масалан, курсҳои омӯзишии калонсолон, барномаҳои саводомӯзӣ, тайёрӣ ба фаъолияти меҳнатӣ ва дигар намудҳои таълим.

Ҳамаи ин шаклҳои гуногуни фаъолияти таълимӣ, новобаста аз он ки аз ҷониби кӣ маблағгузорӣ ё ташкил карда мешаванд, якҷоя кӯшишҳои умумии давлатро дар соҳаи маориф ифода мекунанд. Маънии асосии системаи таҳсилот дар он аст, ки он монанди соҳаҳои дигари истеҳсолӣ фаъолият мекунанд: барои ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ — яъне маҳсулот ва

хизматрасониҳои таълимӣ — харочот ва сармоягузорӣ талаб мекунад. Бояд зикр намуд, ки соҳаи маориф ба мисли дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ дар истехсоли маҷмӯи умумии арзиши иловашуда ва ё маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ иштироки фаъол дорад.

Чуноне, ки маълумоти расми 2. нишон медиҳад, саҳми соҳаи маориф дар истехсои ММД дар давраи солҳои 2017-2024 аз 3022,7 то 9271,6 млн. сомони ва ё беш аз 3 маротиба афзудааст. Ҳиссаи ин соҳа дар истехсоли ММД дар ин давраи таҳлилӣ аз 4,6 то 6,04 фоиз ва ё 1,4 банди фоиз афзудааст. Хамин тариқ, хароҷоти давлатӣ ба соҳа чун сармоягузорӣ ба соҳа маҳсуб мешавад, ки самараи худро барзиёд меорад.

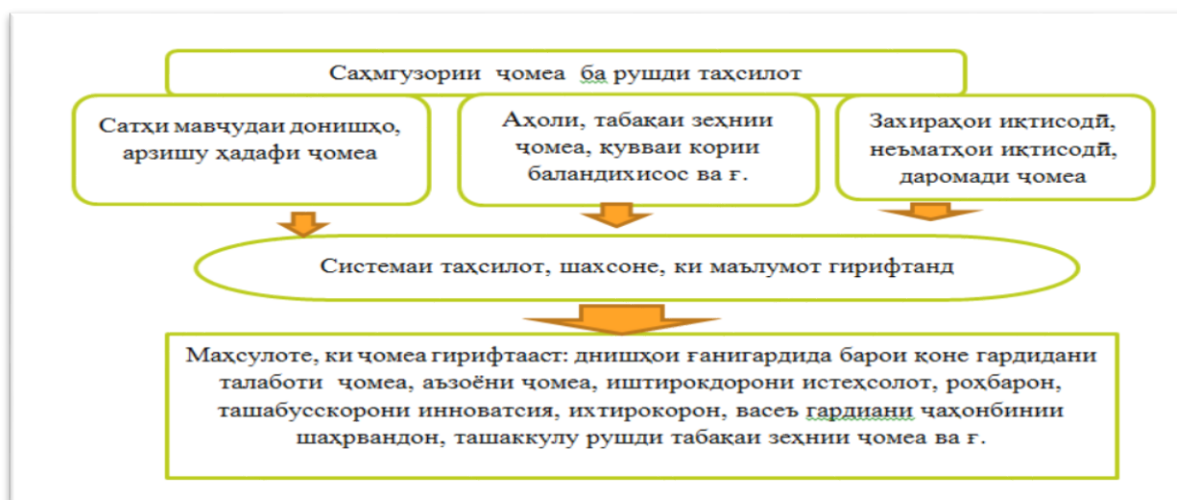

Расми 2. Динамики иштироки соҳаи маориф дар истехсоли ММД, млн. сомони.
(Сарчашма: Омори солони Чумхурии Тоҷикистон, 2025, с. 216, 220)

Сармоягузорӣ ва ё хароҷотро бояд бо назардошти манфиат ва робитаҳои берунии низоми таҳсилот бо ҷомеа арзёбӣ кард. Ин ба мо кӯмак мекунад, то маҳдудиятҳои мавҷудаи низомро муайян кунем ва самаранокии онро баланд бардорем.

Азбаски ҳамаи ҷузъҳои ин низом — равандҳо, натиҷаҳо ва захираҳо — бо ҳам алоқаманданд ва як воҳиди ягонаи муттасилро ташкил медиҳанд, пас барои беҳтар кардани фаъолияти он, бояд ба сохтор ва робитаҳои байни ҳамаи ин унсурҳо ҳамчун як системаи ягона нигоҳ кард.

Дар расми 3 сохтори маблағгузорию системаи таҳсилот нишон дода шудааст — яъне аз кучо ва ҷӣ гуна ҷомеа ба таълим сармоя мегузорад. Ҳамзамон дар ҳамин расм он чизҳое ҳам нишон дода шудаанд, ки ҳамчун натиҷаи кори (меҳнати) система ба ҷомеа бармегарданд, масалан мутахассисони омӯзонидашуда, дониш ва дигар маҳсулоти таълимӣ.

Расми 3. Ҳамкории байни системаи маориф ва ҷомеа [8, с. 20].

Ин натиҷаҳо ба ҳуди ҷомеа таъсир мерасонанд — онҳо метавонанд сатҳи зиндагиро беҳтар кунанд, иқтисодно рушд диҳанд ва ғайра.

Масъала оид ба мафҳуми «системаи таҳсилотро»-ро ҷаъмбаст намуда, ҳолатҳои зеринро қайд кардан ба маврид аст.

Аввалан, таҳсилот ва ё таълим як системаи мураккаб аст ва вобаста ба он ки мо чиро таҳқиқ мекунем — мумкин аст ба ҷанбаҳои гуногуни он диққат диҳем. Масалан, метавон системаи як муассисаи таълимӣ, системаи усулҳои таълим, системаи донишҳо ё арзишҳои таълимиро мавриди омӯзиш қарор дод.

Дуюм, системаи таҳсилот дар ҷамъият нақши мустақил ва муҳим дорад. Ҳатто вақте ки дар ҷомеа бухрон ё дигаргуниҳо рух медиҳанд, он бояд на танҳо ба талаботи имрӯза ҷавоб диҳад, балки ба ниёзҳои оянда низ омода бошад. Аммо, дар чунин равандҳо метавонад миёни ҳуди система ва ҷамъият, ё дар дохили ҳуди система ихтилоф ва зиддиятҳо ба вучуд оянд.

Сеюм, системаи имрӯзаи таҳсилоти олии касбӣ (мисли тамоми низоми маориф) дорои сохтори муайяни дохилӣ ва зина ба зина мебошад. Ин имконият медиҳад, ки ба ниёзҳои гуногуни ҷомеа ва шахсони алоҳида ҷавоб дода шавад — масалан, дар сатҳҳои гуногуни омӯзиши касбӣ ва умумӣ, омода кардани мутахассисон, муттасилии барномаҳои таълимӣ ва ғайра. Ин ҳама мутобиқ ба стандартҳои таълимии ҷомеаи муосири саноатӣ амалӣ мегардад.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки лозим аст хусусиятҳои асосии системаи таҳсилот аниқ қарда шаванд. Зеро, тавре ки олими рус Б.С. Гершунский гуфтааст, “...ҳар як система (аз ҷумла системаи таҳсилот) дорои хусусиятҳои умумие мебошад, ки новобаста аз сатҳ ва самти он, сохтори дохилии онро муайян ва тавсиф мекунад” [6, с. 608]. Яъне, гарчанде муассисаҳои таълимӣ гуногун бошанд (масалан, мактаб, донишгоҳ, коллеҷ ва ғайра), онҳо дар асл хусусиятҳои умумӣ доранд, ки онҳоро як система мегардонанд. Ба гуруҳи чунин сифатҳо тааллуқ доранд: ивазшавандагӣ, ҳаракатнокӣ, вариантнокӣ, мутобиқшавӣ, устуворӣ, муттасилий ва ягонагии он. Метавонем тасдиқ намоем, ки баъзе сифатҳои дигар ба ҳама гуна системаҳои таҳсилотӣ, хос мебошанд».

Фаҳмиши имрӯзаи системаи таҳсилот нишон медиҳад, ки он танҳо маҷмӯаи қисмҳои ҷудогона нест, ки ба таври механикӣ бо ҳам пайваست шудаанд. Муҳимтар аз ҳама он аст, ки тамоми қисмҳои система (зерсистемаҳо ва равандҳои таълим) чӣ тавр бо ҳам ҳамкорӣ мекунанд ва як воҳиди ягона ташкил медиҳанд.

Ғайр аз ин, система бояд сохтори муайян ва ҳадафҳои дақиқ дошта бошад, ки ба онҳо меқӯшад бирасад. Ин се омил — ҳамгирӣ, сохтор ва ҳадаф — махсусан барои системаи таҳсилоти касбии олии муҳим мебошанд.

Бо ин васила, мо метавонем ин системаро аз нигоҳи таҳлили системавӣ баррасӣ намоем. Чуноне, ки дар боло ишора намудем, яке аз хусусиятҳои муҳимтарини чунин система ин кушодагӣ мебошад. Ин маънои онро дорад, ки система ҳамеша бо муҳити беруна иртибот дорад, тағйир меёбад ва мураккабтар мешавад, инкишоф меёбад ва гуногунранг мешавад.

Дуюм, системаи таҳсилоти олии касбӣ қомилан дақиқ ва яқсон нест. Натиҷаҳои он ҳар вақте ки арзёбӣ мешавад, метавонанд фарқ кунанд, зеро система хеле мураккаб аст ва таъсиргузориҳои гуногун дорад.

Сеюм, ин система метавонад худро идора кунад ва рушд ёбад — яъне метавонад ба худ назар андозад, камбудиро ва нерӯмандии худро фаҳмад, микдор ва сифати худро беҳтар кунад ва ба тағйироти доимӣ мутобиқ шавад. Он бо ҳама тағйиротҳои дохилӣ ва берунӣ (масалан, ислоҳот дар сиёсати иқтисодӣ, тағйироти иҷтимоӣ ё фарҳангӣ) алоқаманд аст. Ғайр аз он, на танҳо ба ин тағйиротҳо мутобиқ мешавад, балки метавонад таъсири худро ба онҳо низ расонад.

Ғайр аз ин, мо якчанд аломатҳои муҳимро, ки барои фарқ кардани системаи таҳсилоти олии касбӣ хосанд, ҷудо мекунем. Барои ин, мо асосан ба дараҷаи мураккабӣ, роҳҳои ташкил ва идораи он назар мекунем. Мо мефаҳмем, ки соҳаи таҳсилоти олии ҳамчун як системаи калон (макросистема) бояд баррасӣ шавад. Ин системаи калон дорои сохтор ва зерсохторҳои гуногун аст, ки метавонанд намоён ё камтаъсир бошанд. Ба ин система ҳамаи хосиятҳои як "системаи калон" — мисли мақсаднокӣ, қобилияти идоракунии, алоқаи бисёрзинавӣ (яъне бо сатҳҳои

гуногун робита доштан), доштани меъёрҳои мухталиф ва устувории нисбӣ – ҳос аст. Яъне, ин системаи таҳсилоти олий на танҳо мураккаб, балки як системаи ҳамоҳанг ва бо мақсад аст, ки бояд хуб идора шавад.

Системаи таҳсилоти олий бо роҳи ташаккулёбӣ ба гурӯҳи системаҳои табиӣ мансуб аст, яъне он дар натиҷаи равандҳои табиӣ ба вуҷуд омадааст. Ин система метавонад ба ҷузъҳои иҷтимоӣ, иҷтимоӣ-техникӣ ва ташкилӣ-иқтисодӣ тақсим карда шавад:

Системаи таҳсилоти олий — системаи табиӣ мебошад: таҳсилоти олий сунъӣ ба вуҷуд намеояд ва рушд намеёбад, балки ҳамчун қисми равандҳои мураккаби иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии ҷомеа ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, воқеан метавон онро системаи табиӣ номид, ки таҳти таъсири омилҳои гуногун ташаккул меёбад [7, с. 220].

Ҷузъҳои системаи таҳсилот: тақсим кардани система ба ҷузъҳои иҷтимоӣ, иҷтимоӣ-техникӣ ва ташкилӣ-иқтисодӣ кӯмак мекунад, ки фаҳмиши беҳтари фаъолияти он ба даст оварда шавад. Таҳсилот танҳо омӯзиш ва таълим нест (ҷузъи иҷтимоӣ), балки истифодаи технологияҳо ва инфрасохтор (ҷузъи иҷтимоӣ-техникӣ) ва ҳамчунин идоракунии захираҳо ва молия (ҷузъи ташкилӣ-иқтисодӣ) мебошад.

Идоракунии ҳамчун раванди мувофиқа: муассисаҳои таҳсилотӣ коллективи одамон мебошанд (муаллимон, донишҷӯён, маъмурият). Идора кардани онҳо талаботи мувофиқа, нақшакашӣ ва мубодилаи иттилоотро дорад.

Муносибати системавӣ маънои онро дорад, ки мо як ташкилотро на ҳамчун як чизе, ки танҳо як қисми ягона аст, балки ҳамчун як система мебинем, ки аз қисмҳои гуногун иборат аст ва ҳар як қисм мақсад ва вазифаҳои хоси худро дорад. Дар амал, муносибати системавӣ ин аст, ки мо ҳама чизро бо назари умумӣ ва васеъ мебинем — яъне ҳама омилҳо, ки ба қори таҷҳизот, фаъолияти организм ё равандҳои иҷтимоӣ таъсир мерасонанд, ба назар гирифта мешаванд. Ин усул ё методест, ки бо он қорҳоро бо назари системавӣ ташкил ва таҳлил мекунем, то ҳамаи ҷузъҳо ва таъсиррасонандагон дар раванди таҳқиқ ба хубӣ фаҳмида шаванд.

Системаи таҳсилоти олий як қисми муҳими ҷомеа ба ҳисоб меравад. Вазифаи асосии он — ба насли нав дониш, малака, одобу рафтор ва анъанаҳои фарҳангиро омӯзондан ва интиқол додан аст. Вале муносибати ҷомеа бо таҳсилоти олий ҳамеша содда набудааст. Сабаби асосии ин — маблағгузорӣ мебошад: яъне чӣ қадар давлат омода аст ба ин соҳа сармоягузорӣ кунад. Агар маблағҳое, ки ба соҳаи таҳсилоти олий ҷудо мешаванд, ҳамчун сармоягузорӣ ба захираҳои инсонӣ — яке аз арзишмандтарин сарватҳои миллий — ҳисобида шаванд, пас чунин ҳароҷотро бояд афзоиш дод.

Аммо агар таҳсилотро ҳамчун ҳароҷоти бефоида ва ғайри истехсолӣ бинанд, пас маблағгузорию онро метавон қоҳиш дод. Қарор дар бораи ин масъала ба сиёсати давлатӣ вобаста аст — яъне ба он, ки роҳбарият вазъиятро дар кишвар чӣ гуна дарк мекунад ва то қучо масъулиятро эҳсос менамояд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи таҳсилоти олий яке аз самтҳои афзалиятнок дар низоми илм ва инноватсия мебошад. Зеро, чунон ки дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр гардида буд: “...Бояд гуфт, ки дар зинаи таҳсилоти олий масъалаҳои сатҳу сифати таълим, дараҷаи касбии омӯзгорон ва истифодаи технологияҳои муосир аз ҷониби онҳо, қорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар раванди таълим, таҳкими заминаи моддиву техникӣ, ҳамқорҳои байналмилалӣ, табодули илмии омӯзгорону донишҷӯён, қорҳои илмиву таҳқиқотӣ ва тадбирҳои тарбиявӣ ҳанӯз ба тақвият ниёз доранд” [1, с. 4].

Системаи таҳсилоти олий зери таъсири омилҳои беруна қарор дорад (масалан, талаботи бозор, тағйироти иқтисодӣ, сиёсати давлатӣ ва ғайра). Ин таъсирот ба натиҷаи фаъолияти он — яъне ба сатҳи тайёрии мутахассисони баландихтисос ва қобили рақобат — таъсир мерасонанд. Тағйироте, ки дар соҳаи истехсолот ба вуҷуд меоянд (масалан, навсозии технологияҳо, талаботи нав ба касбҳо) ба сохтор ва мазмуни таҳсилот таъсир мегузоранд. Дар натиҷа, низоми таҳсилот маҷбур мешавад, ки ба ин тағйирот мутобиқ гардад: барномаҳои таълимиро нав кунад, самтҳои нав пешниҳод намояд ва суръати воқуниш ба талаботро бештар кунад.

Системаи таҳсилоти олий метавонад ба фишори беруна ё ба талаботҳои аз тарафи давлату ҷомеа муайяншуда ду ҳел вокуниш нишон диҳад: фаёлона ё ғайрифайлона.

- Вокуниши ғайрифайлол – ин ҳолатест, ки система танҳо ба муҳит мутобик мешавад, яъне бе ташаббус ва бидуни рушди фаёл. Агар чунин муносибат ҳукмрон бошад, маъноӣ онро дорад, ки барои рушди ояндаи система ягон барномаи равшан вучуд надорад, ё роҳбарияти соҳа аз иҷрои нақши иҷтимоӣ таҳсилот худдорӣ мекунад (ба таври худшинос ва мақсаднок).

Таассури фаёл маъноӣ онро дорад, ки системаи таҳсилоти олий танҳо интизор намешавад, ки чӣ мешавад, балки ҳудаш фаёлона амал мекунад:

- ба ҳалли масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ машғул мешавад,
- бо раванҳои манфӣ мубориза мебарад,
- аз тарафи дигар, ҷараёнҳои мусбатро дастгирӣ мекунад.

Яъне, система худ ташаббус нишон медиҳад ва бо як барномаи рӯшан ва мақсаднок амал мекунад. Вақте ки таҳсилоти олий дар ҳолати фаёли рушд қарор дорад, он: идеяҳои нав эҷод мекунад, технологияҳои нав таҳия мекунад, фарҳанги пешрафтаро ба ҷомеа пешниҳод мекунад, ва дар маҷмӯъ, як муҳаррики пешрафти илмӣ ва иҷтимоӣ мешавад. Аммо ин ҳама дар шароите рух медиҳад, ки таҳсилоти олий зерӣ фишори зиёд қарор дорад аз як тараф, талаботи нав аз ҷомеа ва иқтисодӣ (масалан, талаботи истеъмолкунандагон), аз тарафи дигар, тағйирёбии муносибат бо сохторҳои байналмилалӣ ва иҷтимоӣ ва инчунин тағйир ёфтани нақши ҳудӣ таҳсилот дар ҷомеа.

Тағйиротҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, ки дар ҷомеа ба амал меоянд, ба системаи таҳсилоти олий таъсир мерасонанд ва аз он ду намуд вокуниш (аксуамал) талаб мекунанд:

1. Мутобикшавӣ (аксуамали мутобиккунанда): система бояд ба муҳити тағйирёбанда мутобик шавад. Яъне, бо роҳҳои гуногун хизмати таълимӣ такмил ёбад ва ниёзҳои навро қонеъ кунад, то ки ҳадафҳои маориф амалӣ гарданд.
2. Фаёлият ва таъсиргузори (аксуамали фаёл): таҳсилоти олий бояд на фақат мутобик шавад, балки ҳудаш фаёлона ба муҳити атроф таъсир расонад:
 - муҳити мусоидро барои рушди худ эҷод кунад,
 - ба раванҳои манфии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ муқовимат намояд,
 - ва барои таъмини рушди устувор, ташаббус нишон диҳад.

Ин тезис нишон медиҳад, ки системаи таҳсилоти олий бояд на танҳо вобаста ба шароити тағйирёбанда амал кунад, балки ҳудаш ҳамчун як қувваи фаёл барои ташаккули ҷомеаи пешрафта баромад кунад. Яъне, он бояд ҳам мутобик шавад, ҳам тағйир диҳад.

Зиддиятҳо ва фишорҳои номувофиқе, ки ба системаи таҳсилоти олий расонида мешаванд, боиси пайдоиши мушкилот дар қорӣ он мегарданд. Аз нуқтаи назари фаҳмиши системавӣ, чунин мушкилот, пеш аз ҳама, натиҷаи номутобик будани ҳудӣ система ба муҳити атроф мебошанд, яъне система наметавонад шароити заруриро барои фаёлияти самаранок ва татбиқи вазифаҳои худ фароҳам оварад.

Муассисаҳои таҳсилоти олий (ба монанди донишгоҳ, академия ва донишқада) — асоси низоми таҳсилоти олии касбӣ мебошанд. Вақтҳои охир таркиби ташкилоти онҳо, усулҳои идоракунӣ, таъмини захираҳо ва механизмҳои ҳамкорӣ бо дигарон (монанди шарикон, рақибон, кордихандагон, мақомоти давлатӣ ва дигар институтҳои иҷтимоӣ) ба таври ҷиддӣ тағйир ёфтаанд.

Аз ҳамин сабаб, имрӯз мо дигар наметавонем ба муассисаи таҳсилоти олий танҳо ҳамчун як мактаби таълимӣ нигоҳ кунем. Баръакс, чунин муассисаҳо бояд ҳамчун як зерсистемаи мураккаб ва ҷандҷониба дар назар гирифта шаванд, ки дар шабакаи муносибатҳои гуногун бо дигар қисматҳои ҷомеа қарор доранд. Яъне, онҳо на танҳо таълим медиҳанд, балки бо муҳити иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҳамкорӣ фаёл доранд ва аз он таъсир ҳам мегиранд.

Моҳияти иҷтимоӣ иқтисодӣ низоми таълимӣ дар ҷомеаи иттилоотӣ (яъне ҷомеае, ки дониш ва иттилоот дар он нақши калидӣ доранд) дар он зоҳир мешавад, ки фаёлияти таълимӣ тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаи муосирро дар бар мегирад – яъне таълим танҳо ба мактаб ё донишгоҳ маҳдуд намешавад, балки бо ҳама гуна фаёлияти инсонӣ ва соҳаҳои гуногуни

иктисодӣ робитаи зич дорад. Аз ҳамин сабаб, муайян кардан хеле мушкил аст, ки таъсири маҷмӯи таълим дар кадом ҷой ва чӣ гуна сурат мегирад, зеро он ҳамаҷониба ва паҳншуда аст.

Агар мо ин вазро бо ҷомеаи индустриалӣ (саноатӣ) муқоиса кунем, ки дар он афзоиши сарват асосан ба истеҳсоли молҳо вобаста буд, пас дар ҷомеаи иттилоотӣ пасосаноатӣ, ки дар он хизматрасониҳо ва дониш мавқеи асосӣ доранд, равандҳои таъсиррасон (масалан, истеҳсоли ғайримоддӣ, монанди маълумот, дониш, технологияҳо) то ҳол чандон амиқ омӯхта нашудаанд. Имрӯз таълим ба як пояи асосии рушди иқтисод ва ҷомеа табдил ёфтааст, аммо чен кардан ё аниқ муайян кардани нақши он душвор боқӣ мондааст, махсусан дар шароити нави иттилоотӣ.

Ҳамин тариқ, дониш — натиҷаи асосии фаъолияти умумии таълимӣ мебошад. Аз ин рӯ, соҳаи маориф на танҳо аҳамияти иҷтимоӣ, балки нақши муҳим дар иқтисодиёт низ дорад. Он ба як унсурҳои муҳими иқтисодиёти дониш, ки ҳосили ҷомеаи муосири иттилоотӣ мебошад, табдил ёфтааст. Дар ин замина, иқтисодиёти маориф — ин танҳо як соҳаи илм нест, ки хусусиятҳои муносибатҳои иқтисодиро дар соҳаи маориф меомӯзад. Балки он қисми ҷудонашавандаи тамоми низомии иқтисодӣ мебошад, зеро дониш ба унсурҳои арзишманд ва калидии рушди кишвар ва минтақа табдил ёфтааст.

Барои он ки системаи маориф самаранок фаъолият кунад, лозим аст, ки он ба иқтисодиёти бозори умумӣ пайваست карда шавад — яъне бо бизнес, кордихандагон ва дигар субъектҳои иқтисодӣ ҳамкориҳои фаъол дошта бошад. Ин гуна ҳамкорӣ тавассути роҳҳои гуногун, ба мисли хизматрасониҳои пулакӣ, барномаҳои шарикӣ ва лоиҳаҳои муштарак амалӣ мешавад.

Аммо бояд фаҳмид, ки маориф як соҳаи пурра тичоратӣ нест. Он хусусияти иҷтимоӣ ва ғайритичоратӣ дорад, бинобар ин таъбиқи комили қонунҳои бозорӣ дар он мувофиқ нест. Бисёр муҳим аст, ки ҳудудҳои истифодаи механизмҳои бозорӣ дар соҳаи маориф муайян карда шаванд ва дар кадом ҳолатҳо зарурати нигоҳ доштани арзишҳои ҷамъиятӣ вучуд дорад.

Аз ин рӯ, муносибатҳои иқтисодии соҳаи маорифро метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард:

- Муносибатҳои дохилӣ — ин тарзи кори дохилии муассисаҳои таълимӣ аст: тақсими буҷа, музди меҳнат, сохтори ташкилотӣ. Дар ин ҷо бояд ба назар гирифт, ки маориф набояд ба хизматрасонии пурра тичоратӣ табдил ёбад ва бинобар ин, тавозуни байни унсурҳои бозорӣ ва ғайрибозориро бояд риоя кард.

- Муносибатҳои беруна — ин ҳамкориҳои муассисаи таълимӣ бо муҳити атроф мебошад: бо соҳаҳои иқтисодӣ, давлат, бозори меҳнат. Дар ин самт истифодаи васеътари механизмҳои бозорӣ мумкин аст (масалан, шартномаҳо, ғуруҳи хизматрасониҳо), аммо бо назардошти хусусияти иҷтимоии маориф ва воқеияти муосир.

Дар шароити тақсимои дохилӣ ва берунӣ, муносибатҳои муассисаи таълимӣ бо таъминкунандагони беруна ва субъектҳои мустақили хоҷагидорӣ бояд дар асоси принципҳои бозор ташкил карда шаванд. Яъне, муассисаи таҳсилоти олии бояд ҳамчун як субъекти иқтисоди бозорӣ амал кунад — на танҳо ҳамчун муассисаи таълимӣ, балки ҳамчун як воҳиди иқтисодие, ки дар муҳити рақобатпазир фаъолият мебарад.

Ин талабот дар навбати худ, ба тағйироти сохторӣ дар ташкили дохилии муассисаҳо мебарад. Барои он ки донишгоҳ ё донишқада зуд ба тағйироти бозор воқуниш нишон диҳад ва имкониятҳои рақобатиро истифода барад, он бояд қобилияти мутобикшавӣ дошта бошад. Ин маънои онро дорад, ки сохтор ва идоракунии он бояд динамикӣ ва ба муҳити бозорӣ мутобик бошанд.

Таҳқиқот ва таҷрибаи як қатор муассисаҳои таҳсилоти олии нишон додаанд, ки барои мутобик шудан ба талаботи бозор ва ҷалби шарикони стратегӣ, таъсиси зерсохторҳои нав зарур аст, ки ба ҳолати нави бозори хизматрасониҳои таълимӣ мувофиқат кунанд.

Ба ин зерсохторҳо метавон дохил кард:

- ассотсиатсияҳои хатмкунандагон ва шӯрои онҳо — барои нигоҳ доштани алоқа бо хатмкунандагон ва истифодаи шабакаи онҳо дар рушди муассиса;

- шӯбаҳои алоқа бо ҷомеа, ки бо мақомоти давлатӣ, ташкилотҳои шахрвандӣ, корпоративҳо, ҷамъиятҳои илмӣ ва дигар ниҳодҳои беруна кор мекунанд;

- шӯбаи маркетинг ва реклама, ки имиджи муассисаро ташаккул медиҳад ва талаботро таҳлил мекунад;

- шӯрои парасторӣ, ки ба муассиса кумак ва дастгирии стратегӣ мерасонад, махсусан аз ҷониби шахсони сармоягузор ё ташкилотҳои ғайридавлатӣ.

Барои муассисаҳои таҳсилоти олии ҷомеаи муосир, фаро гирифтани модели бозорӣ ва ташкили сохторҳои мутабиқ ба талаботи иқтисоди бозорӣ зарур аст. Онҳо бояд на танҳо омӯзонанда, балки фаъл, мутахассис ва шариксоз бошанд. Тавассути ин равандҳо онҳо метавонанд қобилияти рақобатии худро тақвият диҳанд ва дар бозори таълимӣ мавқеи устувор касб намоянд. Бештари муассисаҳои олии таълимӣ имрӯзҳо кӯшиш мекунанд, ки системаи таълими иловагиро барои донишҷӯён васеъ намоянд. Онҳо ба зиёдшавии миқдори донишҷӯён, ки хоҳиши омӯзиши технологияҳои иттилоотӣ, забонҳои хориҷӣ, инчунин ташаккул додани малакаҳои маданияти нутқи шифой ва ҳаттӣ, санъати нотикӣ, бурдани гуфтушунидҳои қорӣ ва ғайраро доранд, эътино менамоянд. Таҷрибаи пардохт барои хизматрасониҳои иловагӣ барои таълим гуногун мебошанд. Дар баъзе донишгоҳҳо имтиёзҳо барои гурӯҳи донишҷӯён муайян карда шудаанд. Васеъ намудани маҷмӯи хизматрасониҳои таълимӣ бо ақидаи мо хусусияти мусбатро ифода мекунад: аз як тараф рақобатпазирии хатмкунандагони муассисаи таълимии олиро зиёд мекунад, аз тарафи дигар манбаи даромад барои муассисаи таълимӣ мебошад.

Дар шароити гузариши ҷомеа ба модели иттилоотӣ ва амиқшавии механизмҳои бозоргонӣ, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, бахусус донишгоҳҳои, ки дорои рейтинги баланди илмӣ-таълимӣ мебошанд, аз ҷумла: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи техникии ба номи М. Осимӣ, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи А. Сино, Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур, инчунин Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Ғафуров на танҳо ҳамчун муассисаҳои таълимӣ, балки ҳамчун институтҳои иҷтимоии бисёрфункционалӣ баромад мекунанд.

Хулоса. Ин донишгоҳҳо мебошад ҳамчун сохторҳои мураккаб баррасӣ кард, ки якбора вазифаҳои таълимӣ, илмӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, иттилоотӣ ва машваратиро иҷро менамоянд. Фаъолияти онҳо доираи васеи вазифаҳо дар бар мегирад — аз оморасозии кадрҳои баландихтисос ва қорӣ намудани коркардҳои инноватсионӣ то қонеъсозии талаботи фарҳангӣ ва иттилоотии аҳоли.

Вазифаи асосии ин муассисаҳо дар он аст, ки ҳамкориро бо соҳаҳои калидии иқтисодӣ ва ҷомеа тавассути омода намудани мутахассисони соҳибкасб, рушди потенциали илмӣ ва расонидани хизматрасониҳои таълимӣ, машваратӣ ва дигар намуди хизматрасониҳо таъмин намоянд. Ҳамзамон, донишгоҳҳо бояд тавонанд ба ниёзҳои дастаҷамъонаи ҷомеа ва талаботи инфиродии шахс дар соҳаҳои таълим, фарҳанг, иттилоот ва маърифат ҷавобгӯ бошанд.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ <https://president.tj/event/missives/49225> (28.12.2024) // (санаи муроҷиат 3.03.2025)
2. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, 52с
3. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с.216, 220
4. Euroka B. Quatitu function deployment // Quail, Tjdau.- 1989.- May.- P. 33-39
5. Вифлеемский А.Б. Роль образовательного комплекса в постиндустриальном обществе // Вопросы экономики. - 2002. - №8. - С. 115
6. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). - М.: Изд-во «Совершенство», 1998. - 608 с
7. Зыков В.В. Социальный институт профессионального образования и регион: Монография. В 2-х т. - Тюмень: Изд-во ТГУ, 2021. - 220 с.
8. Кумбс Г. Кризис образования в современном мире. Системный анализ. М.: Прогресс, 1970. - 260 с., с 20

9. Мирсаидов А. Б. Институциональные аспекты инновационного развития учреждений общественного сектора экономики//Экономика Таджикистан, 2017, № 2, 34-43с
10. Николис Г., Пригожин Н. Самоорганизация в неравновесных системах. От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации. - М.: Мир. - 1979. 384с

УДК 334; 338.2; 342.5 (575.3)

ТАМОЮЛҲОИ МУОСИРИ РУШДИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАҲШИ ХУСУСӢ

Мукаддасода Фирдавс Мукаддас

Доктор илмҳои иқтисодӣ, дотсенти Академияи идоракунии давлатии
назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Суроға: 734003, Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33,

Тел.: (+992) 777-08-09-70, **E-mail:** 918202020p@gmail.com

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявӣ амалии рушди шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ (ШДБХ) таҳлил шуда, тамоюлҳои муосири он дар иқтисодиёти кишварҳои гуногуни олам мушаххас карда шудааст. Дар заминаи таҳлили муқоисавӣ махсусиятҳои ташаккул ва рушди сармоягузорӣ тавассути роҳандозии механизмҳои ШДБХ дар давлатҳои рӯ ба тараққи ҷаҳон, аз ҷумла Осиёи Марказӣ мушкilotу масъалаҳои рушди ҳамкориҳои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудааст.

Ба андешаи муаллиф, сармоягузориҳои байналмилалӣ ба лоиҳаҳои ШДБХ дар давлатҳои рушдбанда нокифоя боқӣ монда, дар тақсмоти маблағгузориҳои лоиҳаҳои ШДБХ аз лиҳози баҳшҳои иқтисодӣ ва аз нигоҳи ҷуғрофӣ нобаробарии мушаххас ба миён омада истодааст. Дар маҷмӯъ, шартҳои муайяни самаранокӣ гуногунҷанбаи (синергетикии) ҳамкориҳои давлат бо баҳши хусусӣ пешниҳод карда шудааст.

Калид вожаҳо: шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ, назарияҳои афзалиятҳои ҳамкорӣ ва самараҳои синергетикии ҳамкориҳои давлат ва баҳши хусусӣ, сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ, гурӯҳҳои иқтисодӣ ва минтақаҳои ҷаҳон, маблағгузориҳои байналмилалӣ ва дохилӣ.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Мукаддасода Фирдавс Мукаддас

Доктор экономических наук, доцент Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан.

Адрес: 734003, Таджикистан, Душанбе, ул. Саид Носир, 33

Тел.: (+992) 777-08-09-70, **E-mail:** 918202020p@gmail.com

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты развития государственно-частного партнерства (ГЧП) и выявляются его современные тенденции в экономиках различных стран мира. На основе сравнительного анализа особенности формирования и развития инвестиций посредством реализации механизмов ГЧП в развивающихся странах мира, включая Центральную Азию, освещаются проблемы развития инвестиционного сотрудничества в Республике Таджикистан.

По мнению автора, международные инвестиции в проекты ГЧП в развивающихся странах остаются недостаточными, и выявляется явное неравенство в распределении финансирования проектов ГЧП по экономическим секторам и географическому признаку. В целом предлагаются определенные условия многогранной эффективности (синергии) государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, теория преимуществ, теория сотрудничества и синергетического эффекта, государственно-частное партнерства, прямые

иностранные инвестиции, экономические группы и регионы мира, международные и внутренние инвестиции.

MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS

Mukaddaszoda Firdavs Mukaddas

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan.

Address: 734003, Tajikistan, Dushanbe, st. Said Nosir, 33

Tel.: (+992) 777-08-09-70, **E-mail:** 918202020p@gmail.com

Annotation. This article analyzes the theoretical and practical aspects of public-private partnership (PPP) development and identifies its current trends in the economies of various countries. Based on a comparative analysis of the formation and development of investments through PPP mechanisms in developing countries, including Central Asia, the article highlights the challenges of developing investment cooperation in the Republic of Tajikistan.

According to the author, international investment in PPP projects in developing countries remains insufficient, revealing clear inequalities in the distribution of PPP funding across economic sectors and geography. Overall, certain conditions for the multifaceted effectiveness (synergy) of public-private partnerships are proposed.

Keywords: public-private partnership, advantage theory, cooperation and synergy theory, public-private partnership, foreign direct investment, economic groups and regions of the world, international and domestic investment.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки вобаста ба рушди назарияҳои илмӣ ва ҷараёнҳои гуногуни рушди иқтисоди глобалӣ ҷанбаҳои назариявӣю методологӣ ва амалисозии механизми шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ (ШДБХ) низ мунтазам тақдир ёфта, ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ дар робита ба таъбодули рақамӣ дар иқтисодиёт мавриди таҳқиқу коркардҳои илмӣ коршиносону олимони зиёд гардида истодааст.

Хусусан, назарияи афзалиятҳои ҳамкорӣ ва самараҳои синергетикии ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ собит менамояд, ки новобаста аз камбудиву норасоиҳо дар шароити иқтисоди рушдбандаи сармояталаб истифодаи механизми ШДБХ самараи $(1+1) > 2$ -ро ба вуҷуд оварда, боиси ҳалли як қатор масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, аз ҷумла таъмини талаботи рушди иқтисоди миллӣ ба сармоягузорӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва болоравии сатҳу сифати хизматрасониҳо ба ҷомеа мегардад.

Бояд таъakkур дод, ки новобаста аз ихтилофи мавқеҳо доир ба паҳлуҳои мусбӣ ва манфии механизми шарикӣ воқеияти ҷаҳони муосир собит менамояд, ки дар шароити маҳдудияти имконияту захираҳо ШДБХ ҳамчун самти афзалиятноки ҳамкориҳои давлат бо бахши хусусӣ мубрам боқӣ мондааст.

Аз ҷумла, дар таҳқиқотҳои муосир дар таъа ба назарияҳои ҳамкориҳо, робитаҳои мутақобила ва назарияи афзалияти ҳамкориҳо ба ташаккули арзиши байниҳамдигарӣ тавассути қабули қарорҳои муштарак ва ҳамгирии дарозмуддати захираҳо таваҷҷуҳи ҳоса зоҳир гардида истодааст.

Ба андешаи мо, дар шароити нооромии ҷомеаи ҷаҳонӣ ва торафт зиёдшавии хавфҳои глобалӣ дар самти муносибатҳои тичоративу молиявӣ ва сармоягузорӣ аз як тараф ва аз ҷониби дигар тадриҷан зиёдшавии рақобати инноватсиониву рақамикунории муносибатҳои иқтисодӣ, инчунин истифодаи васеи зеҳни сунӣ дар ҷараёнҳои истеҳсоливу хизматрасонӣ механизми ШДБХ омили муҳимми таъминкунандаи талаботи рушди дарозмуддат ба шумор меравад.

Бояд таъakkур дод, ки дар кишварҳои рушдбанда ҷараёни таҳияи қонунҳо ва муҳайёсозии заминаҳои институтсионалии рушди механизми ШДБХ асосан ба марҳалаи муайян расидааст.

Таҷрибаи давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки дар марҳалаи кунунии рушд амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ тавассути механизми шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар маркази таваҷҷуҳ қарор гирифта, бинобар

омилҳои объективӣ ва субъективӣ, аз ҷумла иқтидор ва касбияти кормандони сохторҳои махсусгардонидашуда вобастагии калон дорад.

Бояд тазакурр дод, ки дар баробари рушди инноватсионии иқтисодиёт ва рақимкунонии соҳаҳои иқтисоди миллӣ афзалиятҳои рушди миллӣ дигаргун шуда, таносуби нарх ва сифат, бартариятҳои иҷтимоӣ ва устувории иқлимӣ дар лоиҳаҳои ШДБХ муқаррар гардидааст.

Дар робита ба ин, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки соли 2024 дар муносибатҳои сармоягузорӣ, хусусан сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар ҷаҳон коҳишёбии нишондиҳандаҳо ва зиёдшавии номунавзунӣ ба амал омада истодааст. Дар ин давра ҳаҷми сармоягузориҳои мустақими глобалӣ, дар маҷмӯъ, 11 дарсад, яъне то 1,5 триллион долл ИМА кам гардидааст [1].

Таҳлили ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки дар соли 2024 нисбат ба соли 2023-юм коҳишёбии ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ асосан дар гурӯҳи давлатҳои дорои иқтисоди рушдкарда (-22 дарсад), хусусан дар минтақаи Аврупо (-58 дарсад) ба миён омадааст. Аз ҷумла, дар Олмон (-89 %), Испания (-39 %), Италия (-24 %) ва Франсия (-20 %) нишондиҳандаи ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ бо таври назаррас кам гардидааст.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ дар гурӯҳҳои иқтисодӣ ва минтақаҳои ҷаҳон (млрд долл ИМА)

№	Гурӯҳҳои иқтисодӣ ва минтақаҳои ҷаҳон	2023	2024	Тамоюл, бо %
	Ҷаҳон	1673	1493	- 11
1.	Гурӯҳи давлатҳои дорои иқтисоди рушдкарда	807	626	-22
1.1.	Аврупо	439	182	-58
1.2.	Америкаи шимолӣ	280	343	+23
2.	Гурӯҳи давлатҳои дорои иқтисоди рушдбанда	865	867	+0,2
2.1.	Африка	55	97	+75
2.2.	Америкаи лотинӣ ва ҳавзаи Кариб	187	164	-12
2.3.	Осиё	622	605	-3

Сарчашма: UN Trade and Development (UNCTAD), FDI/MNE database.// World Investment Report 2025. -<https://unctad.org/publication/world-investment-report-2025>.

Ҳамзамон бо ин, тибқи ҳисоботи ҷаҳонии сармоягузорӣ- 2025, зиёдшавии сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар Америкаи Шимолӣ (+23 %) ба ҷараёни амалисозии лоиҳаҳои бузург дар самти истеҳсолоти нимоқилҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Америка вобаста буда, дар он сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ 20 дарсад афзоиш ёфтааст.

Дар ин давра, дар гурӯҳи давлатҳои дорои иқтисоди рушдбанда, дар маҷмӯъ, сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ҳамагӣ 2 млрд долл ИМА ё 0,2 дарсад афзоиш ёфтааст, ки ин аз ҳисоби рушди сармоягузориҳо дар қитъаи Африка (+75%) ба миён омадааст. Ҳолати мазкур асосан ба амалишавии лоиҳаҳои калонҳаҷми инфрасохторӣ дар Египт вобаста буда, бе баҳисобгирии омили мазкур воридоти маблағҳои сармояи мустақим 12 дарсад зиёд гардидааст. Яъне ислоҳот ва беҳтарсозии шароит дар самти сармоягузорӣ дар қитъаи мазкур ба рушди сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ мусоидат намудааст.

Аз ҷониби дигар, дар Америкаи лотинӣ ва ҳавзаи Кариб, инчунин дар қитъаи Осиё сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ мутаносибан 12 ва 3 дарсад коҳиш ёфтааст.

Арзёбии вазъи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар давлатҳои рушдбандаи Осиё нишон медиҳад, ки бо вучуди дар маҷмӯъ 3 дарсад, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Мардумии Чин 29 дарсад коҳишёбии нишондиҳандаи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ, қитъаи Осиё минтақаи ҷолиби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ маҳсуб ёфта, дар Осиёи ҷанубу шарқӣ ва Осиёи

ғарбӣ, аз ҷумла дар Ҳиндустон зиёдшавии нишондиҳандаи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ба вуҷуд омадааст.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ дар қитъаи Осиё дар солҳои 2023-2024 (млрд долл. ИМА)

№		2023	2024	Тамоюл, бо %
1.	Осиё, дар маҷмӯъ	622	605	-3
1.1.	Осиёи шарқӣ	297	260	-12
1.2.	Осиёи ҷанубу шарқӣ	205	225	+10
1.2.	Осиёи ҷанубӣ	35	35	-
1.3.	Осиёи ғарбӣ	78	82	+5
1.4.	Осиёи Марказӣ	8	3	-61

Сарчашма: UN Trade and Development (UNCTAD), FDI/MNE database.// World Investment Report 2025. -<https://unctad.org/publication/world-investment-report-2025>.

Таҳлили ҳолати муносири сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар арсаи олам як қатор тамоюлҳои зеринро муайян намуд [1]:

- тамоюлҳои сармоягузорӣ дар робита бахшу соҳаҳои иқтисодӣ тафовут доранд;
- миқдори сармоягузориҳо ба иншооти нав (сармоягузориҳо ба корхонаҳои нав) дар хориҷи кишвар зиёд шуда бошанд ҳам, арзиши онҳо 5 дарсад коҳиш ёфтааст;
- якҷояшавии ширкатҳо ва ба даст овардани назорат аз ҷониби ширкатҳои транссарҳадӣ 14 фоиз зиёд шуда, ба 443 млрд долл ИМА баробар шуда бошад ҳам, аз нишондиҳандаи миёнаи даҳсолаи охир дар сатҳи паст қарор дорад;
- дар шароити пурзуршавии танзим ва шиддати геосиёсӣ қарордодҳо бештар ба бозорҳои минтақавӣ интиқол ёфта истодаанд.
- коҳишёбии маблағгузориҳои лоиҳавии байналмилалӣ, ки сарчашмаи калидии маблағгузориҳои лоиҳаҳои инфрасохторӣ мебошанд, идома дошта, 26 дарсад коҳиш ёфтааст;
- таъсири бештари тамоюли коҳишёбии сармоягузориҳои мустақими хориҷи дар кишварҳои тараққиёбанда ба назар расида, ҷараёнҳои сармоягузорӣ ба кишварҳои рушдёбанда дар самтҳои амалисозии лоиҳаҳои инфрасохторӣ 35 дарсад, энергияи барқароршаванда 31, обтаъминкунӣ ва ташноб 30 ва дар низоми кишоварзӣ хӯрокворӣ 19 дарсад кам гардидааст;
- танҳо дар бахши тандурустӣ шумора ва арзиши проектҳо тақрибан 25 дарсад афзоиш ёфта бошад ҳам, ҳаҷми умумии онҳо кам боқӣ монда, 15 млрд долл ИМА-ро ташкил медиҳад.

Ҳамин тавр, тибқи маълумот дар мамлакатҳои камтар рушдёфта лоиҳаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусии байналмилалӣ на танҳо нисбатан бештар вомехӯранд, инчунин аз рӯи арзиш нисбат ба лоиҳаҳои шарикӣ дохилӣ афзалияти калон доранд.

Вале, сармоягузориҳои байналмилалӣ ба лоиҳаҳои ШДБХ дар давлатҳои рушдёбанда нокифоя боқӣ монда, ду нобаробарии асосӣ, яъне аз лиҳози бахшҳои иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ ҷаҳолнокии байналмилалӣ дар самти ШДБХ муайян мекунад. Аз нуктаи назари бахшҳои иқтисодӣ аз соли 2015 инҷониб энергетикаи барқароршаванда афзалият пайдо карда, ба он беш аз 70 фоизи лоиҳаҳо рост меояд ва ба дигар бахшҳои муҳим, аз ҷумла нақлиёт ва инфрасохтори иҷтимоӣ маҳдудиятҳои маблағгузорӣ ба миён омада истодааст [2].

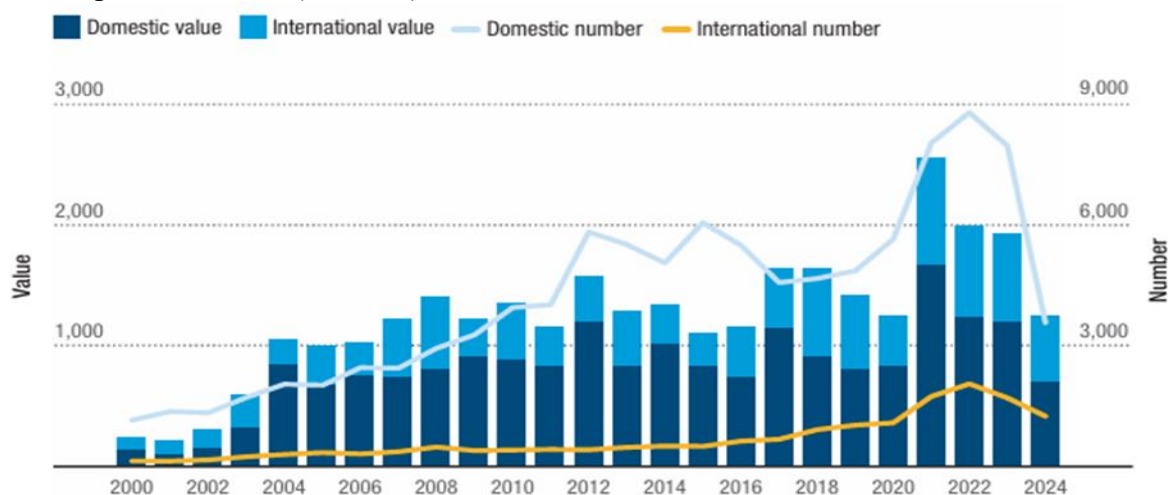
Ҳамин тавр, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки аз лиҳози ҷуғрофӣ ҷаҳолнокии амалишавии лоиҳаҳои ШДБХ дар даҳ кишвари рушдёбанда, аз ҷумла Бразилия, Ҳиндустон, Чили, Ветнам ва Филиппин зиёдтар марказонидашуда боқӣ монда, ба ин давлатҳо тақрибан 60 фоизи ҳамаи лоиҳаҳои байналмилалӣ ШДБХ рост меояд. Дар муқоиса бо ин, бисёр давлатҳои хурд ва ё дорой сатҳи пасти даромад, аз ҷумла Тоҷикистон аз ҷараёнҳои байналмилалӣ ШДБХ бо таври назаррас оқиб монда, мадди назар гардидаанд.

Таҳлилҳо собит менамоянд, ки дар радифи қабул ва амалисозии Ҳадафҳои рушди ҳазорсола аз соли 2015 инҷониб ҳаритаи ҷаҳолнокии байналмилалӣ дар қисмати ШДБХ бо таври назаррас тағйир ёфта, вобаста ба талошҳои глобалӣ доир ба сафарбарсозии сармояи

хусусӣ барои рушди устувор афзоиши қарордодҳои байналмилалӣ оид ба ШДБХ ба назар мерасад.

Агар аз як тараф энергетикаи барқароршаванда ҳамчун афзалияти стратегии рушди устувор боиси афзоиши сармоягузориҳо гардида бошад, аз ҷониби дигар ислохотҳои сиёсӣ дар бисёр кишварҳои рушдбанда ва сармоягузориҳои байналмилалӣ ба лоиҳаҳои ШДБХ тавассути дастгириҳои институтҳои молиявии рушд ба пастшавии таваккали сармоягузорӣ ва ҷалби маблағгузориҳои хориҷӣ мусоидат намуда истодааст.

Дар натиҷа, аз соли 2015 инҷониб қарордодҳои байналмилалӣ дар доираи лоиҳаҳои ШДБХ афзоиш ёфта истодаанд (Расми 1).

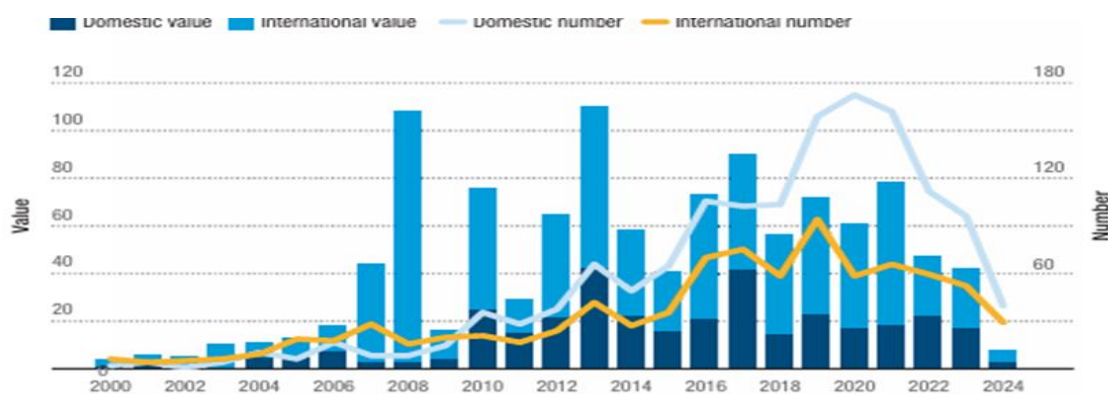

Расми 1. Қарордодҳои эълоншуда аз рӯи сарчашмаи сармоягузорӣ (млрд долл. ИМА ва микдор)

Сарчашма: UNCTAD, based on information from LSEG Data & Analytics. - <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2025>

Дар асоси расми 1 метавон хулоса намуд, ки дар давлатҳои рушдбанда имкониятҳои сармоягузориҳои ватанӣ дар самти маблағгузориҳои лоиҳаҳои калонҳаҷми инфрасохторӣ то ҳанӯз маҳдуд боқӣ монда, рӯзномаи «ҳадафҳои рушди устувор»-и СММ нақши сармояи байналмилалиро дар иқтисоди ин гурӯҳи кишварҳо, хусусан дар бахшҳои инфрасохтори иҷтимоӣ ба монанди тандурустӣ, маориф ва энергияи барқароршаванда тақвият бахшидааст [2].

Таҳлили қарордодҳои эълоншуда аз рӯи сарчашмаҳои сармоягузорӣ собит менамояд, ки лоиҳаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусии байналмилалӣ дар мамлакатҳои рушдбанда нисбат ба лоиҳаҳои ШДБХ-и дохилӣ ду маротиба калон мебошад (Расми 2).

Расми 2. Лоиҳаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусии байналмилалӣ дар мамлакатҳои рушдбанда (бо миллиард долл. ИМА ва микдор).

Сарчашма: UNCTAD, based on information from LSEG Data & Analytics. - <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2025>

Барҳақ зикр мегардад, ки тақсимои маблағҳои сармоягузори мустақими хориҷӣ нобаробар боқӣ монда, бисёре аз давлатҳои рушёбанда, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон мадди назар мебошанд. Ҳолати мазкур муҳимияти дастгириҳои унвонии байналмилалӣ ва механизмҳои ҳамчояшудаи маблағгузориҳои нишон медиҳад.

Аз соли 2013 то соли 2025 шонздаҳ чаласаи Шӯро оид ба шарикии давлат ва бахши хусусӣ баргузор карда шуда, ҳамагӣ наздик ба 28 созишномаи шарикии давлат ва бахши хусусӣ бо ҷалби беш аз 722 миллион сомонӣ ба имзо расонида шудааст.

Дар давраи сипаришуда асосан лоиҳаҳои хурдҳаҷм тавассути механизми ШДБХ роҳандозӣ гардида, бо дарназардошти имкониятҳои мавҷуда ин ҳолат нигароникунада мебошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ тавассути механизми ШДБХ дар Тоҷикистон як қатор таҷрибаи муваффақ ба назар мерасад. Масалан, дар доираи қарордоди сармоягузорӣ дар ҳамкорӣ бо Консорсиуми сармоягузoron дар ҳайати ҶДММ “Авесто гурӯҳ”, ҶСК “Тоҷикгидроэлектромонтаж” ва ҶДММ “Душанбе Ситӣ” ба маблағи умумии 88 млн долл ИМА лоиҳаи “Низоми худкори назорат ва баҳисобгирии нерӯи барқ дар шаҳри Душанбе” мавриди татбиқ қарор дорад [3]. Дар натиҷаи ҷорисозии низоми худкори “биллинг” дар як марҳалаи кӯтоҳ сатҳи талафоти нерӯи барқ дар ноҳияи Синои ш.Душанбе аз 19 то 7,6 фоиз ва сатҳи ҷамъовари маблағҳо аз 81 то 99 фоиз расидааст.

Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Ўзбекистон ва Қазоқистон ин самти ҷалби сармоя босуръат ҷараён дорад.

Тибқи маълумот агар дар соли 2021 ҳаҷми портфели лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар Ўзбекистон 6,2 млрд долл ИМА (8 фоизи ММД) бошад, пас дар охири соли 2024 ин нишондиҳанда ба 31 млрд долл (ё 27 фоизи ММД) баробар шудааст [4]. Аз рӯи баҳодиҳии Хазиначи Байналмилалӣ Асёр лоиҳаҳои бузург дар Ўзбекистон ба соҳаи энергетика нигаронида шуда, дар давоми солҳои 2019-2024 беш аз 90 фоизи қарордодҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба соҳаи энергетика мансуб мебошад.

Дар робита ба ин, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ҳолати имрӯза 90-93 фоизи лоиҳаҳои ШДБХ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон ба соҳаи энергетика (пеш аз ҳама, лоиҳаҳои энергетикаи барқароршаванда), наздик ба 5 фоиз ба бахши хизматрасониҳои коммуналӣ ва тақрибан 2 фоизи лоиҳаҳо ба соҳаҳои маорифу тандурустӣ ва нақлиёт рост меояд [5].

Ба андешаи мо, яке аз омилҳои муваффақияти ин кишвар дар фароҳамсозии асосҳои институтсионалии рушди ШДБХ мебошад. Аз ҷумла бо қарори Кабинети Вазирони Ҷумҳурии Ўзбекистон “Дар бораи чораҳо оид ба мукаммалсозии минбаъда ва банизомдарории маҷмӯи соҳаи ШДБХ” №720 аз 30 октябри соли 2024 функсияҳои Агентӣ оид ба рушди ШДБХ ба зиммаи Вазорати иқтисод ва молияи Ҷумҳурии Ўзбекистон вогузор карда шудааст.

Тибқи маълумоти воситаҳои ахбори омма дар солҳои сипаришуда дар Ҷумҳурии Қазоқистон 1257 шартномаи ШДБХ ва консессия ба маблағи умумии 3,6 трлн танга ба имзо расида, аз он 697 шартнома амалкунада, амалисозии 411 лоиҳаи ШДБХ анҷом ёфта, 149 шартнома бекор карда шудааст. Дар заминаи таҳлилҳо метавон зикр намуд, ки яке аз махсусиятҳои рушди ШДБХ дар Қазоқистон аз он иборат аст, ки танҳо 17 лоиҳаи калонҳаҷм ба маблағи 1,8 трлн танга сатҳи ҷумҳуриявӣ буда, 1240 лоиҳаи дигар ба маблағи 1,7 трлн танга ба сатҳи маҳал мансуб мебошад.

Тавре ки зикр мегардад, солҳои охир шумораи лоиҳаҳо кам гардида истода, арзиши миёнаи онҳо зиёд шуда истодааст. Ҳоло қисмати назарраси портфели лоиҳаҳои ШДБХ-ро алақай на ошхонаву боғчаи бачагона, балки лоиҳаҳои маҷмӯи инфрасохторӣ –паркҳои индустриалӣ, беморхонаҳои бисёрсоҳавӣ ва муассисаҳои дорои технологияҳои баланд ба монанди маркази тиббии ядрӣ, низоми равшании кӯчаву хиёбонҳо ва монанди инҳо ташкил медиҳанд [6].

Дар маҷмӯъ, таҳлили таҷрибаи амалисозии механизмҳои ШДБХ дар кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки самаранокии гуногунҷанбаи (синергетикии) ҳамкориҳои давлат бо бахши хусусӣ ба шартҳои зерин вобастагӣ дорад:

- заминаи меъёрии ҳуқуқии мукамал ва имконияи роҳандозии ШДБХ дар ҳамаи сатҳҳои иқтисоди миллӣ, инчунин дар ҳамаи шаҳру ноҳияҳо ва вилоятҳои мамлакат;
- оморасозии васеи мутахассисон дар ин самт тавассути тақвияти нерӣ инсонӣ;
- мавҷудияти институтҳои салоҳиятнок ва кормандони соҳибтахассу ботаҷриба;
- таҳия ва амалисозии нақшаву барномаи рушди ШДБХ дар заминаи таҳияи лоиҳаҳои сармоягузори афзалиятнок;
- роҳандозии радабандӣҳо оид ба фазаи соҳибкорию сармоягузорӣ ва рушди шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ дар байни шаҳру ноҳияҳои мамлакат;
- мониторинги доимӣ ва пешгирии омилҳои коррупсионӣ дар роҳандозии ҳамкориҳои давлат ва баҳши хусусӣ.

Дар заминаи тамоюлҳои замони муосир **метавон хулоса намуд**, ки барои Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи васеи механизмҳои шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ имкон медиҳад, ки талаботи иқтисоди миллӣ ба сармоягузорӣ таъмин гардида, рақобатпазирии он дар сатҳи минтақа баланд бардошта шавад.

АДАБИЁТ:

1. World Investment Report 2025. - <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2025>
2. International Investment in Sustainable Infrastructure: The Role of Public–Private Partnerships. - United Nations, 2025. https://unctad.org/system/files/official-document/diae2025d6_en.pdf
3. Биллинг электроэнергии в Душанбе: как он поможет сократить потери? - https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20200128/billing-elektroenergii-v-dushanbe-kak-on-pomozhet-sokratit-poteri?tg_rhash=4ad06923c19fc6
4. Проекты ГЧП в Узбекистане достигли \$31 млрд. <https://www.gazeta.uz/ru/2025/07/01/imf/>
5. ГЧП в Узбекистане: новая модель взаимодействия государства и бизнеса. - <https://topadvisor.biz/article/gchp-v-uzbekistane-novaya-model-vzaimodeystviya-gosudarstva-i-biznesa#:~:text=>
6. Портфель ГЧП в Казахстане смещается в сторону крупных инфраструктурных проектов. - <https://ortcom.kz/ru/novosti/1772003799>.

УДК 351:004(575.3)

Мўминова Н.Р., Каримчонзода Мичгона

ҲАДАФҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ ҲУКУМАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА САМТҲОИ ТАКОМУЛИ ОН

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур таҷрибаи муосир ва рушди қараёнҳои ҳукумати электронӣ, самтҳои асосии сиёсати давлатӣ ва таҷрибаи пешрафтаи мамлакатҳои хориҷа дар соҳаи иттилоотӣ, инчунин, ташаббусҳои муҳими ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти қорӣ намудани барномаи ҳукумати электронӣ ва гузаштан ба рақамикунӣ идоракунии давлатӣ ва қор бо технологияи информатсионӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Ҳадафи асосии ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муаммоҳои тақомули он муайян карда шуда, дар асоси он муаллифҳо самтҳои тақомули он муайян карда шуда, дар асоси он муаллифҳо самтҳои тақомули баланд бардоштани субъектҳои дар самти ноил шудан ба сатҳи баланди иқтисодӣ илмӣ дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро пешниҳод менамоянд.

Калидвожаҳо: идораи давлатӣ, ҳукумати электронӣ, сохтори давлатӣ, рақамикунӣ, технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, интернет, низомӣ ягона, ҳадаф.

Муминова Н.Р., Каримджонзода Мижгона

ОСНОВНЫЕ ЦЕЛИ СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН И НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается современный опыт и развитие процессов электронного правительства, основные направления государственной политики и передовой опыт зарубежных стран в сфере информационных технологий, а также важные инициативы Правительства Республики Таджикистан в сфере внедрения программы электронного правительства и перехода к цифровизации государственного управления и работы с информационно-коммуникационными технологиями.

Определены основные цели развития электронного правительства в Республике Таджикистан и проблемы его развития, и на этой основе предложены направления повышения возможностей субъектов для достижения высокого уровня научного потенциала в сфере информационно-коммуникационных технологий и электронного правительства в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: государственное управление, электронное правительство, государственная структура, цифровизация, информационно-коммуникационные технологии, интернет, единая система, цель.

Muminova N.R., Karimjonzoda Mijgona

THE MAIN GOALS OF CREATING ELECTRONIC GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND DIRECTIONS FOR ITS IMPROVEMENT

Annotation. This article examines current practices and the development of e-government processes, The main directions of state policy and the best practices of foreign countries in the field of information technology, as well as important initiatives of the Government of the Republic of Tajikistan in the field of implementing the e-government program and the transition to digitalization of public administration and work with information and communication technologies.

The main objectives of the development of electronic government in the Republic of Tajikistan and the problems of its development are identified, and on this basis, directions for increasing the capabilities of entities to achieve a high level of scientific potential in the field of information and communication technologies and electronic government in the Republic of Tajikistan are proposed.

Key words: public administration, e-government, state structure, digitalization, information and communication technologies, Internet, unified system, goal.

Дар замони муосир, ки техника ва технология бо суръат рушди ёфта зиндагии мардумро ба кулӣ тайғир дода, муносибатҳои ҷамъиятиро дар сатҳ ва сифати нав ба вучуд овардааст. Ҳамин аст, ки имрӯзҳо шумораи зиёди техника ва технологияҳои инноватсионӣ кашф шуда, ба истифода дода шуда истодаанд, ки раванди фаъолияти субъектҳои хоҷагидориро оҳиста-оҳиста аз як шакл ба шакли дигар, яъне аз шакли коғазӣ ба шакли рақамикунонӣ гузаронидаанд. Нодиртарин кашфиёти инсоният дар асри XX ин кашфиёти технологияҳои компютерӣ, ихтироъ ва роҳандозии шабакаҳои ҷаҳонии интернет аз маҳсуб меёбад.

Ин аст, ки ҷараёни рақамикунонӣ бо суръати баланд пеш рафта, раванди кору фаъолияти мардумро ба маротиб осон намуда истодааст. Он ба рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ таъсири мусбат расонида, тараққиёти ин соҳаро дар ҷаҳон хеле такомил додааст [5].

Айни ҳол нақши иттилоот басо муҳим буда, сармоя ва нерӯи зеҳнӣ бошад ба тақондихандаи ва ё бо ибораи дигар ба муҳаррики истехсол табдил ёфтааст. Шахсеоне дар фаъолияти ҳамаҷуза муваффақ хоҳанд шуд, ки иттилоотро ба унвони як манбаи асосӣ таъин намојд. “Технологияи иттилоотӣ - ин равандест, ки маҷмӯи воситаҳо ва тарзҳои ҷамъбастан, коркард ва интиқоли иттилооти ибтидоиро ҷиҳати ташаккули иттилооти нав оид ба ҳолати объект истифода мебаранд” [2]. Дар ин асно, нақши технологияҳои муосир (аллалхусус

компютерҳо), ки барои коркарди иттилоот истифода мешаванд басо муҳим буда, он дар ҳамчоягӣ бо технологияи коммуникатсионӣ низоми технологияи иттилоотино пурра менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар роҳи эъмори ҷомеаи демократӣ ва ҳукукбунёд қадамҳои устувор мегузорад. Муваффақиятҳои назарраси он аз ҷаҳлияти самаранокӣ мақомоти давлатии он вобастагии амиқ дорад. Дар пешбурди ҷаҳлияти мақомоти давлатӣ ҷиҳати расонидани хидматрасониҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ нақши муҳимро технологияи муосирӣ иттилоотӣ ба мисли як муҳаррики тақондиҳанда арзёбӣ гардида, дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт хусусияти ба худ хосро касб менамояд.

Нахустин шуда, дар ИМА ва Канада дар нимаи дуоми асри XX, замоне, ки дар ин кишварҳо ба рушди инкишофи интернет ва технологияҳои информатсионӣ диққати махсус меоданд, мафҳуми «electronic government» ба истифода даромад [8, с. 39].

Намунаи русии «электронное правительство» ҳамчун тарҷумаи таҳтулафзӣ аз забони англисӣ гирифта шудааст. Дар таҷрибаи мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон таҳти мафҳуми «ҳукумати электронӣ» маҷмӯи ҷорабиниҳои таъкиливу техникаи мубодила ва ё муносибати давлат бо шаҳрвандон дар ҷабҳаҳои хизматрасонии иҷтимоии давлатӣ, тиҷорат ва шоҳаҳои алоҳидаи ҳокимият фаҳмида мешавад [11, с. 184].

Мақсади асосии таъсиси «ҳукумати электронӣ» дар он аст, ки истифодаи имзои электронии рақамӣ дар ҷаҳлияти мақомоти давлатӣ барои шаҳрвандон манфиатнок ва бештар дастрас гардидад. «Ҳукумати электронӣ» таъминкунандаи идоракунии давлатӣ бо истифода аз компютер ва технологияи коммуникатсионӣ буда, дар натиҷаи роҳандозии он самаранокӣ ҷаҳлияти мақомоти давлатӣ якҷанд маротиба боло рафта, имкониятҳои шаҳрвандон низ дар тамос бо иақомоти давлатӣ зиёд мешавад ва он барои рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Мафҳуми ҳукумати электронӣ - ҳуҷҷати электронӣ дар охири асри XX бештар истифода гардида, то имрӯз барои ақсарият як ҷизи дар назар оддӣ, вале то дараҷаи зарурӣ ҳанӯз то охир номаълум боқӣ мондааст. Аз мушоҳидаҳо бармеояд, аҳолии кишвари мо дар бораи мафҳумҳои «ҳукумати электронӣ», «ҳуҷҷати электронӣ» маълумоти кофӣ надоранд. Баъзан ҳолатҳои мешавад, ки аз ҷониби аҳоли ҷунин саволҳо ба миён меояд: «Агар ҳукумати электронӣ таъсис дода шавад, пас ҳукумати аслии ҷи кор мекунад ва ҷуҷо мешавад?». Ҷунин саволҳо ва сатҳи фаҳмиши аҳоли зарурати соддафаҳм ва бозкушоии мафҳумҳо ба монанди «ҳукумати электронӣ» ва «имзои электронии рақамӣ»-ро пеш меорад, зеро дар асри навин бисёре аз мамлакатҳои ҷаҳон ҳукумати электронӣ таъсис додаанд ва аз бартариятҳои технологияҳои муосир истифода бурда истодаанд.

Ҳукумати электронӣ имконият медиҳад, ки идоракунии давлатӣ ба намуди нав, яъне бо истифода аз технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ дар кори мақомотҳо, идораҳо ва муассисаҳои давлатӣ ба ғоидаи шаҳрвандон ва соҳаи тиҷорат ба роҳ монда шавад. Аз ин лиҳоз, мо метавонем ҳукумати электрониро аз ду ҷиҳат дида бароем: дар аввал – ҳамкории мутақобилаи ҳокимият ва ҷомеа ва баъдан – ҳамкории дохилии сатҳҳои гуногуни мақомотҳо ба монанди: мақомотҳои марказӣ, минтақавӣ, маҳаллӣ ва шоҳаҳои гуногуни ҳокимият ба монанди: ҳокимиятҳои иҷроия, қонунгузор, судӣ. Аз ин лиҳоз, ҳукумати электронӣ ин як воситаи дастрас кардани иттилоот ва расонидани хизмати давлатӣ ба шаҳрвандон, шоҳаҳои гуногуни мақомотҳои давлатӣ, инҷунин соҳаи тиҷорат меҳисобанд.

Ба фикри мо тавассути ҳукумати электронӣ ҳамкории байни давлат ва соҳаҳои шахсонӣ гуногуни дарҳосткунанда муносиб сурат гирифта, тавассути ин аз технологияҳои муосир ҳар ҷи бештар истифода мешавад. Тавассути ҳукумати электронӣ низоми гардиши санадҳои электронии идоракунии давлатӣ суръат гирифта, дар ҳудқорсозии тамоми равандҳои идоракунии дар миқёси ҷумҳурий ба анҷом расонида мешавад.

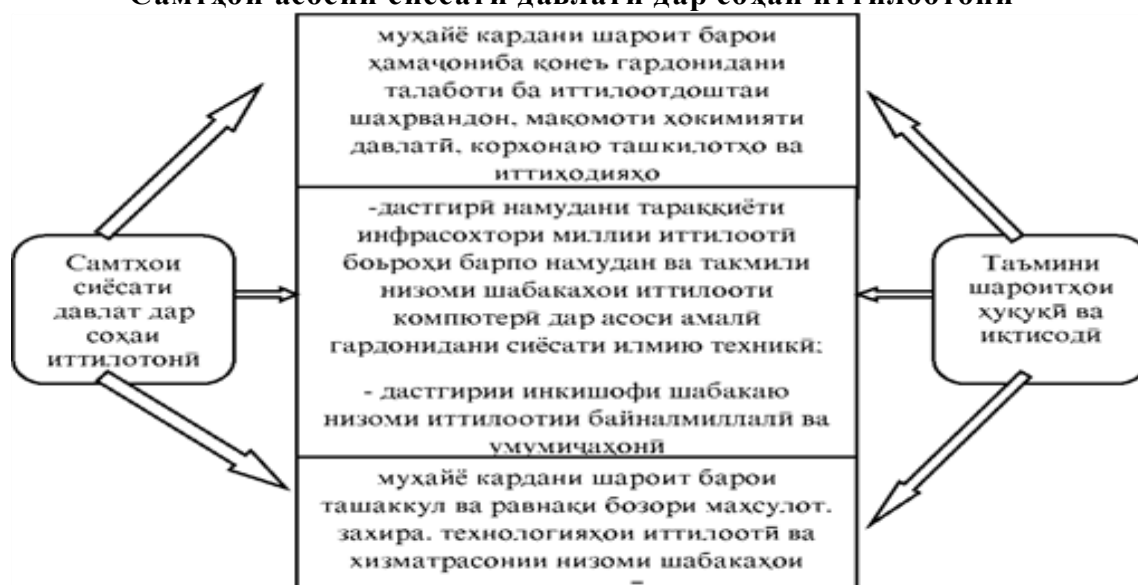
Вобаста ба масъалаи мазкур дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуданд, ки: “Дар соли 2025-ум доир ба масъалаҳои пешгирӣ кардани таъсири ҳавфҳои эҳтимолӣ ба иқтисоди миллӣ, ташаккули «иқтисоди сабз»,

рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ ва истифодаи васеи ҳисоббаробаркунонии ғайринақдӣ тадбирҳои мушаххас андешида шаванд” [1]. Баҳри иҷрои дастури супоришхое, ки аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дода шудаанд бояд тадбирҳои зарурӣ андешида шуда рақамикунонии хизматрасониҳои давлатиро бояд тақвият бахшем.

Дар асл ҳукумати электронӣ ивазкунонда (ҷойгузин) ва тақмилдиҳандаи давлат набуда, балки тарзи нави ҳамкориҳои давлат ва шаҳрвандону мақомотҳо, шохаҳои давлатӣ, соҳаи тичорат, инчунин кормандони давлат бо истифода аз технологияҳои муосири иттилоотиро муайян мекунад, то ки самарабахшии хизматҳои давлатро афзоиш диҳад. Дар расми 1 самтҳои асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи иттилоотонӣ оварда мешавад.

Расми 1

Самтҳои асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи иттилоотонӣ*

***Сарчашма:** аз ҷониби муаллиф, дар асоси [7] тартиб дода шудааст.

Дар замони муосир фаҳмиши ҳукумати электронӣ бо ибораи “равзанаи ягона” аҳамияти хоса пайдо карда, иттилооти технологияҳои муосир имконияти коммуникатсияи сиёсиро хеле вуҷъат мебахшад ва барои дастрасӣ ба шаклҳои нави ҳамгироии байни ҳукумат, соҳаи тичорат ва шаҳрвандон мусоидат мекунад.

Истифодаи ҳуҷҷатгузориҳои электронӣ суръати ҳуҷҷатгузориҳо тезонида, зарурати ҳароҷоти барзиёд барои харидорӣ ва нигоҳдории воситаҳои ҷопкунӣ, қоғаз, ранг ва дигар маводҳоро аз байн мебарад. Дар ин ҳолат ҳуҷҷати расмӣ аз як компютер ба компютери дигари коргузори давлатӣ ба таври зудӣ бе истифода аз усулҳои сабткунӣ дар дафтарҳову аз як зина ба зинаи дигар гузаштан ба зинаи боло, яъне шахси масъули он мебарояд. Ба ин восита тарзи қабули аризаҳо ва пардохти маблағҳои хизматрасонии давлатӣ тавассути ҳазинаҳои электронӣ пурра худкорсозӣ шуда, имконоти шахсоне ки бо истифода аз мансаби худ бо ришваситонӣ машғул мешуданд маҳдуд мегардонад.

Аз ин лиҳоз, шаҳрвандон метавонанд ба осонӣ ҳуҷҷатҳои худро пешниҳод намуда, рафти иҷрои онро тавассути технологияҳои иттилоотии муосир назорат баранд. Боз як ҷиҳати мусбии ҳуҷҷатгузориҳои электронӣ дар он аст, ки зарурати ба дигар шахру ноҳияҳо сафар кардан ва ё умуман аз муассиса ба берун баромадан аз байн меравад ва шаҳрвандон метавонанд аз ҷои нишасти худ, ҳуҷҷатҳояшонро супорида ба он посух гиранд.

Дар пешбурди фаъолияти давлатӣ технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ имконият медиҳад, ки фаъолияти давлат барои шаҳрвандон шаффофтар гарданд. Мақомотҳои иҷроияи ҳокимияти давлатӣ метавонанд технологияи иттилоотӣ-коммуникатсиониро барои беҳтаргардонии кори шуъбаҳои худ истифода баранд [9, с. 115].

Масалан, интернет метавонад барои паҳн кардани иттилоот ба шаҳрвандон ва барои расонидани хизматрасонии лозимӣ ба аҳоли муфид бошад. Дар ин ҳолат, мурочиатҳои шахсии шаҳрвандон ба маротиб кам шуда, тавассути технологияи иттилоотӣ - коммуникатсионӣ ба мақомотҳои дахлдор мурочиат мекунанд:

- Мақомти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ бо шаҳрвандон (G2C) - дар байни давлат ва шаҳрвандон;

- Мақомти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ бо соҳибкорон (G2B) - дар байни давлат ва соҳибкорон;

- Мақомти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ бо Мақомоти иҷроияи ҳокимияти маҳаллӣ (G2G) - дар байни шохаҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣ;

- Мақомти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ бо кормандон (G2E) - дар байни давлат ва хизматчиёни давлатӣ.

Таҷрибаи пешрафтаи мамлакатҳои хориҷа гувоҳӣ аз он медиҳад, ки дар асри навин қариб тамоми кишварҳои ҷаҳон ҳукумати электронӣ таъсис дода, аз бартариятҳои комили технологияи муосири иттилоотӣ истифода мебаранд [6, с.157].

Дар ин раванд пешсафии чунин давлатҳои абарқудрат ба монади: Ҷопон, ИМА, Британияи Кабир, Сингапур, инчунин бисёр кишварҳои ҷаҳон мушоҳида шуда, онҳо дар ин самт ба муваффақиятҳои назаррас ноил шудаанд. Бояд қайд кард, ки давлатҳои султтариккикарда низ ба ин раванд ҷалб шуда истодаанд, зеро бунёди ҷомеаи иттилоотӣ талаби таъхирнопазири ҳаёти муосир аст, ки бидуни он рушди рақобатпазири давлатро таъмин кардан ғайриимкон аст. Ин аст, ки соли 2006 бо қарори Маҷмаи Умумии Созмони Миллаи Муттаҳид 17 май ҳамчун Рӯзи байналмилалӣ ҷомеаи иттилоотӣ эътироф карда шудааст [10, с. 230].

Бо мақсади таъсиси ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор тадбирҳо андешида шуда, ар баробари дигар давлатҳои ҷаҳон кишварӣ мо низ дар пайи такмил ва рушди ин соҳаи басо муҳим тадбирҳо андешида истодааст. Вобаста ба ин дар мамлакат санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи соҳаи зикргардида, барномаҳои давлатӣ қабул ва мавриди татбиқ қарор гирифта, сол то сол ба натиҷаҳои дилхоҳ ноил шуда истодаанд.

Ташкили ҳукумати электронӣ дар кишвар аз барномаҳои давлатӣ қабулшуда, аз қабили: “Технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон” (2003) [7] ва “Рушд ва татбиқи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” (2004) сарчашма мегирад. Барои дар амал татбиқ намудани ин барномаҳо якҷанд корҳои назаррас дар миқёси кишвар ба анҷом расидаанд, ки тавассути он ташаққули шабакаи корпоративии давлатӣ интернет ва таъсиси портали ҳукуматӣ ва вебсайтҳои мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, инчунин афзоиши нуқтаҳои дастрасии омма ба шабакаи интернетро дар бар мегиранд.

Баҳри рушди соҳаи мазкур дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ қабул гардидаанд, ки онҳо ба таъсис додани шабакаҳо ва низомҳои автомати иттилоотӣ, технологияҳои иттилоотӣ, инчунин ба танзим даровардани раванди истифодаи ҳуҷҷатҳои электронӣ, мубодилаи иттилоот тавассути каналҳои электронӣ ва татбиқи имзои электронии рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон равона карда шудаанд.

Санадҳои меъёри ҳуқуқӣ қабулгардида инҳо мебошанд: қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот», «Дар бораи ҳифзи иттилоот», «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ», «Дар бораи имзои рақамии электронӣ» ва ғайра.

Вале ҳаминро бояд қайд кард, ки баъд аз қабули санадҳои меъёриву ҳуқуқии дар боло номбурда истифодаи сатҳу сифати ҳуҷҷати электронӣ ҳанӯз ҳам беҳбудиро металабад. Дар марҳилаи кунунӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ин воситаҳоро ба таври пурра ва бояду шояд истифода намебарад, ки ин масъаларо бояд таҳқиқ намуд ва роҳи ҳалли ин масъара бояд дарёфт.

Дар ин самт фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад.

Мақомоти ваколатдор – мақомоти давлатие, ки сиёсати давлатиро дар соҳаи таъмини ҳифзи сирри давлатӣ ва ҳифзи техники иттилооти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ менамояд; [3].

Мақоми ваколатдор –мақоми давлатие, ки дар соҳаи фаъолияти иттилоотонӣ сиёсати давлатӣ ва танзими давлатиро татбиқ менамояд.

Яке аз ташаббусҳои муҳими Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҷорӣ намудани барномаи ҳукумати электронӣ ва гузаштан ба рақамикунонии идоракунии давлатӣ ва кор бо технологияи информатсионӣ-коммуникатсионӣ - ин қабули қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [4] асоси воқеӣ дар самти таъсиси ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Консепсияи зикргардида ба ҳадафҳои ҳукумати электронӣ, инчунин ҳалли вазифаҳои зерин боис мегардад:

- дар қараёни қабули қарорҳои идоракунӣ ҳангоми коркард ва тадбиқи низомҳои иттилоотии таҳлилии вазифавӣ, дар доираи фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ;
- худкоркунонии ҳамкорихои байниидоравӣ дар қараёни қабули қарорҳои идоравӣ;
- тақон бахшидани дараҷаи ошкорбаёнӣ ва шаффофияти иттилоот дар фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, инчунин васеъ намудани имконияти дастрасӣ ва иштироки бевоситаи шаҳрвандону муассисаҳо ба равандҳои ташаккул ва таҳлили қарорҳое, ки дар ҳама сатҳҳои идоракунии давлатӣ қабул ва амалӣ карда мешаванд;

- таҳким бахшидани сифати қараёнҳои маъмурикунонии идораи давлатӣ;
- таъмини назорати натиҷаҳои фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва ҷавбияти он;

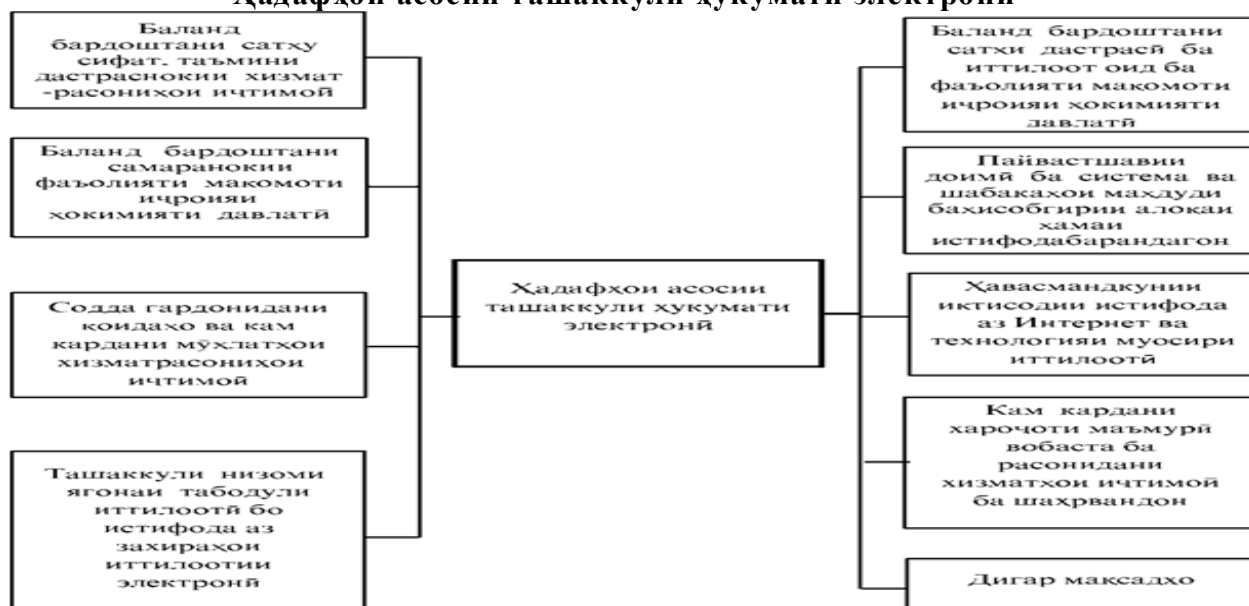
- дар фаъолият таъмини сатҳи лозимаи амнияти иттилоотии ҳукумати электронӣ;
- дастрасии шаҳрвандону муассисаҳо аз минтақаҳои дурдасти мамлакат ба иттилоот дар фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва тақвияти он;

- бартараф сохтани “нобаробарии рақамӣ” (нобаробарӣ дар байни шаҳрвандон дар истифодаи технологияҳои информатсионӣ-коммуникатсионӣ, ки ба асоси тафовути иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва мавқеияти ҷуғрофӣ муайян карда мешавад), ки яке аз вазифаҳои марказии таъмини самаранокии ҳукумати электронӣ буда, аз тариқи рушди технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ – инфрасохтор (рушди шабакаҳои алоқаи ҳудудӣ, баланд бардоштани сифати алоқа, компютеркунонии аҳоли, рушди интернет дар саросари кишвар) амалӣ карда мешавад [4].

Барномаи зикр гардида, як навъ санади ҳукуқие мебошад, ки роҳро барои таъсис ва тавсеаи ҳукумати электронӣ боз мекунад. Ҳадафҳои асосии ташаккули ҳукумати электронӣ дар расми 2 оварда шудааст.

Расми 2

Ҳадафҳои асосии ташаккули ҳукумати электронӣ*

*Сарчашма: аз ҷониби муаллиф, дар асоси[6] тартиб дода шудааст.

Мувофиқи Концепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадафҳои асосии ташаккули ҳукумати электронӣ ин ноил шудан ба мақсадҳои зирин мебошад:

- истифодаи васеи технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва идоракунии;
- ташакил ва дар амал татбиқи намудани низоми ягонаи табодули иттилоотӣ бо истифода аз захираҳои иттилоотии электронӣ ва пайваستшавии доимӣ ба низоми алоқаи ҳамаи истифодабарандагон;
- баланд бардоштани сатҳи сифати хизматҳои иҷтимоӣ ва дастрас будани, он ба шахрвандон ва ташкилотҳо;
- содагардонии қоидаҳо ва кам кардани муҳлати расонидани хизматҳои иҷтимоӣ, инчунин кам кардани хароҷотҳои маъмурӣ, ки ба расонидани ин хизматҳо вобастагӣ доранд;
- баланд бардоштани сатҳи дастрасии иттилоот дар бораи фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ;
- ҳавасмандкунии иқтисодии истифода аз интернет ва технологияи муосири иттилоотӣ.

Аз ҷумла масъулони Хадамоти алоқаи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид менамоянд, ки тамоми вазорату идораҳои давлатӣ бо шабакаи ягонаи электронӣ пурра омода карда шудаанд ва вазорату идораҳо аз ин шабака дар сатҳи зарурӣ истифода мебаранд.

Гуфтан бо маврид аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлоли давлатӣ инфрасохтори сустикишофёфтаи коммуникатсионӣ дошт, ки ба он омилҳои сиёсии дохили давлатии солҳои 1992-1997 таъсир расониданд. Дар натиҷа Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ташкил ва татбиқи ҳукумати электронӣ дар нуктаи илтифод қарор дошт, ки мавқеи пасти мамлакатро дар рейтингҳои ҷаҳонӣ оид ба нишондиҳандаи омодагии ҳукумати электронӣ нишон медиҳад. Ба фикри мо баҳри бартараф намудани муаммоҳои ҷойдошта ба омилҳои зерин диққати махсус додан лозим аст:

- баҳри тадбиқи натиҷаҳои ба даст овардашудаи истифодаи технологияҳои иттилоотии коммуникатсионӣ дар сохторҳои давлатӣ, ки ба ҷараёни такмили робитаи байни шӯъбаҳо ва баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои электронии давлатӣ ба шахрвандон ки, асосан хусусияти идоравӣ доштанд аҳамияти махсус дода шавад;

- коркарди барномаҳои мукаммали ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотии коммуникатсионӣ ва такмили тадбиқи он дар раванди фаъолияти мақомотҳои иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва маҳаллӣ, ки ин омил боиси зиёд гаштани хароҷоти давлатӣ мегардад;

- ташаккули инфрасохтаре, ки ҳамкориҳои мутақобилаи сохторҳои давлатӣ баҳри ҳамкориҳои байниҳамдигар ва соҳаҳои хоҷагидориву аҳоли дар расонидани хизмати давлатӣ таъмин намоянд, ҳанӯз дар сатҳи зарурӣ такмил дода нашудааст;

- сатҳи сифати омодагии кормандони сохторҳои давлатӣ дар самти истифодабарии технологияҳои иттилоотии коммуникатсионии муосир ба дараҷаи зарурӣ ҷавобгӯ нест, ки он омилҳои асосии коста шудани қисми сохторҳои давлатӣ, ҷорӣ намудани қарорҳои мураккабу муҳим боис мегардад.

Дар ҳолати дуруст истифода намудан аз барномаи ҳукумати электронӣ коргузори дар ин ё он соҳа ба тадриҷ пеш рафта, истифодаи ҳуҷҷатгузори қоғазии зиёд аз байн меравад. Муддати чанде аст, ки байни вазорату идораҳои мамлакат алоқаи ягона суръат гирифта, интиқоли дилхоҳ маводи истифодашаванда дар кӯтоҳтарин муҳлат тариқи шабакаи ягонаи иттилоотӣ анҷом дода мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо шарофати истиқлоли давлатӣ имрӯз узви чандин ташкилоту созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ буда, бо аксарияти кишварҳои пешрафтаи минтақа ва ҷаҳон робитаҳои фарҳангӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ дорад. Дар самти ташкили ҳукумати электронӣ ҳам мутахассисони кишвар таҷрибаи давлатҳои пешқадамо омӯхтаанд ва аз ин таҷриба дар таъсиси ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода намудаанд.

Дар замони муосир техника ва технология дар пешрафти тамоми соҳаҳои ҳаёти мардум нақши асосиро касб мекунад. Таҷрибаи кишварҳое, ки ба дастовардҳои назаррас дар татбиқи технологияҳои иттилоотии коммуникатсионӣ ва ҳукумати электронӣ ноил гардидаанд, нишон

медиҳанд, ки пеш аз ҳама, ба масъалаҳои рушди инфрасохтори иттилоотӣ, омода намудани кадрҳои баландхатисоси соҳаи мазкур, инчунин зина ба зина баланд бардоштани сатҳи донишу малакаи хизматчиёни давлатӣ ва ҷорӣ намудани усулҳои нави техникӣ диққати зарурӣ дода шавад. Дар раванди ҷаҳонишавӣ, асосан кишварҳои муваффақ мешаванд, ки дар бозори ҷаҳонӣ ҳамчун истеҳсолкунанда иштирок менамоянд ва ҷилави ин равандро низ ба даст гирифта, дар татбиқи технологияҳои информатсионии коммуникатсионӣ ва рушди ҳукумати электронӣ нақши назаррас мегузоранд.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28 декабри соли 2024 ш. Душанбе.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоотонӣ». Душанбе, 2001с., № 40.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи имзои рақамии электронӣ». Душанбе, 30.07.2007с., № 320. Бо тағйироту иловаҳо аз аз 25.03.2011 № 699
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2011, № 643.
5. About SHRM. – Society for Human Resource Management, retrieved 22 December 2011.
6. Альгин А. П. Государственная политика и управление в 2 ч. Часть 2. Уровни, технологии, зарубежный опыт: учебник для вузов / 2-е изд., стер. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 484 с.
7. Барномаи давлатии “Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 5.11. 2003, № 1174.
8. Киселов А. С. История зарождения и формирования идеи электронного управления государственными делами в России и за рубежом: сравнительно-правовой аспект. С. 39-44 cyberleninka.ru
9. Муллоев Д. Назарияи идораи давлатӣ. “Эр-граф”. Душанбе 2013. – 256 с.
10. Раҳмонзода М. Н. Асосҳои назариявӣ ва ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Паёми молия ва иқтисод. 2024/ №4, 1 (43) С.-228-233.
11. Цветков В. Я. Комплементарность информационных ресурсов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 2 (часть 2). С. 182–185.

УДК 657.1/6:004)

Назаров М.Х.

ТАБДИЛИ РАҚАМИИ БАҲИСОБГИРӢ ВА ҲИСОБОТИ КОРПОРАТИВӢ: ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА МИЛЛӢ

Дар мақола асосҳои назариявӣ ва методологии табдили рақамии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ баррасӣ шуда, инчунин таҷрибаҳои байналмилалӣ ва миллии ташкили онҳо таҳлил карда мешаванд. Дар асоси таҳлили муқоисавӣ тамоюлҳо ва мушкилоти рақамикунонии баҳисобгирии корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ошкор карда мешаванд. Самтҳои мукаммалгардонии методикаи баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ бо назардошти хусусиятҳои миллӣ асоснок карда шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд барои таҳияи стратегияҳои идоракунии корпоративии рақамӣ ва баланд бардоштани самаранокии низомҳои оmodасозӣ ва пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ дар корхонаҳои корпоративӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии корпоративӣ, ҳисоботи корпоративӣ, рақамикунонӣ, табдили рақамӣ, СБҲМ, камолоти рақамӣ, низоми ERP, идоракунии корпоративӣ.

Назаров М.Х.

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КОРПОРАТИВНОГО УЧЕТА И ОТЧЕТНОСТИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ

В статье рассматриваются теоретические и методологические основы цифровой трансформации корпоративного учета и отчетности, а также анализируются международный и национальный опыт их организации. На основе сравнительного анализа выявлены тенденции и проблемы цифровизации корпоративного учета в Республике Таджикистан. Обоснованы направления совершенствования методики учета и формирования корпоративной отчетности с учетом национальных особенностей. Результаты исследования могут быть использованы для разработки цифровых стратегий корпоративного управления и повышения эффективности систем подготовки и представления финансовой отчетности на корпоративных предприятиях.

Ключевые слова: корпоративный учет, корпоративная отчетность, цифровизация, цифровая трансформация, МСФО, цифровая зрелость, ERP-система, корпоративное управление.

Nazarov M.Kh.

DIGITAL TRANSFORMATION OF CORPORATE ACCOUNTING AND REPORTING: INTERNATIONAL AND NATIONAL EXPERIENCE

This article examines the theoretical and methodological foundations of the digital transformation of corporate accounting and reporting, and analyzes international and national practices. A comparative analysis identifies trends and challenges in the digitalization of corporate accounting in the Republic of Tajikistan. Directions for improving accounting methods and preparing corporate reports, taking into account national specifics, are substantiated. The research results can be used to develop digital corporate governance strategies and improve the efficiency of financial reporting systems at corporate enterprises.

Keywords: corporate accounting, corporate reporting, digitalization, digital transformation, IFRS, digital maturity, ERP system, corporate governance.

МУҚАДДИМА

Мубрамии таҳқиқот. Дар шароити рақамикунонии босуръати иқтисодиёт баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ тағйироти назаррасро аз сар мегузаронад, ки бо татбиқи технологияҳои муосири иттилоотӣ, автоматикунории равандҳои баҳисобгирӣ ва ҳамгироии низомҳои иттилоотии корпоративӣ алоқаманд мебошанд. Табдили рақамӣ ба омили асосии баланд шудани сатҳи шаффофият, саҳеҳӣ ва фаврияти иттилооти молиявӣ табдил меёбад, ки бевосита ба самаранокии қарорҳои идоракунии ва сатҳи идоракунии корпоративӣ таъсир мерасонад. Дар ин қарина, омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ ва миллии ташкили баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ махсусан муҳим аст, зеро он имкон медиҳад, ки таҷрибаҳои беҳтарин муайян ва ба шароити мушаххаси миллии мутобиқ карда шаванд.

Мубрамии ҳосаи таҳқиқот аз зарурати таҳлили амалияи рақамикунонии баҳисобгирии корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки камолоти рақамии сохторҳои корпоративӣ гуногун буда, татбиқи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) ва технологияҳои муосир мутобиқсозии методологиро талаб мекунад, бармеояд. Таҳқиқи амалияҳои байналмилалӣ имкон медиҳанд, ки тамоюлҳои рушди низомҳои баҳисобгирии корпоративӣ ошкор карда ва роҳҳои ҳалли муассире муайян карда шаванд, ки ба баланд бардоштани идорашавандагӣ ва шаффофияти ҳисобот мусоидат мекунанд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Адабиёти илмӣ доираи васеи интишоротро дар бар мегирад, ки ба масъалаҳои баҳисобгирии корпоративӣ, ташаккули ҳисоботи корпоративӣ ва табдили рақамии равандҳои баҳисобгирӣ бахшида шудаанд. Олимони хориҷӣ, аз ҷумла М.С. Алам [14], Р.М. Бушман [15], Е.Ю. Воронова [3], О.В. Рожнова [11], А.А. Соколов [12], Я.В. Соколов [13] асосҳои назариявии баҳисобгирии корпоративиро таҳлил карда, принципҳои

ҳамгирозии вазифаҳои идоракунии, молиявӣ ва таҳлилиро ифшо ва таъсири технологияҳои рақамиро ба низомҳои баҳисобгирӣ баррасӣ мекунад.

Дар доираи илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаҳои рақамикунонии баҳисобгирӣ корпоративӣ дар интишороти Н.А. Абдулмуминзода [1], И.А. Бобиев [2], Д.А. Ғайбуллоева [4], Б.Ҳ. Каримов [5; 6; 7; 8; 9] мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ки аҳамияти мутобик қардани стандартҳои байналмилалӣ ба амалияҳои миллий, ҳамгироии воситаҳои рақамӣ ва баланд бардоштани шаффофияти ҳисоботи корпоративро таъкид мекунад.

Сарфи назар аз шумораи назарраси интишорот, таҳқиқоти ҳамаҷониба, ки таҳлили муқоисавии таҷрибаи байналмилалӣ ва миллиро бо татбиқи амалии технологияҳои рақамӣ дар ҳисоботи корпоративӣ муттаҳид кунад, вучуд надорад, ки ин як ҳолигоҳи илмӣ бунёд намуда, зарурати таҳқиқоти мазкурро асоснок мекунад.

Мақсади таҳқиқот ошкор қардани тамоюлҳо дар табдили рақамии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар сатҳҳои байналмилалӣ ва миллий, асоснок қардани самтҳои муаммалгардонии методикаи ташкили баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ бо назардошти хусусиятҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Фарзияи таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ рақамикунонии баҳисобгирӣ корпоративӣ дар яқоягӣ бо мутобиксозӣ ба шароити миллий ба баланд шудани сифат, шаффофият ва идорашавандагии ҳисоботи корпоративӣ мусоидат қарда, инчунин равандҳои қабули қарорҳои идоракуниро суръат мебахшад.

Усулҳои таҳқиқот. Дар мақола маҷмуи усулҳои муқоисавию таҳлилий истифода шудааст, аз ҷумла: ҷамъоварӣ ва муназзамсозии маълумот дар бораи рақамикунонии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар сатҳҳои байналмилалӣ ва миллий; таҳлили муқоисавии амсилаҳои ташкилӣ, воситаҳои рақамикунонӣ ва равишҳои методологӣ; таҳияи тарҳи ҳамгирои арзёбии камолоти рақамии равандҳои баҳисобгирӣ ҳисоботӣ барои муайян қардани таҷрибаҳои беҳтарин ва мутобиксозии онҳо ба амалияи миллий. Истифодаи тарҳи муаллифии таҳлили муқоисавӣ имкон дод, ки на танҳо таҷрибаи низомҳои корпоративии хориҷӣ ва миллий ба низом дароварда шавад, балки тавсияҳо барои муаммалгардонии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ асоснок қарда шаванд.

ҚИСМАТИ АСОСӢ

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рақамикунонии иқтисоди миллий босуръат пеш меравад, вале сатҳи камолоти рақамии сохторҳои корпоративӣ нобаробар боқӣ мемонад. Амалия нишон медиҳад, ки аксари корхонаҳо бо сабаби нокифоя будани пойгоҳи методологӣ ва маҳдудиятҳои захираҳои инсонӣ (нарасидани мутахассисон) ва технологӣ дар татбиқи воситаҳои муосири баҳисобгирӣ ва ҳисоботи рақамӣ бо мушкилот рӯ ба рӯ мешаванд. Дар ҷунин шароит, муаммалгардонии методикаи баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ бояд самти афзалиятноки ислоҳоти инфрасохтори баҳисобгирӣ ва идоракунии мамлакат бошад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 мақомоти дахлдори давлатӣ, пеш аз ҳама Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро вазифадор намуданд, ки «ҷиҳати гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ, ба таври пурра татбиқ намудани барномаҳои муосири баҳисобгирӣ амалиёти молиявӣ ва васеъ ҷорӣ қардани рақамикунонӣ дар соҳа ҷораҳои судманд андешад» [10].

Ин дастур аҳамияти стратегияи ташаккули низоми муосири баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративро, ки барои таъмини шаффофият, самаранокӣ ва эътимод дар баҳши корпоративӣ қодир бошад, таъкид мекунад. Дар воқеъ, «қорбурди технологияҳои рақамӣ баландшавии рақобатпазирӣ субъектҳои иқтисодӣ, рушди иқтисоди миллий ва сатҳи баланди зиндагии аҳолиро таъмин намуда, дар ниҳоят соҳибхитиёрии мамлакат ва истиклоли миллиро ҳифз менамояд» [8, с. 116].

Марҳилаи муосири рушди иқтисодӣ бо қабули босуръати технологияҳои рақамӣ дар ҳама соҳаҳои фаъолияти тичоратӣ тавсиф мешавад. Имрӯз, рақамикунонӣ ба унсури

чудонашавандаи идоракунии корпоративӣ табдил ёфта, ба низомҳои баҳисобгирӣ ва ҳисоботи муҳосибӣ (молиявӣ) таъсири амиқ мерасонад. Дар чунин шароит, иттилооти баҳисобгирӣ на танҳо ҳамчун воситаи бақайдгирии амалиёт хоҷагидорӣ, балки ҳамчун захираи стратегӣ, ки устуворӣ ва рақобатпазирии корхонаро таъмин мекунад, баррасӣ мешавад.

Моҳияти табдили рақамии баҳисобгирии корпоративӣ на дар автоматикунони муқаррари амалиёти баҳисобгирӣ, балки дар тағйироти кулӣ дар мантики ташаккул, коркард ва пешниҳоди иттилоот дар асоси технологияҳои рақамӣ ифода меёбад. Ин гузаришро аз амсилаи анъанавии ҳуҷҷатӣ ба низомии баҳисобгирии муҳосибии зехнӣ, ҳамгиро ва пешгирикунанда, ки ба маълумот дар реҷаи вақти воқеӣ асос ёфтааст, дар назар дорад.

Аз нигоҳи назариявӣ методологӣ, табдили рақамии баҳисобгирии корпоративӣ ба якҷанд равишҳои концептуалӣ таъя мекунад. Аввалан, назарияи институтсионалӣ равандро табдилро ҳамчун воқуниши ниҳодҳои баҳисобгирӣ ба тағйирот дар муҳити берунӣ ва талаботи меъёри иттилоотӣ шарҳ медиҳад. Дуюм, равиши муназзам баҳисобгирии корпоративиро ҳамчун як низомии мураккаби пӯён, ки зернизомҳои молиявӣ (баҳисобгирии молиявӣ), идоракунӣ (баҳисобгирии идоракунӣ) ва таҳлилиро ҳамгиро мекунад ва дар фазои ягонаи иттилоотӣ муттаҳид карда шудааст, баррасӣ мекунад. Сеюм, концепсияи иттилоотӣ иқтисодӣ нақши маълумоти баҳисобгирӣро ҳамчун захираи идоракунии стратегӣ, ки тавассути имкониятҳои таҳлилӣ ва ояндабинии технологияҳои рақамӣ арзиши иловагӣ месозад, таъкид мекунад.

Концепсияи ҳисоботи ҳамгиро, ки омезиши маълумоти молиявӣ ва ғайримолиявиро барои инъикоси пурратари фаъолияти корпоративӣ дар муҳити рақамӣ дар назар дорад, аҳамияти хоса пайдо мекунад. Истифодаи технологияҳои зехни сунӣ (AI – artificial intelligence), маълумоти калон (Big Data), ҳисобкунии абрӣ (cloud computing) ва блокчейн имкониятҳои навро барои таҳлил, назорат ва шаффофияти низомҳои баҳисобгирии корпоративӣ фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, табдили рақамии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ як падидаи мураккабест, ки ба ҳамгироии равишҳои иқтисодӣ, технологӣ ва методологӣ асос ёфтааст. Он ба пайдошавии амсилаи комилан нави баҳисобгирии муҳосибӣ – низомии зехнии баҳисобгирӣ таҳлилӣ, ки суръати баланди коркарди иттилоот, шаффофияти маълумот ва имконияти истифодаи стратегӣ онҳоро дар идоракунии корпоративӣ таъмин мекунад, мусоидат менамояд.

Амалияи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки табдили рақамии баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи корпоративӣ ба самти афзалиятноки рушди идоракунии корпоративӣ табдил ёфтааст. Мамлакатҳои пешсаф кӯшиш мекунанд, ки низомҳои муҳосибии ҳамгиро, автоматикунонидашуда ва стандартишударо бунёд кунанд, то ба ин васила шаффофият ва қиёспазии иттилооти молиявиро таъмин намоянд. Дар ин маврид, татбиқи стандартҳо ва технологияҳои байналмилалӣ, ки ба ҳамроҳангсозии равандро баҳисобгирӣ мусоидат мекунанд ва эътимодро ба ҳисоботи корпоративӣ афзоиш медиҳанд, самти муҳим мебошад.

Дар мамлакатҳои Иттиҳоди Аврупо, рақамикунони баҳисобгирии муҳосибӣ дар асоси концепсияи фазои ягонаи рақамии маълумот, ки дар он низомҳои баҳисобгирии муҳосибии ширкатҳо бо платформаҳои андозӣ ва омӯрӣ ҳамгиро карда шудаанд, рушд мекунад. Қабули васеъи стандарти XBRL (eXtensible Business Reporting Language – забони васеъшавандаи ҳисоботи тижоратӣ) имкон медиҳад, ки мубодилаи автоматии иттилооти молиявӣ дар байни корхонаҳо, сармоягузoron ва мақомоти давлатӣ роҳандозӣ карда шавад.

Ҷорӣ намудани форматҳои рақамии пешниҳоди ҳисобот, ки ба стандартҳои байналмилалӣ (бо номи «таксономияи СБХМ») асос ёфтаанд, имкон дод, ки сохтори маълумоти ҳисоботӣ стандартӣ карда шавад ва таҳлили автоматикунонидашудаи он дар вақти воқеӣ таъмин гардад.

Дар ИМА, табдили рақамии баҳисобгирии корпоративӣ аз ҷониби Шӯрои стандартҳои баҳисобгирии молиявӣ (FASB – Financial Accounting Standards Board) ва Комиссия оид ба қоғазҳои қиматнок ва биржаҳо (SEC – Securities and Exchange Commission) назорат карда

мешавад. Ҷорӣ намудани низомҳои банақшагирии захираҳои корхона (ERP – Enterprise Resource Planning) ва платформаҳои таҳлили ба зеҳни сунъӣ (AI) асосёфта дақиқӣ ва саривактии маълумоти баҳисобгириро ба таври назаррас баланд кардааст. Диққати асосӣ ба ҳамгирии нишондиҳандаҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар низоми ягонаи ҳисоботи корпоративӣ, ки шаффофияти стратегӣ ва идорашавандагии тичоратро таъмин мекунад, равона карда мешавад.

Таҷрибаи мамлакатҳои Осиёи Шарқӣ сазовори тавачҷуҳи махсус аст. Дар Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур рақамикунории баҳисобгирӣ унсури сиёсати миллии инноватсионӣ ҳисобида мешавад. Барномаҳои давлатӣ ба «баҳисобгирии ҳушманд» (Smart Accounting), ки ба истифодаи маълумоти калон, платформаҳои абрӣ ва технологияҳои блокчейн асос ёфтааст, мегузаранд. Ин технологияҳо на танҳо автоматикунории равандҳои баҳисобгириро таъмин мекунад, балки онҳоро бо низомҳои идоракунии хавфҳо, назорати дохилӣ ва аудити корпоративӣ низ ҳамгиро мекунад.

Тамоюли дигари муҳими байналмилалӣ рушди консепсияи ҳисоботи ҳамгирошуда (Integrated Reporting) мебошад, ки аз ҷониби Шӯрои байналмилалӣи ҳисоботи ҳамгирошуда (IIRC – International Integrated Reporting Council) таълиф мешавад. Ин консепсия муттаҳид кардани нишондиҳандаҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ (иҷтимоӣ, экологӣ ва идоракунӣ)-ро дар платформаи ягонаи рақамӣ дар назар дорад, ки самти стратегӣ тичорат ва масъулияти иҷтимоӣ онро таъмин мекунад.

Ҳамин тариқ, таҷрибаи байналмилалӣ рақамикунории баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ нишон медиҳад, ки муваффақияти табилии рақамӣ на танҳо аз сатҳи рушди технологӣ, балки инчунин аз мавҷудияти пойгоҳи ягонаи методологӣ ва меъёрӣ, ки ба таъмини шаффофият, қиёспазирӣ ва эътимод ба иттилооти молиявӣ қодир аст, муайян карда мешавад. Ин равишҳо барои мутобиксозӣ дар амалияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар он рақамикунории баҳисобгирӣ ҳанӯз дар марҳилаи аввалии ташаккули худ қарор дорад, махсусан арзишманд мебошанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рақамикунории баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар раванди ташаккул ва ниҳодсозӣ қарор дорад. Сарфи назар аз ислоҳоти роҳандозишуда ва татбиқи баъзе унсурҳои рақамӣ, сатҳи камолоти рақамии корхонаҳои корпоративӣ дар доираи соҳаҳо ва шаклҳои молиявӣ нобаробар боқӣ мемонад.

Дар асоси натиҷаҳои омӯзиш (ҷадвали 1) муайян гардид, ки сатҳи баланди рақамикунонӣ ба корхонаҳои баҳши молиявӣ ва ширкатҳои бузурги саноатӣ, ки 1С:Предприятие, ERP ва технологияҳои абрии махсусро татбиқ мекунад, хос аст. Бо вучуди ин, ҳиссаи назарраси корхонаҳо (асосан дар маҳалҳои деҳот) истифодаи низомҳои баҳисобгирии қисман автоматикунонидашуда ё ҳатто дастиро идома медиҳанд, ки ин қобилияти онҳоро барои ҳамгироӣ ба фазои иқтисодии рақамӣ маҳдуд мекунад.

Ҷадвали 1. Сатҳи камолоти рақамии корхонаҳои корпоративии Ҷумҳурии Тоҷикистон (таҳминӣ)

Соҳаи иқтисодӣ	Истифодаи низомҳои автоматикунонидашуда (%)	Истифодаи технологияҳои абрӣ (%)	Мавҷудияти ҳадамоти дохилии ИТ (%)
Баҳши молиявӣ	95	80	70
Саноат	60	40	25
Савдо ва хизматрасонӣ	45	30	15
Соҳтмон	40	20	12
Комплекси агросаноатӣ	20	15	8

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси мушоҳидаҳо

Тавре аз чадвал дида мешавад, сатҳи рақамикунонӣ аз имкониятҳои молиявӣ, захираҳои инсонӣ ва самти стратегии корхонаҳо вобастагии зиёд дорад. Амалияи миллии татбиқи воситаҳои рақамии баҳисобгирии муҳосибӣ ба ҳуҷҷатҳои стратегии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус, Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, № 642), Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 октябри соли 2021, № 460), Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8 январи соли 2025, № 911 дар бораи «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон намудани солҳои 2025-2030 асос ёфтааст. Ин ташаббусҳо бунёди марҳила ба марҳилаи платформаи ягонаи ҳисоботи молиявии электронӣ ва ҳамкориҳои байни корхонаҳо ва мақомоти давлатиро пешбинӣ мекунанд.

Бо вучуди ин, як қатор монеаҳои назаррас дар роҳи табдили рақамӣ боқӣ мемонанд, ки дар расми 1 нишон дода шудаанд.

Расми 1. Монеаҳои асосии табдили рақамии баҳисобгирии корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Сарфи назар аз мавҷудияти монеаҳои воқеӣ, табдили рақамии баҳисобгирии корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадриҷан ҳосияти муназзамӣ мегирад. Дар солҳои охир, дар мамлакат барномаҳои давлатӣ, ки ба рушди иқтисоди рақамӣ, афзоиши шаффофияти чараёнҳои молиявӣ ва стандартикунонии расмиёти молиявӣ, аз ҷумла баҳисобгирии муҳосибӣ нигаронида шудаанд, амалӣ карда мешаванд. Аммо, самаранокии ин тадбирҳо асосан аз қобилияти низоми миллии баҳисобгирии муҳосибӣ барои мутобиқсозии беҳтарин таҷрибаҳои байналмилалӣ ба хусусиятҳои муҳити институтсионалии миллии вобаста аст.

Дар ин робита, ба назар чунин мерасад, ки гузаронидани таҳлили муқоисавии рақамикунонии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ мувофиқи мақсад аст, ки он на танҳо тафовутҳои байни равишҳои байналмилалӣ ва миллиро ошкор мекунад, балки самтҳои афзалиятноки ҳамгироиро низ муайян мекунад.

Чунин таҳлил бо назардошти ҳамгироии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба фазои иқтисодии ҷаҳонӣ ва гузариши ботадричи бахши корпоративӣ ба СБҲМ махсусан муҳим аст.

Муқоисаи самтҳои асосии рақамикунонӣ дар чадвали 2 инъикос ёфтааст, ки тамоюлҳои асосии дар сатҳи байналмилалӣ роҳандозишаванда, вазъи муосири равандҳо дар амалияи миллии, инчунин соҳаҳои мушкилдореро, ки мукамалгардони институтсионалӣ ва методологиро талаб мекунанд, нишон медиҳад.

**Ҷадвали 2. Таҳлили муқоисавии самтҳои асосии табилии баҳисобгирии муҳосибӣ:
амалияи байналмилалӣ ва миллӣ**

Ҷанбаи рақамикунонӣ	Амалияи байналмилалӣ	Амалияи миллӣ	Мушкилоти асосии татбиқкунӣ
Стандартикунонии ҳисобот	Истифодаи XBRL, таксономияи СБҲМ	Мавҷуд набудани стандартҳои ҳисоботи рақамӣ	Нокифоя будани пойгоҳи меъёрӣ
Ҳамгироии низомҳои баҳисобгирӣ	Платформаҳои ERP, технологияҳои абрӣ	Қисман татбиқ кардани низомҳои маҳаллӣ	Захираҳо ва инфрасохтори маҳдуд
Салоҳиятнокии кормандон	Мутахассисони соҳаи аудит ва таҳлили рақамӣ	Норасоии кормандони баладхисос	Норасоии барномаҳои таҳсилотӣ
Шаффофият ва назорат	Ҳисоботи онлайнӣ ва маълумоти кушод	Шаклҳои қоғазии ҳисобот	Набудани хуччатгардиши рақамӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки табилии рақамии баҳисобгирии корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳҳои ҳалли ҳамаҷониба ниёз дорад, ки на танҳо навсозии технологӣ, балки беҳсозии муҳити институтсионалиро низ дар бар мегиранд.

Шарти зарурии суръат бахшидан ба рақамикунонӣ рушди захираҳои инсонӣ, таъсиси низоми омода намудани мутахассисон дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ ва мутобиқсозии равишҳои методии байналмилалӣ ба шароити миллӣ мебошад.

Тамоюлҳои муосири иқтисоди рақамӣ аз корхонаҳои бахши корпоративии Ҷумҳурии Тоҷикистон талаб мекунанд, ки аз амсилаҳои анъанавии баҳисобгирию ҳисоботӣ ба низомҳои рақамии ҳамгирошудаи ба автоматикунонӣ, таҳлили маълумот ва технологияҳои абрӣ асосёфта гузаранд. Рушди платформаҳои рақамӣ, низомҳои зехнии баҳисобгирӣ ва идоракунии хуччатҳои электронӣ меъмории нави баҳисобгирии муҳосибии корпоративиро ташаккул медиҳад, ки дар он шаффофият, фаврият ва мутобиқшавии иттилоот хусусиятҳои калидӣ мебошанд.

Дар амалияи миллӣ, баҳисобгирӣ ва ҳисобот то ҳол бештар ба коркарди дастӣ ва истифодаи парокандаи воситаҳои рақамӣ таъя мекунанд. Ин имкониятҳои таҳлили идоракуниро маҳдуд мекунад ва сифати иттилооти молиявиро коҳиш медиҳад.

Бартараф кардани ин маҳдудиятҳо таҳияи методикаи ҳамаҷонибаи ташкилии рақамии баҳисобгирии муҳосибиро, ки унсурҳои институтсионалӣ, методологӣ ва технологиро дар бар мегирад, талаб мекунад.

Умуман, самтҳои мукамалгардонии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар шароити рақамикунонӣ метавонанд ба чунин қисмҳои асосӣ гурӯҳбандӣ карда шаванд:

1. Самти институтсионалию меъёрӣ: мукамалгардонии пойгоҳи меъёрию ҳукукии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ бо назардошти стандартҳои байналмилалӣ ва принципҳои таксономияи XBRL (сохтори электрони ҳисобот). Ҳамоҳангсозии қоидаҳои миллии баҳисобгирӣ бо СБҲМ зарур аст, аз ҷумла аз ҷиҳати шакл ва сохтори ҳисоботи рақамӣ.

2. Самти методологӣ: ташаккули концепсияи ягонаи баҳисобгирии корпоративии рақамӣ, ки ҳамгироии расмиёти баҳисобгирӣ, автоматикунонии равандҳои идоракунӣ ва гузариш аз баҳисобгирии ретроспективӣ (таърихӣ) ба баҳисобгирии ояндабинию таҳлилиро дар назар дорад. Татбиқи принципҳои баҳисобгирии саросарӣ, ки пайгирии пурраи амалиётҳои хоҷагидориро таъмин мекунад, аҳамияти махсус дорад.

3. Самти технологӣ: татбиқи воситаҳои рақамӣ, аз ҷумла низомҳои ERP, платформаҳои абрӣ, блокчейн ва баҳисобгирӣ бо зехни сунъӣ (AI-accounting). Ин технологияҳо муҳити ягонаи иттилоотӣ ва назорати автоматикунонидашудаи раванди оmodасозӣ ва пешниҳоди ҳисоботро таъмин мекунанд.

4. Самти ташкилию идоракуни: табдили хадамоти муҳосибӣ ба марказҳои рақамии салоҳият, баланд бардоштани саводнокии рақамии муҳосибон ва менечерон, бунёди низоми назорати дохилӣ, ки ба таҳлили маълумоти дар речаи вақти воқеӣ асос ёфтааст.

5. Самти иттилоотию таҳлилӣ: рушди механизмҳои ҳамгирозии баҳисобгирии корпоративӣ бо низомҳои таҳлили тичорат ва ҳукумати электронӣ. Ин сифати қарорҳои идоракуниро беҳтар намуда, шаффофият ва қиёспазирии ҳисоботи корпоративиро таъмин мекунад.

Татбиқи ин самтҳои мукамалгардонӣ таҳияи амсилаи ташкили рақамии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративиро дар асоси принципҳои мутобикшавӣ, шаффофият ва устуворӣ талаб мекунад. Ин амсила бояд беҳтарин таҷрибаҳои байналмилалиро бо хусусиятҳои миллии рушди иқтисодӣ ва институтсионалии Ҷумҳурии Тоҷикистон муттаҳид кунад.

Муҳокимаи натиҷаҳо. Натиҷаҳои бадастомадаи таҳқиқот тасдиқ мекунанд, ки табдили рақамии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати воқеъбинона ва самти стратегияи мукамалгардонии идоракунии молиявӣ иқтисодӣ мебошад. Таҳлили муқоисавии таҷрибаҳои байналмилалӣ ва миллии нишон дод, ки ҳомили асосии рақамикунонӣ дар мамлакатҳои хориҷӣ дастгирии институтсионалиро меёри мебошад, ки дар таҳияи инфрасохтори ягонаи рақамии баҳисобгирӣ ва ҳисобот дар асоси стандартҳои XBRL ва СБҲМ ифода меёбад. Дар тафовут аз ин, дар амалияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон рақамикунонӣ пароканда буда, бо унсурҳои алоҳидаи автоматикунонии расмиёти баҳисобгирии муҳосибӣ маҳдуд аст.

Концепсияи дар таҳқиқот пешниҳодшудаи мукамалгардонии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар шароити рақамикунонӣ ба ташаккули низоми ҳамаҷониба, ки дар он воситаҳои технологӣ бо ҷанбаҳои методологӣ ва ташкилӣ зич ҳамгиро карда шудаанд, нигаронида шудааст. Татбиқи ин концепсия шаффофияти ҳисоботи корпоративиро баландтар мекунад, расмиёти баҳисобгириро суръат мебахшад, хатоҳоро кам мекунад ва фазои ягонаи иттилоотиро барои таҳлил ва қабули қарорҳои идоракуни бунёд мекунад.

Натиҷаҳои таҳқиқот фарзиро оид ба он, ки табдили рақамии равандҳои баҳисобгирию ҳисоботӣ танҳо бо рушди ҳамзамони пойгоҳҳои меёри, методологӣ ва технологӣ имконпазир аст, тасдиқ мекунанд. Аз ин рӯ, Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд амалияҳои байналмилалиро ба хусусиятҳои институтсионалӣ ва инфрасохтори худ мутобик созад, инчунин мутахассисонро омода созад, ки барои истифодаи самараноки воситаҳои муосири рақамии баҳисобгирии муҳосибӣ қодир бошанд.

Маҳдудияти таҳқиқот. Маҳдудияти таҳқиқот бо пойгоҳи нокифояи оморӣ ва таҳлилӣ оид ба рақамикунонии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин ҳаҷми маҳдуди маълумоти амалӣ, ки татбиқи технологияҳои рақамиро дар сатҳи корхонаҳои корпоративӣ инъикос мекунанд, марбут мебошанд. Ғайр аз ин, таҳқиқот хусусиятҳои соҳавии табдили рақамии баҳисобгириро фаро намегирад, ки имкониятро барои таҳқиқоти минбаъда дар ин самт фароҳам меорад.

Хулоса. Таҳқиқот нишон дод, ки табдили рақамии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ унсури ҷудонашавандаи идоракунии муосири корпоративӣ буда, шаффофият, фаврият ва қудрати таҳлилии иттилооти баҳисобгириро таъмин мекунад.

Таҷрибаи байналмилалӣ самаранокии баланди татбиқи платформаҳо ва стандартҳои рақамии пешниҳоди электронии ҳисоботро нишон медиҳад, дар ҳоле ки амалияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз дар марҳилаи ташаккули худ қарор дорад ва ба равиши ҳамаҷонибаи ташаккули асосҳои методологӣ, меёри ва технологӣ ниёз дорад.

Татбиқи самтҳои пешниҳодшудаи мукамалгардонии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи корпоративӣ дар асоси технологияҳои рақамӣ ба ташаккули муҳити ҳамгирои баҳисобгирӣ, тақвияти назорати ҷараёнҳои молиявӣ ва афзоиши эътимод ба иттилооти корпоративӣ мусоидат хоҳад кард. Дар ояндаи дарозмуддат рақамикунонии равандҳои баҳисобгирию ҳисоботӣ омили муҳими баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳои миллии ва рушди устувори иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон хоҳад шуд.

АДАБИЁТ:

1. Абдулмуминзода, Н.А. Методология и организация бюджетирования на предприятиях сельского хозяйства Республики Таджикистан / Н.А. Абдулмуминзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 3. – С. 13-20
2. Бобиев, И.А. Татбиқи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муаммоҳои пешбурди баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар шароити он / И.А. Бобиев, Н.М. Собирзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 5. – С. 96-103
3. Воронова, Е.Ю. Корпоративная отчетность: учебник и практикум для вузов / Е.Ю. Воронова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 467 с.
4. Ғайбуллоева, Д.А. Ҳисоботи молиявӣ ҳамчун инструменти менеҷменти молияи корпоративӣ / Д.А. Ғайбуллоева // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – 2024. – № 1(51). – С. 75-81
5. Каримов, Б.Х. Бухгалтерский учет: МСФО Таджикистан: Учебно-практическое пособие / Б.Х. Каримов. – Душанбе : ИПС, 2019. – 425 с.
6. Каримов, Б.Х. Современное состояние бухгалтерского учета в Республике Таджикистан / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримов. – Душанбе: ИПС, 2019. – 390 с.
7. Каримов, Б.Х. Тенденции мирового развития финансового учета на основе МСФО / Б.Х. Каримов // Государственное управление. – 2025. – № 1(72). – С. 31-41
8. Каримов, Б.Х. Баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақамикунӣ иқтисодӣ / Б.Х. Каримов // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – 2021. – № 3(37). – С. 115-119
9. Каримов, Б.Х. Стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ: дастури таълимӣ / Б.Х. Каримов, И.А. Бобиев, Ф.А. Қасимова, Б.А. Набиев. – Душанбе : Ирфон, 2014. – 449 с.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 [Сарчашмаи электронӣ] / Низомӣ дастрасӣ: URL: <http://president.tj/event/missives/24850>
11. Рожнова, О.В. Гармонизация учета, аудита и анализа в условиях цифровой экономики / О.В. Рожнова // Учет. Анализ. Аудит. – 2018. - № 5 (3). – С. 16-23
12. Соколов, А.А. Консолидированная финансовая отчетность: методология и техника составления: монография / А.А. Соколов. – Москва: Магистр, 2019. – 255 с.
13. Соколов, Я.В. Бухгалтерский учет в цифровую эпоху: новые вызовы и возможности / Я.В. Соколов // Международный бухгалтерский учет. – 2019. – Т. 22, № 6. – С. 623-639
14. Alam, M.S., Hossain, D.M. Management Accounting in the Era of Digitalization / M.S. Alam, D.M. Hossain // The Journal of Industrial Distribution & Business. – 2021. – Vol. 12. - No 11. – P. 1-8
15. Bushman, R.M. Financial accounting information and corporate governance / R.M. Bushman, A.J. Smith // Journal of Accounting and Economics. – 2001. – Vol. 32. – P. 237-333

УДК 336.717:004.9

Одинаев Х.С.

**ТАМОҶОЛИ РАҚАМИКУНОНИИ ХИЗМАТРАСОНИҶОИ БОНКӢ ВА ТАЪСИРИ
ОНҶО БА ТАШАККУЛИ ЭКОСИСТЕМАҶОИ МОЛИЯВӢ**

Рақамикунӣ хизматрасониҳои бонкӣ имрӯз яке аз омилҳои калидии таҳкими амнияти иқтисодӣ, рушди низомӣ молиявӣ ва самаранокӣ иқтисоди миллӣ мебошад. Истифодаи технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла онлайн-банкинг, мобайл-банкинг ва FinTech, ба мизочон имкон медиҳад, ки амалиётҳои молиявиро бо суръат, осонӣ ва беҳатарӣ анҷом диҳанд, ҳамзамон хатари молиявӣ ва осебпазирии иттилоотӣ коҳиш меёбад. Бо дарназардошти ин, муаллиф ба

масъалаҳои ташаккули экосистемаҳои молиявӣ ва таъсири тамоюли рақамикунонии хизматрасониҳои бонкӣ диққати махсус зоҳир намудааст.

Тибқи мушоҳидаҳо, дар Тоҷикистон рақамикунонии низоми бонкӣ, аз ҷумла амонатҳо, қарзҳо, хизматрасониҳои пардохтӣ ва сармоягузорӣ, ба рушди экосистемаҳои молиявӣ рақамӣ мусоидат мекунад. Татбиқи технологияҳои муосир ва ҷамоаҳангсозии низоми молиявӣ бо бахши воқеии иқтисод барои устувории низоми бонкӣ, баланд бардоштани эътимоди мизоҷон ва ҳамгироии иқтисоди миллӣ бо бозорҳои ҷаҳонӣ аҳамияти калон дорад. Азбаски таҳдидҳои киберӣ ва камбудии инфрасохторӣ вучуд доранд, рушди рақамикунонии бонкӣ ва баланд бардоштани саводнокии молиявӣ ва рақамӣ барои аҳоли шартӣ асосии таҳкими иқтисоди миллӣ ва рушди устувор мебошад.

Калидвожаҳо: рақамикунонӣ, инноватсия, амнияти иқтисодӣ, низоми молиявӣ, FinTech, экосистемаи молиявӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, эътимоди мизоҷон, технологияи рақамӣ, рушди устувор.

Одинаев Х.С.

ТЕНДЕНЦИИ ЦИФРОВИЗАЦИИ БАНКОВСКИХ УСЛУГ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ ЭКОСИСТЕМ

Сегодня цифровизация банковских услуг является одним из ключевых факторов укрепления экономической безопасности, развития финансовой системы и повышения эффективности национальной экономики. Использование цифровых технологий, включая онлайн-банкинг, мобильный банкинг и FinTech, позволяет клиентам выполнять финансовые операции быстро, удобно и безопасно, одновременно снижая финансовые риски и информационную уязвимость. В этой связи автор уделяет особое внимание вопросам формирования финансовых экосистем и влиянию тенденций цифровизации банковских услуг.

По наблюдениям, в Таджикистане цифровизация банковской системы, включая депозиты, кредиты, платежные и инвестиционные услуги, способствует развитию цифровых финансовых экосистем. Внедрение современных технологий и гармонизация финансовой системы с реальным сектором экономики имеют большое значение для устойчивости банковской системы, повышения доверия клиентов и интеграции национальной экономики с мировыми рынками. Поскольку киберугрозы и инфраструктурные недостатки существуют, развитие цифровизации банковских услуг и повышение финансовой и цифровой грамотности населения являются основными условиями укрепления национальной экономики и устойчивого развития.

Ключевые слова: цифровизация, инновации, экономическая безопасность, финансовая система, FinTech, финансовая экосистема, банковские услуги, доверие клиентов, цифровые технологии, устойчивое развитие.

Odinaev H.S.

TRENDS IN DIGITALIZATION OF BANKING SERVICES AND THEIR IMPACT ON THE FORMATION OF FINANCIAL ECOSYSTEMS

Today, the digitalization of banking services is one of the key factors in strengthening economic security, developing the financial system, and improving the efficiency of the national economy. The use of digital technologies, including online banking, mobile banking, and FinTech, enables clients to conduct financial transactions quickly, conveniently, and securely, while reducing financial risks and information vulnerability. In this context, the author pays special attention to the issues of forming financial ecosystems and the impact of trends in the digitalization of banking services.

Observations indicate that in Tajikistan, the digitalization of the banking system, including deposits, loans, payment, and investment services, contributes to the development of digital financial ecosystems. The implementation of modern technologies and the harmonization of the financial system with the real economy are crucial for the stability of the banking system, increasing client trust, and integrating the national economy with global markets. Given the presence of cyber threats and

infrastructure shortcomings, advancing the digitalization of banking services and enhancing financial and digital literacy among the population are fundamental conditions for strengthening the national economy and promoting sustainable development.

Keywords: digitalization, innovation, economic security, financial system, FinTech, financial ecosystem, banking services, client trust, digital technology, sustainable development.

Татбиқи технологияҳои рақамӣ яке аз воситаҳои калидии таҳкими амнияти иқтисодӣ ва мутобиқшавии иқтисоди миллӣ ба ҳолатҳои муосир ба шумор меравад. Бо дарназардошти ин, таъмоли рақамикунории хизматрасониҳои бонкӣ маънои онро дорад, ки чӣ гуна бонкҳо хизматрасониҳои худро бо истифодаи технологияи рақамӣ (онлайн, мобайл, интернет-банкӣ, терминалҳо ва ғайра) пеш мебаранд ва мунтазам барои мизоҷон дар шакли муосиртарин дастрасии худро таъмин мекунанд.

Тибқи нишондиҳандаҳо, ҳаҷон тайи солҳои охир танҳо ба самти рақамикунории иқтисод ва хизматрасониҳо ҳаракат намуда, нақши бонкҳо дар ин раванд ҳамчун яке аз сутунҳои асосии низоми молиявӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, раванди рақамигардонии хизматрасониҳои бонкӣ ба як омили муҳими таъмини дастрасӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ ва осон кардани равандҳои бонки табдил ёфтааст. Масалан, пешсафӣ ва татбиқи беш аз пеши низоми хизматрасониҳои электронӣ, яке аз дастовардҳои асосӣ дар ин самт ба ҳисоб меравад. Дар ин замина, имрӯз мизоҷон метавонанд аз хизматрасониҳои онлайнӣ ва мобилӣ, яъне аз пардохтҳои ҳисобҳо ва интиқоли пул, то гирифтани маълумоти муфассал дар бораи ҳолати ҳисоб ва амалиёти бонкӣ ба таври васеъ истифода баранд. Ин раванд на танҳо самаранокии фаъолияти бонкҳо зиёд мекунад, балки вақти мизоҷонро низ сарфа менамояд.

Дар ин росто, зимни ироаи Паёми навбатӣ Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, ки: "...Пешрафти босуръати технологияҳои рақамӣ ва тавсеаи имкониятҳои зеҳни сунӣ дар ҳаҷони муосир тақозо менамояд, ки ин дастовардҳо дар ҳама соҳаҳо самаранок истифода гардида, ба манбаи иловагии рушди иқтисодӣ ва содироти хизматрасонӣ табдил дода шаванд" [1]. Бо ишора ба ин масъала, Н.Салимов қайд менамояд, ки: "...бо дарки муҳимияти мавзӯ, дар шароити муосири рушди таҳкими тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва дар ин ҳолат вусъат бахшидан ба раванди рақамикунории иқтисоди миллӣ ва рушди равандҳои инноватсионии кишвар, бо ибтикори навбатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон зимни ироаи Паёми навбатӣ солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон гардид ва дар ин хусус фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 8 январи соли 2025, №911 ба тасвиб расид" [13].

Дарвоқеъ, дар замони муосир нақши бонкҳо бо рушди технологияҳои рақамӣ ва хизматрасониҳои электронӣ боз ҳам зиёд мешавад, ки онҳо аз сатҳи аҳоли то сатҳи давлат ба иштирокчиҳои асосии раванди иқтисодӣ табдил медиҳад. Яъне, бонкҳо на танҳо ба аҳоли ва соҳибкорон хизмат мерасонанд, балки рушди устувори низоми пулӣ, низоми қарзӣ ва фазои сармоягузорию низ таъмин мекунанд. Аз ин лиҳоз, воқеан ҳам, бонкҳо ҷузъи ҷудонашавандаи иқтисод ва рузгори ҳаррӯзаи ҷомеа буда, хизматрасониҳои онҳо метавон ба чанд гурӯҳ тақсим намуд:

- якум, ин хизматҳои қарзӣ мебошанд. Масалан, қарзҳои истеъмоли барои хариди молу хизматрасониҳо, қарзҳои ипотека барои хариди манзил ва қарзҳои соҳибкорӣ барои рушди корхонаҳо ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ;

- дуюм, хизматҳои амонатӣ ё пасандозӣ. Аҳоли пулҳои худро ба амонат мегузоранд, бонкҳо ин маблағро ҳам карда, барои сармоягузорӣ ва рушди иқтисод истифода мебаранд;

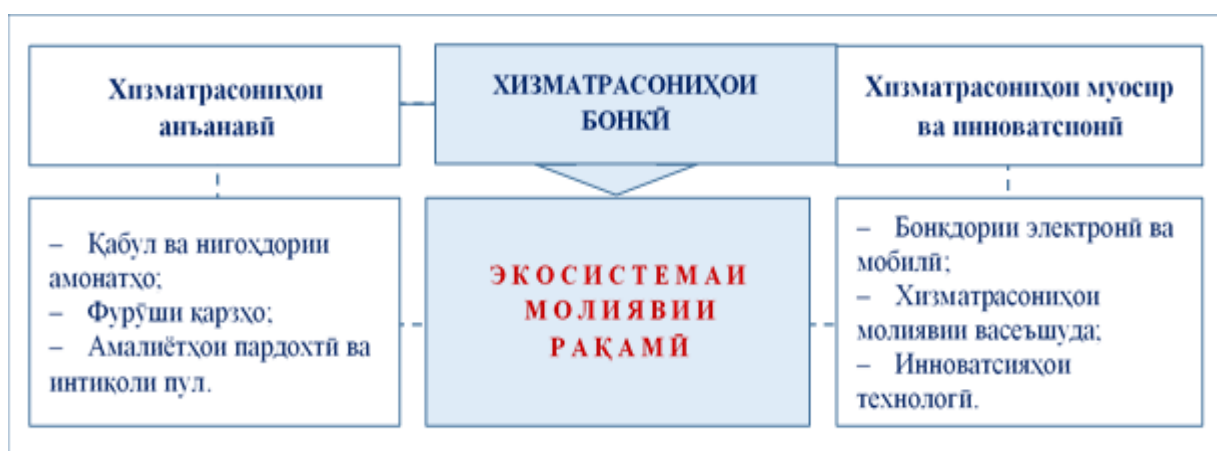
- сеум, хизматҳои пардохтӣ ва ҳисоббаробаркунӣ. Яъне интиқоли маблағ, пардохти ҳисобҳо ва андозҳо, истифодаи қортҳои бонкӣ ва хизматрасониҳои электронӣ, ки кори мо бо пулро хеле осон кардааст;

- чорум, хизматҳои сармоягузорӣ ва суғурта. Бонкҳо маслиҳат медиҳанд, ба фондҳо сармоя мегузоранд ва барои молу мулк ва ҳаёт суғурта пешниҳод мекунанд;

- панҷум, табдили асъор, машваратҳои молиявӣ ва онлайн-банкӣ, ки ҳамаи ин ба осонтар шудани ҳаёти ҷамъиятӣ кӯмак мерасонанд.

Пас, рақамигардонӣ барои бонкҳо имкон фароҳам меорад, ки таҳдидҳо ва хатари молиявиро кам намоянд. Масалан, истифодаи системаҳои автоматикунонидашудаи назорати амалиётҳо ва таҳлили маълумоти молиявӣ, барои пешгирии ҷиноятҳои молиявӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Бо дарназардошти ин, дар Тоҷикистон тайи солҳои охир тавассути барномаҳои давлатӣ ва стратегияи рушди Бонки миллий низ дар самти рақамикунонии низоми бонкӣ аҳамияти хосса дода мешавад. Аз лиҳози барномаҳои «Бонки рақамӣ» ва ҷорӣ намудани низоми интиқоли пулӣ тавассути мобилӣ (Mobile Banking) аз ҷумлаи иқдомҳои асосӣ мебошанд, ки дастрасӣ ба хизматрасониҳои молиявиро дар тамоми қаламрави кишвар боз ҳам осонтар мегардонад, ки дар робита ба ин, Б.Х. Асоев [3] ва Ҷ.Р. Сайдалиев [12] муфассал иброи андеша намудаанд. Яъне ба андешаи муҳаққиқ, мақсади рақамикунонии низоми бонкӣ таъмини самаранокӣ ва беҳатариӣ муштариён мебошад.

Алҳол, нақши бонкҳо ҳамчун муассисаҳои молиявӣ дар ташаккули низоми молиявӣ ва иқтисодиёти давлат муҳим буда, метавон хизматрасониҳои бонкиро ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим намуд, ки дар расми 2 оварда шудааст (ниг. ба расми 2).

Расми 2. – Ташаккули экосистемаи молиявии рақамӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти соҳа

Ҳамзамон, доир ба расми 2 метавон хулоса кард, ки албатта маҷмӯи хизматрасониҳои анъанавӣ ва инноватсионии бонкӣ заминаи ташаккули экосистемаи молиявии рақамиро фароҳам меорад. Агар хизматрасониҳои анъанавӣ (амонатҳо, қарзҳо, пардохтҳо) устуворӣ ва эътимодно таъмин намоянд, пас бо тақозои замон бонкдорӣ электронӣ ва ё рақамӣ, хизматрасониҳои молиявии васеъшуда ва инноватсияҳои технологӣ дастрасӣ, суръат ва самаранокӣ боз ҳам афзоиш медиҳанд. Дар натиҷа, низоми молиявӣ ба муҳити рақамии муттаҳид ва мутобиқ ба заруриятҳои иқтисоди муосир марҳала ба марҳала табдил меёбад.

Бояд зикр намуд, ки рушди хизматрасониҳои бонкӣ дар Тоҷикистон дар оянда метавонад ба эҷоди муҳити сармоягузори устувор, ҳавасмандгардонии соҳибкорӣ ва беҳтар намудани сатҳи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъсири мусбат расонад. Чунки, имрӯзҳо хизматрасониҳои бонкӣ дар Тоҷикистон дар қадом шакле набошад, метавонад аҳамияти калон дар рушди иқтисодӣ ва молиявии ҷомеа ҳиссагузор бошад. Ҳамзамон, ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва инноватсионӣ метавонад сатҳи дастрасӣ ва самаранокии хизматрасониҳоро баланд бардорад. Аммо бо вучуди ин, бояд гуфт, ки рақамикунонӣ як қатор мушкилотҳоро низ метавонад доро бошад. Масалан, паст будани саводнокии молиявӣ ва рақамӣ дар байни қисми аҳоли, ҳамчунин зарурат ба тақмили инфрасохтори интернет ва таъмини амнияти маълумоти мизоҷон.

Вобаста ба ин, моро зарур аст, ки барои ҳалли масъалаҳои мазкур мунтазам ҷорачӯи намоем. Мо бояд ҳамкории наздик миёни бонкҳо, давлат ва аҳоли барои суръат бахшидани ин равандро бомаром идома диҳем.

Тибқи назарсанҷӣ дар сомонии расмӣ Бонки миллии Тоҷикистон доир ба “Муносибати аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоббаробаркунонии нақдӣ ва ғайринақдӣ” ба ҳолати 06.02.2026 ба суоли “Шумо дар давоми моҳ чанд маротиба пули нақдро аз банкомат мегиред?”

296763 (95.4%) ҳар рӯз бо ташкилотҳои қарзӣ сару кор мегирифтаанд, ки натиҷаи он дар расми 3 оварда шудааст.

**Расми 3. – Таҳлили давомнокии гирифтани пули нақд аз банкомат
Сарчашма: [14].**

Аз як тараф натиҷаҳои расми 3 нишон медиҳанд, ки аксарияти мардум одатан ҳар рӯз пули нақд мегиранд. Аз тарафи дигар, М. Мирзоева андешаҳои худро ҷамъбаст намуда, хулосабардорӣ менамояд, ки: "...рақамикунонии бахши бонкӣ дар ҷаҳони муосир босуръат идома ёфта истодааст ва кишварҳои пешсафи ҷаҳон дар ин самт бо ҳам рақобат доранд. Аз ин хотир, ҷумҳурии мо низ бояд дар ин самт фаъол бошад, зеро бо гузариш ба ин навъи бонкдорӣ низоми бонкии миллӣ ҳамрадифи бонкҳои муосир хоҳад шуд ва ҳама ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳоро бе ҷалби дигар бонк метавон амалӣ намуд. Ба ҷуз аз ин, дар натиҷаи рақамикунонии бахши бонкӣ, метавон доираи хизматрасониҳо ва мутаносибан доираи мизочони худро зиёд намуд" [7].

Ҳамзамон, олимони иқтисод Ш.Раҳимзода, Л.Х. Саидмуродов ва Ф.М. Муминова таъкид менамоянд, ки: "...тибқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 вазифа гузошта шудааст, ки кишвар ба гурӯҳи давлатҳо бо сатҳи миёнаи даромад шомил шавад. Дар ҳамин ҳол, муҳим аст, ки иқтисоде ба вучуд оварда шавад, ки дорои потенциали дарозмуддати рушди динамикӣ бошад ва тавонад беҳтаршавии пайдарпайи сатҳи зиндагии аҳолиро таъмин намояд" [10, С.-104].

Ба андешаи мо, ин хулосаҳо асоснок буда, воқеияти равандҳои муосири рушди низоми молиявиро инъикос менамоянд. Дар ҳақиқат, рақамикунонии бахши бонкӣ на танҳо василаи ҳамқадам шудан бо тамоюлҳои ҷаҳонӣ, балки омили муҳимми баланд бардоштани самаранокӣ, шаффофият ва рақобатпазирии низоми бонкии миллӣ ба ҳисоб меравад. Гузариш ба бонкдорӣ рақамӣ имкон медиҳад, ки хароҷоти амалиётӣ коҳиш ёфта, сифати хизматрасониҳо беҳтар гардад ва дастрасии аҳоли ва соҳибкорон ба хизматрасониҳои молиявӣ васеъ шавад. Ҳамзамон, рушди инфрасохтори рақамӣ ва тақмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ ҳамчун шартҳои калидии муваффақияти ин раванд баромад мекунад. Аз ин рӯ, татбиқи пайгирона ва марҳилавии рақамикунонии бахши бонкӣ метавонад ба таҳкими устувории молиявӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ мусоидат намояд.

Лозим ба таъкид аст, ки хизматрасониҳои бонкӣ яке аз механизмҳои калидии таъсиращасон ба иқтисод мебошанд, зеро онҳо гардиши пул, сармоягузорӣ ва рушди соҳибкориро таъмин мекунанд.

Бо дарназардошти ин, моро зарур аст, ки ба таъсири хизматрасониҳои бонкӣ ва нақши он дар суръати рушди иқтисодии мамлакат назар андозем:

1. Бонкҳо истеъмоли сармоягузорию тарғиб мекунанд. Қарзҳои бонкӣ ба аҳоли имкон медиҳанд, ки бо харидории молу хизматрасониҳо торафт талаботро зиёд кунанд. Барои соҳибкорон бошад, қарзҳо имконият медиҳанд, ки истеҳсолотро рушд диҳанд, ҷойҳои корӣ эҷод кунанд ва технологияҳои навро татбиқ намоянд.

2.Бонкҳо пассандозҳо ва сармояро шакл медиҳанд. Ҳангоми гузоштани пул дар амонатҳо, аҳоли захираҳои молиявӣ эҷод мекунад, ки бонкҳо онҳоро барои лоиҳаҳои муҳим ва рушди иқтисод истифода мебаранд.

3. Бонкҳо бозори молиявиро рушд медиҳанд. Онҳо ликвиднокӣ эҷод мекунад, устувории курс ва коҳиши хатарҳои молиявиро таъмин менамоянд.

4.Бонкҳо иқтисодиёти давлатро дастгирӣ мекунад. Тавассути пардохтҳои андоз ва буҷетӣ чараёнҳои молиявӣ идора мешаванд ва дар давраи бухрон бонкҳо ба таъмини устувории иқтисод кӯмак мерасонанд.

5.Бонкҳо ба инноватсия ва технологияи рушд таъсир доранд. Сармоягузорӣ ба стартапҳо ва лоиҳаҳои нав барои рушди технология ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисод муҳим аст.

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки системаи бонкии устувор омили муҳимми рушди устувори иқтисоди миллӣ буда, бонкҳо ба иштирокчиёни асосии равандҳои иқтисодӣ дар ҳама сатҳҳо таъсир меёбанд. Илова бар ин, системаи бонкии устувор имконият медиҳад, ки захираҳои молиявӣ самаранок тақсим шуда, қарзҳо ва сармояҳо ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисод ҷалб гарданд. Он инчунин, эътимоди аҳоли ва соҳибкоронро ба низоми молиявӣ афзун мекунад, ки ин ба рушди тиҷорат, рушди бозор ва беҳтар гардидани сатҳи зиндагии мардум мусоидат менамояд. Чигунае, ки қаблан низ мо таъкид намудем: "...Имрӯзҳо ташкилотҳои қарзӣ дар пешбурди соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ нақши хосса дошта, дар рушди устувори иҷтимоӣ иқтисодии кишвар заминаи асосӣ мегуздоранд" [9].

Муҳимтар аз ҳама, бонкҳо дар шароити имрӯза нақши калидӣ дар раванди ҳамгироии иқтисоди миллӣ бо иқтисоди ҷаҳонӣ доранд, зеро онҳо бо воситаи қарзҳо, сармоягузориҳо ва хизматрасониҳои байналмилалӣ чараёнҳои молиявиро самаранок ба сатҳи байналмилалӣ мебаранд ва имкониятҳои рушди содирот ва воридотро васеъ мекунад. Дар ин самт О. Муртазозода қайд менамояд, ки: "Яке аз масъалаи муҳимми иқтисодиёти ба дониш таъкидкунанда рушди ҳамгирӣ дар байни субъектҳои гуногуни раванди инноватсионӣ ба ҳисоб меравад" [8].

Дар иқтисодиёти имрӯза, ки асосаш ба дониш ва навоариҳо асос ёфтааст, яке аз масъалаҳои асосӣ ин аст, ки чӣ гуна субъектҳои гуногуни раванди инноватсионӣ, яъне донишмандон, корхонаҳо ва марказҳои тадқиқотӣ ва ғ. бо ҳам ҳамкорӣ ва ҳамгирӣ дошта бошанд, то рушди технологӣ ва навоарӣ самаранок сурат гирад.

Тибқи мушоҳидаҳо, дар даврони ҷаҳонишавӣ ва пешрафти технология, соҳаи бонкдорӣ низ таҳаввулоти ҷиддиро паси сар мекунад. Рақамигардонии хизматрасониҳои бонкӣ ҳамчун яке аз тамоюлҳои асосии иқтисоди ҷаҳонӣ, ба рушди муассисаҳои молиявӣ ва экосистемаҳои молиявӣ таъсири бузург мерасонад. Дар замони муосир, муштариён интизоранд, ки амалиётҳои молиявӣ бо суръат, осонӣ ва бехатарӣ иҷро шаванд.

Ба ҳамин хотир, бонкҳо бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва платформаҳои молиявии интегратсионӣ, хизматрасониро тақмил медиҳанд. Зеро рақамикунонии хизматрасониҳои бонкӣ на танҳо соддагардонии амалиётҳои молиявиро таъмин мекунад, балки ба ташаккули экосистемаҳои молиявии ҳамгирошуда, фарогир ва инноватсионӣ мусоидат мекунад. Ин раванди глобалӣ барои рушди иқтисодиёт, афзоиши рақобатпазирӣ ва баланд бардоштани боварии муштариён нақши калидӣ дорад. Бо вучуди он ки хатарҳо ва ҷолишҳо мавҷуданд, рушди стратегияи рақамӣ ва ҳамгирӣ бо дигар субъектҳои молиявӣ метавонад онҳоро кам кунад ва экосистемаҳои молиявиро устувор гардонад.

Ҷиҳати таъмини амнияти низоми молиявии кишвар дар раванди ҷаҳонишавӣ ба андешаи Ҳ.А. Абдуалимзода, бояд тақвияти масъалаҳои зерин аҳамияти аввалиндараҷа дошта бошанд:

"...1.Мутобиқ намудани меъёрҳои бехатарии низоми молиявӣ иқтисодӣ бо тамоюл ва тағйиротҳои зудивазшавандаи ҷаҳонишавӣ дар шароити муосир;

2.Ворид намудани технологияи муосир ва пешрафта дар самти назорат, танзим ва иҷрои амалиётҳои молиявӣ дар сатҳи иқтисодиёти мамлакат;

3.Фароҳам овардани шароити ҳамгирӣ байни низоми молиявӣ ва бахши воқеии иқтисодӣ дар ҳама ҳолат ва шароит;

4.Пурзур намудани низоми назоратӣ дар сатҳи низоми молиявӣ, чиҳати сафарбарсозии маблағгузорӣ ба баҳши воқеии иқтисодиёт ва аҳоли;

5.Ба таври доимӣ вобаста ба имконият маҳдуд намудани амалиётҳои хавфнок ва табдил додани онҳо ба амалиётҳои самаранок;

6.Назорат ва санҷиши дуруст аз рӯи амалиётҳои қарзӣ, сармоягузорӣ ба тамоми самту соҳаҳои кишвар;

7.Дарёфти механизмҳои ҳаракат ва ғирдгардиши сармоя дар дохили кишвар ва дар заминаи ин баланд кардани иқтидори содиротии кишвар ва ғ.” [2].

Мусаллам аст, ки амалӣ намудани тадбирҳои дар боло зикршуда барои устувории иқтисод ва рушди самараноки кишвар нақши ҳалкунанда дорад. Моро зарур аст, ки низоми молиявӣ ва меъёрҳои танзими он ҳамеша бознигарӣ ва такмил дода шаванд, то бо тамоюлҳои ҷаҳонӣ ва тағйироти зудивазшавандаи иқтисодӣ ҳамқадам бошанд. Инчунин, ворид намудани технологияҳои муосир ва пешрафтаи рақамӣ дар соҳаи назорат, танзим ва иҷрои амалиётҳои молиявӣ бояд тақвият дода шавад. Муносибати байни низоми молиявӣ ва баҳши воқеии иқтисодиёт бояд мустақкам гардад, то захираҳои молиявӣ ба рушди истеҳсолот ва хизматрасонӣ равона шаванд. Назорати самаранок ва мутамаддин барои маҳдуд намудани амалиётҳои хавфнок ва табдил додани онҳо ба амалиётҳои самаранок низ муҳим мебошад. Ғайр аз ин, механизмҳои гардиши сармоя ва истифодабарии захираҳо бояд дар дохили кишвар ва барои баланд бардоштани иқтидори содиротӣ ба кор бурда шаванд.

Омӯзиши доимӣ ва баланд бардоштани сатҳи иқтидори кадрҳо дар соҳаи молия ва иқтисодиёт низ барои таъмини амнияти низоми молиявӣ ва рушди устувор зарур аст. Бо татбиқи ин тадбирҳо, кишвар метавонад сатҳи устувории низоми молиявӣ ва самаранокии иқтисодиётро бо назардошти таҳдидҳо ва имкониятҳои ҷаҳонӣ баланд бардорад.

Ҳамин тавр, Ҷ.И. Бобоев, ишора менамояд, ки: “...дар шароити имрӯза рушди бомароми иқтисодиёти миллӣ, баланд бардоштани сатҳи некуаҳолии мардум, ташкили муносибатҳои самараноки иқтисодии байналмилалӣ ва бартараф кардани қисме аз мушкилиҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа аз фаъолияти муътадилу устувори низоми бонкӣ вобастагӣ доранд” [5]. Пас, бе фаъолияти устувор ва муътадили бонкҳо, рушди иқтисодӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли ва ҷорӣ намудани муносибатҳои самараноки иқтисодии байналмилалӣ ғайриимкон аст. Дар асл, бонкҳо ҳамчун механизмҳои муҳими молиявӣ амал мекунанд, ки захираҳои молиявиро барои лоиҳаҳои рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ равона месозанд ва ҳамзамон устувории молиявии кишварро таъмин менамоянд.

Ба андешаи мо, устувории низоми бонкӣ ҳамчун пояи асосии рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар хизмат мекунад. Бонкҳо на танҳо воситаи ҷудо кардани захираҳои молиявӣ барои лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва иҷтимоӣ мебошанд, балки ҳамчун механизм барои назорати таъсири молиявӣ, пешгирӣ аз хавфҳои иқтисодӣ ва фароҳам овардани муҳити бозьтимоди қарзӣ барои соҳибкорӣ ва сармоягузoron мебошад. Ҳамзамон, онҳо нақши муҳим дар таъмини амният ва устувории пули миллӣ ва мустақкам намудани робитаҳои иқтисодии байналмилалӣ доранд.

Дар умум, татбиқи рақамикунонӣ ва истифодаи технологияҳои муосир дар соҳаи бонкдорӣ дар таҳкими амнияти иқтисодӣ ва рушди устувори иқтисоди миллӣ нақши калидӣ дорад. Дар Тоҷикистон ҷорӣ намудани хизматрасониҳои электронӣ ва мобилӣ ба аҳоли ва соҳибкорон дастрасии васеъ ба хизматрасониҳои молиявиро фароҳам оварда, самаранокии низоми бонкӣ ва экосистемаҳои молиявиро баланд мебардорад. Бонкҳо бо қарзҳо, пасандозҳо, хизматрасониҳои пардохтӣ ва сармоягузорӣ ба рушди истеъмол, соҳибкорӣ ва бозори молиявӣ таъсири мусбат мерасонанд. Рақамикунонии низоми бонкӣ ҳамзамон ба коҳиши хатари молиявӣ, баланд бардоштани шаффофият ва эътимоди мизочон мусоидат мекунад.

Бо таваҷҷӯҳ ба таҳдидҳои кибернетикӣ ва камбудии инфрасохторӣ, ҳамоҳангӣ байни давлат, бонкҳо ва аҳоли барои рушди устувори экосистемаҳои молиявӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Тибқи мушоҳидаҳо, маҳз устувории низоми бонкӣ шартӣ асосии рушду тақвияти иқтисоди миллӣ ва ҳамгирии он бо иқтисоди ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, моро зарур аст, доир ба масъалаҳои зерин мунтазам чораҷуӣ намоем. Аз ҷумла:

- идома додани рақамикунонии хизматрасониҳои бонкӣ ва густариши истифодаи (FinTech) барои осон ва бехатар гардидани амалиётҳои молиявӣ;
- тақмили инфрасохтори интернет ва технологияҳои ҳифзи маълумот барои таъмини амнияти мизочон ва системаи молиявӣ аз киберчиноятҳо;
- баланд бардоштани саводнокии молиявӣ ва рақамӣ дар байни аҳоли барои истифодаи самараноки хизматрасониҳои электронӣ;
- мутобиқ намудани меъёрҳои танзим ва назорат бо тамоюлҳои ҷаҳонии иқтисодӣ ва рақамӣ;
- таъмини ҳамоҳангии низоми бонкӣ бо бахши воқеии иқтисодиёт ва истифодаи захираҳои молиявӣ барои рушди истеҳсолот ва соҳибкорӣ;
- тақвияти иқтидори кадрҳо дар соҳаи молия ва технологияҳои рақамӣ барои идоракунии самараноки низоми молиявӣ.

Дар натиҷа, татбиқи чораҳои зикршуда на танҳо устувории низоми бонкӣ ва ҳифзи он аз таҳдидҳои кибернетикӣ ва камбудҳои инфрасохториро таъмин менамояд, балки заминаи рушди устувори иқтисоди миллӣ, афзоиши эътимод ба хизматрасониҳои молиявӣ ва ҳамгирии Тоҷикистон бо бозорҳои ҷаҳониро низ фароҳам меорад. Ҳамзамон, ин тадбирҳо рушди инноватсионӣ, васеъшавии хизматрасониҳои рақамӣ, баландшавии рақобатпазирии бахши молиявӣ ва тавсеаи имкониятҳои соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ дар бахшҳои воқеии иқтисодро мусоидат мекунанд.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». 16.12.2025, ш.Душанбе, [Захираи электронӣ] <https://www.president.tj/event/missives/54181> (санаи дархост: 02.02.2026).
2. Абдуалимзода Ҳ.А. Роҳҳои таъмини амнияти низоми молиявӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ / Ҳ.А. Абдуалимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2024. – №. 2(52). – EDN ALIVIX.
3. Асоев Б.Х. Бартариятҳо ва мушкилотҳои рақамикунонии низоми бонкӣ дар шароити иқтисоди бозории муосир / Б.Х. Асоев // Илм ва технологияи асри XXI. – 2023. – №. 1(9). – С. 100-105. – EDN PIBKUT.
4. Асоева Г.А. Иқтисоди рақамӣ ва ҳифзи сирри бонкӣ (дар хошияи паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон гардидани солҳои 2025-2030). [Захираи электронӣ] <https://ifpanrt.tj/index.php/iktisodi-rakami-va-khifzi-sirri-bonki-dar-khoshiyai-payomi-prezidenti-chumkhurii-tochikiston> (санаи дархост: 04.02.2026).
5. Бобоев Ҷ.И. Тақмили ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ҳамчун омили рушди низоми молиявӣ иқтисодӣ / Ҷ.И. Бобоев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2025. – №. 4(92). – С. 148-158. – EDN IFAPRX.
6. Мирализода З.М. Мушкилот ва дурнамои рақамикунонии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон / З.М. Мирализода // Фурӯғи илм. – 2025. – №. 1. – С. 272-275. – EDN UKIOYG.
7. Мирзоева М. Рақамикунонии бахши бонкӣ: омилҳои боздоранда ва роҳҳои бартаарафнамоии онҳо / М. Мирзоева // Вестник Технологического университета Таджикистана. Серия: Гуманитарные науки и профессиональная педагогика. – 2022. – №. 2(10). – С. 21-26. – EDN KFHIYF.
8. Муртазозода О. Ҳамгирии инноватсионӣ ҳамчун омили ташаккули экосистемаи саноатӣ / О. Муртазозода // Международные отношения и безопасность. – 2025. – №. 1(13). – С. 114-128. – EDN BXVAYN.
9. Одинаев Ҳ.С. Рушди экосистемаҳои бонкӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ / Ҳ.С. Одинаев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2024. – №. 3(87). – С. 150-160. – EDN NKKDFL.

10. Рахимзода Ш. Модели долгосрочного прогнозирования отраслей национальной экономики / Ш.Рахимзода, Л.Х. Саидмуродов, Ф.М. Муминова. – Душанбе: Институт экономики и демографии, 2024. – 170 с. – EDN XCUIXL.
11. Сайфуров К.Ф. Рақамикунонии ташкилотҳои маблағгузори хурд: калиди дастрасии молиявӣ дар Тоҷикистон / К.Ф. Сайфуров, Ш.М. Буриев, М.М. Собиров // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – №. 4-3(71). – С. 160-168. – EDN RGVQQC.
12. Сайдалиев Ҷ.Р. Баъзе масъалаҳои назариявии пайдоиш ва ташаккули фаъолияти бонкӣ / Ҷ.Р. Сайдалиев // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 2-1(41). – С. 201-207. – EDN JXEOTM.
13. Салимов Н. Солҳои 2025 – 2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия». [Захираи электронӣ] <https://tguk.tj/index.php/tj/habarho-5/item/4790-sol-oi-2025-2030-sol-oi-rushdi-i-tisodi-ra-am-va-innovatsiya.html?ysclid=mldide9haw236420559> (санаи дархост: 27.01.2026).
14. Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] <https://nbt.tj/tj/oprosbmt/base.php> (санаи дархост: 06.02.2026).

УДК 338.439.021.1(575.3)

Рачабов А.Х.

БАЪЗЕ ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ ЗАМИНАИ ЗАХИРАВИИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ

Аннотатсия. Дар мақола чанбаҳои назариявии ташаккули заминаи захиравии амнияти озуқаворӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллиф дар мақола сохтор ва робитаи функционалии унсурҳои, ки дар раванди таъминоти озуқаворӣ иштирок менамоянд тавсифу тсниф дода зарурати ҳамгироии онҳоро дар доираи як системаи ягона асосеок намудааст. Тасдиқ шудааст, ки маҳз алоқмандии сифати системавӣ доштаи агентҳои системаи таъминоти озуқаворӣ, яъне ҳамоҳангсозии фаъолият ва ҳамкориҳои онҳо тавозуни манфиатҳои иштирокдорон-агентҳои асосии онро, ки вазифаҳои истеҳсол, мубодила, тақсимот ва истеъмолро амалӣ мекунанд, мусоидат менамояд. Дар мақола мазмунӣ васеи мафҳуми таъминоти озуқаворӣ, ки дар баланд бардоштани сатҳи дастрасии ҷисмониву иқтисоди аҳоли ба маҳсулоти асосии озуқаворӣ дар доираи даромади онҳо ва анъанаҳои милливу динӣ ифода меёбад, барасси шуда роҳи мустақам намудани иқтисоди захиравии таъмини амнияти озуқаворӣ пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: амнияти озуқаворӣ, таъминоти озуқаворӣ, заминаи захиравии амнияти озуқаворӣ, системаи таъмин маҳсулоти озуқаворӣ, бозори озуқаворӣ, зеркомплексҳои озуқаворӣ комплекси агроҷиҳазӣ.

Раджабов А.Х.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЗЕРВНОЙ БАЗЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты формирования резервной базы продовольственной безопасности. В статье автор описывает структуру и функциональную взаимосвязь элементов, участвующих в процессе обеспечения продовольствием, и обосновывает необходимость их интеграции в единую систему. Утверждается, что именно системная качественная коммуникация агентов системы продовольственного снабжения, то есть координация их деятельности и взаимодействия, способствует балансу интересов участников-ее основных агентов, выполняющих функции производства, обмена, распределения и потребления. В статье представлено широкое содержание понятия продовольственного обеспечения, которое выражается в повышении уровня физического и экономического доступа

населения к основным продуктам питания в рамках их доходов и национальных и религиозных традиций, а также в усилении ресурсного потенциала обеспечения продовольственной безопасности.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, снабжение продовольствием, резервная база продовольственной безопасности, система снабжения продовольствием, продовольственный рынок, продовольственный подкомплекс агропродовольственного комплекса.

Radjabov A.H.

SOME THEORETICAL ASPECTS OF FORMING A FOOD SECURITY RESERVE BASE

Article. The article discusses the theoretical aspects of forming a reserve food security base. In the article, the author describes the structure and functional interconnection of the elements involved in the food security process, and substantiates the need to integrate them into a single system. It is argued that it is the systemic and high-quality communication of the agents of the food supply system, i.e., the coordination of their activities and interactions, that contributes to the balance of interests among the main agents who perform the functions of production, exchange, distribution, and consumption. The article presents a broad definition of food security, which is expressed in increasing the level of physical and economic access to basic food products within the framework of people's income and national and religious traditions, as well as in strengthening the resource potential for ensuring food security.

Keywords: food security, food supply, food security reserve base, food supply system, food market, food subcomplex of the agro-food complex.

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 тадбирҳои асосӣ барои ноилшавӣ ба ҳадафҳои стратегияи гузашташуда «дар самти таъмин намудани амнияти озуқаворӣ пешбурди ислоҳоти аграрӣ ва бахши об, таъмини дастрасии иқтисодӣ ва физикии озуқа дар заминаи рушди устувори бахши агросаноатӣ, инчунин диверсификасияи истеҳсолоти кишоварзӣ, ҷорӣ намудани навоҳариҳо бо назардошти беҳбуди муҳити зист ва сифати заминҳо, таҳияи ҷорабиниҳо оид ба иваз намудани моддаҳои кимиёвӣ то андозае хатарнок ба алтернативӣ, баланд бардоштани ҷолибияти соҳа, баҳусус барои хоҷагиҳои деҳқонӣ аз ҳисоби ташаккул ва таҳким додани занҷирҳои арзиши иловашуда» [10] пешбинӣ шудааст.

Таъмин намудани амнияти озуқаворӣ, ки такрористеҳсоли аҳоли ва қувваи ёрӣ, инчунин пойдории тамоми соҳаҳои системаи иқтимоиву иқтисодии ҷомеа ро таъмин менамояд, ба ҳайси вазифаҳои стратегияи давлат маҳсуб мешавад. Дар ин ҷо масъалаи таъминоти озуқаворӣ дар мадди аввал қарор мегирад. Ин мафҳум дар баланд бардоштани сатҳи нишондиҳандаи дараҷаи дастрасии аҳоли ба маҳсулоти озуқаворӣ ифода меёбад. Охири бояд дорои сифати муайян буда дар доираи иқонияти падохтрасири аҳоли, ки бо сатҳи даромади пулии онҳо, вобаста аст, қарор гирад. Илова бар ин моли озуқаворӣ, ки ба бозор пешниҳод мешавад, бояд ба анъанаҳои таърихан ташаккулёфтаи милливу динӣ, инчунин хусисияти манотқиву ниёзҳои синну солии мардум мутобиқ бошад.

Бояд қайд намуд, ки масъалаҳои таъмини озуқаворӣ ҷойгоҳи марказиро дар системаи таъмини амнияти озуқаворӣ мамлакат ишғол менамояд. Ҳанӯз соли 1996 саммити умумиҷаҳонии озуқаворӣ дар қатъномаи худ моҳияти амнияти озуқаворӣ тавсифу тасниф дода буд, ки чунин ифода ёфтааст: "амнияти озуқаворӣ вақте вучуд дорад, ки ҳама одамон дар ҳама вақт дастрасии ҷисмонӣ ва иқтисодӣ ба миқдори кофии ғизои беҳатар ва серғизо барои қонеъ кардани талабот ва афзалиятҳои ғизоии онҳо барои пешбурди тарзи ҳаёти ғайол ва солим дорад." [11] Дар доираи тавсифу таснифи ин муқарароти овардашуда ҷор меёри асосии арзёбии амнияти озуқавориро аён аст: мавҷудияти озуқаворӣ, дастрасии он, истеъмоли озуқаворӣ, устувории истеъмол.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи амнияти озуқаворӣ" амнияти озуқаворӣ ҳамчун "вазъи иқтисодӣ давлат, ки дар он аз ҳисоби истеҳсолоти худ амнияти озуқаворӣ кишвар таъмин карда мешавад ва дастрасии ҷисмонӣ барои ҳаёти ғаёл ва солим, таъмини рушди демографӣ қафолат дода мешавад" [5] барассӣ шудааст.

Дар адабиёти иқтисодӣ муносибатҳои гуногун ҷиҳати тавсифи моҳияти категорияи "амнияти озуқаворӣ" воমেҳуранд. Мафҳуми амнияти озуқавориро олими рус Г.Г. Лалаян [6] дар нерӯ ва ё тавоноии давлат, ки бо иқтисодии захиравии худ қафолатҳои таъмин намудани аҳолиро ба маҳсулоти озуқаворӣ дорад, тавсиф додааст. Вай дар ин маврид ба масъалаи мутобиқ будани сохтори истеҳсолу пешниҳоди маҳсулоти озуқаворӣ ва ҳаҷму сифати зарурии онро ба талаботи аъзоёни ҷомеа тавҷӯҳ додааст. Яъне нерӯи давлатро дар қонеъ гардонидани талаботи аъзоёни ҷомеа бо ҳаҷми зарурии маҳсулоти босифати озуқаворӣ, ки дар беҳтар намудани дараҷаи зиндагии ва тақрирестеҳсоли васеъи қувваҳои қорӣ барассӣ намудааст. Ин ҷо ба эмин будан аз таъсири манфии ҳафӯ хатарҳо ва тавониро дар муқовимат ба таҳдидҳои беруна ва дохилӣ, инчунин лаппишҳои бозори молҳои озуқаворӣ, низ тавҷӯҳ додааст.

Таҳлилу арзёбии амнияти озуқаворӣ бо истифода аз маҷмӯи нишондиҳандаҳо сурат мегирад. индикаторҳои бисёр истифода мешавад. Бояд таъкид намуд, ки стандартҳои сифатии маҳсулоти озуқаворӣ индикатории қалидии он маҳсуб мешавад:

- дараҷаи ва ё коэффисиенти дастрасии иқтисодиву ҷисмонии аҳоли ба моли озуқаворӣ ва ё ба даст овардани ҳаҷми зарурии он, ки дорои сифат мебошад;

- мавҷудияти сатҳи истиқлоли нисбӣ барои таъмини ба маҳсулои озуқаворӣ, умуман истиқоли нисбӣ ҷиҳати таъмини амнияти озуқаворӣ, яъне мавҷуд будани шароит барои қабули қарорҳои мустақил дар ин ҷода;

- доштани қобилият ва тавоноӣ барои қоҳиш додани таъсири манфии таҳдидҳои берунаву дохилӣ, инчунин дар мавриди зуҳури шароити номусоид вобаста ба тағирёбии омилҳои муҳити зист, ки раванди босуботи истеҳсолу пешниҳоди маҳсулоти озуқаворӣ қоҳиш медиҳад;

- имконияти захиравии системаи озуқаворӣ мамлакат, яъне тарқристестеҳсоли васеъи маҳсулоти озуқаворӣ, ки дар таъмини талаботи афзояндаи аҳоли (вобаста ба афзудани шумораи аҳоли ва афзоиши сатҳи даромади он) мусоидат менамояд ва ғ..

Дар адабиёти иқтисоди мушқилои таъмини амнияти озуқавориро пеш аз ҳама бо хусусиятҳои иҷтимоиву иқтисодии мамлакат, на бо сифатҳои ҷисмонӣ вобаста менамояд. Чунин гузоришро олими рус С. Ю. Глазьев [4] аз рӯи натиҷаҳои шадидаи давраи ислоҳоти қуллии солҳои 90-уми асри гузашта, тасдиқ намудааст.

Воқеан ҳам дар ибтидои соҳои 90-ум қоҳиши фӯҷабори ҳолату дараҷаи амнияти озуқаворӣ давлатҳои ИДМ мушоҳид шуда буд. Ин ҳолат дар Тоҷикистон, ки давраи ҷанги шаҳравандӣ буд, боз ҳам шадидтар буд. Мутобиқи меъери физиологӣ-мантиқии ғизо, ки лм тасдиқ намудааст, инсон, ҳар як нафар дар як шабонарӯз бояд 3000-3200 ккалро ғизо гирад. Аммо, дар давраи солҳои 1990-2003 андозаи миёнаи ғизои истеъмолшуда аз 3300 ккал то 2200 ккал поё рафта буд. Тамоюлотии пастравии истеъмоли озуқа дар як сол дар ин давраи таҳлилий шиддат гирифта буд:

- маҳсулоти ғӯштӣ аз 75 то 48 кг;
- моҳӣ ва маҳсулоти моҳӣ бошад аз 20 то 10 кг;
- шир ва маҳсулоти ширӣ аз 370 то 221 кг.

Маҳз пас аз солҳои 2003 тадриҷан барқарорсозии истеъмоли маҳсулоти озуқаворӣ оғоз ёфт. Ҳамин тариқ калорияҳои миёнаи то ба сатҳи 3000 ккал расид. Дар умум айнаи ҳол истеъмоли бисёре аз маҳсулоти кишоварзӣ то дараҷаи меъри физиологӣ расида истодааст..

Маъмулан, ҳафӯ хатари озуқаворӣ ба категорияи муносибатҳои сиёсӣ таълуқ дорад. аммо мафҳуми таъминоти озуқаворӣ ба категорияи иҷтимоӣ - иқтисодӣ дохил мешавад.. Ин категорияҳо моҳиятан бо ҳам алоқаманд мебошад ва онҳор аз якдигар ҷудо кардан мумкин нест.

Аз рӯи сатҳи иқтисодии аграрӣ ва рушди истеҳсолоти кишоварзӣ, инчунин шароити гуногуни табииву иқлимӣ миёни минтақаҳои мамлакат тафовути назарраси мушоҳида мешавад.

Мутобик ба ин шароитҳову омилҳо раванди маҳаллисозии фазои худудҳо сурат мегирад, ки ба рушди системаи таъминоти озуқаворӣ мусоидат менамояд.

Дар адабиёти иқтисодӣ мафҳум ва ё категорияи "мушкилоти озуқаворӣ" вомехурад ва муҳақиқон дар ин ҷода сабабҳову омилҳои коҳиш ёфтани сатҳи таъминоти озуқавориро ар ӯштаи таҳлил қарор медиҳанд. Дар доираи пажӯҳиши ин масъала ба ду ҷузъи он тавачҷӯх медиҳанд: амнияти озуқаворӣ ё истиқлолияти озуқаворӣ дар сатҳи миллӣ, дар сатҳи минтақавӣ бошад таъминоти озуқавориро ҷудо менамоянд.

Масалан, олими рус Г. С. Бондарева [3] дар асоси ҷамъбасти муносибатҳои гуногун ҷиҳати тавсифи моҳияти категорияи "таъминоти озуқаворӣ", таъкид намудааст, ки мазмуни ин мафҳум асосан бо моҳияти дастрасии ҷисмонӣ ва иқтисодии озуқаворӣ рабт дорад. Яъне, масъалаи таъмини маҳсулоти озуқаворӣ ба сатҳи зарурии талаботи аҳоли ва таъмини ҳуқуқи инсон ба ғизои босифат, рабт дода мешавад. Дар муқарароти ин муаллиф маҷмӯи муносибатҳои мурракабу серқира раванди таъминоти озуқаворӣ қайд карда мешавад, ки дар он муносибатҳои алоқамандӣ миёни истеҳсолкунандагон, фурӯшандагон, истеъмолкунандагони молҳои озуқаворӣ, инчунин институтҳои ҳокимияти давлатӣ, ки ба таъмини талаботи аҳоли ба маҳсулоти озуқаворӣ босифат (меёрҳои асоснокшудаи илмӣ) маъсуланд, иштирок меёбад. Дар тамоми марҳилаҳои рушди ҷамъиятӣ сиёсат дар ҷодаи таъмини амнияти озуқаворӣ мамлакатро институтҳои ҳокимияти давлатӣ таҳия ва татбиқ менамоянд.

Олими рус А.И. Алтухов муносибати дигарро барои тавсифи мафҳуми категорияи "таъминоти озуқаворӣ" пешниҳод мекунад. Ба ақидаи вай таъминоти озуқаворӣ дар шакли "низоми ташкилию иқтисодӣ, ки имкон медиҳад дар ин марҳилаи муваққатӣ иқтисодии амнияти озуқаворӣ дар асоси ташкили шабакаи истеҳсолкунандаи мол, ки бо пешбурди таъминоти ватанӣ ва воридотӣ аз истеҳсолкунанда ба истеъмолкунанда, инчунин муносибатҳои ташкилию иқтисодии байни иштирокчиёни ин раванд машғул аст, амалӣ карда шавад" [1].

Дар асарҳои олимони ватанӣ низ тафсири гуногуни моҳияти таъмини амнияти озуқаворӣ мавҷуд мебошад. Масалан Пиризода Ҷ. С. [8] дар зери мафҳуми таъминоти озуқаворӣ маҷмӯи тадбирҳои воситаҳои, инчунин раванди ташаккули шароитҳое, ки сатҳи дастрасии ҷисмонӣ ва иқтисодии аҳолиро ба маҳсулоти озуқаворӣ мусоидат менамояд, дар назар дорад. Дар маҷмӯи тадбирҳо дохил мешавад:

- таҳияву татбиқи барномаҳои мақсадноки рушди комплекси агротехникӣ;
- мусоидат ба инкишофи инфрасохтори соҳаи тақсимот ва логистика;
- оқилгардонии интиқоли маҳсулоти хӯрокворӣ;
- таҳқиқ додани системаи суғуртаи маҳсулоти озуқаворӣ ва кишоварзӣ;
- мукммалгардонии механизмҳои сиёсати расонидани кӯмаки озуқаворӣ ба гуруҳҳои осебпазири аҳоли, камбизоатон ва ғайраҳо.

Дар татқиқоти муҳақиқони ватанӣ хориҷи метавон муносибати дигарро ҷиҳати тавсифи таъминоти озуқаворӣ вохӯрд. Ин муносибати таҳқиқ таъминоти озуқавориро ҳамчун раванди тақдористеҳсол, ки зинаҳои истеҳсолу пешниҳоди моли озуқа, тақсимути интиқоли онро ба истеъмолкунандагони ниҳой тавсиф карда, вобаста ба он муаммоҳои илмӣ он пажӯҳиш мешавад. Метавон мушоҳид намуд, ки таъминоти озуқаворӣ дар адабиёти иқтисодӣ дар доираи таъмини амнияти озуқаворӣ мавриди таҳқиқи қарор мегирад.

Аз нуктаи назари олими ватанӣ Мирсаидов А.Б. «таъминоти озуқаворӣ ҳамчун як раванди алоҳидаи соҳибкориву тичоратӣ, ки дар фазои институционаливу сохтори истеҳсолоти ҷамъиятӣ дар маҷмӯи намудҳои функционалии фаъолияти ба ҳам алоқаманд итиҳод шудаанд» [7].

Дар маҷмӯъ, муносибатҳои мавҷударо ҷиҳати тавсифи таъминоти озуқаворӣ метавон ба гуруҳҳои зерин ҷудо намуд:

- барассии раванди таъминоти озуқаворӣ ба ҳайси системаи иқтисодӣ, ки дар асоси иқтисодии он талаботи муассир ва ё пардохтпазири аҳоли ба молҳои озуқаворӣ қарор гирифта, маҷмӯи муносибатҳои заруриро доир ба қонунҳои гардонидани талаботи физиологии аҳоли, ташкил медиҳад;

- тавсифи таъминоти озуқаворӣ ҳамчун маҷмӯи муносибатҳову фаъолиятҳову бахшҳои гуногуни ба ҳам алоқаманди системаи иқтисодӣ, ки ба истеҳсол ва пешниҳоди молҳои озуқаворӣ машғул мебошанд;

- маҷмӯи тадбирҳои давлатӣ дар самти танзими равандҳои истеҳсолу пешниҳоди маҳсулоти озуқаворӣ ва таъмини дастрасии ҷисмониву иқтисодии аҳоли ба ҳаҷми зарурии маҳсулоти озуқаворӣ, ки ташкили ҳаёти солимро мусоидат менамояд;

- маҷмӯи механизму инструментҳо, ки давлат барои дастгирии рушди зеркомплексии озуқаворӣ комплекси агросаноатӣ истифода мебарад ва ҳамин тариқ барои қонеъ кардани талаботи аҳоли ба озуқаворӣ мусоида менамояд.

Ба назари мо, зимни интиҳоби методологияи таъминоти озуқаворӣ ба параметрҳои зерин таваҷҷӯҳи ҷиддӣ дод:

- дар навбати аввал таҳлилу арзёбии вазъи демографияи кишварро (давомнокии умр, сатҳи ғавт ва таваллуд, равандҳои муҳоҷират) гузаронид, ки он мустақиман хусусияту ҳаҷми зарурии таъминоти озуқавориро таъмин менамояд;

- дигаргунӣ ва тағйиротҳо, ки дар сатҳи неқӯаҳволии аҳоли (истеъмолкунандагони маҳсулоти озуқа), тамоюли вазни хароҷот барои озуқаворӣ дар хароҷоти умумии аҳоли, хонаводаҳо, сохтори истеъмоли озуқаворӣ;

- тавозуи захираҳои меҳнатӣ ва қувваи корӣ, инчунин дараҷаи ташаккулёфтаи тақрористеҳсоли қувваҳои корӣ ва рушди иқтисоди инсонӣ;

- вазъи рушди низоми иҷтимоии мамлакатӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, ананаҳо ва сатҳи таъминот гурӯҳҳои осебпазири аҳоли ба озуқаворӣ ва ғ..

Бояд қайд намуд, ки дар натиҷаи даҳолату танзими давлат ба вазъи бозории молҳои озуқаворӣ ва зухури сифатҳои давлатӣ иҷтимоӣ шаклҳои бозорӣ ва ғайрибозории таъминоти озуқаворӣ, инчунин таносуби муаяни ин равандҳо низ ташаккул меёбад. Тавассути кори механизми мувозинати талабот ба молҳои озуқаворӣ ва пешниҳоди онҳо шаклҳои бозории таъминоти ба молҳои озуқаворӣ сурат мегирад.

Таъминоти озуқаворӣ тавассути фаъолияти аҳоли дар қитъаҳои заминҳои наздиҳавлигӣ, хоҷагиҳои ёрирасон, низ сурат мегирад, ин раванд ба шакли ғайрибозории таъминоти озуқаворӣ мансуб мебошад. Ин шакл дар мавриде рушд меёбад, ки нисбатан сатҳи пасти рушди истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва даромади гурӯҳҳои муаяни аҳоли, мушоҳида гардад: дар ин ҳолат иқтисоди бозори озуқаворӣ ва талаботи пардохтпазии аҳодӣ ба моли озуқаворӣ коҳиш ёбад, яъне талаботи самаранок ба моли озуқаворӣ вучуд дорад.

Бояд қайд намуд, ки маҷмӯи муносибатҳо ва робитаи функционалии унсурҳои иштирокдорон дар раванди истеҳсолу пешниҳод ва таъминоти озуқаворӣ мураккаб мегардад. Аз ин лиҳоз зарурати ҳамгироии онҳо ба як системаи ягона ба миён меояд. Маҳз сифати системавии алоқмандиву муносибатҳои иштирокдорони раванд таъмин озуқаворӣ, ҳамохангсозии ҳамкориҳои муассири онҳоро сурат гирифта тавозуни манфиатҳои иштирокдорон агентҳои асосии он рӯи кор меояд. Дар доираи ҳамкориҳои системавӣ вазифаҳои истеҳсол, мубодила, тақсимот ва истеъмоли маҳсулоти озуқаро суръат мегирад ва раванди таъмини амнияти озуқаворӣ сифати мутассил мегирад. «Системаи таъминоти озуқаворӣ метавон ҳамчун маҷмӯи институтҳо, меъёрҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилӣ, ки равандҳои таъмини аҳолиро бо маҳсулоти хӯрокворӣ танзим менамояд, барасӣ намуд» [2]. Дар ин система шакли мутамаркази ифодаи сиёсати озуқаворӣ давлат ҳам инъикос меёбад.

Дар адабиёти илмӣ аз тарафи бархе муаллифони мафҳуми "соҳаи таъминоти озуқаворӣ" истифода мешавад. Бархе муаллифон ба соҳаи таъминоти озуқаворӣ маҷмӯи корхонаҳои кишоварзӣ, саноати хӯрокворӣ, тичорати молҳои озуқаворӣ ва хӯроки умумӣ дохил менамоянд [3]. Бархе аз муҳаққикон соҳаи таъминоти озуқавориро бо соҳаи муомилоти маҳсулоти хӯрокворӣ, гардиши онҳо дар бозорҳои озуқаворӣ, фурӯши онҳо тавассути корхонаҳои хӯроки умумӣ шабоҳад дода онро ба ҳайси унсури сохтори соҳаи озуқаворӣ дар баробари зеркомплексии агроозуқаворӣ комплекси агросаноатӣ, ки ба истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ сару кор дорад, барасӣ менамояд.

Ба ақидаи олими тоҷик Рачабов Р.К [9]. соҳаи таъминоти озуқаворӣ аз нигоҳи функционалӣ ва истеъмоли ниҳой тавсиф дода, таъкид менамояд, ки дар он савдои чакана, содироту воридоти молҳои хӯрокворӣ, хӯроки умумӣ, ташаккулу рушд ёфта дорон инфрасохтори дахлдори истеҳсоли ва иҷтимоӣ мебошад.

«Бозори агросаноатӣ ба доираи таъминоти озуқаворӣ дохил мешавад ва таъминот ҳамчун фарқи миёни ҳаҷми таъминоти озуқаворӣ ва даромади табиӣ вазо ташаккул меебад» [12].

Маҳдуд намудани соҳаи таъминоти озуқаворӣ дар доираи мафҳуми таъминот (снабжение), ба андешаи мо, чандон дуруст нест. Зеро, ки унсурҳои табиӣ системаи таъминоти озуқавориро пешниҳоди захираҳои озуқаворӣ низ ташкил медиҳанд.

Дар асоси ҷамъбасти гуфтаҳои боло метавон вазифаҳои зерини системаи таъминоти озуқавориро ҷудо намуд:

- таъмин намуан сатҳи зарурӣ ба дастрасии ҷисмонӣ ва иқтисодии шаҳрвандони кишвар ба маҳсулоти озуқаворӣ;
- назорати мутассил аз рӯи сифату беҳатарии маҳсулоти озуқаворӣ;
- гузаронидани мониторинги пай дар пайи ҳолат ва таъминоти тағирёбии конъюнктураи талабот ба маҳсулоти озуқаворӣ ва муқарар намудани динамикаи он дар оянда;
- ташкил намудани тавозуи оқили миёни шаклҳои бозорӣ ва ғайрибозории таъминоти озуқаворӣ;
- таҳлили имконияту иқтисодии субъектҳои хоҷагидори соҳаи кишоварзӣ, ки ба зеркомплексҳои озуқаворӣ комплекси агросаноати маҳсуб мешаванд;
- коркарди тавсияҳо доир ба такмил додани механизми дастгирии давлатӣ дар таъмини рушди субъектҳои хоҷагидоре, ки ба истеҳсоли маҳсулоти озуқа машғуланд, комплекси агросаноатӣ, эҷоди системаи ҳавасмандгардонӣ барои ворид намудани тағйироти зарурӣ дар сохтори истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ ва ғ.;
- таҳлили ҳолати ташаккули талабот ба воридоти молҳои озуқаворӣ аз берун;
- ташкили мубодилаи оқилонаи ҳаракати байниминтақавӣ моли озуқаворӣ ва паст намудани хароҷоти логистикӣ ва трансаксионӣ ҳаракати молҳои озуқаворӣ;
- дарёфти механизмҳои иқтисодиву ташкилӣ, ки ба баланд бардоштани сатҳи иқтисодии захиравии истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ мусоидат менамояд;
- коркарди системаи тадбирҳо ҷиҳати паст намудани андозаи талафоти маҳсулоти озуқаворӣ ва паст намудани раванди талафи ҳосиятҳои истеъмолии онҳо;
- ташкили шароити мусоид барои пайдо намудани дастрасии тоифаҳои алоҳидаи шаҳрвандон ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ аҳоли ба маҳсулоти озуқа ва ғайра.

АДАБИЁТ:

1. Алтухов А.И. Вступление России в ВТО и проблемы развития се сельского хозяйства / А.И. Алтухов /// Агропродовольственная политика и вступление России в ВТО: сб. ст.: Никоновские чтения 2003. - М.: РАСХН. 2003. - С. 30-31., с 30.
2. Бабков Г.А. Сфера продовольственного обеспечения в АПК региона / Г.А. Бабков, Х.Х. Сохроков, М.Р. Захохова // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. - 2014. - №2. - С. 17.
3. Бондарева Г.С. Продовольственное обеспечение населения: понятие, сущность и структура / Г.С. Бондарева // Вестник Кемеровского государственного университета. - 2013. - № 3-1 (55). - С. 235-238.
4. Глазьев С.Ю. О продовольственной безопасности России / С.Ю. Глазьев // Информационный портал Изборский клуб. - Режим доступа: <http://www.dynacon.ru/content/articles/1725/>
5. Закон Республики Таджикистан «О продовольственной безопасности» (от 29 декабря 2010 года №671)

6. Лалаян Г.Г. Сущность проблемы обеспечения продовольственной безопасности / Г.Г. Лалаян // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. - 2013. – №93 - 1376-1388
7. Мирсаидов А.Б., Таснифи тахдидҳо ба амнияти иқтисодии комплекси агросаноатӣ ва роҳҳои муқовимат ба таъсири онҳо. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Бахши илмҳои иқтисодӣ) ISSN-2413-5151 №7 Душанбе, 2023, саҳ; 143-153.; Мирсаидов А.Б., Раҳимова Қ.О. Механизмҳои таъмини амнияти иқтисодии комплекси агросаноатии минтақа дар замини муосир//Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. 2023. № 3 (48). С. 126-133
8. Пиризода Ҷ.С. Самтҳои рушди кишоварзии мамлакат дар ҷодаи таъмини амнияти озуқаворӣ //Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2020. - №2(70). - С. 153-161. ISSN 2075-9584
9. Раджабов Р.Р. Социальная инфраструктура организации в условиях рыночной экономики //Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. №2/2-2017. - Душанбе, 2017. -С.156-160. ISSN 2413-5151
10. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, с 12.
11. Термины и терминология: материалы к заседанию Комитета по всемирной продовольственной безопасности (Рим, 15-20 октября 2012 г.) [Электронный ресурс] // Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных наций (FAO). – Режим доступа: <http://www.fao.org/docrep/meeting/026/MD776R.pdf>
- 12.Чернова О.А. Проблемы нормативно-правового обеспечения национальных интересов Российской Федерации в продовольственной сфере [Электронный ресурс] / О.А. Чернова // Материалы «Новости научной мысли», 2012. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/15_NNM_2012/Pravo/2_111065.doc.htm

УДК 330.342.146 + 339.923 (575.3)

АСОСҲОИ НАЗАРΙΑВИИ ҲАМКОРИҲОИ ТИҶОРАТИЮ ИҚТИСОДӢ ДАР ШАРОИТИ ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАВӢ

Раҳимзода Шариф

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи С.Айнӣ, 44. **Тел.:** (+992) 901-06- 66- 52. **E-mail:** shama100@msn.com

Иброҳимзода Амир Мудин

Унвонҷӯи кафедраи иқтисоди ҷаҳонӣ, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. **Тел.:** (+992) 988-41-91-20. **E-mail:** amirjon.90@list.ru

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои назариявии ҳамкорӣҳои тиҷоратӣю иқтисодӣ дар шароити ҳамгироии иқтисодии минтақаӣ баррасӣ гардидааст. Қайд мегардад, ки дар шароити ҷаҳонӣшавӣ иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар умум дигаргуниҳои хеле ҷидро аз сар мегузаронад, ки дар он ҳамгироии иқтисодии минтақаӣ як воситаи муҳиме мегардад ва тавассути он кишварҳо ҷаҳд мекунанд, ки мавқеи худро дар асраи байналмилалӣ мустаҳкам намоянд. Ибтот гардид, ки мушкилотҳои муосир, аз қабилӣ сиёсати таҳримӣ, ҷангҳои тиҷоратӣ, пандемия, муноқишаҳои минтақаӣ ва таҳдидҳои экологӣ, аз нав дида баромадани формати ҳамкорӣҳои байналмилалӣро тақозо мекунанд. Дар асоси таҳлили ҷанбаҳои назариявӣ модели рушди тиҷорати байналмилалӣ дар ҳошияи ҳамгироии иқтисодӣ пешниҳод гардид.

Калидвожаҳо: ҳамкорӣҳои тиҷоратӣю иқтисодӣ, ҳамгироии иқтисодӣ, ҷанбаҳои назариявӣ, ҷаҳонӣшавӣ, иқтисодиёти ҷаҳонӣ, савдо, рушди устувор.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В УСЛОВИЯХ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Рахимзода Шариф

Доктор экономических наук, профессор, Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734024, Душанбе, улица С. Айни, 44.

Тел.: (+992) 901-06- 66- 52. **E-mail:** shama100@msn.com

Иброхимзода Амир Мудин

Соискатель кафедры мировой экономики, Таджикского государственного финансово-экономического университета. **Адрес:** 734067, город Душанбе, улица Нахимова 64/14.

Тел.: (+992) 988-41-91-20. **E-mail:** amirjon.90@list.ru

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические вопросы торгово-экономического сотрудничества в условиях региональной экономической интеграции. Отмечается, что в условиях глобализации мировая экономика в целом претерпевает весьма серьёзные изменения, в которых региональная экономическая интеграция становится важным инструментом, с помощью которого страны стремятся укрепить свои позиции на международной арене. Доказано, что современные проблемы, такие как санкционная политика, торговые войны, пандемии, региональные конфликты и экологические угрозы, требуют переосмысления формата международного сотрудничества. На основе анализа теоретических аспектов предложена модель развития международной торговли в рамках экономической интеграции.

Ключевые слова: торгово-экономическое сотрудничество, экономическая интеграция, теоретические аспекты, глобализация, мировая экономика, торговля, устойчивое развитие.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF TRADE AND ECONOMIC COOPERATION IN THE CONTEXT OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION

Sharif Rahimzoda

Doctor of Economic Sciences, Professor, Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 44 S. Ayni Street, Dushanbe, 734024.

Tel.: (+992) 901-06- 66- 52. **E-mail:** shama100@msn.com

Amir Mudin Ibrokhimzoda

PhD Candidate (Soiskatel), Department of World Economy, Tajik State University of Finance and Economics. **Address:** 64/14 Nakhimov Street, Dushanbe, 734067.

Tel.: (+992) 988-41-91-20. **E-mail:** amirjon.90@list.ru

Abstract. This article examines the theoretical aspects of trade and economic cooperation in the context of regional economic integration. It is noted that, in the context of globalization, the global economy as a whole is undergoing significant changes, with regional economic integration becoming an important tool for countries to strengthen their positions in the international arena. It is demonstrated that contemporary challenges, such as sanctions policies, trade wars, pandemics, regional conflicts, and environmental threats, require a rethinking of the format of international cooperation. Based on an analysis of theoretical aspects, a model for the development of international trade within the framework of economic integration is proposed.

Key words: trade and economic cooperation, economic integration, theoretical aspects, globalization, global economy, trade, sustainable development.

Муқаддима. Дар шароити ҷаҳонишавӣ, иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар умум дигаргуниҳои хеле ҷидиро аз сар мегузаронад, ки дар он ҳамгироии иқтисодии минтақаӣ як воситаи муҳиме мегардад ва тавассути он кишварҳо ҷаҳд мекунанд, ки мавқеи худро дар асраи байналмиллалӣ мустаҳкам намоянд. Аз ин рӯ, дарки назариявии механизмҳои ташаққули ҳамкориҳои тиҷоратӣ иқтисодӣ дар доираи ҷунин иттиҳодияҳо аҳамияти махсус дорад.

Дар ин ҳошия таҷрибаи байналмилалӣ исбот намудааст, ки тичорати байналмилалӣ дар таърих як муҳаррики рушди устувори иқтисодӣ ва воситаи амиқтар кардани робитаҳои байналмилалӣ ба шумор меравад.

Мубрамии таҳқиқот. Аз ин дидгоҳ ба андешаи мо, дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳамкориҳои тичоратиро иқтисодии кишварҳо аҳамияти хосса пайдо мекунад. Иқтисодиёти давлатҳо торафт бештар бо ҳам алоқаманд шуда истодаанд, ки ин ба вусъати савдои байналмилалӣ, сармоягузориҳо, инкишофи занҷирҳои таъминоти логистикӣ ва пешрафти технологӣ вобаста аст. Дар баробари ин рақобат шиддат гирифта, вобастагӣ аз омилҳои иқтисодии берунӣ афзоиш ёфта, масъалаҳои амнияти иқтисодӣ ва рушди устувор тезу тунд мегарданд. Мушкилоти муосир, аз қабili сиёсати таҳримҳо, ҷангҳои тичоратӣ, пандемия, муноқишаҳои минтақавӣ ва таҳдидҳои экологӣ, аз нав дида баромадани формати ҳамкориҳои байналмилалиро тақозо мекунад.

Аз ин рӯ, омӯзиши муносибатҳои тичоратиро иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳам барои дарки равандҳои кунунии иқтисоди ҷаҳонӣ ва ҳам барои таҳияи стратегияҳои рушди устувор дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ аҳамияти муҳим дорад. Бинобар сабабе, ки мақолаи мазкур ҳам ҷанбаҳои назариявии савдои байналмилалӣ яъне ҳамкориҳои тичоратиро иқтисодӣ ва ҳамзамон ҳамгироии иқтисодии минтақавиро дар бар мегирад зарур мешуморем, ки ба таври ҷамаҷониба ин ду объектро аз нуктаи назари назариявӣ таҳлил намоем.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Дар ин радиф чуноне, ки олимони қайд менамоянд «... дар ҷаҳони муосир яке аз нерӯҳои асосии пешбарандаи рушди иқтисодиёт савдои байналмилалӣ мебошад, ки соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ буда, маҷмӯи савдои хориҷии молҳо, хизматрасонӣ ва маҳсулоти меҳнати зеҳнии тамоми давлатҳои ҷаҳонро ифода мекунад. Савдои байналмилалӣ хусусияти хосси мавҷудияти бозори ҷаҳонӣ ва муносибатҳои молию пулии байни мамлакатҳо буда, ба тақсими байналмилалӣ меҳнат ва дигар омилҳои истеҳсолот асос ёфтааст» [19, с. 108]. Олимони дуруст қайд менамоянд, ки ин соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ буда, маҷмӯи савдои хориҷии молҳо, хизматрасонӣ ва маҳсулоти меҳнати зеҳнии тамоми давлатҳои ҷаҳонро ифода мекунад.

Ҳамзамон дар ин ҳошия Селцовский В.Л., қайд менамояд, ки «...савдои байналхалқӣ аз ҷиҳати таърих шакли аввалини тараққиқарда ва паҳншудаи муносибатҳои байналхалқӣ иқтисодӣ мебошад. Таъсири он ба иқтисодиёти кишварҳо назаррас ва миқёсан хеле зиёд аст. Дар айни замон иштироки фаъолони мамлакатҳо дар савдои ҷаҳонӣ бо хеле баланд шудани самарои иқтисодиёти онҳо алоқаманд аст: вай имконият медиҳад, ки захираҳои дар мамлакат мавҷудбуда самараноктар истифода шуда, комёбиҳои ҷаҳонии илм ва техника, дар муҳлати кӯтоҳтар азнавсозии сохтори иқтисодиёташон ба амал бароварда шаванд, инчунин талаботи аҳоли пурратар қонеъ гардонда шаванд. Савдои байналмилалӣ дар айни замон дар зери таъсири тамоюли пешбари иқтисодиёти ҷаҳон – ҷаҳонишавӣ (глобализатсия) инкишоф меёбад. Ин тамоюл рушди онро дар асри XXI муайян хоҳад кард. Гузашта аз ин, савдои байналмилалӣ яке аз самтҳои асосии ҷаҳонишавии фаъолияти иқтисодӣ мебошад, ки на танҳо ба ҳаёти иқтисодӣ таъсири калон мерасонад, балки оқибатҳои фарогири сиёсӣ иҷтимоӣ низ дорад» [16, с. 4].

Дар ин радиф Павлова Е.И., Самусев Н.С., низ бо ин олимони ҳамфикр буда қайд менамоянд, ки «...савдои байналмилалӣ нисбат ба дигар намудҳои муносибатҳои байналхалқӣ пештар ба вуҷуд омада, дар айни замон шакли аз ҳама инкишофёфта ва паҳншудаи муносибатҳои иқтисодии байни кишварҳо мебошад. Мамлакатҳо дар савдои байналмилалӣ фаъолони иштирок мекунад, зеро он ғоидаи зиёд меорад, ки барои фаъолияти пурсамари хоҷагии халқ, босалоҳият тақсим ва истифода бурдани захираҳои мавҷуда, ҷорӣ намудани комёбиҳои пешқадами илм ва техника имконият медиҳад» [13, с. 16].

Ҳамазамон иқтисодшиносони қайд менамоянд, ки савдои байналмилалӣ ба сифати яке аз қувваҳои ҳаракатдиҳандаи рушди иқтисодӣ дар замони муосир баромад мекунад. Барои дилхоҳ мамлакат мавқеи тичорати байналмилалиро баҳо додан мушкул аст [10, с.111-118].

Ба ақидаи Ҷ. Сакс бошад «...пешрафти иқтисодии дилхоҳ мамлакатаи ҷаҳон ба тичорати берунаӣ ӯ асос меёбад. То ҳол ба ягон давлате муяссар нашудааст, ки ҷудогона аз низомии

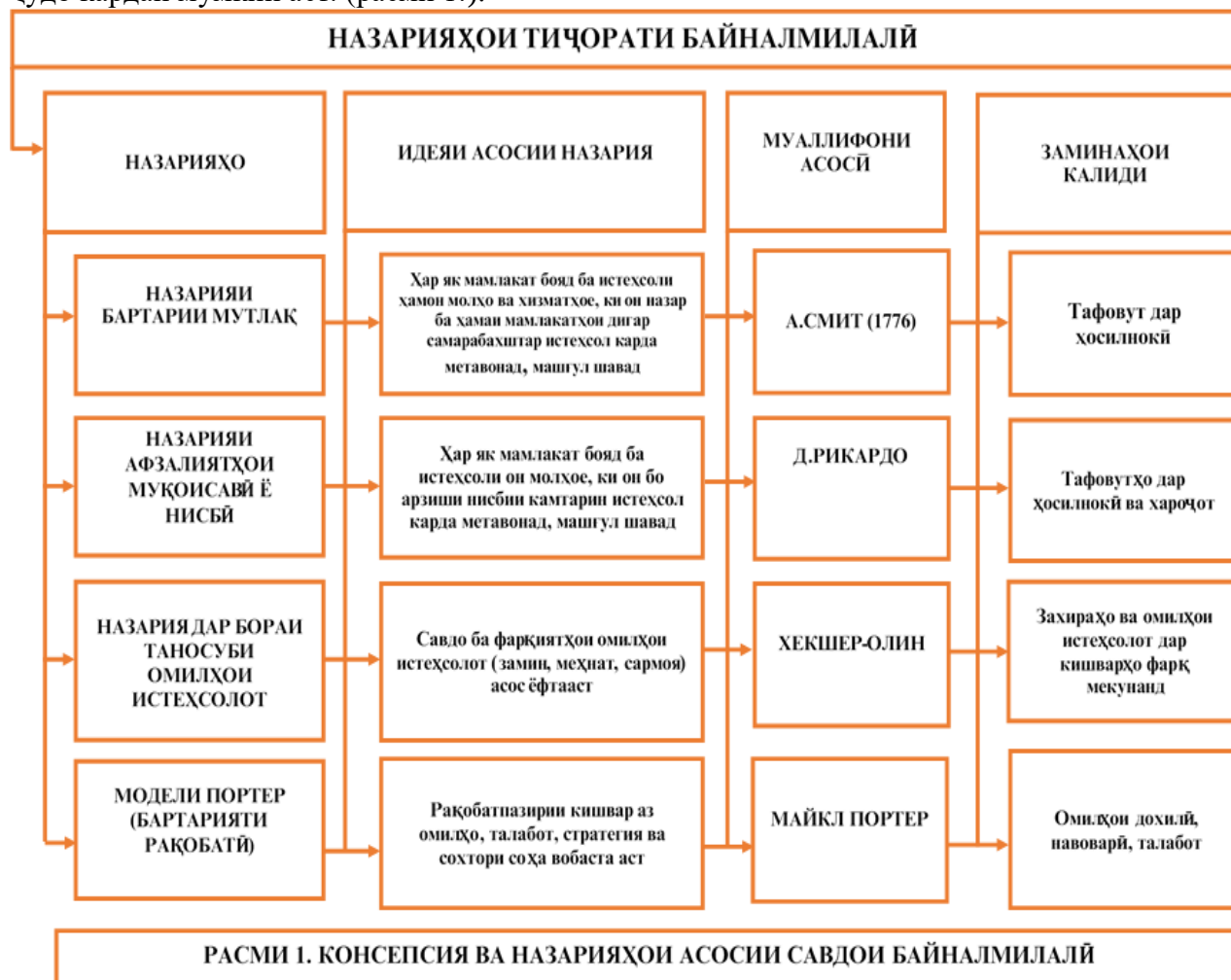
иктисоди ҷаҳонӣ иқтисодиёти солим сохта бошад. Савдои байналмилалӣ яке аз шаклҳои рушдфтои муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ (МИБ) ба ҳисоб меравад. Мувофиқи баъзе маълумотҳо қариб 80%-и МИБ-ро тиҷорат ташкил мекунад» [6, с. 244].

Дар ин рафид профессорон Авазов Н.Р. ва Маҳмудов Н.М., қайд менамоянд, ки «...савдои байналмилалӣ ин тарзи хариди мол, бастанӣ шартнома бо як қатор миёнаравҳо оид ба маҳсулоти мушаххас ё мизочон аз давлатҳои гуногун бо мӯҳлати пешакии пешниҳод ва миёнаравҳо барои ташкилкунадагони савдо мувофиқ мебошад фаҳмида мешавад» [4, с.316].

Ба андешаи мо назарияҳои тиҷорати байналмилалӣ ба мо кӯмак мекунанд, ки ба саволҳои: чаро иттиҳодияҳои ҳамгирӣ ба вуҷуд меоянд, онҳо чӣ фоида меорад ва чӣ гуна онҳо иқтисодиёти ҷаҳонро тағйир медиҳанд, ҷавоб ёбем. Вобаста ба ин ҳамкориҳои тиҷоратӣ иқтисодӣ ин муносибатҳои ҳамҷонибаи кишварҳоро дар бар мегирад, ки ба рушди робитаҳои мутақобилан судманди иқтисодӣ, табодули молҳо, хизматрасониҳо, сармоягузорӣ ва технологияҳо нигаронида шудааст.

Ҳадафҳои асосии чунин ҳамкорӣ васеъ намудани бозорҳо, баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ ва таҳкими шарикӣ мебошанд. Мусаллам аст, ки дар шароити ҳамгирӣ иқтисодӣ савдо ё ин ки тиҷорат нақши асосӣ дошта, барои васеъ намудани бозорҳо, кам кардани монеаҳо ва инкишоф додани вобастагии байни иштирокчиёни раванди ҳамгирӣ замина ба вуҷуд меорад. Ҷанбаҳои назариявии савдо ва ҳамгирӣ иқтисодӣ ҷанбаҳои гуногунро дар бар мегиранд, аз ҷумла таъсири ҳамгирӣ ба тиҷорат, нақши сиёсати савдо, таъсири ҳамгирӣ ба сохтор ва динамикаи савдои ҷаҳонӣ ва ғайра. Тиҷорати байналмилалӣ яке аз ҷанбаҳои муҳимтарини иқтисоди ҷаҳонӣ мебошад.

Дар илмӣ иқтисод якҷанд назарияҳои калидӣ мавҷуданд, ки онҳоро ба классикӣ ва муосир ҷудо кардан мумкин аст. (расми 1.).

РАСМИ 1. КОНСЕПСИЯ ВА НАЗАРИЯҲОИ АСОСИИ САВДОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Сарчашма:Таҳияи муаллифон дар асоси адабиётҳои имлӣ

Мавриди зикр аст, ки назарияҳои классикии савдои байналмилалӣ барои дарки муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ асос гузоштанд ва имрӯз ҳам аҳаммияти худро гум накарданд. Яке аз ин назарияҳо ин назарияи бартарии мутлақ мебошад, ки онро иқтисодшиноси машҳур Адам Смит соли 1776 пешниҳод кардааст. Адам Смит бар асоси назарияи пешниҳоднамудаи худ таъкид менамояд, ки ҳар як кишвар бояд ба истехсоли он молҳое таваҷҷӯҳ намояд, ки вай нисбат ба дигар кишварҳо самараноктар, яъне бо харҷи камтар истехсол карда тавонад. Бо вучуди ин, назарияи бартарии мутлақ маҳдудиятҳо низ дорад, зеро он ҳолатҳоро ба назар намегирад, ки як кишвар тамоми молҳоро самараноктар истехсол мекунад.

Дар ин радиф боз ҳам Селцовский В.Л. дар мақолаи худ қайд менамояд, ки "...камбудии асосии назарияи А.Смит дар он аст, ки вай ҳолати хеле маъмулро, ки бартарии мутлақ дар истехсоли ҳамаи молҳо дар як кишвар ё шумораи ками кишварҳо мутамарказ шудаанд, ба назар намегирад. Ба ҳамин тариқ, вай ба саволи он ҷавоб намедихад, ки оё мамлакатҳое, ки дар истехсоли мол ягон афзалияти мутлақ надоранд, дар савдои байналмилалӣ иштирок карданишон мумкин аст" [16, с. 4].

Ин масъала дар назарияи афзалияти муқоисавӣ ё нисбӣ, ки Давид Рикардо таҳия кардааст, ҳал карда шудааст. Д. Рикардо нишон дод, ки ҳатто агар як кишвар дар истехсоли ҳама молҳо беҳтар бошад ҳам, вай ба ҳар ҳол аз тичорат фоида ба даст меорад, агар вай ба он молҳое таваҷҷӯҳ кунад, ки дар он нисбат ба дигарон самараноктар аст, яъне дар он ҷое, ки хароҷоти имконпазир камтар аст. Ин ғоя ба як пояи назарияи тичорати байналмилалӣ табдил ёфтааст ва мефаҳмонад, ки чаро кишварҳои дорои сатҳҳои рушд ва захираҳои гуногун бо ҳамдигар савдои ғаёлдоранд.

Баъдтар, дар ибтидои асри XX назарияи савдои байналмилалӣ бо назарияи модели Хекшер-Олин пурра карда шуд. Ин назария бар он маъруф аст, ки шакли савдо бо фаровонии нисбии омилҳои истехсолӣ дар дохили кишварҳо муайян карда мешавад. Кишварҳо молҳоро содирот мекунанд, ки барои онҳо омилҳои зиёди дахлдор доранд (ба монанди меҳнат ё сармоя) ва молҳоро ворид мекунанд, ки барои онҳо омилҳои ночиз доранд. Ин назария гуногунии захираҳо ва сохти иқтисодии мамлакатҳоро пурратар ба назар мегирад.

Мавриди зикр аст, ки П. Самуэлсон дар инкишоф ва тақмили назарияи (модели) Хекшер-Олин саҳми зиёд гузоштааст, бинобар ин онро баъзан теоремаи "Хекшер-Олин-Самуэлсон" меноманд. П. Самуэлсон исбот кард, ки дар қараёни савдои байналмилалӣ нархҳои омилҳои истехсолӣ баробар карда мешаванд. Ин раванди баробарсозӣ чунин аст. Дар аввал нархи омилҳои истехсолие, ки дар кишвар зиёданд, барои он омилҳое, ки камомад доранд, нисбатан паस्त ва баланд хоҳад буд.

Бояд гуфт, ки баробаршавии нархҳои омилҳои дар теоремаи Хекшер-Олин-Самуэлсон нишондодашуда асосан на дар натиҷаи ҳаракати захираҳои истехсолот, балки дар натиҷаи савдои байналмилалӣ, ки ин баробаркуниро амалӣ менамояд, ба амал меояд.

Ин ҳолатро Р. Манделл таъкид карда аст: «...савдои байналмилалӣ ба нархҳои омилҳо ҳамчун ҳаракати воқеии омилҳои истехсолӣ дар байни давлатҳои алоҳида маҳз ҳамон гуна таъсир мерасонад ва ба ин маънӣ ҳамчун ҷойгузини ҳаракати байналхалқии захираҳои истехсолӣ амал мекунад» [2, с.321].

Ҳамзамон зикр намудан ба маврид аст, ки дар нимаи аввали асри XX иқтисодшиноси дигар - В.Леонтев маълумотҳои савдои байналмилалӣ ИМА-ро омӯхта, боварӣ ҳосил кард, ки назарияи Хекшер-Олин воқеан қор намекунад. Тибқи ин назария, ИМА ҳамчун яке аз сарватмандтарин кишварҳои ҷаҳон, ки дорои сармояи зиёд мебошад, бояд молҳои сармояталабро содир кунад. Аммо В.Леонтев дар натиҷаи таҳқиқоти худ маълум кард, ки сармояи ҳамаи воридот нисбат ба сармояи содирот 30% зиёд аст.

Аз ин чунин хулоса баровард, ки ИМА мамлақати теханталаб (трудаизбиточный) аст, на мамлақати сармояталаб (капиталоизбиточный). Ин ба назарияи иқтисодчиёни Шведсария яъне Хекшер ва Олин мувофиқ набуд. Натиҷаҳое, ки В.Леонтев ба даст овард, ғайриҷашмдошт

буданд ва ақидаҳоро дар бораи ҷиҳатҳои илмӣ савдои байналмилалӣ тағйир дод. Онҳо ба илмҳои иқтисодӣ ҳамчун "парадокси В.Леонтев" ворид шуданд.

Дар баробари ин бояд қайд кард, ки назарияҳои муосири савдои байналмилалӣ дар асри ХХ вақте маълум шуданд, ки моделҳои классикӣ на ҳама хусусиятҳои тиҷорати муосирро шарҳ дода метавонанд. Масалан, назарияи тафовутҳои технологӣ ва навоариҳо ҷои муҳимро ишғол менамоянд.

Дар шароити ҳозира муваффақият дар савдо аксар вақт на танҳо аз руи захираҳо, балки бо дараҷаи тараққиёти технологӣ, потенциали навоарона ва сифати маҳсулот низ муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, кишварҳое, ки ба илму техника сармоягузори мекунанд, дар бозори ҷаҳонӣ бартарии рақобатӣ ба даст меоранд.

Назарияҳои нави савдо, ки дар солҳои 1970 ва 1980 таҳия шудаанд, таъсири микёс ва фарқияти маҳсулотро ба назар мегиранд. Онҳо нишон медиҳанд, ки тиҷорат ҳатто дар байни кишварҳои дорои захираҳо ва технологияҳои хеле шабеҳ вучуд дошта метавонад, агар онҳо навҳои гуногуни мол истеҳсол кунанд ва дар бозорҳои рақобати номукамал рақобат кунанд.

Илова бар ин, назарияҳои муосир ба нақши даҳлати давлат ба тиҷорат низ диққати махсус медиҳанд. Мамлакатҳо метавонанд тарифҳо, субсидияҳо ва дигар чораҳоро барои ҳифз ва дастгирии саноатҳои ватанӣ, ки ба тақсими байналмилалӣ истеҳсолот ва гардиши савдо таъсир мерасонанд, истифода баранд.

Хулоса метавон гуфт, ки назарияи савдои байналмилалӣ аз моделҳои оддӣ бартарии мутлақ ва муқоисавӣ то низомҳои мураккабе, ки тағйироти технологӣ, омилҳои истеҳсолот ва сохторҳои бозорро ба назар мегиранд, роҳи дурро тай кардаанд. Фаҳмидани ин назарияҳо ба таҳлили равандҳои иқтисодӣ ҷаҳонӣ ва қабули қарорҳои оқилона ҳам дар сатҳи ҳукумат ва ҳам дар сатҳи тиҷорат кӯмак мекунанд.

Тиҷорати байналмилалӣ ҳамчунон муҳаррики рушди иқтисодӣ боқӣ мемонад ва назарияҳое, ки принсипҳои онро шарҳ медиҳанд, дар баробари тағйирот дар иқтисоди ҷаҳонӣ ба таври эвалютсионӣ рушд меёбанд.

Назарияҳои муосири савдои байналмилалӣ таърихи бой доранд ва меркантилистҳо аввалин шуда ин масъалаҳоро аз ҷиҳати назариявӣ дарк намуда пешниҳодҳои худро намудаанд. Меркантилизм яке аз аввалин назарияҳои иқтисодӣ мебошад, ки дар заминаи капитализми ташаккулёбанда ва ташаккули давлатҳои милли дар Аврупо дар асрҳои 16–18 ба вучуд омадааст. Дар маркази таваҷҷуҳи тоҷирон савдои байналмилалӣ буд, ки онҳо ба воситаи он иқтисодии иқтисодӣ ва сиёсии давлатро мустақкам мекарданд.

Идеяи асосии меркантилизм аз он иборат буд, ки сарвати як миллат аз рӯи захираҳои металлҳои қиматбаҳо муайян карда мешавад ва савдои байналмилалӣ ҳамчун воситаи асосии ҷамъкунии онҳо дида мешавад. Асосан меркантилистҳо тарафдори даҳлати фаъоли давлат ба муносибатҳои тиҷоратӣ бо дигар кишварҳо буданд. Мақсади асосӣ ба даст овардани мувозинати мусбӣ тиҷорат доништа мешуд: давлат бояд нисбат ба воридоташ бештар молҳо содирот кунад, то воридшавии тилло ва нуқра таъмин карда шавад.

Барои ноил шудан ба ин ҳадаф тадбирҳои зерин пешниҳод карда шуданд: - ҷорӣ намудани боҷҳои баланди воридотӣ ва квотаҳо ба молҳои хориҷӣ; - ҳавасмандгардонии содирот тавассути субсидияҳо ва имтиёзҳои андоз; - рушди истеҳсолоти ватанӣ; - манъи содироти ашёи хом, махсусан ашёи аз ҷиҳати стратегӣ муҳим ва ғайра. Сарфи назар аз муваффақияти худ дар ҳавасмандгардонии рушди саноат ва ташаккули давлатҳои қавӣ, меркантилизм аз ҷониби иқтисодчиёни муосир танқид карда шуд. Адам Смит дар «Сарвати миллатҳо» (1776) таъкид кардааст, ки сарват на танҳо аз ҳисоби ҷамъ кардани тилло, балки ба воситаи истеҳсолот ва меҳнат низ ба вучуд меояд. Бо вучуди ин, таъсири меркантилизм имрӯз ҳам эҳсос мешавад.

Имрӯз бисёр кишварҳо аз чораҳои протекционистӣ, ҳифзи бозорҳои дохилӣ ва дастгирии истеҳсолкунандагони милли, бахусус дар замони бухрон ё бархурди геополитикӣ истифода мекунанд. Дар маҷмӯъ меркантилизм дар рушди савдои байналмилалӣ ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими сиёсати давлат нақши муҳим бозид. Вай асоси ташаккули стратегияи протекционистӣ гардид. Сарфи назар аз тағйирёбии парадигмаҳои иқтисодӣ, ғояҳои меркантилизм дар ҷаҳони

муосир, бахусус дар шароити рақобати ҷаҳонӣ ва мубориза барои нуфуз дар бозорҳои ҷаҳонӣ аҳамият доранд.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳқиқи назариявии савдои байналмилалӣ ба чунин хулосае омадем, ки савдои байналмилалӣ ин ҳамкориҳои динамикӣ ва ба ҳамдигар ғоидабахши иқтисодӣ мамлакатҳои гуногун буда, ба мубодилаи захираҳо, молҳо ва хизматрасонӣ асос ёфтааст, ки ба тараққиёти иқтисодӣ миллий, васеъ шудани интиҳоби истеъмолкунандагон ва амиқ гардидани ҳамгироии ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Ин на танҳо мубодилаи тиҷоратӣ, балки як раванди мураккабест, ки робитаҳои ҷаҳонии иқтисодиро ташкил медиҳад ва ба ҷанбаҳои сиёсӣ ва иҷтимоии ҷаҳони муосир таъсир мерасонад.

Чуноне, ки дар боло қайд намудем, паҳлуи дигари мақолаи мазкур ин ҷанбаҳои назариявии ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ ба шумор меравад, ки онро муфассал дида мебароем. Ба андешаи мо яке аз муҳарриқҳои асосии савдои байналмилалӣ дар ҷаҳонӣ имрӯза ин ҳамгироии иқтисодӣ ба шумор меравад. Гузашта аз ин дар даҳсолаҳои охир ҳамгироии иқтисодӣ, ки раванди ба ҳам овардани кишварҳо мебошад, барои таҳкими робитаҳои тиҷоратӣ ва истеҳсоли аҳамияти махсус пайдо кардааст.

Тавре, ки Гулаков У.М., қайд менамояд "...тараққиёти бомуваффақияти мамлакатҳо, чунон ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, дар натиҷаи ҳамгироии онҳо бо ҳамдигар ва умуман бо иқтисодиёти ҷаҳон бо дарназардошти манфиатҳои миллий ба амал меояд. Ҳамзамон дар заминаи тағйироти доимии бозорҳои ҷаҳонӣ, аз ҷумла бухронҳои иқтисодӣ, ташаннучи сиёсӣ ва навоариҳои технологӣ, дарки ҳамгирӣ ба мо имкон медиҳад, ки кишварҳо ҷӣ тавр самаранок ҳамкорӣ карда, ба шароити нав мутобиқ шудаанд ва аз имкониятҳо барои рушд истифода бурдаанд. Дар ин замина дуруст қайд менамояд, ки "...ҳамгирӣ байналмилалӣ иқтисодӣ ин раванди муттаҳидшавии иқтисодиёти миллий тавассути савдо, сармоягузорӣ, мубодилаи технологӣ ва дигар шаклҳои ҳамкорӣ мебошад" [5, с. 118].

Ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ ин пеш аз ҳама унсuri асосии иқтисодиёти муосири ҷаҳонӣ буда, майли давлатҳоро барои амиқтар кардани муносибатҳо ва ҳамоҳангсозии онҳо дар фазои муайяни ҷуғрофӣ инъикос менамояд. Фаҳмиши назариявии ин раванд ба миёнаҳои асри XX рост меояд ва мавзӯи муҳими тадқиқоти иқтисодӣ байналмилалӣ боқӣ мемонад. Яке аз назариячиёни бунёдии ҳамгироии минтақавӣ Якоб Вайнер мебошад.

Тибқи назарияи ӯ, ҳамгироии иқтисодӣ метавонад ҳам ба баланд шудани самаранокии тақсмоти захираҳо тавассути рафъи монеаҳо байни кишварҳо мусоидат кунад ва ҳам боиси камсамар тақсмот ба ғоидаи истеҳсолкунандагони дохили блок, вале рақобатпазир бошад. Назарияи дигари муҳим ин назарияи Бела Баласса мебошад, ки марҳилаҳои асосии ҳамгироии иқтисодиро муайян кардааст: (ниг. ба расми 2)

Расми 2. Марҳилаҳои ҳамгироии иқтисодӣ

Сарчашма:Таҳияи муаллифон

Қобили тазаккур аст, ки модели ӯ мураккабии равандҳои ҳамгироӣ, инчунин зарурати наздикшавии институтсионалии кишварҳоро дар ҳар марҳила таъкид мекунад. Модели Бела Баласса барои таҳлили чунин иттиҳодияҳо, ба монанди Иттиҳоди Аврупо, ки қариб ҳамаи марҳилаҳо, аз ҷумла ҳамгироии қисман сиёсиро аз сар гузаронидаанд, асос гузошт.

Ба ақидаи Б. Баласса, механизми ҳамгироии байналмилалӣ иқтисодӣ бояд ду равиши ба ҳамдигар пуррақунанда - ҳам танзими давлатӣ ва ҳам низоми бозаргониро дар бар гирад. Асоси ҳамгироӣ, ба ақидаи ин олим, тичорат буд ва ҳуди ҳамгироӣ ҳамзамон аз байн бурдани протекционизм дар тичорати мутақобилаи кишварҳои узв баррасӣ мешуд [1, с.65].

Дар ин ҳошия бояд қайд кард, ки яке аз олимони машҳури ҳолландӣ ва барандаи Ҷоизаи Нобел Ч.Тинберген ҳамгироии иқтисодиро ҳамчун «...раванди ба вучуд омадани сохтори беҳтарини иқтисоди ҷаҳонӣ бо ҳамзамон ҷорӣ намудани унсурҳои ҳамоҳангсозӣ ва муттаҳидшавӣ дар дохили он, инчунин барҳам додани монеаҳои сунъӣ дар фаъолияти он муайян кардааст» [3, с. 80].

Таҳлили ҷанбаҳои гуногуни назариявӣ ва методологии арзёбии ташаккули иттиҳодияҳои минтақавӣ нишон медиҳад, ки дар шароити кунунии дигаргунсозии иқтисоди ҷаҳонӣ зарурати таҳлили хусусиятҳои ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ дар асоси ҳамкорӣ илмӣ техникаи кишварҳои минтақа меафзояд. Арзёбии ташаккул ва рушди иттиҳодияҳои ҳамгироии минтақавӣ барои рушди бозорҳои минтақавӣ, фаъл гардонидани фаъолияти сармоягузорӣ, таҳияи лоиҳаҳои муштараки инноватсионӣ сармоягузорӣ ва фаълсозии фаъолияти инноватсионӣ имкониятҳои нав фароҳам меорад.

Дар ин ҳошия Комилов С.Ҷ., қайд менамояд, ки «... ҳамгироии иқтисодӣ дар асоси савдои байниҳамдигарӣ, мубодилаи фарҳангӣ, якҷоя ва самараноктар истифода бурдани захираҳои иқтисодӣ, махсусгардонӣ ва кооператсия, ба вучуд овардани ҳаракати мақсадноки мол, сармоя, қувваи коргарӣ ва дигар объектҳои муносибатҳои иқтисодии байни мамлакатҳо ба ҳам наздик шудани хоҷагии халқро дорад фаҳмида мешавад» [9, с.85].

Вобаста ба ин олими дигари ватанӣ Қандиёрова Д.О., чунин андешаронӣ менамояд, ки «... ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ, категорияи иқтисодӣ ба ҳисоб рафта маҷмӯи муносибатҳои иқтисодие мебошад, ки дар ҷараёни наздикшавӣ, мутабиқшавӣ ва муттаҳидшавии иқтисодиёти миллии кишварҳое, ки дар як минтақаи иқтисодиёти ҷаҳон ҷойгиранд, бо сатҳҳои якхелаи рушди иқтисод ва дараҷаи камолоти бозорӣ, ҷомеаи таърихӣ фарҳангӣ ва манфиатдор ба истифодаи муштараки захираҳои табиӣ аз таҳдидҳои глобалии минтақа ба вучуд меоянд» [7, с. 31-32].

Вобаста ба ин Одинаев Ҳ.А., ва Гулаков У.М, қайд менамоянд, ки аз нигоҳи иқтисодӣ «... ҳамгироӣ муҳимтарин омилҳои ташаккул ва рушди иттиҳодияҳои тичоратӣ, иқтисодӣ, нақлиётӣ, логистикӣ ва ғайра мебошад, ки ба таъмини афзоиши рақобатпазирӣ иқтисодиёти миллий бо роҳи кам кардани хароҷот ва зиёд кардани фоида нигаронида шудааст. Гузашта аз ин, ҳамгироии иқтисодӣ раванди рафъи маҳдудиятҳо ва монеаҳои миллий дар ҳаракати сармоя, маҳсулот, хизматрасонӣ ва қувваи корӣ мебошад [12, с. 109].

Содиқов М.С. бошад қайд менамояд, ки «...яке аз самтҳои афзалиятноки тараққиёти иқтисодиёти миллий дар шароити ҷаҳонишавӣ инкишофи равандҳои ҳамгироии иқтисодӣ мебошад. Воридшавии бомуваффақият ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва иштироки фаъллона дар тақсмоти байналмилалӣ меҳнат як самти муҳими фаъллияти кишвар мебошад, ки асоси татбиқи ҳадафҳои стратегии кишвар ба ҳисоб меравад. Субот бидуни рушди муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ва таҳкими муносибатҳои созанда ва судманд бо кишварҳои хориҷи дуру наздик, бахусус бо кишварҳои шарикӣ рушд, ба даст овардани афзалиятҳои муосир барои кишвар имконнопазир мегардад» [17, с. 47-54].

Бо вучуди ин ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ робитаҳои иқтисодии хориҷии кишварҳоро ба таври назаррас васеъ намуда, дастрасӣ ба бозорҳои нав ва рушди занҷирҳои истеҳсолиро ҳавасманд мекунад. Он ба ҷалби сармояи хориҷӣ, мубодилаи технологияҳо ва таҳкими вобастагии мутақобилаи иқтисодӣ мусоидат мекунад, ки дар навбати худ хатарҳоро коҳиш ва устувории иқтисодиро афзоиш медиҳад. Ташаккули ҳамкориҳои тичоративу иқтисодӣ дар

чаҳорҷӯби иттиҳодияҳои ҳамгирӣ коҳишёбии монеаҳои тарифӣ ва ғайритарифиро аз байн бурда ба ҳамоҳангсозии стандартҳои тиҷорат, рушди долонҳои нақлиётно логистикӣ ва татбиқи лоиҳаҳои муштаракӣ сармоягузорӣ мусоидат менамояд. Чунин тадбирҳо барои содда кардани амалиёти тиҷоратӣ ва баланд бардоштани самаранокии мубодилаи байналмилалӣ шароит фароҳам меоваранд. Профессор Л.Х. Саидмуродов қайд мекунад, ки «...ҳамгирӣ иқтисодӣ миллиро ба иқтисодӣ ҷаҳонӣ метавон ҳамчун раванди институтсионалӣ, ҳаракат аз шаклҳои содда ба мураккабтари институтсионалӣ, муаррифӣ кард» [15, с.197].

Дар ин радиё яке аз олимони ватанӣ Хоҷаев Х.А., қайд менамояд, ки ҳамгирӣ ин «...раванди иқтисодӣест, ки шакли милликунӣ ҳаёти иқтисодиро ифода мекунад, ки аз ба ҳам пайвастанӣ иқтисодӣҳои милли сар мешавад ва татбиқи сиёсати мутақобилаи иқтисодӣ байнидавлатиро пешбинӣ менамояд» [18, с. 22].

Раванди ҳамгирӣ иқтисодӣ афзалиятҳо ва нуқсонҳои худро низ дорад. Он аз як тараф, метавонад ба афзоиши ҳаҷми савдо тавассути коҳиш додани монеаҳои тарифӣ ва ғайритарифӣ, беҳтар намудани дастрасӣ ба бозорҳои нав имкон фароҳам оварад, ки истеъмолкунандагон молро бо нархҳои арзон дастрас кунанд, ба интиқоли технология ва таҷриба байни кишварҳо мусоидат кунанд, ки ин метавонад рушди инноватсия ва модернизатсияи иқтисодро суръат бахшад, рақобатпазирии кишварро баланд бардорад ва ба кишварҳо имкон диҳад, ки аз афзалиятҳои муқоисавӣ худ самаранок истифода баранд, ба афзоиши даромади онҳо мусоидат кунанд.

Аз тарафи дигар, ҳамгирӣ метавонад як қатор мушкilotро, аз қабилӣ аз даст додани як қисми истиклолияти милли, баҳусус дар масъалаҳои сиёсати тиҷорат, номунавзунӣ тақсими фоида байни иштирокчиён, таҳдидҳо ба истеҳсолоти маҳаллӣ дар шакли аз даст додани ҷойҳои корӣ, баҳусус агар онҳо дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир набошанд, хатарҳои ноустувории молиявӣ, мушкilotи ҳамоҳангсозӣ дар раванди татбиқи ин созишҳо ва бартариятҳои иқтисодӣ байни иштирокчиён ва ғайра ба вуҷуд орад.

Мирбобоев Р.М., дуруст қайд менамояд, ки “...дар марҳилаи имрӯза ҳамгирӣ падидаи таърихӣ мураккаб, гуногунҷабҳа ва худ- инкишофёбанда ба ҳисоб меравад, ки ибтидо дар минтақаҳои мутараққӣ ҷаҳон ба вуҷуд меояд ва баробари расидан ба зинаи баландтари тараққиёт минтақаҳои дигар низ ба он ҳамроҳ мешаванд” [11, с.29].

Дар шароити ҳозира ҳамгирӣ иқтисодӣ ба ҳаракати асосии инкишофи муносибатҳои дохилихоҷагӣ ва байниқтисодӣ минтақаҳо табдил меёбад. Академик Н. Қаюмов бо омӯзиши захираҳои нави ҳамгирӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд мекунад, ки ҷолишҳо ва таҳдидҳои нав муносибатҳои қомилан навро барои таҳким ва амиқсозии равандҳои ҳамгирӣ минтақавӣ тақозо мекунад [8, с.71].

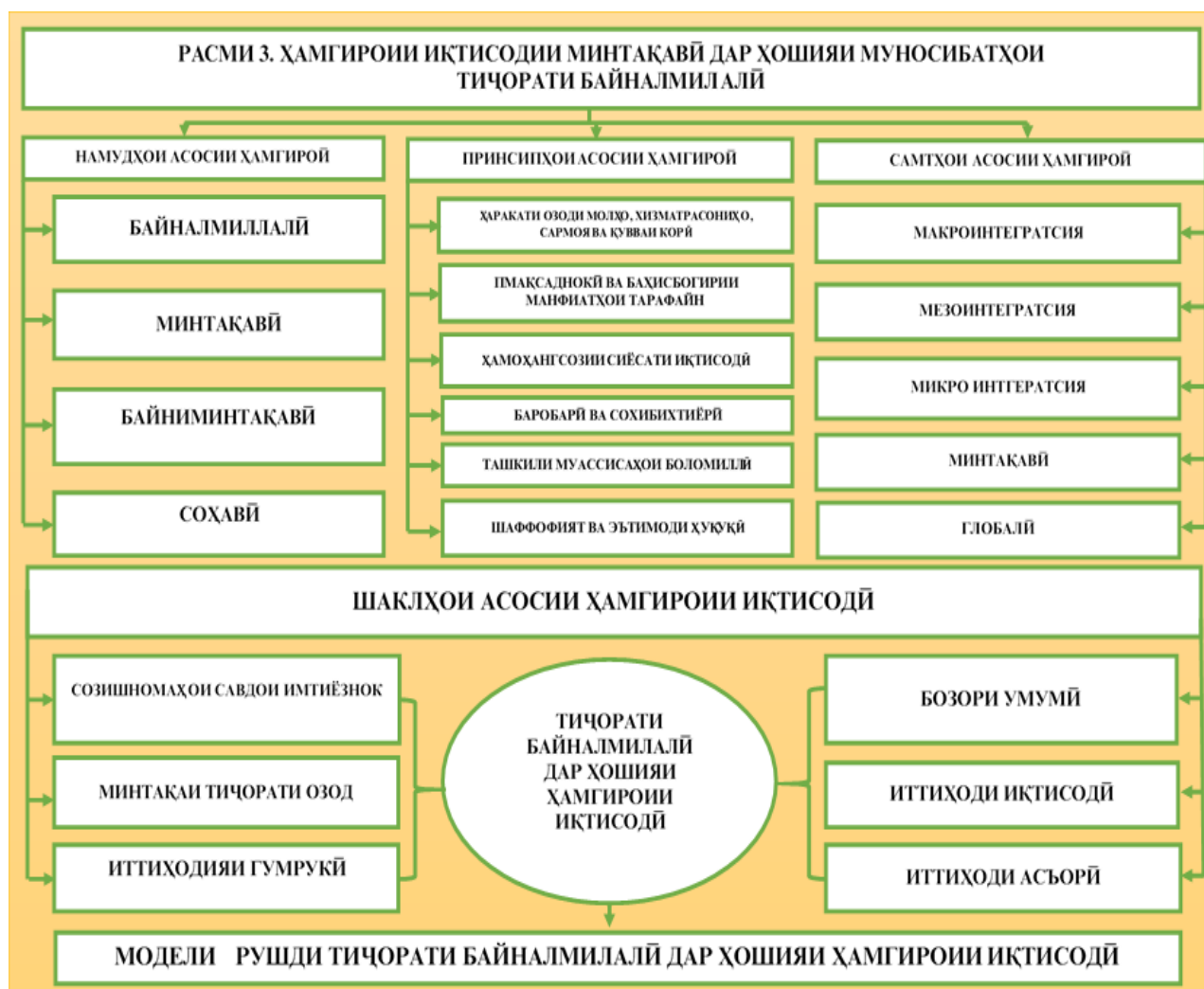
Дар ин ҳошия профессор Садриддинов М.И., қайд менамояд, ки равандҳои ҳамгирӣ бояд пеш аз ҳама дар байни минтақаҳои ҷумҳурӣ ва баъдан - байни давлатҳои алоҳида ва ҳамзамон бо давлатҳои мутараққӣ амалӣ ва пурқувват карда шаванд [14, с.74].

Дар асоси таҳлили ҷанбаҳои назариявӣ мо **моделӣ рушди тиҷорати байналмилалӣро дар ҳошияи ҳамгирӣ иқтисодӣ** пешниҳод намудем. (ниг. ба расми 3).

Хулоса. Чуноне, ки маълум гардид ташаккули ҳамкорӣҳои тиҷоратно иқтисодӣ дар доираи ҳамгирӣ минтақавӣ ба як қатор консепсияҳои назариявӣ асос ёфтааст. Илова бар ин, назарияи блокҳои иқтисодӣ механизмҳои баланд бардоштани самаранокии иттиҳодияҳои минтақавӣ, аз қабилӣ минтақаҳои савдои озод, иттиҳодияҳои гумрукӣ ва бозорҳои умумиро ошкор мекунад. Ин шаклҳои ҳамгирӣ ба қам кардани хароҷоти муомилот, ягонагии танзими гумрукӣ ва тарифӣ ва ҳамоҳангсозии стандартҳо мусоидат мекунад, ки дар навбати худ барои рушди ҳамкорӣҳои мутақобилан судманди тиҷоратӣ ва сармоягузорӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Муносибати институтсионалӣ зарурати эҷоди механизмҳои муассир барои ҳамоҳангсозӣ ва танзими равандҳои ҳамгирӣ, аз ҷумла ҳамоҳангсозии заминаи ҳуқуқӣ, ягонакунии расмиёт ва таъмини ҳифзи ҳуқуқи иштирокчиёно таъкид мекунад. Ниҳоят, ҳамгирӣ минтақавӣ ҳамчун воситаи рушди минтақавӣ баррасӣ мешавад, ки ба коҳиш додани нобаробарии

ичтимоию иқтисодӣ, ҷалби сармоягузорӣ, рушди инфрасохтор ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ мусоидат мекунад.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Ҳамин тавр, ҷанбаҳои назариявии ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ ба мо имкон медиҳанд, ки на танҳо механизмҳои муттаҳидшавии кишварҳоро фаҳмем, балки самаранокии онҳоро аз нуқтаи назари рушди иқтисодӣ, устуворӣ ва рақобатпазирии ҷаҳонӣ арзёбӣ кунем.

Дар асоси **омӯзиши концепсияҳои назариявӣ оиди ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ ба чунин хулосаи умумие омадан мумкин аст**, ки “ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ раванди мураккаби ташаккули робитаҳои устувори иқтисодӣ ва ҳамохангсозии сиёсати иқтисодии давлатҳои дар як минтақаи ҷуғрофӣ ҷойгиршуда буда ҳадафи он эҷоди фазои ягонаи иқтисодӣ барои ҳаракати озоди молҳо, хизматрасониҳо, сармоя ва омилҳои истеҳсоли бо мақсади таъмини рушди устувор ва некуаҳволии мардуми кишварҳои минтақа мебошад”.

АДАБИЁТ:

1. Balassa, B.A. The Theory of Economic Integration [Text] / B.A. Balassa. – London: R.D. Irwin, 1961. – P.65.
2. Mundell R. A. International Trade and Factor Mobility // American Economic Review, June 1957. №47. P. 321-335
3. Tinbergen, J. On the Theory of Centralization and Decentralization in Economic Policy [Text] / J. Tinbergen. – Amsterdam: North-Holland, 1952. – P.80.

4. Авазов Н.Р., Махмудов Н.М. Теории международной торговли и влияние международной торговли на иностранные инвестиции// Экономист года 2020/ Сборник статей Международного профессионально-исследовательского конкурса. Петрозаводск, 2020, - С.316-326.
5. Гулаков У.М. Международная экономическая интеграция: основные этапы развития// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: «СИНО», 2024. - №1. - С.118-125.
6. Дж. Сакс. “Рыночная экономика и Россия”. Москва. - 1994. - 244 с.
7. Кандиёрова Д.О. Интеграционные процессы в странах с переходной экономикой: теория, методология, практика. - Душанбе, 2006. - С.31-32.
8. Каюмов Н. К. Интеграционные ресурсы Таджикистана // Reforma. – Т. 3. – №35. – С. 71-76.
9. Комилов С.Дж Теоретические подходы к исследованию процессов формирования региональных интеграционных объединений// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: «СИНО», 2025. - №1. - С.84-92
10. Мастова Г. Тичорати байналхалқӣ ва соҳаи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон (1991-2016)// Идоракунии давлатӣ. Душанбе, 2021, - №2 (51). – С. 111-118.
11. Мирбобоев Р.М. Участие Республики Таджикистан в региональных интеграционных процессах в интересах динамичного развития национальной экономики [Текст]: дис. доктора. эконом. наук: по специальности 08.00.13 – Мировая экономика/ Мирбобоев Рахматулло Мадаюбович. – Душанбе, 2024. – 29 с.
12. Одинаев Х.А., Гулаков У.М. Теоретические аспекты формирования и развития региональной экономической интеграции//Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе: «СИНО», 2024. - №1. - С.108-117.
13. Павлова Е.И., Самусев Н.С. Эволюция теорий международной торговли и ее современные тенденции в условиях глобализации мирового хозяйства // NAUKA I STUDIA. – 2017. – № 1. - С. 16–23.
14. Садриддинов М.И. Эволюция научных подходов к проблеме региональной экономической интеграции// Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук. 2022, №1. - С.74-80
15. Саидмуродов, Л.Х. Республика Таджикистан в системе современных мирохозяйственных связей: модель малой открытой экономики [Text] / Л.Х. Саидмуродов. – Душанбе, 2022. – С.197.
16. Селцовский В.Л. Концептуальные основы теорий международной торговли//Российский внешнеэкономический вестник. М, - 2008, - № 12. - С. 3-11.
17. Содиков, М. С. Экономическая интеграция Центрoазиатских стран в рамках интеграционного объединения ШОС // Финансово-экономический вестник. – 2020. – № 1(21). – С. 47-54.
18. Ходжаев, Х.А. Особенности развития интеграционных процессов республики Таджикистан со странами СНГ [Текст]: автореф. канд. эконом. наук: 08.00.01 / Ходжаев Хасан Ашурович. – Худжанд, 2011. – 22 с.
19. Худойбердиев Д. М. Теоретические аспекты развития торгово-экономического сотрудничества // Финансово-экономический вестник. Душанбе, – 2024. – № 1(40). – С. 107-114.

Раҳимов П.С.

НАҚШИ ТОҶИКИСТОН ДАР ЛОИҲАҲОИ СТРАТЕГИИ СОЗМОНИ ҲАМКОРИИ ШАНХАЙ

Мақолаи мазкур нақши Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар татбиқи лоиҳаҳои стратегии Созмони ҳамкории Шанхай (СХШ) мавриди таҳлил қарор медиҳад. Зимни таҳқиқ, самтҳои асосии ҳамкории Тоҷикистон дар доираи СХШ – амният, иқтисод, энергетика, нақлиёт, логистика ва фарҳанг баррасӣ шудаанд. Ҷаҳадҳои стратегии кишвар дар таъмини амнияти минтақа, мубориза бо терроризм, экстремизм ва қочоқи маводи мухаддир ҳамчун яке аз самтҳои калидии фаъолият арзёбӣ мегарданд. Илова бар ин, мавқеи геостратегии Тоҷикистон имкониятҳои васеъро барои рушди долони нақлиётӣ, густариши робитаҳои энергетикӣ ва ҷалби сармояи хориҷӣ фароҳам меорад. Таҳлил нишон медиҳад, ки иштироки фаъолони Тоҷикистон дар лоиҳаҳои иқтисодии СХШ ба рушди устувори минтақавӣ, тақвияти ҳамгирӣ ва болоравии нақши геополитикии кишвар мусоидат менамояд. Дар мақола инчунин мушкилот ва имкониятҳои ояндаи Тоҷикистон дар доираи лоиҳаҳои стратегии СХШ арзёбӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, Созмони ҳамкории Шанхай, амнияти минтақавӣ, ҳамкории иқтисодӣ, лоиҳаҳои стратегӣ, энергетика, нақлиёт.

Раҳимов П.С.

РОЛЬ ТАДЖИКИСТАНА В СТРАТЕГИЧЕСКИХ ПРОЕКТАХ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА

В данной статье анализируется роль Республики Таджикистан в реализации стратегических проектов Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). В ходе исследования рассматриваются основные направления сотрудничества Таджикистана в рамках ШОС – безопасность, экономика, энергетика, транспорт, логистика и культура. В качестве одного из ключевых направлений деятельности оцениваются стратегические обязательства страны по обеспечению региональной безопасности, борьбе с терроризмом, экстремизмом и наркоторговлей. Кроме того, геостратегическое положение Таджикистана предоставляет широкие возможности для развития транспортного коридора, расширения энергетических связей и привлечения иностранных инвестиций. Анализ показывает, что активное участие Таджикистана в экономических проектах ШОС способствует устойчивому региональному развитию, укреплению интеграции и повышению геополитической роли страны. В статье также оцениваются будущие вызовы и возможности Таджикистана в рамках стратегических проектов ШОС.

Ключевые слова: Таджикистан, Шанхайская организация сотрудничества, региональная безопасность, экономическое сотрудничество, стратегические проекты, энергетика, транспорт.

Rahimov P.S.

THE ROLE OF TAJIKISTAN IN THE STRATEGIC PROJECTS OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION

This article analyzes the role of the Republic of Tajikistan in the implementation of strategic projects of the Shanghai Cooperation Organization (SCO). The study examines the main areas of Tajikistan's cooperation within the SCO – security, economics, energy, transport, logistics, and culture. The country's strategic commitments to ensuring regional security and combating terrorism, extremism, and drug trafficking are assessed as key areas of activity. Furthermore, Tajikistan's geostrategic location offers ample opportunities for developing a transport corridor, expanding energy ties, and attracting foreign investment. The analysis shows that Tajikistan's active participation in SCO economic projects contributes to sustainable regional development, strengthens integration, and

enhances the country's geopolitical role. The article also assesses Tajikistan's future challenges and opportunities within the framework of SCO strategic projects.

Key words: Tajikistan, Shanghai Cooperation Organization, regional security, economic cooperation, strategic projects, energy, transport.

Муқаддима. Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисод ва тезутундшавии муборизаи байни манфиатҳо ва кӯшиши азнав тақсим намудани ҷаҳон барои мамлакатҳои иқтисодиёташон хурд зарурати ташкили созмонҳои ҳамгироии минтақавӣ ба миён меояд. Ҳадаф аз созмон додани Созмони Ҳамгироии Шанхай ҳимояи манфиатҳои мамлакатҳои аъзои он дар роҳи рушд ва таъмини истиклолияти сиёсӣ ва иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Дар ин созмон ҳар як давлат мавқеи худро дорад. Хитой, ки яке аз давлатҳои созмондихандаи ин ҳамгирӣ мебошад дар сохтори СХШ саҳми калидӣ дорад. Вай лоияҳои бузурги иқтисодиро пешниҳод намуда, пешоҳанги сармоягузори ин лоияҳо гаштааст. Россия бошад пешоҳанги сиёсии ин созмон буда, стратегияи сиёсии созмонро муайян менамояд. Қазоқистон вазифаи пайванкунандаи нақлиёти байни Аврупо ва Осиёро бозида, Ўзбекистон маркази минтақавии саноат ва савдост. Қирғизистон ҳамчун кишвари транзитӣ бо захираҳои начандон назаррас буда, Ҳиндустон ва Покистон бошанд, чун мамлакатҳои геополитикӣ дар ташаккули бозори истеъмолӣ баромад намуда, Тоҷикистон бошад ҳамчун дорандаи имкониятҳои калони захираҳои энергияи обӣ иштирок менамояд.

СХШ ба созмоне табдил ёфтааст, ки дар он манфиатҳои мамлакатҳои ҷаҳон минтақаи Авруосиё ба ҳам мепайванданд. Гузариш аз як низоми якҷутба ба низоми бисёрҷутба дар муносибатҳои байналмилалӣ ва ҳамгироии минтақавӣ, тавонист мавқеи созмонро дар ҷаҳони муосир баланд бардорад ва маҷбур созад, ки дигар давлатҳои абарқудрат манфиатҳои аъзоёни ин созмонро ба инобат гиранд. Бо ҳамроҳ шудани Ҳиндустон ва Покистон ба ин созмон мавқеи худро тақвият дода, амсилаҳои нави алтернативии ҳамгироии сиёсӣ ва иқтисодиро ташаккул ва тақмил додааст. Ҳар як давлат вобаста бо иқтидорҳои худ дар ин созмон мақеи хосаро ишғол менамояд.

Усулҳо ва маводи таҳқиқот. Тоҷикистон, сарфи назар аз он ки, дорои начандон зиёди захираҳои иқтисодӣ дорад, нишон медиҳад, ки чӣ гуна як давлати хурд метавонад дар ҷаҳонияти созмони мазкур нақши худро дошта бошад. Барои васеъ намудани ҳамкориҳои иқтисодӣ барои сармоягузoron 110 имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ, беш аз 240 намуди кафолатҳои ҳуқуқӣ муқаррар кардааст.

Тоҷикистон дар қатори иҷрои барномаҳои энергетикӣ худ метавонад сиёсати саноатикунории босуръат, гузаштан ба иқтисоди инноватсионӣ ва рақамӣ, аз мамлакатаи агросаноатӣ ба кишвари саноатӣ аграрӣ гузашта, рушди устувори худро таъмин намояд. Тоҷикистон чун узви СХШ нишон медиҳад, ки чӣ гуна як давлати иқтисоди хурд бо пешниҳоди ташаббусҳои иқтисодӣ метавонад тавозуни байни ҳамгироии минтақавӣ ва мушкилоти ҷаҳонӣ бисёрҷутба нигоҳ дорад. Дар нишасти СХШ дар Тяньцзин, аз 31 август то 1 сентябри соли 2025, дар суҳанронии худ Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон самтҳои асосии саҳми Тоҷикистонро дар рушди СХШ ошкор мекунад, ки иборат аз: тақвияти амният, густариши ҳамкориҳои иқтисодӣ ва энергетикӣ, дастгирии ташаббуси «Як камарбанд ва як роҳ» ва рушди муколамаи институтсионалӣ мебошад. Афзалияти амният барои Тоҷикистон ҳамчун замина барои татбиқи бомуваффақияти лоиҳаҳои иқтисодӣ ва инфрасохторӣ мебошад. Ҳамкорӣ дар ин самт, бахусус дар шароити афзоиши мушкилоти фаромилӣ, ба монанди терроризм, экстремизм, таҳдидҳои киберӣ ва қочоқи маводи мухаддир ва силоҳ, таъмини рушди устуворро кафолат медиҳад. Авлавиятҳои ҳамкорӣ нақлиёт ва транзит, энергетика, саноат, кишоварзӣ, инноватсия ва рақамикунориро дар бар мегирифтанд. Таваҷҷӯҳи махсус ба иқтидори гидроэнергетикӣ Тоҷикистон, ки захираи стратегӣ ҳисобида мешавад, равона карда шуд.

Натиҷаҳо. Тоҷикистон дар лоиҳаҳои стратегӣ Созмони Ҳамкориҳои Шанхай (СХШ) нақши муҳим, вале на бартаридошта дорад. Аҳамияти он пеш аз ҳама аз мавқеи ҷуғрофӣ,

иктидори энергетикӣ ва вазифаи он ҳамчун пайванди транзитӣ ва устуворкунада дар Осиёи Марказӣ муайян карда мешавад.

Хусусиятҳои хоси Тоҷикистон дар дохили СҶШ дар муқоиса бо дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ инҳоянд:

Тоҷикистон аз ҷиҳати иқтисодӣ наметавонад пеҳанги иқтисодӣ бошад, вале яке аз унсурҳои ин низом бошад. Кишвар метавонад лоиҳаҳои бузурги сармоягузорию амалӣ намояд ва имконоти башардӯстона, экологӣ ва энергетикӣ СҶШ-ро тақвият диҳад.

Тоҷикистон дар чорроҳаи манфиатҳои Чин, Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ ва Афғонистон ҷойгир буда, метавонад иҷрокунадаи барномаҳои «Як камарбанд ва як роҳ»-и Хитой бошад. Нақши он ҳамчун кишвари транзитӣ барои роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳани ояндадор тавассути Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, Ёзбекистон ва Қирғизистонро бо Хитой мепайванданд, гарчанде ки маҳдудиятҳои инфрасохторӣ ва релефи кӯҳӣ ба татбиқи лоиҳаҳои бузург ҳалал мерасонанд.

Дар навбати худ, кишвар бо як қатор маҳдудиятҳо, аз қабili набудани дастрасии мустақим ба баҳр, пайвастагии сусти роҳи оҳан ва арзиши баланди лоиҳаҳои инфрасохторӣ рӯбарӯ аст.

Тоҷикистон фаъолона кӯшиш мекунад, ки нақши худро дар тичорати байналмилалӣ ва логистикаи нақлиётӣ тақвият диҳад ва рушди инфрасохторро ба авлавияти сиёсати давлатӣ табдил диҳад. Дар нишасти СҶШ дар Остона, Президент Эмомалӣ Раҳмон ташаббусеро барои фароҳам овардани шароити мусоид барои ҳамлу нақли байналмилалӣи автомобилӣ эълон кард ва ба аҳамияти долонҳои нақлиётӣ барои кишвар таъкид кард. Ин тадбирҳо барои табдил додани Тоҷикистон ба маркази калидии транзитӣ, таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва тақвияти ҳамгироии минтақавӣ равона шудаанд.

«Дар тӯли 32 соли охир, кишвар дар самти таъмини истиқлолияти нақлиёт қадамҳои назаррасе гузоштааст, ки барои Тоҷикистон, ки тақрибан 95% интиқоли бор тавассути роҳҳои автомобилгард анҷом дода мешавад, махсусан муҳим аст, зеро то солҳои 1990-ум ҳаракати роҳ ба шимоли Тоҷикистон ва Душанбе-Хоруғ дар зимистон аз сабаби шароити обу ҳаво қатъ мешуд.

То соли 2010, тақрибан 80% роҳҳои Тоҷикистон дар ҳолати харобшавии шадид қарор доштанд. Аммо, ба шарофати истиқлолияти давлатӣ нақбҳои нав сохта шуданд, ки пайвастагии тамоми сол байни минтақаҳо таъмин карданд. Як қадами муҳим рушди роҳҳои байналмилалӣи нақлиётӣ ва ҳамгироии Тоҷикистон ба долонҳои байналмилалӣи нақлиётӣ буд, ки самаранокии тичорат ва транзитро беҳтар кард ва амнияти иқтисодии кишварро таъмин намуд.

«Тоҷикистон дар шабакаи роҳҳои автомобилгарди Осиё ҷойгир буда, бо чор кишвар: Ёзбекистон, Қирғизистон, Афғонистон ва Чин ҳамсарҳад аст. Дар сарҳади Тоҷикистон 27 нуқтаи гузаргоҳи марзӣ мавҷуд аст. Дар солҳои охир, кишвар ба рушди долонҳои байналмилалӣи нақлиётӣ ва беҳтар кардани сифати роҳҳо барои пайваст кардани кишварҳои ИДМ бо шимоли Афғонистон, Покистон, Ҳиндустон, инчунин кишварҳои Халиҷи Форс, Чин ва Осиёи Ҷанубӣ тамаркуз кардааст» [3].

«Муваффақияти Тоҷикистон дар инфрасохтори нақлиётӣ аз рӯи рейтингҳо тасдиқ карда мешавад. Масалан, дар рейтинги охири сифати роҳҳо аз ҷониби Форуми иқтисодии ҷаҳонӣ, Тоҷикистон дар байни 141 кишвар дар ҷои 50-ум қарор гирифт ва онро дар Осиёи Марказӣ пешсаф гардонид ва аз ҳамсоягонаш ба таври назаррас пеш гузашт. «Барқарорсозӣ ва таъмири беш аз 2400 км роҳҳо, 274 пул ва сохтмони ҳафт нақби нави нақлиётӣ дар ин дастовард нақши калидӣ бозид. «Дар тӯли 32 соли охир дар баҳши нақлиёти Тоҷикистон 58 лоиҳа ба маблағи тақрибан 2,2 миллиард доллар амалӣ карда шудаанд.» [3].

«Донорҳои асосии лоиҳаҳои рушди роҳҳо дар Тоҷикистон кишварҳои Осиё ва Шарқи Наздик буданд. Инҳо Бонки Рушди Осиё, Чин, БАТР, Ҷопон, Фонди АТЕС, Бонки Рушди Ислонд, Бонки Ҷаҳонӣ, Фондҳои Рушди Кувайт ва Арабистони Саудӣ, Эрон, Иёлоти Муттаҳида ва Фаронсаро дар бар мегиранд. Ин кишварҳо дар бунёди инфрасохтори нақлиётӣ Тоҷикистон

кумаки назаррас расониданд ва рушди фаёли шабакаи рохҳои автомобилгарди Осиёро, ки бозорҳои Осиёро бо Аврупо, аз ҷумла Русия, мепайвандад, боз ҳам нишон доданд».

Дар мавриди нақлиёти роҳи оҳан, «тақрибан 70% тамоми борҳои воридотӣ ба кишвар тавассути роҳи оҳан интиқол дода мешаванд. Ў аҳамияти ҷалби сармоягузорӣ ба бахши роҳи оҳанро, ки айни замон нокифоя рушд кардааст, таъкид кард». [3].

«Инфрасохтори роҳи оҳани Тоҷикистон танҳо тақрибан 1000 километр роҳи оҳанро дар бар мегирад, ки танҳо аз ҷониби локомотивҳои дизелӣ хизматрасонӣ карда мешавад, зеро он барқӣ нест. Ин рақам нисбат ба дигар кишварҳои минтақа хеле пасттар аст. Дар муқоиса, Қазоқистон беш аз 15 000 километр роҳи оҳан дорад, дар ҳоле ки Ўзбекистон тақрибан 4700 километр дорад, ки аксари онҳо барқӣ мебошанд. Барои навсозӣ ва васеъ кардани шабакаи роҳи оҳани худ, Тоҷикистон нақша дорад, ки 10 лоиҳаи бузургро ба маблағи умумии 7,5 миллиард доллар амалӣ кунад. Ин лоиҳаҳо сохтмони хатҳои нави роҳи оҳан, азнавсозии хатҳои мавҷуда ва таъсиси марказҳои муосири логистикиро дар бар мегиранд». [3].

Роҳи оҳани Тоҷикистон айни замон аз се хатти пайвастаншуда иборат аст: Марказӣ, Шимолӣ ва Ҷанубӣ, ки тавассути Ўзбекистон пайваст мешаванд. Айни замон байни ин хатҳо робитаи дохилӣ вучуд надорад, ки ин ба ҷуғрофияи Тоҷикистон вобаста аст ва дар рушди он. ҳамкориҳои байни Тоҷикистон ва Русия дар ин самт метавонад муфид бошад. Роҳи оҳани Русия метавонад ба Тоҷикистон дар васеъ кардани роҳи оҳани худ то марзи Афғонистон кумак кунад ва робитаи байни қисматҳои марказӣ ва ҷанубиро таъмин намояд ва робитаҳои нақлиётиро, бахусус бо минтақаҳои саноатӣ, ба таври назаррас беҳтар созад.

Тоҷикистон инчунин барои иштирок дар лоиҳаи Агроэкспресси Русия, ки аз ҷониби Роҳи оҳани Русия ва Маркази содироти Русия таҳия шудааст, фаълоне омодагӣ мебинад. Ин лоиҳа ба интиқоли молҳои кишоварзӣ байни кишварҳои ИДМ, Чин ва Туркия, ки кам кардани мӯҳлати интиқоли молҳои зудвайроншавандаро нигаронида шудааст. Дар ин замина, ҳамгироии васеътари минтақавӣ махсусан муҳим аст. Иштирок дар Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё (ЕАЭС) метавонад имкониятҳои Тоҷикистонро барои рушди инфрасохтори нақлиётӣ васеъ кунад. Содироти Русия ба Афғонистон ва Покистон афзоиш ёфтааст ва иқтидори транзитии Тоҷикистон дар ин раванд фаълоне истифода мешавад. Кишвар дар таъмини дастрасӣ ба молҳо аз Русия ва Қазоқистон ба ин бозорҳо нақши калидӣ дорад. Кишвар инчунин бояд таъсиси терминалҳои логистикиро баррасӣ кунад, ки интиқоли молҳо осон мекунад.

Тоҷикистон ба шарофати иштироки фаълон дар лоиҳаҳои байналмилалӣ ва дастгирии шарикони стратегӣ худ дар останаи тағйироти назаррас дар бахши нақлиёти худ қарор дорад. Рушди роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳан, ҳамгирӣ ба занҷирҳои байналмилалӣ логистикӣ ва иштирок дар лоиҳаҳо ба монанди Агроэкспресс ба кишвар имкон медиҳад, ки на танҳо иқтисодиёти худро тақвият диҳад, балки дар тичорати байналмилалӣ нақши рӯзафзун бозад.

Нақши Тоҷикистон дар ШОС бартарии калидии он дар соҳаи энергетика, зеро он дорои иқтидори баланди гидроэнергетикӣ буда, яке аз бузургтаринҳо дар Осиёи Марказӣ мебошад. Аммо, ин иқтидор танҳо қисман истифода мешавад, аммо барои амнияти энергетикӣ минтақа аз ҷиҳати стратегӣ муҳим аст.

Ҳамчун як қисми узвияти худ дар СҶШ, Тоҷикистон дар ташаббусҳои ҳамгироии энергетикӣ минтақавӣ фаълоне иштирок мекунад, имкониятҳои фаровони содироти нерӯи барқро ба кишварҳои минтақа (ва эҳтимолан ба Осиёи Ҷанубӣ) дорад ва Чин ва Русияро дар сохтмон ва навсозии нерӯгоҳҳои барқӣ обӣ ҷалб мекунад. Тоҷикистон ҳамчун як донори ояндаи энергетикӣ ба назар мерасад, зеро саҳми он дар рушди устувор ва энергияи сабз мавзӯи муҳим барои СҶШ мебошад.

Сохтмони хатҳои интиқоли барқи 500 кВ Ҷануб-Шимол ва 220 кВ Лолазор-Хатлон лоиҳаҳои калидӣ буданд, ки дар ҷаҳорҷӯби Созмони Ҳамкориҳои Шанхай амалӣ карда шуданд. Сохтмони хатти интиқоли барқи 500 кВ Ҷануб-Шимол, ки дарозии он 350 км аст, тақрибан 281,3 миллион долларро ташкил медиҳад, аз ҷумла 267,2 миллион доллар қарз. Лоиҳа дар тӯли се сол амалӣ карда шуд, ки мӯҳлати пардохти ҳафтсола дошт. Ин лоиҳа пайвастанавии қисмати дурдасти шабакаи барқи вилояти Суғдро ба шабакаи марказии барқи Тоҷикистон осон намуд.

Дар натиҷа, беҳтар шудани таъминоти барқ дар вилояти Суғд ба рушди саноат дар минтақа мусоидат кард. Хатти интиқоли барқи Ҷануб-Шимол солона 8 миллиард кВт/соат нерӯи барқро интиқол медиҳад.

Соҳтмони хатти интиқоли барқи баландшиддати 220 кВ Лолазор-Хатлон, ки дарозии 90 км бо арзиши 58,1 миллион доллари ИМА, дар мӯҳлати 2 солу 6 моҳ бо иқтидори 4 миллиард кВт/соат ба истифода дода шуд, ки минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлонро бо барқ таъмин менамояд.

Бояд тазаккур дод, ки хатҳои Ҷануб-Шимол ва Лолазор-Хатлон дорои аҳамияти стратегӣ буда, дар оянда дар пояи онҳо соҳтмони хатти интиқоли барқи Хучанд-Датка (Қирғизистон) ва метавонад энергияро ба марзҳои ҷанубии Қазоқистон ва минтақаи Урали Федератсияи Русия интиқол диҳад. Бо истифода аз хатти Лолазор-Хатлон метавон нерӯи барқи изофиро ба Ҷумҳурии Ислонд Афғонистон ва кишварҳои сеюм интиқол дод.

Дигар барномае, ки ба соҳаи энергетика бахшида шудааст, соҳтмони нерӯгоҳи гармидиҳӣ ва барқи муштарак дар Душанбе ба ҳисоб меравад, ки сол 2011 байни Тоҷикистон ва Хитой баста шуда буд, бо истифода аз қони ангишти Зиддӣ ғайриқонуният мекунад. Ба соҳтмони ин нерӯгоҳ 29 августи соли 2011 шурӯъ карда шуд ва 10 январи соли 2014 марҳилаи аввали НБО-2-и Душанбе бо иқтидори 50 мегаватт-соат ва то охири соли 2014 навбати дуюми нерӯгоҳи гармидиҳӣ иқтидори онро ба 100 мегаватт-соат расонид. Дар ин нерӯгоҳ беш аз 300 нафар ғайриқонуният менамоянд.

Дар доираи Созмони Ҳамкории Шанхай, Тоҷикистон фазои мусоиди сармоягузорӣ эҷод менамояд, истифодаи технологияҳои муосирро дар иқтисодиёт ҷорӣ менамояд ва барномаҳои инноватсиониро амалӣ мегардонад.

Дигар ҷабҳае, ки нақши Тоҷикистонро дар СҲШ нишон медиҳад, рушди савдо бо мамлакатҳои узви он мебошад, зеро Тоҷикистон бозори начандон рушдфтои дохилӣ дорад. Савдои хориҷии Тоҷикистон солҳои охир бо мамлакатҳои узви ШОС тамоюли афзоиш дорад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Гардиши савдои хориҷии Тоҷикистон бо мамлакатҳои ШОС дар солҳои 2020-2024 (млн. долл. ИМА)

Мамлакатҳо	2020		2021		2022		2023		2024		Ҳамагӣ дар солҳои 2020-2024	
	Млн. долл.	%	Млн. долл.	%	Млн. долл.	%	Млн. долл.	%	Млн. долл.	%	Млн. долл.	%
Хитой	472,8	10,4	839,3	13,2	1210,0	16,6	1503,2	18,0	1956,0	21,8	5981,3	16,8
Ҳиндустон	39,7	0,9	122,6	1,9	125,6	1,7	76,0	0,9	73,7	0,8	437,6	1,2
Покистон	25,8	0,6	32,3	0,5	32,5	0,4	58,7	0,6	58,0	0,6	207,3	0,6
Эрон	57,7	1,3	121,0	1,9	238,2	3,3	254,6	3,1	377,7	4,2	1049,2	3,0
Россия	973,6	21,4	1352,9	21,3	1673,9	22,9	1715,0	20,6	1981,8	22,1	7697,2	21,7
Белорус	54,4	1,2	41,4	0,7	89,4	1,2	93,9	1,1	172,6	1,9	451,7	1,3
Қазоқистон	909,7	20,0	1178,6	18,5	1441,2	19,7	1148,7	13,8	1293,2	14,4	5971,4	16,8
Қирғизистон	36,8	0,8	25,8	0,4	15,1	0,2	11,7	0,1	12,2	0,1	101,6	0,3
Ўзбекистон	333,8	7,3	447,8	7,0	555,4	7,6	504,4	6,1	586,5	6,5	2427,9	6,8
Ҳамагӣ бо мамлакатҳо и ШОС	2904,6	63,7	4161,4	65,4	5381,3	73,6	5366,2	64,4	6511,8	72,7	24325,3	68,5

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф аз рӯи: Ғайриқонуният иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе. 2025. –С.15-17

Чуноне ки аз рақамҳои ҷадвали 1 бармеояд, агар савдои хориҷии Тоҷикистон дар соли 2020 бо мамлакатҳои ШОС 2904,6 млн долл. ИМА-ро ташкил дода бошад, пас дар соли 2024 он ба 6511,8 млн. долл. ИМА расид, ки нисбат ба соли 2020 зиёда аз 2.2 маротиба зиёд аст. Дар

давоми солҳои 2020-2024 савдои хориҷии Тоҷикистон бо мамлакатҳои ШОС 24325,3 млн долл.ИМА-ро ташкил дод, ки 68,5 Ҷоизи савдои хориҷиро ташкил медиҳад. Дар савдои хориҷии Тоҷикистон ҳиссаи Россия-21,7%, Хитой ва Қазоқистон - 16,8 Ҷоизӣ, Ўзбекистон- 6,8%, Эрон-3%, Беларус-1,3%, Ҳиндустон-1,2%, Покистон -0,6% ва Қирғизистон-0,3 Ҷоизро ташкил дод. [9].

Дар соли 2024 ба хориҷи кишвар асосан симҳои алюмений ба Ўзбекистон, нахи пахта ба Беларусия, Россия, Эрон, Хитой, Покистон, калобаҳои пахтагӣ ба Беларусия, Россия, Ўзбекистон, Хитой, Покистон, матоҳои пахтагин ба Беларусия, Россия, Ўзбекистон, Покистон, қолинҳо ба Россия ва Қазоқистон, электроэнергия ба Қирғизистон, Ўзбекистон, Қазоқистон, сабзавот ба Қазоқистон ва Россия, меваҳои ситрусӣ ба Қазоқистон, Россия ва Ўзбекистон, ангур ба Қазоқистон, Россия, Ўзбекистон, Покистон, хушкмеваҳо ба Россия, Қазоқистон, Беларусия, Ўзбекистон содироткарда шудааст.

Ба маҳсулотҳои воридоти асосан электроэнегия аз Қирғизистон, Ўзбекистон, оксиди алюмений аз Қазоқистон, маҳсулотҳои нафти аз аз Қазоқистон, Россия, Ўзбекистон, Эрон, Хитой, нуриҳои минералӣ аз Қазоқистон, Россия, Ўзбекистон, Хитой, Орд ва ғалла аз Қазоқистон ва Россия, раған аз Қазоқистон, Россия, Ўзбекистон, шакар аз Беларусия, Россия, Қазоқистон, Ҳидустон, Эрон, Покистон дохил мешавад.

Аз кишварҳои СҲШ барои Тоҷикистон ба ғайр аз Ҳиндустон дигар кишварҳо шарикони стратегӣ ба ҳисоб мераванд. Ба СҲШ ворид гаштани Ҳиндустон барои рушди муносибатҳои сиёсӣ иқтисодии Тоҷикистон ба ин кишвар дар ояндаи наздик метавонад шарикони стратегӣ гардад.

Баҳс ва баррасӣ. Бояд таваққуф дод, ки дар баробари ҷиҳатҳои мусбӣ аъзогӣ ба СҲШ барои Тоҷикистон баъзе номусоидиҳо низ ҷой доранд. Аз ҷумла, вазъи ғуноғуни рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишварҳо метавонад Тоҷикистонро асосан ба мамлакатҳои содиркунандаи ашёи хом ва воридкунандаи маҳсулоти озуқаворӣ ва саноатӣ тақдир диҳад. Вале, дар шароити тезуванд шудани муносибатҳои байни давлатҳо ва ҷиҳати аз нав тақсим намудани захираҳои иқтисодӣ, сарфи назар нуқсонҳо, иштироки Тоҷикистон дар СҲШ рушди иқтисодиро суръат мебахшад, зеро аз имкониятҳои молиявӣ ва сармоягузориҳои Хитой, Русия ва дигар кишварҳои аъзо истифода бурда, лоиҳаҳои бузурги сармоягузориҳои худро амалӣ намояд.

Бояд дар назар дошт, ки «Ҳеҷ кишваре дар ҷаҳон имрӯз қодир нест, ки ҷунун миқдори мол ва хидматрасониеро, ки ниёзҳои аҳолии онро пурра қонеъ мекунад, самаранок истеҳсол кунад», гуфтааст профессор Саидмуродов Л.Ҳ. [6].

Узвияти Тоҷикистон ба СҲШ, ба рушди тижорат таъсири мусбӣ расонида, ҳамкориҳои саноатӣ ва технологиро бо кишварҳо тақсон медиҳад ва ба бозори ҷаҳонӣ ворид гашта, имконият медиҳад, ки манфиатҳои иқтисодии корхонаҳои кишвар ҳимоя карда шавад.

Моҳияти иқтисодӣ сиёсӣ ҳамгироии СҲШ-ро дарк намуда, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон, дар паёми охири худ ба Маҷлиси Олӣ қайд кард, ки «Ҳукумати Тоҷикистон бояд бо кишварҳои ҳамсоя ҳамкориҳои судмандро барои васеъ кардани имконоти содиротӣ ва транзитии кишвар, осон кардани транзити мол ва маҳсулот ва эҷоди долонҳои сабз ба роҳ монад. Ба вазоратҳои корҳои хориҷӣ, рушди иқтисодӣ ва тижорат, инчунин Агентии содирот дастур дода шуд, ки талошҳои худро барои таълиғи маҳсулоти истеҳсоли Тоҷикистон дар хориҷа тақвият диҳанд» [4].

Самти дигари муайянкунандаи нақши Тоҷикистон дар СҲШ дар он таҷассум меёбад, ки Хитой ва Россия майл ба истихроҷи маъданҳои зеризаминии Тоҷикистон доранд. Онҳо ҳис менамоянд, ки Тоҷикистон худ иқтисодии истихроҷи ин маъданҳо надорад ва ба сармоягузориҳои эҳтиёҷманд аст. Аз ин ҷо манфиатдоранд, ки ба лоиҳаҳои сармоягузориҳои Тоҷикистон маблағгузориҳои намоёнд. Таҷриба нишон медиҳад, ки Хитой ба ивази сармоягузориҳои худ маблағ бо Ҷоизҳои талаб менамояд ва ё замин мегирад ва заминро ба муҳлати тулонӣ ба иҷора мегирад. Яке аз хусусиятҳои сармоягузориҳои Хитой дар он таҷассум мегардад, ки барои иҷрои лоиҳаҳо асосан мутахассисони хитой ҷалб карда мешаванд. Аз ин ҷо ба назари мо ҳангоми ҷалби сармоя аз Хитой ба ин масъалаҳо диққати ҷиддӣ дода шавад. «Ба ҳолати 1 январи соли

2025 аз аввали ҳамкориҳои иқтисодӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон 5,1 млрд. долл. ИМА сармоя аз Хитой ворид гаштааст, ки аз 2,9 млрд. долл. ИМА, ё 57,4% сармояҳои мустақим ва 2,2 млрд долл. ИМА, ё 42,6% дигар намуди сармоягузориҳо ташкил медиҳад» [2].

- дар соҳаи энергетика: маркази гармидиҳии Душанбе-2, хатҳои интиқоли барқи «Чануб-Шимол», такмилдиҳии НОБ-и «Норак», сохтмони неругоҳҳои офтобӣ дар солҳои 2025-2026 дар минтақаҳои озоди иқтисодии «Панҷ» ва «Данғара», дар соҳаи инфрасохтори нақлиёт: роҳи автомобилгарди «Душанбе-Чанак», «Қалъаи Хумб-Ванҷ», нақбҳои «Истиқлол», «Шар-шар», «Чормағзак», охи оҳани «Ваҳдат-Ёвон», корхонаҳои саноатии: Корхонаи муштаракӣ «Зарафшон», «Талко-тилло», заводҳои сементбарории «Хуаксин Ғаюр Семент», «Чунгтай Моҳир Семент», «Криолит заводи алюминий». Ҳоло дар Тоҷикистон зиёда аз 700 ширкатҳо бо иштироки сармояи Хитой фаъолият менамоянд. Дар ояндаи наздик лоиҳаҳои «Тамили ТАЛКО», «Маркази логистикӣ дар Данғара», неругоҳи офтобӣ дар ноҳияи Ашт», «Кластери матоҳо дар Душанбе» ба назар гирифта шудааст.

Аз солҳои аввали ҳамкорӣ бо Россия ба иқтисодиёти Тоҷикистон 1,646 млрд.долл. ИМА сармоя ҷалб карда шудааст, ки қариб 16 фоизи сармояи хориҷии кишварро ташкил медиҳад. Дар Тоҷикистон зиёда аз 340 ширкатҳо бо ҷалби сармояи Россия фаъолият менамоянд. Лоиҳаҳои сармоягузориҳои зерин дар Тоҷикистон бо иштироки Россия амалӣ гаштааст: дар соҳаи энергетика: НОБ-и «Сангтӯда-1», коғуковҳои нафти «Сариқамиш», дар соҳаи саноат: «истеҳсоли троллейбусҳо дар Душанбе», «истеҳсоли трубаҳои композитӣ», «Истихроҷи оҳану висмути «Барҷ», дар соҳаи алоқа ва технологияи рақамӣ: «ҚСП «Мегафон», ҚСК «Таком», дар соҳаи маориф ва иҷтимоӣ: сохтмони мактабҳо дар панҷ минтақа (Душанбе, Хучанд, Бохтар, Турсунзода ва Кулоб) ва ғ. Дар дурнамо ба назар гирифта шудааст, ки зиёда аз 30 лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар бахшҳои саноат, кластерҳои текстил ва марказҳои логистикӣ амалӣ карда шаванд.

Муносибатҳои дипломатии Тоҷикистон бо Қазоқистон аз 7 январи соли 1993 оғоз гардида, барои Тоҷикистон яке аз кишварҳои стратегӣ ба ҳисоб меравад. «Аз соли 2005 то 2022 Қазоқистон ба иқтисоди Тоҷикистон 573,8 миллион доллар сармоягузорӣ кардааст. Дар соли 2020 Қазоқистон дар рейтинги сармоягузориҳои кишвар дар ҷои 15-ум қарор гирифт. Сармоягузориҳо аз Қазоқистон ба хизматрасонии молиявӣ, коммуникатсия, энергетика, тиҷорат, сохтмон, саноат, ордкашӣ, иқтишофи геологӣ ва истихроҷи маъдан равона карда шудаанд.

Дар Қазоқистон зиёда аз 504 шахси ҳуқуқии Тоҷикистон ва филиалҳои онҳо, инчунин зиёда аз 90 корхонаи муштаракӣ Қазоқистону Тоҷикистон ба қайд гирифта шудаанд.

Намояндагҳои ширкатҳои Қазоқистон дар бозори Тоҷикистон фаъоланд: JTI Kazakhstan (маҳсулоти сигор), Teksan Kazakhstan Invest LLC (корхонаи истеҳсоли таҷҳизоти равшанӣ ва барқӣ); Фурӯшандагоне, ки маҳсулоти Қазоқистонро мефурӯшанд, инҳоянд: Alina (истеҳсолкунандаи омехтаҳои хушкӣ сохтмонӣ ва рангуборҳо), Penoplex Kazakhstan (маҳсулоти сохтмонӣ), ZERDE Ceramics (керамикӣ), Galaksi Group (профилҳои алюминий барои мақсадҳои сохтмонӣ), CESNA Holding (истеҳсол ва таъминоти орд) ва дигарон.

Сармоягузориҳои Қазоқистонро «ҚСП Оби Зулал (об ва нӯшокиҳои газдор)», «ҚСП Суғд Пак» (истеҳсоли халтаҳои пропиленӣ), «ҚСП Grain Company (гандум ва маҳсулоти ордӣ)», «ҚСП Сомон Шифер (истеҳсоли шифер)» ва дигарон намоёндагӣ мекунанд» [7].

«Дар Тоҷикистон 84 корхонаи муштарак бо сармоягузориҳои Қазоқистон фаъолият мекунанд, ки 15-тои онҳо пурра ба сармоягузориҳои Қазоқистон тааллуқ доранд. Дар навбати худ, дар Қазоқистон чор корхонаи муштарак бо иштироки шаҳрвандони Тоҷикистон таъсис дода шудаанд: ЧДММ Orieninsurance, ЧДММ Orieninvest, ЧДММ Silk Way ва ЧДММ Nakincorporation. Муҳочирати меҳнатӣ низ самти муҳими ҳамкориҳои дучониба аст - танзим ва созишномаҳо дар ин соҳа барои ҳам Тоҷикистон ва ҳам Қазоқистон аҳамияти калон доранд. Пас аз Русия, Қазоқистон кишвари асосии қабули муҳочирони меҳнатӣ аз Тоҷикистон аст. Ғайр аз ин, чараён ва ҳаҷми муҳочират аз Тоҷикистон ба бозори меҳнати Қазоқистон тадриҷан афзоиш меёбад» [9].

Қазоқистон дар таъмини амнияти озуқавории Тоҷикистон мавқеи асосӣ дорад, зеро воридоти орд ва гандум асосан аз ин кишвар амалӣ мегардад. Танҳо дар солҳои 2020-2024 аз ин кишвар ба Тоҷикистон 333361 тонна орд, 4980995 тонна гандум ворид карда шудааст. Инчунин Тоҷикистон ва Қазоқистон дар соҳаи нақлиёт ҳамкорӣ доранд, ки муносибати иқтисодиро тақмил медиҳад. Байни Тоҷикистон ва Қазоқистон дар соли 2022 созишномае ба имзо расид, ки бандарҳои Тоҷикистонро тавассути дарёи Сир бо бандарҳои Қазоқистон то баҳри Хазар пайваст мекунад, ки боиси афзоиши тиҷорат мешвад ва дар навбати худ барои интиқоли борҳо аз Чин ба Аврупо тавассути Осиёи Марказӣ шароит фароҳам меорад.

Сармоягузори Қазоқистон ба иқтисодиёти Тоҷикистон дар ҳолати рушд қарор дорад. Дар панҷ соли охир сармоягузори Қазоқистон ба иқтисоди Тоҷикистон ба 700 млн. долл. ИМА расидааст. Дар Тоҷикистон 92 корхонаи муштарак бо сармоягузори Қазоқистон фаъолият мекунад ва 89 ширкати, ки аз ҷониби соҳибкорони тоҷик таъсис дода шудаанд, дар Қазоқистон бомуваффақият фаъолият мекунад. Байни Тоҷикистон ва қазоқистон 16 октябри соли 2024 созишнома доир ба таъсиси фонди муштарак сармоягузори мустақим имзо расид. Тибқи он сармоягузориҳо дар баҳши молиявӣ, телекоммуникатсия, саноати сабук ва ҳӯрокворӣ, нерӯи барқ, металлургияи ранга ва саноати маъдан ба назар гирифта шудааст.

Ташкили корхонаҳои муштарак дигар самти ҳамкориҳои иқтисодии Қазоқистон ва Тоҷикистон гаштааст, ки ба истехсоли орд, қаннодӣ ва коркарди маҳсулоти чорводорӣ нигаронида шудаанд. Ҳоло лоиҳаи муштарак доир ба истехсоли рағғани офтобпараст бо иқтисодии то 36000 тонна дар як сол дар вилояти Ақтобеи Қазоқистон бо иштироки як ширкати тоҷикӣ амалӣ шуда истодааст. Лоиҳаи коркарди муштарак кони кварс дар минтақаи Варзоб бо Қазоқистон дар назар дошта шуда, дар соҳаи рақамикунонӣ лоиҳаҳои муштарак дар назар дошта шудааст.

Ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Беларус аз сатҳи тиҷорати мол то таҳия ва амалӣ гаштани лоиҳаҳои сармоягузорӣ тақмил ёфтааст. Лоиҳаҳои аввали ҳамкориҳои бо васлкунии таҷҳизоти Беларус (тракторҳо, мошинҳои боркаш) дар Тоҷикистон амлӣ гашта, рушди инфрасохтор ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар назар дошта шудааст. Дар соҳаи кишоварзӣ интиқоли чорвои калони шохдор аз Беларус ба Тоҷикистон ва дар соҳаи сохтмон ва меъморӣ, банақшагирии шаҳрӣ ҳамкорӣ оғоз гашта, имконияти таъмини масолеҳи сохтмони Беларус ба бозори Тоҷикистон дар назар дошта шудааст.

Ҳамкориҳои иқтисодии байни Тоҷикистон ва Ўзбекистон пас аз интиҳоб шудани Президенти Ўзбекистон Шакат Мирзиёев ба таври кулӣ тағйир ёфт ва аз соли 2016 то соли 2024 роҳбарони Тоҷикистон ва Ўзбекистон 36 маротиба бо ҳам во хӯрданд ва созишномаҳои зиёди ҳамкориҳои иқтисодию маданӣ ба имзо расониданд. Аз ҷумла, созишнома дар бораи таъсиси як ҷамъияти саҳомӣ, гузаронидани таҳқиқоти асосноккунии имконпазирии сохтмон ва истифодаи ду нерӯгоҳи барқӣ обӣ дар ҳавзаи дарёи Зарафшон ба ҳисоб меравад. Шумораи корхонаҳои Ўзбекистон ва Тоҷикистон аз 34 адад дар соли 2016 (25 дар Ўзбекистон, 9 дар Тоҷикистон) то 339 дар соли 2023 (278/61) расидааст.

«Ширкати сармоягузори Ўзбекистон ва Тоҷикистон, ки аз соли 2021 инҷониб фаъолият мекунад, дар ин лоиҳа нақши калидӣ дорад; сармояи оинномавии он дар се соли охир ду баробар афзуда, аз 50 миллион доллар то 100 миллион долларро ташкил дод. Мисоли равшани рушди амалӣ ва мутақобилан судманди робитаҳои саноатӣ ва сармоягузорӣ оғози якҷанд корхонаҳои бузурги муштарак дар Тоҷикистон, аз ҷумла Artel Avesto Electronics, истехсолкунандаи электроникаи маишӣ ва Talko-Krantas, ширкати таъмири таҷҳизоти коммуналӣ ва сохтмонӣ мебошад.

Қоршиносони тоҷик бар он ақидаанд, ки мошинҳои истехсоли Ўзбекистон дар Тоҷикистон бо сабаби нарх ва сифати нисбатан дастраси онҳо, ки ба стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ мебошанд, талаботи зиёд хоҳанд дошт.»

«Ҳамкорӣ дар соҳаи иқтисод тақмил ёфта истодааст. «Баҳусус, кластери бузурги минтақавии тиҷоратӣ ва логистикӣ бо номи Андархон дар ноҳияи Бешарики вилояти Фарғона

дар марз бо Тоҷикистон сохта мешавад. Дар он зиёда аз 200 иншоот, аз ҷумла иншооти истеҳсолӣ, мағозаҳо, меҳмонхонаҳо, бонк ва маркази логистикӣ ҷойгир карда мешаванд.

Нерӯгоҳҳои обӣ омили пуриктидори рушди иқтисодии Ўзбекистон ва Тоҷикистон мебошанд. Аз моҳи июни соли 2022, ҷонибҳо аллакай сохтмони ду нерӯгоҳи барқи обии 320 МВт - нерӯгоҳи барқи обии Ёвон дар дарёи Зарафшон ва нерӯгоҳи барқи обии Фандарё (шохоби чапи дарёи Зарафшон)-ро оғоз кардаанд. Нерӯи барқи истеҳсолшуда - 1,4 миллиард кВт/соат - ба ҳарду кишвар дар асоси баробарӣ таъмин карда мешавад. Корҳои муштарак дар лоиҳаҳои бузург ба монанди нерӯгоҳи барқи обии Роғун идома доранд.

Ин лоиҳа бешубҳа эътимоднокии шабакаҳои барқии ҳам Ўзбекистон ва ҳам Тоҷикистонро беҳтар хоҳад кард. Роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳани кишварҳои мо ҳоло муттаҳид шудаанд. Ин шабакаи муҳими коммуникатсионӣ инчунин ҳамчун нуқтаи транзитӣ барои кишварҳои сеюм хизмат мекунад. Аз ҷумлаи лоиҳаҳои умедбахш дар ин самт долони нави мултимодалии «Чин-Тоҷикистон-Ўзбекистон-Туркменистон-Эрон-Туркия-Аврупо» мебошад. Густариши ҳамкориҳои саноатӣ байни корхонаҳои комплекси агросаноатӣ, автомобилсозӣ ва саноати сабук ва нақлиёт, инчунин ҷалби ширкатҳои ҳарду кишвар дар татбиқи лоиҳаҳои бузургӣ инфрасохторӣ дар Ўзбекистон ва Тоҷикистон бояд омили муҳими ҳамкориҳои иқтисодӣ ҳисобида шавад.

Нақлиёт як самти дигари муҳими шарикӣ мутақобилан судманд аст. Дар ин замина, зарурати амиқсозии ҳамкориҳои наздики тарафҳо дар доираи татбиқи масири нақлиёти Чин-Тоҷикистон-Ўзбекистон-Туркменистон-Эрон-Туркия-Аврупо афзоиш меёбад, ки ба Тошканд ва Душанбе имкон медиҳад, ки долонҳои транзитии худро бо дастрасӣ ба самтҳои Аврупо (Тоҷикистон-Ўзбекистон-Туркменистон-Хазар), Осиёи Ҷанубӣ (Тоҷикистон-Ўзбекистон-Афғонистон-Покистон-Ҳиндустон) ва Шарқи Наздик (Тоҷикистон-Ўзбекистон-Туркменистон-Эрон-Халиҷи Форс) гуногун созанд» [1].

Ҳамкориҳои иқтисодии байни Тоҷикистон ва Қирғизистон дар солҳои охир бо сабаби муноқишаҳои сарҳадӣ то дараҷае коҳиш ёфт. Ҳаҷми тичорати байниҳамдигарӣ то 11,7 млн долл. ИМА дар соли 2023 коҳиш ёфт. Дар соли 2019 ин нишондиҳанда 54,2 млн. долл. ИМА-ро ташкил медод. Лоиҳаҳои сармоягузорӣ қариб вучуд надошт. Вале, бо ибтиқори роҳбарони ду кишвар баҳсҳои сарҳадӣ ҳалли худро ёфтанд ва муносибати байни ин ду кишвар беҳтар гардид. Соли 2024 тичорати молу маҳсулот ба 12,2 млн. долл. ИМА расид.

Ҷуноне ки Президенти кишвар Эмомали Раҳмон дар вохӯрӣ бо Президенти Қирғизистон дар Душанбе қайд намуданд «Мо, аз ҷумла, дар бораи васеъ кардани номгуӣ маҳсулоти мутақобила ва баргараф кардани монеаҳои мавҷудаи тичоратӣ сӯҳбат кардем. Мо аҳамияти рушди робитаҳоро дар сатҳи минтақавӣ, бахусус дар минтақаҳои наздисарҳадӣ, қайд кардем. Мо дурнамои татбиқи лоиҳаҳои муштаракро дар бахшҳои афзалиятноки иқтисодӣ, пеш аз ҳама энергетика, нақлиёт, саноат, кишоварзӣ ва сайёҳӣ, муҳокима кардем. Таваҷҷӯҳи махсус ба пешбурди ҳамкориҳои муассир дар бахшҳои гуногуни саноатӣ ва дар комплекси агросаноатӣ зоҳир карда шуд».

Президенти Қирғизистон дар навбати худ изҳор доштанд, ки «Мо маросими бозкушоии ду гузаргоҳи марзӣ, Карамик-Автомодорожный ва Бордобо-Автомодорожныйро баргузор кардем, ки омили муҳим дар рушди ҳамкориҳои байниминтақавӣ ва иқтисодӣ мебошад. Мо ба мувофиқа расидем, ки содда кардани расмиёти убури марз барои шаҳрвандони кишварҳои мо, аз ҷумла фароҳам овардани шароити мусоид барои тичорат ва ҳаракати молу хизматрасонӣ мусоидат кунем. Имрӯз муносибатҳои Қирғизистон ва Тоҷикистон ба марҳилаи нави рушд, ки бар асоси эҳтироми мутақобила, эътимод ва ҳамсоягии нек асос ёфтааст, ворид мешаванд» [5].

Дар назар аст, ки дар оянда ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон дар бахши энергетика, ва коркарди саноатии маҳсулотҳои кишоварзӣ такмил меёбад.

Муносибатҳои дипломатияи иқтисодии Тоҷикистон ва Эрон дар ҳолати рушд қарор дорад. Эрон аввалин шуда Истиқлолияти давлатии Тоҷикистонро эътироф намуд ва сафорати худро соли 1995 дар Душанбе боз намуд. Пас аз сафари Президенти Эрон Хотамӣ дар соли 2002 ва сафари Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар соли 2003 дар бораи лоиҳаҳои

сармоягузори Эрон дар Тоҷикистон - нерӯгоҳи барқи обии Сангтӯда-2, бо арзиши 220 млн долл. ИМА, аз ҷумла 180 млн долл. ИМА ҷониби Эрон ва 40 млн. долл. ИМА саҳми Тоҷикистон 20 феввали соли 2006 оғоз ёфт. Дармад аз лоиҳа дар тӯли 12,5 сол ба Эрон пас аз он пурра ба Тоҷикистон мегузарард. Дигар лоиҳаи бузург нақби «Истиклол» ба ҳисоб меравад. Арзиши ин лоиҳа аз ҷониби Эрон 31,2 миллион доллар, аз он 10 миллион доллар грант ва 21,2 миллион доллар қарз ва аз ҷониби Тоҷикистон 7,8 миллион долларро ташкил медиҳад. Дарозии нақб панҷ километр ва он дар баландии 2650 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир аст. Ин ду лоиҳа дастоварди бузурги ҳамкориҳои Тоҷикистону Эрон ба шумор меравад.

Дар доираи созишномаҳои ҳамкорӣ корхонаи муштаракӣ TochiIron истеҳсоли тракторҳо дар Душанбе бо ширкати Хумо ба роҳ монда шудааст, ки 51% саҳмияҳо ба Эрон ва 49% ба Тоҷикистон дахл дорад. Арзиши ин лоиҳа ба 10 миллион доллар баробар аст.

Дар оянда бо дастгирии мустақими Бонки рушди исломӣ сохтмони ҳашт нерӯгоҳи хурди обӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар гирифта шудааст. Рушди ҳамкориҳои тичоратӣ тавассути «Барномаи дарозмуддати ҳамкориҳои иқтисодӣ ва тичоратӣ байни ҳукуматҳои Тоҷикистон ва Эрон барои солҳои 2022-2030» амалӣ шуда истодааст.

Тоҷикистон ва Эрон метавонанд дар доираи ин барнома лоиҳаҳои нав доир ба энергияи сабз ва иқтисоди рақамӣ таҳия ва тадбиқ намоянд.

Бояд тазакурр дод, ки Эрон, ҳамчун Ҳиндустон, Покистон ва Муғулистон дар СҶШ мақоми нозирро дорад. Бояд изҳор намуд, ки узвияти Эрон ба СҶШ метавонад ҳам оқибатҳои мусбӣ ва ҳам манфӣ дошта бошад, зеро муносибаи тезу тунди он бо ИМА ва Исроил метавонад ба равандҳои геополитикӣ ва геоиқтисодӣ таъсири назаррас расонад. Бояд дар назар дошт, ки узвияти Эрон барои ШОС имконият медиҳад, ки захираҳои бузурги карбогидридҳои Эрон барои рушди иқтидорҳои энергетикӣ СҶШ замина гузорад. Узвияти Эрон дар СҶШ минтақаи Осиёи Марказиро пурқувват менамояд ва мавқеашро дар ҳалли масъалаҳои геополитикӣ мустаҳкам намояд. Умуман, муносибатҳои Тоҷикистон ва Эрон дар ҳолати рушд қарор дошта, иҷрои лоиҳаҳои гуногуни муштаракро пешбинӣ менамояд.

Муносибатҳои иқтисодии Тоҷикистон ва Покистон дар ҳолати рушд қарор дошта, соли 2025 тичораи тарафайн ба 43 млн. долл. ИМА расидааст. Яке аз лоиҳаҳои сармоягузориҳои байни Тоҷикистон ва Покистон хати барқи **CASA-1000** ба ҳисоб меравад, ки тавассути он интиқоли барқ аз Тоҷикистон ба Покистон амалӣ мегардад. Созишнома доир ба муҳайё намудани коридор барои баромадан ба бандарҳои Қароҷӣ ва Гвадар ба Тоҷикистон имконият медиҳад, ки роҳи заминӣ ба баҳр кушояд, ки тичоратро сайқал медиҳад.

Муносибатҳои дипломатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ҳиндустон 28 августи соли 1992 оғоз гардида, соли 1993 Ҳиндустон сафири худро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо қароргоҳаш дар Тошкент таъин кард ва аз соли 1994 сафорати худро дар Душанбе кушод ва Тоҷикистон сафорати худро соли 2003 дар Ҳиндустон таъсис дод. Ҳамкориҳои дучониба дар соҳаҳои сиёсӣ, тичоратӣ ва сармоягузорӣ босуръат рушд карда, зиёда аз 73 созишномаҳо ба тасвиб расидаанд. Агар то имрӯз лоиҳаҳои бузурги сармоягузорӣ таҳия ва амалӣ нашуда бошад ҳам, вале дар оянда ҳамкорӣ дар соҳаи тиб ва аз Тоҷикистон барои рушди соҳаи дорубарорӣ имконияти бунёди корхонаҳои муштарак мавҷуд аст.

Хулоса. Ҳамин тавр, бояд ба хулосае омад, ки нақши Тоҷикистон ҳамчун узви ШОС ҳам барои Тоҷикистон ва ҳам барои созмон дорои чунин бартариҳо дорад:

1. ШОС барои Тоҷикистон яке аз созмонҳои таъминкунандаи амнияти сиёсӣ ва иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. ШОС Тоҷикистонро, ки бо Афғонистон ҳамсарҳад аст, яке аз мамлакатҳои калидӣ дар соҳаи таъмини амнияти ҳамгирӣ медонад. Бо ин сабаб мавқеи Тоҷикистон дар лоиҳаҳои сармоягузорӣ мустаҳкам аст, зеро мамлакатҳои ШОС дарк менамоянд, ки агар Тоҷикистон аз ҷиҳати иқтисодӣ суст ва аз ҷиҳати сиёсӣ нотинч бошад, он ба амнияти дигар мамлакатҳои узв таҳдид менамояд.

2. Тоҷикистон барои ШОС манбаи захираҳои маъданӣ ва энергетикӣ мебошад. Дар ҳолати истифодаи самараноки захираҳои энергетикӣ Тоҷикистон метавон сармояҳои малакатҳои узви

созмонро барои иҷрои лоиҳаҳои энергетикӣ Тоҷикистон ҷалб намуд ва интиқоли неруи барқро ба кишварҳои узв интиқол дод.

3. Тоҷикистон метавонад ҳамчун коридори нақлиёти байни мамлакатҳои Осиёи марказӣ тавассути Афғонистон, Покистон ва Эрон ба баҳрҳо роҳ кушояд ва тиҷорати байналмилалиро васеъ намояд.

4. Бо истифода аз захираҳои зеризаминӣ ва энергетикӣ имконияти таъсиси корхонаҳои муштарак дар ҳамаи соҳаҳо, ҳам иқтисодиёти худро такмил диҳад ва ҳам дар рушди иқтисодиёти мамлакатҳои узв саҳм гузорад.

5. Тоҷикистон ҳамчун интиқолдиҳандаи захираҳои меҳнатӣ метавонад барои соҳаҳои иқтисодии Россия, Қазоқистон ва дигар кишварҳо саҳм гузорад ва дар ин асос самаранок истифода бурдани захираҳои меҳнатии худро таъмин намояд.

АДАБИЁТ:

1. Жасур Рахматов. Узбекистан и Таджикистан на пути к укреплению стратегического партнёрства и союзничества. Интернет ресурссы / <https://isrs.uz/ru/maqolalar/uzbekistan-i-tadzhikistan-na-puti-k-ukrepleni-strategiceskogo-partnerstva-i-souznicestva>. Санаи мурочиат 10.02.2026
2. Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ. Захираҳои интернетӣ. <https://avesta.tj/2025/07/08/kitaj-investiroval-v-ekonomiku-tadzhikistana-bolee-5-mlrd-s-2007-goda/> Avesta.tj - Все права защищены. Интернет ресурссы. <https://avesta.tj/2025/07/08/kitaj-investiroval-v-ekonomiku-tadzhikistana-bolee-5-mlrd-s-2007-goda/>
3. Особенности развития торгово-экономических отношений Республики Таджикистан в рамках ШОС Интернетресурсы. Дата обращения. 29.01.26. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-razvitiya-torgovo-ekonomicheskikh-otnosheniy-respubliki-tadzhikistan-v-ramkah-shos>
4. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 26.12.2018.- 12:21, город Душанбе.
5. Потенциал сотрудничества. Отношения между Таджикистаном и Кыргызстаном выходят на новый уровень. <https://kg.mir24.tv/news/16639320/potencial-sotrudnichestva.-otnosheniya-mezhdu-tadzhikistanom-i-kyrgyzstanom-vyhodyat-na-novyj-uroven>
6. Саидмуродов, Л.Х. Теоретические вопросы развития малой открытой экономики в условиях переходного периода: дис. док. экон. наук – 08.00.01. / Л.Х. Саидмуродов. – Душанбе, 2005. – 148 с.
7. Сотрудничество Республики Казахстан с Республикой Таджикистан. Захираҳои интернетӣ. <https://mfa.tj/ru/main/view/138/otnosheniya-tadzhikistana-s-kazakhstanom>. Санаи мурочиат: 10.02.2026.
8. Таджикистан и Казахстан планируют увеличить товарооборот. Каковы основные аспекты развития экономических отношений двух стран? Захираҳои интернетӣ. <https://mfa.tj/ru/main/view/138/otnosheniya-tadzhikistana-s-kazakhstanom>. Санаи мурочиат: 10.02.2026
9. Фаёлияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе. 2025. – С. 15-17.

Розиев Д.А.

**АМСИЛАҲОИ ХОРИҶИИ ТАЪМИНИ УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ КОРХОНАҲО ВА
ИМКОНΙΑТИ МУТОБИҚШАВИИ ОНҲО**

Дар мақола равишҳои назариявӣ ва воситаҳои амалии таъмини устувории молиявии корхонаҳо, ки дар мамлакатҳои дорои иқтисодиёти пешрафта истифода мешаванд, баррасӣ мешаванд. Таҳлили муқоисавии амсилаҳои байналмилалӣ идоракунии стратегӣ, идоракунии хавфҳо, технологияҳои рақамӣ ва ғуногунрангсозии манбаъҳои маблағгузори фаъолияти корхонаҳо пешниҳод карда мешавад. Механизмҳои нисбатан муассир, ки дар шароити ноустувории иқтисодӣ самаранокии ҳудро исбот кардаанд, ошкор карда шудаанд. Имкониятҳои мутобиқсозии таҷрибаи байналмилалӣ ба шароити институтсионалӣ ва молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус дар баҳши саноати сабук, асоснок карда шудаанд. Самтҳои татбиқи воситаҳои мутобиқшуда дар низомҳои идоракунии молиявии корхонаҳо барои баланд бардоштани сатҳи устувории молиявӣ ва рақобатпазирии онҳо таҳия карда шудаанд.

Калидвожаҳо: устувории молиявӣ, корхонаҳо, таҷрибаи байналмилалӣ, мутобиқшавӣ, идоракунии хавфҳо, рақамикунонӣ, сохтори сармоя, ҷолибияти сармоягузорӣ, рақобатпазирӣ.

Розиев Д.А.

**ЗАРУБЕЖНЫЕ МОДЕЛИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ
ПРЕДПРИЯТИЙ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ АДАПТАЦИИ**

В статье рассмотрены теоретические подходы и практические инструменты обеспечения финансовой устойчивости предприятий, применяемые в странах с развитой экономикой. Представлен сравнительный анализ зарубежных моделей стратегического управления, риск-менеджмента, цифровых технологий и диверсификации источников финансирования деятельности предприятия. Выявлены наиболее эффективные механизмы, доказавшие свою результативность в условиях экономической нестабильности. Обоснованы возможности адаптации зарубежного опыта к институциональным и финансовым условиям Республики Таджикистан, особенно в сфере легкой промышленности. Сформулированы направления внедрения адаптированных инструментов в систему управления финансами предприятий для повышения их финансовой устойчивости и конкурентоспособности.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, предприятия, зарубежный опыт, адаптация, управления рисками, цифровизация, структура капитала, инвестиционная привлекательность, конкурентоспособность.

Roziev D.A.

**FOREIGN MODELS OF ENSURING FINANCIAL STABILITY OF ENTERPRISES AND
THEIR ADAPTATION POSSIBILITIES**

This article examines theoretical approaches and practical tools for ensuring the financial stability of enterprises used in developed economies. A comparative analysis of international models of strategic management, risk management, digital technologies, and diversification of enterprise funding sources is presented. The most effective mechanisms, proven effective in conditions of economic instability, are identified. The possibilities for adapting international experience to the institutional and financial conditions of the Republic of Tajikistan, particularly in the light industry, are substantiated. Directions for implementing adapted tools in enterprise financial management systems to improve their financial stability and competitiveness are outlined.

Keywords: financial stability, enterprises, international experience, adaptation, risk management, digitalization, capital structure, investment attractiveness, competitiveness.

Мубрами таҳқиқот. Дар шароити ноустувории иқтисодии ҷаҳонӣ, афзоиши рақобат ва таъдиди бозорҳои молиявӣ, масъалаи таъмини устувории молиявии корхона аз нигоҳи стратегӣ аҳамияти калон пайдо мекунад. Устувории молиявӣ на танҳо шарт зарурии фаъолият кардани корхона, балки омили асосии рушди дарозмуддат, ҷолибияти сармоягузорӣ ва рақобатпазирии он низ мегардад. Ин масъала барои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар он шумораи зиёди корхонаҳои истеҳсолӣ, бахусус дар соҳаи саноати сабук, бо дастрасии маҳдуд ба захираҳои молиявӣ ва хавфҳои баланди бозорӣ фаъолият мекунад, махсусан муҳим аст.

Амалияи байналмилалӣ воситаҳо ва механизмҳои муассирро барои нигоҳ доштани устувории низомҳои молиявии корпоративӣ ҳатто дар давраҳои бӯҳронӣ – аз санҷиши стресс ва идоракунии хавфҳо то платформаҳои таҳлили рақамӣ ва идоракунии сохтори чандири сармоя. Бо вуҷуди ин, воситаҳои мазкур дар ҷомеаи илмӣ ва амалии миллӣ ба қадри кофӣ омӯхта ва мутобиқ карда нашудаанд. Аз ин рӯ, омӯзиши муназзами таҷрибаи байналмилалӣ ва татбиқи он дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нигоҳи илмӣ ва амалӣ аҳамияти калон дорад.

Масъалаи устувории молиявии корхонаҳо дар асарҳои муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ, ки онро аз нигоҳи гуногуни назариявӣ ва методологӣ таҳқиқ кардаанд, баррасӣ шудааст. Аз нигоҳи идоракунии стратегӣ захираҳои молиявӣ, он дар асарҳои Р. Каплан ва Д. Нортон [11], Г. Минтзберг [12], Г. Ҳамел ва С. Прахалад [10], ки зарурати ҳамоҳангсозии ҳадафҳои молиявӣ ва стратегиро барои таъмини рушди устувори корхона таъкид кардаанд, ба таҳқиқ фаро гирифта шудааст.

Дар интишороти илмӣ ватанӣ, аз ҷумла дар асарҳои муҳаққиқон Б.Ҳ. Каримов [1; 2; 3], Д.Б. Қодирзода [4], Н.А. Ойев [5] мушкилоти устувории молиявӣ аз нигоҳи бозорғирӣ, пардохтпазирӣ ва истиқлолияти молиявӣ баррасӣ шудааст.

Таҳқиқоти муосир ба нақши афзояндаи технологияҳои рақамӣ (низомҳои ERP, Big Data, воситаҳои FinTech) дар таъмини устувории корхонаҳо ишорат мекунад. Аммо, барои иқтисодии рӯ ба рушд, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаи мутобиқ кардани ин воситаҳо ба шароити маҳаллии институтсионалӣ, ҳуқуқӣ ва молиявӣ кушода боқӣ мемонад.

Пойгоҳи назариявӣ таҳқиқотро консепсияҳои идоракунии стратегӣ молиявӣ, назарияи молияи корпоративӣ, равишҳои идоракунии хавфҳо ва амсилаҳои рушди устувори тижорат ташкил медиҳанд. Ҷамъбаст кардани ин назарияҳо тавассути таҳлили муқоисавии таҷрибаи байналмилалӣ имкон медиҳад, ки воситаҳои муассири устувории молиявӣ ошкор ва самтҳои татбиқи онҳо дар иқтисодии миллӣ муайян карда шаванд.

Мақсади таҳқиқот ҷамъбаст кардан ва ба низом даровардани таҷрибаи байналмилалӣ таъмини устувории молиявии корхонаҳо, муайян кардани воситаҳо ва механизмҳои муассиртарин ва муайян кардани имкониятҳои мутобиқсозии онҳо ба низоми миллии идоракунии молиявии корхонаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Фарзияи тадқиқот дар он ифода меёбад, ки устувории молиявии корхонаҳоро тавассути мутобиқсозии мақсадноки воситаҳои байналмилалӣ, аз қабili санҷиши стресс, гуногунрангсозии манбаъҳои маблағгузорӣ, рақамикунонии мониторинги молиявӣ ва идоракунии хавфҳо – ба хусусиятҳои муҳити иқтисодии миллӣ ба таври назаррас беҳтар кардан мумкин аст. Ба ибораи дигар, сарфи назар аз маҳдудиятҳои институтсионалӣ ва захиравӣ, татбиқи унсурҳои мутобиқкардашудаи амсилаҳои байналмилалӣ устувории молиявӣ метавонад устуворӣ ва рушди корхонаҳои истеҳсолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин кунад.

Методологияи таҳқиқот. Дар таҳқиқот усулҳои муқоисавӣ ва таҳлили муназзам барои муқоисаи воситаҳои устувории молиявӣ, ки дар мамлакатҳои пешрафта ва рӯ ба рушд истифода мешаванд, истифода шудаанд. Барои муайян кардани унсурҳои асосии амсилаҳои байналмилалӣ (банақшагирии молиявӣ, идоракунии хавфҳо, рақамикунонӣ, назорати корпоративӣ) ва робитаҳои онҳо равиши сохторию функционалӣ истифода шудааст. Барои мутобиқ кардани таҷрибаҳои хориҷӣ ошкоршуда ба шароити миллӣ, усули таҳлили муқоисавӣ институтсионалӣ истифода шуда, он имкон додааст, ки маҳдудиятҳо ва имконоти ворид намудани воситаҳои хориҷӣ ба иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шаванд.

Қисмати асосӣ. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвияти робитаҳои иқтисодии байналмилалӣ, омӯхтан ва мутобиқ кардани таҷрибаи байналмилалӣ дар таъмини устувории молиявии корхонаҳо аҳамияти хоса пайдо мекунад. Дар тафовут аз амалияи миллӣ, ки асосан ба амсилаи пасошуравии таҳлили молиявӣ ва мутобиқсозии онҳо ба шароити муносири танзими давлатӣ дар шароити бозор нигаронида шудааст, равишҳои байналмилалӣ ба ҳамгирии амиқтари механизмҳои бозор, идоракунии корпоративӣ, идоракунии стратегии молиявӣ ва технологияҳои рақамӣ асос ёфтаанд.

Омӯзиши концепсияҳои дар амалияи байналмилалӣ таҳлили таъмини устувории молиявии пойдоршуда имкон медиҳад, ки принципҳо, усулҳо ва воситаҳои ошкор карда шаванд, ки дар мамлакатҳои дорои амсилаҳои гуногуни иқтисодӣ – аз иҷтимоӣ бозорӣ (Олмон, Фаронса) то либералӣ (ИМА, Британияи Кабир) ва Осӣи Шарқӣ (Чопон, Кореяи Ҷанубӣ, Чин) самаранокии худро исбот кардаанд. Дар ин маврид, таваҷҷуҳ аз арзёбии ҳолати статикӣ устувории молиявӣ ба таъмини ҳосияти пӯи он, яъне қобилияти корхона барои мутобиқ шудан ба тағйирот дар муҳити берунӣ ва дохилӣ, равона карда мешавад.

Таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ барои корхонаҳои саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо дастрасии маҳдуд ба захираҳои молиявӣ, рақамикунӣ нокифояи равандҳои баҳисобгирию таҳлилӣ ва низомии сусти банақшагирии стратегӣ рӯбарӯ ҳастанд, махсусан арзишманд аст. Омӯзиш ва муқоисаи амсилаҳо ва воситаҳои байналмилалӣ барои асоснок кардани самтҳои тақмили амалияи миллии таҳлил ва арзёбии устувории молиявӣ, ки ба баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва ҷолибияти сармоягузори корхонаҳои соҳаи саноати сабук нигаронида шудаанд, мусоидат хоҳад кард.

Дар адабиёти молиявӣ иқтисодии байналмилалӣ, мафҳуми устувории молиявӣ ба маънои васеъ ва бисёрҷанба шарҳ дода мешавад. Он на танҳо қобилияти субъекти соҳибкорию барои нигоҳ доштани тавозун байни манбаъҳо ва истифодаи сармоя, балки инчунин қобилияти мутобиқшавии онро ба шароити тағйирёбандаи берунӣ, ки самаранокии дарозмуддат ва рақобатпазирӣ таъмин мекунад, дар бар мегирад.

Аз нигоҳи мактабҳои гуногуни иқтисодӣ якҷанд амсилаҳои бартаридошта барои таҳлил ва таъмини устувории молиявӣ ташаккул ёфтаанд.

1. Амсилаи англо-африқой ба концепсияҳои идоракунии молиявӣ ва баланд бардоштани бузургии арзиши фирма (корхона) асос ёфтааст. Дар ин ҷо, устувории корхона ҳамчун функцияи ҳосилавӣ аз қобилияти он барои тавлиди ҷараёнҳои мусбати пулӣ, нигоҳ доштани сатҳи қобили қабули нишондиҳандаҳои бозоргирӣ ва пардохтпазирӣ, инчунин бунёди арзиши дарозмуддати бозорӣ барои саҳмдорон баррасӣ мешавад. Муаллифони асосӣ, ки пояҳои ин мактабро гузоштаанд, И. Ансофф [6], Р. Брейли ва С. Майерс [7] ҳисобида мешаванд, ки устувории молиявиро бо идоракунии самараноки сохтори сармоя, хавфҳо ва даромаднокӣ ҳамбаста кардаанд. Дар ин амсила таваҷҷуҳи асосӣ ба воситаҳои таҳлили стратегии молиявӣ – идоракунии ҷараёнҳои пулӣ (Cash Flow Management), беҳсозии таносуби сармояи худӣ ва сармояи қарзӣ, инчунин мониторинги нишондиҳандаҳои фишанги молиявӣ (*financial leverage*) ва таносубҳои фарогирӣ (*coverage ratios*) равона карда мешавад.

2. Амсилаи қитъавӣ (континенталӣ)-и аврупоӣ, ки хоси мамлакатҳои Олмон, Фаронса, Швейтсария ва мамлакатҳои Скандинавия аст, ба принципҳои иқтисодии иҷтимоӣ бозорӣ ва рушди устувор нигаронида шудааст. Дар тафовут аз анъанаҳои англо-африқой, амсилаи мазкур ба мувозинати манфиатҳои ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор – соҳибмулкдор, кормандон, қарзидҳандагон, давлат ва ҷамоатҳои маҳаллӣ таъкид мекунад. Устувории молиявӣ на танҳо ҳамчун натиҷаи идоракунии самараноки сармоя, балки ҳамчун инъикоси суботи институтсионалии корхона, обрӯи он ва уҳдадорӣҳои дарозмуддати он дар назди ҷомеа фаҳмида мешавад. Таваҷҷуҳи зиёд ба сохтори дороиҳо, сатҳи худмаблағгузорӣ ва захираҳои рушди дохилӣ равона карда мешавад. Мактаби аврупоӣ фаъолон аз нишондиҳандаҳои ҳиссаи сармояи худӣ ва нишондиҳандаҳои дараҷаи бозоргирӣ истифода бурда, ба устувории дохилӣ ва сиёсати консервативии молиявӣ тамаркуз мекунад.

3. Амсилаи осией (хусусан Чопон, Кореяи Чанубӣ ва Чин) бо ҳамгироии стратегияҳои молиявӣ ва истеҳсоли технология фарқ мекунад. Дар доираи консепсияи ҳамоҳангии корпоративӣ – Кейретсу (Чопон), Чаэбол (Кореяи Чанубӣ), устувории молиявӣ ҳамчун натиҷаи ҳамоҳангии дастаҷамъии байни корхонаҳои ҳамбаста, бонкҳо ва ниҳодҳои давлатӣ баррасӣ мешавад. Таваҷҷуҳи асосӣ ба маблағгузори дарозмуддат, шарикӣ стратегӣ ва устувории занҷираҳои истеҳсолӣ равона карда мешавад. Амсилаи осией бо омезиши ҳиссаи зиёди сармояи қарзӣ ва низоми қатъии назорати корпоративӣ фарқ карда, хавфҳои ба ҳадди ақал мерасонад ва ҳатто дар шароити зарбаҳои берунӣ суботро нигоҳ медорад.

Ҳамин тариқ, дар амалияи ҷаҳонӣ се парадигмаи асосӣ барои таъмини устувории ташаккул ёфта, пойдор шудаанд:

- бозорӣ (англо-американӣ): тавассути самаранокии сармоя ва даромаднокӣ;
- институтсионалӣ (континенталии аврупоӣ): тавассути тавозуни манфиатҳо ва масъулияти иҷтимоӣ;
- корпоративӣ ҳамгирӣ (осией): тавассути ҳамоҳангсозии дохилӣ ва шарикӣ давлатӣ корпоративӣ.

Таҳқиқоти муосирӣ байналмилалӣ (OECD, Бонки Ҷаҳонӣ, Ҳазинаи Байналмилалӣ Асёр) таъкид мекунад, ки устувории молиявӣ мустақиман бо сифати идоракунии корпоративӣ ва банақшагирии стратегӣ алоқаманд аст. Идоракунии корпоративӣ шаффофӣ, ҳисоботдиҳӣ (масъулият) ва самаранокии қарорҳои идоракунии, ки ба фаъолияти молиявӣ таъсир мерасонанд, муайян мекунад.

Дар мамлакатҳои дорои иқтисодиёти бозории рушдёфта, идоракунии корпоративӣ бар асоси принципҳои шаффофӣ, ҳисоботдиҳӣ, масъулият ва адолат бунёд ёфтааст. Шӯроҳои мустақили назоратӣ, сохтори равшани тақсмоти ваколатҳо байни соҳибмӯлкдорон ва роҳбарият, инчунин низоми назорати дохилӣ сатҳи эътимоди сармоягуздорон ва қарзидҳандагонро баланд бардошта, ба ин васила устувории молиявии корхонаро таъмин медиҳанд.

Стратегияи молиявӣ, дар навбати худ, вазифаи ҳамоҳангсозиро иҷро карда, ҳадафҳои тижоратиро бо имкониятҳои захираҳои корхона пайваст менамояд. Самтҳои асосии стратегӣ дар амалияи байналмилалӣ инҳоянд:

- таъмини сохтори муносиби сармоя (тавозуни сохторӣ байни сармояи худӣ ва маблағҳои қарзӣ);
- нигоҳ доштани сатҳи ҳадафҳои бозоргирӣ ва пардохтпазирӣ;
- идоракунии хавфҳо (аз ҷумла хавфҳои асёрӣ, қарзӣ ва бозорӣ);
- механизмҳои инноватсионии ҷалби сармоя (маблағгузори венчурӣ ва маблағгузори лоиҳавӣ, лизинг ва барориши вомбаргҳои корпоративӣ).

Стратегияи молиявӣ на танҳо ҳамчун восита ба эътидол овардан ва таъмини субот, балки ҳамчун омил афзоиш низ баррасӣ мешавад, ки рақобатпазирӣ дарозмуддат ва ҷолибияти сармоягузори корхонаро таъмин мекунад.

Дар даҳсолаҳои охир, дар амалияи илмӣ ва тижоратии ҷаҳонӣ мафҳуми мутобикшавандагии молиявӣ (*Financial Resilience*), ки бо ғояҳои рушди устувор (*Sustainable Growth*) зич алоқаманд аст, мавқеи муҳим пайдо кардааст. Ин мафҳум қобилияти корхонаҳоро на танҳо барои нигоҳ доштани мувозинати молиявӣ, балки инчунин барои зуд мутобик шудан ба зарбаҳо ва барқарор кардани субот пас аз бӯҳронҳо таъкид мекунад.

Дар доираи парадигмаи мазкур, устувории молиявӣ ҳамчун як истилоҳи пӯён, ки аз фасеҳ будани қарорҳои идоракунӣ, гуногунрангии манбаҳои даромад ва устувории амсилаи тижоратӣ вобаста аст, баррасӣ мешавад. Муҳаққиқони хориҷӣ Р. Каплан, Д. Нортон [11], К. Ҳамел [10] ва Г. Минтзберг [12] таъкид мекунад, ки мутобикшавии молиявӣ тавассути идоракунии стратегӣ захираҳо, сармоягузорӣ ва инноватсияҳо таъмин карда мешавад.

Корхонаҳои муосир дар мамлакатҳои пешрафта дастаи ҳамаҷонибаи воситаҳо ва механизмҳои истифода мебаранд, ки барои нигоҳдорӣ ва таъминати устувории молиявӣ равона шудаанд. Самаранокии онҳо аз ҳисоби ҳамгироии банақшагирии стратегӣ, баҳисобгирии идоракунӣ, идоракунии хавфҳо ва технологияҳои муосирӣ рақамӣ муайян карда мешавад.

Таҷрибаи мамлакатҳои дорои иқтисодиёти пешрафта нишон медиҳад, ки маҳз омезиши ин воситаҳо ба корхонаҳо имкон медиҳад, ки ба ноустувории муҳити макроиқтисодӣ ва тағйироти технологӣ мутобиқ шаванд.

1. Банақшагирии молиявӣ, идоракунии хавфҳо ва низомҳои огоҳкунии бармаҳалли бухронҳо. Банақшагирии молиявӣ механизми калидии мутобиқ кардани ҳадафҳои стратегии корхона бо имкониятҳои захиравии он ҳисобида мешавад. Дар амал, ин дар таҳияи бучетҳои бисёрсатҳа, ояндабинҳои молиявӣ ва сценарияҳои рушди молиявӣ зоҳир шуда, имкон медиҳад ки таъсири омилҳои берунӣ ва дохилӣ ба устувории молиявӣ арзёбӣ карда шавад.

Низоми идоракунии хавфҳо, ки дар корпоратсияҳои ИМА, Олмон, Чопон ва Британияи Кабир истифода мешавад, ба мушаххассозии хавфҳои молиявӣ, амалиётӣ ва бозорӣ, арзёбии микдории онҳо ва таҳияи стратегияҳо барои кам кардани талафоти эҳтимолӣ асос ёфтааст. Корхонаҳои нисбатан пешрафта низомҳои огоҳкунии бармаҳал (Systems Warning Early, EWS)-ро татбиқ мекунанд, ки нишондиҳандаҳои молиявӣ ва ғайримолиявиро барои ояндабинии таҳдидҳо ба бозоргирӣ ва пардохтпазирӣ истифода мебаранд. Масалан, ширкати олмонии Siemens AG EWS-ро барои таҳлили хавфи қарзии шарикони худ истифода мебарад, ки барои саривақт тасҳеҳ кардани шартҳои таҳвил ва маблағгузорӣ имкон медиҳад.

2. Истифодабарии технологияҳои рақамӣ ва платформаҳои таҳлилӣ. Дар солҳои охир мушоҳида мешавад, ки равишҳо барои таъмини устувории молиявӣ тавассути истифодаи технологияҳои рақамӣ тағйироти назаррасро аз сар мегузаронанд. Корхонаҳои пешсаф низомҳои ERP (Enterprise Resource Planning – банақшагирии захираҳои корхона)-ро барои муттаҳид кардани баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии истехсолӣ ҳамгиро мекунанд. Мисоли равшан, корпоратсияи амрикоии General Electric мебошад, ки дар он ҷо татбиқи ERP имкон дод, ки идоракунии чараёнҳои молиявӣ дар тамоми шабакаи филиалҳои ҷаҳонӣ мутамарказ карда шуда, вақти коркарди маълумот 40% кам карда шавад.

Ғайр аз ин, Big Data ва платформаҳои таҳлилӣ барои таҳлили тамоюлҳои бозор, арзёбии қобилияти қарзии ҷонибҳо ва беҳсозии сохторҳои сармояи гардон фаъолона истифода мешаванд. HSBC (The Hongkong and Shanghai Banking Corporation Limited – ширкати маҳдуди бонкии Ҳонконг ва Шанхай) аз алгоритмҳои таҳлилии Big Data барои ояндабинии эҳтимолияти пардохт накардани муштарӣ ва муайян кардани хавфҳои эҳтимолии молиявӣ дар марҳилаи аввал истифода мебарад. Технологияҳои молиявӣ (FinTech) идоракунии чараёни пули нақдро автоматӣ мекунанд, ҳисоббаробаркуниҳоро суръат мебахшанд ва хавфҳои амалиётиро коҳиш медиҳанд, ки ин махсусан дар муҳити ҷаҳонишавӣ ва ҳеле ноустувори бозорҳо муҳим аст.

3. Амалияи гуногунрангсозии (диверсификатсия) манбаъҳои маблағгузорӣ ва идоракунии сармоя. Гуногунрангсозии манбаъҳои маблағгузорӣ вобастагии корхонаро аз як намуди сармоя коҳиш медиҳад ва устувории онро ба зарбаҳои берунӣ афзоиш медиҳад. Корхонаҳои рушдкарда аз якҷоягии қарзҳои бонкӣ, вомбаргҳо, сармояи венчурӣ, сармояи институтсионалӣ ва сармоягузориҳои дубораи ғайридохилӣ истифода мебаранд.

Дар баҳши саноат, ширкатҳо ба монанди Toyota Motor Corporation барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз захираҳои дохилӣ ва маблағгузориҳои қарзӣ фаъолона истифода бурда, ҳамзамон тавассути барориши вомбаргҳои корпоративӣ маблағ ҷамъ мекунанд. Идоракунии сармоя на танҳо беҳтар кардани сохтори дороиҳо ва уҳдадориҳо, балки инчунин такмил додани сармояи гардон, аз ҷумла захираҳои молиро истехсолӣ, қарздорӣ дебиторӣ ва дигар дороиҳои бозоргиро дар бар мегирад. Ин равиш ба корхонаҳо имкон медиҳад, ки чандирии молиявиро нигоҳ доранд ва дар мавриди тағйирёбиҳои даврии бозор устувории худро таъмин кунанд.

Барои пешниҳоди возеҳи воситаҳо ва механизмҳои асосии таъмини устувории молиявӣ дар мамлакатҳои пешрафта чадвале тартиб дода шудааст, ки дар он самтҳои асосӣ, воситаҳои истифодашаванда ва аҳамияти амалии онҳо барои корхонаҳои саноатӣ оварда шудаанд (ҷад. 1).

Ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки устувории молиявии корхонаҳо дар мамлакатҳои пешрафта бо истифодаи ҳамачонибаи воситаҳои анъанавии молиявӣ ва технологияҳои муосири рақамӣ таъмин карда мешавад.

Чадвали 1. Воситаҳо ва механизмҳои таъмини устувории молиявӣ дар мамлакатҳои пешрафта

Самт	Воситаҳои асосӣ	Аҳамияти амалӣ барои корхонаҳо
1. Банақшагирии молиявӣ	Бучетҳои бисёрсатҳӣ, ояндабинҳои молиявӣ, амсиласозии сценариявӣ.	Мутобиксозии ҳадафҳои стратегӣ бо имкониятҳои захиравӣ, ояндабинии нишондиҳандаҳои молиявӣ.
2. Идоракунии хавфҳо	Мушаххаскунии хавфҳо, арзёбии микдорӣ, стратегияҳои кам кардани талафот, низомҳои огоҳкунии бармаҳал (EWS)	Пешгирии бухронҳои бозоргирӣ, коҳиш додани хавфҳои молиявӣ ва амалиётӣ (мисол: конгломерати технологияи Siemens AG, Олмон).
3. Технологияҳои рақамӣ	Низомҳои ERP, платформаҳои таҳлилӣ, Big Data, FinTech.	Автоматизатсияи идоракунии чараёнҳои молиявӣ, баланд бардоштани шаффофӣ ва дақиқии иттилооти молиявӣ (мисол: General Electric, HSBC).
4. Гуногунрангсозии маблағгузорӣ	Қарзҳои бонкӣ, вомбаргҳо, сармояи венчурӣ, сармоякунии дубораи фоида.	Кам кардани вобастагӣ аз як манбаи сармоя, афзоиши чандирӣ ва устуворӣ ба тағйирёбии шароити бозор (мисол: Toyota Motor Corporation, Ҷопон).
5. Идоракунии сармоя	Бехсозии сохтори дороиҳо ва манбаъҳои ташаккули онҳо (ухдадориҳо ва сармоя), оқилонасозии сармояи гардон.	Истифодаи самараноки захираҳо, нигоҳ доштани бозоргирӣ, кам кардани хавфҳои молиявӣ.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Мисолҳои байналмилалӣ, аз қабili Siemens AG, General Electric, HSBC ва Toyota, нишон медиҳанд, ки таъсири якҷоя (синергия)-и банақшагирии стратегӣ, идоракунии хавфҳо, гуногунрангӣ (диверсификация) ва тақдими рақамӣ ба корхонаҳо имкон медиҳад, ки ба мушкилоти берунӣ ва дохилӣ саривақт посух диҳанд, бозоргирӣ ва чандирии молиявии худро нигоҳдоранд. Таҷрибаи мамлакатҳои пешрафтаре метавон барои корхонаҳои саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти хусусиятҳои миллӣ ва миқёси тичорат мутобик кард.

Амалияи байналмилалӣ тасдиқ мекунад, ки корхонаҳои пешоҳанги мамлакатҳои пешрафта барои баланд бардоштани сатҳи устувории молиявӣ фаъолона технологияҳои ҳамҷонибаро татбиқ мекунанд. Ҳамин тариқ, гурӯҳи Siemens AG низоми огоҳкунии бармаҳалли рақамиро барои хавфҳо ва мониторинги таҷҳизот дар асоси муҳтавои таҳлили IoT (Internet of Things, интернетии ашё) чорӣ кардааст.

Ширкати Toyota Motor Corporation дар гуногунрангсозии манбаъҳои маблағгузориҳои худ мисоли равшанро нишон медиҳад: бахши хизматрасонии молиявии он – Toyota Financial Services (TFS), вомбаргҳои гуногунрангӣ ва фарогирӣ (D&I, **Diversity & Inclusion Bond**)-ро ба маблағи 750 миллион доллар баровард, ки унсури барномаи маблағгузориҳои стратегӣ он гардида, вобастагии ширкатро аз як манбаи сармоя коҳиш дод [14].

Аз нигоҳи татбиқи ERP ва платформаи молиявӣ, мисоли ширкати General Electric нишон медиҳад, ки чӣ гуна дар сатҳи ҷаҳонӣ татбиқи инфрасохтори муосири пардохт ва ERP имкон медиҳад, ки маълумот муттаҳид карда шавад, шаффофӣ афзоиш ёбад ва равандҳои молиявӣ тезтар сурат гиранд [8].

Ҳамин тариқ, истифодаи якҷояи воситаҳои идоракунии хавфҳо, тақдими рақамӣ, гуногунрангсозии маблағгузорӣ ва идоракунии сармоя асоси устувории молиявиро дар мамлакатҳои пешрафта ташкил медиҳад ва метавонад ба шароити корхонаҳои саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобик карда шавад.

Таҷрибаи байналмилалӣ нишон медиҳад, ки корхонаҳои мамлакатҳои пешрафта низомҳои устувории молиявии бештар комилро доро мебошанд, аз қабili: равандҳои банақшагирии молиявии возеҳ муайяншуда, инфрасохтори хуб инкишофёфтаи идоракунии

хавфҳо, низомҳои ҳамгирошудаи ERP ва таҳлилӣ, гуногунрангии васеи манбаҳои маблағгузорӣ ва бозори фаъоли сармоя. Баръакс, дар мамлакатҳои рӯ ба рушд дастрасии маҳдуд ба захираҳои молиявӣ, истифодаи камтари платформаҳои рақамӣ ва вобастагии бештар аз қарздиҳии бонкӣ ва манбаҳои дохилӣ мушоҳида мешавад. Масалан, таҳқиқоти «Таҳлили муқоисавии амсилаҳои идоракунии молиявӣ дар мамлакатҳои пешрафта ва рӯ ба рушд» («**Comparative Analysis of Financial Management Models in Developed and Developing Countries**») нишон медиҳад, ки амсилаҳои идоракунии молиявӣ аз ҷиҳати унсурҳои, ки ба самаранокӣ ва устуворӣ таъсир мерасонанд, ба таври назаррас фарқ мекунанд [9].

Ғайр аз ин, таҳқиқоти соҳавӣ (масалан, дар бахши саноат) нишон медиҳанд, ки вобастагӣ аз маблағгузорию берунӣ осебпазирии корхонаҳои мамлакатҳои рӯ ба рушдро дар баробари бухронҳо афзоиш медиҳад: таҳқиқоти Бонки ҳисоббаробаркуниҳои байналмилалӣ (**Bank for International Settlements**) нишон медиҳад, ки рушди саноатӣ дар мамлакатҳое, ки вобастагии баланд аз маблағгузорию берунӣ доранд, дар давраи бухронҳои бонкӣ ва асҳорӣ ба таври назаррас коҳиш меёбад [13].

Барои корхонаҳои саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон дарк кардан муҳим аст, ки амсилаҳои устувории молиявӣ дар мамлакатҳои пешрафта истифодашаванда дар платформаи дигари институтсионалӣ – бо сатҳи баланди камолоти институтсионалӣ, инфрасохтори молиявӣ рушдёфта ва муҳити устувортари танзимкунанда амал мекунанд.

Муҳокима. Мутобиқсозии амсилаҳои муваффақи байналмилалӣ барои таъмини устувории молиявӣ ба назар гирифтани хусусиятҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон – заминаи институтсионалӣ, пойгоҳи меъёрию ҳуқуқӣ ва бозори молиявиро талаб мекунанд. Аввалан, сатҳи камолоти институтсионалӣ (ҳуқуқи моликият, дастрасӣ ба қарз, назорати фаъолияти муассисаҳои молиявӣ) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз сатҳи мамлакатҳои пешрафта ба таври назаррас фарқ мекунанд. Дуюм, саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастрасии нисбатан маҳдуд ба низомҳои иттилоотии муосир, бозори маҳдуди сармоя ва манбаҳои камтар гуногунранги маблағгузорӣ фаъолият мекунанд. Ин ба мутобиқсозии воситаҳои ниёз дорад: масалан, ба ҷои татбиқи пурраи ERP, ҷорӣ намудани марҳила ба марҳилаи модулҳои идоракунии молиявӣ; ба ҷои платформаҳои мураккаби FinTech, бояд технологияҳои ба бахши бонкии маҳаллӣ мутобиқшуда истифода шаванд. Сеюм, сатҳи ҳуқуқӣ ва танзимкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба дастгирӣ ниёз дорад: пойгоҳи меъёрию ҳуқуқӣ бояд татбиқи низомҳои рақамиро ҳавасманд гардонад, ҳимояи сармоягузoronро таъмин кунад, ба ташаккули манбаҳои маблағгузорию ғайрибонкӣ, аз қабилӣ вомбаргҳо, факторинг ва дигарҳо мусоидат кунад ва монеаҳои дастрасии онҳоро барои корхонаҳои саноати сабук коҳиш диҳад.

Амсилаҳои хориҷӣ на ҳамчун қолибҳо барои нусхабардории «ҳамон тавре ки ҳаст», балки ҳамчун манбаи технологияҳои мутобиқшаванда, бо назардошти миқёси тичорат, сохтори соҳа, муҳити молиявӣ ва иқтисодии институтсионалии Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмат мекунанд.

Бар асоси таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ, метавон самтҳои зеринро муайян кард, ки корхонаҳои саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд ҳангоми таҳияи стратегияи устувории молиявӣ истифода баранд:

1. Татбиқи марҳилавии низомҳои иттилоотии рақамӣ ва таҳлил – аз модулҳои асосии идоракунии молиявӣ ва баҳисобгирии муҳосибӣ сар карда, ба ҳамгироӣ бо низомҳои ERP ва платформаи таҳлилӣ гузаштан. Ин барои банақшагирии молиявӣ ва мониторинги саривақтӣ заминаи дахлдорро фароҳам меорад.

2. Таъсиси низоми назорати молиявии дохилӣ ва идоракунии хавфҳо – таҳияи харитаи хавфҳои молиявӣ ва амалиётии дохилӣ, татбиқи механизмҳои огоҳкунии бармаҳал (масалан, таҳлили KPI, санҷишҳои мунтазами стресс) ва таҳияи низоми бучетикунонӣ бо унсурҳои таҳлили сенариявӣ.

3. Гуногунрангсозии манбаҳои маблағгузорӣ – на танҳо қарзҳои бонкӣ, балки инчунин манбаҳои алтернативӣ, аз қабилӣ лизинг, факторинг, барориши вомбаргҳо (бо назардошти танзими дахлдор), барномаҳои субсидияҳои давлатӣ ва дастгирии корхонаҳои саноати сабуки ба содирот нигаронидашуда рушд дода шаванд.

4. Беҳсозии идоракунии сармояи гардон – кам кардани муҳлатҳои гардиши қарздорӣ дебиторӣ ва захираҳо, истифодаи низомҳои муосири идоракунии захираҳои моддӣ ва қарздорӣ дебиторӣ, ки хавфҳои молиявиро коҳиш медиҳад ва сатҳи бозоргириро баланд мебардорад.

5. Тақвияти муҳити институтсионалӣ ва баланд бардоштани саводнокии молиявӣ дар корхонаҳо – дар ҳамкорӣ бо ассотсиатсияҳои соҳавӣ ва ниҳодҳои молиявӣ, таҳияи барномаҳои омӯзишӣ оид ба идоракунии молиявӣ, рақамикунонӣ ва идоракунии хавфҳо. Ин омодагии корхонаҳои саноати сабукро барои истифодаи воситаҳои муосир афзоиш медиҳад.

6. Тамаркуз ба рушди устувор ва рақобатпазирӣ – ҳамгироии унсурҳои устуворӣ (масалан, масъулияти экологӣ ва иҷтимоӣ) ба стратегияи устувории молиявӣ, ки бо тамоюлҳои байналмилалӣ мувофиқ аст ва метавонад ҷолибияти сармоягузори корхонаҳоро афзоиш диҳад.

Татбиқи ин самтҳо унсuri зарурӣ дар таҳияи стратегияи устувории молиявии корхонаҳои саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти миқёси онҳо, хусусиятҳои иқтисоди миллӣ ва шароити бозор хоҳад буд.

Хулоса. Ҳамин тариқ, таҷрибаи байналмилалӣ барои корхонаҳои саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои имкониятҳои амалии назаррас аст, аммо, истифодаи он мутобиқшавиро ба хусусиятҳои миллии институтсионалӣ, молиявӣ ва соҳавӣ тақозо мекунад.

Таҳлили муқоисавӣ тафовутҳои возеҳро байни заминаҳои рушдёфта ва рӯ ба рушд нишон дод. Самтҳои муайяншуда имкон медиҳанд, ки воситаҳои дар амалияи байналмилалӣ истифодашаванда ба амалияи корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқол карда шаванд.

Низоми устувории молиявии аз ҷиҳати стратегӣ тарҳрезшуда ва мутобиқшуда метавонад омили муҳим дар баланд бардоштани рақобатпазирӣ, ҷолибияти сармоягузорӣ ва рушди устувори саноати сабук дар мамлакат гардад.

АДАБИЁТ:

1. Каримов, Б.Х., Хаёев, К.А. Обеспечение финансовой устойчивости коммерческих банков Республики Таджикистан в условиях финансового кризиса / Б.Х. Каримов, К.А. Хаёев // Актуальные вопросы экономики: сборник статей XIV Международной научно-практической конференции, Пенза, 28 февраля 2023 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2023. – С. 30-35
2. Каримов, Б.Х., Каримиён, М.Б. Масъалаҳои эътирофкунии даромади корхонаи тичоратӣ / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримиён // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2020. – № 1(30). – С. 47-52
3. Каримов, Б.Х., Ҳаёев, Қ.А. Таъмини устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бухрони молиявӣ / Б.Х. Каримов, Қ.А. Ҳаёев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – № 4-1. – С. 97-10
4. Қодирзода, Д.Б. Ҷанбаҳои концептуалӣ ва роҳҳои таъмини устувории молиявии корхонаҳои саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д.Б. Қодирзода, Н.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 5. – С. 17-24
5. Ойев, Н.А., Бобиев, И.А., Алиев, О.М., Каримов, Б.Х. Таҳлили ҳисоботи молиявӣ. Дастури таълимӣ / Н.А. Ойев, И.А. Бобиев, О.М. Алиев, Б.Х. Каримов. – Душанбе, Ирфон, 2015. – 218 с.
6. Ansoff, H. Igor. *Corporate Strategy: An Analytic Approach to Business Policy for Growth and Expansion* / H. Igor Ansoff. – New York, NY: McGraw-Hill, 1965. – 241 p.
7. Brealey, Richard A.; Myers, Stewart C. *Principles of Corporate Finance* / Richard A. Brealey, Stewart C. Myers. – Boston, MA: McGraw-Hill/Irwin, 2003 (7th ed.). – 1071 p.
8. Case Study: Richardson Electronics' Global Cash Management Project, March 13, 2014 [Electronic source] / Access mode: URL: https://www.theglobaltreasurer.com/resources/case-study-richardson-electronics-global-cash-management-project/?utm_source=chatgpt.com
9. Comparative Analysis of Financial Management Models in Developed and Developing Countries [Electronic source] / Access mode: URL: <https://research.adra.ac.id/index.php/jmf/article/view/1284/884>

10. Hamel, G.; Prahalad, C.K. The Core Competence of the Corporation / G. Hamel, C.K. Prahalad // Harvard Business Review. – 1990 May–Jun. – Vol. 68. – No.3. – P. 79-91
11. Kaplan, R.S., Norton, D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action / R.S. Kaplan, D.P. Norton. – Boston (Mass.): Harvard Business School Press, 1996. – 322 с.
12. Mintzberg H., Ahlstrand B., Lampel J. *Strategy Safari: A Guided Tour Through the Wilds of Strategic Management* / H. Mintzberg, B. Ahlstrand, J. Lampel. – New York: Free Press. – 1998. – 406 p.
13. The impact of financial crises on industrial growth: lessons from the last 40 years [Electronic source] / Access mode: <https://www.bis.org/publ/work1214.pdf>
14. Toyota Financial Services (TFS) Issues Fifth Diversity & Inclusion Bond; Promotes Diversity on Wall Street, July 24, 2020 [Electronic source] / Access mode: URL: https://pressroom.toyota.com/toyota-financial-services-tfs-issues-fifth-diversity-promotes-diversity-on-wall-street/?utm_source=chatgpt.com

УДК: 331.1

ИСТИФОДАИ ИҚТИДОРИ МЕҲНАТИИ АҲОЛӢ ДАР ШИРКАТҲОИ СОХТМОНӢ ТАВАССУТИ ТАЪСИСИ КЛАСТЕРҲО

Рустамов Рахим Умаршохович

Н.и.и, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 734055, куч. Борбад 48/5. **Тел.:** (+992) 93 510 90 60. **E-mail:** rustamovtj@mail.ru

Дар мақолаи мазкур зарурати муайян кардани самтҳои афзалиятноки рушди соҳаи сохтмон бо саҳми баланди эҷоди арзиши иловашуда ва шиддати сармояи он, бо назардошти сатҳи пасти музди меҳнат ва меъёрҳои баланди ипотека дар қаламравӣ ҷумҳурӣ, фаҳмида мешавад. Маҳз, асоси таҳлили тадқиқоти назариявӣ методӣ оид ба самаранокии меҳнат ва арзёбии он методологияи баҳодихии самаранокии иқтисодии меҳнатӣ дар иқтисодиёт махсусан дар баҳши сохтмон таҳия карда шавад.

Калидвожаҳо: баҳодихӣ, ширкатҳои сохтмонӣ, кластерҳо, захираҳои меҳнатӣ, баҳши сохтмон, коэффитсенти шуғл, бозори меҳнат.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА НАСЕЛЕНИЯ В СТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ ПОСРЕДСТВОМ СОЗДАНИЯ КЛАСТЕРОВ

Рустамов Рахим Умаршохович

К.э.н., доцент кафедрой экономического анализа и статистики Международного университета туризма предпринимательства и сервиса Таджикистана. **Адрес:** Республики Таджикистан, г. Душанбе, 734055, ул. Борбад 48/5. **Тел.:** (+992) 93 510 90 60. **E-mail:** rustamovtj@mail.ru

В данной статье рассматривается необходимость определения приоритетных направлений развития строительной отрасли с высоким вкладом в создание добавленной стоимости и её капиталоемкостью, учитывая низкий уровень заработной платы и высокие ставки по ипотечным кредитам на территории республики. В частности, основой анализа теоретико-методологических исследований эффективности труда и её оценки является разработка методики оценки эффективности использования труда в экономике, особенно в строительной сфере.

Ключевые слова: оценка, строительные предприятия, кластеры, трудовые ресурсы, строительный сектор, уровень занятости, рынок труда.

THE USE OF LABOR POTENTIAL OF THE POPULATION IN CONSTRUCTION
ENTERPRISES THROUGH THE CREATION OF CLUSTERS

Rustamov Rahim Umarshohovich

The candidate economics sciences, the senior lecturer chair of the economic analysis and statistics of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.

Address: Republics Tajikistan, Dushanbe, 734055, street Borbad 48/5.

Ph.: (+992 93 510 90 60. **E-mail:** rustamovtj@mail.ru

This article examines the need to identify priority development areas for the construction industry, which contributes significantly to added value and is capital intensive, given the low wages and high mortgage rates in the republic. Specifically, the analysis of theoretical and methodological studies of labor efficiency and its assessment is based on the development of a methodology for assessing the efficiency of labor use in the economy, particularly in the construction sector.

Keywords: assessment, construction companies, clusters, labor force, construction sector, employment rate, labor market.

Муқаддима. Имрӯзҳо истифодаи иқтисодии меҳнати дар бозори меҳнат бештар дар ширкатҳои сохтмонӣ мушоҳида карда мешаванд. Барои баланд бардоштани истифодаи иқтисодии меҳнати дар ширкатҳои сохтмонӣ маҳз тавассути таъсиси кластерҳои сохтмонӣ имконпазир шуда метавонад. Олими соҳавӣ Абдуллоев У.Х. дар кори илмӣ худ вобаста ба кластерҳои сохтмонӣ чунин қайд менамояд, ки "...соҳаи сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар тағйироти доимӣ дар иқтисоди миллӣ ва тамоюлҳои иқтисодӣ дар ҳоли тағйирёбӣ ва гуногунрангӣ қарор дорад. Гарчанде, ки ин тағйирот ба фаъолияти ширкатҳои сохтмонӣ таъсири мусбат мерасонанд, онҳо инчунин як қатор мушкilotро дар робита бо тақмили доимии иқтисодҳои истеҳсоли, ёфтани манбаъҳои нави маблағгузорӣ барои лоиҳаҳои сохтмонӣ ва татбиқи чораҳо оид ба беҳтар кардани сифати лоиҳаҳои сохтмонӣ мувофиқи талаботи тағйирёбандаи аҳоли ба миён меоранд. Аз ин рӯ, рушди устувори соҳаи сохтмони бозори меҳнати кишварро метавон тавассути муайян кардани дақиқи самтҳои афзалиятноки рушди комплекси сохтмонии ноҳия, вилоятҳо ва шаҳракҳо бо стратегияи дарозмуддати рушд, ки ба усулҳои муосири тадқиқоти илмӣ ва пешгӯиҳо асос ёфтааст, ба даст овард. Зарурати муайян кардани самтҳои афзалиятноки рушди соҳаи сохтмон бо саҳми баланди эҷоди арзиши иловашуда ва шиддати сармояи он, бо назардошти сатҳи пасти музди меҳнат ва меъёрҳои баланди ипотека дар қаламравӣ ҷумҳурӣ, фаҳмида мешавад" [3].

Асосҳои назариявӣ. Иқтисодии меҳнати аҳоли дар бозори меҳнат ҳамчун муайянкунандаи тамоюл ва ояндабинии рушди он низ шинохта шудааст. Дар адабиётҳои муосири ватанӣ паҳлӯҳои мухталифи бозори меҳнат, бахусус шуғли аҳоли, муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнати ва сатҳи зиндагӣ мавриди таҳқиқоти васеъ қарор дода шудааст, ки алоқамандӣ ва ҷанбаҳои назариявии мафҳуми иқтисодии меҳнатро фарогир мебошанд.

Масалан, иқтисоддони тоҷик Қодиров Д.Б. ақидаҳои концептуалии бозори меҳнатро таҳқиқ намуда, исбот намудааст, ки яке аз концепсияҳои дурусти илмӣ бозори меҳнат, ин дар равишҳои классикӣ, неоклассикӣ, интитутионалӣ ва марксистӣ дида мешавад. Ҳамзамон қайд намудааст, ки «раванди ташаккули бозори меҳнат фарқияти байни арза ва тақозо ва қувваи корӣ муайян гардида, инчунин онҳоро аз рӯи сохтори шуғли аҳоли, аз рӯи соҳаҳо, минтақаҳо, хусусиятҳои сини сол, сатҳи музди меҳнат, сифати иҷрои қувваи корӣ ва сатҳи бекорӣ аз якдигар ҷудо менамояд» [10, с. 140].

Ақидаҳои Қодиров Д.Б.-ро ҷонибдори намуда, бояд қайд намуд, ки дар ҳақиқат унсурҳои бозори меҳнат дар шароити иқтисоди бозори бе сифати иҷрои корӣ, ки он аз қобилияти зеҳнӣ, донишу малака ва дигар хусусиятҳои шахсии коргар сарчашма мегирад, арзи вучуд карда наметавонад. Зеро сифати кори анҷомдодаи коргар натавон аз иқтисодии меҳнати ӯ шаҳодат медиҳад, балки дар дилхоҳ тағйиротҳои институтсионалии бозори меҳнат рақобатпазир буда метавонад.

Дигар олими ватанӣ Комилов С.Қ. дар доираи таҳқиқоти иқтисодӣ дониш ва татбиқи фаъолияти инноватсионӣ дар бозорҳои меҳнат, бозори меҳнатро чунин тавсиф додааст: «бозори меҳнат ҳамчун низоми муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ байни субъектҳо дар муҳити махсуси институтсионалӣ рушд ёфта, инчунин ҳамкорӣ менамояд» [6;15]. Аз ақидаҳои иқтисоддони тоҷик Комилов С.Қ. пай бурдан мумкин аст, ки ӯ асоси ҳамагуна муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии аҳолиро дар бозори меҳнат дар фаъолияти инноватсионии онҳо мебинад, аз ҷумла, дониш, қобилияти эҷодкорӣ, зеҳният, малакаи истеъдод ва таъмини муҳити институтсионалиро асоси иқтисодии меҳнатӣ ва рақобатпазирӣ коргарон доништааст.

Дар қорҳои илмӣ таҳқиқоти коллективонаи институти илмӣ-таҳқиқоти меҳнат, муҳоҷират ва шугли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ масъалаҳои бозори меҳнат ва паҳлӯҳои мухталифи иқтисодии меҳнати аҳоли, дар пасманзари мушкилиҳои муҳоҷирати меҳнатӣ мавриди омӯзиши қарор дорад. Аз ҷумла, яке аз мутахассисони соҳа дар таҳқиқоти монографии худ қайд кардаанд, ки «дар натиҷаи ҷаҳонишавӣ, дар бозори меҳнат муборизаи рақобатпазирӣ шадид гардида истодааст, ки натиҷаи ғолибият дар мадди аввал иқтисодии инсонро таъмин менамояд. Шаклҳои рақобат барои захираҳои инсонӣ ҳамагуна имтиёзҳо ва қарорҳои иҷтимоӣ, инчунин рушди низоми маориф ва омода намудани кадрҳо тақозо менамояд» [1, с. 11-37].

Чӣ тавре, ки маълум мегардад, аз нигоҳи илмӣ ва амалии таҳқиқоти мақомоти дахлдори соҳа дар бозори меҳнат асоси рақобатпазирӣ коргар маҳз дар сатҳи донишу касбияти ӯ асос меёбад. Ба андешаи дигар олими ватани Рустамов Р.У. дар таҳқиқоти илмӣ худ қайд менамояд, ки - «Иқтисодии меҳнатӣ маҷмӯи тавсифҳои табиӣ демографӣ, иҷтимоӣ ва маънавияи сифатҳои аҳолии фаъоли қобилияти меҳнатидоштаро, ки тавассути донишҳои касбӣ ва малакаи маҳорати инноватсионии худ метавонанд дар истеҳсолоти ҷамъияти иштирок намуда, қисми ташаккулдиҳандаи бозори меҳнатро ташкил диҳанд» [15].

Мақсади таҳқиқот: муайян кардани самтҳои афзалиятноки рушд ва истифодаи иқтисодии меҳнатӣ дар соҳаи сохтмон ба воситаи таъсиси кластерҳои сохтмонӣ мебошад.

барои омода кардани маълумоти зарурӣ барои қабули қарорҳои зарурии идоракунии зарур аст. Агар манфиатҳои истифода ё худ таъсиси кластерҳо бахри баландбардории истифодаи иқтисодии меҳнатӣ дар ширкатҳои сохтмонӣ баинобат гирифта пас онҳо чунин шуда метавонанд:

1. Таъминоти босифати кадрҳо:

➤ Ҳамкории байни ширкатҳо ва муассисаҳои таълимӣ: Кластер имкон медиҳад, ки талаботи воқеии ширкатҳои сохтмонӣ ба мутахассисон ба барномаҳои таълимӣ ворид карда шавад. Ин боиси тайёр кардани кадрҳо бо малака ва донишҳои дақиқе мегардад, ки ба бозори меҳнат лозиманд.

➤ Омӯзиши муштарак ва тақмили ихтисос: Дар доираи кластер, метавон барномаҳои омӯзишӣ ва тақмили ихтисоси муштаракро ташкил кард, ки хароҷотро кам ва самарабахширо зиёд мекунад.

2. Баланд бардоштани самаранокии меҳнат:

➤ Ихтисосгарон ва тақсими кор: Ширкатҳои дохили кластер метавонанд дар намудҳои мушаххаси кор тахассус пайдо кунанд, ки ин ба баландшавии таҷриба ва суръати кор оварда мерасонад.

➤ Мубодилаи беҳтарин таҷрибаҳо: Кластер замина барои мубодилаи технологияҳои нав, усулҳои пешқадам ва таҷрибаи корӣ мегардад, ки бевосита ба маҳсулнокии меҳнат таъсир мерасонад.

3. Беҳтар намудани идоракунии захираҳои меҳнатӣ:

➤ Ҷалби неруи меҳнатӣ: Кластери сохтмонӣ метавонад ҳамчун як "бренди корфармо" амал кунад, ки ҷалби мутахассисонро ба минтақа осонтар мегардонад.

➤ Гирифтани маълумот дар бораи бозори меҳнат: Кластер имкон медиҳад, ки дар бораи талабот ва пешниҳоди неруи меҳнатӣ маълумоти дақиқ ҷамъоварӣ карда шавад.

4. Қоҳиш додани хароҷот ва хавҳои қорӣ (фаъолияти):

➤ Истифодаи якҷояи захираҳо: Ширкатҳо метавонанд захираҳои меҳнати баландхтисосро барои лоиҳаҳои мураккаб муштаракан истифода баранд, ки ин хароҷотро барои ҳар як ширкати алоҳида кам мекунад.

➤ Кор дар лоиҳаҳои калон: Кластерҳо имкон медиҳанд, ки якҷанд ширкат якҷоя лоиҳаҳои калонро иҷро кунанд, ки барои як ширкат аз ҳад зиёд бузург аст, бо истифода аз неруи меҳнати умумӣ.

Натиҷаҳои тадқиқот: Нақшагирии якҷояи неруи меҳнатӣ дар ширкатҳои сохтмонӣ конструкторӣ, ки метавонад дар он кластер талаботи худро ба мутахассисони касбҳои назаррас ё худ баландхтисосро пешбинӣ намояд.

Дар ин ҳода ташкили марказҳои омӯзишӣ, ки аз ҷониби ҳамаи аъзоёни кластер дастгирӣ ёфта, барои омӯзиши коргарон ва муҳандисон бо истифода аз таҷҳизот ва технологияҳои воқеии ё худ замонавӣ дар ширатҳои сохтмонӣ истифода шаванда муҳим мебошад..

Маълумот ва усулҳо. Дар раванди таҳқиқот ҳамчун сарчашмаи маълумот аз маълумотҳои Агентии омили назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омили бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар назди коркунони соҳаи сохтмон ҳаёти роҳбари кунанда ё худ менечерон ва монанди инҳо ташкил намудани - пойгоҳи додаҳои умумии мутахассисони баландхтисос, ки ҳар як ширкат метавонад онҳоро мувофиқи талабот ба лоиҳаҳои ҷӣ корҳои сохтмонӣ ва ҷӣ худ корҳои конструкторӣ ҷалб намоянд.

Ҷунин равишҳо дар бисёр мамолики пешрафта барои ҳалли мушкилоти норасоии мутахассисон ва баланд бардоштани сифати кор дар соҳаи сохтмон ба таври васеъ истифода мешаванд.

Мусаллам аст, ки баъзе самтҳои афзалиятноки рушди соҳаи сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар "...Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030" алақай муайян карда шудаанд [1].

Дар муқаррароти Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "...Дар бораи пешгӯиҳо, концепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон" ва мутобиқи ҳадафҳо ва афзалиятҳои дарозмуддати рушди кишвар, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёмҳои қаблии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пайваста таъкидҳо менамояд.

Мувофиқи барномаҳои давлатӣ, аз он ҷумла "...Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030", саҳми ширкатҳои сохтмони дар ММД назаррас мебошад [1].

Ҳадафи ин мушаххас кардани афзалиятҳои стратегӣ барои кластеркунонии сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути банизомдарории принципҳои назариявӣ ва инчунин таҷрибаи амалии байналмилалӣ мебошад.

Баҳри ошкор гардидани равишҳои манфиатнок ҷори намудани ҳамбастагӣ ё худ кластеркунонии ҷамъи ширкатҳои сохтмонӣ дар миқёси ҷумҳурӣ, инчунин бовари ҳосил намудан мумкин аст, ки ҷараёни таҳассуснокии шарвандон бо ҳисоб гардидани зарифҳои муайяни машғулшудагон ва зарифҳои истеҳсолотӣ ба сар то сари будани онҳо дар равиши ширкатҳои сохтмон ба роҳ монда шудааст.

Зарифи дигар яъне шуғулшудагон нисбати саҳми як соҳаи мушаххас дар сохтори истеҳсолии минтақа ба нақши як равиш дар ҷамъи маҳсулоти кишвар буда.

Зарифи истеҳсол ба сар то сари аҳолии қобили меҳнатӣ ҳамчун нисбати саҳми як соҳаи мушаххас дар сохтори иқтисодӣ миллии мувофиқ ба саҳми аҳолии минтақа дар маҷмӯи маҳсулоти кишвар ҳисоб карда мешавад [2].

Зарифи шуғулшудагон ҳамчун таносуби саҳми кишвар дар соҳаи муайян ба теъдоди аҳоли дар ММД-и кишвар ҳисоб карда мешавад. Агар нишондиҳандаҳои ҳисобшуда аз як зиёд ё баробар бошанд, соҳаҳои мувофиқро метавон ҳамчун соҳаҳои афзалиятнок ҳисобида шаванд.

Чи тавре, ки аз чадвали 1 бар меояд, самтои сохтмон, соҳаи тандурусти ва хизматрасониҳои иҷтимоӣ нисбат ба дигар соҳаҳои оварда шуда хело афзалтар мебошад. Коэффициенти таҳассус барои истеҳсоли саноатӣ дар шаҳри Душанбе низ мусоид менамояд, зеро он қариб ба 4 баробар аст. Аз ин рӯ, баланд бардоштани иқтисодии ширкатҳои сохтмони тавассути таъсиси кластерҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистони қомилан имконпазир аст.

Ҷадвали-1. Коэффициенти машғулшудагон дар соҳаи иқтисодиёт

Фаъолияти соҳавӣ дар иқтисодиёт	Коэффициенти машғулшудагон дар соҳ (j)	Арзиши коэффициент-истеҳсоли ба ҳар сар аҳолий (b)	қиммати коэффициент-маҳсусгардонӣ (b - j)
Саноати коркард	1,1	2,90	1,8
Сохтмон	2,5	6,02	3,53
Тандурусти ва хизматрасониҳои иҷтимоӣ	9.1	5.51	3.59
Тарабхона ва меҳмонхонаҳо	0,7	0.28	0,42
Ҳисоби миёнаи коэффициент-машғулшудагон:	3,35	3,67	0,32

***Ҳисоби муаллиф** дар асоси маълумотҳои Агентии омили Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: Омили бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе – 2024. Саҳ. 68

Натиҷаҳои ҳисоб кардани коэффициентҳои машғулшудагон дар иқтисодиёти кишвар нишон медиҳанд, ки дар байни фаъолиятҳои номбаршуда, соҳаи ширкатҳои сохтмон таъсири мусбӣ мерасонад.

Ҳисоб кардани коэффициентҳои истеҳсолот ба сари аҳолий нишон медиҳад, ки истеҳсолоти саноатӣ ва сохтмон самтҳои асосии фаъолият мебошанд, зеро арзишҳои ин коэффициентҳо ҳамеша аз як ба таври назаррас зиёдтаранд. Коэффициенти пасти истеҳсолот ба сари аҳолий барои тарабхона ва меҳмонхонаҳо аз сабаби шумораи зиёди аҳолии мамлакат ва дараҷаи баланди таҳассуси он дар на он қадар назаррас мебошад.

Беҳтар кардани самаранокии саноати сохтмони ба баланд бардоштани он дар ниҳоят, ба кластеркунонӣ ва татбиқи он чораҳои зеринро талаб менамояд.

1. Ҳавасмандгардонии шаклҳои нави ҳамкорӣ байни корхонаҳо. Азбаски ширкатҳои сохтмони ва ё саноати коркард фаъолияти ақлони ё доништалаб буда, зарур аст, ки доираи ҳамкорӣ байни ширкатҳо дар самтҳои нави фаъолияти корхонаҳо байни ҷомеаҳои гуногуни инноватсионӣ ва дигар иштирокчиён (ширкатҳо, намоёндогони сатҳи байналмилалӣ, миёнаравон ва ғайраҳо) васеъ карда шавад, то рушди байнисоҳавии иқтисодиёт, интиқоли таҷриба ва дониш ва тақмили таҳассус ва салоҳияти кормандон ва талаботи тағйирёбандаи бозор ҳавасманд карда шавад [11].

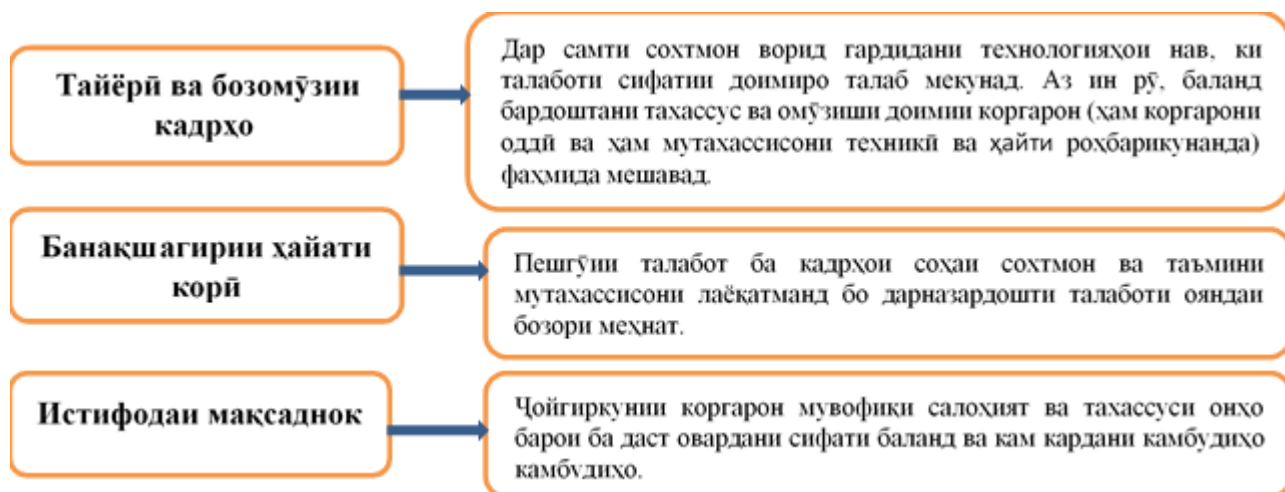
Дар ин ҷо, ҳавасмандгардонии ҳамкорӣ байни иштирокчиёни комплекс, аз ҷумла корхонаҳои хурду миёна, институтҳои тадқиқотӣ ва провайдерҳои хизматрасонии тижоратӣ зарур аст. Ғайр аз ин, зарур аст, ки ҳамкорӣ бо ширкатҳое, ки берун аз соҳаи сохтмон фаъолият мекунанд, махсусан бо кластерҳо аз бахшҳои гуногун, барои омӯхтани таҷрибаи онҳо ва истифодаи донишҳои гуногуни технологӣ, ҷалб карда шавад [3].

Доираи васеъи чунин ҳамкориҳо бояд қушода боқӣ монад, то имкон диҳад, ки рушди платформаҳои нав таъсис барои рақамикунони байни ширкатҳоро осон кунад. Намудҳои ҳамкорӣ, ки дар ин замина ташкил карда шудаанд, доираи муносибатҳоро байни иштирокчиён дар дохили кластери рақамикунони бо назардошти таҷрибаҳои беҳтарин ва эҷоди маҷмӯи нави нигоҳи иқтисодиро барои таҳияи нави кластер муайян мекунанд.

2. Таҳияи барномаҳои гуногун барои баландбардории самаранокии ширкатҳои сохтмони тавассути таъсиси кластерҳои соҳавӣ.

бозори меҳнатӣ), соҳаҳои марбут ва дастгирикунанда (мавҷудияти таъсиси кластерҳои рақобатпазир) ва стратегия, сохтор ва рақобати ширкат (манзараи рақобатии дохилӣ). Ин модел инчунин нақшҳои ҳукумат ва имкониятро ҳамчун таъсирҳои иловагӣ дар бар гирифта метавонад.

Гуфтан ба маврид аст, ки фаъолияти ширкатҳои сохтмони дар шаҳри Душанбе ба ибораи дигаре дурнамои хуби рушд дорад. Инро инчунин афзоиши даромади миллии кишвар, афзоиши сармоягузори ба рушди инфрасохтор аз ҷониби ҳукумат ва бахши хусусӣ ва афзоиши аҳолии шаҳру ноҳияҳои тебӯи марказ (НТМ) мусоидат мекунад.

Расми 1: Ташаккул ва рушди иқтисоди меҳнатӣ дар ширкатҳои сохтмонӣ
*Таҳияи муаллиф

Арзёбии шароити омилҳо нишон медиҳад, ки аҳолии талаботи баландро ба сифати маҳсулоти сохтмонӣ нигоҳ медорад. Ин бояд ширкатҳои сохтмониро водор созад, ки ба беҳтар кардани сифати корҳои сохтмонӣ ва хизматрасониҳо ҷидди бошанд. Муштариён инчунин аз хизматрасонии сохтмонӣ ва мӯҳлати анҷоми лоиҳа интизориҳои зиёд мекашанд. Аммо, талаботи хароҷот баланд низ ҳисобида мешаванд [8].

Тағйирёбандаҳои калидӣ, ки барои арзёбии вазъи соҳаҳои "марбут ва дастгирикунанда" истифода мешаванд, инҳоянд: пуррагии соҳаҳои дастгирикунанда; шумораи соҳаҳои дастгирикунанда; ва рақобатпазирӣ соҳаҳои ёрирасон.

Баланд бардоштани афзалиятҳои асосии истифода ва рушди иқтисоди меҳнатӣ дар ширкатҳои сохтмонӣ тавассути кластерҳои онҳо ба ҳисоб мераванд:

- 1. Ташкили меҳнат ва истеҳсолот:** Беҳтар намудани чарчаҳои корӣ, кам кардани хароҷоти вақт ва бартараф кардани таназзули ғайриистеҳсолӣ;
- 2. Меъёргузори меҳнат:** Таҳия ва татбиқи меъёрҳои оқилонаи меҳнатӣ барои ҳавасмандгардонии коргарон ва баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат;
- 3. Ҳосилнокии меҳнат ё худ меҳнатталабӣ:** Афзоиш додани ҳаҷми корҳое, ки коргарон дар як воҳиди вақт иҷро мекунанд, тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ масалан, моделсозии корҳои сохтмони ва конструксионӣ ва қонеъ сохтани талаботи коргарон;
- 4. Идоракунии хароҷот:** Истифодаи самараноки захираҳои моддӣ, техникӣ ва молиявӣ дар баробари захираҳои меҳнатӣ.
- 5. Ҳифзи меҳнат ва бехатарӣ:** Таъмини шароити бехатарии меҳнат, пешгирии ҷароҳатҳо ва бемориҳои касбӣ, ки омили муҳими нигоҳдории иқтисоди меҳнатӣ мебошад;
- 6. Ҳавасмандгардонӣ:** Татбиқи механизми муассири ҳавасмандгардонии моддӣ ва маънавӣ барои баланд бардоштани шавқу рағбат ва садоқати кормандон;
- 7. Рақамикунонӣ:** Истифодаи маводҳои барномавӣ (нармафзор) барои ҳисобҳои харҷномавӣ, банақшагирӣ ва идоракунии лоиҳаҳои пешниҳодшаванда.

Ҳамин тавриқа ба андешаи мо, ба баландбардории истифодаи босамари иқтисодии меҳнатӣ дар ширкатҳои сохтмонӣ тавассути таъсиси кластерҳои сохтмонӣ, ки маҷмӯи тадбирҳоро дар бар мегирад, ба ташкили дуруст, ҳавасмандгардонӣ, баланд бардоштани таҳассус ва татбиқи технологияҳои нав равона карда шудаанд. Дар маҷмӯи онҳо имкон медиҳанд, ки лоиҳаҳои сохтмонӣ бо сифати баланд, саривақт ва бо хароҷоти оқилона анҷом дода шаванд.

Ташаккул ва рушди ташкили кластерҳои сохтмонӣ ба таъсиси марказҳои нави минтақавии рушди иқтисодӣ – бозорӣ меҳнат ба рақобатпазирӣ оварда расонад.

Албаттара, масъалаи баландбардории истифодаи иқтисодии меҳнатӣ дар ширкатҳои сохтмонӣ имрӯзҳо масъалаи хеле муҳим рафта истодааст, ки мо метавонем ба ҷанбаҳои амалӣ ва мушкилоти асосии ин раванд чунин баҳогузори намоем.

Ҷадвали 2. Ҷанбаҳои амалӣ ва мушкилоти баландбардории истифодаи иқтисодии меҳнатӣ

Проблемагузорӣ	Тавзеҳот
Мушкилот ва Монеаҳои асосӣ	Сарфи назар аз аҳамияти истифодаи самараноки меҳнат, ширкатҳои сохтмонӣ дар Тоҷикистон ва минтақа бо чанд мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ мешаванд.
Набудани мутахассисони таҳассуснок	Муҳоҷирати меҳнатӣ ва сатҳи пасти тайёрии касбӣ дар дохили кишвар боиси норасоии кадрҳои соҳибтаҳассуси соҳаи сохтмон мегардад. Таъсиррасонӣ: Сифати кор паст гардида ва хароҷоти бозомӯзӣ зиёд мегардад.
Таъсири фишорӣ	Сифати кор паст мешавад ва хароҷоти бозомӯзӣ зиёд мегардад.
Заминаи номукаммали меъёри ҳуқуқӣ	Номукаммалии танзими меъёрии ҳуқуқӣ, хусусан дар самти меъёргузории меҳнат ва ҳифзи меҳнат, метавонад ба ташаккули нодурусти нархгузорӣ ва шароити кор оварда расонад.
Низомии номукаммали ҳавасмандгардонӣ	Мавҷуд набудани механизмҳои самараноки ҳавасмандгардонӣ ва музди меҳнати номутаносиб бо натиҷаи кор метавонад ба коҳиши маҳсулнокии меҳнат ва безътиной ба сифати кор оварда расонад Таъсиррасонӣ: Паст шудани иҷроиши меъёрҳои истеҳсолӣ ва афзоиши гардиши кадрҳо.

*таҳияи муаллиф

Роҳҳои ҳалли чунин мушкилиҳо ва беҳтар намудани истифодаи иқтисодии меҳнатӣ дар ширкатҳои сохтмонӣ бояд ба татбиқи тадбирҳои зерин таваҷҷуҳ намуд:

➤ **Ҳамкорӣ бо муассисаҳои таълимӣ:** Ташкили курсҳои кӯтоҳмуддати таҳассусӣ ва бозомӯзӣ барои калонсолон дар асоси талаботи воқеии ширкат.

➤ **Татбиқи стандартҳои байналмилалӣ:** Риояи талаботи сохтмонӣ ва идоракунии дар асоси стандартҳои эътирофшуда (масалан, FIDIC) барои баланд бардоштани сифат ва самаранокӣ.

➤ **Сармоягузорӣ ба технология:** Тадричан ҷорӣ намудани нармафзорҳои идоракунии лоиҳа ва таҷҳизоти замонавӣ, ки хароҷоти меҳнатиро дар макон кам мекунанд (масалан, олотҳои пӯлоди танзимшаванда).

➤ **Такмили низомии музди меҳнат:** Вобаста намудани музди меҳнат ба натиҷаҳои ниҳой ва сифати кор, ҷорӣ намудани мукофотпулӣ барои риояи мӯҳлатҳо ва талаботи бехатарӣ.

Ҳамин тавр истифодаи иқтисодии меҳнатӣ дар соҳаи сохтмон раванди мураккабест, ки таваҷҷуҳи доимиро ба сифати кадрҳо, воридгардии технологияҳо ва идоракунии муосирро талаб менамояд, ки ин ҳамма ба ноил шудан ба афзалиятҳои рушди ширкатҳои сохтмони дар боло зикршуда барои соҳаи сохтмон ба беҳсозии ташкили ҷазоии қувваҳои истеҳсолкунанда ва ташаккули сохтори бисёрзинагӣ ҷазоии иқтисодии имконпазир мусоидат хоҳад кард.

АДАБИЁТ:

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030", С.13
2. Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: Омери бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе – 2024. Саҳ. 68
3. Абдуллоев У.Х. / Приоритетные направления и эффективность формирования и развития регионального строительного кластера // Вестник Таджикского национального Университета Серия социально-экономических и общественных наук 2022. №3.стр-64.
4. Былков В.Г., Озерникова Т.Г. и др. Управление персоналом организации: учеб. пособие: в 2 ч. / под ред. Т.Г. Озерниковой Ч.1. Иркутск: Изд-во БГУ, 2015. – 545 с
5. Былков В.Г., Озерникова Т.Г. и др. Управление персоналом организации: учеб. пособие: в 2 ч. / под ред. Т.Г. Озерниковой Ч.2. Иркутск: Изд-во БГУ, 2015. – 377 с.
6. Д.Б. Қодирзода, Р.У. Рустамов / Механизми истифодаи иқтисодии меҳнатии аҳоли дар бозори меҳнат [матн]: Монография // Д.Б. Қодирзода, Р.У. Рустамов. - Душанбе-2022: Нашриёти муосир, 2022. - саҳ 14.
7. Егоршин А.П. Управление персоналом. – Н.Новгород, 2001. – 549 с.
8. Кибанов А.Я., Ивановская Л.В. Управление персоналом: теория и практика.Кадровая политика и стратегия управления персоналом: учебно-практическое пособие / под ред. А.Я. Кибанова. – Москва: Проспект, 2014. – 64 с
9. Кодирзода, Д.Б. Институциональная структура рынка труда / Д. Б. Кодирзода // Международные отношения и безопасность. – 2022. – № 3(3). – С. 202-212.
10. Кодиров Д.Б., Раджабов Х.Х. Благополучие населения: теория и пути повышения: монография.-Душанбе: «Сохибкор», 2015.- С.140
11. Проворов В.Н. Управление кадровым потенциалом строительной организации // Вестник Евразийской науки, 2021 №3, <https://esj.today/PDF/21SAVN321.pdf> (доступ свободный)., Том 13
12. Рустамов Р.У. Роҳҳои асосии ҳавасмандгардонии захираҳои меҳнатӣ дар корхонаҳои сохтмонии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р.У. Рустамов, Х.А. Шарипов // Аҳбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - Душанбе, 2021. - №2. - С.140-142.
13. Рустамов, Р.У. Роҳҳои баландбардории самаранокии истифодаи иқтисодии меҳнатии аҳоли дар соҳаи сохтмон / Р.У. Рустамов, М.Х. Ҳабибуллоев // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2020. – №. 2(31). – Р. 148-156.
14. Рустамов, Р.У. Ҷанбаҳои методӣ ва рушди омилҳои иқтисодии меҳнатии аҳоли дар шароити бозор / Р.У. Рустамов, М. Қ. Имомов, Р.З. Хидиралиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – №. 9. – Р. 97-110.
15. Рустамов Р.У. Таҳаввули назарияҳо оид ба иқтисодии меҳнатии аҳоли ва хусусиятҳои таркибии он // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон / ISSN-2308054-№4-(40)-2022гг. саҳ. 316

УДК: 330.101 (575.3)

Садиқова Ш.К.

**ТАЪСИРИ МУҲИТИ ДОХИЛИИ КОРХОНА БА ТАШАККУЛИ САРМОЯИ ИНСОНӢ:
ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯӢ**

Аннотатсия. Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисод ва рушди босуръати технологияҳо, сармоияи инсонӣ ба яке аз омилҳои калидии таъмини рақобатпазирӣ ва рушди устувори корхонаҳо табдил ёфтааст. Мақолаи мазкур ба таҳлили ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ташаққули сармоияи инсонӣ дар муҳити корхонаҳо бахшида шудааст. Дар раванди таҳқиқот моҳияти иқтисодии сармоияи инсонӣ, нақши он дар баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳо ва хусусиятҳои рушди он дар шароити фаъолиятнамоии корхонаҳо баррасӣ мегардад.

Дар мақола таъкид мешавад, ки корхонаҳои истеҳсоли хизматрасонӣ ҳамчун шакли муосири фаъолияти соҳибкорӣ, на танҳо барои ҷалби сармоя ва технологияҳои пешрафта мусоидат мекунанд, балки муҳити мусоиди ташаккули захираҳои инсониро низ фароҳам меоранд. Асоснок карда шудааст, ки интиқоли дониш, таҷриба ва стандартҳои байналмилалӣ идоракунӣ ба баланд бардоштани сатҳи касбият ва мутобиктавии кормандон ба талаботи бозори меҳнат мусоидат менамояд. Дар қисми амалии таҳқиқот мушкilotи мавҷудаи рушди сармояи инсонӣ дар корхонаҳо таҳлил шуда, самтҳои асосии тақмили сиёсати кадрӣ пешниҳод мегарданд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар таҳияи стратегияҳои рушди сармояи инсонӣ ва тақмили фаъолияти корхонаҳо мавриди истифода қарор гиранд.

Калидвожаҳо: сармояи инсонӣ, сармоягузорӣ, рақобатнокӣ, корхонаҳои истеҳсолӣ, кадрҳо, захираҳои инсонӣ, сиёсати кадрӣ, идоракунӣ, самаранокӣ иқтисодӣ, иқтисодиёти донишбунёд, технология ва иттилоот, муҳити корхона, сатҳи таҳсилот, қобилиятҳои эҷодӣ.

Садикова Ш.К.

ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННЕЙ СРЕДЫ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В условиях глобализации экономики и стремительного развития технологий человеческий капитал превратился в один из ключевых факторов обеспечения конкурентоспособности и устойчивого развития предприятий. Данная статья посвящена анализу теоретических и практических аспектов формирования человеческого капитала в среде предприятий. В процессе исследования рассматриваются экономическая сущность человеческого капитала, его роль в повышении эффективности деятельности предприятий, а также особенности его развития в условиях функционирования предприятий.

В статье подчеркивается, что производственные и сервисные предприятия, как современная форма хозяйственной деятельности, не только способствуют привлечению капитала и передовых технологий, но и создают благоприятную среду для формирования человеческого ресурса. Обосновывается, что передача знаний, опыта и международных стандартов управления способствует повышению уровня профессионализма и адаптации сотрудников к требованиям рынка труда. Практическая часть исследования анализирует существующие проблемы развития человеческого капитала на предприятиях и представляет основные направления совершенствования кадровой политики. Результаты исследования могут быть использованы при разработке стратегий развития человеческого капитала и повышения эффективности предприятий.

Ключевые слова: человеческий капитал, инвестиции, конкурентоспособность, производственные предприятия, развитие персонал, человеческие ресурсы, кадровая политика, менеджмент, экономическая эффективность, экономика знаний, технологии и информация, корпоративная среда, уровень образования, творческие способности.

Sadikova Sh.K.

INFLUENCE OF THE INTERNAL ENVIRONMENT OF THE ENTERPRISE ON THE FORMATION OF HUMAN CAPITAL: THEORETICAL ASPECTS

Annotation. In the context of economic globalization and rapid technological advancement, human capital has become a key factor in ensuring the competitiveness and sustainable development of enterprises. This article analyzes the theoretical and practical aspects of human capital development in the enterprise environment. The study examines the economic essence of human capital, its role in improving enterprise performance, and the specifics of its development within an enterprise environment.

The article emphasizes that manufacturing and service enterprises, as a modern form of economic activity, not only facilitate the attraction of capital and advanced technologies but also create a favorable environment for the development of human resources. It is argued that the transfer of

knowledge, experience, and international management standards contributes to the enhancement of professionalism and the adaptation of employees to labor market demands. The practical part of the study analyzes existing challenges in human capital development at enterprises and presents key areas for improving HR policies. The results of the study can be used in developing strategies for developing human capital and improving enterprise performance.

Key words: human capital, investments, competitiveness, manufacturing enterprises, personnel development, human resources, personnel policy, management, economic efficiency, knowledge economy, technology and information, corporate environment, level of education, creativity.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба масъалаи ташаккули сармояи инсонӣ ва баланд бардоштани ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон дар Паёми навбатӣ чунин ибрози андеша намуданд: «...Тоҷикистон кишвари дорои захираҳои зиёди қувваи корӣ буда, афзоиши он дар давоми даҳ соли охир ду ҷиҳати солоне, яъне беш аз 880 ҳазор нафарро ташкил додааст. Ҳар сол дар соҳаҳои гуногуни иқтисоди кишвар зиёда аз 200 ҳазор ҷойи кории нав таъсис дода шуда, беш аз 150 ҳазор нафар хатмкардагонӣ муассисаҳои таҳсилоти касбӣ ба бозори меҳнат ворид мегарданд. Ба шӯғли расмӣ ҷалб кардани аҳолии қобили меҳнат, таъмин намудани кафолатҳои меҳнатии кормандон, баҳисобгирии дақиқи қувваи корӣ, тақвияти бучети суғуртаи иҷтимоӣ ва дар ин замина баланд бардоштани ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон масъалаҳои муҳимтарин дар ин самт мебошанд...» [1]. Бояд қайд намуд, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар масъалаи омодагии кадрҳо ва таъмини онҳо бо ҷойҳои корӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда истодааст. Бинобар ин, ташаккули сармояи инсонӣ ва самаранок фаъолиятнамоии кадрҳо дар корхонаҳо яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад.

Дар шароити муосир масъалаи самаранок истифодабарии захираҳои инсонӣ барои корхонаҳо ташкилотҳо аҳамияти махсусро касб карда истодааст. Махсусан дар шароити ҷой доштани рақобати шадид, тағйирёбии босуръати технологӣ, ташкил гардидани корхонаҳои гуногун сармояи инсонӣ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Аз таҷрибаи давлатҳои тараққиқарда бармеояд, ки таъмини рушди устувори иқтисодӣ аз сатҳи ташаккул ва инкишофи сармояи инсонӣ вобастагии зиҷ дорад. Аз ҳамин лиҳоз донишҳои назариявӣ амалӣ, малакаи касбӣ, қобилияти таҷрибаи кормандон заминаи асосии афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва рақобатпазирӣ корхонаҳои муштарак ба шумор меравад.

Таҷрибаи имрӯзаи муносибатҳои кишварҳо собит месозад, ки яке аз воситаи муҳими тақвият бахшидан ба рушди ҳамкориҳои иқтисодии байналмилалӣ ин ташкили корхонаҳои муштарак ба ҳисоб меравад. Чунки, ки ингуна шакли ҳамкориҳои иқтисодии байналмилалӣ метавонад дар таъмини рушди иқтисоди миллӣ замина гузорад. Чунин нави фаъолият имкон медиҳад, ки сармояи хориҷӣ, технологияҳои замонавӣ, усулҳои пешқадами идоракунӣ ташкилоту корхонаҳо ва таҷрибаи менеҷменти муосир ба иқтисоди миллӣ ҷалб карда шуда, барои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегӣ заминагузор бошад.

Дар баробари ин, ташкил ва фаъолияти ингуна корхонаҳои муштарак заминаи мусоидро барои ташаккули сармояи инсонӣ таъмин менамояд, чунки ҳангоми фаъолиятнамоӣ миёни кормандон табодули афкор, робитаи мустақими мутахассисони маҳаллӣ ва хориҷӣ, истифодаи донишҳои тарафайн сурат гирифта, барои мутобиқшавӣ ба стандартҳои сатҳи байналмилалӣ оварда мерасонад.

Бояд иброз дошт, ки аз ҷониби муҳаққиқон масъалаи ташаккули сармояи инсонӣ дар сатҳи корхонаҳои муштарак то ҳол ба таври кофӣ таҳқиқ нагардидааст. Хусусан, дар шароити муосир омӯзиши паҳлуҳои амалии рушди кадрҳо, мушкilotи ҷойдошта ва роҳҳои тақмили сиёсати кадрӣ дар сатҳи корхонаҳои муштарак ниёз ба таҳлили амиқи илмӣ пайдо кардааст. Бинобар ин, мақсади асосии мақолаи мазкур омӯзиши масъалаҳои назариявӣ ва амалии ташаккули сармояи инсонӣ дар муҳити корхонаҳои муштарак ва пешниҳоди самтҳои асосии тақмили он ба шумор меравад.

Бояд қайд намуд, ки пайдоиши назарияи сармояи инсонӣ ҳамчун шохаи мустақили илмӣ иқтисодӣ дар нимаи дууми асри XX ташаккул ёфтааст.

Омӯзиши ин масъала дар асарҳои олимони гуногун мушоҳида мегарданд. Махсусан заминаҳои пайдоиши назарияи сармояи инсонӣ дар асарҳои илмӣ иқтисодшиносии машҳур, ба монанди Т. Шултс ба вучуд омада, минбаъд инкишоф ёфтаанд. Нахустин шуда олими мазкур собит намудааст, ки хароҷот ба таҳсилот, омӯзиши касбӣ, ҳифзи саломатии инсон (кормандон) ва тақмили ихтисос на ҳамчун хароҷоти якдафъаина, балки ҳамчун сармоягузори дарозмуддат ба сармояи инсонӣ дида баромада шавад [8].

Аз нигоҳи иқтисоддони амрикоӣ Г. Беккер маҳз сармоягузори дарозмуддат боис мегардад, ки сармояи инсонӣ ташаккул ёбад ва таъсири он ба фаъолияти корхонаҳои муштарак назаррас бошад. Бинобар ин, ӯ пешниҳод менамояд, ки сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ ба таври мунтазам бояд сурат гирад [2].

Мафҳуми сармояи инсониро Т. Шултс дар замони худ вобаста ба таҳқиқотҳои анҷомдода чунин таъриф дода буд: “сармояи инсонӣ ин ҳамон ҷамъи донишҳои аз худ карда ва қобилияту истеъдоди шахс мебошад, ки ба воситаи омӯзиши доимӣ ва малакаю таҷриба ба даст омада, боиси афзоиши даромад ва истеҳсолоти корхонаҳои гуногун мегардад” [10].

Тибқи ақидаҳои ӯ, рушди иқтисодӣ низ бевосита аз сатҳи сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ алоқамандӣ дорад. Дар атрофи ин масъала андешаҳои Г. Беккер каме фарқкунанда мебошад. Ӯ чунин меҳисобад, ки сармояи инсонӣ бо сармояи ҷисмонӣ алоқаманд буда, онҳо метавонанд даромад биёранд, вале ҳуди сармояи инсонӣ бошад хусусияти инфиродӣ дорад чунки ҳеҷ гоҳ аз шахс яъне соҳиби дониш, малака ва таҷриба ҷудо намегардад.

Бо мурури солҳо ва дар асоси пешниҳодҳои мухталифи олимони назарияи сармояи инсонӣ тақмил гардид, ва ба он ҷанбаҳои институтсионалӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ низ илова карда шуданд. Олимони муосир низ оид ба назарияи сармояи инсонӣ андешаҳои худро баён намудаанд. Онҳо сармояи инсониро дар баробари омили калидии рушди иқтисодӣ буданаш инчунин заминаи асосии рушди соҳаҳои иҷтимоӣ ва пайдоиши молҳои инноватсионӣ мешуморанд. Маълум аст, ки дар шароити иқтисодиёти донишбунёд нақши технология ва иттилоот меафзояд, аммо маҳз сармояи инсонӣ метавонад манбаи асосии рақобатнокӣ баромад кунад.

Андешаҳои олимони ватанӣ оид ба таъсири муҳити корхона ба ташаккулёбии сармояи инсонӣ ва баръакс таъсири сармояи инсонӣ ба рушди иқтисодиёти корхонаҳо дида мебароем.

Оид ба таъсири муҳити корхона ба рушди сармояи инсонӣ профессор Комилов С.Ҷ. нигоҳи хоси худро дорад. Комилов С.Ҷ. дар таҳқиқотҳои илмӣ худ ибраз менамояд, ки «аз нигоҳи мо, мавҷуд будани ниҳодҳои гуногун ба ташаккулёбӣ ва инкишофи сармояи инсонӣ таъсиргузор мебошад. Дар навбати худ вақте, ки сармояи инсонии шахс инкишоф меёбад, ба рушди фаъолияти инноватсионии корхонаҳо таъсири мусбӣ мерасонад. Бинобар ин, алоқамандии инкишофи сармояи инсонӣ бо эҷоди молҳои инноватсионӣ дар корхонаҳои гуногун эҳсос мегардад. Сифати истифодаи сармояи инсонӣ бошад донишҳои интиқолшудае мебошанд, ки дар молҳои хусусияти инноватсионӣ дошта таҷассум меёбанд» [4].

Комилов С.Ҷ. дар он ақидааст аст, ки рушди инноватсионии корхонаҳо аз фаъолияти кормандони эҷодкор вобастагӣ калон дорад. Яъне, ки сармояи инсонӣ ва муҳити корхона ба якдигар таъсиргузор ҳастанд. Муҳити корхона ба ташаккулёбии сармояи инсонӣ боис мегардад ва рушди сармояи инсонӣ бошад заминаи рақобатпазир гардидани корхонаҳо мегардад.

Олимони дигари ватанӣ Ғаниев Т.Б., Исқандаров Ҳ.Ҳ. дар монографияи илмӣ худ қайд менамоянд, ки «инсоният дар идоракунии ташкилоту ширкатҳо на танҳо объектро идора менамояд, балки муайянкунанда ва пешбарандаи фаъолияти ташкилотҳо ва ширкатҳо доништа мешавад. Ӯ бояд на танҳо донишҳои қаблан ҳосилшударо донанд, балки он донишҳое, ки дар шакли маҳсулот, хидматҳо ва технологияҳо аз тарафи истеъмолкунандаҳо пешниҳодшавандаро низ тасаввур карда тавонад, ки маълумотнокии ояндабинии ӯро нишон медиҳад» [3].

Аз андешаҳои олимони мазкур бар меояд, ки дар шароити иқтисодиёти муосир, идоракунии сармояи инсонӣ барои расидан ба афзалиятҳои рақобатнокӣ, таъмини сифатҳои баланди маҳсулот ва баҳусус рушди иқтисодиёт мусоидат менамояд. Бинобар ин, имкониятҳои

ин рушд дар асри XXI ба таври дақиқ бо захираҳои инсонӣ ҳамчун интиқолдиҳандаи дониш алоқаманд боқӣ мемонад.

Оид ба масъалаи таҳқиқшаванда академик Хушвахтзода Қ.Ҳ. ва Ҳамидова С.Ҳ. низ назари илмӣ худро баён намудаанд. Онҳо қайд менамоянд, ки «дар ҷаҳони муосир барои мутахассиси хуб танҳо донишҳои назариявӣ басанда намебошад. Илми босуръатинкишофёбанд боиси зуд фарсуда шудани онҳо мегардад. Рақобатпазирӣ дар бозори меҳнат ба фаъолияти инсон, ҷандирии тафаккури ӯ, қобилияти такмил додани дониш ва таҷриба вобаста аст. Ҳавасмандӣ, маҳорат, навоарӣ, қобилиятҳои шахс аз ҷузьҳои муҳимми сармояи инсонӣ буда, назар ба сарватҳои табиӣ ва ё ҷамъ кардани сарватҳои моддӣ боарзиштар аст» [8].

Маълум мегардад, ки сатҳи рақобатпазирӣ корхонаҳо аз бевосита фаъолияти кдарҳо ва қобилияти эҷодии онҳо вобастагии калон дорад. Бинобар ин, таълимот ба ташаккулёбии сармояи инсонӣ замина гузошта боиси пешрафти корхонаҳо мегардад.

Аммо Мирзоалиев А.А. чунин қайд менамояд, ки «сармояи инсонӣ нерӯи созанда, потенциали меҳнатӣ, захираи арзишманд ва таъминкунандаи омили муваффақияти ташкилот дар фазои рақобат бо тақия ба рақамикунонии фаъолият ба ҳисоб меравад. Сармояи инсонӣ аз саломатӣ, дониш, таҷриба ва малакаҳои сарчашма мегирад, ки одамон барои таъмин ояндаи ҳаёти худ онро пайваста ҳифз ва такмил хоҳанд дод» [5]. Маълум мегардад, ки сармояи инсонӣ захираи асосии истеҳсоли дар ихтиёри корхона буда, барои афзун намудани дороиҳо ва таъмини фаъолияти самарабахш хизмат менамояд.

Ҳамин тавр андешаҳои олимони дар боло зикршударо ба инобат гирифта, ба хулосае омадан мумкин аст, ки сармояи инсонӣ маҳз дар асоси ҷустуҷӯи пайвастаи дониш, қобилияти баррасии масъалаҳо, малакаю истеъдод ва дар асоси иштирок дар раванди таҷрибаомӯзиҳо ташаккул меёбад. Аз нуктаҳои зикршуда маълум мегардад, ки инкишофи сармояи инсонӣ аз унсури ғайрифаволи истеҳсолот ба сармояи фаволи иқтисодӣ мубаддал гаштааст, ки рушди мунтазами он бояд дар маркази сиёсати идоракунии стратегияи корхонаҳои гуногун қарор ёбад.

Омӯзиши сохтори сармояи инсонӣ ба мо имкон дод, ки унсурҳои асосии таъсирарсон ба рушди он муайян карда шаванд. Маълум гардид, ки унсурҳои гуногун заминаи ташаккулёбии сармояи инсонӣ ба ҳисоб мераванд. Бинобар ин, унсурҳои, ки ба инкишофи сармояи инсонӣ боис мегарданд дар расми 1 чунин тасвир намудем.

Расми 1. Унсурҳои асосии ташаккулёбии сармояи инсонӣ

Чи тавре, ки аз расми мазкур бармеояд ҳар як унсур барои ташаккулёбии сармояи инсонӣ боис гардида, вобаста ба даври замон заминаи худро мегузорад. Унсурҳои мазкурро ба таври муфассал дида мебароем.

Барои ҳар як корманд саломатии ҷисмонӣ ва раванӣ дар мадди аввал меистад. Бинобар ин, яке аз унсурҳои асосии сармояи инсонӣ ин саломатии ҷисмонӣ ва раванӣ ба шумор меравад. Дар навбати худ саломатӣ қобилияти инсонро барои иҷро намудани фаъолияти самаранок муайян мекунад. Аз ҳамин лиҳоз корманди ҷисману руҳан солим дорои ҳосилнокии баландтар буда, манфиати ӯ ба ташкилоту корхона бештар мерасад. Аз ин рӯ, чузбӣ ҷудонашавандаи рушди сармояи инсонӣ ин сармоягузори мунтазам ба ҳифзи саломатӣ мебошад.

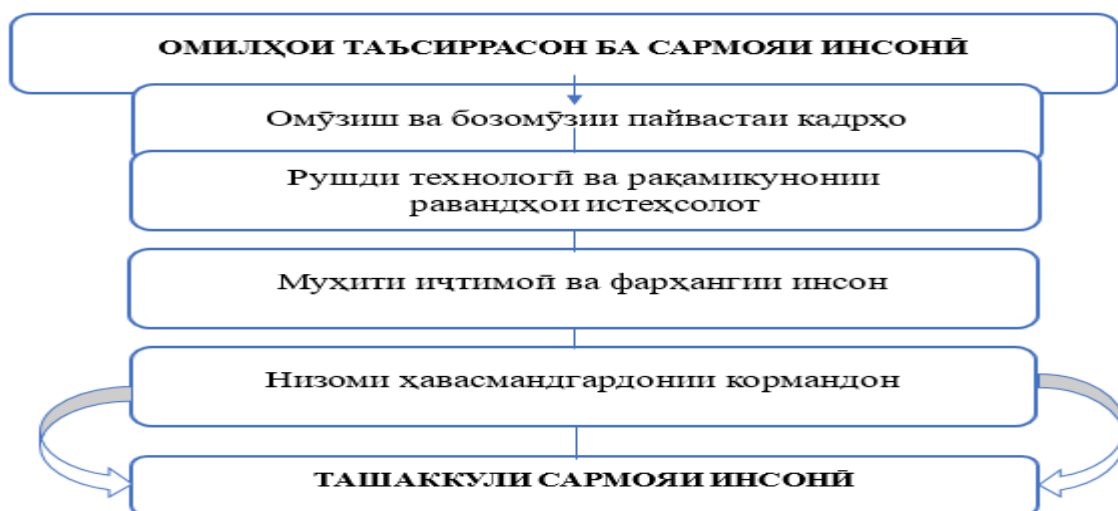
Унсуре дигаре, ки боиси ташаккулёбии сармояи инсонӣ меградад, ин сатҳи таҳсилоти корманд мебошад, ки заминаи ташаккули донишҳои назариявӣ ва тафаккури дар амалия босамар фаъолият кардани ӯ ба ҳисоб меравад. Таҷрибаи нишон медиҳад, ки сатҳи сифати таҳсилоти кормандон баланд бошад, қобилияти онҳо низ барои азхудкунии техника ва технологияҳои нав ва қабули қарорҳои идоракунӣ бештар мегардад.

Чи тавре, ки дар расм маълум аст унсуре сеюм малака ва қобилиятҳои касбӣ ҳисобида шудааст, ки дар раванди таҷриба ва фаъолияти амалӣ ташаккул меёбанд. Малакаи касбии кормандон метавонанд идоракунӣ техникаи, навҷорисозии коммуникатсионӣ бошанд. Аммо дар шароити корхонаҳои муштарақ бошад стандартҳои байналмилалӣ татбиқ мегарданд, бинобар ин, қобилияту малакаҳои кормандон бояд ба талаботи корхонаҳо ҷавобгӯ бошад. Чунки фаъолият дар чунин корхонаҳои муштарақ масъулияти зиёдро талаб карда, рақобат миёни кормандон афзоиш меёбад.

Таҷрибаи меҳнатӣ низ дар навбати худ чузбӣ муҳими сармояи инсонӣ ҳисобида мешавад. Таҷрибаи меҳнатӣ ба корманд шароит муҳайё месозад, ки донишҳои назариявиро дар амалия татбиқ намуда, саҳми худро дар рушди корхонаҳои муштарақ гузорад. Бинобар ин, корхонаҳои муштарақ, бо сабаби гуногунранг шудани чараёнҳои истеҳсолӣ, имкониятҳои васеъро барои баргузори таҷрибаомӯзии кормандон фароҳам меоранд.

Қобилиятҳои эҷодӣ ва инноватсионӣ унсуре дигари муҳими сармояи инсонӣ мебошанд. Дар шароити ба миён омадани рақобати шадид байни корхонаҳо, маҳз қобилияти эҷодии инноватсионии корманд ва ҷустуҷӯи роҳҳои бартараф кардани мушкилоти ҷойдошта омили баланд бардоштани фаъолияти корхонаҳо гарданд.

Дар баробари унсурҳои таъсиррасон омилҳои гуногун низ ба ташаккулёбии сармояи инсонӣ боис мегарданд. Дар навбати худ ташаккули сармояи инсонӣ зери таъсири як қатор омилҳои дохилӣ ва берунӣ ба вуҷуд меоянд. Омӯзиш ва муайянкунии чунин омилҳо имкон медиҳанд, ки равандҳои рушди захираҳои инсонӣ ба таври мақсаднок идора карда шаванд. Бо ҳамин мақсад омилҳои асосии таъсиррасонро ба таври зерин дар шакли расм тасвир кардан мумкин аст. (ниг. ба расми 2.)

Расми 2. Ташаккули сармояи инсонӣ дар асоси таъсири омилҳо

Чи тавре, ки аз расми 2 бар меояд сармояи инсонӣ дар асоси таъсиррасонии якқатор омилҳо ташаккул меёбад. Ҳар як омил ба таври хос таъсири худро расонида метавонад. Албатта яке аз омилҳои муҳим ин омӯзиш ва пайваста ба роҳ мондани бозомӯзии кормандон дар ҷараёни фаъолиятнамоӣ мебошад. Махсусан дар шароити тағйирёбии босуръати техникаю технология ва тадаботи бозори меҳнат ба роҳ мондани бозомӯзии кадрҳо яке аз масъалаҳои асосӣ барои дилхоҳ корхона ба шумор меравад. Чунки дар ингуна ҳолат он донишхое, ки кормандон қаблан ба даст оварда буданд кӯҳна гардида, зарурат ба бозомӯзии кормандонро ба миён меорад. Бинобар ин, зарурат ба миён меояд, ки ба роҳ мондани омӯзиши пайвастаи кормандон ба талаботи асосии рушди касбӣ таъдил ёфтааст. Он корхонахое, ки ба бозомӯзии кормандон пайваста диққати ҷиддӣ дода, сармоягузорию дарёғ наметавонанд, даромаднокии баландтарро соҳиб мегарданд.

Чи тавре, ки дар боло қайд намудем рушди техника ва технология боиси бозомӯзии кадрҳо мегардад. Бинобар ин, омилҳои дуҷумлаи таъсиррасон ба ташаккули сармояи инсонӣ ин рушди технологӣ ва рақамикунории равандҳои истеҳсоли мебошад. Дар шароити муосир рақамикунории иқтисодӣ ба яке аз баҳсҳои миёни олимони гардидааст. Ихтироъ, истеҳсол ва истифодаи технологияҳои нав дар ҷараёни истеҳсолот талаботи навро ба сатҳи донишу малакаҳои кормандон мегузорад. Чунин ҳолат аз як ҷониб, зарурати тақмили ихтисосро ба миён меорад ва аз тарафи дигар бошад, имкониятҳои навро барои рушди касбии кормандон фароҳам месозад. Яъне, ки шароит ва рақобат роҳбарияти корхонаҳоро водор менамояд, ки сармоягузорӣ ба сармояи инсонии кормандонро пайваста ба роҳ монда, аз донишу малакаи онҳо самаранок истифода намоянд.

Ба ташаккули сармояи инсонӣ муҳити иҷтимоӣ ва фарҳангӣ низ таъсири назаррас мерасонад. Ҳар як ташкilotу муассиса фарҳангии фаъолиятнамоии дохилии худро дорад, ки ба ташаккулёбии сармояи инсонии кормандон замина мегузорад. Муносибатҳои меҳнатӣ, фарҳангии дохилии ташкilotи ва фаъолият дар коллектив метавонанд рушди қобилиятҳои инсонро ҳавасманд намоянд. Бинобар ин, дар муҳити корхонаҳои муштарақ, ки муҳити миллатҳои гуногунро доранд, мутобикшавӣ ба фарҳангҳои гуногун ба ҷузъи муҳими сармояи инсонӣ таъдил меёбад.

Ҳавасмандгардонӣ низ метавонад омилҳои муҳими ташаккулёбии сармояи инсонӣ гардад. Музди меҳнати баланд, ҳавасмандии моддию маънавӣ, ҳифзи иҷтимоии кормандон, имкониятҳои болоравии хизматӣ ва ҳавасмандгардонии гуногун ангеаи кормандонро барои рушди сармояи инсонӣ баланд мегардонад. Аммо дар сурати мавҷуд набудани чунин имкониятҳо сармояи инсонӣ наметавонад, ки ба пуррагӣ амалӣ гардад.

Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки мавриди баҳси олимони қарор дорад ин нақши сармояи инсонӣ дар таъмини рақобатпазирии корхонаҳо мебошад. Маълум мегардад, ки дар шароити иқтисоди бозорӣ, рақобатпазирии корхонаҳои истеҳсоли хизматрасонӣ торафт ба сифати захираҳои инсонӣ бештар вобаста мегардад. Яъне, ки рушди рушди корхонаҳо аз фаъолияти кормандони баландихтисос вобастагии калон дорад. Таҷриба нишон медиҳад, ки сармояи инсонӣ на танҳо ба баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, балки барои беҳтар шудани сифати маҳсулот ва хизматрасонӣ мусоидат менамояд.

Дар навбати худ он корхонахое, ки дорои сармояи инсонии рушдёфта мебошанд, кодиранд, ки ба тағйиротҳои гуногуни бозор зудтар мутобик шаванд, технологияҳои навро самаранок дар амал татбиқ намоянд ва қарорҳои идоракунии дурустро қабул кунанд. Дар корхонаҳои истеҳсоли хизматрасонӣ, ки рақобат на танҳо дар бозори миллӣ, балки дар бозорҳои минтақавӣ ҷаҳонӣ низ сурат мегирад, ин омил аҳамияти хосаро касб намудааст.

Ҳамин тавр бояд қайд намуд, ки сармояи инсонӣ ҳамчун яке аз омилҳои стратегӣ шуморида шуда, ташаккули он бояд дар маркази асосии сиёсати рушди дилхоҳ корхона қарор дода шавад.

Дар раванди фаъолият корхонаҳо низ ба рушди захираҳои инсонӣ таъсиргузор мебошанд. Таҳлилҳои нишон медиҳанд, ки ба рушди сармояи инсонӣ корхонаҳо тавассути як қатор механизмҳои таъсир расонида метавонанд.

Якум тарзи таъсиррасонӣ ин дар шакли интиқоли дониш ва таҷрибаи пешрафта зоҳир мегардад. Чунки дар корхонаҳо мутахассисони таҷрибадор фаъолият мекунанд, ки таҷрибаи кории хешро бо тариқи технологияҳои муосир ва усулҳои самараноки идоракунӣ ба кормандони ҷавон интиқол медиҳанд.

Самти дигари таъсиррасонии корхонаҳо ба рушди кадрҳо ин ташкил ва татбиқи пайвасти барномаҳои омӯзишӣ мебошад. Чунин барномаҳо метавонанд омӯзиши дохиликорпоративӣ, ташкили семинарҳо, баргузори тренингҳо ва таҷрибаомӯзӣ дар корхонаҳои шарикро дар бар гиранд. Ва дар натиҷаи чунин чорабиниҳо сатҳи касбият ва малакаҳои амалии кормандон метавонад, ки баланд гардад.

Ҳамзамон корхонаҳо метавонанд ба ташаккули фарҳанги нави корпоративӣ мусоидат карда, боиси ташаккули сармояи инсонӣ гарданд. Фарҳанги корпоративӣ ба принципҳои масъулиятнокӣ, шаффофият, натиҷагирӣ ва фаъолияти дастаҷамъона асос ёфта, татбиқи чунин арзишҳо барои баланд бардоштани ҳавасмандии кормандон ва рушди қобилиятҳои идоракунӣ онҳо мусоидат менамояд. Дар баробари ин, фаъолият ва муҳити корхонаҳо метавонанд ба рушди малакаҳои забонӣ ва инноватсионии кормандон такони ҷиддӣ диҳанд. Ин раванд метавонад ба афзоиши рақобатпазирии кормандон дар бозори минтақавӣ ё байналмилалӣ меҳнат мусоидат кунад.

Масъалаи дигари муҳиме, ки ба ташаккулёбии сармояи инсонӣ боис мегардад ин амалисозии сиёсати кадрӣ дар муҳити корхона мебошад. Бинобар ин, сиёсати кадрӣ дар сатҳи корхонаҳо яке аз унсурҳои калидии ташаккули сармояи инсонӣ ҳисобида мешавад. Дар корхонаҳо чунин шакли принципи фаъолият бояд ба ҷалб, нигоҳдорӣ, оморасозӣ, ташкили тақмили ихтисос ва рушди мутахассисони баландихтисос равона гардад.

Интиҳоби дурусти кормандон яке аз вазифаҳои асосии сиёсати кадрӣ мебошад. Бинобар ин, дар корхонаҳо талабот ба сатҳи касбият, эҷодкорӣ, малакаҳои касбӣ ва қобилияти мутобиқшавӣ ба муҳити бисёрфарҳангӣ баланд аст. Аз ин рӯ, дар мавриди интиҳоб на танҳо донишҳои назариявӣ, балки қобилиятҳои амалии кормандон низ ба инобат гирифта шаванд. Ҳамчунин баҳодихии пайвасти фаъолияти меҳнатӣ низ ҷузъи муҳими сиёсати кадрӣ ҳисобида шаванд. Дар шароити рушди технологияҳои инноватсионӣ бо истифодаи низомҳои муосир корхона метавонад сатҳи самаранокии кормандонро муайян ва арзёбӣ намуда, чораҳои минбаъдаи тақмили касбиро дар амал татбиқ намояд. Ин ҳолат ба рушди мақсадноки ташаккул ва рушди сармояи инсонӣ мусоидат менамояд.

Ҳамин тариқ, аз таҳлилҳои гузаронидашуда ба хулосае омадан мумкин аст, ки сиёсати кадрӣ самаранок дар муҳити корхонаҳо шартӣ муҳими истифодаи пурраи иқтисодии сармояи инсонӣ ба ҳисоб рафта боиси таъмини рушди устувори корхона мегардад.

Дар маҷмӯъ ҳаминро қайд кардан мумкин аст, ки корхонаҳо ҳамчун шакли муосири фаъолияти соҳибкорӣ, на танҳо барои ҷалби сармоя ва технологияҳои пешрафта мусоидат мекунанд, балки муҳити мусоиди ташаккули сармояи инсониро фароҳам меоранд. Бинобар ин, интиқоли дониш, таҷриба ва стандартҳои байналмилалӣ идоракунӣ ба баланд бардоштани сатҳи касбият ва мутобиқшавии кормандон ба талаботи бозори меҳнат мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Эмомалӣ Раҳмон. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». ш. Душанбе, 16.12.2025.
2. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги) // США: ЭПИ, 1993. № 1–12.
3. Ғаниев Т.Б., Исқандаров Ҳ.Ҳ. Ташаккулёбӣ ва инкишофи идоракунӣ сармояи инсонӣ дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодӣ. Монография. - Душанбе, 2023. – 164 с.
4. Комилов С.Ҷ., Садиқова Ш.К. Таъсири муҳити институтсионалӣ-инноватсионӣ ба инкишофи сармояи инсонӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Душанбе, 2024. – № 1. – С.33-39.
5. Мирзоалиев А.А. Арзёбии рушди рақамии сармояи инсонӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – № 4-1 (49). – С.15-20.

6. Садиқова Ш.К. Рушди сармояи инсонӣ дар ҳошияи созмон додани кластерҳои таълимӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, 2025. – № 2. – С.140-147.
7. Садиқова Ш.К. Ташаккули муҳити институтсионалӣ-инноватсионии рушди сармояи зеҳнӣ // Идоракунии давлатӣ. Маҷаллаи илмӣ оид ба Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. – № 4/2 (70). – С.221-228.
8. Хушвахтзода Қ.Х., Ҳамидова С.Ҳ. Мақоми таҳсилот ҳамчун ҷузъи асосӣ дар ташаккулёбии сармояи инсонӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, 2022. – № 10. – С.112-117.
9. Ҳодиев Д.А. Мавонеи ниҳодии рушди сармояи инсонӣ дар шароити густариши иқтисоди рақамӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Душанбе. – 2022. – № 1. – С.18-27.
10. Schultz T.W. Investment in Human Capital / T.W. Schultz // The American Economic Review – 1961 – T. 51, № 1 – P.1–17.

УДК: 338.2:658.5

Саидов А.Р.

РУШДИ НАЗАРИЯИ ТАҒЙИРОТИ ИНСТИТУТСИОНАЛӢ ДАР АҲКОРИ ИҚТИСОДӢ

Мақола ба таҳқиқи масъалаҳои рушди назарияи тағйироти институтсионалӣ дар афкори иқтисодӣ бахшида шудааст. Мубрам будани ин мавзӯ аз нақши афзояндаи омилҳои институтсионалӣ дар шарҳи рушди иқтисодӣ, табдили низомҳои иқтисодӣ ва ташаккули муҳити муассири институтсионалӣ бармеояд. Марҳилаҳои асосии ташаккули равиши институтсионалӣ – аз ёдоваркунии ғайримустақимонаи омилҳои институтсионалӣ дар иқтисоди сиёсии классикӣ то ташаккули назарияи мустақили тағйироти институтсионалӣ дар илми иқтисодии муосир ва рушди иқтисодиёти неоинститутсионалӣ баррасӣ мешаванд. Таваҷҷуҳи махсус ба таҳлили равишҳои муосир чӣ қадар омӯзиши тағйироти институтсионалӣ, ки дар доираи худ институтҳоро ҳамчун сохторҳои пӯён, ки таҳти таъсири омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва технологӣ ташаккул меёбанд, равона шудааст. Хулоса бароварда мешавад, ки рушди минбаъдаи назарияи тағйироти институтсионалӣ барои дарки амиқтари қонуниятҳои рушди иқтисодӣ ва ташаккули институтҳои муассири иқтисодӣ муҳим аст.

Калидвожаҳо: институтҳо, тағйироти институтсионалӣ, иқтисоди институтсионалӣ, назарияи иқтисодӣ, рушди иқтисодӣ, муҳити институтсионалӣ, низомҳои иқтисодӣ, сиёсати давлатӣ, иқтисоди донишбунёд, иқтисоди рақамӣ.

Саидов А.Р.

РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Статья посвящена изучению вопросов развития теории институциональных изменений в экономической мысли. Актуальность данной темы обусловлена возрастающей ролью институциональных факторов в объяснении экономического развития, трансформации экономических систем и формирования эффективной институциональной среды. Рассматриваются основные этапы формирования институционального подхода – от косвенного упоминания институциональных факторов в классической политической экономии до формирования самостоятельной теории институциональных изменений в современной экономической науке и развития неoinституциональной экономики. Особое внимание уделяется анализу современных подходов к изучению институциональных изменений, рассматривающих институты как динамические структуры, формирующиеся под влиянием экономических, социальных, политических и технологических факторов. Делается вывод о

важности дальнейшего развития теории институциональных изменений для более глубокого понимания законов экономического развития и формирования эффективных экономических институтов.

Ключевые слова: институты, институциональные изменения, институциональная экономика, экономическая теория, экономическое развитие, институциональная среда, экономические системы, государственная политика, экономика знаний, цифровая экономика.

Saidov A.R.

DEVELOPMENT OF THE THEORY OF INSTITUTIONAL CHANGE IN ECONOMIC THOUGHT

This article explores the development of the theory of institutional change in economic thought. The relevance of this topic stems from the growing role of institutional factors in explaining economic development, the transformation of economic systems, and the formation of an effective institutional environment. The article examines the key stages in the development of the institutional approach, from the indirect reference to institutional factors in classical political economy to the formation of an independent theory of institutional change in modern economics and the development of neoinstitutional economics. Particular attention is paid to the analysis of modern approaches to the study of institutional change, which view institutions as dynamic structures shaped by economic, social, political, and technological factors. It concludes that further development of the theory of institutional change is essential for a deeper understanding of the laws of economic development and the formation of effective economic institutions.

Keywords: institutions, institutional change, institutional economics, economic theory, economic development, institutional environment, economic systems, public policy, knowledge economy, digital economy.

МУҚАДДИМА

Тағйироти институтсионалӣ яке аз омилҳои асосии рушди дарозмуддати иқтисодӣ ва таъбири низомҳои иқтисодӣ мебошанд. Дар назарияи иқтисодии муосир, институтҳо ҳамчун маҷмуи қоидаҳо, меъёрҳо ва механизмҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, ки рафтори субъектҳои иқтисодӣ ва сохтори муносибатҳои байниҳамдигарии онҳоро муайян мекунанд, баррасӣ мешаванд. Пӯёи муҳити институтсионалӣ ба самаранокии равандҳои иқтисодӣ, ташаккули бозорҳо, тақсмоти захираҳо ва устувории низомҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсири назаррас мерасонад.

Дар шароити таъбири иқтисодии ҷаҳонӣ, рақамикунонӣ ва таҳкими ҳамбастагии иқтисодиёти миллӣ, масъалаи рушди назарияи тағйироти институтсионалӣ мубрами махсус қасб мекунад. Дарки қонуниятҳои таъбири институтҳо имкон медиҳад, ки механизмҳои таҳаввулоти иқтисодӣ амиқтар дарк карда шаванд ва заминаҳои назариявӣ барои таҳияи сиёсати муассири иқтисодӣ ташаккул дода шаванд. Дар робита ба ин, таҳқиқи рушди равишҳои назариявӣ ҷиҳати тағйироти институтсионалӣ дар афкори иқтисодӣ аҳамияти назарраси илмӣ дорад ва барои рушди минбаъдаи назарияи иқтисодӣ хеле муҳим аст.

Масъалаҳои тағйироти институтсионалӣ дар илми иқтисодии ҳориҷӣ ба таври васеъ баррасӣ шудаанд. Дар ташаккули асосҳои назариявии пӯёи институтсионалӣ намояндагони мактабҳои институтсионалӣ [20] ва неоиноститутсионали [21] афкори иқтисодӣ саҳми назаррас гузоштаанд. Онҳо институтҳоро ҳамчун унсурҳои калидии фаъолияти низомҳои иқтисодӣ баррасӣ карда [15; 17], механизмҳои таҳаввулот, таъбир ва ба шароити тағйирёбандаи иқтисодӣ мутабоқшавии онҳоро таҳлил карданд [13; 21].

Дар доираи ҷунин таҳқиқот ба масъалаҳои таъсири мутақобилаи байни институтҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ [7], нақши давлат дар таъбири институтсионалӣ [18; 21], инчунин таъсири муҳити институтсионалӣ ба рушди иқтисодӣ [15; 17] диққати махсус дода мешавад. Аксари муҳаққиқон, аз ҷумла муҳаққиқон аз доираҳои илмӣ пасошуравӣ ин равишҳоро вобаста ба хусусиятҳои ҳоси иқтисодиёти гузариш ва иқтисодиёти рӯ ба рушд баррасӣ намуда, бештар ба

ислоҳоти институтсионалӣ, навсозии низомҳои иқтисодӣ ва ташаккули институтҳои муассири иқтисоди бозорӣ тамаркуз мекунад [16].

Дар адабиёти иқтисодии тоҷик масъалаҳои табдили институтсионалӣ ва сохторӣ низ тадричан фарогирии васеътар пайдо мекунад. Масалан, Ш.Қ. Бобозода асосҳои назариявии дигаргунсозии институтсионалӣ ва нақши онҳоро дар табдили низомҳои иқтисодӣ таҳқиқ мекунад [1]. М.М. Исмоилов таҳаввули консепсияҳои тағйироти институтсионалиро дар заминаи рушди муносибатҳои иқтисодии аграрӣ таҳлил мекунад [3]. Интишороти Б.Ҳ. Каримов оид ба таҳаввули низомҳои миллии баҳисобгирӣ [4] ва татбиқи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ [5] барои дарки он, ки чӣ гуна тағйироти институтсионалӣ дар баҳши молиявӣ шаффофияти иқтисодӣ ва ҷолибияти сармоягузорию афзоиш медиҳанд ва ба навсозии институтсионали кишвар мусоидат мекунад, муҳиманд.

Сарфи назар аз мавҷудияти чунин таҳқиқот, масъалаҳои марбут ба рушди назарияи тағйироти институтсионалӣ дар низоми афкори иқтисодӣ ба таври кофӣ муназзам карда нашудаанд ва дарки минбаъдаи илмиро талаб мекунад.

Методҳои таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқотро усулҳои умумии илмӣ ва махсуси таҳлили иқтисодию назариявӣ ташкил медиҳанд. Онҳо имкон медиҳанд, ки муҳтаво ва таҳаввулотҳои ғояҳо дар бораи тағйироти институтсионалӣ дар афкори иқтисодӣ ошкор карда шаванд. Дар таҳқиқот усулҳои истисноӣ илмӣ, таҳлили мантиқӣ ва таърихӣ истифода шуданд, ки барои пайгирӣ кардани равандҳои ташаккул ва рушди равишҳои назариявӣ ҷиҳати пӯёи институтсионалӣ дар самтҳои гуногуни назарияи иқтисодӣ имкон додаанд. Истифодаи усули муқоисавӣ имкон дод, ки мафҳумҳои гуногуни илмӣ тағйироти институтсионалӣ муқоиса ва хусусиятҳои умумию фарқкунандаи онҳо ошкор карда шаванд.

Илова бар ин, дар таҳқиқот усулҳои таҳлили муназзам ва институтсионалӣ истифода шуда, имкон додаанд, ки тағйироти институтсионалӣ ҳамчун раванди мураккаб ва бисёрҷанбаи табдили иқтисодӣ, меъёрҳо ва механизмҳои ҳамкорӣ байни субъектҳои иқтисодӣ баррасӣ карда шаванд. Барои ба низом даровардани натиҷаҳои таҳқиқоти олимони хориҷӣ ва ватанӣ дар соҳаи иқтисоди институтсионалӣ усули ҷамъбаस्तкунии манбаъҳои илмӣ истифода мешавад. Истифодаи ҳамгироӣ ин усулро яқинора таҳқиқотро таъмин намуда, имкон дод, ки самтҳои асосии рушди назарияи тағйироти институтсионалӣ дар низоми афкори муносири иқтисодӣ муайян карда шаванд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Дар афкори иқтисодӣ, мафҳуми «институт» ва нақши он дар ташкили муносибатҳои иқтисодӣ тадричан ва дар заминаи рушди мактабҳои гуногуни иқтисодӣ ташаккул ёфтаанд. Дар марҳилаҳои аввалии ташаккули илми иқтисодиёт, махсусан дар асарҳои классикӣ, таваҷҷуҳи асосии иқтисоддонҳо ба механизмҳои бозор, тақсироти меҳнат ва қонунҳои умумии истеҳсолот ва мубодила равона шуда буд. Аммо, ҳатто дар ҳамин давра низ ба таври ғайримустақим зикр шудани нақши қоидаҳо ва меъёрҳои иҷтимоӣ дар танзими рафтори иқтисодӣ ба назар мерасид. Дар асл, иқтисоддонҳои классик заминаи аввалиро барои дарки институтсионали иқтисодиёт тавассути омӯзиши сохтори моликият, шартномаҳо ва қоидаҳои ҳамкорӣ иқтисодӣ фароҳам овардаанд, гарчанде ки дар асарҳои онҳо мафҳуми институтҳо ҳанӯз мустақилона ва ба таври муназзам таҳлил нашуда буд.

Дар марҳилаи ояндаи рушди афкори иқтисодӣ, махсусан дар охири асри XIX ва аввали асри XX, равиши институтсионалӣ дар таҳлили иқтисодӣ равшантар пешниҳод гардид. Намоёндагони иқтисоди институтсионали аввалӣ боварӣ доштанд, ки равандҳои иқтисодиро танҳо тавассути амсилаҳои истисноӣ бозорӣ шарҳ додан кифоя нест, бояд онҳо дар доираи сохторҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқӣ таҳқиқ карда шаванд. Зеро, равиши институтсионалӣ имкон медиҳад, ки «ба таҳқиқоти иқтисодӣ як қатор унсурҳои ғайрииқтисодӣ ҷалб карда шаванд ва ба ин васила натиҷаҳои ғайриоддӣ ба даст оварда шаванд» [9, с. 20].

Ҳангоми корбури ин равиш, институтҳо ҳамчун маҷмуи қоидаҳо, анъанаҳо, меъёрҳо, инчунин ташкилотҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, ки рафтори иқтисодии шахсони алоҳида ва гурӯҳҳоро ташаккул медиҳанд, баррасӣ мешуданд. Равиши институтсионалӣ ба пӯёи таърихӣ

институтҳо таъкид карда, таҳаввулотӣ онҳоро ҳамчун натиҷаи тағйироти иҷтимоӣ ва технологӣ баррасӣ мекард.

Дар нимаи дуюми асри XX, бо пайдошавии иқтисоди муосири институтсионалӣ, мафҳуми институтҳо дар таҳлили иқтисодӣ мавқеи марказиро касб кард. Дар ин сохтори назариявӣ, институтҳо ҳамчун «қоидаҳои бозӣ» дар иқтисодиёт баррасӣ шуда, доираи муносибатҳои иқтисодиро муайян мекунад ва ба хароҷоти муомилот таъсир мерасонанд. Тавре Д. Норт зикр мекунад, «институтҳо – ин «қоидаҳои бозӣ» дар ҷомеа, ё расмитар, – маҳдудиятҳои аз ҷониби инсон эҷодшуда мебошанд, ки муносибатҳои инсониро ташаккул медиҳанд. Дар натиҷа, онҳо ангеҷаҳои мубодилаи хоҳ сиёсӣ, хоҳ иҷтимоӣ ё иқтисодии одамонро муайян мекунад» [17, с. 3].

Иқтисоддонҳои мактаби мазкур нақши институтҳоро дар коҳиш додани номуайяни, мусоидат ба мубодилаи иқтисодӣ ва фароҳам овардани шароити зарурӣ барои рушди иқтисодӣ таъкид кардаанд. Дар ин марҳила, таҳлили институтҳо бо истифода аз воситаҳои дақиқтари таҳлилӣ ва дар якҷоягӣ бо назарияҳои ҳуқуқи моликият, хароҷоти муомилот ва иқтисоди ташкилӣ васеъ карда шуд.

Дар равишҳои муосир ҷиҳати иқтисоди институтсионалӣ, ба пӯё ва таҳаввулотӣ институтҳо дар тӯли вақт таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Аз ин нигоҳ, институтҳо на танҳо доираеро барои танзими рафтори иқтисодӣ фароҳам меоранд, балки ҳудудҳои назар таҳти таъсири тағйироти иқтисодӣ, технологӣ ва иҷтимоӣ ба табдил дучор мегарданд. Акнун, раванди тағйироти институтсионалӣ ҳамчун як қисми таҳаввулотӣ низомҳои иқтисодӣ, ки метавонад роҳҳои гуногуни рушдро барои кишварҳо муайян кунад, баррасӣ мешавад. Ҳамин тариқ, омӯзиши таҳаввулотӣ мафҳуми институтҳо дар назарияи иқтисодӣ нишон медиҳад, ки таваҷҷуҳ ба омилҳои институтсионалӣ тадриҷан аз унсури канорӣ ба яке аз меҳварҳои асосии таҳлили иқтисодӣ табдил ёфта, имрӯз ҳамчун яке аз асосҳои муҳим дар шарҳи рушд ва табилии иқтисодӣ истифода мешавад [16; 17].

Дар нимаи дуюми асри XX, бо паҳншавии равиши нави институтсионалӣ, мафҳуми тағйироти институтсионалӣ яке аз унсурҳои меҳварии таҳлили иқтисодӣ гардид. Дар ин доираҳои назариявӣ, институтҳо ҳамчун маҷмуи қоидаҳо, меъёрҳо ва механизмҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, ки сохтори муносибатҳои иқтисодиро ташкил медиҳанд, муайян карда мешуданд. Иқтисоддонҳои ҷонибдори ин равиши институтсионалӣ бар он ақидаанд, ки самаранокии низомҳои иқтисодӣ то андозае аз сифати институтҳо ва ҷӣ гуна рушд ёфтани онҳо дар тӯли вақт вобаста аст. Аз ин рӯ, омӯзиши раванди ташаккул ва тағйирёбии институтҳо яке аз мавзӯҳои калидии иқтисоди муосир мебошад.

Яке аз мафҳумҳои асосӣ дар иқтисоди нави институтсионалӣ нақши институтҳо дар коҳиш додани номуайяни ва осон намудани мубодилаҳои иқтисодӣ мебошад. Зеро «номуайянии бунёдии хоси тартиботи иҷтимоӣ умуман ва тартиботи иқтисодӣ бахусус сабаби асосии мавҷудияти қоидаҳо ва дар натиҷа, муассисаҳо мебошад» [2, с. 6]. Аз ин нуқтаи назар, институтҳо низоми қоидаҳо ва маҳдудиятҳоеро эҷод мекунад, ки рафтори иқтисодии субъектҳо нисбатан пешгӯишаванда ва хароҷоти муомилотро кам мекунад. Дар ин маврид, вазифаи асосии институтҳо устувор кардани муносибатҳои иқтисодӣ ва фароҳам овардани шароити зарурӣ барои рушди бозорҳо ва густариши фаъолияти иқтисодӣ мебошад. Дар натиҷа, тағйироти институтсионалӣ вақте рух медиҳанд, ки қоидаҳои мавҷуда дигар наметавонанд ба эҳтиёҷоти нави иқтисодӣ ва иҷтимоӣ посух диҳанд ва зарурати ислоҳот ё иваз кардани онҳо ба миён меояд.

Дар иқтисоди муосири институтсионалӣ, тағйироти институтсионалӣ одатан ҳамчун раванди тадриҷӣ ва таҳаввулотӣ, ки бо таъсири омилҳои гуногуни иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ташаккул ва рушд меёбад, баррасӣ мешаванд. Ин тағйирот метавонанд шакли ислоҳоти қонунгузорӣ, тағйирот дар низоми моликият, дар сохтори ташкилотҳо ё дар меъёрҳои иҷтимоӣ дошта бошанд. Ҳамчунин, дар муайян кардани самт ва суръати тағйироти институтсионалӣ таъсири мутақобилаи байни институтҳои расмӣ (қонунҳо ва санадҳои меъёрии давлатӣ) ва институтҳои ғайрирасмӣ (анъанаҳо, арзишҳо ва меъёрҳои иҷтимоӣ) нақши муҳим мебозад. Дар

бисёр мавридҳо, бо ҳам мувофиқ наомадани ин ду намуди институтҳо метавонад монеа барои ислоҳоти иқтисодӣ ва рушди устувор бошад.

Аз нигоҳи назарияшиносони муосири институтсионалӣ, сохторҳои давлатӣ ва идоракунии дар ташаккул ва роҳнамоии тағйироти институтсионалӣ нақши муҳим доранд. Сиёсати давлатӣ, ислоҳоти ҳуқуқӣ ва бунёди механизмҳои муассири маъмурий метавонанд барои табдили институтсионалӣ ва беҳтар кардани нишондиҳандаҳои иқтисодӣ замина фароҳам оваранд. Аммо, таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки тағйироти институтсионалӣ на танҳо тавассути даҳлати расмӣ давлат ба даст меоянд, балки аз таъсири мутақобилаи мураккаби нерӯҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ низ вобаста мебошанд. Аз ин рӯ, таҳқиқоти муосир ба дарки бисёрҷанбаи раванди тағйироти институтсионалӣ ва таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои таърихӣ ва фарҳангии ҳар як ҷомеа таъкид мекунанд [18; 19].

Ҳамин тариқ, ташаккули назарияи тағйироти институтсионалӣ дар доираи иқтисоди муосири институтсионалӣ боис шудааст, ки таҳлили иқтисодӣ аз тамаркуз танҳо ба механизмҳои бозорӣ берун равад ва ба омӯзиши сохторҳои институтсионалиё, ки ин механизмҳоро ташаккул медиҳанд, таваҷҷуҳи бештар зоҳир кунад.

Тавре муҳаққиқ О.С. Сухарев қайд мекунанд, «чорҷӯбаи институтсионалиё иқтисодиёт барои рушди он суботи муайянеро фароҳам меорад, рушди онро таъмин мекунанд ва бозорҳо самаранок амал мекунанд. Тибқи чунин мантиқ, ҳалалдор шудани суботи институтсионалӣ бояд боиси тағйироти ҷиддии рушд ва бухронҳо гардад» [8, с. 10]. Чунин равиш нишон медиҳад, ки устувории рушди иқтисодӣ ва муваффақияти ислоҳоти иқтисодӣ бештар аз сифати институтҳо ва қобилияти онҳо барои мутақобил шудан ба шароити тағйирёбандаи иқтисодӣ вобаста аст. Бинобар ин, омӯзиши тағйироти институтсионалӣ яке аз самтҳои муҳими таҳқиқот дар иқтисоди муосир гардидааст ва дар шарҳи роҳҳои гуногуни рушди иқтисодии кишварҳо нақши асосиро мебозад.

Дар даҳсолаҳои охир, назарияи тағйироти институтсионалӣ дар иқтисодиёт марҳилаи рушди назаррасро аз сар гузаронидааст. Муҳаққиқони муосир тавассути муттаҳид кардани дастовардҳои иқтисоди институтсионалӣ, назарияи таҳаввулоти иқтисодӣ ва таҳқиқоти байнифаннӣ барои дарки амиқтари раванди тағйироти институтсионалӣ ҷаҳд мекунанд [1; 3; 4; 5]. Дар доираи консепсияи мазкур, акнун институтҳо дигар танҳо маҷмуи қоидаҳои муқарраршуда ҳисобида намешаванд, балки ҳамчун сохторҳои пӯёни дар алоқамандии байниҳамдигарии доимӣ бо рушди иқтисодӣ, технологӣ ва иҷтимоӣ тағйирёбанда ва тақроршаванда баррасӣ мешаванд. Ин назари пӯён боис шудааст, ки таҳлили тағйироти институтсионалӣ аз ҳолати оромӣ дур шавад ва ба таҳқиқи равандҳои тадриҷӣ ва ҳатто мураккаби тағйироти институтсионалӣ тамаркуз кунад.

Яке аз хусусиятҳои муҳими равишҳои муосир таваҷҷуҳ ба вобастагӣ аз масири қаблӣ дар раванди тағйироти институтсионалӣ мебошад. Тибқи ин нуқтаи назар, тағйироти институтсионалӣ ҳамеша дар доираи таҷрибаҳои таърихӣ, сохторҳои қаблӣ ва қарорҳои пешин ташаккул меёбанд. Чунон ки Пол Дэвид қайд мекунанд, «пайдарпайии тағйироти иқтисодӣ, ки аз масири қаблӣ рушд вобаста аст, чунон пайдарпайие мебошад, ки дар он ба натиҷаи ниҳойӣ рӯйдодҳои метавонанд таъсири назаррас расонанд, ки барвақтар руҳ додаанд, аз ҷумла рӯйдодҳои, ки дар онҳо унсурҳои тасодуфӣ бартарӣ доранд» [14, с. 332].

Ба қавли дигар, институтҳо, ки дар марҳилаҳои аввалии рушди иқтисодӣ ташаккул ёфтаанд, метавонанд роҳҳои ояндаи табдили иқтисодиро муайян кунанд. Ин шарҳ медиҳад, ки ҷаро кишварҳо, сарфи назар аз шароити иқтисодии шабех, ҳар кадоме роҳҳои гуногуни рушд ва ислоҳоти институтсионалиро аз сар мегузаронанд.

Равишҳои нав инчунин ба нақши омилҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар раванди тағйироти институтсионалӣ таваҷҷуҳи бештар зоҳир мекунанд. Арзишҳо, меъёрҳои иҷтимоӣ, сатҳи эътимоди ҷомеа ва фарҳанги ташкилӣ аз ҷумлаи омилҳои мебошанд, ки метавонанд ба ташаккул ва амалкунии институтҳои иқтисодӣ таъсир расонанд. Дар бисёр мавридҳо, муваффақият ё ноқомии ислоҳоти иқтисодӣ аз дараҷаи ҳамоҳангии байни институтҳои расмӣ ва сохторҳои ғайрирасмӣ ҷомеа вобаста аст [4; 5; 20; 21]. Агар қонунҳои нав ва сиёсати пешгирифтаи давлат

бо арзишҳо ва меъёрҳои иҷтимоӣ мувофиқ набошанд, татбиқи онҳо душвор хоҳад буд ва тағйироти институтсионалӣ пурра амалӣ шуда наметавонанд.

Аз ҷониби дигар, ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва паҳншавии технологияҳои нав низ ба назарияи тағйироти институтсионалӣ ченакҳои нав зам кардаанд. Рушди технологияҳои иттилоотӣ, рақамикунонии иқтисодиёт ва густариши шабакаҳои ҷаҳонии истеҳсолӣ ва савдо боис шудаанд, ки институтҳои иқтисодӣ бо вазифаҳо ва имкониятҳои нав рӯ ба рӯ шаванд. Дар ҷунин шароит, кишварҳо маҷбуранд, ки сохторҳои институтсионалиро худро ба талаботи иқтисоди донишбунёд ва иқтисоди рақамӣ мутобиқ кунанд. Ин боис шудааст, ки дар таҳқиқоти муосир ба механизмҳои мутобиқшавии институтсионалӣ ва қобилияти низомҳои иқтисодӣ барои қабули инноватсияҳои институтсионалӣ тавачҷуҳи бештар зоҳир карда шавад [4; 5; 11; 12].

Ҳамин тариқ, равишҳои муосири рушди назарияи тағйироти институтсионалӣ нишон медиҳанд, ки ин раванд бо тинати худ бисёрчанба ва мураккаб буда, бо таъсири маҷмуи омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва технологӣ ташаккул меёбад. Бинобар ин, омӯзиши тағйироти институтсионалӣ ба як равиши ҷамаҷониба ва байнифаннӣ, ки тавонад таъсири мутақобилаи сохторҳои гуногуни ҷомеаро ҳангоми шарҳи рушди иқтисодӣ ба назар гирад, эҳтиёҷ дорад. Ҷунин равиш имкон медиҳад, ки роҳҳои рушди иқтисодӣ беҳтар дарк карда шаванд ва сиёсати муассири ислоҳоти институтҳои иқтисодӣ таҳия карда шавад.

Ба хотири ба низом даровардани равишҳои назариявӣ ҷиҳати дарки бештари институтҳо ва тағйироти институтсионалӣ, ки қаблан баррасӣ шудаанд, мақбул аст, ки равандҳои таҳаввули ин ғояҳо дар шакли ҷамъбасти пешниҳод карда шаванд. Ин имкон медиҳад ба таври возеҳ пайгирӣ карда шавад, ки чӣ гуна дар афкори иқтисодӣ густариши ботадричи нақши институтҳо дар шарҳдиҳии равандҳои иқтисодӣ – аз ёдоваркунии ғайримустақимонаи онҳо дар иқтисоди сиёсии классикӣ то ташаккули назарияи мустақили тағйироти институтсионалӣ дар илми иқтисодии муосир сурат гирифтааст.

Пешниҳоди ҷамъбасти марҳилаҳои асосии рушди ғояҳо дар бораи институтҳо ва тағйироти институтсионалӣ дар назарияи иқтисодӣ дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Маълумоти дар ҷадвали 1 овардашуда густариши ботадричи нақши омилҳои институтсионалиро дар таҳлили иқтисодӣ нишон медиҳад. Дар ҳоле ки дар доираи назарияи иқтисодии классикӣ институтҳо танҳо ба таври ғайримустақим баррасӣ мешуданд, дар иқтисоди институтсионалӣ онҳо ба объекти мустақили таҳқиқоти илмӣ табдил ёфтаанд.

Ҷадвали 1. Таҳаввулоти ғояҳо дар бораи институтҳо ва тағйироти институтсионалӣ дар назарияи иқтисодӣ

Марҳилаи рушди афкори иқтисодӣ	Хусусиятҳои асосии дарки институтҳо	Мақтабҳои илмӣ ва намоёндагони онҳо	Аҳамият барои таҳлили иқтисодӣ
Назарияи иқтисодии классикӣ	Баррасии ғайримустақими институтҳо тавассути мафҳумҳои моликият, шартномаҳо ва қоидаҳои бозор	Иқтисоди сиёсии классикӣ	Ташаккули заминаҳо барои таҳлили институтсионалиро равандҳои иқтисодӣ
Институтсионализми барвақтӣ	Баррасии институтҳо ҳамчун маҷмуи меъёрҳои иҷтимоӣ, анъанаҳо ва қоидаҳо, ки ба рафтори иқтисодӣ таъсир мерасонанд	Институтсионализми кӯҳна	Густариши таҳлили иқтисодӣ аз ҳисоби ба назар гирифтани омилҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ
Иқтисоди неоинститутсионалӣ	Дарки институтҳо ҳамчун «қоидаҳои бозӣ» дар иқтисодиёт; тамаркуз ба хароҷоти муомилот ва ҳуқуқи моликият	Неоинститутсионализм	Асосноккунии нақши институтҳо дар қоғиш додани номуайяни ва баланд бардоштани самаранокии муносибатҳои иқтисодӣ

Таҳқиқоти муосири институтсионалӣ	Таҳлили пӯёи тағйироти институтсионалӣ, вобастагии рушд аз масири таърихӣ ва таъсири равандҳои ҷаҳонӣ	Равишҳои муосири институтсионалӣ	Шарҳи ҳамаҷонибаи равандҳои рушди иқтисодӣ ва табдили низомҳои хоҷагидорӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Марҳилаи махсусан муҳим дар ин раванд ташаккули мактаби неоинститутсионизм буд, ки дар доираи он назарияи муназзами институтҳо ва таъсири онҳо ба равандҳои иқтисодӣ таҳия шудааст.

Таҳқиқоти муосири тағйироти институтсионалӣ равишҳои мазкурро рушд дода, институтҳоро ҳамчун сохторҳои пӯён, ки таҳти таъсири омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва технологӣ рушд меёбанд, баррасӣ мекунанд [5; 10; 19]. Чунин равиш имкон медиҳад, ки тафовутҳо дар масирҳои рушди иқтисодии кишварҳои гуногун пурратар шарҳ дода шаванд ва аҳамияти муҳити институтсионалӣ барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ таъкид карда шавад.

Дар илми муосири иқтисодӣ дар баробари таҳаввулоти ғояҳои назариявӣ дар бораи институтҳо, инчунин таҳлили омилҳое, ки хосият ва самти тағйироти институтсионалиро муайян мекунанд, аҳамияти калон дорад [1; 3; 4; 6]. Тавре қаблан қайд карда будем, таҳқиқоти муосир нишон медиҳанд, ки табдили институтҳо таҳти таъсири маҷмуи равандҳои ҳамбастаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва технологӣ ба амал меояд. Ба назар гирифтани ин омилҳо имкон медиҳад, ки механизмҳои пӯёи институтсионалӣ амиқтар дарк карда шаванд ва шароитҳое, ки барои ташаккули муҳити муассири институтсионалӣ мусоидат мекунанд, ошкор карда шаванд.

Ба хоҳири ба низом даровардани омилҳои калидӣ, ки ба равандҳои табдили институтсионалӣ дар иқтисоди муосир таъсир мерасонанд, пешниҳоди онҳо дар шакли ҷамъбасти мақбул аст (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Омилҳои асосии тағйироти институтсионалӣ дар иқтисоди муосир

Гурӯҳи омилҳо	Мухтавои омилҳо	Таъсир ба тағйироти институтсионалӣ
Омилҳои иқтисодӣ	Тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёт, рушди бозорҳо, тағйирёбии сохтори моликият, табдили муносибатҳои иқтисодӣ	Эҳтиёро ба қоидаҳои нави ҳамкориҳои иқтисодӣ ва такмили институтҳои мавҷуда ба вучуд меоранд.
Омилҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ	Сиёсати давлатӣ, ислоҳоти қонунгузорӣ, рушди институтҳои идоракунии давлатӣ	Ташаккули қоидаҳо ва механизмҳои расмӣ танзими равандҳои иқтисодиро муайян мекунанд.
Омилҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ	Меъёрҳои иҷтимоӣ, сатҳи эътимод дар ҷомеа, хусусиятҳои фарҳангӣ	Ба самаранокии амалкунии институтҳои расмӣ ва суръати мутобикшавии онҳо таъсир мерасонанд
Омилҳои технологӣ	Рушди инноватсияҳо, рақамикунонии иқтисодиёт, паҳншавии технологияҳои иттилоотӣ	Ба пайдо шудани амалияҳои нави иқтисодӣ мусоидат мекунанд ва мутобикшавии институтсионалиро талаб мекунанд
Омилҳои ҷаҳонӣ	Ҷаҳонишавии иқтисодиёт, рақобати байналмилалӣ, равандҳои ҳамгирӣ	Навсозии институтҳои миллӣ ва мутобикшавии онҳоро ба стандартҳои байналмилалӣ иқтисодӣ ҳавасманд мекунанд

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Тавре ки аз чадвали 2 ба назар мерасад, тағйироти институтсионалӣ раванди мураккаб ва бисёрҷанбаеро ифода мекунад, ки бо таъсири мутақобилаи гурӯҳҳои гуногуни омилҳо сурат мегирад. Тағйироти иқтисодӣ ва технологӣ зарурати воқеъбинонаи табдили институтҳоро ба миён меоранд, дар ҳоле ки механизмҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ самт ва шакли ин табдилотро муайян мекунад. Дар навбати худ, шароити иҷтимоӣ фарҳангӣ асосан сатҳи самаранокии амалкунии институтҳои нав ва суръати татбиқи онҳоро дар амалияи иқтисодӣ муайян мекунад.

Ҳамин тариқ, тағйироти институтсионалиро набояд танҳо ҳамчун натиҷаи ислоҳоти иқтисодӣ ё қарорҳои сиёсӣ баррасӣ кард. Онҳо бо таъсири низоми мураккаби омилҳо – равандҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ ва ҷаҳонӣ ташаккул меёбанд. Дарки чунин таъсири мутақобила барои рушди минбаъдаи назарияи тағйироти институтсионалӣ ва таҳияи сиёсати муассири иқтисодӣ, ки ба бунёди муҳити устувори институтсионалӣ нигаронида шудааст, муҳим аст.

Хулоса. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар рафти таҳаввули афкори иқтисодӣ, нақши институтҳо дар таҳлили равандҳои иқтисодӣ тадриҷан афзоиш ёфтааст. Агар дар иқтисоди классикӣ тавачҷуҳи асосӣ ба механизмҳои бозор ва қонунҳои умумии истехсолот ва мубодила равона шуда бошад, дар равишҳои институтсионалӣ ва махсусан дар иқтисоди муосири институтсионалӣ, институтҳо ҳамчун яке аз омилҳои калидии муайянкунандаи амалкунии низомҳои иқтисодӣ баррасӣ мешаванд. Ин рушди назариявӣ нишон медиҳад, ки бидуни ба назар гирифтани сохтори институтсионалӣ, таҳлили бисёр падидаҳои иқтисодӣ, аз ҷумла рушди иқтисодӣ, самаранокии бозор ва устувории ислоҳоти иқтисодӣ, бо маҳдудиятҳо рӯ ба рӯ мешавад.

Дар баробари ин, баррасии равишҳои муосир нишон медиҳад, ки тағйироти институтсионалӣ раванди мураккаб ва бисёрҷанба мебошанд, ки бо таъсири омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва технологӣ ташаккул меёбад. Дар ин сохтор, институтҳо на танҳо ба амалкунии иқтисодиёт таъсир мерасонанд, балки ҳудудҳои назар ба натиҷаи тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёт ва ҷомеа тағйир меёбанд.

Бинобар ин, таҳқиқоти муосири иқтисодӣ зарурати равиши ҳамҷониба ва байнифаннӣро ҷиҳати омӯзиши тағйироти институтсионалӣ таъкид мекунад, зеро чунин равиш имкон медиҳад, ки роҳҳои гуногуни рушди иқтисодӣ ва шароити ташаккули институтҳои муассир фаҳмиши амиқтар дарк карда шаванд.

АДАБИЁТ:

1. Бобозода, Ш.Қ. Асосҳои назариявии дигаргунсозии институтсионалӣ / Ш.Қ. Бобозода // Кишоварз. – 2023. – Vol. 100, № 3. – С. 179-183
2. Вольчик, В.В. Таинственный пазл теории институциональных изменений / В.В. Вольчик // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. – 2013. – № 1(43). – С. 5-11
3. Исмоилов, М.М. Эволюция концепций институциональных изменений в системе аграрных экономических отношений / М.М. Исмоилов, Р.А. Каримов // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. – 2021. – № 2(87). – С. 5-14
4. Каримов, Б.Ҳ. Таҳаввули низомҳои миллии баҳисобгирии муҳосибӣ ва мушкилоти таснифи онҳо / Б.Ҳ. Каримов // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – № 4-1(58). – С. 138-151
5. Каримов, Б.Ҳ. Таҳлили ташхисии вазъи қорбурди стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.Ҳ. Каримов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2024. – №. 4-2(55). – С. 85-96
6. Кирдина, С.Г. Постсоветский институционализм в России: попытка обзора / С.Г. Кирдина // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2004. – Т. 2, № 2. – С. 40-54
7. Нуреев, Р.М. Постсоветский институционализм / Р.М. Нуреев, В.В. Дементьев (ред.). – Донецк: Каштан, 2005. – 480 с.

8. Сухарев, О.С. Институциональные изменения и качество правил в обеспечении экономического роста / О.С. Сухарев // *Journal of New Economy*. – 2023. – Т. 24, № 1. – С. 6-25
9. Яценко, С.О. Институциональный подход к анализу экономических механизмов / С.О. Яценко // *Экономический анализ: теория и практика*. – 2012. – № 2(257). – С. 20-24
10. Avgerou, C. *Information Systems and Global Diversity* / C. Avgerou. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 280 p.
11. Bassens, D. World cities under conditions of digitization and platform capitalism: Updating the advanced producer services complex / D. Bassens, R. Hendrikse, M. Van Meeteren // *Geoforum*. – 2024. – Vol. 152. – Article 104021
12. Berger, T. Institutional Innovation and the Adoption of New Technologies: The Case of Steam / T. Berger, V. Ostermeyer // *The Journal of Economic History*. – 2025. – Volume 85, Issue. – P. 844 – 873
13. Coase, R. The New Institutional Economics / R. Coase // *American Economic Review*. – 1998. – Vol. 88, No. 2. – P. 72-74
14. David, P.A. Clio and the Economics of QWERTY / P.A. David // *American Economic Review*. – 1985. – Vol. 75, No. 2. – P. 332-337
15. Galiani, S. *Institutions, Property Rights, and Economic Growth: The Legacy of Douglass North* / S. Galiani, I. Sened (eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 338 p.
16. Hodgson, G.M. *Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics* / G.M. Hodgson. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 264 p.
17. North, D.C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* / D.C. North. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 152 p.
18. North, D.C. *Structure and Change in Economic History* / D.C. North. – New York: W.W. Norton & Company, 1981. – 240 p.
19. Rioux, M. *Global Governance Facing Structural Changes: New Institutional Trajectories for Digital and Transnational Capitalism* / M. Rioux, K. Fontaine-Skronski (eds.). – New York: Palgrave Macmillan, 2015. – 202 p.
20. Samuels, W.J. *The Founding of Institutional Economics: The Leisure Class and Sovereignty* / W.J. Samuels (ed.). – London: Routledge, 1998. – 334 p.
21. Williamson, O.E. *Markets and Hierarchies, Analysis and Antitrust Implications: A Study in the Economics of Internal Organization* / O.E. Williamson. – New York: Free Press, 1975. – 288 p.

УДК: 331.515 (575.3)

Сафарзода И.И.

РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ТАЪЛИМӢ-АСОСИ РАҚОБАТПАЗИРИИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ

Аннотатсия. Дар мақола асосҳои назариявии рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ - ҳамчун мусоидаткунандаи рақобатпазирӣ ва иқтисоди миллӣ баррасӣ карда шудааст. Алоқамандии хизматрасониҳои таълимии соҳаи маориф бо иқтисодиёт тавасути низоми ягонаи танзими давлатӣ муайян карда шудааст. Хусусиятҳои бозорӣ рушди инноватсионии хизматҳои таълимӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсиф карда шуда, асоснок карда шудааст, ки қулайии асосии раванди инноватсионии иқтисодӣ ба таври фаврӣ ва функционалӣ метавонанд рақобатпазирӣ ва иқтисоди миллиро таъмин намоянд. Раванди маблағгузориҳои давлатӣ ба рушди хизматҳои таълимӣ таҳлил карда шуда, натиҷагирӣ карда шудааст, ки қисми зиёди маблағҳои буҷетӣ барои хароҷоти заминавии хизматҳои таълимӣ равона карда шуда, барои таъмини рушди инноватсионии соҳа нисбатан нокифоя мебошад. Асоснок карда шудааст, ки хизматрасониҳои таълимии босифат ҳамчун раванди сохторбунёдкунандаи иқтисоди миллӣ маҳсуб ёфта, бозори меҳнатро танзим намуда, маҳорат ва истеъдодҳои навини касбиро ҷиҳати камхарҷу муносиб трансформатсия шудани иқтисоди миллиро таъмин менамояд.

Вобаста ба ин, пешниҳод гардидааст, ки бо мақсади таъмини рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ ҳамчун таъминкунандаи рақобатпазирии иқтисоди миллӣ дар баробари афзоиши ҳаҷми маблағгузориҳои бучети давлатӣ, ташаккули ҷалби грантҳо бо иштироки шарикони рушд, ташкили фонди аҳолидаи рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ ва фаългардонии механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: хизматрасониҳои таълимӣ, бозор, афзори молиявӣ, бучети давлатӣ, инноватсия, рақамикунонӣ, иқтисоди миллӣ, маблағгузориҳои давлатӣ, молиякунонии соҳаи маориф.

Сафарзода И.И.

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ-ОСНОВА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы инновационного развития образовательных услуг как способствующей конкурентоспособности национальной экономики. Взаимосвязь между образовательными услугами в секторе образования и экономикой определяется посредством единой системы государственного регулирования. В статье описываются рыночные характеристики инновационного развития образовательных услуг в Республике Таджикистан и обосновывается, что основные компоненты процесса экономических инноваций могут эффективно и функционально обеспечивать конкурентоспособность национальной экономики. Проанализирован процесс государственного финансирования развития образовательных услуг, и сделан вывод о том, что значительная часть бюджетных средств направляется на основные расходы на образовательные услуги, что является относительно недостаточным для обеспечения инновационного развития сферы. Обоснованно, что необходимо рассматривать высококачественные образовательные услуги как структурный процесс национальной экономики, регулирующий рынок труда и обеспечивающий подготовку новых профессиональных кадров и талантов для экономически эффективной и целесообразной трансформации национальной экономики.

В этой связи предлагается, чтобы для обеспечения инновационного развития образовательных услуг как гарантии конкурентоспособности национальной экономики, наряду с увеличением объема государственных бюджетных инвестиций, активизировались гранты с участием партнеров по развитию, важно создать фонд поддержки населения для инновационного развития образовательных услуг и активизировать механизм государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: образовательные услуги, рынок, финансовые инструменты, государственный бюджет, инновации, цифровизация, национальная экономика, государственное финансирование, финансирование сектора образования.

Safarzoda I.I.

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL SERVICES-AS THE BASIS FOR NATIONAL ECONOMIC COMPETITIVENESS

Abstract. This article examines the theoretical foundations of innovative development of educational services as a means of promoting national economic competitiveness. The relationship between educational services in the education sector and the economy is determined by a unified system of state regulation. The article describes the market characteristics of innovative development of educational services in the Republic of Tajikistan and substantiates that the main components of the economic innovation process can effectively and functionally ensure the competitiveness of the national economy. The process of state financing of development of educational services was analyzed, and it was concluded that a significant part of budgetary funds is directed to basic expenses on educational services, which is relatively insufficient to ensure innovative development of the sphere. It is justified that it is necessary to consider high-quality educational services as a structural process of the national economy, regulating the labor market and ensuring the training of new professional

personnel and talents for the economically effective and expedient transformation of the national economy. In this regard, it is proposed that in order to ensure innovative development of educational services as a guarantee of the competitiveness of the national economy, along with an increase in the volume of state budget investments, Grants with the participation of development partners have been intensified; it is important to create a population support fund for the innovative development of educational services and to intensify the mechanism of public-private partnerships.

Keywords: educational services, market, financial instruments, state budget, innovation, digitalization, national economy, state funding, funding of the education sector.

Мубрамии таҳқиқот. Яке аз сабабҳои асосии ташкили модели иқтисодиёти рақамии мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон ин татбиқи мунтазами инноватсияҳо дар низоми маориф мебошад. Низоми маориф ҳамчун ниҳоди иҷтимоии ташаккулдиҳандаи иқтисодии зехнии мамлакат бояд сатҳи баланди омоданамории мутахассисони касбиро талғам намуда, бартариятҳои рақобатпазирии соҳаҳои иқтисоди миллиро таъмин ва ба дигаргуниҳои технологию рақамии муосир тобовар намояд. Хусусан ин раванд ба хизматрасониҳои таълимии зинаи таҳсилоти олии касбӣ хос мебошад, ки он натиҷанокии раванди мураккаб ва дурударози татбиқи инноватсияҳоро дар зинаҳои поёнии таҳсилот инъикос медиҳад. Аз ин сабаб, таъмини имкониятҳои рушди инноватсионии хизматҳои таълимӣ ҷиҳати таъмини рақобатпазирии иқтисоди миллӣ, равишҳои муассири таҳқиқотро тақозо менамояд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаҳои рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимии соҳаи маориф диққати бештар зоҳир гардида истодааст. Аз ҷумла, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми навбатии худ ба таъламсозии рушди соҳаи маориф бо иқтисодиёти рақамӣ ва рушди инноватсионӣ баррасӣ намуда буданд. «Ҷиҳати вуҷуд бахшидан ба равандҳои инноватсионӣ ва истифодаи ҳамаҷонибаи имкониятҳои технологияҳои рақамӣ дар иқтисодиёт пешниҳод менамоям, ки солҳои 2025 – 2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия эълон карда шаванд» [9].

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Интиҳоби самти инноватсионии рушди хизматрасониҳои таълимӣ метавонад ба низоми маориф имконият ва шароитҳои мусоидро бо назардошти шугълҳои нави бозори меҳнат барои омоданамории мутахассисони касбиро омода намуда, сатҳи алоқамандӣ ва ҳамоҳангии бозори хизматрасониҳои таълимиро бо бозори меҳнат баланд бардошта, имкониятҳои рақобатпазирии иқтисоди миллиро бештар намояд. Вобаста ба ин, муассисаҳои хизматрасони таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари пешниҳоди хизматҳои таълимӣ, маҷрои фаъолияти худро ба самти низоми илмӣ ва омоданамории мутахассисони касбӣ равонааст.

Муҳити илмӣ-таҳқиқотӣ асоси рушди фаъолияти эҷодии муассисаҳои таълимӣ мебошад. Меъёри асосии сиёсати инноватсионӣ бояд барои таҳияи маҷмӯи чорабиниҳоро дар низоми таълимоти олии касбӣ роҳандозӣ карда шуда бошад, ки фаъолияти инноватсионии макотиби олиро ҳавасманд гардонида ба ҳамгироии муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ, таҳсилоти миёна ва олии касбиро бо муҳити илмӣ-техникӣ мусоидат менамояд. Маҳз ҳамин раванд асоси ташаккулдиҳии стратегия ва тактикаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон гардида метавонад. Омехтагардонии фаъолияти таълимӣ бо заминаҳои илмӣ имконият медиҳад, ки бисёр мушкilotи татбиқшавии фаъолияти инноватсионӣ дар бозори хизматрасониҳои таълимӣ бартараф карда шавад, ки ин ҳам алоқамандии занҷиравии ҳамаи зинаҳои таҳсили низоми маорифро фарогир мебошад.

«Ташаккули ақидаронии иқтисодии навин дар асоси таълимоти инноватсионӣ ҳангоми бунёди заминаҳои техникӣ-технологии фаъолияти инноватсионӣ, мавҷудияти захираҳои кофӣи молиявӣ, ҷалби сармоя, фаъолгардонии суръати инноватсионикунории иқтисодиёт соҳибкории инноватсионӣ ва дастгириҳои давлатии фаъолияти инноватсионӣ ба даст оварда мешавад» [5, с. 123].

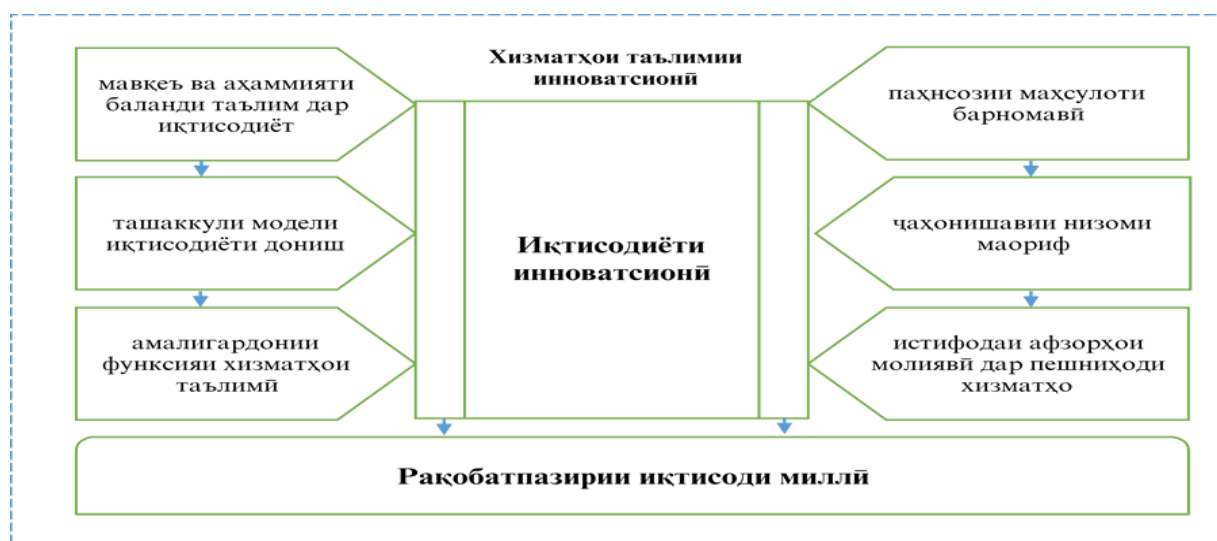
Имрӯзҳо меъёру қонунҳои талаботи молу маҳсулот ва пешниҳоду дастрасии хизматҳоро муайян менамояд, ки маҳз талабот ҳамчун омил асосии танзими ҳаҷми пешниҳоди мол ва қору

хизматҳо мебошад. Хизматрасониҳои таълимӣ бошад ҳамчун ҳамоҳангкунандаи хизматҳои таълимӣ, тарбия, касбият, эҷодиёту ташаббускорӣ ва истеъдоду малакагирӣ дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот барои рақобатпазирӣ иқтисоди миллӣ фаъолият намуда, ҳадафсозӣ ва вазифаҳои иқтисодиёти инноватсиониро таъмин менамояд. Яъне, маҳз сатҳи баланди таъминоти инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ натавонанд қоидаҳои бозорҳои соҳавиро таъмин менамоянд, балки бартариятҳои рақобатпазирӣ иқтисоди миллиро бештар намуда, ба татбиқшавии ҳадафҳои рушди стратегияи Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои устувор мегузорад.

Дар баробари тақвинути ҷанбаҳои ташкилӣ-иқтисодии рақамикунонӣ таҳияи механизми муосири рақамикунонии хизматҳои иҷтимоӣ (бахусус, тиббӣ, таълимӣ ва фарҳангӣ) дар шароити тағйирёбии вазъи бозори хизмат тақозо мегардад [2, с. 165].

Маблағгузориҳои муассисаҳои таълимӣ дар асоси механизмҳои молиякунонӣ ва усулҳои идоракунии анъанавӣ мураккаб гардида истодааст ва муассисаҳои олии касбӣ имкониятҳои зарурати ҷалби захираҳои молиявиро барои таъмини рушди инноватсионӣ ва рушди стратегияи худ ҷустуҷӯ доранд. Дар баробари ин, барои соҳаи хизматрасониҳои таълимӣ ҷиҳати муайянсозии самти инноватсионии таъминкунандаи рушди самараноки минбаъда талаботи махсус тақозо мегардад. Муассисаҳои таълимиро зарур мегардад, ки шарту шароитҳои қонеъгардонии талаботи истифодабарандагони хизматрасониҳои таълимиро муайян намуда, стратегияи рақобатпазирӣ таҳия ва интихоб карда, сифати хизматрасониҳои таълимии пешниҳодкунандаро бо назардошти равандҳои инноватсионӣ баланд бардоранд, ки ин ҳам ташкили мунтазами мониторинги муҳити дохила ва берунаро тақозо менамояд. Ҳамаи инҳо дар асоси истифодабарии афзорҳои бозорӣ метавонад татбиқи худро пайдо намояд, ки ба таври фаврӣ ва функционалӣ рақобатпазирӣ ва сифати баланди низоми маорифро таъмин намояд.

Чунин вазъият таҷассум менамояд, ки рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ бо хусусиятҳои бозорӣ дар шакли зерин тавсиф дода шавад:

Расми 1. Тавсифи рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ хусусиятҳои бозоридошта

Таҳия муаллиф

Дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ яке аз хусусиятҳои заминавии хизматҳои таълимии аҳамияти бозоридошта ин мавқеи устувор доштани ҳуди низоми маориф дар иқтисодиёт ва ҳаёти ҷамъиятии аҳоли мебошад. Албатта чунин хусусият вобаста дигаргуниҳои бозор мавқеи хизматҳои таълимиро бо назардошти аҳамияти баланди ҷамъиятӣ ва иқтисодӣ дар таҳияи стратегияҳои рушди иқтисоди миллӣ баланд мебардорад.

Ҳамзамон, дар шароити муосир таҳия ва татбиқи стратегия ва барномаҳои давлатии рушди иқтисодӣ барои ташаққули модели иқтисодиёти дониш заминаҳои устувор гузошта истодааст.

Хусусияти хизматрасониҳои таълимии инноватсионӣ чузъи таркибии модели иқтисодӣ дониш буда, дар баробари ташкили инфрасохтори инноватсионӣ, мунтазам баландбардории малакаи донишу кории ҳар як нафар мутахассис (кормандро) дар назар дорад. Ин хусусияти хизматрасониҳои таълимии инноватсионӣ, ки аҳамияти бозорӣ дорад, мунтазам ба таҳия роҳу усулҳои навини-инноватсионии пешниҳод ва дастрасии хизматрасониҳои таълимиро дар назар дорад, ки барои рушди устувори иқтисодӣ миллий талаботи калидӣ маҳсуб меёбад.

Қобили қайд аст, ки дар низоми маориф барои омода намоеши мутахассисони касбӣ зинаҳои гуногуни таҳсилот мувофиқи сини сол ва самти тахассуси соҳаҳои иқтисодӣ стандартҳои давлатӣ муқаррар карда шудааст. Дар ҳамоҳангӣ ҳамаи зинаҳои таҳсилот, бахусус зинаи таҳсилоти миёнаи касбӣ ва касбии олии ҳамчун муҳарриқи асосии иқтисодӣ, соҳаҳои иқтисоди миллиро бо мутахассисон таъмин менамояд. Инъикоси ин хусусияти хизматрасониҳои таълимии инноватсионӣ маҳз дар амалигардонии функцияи хизматҳои таълимӣ дида мешавад.

Инчунин, дар ҳама маврид вазифа ва ҳадафгузори рушди стратегияи субъектҳои иқтисодӣ ва соҳаҳои иқтисодӣ миллий дар асоси функцияҳои мушаххаси хизматҳои таълимӣ нақшагирӣ ва татбиқ карда мешаванд. Яъне ҳангоми амалигардонии функцияҳои асосии хизматрасониҳои таълимии инноватсионӣ бартариятҳои рақобатпазиргардонии иқтисоди миллий муайян мегардад.

Паҳнсозии маҳсулоти барномавӣ ҳамчун хусусияти рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ ба истехсол, маъмулгардонӣ, инчунин паҳн намудани маҳсулоти барномавӣ барои рушди муътадили соҳаҳои иқтисодӣ муҳимияти хоса дорад. Барои он, ки ҳангоми ба бозор баровардани хизматрасониҳои таълимӣ таваҷҷӯҳи бештар ба барномаҳои компютерикунонидашудаи занҷираи истехсолот ё хизматрасонӣ таваҷҷӯҳи бештар зоҳир мегардад. Масалан, дар истехсоли маҳсулоти саноатӣ дастгоҳу таҷҳизоти тавассути барномаҳои махсус фаъолият менамоянд, ҳангоми ба шакли инноватсионӣ гузаронидани он барномаҳои нави компютерикунонидашуда зарур меояд.

«... дар низоми таълимии муассисаҳои тамоми зинаҳои таҳсилоти касбӣ равияи омода кардани барномасозон ва дигар ихтисосҳои зарурӣ барои рушди иқтисоди рақамӣ ва барномасозӣ қорӣ карда шавад» [9].

Аз ин сабаб, тавассути хизматрасониҳои таълимии инноватсионӣ барои омода намудани мутахассисони соҳа, ҳамзамон паҳнсозиву маъмулгардонии маҳсулоти барномавӣ метавонад ба раванди рақобатпазирӣ иқтисоди миллий таъсир расонида, татбиқшавии функцияи хизматрасониҳои таълимии инноватсиониро асоснок намояд.

Дар сохтори истехсолии маҷмуи маҳсулоти дохилии мамлакат ҳиссаи ҳар як соҳаи иқтисоди милли таҳлил карда шуда, ҳамзамон иқтидори содиротии иқтисоди миллий муайян карда мешавад, ки ба раванди ҷаҳонишавии низоми маорифи мамлакат алоқамандии зич дорад. Албатта, агар қисми асосии сохтори содироти мамлакатро истехсолу содироти молу маҳсулот ташкил диҳад, пас содироти хизматрасониҳо, бахусус хизматрасониҳои таълимӣ дар афзоиши ҳиссаи содироти мамлакат мавқеи калидӣ дорад. Яъне, тавассути рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ ҷаҳонишавии низоми маориф ташкилу ташаккул ёфта, низоми содироти хизматрасониҳои соҳа метавонад ба иқтидори содиротии хизматрасониҳои сохтори иқтисоди миллий таъсири мусбӣ расонад.

«...дар асоси пешрафти муносибатҳои иқтисодӣ, тавассути рақамикунонии муносибатҳои иҷтимоӣ-гуманитарӣ парадигмаи нави бозории бозори меҳнат пайдо мегардад, ки пешниҳоди хизматрасониҳои босифати таълимиро барои устуворгардонии сармояи инсонӣ ва таъмини иқтисодӣ бо кадрҳои баландихтисос мубрам гардида истодааст» [10, с. 214].

Рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ бо хусусиятҳои бозорӣ алоқамандии зич дошта, дар рушди ҷамъият ва иқтисодӣ мамлакат дар ду шакл инъикос меёбад. Яқум, хизматрасониҳои таълимӣ ҳамчун неъматӣ ҷамъиятӣ ҳамчун функцияи иҷтимоӣ аз тарафи давлат роҳандозӣ мегардад. Дуюм, хизматрасониҳои таълимӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ дар шакли мол тавассути пешниҳод ва дастрасии хизматҳо ба бозор бароварда мешавад. Яъне, дар

ин маврид дар бозори хизматрасониҳои таълимӣ байни муассисаҳои таълимии давлатӣ ва хусусӣ рақобат пайдо гардида, мунтазам шакл ва усулҳои инноватсионии пешниҳоди хизматрасониҳои таълимӣ қорӣ карда мешавад, ки хусусияти рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимиро дар шароити иқтисоди бозори асоснок менамояд.

Дар баробари ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хизматрасониҳои таълимӣ бештар аз бучети давлатӣ маблағгузорӣ карда мешавад, ки он ҳам барои хароҷоти заминавии фаъолияти муассисаҳои таълимӣ равона карда мешавад. Барои таъмини рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ, ки бештар ба таъмини дастгоҳу таҷҳизоти техникӣ ва рақамӣ таъмин менамояд, нисбатан нокифоя мебошад. Аз ин сабаб, истифодаи афзорҳои молиявӣ дар пешниҳоди хизматрасониҳои таълимӣ зарурати алоҳидаро пайдо намуда, вобаста ба меъёрҳои иқтисоди бозорӣ ҷустуҷӯ ва таҳияи афзорҳои молиявии иловагиро ҷиҳати таъмини рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимии соҳаи маорифи мамлакат тақозо менамояд.

Ҳамин тариқ, тавсифи рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ бо хусусиятҳои бозорӣ нишон медиҳад, ки барои амалигардонии функсияи асосии хизматрасониҳои таълимӣ дар иқтисодиёт ҳамоҳангсозии мунтазами равандҳои инноватсионӣ зарур аст. Ҳангоми амалишавии ҳамаи ин ҷузъиёт рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ таъмин гардида, дар ниҳоят метавонад ба сатҳи рақобатпазирӣ иқтисоди миллӣ мусоидат намояд.

Дар шароити муосир ҳангоме, ки ҷиҳати таъмини сатҳи баланди зиндагии аҳоли Ҳукумати ҷумҳурӣ бештар ба сиёсати иҷтимоӣ диққат медиҳад, масъалаҳои воқеии иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рушди соҳаҳои ҳаётан муҳимми бахши хизматрасониҳои иҷтимоӣ, яъне соҳаҳои маориф, тандурустӣ ва фарҳангу варзиш муҳимияти хоса пайдо менамоянд [3, с. 42].

Мусаллам аст, ки таъмини рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимии соҳаи маорифи мамлакат, ҷиҳати рушди устувори иқтисоди миллӣ танҳо дар асоси ҳаҷми маблағгузориҳои кифоя имконпазир мегардад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккулдиҳии модели муосири рушди иқтисодиёти ба захираҳои молиявӣ ва иқтидорҳои истеҳсолӣ асос ёфта, дар сохтори хароҷоти бучети давлатӣ маблағгузориҳои соҳаи маориф мавқеи назаррас дорад.

Ҷадвали 1

Маблағгузориҳои бучети давлатӣ ба хизматрасониҳои таълимии соҳаи маориф аз бучети давлатӣ (млрд. сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Тафовут 2024/2020 (%)
	2020	2021	2022	2023	2024	
Хароҷоти бучети давлатӣ барои маориф, млрд. сомонӣ	4,3	5,2	6,2	7,1	9,2	113,9
Нисбат ба хароҷоти бучети давлатӣ (%)	17,4	17,9	17,7	17,2	18,7	7,4
Ба маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) (%)	5,2	5,2	5,4	5,4	5,7	9,6

Сарчашма: Таҳияи муаллиф. Маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агенсии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2024. – С. 9-13.

Чӣ тавре, ки маълум мегардад, дар давраи таҳлили хароҷоти бучети давлатӣ барои рушди хизматрасониҳои соҳаи маориф афзоиши назаррас дорад. Вобаста ба афзоиши мунтазами нишондиҳандаҳои иқтисодии мамлакат, инчунин роҳандозӣ гардидани афзорҳои нави маблағгузорӣ афзоиш ва бозафзоиши ҳаҷми маблағгузориҳои давлатии хизматрасониҳои соҳаи маориф тамоюлҳои мусбӣ дорад.

Агар, дар соли 2020 ҳаҷми маблағҳои воситаҳои бучети давлатии ба рушди хизматрасониҳои таълимӣ равона гардида, 4,3 млрд. сомониро ташкил медод, пас ин нишондиҳанда дар соли 2024 ба 9,2 млрд. сомонӣ расидааст, ки дар ин давра қариб 114% зиёд гардидааст. Албатта, сабаби чунин суръати афзоиши ҳаҷми маблағгузориҳои давлатиро дар рушди ҳамасолаи иқтисодиёти мамлакат, устуворшавии бозори молияи ватанӣ ва афзоиши ҳаҷми бучети давлатӣ дида мешавад, ки дар ин давра рушди иқтисодии мамлакат ба ҳисоби миёна 6,6% ташкил медод. Аз ҷумла, ҳиссаи маблағҳои бучетие, ки ба соҳаи маорифи мамлакат

чудо карда шуда буд соли 2020 ҳамагӣ 17,4% ташкил меод, ки нисбат ба хароҷоти буҷети давлатӣ дар панҷсоли баъдӣ баробари 7,4% гардидааст.

Қайд намудан бомаврид аст, ҳиссаи хароҷоти маблағҳои буҷетӣ дар сохтори хароҷоти давлатӣ, инчунин дар сохтори истеҳсоли ММД нисбатан назаррас буда, истифодабарии он ба ҳайси индикатори муҳими арзёбии рушди хизматҳои таълимӣ бештар истифода бурда мешавад. Бахусус, ҳиссаи хароҷоти буҷети давлатӣ барои хизматҳои таълимии соҳаи маорифи мамлакат дар соли 2020 дар маҷмӯъ 5,2% ММД ташкил меод ва ҳамин нишондиҳанда дар соли 2021 низ мушоҳида гардида буд. Дар соли 2024 ҳиссаи хароҷоти соҳаи маорифи мамлакат 5,7% ММД ташкил дода буд, ки ин нишондиҳанда нисбат ба солҳои қаблӣ қариб 10% зиёд гардидааст.

Қобили қайд аст, ки хизматрасониҳои таълимии босифат ҳамчун раванди сохторбунёдкунандаи иқтисоди миллӣ махсуб ёфта, бозори меҳнатро танзим намуда, маҳорат ва истеъдодҳои навини касбро ҷиҳати камхарчу муносиб трансформатсия шудани иқтисоди миллиро таъмин менамояд. Гузашта аз ин, дар шароити рақамикунории иқтисодиёт бо назардошти татбиқи технологияҳои рақамӣ дар раванди хизматрасониҳои таълимӣ имкон фароҳам меоваранд, ки шакли методҳои хизматрасонии инфиродӣ роҳандозӣ карда шавад. Хизматрасониҳои таълимоти касбӣ маҳорат, истеъдодҳои ташаббускор ва бунёдкорро барои рушди сектори бизнеси маҳаллӣ таъсис дода ҳавасмандии шугли пурмаҳсул ва рушди хоҷагидорӣ хонаводагиро тақвият мебахшад.

Ҷадвали 2. Динамикаи маблағгузориҳои хизматҳои таълимӣ дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ (млрд. сомонӣ)

Солҳо	Хароҷоти буҷети давлатӣ млрд. сомонӣ	Хароҷот ба зинаи таҳсилот (млн. сом.)	Шумораи муассисаҳо (воҳид)	Шумораи омӯзгорон (ҳаз. наф.)	Шумораи донишҷӯён (ҳаз. наф.)
2015	2,9	477,1	38	9167	165,3
2016	3,0	556,2	38	9952	176,5
2017	3,5	632,8	39	10010	186,9
2018	3,8	606,1	39	10321	195,7
2019	4,3	716,3	40	10581	209,8
2020	4,3	781,5	40	11681	229,6
2021	5,2	975,6	41	11746	245,9
2022	6,2	1 110,1	41	12642	239,5
2023	7,1	1 131,5	41	11762	218,1
2024	9,2	12 37,0	46	13989	214,4
Тафовут 2024/2015	6,3 217%	759,9 159,3%	8 21,1%	4822 52,6%	49,1 29,7%

Сарчашма: Таҳияи муаллиф. Маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2024. – С. 94-98. [8, 9]

Ба назари мо, муҳим аст, ки баъзе муассисаҳои равияи иқтисодии такроршаванда қисман ихтисор гардида, таваҷҷӯҳи бештар ба ҳамаи сохтору мақомоти давлатӣ ва ғайридавлатии хизматрасони таълимӣ дода шавад, ки мустақиман барои татбиқи рушди устувор ва ҳадафҳои олии кишвар мусоидаткунанда мебошанд.

Барои рушди иқтисоди рақамӣ дар иқтисоди миллӣ, зимни таҳияи санадҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ, ташаккули инфрасохтор, роҳандозии истеҳсолоти ватании таҷҳизоти иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, таъминоти барномавӣ ва омодамаҳои кадрҳои тахассусҳои миёнаи касбӣ ва олии касбии дорои зеҳнияи рақамӣ бо истеъдоди касбӣ дар хоҷагии халқ мавқеи муҳим дорад [6, с. 202].

Таҳлил нишон медиҳад, ки афзори молиявии хизматрасониҳои таълимӣ дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ динамикаи афзоишбӣ дорад. Аз ҷумла, дар соли таҳлили 2015/2016 ҳаҷми маблағгузориҳои давлатӣ ҳамагӣ 477,1 млн. сомониро ташкил намуда буд. Афзоиши

ҳаҷми маблағгузориҳои давлатӣ барои рушди таҳсилоти олии касбӣ дар соли таҳсили 2024/2025 нисбат ба соли таҳсили 2015/2016 ба миқдори 12 37,0 млн. сомонӣ баробар буд, ки нисбат ба соли таҳлилий ҳамагӣ 759,9 млн. сомонӣ ё баробари 159,3% зиёд гардидааст.

Қобили қайд аст, ки дар сохтори соҳаи маориф, ташаккулдиҳии афзорҳои молиявии хизматҳои таълими таҳсилоти олии касбӣ нисбат ба дигар зинаҳои таҳсилот куллан фарқ менамояд. Масалан, дар зинаи таҳсилоти томактабӣ маблағгузориҳои давлатӣ ва грантҳо (барои таъмини кӯдакон бо хӯрок дар баъзе муассисаҳо) ягона афзори молиявӣ мебошад.

Бо ҳамин тасаввурот, афзорҳои молиявии хизматрасониҳои сатҳи таълимоти таҳсилоти умумӣ, ибтидоӣ касбӣ низ афзори молиявии ягона доранд, ки барои арзёбии иқтисодии он танҳо тақмилу ташаккули механизми молиявии давлатӣ, инчунин дастгирии молиявии давлат истифода бурда мешавад, ҳамзамон бо истифодаи методи муайян дуруст арзёбӣ кардан мумкин аст.

Аммо, чиҳати арзёбии ташаккули афзори молиявӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии ба сабаби ҷой доштани суратҳисобҳои махсуси (фондҳо махсус) донишгоҳӣ, методҳои гуногуни таҳлилий истифода бурда мешавад. Яъне, дар баробари маблағгузориҳои давлатӣ барои рушди хизматрасониҳои таълимӣ дар макотиби олии, маблағҳои дохилӣ-суратҳисобҳои махсуси онҳо ба ҳайси афзори молиявии иловагӣ истифода бурда мешавад, ҳамзамон барои ташаккули ҷунин афзор нишондиҳандаҳои шуморагии донишҷӯёни тавассути пулакӣ таҳсилкунанда истифода бурда мешавад.

Хулоса. Ҳамин тариқ, аз натиҷаи таҳқиқ хулоса карда мешавад, ки вазъи ҳозираи рушди хизматрасониҳои таълимии соҳаи маорифи мамлакат нишон медиҳад, ки хизматҳои таълимӣ ҳамчун ҷузъи таркибии сиёсати иҷтимоии давлат тамоюлҳои ташаккулёбии афзорҳои молиявӣ дорад. Ҳамзамон, тибқи хуссиятҳои соҳавӣ ва сатҳи муҳимияти хизматҳои таълимӣ дар рушди иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакат, то ҳол мушкилиҳои ҳалталаби таъминкунандаи сатҳу сифати баланди зиндагии аҳоли, ки татбиқи механизми сиёсати иҷтимоии давлатро инъикос менамояд, боқӣ мондааст. Ҳамаи инҳо тақозо менамоянд, ки чиҳати рушди инноватсионӣ ва рақамикунории хизматрасониҳои таълимӣ, ки асоси онро ҳаҷми воситаҳои молиявӣ ташкил медиҳад, методҳои муосиру муассири ташаккули афзорҳои молиявии хизматҳои таълимӣ дар дурнамои наздик таҳия карда шавад.

Вобаста ба ин, пешниҳод мегардад, ки бо мақсади таъмини рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ ҳамчун таъминкунандаи рақобатпазирии иқтисоди миллӣ дар баробари афзоиши ҳаҷми маблағгузориҳои бучетӣ ташаккули ҷалби грантҳо бо иштироки шарикони рушд, ташкили фонди аҳолидаи рушди инноватсионии хизматрасониҳои таълимӣ аз ҳисоби фаъолгардонии механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ-ҷолибгардонии созишномаҳои консессионӣ байни мақомотҳои маҳаллӣ ва бахши хусусӣ дар самти сохтмон, таъмиру таҷдиди муассисаҳои таълимии шаҳру ноҳияҳои кишвар ақидаи муҳим ва саривақтӣ мебошад.

АДАБИЁТ:

1. Ализода Х. С. Чанбаҳои ташкилию иқтисодии рушди низоми таҳсилоти миёнаи касбӣ [Матн] Автореф. дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои иқтисодӣ аз рӯйи ихтисоси 08.00.05 – Иқтисодиёти соҳаҳои хизматрасонӣ (08.00.05.02 – Хизматрасонӣ дар соҳаҳои илм, маориф ва иҷтимоиёт) / Ҳуснигули Соҳиб Ализода. – Душанбе, 2022. – С.14.
2. Ахмадов Р. Р. Развитие социальных услуг в условиях цифровизации экономики: организационно - адаптационный аспект / Р. Р. Ахмадов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 7. – С. 165.
3. Ахмадов Р. Р. Вазъи бозори хизматҳои иҷтимоӣ дар Тоҷикистон: мушкилот ва афзалиятҳои рушд / Р. Р. Ахмадов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. – № 10-2. – С. 42-46.
4. Джуроева А.О., Мамадов Ф.Р. Цифровизация образовательных услуг в системе среднего специального образования Таджикистана [Текст] / А.О. Джуроева, Ф.Р. Мамадов // Экономика Таджикистана. - 2024. № 4. - С. 138-145.

5. Комилов С.Дж. Теория инновационного развития/ Дж. Комилов. Монография. – Душанбе: «Шарки озод», 2019. – 364. – С.123.
6. Кодирзода Д.Б., Шамсов И.С. Рынок труда и система подготовки кадров при переходе к цифровой экономике: Монография. – Душанбе: Ирфон, 2021. - С. 202.
7. Курбонов А.Қ. Рушди сармояи инсонӣ дар асоси ҳамкориҳои бозори меҳнат ва хизматрасониҳои маориф: ҷанбаҳои илмию назариявӣ [Матн] /А.Қ. Курбонов //Иқтисодиёти Тоҷикистон.- 2022. № 1. - С. 141-148.
8. Маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2024. – С. 9-13.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. 28.12.2024. <https://www.president.tj/event/missives/49225>.
10. С. Раҳматзода Активизация интеграционной формы развития образовательных услуг в условиях цифровизации экономики / Р. Р. Ахмадов, С. Раҳматзода // Наука и образование: тенденции развития в условиях информационного общества: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 75-ой годовщине со дня образования Таджикского национального университета, Душанбе, 02 октября – 03 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – С. 214-220.
11. Ходиев Д.А., Ганиева С.Б. Направления совершенствования качества образовательных услуг в Республике Таджикистан [Текст] / Д.А. Ходиев, С.Б. Ганиева // АНИ: Экономика и управление. - 2019. №2 (27). – С. 114.

УДК 338.43:330.101.54

Собирзода П.С.

ТАҲЛИЛИ МАКРОИҚТИСОДИИ НИЗОМИ АГРОСАНОАТИ

Аннотатсия. Муаллиф дар ин мақола худ таҳлили макроиқтисодии низоми агросаноати, иброи ақида намудааст, ки як қатор дигаргуниҳои воқеии зарурии иқтисодӣ ва ташкилӣ доир карда шуд, ки натиҷаи онҳоро ба мақсади устуворӣ ва рушди минбаъдаи он татбиқ кардан лозим мебошад. Дар мақолаи худ таҳлилҳо оиди маблағгузориҳо ба корхонаҳои кишоварзӣ, истеҳсоли саноатӣ дар асоси коркарди ашёи хоми кишоварзӣ ва истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ таҳлилҳо гузаронидааст.

Калидвожаҳо: комплекси агросаноати, иқтисоди, идоракуни, сармоягузори, кишоварзӣ, макросаноати, иҷтимоӣ, самараноки, стратегия, истеҳсолот, фондҳо, сахмҳо, амнияти озуқаворӣ, чорводори, корхонаҳои коркарди саноатӣ, маҳсулоти аграрӣ.

Собирзода П.С.

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АГРОПРОМЫШЛЕННОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация. В данной статье автор самостоятельно провел макроэкономический анализ агропромышленной системы, выразив мнение о проведении ряда необходимых экономических и организационных изменений, результаты которых следует реализовать в целях ее устойчивости и дальнейшего развития. В своей статье он провел анализ инвестиций в сельскохозяйственные предприятия, промышленное производство, основанное на переработке сельскохозяйственного сырья, и производство сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, экономика, управление, инвестиции, сельское хозяйство, макроэкономика, социальная сфера, эффективность, стратегия, производство, фонды, акции, продовольственная безопасность, животноводство, предприятия промышленной переработки, сельскохозяйственная продукция.

Sobirzoda P.S.

MACROECONOMIC ANALYSIS OF THE AGRO-INDUSTRIAL SYSTEM

Abstract. In this article, the author himself conducted a macroeconomic analysis of the agro-industrial system, expressing the opinion that a number of necessary economic and organizational changes were carried out, the results of which should be implemented for the purpose of its sustainability and further development. In his article, he conducted an analysis of investments in agricultural enterprises, industrial production based on the processing of agricultural raw materials and the production of agricultural products.

Keywords: agro-industrial complex, economics, management, investment, agriculture, macro-industry, social, efficiency, strategy, production, funds, shares, food security, livestock, industrial processing enterprises, agricultural products.

Комплекси муосири агросаноатии кишвар як низоми мураккаб, бисёрфункционалӣ ва бисёрсатҳаи силсилавиё мебошад, ки рушди он асосан аз рӯйи тамоюлҳо ва меъёрҳои фаъолияти иқтисоди кишвар, дар маҷмӯъ, муайян карда мешавад.

Олими ватани *Собирзода Ш.С.* «Ҳолати кунунии комплекси агросаноатӣ ва тамоюли ҷалби сармоя барои рушди он зарурати аз нав дида баромадани сиёсати сармоягузорӣ, ки фазо ва сохтори институтсионалии идоракунии фаъолияти сармоягузорию муайян менамояд, тақозо менамояд» чунин ақидаро дорад [7, с. 391].

Дар солҳои ислоҳот дар бахши кишоварзӣ як қатор дигаргуниҳои воқеии зарурии иқтисодӣ ва ташкилӣ доир карда шуд, ки натиҷаи онҳоро ба мақсади устуворӣ ва рушди минбаъдаи он татбиқ кардан лозим мебошад.

Гузариш ба иқтисоди бисёрсохторӣ ба амал омад. Гузариш ба иқтисоди бисёрсохторӣ дар шакли хусусигардонии корхонаҳои кишоварзӣ, маркетингӣ, коркард, хӯрокворӣ ва агрохизматрасонӣ сурат гирифт; дар байни истеҳсолкунандагони кишоварзӣ, корхонаҳои коркард ва ташкилотҳои тиҷоратӣ таваҷҷуҳи иқтисодӣ ба иттиҳодияҳои саҳомӣ, тавозунӣ ва дигар шаклҳои идоракунӣ - агрофирмаҳо, гурӯҳҳои молиявӣ агросаноатӣ, комплексҳои агросаноатӣ бо муносибатҳои иқтисодии навъи холдингӣ пайдо шуд. Бахши навтаъсиси деҳқонӣ (фермерӣ) як бахши фаъолтарро инкишоф дод, ки ба таври самаранок фаъолият мекунад ва барои дигар корхонаҳо ва хоҷагҳои деҳқонӣ намуна мебошад. Афзоиши ҳаҷми хоҷагҳои шахсӣ дар натиҷаи ислоҳоти замин худтаъминкунии озуқаворию афзоиш дода, ба суботи иҷтимоии кишвар мусоидат намуд.

Дар соли 2024, дар бахши агросаноатии кишвар 184445 созмони гуногун фаъолият мекарданд, ки нисбат ба соли 2018 3,044 адад бештар аст. Зиеда аз 179818 адад хоҷагҳои деҳқонӣ мавҷуд мебошанд, ки беш аз 97%-и ҳамаи хоҷагҳои фаъолияткунандаро ташкил медиҳанд. Шумораи чунин корхонаҳо дар муқоиса бо соли 2018 4,2 ҷузъ афзоиш ёфтааст. Ин аз мавҷудияти мушкilotи ҷиддии марбут ба парокандагии хоҷагҳои деҳқонӣ ва истеҳсолоти хурди кишоварзӣ шаҳодат медиҳад, ки бо навъи муосири рушди бонизом номувофиқ аст. Афзоиши шумораи хоҷагҳои давлатӣ аз 147 то 157, инчунин афзоиши шумораи ҷамъиятҳои саҳомӣ, яъне то 209 адад, ки имкон медиҳад захираҳо ба сармоягузориҳои инноватсионӣ мутамарказ гарданд ва рушди мунтазами комплекси агросаноатӣ таъмин карда шавад, тамоюли мусбат мебошад.

Аз нигоҳи мо, иттиҳодияҳои хоҷагҳои деҳқонӣ ва истифодабарандагони об, инчунин хоҷагҳои коллективӣ ва кооперативҳо тамоюли манфиюро нишон медиҳанд: дар соли 2024 шумораи онҳо дар муқоиса бо соли 2018 мутаносибан 50,9% ва 27,9% коҳиш ёфтааст. Ин аз раванди афзоиши қувваи марказгузеш шаҳодат медиҳад, ки дар натиҷаи афзоиши низоъҳои манфиатҳо байни аъзои иттиҳодияҳо ва кооперативҳо ба амал меояд. Дар соли 2024 шумораи хоҷагҳои деҳқонӣ ва соҳибкорони инфиродӣ, ки ба кишоварзӣ машғуланд, низ коҳиш ёфт.

Аз нигоҳи мо, ин тамоюл ба набудани сохтори оқилонаи институтсионалӣ барои кишоварзӣ вобаста аст, ки боиси хароҷоти баланди муомилот мегардад, ки аз ғоидаи аз чунин ғайолият бадастомада зиёдтар аст (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Теъдоди ҳамаи намудҳои хоҷагӣҳои кишоварзӣ ва корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти аграрӣ

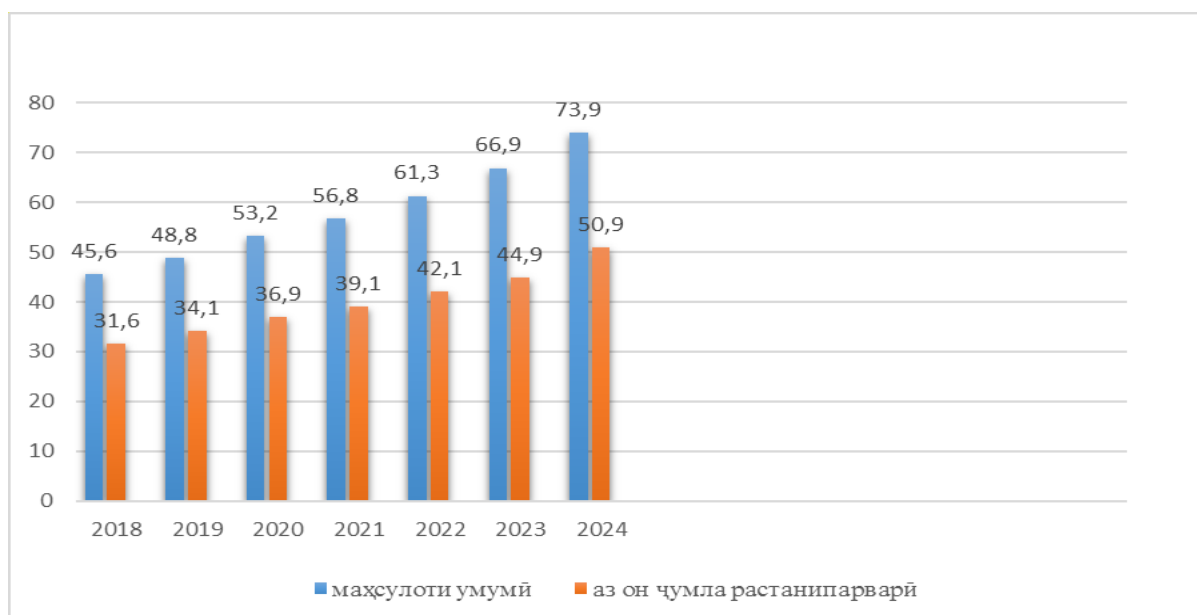
Ташкилотҳо	2018	2019	2020	2023	2024	2024 нисбат 2018,%
Шумораи ҳамаи навъҳои ташкилотҳои соҳаи кишоварзӣ	178400	176975	183926	181444	184445	103,3
аз он ҷумла: хоҷагӣҳои давлатӣ	147	148	159	158	157	107,5
Ассотсиатсияи хоҷагӣҳои деҳқонӣ ва истифодабарандагони об	120	76	59	59	59	-50,8
Хоҷагӣҳои коллективӣ ва таовунӣ	4622	3937	3867	3641	3329	-27,9
ҶСК ва ҷамъиятҳои саҳҳомӣ	222	269	276	414	431	194,1
хоҷагӣҳои ёрирасон	621	570	560	598	599	-3,5
хоҷагӣҳои деҳқонии инфиродӣ	172668	171975	179005	176524	179818	104,2
соҳибкорони инфиродӣ, ки ба кишоварзӣ машғуланд	-	-	-	50	52	104
Саноати коркарди истеҳсоли	1806	1746	1846	2954	3241	179,4
Аз он ҷумла:						
Истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ, аз ҷумла нӯшокӣ ва тамоку	468	462	501	795	856	182,9
истеҳсоли бофандагӣ ва дӯзандагӣ	390	368	397	484	496	127,2
истеҳсоли чарм, маснуоти чармин ва пойафзол	20	18	20	27	31	155

Манбаъ: Кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҷмуаи оморӣ – Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024, с. 336-343; Кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҷмуаи оморӣ – Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 336-343; Оморӣ солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон - Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 259-260.

Низоми агросаноатии кишвар ва минтақаҳои он инчунин корхонаҳоро дар бар мегирад, ки ба коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ машғуланд. Масалан, дар соли 2024 шумораи корхонаҳое, ки маҳсулоти хӯрокворӣ, аз ҷумла нӯшокӣ ва маҳсулоти тамоку истеҳсол мекунанд, 856 адад буд, ки нисбат ба соли 2018 дар сатҳи 82,9 ғоиз афзоиш ёфтааст. Шумораи корхонаҳое, ки матоъ ва либос истеҳсол мекунанд, аз 390 то 496 (27,2%) ва маҳсулоти чарм ва пойафзол аз 20 то 31 адад (55%) афзоиш ёфтааст.

Дар натиҷаи таҷдиди сусти ва ғайрисистемавии сохтори корхонаҳои кишоварзӣ ва саноати коркарди онҳо, иқтисодии истеҳсолии онҳо (45-50%) пурра истифода намешавад. Ба ибораи дигар, афзоиши босуръати корхонаҳои коркарди саноатӣ бидуни таъминоти кофӣи ашёи хоми кишоварзӣи ватанӣ боиси паст шудани самаранокии онҳо мегардад.

Дар баҳши кишоварзӣ афзоиши устувори истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба назар мерасад, ки аҳолиро бо маҳсулоти хӯрокворӣ ва бахшҳои саноатро бо ашёи хом таъмин менамояд. Дар соли 2024, дар ҷумҳурӣ ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда бо нархҳои муқоисашавандаи соли 2023 аз 73,9 миллиард сомонӣ бештар аст, ки дар муқоиса ба соли 2018 62 % афзоиш доштааст.

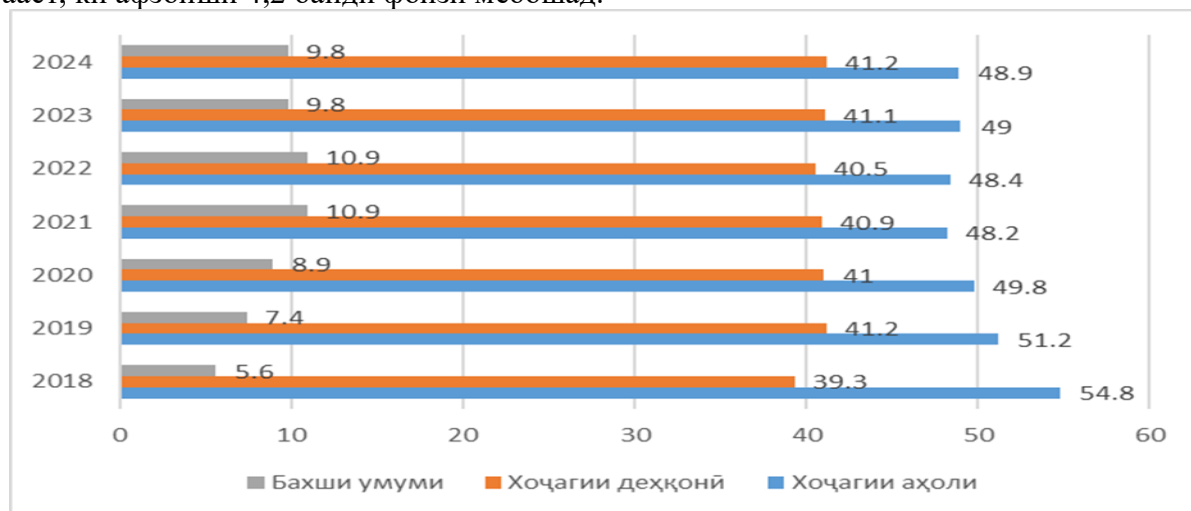
Расми 1. Динамикаи маҳсулоти умумии кишоварзӣ

Манбаъ: Солномаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 280

Истеҳсоли зироатҳо аз 31,6 то 50,9 миллиард сомонӣ афзоиш ёфт, ки беш аз 61 фоиз афзоишро ташкил медиҳад. Саҳми бахши зироаткорӣ дар маҷмуи маҳсулоти кишоварзӣ дар соли 2024 68,8%-ро ташкил дод, дар муқоиса бо 69,3%-и соли 2018, ки 0,5 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Мувофиқан, саҳми истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ 0,5 банди фоизӣ афзоиш ёфт. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ дар давраи таҳлилшуда аз 13,9 то 22,9 миллиард сомонӣ афзоиш ёфт, ки суръати афзоиши он 164,7%-ро ташкил дод, ки аз суръати афзоиши истеҳсоли зироатҳо ва зироатҳои ҳамлшаванда бештар мебошад.

Шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ дар истеҳсоли маҳсулоти умумии кишоварзӣ саҳм мегузоранд. Тавре дар расми 2 нишон дода шудааст, хоҷагиҳои хонаводагӣ дар истеҳсоли маҳсулоти умумии кишоварзӣ саҳми назаррас доранд. Аммо, саҳми онҳо дар соли 2023 нисбат ба соли 2018 аз 54,8% то 48,9% ё беш аз 5,9 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Хоҷагиҳои деҳқонӣ саҳми дуҷуми бузургтаринро ташкил медиҳанд.

Дар соли 2024, онҳо 41,2 фоизи маҳсулоти умумии кишоварзиро истеҳсол карданд, ки нисбат ба 39,3%-и соли 2018 зиёдтар аст. Ҳиссаи онҳо 1,9 банди фоизӣ афзоиш ёфтааст. Нақш ва аҳамияти бахши иҷтимоии аз ҷониби давлат дастгиришаванда рӯ ба афзоиш аст. Ҳиссаи онҳо дар маҳсулоти умумии кишоварзӣ байни солҳои 2018 ва 2024 аз 5,6 то 9,8% афзоиш ёфтааст, ки афзоиши 4,2 банди фоизӣ мебошад.

Тасвири 2 Ҳиссаи шаклҳои хоҷагӣ дар истеҳсоли маҳсулоти умумӣ, бо %

Манбаъ: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, (Маҷмуаи омор), 2025, с.16

Тамоюлҳои монанд барои маҳсулоти асосии кишоварзӣ, ки ба амнияти озукавории кишвар мусоидат мекунанд, мушоҳида шуданд. Тавре аз маълумоти ҷадвали 2. дида мешавад, истеҳсоли қариб ҳамаи маҳсулоти хӯроквории кишоварзӣ ба сари аҳоли дар давраи солҳои 2018-2024 тамоюли афзоиш дорад. Аммо, раванди ноустувори истеҳсоли ғалла ба сари аҳоли аз сабаби рақобатпазирии пасти он дар муқоиса бо ғаллаи воридотӣ мушоҳида мешавад. Рушди пасти истеҳсоли ангур аз сабаби пиршавии тоқзорҳои мавҷуда аст, дар ҳоле ки сармоягузорӣ дар тоқзорҳои нав айни замон суръат мегирад, ки ба рушди минбаъдаи тоқпарварӣ мусоидат мекунад.

Ҷадвал 2. Истеҳсоли маҳсулоти асосии кишоварзӣ ба ҳар як сари аҳоли (кг.)

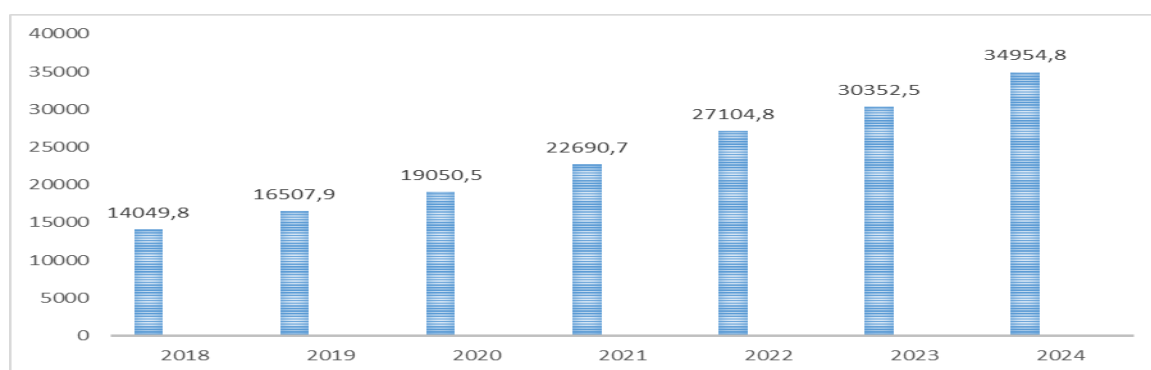
Маҳсулот	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024 нисбат ба соли 2018, бо %
Ғалладонагиҳо	141,5	152,2	165,0	161,8	175,0	172,3	174,1	123,0
Картошка	106,8	107,9	108,7	106,2	109,6	112,4	121,6	113,8
Сабзавот	234,7	236,7	263,5	264,9	272,0	297,2	317,2	135,1
Харбуза	71,1	76,1	80,5	83,5	84,4	99,2	110,1	154,8
Мева ва буттамевагиҳо	49,6	51,4	49,7	45,3	51,3	65,2	79,2	159,6
Ангур	26,8	26,8	25,4	27,3	30,2	18,7	27,9	104,1
Гушт	14,5	14,8	16,0	16,7	17,5	19,6	20,0	137,9
Шир	108,9	108,5	108,5	106,3	106,6	109,8	113,3	104,0
Тухм	49,9	78,7	104,5	107,4	121,4	120,2	121,7	243,8

Манбаъ: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024, с.16; Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с.15

Истеҳсоли пасти шир ба сари аҳоли аз сабаби пасти шудани сифати сохтори пола, қоҳиш ёфтани ҳиссаи говҳои зотӣ ва афзоиши арзиши хӯроки чорво мебошад. Ягона бахши устувор дар кишвар истеҳсоли тухм аст (он дар давраи таҳлилшуда беш аз 2,4 маротиба афзоиш ёфтааст), ки дар якҷоягӣ бо афзоиши сармоягузорӣ ва ҳавасмандгардонӣ дар ин соҳа, рушди устувори паррандапарварии саноатиро дар кишвар таъмин кардааст.

Нақши кишоварзӣ дар иқтисодиёти кишвар ё минтақа сохтор ва сатҳи рушди онро инъикос мекунад. Ҳиссаи кишоварзӣ дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ҳамчун нишондиҳандаи нақши кишоварзӣ истифода мешавад. Ин рақамҳо дар аксари кишварҳои рӯ ба инкишоф, ки дар онҳо кишоварзӣ беш аз нисфи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъолро ба кор ҷалб мекунад, хеле баланд мебошанд.

Тавре дар расми 3 нишон дода шудааст, дар байни солҳои 2018 ва 2024 тамоюли устувори афзоиши саҳми кишоварзӣ дар ММД кишвар мушоҳида шудааст. Дар соли 2024, кишоварзӣ, шикор, хоҷагии ҷангал, моҳидорӣ ва парвариши моҳӣ ба ММД кишвар 34,9 миллиард сомонӣ саҳм гузоштанд, ки нисбат ба соли 2018 беш аз 2,4 маротиба афзоиш ёфтааст.

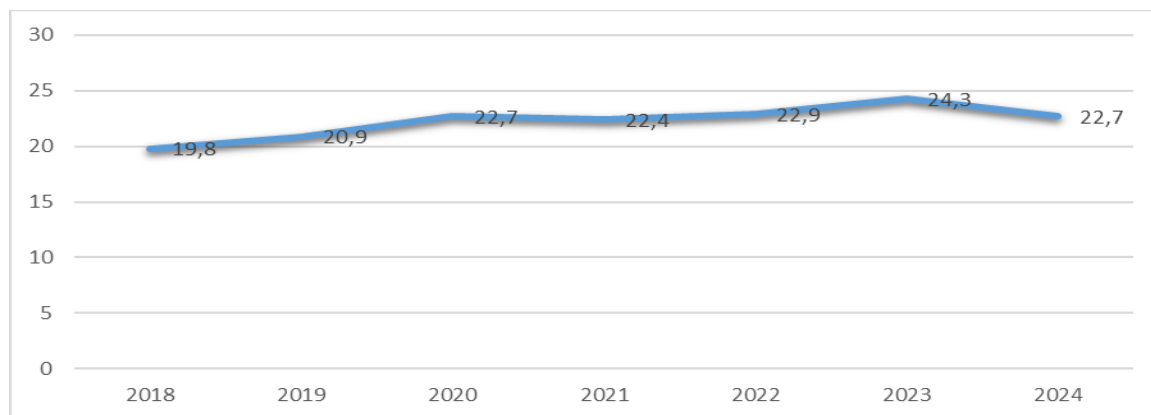

Расми 3. Динамикаи ширкат кишоварзӣ дар истеҳсоли ММД мамлакат, млн сомонӣ

Манбаъ: Маҷмуаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с.220

Бояд кайд кард, ки дар давраи солҳои 2028-2024 саҳми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар ММД аз 19,8 то 22,7 фоиз ё 2,9 банди фоизӣ афзоиш ёфтааст.

Ҳиссаи афроде, ки дар соҳаи кишоварзӣ дар байни аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол кор мекунад, инчунин нишондиҳандаи нақши кишоварзӣ истифода мешавад. Ин рақамҳо дар аксари кишварҳои рӯ ба тараққӣ, ки дар онҳо кишоварзӣ беш аз нисфи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъолро ба кор ҷалб мекунад, хеле баланд мебошанд.

Расми 4. Ҳиссаи кишоварзӣ дар истеҳсоли ММД

Манбаъ: Солномаи оморӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, саҳ. 220

Тавре дар Ҷадвали 3 нишон дода шудааст, дар соли 2024 дар иқтисодиёти кишоварзӣ ҷумҳурӣ 1,629,400 коргар кор мекарданд, ки беш аз 59,5 фоизи тамоми шугъл дар иқтисоди кишварро ташкил медиҳад. Дар ҳоле ки кишвар саноатикунони босуръатро пеш мебарад, тамоюли коҳиши шумораи коргарони кишоварзӣ мушоҳида мешавад, ки аз гузариши қувваи кори изофӣ ба дигар бахшҳои иқтисодиёт шаҳодат медиҳад. Дар натиҷа, саҳми он дар шугъли умумӣ дар бахшҳои иқтисодии кишвар дар давраи таҳлилшуда 1,6 банди фоизӣ коҳиш ёфт.

Ҷадвали 3. Динамикаи шугъл дар соҳаи кишоварзӣ, ҳазор нафар

	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Теъдоди умумии машғул ба кор дар иқтисодиёт, ҳазор нафар	2425,5	2463,4	2506,2	2533,5	2545,0	2625,3	2747,8
Аз он ҷумла:							
Дар соҳаи кишоварзӣ	1698,9	1507,3	1525,6	1535,3	1608,8	1618,7	1629,4
Бо %.	61,1	61,2	60,9	60,6	63,2	61,7	59,5

Манбаъ: Маҷмуаи оморӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 85-89

Дар натиҷаи рушди кишоварзӣ, бахши коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ васеъ шуда, саҳми он дар ММД афзоиш ёфт. Тавре дар ҷадвал нишон дода шудааст, истеҳсоли саноатӣ байни солҳои 2018 ва 2023 беш аз ду баробар афзоиш ёфтааст. Саноати коркард, ки як бахши калидии арзиши иловашуда мебошад ва рушди иқтисодии кишварро ба таври назаррас муайян мекунад, аз 13,5 миллиард то 28,5 миллиард сомонӣ ё 2,3 маротиба афзоиш ёфт.

Бахши назарраси саноати коркард, корхонаҳои саноатӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ, ки бо ашёи хом ё маҳсулоти кишоварзӣ кор мекунад, дар шаш соли охир тамоюли афзоиши устуворро нишон доданд. Масалан, истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ, аз ҷумла нӯшокиҳо ва маҳсулоти тамоку, дар соли 2024 ба маблағи 1 1492 миллион сомонӣ арзёбӣ шудааст, ки нисбат ба соли 2018 беш аз 2,34 маротиба зиёдтар аст. Истеҳсоли ҳаҷми маҳсулоти нассочӣ ва дӯзандагӣ дар ин давра аз 2 479 то 3896 миллион сомонӣ афзоиш ёфтааст.

**Чадвали 4. Динамикаи истеҳсоли саноатӣ дар асоси коркарди ашёи хоми кишоварзӣ.
млн. сомонӣ (бо нархҳои солҳои дахлдор)**

Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024 ба 2018, %
Ҳамагӣ саноат, млн. Сомони	23894	27613	30890	38829	43025	46857	53873	225,4
Аз он ҷумла:								
Саноати коркард	13520	15952	19054	22313	26497	28537	30283	223,7
Аз он:								
истеҳсоли маҳсулоти хӯрока, аз ҷумла нӯшокиҳо ва тамоку	4900	5399	7089	7608	10383	11621	11492	234,6
истеҳсоли нассочӣ ва дузандагӣ	2479	2636	2870	4096	4720	4500	3896	157,1
маснуот аз чарм ва истеҳсоли пойафзол	63	71	91	120	137	133	163	258,7

Ҳисоб карда шуд аз рӯйи: Омори солони Чумхурии Тоҷикистон, 2025, с. 261

Бахши кишоварзии рушдёфта яке аз омилҳои мусоидат ба амнияти кишвар аст, зеро вай онро аз дигар кишварҳо камтар вобаста мекунад. Аз ин рӯ, кишоварзӣ дар кишварҳои пешрафта ва саноатӣ дастгирӣ ва субсидия карда мешавад, ҳарчанд воридоти маҳсулот аз кишварҳои камтар рушдкарда аз ҷиҳати иқтисодӣ муфидтар хоҳад буд.

Дар самти трансформатсияи комплекси агросаноатӣ олими ватани **Собирзода Ш.С.** чунин қайд намудааст, «Трансформатсияи индустриалии соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, ки ҳадафи баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва рақобатпазирӣ дорд, бидуни таҷдиди асосҳои техникӣ ва технологӣ, ҷорӣ намудани технологияи нав имконнопазир мебошад» [8, с. 506].

Дар бобати сармоягузориҳо барои рушди иқтисоди **Собирзода П.С.** чунин ақида намудааст, ки «Сармоягузориҳо яке аз омилҳои асосии рушди иқтисодии иқтисодиёт мебошанд, зеро онҳо истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир ва сифати рушди иқтисодӣ, баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, суботи иҷтимоӣ ва амнияти экологии онро таъмин мекунад» [6, с. 629].

Дар солҳои охир афзоиши сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ дар комплекси агросаноатӣ ба мушоҳида мерасад. Тавре аз маълумотҳои чадвал ба назар мерасад, дар бахшҳои иқтисоди ҷумхурий ҳаҷми фондҳои асосии ба кор андохташуда дар давраи солҳои 2018-2024 аз 4859,3 то 12592,4 миллион сомонӣ афзоиш ёфта, суръати афзоиш дар соли 1999 54,8 миллион сомонӣ ва 259,1%-ро ташкил дод.

Чадвали 5. Ҳаҷми маблағҳои, ки ба корхонаҳои кишоварзӣ сармоягузорӣ шудаанд (бо нархҳои ҷорӣ, миллион сомонӣ)

	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Сармоягузориҳои умумӣ ба иқтисодиёт,	4859,3	7033,3	7266,8	5561,3	5803,4	6860,5	12592,4
Аз онҷумла дар соҳаи кишоварзӣ	350,1	1134,7	1319,8	268,5	247,0	453,4	1862,2
Бо %.	7,2	16,1	18,1	4,8	4,2	6,6	14,8

Манбаъ: Солномаи омори Чумхурии Тоҷикистон, 2025, с. 296

Дар давраи таҳлилӣ, ин нишондиҳанда дар соҳаи кишоварзӣ аз 350,1 то 1862,2 миллион сомонӣ ё беш аз 5,3 маротиба афзоиш ёфт. Мувофиқан, саҳми он дар ҳаҷми умумии воридоти воситаҳои асосӣ дар бахшҳои иқтисодии кишвар аз 7,2 то 14,8 афзоиш ёфт, ки 7,6 банди ғоизӣ афзоиш ёфтааст.

Ҳамин тариқ, тамоюлҳои мусбат дар сармоягузорӣ ба фондҳои асосии корхонаҳои кишоварзӣ, навсозии инноватсионии онҳо ва суръатбахшии табдили саноатӣ дар бахши кишоварзӣ мушоҳида мешаванд.

Аз сабаби вайрон шудани тавозун дар муносибатҳои иқтисодии байнисоҳавӣ, тафовути нархҳо байни маҳсулоти кишоварзӣ ва саноатӣ боқӣ мемонад. Афзоиши нархи маҳсулоти кишоварзӣ аз сабаби талаботи пасти истеъмолӣ, инфрасохтори сусти бозор ва мавҷудияти шумораи зиёди миёнаравҳои хурд маҳдуд аст, дар ҳоле ки нархи маҳсулоти саноатӣ ва хидматрасонӣ бо суръати тезтар афзоиш меёбад.

АДАБИЁТ:

1. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024, с.336-343;
2. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024, с.336-343;
3. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с.336-343;
4. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 259-260.
5. Омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 261.
6. Собирзода П.С. Моҳияти амнияти сармоягузорӣ ва мавқеи он дар системаи амнияти иқтисодии минтақа // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав 1/4 (128) саҳ 629
7. Собирзода Ш.С. Сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ дар соҳаи комплекси агросаноатӣ // Паёми Донишгоҳи тижорати Тоҷикистон 1 (56) / 2025 Саҳ 391.
8. Собирзода Ш.С. Механизмҳои институтсионалии (ташкилӣ ва иқтисодӣ) идоракунии фаъолияти сармоягузорӣ дар комплекси агросаноатӣ // Паёми Донишгоҳи молия ва иқтисод. Саҳ 506
9. Солномаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 296.
10. Солномаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 280.
11. Солномаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, саҳ. 220.
12. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024, с.16.
13. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с.15.
14. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, (Маҷмуаи омор), 2025, с.16.
15. Маҷмуаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с.220.
16. Маҷмуаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025, с. 85-89.

УДК: 330.322:664 (575.3)

Тиллоева С.Ҷ.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ СИЁСАТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР САНОАТИ ХӢРОКВОРИИ ҶУМӢУРИИ ТОӢИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои назариявӣю амалии татбиқи сиёсати сармоягузорӣ ва баланд бардоштани самаранокии саноати хӯроквории Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақсадҳои амалисозии ҳадафҳои дарозмуҳлат ва афзалиятҳои рушди кишвар ҳамзамон, роҳҳои татбиқи Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дида баромада шудааст. Қайд карда шудааст, ки масъалаи рушди саноати хӯрокворӣ ва таъмини бехатарии озуқаворӣ яке аз масъалаҳои мубрами рӯз ба шумор рафта, самти афзалиятнок мебошад.

Дар мақола ҳулоса карда шудааст, ки иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама ба бозори дохилӣ нигаронида шудааст ва бештар аз ин, фазои сармоягузорӣ аз сифати қарорҳои қабулкардаи ҳамаи иштирокчиёни раванди сармоягузорӣ вобастагӣ дорад ва ин омил таҳлили фаъолияти саноати хӯроквориро дар асоси истифодаи раддабандии корхонаҳои саноатӣ тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: саноати хӯрокворӣ, истеҳсолот, таъминнокии аҳоли ба маҳсулоти хӯрокворӣ, сармоягузорӣ, рушди корхонаҳои саноатӣ, раддабандӣ, арзёбии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, сиёсати сармоягузорӣ.

Тиллоева С.Дж

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются теоретические и практические вопросы инвестиционной политики и повышения эффективности пищевой промышленности Республики Таджикистан, цели реализации долгосрочных целей и приоритетов развития страны, а также пути реализации Стратегии развития промышленности Республики Таджикистан на период до 2030 года. Отмечается, что вопрос развития пищевой промышленности и обеспечения продовольственной безопасности является одним из актуальных вопросов современности, а сфера реализации государственной экономической политики по данному вопросу является приоритетным направлением.

В статье делается вывод о том, что экономика Республики Таджикистан в первую очередь ориентирована на внутренний рынок, и, кроме того, состояние инвестиционного климата зависит от качества принимаемых решений всеми участниками инвестиционного процесса, и этот фактор требует применения мониторинга и анализа деятельности пищевой промышленности на основе использования рейтинга промышленных предприятий.

Ключевые слова: пищевая промышленность, производство, снабжение населения продуктами питания, инвестиции, развитие промышленных предприятий, рейтинг, оценка предприятий пищевой промышленности, инвестиционная политика.

Tilloeva S.J.

THEORETICAL BASIS OF INVESTMENT POLICY IN THE FOOD INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses theoretical and practical issues of investment policy and improving the efficiency of the food industry of the Republic of Tajikistan, the goals of implementing long-term goals and priorities for the country's development, as well as ways to implement the Strategy for the Development of Industry of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030. It is noted that the issue of developing the food industry and ensuring food security is one of the pressing issues of our time, and the sphere of implementing state economic policy on this issue is a priority.

The article concludes that the economy of the Republic of Tajikistan is primarily focused on the domestic market, and, in addition, the state of the investment climate depends on the quality of decisions made by all participants in the investment process, and this factor requires the use of monitoring and analysis of the food industry based on the use of industrial enterprise ratings.

Key words: food industry, production, supply of the population with food products, investments, development of industrial enterprises, rating, assessment of food industry enterprises, investment policy.

Имрӯз соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд натиҷаи фаъолияти пурсамари худро дар рушди силсилавии барзиёд ва инкишоф додани сатҳи истеҳсоли маҳсулоти саноати хӯрокворӣ бо ҷалби сармоягузорӣ таъмин карда тавонад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи рушди саноати хурукворӣ ва таъмини ғизои солим ба аҳоли яке аз масъалаҳои мубрами рӯз ба шумор меравад. Аз ин рӯ, дар доираи иҷрои сиёсати давлатии иқтисодӣ ин масъала самти афзалиятнок мебошад. Вобаста ба хусусияти глобалӣ пайдо кардани иқтисодиёти ҷаҳонӣ, иқтисодиёти Тоҷикистон, махсусан соҳаи саноати хурукворӣ, ки қисми таркибӣ ва пешбарандаи он мебошад, баъди солҳои 90-уми асри гузашта ба як қатор мушкилоти ҳалталаб, аз қабилӣ маҳдудияти имконоти содиротии корхонаю муассисаҳои саноатӣ, мавқеи афзалиятнок доштани истеҳсоли ашёи хом ва нимтайёр дар истеҳсолот, раванди сусти интегратсионӣ бо иқтисодиёти ҷаҳонӣ, қафомонии техникӣ ва технологияи истеҳсолот дучор омад.

Имрӯз соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба симои хоси миллии давлати мустақил соҳиб гардидааст ва он бояд ба тамоми хусусиятҳои мақоми нав мутобиқ шуда, дар доираи чорабиниҳои ташкилию техникии илман асоснокшуда, ки самаранокӣ истеҳсолотро бо устувории занҷири арзиши иловашуда ва баланд бардоштани дараҷаи коркарди маҳсулот аз ашё то ба маҳсулоти тайёр таъмин карда метавонад, фаъолият намояд.

Бо мақсади амалисозии ҳадафҳои дарозмӯҳлат ва афзалиятҳои рушди кишвар Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.03.2018, №159 тасдиқ гардидааст.

Инчунин, дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 26-уми декабри соли 2018 ироа гардид, ки нақшаи гузариши иқтисодиёти кишварро аз шакли аграрӣ - индустриалӣ ба индустриалӣ - аграрӣ бояд таъмин кард.

Зеро устувории мавқеи саноат дар таъмини истиқлолияти иқтисодии Тоҷикистон ва ҳалли масоили муҳимтарини иҷтимоӣ, аз ҷумла афзун намудани ҷойҳои корӣ ва ба маротиб баланд бардоштани некуаҳволӣ, таъмини бехатарӣ ва рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ ҳамчун ҳуҷҷати раҳнамо шароити мусоид фароҳам меоварад.

Бо мақсади вусъат бахшидан ба навсозии технологияи истеҳсолоти корхонаҳо зарурати васеъ гардонидани инфрасохтори инноватсионӣ (паркҳои технологӣ, марказҳои паҳнкунии тенологияҳо, таҳкими муносибатҳои кооператсионӣ дар ҳар як соҳаи саноат, расонидани кӯмаки техникӣ дар доираи ассотсиатсияҳои соҳибкорӣ истеҳсолӣ) ба миён омадааст.

Чӣ тавре, ки Саидмуродзода Л. Ҳ. дар таҳқиқоти илмӣ оид ба масъалаи тақмили сиёсати давлатии сармоягӯзорӣ дар корхонаҳои саноати хурукворӣ қайд намудааст, даромаднокӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳими баҳодиҳии фаъолияти молиявӣ иқтисодии корхонаи саноатӣ ба шумор рафта, дар рафти таҳлили нишондиҳандаҳои даромаднокӣ тамоюлҳои тараққиёт муайян карда мешаванд, ки роҳҳои инкишофи минбаъдаи самарабахш, ҳаттогӣ дар идоракунии тижорат ва захираҳои афзоиши ғоидаро нишон медиҳанд ва пешниҳод намудаанд, ки яке аз роҳҳои асоси пешрафти тараққиёти корхонаҳои саноати хурукворӣ ва маблағгузори дарозмуддат барои ба даст овардани ғойда дар соҳаи саноати хурукворӣ ба шумор меравад [11].

Аз нуқтаи назари муҳталиф раванди сармоягузори дар саноати хурукворӣ мавриди баррасӣ қарор дода, мебояд қайд намуд, ки онро ҳамчун низоме бо истифода аз равиши низомӣ метавон тавсиф дод. Бо равиши низомӣ объект ҳамчун маҷмӯи унсурҳои ба ҳам алоқаманд муайян мегардад, ки даромад, баромад, робита бо муҳити беруна ва аксуламал дорад.

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар санаи 28.12.2023 қайд намудаанд, ки баҳши кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимтарини иқтисоди миллӣ буда, таъмини яке аз ҳадафи стратегии мамлакат, яъне бехатарии озуқаворӣ, асосан аз сатҳи рушди он вобаста мебошад [8, с.37].

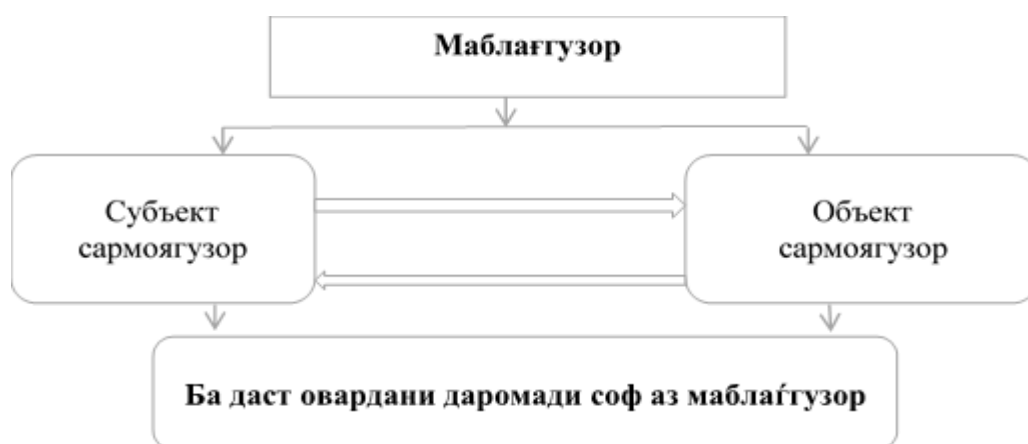
Иқтисодчии машҳури хориҷӣ Н.В.Игошин дар масъалаи маблағгузорӣ кор карда баромада, асоси пешрафти тараққиёти иқтисодиро дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ, махсусан маҳсулоти саноати хурукворӣ мушоҳида намуда, пешниҳод намудааст, ки яке аз роҳҳои асоси пешрафти тараққиёти корхонаҳои саноати хурукворӣ ва маблағгузори дарозмуддат барои ба даст овардани ғойда дар соҳаи саноати хурукворӣ ба шумор меравад [6, с.121].

Аз нуқтаи назари мухталиф раванди сармоягузори дар саноати хӯрокворӣ мавриди баррасӣ қарор дода, мебояд қайд намуд, ки онро ҳамчун низоме бо истифода аз равиши низомӣ метавон тавсиф дод. Бо равиши низомӣ объект ҳамчун маҷмӯи унсурҳои ба ҳам алоқаманд муайян мегардад, ки даромад, баромад, робита бо муҳити беруна ва аксуламал дорад.

Бояд қайд намуд, ки қарорҳои сармоягузорӣ албатта дар шароити муосир бисёр ҳам зарур ва саривақтӣ мебошанд. Ғайр аз он, сармоягузор дар бораи сармоягузорӣ дарҳол қарор қабул намекунад, балки бо истифода ва таҳлили амалҳои худ тавассути омилҳои зерин:

- аввалан, танҳо соҳаҳои маблағгузорӣ мешавад, ки ба маблағи зуд баргардонда мешавад. Онҳо бештар ба сармоягузорӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт (сӯзишворӣ ва энергетика, саноати хӯрокворӣ, кимиё, сохтмон) бартарӣ медиҳанд;

- дуюм, сармоягузор ҳангоми қабули қарор ба таҳлили вазъи молиявии корхона, натиҷаҳои ҷорӣ молиявӣ иқтисодии фаъолияти идоракунии корхона, инчунин самаранокии идоракунии корхона таваҷҷуҳи хоса медиҳад, ки дар нақшаи 1. раванди сармоягузорӣ аз нуқтаи назари муносибати низомӣ баррасӣ мегардад.

Нақшаи 1. Нақшаи раванди сармоягузорӣ аз нуқтаи назари муносибати низомӣ.

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Танҳо пас аз омӯختани муҳити сармоягузорӣ сармоягузор барои сармоягузорӣ намудан қарор қабул мекунад. Он бо объекти мушаххас робита барқарор намуда, боиси тағйирёбии хосиятҳои объекти сармоягузорӣ мегардад. Баъди қатъ гардидани раванди сармоягузорӣ объекту предмет ба сифати нав мавҷудият пайдо менамояд ва раванди сармоягузорӣ ба густариши хосиятҳои субъект ва объект мусоидат менамояд [10, с.109-110].

Бояд қайд намуд, ки самти калидии раванди сармоягузорӣ таҳлили объектҳои фаъолияти сармоягузорӣ, инчунин ташкили фазаи идоракунии сармоягузориҳои ҷоришуда мебошад.

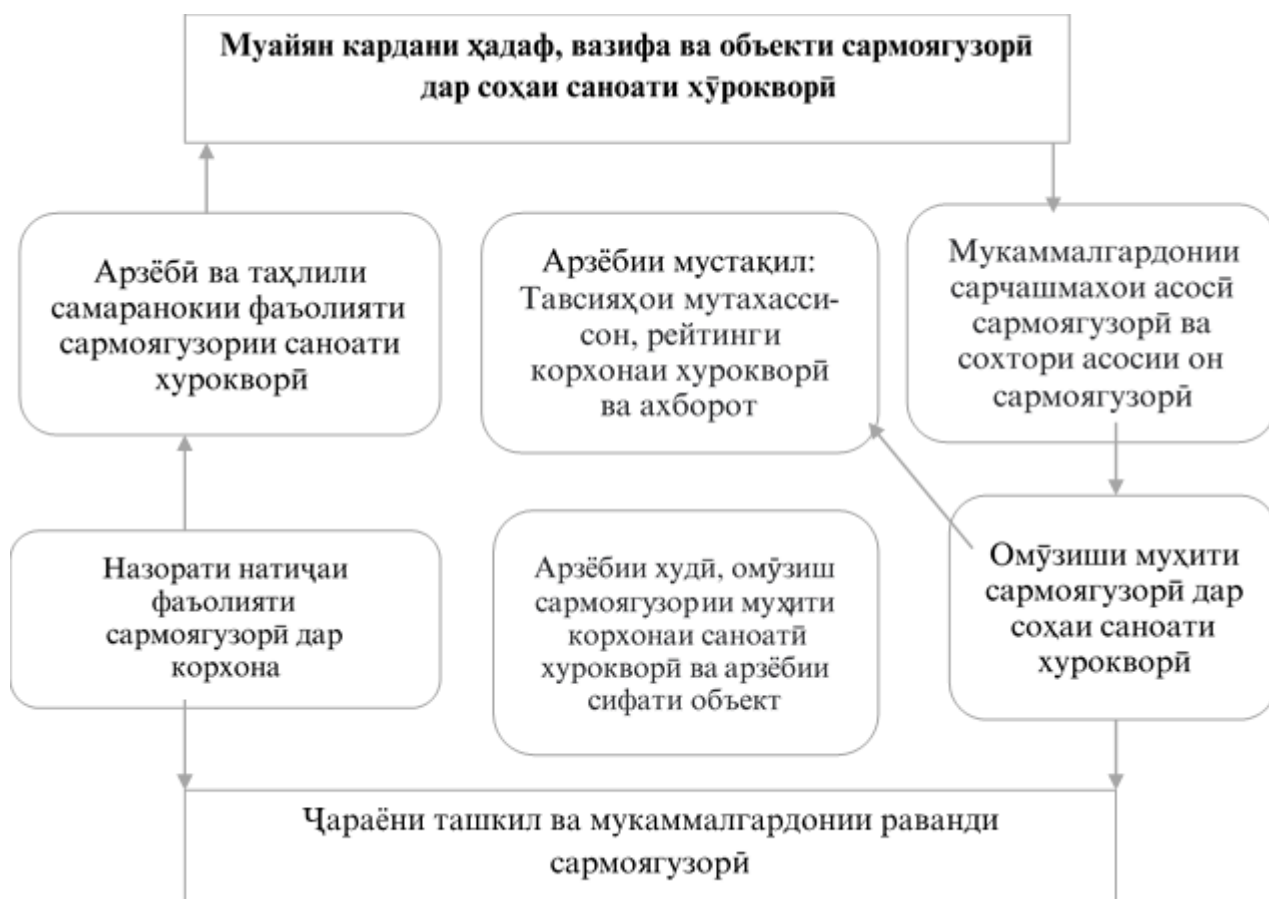
Ба андешаи мо, рафти натиҷаи сармоягузориҳо аз нуқтаи назари равишҳо низ метавон нишон дод, зеро он занҷираи пайвастаи бо ҳам алоқаманди ҳодисаҳост, ки дар нақшаи 2. ифода гардидааст.

Мувофиқи нақшаи 2 асоси иттилоотӣ барои қабули қарори сармоягузорӣ метавонад тавсияҳои мутахассисон, раддабандии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ ва иттилооти табиғотӣ бошад, ки ба гурӯҳи арзёбии мустақил шомил шудаанд.

Чуноне, ки мутахассисони соҳа Солеҳзода А.А. ва Наимов М.Ю. қайд намудаанд ба сармоягузoron дар шароити бозор мувофиқи мустақилияти иқтисодии онҳо ваколатҳои хеле васеъ дода мешавад. Ҳадафҳои асосии сармоягузорӣ ҳифзи сармоя аз фарсудашавӣ ва ба даст овардани даромади устувори пешбинишуда мебошанд [12, с.14-20].

Мухим аст, ки тибқи қонунгузориҳои амалкунанда даҳлати давлат ба татбиқи муносибатҳои шартномавии байни субъектҳои фаъолияти сармоягузорӣ иҷозат дода намешавад.

Бояд қайд кард, ки дар асарҳои илмӣ Фасеҳзода И.С. оид ба масъалаи мазкур қайд гардидааст, ки дар марҳилаи гузариш ба муносибатҳои бозорӣ ниҳодҳои нави молиявӣ бунёд шуданд, ки ба ҷараёни самараноки раванди сармоягузорӣ мусоидат карданд, аз қабилӣ суғурта, сармояи венчурӣ, молиявӣ, лизингӣ, трестҳо, биржаҳои фондӣ ва ташкилотҳои миёнаравӣ, фондҳои сармоягузорӣ, ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, бонкҳои инвеститсионӣ ва бозори қоғазҳои қиматноки корпоративӣ.

Нақшаи 2. Нақшаи рафти натиҷаи сармоягузориҳо ба маҳсулоти саноати хӯрокворӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Ҳамчунин, равандҳои сармоягузорию муосир дар саноати хӯрокворӣ бояд ба ҳаракатҳои зерин асос гирад: аз як тараф, ба муътадилгардии истеҳсолот барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти инсон, аз ҷониби дигар, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ [15, с.58-64].

Ба андешаи мо, равиши дуҷум махсусан муҳим мебошад, чунки бинобар сабаби тағйирёбии иқлим дар сатҳи ҷаҳонӣ захираҳои обу замин тадриҷан коҳиш ёфта истодаанд. Бинобар ин, дар татбиқи Стратегияи рушди иқтисоди “сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037 бояд як низоми томи хоҷагидорӣ, яъне истифодаи воситаҳои муайяни зеринро тақозо намояд:

- афзоиши сармоягузорию давлатӣ ба инфрасохтори бо принсипи рушди устувор асосёфта (аз ҷумла нақлиёти ҷамъиятии барқӣ, манбаъҳои барқароршавандаи энергия, бунёди биноҳои аз ҷиҳати истифодаи энергия босамар) ва сармояи табиӣ бо мақсади барқарорсозӣ, нигоҳдорӣ ва афзоиш додани ҳаҷми он;

- дастгирии давлатии мақсадноки таҳқиқот ва корҳои илмие, ки ба истифодаи технологияҳои тозаи экологӣ марбутанд;

- нархгузорию ба принципҳои рушди устувор мутобик, аз ҷумла даст кашидан аз мусоидати молиявӣ (субсидияҳои) босамар, дуруст муайян намудани арзиши захираҳои табиӣ ва андозбандии захираҳое, ки истихроҷи онҳо ба муҳити зист зарар мерасонад;

- татбиқи сиёсати хариди давлатӣ нисбат ба субъектҳои истеҳсолкунандаи маҳсулоти экологӣ ва истифодабарандаи усулҳои истеҳсол, ки ба принципҳои рушди устувор мутобик мебошанд [14].

Бинобар ин, бо мақсади тибқи ҳадафҳои рушди устувор инкишоф ёфтани ва татбиқи иқтисоди «сабз», мутобик гардидан ба тағйирёбии иқлим ва истифодаи босамари захираҳои технологияҳои истеҳсолот рушд ёфта, кампартов ё бепартов шаванд ва коркарди ҳадди аксар партовҳои истеҳсолиро таъмин созанд. Чун, ки ин равишҳо танҳо бо назардошти дастовардҳои илму техника ва техникаи муосир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ кардан мумкин аст.

Ин ҷо ҳар як сатҳ дорои ҳадафҳо, вазифаҳо ва объектҳои идоракунии худ мебошанд.

Ба сармоягузoron дар шароити бозор мувофиқи мустақилияти иқтисодии онҳо ваколатҳои хеле васеъ дода мешавад. Ҳадафҳои асосии сармоягузорӣ ҳифзи сармоя аз фарсудаҷавӣ ва ба даст овардани даромади устувори пешбинишуда мебошанд. Муҳим аст, ки тибқи қонунгузории амалкунанда даҳолати давлат ба татбиқи муносибатҳои шартномавии байни субъектҳои фаъолияти сармоягузорӣ иҷозат дода намешавад.

Бояд қайд кард, ки дар марҳилаи гузариш ба муносибатҳои бозорӣ ниҳодҳои нави молиявӣ бунёд шуданд, ки ба ҷараёни самараноки раванди сармоягузорӣ мусоидат карданд, аз қабилӣ суғурта, сармояи венчурӣ, молиявӣ, лизингӣ, трестҳо, биржаҳои фондӣ ва ташкилотҳои миёнаравӣ, фондҳои сармоягузорӣ, ҷамъиятҳои саҳомӣ, бонкҳои инвеститсионӣ ва бозори қоғазҳои қиматноки корпоративӣ. Ҳамчунин, равандҳои сармоягузории муосир дар саноати ҳӯрокворӣ бояд ба равишҳои зерин асос ёбад: аз як тараф, ба муътадилгардии истеҳсолот барои қонс гардонидани эҳтиёҷоти инсон, аз ҷониби дигар, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ.

Ба андешаи мо, равиши дуҷум махсусан муҳим мебошад, чунки бинобар сабаби тағйирёбии иқлим дар сатҳи ҷаҳонӣ захираҳои обу замин тадриҷан коҳиш ёфта истодаанд. Бинобар ин, дар татбиқи Стратегияи рушди иқтисоди “сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037 бояд як низоми томи хоҷагидорӣ, яъне истифодаи воситаҳои муайяни зеринро тақозо намояд:

- афзоиши сармоягузории давлатӣ ба инфрасохтори бо принсипи рушди устувор асосёфта (аз ҷумла нақлиёти ҷамъиятии барқӣ, манбаъҳои барқароршавандаи энергия, бунёди биноҳои аз ҷиҳати истифодаи энергия босамар) ва сармояи табиӣ бо мақсади барқарорсозӣ, нигоҳдорӣ ва афзоиш додани ҳаҷми он;

- дастгирии давлатии мақсадноки таҳқиқот ва корҳои илмие, ки ба истифодаи технологияҳои тозаи экологӣ марбутанд;

- нархгузории ба принципҳои рушди устувор мутобиқ, аз ҷумла даст кашидан аз мусоидати молиявии (субсидияҳои) бесамар, дуруст муайян намудани арзиши захираҳои табиӣ ва андозбандии захираҳое, ки истихроҷи онҳо ба муҳити зист зарар мерасонад;

- татбиқи сиёсати ҳариди давлатӣ нисбат ба субъектҳои истеҳсолкунандаи маҳсулоти экологӣ ва истифодабарандаи усулҳои истеҳсол, ки ба принципҳои рушди устувор мутобиқ мебошанд.

Дар ин асос ва бо мақсади рушди иқтисоди «сабз», мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим, кам кардани партовҳои газҳои гулхонаӣ, истифодаи самараноки захираҳои технологияҳои истеҳсолот рушд ёфта, кампартов ё бепартов шаванд ва коркарди ҳадди аксар партовҳои истеҳсолиро таъмин созанд. Чун, ки ин равишҳоро танҳо бо назардошти дастовардҳои илму техника ва техникаи муосир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ кардан мумкин аст.

Чуноне, ки иқтисодчии ватанӣ Ашуров М.Н. қайд намудаанд минтақаи фаромарзӣ аслан чун як низоми иҷтимоӣ иқтисодие фаҳмида мешавад, ки қисматҳои ҳудуди кишварҳои ҳамсояро дар бар мегирад. Он ягонагии муайяни асосҳои табиӣ ва ё истиқомати доимӣ, муҳити зист, иқтисодиёт ва иҷтимоиёт, милли ва фарҳангиро дорад [3, с.186-195].

Ҳамин тавр, тахти роҳбарии давлатҳои манфиатдор бо қаламравҳои ҳамсоя роҳҳои ҳалли муассирро дарёфт намудан лозим аст, ки ин равиш моҳияти ҳамкориҳои фаромарзиро ифода менамояд.

Дар расми 3. тарҳи татбиқи сиёсати сармоягузорӣ дар саноати ҳӯрокворӣ ва дар шароити наздисарҳадӣ, ки дар он ин раванд васеъ карда шудааст, дар шакли маҷмӯи корҳо манзур мегардад.

Бояд қайд намуд, ки вазифаи калидии сиёсати сармоягузорӣ таваҷҷуҳ зоҳир намудан ба объектҳои соҳавии истеъмолӣ (саноати сабук ва ҳӯрокворӣ), ки ба истеҳсоли маҳсулоти оммавии арзон, ки талаботи устувор доранд, нигаронида шудааст ва ба ин масъалаи алоқаманд дар самти ҳимояи истеҳсолкунандагони ватанӣ ба шумор меравад.

Расми 3. Амалисозии сиёсати сармоягузорӣ дар саноати хуруқворӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Тавре таҳқиқот нишон дод, унсури муҳими фазои сармоягузорӣ, дар баробари ҷузъҳои асосии он, ки дар боло номбар шудаанд, низомии ҳамкории сармоягузoron ва мақомоти маҳаллӣ дар соҳаи иҷозатномадиҳӣ, сертификатсия ва бақайдгирии ҳуқуқи моликият мебошад.

Ҳамин тариқ, фазои сармоягузорӣ бештар имкони дарёфти маблағ барои рушди мамлакатро муайян мекунад. Махсусан зикр кардан зарур аст, ки хусусияти фазои сармоягузорӣ дар минтақаҳои фаромарзӣ бо ҳаҷми ҷалби сармоягузорӣ ва фаъолияти сармоягузории он муайян карда мешавад. Ғайр аз он, ҷолибияти сармоягузорӣ имконпазирии сармоягузории маблағхоро ифода менамояд ва дараҷаи имконпазиро сармоягузор дар асоси стратегияи сармоягузorie, ки ӯ истифода мебарад, муайян мекунад. Мутаносибан, фаъолияти сармоягузорӣ бо воридшавии сармоя ва самаранокӣ ин воридот тавсиф дода мешавад.

Бино ба ақидаи олимони илми иқтисод Л.Ҳ. Саидмуродзода, Ф.А.Қодирзода мақсади фаъолияти сармоягузорӣ чамъ кардани қисми сармояи сарвати умумии ҷамъиятӣ ва қисмҳои он мебошад ва чамъ шудани ин сарват дар афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти маҳсулоти саноати хуруқворӣ ифода меёбад [11, с.87-93].

Ҷузъҳои фазои сармоягузории соҳаи саноат чунин мебошанд:

- иқтисодии сармоягузорӣ - ҳамчун маҷмӯи шартҳои объективии сармоягузории муассир вобаста ба мавҷудият ва гуногунрангии минтақаҳо ва объектҳои сармоягузорӣ ва солимии иқтисодии онҳо;

- таваккали сармоягузорӣ - ҳамчун эҳтимолияти аз даст додани сармоягузорӣ ё гирифтани даромад аз онҳо;

- қонунгузории сармоягузорӣ - ҳамчун заминаи асосии ҳуқуқии пешбурди фаъолияти сармоягузори дар саноати хуруқворӣ [5, с.122].

Ба андешаи мо, ин қисмҳои саноати хуруқворӣ нест, чунки ҷолибияти сармоягузорӣ мафҳуми субъективист, яъне он бо дарки субъективии муҳити дохилии объектҳои сармоягузорӣ аз ҷониби сармоягузори эҳтимолӣ, бар хилофи фазои сармоягузорӣ, ки низ омодагии низомҳои иҷтимоӣ, экологӣ ва иқтисодиро инъикос менамояд, муайян карда мешавад.

Дар маҷмӯъ ба ҳуҷҷае омадан мумкин аст, ки иқтисодиди кишвар пеш аз ҳама ба бозори маҳалӣ аз ҷиҳати маҳсулоти саноати хуруқворӣ нигаронида шудааст.

Инчунин, ба андешаи мо, ҷалб намудани сармоягузорӣ ба корхонаҳои саноати хуруқворӣ дар назари сармоягузор бо таҳия ва татбиқи барномаи дарёфти захираҳои дохилӣ зиёд мешавад, чун, ки

ин ғаёлият бевосита ба баланд бардоштани ғаёлияти қорӣ ва идоракунии низоми молиявӣ алоқамандии зиҷ дорад.

АДАБИЁТ:

1. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ №4-2024. – 77 с.
2. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Оморӣ солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе – 2024, 412 с.
3. Ашуров М.Н. Самтҳои асосии рушди инфрасохтори бозорӣ ноҳияҳои наздисарҳадӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // М.Н.Ашуров / Паёми молия ва иқтисод. 2023. № 1 (35). С. 186-195.
4. Барномаи сармоягузори давлатӣ барои солҳои 2021-2025, 02.09.2021, №358,
5. Веролайнен С.И. Инвестиционная привлекательность региона: методы экспресс-анализа// Российский Дальний Восток в условиях глобализации и регионализации мировой экономики. Материалы международной научной конференции 15 — 16 ноября 2001 г. Владивосток. - 254 с.
6. Игошин Н.В. Инвестиции. Организация, управление и финансирование: Учеб. для вузов. 2 изд. — М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2002.-542 с.
7. Мельникова Л.В. Освоение Сибири: ревнивый взгляд из-за рубежа// ЭКО.2004.№6.С.99—119.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28.12.2023, с. 37.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018, с. 13-14.
10. Резанов В.К., Резанов К.В. Инвестиционная привлекательность лесного комплекса: оценка и управление: Учебное пособие. - Хабаровск: Изд-во Хабар.гос.тех.ун-та, 2003. -191с.
11. Саидмуродзода Л.Ҳ., Таҳлили тамоюлҳои асосии иқлими сармоягузори Ҷумҳурии Тоҷикистон Саидмуродзода Л.Ҳ., Қодирзода Ф.А./ Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2022. № 1. С. 87-93.
12. Солехзода А.А. Усулҳо ва арзёбии фазаи бозори сармоягузорӣ дар минтақаҳои озоди иқтисодии Тоҷикистон // А.А. Солехзода, М.Ю Наимов / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2020. № 10-1. С. 14-20.
13. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2016, 77 с.
14. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.09.2022.
15. Фасехзода И.С. Рушди истеҳсолоти маҳсулоти озуқаворӣ ва таъсири он ба иқтисодиёти минтақа // И.С. Фасехзода, А.С. Назарзода / Идоракунии давлатӣ. 2021. № 3 (52). С. 58-64.
16. Фасехзода И.С. Продовольственная безопасность и ее роль в устойчивом развитии Республики Таджикистан // И.С. Фасехзода, М.С. Назаров // Образование и наука в России и за рубежом. 2021. № 5 (81). С. 209-217.

УДК 339.543:004

Турсунзода Х.М., Соҳибов Ф.Ҳ., Маҳмаджонов М.Д.

НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ ДАР РУШДИ НИЗОМИ ГУМРУКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола нақш ва аҳамияти татбиқи технологияҳои рақамӣ дар низоми гумрукӣ мамлакат дида баромада шудааст. Зеро имрӯз равандҳои рақамикунонӣ тамоми соҳаҳои ғаёлияти инсониро фаро гирифта, масъалаи баҳодихии самарабахшии татбиқи технологияҳои рақамӣ, махсусан дар низоми гумрук яке аз масъалаҳои муҳим арзёбӣ мегардад, чунончӣ дар баробари меҳнатталабӣ, татбиқи ин гуна технологияҳо ҳамчунин ҳаҷми зиёди хароҷоти вақтӣ ва моддию молиро талаб мекунад. Дар заминаи таҳқиқи ҷанбаҳои алоҳидаи ин масъала маълум карда шуд, ки татбиқи технологияҳои рақамӣ дар низоми гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон натиҷаҳои мусбӣ медиҳад.

Вожаҳои калидӣ: мақомоти гумрук, технологияи рақамӣ, рақамикунонӣ, низоми гумрук, идоракунии гумрукӣ, амнияти иттилоотӣ.

Турсунзода Х.М., Соҳибов Ф.Х., Маҳмаджонов М.Д.

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается роль и значение внедрения цифровых технологий в таможенную систему страны. Поскольку сегодня процессы цифровизации охватывают все сферы человеческой деятельности, вопрос оценки эффективности внедрения цифровых технологий, особенно в таможенной системе, считается одним из важнейших, так как, помимо трудоемкости, внедрение таких технологий требует значительных временных, материальных и финансовых затрат. На основе изучения отдельных аспектов этого вопроса установлено, что внедрение цифровых технологий в таможенную систему Республики Таджикистан дает положительные результаты.

Ключевые слова: таможенные органы, цифровая технология, цифровизация, таможенная система, таможенное управление, информационная безопасность

Tursunzoda Kh.M., Sohibov F.H., Mahmadjonov M.D.

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE CUSTOMS SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the role and importance of introducing digital technologies into the country's customs system. As digitalization processes now encompass all areas of human activity, assessing the effectiveness of digital technologies, particularly in the customs system, is considered a critical issue. In addition to being labor-intensive, implementing such technologies requires significant time, material, and financial resources. A study of specific aspects of this issue has shown that the introduction of digital technologies into the customs system of the Republic of Tajikistan is yielding positive results.

Key words: customs authorities, digital technology, digitalization, customs system, customs management, information security

Имрӯз раванди рақамикунонӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаётии ҷомеаи муосир, аз он ҷумла дар низоми гумрук низ татбиқи гардида истодааст. Ҳанӯз соли 2016 аз ҷониби Созмони умумиҷаҳонии гумрук муҳимияти раванди рақамикунонии гумрукӣ таҳти шиори “Гумрукҳои рақамӣ: ҳамкориҳои пешрафта” таъкид шуда буд. Созмони умумиҷаҳонии гумрук муайян кардааст, ки истилоҳи «Гумруки рақамӣ» ба ҳама гуна фаъолияти худкор ё электронӣ дахл дорад ва ба самаранокӣ ҳамоҳангсозии фаъолияти гумрукӣ мусоидат мекунад [1].

Маврид ба зикр аст, ки мақсади асосии татбиқи технологияҳои рақамӣ - ин беҳгардонии сифати хизматрасонӣ, иштирок дар фаъолияти иқтисодии ҷаҳонӣ, риояи қонунгузорӣ аз ҳисоби беҳтарсозии дастрасӣ ба иттилооти ҳуқуқӣ, расмиёти гумрукӣ, таҳкими ҳамкориҳои байни мақомоти гумрук ва дигар мақомоти танзимкунонда мебошад.

Зимнан, ибтидо аз 20-уми сентябри соли 2020 Равзанаи ягонаи амалиётҳои содиротӣ, воридотӣ ва транзитии мақомоти гумрук бо роҳи шомил намудани 12 мақомоти давлатӣ фаъолият намуда истодааст.

Дар ин замина, мақомоти гумруки мамлакат аз 24-уми майи соли 2023 “Маркази ҳолатҳо”-ро дар дастгоҳи марказии Хадамоти гумрук таъсис додааст. Маркази ҳолатҳо воҳиди махсусгардонидашуда буда, барои назорати васеи ғосилавии иншооти гумрукӣ дар вақти воқеӣ бо истифода аз имкониятҳои технологияҳои муосири иттилоотӣ ва дар асоси таҷрибаи пешқадами мақомоти гумруки кишварҳои хориҷӣ ба роҳ мондани усулҳои таҳлилий пешбинӣ шудааст. Ин марказ ҳамоҳангсозии байниидоравиро дар самти назорати фаъолияти гузаргоҳҳои нақлиёти автомобилӣ, роҳи оҳан ва фурудгоҳҳо пурзӯр намуда, иқтисодии таҳлили воҳидҳои оперативии мақомоти гумрукро дар ин самт афзун менамояд. Марказ ҳамчунин ба ҳалли

масъалаҳои ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили мутамаркази иттилоот, ҳамкорӣ дар самти табодули иттилоот бо кишварҳои дигар дар заминаи мубориза бо қочоқи маводи мухаддир, ҷинойтҳои муташаккили фаромиллӣ, қочоқ ва ҳукукбайронкунииҳои гумрукӣ мусоидат мекунад [4].

Қобили зикр аст, ки дар самти рақамикунонии расмӣ аз низоми АСИКУДА-и ҷаҳонӣ метавон ёдовар шуд, зеро кишварҳои татбиқнамудаи ин низом аллакай соддагардонии расмӣ гумрукиро таъмин намудаанд. Дар мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз 22-юми июни соли 2022 низоми иттилоотии коркарди маълумоти гумрукӣ - АСИКУДА-и ҷаҳонӣ аз ҷониби Конфронси Созмони Миллалӣ Мутаҳид оид ба савдо ва рушд амалӣ гардида, аз моҳи сентябри соли 2024 мавриди истифодаи марҳилаи санҷишӣ қарор дода шуд. Марҳилаи санҷишии низоми иттилоотии мазкур имконият дод, ки мушкӣ ва норасоииҳои техникии дар низоми иттилоотии қаблии мақомоти гумрук ҳангоми барасмиятдарории гумрукии молу воситаҳои нақлиёт дидашаванда бартараф карда шаванд [2].

Дар ин замина ҷиҳати тақвият бахшидан ба шафофияти барасмиятдарорӣ аз 1-уми майи соли 2025 ҷаъолияти низоми иттилоотии АСИКУДА-и ҷаҳонӣ расман дар мақомоти гумрук оғоз гардида, то 30 сентябри соли 2025 2 модули ин низом, аз ҷумла модули “Декларатсияи мусофир” ва модули “Декларатсияи вуруду хуруҷи воситаи нақлиёт” пурра ҷорӣ гардид ва дигар модулҳои он бошад, аз 1-уми октябри соли ҷорӣ пурра мавриди татбиқ қарор дода шудаанд [2].

Инчунин, бо мақсади идоракунии ҳафҳо дар мақомоти гумрук низоми идоракунии ҳафҳо насб гардидааст, ки он ба назорати борҳои «шубҳанок» тамаркуз намудан, коҳиш додани шумораи умумии санҷишҳо ва аз байн бурдани салоҳиди шахсӣ имкон фароҳам овардааст [3].

Тавассути ба роҳ мондани усули интиҳобӣ дар доираи низоми мазкур, ки дорои унсурҳои зеҳни сунӣ мебошад, мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳадафҳои зерин ноил гардид:

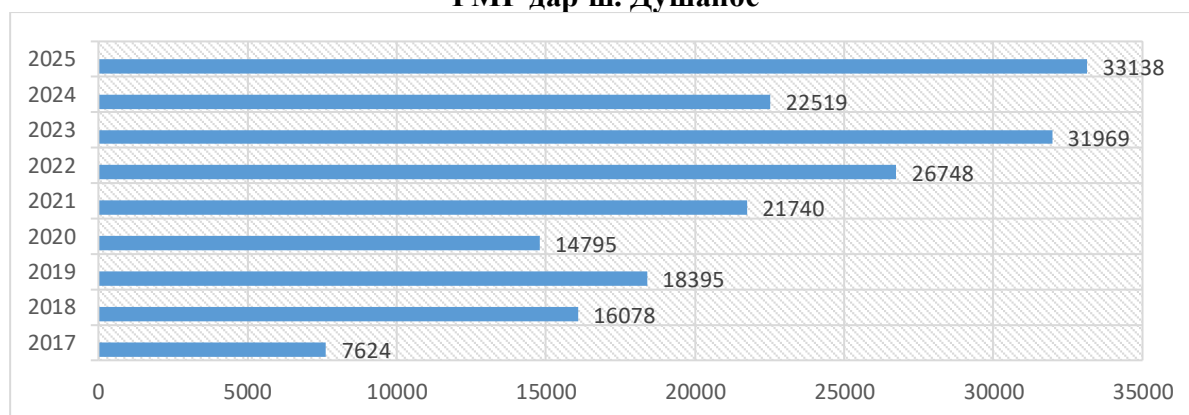
- таваҷҷуҳ ба соҳаҳои дорои таваккали баланд ва истифодаи самарабахши захираҳои дар ихтиёрдошта;
- гуруҳбандии иштирокчиёни ФИХ ба рӯйхати сафед/сиёҳ бо мақсади фароҳам овардани шароити мусоид ба иштирокчиёни ФИХ, ки қонунгузориҳои гумрукиро риоя мекунанд;
- имконияти зиёди ошкор гардидани самтҳои нави таваккал дар рафти ҷаъолияти иқтисодии хориҷӣ;
- баланд гардидани сифати ҷамъоварии пардохтҳои гумрукӣ ва таҳлили маълумот вобаста ба таввакали мавҷудбуда.

Ҳамзамон ҷиҳати тақвият бахшидани касбияти кормандони мақомоти гумрук толари махсуси таълимӣ бо тамоми таҷҳизоти лозима ва низоми алоқаи тарҷумонии муосир барои 50 шунаванда мутахассиз гардонид шудааст [4].

Зеро тақвият бахшидани касбияти кормандони соҳа яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор рафта, дар таҳқиқоти қаблӣ ба сифати омилҳои муҳими муайянкунандаи самаранокии натиҷаи иҷрои қарорҳои идорӣ муайян карда шудааст, яъне “таҳассусмандии техникий кадрҳои мақомоти гумруки кишвар, ба муътадили раванди таъминоти иттилоотии низоми идоракунии мақомоти мазкур таъсири ҳудро мерасонад” [8].

Бояд дарҷ намуд, ки субъектҳои ФИХ, ки дар минтақаи ҷаъолияти Раёсати минтақавии гумруки дар ш. Душанбе амал менамоянд бо 94 давлати хориҷӣ тичораташонро ба роҳ монда, бо истифода аз низоми Равзанаи ягона, Системаи иттилооти автоматикунонидашудаи ягона ва барномаи АСИКУДА-и ҷаҳонӣ дар нӯҳ моҳи соли 2025 бо истифода аз 33138 адад декларатсияи гумрукии бор молу воситаҳои нақлиёти вориднамудаи ҳудро барасмияти гумрукӣ даровардаанд, ки ин нишондод нисбати соли 2024 (22 519 адад) ба теъдоди 10619 адад зиёд мебошад. Ин гуна нишондиҳандаҳо шаҳодат аз он медиҳанд, ки ҷорӣ намудани барномаи АСИКУДА-и ҷаҳонӣ ба соддагардонӣ ва коҳиш додани масрафи вақт заминаи мусбӣ гузоштааст (ниг ба расми 1) [5].

Расми 1. Миқдори декларатсияи гумрукии бор дар давраи солҳои 2017-2025 дар РМГ дар ш. Душанбе

Сарчашма: ҳисоботҳои РМГ дар ш. Душанбе солҳои 2017-2025

Вобаста ба татбиқи портали IMEI TJ “Дар бораи Тартиби бақайдгирии воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ ва муайян намудани вазифаҳои системаи давлатии муайянсозии воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ” қайд кардан ба маврид, ки низоми давлатии бақайдгирии воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ (IMEI) таҳия ва раванди ҳамгироии он бо зернизоми “Барасмиятдарории гумрукӣ ва назорати гумрукӣ” роҳандозӣ гардида, аз 1-уми ноябри соли 2023 портали **www.imei.tj** расман фаъолиятро оғоз намудааст, ки он барои ҷамъоварӣ намудани пардохтҳои гумрукӣ заминаи мусоид фароҳам овардааст.

Тавассути низоми давлатии бақайдгирии воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ маълумоти зарурӣ ба низоми иттилоотии мақомоти гумрук пешниҳод гардида, барасмиятдарории гумрукии воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ ба анҷом расонида мешавад. Дар нух моҳи аввали соли 2025 дар миқёси Раёсати минтақавии гумрукӣ дар ш. Душанбе 73095 адад телефони мобилӣ ворид гардида, тариқи портали **www.imei.tj** барасмияти гумрукӣ дароварда шудааст ва пардохтҳои гумрукии аз ин ҳисоб ҷамоваригардида 17462 220 сомони ро ташкил додааст.

Дар соли 2024 бошад, ин нишондиҳанда 114075 ададро ташкил намуда, пардохтҳои гумрукии ҷамоваригардида 21009316 сомони ро ташкил додааст [6].

Инчунин, чиҳати таъмини шаффофияти давраҳои барасмиятдарории молу воситаҳои нақлиёт бо роҳи рақамикунинони фаъолият “Дар бораи рамзгузории электронӣ, фаъолияти операторони пайгирикунондаи гардиши молҳо ва раванди назорати онҳо” шуруъ аз 1-уми июли соли 2024 рамзгузории электронии тамокуи коркардшуда, маҳсулоти саноатии ивазкунондаи тамоку ва маҳсулоти тамоку, маҳсулоти дорои никотин, моеи дорои никотин, маҳсулот аз тамокуи гармкардашуда, сигорҳои электронӣ, дастгоҳҳои интиқоли дуд тавассути мушаххаснамоии рақамӣ, ҳама намуди спирт, машрубот ва маҳсулоти спиртдор ва нӯшокиҳои энергетикӣ оғоз гардида, аз 1-уми январи соли 2025 ҷорӣ намудани рамзгузории электронӣ барои маводи доруворӣ ва молҳои тиббӣ мавриди амал қарор гирифтааст.

Дар доираи амалисозии ҷорабиниҳо оид ба рақамикунонии расмиёти гумрукӣ Хадамоти гумрук як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқиро дар самти мубодилаи электронии маълумоти гумрукӣ, ташкил ва татбиқи мубодилаи иттилоотии пешакии электронӣ оид ба мол ва воситаҳои нақлиёт, муқоисаи маълумоти омори тижорати дучониба, “Долони содакардашудаи гумрукӣ”, эътирофи мутақобилаи электронии сертификати истехсоли мол, рушди низоми идораи таваккал, ҳамкориҳои техникӣ оид ба назорати даҳлатнашаванда (ғайриинтрузивӣ) ва шинохти зеҳнии тасвирҳо бо мақомоти ваколатдори кишварҳои хориҷӣ, аз қабيلي Афғонистон, Беларус, Эрон, Қазоқистон, Қирғизистон, Озарбойҷон, Покистон, Руссия Туркменистон ва Узбекистон ба имзо расонидааст.

Дар асоси созишномаҳои ҳамкорӣ байни мақомотҳои гумруки Федератсияи Руссия, Ҷумҳурии Узбекистон, Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон, Ҷумҳурии Озарбойҷон, Ҷумҳурии Ислонии Покистон ва Ҷумҳурии Қазоқистон мубодилаи маълумоти пешакӣ нисбат ба молу

воситаҳои нақлиёти байни ҷонибҳо интиқолёбанда дар шакли электронӣ роҳандозӣ шудааст. Ғайр аз ин байни мақомотҳои гумруки Ҷумҳурии Узбекистон, Федератсияи Руссия ва

Хадамоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон “Долони сабз” барои интиқоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ бо истифода аз расмиёти содагардонидашудаи гумрукӣ мавриди истифода қарор дорад. Дар 9 моҳи соли 2025 гардиши моли тижоратӣ бештар дар миқёси РМГ дар ш. Душанбе бо давлатҳои дар ҷадвали 1 овардашуда ба қайд гирифта шудааст [7].

Ҷадвали 1. Мавқеи ҷуғрофӣ интиқолёбии молу воситаҳои нақлиёт дар миқёси РМГ дар ш. Душанбе дар 9 моҳи соли 2025

№	Воридот аз:	бо фоиз	Содирот ба :	бо фоиз
1	Қ.Х.Хитой	39,07%	Қ.Узбекистон	0,57%
2	Ф.Россия	26,53%	Ф.Россия	4,55%
3	Қ.ш.Шветсария	2,34%	Қ.Туркия	0,41%
4	Қ.Қазоқистон	8,63%	АМА (ОАЭ)	3,79%
5	Қ.И.Эрон	6,05%	Қ.ш.Шветсария	87,90%
6	Қ.Беларус	2,92%		

Сарчашма: ҳисоботи РМГ дар ш. Душанбе, 2024-2025

Таҳлил ва муайян намудани мавқеи ҷуғрофӣ, вазн ва арзиши гумрукии мол ва воситаҳои нақлиёт барои самаранок истифода бурдани маълумотҳои дастрасгардидаи мақомоти гумрук дар доираи созишномаҳои мубодилаи электронии маълумоти гумрукӣ, ташкил ва татбиқи мубодилаи иттилооти пешакии электронӣ оид ба мол ва воситаҳои нақлиёт, муқоисаи маълумоти омори тижорати дуҷониба, “Долони содакардашудаи гумрукӣ” лозим буда барои дурустуи маълумотҳои аз ҷониби иштирокчиёни ФИХ пешниҳод гардида самаранок истифода мебардад [5]

Дар баробари ин, Хадамоти гумрук мубодилаи маълумоти пешакиро бо як қатор сохторҳои давлатӣ ва ташкилотҳо, аз ҷумла бо Кумитаи андоз, Бонки миллий, Вазорати молия, Палатаи ҳисоб ва ташкилотҳои қарзии хурд ва бонкҳо роҳандозӣ намудааст.

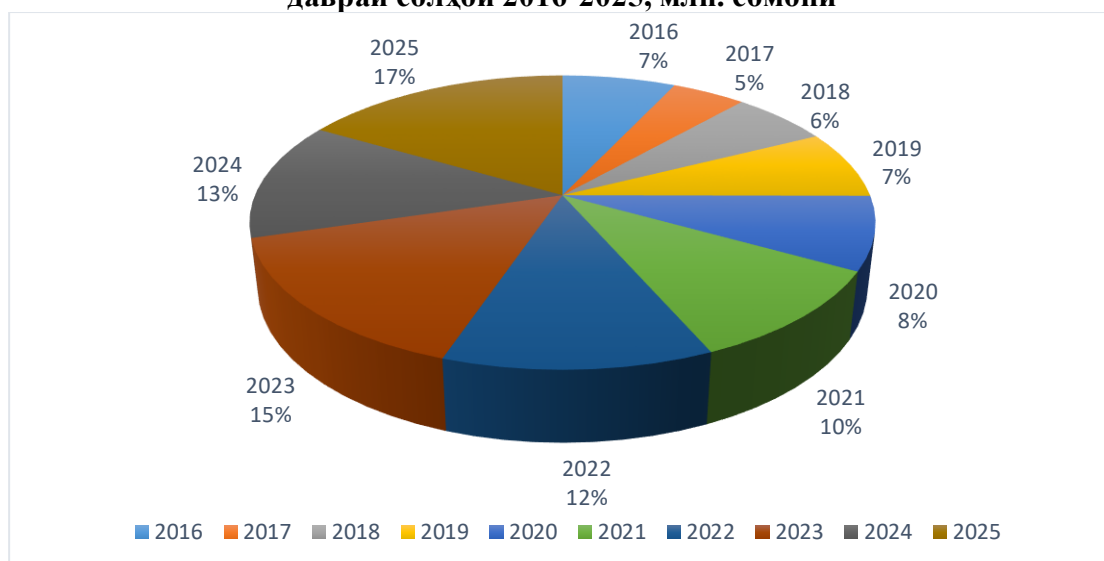
Бо мақсади муносибгардонии хизматрасониҳои давлатӣ, феҳристи хизматрасониҳои муздноқ, ки маблағи онҳо тавассути Хадамоти гумрук ҷамъоварӣ карда мешаванд, тасдиқ ва дар сомонии расмӣ Хадамоти гумрук ҷойгир карда шудааст ва дар ин замина байни Хадамоти гумрук ва ҚДММ “Душанбе Сити” шартномаи хизматрасонӣ ба имзо расида шуда, аз моҳи феввали соли 2021 дар Хадамоти гумрук зерсистемаи пардохтҳои электронӣ ҷорӣ гардида, пардохтҳои гумрукӣ дар шакли электронӣ (ғайринақдӣ) ворид шуда истодаанд.

Баҳри иҷрои Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июни соли 2023, №586 “Дар бораи Тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ” Хадамоти гумрук бо ташкилотҳои қарзӣ ва бонкҳо ҳамкорӣ намуда, Созишнома оид ба мубодилаи маълумотро бо БДА “Амонатбонк”, КВД “Санатсодиротбонк”, ТАҚХ “Имон Интернешнл”, ҚСК “Ориёнбонк”, ТАҚХ “Душанбе Сити”, ҚСК “Тавҳидбонк”, ҚСК “Эсхата”, ҚСП “Аввалин Бонки Молиявии Хурд” ва ҚСП “Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон” бо мақсади амалӣ намудани пардохтҳои ғайринақдӣ ба имзо расонид.

Барои нақшаи ҷамовари пардохтҳои гумруки ва саривақт ба бучаи давлат ворид гардидани он пардохтҳои ғайринақдӣ шафоф ва самаранок мебошад. Ҳамчун мисол мо дар РМГ дар ш. Душанбе таҳлили даврони солҳои 2016-2025-ро гузаронидем, ки дар ин давра дар маҷмӯъ ба бучаи давлат 17 802,3 млн сомонӣ ворид намудааст (ниг ба расми 2).

Қиҳати вусъат бахшидан ба раванди автоматикунӣ ва муносибгардонии хизматрасониҳои давлатӣ, тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 марти соли 2023 таҳти №72 “Дар бораи Номгуӣи хизматрасониҳои давлатие, ки бояд муносиб ва автоматӣ гардонид шаванд ва муҳлати ба шакли электронӣ гузаронидани онҳо” ду хизматрасониҳои давлатӣ (барасмиятдарории гумрукии мол ва воситаҳои нақлиёт ва қабули хулоса барои гирифтани тамғаҳои аксизӣ), ки тибқи қарори мазкур ба Хадамоти гумрук алоқаманд мебошанд, автоматӣ ва дар шакли электронӣ гузаронида шудаанд.

Расми 2. Нишондиҳандаҳои ҷамъовари пардохтҳои гумрукӣ дар РМГ дар ш. Душанбе дар давраи солҳои 2016-2025, млн. сомонӣ

Сарчашма: ҳисоботи РМГ дар ш. Душанбе, солҳои 2016-2025

Хизматрасонии давлатии қабули ҳулоса барои гирифтани тамғаҳои аксизӣ дар шакли электронӣ, дар портали ягонаи хизматрасониҳои давлатии “khizmat.egov.tj” ҷойгир карда шудааст.

Ҳамин тариқ, аз таҳқиқи масъалаи интихобшуда чунин бар меояд, ки мақсади асосии татбиқи технологияҳои рақамӣ дар низоми гумруки ҷумҳурӣ аз беҳгардони сифати хизматрасонӣ, иштирок дар фаъолияти иқтисодии ҷаҳонӣ, риояи қонунгузорӣ аз ҳисоби беҳтарсозии дастрасӣ ба иттилооти ҳуқуқӣ, расмиёти гумрукӣ, таҳкими ҳамкориҳои байни мақомоти гумрук ва дигар мақомоти танзимкунанда иборат буда, амалигардони он ба таъмини шаффофияти давраҳои барасмиятдарории молу воситаҳои нақлиёт бо роҳи рақамикунинони фаъолият мусоидат мусоидат мекунад.

Дар маҷмӯъ, то ба имрӯз дар заминаи тадбирҳои дар ин самт андешидашуда натиҷаҳои назаррас ба даст оварда шуда, сифати хизматрасониҳо ба тадриҷ боло бардошта шудаанд, аз ҷумла татбиқи низоми иттилоотии АСИКУДАИ ҷаҳони шаффофияти барасмиятдарориро тақвият дода, ба самаранокию ҳамохангсозии фаъолияти гумрукӣ мусоидат намудааст.

Дар шароити имрӯзаи ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати иқтисод, тақмили ихтисоси кормандони мақомоти гумруки Тоҷикистон яке аз шартҳои муҳим барои таъмини амнияти иқтисодӣ, рушди савдои хориҷӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти гумрукӣ ба ҳисоб меравад. Самтҳои афзалиятнокро метавон ба чанд гурӯҳи асосӣ ҷудо кард. Аз ҷумла;

Самтҳои афзалиятнок дар тақмили ихтисоси кормандони мақомоти гумрукӣ:

- баланд бардоштани дониши ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ;
- таҷдид ва омӯзиши амиқи тафсири Кодекси гумрук, қонунгузориҳои андоз, сиёсати савдои хориҷӣ.
- омӯзиши санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи фаъолияти гумрук:
- Конвенсияи Киото,
- Созмони Умулҷаҳонии Гумрук ва Созмони умулҷаҳонии Савдо
- шартномаи Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё (ЕАЭС) — дар қисми ҳамкорӣ бо кишварҳои узв.
- омӯзиши тартиби тафтиши гумрукӣ, ҳуқуқвайронкуниҳои гумрукӣ ва тартиби баррасии парвандаҳо.

Татбиқи технологияҳои рақамӣ ва рақамикунинони фаъолияти гумрукӣ:

- татбиқи пурраи ҳамаи модулҳои АСИКУДАИ ҷаҳони (World) ва дигар системаҳои электронии барасмиятдарорӣ.

- омӯзиши усулҳои: декларатсияи онлайн, идоракунии хавф, мониторинг ва тартиби назорати электронии интиқол.

- омӯзиши дар соҳаи киберамният барои муҳофизати маълумоти фаъолияти гумрукӣ.

Беҳатариҳои иқтисодӣ ва идоракунии хавфҳо:

- усулҳои идоракунии хавф, гурӯҳбандӣ ва таҳлили чараҳои молу воситаҳои нақлиёт.

- пешгирии: қочоқ, гардиши ғайриқонунии молҳо, коррупсия дар гумрук, гардиши ғайриқонунии воситаҳои техникӣ ва доруҳо.

- таҳлили хавфҳои геоиқтисодӣ ва таъсири онҳо ба амнияти давлатӣ.

Омӯзиши стандартҳои байналмилалӣ логистика ва савдои берунӣ:

- қоидаҳои Инкотермс-2020 (Incoterms-2020) қоидаҳои интиқол, навъҳои бастабандӣ ва ҳуҷҷатгузориҳои савдо.

- менеҷменти занҷираи таъминот (supply chain management).

- шиносӣ бо тартиботи фаъолияти гумруки кишварҳои ҳамсарҳад.

Забонҳои омӯзӣ ва малакаҳои коммуникатсионӣ:

- забонҳои афзалиятнок: Русӣ (муомилоти расмӣ бо кишварҳои ҳамсоя),

- англисӣ (стандартҳои байналмилалӣ, протоколҳои гумрук), Чинӣ (бо назардошти ҳаҷми тиҷорат бо Чин).

- баланд бардоштани малакаи муоширати хизматӣ ва тарзи хизматрасонӣ ба субъектҳои ФИХ.

Омодагии ҷисмонӣ ва тактикаи амниятӣ:

- омӯзиши тактикӣ барои кормандони мақомоти гумруки марзиро назоратӣ.

- мубориза бо қочоқи маводи мухаддир, силоҳ ва маводи хатарнок.

- истифодаи воситаҳои назорати техникӣ — сканерҳо, детекторҳо, таҷҳизоти муосир.

Этикаи хизматӣ ва мубориза бо коррупсия:

- омӯзиши кодекси одоби хизмати давлатӣ ва кодекси касби кормандони мақомоти гумрук.

- механизмҳои муқовимат бо коррупсия, шаффофияти фаъолияти гумрукӣ.

- тақвияти масъулияти касбӣ ва интизом.

Омӯзиши фанҳои иқтисодӣ ва молиявӣ:

- асосҳои баҳисобгирии гумрукӣ, арзёбии молҳо, муайян кардани арзиши гумрукӣ.

- таҳлили макроиқтисодӣ – таъсири тарифҳо ба иқтисод.

- идоракунии сиёсати тарифӣ ва ғайритарифӣ.

Ҳамин тариқ дар натиҷаи татбиқи базе самтҳои афзалиятноки фаъолияти гумруки дар мақола пешбини гардида ба воситаи ҷалби кормандони мақомоти гумрук ба курсҳои тақмили ихтисос, тайёрии ибтидоӣ ва курсҳои самтҳои афзалиятноки соҳа (профили) ҷалло гарданд ва дар натиҷаи сайқал додани донишҳои худ онҳо яъне кадрҳои баландихтисос барои тақвият бахшидани самти рақамикунонии гумрук саҳми назаррас хоҳан гузошт зеро, ки амалишавии ҳамагуна нақшаву чорабиниҳо, барномаҳо ва стратегияҳо аз фаъолияти кадрҳои болаёқат вобастагии калон дорад.

Аз ин лиҳоз, заминаи моддию техникии Донишкадаи тақмили ихтисоси мақомоти гумрук дар самти рақамикунонии соҳа аз лиҳози омодакунии кадрҳо бояд самаранок истифода гардад.

АДАБИЁТ:

1. Созмони Умумиҷаҳонии гумрук соли 2016 ҳамчун “Соли гумруки рақамӣ” эълон гардид (World Customs Organization declares 2016 to be the year of Digital Customs // <https://ct-strategies.com/2016/01/26/2016-international-customs-day-launches-the-year-of-digital-customs/>), СУГ Стратегияи рушди кормандони мақомоти гумрук дар шароити рақамикунонӣ Брюссел -2021 соли – 120-200 саҳ

2. АСИКУДАИ ҷаҳони Мубориза бо фасод тавассути автоматикунонӣ Конференсияи СММОид ба тиҷорат ва рушд .UNCTAD, Женева 2020., АСИКУДАИ ҷаҳони тақмили ихтисоси кормандони мақомоти гумрук дар раванди автоматикунонии расмиёти гумрукӣ Женева соли 2020.

3. Тафсири кодекси гумрук ш. Душанбе соли 2020.-843 саҳ.
4. Маҷаллаи гумрук №1 (69) аз январи соли 2025-20 саҳ.
5. Маҷаллаи гумрук №3 (71) аз сентябри соли 2025-20 саҳ.
6. Ҳисоботҳои РМГ дар ш. Душанбе солҳои 2016-2025 -120 саҳ.
7. Турсунзода Х.М. Монография “Такмили механизми идоракунии низоми гумруки Тоҷикистон” соли 2024 Душанбе 178 саҳ.
8. Абдуқодирзода Ҷ.К. Монография “Совершенствование системы организации таможенного контроля товаров и транспортных средств” соли 2025 ш. Душанбе 195 саҳ.
9. Раҳматзода, Р. Нақши равандро таъминоти иттилоотӣ дар низоми гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамизат / Р. Раҳматзода, Ф. Ҳ. Соҳибов // Паёми Донишгоҳи давлатии тибқи Тоҷикистон. – 2023. -7 саҳ.
10. Гаюрий Раёно Саидмурод Монография “Масоили муқамалгардонии истифодаи низоми гумруки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” соли 2025 ш. Душанбе 207 саҳ

УДК 314.742:339.92(575.3:470+4-672ЕС)

Ульмасов Р.У., Ошурмамадова Н.Г.

ТРИ ДВИГАТЕЛЯ МИГРАЦИИ: В КАКИХ СФЕРАХ ТАДЖИКИСТАН МОЖЕТ СТАТЬ НЕЗАМЕНИМЫМ ПАРТНЁРОМ ДЛЯ РОССИИ И ЕС

В статье анализируются миграционные процессы с участием Таджикистана в контексте стратегического партнёрства с Россией и Европейским Союзом. Особое внимание уделено выделению трёх ключевых факторов («двигателей») миграции: трудовой потенциал, транснациональное формирование человеческого капитала и институциональная роль диаспорных сообществ. Показано, что Таджикистан обладает значительным демографическим ресурсом и способен выступать не только донором рабочей силы, но и важным участником интеграционных и образовательных инициатив, а также площадкой для реализации совместных социально-экономических проектов. В работе рассматриваются перспективы институционализации сотрудничества России и ЕС с Таджикистаном в сфере управления миграцией, а также механизмы снижения социально-экономических рисков и усиления взаимной выгоды.

Ключевые слова: Таджикистан, международная миграция, Россия, Европейский Союз, трудовые ресурсы, человеческий капитал, диаспора, интеграция, партнёрство, устойчивое развитие.

Улмасов Р.У., Ошурмамадова Н.Г.

СЕ МУҲАРРИКИ МУҲОЧИРАТ: ДАР КАДОМ СОҲАҲО ТОҶИКИСТОН МЕТАВОНАД ШАРИКИ НОГУЗИРИ РУССИЯ ВА ИТТИҲОДИ АВРУПО ГАРДАД

Дар мақола равандро муҳоҷирати марбут ба Тоҷикистонро дар заминаи шарикӣ стратегӣ он бо Руссия ва Иттиҳоди Аврупо таҳлил карда мешаванд. Диққати махсус ба муайян кардани се омилҳои асосии муҳоҷират (“муҳаррикҳо”) дода мешавад: иқтисодӣ меҳнатӣ, ташаккули сармояи инсонӣ фаромилӣ ва нақши институтсониҳои ҷомеаҳои диаспора. Ин нишон медиҳад, ки Тоҷикистон дорои захираҳои назарраси демографӣ буда, кодир аст, ки на танҳо ҳамчун донори меҳнатӣ, балки ҳамчун иштирокчи муҳими ташаббусҳои ҳамгироӣ ва таълимӣ, инчунин платформаи татбиқи лоиҳаҳои муштараки иҷтимоӣ иқтисодӣ баромад кунад. Дар мақола дурнамои институтсионизатсияи ҳамкориҳои Руссия ва Иттиҳоди Аврупо бо Тоҷикистон дар соҳаи идоракунии муҳоҷират, инчунин механизмҳои коҳиш додани хатарҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва баланд бардоштани манфиатҳои мутақобила баррасӣ шудааст.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, муҳоҷирати байналмилалӣ, Руссия, Иттиҳоди Аврупо, захираҳои меҳнатӣ, сармояи инсонӣ, диаспора, ҳамгироӣ, шарикӣ, рушди устувор.

Ulmasov R.U., Oshurmamadova N.G.

THREE ENGINES OF MIGRATION: AREAS WHERE TAJIKISTAN CAN BECOME AN INDISPENSABLE PARTNER FOR RUSSIA AND THE EU

The article analyzes migration processes involving Tajikistan in the context of strategic partnership with Russia and the European Union. Special attention is paid to identifying three key factors (“drivers”) of migration: labor potential, transnational development of human capital, and the institutional role of diaspora communities. It is demonstrated that Tajikistan possesses a significant demographic resource and can act not only as a labor force donor but also as an important participant in integration and educational initiatives, as well as a platform for implementing joint socio-economic projects. The study examines the prospects for institutionalizing cooperation between Russia and the EU with Tajikistan in the field of migration management, as well as mechanisms for reducing socio-economic risks and enhancing mutual benefits.

Keywords: Tajikistan, international migration, Russia, European Union, labor resources, human capital, diaspora, integration, partnership, sustainable development.

На фоне усиливающихся демографических вызовов и глобальной конкуренции за трудовые ресурсы миграционная политика Российской Федерации вступает в новую фазу переосмысления — от реагирования на острый дефицит рабочей силы к стратегической трансформации внутреннего рынка труда. Во всём мире демографическая политика сводится, по сути, к двум инструментам: поощрению рождаемости и стимулированию миграции. Однако эффективность первого крайне ограничена: даже при масштабных мерах рождаемость редко возвращается к уровню простого воспроизводства.

Миграция же — явление многогранное: её влияние зависит не только от численности потоков, но и от их состава. В одни страны едут квалифицированные специалисты, в другие — в основном малообразованные и культурно далекие группы, способные лишь на тяжёлый физический труд и часто оказывающиеся в остром конфликте с принимающим обществом [2].

Парадоксально, но такая миграция способна ухудшать социокультурный климат, делая страну менее привлекательной для собственных высококвалифицированных граждан. В результате растёт не только приток дешёвой рабочей силы, но и отток творцов — тех, кого миграция якобы должна была восполнить [10].

Схожие тенденции наблюдаются и в миграционной политике Европейского союза, где приоритеты смещаются от контроля к адаптации и интеграции мигрантов в экономику и общество. Стратегическая цель заключается в снижении критической зависимости от внешних трудовых ресурсов и формировании самостоятельной роли России и Европейского союза как ключевых акторов на глобальном миграционном ландшафте.

Для Таджикистана это означает следующее: процесс интеграции с потенциальными партнёрами уже набирает темп. В этих условиях важно не оставаться в стороне от происходящих изменений, а своевременно включиться в формирование новой миграционной архитектуры — с учётом того, что и в России, и в Европейском союзе активно разрабатываются обновлённые подходы и коммуникационные модели в сфере миграции.

Среди всех секторов экономики три отрасли — строительство, жилищно-коммунальное хозяйство (ЖКХ) и сельское хозяйство — одновременно определяют экономический каркас России и играют важную роль в её политической повестке. Эти же направления сегодня становятся зонами стратегического дефицита и вызова для Европейского союза, который сталкивается с нехваткой рабочей силы, необходимостью модернизации инфраструктуры и обеспечением продовольственной безопасности.

Таким образом, именно эти три сектора формируют общую точку соприкосновения интересов России, ЕС и стран Центральной Азии, включая Таджикистан. Их развитие и кадровое обеспечение напрямую влияют на устойчивость континентальной экономики, а

значит, грамотное позиционирование Таджикистана в этих отраслях может превратить его в незаменимого партнёра как для Москвы, так и для Брюсселя.

Будущее участие Таджикистана в формирующейся миграционной архитектуре во многом зависит от его способности самостоятельно и грамотно выстраивать своё позиционирование. Лишь активная и стратегически выверенная политика позволит стране стать полноправным партнёром в международных миграционных процессах, а не оказаться в роли пассивного донора трудовых ресурсов, чьи потоки могут быть перераспределены в интересах более влиятельных игроков, включая страны Европы.

Точка входа в геомиграционное поле России.

Специальная военная операция (СВО) стала катализатором для ускоренного развития оборонно-промышленного комплекса (ОПК) России, особенно в сфере производства вооружений, бронетехники, беспилотных систем и боеприпасов. Так, в 2024 году доля государственных расходов на оборону выросла на 42%, достигнув 13,1 трлн рублей (около 6,3 % ВВП и 32,5 % федерального бюджета). В стране наблюдается дефицит около 4,8 млн рабочих в 2023 году, прогноз но удерживающийся в диапазоне 2–4 млн до 2030 года. Прогнозы предполагают, что дефицит сохранится на уровне 2,4 миллиона человек к 2030 году. Мигранты поддерживают на плаву целые отрасли — строительство, коммунальное хозяйство, обрабатывающую промышленность, сельское хозяйство — рабочие места, которые иначе остались бы незаполненными. Показательный пример произошел в марте 2025 года в Вологодской области, где чиновники отменили запрет на труд мигрантов после того, как местные промышленные предприятия устроили яростный протест из-за того, что остались без рабочих [14].

В ОПК нехватка составляет около 150 000 специалистов, преимущественно токарей, сварщиков, наладчиков оборудования и монтажников. Частично ситуацию усугубляет ситуация с миграцией: почти 90 % иностранных рабочих в России — граждане Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана. Из-за усиленного контроля и ограничений поток мигрантов из ЦА в 2023–2024 годах сократился на 200 000 человек по сравнению с 2022 годом, что увеличило кадровую «дыру» на 10 %. Российское правительство постоянно пытается удовлетворить свою острую экономическую потребность в мигрантах, публично призывая ограничить их присутствие. Этот раскол разжигает продолжающиеся социальные конфликты и даже обостряет отношения России с такими странами, как Таджикистана, Узбекистана и Киргизии, когда их граждане массово депортируются. Сеть ограничений распространяется с пугающей скоростью.

В регионах от Московской области до Вологды власти ввели запреты на труд мигрантов в строительстве, транспорте, здравоохранении и образовании — именно там, где наблюдается острая нехватка рабочей силы. Случай в Вологде показателен: местные власти запретили мигрантам работать на стройках, но через месяц сняли запрет после того, как «Северсталь», на проекты которой было выделено 120 миллиардов рублей, вынесла строгие предупреждения. Риск остановки целых секторов экономики был слишком велик. Эти тенденции сильнее всего бьют по регионам. Строительство, сельское хозяйство и сфера услуг сильно зависят от труда мигрантов. В «Северстали», в профсоюзе сталеваров и в крупных корпорациях руководители открыто предупреждают о провале многомиллиардных проектов. Власти Нижегородской области в центральной России частично сняли запрет на привлечение труда мигрантов в некоторых секторах после жалоб местных предприятий на острую нехватку кадров.

В марте 2025 года Вологодская область попыталась запретить включение мигрантов в строительную отрасль. Однако через неделю запрет был отменён после критики со стороны Severstal и анализа нехватки рабочих: выяснилось, что местных кадров недостаточно для работы на проектах (например, на новом железорудном заводе в Череповце) [11]. К концу 2024 года почти в 47 регионах РФ были введены запреты или ограничения на труд мигрантов по патентам и в отдельных сферах экономики. Однако около 40 субъектов отказались от таких мер, включая крупные — такие как Москва, Санкт-Петербург, Татарстан, Башкортостан и Свердловская область. В их случае бизнес и транспортная инфраструктура требовали

сохранения миграционных ресурсов. Также в других крупных регионах отказались вводить запреты из-за понимания экономической необходимости — например, дефицит водителей в такси и общественном транспорте стимулировал отказ от ограничений в Москве и Петербурге.

В течение 2024 года российские власти депортировали более 80 000 иностранцев и апатридов, что почти вдвое больше по сравнению с 44 200 в 2023 году. При этом только из Москвы и Московской области было выслано около 23 000 человек, то есть примерно треть общего числа депортаций.

С целью выявления каналов незаконной миграции обследованы hostels и молитвенные дома, расположенные в городе Москве. На данных объектах установлены более 500 иностранных граждан, которые доставлены в правоохранительные органы для проверки миграционного законодательства, а также на предмет возможного совершения иных правонарушений на территории столичного региона.

С января по июнь 2024 года было депортировано около 86 000 человек, что вдвое превышает показатели аналогичного периода 2023 года, при этом примерно 17 000 из них — граждане Таджикистана. Например, в июле 2025 года в Москве были задержаны сотни мигрантов, из них более 30 человек были признаны нарушителями миграционного законодательства и депортированы по итогам рейда. С февраля 2025 года вступили в силу законы, позволяющие полицейским выносить депортации более оперативно и бесконтрольно. Члены парламента и правозащитники выражали тревогу о возможности произвольного применения мер в отношении рабочих-мигрантов. Усиление правового контроля: благодаря новым законам и автоматизированным технологиям, миграционная политика стала более жёсткой и масштабной [1].

Общественность укореняет идею о том, что мигранты каким-то образом приносят с собой преступность. По итогам 2024 года С.Шойгу заявил, что иностранцы совершили около 38,6 тыс. преступлений. При общем числе преступлений — около 1,9 млн, доля составляет примерно 2 % всего объёма преступности.

Следственный комитет сообщает, что в 2024 году иностранцами совершено 38 578 преступлений, что близко к данным Шойгу и соответствует около 2 % от общего числа [5].

Несмотря на все разговоры об интеграции мигрантов, Россия мало что может продемонстрировать на практике. Программы образования, признания документов и адаптации либо недостаточно финансируются, либо существуют только на бумаге. Тем временем правоохранительные органы и чиновники наживаются на шатком правовом статусе мигрантов, превращая каждую проверку в новый повод для коррупции. Всё это происходит на фоне разрастающейся националистической риторики — **от церковных деятелей до политиков, строящих свою карьеру на разжигании страха перед «чужаками».** Ксенофобия растёт, и этот страх активно культивируется [14].

Вся эта система основана на мифе о том, что россияне рвутся мчаться и заполнить все рабочие места, которые сейчас занимают мигранты. Реальность показывает обратное. Где бы ни вводились жёсткие ограничения, чиновники вынуждены менять курс в течение нескольких месяцев. Работодатели просто не могут найти достаточное количество работников, а когда их не хватает, экономика рушится.

В конечном счёте, речь идёт не о защите интересов граждан, а о политическом спектакле, причём опасно близоруком. Если миграционные потоки полностью рухнут, Россия не увидит волны найма местных рабочих; её ждёт глубокий экономический паралич, усугублённый санкциями и сокращением населения.

Экономисты оценивают, что мигранты генерируют от 7 до 8 процентов ВВП России. В период с 2015 по 2021 год налоги и сборы, связанные с трудом мигрантов, принесли почти 386 миллиардов рублей. В отраслях, где по-прежнему преобладает низкоквалифицированный ручной труд, эти работники фактически составляют основу экономики — без них производство остановилось бы.

Вывод: несмотря на расширение производства и технологический импульс, без интеграции миграционной политики и целенаправленной подготовки квалифицированной рабочей силы из Центральной Азии даже масштабный производственный рост не способен компенсировать кадровые пробелы и обеспечить устойчивость оборонной отрасли.

Сложности усугубляются тем, что средний возраст работников оборонной отрасли приближается к 50 годам;

- молодёжь неохотно идёт в тяжёлую промышленность;

- вузы и колледжи не успевают адаптировать учебные программы под запросы ВПК.

В этих условиях трудовая миграция из стран Центральной Азии, прежде всего из Таджикистана, Узбекистана и Кыргызстана, становится потенциальным резервом для обеспечения оборонных и смежных производств.

Тем не менее, трудовые мигранты практически не охвачены системами подготовки, сертификации и аккредитации под нужды ВПК. Без создания специализированных программ (на базе ПТУ, колледжей и центров подготовки в странах-отправителях), включение мигрантов в ОПК остаётся точечным и несистемным, что тормозит развитие сектора.

Таким образом, технологический прорыв без кадровой и миграционной поддержки обречён на структурные ограничения. Интеграция миграционного ресурса в стратегические отрасли требует не только корректировок в законодательстве и сертификации, но и новой архитектуры миграционного взаимодействия с ЦА, в которой Таджикистан может занять ключевую позицию.

На повестке встает ключевой вопрос: что произойдёт с миграционными потоками и рынком труда после окончания конфликта? Без чёткой стратегии и позиционирования в новой миграционной архитектуре Россия рискует вернуться к фрагментированной модели внутреннего рынка — с ограниченным спросом, кадровыми разрывами и нестабильным финансированием.

Чтобы избежать этого сценария, необходимо уже сегодня выстраивать долгосрочные миграционные механизмы: участвовать в формировании совместных производственных программ, запуске трансграничных предприятий, согласовании профессиональных стандартов и образовательных программ. Только так миграция сохранит статус драйвера экономики и в мирное время.

Параллельно Евросоюз активно реализует свою стратегию, направленную на вовлечение стран Центральной Азии в европейский рынок труда. Цель очевидна — закрепить за республиками ЦА статус долгосрочных партнёров, готовых восполнять дефицит квалифицированной рабочей силы.

Если Таджикистан, также, как и Россия и другие страны региона не займут активную позицию в формирующемся геомиграционном пространстве, есть риск упустить исторический момент и оказаться на периферии будущего глобального рынка труда.

Выдержат ли конкуренцию мигранты из Центральной Азии?

На сегодняшний день однозначного ответа на этот вопрос нет, однако тенденции и факты позволяют сделать обоснованные выводы. Трудовые мигранты из Африки, Индии, Пакистана и других регионов нередко вызывают сомнения с точки зрения адаптации к российским условиям — в частности, из-за языкового барьера, культурных различий и климатических условий.

В то же время мигранты из Центральной Азии, и особенно из Таджикистана, Узбекистана и Кыргызстана, уже на протяжении более 30 лет играют ключевую роль в российской экономике, прежде всего в строительном секторе — одном из важнейших для России. По данным Росстата, строительная отрасль обеспечивает порядка 6 млн рабочих мест и генерирует значительную часть валового внутреннего продукта страны. Более 70% рабочих на крупных строительных объектах — мигранты из стран Центральной Азии.

Эти мигранты обладают рядом преимуществ:

- Адаптация к климату — более тридцатилетний опыт работы в различных регионах России помогает им эффективно справляться с местными климатическими условиями.

- Знание языка и культуры — многие мигранты владеют русским языком, понимают местные традиции и нормы, что снижает социальные трения и повышает производительность труда.

- Опыт и квалификация — со временем растёт профессионализм, многие становятся квалифицированными рабочими и бригадирами.

- Российские строительные компании понимают важность такого кадрового ресурса и стремятся развивать сотрудничество с государствами Центральной Азии через:

- Локализацию рабочих процессов, что позволяет создавать совместные предприятия и улучшать условия труда мигрантов.

- Долгосрочные контракты на поставку рабочей силы, которые обеспечивают стабильность кадров и позволяют планировать развитие проектов.

Образовательные программы и сертификацию, способствующие повышению квалификации мигрантов.

Например, крупнейшие строительные проекты в Москве, Санкт-Петербурге и Екатеринбурге активно используют рабочую силу из Таджикистана и Узбекистана. По оценкам Минтруда РФ, в 2023 году доля мигрантов из ЦА в строительстве составила около 65%.

В целом, мигранты из Центральной Азии обладают значительным конкурентным преимуществом на российском рынке труда, что делает их надежным ресурсом для секторов с высоким спросом на квалифицированных и адаптированных специалистов. Однако сохранение этой позиции требует активного взаимодействия между странами, создания комфортных правовых и социальных условий, а также развития профессионального образования.

Удержание трудовых мигрантов из Центральной Азии как стратегический приоритет российской экономики

На фоне усиливающегося дефицита трудовых ресурсов в России особую роль играют трудовые мигранты из стран Центральной Азии. В строительстве, ЖКХ, логистике, сельском хозяйстве и ряде других отраслей они фактически стали незаменимыми участниками производственного процесса. Их вклад — не только экономический, но и демографический, поскольку они частично компенсируют убыль трудоспособного населения в стране. В условиях демографического спада и конкуренции за рабочую силу на глобальном уровне задача удержания мигрантов приобретает первостепенное значение.

1. Проблематика и вызовы

- Рост ксенофобии и дискриминации со стороны правоохранительных органов и отдельных СМИ.

- Мигранты как "локомотив" российской экономики. Их труд сосредоточен в отраслях с низкой привлекательностью для местного населения: стройка, доставка, уборка, ремонт, сельское хозяйство. По данным Минтруда, в ряде регионов (Москва, Санкт-Петербург, Красноярский край) доля мигрантов в строительстве и ЖКХ превышает 40%.

2. Меры, необходимые для удержания трудовых мигрантов

2.1. Политико-правовые меры:

- Обеспечение стабильных и предсказуемых условий пребывания.

- Отмена чрезмерно жёстких депортационных практик за незначительные правонарушения.

- Упрощение процедур продления патентов, временного проживания и смены работодателя.

3.1. Интеграционные и гуманитарные меры:

- Расширение программ адаптации, включая бесплатные курсы языка, профобучение и правовую помощь.

- Создание навигационных центров для мигрантов при вокзалах и крупных предприятиях.

- Введение практики "миграционных омбудсменов" в крупных городах.

3.2. Экономические стимулы:

- Снижение стоимости патентов для дефицитных профессий и регионов.

- Введение налоговых льгот для работодателей, оформляющих мигрантов официально.
- Поддержка мобильности мигрантов внутри страны по запросу регионов.

3.3 Международное сотрудничество:

- Расширение двусторонних соглашений с Узбекистаном, Таджикистаном и Киргизией по защите прав трудовых мигрантов.

- Разработка совместных образовательных и кадровых программ (например, система "приграничного профессионального обучения").

4. Последствия бездействия

- Потеря миграционного ресурса и отток трудовых мигрантов в Европу, Южную Корею, Турцию и ОАЭ.

- Рост издержек для бизнеса, снижение темпов строительства и роста цен на услуги.

- Ухудшение демографической и социальной ситуации в ряде регионов России.

Промежуточное заключение.

Удержание трудовых мигрантов из Центральной Азии — это не только вопрос миграционной политики, но и элемент долгосрочной экономической стратегии. Без системного подхода Россия рискует оказаться в ситуации, когда нехватка рабочей силы парализует отдельные отрасли экономики. Требуется сбалансированная политика, сочетающая контроль, интеграцию и партнёрство, в интересах как российского общества, так и стран-доноров трудовой силы. Однако, более 80 российских компаний обратились в министерство по вопросу организованного набора работников, что подтверждает растущий интерес к таджикским специалистам.

Миграционный хаос: угроза и окно возможностей

Сегодня миграционная ситуация в Евразии — это одновременно и угроза, и окно возможностей для стран Центральной Азии.

Угроза заключается в следующем: если всё останется как есть, без модернизации национальной миграционной политики и стратегического позиционирования, страны региона — включая Таджикистан — рискуют потерять своё место на российском рынке труда. Усиление конкуренции со стороны мигрантов из дальнего зарубежья, рост ксенофобии и ужесточение правил в РФ — всё это может привести к вытеснению мигрантов из ЦА в менее стабильные и менее выгодные сегменты рынка.

Но есть и возможность — всё более открывающийся рынок труда Европейского союза. Уже сегодня мигранты из Таджикистана, Узбекистана и Кыргызстана обладают опытом, квалификацией и адаптационным потенциалом, которые востребованы в странах ЕС.

По данным Eurostat, в 2023 году странам ЕС не хватало более 7 миллионов работников в сферах строительства, ухода за пожилыми, сельского хозяйства и транспорта. Германия, Франция, Польша, Чехия и страны Балтии уже запускают программы привлечения рабочей силы из-за пределов ЕС. Германия, например, в 2024 году приняла новый закон об иммиграции квалифицированных специалистов, упрощающий въезд для граждан третьих стран, включая страны ЦА.

Но вопрос не только в дефиците рабочей силы. Европа сейчас формирует новую миграционную архитектуру, определяя:

- Откуда будет восполняться вакуум на рынке труда;
- Кто сможет интегрироваться в системы образования и здравоохранения;
- Какие страны станут стратегическими поставщиками трудовых ресурсов в условиях демографического старения (по прогнозам ООН, к 2035 году каждый третий житель ЕС будет старше 60 лет).

В этом контексте Таджикистан и другие республики Центральной Азии могут и должны стать частью новой внутренней миграционной логики ЕС.

Дополнительным драйвером изменений станет необходимость восстановления Украины после окончания конфликта. По данным Всемирного банка, ущерб экономике Украины оценивается в почти 500 млрд долларов, и большая часть этих средств будет направлена на

восстановление инфраструктуры и жилищного фонда — а значит, спрос на рабочую силу в строительстве, логистике и энергетике вырастет многократно. ЕС уже обсуждает механизм "зелёного восстановления", в рамках которого будут выдаваться льготные визы для трудовых мигрантов.

В этих условиях долгосрочные контракты, локализация производства и технологическое сотрудничество с ЕС станут ключевыми инструментами для сохранения доступа к европейскому рынку труда. Если Таджикистан не встроится в эту архитектуру как особый партнёр или кандидат на участие в новых соглашениях, существует риск остаться на периферии внутреннего рынка ЕС, который всё активнее защищает своих производителей и приоритетных мигрантов.

Как использовать окно возможностей: стратегия Таджикистана в европейской миграционной архитектуре

Чтобы использовать открывающееся окно возможностей, Таджикистану необходимо перейти от роли пассивного донора рабочей силы к статусу активного партнёра в формирующейся европейской миграционной политике. Для этого нужны системные и продуманные шаги:

- Добиваться официального статуса партнёра ЕС по миграции — участвовать в обсуждении и разработке "креативной" модели миграционного взаимодействия, ориентированной не только на удовлетворение потребностей европейского рынка, но и на развитие человеческого капитала стран-отправителей.

- Создавать совместные проекты с европейскими компаниями — начиная с нулевого цикла (подготовки кадров, сертификации, языкового обучения) и до полного трудоустройства и последующей реинтеграции мигрантов на родине.

- Участвовать в европейских программах модернизации и адаптации — через вовлечение в Erasmus+, в программы профессиональной переподготовки, устойчивого сельского развития и трансфер технологий, чтобы доказать соответствие европейским стандартам.

Преодолеть фобии и стать полноценным партнёром

Агропромышленный сектор остаётся стратегической основой экономики Таджикистана: В 2020–2022 годах доля агросектора в общем объёме занятости достигала порядка 43–44 %, по данным Мирового банка и ILOSTAT. Например, в 2022 году на сельское хозяйство приходилось 43,52 % занятости, тогда как в 2019 году — 44,72 %. Географически 75–80 % населения проживает в сельской местности. Доля агропродукции в ВВП составляет около 20–23 %, при этом сектор обеспечивает более 60 % всех рабочих мест. В последние годы миграция из республики стала преимущественно сельской: большинство выезжающих на заработки — это жители деревень и сельских районов. Их опыт, адаптивность и близость к аграрному труду дают Таджикистану уникальное преимущество.

Агросектор — одно из самых уязвимых направлений экономики Евросоюза. По данным Европейской комиссии, к 2030 году в ЕС будет не хватать до 4 миллионов сезонных рабочих в сельском хозяйстве. Уже сегодня многие страны сталкиваются с кадровым кризисом.

Великобритания в 2023 году выдала более 45 000 виз по Seasonal Worker Scheme (сезонные сельхозработы), большинство — гражданам Непала, Индии, Узбекистана и Таджикистана.

Средняя зарплата сезонного работника на британских фермах — от £1500 до £2500 в месяц (≈2000–3300 USD), что в 3–4 раза выше средней зарплаты трудового мигранта в России.

Франция и Германия обсуждают механизмы заключения двусторонних соглашений с третьими странами, в том числе с государствами Центральной Азии.

Не универсальное решение, но шаг вперёд

Выход на европейский рынок не является "волшебным ключом", способным заменить весь российский вектор. Однако он имеет три долгосрочных преимущества: **Передача опыта и технологий** — мигранты, получившие квалификацию и навыки в ЕС, будут возвращаться с новыми знаниями, способствуя модернизации сельского хозяйства в Таджикистане.

Финансовая выгода — по оценке Всемирного банка, переводы мигрантов из ЕС могут в 2–3 раза превышать объёмы переводов из России при меньших объёмах миграции.

Политическая субъектность — участие в создании миграционной политики ЕС (в том числе в рамках Пакта по миграции и убежищу) даёт странам ЦА статус не просто "поставщика рук", а соавтора правил игры.

Важный сигнал — уже прозвучал

В обновлённых документах ЕС 2024 года (в частности, в EU Talent Partnerships Strategy и Flanking Measures for External Labour Mobility) прямо указывается на интерес к Центральной Азии как к новому партнёру в трудовой миграции. Хотя пока не конкретизировано, какими будут эти "фланговые меры", уже сам факт упоминания региона — важный дипломатический сигнал.

Центральная Азия должна действовать конструктивно:

Три двигателя миграции — в каких сферах Таджикистан может стать незаменимым для ЕС

Европейский союз сегодня формирует новую архитектуру конкурентоспособности, ориентированную на безопасность, индустриальный суверенитет и агропродовольственную устойчивость. Это не просто экономическая модель — это политическая стратегия на фоне демографического старения, глобальной нестабильности и энергетического перехода.

Если Таджикистан и другие республики Центральной Азии хотят занять в этой системе устойчивое и уважаемое место, действовать нужно сейчас — даже в статусе кандидата, партнёра или участника вспомогательных механизмов.

Три сектора — три шанса

Строительство, ЖКХ и сельское хозяйство — ключевые отрасли европейской экономики, но и наиболее чувствительные сферы в Евросоюзе. Именно эти три сектора страдают от нехватки рабочей силы, технологического отставания и давления со стороны регуляторов (в том числе экологических и социальных стандартов).

Строительство: по данным Европейской комиссии, ЕС к 2030 году столкнётся с дефицитом до 4 миллионов специалистов в строительной отрасли. Германия и Франция уже начали поиск партнёров по совместным подготовительным программам. В то же время Таджикистан за 30 лет подготовил десятки тысяч рабочих, адаптированных к климату, русскому языку, и обладающих опытом в инфраструктурных мегапроектах.

ЖКХ: потребность в техперсонале, обслуживающем системы водоснабжения, отопления, утилизации отходов и энергетики, резко возрастает на фоне «зелёного перехода». Именно здесь опыт ЦА может быть адаптирован через совместные краткосрочные циклы обучения и практики.

Сельское хозяйство: самый уязвимый сектор в ЕС, особенно в контексте климатических изменений. Великобритания, Польша, Италия и Испания уже ежегодно выдают десятки тысяч виз для сезонных работников. Потенциал ЦА — в сельском происхождении большинства мигрантов, а также в возможности создавать двусторонние кооперации на уровне ферм и агропредприятий.

Это вызовы, но и возможности

Эти три сектора — одновременно точки напряжения и роста. Если не будет скоординированных действий, они могут стать причинами отказа ЕС от миграционного сотрудничества. Но если Центральная Азия предложит проактивную стратегию, они могут стать основой устойчивого партнёрства.

Никакая из этих задач не решится автоматически. Евросоюз работает только с теми, кто:

- предлагает решения, а не проблемы;
- понимает регуляторные рамки (трудовое право, социальное страхование, аккредитация профессий);

- присутствует институционально — например, через официальных представителей в Брюсселе, которые могут участвовать в переговорах, инициировать двусторонние диалоги и продвигать интересы региона.

(Здесь многое будет зависеть от активности официального представителя Таджикистана в Брюсселе — Р.У., от его способности не просто "присутствовать", а влиять.)

Субъект, а не объект

Главное — сменить позицию: от восприятия себя как объекта помощи и гуманитарных программ к статусу субъекта политики и проектов. Это предполагает:

- участие в пилотных программах ЕС;
- совместные образовательные инициативы и признание квалификаций;
- предварительную сертификацию кадров уже в странах отправления;
- работу с работодателями ЕС напрямую, без посредников.

Заключение

Только в том случае, если Таджикистан будет инициативным, институционально представленным и профессионально подготовленным, он сможет занять достойное место в новой миграционной модели Европы — в соответствии со своим потенциалом, стратегическим положением и реальным вкладом в решение европейских демографических и трудовых проблем.

Если Таджикистан не добьётся гибкости в европейских регуляциях, не сможет предложить проактивную модель миграционного взаимодействия, то аграрная модель трудовой миграции останется уязвимой и будет вытеснена более организованными игроками.

Участие в формировании новой миграционной архитектуры ЕС — это путь к тому, чтобы Центральная Азия перестала быть просто резервуаром рабочей силы и стала равноправным, стратегическим и незаменимым партнёром Европы.

России совместно с республиками ЦА крайне необходим системный, комплексный подход к управлению трудовыми мигрантами. Это означает:

- прозрачный цифровой реестр, привязанный к налоговой системе
- стандартизированные условия жилья и труда
- языковая и юридическая подготовка для быстрой интеграции
- межправительственные соглашения с ключевыми странами-отправителями мигрантов
- стимулы для региональных программ адаптации

Рекомендации:

1. Сельское хозяйство и агропромышленный комплекс

Обоснование: Таджикистан обладает значительным сельскохозяйственным потенциалом, а его рабочие мигранты традиционно задействованы в сезонных и постоянных работах в агросекторе России и стран ЕС (например, в садоводстве, сборе урожая, животноводстве).

Рекомендации:

- Развивать программы профессиональной подготовки для повышения квалификации мигрантов в агросекторе.

- Внедрять совместные проекты по модернизации сельхозтехники и методов производства с участием таджикских специалистов.

- Создавать условия для легального и организованного трудоустройства, снижая риски нелегальной миграции.

2. Строительство и инфраструктурное развитие

Обоснование: Таджикистан — крупный источник рабочей силы в строительном секторе России и ряда стран ЕС, где наблюдается острый дефицит квалифицированных строителей и рабочих низкой квалификации.

Рекомендации:

- Поддерживать обмен опытом и образовательные программы в строительных профессиях.

- Развивать совместные стандарты безопасности труда и повышения квалификации мигрантов.

- Содействовать оформлению официальных трудовых контрактов и обеспечению социальных гарантий.

3. ИТ и цифровые технологии

Обоснование:

В последние годы среди мигрантов из Таджикистана растёт число специалистов в ИТ-сфере, что соответствует потребностям России и ЕС в кадрах для цифровой трансформации.

Рекомендации:

- Создавать платформы для дистанционного и очного обучения ИТ-навыкам с поддержкой российских и европейских вузов.

- Развивать проекты по привлечению ИТ-специалистов из Таджикистана через программы стажировок и трудоустройства.

- Обеспечить легализацию и признание квалификаций мигрантов в сфере цифровых технологий.

Общие рекомендации для улучшения миграционного партнерства

- Создать многоуровневую систему мониторинга и аналитики миграционных потоков для корректировки политик и программ.

- Обеспечить безопасность и социальную защиту мигрантов для повышения их мотивации работать легально и эффективно.

- Развивать межгосударственное сотрудничество в области миграции, включая обмен опытом, создание центров поддержки мигрантов и совместных образовательных инициатив.

- Содействовать интеграции мигрантов в общество и рынок труда принимающих стран через языковое обучение и культурную адаптацию.

ЛИТЕРАТУРА:

1. The Moscow Times. Активисты предупреждают: новые миграционные правила России «очень опасны» для миллионов иностранных рабочих. 5 февраля 2025 года
2. UNESCO Institute for Statistics. How Much Does Your Country Invest in R&D? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://uis.unesco.org/en/topic/research-and-development>, свободный.
3. Европейская комиссия. Migration and Mobility Report 2023. Brussels: European Commission, 2023. 74 p.
4. Захаров С. В. Демографические изменения и трудовая миграция в Евразии // Демографическое обозрение. 2024. Т. 11. № 1. С. 33–51.
5. Интерфакс. Бастрыкин заявил, что мигранты все чаще совершают экстремистские преступления и теракты. 5 февраля 2025 года.
6. Крупнов Ю. С. Миграционная стратегия России: вызовы и перспективы // Россия и современный мир. 2023. № 2. С. 45–59.
7. Международная организация по миграции. Всемирный доклад о миграции 2022: Предпосылки и последствия миграции. Женева: ИОМ, 2022. 530 с.
8. Министерство труда и социальной защиты Российской Федерации. Доклад о ситуации на рынке труда и потребности экономики в кадрах. М.: Минтруд России, 2024. 87 с.
9. Министерство труда, миграции и занятости населения Республики Таджикистан. Отчёт о трудовой миграции за 2023 год. Душанбе: Минтруд РТ, 2024. 112 с.
10. Оборонная промышленность России: чего ожидать после прекращения огня? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: uro-sd.com/2025/05/articles/44088/russias-defence-industry-what-to-expect-after-a-ceasefire/?utm_source=chatgpt.com
11. Рахмон Э. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли. Душанбе: Национальная библиотека Таджикистана, 2024. 96 с. 2025 год
12. Электронный ресурс. <https://www.bakunetwork.org/en/news/analytics/14111>
13. Электронный ресурс. https://www.reuters.com/markets/europe/russian-governor-backs-down-migrant-labour-ban-after-corporate-outcry-2025-03-07/?utm_source=chatgpt.com
14. Электронный ресурс. Пропавшие рабочие в России: как мигранты являются держателями аварий на плаву. <https://www.bakunetwork.org/en/news/analytics/14111> 30 июня 2025 года.

Фақеров Ҳ.Н., Абдучабборзода Д.А.

ТАҲЛИЛИ ИСТЕҲСОЛИ МАСОЛЕҲҶОИ СОҲТМОНӢ ВА ВАЗӢИ БОЗОРИ МИНТАҚА

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷонибаи рушди истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ ва баҳодихии вазъи бозори минтақавӣ дар шароити татбиқи ҳадафи стратегии саноатикунории босуръат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳшида шудааст. Муаллифон бо таъки ба нишондиҳандаҳои омории солҳои 2010-2024 тамоюлҳои асосии рушди иқтисодӣ ва саноатиро дар вилояти Хатлон баррасӣ намуда, нақши афзоишдаи баҳши масолеҳи сохтмониро дар таъмини рушди устувори иқтисоди минтақавӣ асоснок мекунад. Муаллифон вобаст ба таҳлили тамоюли тағйирёбии ҳаҷми истеҳсол, шумораи корхонаҳо, сармоягузорӣ, истифодаи иқтидорҳои истеҳсолӣ ва сохтори минтақавии саноат, муайян намудаанд, ки соҳаи мазкур дар вилояти Хатлон мавқеи назаррас дошта, махсусан дар истеҳсоли семент ва масолеҳи ғайримаъданӣ саҳми пешсафро ишғол менамояд. Илова бар ин, масъалаҳои истифодаи нокифояи иқтидорҳои лоиҳавӣ, зарурати ҷалби сармоягузорӣ, рушди истеҳсоли воридотивазкунанда ва содиротӣ дар мақолаи мазкур ҳамчун самтҳои афзалиятноки тақмили сиёсати соҳавӣ пешниҳод мегарданд. Аз ҷониби муаллифон дар мақолаи мазкур ҳулаву тавсияҳои судманд пешниҳод гардидаанд, ки онҳо аҳамияти стратегии саноати масолеҳи сохтмониро ҳамчун омили калидии ғайригардонии баҳши воқеии иқтисод ва баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ таъкид менамоянд.

Калидвожаҳо. саноатикунории босуръат, саноати масолеҳи сохтмонӣ, рушди саноат, рушди минтақавӣ, бозори масолеҳи сохтмонӣ, истеҳсоли саноатӣ, истеҳсоли семент, истеҳсоли хишт, масолеҳи ғайримаъданӣ, рег, сангмайда, шағал, иқтидори истеҳсолӣ, самаранокии истеҳсолот, сармоягузорӣ, воридотивазкунӣ, содирот, рақобатпазирӣ, шуғлнокии аҳоли, нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, захираҳои ашёи хом.

Фақеров Ҳ.Н., Абдуджабборзода Д.А.

АНАЛИЗ ПРОИЗВОДСТВА СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ И СОСТОЯНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО РЫНКА

Статья посвящена комплексному анализу развития производства строительных материалов и оценке состояния регионального рынка в условиях реализации стратегической цели ускоренной индустриализации в Республике Таджикистан. Авторы, опираясь на статистические показатели за 2010–2024 годы, рассматривают основные тенденции социально-экономического и промышленного развития в Хатлонской области и обосновывают возрастающую роль отрасли строительных материалов в обеспечении устойчивого развития региональной экономики. На основе анализа динамики объемов производства, числа предприятий, инвестиций, использования производственных мощностей и региональной структуры промышленности установлено, что данная отрасль занимает значимое место в Хатлонской области, особенно в производстве цемента и нерудных строительных материалов, где она занимает лидирующие позиции. Кроме того, в статье в качестве приоритетных направлений совершенствования отраслевой политики рассматриваются вопросы недостаточного использования проектных мощностей, необходимости привлечения инвестиций, развития импортозамещающего и экспортно-ориентированного производства. Авторами сформулированы выводы и практические рекомендации, подчеркивающие стратегическое значение промышленности строительных материалов как ключевого фактора активизации реального сектора экономики и повышения конкурентоспособности отечественной продукции.

Ключевые слова: ускоренная индустриализация, промышленность строительных материалов, промышленное развитие, региональное развитие, рынок строительных материалов, промышленное производство, производство цемента, производство кирпича, нерудные материалы, песок, щебень, гравий, производственные мощности, эффективность производства, инвестиции, импортозамещение, экспорт, конкурентоспособность, занятость населения, социально-экономические показатели, сырьевая база.

Faqerov H.N., Abdujabborzoda D.A.

ANALYSIS OF THE PRODUCTION OF BUILDING MATERIALS AND THE STATE OF THE REGIONAL MARKET

The article is devoted to a comprehensive analysis of the development of building materials production and an assessment of the state of the regional market in the context of implementing the strategic goal of accelerated industrialization in the Republic of Tajikistan. Based on statistical indicators for 2010–2024, the authors examine the main trends in socio-economic and industrial development in the Khatlon Region and substantiate the growing role of the building materials industry in ensuring sustainable regional economic development. Based on an analysis of the dynamics of production volumes, the number of enterprises, investments, utilization of production capacities, and the regional structure of industry, it has been determined that this sector occupies a significant position in the Khatlon Region, particularly in the production of cement and non-metallic construction materials, where it holds leading positions. In addition, the article identifies priority areas for improving sectoral policy, including the insufficient utilization of designed capacities, the need to attract investment, and the development of import-substituting and export-oriented production. The authors formulate conclusions and practical recommendations emphasizing the strategic importance of the building materials industry as a key factor in stimulating the real sector of the economy and enhancing the competitiveness of domestic products.

Keywords: accelerated industrialization, building materials industry, industrial development, regional development, building materials market, industrial production, cement production, brick production, non-metallic materials, sand, crushed stone, gravel, production capacity, production efficiency, investment, import substitution, export, competitiveness, employment, socio-economic indicators, raw material base.

Дар ҳамаи марҳилаҳои рушди иқтисодии миллии ҳар як кишвар, саноат ҳамчун яке аз соҳаҳои калидӣ ва стратегӣ маҳсуб меёбад, ки нақши асосӣ дар рушди гузариши сохтори иқтисодӣ иҷтимоии кишвар дорад. Соҳаи мазкур на танҳо ба истеҳсолот ва афзоиши маҳсулоти саноатӣ вобаста мебошад, балки ба рушди ташаккули соҳаҳои дигари бахши воқеии иқтисоди миллий, аз қабili тичорат, хизматрасонӣ, кишоварзӣ ва технологияҳои инноватсионӣ таъсири мустақим ва назаррас мерасонад. Вобаста ба ин, рушди соҳаи саноат ва таҷдиду навсозии корхонаҳои истеҳсоли барои баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ ва мустаҳкам гардонидани мавқеи миллий дар сатҳи ҷаҳонӣ аҳаммияти стратегӣ дорад.

Аз ин рӯ, соҳаи саноат дар ҳар як даври замон асоси пешрафти рушди босуръати илмию техникӣ ҳисобида мешавад. Бешубҳа, бояд қайд кард, ки барои рушди иқтисоди кишвар дар ҳолати муътадил инкишоф додани ҳамаи соҳаҳои иқтисоди миллий муҳим мебошад. Дар иқтисоди миллий яке аз соҳаҳои воқеии стратегӣ кишвар ин соҳаи саноат ба ҳисоб меравад.

Дар шароити муносири рушди иқтисоди миллий ва амалигардонии ҳадафи чоруми стратегӣ мамлакат - саноатикунони босуръат, соҳаи саноат, алаҳхусус, истеҳсоли масолеҳҳои сохтмонӣ ба яке аз бахшҳои калидӣ ва афзалиятнок мубадал гардидааст. Нақши бахши мазкур дар таъмин намудани эҳтиёҷоти дохилии иқтисоди милливу минтақавӣ, сохтмони инфрасохтори саноатӣ ва иҷтимоӣ, инчунин, сохтмони манзилҳои истиқомати дар кишвар ва минтақаҳои он бениҳояд назаррас мебошад. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки масолеҳҳои сохтмонӣ ҳамчун маҳсулоти асосӣ дар амалишавии лоиҳаҳои муҳими стратегӣ, таъсис ва бунёди корхонаҳо, сохтмони роҳу пулҳо ва дигар иншоотҳои давлатӣ ва минтақавӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад.

Ҳолати муносири бозори масолеҳи сохтмонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар вилояти Хатлон, масъалаи омӯзиши амиқ ҳамаҷонибаро ба вучуд меорад. Вилояти Хатлон бо доштани захираҳои бойи ашёи хом, иқтидорҳои истеҳсоли ва имкониятҳои васеи рушди саноат, метавонад яке аз марказҳои муҳими истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар сатҳи ҷумҳурӣ ба ҳисоб равад.

Бо дарназардошти аҳамияти муҳиму стратегӣ доштани бахши истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, баҳодихӣ ва омӯзиши масъалаҳои мутаалиқ ба ҳаҷм, сохтор ва самаранокии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, инчунин таҳлили вазъи бозори вилоят - яке аз масъалаҳои мубраму саривақтӣ ҳисобида мешавад. Омӯзиши амиқ дақиқи ин равандҳо метавонад ҷиҳати таҳияи стратегияву барномаҳои рушди истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, ҷалби сармоягузорӣ ба ин бахш, баланд бардоштани иқтидори истеҳсолии минтақа ва афзоиши рақобаттавонии маҳсулоти ватанӣ замина гузорад.

Пеш аз он ки мо дар мақолаи мазкур доир ба таҳлили истеҳсоли масолеҳҳои сохтмонӣ ва баҳодихии вазъи бозори минтақа оғоз намоем, мехоҳем вобаста ба нишондиҳандаҳои иқтисодиву иҷтимоии вилояти Хатлон мухтасар маълумот пешкаш кунем. «...Вилояти Хатлон соли 1992 ташкил

шудааст. Масоҳати он 24,7 ҳазор км мураббаъ буда, он ба 17,5% ҳудуди кишвар рост меояд. Маркзи вилоят Шаҳри Бохтар мебошад, ки то шаҳри Душанбе 96 км масофаи байни он аст. Аҳолии вилоят ба 1.01.2024 3697,7 ҳазор нафарро ташкил мекунад. Вилояти Хатлон аз рӯи сатҳи табиӣ вилояти кӯҳсор буда, дар қисми ҷанубу ғарбии кишвар мавҷеъ гирифтааст. Ба 1 январи соли 2024-ум дар шудуди вилоят 186 корхона ва коргоҳҳои пахтазоакунӣ, 32 корхона ва коргоҳҳои дӯзандагӣ ва 6 корхонаҳои ресандагӣ фаъолият мекунанд» [4. с. 4-8].

Илова бар ин, «... корхонаҳои истеҳсолии бузургтарин дар вилоят, ба мисли ЧДММ «Водии Заррин» (н. Хуросон), ЧДММ «Чунтай моҳир семент» ва ЧДММ «Хуаксин Ғаюр семент» (н. Ёвон), ЧС «Трансформатор» (ш. Бохтар), ЧСП «Чунтай-Данғара Син Силу Текстил» (н. Данғара) ва ЧСК «Азоти шаҳри Леваконт» (ш. Леваконт) ба ҳисоб мераванд. Дар вилояти Хатлон соли 2024-ум 821 корхонаи саноатӣ фаъолият менамояд. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар вилоят соли 2024-ум ба 11841182,4 ҳазор сомонӣ баробар мебошад» [4. с. 8-12].

Ҳангоми баррасии ҳолати муосири соҳаи саноат дар кишвар ва алалхусус дар в. Хатлон зикр кардан зарур аст, ки дар давраи соҳибистиклолии кишвар, алалхусус дар рушди соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ тағйироти ҷиддӣ ва назаррас ба вучуд омадааст (ҷадвали 1). Равандҳои мазкур далолат аз он мекунанд, ки соҳаи саноат ҳамчун ҷузъи муҳими рушди иқтисодӣ нақши калидӣ дорад ва ҳамзамон барои беҳтар шудани нишондиҳандаҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар сатҳи кишвар ва минтақа гардидааст.

Ҷадвали 1. Таҳлили нишондиҳандаҳои асоситарини иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар в. Хатлон барои солҳои 2010-2024

Нишондиҳандаҳо	Солҳо											Соли 2023 нисбат ба соли 2010, %-мар.
	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	
Шумораи аҳолии доимӣ дар аввали сол, ҳазор нафар	2698,6	3047,8	3124,3	3198,5	3274,9	3348,3	3459,7	3530,0	3611,2	3697,7		137,0%
Шумораи миёнаи солонаи машгулин дар иқтисодиёт, ҳазор нафар	372,0	404,6	403,8	447,7	456,7	473,2	476,0	486,8	489,7	498,7		134,1%
Сатҳи бекорӣ, фоиз	2,2	3,0	2,5	2,1	1,9	1,7	1,8	1,7	1,8	1,4		-0,8%
Даромади пулии аҳоли, сомонӣ	13256,0	25569,8	29584,7	37247,5	41083,9	47986,3	65347,0	80508,8	95124,7	120715,1		9,1 мар.
Хароҷоти пулӣ ва пасандози аҳоли, сомонӣ	13948,5	34968,0	31002,2	38430,6	42346,4	48857,2	72555,7	91885,0	110606,3	145634,1		10,4 мар.
Ҳисоби миёнаи музди кори хармоҳаи як корманд, бо сомонӣ	232,98	645,05	714,13	843,39	913,33	998,54	1053,8	1143,19	1305,07	1557,71		6,7 мар.
Маҷмуи маҳсулоти минтақавӣ, млн. сомонӣ	22308,9	43745,9	49632,4	56001,8	61368,4	68691,3	73870,5	91932,0	108831,0	123026,8		5,5 мар.
аз ҷумла, вилояти Хатлон	6493,2	12855,2	13562,5	16003,7	17107,5	19664,0	22080,5	26967,8	33832,1	36064,7		5,6 мар.
Маҷмуи маҳсулоти минтақавии в. Хатлон ба ҳар сар аҳоли, сомонӣ	240,6	421,7	434,0	500,3	522,3	587,2	638,2	763,9	936,8	975,3		4,1 мар.
Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ (бо нархҳои соли 2023), ҳаз.сомонӣ	3881358,2	5591862,0	5720474,8	7110550,2	8042032,2	9352883,5	9455765,2	10429709,0	10784319,1	11841182,4		3,1 мар.

Ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ бо нархҳои муқоисавӣ, млн. сомонӣ	16041,4	21532,3	22549,0	24162,1	24687,9	26800,5	29312,3	31040,1	33074,4	35326,3		2,2 мар.
Сармоягузорӣ, ҳазор сомонӣ	1884876,0	1503783,7	2375812,5	2185121,0	2802570,8	2623017,2	2404916,0	3840061,2	3283147,3	2978657,2		158,0%
Ба қор андохтани фондҳои асосӣ, ҳазор сомонӣ	649596,5	990676,8	1122333,2	1669251,1	710569,2	3027913,0	2599177,5	1310364,7	1712238,1	1055514,7		162,5%
Ба истифода додани хонаҳои истиқоматӣ, масоҳати умумӣ, ҳазор метри мураббаъ	328,0	393,1	291,5	270,7	204,3	251,5	292,5	334,0	334,1	275,8		84,1%
Ҳаҷми гардиши моли чакана дар ҳамаи соҳаҳои савдо, бо нархҳои амалӣ, млн. сомонӣ	1418,6	3336,3	3887,1	4607,7	4874,2	6658,7	6946,8	8261,8	11346,8	14961,8		10,5 мар.
Хизматрасонии пулакӣ ба аҳоли, бо нархҳои амалӣ, ҳазор сомонӣ	921323,9	1568954,9	1565405,9	1686726,6	1836804,7	2064480,8	2070539,0	2170308,9	2327025,6	2629983,9		2,8 мар.
Даромади буҷети давлатӣ, ҳазор сомонӣ	463475,5	1239348,8	1325422,6	1467921,4	1546773,0	1720443,1	1903027,1	2225550,8	2489005,9	3019820,3		6,5 мар.
Хароҷоти буҷети давлатӣ, ҳазор сомонӣ	450062,3	1200753,8	1300763,9	1446703,3	1515698,1	1687303,5	1869826,7	2156734,0	2454646,7	2966888,3		6,6 мар.
Масоҳати умумии манзил, ба як нафар, м ²	6,5	10,7	10,2	10,1	10,1	10,1	9,9	9,7	9,6	9,4		144,6%

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси [6, с. 8-18, 4, с. 8-13].

Аз таҳлили рақамҳои ҷадвали 1 дида мешавад, ки нишондиҳандаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ дар вилояти Хатлон сол аз сол рӯ ба афзоиш пайдо намудаанд. Шумораи аҳоли дар вилоят соли 2023 ба 3697,7 ҳазор нафар расидааст, ки нисбати соли 2010-ум ба андозаи 37% афзоиш ёфтааст. Тағйирёбии мазкур метавонад дар бозори масолеҳи сохтмонӣ талаботи бештарро ба вуҷуд биёрад, зеро омилҳои иҷтимоӣ, хусусан омилҳои демографӣ, яъне афзоиши устувори шумораи аҳолии в. Хатлон, яке аз омилҳои муҳими таъсиргуздор ба бахши истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ маҳсуб меёбад. Ин ҳолат боиси зиёдшавии ҳаҷми талабот дар бозори масолеҳи сохтмонӣ гардида, рушди соҳаҳои истеҳсолот ва инфрасохтори марбут ба онро талаб мекунад. Аз ин рӯ, омӯзиши таҳлили шароити омилҳои иҷтимоӣ-демографӣ дар пешгунии ҳаҷми талабот, стратегияи рушди соҳаи сохтмон ва истеҳсолоти он нақши калидӣ дорад.

Аз ҳисоби зиёд шудани аҳоли дар вилояти Хатлон шумораи миёнаи солонаи машғулин дар иқтисодиёт рӯ ба зиёдшавӣ дорад, агар ба маълумотҳои омории соли 2023 назар кунем, муайян мегардад, ки шумораи машғулин дар иқтисодиёти вилоят 498,7 ҳазор нафарро ташкил менамояд, ки нисбати соли 2010-ум 34,1 фоиз афзоиш ёфтааст, ин аз он далолат медиҳад, ки дар вилоят шумораи корхонаҳо дар соҳаҳои гуногуни вилоят афзоиш ёфтааст. Дар баробари ин, сатҳи бекорӣ дар вилоят 0,8 банди фоиз коҳиш ёфтааст, ки ин нишондиҳанда шаҳодат аз он медиҳад, ки аҳолии вилоят сол то сол ба ҷойи қорӣ таъмин шуда истодаанд. Дар вилояти Хатлон соли 2023 ҳисоби миёнаи музди кори ҳармоҳаи як корманд ба 1557,71 сомонӣ баробар шудааст, назар ба соли 2010-ум 6,7 маротиба зиёд шудааст. Ин рақам нишон медиҳад, ки дар бозори масолеҳи сохтмонӣ талабот аз ҷониби аҳоли пайваста афзоиш меёбад. Афзоиши талабот ба масолеҳи сохтмонӣ асосан ба зиёд гардидани қобилияти харидории аҳолии вилоят пайваست буда, ин аз натиҷаи беҳбудӣ ҳолати иқтисодӣ ва сатҳи синдагии аҳоли далолат медиҳад. Ҳолати мазкур шароит фароҳам месозад, ки молтавлидкунандагон ва фурӯшандагон барои қонеъ гардонидани талаботи афзояндаи аҳоли стратегияи истеҳсол ва тақсими маҳсулотро бозбинӣ намоянд, ки барои рушди

устувори соҳаи масолеҳи сохтмонӣ аҳамияти калидӣ дорад. Яке аз нишондиҳандаҳои муҳими иқтисодӣ ин ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба ҳисоб меравад, ин нишондиҳанда соли 2023 дар вилояти Хатлон ба 11841182,4 ҳазор сомонӣ расидааст, ки нисбати соли 2010-ум ба маротиб (3,1 м.) афзоиш ёфтааст.

Дар соли 2023, дар в. Хатлон ҳаҷми умумии хонаҳои истиқоматие, ки мавриди истифода қарор дода шудаанд, ба 275,8 ҳазор метри мураббаъ расид. Нишондиҳандаи болозикр нисбат ба соли 2010-ум ба андозаи 15,9 фоиз коҳиш ёфтааст, ки ин раванд метавонад аз омилҳои гуногуни иқтисодӣ, иҷтимоӣ-демографӣ ва сармоягузори дар соҳаи сохтмон вобастагӣ дошта бошад. Таҳлили ин коҳиш нишон медиҳад, ки барои таъмини афзоиши устувори сохтори манзиливу инфрасохторӣ ва қонё намудани тақозои аҳоли, зарурати бозбини стратегияҳои сохтмон ва самаранок намудани истифодаи захираҳои мавҷуда муҳим мебошад. Илова бар ин, дар соли 2023 масоҳати умумии манзил, ба як нафар аҳолии вилоят 9,4 м² баробар гардидааст, нишондиҳандаи мазкур назар ба соли 2010-ум 44,6 фоиз афзоиш ёфтааст. Афзоиши нишондиҳандаҳои дар боло таҳлилшуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар в. Хатлон талабот ба масолеҳи сохтмонӣ давра ба давра рӯ ба афзоиш пайдо намуда истодааст. Бо дарназардошти афзоиши пайвастаи талаботи аҳоли ба масолеҳи сохтмонӣ, дар вилоят корхонаҳои истеҳсоли вазифадор мебошанд, ки ҳаҷми истеҳсоли масолеҳи сохтмонии маҳаллиро дар мувофиқа бо талаботи бозор зиёд кунанд. Раванди мазкур бояд ба таври стратегӣ идора карда шуда, талаботи аҳолиро бо назардошти афзоиши сатҳи даромад ва қобилияти харидории онҳо қонё гардонад. Инчунин, самаранокии истеҳсолот ва ба талабот ҷавобгӯ будани корхонаҳои молтавлидкунанда барои таҳкиму гузтариши устувори соҳаи сохтмон ва рушди иқтисоди маҳаллӣ аҳамияти калидӣ дорад.

Таъкид бояд кард, ки дар байни ҳамаи соҳаҳои саноат, истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар в. Хатлон аҳамияти зиёд дорад, зеро рушди ин соҳа ба фаъолияти дигар бахшҳои саноат ва усувори иқтисодиёти маҳаллӣ таъсири мустақим мерасонад. Саноати масолеҳи сохтмонӣ яке аз бахшҳои афзалиятноки саноати ҷумҳурӣ ва вилоят ба ҳисоб рафта, нақши муҳимро дар таҳкими иқтисоди минтақавӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли иҷро менамояд. Айни замон, даҳҳо корхонаҳои саноатӣ дар вилоят истеҳсолкунандаи маҳсулоти сохтмонӣ, аз қабилӣ хашт, семент, маҳсулоти ғайримаъданӣ ва масолеҳи ороиширо аз ашёи хоми маҳаллӣ ба ҳисоб мераванд, ки ин раванд нишондиҳандаи самаранокии истеҳсолот ва захираҳои маҳаллӣ мебошад.

Иқтисодиёт як низоми мураккаб ва серпахлу мебошад, ки аз бисёр соҳаҳои ба ҳам алоқаманд ташкил ёфта, бахшҳои гуногуни истеҳсолоти моддӣ (саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, савдо, алоқа ва сохтмон)-ро дар бар мегирад. Дар ин низом, соҳаи саноат ҳамчун соҳаи асосии истеҳсолоти муосир аҳамияти калидӣ дорад, аз он лиҳоз ки қисми асосии маҷмуи маҳсулоти умумии милли маҳз дар ин соҳа ба вучуд меояд. Илова бар ин, саноат асоси мусаллаҳгардонии техникаи ҳамаи соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ба ҳисоб меравад, ки ба рушди иқтисодӣ, гузтариши истиқлолияти иқтисодию сиёсӣ ва афзоиши самаранокии истеҳсолот мусоидат менамояд.

Аз ин лиҳоз, саноатро пешбарандаи тамоми иқтисодиёти милли метавон баҳодиҳӣ намуд, чунки барои рушди устувор ва самаранокӣ ҳар бахши иқтисодӣ заминаҳои махсус ва таърихан ташаккулёфтаро муҳайё месозад. Вобасат ба ин, таҳлили муқоисавии нишондиҳандаҳои асосии саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва вилояти Хатлон ба мақсад мувофиқ мебошад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. - Нишондиҳандаҳои асосии саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва вилояти Хатлон дар солҳои 2018-2024

Нишондиҳандаҳо	Солҳо							Соли 2024 / соли 2018, бо %
	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	
Шумораи корхонаҳои саноатӣ, воҳид	2161	2164	2283	2397	2802	3453	3779	174,9
аз ҷумал в. Хатлон	583	595	619	640	719	822	894	153,3
Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои с. 2024, млн. сомонӣ	25236	28567	31081	37546	41187	44894	53873	2,1 мар.
аз ҷумал в. Хатлон	8042	9352	9455	10429	10784	11841	12215	151,9
Шумораи миёнаи солонаи кормандони саноатию истеҳсоли, ҳазор нафар	85,6	84,2	84,3	85,3	86,3	87,5	92,8	108,4
аз ҷумал в. Хатлон	17,7	20,1	20,7	20,6	22,1	22,5	23,1	130,5
аз он коргарон, ҳазор нафар	72,1	73,2	67,7	68,3	71,2	72,2	75,9	105,3
аз ҷумал в. Хатлон	10,2	12,5	11,2	11,9	13,5	13,9	14,3	140,2
Индексҳои истеҳсолоти	110,6	113,2	108,8	120,8	109,7	109,0	120,0	9,4

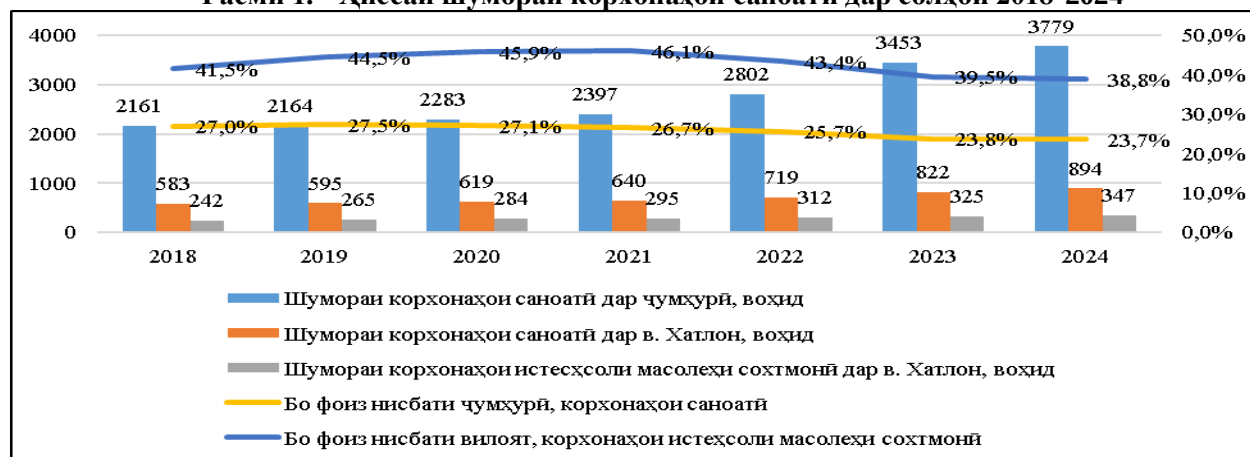
саноатӣ ба ҳисоби фоиз нисбат ба соли гузашта								
аз ҷумал в. Хатлон	106,2	116,3	101,1	110,3	103,4	109,8	117,5	11,3

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси [2, с. 9, 1, с. 123, 4, с. 95].

Таҳлили рақамҳои ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки шумораи корхонаҳои саноатӣ ҳам дар миқёси кишвар, ҳам дар ҳудуди вилояти Хатлон бо суръати баланд тағйир ёфтааст. Агар дар соли 2018-ум шумораи корхонаҳои саноатӣ 2161 ададро ташкил дода бошад, пас ин ниҳондиханда дар соли 2024 ба 3779 адад баробар гардида, нисбат ба соли 2018-ум 74,9% зиёд аст. Шумораи корхонаҳои саноатӣ дар в. Хатлон дар соли 2024 назар ба соли 2018-ум 53,3 фоиз афзоиш ёфтааст. Ҳиссаи корхонаҳои саноатии вилоят 23,7 фоизро нисбати корхонаҳои саноатии ҷумхурии ташкил медиҳад. Ҳаҷми масулотии саноатӣ 2,1 маротиба дар ҷумхурии назар ба соли 2018 зиёд гардидааст. Дар вилоят нишондихандаи болозир нисбати соли 2018 ба андозаи 53,3 фоиз зиёд шудааст.

Дар давраи кунунии рушди иқтисодии Тоҷикистон, Ҳукумати кишвар чорум ҳадафи стратегии рушди миллӣ - саноатикунории босуръатро эълон кардааст, ки бо дарназардошти ҳамин, таҳлил ва майянсозии имконияту захираҳои мавҷудаи соҳаҳои саноат аҳамияти зарурӣ пайдо менамояд, чунки он заминаи фароҳам сохтани шароити мусоид барои рушди устувори иқтисоди миллӣ ва тақвияти иқтисодии истеҳсоли фароҳам меорад. Қобили қайд аст, ки ташаккул ва рушди соҳаҳои саноатӣ (саноати истеҳсоли ва технологӣ) на танҳо афзоиши ҳаҷми маҳсулоти дохилиро тақвият мебахшад, ҳатто барои беҳтар намудани сатҳи рақобаттавонии иқтисодӣ ва истиқлолияти иқтисодӣ нақши асосӣ мебозад. Барои исботи гуфтаҳои боло ҳиссаи шумораи корхонаҳои саноатии в.Хатлон дар солҳои 2018-2024 нисбат ба шумораи умумии корхонаҳои саноатии ҷумхурий дар расми 1 мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст.

Расми 1. - Ҳиссаи шумораи корхонаҳои саноатӣ дар солҳои 2018-2024

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси [2, с. 9, 1, с. 123, 5, с. 95].

Саноати масолеҳи сохтмонӣ яке аз соҳаҳои стратегии саноати кишвар ҳисобида мешавад, чунки рушди он ҳолати муосири иқтисоди миллиро муайян ва самти рушди усулро муҳайё месозад.

Афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, ғайбгардонии сармоягузорӣ, бунёди ҷойҳои нави корӣ ва баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ дар соҳаҳои дигари иқтисодиёти кишвар нақши бениҳояд муҳим дар баландбардории рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва гузариши иқтисодии минтақаҳо мебозад. Бо дарназардошти ин, саноати масолеҳи сохтмонӣ ҳамчун пешбарандаи иқтисодиёти миллӣ ба таҳкими таҳаввулоти устувор ва баланд бардоштани рақобаттавонии маҳсулоти миллӣ ба таври мустақим таъсир мерасонад.

Аз маълумотҳои расми 1 дида мешавад, ки корхонаҳои саноатии вилоят ҳамасола рӯ ба афзоиш доранд. Дар соли 2024 шумораи корхонаҳои саноатӣ дар в. Хатлон ба 894 адад баробар шуда бошад, аз ин рақам 347 адад ба корхонаҳои истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар вилоят рост меояд, ки ҳиссаи он нисбати корхонаҳои саноатии вилоят 38,8 фоизро ташкил медиҳад. Ин маълумотҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки вобаста ба афзоиши талаботи аҳоли ба манзили истиқоматӣ ва зиёд шудани ширкатҳои сохтмонӣ дар вилоят шумораи корхонаҳои саноатии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар вилоят зиёд гардидааст.

Яке аз вазифаҳои асосии таҳлили истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, муқоисаи он назар ба минтақаҳои кишвар ба ҳисоб меравад. Барои ҳамин таносуби минтақаҳо дар таркиби маҳсулоти саноатии ҷумхурий дар солҳои 2018 – 2024 мавриди омӯзишу таҳлил қарор дода шудааст (Ҷадвали 3.)

Чадвали 3. - Таносуби минтақаҳо дар таркиби маҳсулоти саноатии ҷумҳурӣ дар солҳои 2018 – 2024

Минтақаҳо	Истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ (млн. сомонӣ)					Суръати афзоиш, %	Фарқият (+, -)	Ҳисса бо %
	2018	2020	2022	2023	2024	Соли 2024 нисбат ба соли 2018		
Ҷумҳурии Тоҷикистон	23894	30890	43025	46857	53873	2,2 мар.	29979	100,0
в. Суғд	11498,4	15573,2	24326,3	26188,1	30499,4	2,7 мар.	19001	56,6
в. Хатлон	7294,0	8998,3	10792,5	11841,2	12666,0	173,6%	5372	23,5
ш. Душанбе	2664,9	2800,6	3535,9	4265,1	5259,4	197,4%	2594,5	9,8
НТҚ	2198,5	3289,4	4186,1	4347,8	5134,5	2,3 мар.	2936	9,5
ВМКБ	238,3	228,8	184,1	214,8	313,9	131,7%	75,6	0,6

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси [2, с. 9]

Аз таҳлили маълумотҳои омории чадвали 3 дида мумкин аст, ки дар минтақаҳои ҷумҳурӣ - ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ соли 2024 бештар ба в. Суғд - 56,6 фоиз рост меояд. Ҳиссаи вилояти Хатлон дар соли 2024-ум 23,5 фоизро ташкил намудааст. Мутаносибан ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар шаҳри Душанбе ба 9,8%, НТҚ - 9,5% ва ВМКБ - 0,6% баробар шудааст. Суръати афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нисбати соли 2018-ум дар в. Суғд - 2,7 маротиба, в. Хатлон - 173,6%, ш. Душанбе - 197,4%, НТҚ - 2,3 маротиба ва ВМКБ - 131,7%-ро ташкил медиҳад.

Дар асоси маълумотҳои овардашуда ҳаминро қайд намудан зарур аст, ки бо дастгириҳои пайваста ва мунтазами Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ сол то сол зиёд гардида, ин раванд боиси беҳтар гардидани сатҳи қонеъсозии тақозои аҳоли ба маҳсулоти истеҳсоли миллӣ гардидааст. Сиёсати давлатӣ ва таъсири мусбати он дар самти дастгирии саноат на танҳо ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсолот, баръакс ба тақвияти иқтисодӣ, рушди бозори дохилӣ ва баланд бардоштани сатҳи рақобаттавонии маҳсулоти ватанӣ имкон медиҳад. Аз ин нишондиҳандаҳо хулоса намудан мумкин аст, ки сиёсати стратегӣ ва сармоягузорӣ дар саноат барои рушди устувори иқтисоди миллӣ ва таъмини дастрасии аҳоли ба масолеҳи сохтмонӣ ҳиссаи ҳалкунанда дорад.

Бояд қайд намеом, ки айни замон ба таркиби корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ в. Хатлон намудҳои гуногуни корхонаҳо дохил мебошанд, ки ба истеҳсоли семент, гач, оҳаксанг, хишт ва хишти сохтмонӣ, маҳсулоти оҳану бетон ва асбосемент, регу шағал, сангмайда, гилхок, клинкер, санги руйкаш ва сангҳои ороишӣ, инчунин шифер, тахтаҳои сафолӣ ва гачқартон машғул мебошанд. Раванди мазкур нишон медиҳад, ки саноати масолеҳи сохтмонӣ ҳамчун соҳаи муҳими иқтисодӣ дар минтақа ва ҷумҳурӣ нақши муҳим дошта, барои таҳкими дигар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ замина муҳайё месозад.

Қайд намудан зарур аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз захираҳои фароваони масолеҳи сохтмонӣ бой буда, ин захираҳо тавоноии онро доранд, ки талаботи дохилии кишварро ба намудҳои гуногуни масолеҳи сохтмонӣ балансифат ва аз ҷиҳати экологӣ безарар пурра таъмин гардонад. Дар миқёси ҷумҳурӣ зиёда аз 600 кон ва зухуроти канданиҳои ғайравалӣ ошкор гардидаанд, ки бо истифода аз онҳо дар ҳудуди кишвар истеҳсоли маҳсулоти гуногуни семент, хишт, оҳаксанг, санги хоро, мрамр, оҳаксанги мрамрӣ, гач, хок, қуми кварсӣ, тахтасангҳои ороишӣ, шифер, гачқартон, сангмайда ва ғайраҳо ба роҳ монда шудааст. Ҳамзамон, самаранок ва оқилона истифода намудани захираҳои мавҷуда, ҳамчунин бунёду азнавсозии корхонаҳои истеҳсоли дар оянда аз нуқтаи назари иқтисодӣ аҳамияти махсус дорад. Ин раванд на танҳо таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва таъмин намудани шуғлнокии аҳолиро фароҳам меорад, балки бозори истеъмоли, махсусан сегменти масолеҳи сохтмонӣ ба маҳсулоти истеҳсоли ватанӣ таъмин гардида, ба рушди устувори иқтисоди маҳаллӣ ва миллӣ заминаи бозғатимод мегузорад.

Аз ин рӯ, рушди саноати масолеҳи сохтмонӣ ҳамчун катализатори фаъолгардони дигар соҳаҳои саноат ва пешбарандаи тараққиёти бахши воқеии иқтисодиёт арзёбӣ шуда, метавонад барои рушди устувори иқтисодиёти миллӣ замина фароҳам созад. Бо ҳадафи таъмини рушди пайваста ва мураттаби ин бахш, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як зумра қонуну барномаҳо ва консепсияву стратегияҳоро қабул ва мавриди амал қарор додааст. Ба ин қабил шомил мебошанд: Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳии намудҳои алоҳидаи фаъолият» ва «Дар бораи сармоягузорӣ», Барномаи рушди истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ барои давраи то соли 2015, Консепсияи рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридотивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020, Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва

Барномаи саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025, ки ҳамаи онҳо барои устуворсозии заминаҳои рушди ин бахши муҳими иқтисодӣ равона гардидаанд.

Ҷоиз аст зикр намоем, ки саноати масолеҳи сохтмонӣ дар сарчашмаҳои омӯрӣ ҳамчун соҳаи масолеҳи гуногуни ғайриметаллии маъданӣ зикр шудааст, ки истеҳсоли намудҳои асосии масолеҳи сохтмонӣ (семент, хишт ва дигар масолеҳи деворӣ, бетон ва қисмҳои бетонӣ (лавҳаҳо), маҳсулоти асбосементӣ, тахтаҳои сафолӣ, сангпора, масолеҳи гармгузаронӣ, бомпушҳо ва дигар масолеҳҳо)-ро фаро мегирад.

Дар ҷадвали 4 нишондиҳандаҳои истихроҷи маводҳои ғайриэнергетикӣ ва истеҳсоли маҳсулот дар шакли асл оварда шудааст. Омӯзишу таҳлили он нишон медиҳад, ки захираҳои мавҷуда ва иқтисодии истеҳсоли барои таъмин намудани талаботи дохилӣ ва рушди соҳаи кофӣ мебошанд. Бо назардошти раванди мазкур, саноати масолеҳи сохтмонӣ на танҳо ҳамчун соҳаи афзалиятноки иқтисоди миллӣ, балки ҳамчун омили муҳими рушди устувори минтақа ва баланд бардоштани рақобаттавонии маҳсулоти ватанӣ баҳо дода мешавад.

Ҷадвали 4. - Тамоюли тағйирёбии маводҳои ғайриэнергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо шакли асл барои солҳои 2018-2024

Номгӯи масолеҳ	Солҳо						Суръати афзоиш нисбат ба:	
	2018	2020	2021	2022	2023	2024	2018, %	2023, %
Маводи сохтмони ғайримаъданӣ, ҳазор метри мукааб	1339,0	1537,6	1459,7	1689,8	1709,5	1938,5	144,8	113,4
Рег, ҳазор метри мукааб	501,7	520,5	451,1	521,2	500,7	561,9	112,0	112,2
Сангмайда, ҳазор метри мукааб	765,1	935,9	948,2	1094,3	1126,5	1276,5	166,8	113,3
Шағал, ҳазор метри мукааб	35,0	65,3	60,3	74,3	82,3	100,1	2,9 мар.	121,6

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси [7, с. 46].

Таҳлили маълумотҳои дар ҷадвал овардашуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он истеҳсол ва коркарди масолеҳи сохтмонӣ, аз қабili рег, сангмайда, шағал, семент ва дигар маводҳои сохтмони ғайримаъданӣ вобаста ба иқтисодҳои мавҷудаи захираҳо бо суръати баланд рушд карда, метавонад ба дигар соҳаҳои саноат таъсири мусбат расонад. Махсусан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он, имрӯзҳо сохтмон ва ба истифода додани хонаҳои истиқоматии баландёшён хеле зиёд ба чашм мерасад, ки истеҳсоли маводҳои сохтмонӣ метавонад барои рушди бахши мазкур масолеҳи зарурии сохтмони ватаниро таъмин намояд.

Бо дарназардошти ин, дар шароити муносибатҳои иқтисоди бозорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи гузоштааст, ки рушди саноати масолеҳи сохтмонӣ ба таври стратегӣ пеш бурда шавад, то аввалан соҳаи сохтмони кишвар бо масолеҳи сохтмони босифату арзон таъмин гардад ва ҳамзамон имконияти содироти он ба кишварҳои хориҷи наздик ва дур муҳайё гардад. Бояд қайд намуд, ки пас аз гузариш ба иқтисоди бозорӣ, Тоҷикистон назорати бозори содиротӣ ва воридотии маҳсулоти сохтмонӣ ва истеҳсоли дохилиро то ҳадде аз даст дода, умуман соҳаи сохтмонӣ ба пастравӣ ниҳод ва тавоноии қонун намудани талаботи дохилиро надошт ва таъсири мусбати соҳаи мазкур ба иқтисодиёти миллӣ коҳиш ёфт. Ҳолати мазкур нишон медиҳад, ки саноати масолеҳи сохтмонӣ барои барқарор кардани тавозуни бозори дохилӣ ва байналмилалӣ, баланд бардоштани рақобаттавонии маҳсулоти ватанӣ ва дастгирии рушди устувори иқтисоди ҷумҳурӣ дорои аҳамияти стратегӣ аст.

Аз таҳлили маълумотҳои омории ҷадвали 5 мушоҳида карда мешавад, ки дар соли 2024 ҳаҷми истеҳсоли маводи сохтмони ғайримаъданӣ ба 1938,5 ҳазор метри мураббаъ баробар гардидааст, ин нишондиҳанда назар ба соли 2018 афзоиши назаррасро ташкил дода, ба андозаи 44,8% афзоиш ёфтааст. Ҳолати мазкур бозгуйкунандаи рушди устувори саноати масолеҳи сохтмонӣ ва самаранокии истеҳсоли мавҷуда буда, аҳамияти он дар қонунгардонии талаботи дохилӣ ва гузариши иқтисодии содиротии кишвар дида мешавад. Илова бар ин, зиёдшавии пайвастаи ҳаҷми истеҳсолоти имкон медиҳад, ки бозори миллӣ бо маҳсулоти босифат таъмин гардида, саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бозорҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ афзоиш ёбад. Ин ҳолат барои рушди устувори иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ заминаи бозғайимод фароҳам меорад.

Чадвали 5. - Номгӯи маводҳои ғайриэнергетикӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018-2024 (ҳазор метри мукааб)

Минтақаҳо	Маводҳои сохтмонӣ ғайримаводӣ				Ҷамъият (+, -)	Рег				Ҷамъият (+, -)	Сангмайда				Ҷамъият (+, -)	Шағал				Ҷамъият (+, -)
	2018	2020	2022	2024		2018	2020	2022	2024		2018	2020	2022	2024		2018	2020	2022	2024	
Ҷумҳурии Тоҷикистон	1339,0	1537,6	1689,8	1938,5	599,5	501,7	520,5	521,2	561,9	60,2	765,1	935,9	1094,3	1276,5	511,4	35,0	65,3	74,3	100,1	65,1
ВМКБ	0	0,3	6,3	12,1	12,1	0	0,3	6,3	6,4	6,4	0	0	0	2,0	2	0	0	0	3,6	3,6
Вилояти Хатлон	441,0	333,3	476,6	525,8	84,8	192,4	96,2	151,0	167,3	-25,1	224,5	225,1	304,6	327,3	102,8	11,9	10,9	20,9	31,2	19,3
Вилояти Суғд	183,2	265,2	314,3	374,5	191,3	51,6	64,7	79,0	74,9	23,3	117,3	187,6	222,8	277,9	160,6	0	0	12,5	21,8	21,8
ш. Душанбе	55,7	88,3	331,4	400,3	344,6	26,1	36,0	102,3	108,8	82,7	29,7	52,3	229,2	291,5	261,8	0	0	0	0	0
НТЧ	659,1	850,5	561,2	625,8	-33,3	231,6	323,3	182,6	204,5	-27,1	396,6	470,9	337,7	377,8	-18,8	23,1	54,4	40,9	43,5	20,4

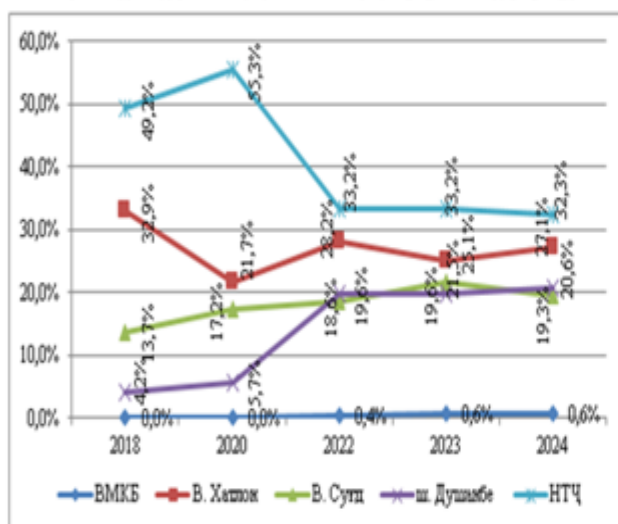
Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси [2, с. 46].

Коркарди рег дар соли 2024 ба 561,9 ҳазор метри мукааб расидааст, ки нисбати соли 2018-ум 12 фоиз зиёд шудааст. Коркарди сангмайда соли 2024-ум нисбати соли 2018 ба андозаи 66,8 фоиз ва шағал бошад 2,9 маротиба зиёд гардидааст (Расмҳои 2, 3, 4, 5).

Тибқи таҳлили маълумотҳои омории дар чадвали 5 ва диаграммаҳои аз 2 то 5 дида мешавад, ки саноати масолеҳи сохтмонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он солҳои 2018-2024 тағйиротҳои кулӣ ба ҳисоб меравад. Дар соли 2024 ҳаҷми истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ ғайримаводӣ ба 1938,5 ҳазор м³ баробар аст, ки назар ба соли 2018-ум 145 фоиз зиёд гардидааст. Нишондиҳандаи мазкур дар вилояти Хатлон ба 525,8 ҳазор м³ баробар шуда, афзоиш нисбат ба соли 2018-ум 119,2% мебошад. Аз таҳлили маълумотҳо бар меояд, ки ҳиссаи вилояти Хатлон дар ҳаҷми умумии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ ғайримаводӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 27,1%-ро ташкил дода, аз рӯи ҳаҷми истеҳсолот дар ҷойи дуюм қарор дорад.

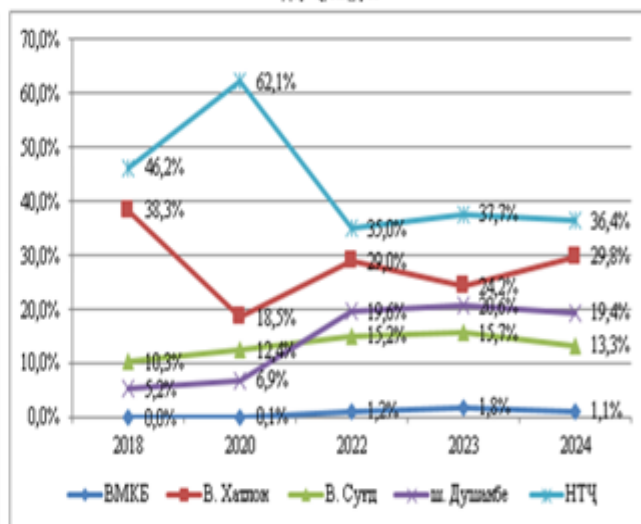
Яке аз масолеҳи сохтмонӣ дар вилояти Хатлон истихроҷи рег ба ҳисоб меравад. Истихроҷи рег дар вилояти Хатлон соли 2024-ум 167,3 ҳазор м³ ташкил намуд, ки назар ба соли 2018-ум 10,8 фоиз коҳиш ёфтааст, аз рӯи ҳаҷми истихроҷи рег назар ба дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ дар ҳафт соли охир пас аз НТЧ дар ҷойи дуюм мебошад. Ҳол он ки дар тамоми ҷумҳурӣ афзоиши ин намуди масолеҳи сохтмонӣ 111,9 фоизро ташкил медиҳад.

Расми 2. Вазни ҳисси истихроҷи маводҳои сохтмонӣ ғайримаводӣ дар минтақаҳои нисбат ба ҳаҷми умумии он дар ҷумҳурӣ

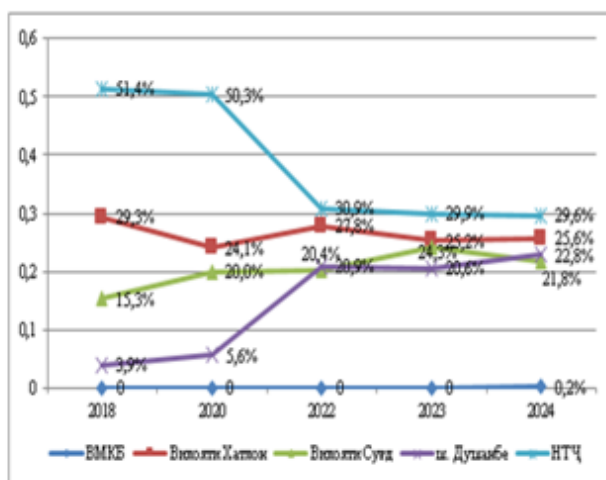
Расми 4. Вазни ҳисси истихроҷи сангмайда дар минтақаҳои нисбат ба ҳаҷми умумии он дар ҷумҳурӣ

Расми 3. Вазни ҳисси истихроҷи рег дар минтақаҳои нисбат ба ҳаҷми умумии он дар ҷумҳурӣ

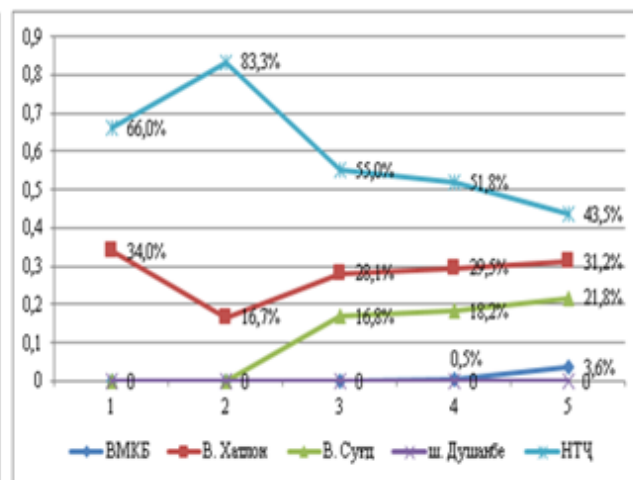

Расми 5. Вазни ҳисси истихроҷи шағал дар минтақаҳои нисбат ба ҳаҷми умумии он дар ҷумҳурӣ

Расми 4. Вазни ҳоси истихроҷи сангмайда дар минтақаҳо нисбат ба ҳаҷми умумии он дар Ҷумҳурий

Расми 5. Вазни ҳоси истихроҷи шағал дар минтақаҳо нисбат ба ҳаҷми умумии он дар Ҷумҳурий

Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки талабот ба ин намуди маҳсулоти сохтмонӣ дар минтақа зиёдтар мебошад. Истихроҷи сангмайда дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2024 ҳамагӣ 1276,5 ҳазор м³-ро ташкил дода, дар ҳашт соли охир дар минтақаҳои кишвар афзоиш ба назар мерасад. Ҳамин тавр, аз таҳлили маълумотҳо дида мешавад, ки истихроҷи сангмайда дар в. Хатлон соли 2024 ба 327,3 ҳазор метри мураббаъ баробар гардидааст, ки нишондиҳандаи мазкур назар ба соли 2018 ба андозаи 1,1 маротиба зиёд шудааст. Бояд қайд намуд, ки в. Хатлон дар байни дигар минтақаҳои кишвар пас аз НТҚ дар ҷойи дуюм қарор дорад, ки ин нишондод бозгуйкунандаи афзоиши босуръати талабот ба масолеҳи сохтмонӣ ва беҳтар шудани корҳои сохтмонӣ барои ташаккул ёфтани инфрасохтори вилоят мебошад. Дар в. Хатлон ҳиссаи ҳаҷми умумии истихроҷи сангмайда нисбат ба ҷумҳурий 25,6 фоизро ташкил менамояд, ки ҳолати мазкур нақши калидии минтақаро дар таъмини захираҳои маводи сохтмонӣ ва рушди устувори соҳаи санаоти масолеҳи сохтмонӣ дар сатҳи миллии минтақавӣ нишон медиҳад.

Ҳаҷми истихроҷи шағал соли 2024 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 100,1 ҳазор м³, аз ҷумла дар вилояти Хатлон ба 31,2 ҳазор м³ ва НТҚ ба 43,5 ҳазор м³ расонида шудааст. Дар в. Хатлон истихроҷи шағал дар давоми ҳашт соли охир ба андозаи 2,6 маротиба зиёд шудааст. Зикр бояд кард, ки вазни қиёсии вилоят дар истихроҷи ин шакли масолеҳи сохтмонӣ назарас буда, дар миқёси ҷумҳурий дар ҷойи дуюм қарор мегирад. Нишондиҳандаи мазкур далолат аз он мекунад, ки дар ҳудуди ҷумҳурий ва минтақаҳои он талабот ба ин намуди масолеҳи сохтмонӣ пайваста ру ба афзоиш пайдо намуда, нақши в. Хатлонро дар таъмини захираҳои дохилии масолеҳи сохтмонӣ гузариш медиҳад. Илова бар ин, аз рӯйи ҳаҷми истихроҷи шағал низ в. Хатлон пас аз НТҚ қарор мегирад, ки афзоиши пайвастаи истихроҷи шағал ҳамзамон имкониятҳои содиротӣ ва таъсири мусбати саноатро ба иқтисодиёти миллии тақвият мебахшад.

Қобили қайд аст, ки мавҷудият ва фаровонии захираҳои ашёи хоми маҳаллӣ имкон додааст, ки имрӯз дар Тоҷикистон корхонаҳои зиёди истеҳсоли барои истеҳсоли хишт, семент, коркарди регӯ шағал, гач, оҳак ва дигар масолеҳи сохтмонӣ фаъолият кунанд. Ҳамзамон бо ин, дар вилоят якҷанд корхонаҳои иловагӣ барои истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ низ дар оянда ба нақша гирифта шудааст, ки ин иқдом ба афзоиши истихроҷ ва коркарди ашёи хоми маҳаллӣ мусоидат менамояд ва самаранокии истифодаи захираҳои мавҷударо таъмин менамояд.

Дар ҷадвали 6 истеҳсоли намудҳои асосии истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ (семент, маҳсулоти оҳану бетонӣ, кум ва шағал, хишт, оҳак, гач, сангҳои ороишӣ ва бомнӯшҳои асбестӣ) ва иқтидори истеҳсоли онҳо пешниҳод шудааст. Омӯзишу таҳлили рақамҳои омории ҷадвал имкон фароҳам месозанд, ки таъсири рушди саноати масолеҳи сохтмонӣ ба рушди устувори иқтисодиёти миллии ва қонеъгардонии талаботи дохилӣ дар бахшҳои сохтмон ва инфрасохтор ба таври мушаххас баҳодиҳӣ карда шавад.

Тибқи таҳлили рақамҳои овардашудаи ҷадвал хулоса мешавад, ки ҳеҷ як намуди масолеҳи сохтмонӣ пурра бо иқтидори лоиҳавие, ки корхонаҳо доранд, истифода нашудааст. Илова бар ин, дар Тоҷикистон талаботи аҳоли ва иншоотҳои сохтмонӣ ба намудҳои гуногуни масолеҳи сохтмонӣ пурра қонеъ гардонидани мешавад, ки ин нишондиҳандаи самаранокӣ ва устувори саноати масолеҳи сохтмонӣ ба ҳисоб меравад.

Чадвали 6. - Таҳлили сатҳи истифодаи иқтидори истеҳсолии корхонаҳои алоҳидаи саноати масолеҳи сохтмонӣ ва арзёбии таъсири онҳо ба истеҳсолот ва бозори дохилӣ

Намуди маҳсулоти сохтмонӣ	Воҳиди ченак	Иқтидори лоихавӣ	Истеҳсол дар соли 2024	Истифода, %
Сементбарорӣ	млн. тн	5,6	4,2	75,0
Маснуоти оҳану бетонӣ	ҳазор м ³	80,0	25,5	31,8
Коркарди қуму шағал	ҳазор м ³	2000,0	1434,3	71,7
Хиштбарорӣ	млн. дона	500,0	253,5	50,7
Оҳакбарорӣ	ҳазор тн	35,0	17,6	50,3
Ғачбарорӣ	ҳазор тн	60,0	8,2	13,6
Коркарди санг	ҳазор м ²	120,0	32,0	26,6
Бомпуши асбестӣ	х. дона	4600,0	1842,8	40,1
Ғачкартон	млн. дона	2,6	1,3	50,0

Сарчашма: чадвал дар асоси маълумотҳои [3] омода шудааст.

Қобили қайд аст, ки дар соҳаҳои асосии иқтисодиёти ҳар як давлат саноати масолеҳи сохтмонӣ нақши арзанда дошта, барои рушди дигар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ замина муҳайё месозад. Дар истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ якҷанд хусусиятҳои тафовуткунанда назар ба соҳаҳои дигари истеҳсолот ба чашм мерасад, ки яке аз онҳо воҳиди ченак (семент бо тонна, маҳсулоти оҳану бетон ва регӯ шағал бо метри мураббаъ, хишт ва бомпушҳои асбестӣ (шифер) бо дона ва ғ) мебошад, ки иқтидори истеҳсолии корхонаҳо бо онҳо чен карда мешаванд.

Бояд зир намуд, ки дар солҳои охир истеҳсоли семент дар Тоҷикистон, алалхусус дар в. Хатлон ва минтақаҳои дигари он, бо суръати баланд зиёд гардида истодааст. Агар дар соли 2024 ҳаҷми истеҳсоли семент дар ҷумҳурӣ 4351 ҳазор тоннаро ташкил дода бошад, пас ин нишондиҳанда дар вилояти Хатлон ба 2671 ҳазор тонна баробар мебошад, ки мутаносибан истеҳсоли ин маҳсулот назар ба соли 2018-ум дар ҷумҳурӣ 13,2% ва в. Хатлон 13,4% афзоиш ёфтааст. Раванди мазкур дар дигар минтақаҳои кишвар ба чашм мерасад, ки ин нишон медиҳад, ки саноати масолеҳи сохтмонӣ дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он ба таври устувор рушд намуда, барои таъмини талаботи дохилӣ ва афзоиши иқтидори содиротӣ заминаҳои бозғаймӣ муҳайё менамояд.

Ҳиссаи вилояти Хатлон дар ҳаҷми умумии истеҳсоли семент дар ҷумҳурӣ соли 2024-ум 61,4%-ро ташкил дода, дар байни дигар минтақаҳои кишвар мавқеи пешсафро ишғол менамояд (ҷадвали 7).

Чадвали 7. – Ҳаҷми истеҳсоли семент ва тамоюли тағйирёбии он дар минтақаҳои Тоҷикистон, ҳазор тонна

Минтақаҳо	Солҳо						2024 нисбат ба 2018 (%)
	2018	2020	2021	2022	2023	2024	
Ҷумҳурии Тоҷикистон	3844,2	4243	4280	4353	4456	4351	113,2
Вилояти Хатлон	2354,6	2642	2570	2796	2905	2671	113,4
Вилояти Суғд	1135,3	1281	1394	1295	1297	1227	108,1
ш. Душанбе	248,9	239,8	241	211	177	405	162,7
НТҚ	105,4	80,2	74,9	50,6	77,0	48,0	45,5
Ҳисоби иқтидори истифодашавандаи корхонаҳои сементбарорӣ							
Иқтидори лоихавии корхонаҳои сементбарории ҷумҳурӣ (ҳазор тонна)	5000	5600	5600	5800	6100	6100	-
Истеҳсоли семент (ҳазор тонна)	3844,2	4243	4280	4353	4456	4351	-
Иқтидори истифодашуда бо %	76,9	75,8	76,4	75,1	73,0	71,3	-

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси [7, с. 70].

Таҳлили маълумотҳои ҷадвали 7 нишон медиҳад, ки дар панҷ соли охир истеҳсоли семент дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо суръати баланд зиёд шуда истодааст. Ҳамин тавр, ҳаҷми истеҳсоли семент соли 2024-ум 4351 ҳазор тоннаро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2018-ум 13,2 Ҷоиз зиёд мебошад. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳад, ки афзоиши ҳаҷми истеҳсоли семент дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ғайр аз НТҚ ба назар мерасад. Масалан, дар вилояти Хатлон истеҳсоли семент дар соли таҳлилшаванда 2671 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад, ки нисбат ба соли 2018-ум 13,4 Ҷоиз афзоиш ёфтааст. Дар вилояти Суғд ҳаҷми истеҳсоли семент соли 2024 ба 1227 ҳазор тонна баробар шудааст, ки

назар ба соли 2018 ба андозаи 8,1 фоиз зиёд шудааст. Аз ҳама бештар афзоиши ҳаҷми истеҳсоли семент дар соли 2024 нисбат ба соли 2018 дар ш. Душанбе ба назар мерасад, ки афзоиши беш аз 62,7 фоизро нишон медиҳад. Дар НТҚ бошад, бо сабабҳои объективӣ ва субъективӣ 54,5% кам шудани ҳаҷми истеҳсоли семент дар соли 2024 нисбат ба соли 2018 дида мешавад.

Инчунин, қайд кардан зарур аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон пештар аз хориҷи мамлакат семент ворид мекард ва ҳоло бошад, мамлакат ба содиркунандаи маҳсулоти семент мубаддал гаштааст. Имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон содироти сементро ба мамлакатҳои Қирғизистон, Афғонистон, Ўзбекистон ба роҳ монда аст. Аз таҳлили ҷадвали 7 бармеояд, ки ягон корхонаҳои истеҳсолкунандаи семент бо иқтисодии лоиҳавиашон фаъолият накардаанд. Сабабҳои инро мо пеш аз ҳама дар талаботи дохилии давлат ва берун аз он ба ин намууди маҳсулот мебинем.

Афзоиши ҳаҷми истеҳсоли семент дар солҳои таҳлилшаванда бо ташкил намудани корхонаҳои нави истеҳсоли семент дар қаламрави мамлакат алоқаманд аст. Умуман, якчанд омилҳоро, пеш аз ҳама вучуд доштани ашъи хоми маҳаллӣ, дастгирии давлатии соҳибқориҳои истеҳсолӣ ва фароҳам овардани шароити мусоиди сармоягузорӣ барои сармоягузориҳои ватанӣ ва хориҷӣ, ҷорӣ кардани низоми андозбандии имтиёзнок барои соҳаҳои истеҳсолӣ, талаботи зиёд ба семент аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми корҳои сохтмонӣ дар кишвар, дар ҳамаи самти истеҳсолот баланд будани меъёри даромаднокӣ ва ғ. номбар кардан мумкин аст, ки ба афзоиши ҳаҷми истеҳсоли семент мусоидат намудаанд.

Намуди дигари масолеҳи сохтмонӣ муҳим - ин хишти сохтмонӣ мебошад, ки бо сабаби зиёдшавии ҳаҷми корҳои сохтмонӣ талабот ба ин намуди масолеҳ низ ба таври назаррас афзоиш ёфтааст (ҷадвали 8). Бояд қайд намуд, ки шумораи умумии корхонаҳои тавлидкунандаи хишти сохтмонӣ дар миқёси кишвар соли 2024 ба 133 адад расида, аз ин нишондод дар в. Хатлон 17 корхона, в. Суғд 50 корхона, ВМКБ 2 корхона, НТҚ 57 корхона ва ш. Душанбе 7 корхона фаъолият мекунад. Иқтисодии умумии истеҳсоли корхонаҳо ба 500,0 млн. дона хишт баробар аст.

Аз таҳлили маълумотҳои омӯрӣ мушоҳида мегардад, ки дар соли 2024 дар ҳудуди ҷумҳурӣ 133 корхонаи хиштбарорӣ фаъолият карда, дар умум 221,7 млн. дона хишти сохтмонӣ, 96,4 млн. дона хишти сементӣ, 178,2 ҳазор метри мураббаъ хишти роҳрав ва 49,3 ҳазор метри мураббаъ газоблок истеҳсол ва барои таъмини бозори дохилии кишвар бо нархҳои дастрас ва сифати баланд пешниҳод карданд. Қобили қайд аст, ки корхонаҳои истеҳсоли хишт барои истеҳсоли масолеҳи хиштӣ аз ашъи хоми маҳаллӣ истифода карда, барои пухтан ва омода шудани он аз ангишти маҳаллӣ истифода намуда, раванди мазкур имконият медиҳад, ки талаботи бозори дохилӣ бо намудҳои гуногуни хишт пурра қонеъ гардонид шавад. Нишондиҳандаҳои таҳлилшуда нишон медиҳанд, ки саноати хиштбарорӣ дар Тоҷикистон ба таври устувор рушд карда, боиси таъмин намудани талаботи дохилӣ ва дастгирии рушди инфрасохтор ва сохтмонҳои миллӣ гардидааст. Илова бар ин, истифодаи самараноки захираҳои маҳаллӣ барои истеҳсоли ин намуди масолеҳи сохтмонӣ таъсири мусбат расонида, вобаста ба он рушди иқтисодии маҳаллӣ ва кам кардани вобастагӣ аз воридотро таъмин мекунад.

Ҷадвали 8. – Истеҳсоли хишти сохтмонӣ ва динамикаи тағйирёбии он, миллион дона

Минтақаҳо	Солҳо						2024 нисбат ба 2018 (%)
	2018	2020	2021	2022	2023	2024	
Ҷумҳурии Тоҷикистон	128,6	163,6	170,5	182,3	205,9	221,7	172,4
ВМКБ	0,1	0	0,1	0	0,2	0,7	7 мар.
Вилояти Хатлон	12,3	13,5	13,7	22,8	22,6	24,2	196,7
Вилояти Суғд	43,2	52,9	50,5	51,4	53,0	56,4	130,6
ш. Душанбе	1,9	3,0	4,1	4,7	5,1	4,4	2,3 мар.
НТҚ	71,1	84,3	102,1	103,4	125,0	136,0	191,3

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси [7, с. 73].

Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали 8 чунин хулоса намудан мумкин аст, ки дар соли 2024 ҳаҷми умумии истеҳсоли хишти сохтмонӣ дар Тоҷикистон ба 221,7 миллион дона баробар гардидааст, ки нисбати соли 2018 афзоиши назаррасро нишон дода, 172,4 фоиз ё 93,1 миллион дона бештар аст. Дар минтақаҳои кишвар соли 2024 афзоиши истеҳсолот фарқкунанда буда, дар НТҚ ҳаҷми хишти истеҳсолшуда ба 136,0 миллион дона баробар аст, ки нисбат ба соли 2018–ум 191,3% ё 64,9 миллион дона зиёд аст. Ин нишондиҳанда дар в. Хатлон ба 24,2 миллион дона баробар шуда, дар муқоиса ба соли 2018 ба андозаи 196,7% ё 11,9 миллион дона афзоиш ёфтааст. Дар в. Суғд афзоиши истеҳсолот 130,6% ё 13,2 миллион дона мебошад. Ҳамзамон, дар ВМКБ истеҳсоли хишти сохтмонӣ беш аз 7 маротиба зиёд

гардидааст, ки ин аз рушди босуръати соҳа далолат мекунад. Соли 2024 ҳаҷми истеҳсоли хишти сохтмонӣ дар ш. Душанбе ба 4,4 миллион дона расидааст, ки 2,3 маротиба ё 2,5 миллион дона нисбати соли 2018 зиёд гардидааст.

Нишондиҳандаҳои таҳлилшуда гувоҳӣ он аст, ки дар тамоми қаламрави кишвар саноати истеҳсоли хишти сохтмонӣ бо суръати назаррас рушд карда, на танҳо қонеъгардонии тақозои дохилӣ, балки тақвияти имкониятҳои содиротӣ ва таъсири мусбат ба рушди инфрасохтори миллий ва устувории иқтисодро таъмин мекунад. Бояд ҳаминро қайд намоем, ки афзоиши истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар минтақаҳои гуногуни кишвар ба таъсири сиёсати давлатӣ, дастгирии сармоягузорӣ ва истифодаи самараноки ашёи хом маҳаллӣ вобастагӣ дорад. Ҳамин раванд нишон медиҳад, ки саноати истеҳсоли хишт ҳамчун яке аз соҳаҳои калидии масолеҳи сохтмонӣ нақши стратегӣ дар рушду таҳкими иқтисоди маҳаллӣ ва миллий мебозад.

Ҳамин тавр, таҳлили ҳолати кунунии саноати масолеҳи сохтмонӣ дар вилояти Хатлон нишон медиҳад, ки бо фароҳам овардани шароитҳои устувори макроиқтисодӣ дар минтақа рушди устувори корхонаҳои истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ таъмин гардидааст. Дар айни замон, таҳлилҳо наишон медиҳанд, ки иқтисодии истеҳсоли мавҷуда ва захиравии масолеҳи сохтмонӣ дар ҳудуди вилоят пурра мавриди истифода қарор дода нашуда, имкониятҳои афзоиши истеҳсол ва таъмини бозори дохилӣ бо маҳсулоти баландсифат то ҳанӯз боқӣ мондааст. Ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки бо вучуди рушди назаррас ва таъсири мусбати сиёсати давлатӣ ба саноати масолеҳи сохтмонӣ, истифодаи самараноки иқтисодии мавҷуда ва афзоиши истеҳсол барои таъмин намудани усувори иқтисодӣ ва рушди инфрасохторӣ ҳанӯз талаб менамояд, ки равандҳои минбаъдаи такмил ва сармоягузорӣ дар корхонаҳои вилоят ба таври стратегӣ ва инноватсионӣ ба роҳ монда шаванд. Зеро аз рӯйи ҳаҷми иқтисодии захиравии маводҳои сохтмонӣ ғайримаъданӣ в. Хатлон яке аз минтақаҳои пешсаф ба ҳисоб меравад.

Дар умум, метавон хулоса намуд, ки саноати масолеҳи сохтмонӣ дар Тоҷикистон ва минтақаҳои он аз ҷиҳати суръати рушд ва афзоиши истеҳсол яке аз соҳаҳои пешрафтаи саноат ба ҳисоб меравад. Омилҳои асосие, ки ҳамчун заминаҳои воқеии рушди босуръати саноати масолеҳи сохтмонӣ арзёбӣ мешаванд, ин пеш аз ҳама мавҷудияти конҳои зиёди ашёи хом маҳаллӣ дар минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ, азхудкунӣ ва истифодаи самараноки онҳо, иқлими мусоид барои ташкили истеҳсолот, талаботи баланд ба масолеҳи сохтмонӣ ва дастрасии қувваи қабилҳои нисбатан арзон мебошанд. Омилҳои зикргардида, бешубҳа, имконият медиҳанд, ки рушди устувори соҳаи муҳими иқтисодӣ таъмин гардида, таъсири мубати он ба иқтисоди миллий ва афзоиши иқтисодии истеҳсоли мамлакатро таъмин кунад. Зикр бояд кард, ки саноати масолеҳи сохтмонӣ на танҳо барои қонеъ гардонидани талаботи дохилӣ, балки барои дастгирии соҳаҳои воқеии дигари иқтисодӣ, таҳкуму гузариши инфрасохтор ва баланд бардоштани рақобаттавонии маҳсулоти ватанӣ нақши муҳими стратегӣ дорад.

Истифодаи иқтисодии истеҳсоли корхонаҳои саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити имрӯза аз як зумра омилҳо вобастагӣ дорад. Якум - ин вучуд доштани захираҳои фаровони ашёи хом маъданӣ ва гуногунии он, инчунин миқдор ва сифати захираҳои нақши муҳим иҷро мекунад. Дуюм, ҷойгиршавии географӣ ва наздикӣ ба минтақаҳои истеҳсолӣ ё сохтмонӣ имкониятҳои самаранок барои ташкили истеҳсолот ва кам кардани хароҷоти логистикӣ муҳайё месозад. Сеюм - ин рушди самараноки саноати кӯҳӣ ва қоркарди ашёи хом ба таъмини устувори истеҳсол ва истифодаи пурраи иқтисодии мавҷуда мусоидат мекунад.

Дар замони имрӯза барои таъмин намудани рушди самараноки саноати масолеҳи сохтмонӣ, ба назари мо, муҳайё сохтани шароитҳои зерин муҳим ва стратегӣ ҳисобида мешаванд:

- самаранок истифода намудани иқтисодии мавҷудаи корхонаҳои истеҳсолӣ ва зиёд намудани истеҳсолот барои қонеъ гардонидани талаботи дохилӣ ва бозоҳои минтақавӣ;
- таҳкими таҳқиқот ва инноватсия дар соҳаи саноати кӯҳӣ ва истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ бо ҳадафи баланд бардоштани сифати маҳсулот ва кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ;
- муҳайё сохтани муҳити дастгирӣ ва сиёсати давлатӣ барои ҷалби сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ ба бахши саноати масолеҳи сохтмонӣ;
- истифодаи оқилонаи захираҳои маҳаллӣ, аз ҷумла захираҳои моддӣ ва энергетикӣ, барои таъмини устувори иқтисодӣ ва экологӣ;
- муайян намудани стратегияҳои ҳамохангшуда барои рушди инфрасохтор ва лагитикаи саноатӣ, ки ба тақвияти рақобаттавонии масолеҳи истеҳсолӣ ва кам намудани вобастагӣ ба воридоти мусоидат мекунад.

- афзоиш додани ҳаҷми истеҳсоли масолеҳи сохтмони воридотӣ ва ташкили истеҳсолоти масолеҳи сохтмони воридотивазкунанда, ки метавонад бозори дохилӣ ва хориҷиро бо маҳсулоти рақобатпзир таъмин кунад;

- ҷалб намудани сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ бо ҳадафи таъсиси додани корхонаҳо ва истеҳсоли намудҳои нави масолеҳи сохтмонӣ, ки ин раванд ба рушди саноати масолеҳи сохтмонӣ, беҳтар гардидани сифати маҳсулот ва зиёдшавии иқтисодии истеҳсоли мусоидат мекунад;

- сохтмони корхонаҳои нави масолеҳи сохтмонӣ дар асоси конҳо ва зухуроти ошкоркардашуда;

- дастгирии давлатии корхонаҳои истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ дар сатҳи минтақаҳо тавассути механизми ҳавасмандагронии ғайриноқӣ ва самаранокии корхонаҳо, ин раванд барои рақобатпазирии онҳо дар бозор шароити мусоид муҳайё месозад.

Бояд таъкид намуд, ки ҳалли масъалаҳои афзоиш ва рушди устувори саноати масолеҳи сохтмонӣ бештар ба сиёсати давлатӣ ва самаранокии он вобаста аст. Сиёсати давлатӣ дар ин самт бояд бештар ба ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ, таҳкиму гузариши иқтисодии истеҳсоли ва рушди соҳаҳои воқеии иқтисодиёти миллӣ равона шавад. Ин амал имкон фароҳам месозад, ки на танҳо истеҳсолоти афзоиш ёбад, балки самаранокии корхонаҳо баланд бардошта шуда, сифати маҳсулоти истеҳсоли беҳтар гардад, инчунин рушди устувори иқтисодӣ ва таъмини талаботи дохилию хориҷӣ ба масолеҳи сохтмони баландсифат таъмин карда шавад.

АДАБИЁТ:

1. Маҷмуаи оморӣ минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 2024. – С. 123.
2. Маҷмуаи оморӣ саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025. С. - 9.
3. Маълумотҳои Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон - 2025
4. Оморӣ солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991 – 2023 (Маҷмуаи оморӣ). Сарраёсати Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2024. – С. 8-13
5. Оморӣ солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991 – 2023. Сарраёсати Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2024. – С. 95
6. Оморӣ солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (Маҷмуаи оморӣ). Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024. С. 8 - 18.
7. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – С. 70.

УДК: 338.43:332.133.2

Khalifazoda J.B.

BASIC PRINCIPLES AND FUNCTIONS OF AGRO-INDUSTRIAL CLUSTERS IN THE REGION

Annotation. This article discusses the main basic principles and functions of agro-industrial clusters in the region. At the same time, the main reasons for the inadequate development of agro-industrial clusters are the organizational and economic mechanism and government support for agro-industrial clusters in the regions. Solving these issues requires improving the basic principles and functions of their formation and development. The article broadly examines the essence and significance of scientifically based principles and functions of the formation of agro industrial clusters and the effective use of the natural resource potential of the region, as well as the greening of the agricultural production process, the fair distribution of profits by cluster participants and the sustainable development of the regional economy as a whole.

Keywords: economic relations, agro-industrial clusters, government support, improvement of principles, main functions, agricultural production, integration, cooperation, economic efficiency.

Халифазода Дж.Б.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ И ФУНКЦИИ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ В УСЛОВИЯХ РЕГИОНА

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные принципы и функций агропромышленных кластеров в условиях региона. В тоже время выделяется основных причин неадекватного развития агропромышленных кластеров является организационно-экономического механизма и государственной поддержки агропромышленных кластеров в регионах. Решение этих вопросов требует совершенствования основных принципов и функций их формирования и развития. В статье широко рассматривается сущность и значение научно-обоснованных принципов и функций формирования агропромышленных кластеров и эффективное использование природно-ресурсного потенциала региона, а также экологизации процесса агропроизводства, справедливое распределение прибыли участниками кластеров и устойчивое развитие региональной экономики в целом.

Ключевые слова: экономические отношений, агропромышленные кластеры, государственная поддержка, совершенствование принципов, основные функции, сельскохозяйственное производство, интеграция, кооперация, экономическая эффективность.

Халифазода Ч.Б.

ПРИНЦИПҲО ВА ФУНКСИЯҲОИ АСОСИИ КЛАСТЕРҲОИ АГРОСАНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ МИНТАҚА

Аннотатсия. Ин мақола принципҳо ва вазифаҳои асосии кластерҳои агросаноатиро дар шароити минтақавӣ баррасӣ мекунад. Дар он ҳамчунин сабабҳои асосии рушди нокифояи кластерҳои агросаноатӣ, аз ҷумла механизмҳои ташкилию иқтисодӣ ва дастгирии давлатии кластерҳои агросаноатӣ дар минтақаҳо таъкид шудааст. Ҳалли ин масъалаҳо тақмил додани принципҳо ва функсияҳои асосии ташаккул ва инкишофи онҳоро талаб мекунад. Дар мақола моҳият ва аҳамияти принципҳо ва вазифаҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснокӣ ташаккули кластерҳои агросаноатӣ ва истифодаи самаранокӣ иқтисодӣ табиии минтақа, инчунин кабудизоркунии раванди истеҳсолоти кишоварзӣ, тақсими одилони ғоида дар байни иштирокчиёни кластер ва рушди устувори иқтисодиёти минтақа дар маҷмӯъ ба таври васеъ баррасӣ шудааст.

Калидвожаҳо: муносибатҳои иқтисодӣ, кластерҳои агросаноатӣ, дастгирии давлатӣ, тақмили принципҳо, вазифаҳои асосӣ, истеҳсолоти кишоварзӣ, интегратсия, кооператсия, самаранокӣ иқтисодӣ.

Introduction Contemporary research into regional economic development highlights that agro-industrial cluster formation continues to face systemic obstacles rooted in dysfunctional organizational-economic mechanisms and inadequate governmental backing at the regional level. When industries were being integrated, policymakers concentrated primarily on boosting agricultural output and expanding industrial capacity, overlooking the critical need to establish coherent vertical management structures that would bind production, processing, and distribution into a unified, efficient chain.

These shortcomings make it imperative to construct a well-grounded framework of core principles and operational functions capable of guiding agro-industrial cluster development. Such a framework must encompass everything from high-level strategic levers to the practical delivery of goods and services to end consumers. When the principles and functions governing cluster formation are properly categorized and applied, they generate measurable gains in agro-industrial productivity while simultaneously advancing both regional and national economic growth (Fig. 1).

Theoretical Foundations of the Research. Scientific grounding in agro-industrial cluster formation draws upon a broad body of knowledge that includes theoretical investigations into agricultural enterprise development, systematic evaluation of cluster-building methodologies applied successfully abroad, careful consideration of each region's distinctive natural endowments, and evidence-based government regulation tailored to local agro-industrial realities.

Theoretical analysis reveals that declining public investment stands out as a primary factor undermining cluster formation efforts. Successful cluster organization, by contrast, depends on translating research findings into concrete practice - through technological modernization of agro-industrial infrastructure, deployment of advanced storage and processing solutions, maintenance of cold-chain and warehouse facilities, and continuous improvement of enterprise service delivery.

Rational stewardship of a region's natural, financial, and human capital represents another foundational theoretical pillar. Achieving this requires that cluster participants jointly exercise a diversified set of regulatory instruments spanning market mechanisms, administrative directives, ecological standards, and socioeconomic policy tools. Together these instruments support a competitive environment in which natural resources are allocated efficiently and equitably among cluster members.

Sustainable development theory supplies a third theoretical cornerstone. Meeting present-day needs without compromising future generations' ability to meet their own requires maintaining a dynamic equilibrium between resource consumption and ecosystem preservation - a balance that must be consciously embedded in the governance architecture of agro-industrial clusters.

Purpose of the Research. The purpose of this research is to identify, systematize and substantiate the basic principles and functions of the formation and development of agro-industrial clusters in the region, as well as to develop an effective organizational and economic mechanism for their management, taking into account the natural resource potential, environmental requirements and the sustainable socio-economic development of regional economies.

Research Hypothesis. The central hypothesis holds that the persistent underperformance of agro-industrial clusters in regional economies stems primarily from defective organizational-economic mechanisms compounded by insufficient state support. It follows that deliberately applying a coherent set of scientifically validated principles - encompassing sustainable resource use, ecological production practices, equitable profit-sharing among cluster participants, and long-horizon development planning - while simultaneously operationalizing clearly defined organizational, ecological-economic, and socio-demographic cluster functions, will produce measurable improvements in production efficiency, vertical integration cohesion, and balanced regional socioeconomic development.

Research Methods. The investigation draws on a purposefully selected combination of methodological approaches:

Systems analysis provides the lens through which the organizational-economic architecture of agro-industrial clusters is examined, revealing the interdependencies among structural components and the feedback loops that govern cluster behavior.

Comparative analysis enables systematic benchmarking of international cluster-building experiences, identifying transferable practices and adapting them to the specific institutional and resource conditions of the study region.

Structural-functional analysis underpins the classification and characterization of the agro-industrial complex's functional structures - covering sectoral, territorial, technological, product-based, and managerial dimensions.

The monographic method supports granular investigation of individual cluster formations, tracing their developmental trajectories and extracting lessons applicable to broader regional policy.

Abstract-logical reasoning provides the basis for theoretical synthesis and the formulation of evidence-grounded conclusions regarding cluster principles and functions.

Economic-statistical analysis quantifies resource-use efficiency, monetizes environmental externalities, and benchmarks the financial performance of cluster participants against sector norms.

Literature Analysis and Problem Statement. Reconciling the divergent interests of input suppliers, primary producers, processors, distributors, and final consumers - while remaining sensitive to sector-specific and place-based conditions - constitutes the core challenge of agro-industrial cluster governance. Scholarly consensus holds that progress on this challenge depends on refining "the basic principles and functions of the formation of agro-industrial clusters" [1, p. 158].

The existing literature approaches this challenge from several complementary directions. Davlatzoda and Khalifazoda [1] laid foundational groundwork by mapping the formation and growth trajectories of sectoral clusters at the regional level; their subsequent study [2] shifted focus to the instruments of state support for cotton-growing clusters. An international comparative perspective appears in [3], where the authors distilled lessons from foreign cluster-building experiences for application in Central Asian regional contexts.

Cooperative and integrative structures within Tajikistan's agro-industrial complex received dedicated treatment from Davlatov [4], whose monograph charted the evolution of cooperative arrangements and their implications for AIC competitiveness. Zhakashev [5] extended the regional Central Asian lens by examining cluster dynamics in Kazakhstan's agricultural sector, while Mikhailov [6] contributed a Russian regional case study illustrating how competitive sectoral clusters take shape within AIC systems.

Environmental governance within cluster frameworks attracted attention from Ogorodnikov, Fedorova, and Chirkova [7], who argued for robust ecosystem compensation mechanisms as prerequisites for sustainable AIC integration. Tereshin [8] examined the normative principles underpinning cluster associations in Russia, with particular emphasis on the polluter-pays doctrine. Sustainable water resource governance in irrigated agricultural systems across foreign countries was the focus of Urumbaeva and Khalifazoda [9].

Khalifazoda [10] advanced the field by developing multi-dimensional performance metrics for assessing production integration and cooperative efficiency within agro-industrial cluster systems. Foreign experience with cotton cluster formation and its regional applicability was the subject of [11], while Sheraliev and Khalifazoda [12] examined investment mobilization strategies for cotton-growing cluster development.

Notwithstanding this body of work, a meaningful gap persists: no existing study offers a unified, systematic account of the principles and functions that should govern agro-industrial cluster formation when environmental sustainability, equitable benefit distribution, and efficient natural resource management are treated as co-equal objectives within a single organizational-economic framework. Bridging this gap is the explicit purpose of the present research.

MAIN CONTENT

The Scientifically Based Principle of Cluster Formation

Scientifically grounded cluster formation integrates rigorous investigation of agro-industrial enterprise dynamics with deliberate application of internationally proven methodological approaches, all calibrated to the region's specific resource endowments and institutional context. Evidence consistently points to diminishing public investment as a leading driver of cluster underperformance. Reversing this trend requires channeling research outputs into practical innovation: modernizing AIC infrastructure, deploying contemporary agricultural processing and storage technologies, maintaining cold-chain integrity, and systematically upgrading the service capacity of cluster enterprises.

The Principle of Effective Use of the Natural Resource Potential

Effective natural resource stewardship within agro-industrial clusters rests on constructing rational governance mechanisms that coordinate the use of land, water, financial capital, and labor. What distinguishes this principle is its insistence on multi-instrument regulation - cluster participants must simultaneously engage market signals, administrative directives, environmental standards, and social policy levers rather than relying on any single regulatory channel. "Such mechanisms should be respected without compensation for damage caused to the regional ecosystem as a result of the irrational use of natural and financial resources. In this regard, the mechanism of compensation for the use of natural resources is of particular importance, taking into account the general criteria for calculating the number of losses for industries" [7, p. 182].

Operationally, this principal manifests as a system of organizational-production measures designed to open equitable competitive space for all cluster participants. "Solving these puzzles is possible to coordinate the interests of producers and consumers of food and industrial products, taking into account the sustainable level of regional ecosystems" [9, p. 75]. Successfully addressing these

challenges creates the operational conditions for cluster architectures that genuinely serve every link in the agro-industrial production chain.

The Principle of Greening the Agro-Industrial Production Process

Ecological modernization of agro-industrial production represents one of the most consequential levers available for shaping cluster development trajectories. Its practical expression encompasses productive agricultural systems, maintenance of ecological equilibrium within protected natural and territorial zones, and the progressive decoupling of output growth from environmental degradation.

Investment in green production - encompassing cleaner technologies, modified resource inputs, wastewater treatment infrastructure, and zero-waste raw material utilization - simultaneously reduces ecological footprints and protects long-term regional productivity. "The basic rule in the polluter-pays process is the principle of ecological and economic compensation for damage caused to the environment by humans at the expense of enterprises and organizations in the region, as well as at the expense of enterprise owners (pollutants)" [8, p. 57]. Compensation obligations are binding only when payment amounts are directly proportionate to verified damage: where enterprise effluents suppress agricultural yields and degrade ecosystems, the measurable productivity gap defines the liability.

The Principle of Fair Distribution of Cluster Members' Profits

Profit generation and equitable profit distribution lie at the motivational core of cluster participation for every member enterprise. "It is expressed in the successful provision of economic and financial results of cluster members (synergetic effect), as well as in various integrations into the structure of agro-industrial clusters and a functioning agricultural system" [4, p. 218]. This synergistic potential can only be realized when governance structures actively enforce fair distribution rather than allowing dominant actors to capture disproportionate returns.

Implementing this principle demands attention to several priority areas: strengthening the financial health of member enterprises, restructuring underperforming agro-industrial units, and installing management systems that hold all participants accountable to shared standards. Robust financial management, transparent budgeting, reliable accounting, and accessible information systems collectively create the institutional infrastructure through which equitable profit-sharing becomes operational rather than aspirational.

At the organizational level, the principle calls for high-quality coordination across all production stages and the consolidation of vertical management linkages. "Cluster management and the results of its participants' activities are monitored in the following areas: the effectiveness of the personnel of enterprises and their position in agro-industrial clusters, the result of the correct management of the group, the impact of vertical integration efficiency on the production process and the analysis of successes, shortcomings and ways to overcome them in the production chain, processing, sale and delivery to the end user in the regions of the country" [10, p. 144].

The Principle of Sustainable Development of the Agro-Industrial Complex

Intergenerational equity forms the normative foundation of sustainable development as applied to agro-industrial clusters. "There are two rules in this process: the needs themselves, including those necessary for the existence of the poor, which should be of paramount importance, and the constraints arising from the state of technology and the organization of economic development in the region" [3, p. 88]. Regional development strategies must therefore be calibrated against dual criteria: satisfying current populations' material needs and preserving the ecological and resource capital upon which future generations will depend.

Agro-industrial cluster governance must align with sustainability objectives across all regional dimensions - managing environmental risks, supporting cooperative and integrative industry structures, and contributing to long-run food security. "The issue of taking into account long-term environmental impacts and ensuring food safety occupies an important place in the sustainable development of their industries. It is necessary to minimize the adverse environmental consequences as much as possible, as well as future external consequences for future generations" [11, p. 233].

At its most fundamental level, sustainable development within the agro-industrial sector requires maintaining dynamic equilibrium between regional growth imperatives and natural ecosystem limits. "When implementing the principle of sustainable development, agro-industrial clusters must maintain a balance between the development of the region and the protection of natural ecosystems. If these rules are followed, the needs of the region's population can be met with material benefits, as well as the protection and preservation of regional ecosystems" [2, p. 68].

Core Functions of Agro-Industrial Clusters

Translating the above principles into institutional practice requires that agro-industrial clusters perform three interrelated categories of functions:

The Organizational-Production Function encompasses the establishment of cluster entities across the region; end-to-end management of agri-food production, processing, and marketing; integration of advanced equipment and cutting-edge technologies; licensing and certification of goods; development and maintenance of the material-technical base; and continuous improvement of agri-food quality standards.

The Ecological-Economic Function positions agro-industrial clusters as generators of regional fiscal revenue through local taxation; providers of economic incentives that stimulate cluster expansion; sources of financial and credit support for member enterprises; beneficiaries and administrators of tax and customs relief schemes; and stewards of environmentally responsible production practices that protect regional ecosystems.

The Socio-Demographic Function frames agro-industrial clusters as drivers of population welfare improvement; guarantors of food security and rural public health; creators of sustainable employment opportunities; providers of social protection and improved living standards; developers of market infrastructure; and supplementary income sources for regional populations.

The distinctive character of agro-industrial cluster branches lies in their combination of specialized functions, durable inter-enterprise linkages, and shared commitment to a unifying ultimate objective - supplying regional populations with food and consumer goods derived from agricultural production. "First of all, these are the economic ties of agriculture with industries that produce technical equipment, fuels and lubricants, chemical plant protection products, mineral fertilizers and vehicles for agricultural production" [12, p. 116]. As cluster systems mature, new sub-sectors and independent enterprises emerge to absorb production functions previously handled within the agricultural sector itself. "And this chain unites the industry group and other independent business enterprises and organizations necessary for the transportation, storage, processing and sale of agricultural products" [5, p. 80].

Functional Structures of the Agro-Industrial Complex

The internal architecture of the agro-industrial complex is expressed through five distinct structural forms - functional-sectoral, territorial-production, technological, product-raw material, and organizational-managerial - each of which operates across the full value chain from primary production through processing, storage, distribution, and final delivery to consumers.

The functional-sectoral structure carries particular strategic significance because first-circle AIC branches set the direction of scientific-technical policy for the entire cluster ecosystem and constitute the material-technical foundations upon which cluster competitiveness ultimately rests. "The final effect on agro-industrial enterprises depends to a certain extent on the efficiency of the machinery used in agriculture. The core (center) of the cluster is considered to be the agricultural sector itself, which includes crop and livestock industries. In the process of forming agro-industrial clusters in the regions, it is in this industry that a significant part of the means of production is used" [6, p. 7].

Land occupies a uniquely irreplaceable position in this architecture: unlike other productive inputs, agricultural land cannot be substituted or reproduced, making its stewardship both an economic and an ecological imperative.

Raw agricultural commodities subsequently pass through light industry and food processing before reaching final consumers, while third-circle AIC branches assume responsibility for storage logistics, transportation networks, commercial distribution, and post-sale service - completing the integrated value chain that defines contemporary agro-industrial cluster systems.

LITERATURE:

1. Давлатзода, К. К. Ташаккул ва инкишофи кластерҳои соҳавӣ дар минтақа / К. К. Давлатзода, Д. Халифазода. – Душанбе : Таджикский национальный университет, 2023. – 158 р. – EDN DGVUAF.
2. Давлатзода, Қ. Қ. Самтҳои асосии дастгирии давлатии рушди кластерҳои Пахтакорӣ дар минтақаҳои кишвар / Қ. Қ. Давлатзода, Ҷ. Б. Халифазода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 1(35). – Р. 68-76. – EDN NHUFIJ.
3. Давлатзода, Қ. Қ. Талрибаи хориҷӣ оид ба ташаккул ва рушди кластерҳои агросаноатӣ дар минтақа / Қ. Қ. Давлатзода, Ҷ. Б. Халифазода // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2021. – №. 3(55). – Р. 88-93. – EDN BCBOLL.
4. Давлатов К.К. Развитие кооперации и интеграции в АПК Республики Таджикистан// Монография.-Воронеж, 2008. –С.218.
5. Жакашев Б.Р. Особенности формирования и развития кластеров в АПК Казахстана// Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2009. - № 9. -С. 80.
6. Михайлов А. Формирование и развитие конкурентоспособных отраслевых кластеров АПК регионов (на примере Курской области) // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2009. - № 12. - С. 7-8.
7. Огородников П.И., Федорова О.А., ва Чиркова В. Ю. Интеграционные объединения - основа стабильного и динамичного развития АПК // Экономика региона. 2011. -№4. -С. 182.
8. Терешин Е.М. Принципы кластерных объединений в российской экономике // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2011. - № 3. - С. 57.
9. Урунбаева, Н. А. Развитие устойчивого механизма управления водопользования в условиях орошаемого земледелия в зарубежных странах / Н. А. Урунбаева, Д. Б. Халифазода // Финансово-экономический вестник. – 2021. – № S4.2(29). – С. 75-85. – EDN QYQKNW.
10. Халифазода, Д. Б. Оценка эффективности производственной интеграции и кооперации в системе агропромышленных кластеров / Д. Б. Халифазода // Endless Light in Science. – 2022. – № 8-8. – С. 144-149. – DOI 10.24412/2709-1201-2022-144-149. – EDN TVZUMT.
11. Халифазода, Ҷ. Б. Татбиқи имкониятҳои таҷрибаи хориҷӣ оид ба ташаккули кластерҳои пахта дар шароити минтақа / Ҷ. Б. Халифазода // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2024. – №. 3(58). – Р. 233-244. – EDN ADDXJU.
12. Шералиев, Э. Н. Фаёлгардонии ҷалби сармояҳо ба рушди кластерҳои Пахтакорӣ дар минтақа / Э. Н. Шералиев, Ҷ. Б. Халифазода // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – №. 4-1(58). – Р. 116-123. – EDN DFOCDC.

УДК 330.341:338.1(575.3)

Холбобоев Ф.С., Джонакова Г.А., Нодиров М.А.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ДИСПРОПОРЦИИ, БЕДНОСТЬ И ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ В ГЛОБАЛЬНОМ МАСШТАБЕ: СВЯЗЬ С ЦЕЛЯМИ РАЗВИТИЯ

В статье представлен расширенный комплексный анализ взаимосвязей между глобальными экономическими диспропорциями, масштабами крайней бедности и уровнем продовольственной обеспеченности (Prevalence of Undernourishment - PoU) в различных регионах мира. Используя актуальные статистические данные ФАО, Всемирного банка и ООН, исследование выявляет существенные территориальные различия в доступе к продовольственным ресурсам, динамике снижения бедности и степени уязвимости отдельных государств к продовольственным шокам. Особое внимание уделено сопоставлению

исторического прогресса по достижению целей глобального развития: от Целей развития тысячелетия (MDG), направленных на сокращение голода и экстремальной нищеты, к более комплексным Целям устойчивого развития (SDG), включающим вопросы институционального качества, экологической устойчивости и инклюзивного экономического роста. Анализ демонстрирует, что структурные диспропорции - такие как неравномерность распределения доходов, зависимость от сырьевых рынков, слабость институтов и ограниченная социальная защита - существенно замедляют прогресс в области обеспечения продовольственной безопасности. В статье предлагаются возможные направления совершенствования государственной и международной политики, включая развитие устойчивых агропродовольственных систем, расширение программ социальной поддержки, укрепление механизмов глобального экономического сотрудничества и адаптацию национальных стратегий борьбы с бедностью к современным вызовам.

Ключевые слова: Цели развития тысячелетия (MDG), Цели устойчивого развития (SDG); экономические диспропорции; бедность; продовольственная безопасность; недоедание (PoU); социально-экономическое неравенство; уязвимость домохозяйств; институциональные факторы.

Холбобоев Ф.С., Чонакова Г.А., Нодиров М.А.

НОМУТАНОСИБИИ ИҚТИСОДӢ, КАМБИЗОАТӢ ВА ТАЪМИНИ ОЗУҚАВОРӢ ДАР МИҚЕСИ ҶАҲОНӢ: РОБИТА БО ҲАДАФҲОИ РУШД

Дар мақола таҳлили мукаммали муносибатҳои байни номутаносибии иқтисодии ҷаҳонӣ, миқеси камбизоатии шадид ва сатҳи таъминоти озуқаворӣ (Prevalence of Undernourishment - PoU) дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон оварда шудааст. Бо истифода аз омили кунунии FAO, Бонки Ҷаҳонӣ ва СММ, тадқиқот фарқиятҳои назарраси ҳудудиро дар дастрасӣ ба захираҳои озуқаворӣ, динамикаи коҳиши камбизоатӣ ва дараҷаи осебпазирии давлатҳои алоҳида ба шокҳои озуқаворӣ ошкор мекунад. Ба муқоисаи пешрафти таърихӣ оид ба ноил шудан ба ҳадафҳои рушди ҷаҳонӣ диққати махсус дода мешавад: Аз Ҳадафҳои рушди ҳазорсола (MDG), ки ба коҳиш додани гурӯснагӣ ва камбизоатии шадид нигаронида шудаанд, ба Ҳадафҳои ҳамаҷонибаи рушди устувор (SDG), ки масъалаҳои сифати институтсионалӣ, устувории экологӣ ва рушди фарогири иқтисодиро дар бар мегиранд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки номутаносибии сохторӣ - ба монанди нобаробарии тақсмоти даромад, вобастагӣ аз бозорҳои ашеи хом, заифии муассисаҳо ва ҳифзи маҳдуди иҷтимоӣ - пешрафти амнияти озуқавориро ба таври назаррас суст мекунад. Дар мақола самтҳои имконпазири тақмили сиёсати давлатӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла рушди системаҳои устувори агротехникӣ, тавсеаи барномаҳои дастгирии иҷтимоӣ, таҳкими механизмҳои ҳамкории иқтисодии ҷаҳонӣ ва мутобиқсозии стратегияҳои миллии мубориза бо камбизоатӣ ба мушкilotи муосир пешниҳод карда мешаванд.

Калидвожаҳо: Ҳадафҳои рушди ҳазорсола (MDG), Ҳадафҳои рушди устувор (SDG); номутаносибии иқтисодӣ; камбизоатӣ; амнияти озуқаворӣ; камғизоӣ (PoU); нобаробарии иҷтимоӣ иқтисодӣ; осебпазирии хонаводаҳо; омилҳои институтсионалӣ.

Kholboboiev F.S., Jonakova G.A., Nodirov M.A.

ECONOMIC DISPROPORTIONS, POVERTY AND FOOD SECURITY ON A GLOBAL SCALE: CONNECTION WITH DEVELOPMENT GOALS

The article presents an extended comprehensive analysis of the relationships between global economic imbalances, the extent of extreme poverty, and the prevalence of undernutrition (Prevalence of Undernourishment - PoU) in various regions of the world. Using up-to-date statistical data from the FAO, the World Bank, and the United Nations, the study reveals significant territorial differences in access to food resources, the dynamics of poverty reduction, and the vulnerability of individual countries to food shocks. Special attention is paid to comparing historical progress in achieving global development goals: from the Millennium Development Goals (MDGs), which focused on reducing

hunger and extreme poverty, to the more comprehensive Sustainable Development Goals (SDGs), which include issues of institutional quality, environmental sustainability, and inclusive economic growth. The analysis demonstrates that structural imbalances, such as uneven income distribution, dependence on commodity markets, weak institutions, and limited social protection, significantly slow down progress in achieving food security.

The article suggests possible areas for improving national and international policies, including the development of sustainable agri-food systems, expanding social support programs, strengthening global economic cooperation mechanisms, and adapting national poverty reduction strategies to meet current challenges.

Keywords: Millennium Development Goals (MDG), Sustainable Development Goals (SDG); economic disparities; poverty; food security; malnutrition (PoU); socioeconomic inequality; household vulnerability; institutional factors.

Введение. Экономические диспропорции, проявляющиеся в неравномерном распределении доходов, ресурсов и доступности продовольствия, остаются одним из ключевых вызовов мирового развития [10]. В начале XXI века международное сообщество активизировало усилия по снижению бедности, приняв Цели развития тысячелетия (MDG), среди которых центральное место занимали задачи сокращения крайней бедности и голода. Последующая Повестка устойчивого развития - SDG - закрепила более широкие ориентиры, включая ликвидацию голода (SDG 2) и уменьшение неравенства (SDG 10).

Данные международных организаций указывают, что несмотря на долгосрочный прогресс, особенно в Азии и Латинской Америке, сохраняются регионы, где бедность и недоедание имеют системный характер. В частности, в субсахарской Африке уровень крайней бедности остаётся самым высоким в мире, а продовольственная нестабильность усиливается под влиянием климатических, политических и экономических факторов [1; 6].

Методология исследования: методологическая база исследования опирается на использование официальных международных статистических источников, обеспечивающих сопоставимость и репрезентативность полученных результатов. В качестве первичного массива данных применяются ежегодные доклады FAO серии *The State of Food Security and Nutrition in the World*, содержащие стандартизированные оценки распространённости недоедания (PoU) по странам и макрорегионам мира [1].

Эти данные предоставляют возможность проследить динамику уровня продовольственной обеспеченности в долгосрочной перспективе, выявить структурные сдвиги и определить наиболее уязвимые группы государств. Особое внимание уделено корректности межстрановых сопоставлений, основанных на единых методических подходах FAO к расчёту PoU, что обеспечивает высокую степень надёжности выводов.

Вторым компонентом методологической основы выступает статистика Всемирного банка, в частности данные о масштабах крайней бедности, измеряемой через международную черту бедности (\$2.15 в ценах 2017 г.), а также аналитические материалы ежегодных отчётов серии *Poverty and Shared Prosperity* [6; 7]. Эти источники позволяют выявить долгосрочные траектории сокращения бедности, определить факторы её воспроизводства и оценить степень дифференциации социально-экономического развития между странами. Использование единой глобальной методики расчёта доходной бедности обеспечивает сопоставимость показателей на региональном и мировом уровнях и позволяет выявить системные зависимости между уровнем материальной обеспеченности населения и продовольственной безопасностью.

Третьим ключевым элементом методологической базы являются демографические данные ООН, представленные в рамках проекта *World Population Prospects*, содержащие ретроспективные и прогнозные оценки численности населения [5]. Эти данные необходимы для анализа долгосрочных демографических тенденций, влияющих на формирование спроса на продовольственные ресурсы, распределение демографической нагрузки и устойчивость национальных продовольственных систем. Все использованные данные агрегированы по крупным регионам — Африка, Азия, Европа, Северная Америка, Латинская Америка и

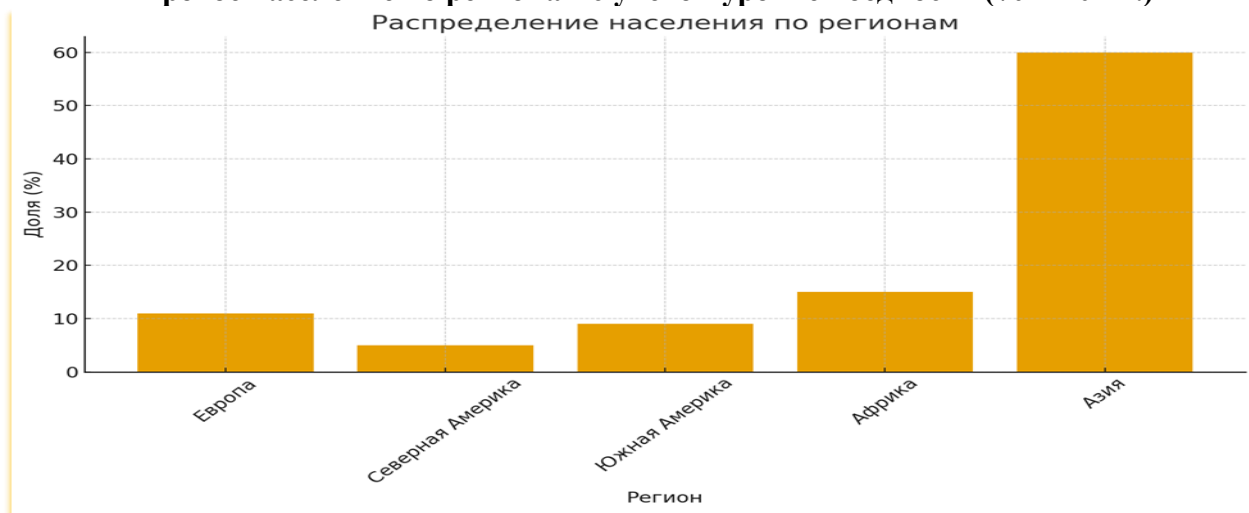
Карибский бассейн, что позволяет выявить макрорегиональные закономерности. В то же время в исследовании подчёркивается необходимость учёта внутрирегиональной неоднородности, поскольку структурные различия между странами одного региона могут существенно влиять на интерпретацию итоговых выводов.

Эмпирические результаты: региональное сопоставление показателей: Анализ структуры мирового населения показывает значительную региональную асимметрию, влияющую на характер и масштаб социально-экономических вызовов [11]. По данным ООН, Азия аккумулирует около 59 % мирового населения, что предопределяет высокую нагрузку на региональные продовольственные системы и необходимость реализации масштабных программ по снижению бедности и повышению устойчивости аграрного сектора. Африка, на долю которой приходится 17 % мирового населения, демонстрирует быстрые темпы демографического роста, усиливающие структурные проблемы в сфере занятости, доходов и продовольственной обеспеченности. В отличие от других регионов, Европа (9,6 %) и Северная Америка (4,8 %), имеют меньшую численность населения и более низкие темпы его роста. Поэтому их главная задача заключается в обеспечении стабильности существующих систем социальной защиты. Латинская Америка и Карибский бассейн (8,6%) занимают промежуточное положение, демонстрируя значительные различия между странами в своем развитии. (См. Диаграмму 1). [5].

Распространённость недоедания (PoU) сильно варьируется по регионам причем Африка выделяется как наиболее уязвимый в продовольственном плане континент. По данным Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (FAO), уровень недоедания в Африке постоянно держится в пределах 20-21%, что значительно выше чем в Европе и Северной Америке. Такая высокая доля людей, испытывающих продовольственную недостаточность, обусловлена множеством причин, включая низкую урожайность, климатические условия и угрозы, недостаток инфраструктуры и политическую нестабильность.

Диаграмма 1.

Мировое население по регионам с учётом уровней бедности (% к 2022г.)

Источник: Уровень продовольственной самодостаточности по странам к 2025 году. Оценка по глобальному индексу продовольственной безопасности (GFSI) (0-100). <https://tr-page.yandex.ru>

В Азии средний показатель PoU составляет 6–7 %, что отражает прогресс ряда стран в развитии агропродовольственных систем, несмотря на сохраняющуюся уязвимость в Южной Азии. В Латинской Америке уровень недоедания в районе 5 % свидетельствует о сравнительно устойчивых продовольственных системах, однако социальная неоднородность и воздействие экономических кризисов остаются значимыми факторами риска [1]. Приведённые данные представлены в таблице 1.

Таблица 1. Региональные показатели бедности и продовольственной обеспеченности (2022 год)

Регион	Доля населения %	РоУ -недоедание	Крайняя бедность (\$2/15), %
Африка	17.0	20.4	45.5
Азия	59.0	6.7	9.0
Европа	9.6	2.5	1.0
Северная Америка	4.8	2.0	1.5
Латинская Америка и Карибы	8.6	5.1	4.0

Источник: Уровень продовольственной самодостаточности по странам к 2025 году. Оценка по глобальному индексу продовольственной безопасности (GFSI) (0-100). <https://tr-page.yandex.ru>

Распределение крайней бедности по регионам (Диаграмма 1; Таблица 1.) свидетельствует о высокой концентрации социально уязвимых групп в странах Африки к югу от Сахары. По оценкам Всемирного банка, около 45 % населения региона живёт ниже международной черты бедности, что указывает на системные ограничения экономического роста, слабость институтов и высокую зависимость от внешних шоков [5; 6].

Для **Азии** характерен существенно более низкий показатель (около 9 %), что отражает долгосрочные успехи в индустриализации и расширении доступа к образованию и рынкам труда. Латинская Америка демонстрирует ещё более низкий уровень крайней бедности (около 4 %), хотя остаётся уязвимой к экономическим циклам и инфляционным всплескам. В Европе и Северной Америке доля населения, живущего в условиях крайней бедности, не превышает 1–1,5 %, что связано с высокой степенью институциональной зрелости, масштабом социальных программ и устойчивостью экономических систем [4].

Обсуждение: В «Докладе о целях в области устойчивого развития за 2025 год» опубликованном 14 июля 2025 года, констатируется, что мир значительно отстает от графика достижения Целей устойчивого развития к 2030 году. Несмотря на некоторые успехи, особенно тревожная ситуация наблюдается в сфере продовольственной безопасности: голод и недоедание растут, особенно в Африке и требует принятия срочных мер по укреплению продовольственных систем [2].

Результаты проведённого исследования показывают, что реализация Целей развития тысячелетия оказала значимое воздействие на снижение уровня крайней бедности и недоедания в ряде регионов, особенно в Восточной и Южной Азии, где наблюдалось ускорение экономического роста, расширение доступа к образованию и модернизация агропродовольственных систем. Однако Африка к югу от Сахары существенно отставала от заданных целевых траекторий, что свидетельствует о структурной недооценке факторов институциональной слабости, климатических угроз и демографического давления в первоначальной архитектуре MDG. Эти ограничения обусловили необходимость перехода к более комплексной и многоуровневой системе целей развития - SDG, включившей вопросы устойчивости, климатической адаптации, продовольственных систем, качества институтов и снижения социального неравенства.

Связь между экономическими диспропорциями и недоеданием проявляется прежде всего через структурные особенности аграрных экономик стран с низким уровнем дохода. Низкая производительность сельского хозяйства, ограниченность инвестиций в ирригацию, хранение и транспортировку, а также недостаточная инфраструктурная связанность регионов являются ключевыми факторами, препятствующими формированию устойчивых продовольственных систем в Африке [1]. Эти элементы формируют хроническую нестабильность продовольственного обеспечения и ограничивают возможности накопления капитала, способствующего модернизации аграрного сектора.

Дополнительным механизмом воспроизводства недоедания выступает высокая экономическая уязвимость и зависимость многих государств от импорта продовольствия. Колебания мировых цен, валютные шоки и внешние ограничения на торговлю усиливают риски распространения голода, особенно в странах, имеющих ограниченные бюджетные возможности и слабые системы социального страхования. В таких условиях внешние шоки быстро трансформируются в внутренние продовольственные кризисы, что препятствует устойчивому достижению целей SDG 2 («Ликвидация голода»).

Неравномерный доступ к социальным услугам, включая образование, здравоохранение и системы раннего питания, усиливает долговременные последствия недоедания, формируя замкнутый круг низкого качества человеческого капитала и низкой производительности труда [3, 4].

Отставание в физическом и когнитивном развитии детей вследствие хронического недоедания имеет межпоколенческий характер и существенно снижает потенциал экономического роста, что препятствует продвижению по целям SDG 1 («Ликвидация нищеты») и SDG 10 («Сокращение неравенства»). Таким образом, результаты анализа подчёркивают критическую важность комплексного подхода к снижению масштабов бедности и продовольственной недостаточности, предполагающего одновременное укрепление аграрных систем, социальных институтов и механизмов экономической устойчивости.

Рекомендации: направления политики для достижения SDG на основе проведённого анализа обоснованным представляется усиление государственной и международной поддержки развития устойчивого сельского хозяйства. В данной области первостепенное значение имеют: увеличение объемов производства сельскохозяйственной продукции, обновление производственных мощностей и активное применение технологий, устойчивых к изменениям климата. Это позволит аграрному сектору лучше справляться с растущими климатическими угрозами.

Также крайне важно развивать системы орошения, улучшать хранение и транспортировку продуктов, чтобы сократить потери продовольствия и укрепить надежность поставок. Все эти шаги необходимы для достижения ЦУР №2, которая ставит целью искоренения голода и создания устойчивых продовольственных систем.

Вторым важным направлением является укрепление и расширение систем социальной поддержки. Сюда входят целевые денежные выплаты и программы продовольственной помощи и страхования для нуждающихся семей. Эффективные системы социальной поддержки доказали свою способность снижать уровень крайней бедности, сглаживать последствия экономических шоков и обеспечивать базовую продовольственную безопасность наиболее уязвимых групп. При правильном таргетировании такие меры позволяют существенно повысить устойчивость домохозяйств и способствуют реализации целей SDG 1 по ликвидации нищеты [8].

Третьим направлением политики выступают масштабные инвестиции в человеческий капитал - образование, здравоохранение и программы раннего развития детей [10, 11]. Установлено, что повышение качества образования, снижение уровня заболеваемости и обеспечение доступа к услугам первичной медицинской помощи значительно уменьшают вероятность межпоколенческой передачи бедности и повышают производительность труда в долгосрочной перспективе. Такие меры формируют основу для устойчивого экономического роста и напрямую способствуют реализации целей SDG 1 и SDG 4.

Наиболее важным ключевым направлением развития является усиление региональных производственных связей и обеспечение продовольственной независимости. Развитие местной переработки, поддержка торговли между регионами и сокращение импорта продовольствия повышают экономическую стабильность и устойчивость к внешним цепям шока цен и логистики. Эти шаги соответствуют целям создания надежных и справедливых продовольственных систем.

Кроме того, важна унификация правил и стандартов, включая согласования показателей, совершенствование систем наблюдения и цифровизация сельскохозяйственных данных [13].

Создание прозрачных и стандартизированных систем мониторинга продовольственных рынков улучшает прогнозирование, координацию политики и оптимизирует распределение ресурсов.

Институциональная модернизация является фундаментом для успешного достижения SDG 1 и SDG 2, поскольку обеспечивает системность, управляемость и адаптивность процессов развития [9].

Заключение. Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что экономические диспропорции, крайняя бедность и продовольственная недостаточность формируют устойчивый комплекс взаимосвязанных вызовов, которые невозможно решить в рамках отдельных секторальных мер. Несмотря на заметный прогресс, достигнутый в период реализации Целей развития тысячелетия (MDG) и последующее расширение глобальной повестки устойчивого развития (SDG), сохраняются значительные межрегиональные различия, особенно в государствах, характеризующихся высокой структурной уязвимостью и ограниченными институциональными возможностями. Продолжение существующих тенденций свидетельствует о том, что одних лишь экономических преобразований недостаточно: долгосрочные улучшения уровня продовольственной обеспеченности невозможны без одновременного снижения социального неравенства, укрепления устойчивости сельского хозяйства и повышения качества человеческого капитала.

Важным итогом исследования является выявление того, что успехи отдельных регионов - в первую очередь Азии - демонстрируют значимость сочетания экономического роста, модернизации агропродовольственных систем и эффективных механизмов социальной поддержки. В то же время опыт Африки к югу от Сахары показывает, что при наличии слабых институтов, ограниченной инфраструктуры и высокой демографической нагрузки реализация международных целей существенно затруднена. Эти различия подчёркивают необходимость адаптации глобальных стратегий развития к региональному контексту и усиления фокуса на преодолении структурных барьеров, препятствующих достижению SDG 1 и SDG 2.

Дальнейшее продвижение к ликвидации голода и снижению масштабов крайней бедности возможно только при условии комплексной интеграции политик различной направленности: социальных программ, аграрных реформ, мер по устойчивому управлению природными ресурсами, улучшения инфраструктуры и активизации международного сотрудничества. Координация усилий национальных правительств, международных организаций и региональных институтов имеет решающее значение для формирования устойчивых продовольственных систем, способных адаптироваться к климатическим, экономическим и демографическим вызовам XXI века.

Таким образом, успешная реализация глобальных целей устойчивого развития требует не только расширения ресурсной базы и совершенствования институтов, но и более глубокого понимания причинно-следственных связей между экономическими диспропорциями, бедностью и продовольственной безопасностью.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Food and Agriculture Organization of the United Nations. The State of Food Security and Nutrition in the World 2023–2024. Rome: FAO, 2023. 259 p.
2. The Sustainable Development Goals Report 2025/<https://esg-library.mgimo.ru/publications/the-sustainable-development-goals-report-2025/?ysclid=miswxk9b8r256778019>
3. United Nations. Millennium Development Goals Report. New York: UN, 2015.
4. United Nations. Sustainable Development Goals Report. New York: UN, 2023.
5. United Nations. World Population Prospects 2024. Department of Economic and Social Affairs. New York: UN, 2024.
6. World Bank. Poverty and Shared Prosperity 2022: Correcting Course. Washington, DC: World Bank, 2022. 190 p.
7. World Bank. Poverty Data Portal: Global Poverty Database. Washington, DC: World Bank, 2023.

8. Джонакова, Г.А. Институциональные факторы обеспечения роста доходов населения (в условиях ускоренной индустриализации регионов) / Г.А. Джонакова // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 4-1. – С. 106-110. – EDN JXPHLQ.
9. Джонакова, Г.А. Ключевые факторы модернизации национальной экономики (по материалам Республики Таджикистан) / Г.А. Джонакова, С.И. Олимов // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 4. – С. 20-26. – EDN CVZZIH.
10. Холбобоев, Ф.С. Влияние социально-экономических условий на территориальную мобильность населения (на материалах Республики Таджикистан): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Холбобоев Файзулло Самадович. – Москва, 1995. – 23 с. – EDN ZLQRJV.
11. Холбобоев, Ф.С. Новые глобальные вызовы и угрозы, их влияние на региональное экономическое развитие / Ф.С. Холбобоев // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 3. – С. 155-164. – EDN BBIZQW.
12. Холбобоев, Ф.С. Омилҳо ва марҳилаҳои асосии рушди иқтисодиёти Тоҷикистон: арзёбии тамоюлҳои иҷтимоӣ - иқтисодӣ дар соҳаи истиқлолият / Ф.С. Холбобоев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2024. – №. 4. – Р. 9-19. – EDN XJKUSW.
13. Холбобоев, Ф.С. Цифровые финансовые технологии - новый вектор инвестиционного развития Республики Таджикистан / Ф.С. Холбобоев, Д.Т. Назаров // Труд и социальные отношения. – 2025. – Т. 36, № 3(188). – С. 70-83. – DOI 10.20410/2073-7815-2025-36-3-70-83. – EDN JWXKZD.

УДК 338.45.001.76 (571.62)

ОЦЕНКА ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ ТЕХНОПАРКАМИ

Холов Хикматулло

Соискатель кафедры экономической теории и мировой экономики Российско-Таджикский
(Славянский) университет. Душанбе, Республика Таджикистан.

E-mail: azimovich.azim@inbox.ru

В статье проводится комплексная оценка процесса формирования механизма управления технопарками в Республике Таджикистан. Автор анализирует правовой, организационный, экономический, кадровый и интеграционный компоненты текущей системы, выявляя её сильные стороны и ключевые барьеры. На основе сравнительного анализа с опытом стран Центральной Азии (Узбекистана, Казахстана и Кыргызстана) констатируется значительное отставание Таджикистана по числу резидентов, объему экспорта IT-услуг и венчурных инвестиций. Предложена авторская методология оценки эффективности технопарков, включающая операционный, инновационный и социально-экономический уровни, а также интегральный индекс для принятия управленческих решений.

Ключевые слова: технопарк, механизм управления, инновационная экономика, Республика Таджикистан, коммерциализация технологий, оценка эффективности, Центральная Азия, IT-услуги, венчурные инвестиции, интегральный индекс.

ASSESSMENT OF THE PROCESS OF FORMING THE TECHNOLOGY PARK MANAGEMENT MECHANISM

Kholov Hikmatullo

Applicant of the Department of Economic Theory and World Economy Russian-Tajik (Slavic)
University. Dushanbe, Republic of Tajikistan. E-mail: azimovich.azim@inbox.ru

The article provides a comprehensive assessment of the formation of the technology park management mechanism in the Republic of Tajikistan. The author analyzes the legal, organizational,

economic, human resources, and integration components of the current system, identifying its strengths and key barriers. Based on a comparative analysis with the experience of Central Asian countries (Uzbekistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan), a significant lag is noted for Tajikistan in terms of the number of residents, IT services export volume, and venture capital investment. The author proposes a methodology for evaluating the effectiveness of technology parks, which includes operational, innovative, and socio-economic levels, as well as an integrated index for making management decisions.

Keywords: technology park, management mechanism, innovative economy, Republic of Tajikistan, technology commercialization, efficiency assessment, Central Asia, IT services, venture investment, integrated index.

АРЗЁБИИ РАВАНДИ ТАШАККУЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ ТЕХНОПАРКҲО

Холов Ҳикматулло

Унвонҷӯи кафедраи назарияи иқтисодӣ ва иқтисоди ҷаҳонӣ дар донишгоҳи Русия-Тоҷикистон (Славян). Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон. E-mail: azimovich.azim@inbox.ru

Дар мақола арзёбии ҳамаҷонибаи раванди ташаккули механизми идоракунии технопаркҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида шудааст. Муаллиф ҷузъҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ, кадрӣ ва интегратсионии низоми мавҷударо таҳлил намуда, нуктаҳои қавӣ ва монеаҳои асосии онро муайян мекунад. Дар асоси таҳлили муқоисавӣ бо таҷрибаи кишварҳои Осиёи Марказӣ (Ўзбекистон, Қазоқистон ва Қирғизистон) ақибмонии назарраси Тоҷикистон аз ҷиҳати шумораи резидентҳо, ҳаҷми содироти хизматрасониҳои ИТ ва сармоягузориҳои венчурӣ қайд карда мешавад. Методологияи муаллифии арзёбии самаранокии технопаркҳо пешниҳод шудааст, ки сатҳҳои амалиётӣ, инноватсионӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ, инчунин индекси интегралро барои қабули қарорҳои идоракунӣ дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: технопарк, механизми идоракунӣ, иқтисодиёти инноватсионӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, тичоратикунони технологияҳо, арзёбии самаранокӣ, Осиёи Марказӣ, хизматрасониҳои ИТ, сармоягузориҳои венчурӣ, индекси интегралӣ.

Введение. Процесс формирования механизма управления технопарками в Республике Таджикистан представляет собой длительный и многоуровневый институциональный путь, в ходе которого правовые нормы, организационная структура, экономическое обеспечение, кадровый потенциал и интеграционные связи постепенно складываются в единую систему, призванную обеспечивать коммерциализацию научных результатов, связь вузовской науки с реальным сектором и устойчивое развитие инновационной среды. Оценка данного процесса, проведённая на основе данных Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан [7], Закона «О технологическом парке» от 21 июля 2010 года № 629 и сравнительного анализа с практикой соседних стран Центральной Азии, позволяет констатировать, что механизм создан на уровне базовой инфраструктуры, но сохраняет признаки незрелости и требует существенной доработки.

Результаты. Правовой компонент механизма сформировался достаточно оперативно. Закон от 2010 года [6] чётко зафиксировал цели, такие как развитие научно-технического и инновационного потенциала, а также внедрение результатов исследований в производство, создание рабочих мест и привлечение инвестиций. Вместе с тем, определил возможные формы технопарков (инновационно-технологический парк, научный парк, технополис, бизнес-инкубатор). Организационно-правовая основа закрепляет статус некоммерческого юридического лица с государственным надзором. Благодаря этому уже действуют технопарки при Таджикском национальном университете и Технологическом университете Таджикистана, где функционируют лаборатории коммерциализации и центры поддержки стартапов. Однако, как показал детальный структурный анализ, закон не содержит конкретных механизмов налоговых льгот, прямых субсидий или количественных критериев оценки эффективности. В этом отношении он заметно уступает аналогичным актам в странах региона.

Организационный компонент демонстрирует количественную стабильность, но сохраняет выраженную региональную асимметрию. Число научных учреждений и организаций, ведущих научно-технические работы, за 2018-2024 годы осталось на уровне 82 единиц. После кратковременного спада в пандемийный период, 81 учреждение в 2021 году и 80 учреждений в 2022 - 2023 годах, показатель вернулся к исходному значению. При этом 83 % учреждений сосредоточены в Душанбе - 68 единиц, Согдийская область потеряла 28,6 %, с 7 до 5, а районы республиканского подчинения 50 %, с 2 до 1 соответственно. Аналогичная картина по вузам: 56,5 % сосредоточены в столице при общем росте с 39 до 46 учреждений, полюс 17,9 %. Такой дисбаланс свидетельствует о том, что организационный механизм сложился преимущественно как столичный, что противоречит задачам децентрализации, поставленным в Государственной программе научно-инновационного развития на 2023-2027 годы [5].

Экономический компонент показывает рост в абсолютных цифрах, но сохраняет крайне низкую эффективность. Объём выполненных научно-технических работ вырос с 64 892,6 тыс. сомони в 2018 году до 156 551,92 тыс. сомони в 2024 году, рост на 141,3 %. Научно-исследовательские работы составили до 144 536,02 тыс. сомони, рост на 155,1 %. Расходы государственного бюджета на науку увеличились в 2,34 раза, с 66,9 млн до 156,6 млн сомони, однако их доля в ВВП остаётся на уровне 0,1 %. Для сравнения, расходы на образование достигли 6,04 % ВВП в 2024 году, рост в 2,84 раза, что соответствует рекомендациям ЮНЕСКО. В результате механизм остаётся полностью бюджетно-зависимым, без значимого привлечения частных инвестиций и венчурного капитала.

Среднегодовой темп прироста (CAGR) за 6 лет составил 15,81 %:

$$CAGR = \left(\frac{156551,92}{64892,6} \right)^{\frac{1}{6}} - 1 \approx 0,1581 (15,81\%)$$

Доля науки в ВВП - 0,1 %. Коэффициент научной отдачи, где объём НИР на 1 работника составил 32,3 тыс. сомони за 2024 год. Расходы на образование выросли в 2,84 раза, достигнув 6,04 % ВВП соответственно.

Кадровый компонент находится в наиболее уязвимом состоянии. Численность работников научно-технической сферы в 2024 году составила 4846 человек, из них докторов наук – 344, или 7,11 %, кандидатов наук – 1132, или 20,3 %. Численность аспирантов упала с 1672 человек в 2015 году до 163 в 2024 году, сокращение на 90,25 %. По отраслям народного хозяйства лидируют экономика с показателями в 33 %, юриспруденция - 30,2 % и медицина - 23,2 %, тогда как технические и сельскохозяйственные направления практически остались не востребованными. Студенческий контингент высшего образования вырос лишь на 2,3 %, при резком падении интереса к реальному сектору экономики.

Интеграционный компонент сформировался фрагментарно. Основными барьерами является недостаток финансирования, дефицит кадров для коммерциализации и бюрократические препятствия. Реальная интеграция учебного процесса и инновационной деятельности остаётся слабой, а совместные программы и стажировки носят эпизодический характер. Индекс интеграционной эффективности, где отношение объёма НИР к расходам на образование составил 0,017, что в 5 - 7 раз ниже показателей Республики Казахстан и Республики Узбекистан.

Таблица 1. Сравнительный анализ со странами Центральной Азии

Показатель	Таджикистан (IT Park Душанбе)	Узбекистан (IT Park)	Казахстан (Astana Hub)	Кыргызстан (НТР)
Число резидентов (на 01.01.2025)	20-26	более 3500	около 2000	463
Экспорт IT-услуг, млн. дол. США	менее 10 (оценка)	более 344 (2023, рост)	1000	186,3

Венчурные инвестиции, млн. дол. США	-	-	177	-
CAGR экспорта (последние годы)	-	около 30 %	52 %	52,8 %
Налоговые льготы	Ограничены	0 % налог на прибыль до 2028	полные для резидентов	0 % налог на прибыль
Индекс коммерциализации	0,017	0,12	0,09	0,11

Источник: составлено автором на основе изученных данных.

Особого внимания заслуживает сравнительный анализ с технопарками других стран Центральной Азии, который позволяет объективно оценить позицию Республики Таджикистан.

В Республике Узбекистан IT Park [3] созданный в 2019 году, демонстрирует впечатляющие результаты. По итогам 2023 года насчитывал 1652 резидента, из них 426 с иностранным капиталом. Объем оказанных услуг на 1 млрд долларов США, что показывает рост в 1,9 раза. Экспорт составил 344 млн. долларов США и рост в 2,4 раза. На период третьего квартала 2025 года число резидентов превысило 3500, из них более 970 с иностранным капиталом, экспорт продолжает расти, а планы на 2030 год предусматривают 10 тысяч резидентов и 300 тысяч новых рабочих мест. Резиденты полностью освобождены от корпоративного налога, НДС и других платежей до 2028 года, с возможным продлением до 2040 года для экспортёров.

В Республике Казахстан Astana Hub [1] в 2024 году привлёк 177 млн долларов США венчурных инвестиций, рост на 40 %, а экспорт IT-услуг достиг 481,5 млн долларов США с ростом на 52 %, общая выручка резидентов составила 1,3 млрд долларов США. По данным RISE Research и KPMG [4], Казахстан лидирует в регионе по числу стартапов и венчурным сделкам.

В Республике Кыргызстан High Technology Park [2] объединяет 463 компании, где выручка составила около 195,4 млн долларов США, рост на 50 %. Экспорт составил 186,3 млн долларов США и ростом на 52,8 % соответственно. Резиденты получают нулевую ставку налога на прибыль и сниженный подоходный налог.

В Республике Таджикистан IT Park Душанбе на сегодняшний день насчитывает порядка от 20 до 26 резидентов. Доля науки в ВВП остаётся на уровне 0,1 %, а индекс интеграционной эффективности (соотношение объёма НИР к расходам на образование) не превышает 0,017 в 5-7 раз ниже показателей Казахстана и Узбекистана.

Обсуждение. Таким образом, механизм управления технопарками в Таджикистане находится на этапе становления: правовая и организационная основа созданы, наблюдается рост абсолютного финансирования, появились первые успешные вузовские площадки. Однако по ключевым показателям, это число резидентов, объём экспорта, венчурные инвестиции, доля науки в ВРП/ВВП, страна существенно отстаёт от соседей. Индекс интеграционной эффективности остаётся критически низким.

Материалы и методы. В этой связи, на наш взгляд, необходимо рассмотреть на методологию расчёта экономической эффективности технопарков. Экономическая эффективность технопарков представляет собой комплексную характеристику, отражающую соотношение полученных результатов (экономических, социальных, инновационных) к затраченным ресурсам (финансовым, материальным, трудовым).

Разработка методологии оценки эффективности необходима для обоснования управленческих решений, сравнительного анализа деятельности технопарков и определения их вклада в экономическое развитие региона и страны в целом.

Предлагаемая нами методология базируется на системном подходе и включает три уровня оценки:

1. Операционная эффективность - результативность текущей деятельности технопарка как хозяйствующего субъекта.

2. Инновационная эффективность - результативность коммерциализации научных разработок и трансфера технологий.

3. Социально-экономическая эффективность - влияние деятельности технопарка на региональное развитие, занятость и бюджетные доходы.

Показатели операционной эффективности, необходимо рассмотреть в контексте рентабельности деятельности технопарка. Данный аспект характеризует способность технопарка генерировать прибыль от основной деятельности.

$$R_{\text{опер}} = \frac{\text{Доход от основной деятельности} - \text{Расход на содержание}}{\text{Расход на содержание}} \times 100\%$$

где:

- доходы от основной деятельности включают арендные платежи резидентов, доходы от услуг (консалтинг, экспертиза, обучение), поступления от участия в проектах;

- расходы на содержание включают затраты на эксплуатацию инфраструктуры, оплату труда персонала, коммунальные услуги.

Нормативное значение для самокупаемых технопарков - не менее от 10 до 15%. Для технопарков, находящихся на стадии становления, допускается отрицательное значение при обоснованном плане выхода на безубыточность.

Вместе с тем, следует рассмотреть окупаемость инвестиций (ROI) для понимания эффективности. Показатель оценивает эффективность использования инвестиционных ресурсов, вложенных в создание и развитие технопарка.

$$ROI = \frac{\text{Суммарный доход за период} - \text{Инвестиционные затраты}}{\text{Инвестиционные затраты}} \times 100\%$$

Инвестиционные затраты включают капитальные вложения в строительство, реконструкцию, оборудование, создание инфраструктуры.

Коэффициент самокупаемости выглядит следующим образом:

$$K_{\text{сам}} = \frac{\text{Доход от основной деятельности}}{\text{Текущие расходы}}$$

При значении если $K_{\text{сам}} > 1$ то технопарк функционирует без дотаций, а если $K_{\text{сам}} < 1$ то в данном случае требуется внешнее финансирование. Показатель отражает долю текущих расходов, покрываемых за счёт собственных доходов технопарка.

Показатели инновационной эффективности рассматривается как коэффициент коммерциализации научных разработок. Данный показатель характеризует результативность трансфера технологий и внедрения результатов НИОКР в хозяйственный оборот.

$$K_{\text{ком}} = \frac{\text{Количество коммерциализированных разработок}}{\text{Общий количество завершённых НИОКР}} \times 100\%$$

Под коммерциализированными понимаются все разработки, которые переданные в производство, имеют лицензии, а также реализованные в виде инновационной продукции или услуг.

На наш взгляд также следует рассмотреть немаловажный фактор, как инновационную активность резидентов. Данный показатель оценивает интенсивность инновационной деятельности компаний-резидентов технопарка.

$$A_{\text{ин}} = \frac{\text{Объём затрат на НИОКР резидентов}}{\text{Совокупная выручка резидентов}} \times 100\%$$

Для высокотехнологичных технопарков нормативное значение не менее от 10 до 15% соответственно.

В след за инновационной активностью следует рассмотреть и патентную активность, так как данный показатель характеризует результативность интеллектуальной деятельности технопарков.

$$P = \frac{\text{Количество полученных патентов и свидетельств}}{\text{Число исследователей и разработчиков}}$$

Индекс трансфера технологий (или интегральный индекс трансфера технологий) - это композитный аналитический показатель, который используется в экономических и инновационных исследованиях в ряде стран, для количественной оценки эффективности процесса трансфера (передачи) технологий, знаний и результатов НИОКР из сферы науки (разработок) в промышленность. Интегральный показатель, учитывает объём переданных технологий и лицензионных соглашений.

$$I_{\text{тр}} = \frac{\text{Стоимость лицензионных соглашений} + \text{Объём экспорт технологий}}{\text{Бюджетное финансирование технопарка}}$$

Вместе с тем, необходимо рассмотреть показатели социально-экономической эффективности, а именно бюджетную эффективность. Показатель отражает вклад технопарка в формирование доходов бюджетов всех уровней.

$$E_{\text{бюдж}} = \frac{\sum \text{Налоговые поступления от резидентов и технопарка}}{\text{Бюджетные инвестиции в создание и развитие технопарка}}$$

Налоговые поступления включают налог на прибыль, НДС, подоходный налог и социальные отчисления.

В контексте социально-экономической эффективности необходимо учитывать занятость и мультипликативный эффект. На наш взгляд следует оценить влияния технопарка на рынок труда, которая включает в себя количество созданных рабочих мест непосредственно и в самих технопарках, и у резидентов, а также оценить коэффициент мультипликации рабочих мест:

$$M_{\text{зан}} = \frac{\text{Общее количество рабочих мест (выключая смешение отрасли)}}{\text{Количество рабочих мест в технопарке у резидентов}}$$

По оценкам международных исследований, для технопарков $M_{\text{зан}}$ составляет от 1,5 до 2,5 соответственно.

Относительно вклада деятельности технопарков в ВРП/ВВП, то данный показатель оценивает долю технопарка в валовом региональном продукте следующим образом:

$$K_{\text{ВРП}} = \frac{\text{Совокупная выручка резидентов} + \text{Доходы технопарка}}{\text{ВРП региона}} \times 100\%$$

В контексте социальной отдачи от инвестиций (SROI), как эффективных действий, следует обратить внимание на то, что показатель учитывает социальные эффекты, такие как, повышение квалификации, развитие инфраструктуры и улучшение качества жизни.

$$SROI = \frac{\text{Социальные выгоды (в денежном выражении)}}{\text{Инвестиционные затраты}}$$

Необходимо отметить, что социальные выгоды могут включать прирост доходов населения, экономию бюджетных средств на социальных программах и самое главное снижение оттока кадров.

Интегральный индекс эффективности технопарка, для комплексной оценки предлагается использовать многокритериальный подход с нормированием показателей:

$$I_{\text{эфф}} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{X_i}{X_i^{\text{норм}}}$$

где: X_i — фактическое значение; i —го показателя; $X_i^{\text{норм}}$ —нормативное(целевое) значение.

В качестве базовых показателей, на наш взгляд, рекомендуется использовать:

- коэффициент коммерциализации (норматив - 30%);
- бюджетную эффективность (норматив - 2,0);
- количество созданных рабочих мест на 1 млн сомони инвестиций (норматив - 5);
- долю экспортной выручки резидентов (норматив - 20%).

Для осуществления понимания оценки процесса формирования механизма управления технопарками, по нашему мнению, следует обратить на эффективность использования бюджетных средств. Данный показатель применяется для оценки результативности государственной поддержки.

$$E_{\text{бюдж}} = \frac{\text{Прирост налоговых поступлений} + \text{Прирост ВРП}}{\text{Объём бюджетного финансирования}}$$

Для проведения полноценной оценки всего процесса формирования механизма управления технопарками следует обратить пристальное внимание на саму методику сбора и обработки исходных данных, так как на основе этих данных концентрируется дальнейшее понимание планирования и будущих действий. В этой связи для расчёта показателей, на наш взгляд, следует использовать следующие источники данных:

- статистическая отчётность технопарк - форма 1-ТП (годовая), содержащая сведения о доходах, расходах, численности сотрудников;
- отчётность резидентов - данные о выручке, затратах на НИОКР, численности занятых, налоговых отчислениях (в агрегированном виде с соблюдением коммерческой тайны);
- данные налоговых органов - о налоговых поступлениях от резидентов (по согласованию);
- региональная статистика - данные о ВРП, занятости, инвестициях;
- результаты опросов - для оценки качественных показателей (удовлетворённость резидентов, трансфер знаний).

В данном контексте также следует обратить внимание и на периодичность расчёта, таких как:

- оперативные показатели (рентабельность, заполняемость) - ежеквартально.
- инновационные и социально-экономические показатели - ежегодно.
- интегральный индекс эффективности - один раз в три года для оценки долгосрочной динамики.

Для корректного сопоставления разновременных затрат и результатов используется дисконтирование, рассмотрим учет фактора времени:

$$NPV = \sum_{t=0}^T \frac{R_t - C_t}{(1 + r)^t}$$

где:

R_t —результаты в году;

t, C_t — затраты в году;

t, r —ставка дисконтирования;

T —расчетный период.

Интерпретация результатов и принятие управленческих решений

Значение интегрального индекса	Оценка эффективности	Рекомендуемые действия
$I_{\text{эфф}} \geq 1,2$	Высокая эффективность	Масштабирование успешных практик, привлечение

Значение интегрального индекса	Оценка эффективности	Рекомендуемые действия
		дополнительных инвестиций
$0,8 \leq I_{\text{эфф}} < 1,2$	Средняя эффективность	Оптимизация отдельных направлений, усиление коммерциализации
$I_{\text{эфф}} < 0,8$	Низкая эффективность	Аудит деятельности, корректировка стратегии, реорганизация управления

Источник: составлено автором на основе изученных данных.

Предложенная методология, на наш взгляд позволяет проводить комплексную оценку экономической эффективности технопарков с учётом их специфики как инфраструктурных объектов инновационной экономики. Система показателей охватывает операционные, инновационные и социально-экономические аспекты деятельности, что даёт возможность принимать обоснованные управленческие решения на уровне технопарка, региона и государства в целом.

Для адаптации методологии к условиям Республики Таджикистан рекомендуется:

- уточнить нормативные значения показателей на основе анализа успешных технопарков стран СНГ с сопоставимым уровнем экономического развития;
- разработать упрощённую систему мониторинга для вновь создаваемых технопарков;
- обеспечить методическую поддержку управляющих компаний по сбору и обработке данных.

Заключение. Проведённая оценка позволяет предположить, что на сегодняшний день механизм сформирован на уровне базовой инфраструктуры, но остаётся незрелым и не обеспечивает переход к инновационной экономике. Для преодоления отставания необходимо ввести налоговые льготы и гранты для резидентов, по примеру Узбекистана и Казахстана. Также, по нашему мнению, следует усилить частно-государственное партнёрство по модели Европы и США, создать региональные технопарки в Согдийской и Хатлонской областях и запустить обязательные механизмы трансфера технологий. Только при этих условиях вузовские технопарки Республики Таджикистан смогут стать реальным драйвером реализации Национальной стратегии развития до 2030 года и Государственной программы научно-инновационного развития на 2023 - 2027 годы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Astana Hub. Annual Report 2024. - Astana, 2025. - 112 с.
2. High Technology Park of the Kyrgyz Republic. Results 2025 [Электронный ресурс]. - URL: <https://htp.kg> (дата обращения: 05.03.2026).
3. IT Park Uzbekistan. Results of 2023. Transformation and plans for 2024 [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.it-park.uz/en/itpark/news/results-of-2023-transformation-and-plans-for-2024> (дата обращения: 05.03.2026).
4. RISE Research, KPMG. Venture Capital in Central Asia 2025. - Tashkent: KPMG Uzbekistan, 2025. - 68 с.
5. Государственная программа научно-инновационного развития в Республике Таджикистан на 2023-2027 годы: утв. Постановлением Правительства РТ от 30.12.2022 № 612 // Национальный правовой портал. - URL: <http://portali-huquqi.tj> (дата обращения: 05.03.2026).
6. Закон Республики Таджикистан «О технологическом парке» от 21 июля 2010 года № 629 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. - 2010. - № 7. - Ст. 629.
7. Статистический ежегодник Республики Таджикистан 2025. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2025. - 452 с.

Хочазода З.С.

**ОМИЛҲО ВА МЕХАНИЗМҲОИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ РАҚОБАТПАЗИРИ
САНОАТӢ ДАР СОҲАИ ЧӢРОББОРӢ**

Дар мақола омилҳо ва механизмҳои рушди соҳибкории рақобатпазирӣ саноатӣ дар соҳаи чӯроббарорӣ баррасӣ мешаванд. Таҳлили пӯёи истеҳсолот ноустувории ҳолати истеҳсолии соҳаро ошкор ва монеаҳои асосии рушди онро муайян мекунад. Механизми ҳамаҷонибаи баланд бардоштани рақобатпазирӣ, аз ҷумла навсозии истеҳсолот, беҳтар кардани идоракунии ва рушди масирҳои бозор ва ҳамкории корхонаҳо пешниҳод карда мешавад. Дар бораи зарурати равиши муназзам ҷиҳати фароҳам овардани бартариҳои рақобатпазирӣ устувор барои корхонаҳои саноатӣ дар муҳити ноустувори бозор ҳулосаи дахлдор таҳия карда мешавад.

Калидвожаҳо: рушди рақобатпазирӣ, саноати чӯроббарорӣ, саноати сабук, навсозии технологӣ, рушди устувор, хассосияти истеъмолкунандагон, иқтидори инноватсионӣ, рушди инноватсионӣ, маркетинг.

Ходжазода З.С.

**ФАКТОРЫ И МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО
ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ЧУЛОЧНО-НОСОЧНОЙ
ОТРАСЛИ**

В статье рассматриваются факторы и механизмы развития конкурентоспособного промышленного предпринимательства в чулочно-носочной отрасли. Анализ динамики производства выявляет нестабильность производственной ситуации в отрасли и определяет основные препятствия на пути ее развития. Предложен комплексный механизм повышения конкурентоспособности, включающий модернизацию производства, совершенствование управления и развитие рыночных каналов и кооперации предприятий. Сформулирован соответствующий вывод о необходимости системного подхода к созданию устойчивых конкурентных преимуществ для промышленных предприятий в условиях нестабильной рыночной среды.

Ключевые слова: развитие конкурентоспособности, чулочно-носочная промышленность, легкая промышленность, технологическая модернизация, устойчивое развитие, потребительская чувствительность, инновационный потенциал, инновационное развитие, маркетинг.

Khojzoda Z.S.

**FACTORS AND MECHANISMS OF DEVELOPMENT OF COMPETITIVE INDUSTRIAL
ENTREPRENEURSHIP IN THE HOSIERY INDUSTRY**

This article examines the factors and mechanisms for developing competitive industrial entrepreneurship in the hosiery industry. An analysis of production dynamics reveals instability in the industry's production situation and identifies the main obstacles to its development. A comprehensive mechanism for enhancing competitiveness is proposed, including production modernization, improved management, and the development of marketing channels and enterprise cooperation. A corresponding conclusion is reached regarding the need for a systematic approach to creating sustainable competitive advantages for industrial enterprises in an unstable market environment.

Keywords: competitiveness development, hosiery industry, light industry, technological modernization, sustainable development, consumer sensitivity, innovative potential, innovative development, marketing.

МУҚАДДИМА

Дар шароити густариши рақобати ҷаҳонӣ, тағйироти технологӣ ва таъбири бозорҳои истеъмоли, масъалаи баланд бардоштани рақобатпазирӣ соҳибкорӣ саноатӣ махсусан мубрам аст. Корхонаҳои саноати сабук, аз ҷумла корхонаҳои соҳаи ҷӯроббарорӣ, бо фишори баланди маҳсулоти воридотӣ, афзоиши талабот ба сифат, зарурати навсозии номгӯи маҳсулот ва татбиқи усулҳои муосири идоракунии истеҳсолот ва фурӯш рӯ ба рӯ мешаванд. Дар ҷунин шароит, рушди устувори сохторҳои соҳибкорӣ соҳавӣ бозбинии ҳамаҷонибаи омилҳо ва механизмҳои таъминкунандаи бартариҳои рақобатиро талаб мекунад.

Саноати ҷӯроббарорӣ яке аз соҳаҳои пӯёи саноати сабуки Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, дорои монеаҳои нисбатан пасти вуруд ба истеҳсолот, қобилияти навсозии босуръати маҳсулот ва имкониятҳои назарраси густариш дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ мебошад. Бо вучуди ин, корхонаҳои соҳаи мазкур бо як қатор маҳдудиятҳо, аз ҷумла таҷҳизоти пастсифати технологӣ, гуногунрангии нокифояи бозор, брендинги заиф, дастрасии маҳдуд ба захираҳои сармоягузорӣ ва ҳамгироии нокифоя ба занҷираҳои муосири логистикӣ ва рақамӣ рӯ ба рӯ мешаванд.

Таҳқиқоти илмӣ муосир таъкид мекунад, ки рақобатпазирӣ соҳибкорӣ саноатӣ дар таҳти таъсири омилҳои зиёд, аз ҷумла шароити истеҳсолӣ, институтсионалӣ, инноватсионӣ, молиявӣ ва идоракунӣ ташаккул меёбад. Аммо, дар таҳқиқоти соҳавӣ ба таҳлили хусусиятҳои механизмҳои рушди рақобатпазирӣ, хусусан дар бахши истеҳсолоти оммавии ҷӯроббарорӣ, ки ба талаботи зудтағйирёбанда ва ҳассосияти истеъмолкунандагон ҳамрадиф аст, тавачҷуҳи нисбатан кам зоҳир карда мешавад.

Корҳои илмӣ муҳаққиқони хориҷӣ саҳми назаррасе дар таҳияи асосҳои назариявӣ рақобатпазирӣ ва соҳибкорӣ гузоштаанд. Ин муҳаққиқон бартариҳои рақобатии корхонаҳоро аз нигоҳи иқтисодӣ захиравӣ, фаъолнокии инноватсионӣ, самаранокии идоракунӣ ва муҳити институтсионалӣ баррасӣ менамоянд [12; 13; 15]. Аз ҷумла, дар адабиёти илмӣ концепсияҳои бартариҳои рақобатии соҳаҳо ва корхонаҳо, рушди кластерҳо, пӯёи инноватсионӣ ва мавқеъгирии стратегӣ корхонаҳо дар бозор ба таври васеъ пешниҳод карда мешаванд [1; 14; 16]. Олимони тоҷик рақобатпазирӣ соҳибкорӣ саноатиро асосан тавассути рушди инноватсияҳо [2; 7], тақмили механизмҳои ташкилию иқтисодӣ идоракунӣ [4; 5; 6; 8], ташаккули кластерҳои саноатӣ [9] ва беҳтар кардани муҳити институтсионалии соҳибкорӣ [11] таҳқиқ кардаанд.

Дар баробари ин, таҳлили адабиёти соҳавӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои рушди рақобатпазирӣ корхонаҳои саноатӣ аксаран дар заминаи умумии истеҳсолоти насосҷӣ бидуни тафсилоти кофӣ дар бораи зерсоҳаҳои алоҳида баррасӣ мешаванд. Шумораи таҳқиқоте, ки ба механизмҳои рушди соҳибкорӣ дар соҳаи ҷӯроббарорӣ бахшида шудаанд, маҳдуд мебошад. Дар ин соҳа суръати навсозии намудҳои маҳсулот, ҷандирии равандҳои истеҳсолӣ, дастрас будани нархи маҳсулот ва қобилияти истеҳсолкунандагон барои мутобик шудан ба афзалиятҳои зудтағйирёбандаи истеъмолкунандагон нақши муҳим мебозанд.

Дар робита ба ин, зарурати таҳлили ҳамаҷонибаи омилҳои, ки ба рақобатпазирӣ корхонаҳои саноати ҷӯроббарорӣ таъсир мерасонанд, инчунин таҳияи механизмҳои таъмини рушди устувори фаъолияти соҳибкорӣ дар ин бахш ба миён меояд. Аз ҷумла, масъалаҳои навсозии равандҳои истеҳсолӣ, баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ, ҷорӣ намудани инноватсияҳо, васеъ кардани имкониятҳои содиротӣ ва рушди мавқеъҳои устувори бозор барои истеҳсолкунандагон аҳамияти хоса доранд.

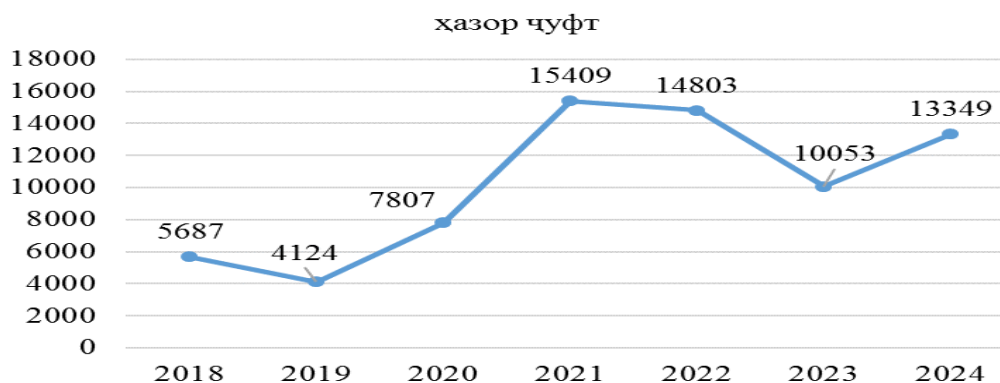
Ҳадафи таҳқиқот. Ошкор кардани омилҳои асосӣ ва асоснок кардани механизмҳои рушди соҳибкорӣ рақобатпазирӣ саноатӣ дар соҳаи ҷӯроббарорӣ дар шароити муосир мебошад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф, тамоюлҳои муосири рушди соҳа таҳлил карда шуда, монеаҳои афзоиши рақобатпазирӣ корхонаҳо муайян ва роҳҳои беҳтар кардани механизмҳои рушди онҳо пешниҳод карда мешаванд.

Фарзияи таҳқиқот дар он ифода ёёбад, ки баланд бардоштани рақобатпазирӣ корхонаҳои соҳаи ҷӯроббарорӣ бо шартӣ таъсири ҳамаҷониба ба омилҳои истеҳсолӣ, ташкилӣ, идоракунӣ ва рушди бозор тавассути ҷорӣ намудани механизмҳои навсозии технологӣ,

беҳсозии равандҳои тичоратӣ, васеъ кардани масирҳои тақсимот ва истифодаи фаёли воситаҳои рушди инноватсионӣ ва маркетингӣ имконпазир аст.

Методологияи таҳқиқот. Асоси методологияи таҳқиқотро усулҳои умумии илмӣ ва махсуси таҳлили иқтисодӣ ташкил медиҳанд. Онҳо имкон медиҳанд, ки омилҳо ва механизмҳои асосии рушди рақобатпазирӣ соҳибкорӣ саноатӣ арзёбӣ карда шаванд. Дар таҳқиқот усулҳои таҳлили муназзам ва сохторӣ, таҳлили муқоисавӣ ва омилӣ, инчунин ҷамъбастанӣ ва амсиласозии мантиқӣ истифода шудаанд. Дар таҳқиқот интишороти илмӣ оид ба рақобатпазирӣ корхонаҳо, рушди инноватсионии саноатӣ ва механизмҳои дастгирии соҳибкорӣ таҳлил карда шуданд. Барои ошкор кардани хусусиятҳои соҳавӣ, усулҳои таҳлили маълумоти омӯрӣ барои тавсифи рушди корхонаҳои ҷӯроббарорӣ, пӯёи истеҳсолот, шароити бозор ва самтҳои навсозии истеҳсолот истифода шуданд. Ғайр аз ин, арзёбии коршиносон ва таҳлили муқоисавии таҷрибаҳои рушди корхонаҳои саноатӣ истифода шуданд ва ин имкон дод, ки маҳдудиятҳои асосӣ ва самтҳои ояндадори беҳтар кардани рақобатпазирӣ сохторҳои соҳибкорӣ дар соҳа муайян карда шаванд. Истифодаи ҳамгирошудаи ин усулҳо имкон дод, ки омилҳои асосии рушди иқтисодии соҳа муайян ва механизмҳои баланд бардоштани рақобатпазирӣ соҳибкорӣ саноатӣ дар шароити муосир асоснок карда шаванд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Саноати ҷӯроббарорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз соҳаҳои муҳими саноати сабук буда, қисмати саноати нассочӣ ва дӯзандагӣ мебошад, ки рушди он дар солҳои охир хеле нобаробар аст. Тибқи маълумоти Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, пӯёи истеҳсоли маҳсулоти саноати ҷӯроббарорӣ дар шакли аслӣ (ҳазор чуфт) аз соли 2018 то 2024 ноустувор буда, омилҳои сохторӣ ва бозорӣ дар рушди соҳаро инъикос мекунад (расми 1).

Расми 1. – Пӯёи истеҳсоли маҳсулоти саноати ҷӯроббарорӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [10, с. 58]

Таҳлили истеҳсоли ҷӯробҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2018 то 2024, ки бо истифодаи аслӣ (ҳазор чуфт) гузаронида шудааст, ноустувории назаррасро дар рушди ин соҳа нишон медиҳад. Дар соли 2018 ҳаҷми истеҳсолот 5687 ҳазор чуфтро ташкил дод, аммо дар соли 2019 истеҳсолот то 4124 ҳазор чуфт коҳиш ёфт, ки аз сустшавии истифодаи иқтидор ва коҳиши эҳтимолии талаботи дохилӣ шаҳодат медиҳад.

Бо оғоз аз соли 2020, афзоиши ҳаҷми истеҳсоли ҷӯробҳо ба назар мерасад: дар ҳамин сол истеҳсолот якбора то 7807 ҳазор чуфт афзоиш ёфт ва дар соли 2021 он ба авҷи худ дар давраи баррасишаванда – 15409 ҳазор чуфт расид. Ҳамин тариқ, дар тӯли ду сол ҳаҷми истеҳсолот нисбат ба соли 2019 беш аз 2,7 маротиба афзоиш ёфтааст. Ин афзоиш метавонад аз ҳисоби васеъ кардани корхонаҳои мавҷуда, ҷорӣ намудани хатҳои нави истеҳсолӣ ва самари муваққати ивазкунии воридот бошад.

Дар соли 2022 истеҳсоли ҷӯробҳо каме коҳиш ёфта, ба 14803 ҳазор чуфт расид, ки аз гузариш аз афзоиши давравӣ ба устувории нисбӣ шаҳодат медиҳад. Аммо, дар соли 2023 коҳиш бештар ба назар расида, истеҳсолот то 10053 ҳазор чуфт ё қариб 32% дар муқоиса бо соли 2021 коҳиш ёфт. Ин ҳассосияти баланди соҳаро ба шароити тағйирёбандаи бозор ва омилҳои маҳдуди рушди устувор тасдиқ мекунад.

Дар соли 2024 пӯёи мусбат ба вучуд омад: ҳаҷми истеҳсолот то 13349 ҳазор чуфт афзоиш ёфт, ки нисбат ба соли гузашта 32,8%-ро ташкил медиҳад. Сарфи назар аз барқароршавии рушд, ин рақам аз авҷи соли 2021 пасттар боқӣ мемонад ва нишон медиҳад, ки тақвияти сохтории соҳа нопурра боқӣ мемонад.

Умуман, таҳлили пӯёи истеҳсоли чӯробҳо бо ифодаи аслий нишон медиҳад, ки рушди саноати чӯроббарорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо набудани тамоюли рушди устувор тавсиф мешавад, ки дар он ноустувории кӯтоҳмуддати ҳаҷми истеҳсолот ҳукмфармост. Ин зарурати роҳандозӣ намудани тадбирҳои мақсаднокро барои навсозии иқтидорҳои истеҳсолӣ, васеъ кардани пойгоҳи ашёи хом ва ҳавасмандгардонии талаботи дохилӣ, бахусус дар заминаи сиёсати ивазкунии воридот ва рушди саноати коркард тасдиқ мекунад.

Ҳамин тариқ, тағйироти ошкоршудаи ҳаҷми истеҳсолот дар соҳаи чӯроббарорӣ аз соли 2018 то 2024 ба пӯёи умумии рушди саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо суръати ноустувори рушд ва вобастагии баланд аз омилҳои бозор тавсиф мешавад, комилан мувофиқат мекунад. Ин соҳа, ки қисми истеҳсолоти насосҷӣ мебошад, мушкилоти асосии сохториро дар рушди саноати сабук, аз ҷумла захираҳои маҳдуди сармоягузорӣ, гуногунрангии технологӣ дар корхонаҳо ва бозорҳои маҳдуди фурӯш ифода мекунад.

Дар доираи таҳқиқоти мо, пӯёи соҳаи чӯроббарорӣ метавонад нишондиҳандаи самаранокии тадбирҳои амалӣ барои рушди саноати сабук ҳисобида шавад. Барқароршавии истеҳсолот дар соли 2024 иқтидори мутобиқшавии соҳаро нишон медиҳад, аммо ноустувории идомаёбанда зарурати равиши муназзамро барои навсозии сохтори саноатӣ ва рушди занҷираҳои устувори арзиш дар саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид мекунад.

Илова бар таҳлили пӯёи истеҳсолот, унсури асосии таҳқиқот омӯзиши омилҳои мебошад, ки ба рақобатпазирии корхонаҳои саноати чӯроббарорӣ таъсир мерасонанд. Таҳлил якчанд гурӯҳи омилҳоро муайян кард:

1. Омилҳои технологӣ. Таҷҳизоти кӯҳна ва автоматикунонии маҳдуд дар истеҳсолот ба афзоиши самаранокӣ ва коҳиши хароҷот дар корхонаҳои соҳаи чӯроббарорӣ монёв мешаванд. Корхонаҳое, ки хатҳои муосири бофандагӣ ва бастабандиро ҷорӣ кардаанд, ҳосилнокии баландтар ва устувории худро дар муқобили ноустувории талаботи бозор нишон медиҳанд.

2. Омилҳои ташкилӣ ва идоракунии. Сатҳи омӯзиши идоракунии ва истифодаи усулҳои муосири банақшагирӣ ва назорати истеҳсолот мустақиман бо муваффақияти корхонаҳое, ки ба шароити тағйирёбандаи бозор мутобиқ мешаванд, алоқаманд аст. Сохтори муассири ташкилӣ ва равандҳои шаффофи тижоратӣ чандирии корхонаҳои соҳаи чӯроббарориро афзоиш медиҳанд ва ба онҳо имкон медиҳанд, ки ба ноустувории талабот зудтар посух диҳанд.

3. Омилҳои бозор ва фурӯш. Таҳқиқот вобастагии баланди соҳаи чӯроббарориро аз талаботи дохилӣ ва масирҳои маҳдуди тақсимот нишон дод. Корхонаҳое, ки аз масирҳои электронии фурӯш, воситаҳои маркетинг ва гуногунрангии пойгоҳи муштариён истифода мебаранд, натиҷаҳои устувортар нишон медиҳанд ва ба ноустувории кӯтоҳмуддати бозор камтар ҳассосанд [3, с. 78].

4. Омилҳои молиявӣ ва сармоягузорӣ. Дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ, қарздиҳӣ ва иштирок дар кластерҳои саноатӣ механизмҳои калидии дастгирии навсозӣ ва густариши истеҳсолот мебошанд [9, с. 206]. Корхонаҳои соҳа, ки дастгирии сармоягузорӣ мегиранд, эҳтимоли бештари навоарӣ ва васеъ кардани доираи маҳсулоти худро доранд [6, с. 201].

5. Иқтидори инноватсионӣ. Ҷорӣ намудани технологияҳои нав, беҳтар шудани сифати мавод ва рушди брендҳои хусусӣ ба рақобатпазирӣ таъсири мусбат мерасонад. Бо вучуди ин, аксари корхонаҳо то ҳол аз сабаби маҳдудияти молиявӣ ва ташкилӣ дар татбиқи инноватсияҳои муназзам маҳдуд мебошанд.

Дар асоси таҳлили пӯёи истеҳсолот дар саноати чӯроббарорӣ, омилҳои фаъолияти корхонаҳо ва арзёбии маҳдудияти соҳа, механизми ҳамаҷонибаи баланд бардоштани рақобатпазирии соҳибқории саноатӣ дар чӯроббарорӣ таҳия карда шуд. Ин механизм барои таъмини рушди устувор дар муҳити ноустувори бозорӣ нигаронида шудааст. Механизми

пешниҳодшуда муназзам буда, ҳамзамон ҳалли чанбаҳои технологӣ, ташкилӣ, бозорӣ ва институтсионалии фаъолияти корхонаҳои соҳаро дар бар мегирад.

Унсурҳои аввалини калидии механизми таҳияшуда навсозии технологияи истеҳсолот мебошад, ки таҷдиди таҷҳизоти бофандагӣ ва ёрирасон, қорӣ кардани ҳаҷҳои автоматӣ, беҳтар кардани самаранокии энергия ва кам кардани талафоти истеҳсолотро дар бар мегирад. Тавре таҳлил нишон дод, корхонаҳое, ки иншооти истеҳсолии худро навсозӣ мекунанд, ба ҳосилнокии баланди меҳнат, коҳиши хароҷоти истеҳсолӣ ва беҳтар шудани мутобиқати сифати маҳсулот ноил мегарданд, ки мустақиман мавқеи рақобатии онҳоро дар бозор тақвият медиҳад [2, с. 174].

Унсурҳои дуҷуми механизм тақмил додани равандҳои ташкилӣ ва идоракунӣ, аз ҷумла татбиқи усулҳои муносири банақшагирии истеҳсолот, беҳсозии равандҳои тижоратӣ, рақамикунони баҳисобгирии идоракунӣ, назорати дохилӣ [4, с. 100] ва истифодаи воситаҳои назорати фаврии хароҷот ва захираҳо мебошад [5, с. 150]. Татбиқи ин тадбирҳо ба афзоиши чандирии корхонаҳо, коҳиш додани хароҷоти истеҳсолӣ ва мутобиқшавии зудтар ба тағйирот дар талаботи бозор мусоидат мекунанд.

Унсурҳои сеҷуми механизм рушди инфрасохтори бозори корхонаҳо мебошад, ки гуногунранг кардани масирҳои тақсимот, васеъ кардани ҳузури онҳо дар платформаҳои тижорати электронӣ, рушди муносибатҳои мустақим бо занҷираҳои чакана ва рушди брендҳои маҳсулоти худиро дар бар мегирад. Илова бар ин, механизми таҳияшуда тақвияти фаъолнокии инноватсионӣ ва маркетинги, ки ба навсозии номгӯи намудҳои маҳсулот, беҳтар кардани сифати он ва ташаккули садоқати устувори истеъмолкунандагон нигаронида шудаанд, талаб мекунанд.

Унсурҳои ниҳони механизми таҳияшуда тақвияти робитаҳои ҳамкорӣ байни корхонаҳо тавассути иштирок дар кластерҳои саноатӣ ва инноватсионӣ мебошад, ки истифодаи муштаракӣ инфрасохторро осон, имкониятҳои сармоягузорию васеъ мекунанд, дастрасии технологияро беҳтар мекунанд ва занҷираҳои устувори арзишро тақвият медиҳад. Татбиқи ин равиш ҳавфҳои корхонаҳои алоҳидаро коҳиш медиҳад ва рушди устувортари соҳаро дар маҷмӯъ таъмин менамояд.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳқиқот тасдиқ мекунанд, ки хусусияти даврӣ ва ноустувории ҳаҷми истеҳсолот дар соҳаи ҷӯроббарорӣ аз сабаби омезиши маҳдудиятҳои ташкилӣ ва технологӣ ва омилҳои бозори берунӣ мебошанд. Муносибати ҳамаҷониба ба ин омилҳо ба корхонаҳои ҷӯроббарорӣ имкон медиҳад, ки бартариҳои устувори рақобатпазирро инкишоф ва таъсири ноустувории кӯтоҳмуддати бозорро коҳиш диҳанд.

Муҳокимаи натиҷаҳо. Натиҷаҳои таҳқиқот умуман бо ҳулосаҳои муаллифони байналмилалӣ [1; 12; 13; 14; 15; 16] ва ватанӣ [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 11], ки рақобатпазирии соҳибкориҳои саноатиро натиҷаи таъсири мураккаби омилҳои технологӣ, ташкилӣ ва бозорӣ мешуморанд, мувофиқанд. Таҳқиқот дар иқтисодиёти саноатӣ нишон медиҳад, ки бартариҳои устувори рақобатпазирии корхонаҳо на танҳо бо кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ, балки бо қобилияти онҳо барои мутобиқ шудан ба муҳити тағйирёбандаи бозор, навсозии номгӯи ва намудҳои маҳсулот, инчунин беҳтар кардани равандҳои идоракунӣ ташаккул меёбанд.

Ноустувории пӯёи истеҳсолот, ки дар раванди таҳқиқот ошкор карда шуд, натиҷаҳои яқинанд таҳқиқотро дар бораи ҳассосияти баланди корхонаҳои саноати сабук ба шароити тағйирёбандаи бозор ва захираҳои маҳдуди рушди дохилӣ тасдиқ мекунанд. Дар баробари ин, барқароршавии бақайдгирифташудаи истеҳсолот иқтисодии мутобиқшавии корхонаҳоро нишон медиҳад, ки бо натиҷаҳои таҳқиқот оид ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар саноати сабук мувофиқ аст.

Механизми ҳамаҷонибаи баланд бардоштани рақобатпазирӣ, ки дар таҳқиқот таҳия шудааст, бо консепсияҳои рушди саноатии кластерӣ ва инноватсионии он мувофиқ аст, ки дар доираи он рушди устувор тавассути ҳамкориҳои корхонаҳо, қорӣ намудани технологияҳои нав ва густариши робитаҳои бозорӣ ба даст оварда мешавад. Ҳамзамон, натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки дар иқтисодиёти саноатии рушдёбанда, на ягон омилҳои ягонаи рушд, балки рушди

ҳамоҳангшудаи унсурҳои технологӣ, идоракунии ва бозори фаъолияти корхонаҳо нақши калидӣ мебозад.

Дар тафовут аз бисёр таҳқиқотҳое, ки асосан ба ҷанбаҳои макроиктисодӣ ё институционалии сиёсати саноатӣ тамаркуз мекунад, таҳқиқоти мазкур ба механизмҳои мушаххаси соҳавӣ барои баланд бардоштани рақобатпазирӣ дар сатҳи соҳаҳои алоҳида ва зерсоҳаҳо тамаркуз мекунад. Ин имкон медиҳад, ки маҳдудиятҳои воқеии рушди корхонаҳо муфассалтар муайян карда шаванд ва тадбирҳои амалӣ барои беҳтар кардани самаранокии соҳибкории саноатӣ пешниҳод карда шаванд.

Ҳамин тариқ, муҳокимаи натиҷаҳо фарзияи пешниҳодшудаи таҳқиқотро тасдиқ мекунад ва нишон медиҳад, ки рушди устувори корхонаҳои саноати ҷӯрбобарорӣ тавассути татбиқи равиши муназзам, ки навсозии истеҳсолот, такмили идоракунии, рушди масирҳои маркетинг ва тақвияти ҳамкориҳои саноатиро дар бар мегирад, имконпазир аст. Таҳқиқоти минбаъда бояд ба арзёбии миқдории самаранокии механизмҳои пешниҳодшуда ва таҳияи воситаҳои барои татбиқи амалии онҳо дар сатҳи сиёсати соҳавӣ ва стратегияҳои корхонаҳо равона карда шаванд.

Маҳдудияти таҳқиқот. Сарфи назар аз натиҷаҳои бадастомада, таҳқиқот як қатор маҳдудиятҳо дорад, ки ҳангоми тафсири натиҷаҳо ва татбиқи тавсияҳои пешниҳодшуда бояд ба назар гирифта шаванд. Пеш аз ҳама, таҳлил асосан ба маълумоти омӯрӣ, ки ҳаҷми истеҳсолотро бо ифодаи аслии инъикос мекунад, таъя кардааст ва ин имкон намедиҳад, ки фаъолияти молиявии корхонаҳо, сатҳи даромадноқӣ ва сохтори хароҷоти онҳо пурра арзёбӣ карда шавад. Маҳдудияти иловагӣ дастрасии нокифояи маълумоти муфассал дар бораи фаъолияти корхонаҳои алоҳида, аз ҷумла маълумот дар бораи истифодаи иқтидорҳо, фаъолияти сармоягузорӣ, амалиётҳои содиротӣ ва сатҳи навсозии технологӣ мебошад. Ин имконияти гузаронидани таҳлили миқдории амиқи омилҳои рақобатпазирӣ дар сатҳи корхонаҳои соҳаро маҳдуд мекунад.

Ҳамчунин бояд қайд кард, ки натиҷаҳои бадастомада вазъиятро дар як соҳаи мушаххаси саноати сабук инъикос мекунад ва аз ин рӯ, паҳншавии мустақими онҳо ба дигар соҳаҳо мутобиксозии иловагиро бо назардошти хусусиятҳои соҳавӣ ва сохтори бозор талаб мекунад. Ғайр аз ин, механизми пешниҳодшудаи баланд бардоштани рақобатпазирӣ хусусияти концептуалӣ дорад ва санчиши минбаъдaro дар амалия, аз ҷумла таҳияи нишондиҳандаҳои миқдорӣ барои арзёбии самаранокии тадбирҳои татбиқшаванда ва таҳқиқоти минбаъдаи эмпирикиро талаб мекунад.

Дар оянда, ба назар мерасад, ки васеъ кардани пойгоҳи таҳқиқотӣ бо ворид кардани маълумот дар бораи фаъолияти молиявии корхонаҳо, таҳлили ҷараёнҳои содирот, гузаронидани пурсишҳо ва таҳқиқоти ҳолатҳои корхонаҳои соҳа мувофиқи мақсад аст. Ин имкон медиҳад, ки механизмҳои асоси рушди бартарии рақобатпазирӣ дар соҳибкории саноатӣ дақиқтар арзёбӣ карда шаванд.

Хулоса. Таҳқиқот хусусиятҳои асосии рушди истеҳсолоти ҷӯрбобарориро ҳамчун як бахши соҳибкории саноатӣ ошкор карда, омилҳои, ки ба рақобатпазирии корхонаҳо дар ин соҳа таъсир мерасонанд, муайян кард. Таҳлили пӯёи истеҳсолот нишон дод, ки рушди соҳаи ҷӯрбобарорӣ бо ноустувории назаррас тавсиф мешавад, ки аз вобастагии зиёд ба омилҳои бозор ва набудани устувории механизмҳои рушди дохилӣ шаҳодат медиҳад.

Дар рафти таҳқиқот инчунин муқаррар карда шуд, ки рақобатпазирии корхонаҳои соҳа бо маҷмуи омилҳои технологӣ, ташкилӣ, идоракунии, молиявӣ ва бозорӣ муайян карда мешавад, ки дар байни онҳо сатҳи навсозии истеҳсолот, самаранокии идоракунии, гуногунрангии масирҳои тақсимот ва қобилияти корхонаҳо барои мутобик шудан ба тағйирёбии талабот аҳамияти хоса доранд.

Дар асоси таҳлили гузаронидашуда, механизми ҳамаҷонибаи баланд бардоштани рақобатпазирии соҳибкории саноатӣ таҳия карда шуд. Ин механизм навсозии иқтидорҳои истеҳсолӣ, такмили равандҳои идоракунии, таҳияи воситаҳои маркетинг ва инноватсияҳо, инчунин густариши ҳамкорӣ байни корхонаҳо дар дохили кластерҳои саноатиро дар бар

мегирад. Татбиқи ин стратегияҳо имкон медиҳад, ки бартариҳои устувори рақобатӣ эҷод карда шаванд ва ҳассосияти соҳа ба ноустувории кӯтоҳмуддати бозор коҳиш дода шавад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар имконияти истифодаи механизмҳои пешниҳодшуда дар таҳияи барномаҳои соҳавии рушди саноат ва стратегияҳои баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо ифода меёбад.

АДАБИЁТ:

1. Ансофф И. *Стратегическое управление* / И. Ансофф. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
2. Иброҳимзода, О.Ю. Соҳибқории инноватсионӣ дар саноат: моҳият, вазифаҳо ва шаклҳои рушд / О.Ю. Иброҳимзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 8. – С. 174-183
3. Каримов, Б.Х. Основы возникновения понятия маркетинга и его развитие в Республике Таджикистан / Б.Х. Каримов, А. Давлаталӣ // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2025. – № 4. – С. 78-87
4. Каримов, Б.Х. Развитие внутреннего контроля для обеспечения достоверности финансовой отчетности и снижения рисков ее искажения / Б.Х. Каримов // Актуальные вопросы современной науки: сборник статей XX Международной научно-практической конференции, Пенза, 10 марта 2025 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2025. – С. 100-105
5. Каримов, Б.Х. Формирование системы бухгалтерского учета и организация бухгалтерской работы в экономических субъектах / Б. Х. Каримов, М. Б. Каримӣ // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2024. – № 3(53). – С. 150-156
6. Каримов, Б.Х. Табдили рақамии маркетинги бонкӣ: амсилаҳои ташкилӣ ва воятаҳои идорақунӣ / Б.Х. Каримов, Н.З. Файзов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 6. – С. 201-211
7. Қўзибоева, Б.М. Ҷанбаҳои инноватсионии рушди комплекси агросаноатӣ дар шароити таъмини рақобатпазирии иқтисодиёти миллий / Б.М. Қўзибоева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – № 6. – С. 106-112
8. Нуриддинзода, А.Н. Механизми ташкилӣ-иқтисодии таъмини рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ дар шароити муосир / А.Н. Нуриддинзода // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2023. – № 1(270). – С. 153-160
9. Саидова, М.Ҷ. Механизмҳои маблағгузорию ва рушди кластерҳои инноватсионии саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Ҷ. Саидова // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2022. – № 2(41). – С. 206-214
10. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ / Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – 90 с.
11. Сафарова, С.Х., Давлатов, С.М. Развитие бизнес-среды и повышение конкурентоспособности предпринимательской деятельности: институциональные аспекты / С.Х. Сафарова, С.М. Давлатов // Финансово-экономический вестник. – 2019. – № 4(20). – С. 169-174
12. Фатхутдинов Р.А. *Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление* / Р.А. Фатхутдинов. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 312 с.
13. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage / J. Barney // *Journal of Management*. – 1991. – Vol. 17(1). – P. 99–120
14. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition / M.E. Porter // *Harvard Business Review*. – 1998. – Vol. 76(6). – P. 77–90
15. Porter M.E. *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance* / M.E. Porter. – New York: Free Press, 1985. – 557 p.
16. Schumpeter J.A. *The Theory of Economic Development* / J.A. Schumpeter. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934. – 255 p.

Хубони Сорбон

ТАҲЛИЛИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР СОҲАИ ТАРАБХОНАҲО ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ИҚТИСОДИ САБЗ

Дар шароити гузариш ба иқтисоди сабз соҳаи тарабхонаҳо бо зарурати коҳиши таъсири экологӣ ва ҳамзамон баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ рӯ ба рӯ мегардад. Дар ин замина татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ҳамчун яке аз самтҳои калидии рушди устувор баррасӣ мешавад. Мақсади таҳқиқот таҳлили нақши технологияҳои инноватсионӣ дар фаъолияти тарабхонаҳо ва арзёбии миқдории таъсири онҳо ба самаранокии иқтисодӣ ва устувории экологӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди сабз мебошад. Таҳқиқот дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ, усулҳои муқоисавӣ, таҳлили динамикӣ ва коррелятсионӣ анҷом дода шуд. Барои арзёбӣ модели нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодӣ (SE), экологӣ (SEc), коэффисиенти коҳиши хароҷот (Kc) ва индекси интегралӣ рушди устувор (IRU) истифода гардид. Аҳамиятнокии омӯрӣ дар сатҳи $p < 0,05$ санҷида шуд. Муайян гардид, ки татбиқи таҷҳизоти каммасраф ва системаҳои автоматизатсия хароҷоти амалиётро дар ҳудуди 12–20% коҳиш дода, даромаднокиро то 15% афзоиш медиҳад ва ҳаҷми партовро 20–25% кам менамояд. Таҳлили коррелятсионӣ робитаи мусбати аз ҷиҳати омӯрӣ аҳамиятнокро байни сатҳи инноватсия ва нишондиҳандаҳои молиявӣ тасдиқ намуд ($r = 0,68$; $p < 0,05$). Дар муҳокима натиҷаҳои бадастомада нишон медиҳанд, ки технологияҳои инноватсионӣ ҳамчун механизми муассири баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ, коҳиши таъсири экологӣ ва таҳкими рақобатпазирии тарабхонаҳо дар шароити иқтисоди сабз баромад менамоянд.

Калимаҳои калидӣ: иқтисоди сабз, рушди устувор, технологияҳои инноватсионӣ, самаранокии иқтисодӣ, самаранокии экологӣ, тарабхонаҳои сабз, автоматизатсия.

Хубони Сорбон

АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСТОРАННОЙ ИНДУСТРИИ В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

В контексте перехода к «зеленой» экономике ресторанная индустрия сталкивается с необходимостью снижения воздействия на окружающую среду при одновременном повышении экономической эффективности. В этом контексте внедрение инновационных технологий рассматривается как одно из ключевых направлений устойчивого развития. Целью исследования является анализ роли инновационных технологий в работе ресторанов и количественная оценка их влияния на экономическую эффективность и экологическую устойчивость в контексте перехода к «зеленой» экономике. Исследование проводилось на основе анализа научной литературы, сравнительных методов, динамического и корреляционного анализа. Для оценки использовалась модель показателей экономической эффективности (SE), экологической эффективности (SEc), коэффициента снижения затрат (Kc) и интегрированного индекса устойчивого развития (IRU). Статистическая значимость проверялась при уровне $p < 0,05$. Установлено, что внедрение энергоэффективного оборудования и систем автоматизации снижает эксплуатационные расходы на 12–20%, повышает рентабельность на 15% и сокращает отходы на 20–25%. Корреляционный анализ подтвердил статистически значимую положительную взаимосвязь между уровнем инноваций и финансовыми показателями ($r = 0,68$; $p < 0,05$). В обсуждении полученные результаты показывают, что инновационные технологии выступают в качестве эффективного механизма повышения экономической эффективности, снижения воздействия на окружающую среду и укрепления конкурентоспособности ресторанов в контексте «зеленой» экономики.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, инновационные технологии, экономическая эффективность, экологическая эффективность, экологически чистые рестораны, автоматизация.

Khuboni Sorbon

ANALYSIS OF THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE RESTAURANT INDUSTRY IN THE CONTEXT OF THE EMERGING GREEN ECONOMY

In the context of the transition to a green economy, the restaurant sector faces the need to reduce environmental impact while simultaneously improving economic efficiency. In this regard, the implementation of innovative technologies is considered one of the key directions of sustainable development. The purpose of this study is to analyze the role of innovative technologies in restaurant operations and to quantitatively assess their impact on economic efficiency and environmental sustainability under the conditions of the transition to a green economy. The study was based on a review of scientific literature, comparative methods, dynamic and correlation analysis. The assessment employed indicators of economic efficiency (SE), environmental efficiency (SEc), the operating cost reduction coefficient (Kc), and the Integral Index of Sustainable Development (IIRU). Statistical significance was tested at the level of $p < 0.05$. It was found that the implementation of energy-efficient equipment and automation systems reduces operating costs by 12–20%, increases profitability by up to 15%, and decreases waste volume by 20–25%. Correlation analysis confirmed a statistically significant positive relationship between the level of innovation adoption and financial performance ($r = 0.68$; $p < 0.05$). In discussion the obtained results indicate that innovative technologies act as an effective mechanism for improving economic efficiency, reducing environmental impact, and strengthening the competitiveness of restaurants within the framework of the green economy.

Keywords: green economy, sustainable development, innovative technologies, economic efficiency, environmental efficiency, green restaurants, automation

Мубраимият. Дар асри XXI рушди устувори иқтисодӣ ва коҳиши таъсири манфӣ ба муҳити зист ба яке аз масъалаҳои афзалиятноки сиёсати ҷаҳонӣ табдил ёфтааст. Соҳаи тарабхонаҳо ҳамчун қисми муҳими бахши хизматрасонӣ ба истеъмоли зиёди энергия, об ва тавлиди партови ғизо таъсири назаррас мерасонад. Дар ин замина, татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва амалҳои экологӣ ҳамчун шартӣ гузариш ба иқтисоди сабз арзёбӣ мегардад.

Таҳқиқотҳои муосир нишон медиҳанд, ки партови ғизо дар тарабхонаҳо яке аз мушкилоти муҳими иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Масалан, дар таҳқиқоти Шабанова таъкид шудааст, ки рафтори истеъмолкунандагон дар самти сарфакорона истифода бурдани ғизо ва дастгирии ташаббусҳои «наҷоти ғизо» дар ҷомеаи Россия тадриҷан афзоиш меёбад [10, с. 44]. Ин раванд барои ташаккули модели тарабхонаҳои экологӣ заминаи иҷтимоӣ фароҳам меорад.

Столярова дар таҳқиқоти худ қайд менамояд, ки идоракунии устувор дар ташкилотҳои тарабхона метавонад ба коҳиши хароҷоти амалиётӣ ва баланд шудани рақобатпазирии муассиса мусоидат намояд [9, с. 58].

Муаллиф нишон медиҳад, ки истифодаи технологияҳои каммасраф ва рақамисозии равандҳои идоракунии барои рушди дарозмуддати соҳа аҳамияти стратегӣ дорад.

Дар сатҳи байналмилалӣ, Filimonau ва De Coteau таъкид мекунанд, ки идоракунии самараноки партови ғизо метавонад на танҳо таъсири экологиро коҳиш диҳад, балки ба оптимизатсияи хароҷот низ мусоидат намояд [1, с. 234].

Муаллифон зарурати ҷорӣ намудани системаҳои мониторинги партов ва таҳлили даврии истифодаи захираҳои пешниҳод менамоянд.

Talwar ва ҳаммуаллифон муайян намудаанд, ки омодагии муштариён ба гирифтани боқимондаи ғизо пас аз истеъмол («take-away leftovers») ба коҳиши назарраси партови ғизо мусоидат мекунад [7, с. 48]. Ин натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки тағйирёбии рафтори истеъмолкунандагон омили муҳими гузариш ба модели устувори хизматрасонӣ мебошад.

Таҳқиқоти Madanaguli ва ҳамкорон нишон медиҳад, ки татбиқи амалҳои «green practices» дар тарабхонаҳо ба баланд шудани арзиши бренд ва ташаккули афзалияти рақобатӣ оварда мерасонад [3, с. 310]. Истифодаи таҷҳизоти каммасраф, идоракунии рақамии захираҳо ва ҷудокунии партов аз ҷумлаи самтҳои афзалиятнок мебошанд.

Kim ва Hall исбот намудаанд, ки стратегияҳои устувори идоракунии ба вафодории муштариён ва беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои молиявӣ таъсири мусбат мерасонанд [2, с. 130]. Park низ нишон медиҳад, ки хусусиятҳои «green restaurant» ба қаноатмандии мизочон ва нияти бозгашт ба тарабхона таъсир мерасонанд [5, с. 2843].

Principato ва ҳаммуаллифон пешниҳод менамоянд, ки истифодаи харитаи таҳлилии партови ғизо (restaurant food waste map) метавонад ба коҳиши талафоти захираҳо ва баланд шудани самаранокии амалиётӣ мусоидат намояд [6, с. 192].

Таҳқиқоти Okumus ва ҳамкорон нишон медиҳад, ки амалҳои экологӣ дар тарабхонаҳо ба ташаккули рафтори мусбати истеъмолкунандагон ва афзоиши эътимод ба бренд оварда мерасонад [4, с. 1025]. Ҳамзамон, Yoon ва Jang муайян намудаанд, ки робитаи мустақим байни амалҳои экологӣ ва нишондиҳандаҳои молиявӣ тарабхонаҳо вучуд дорад, махсусан дар муассисаҳои хурд ва миёна [8, с. 1050].

Бо вучуди рушди назарраси таҳқиқотҳои байналмилалӣ ва таҷрибаи кишварҳои пешрафта, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва амалҳои экологӣ дар соҳаи тарабхонаҳо ҳанӯз ба таври кофӣ таҳқиқ нашудааст. Аз ин рӯ, омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонӣ ва мутобиқсозии он ба шароити миллӣ барои баланд бардоштани рақобатпазирии соҳа ва гузариш ба иқтисоди сабз аҳамияти калидӣ дорад.

Ҳамин тариқ, таҳлил нишон медиҳад, ки татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва амалҳои экологӣ дар тарабхонаҳо метавонад - ҳамзамон самаранокии иқтисодӣ, устувории экологӣ ва рушди иҷтимоиро таъмин намояд.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади ин мақола таҳлили таҷриба ва технологияҳои инноватсионӣ дар тарабхонаҳо ва арзёбии микдории нақши онҳо дар гузариш ба иқтисоди сабз мебошад.

Ин таҳқиқ ба масъалаҳои асосии зерин рағбона шудааст:

1. Муайян кардани хусусиятҳои асосии тарабхонаҳои сабз ва анъанавӣ.
2. Омӯзиши технологияҳои инноватсионӣ, ки дар тарабхонаҳо ҷорӣ шудаанд.
3. Арзёбии таъсири татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ба самаранокии иқтисодӣ (SE), самаранокии экологӣ (SEc) ва коҳиши хароҷоти амалиётӣ (Kc).
4. Санҷиши робитаи омӯрӣ байни сатҳи татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва нишондиҳандаҳои даромадноқӣ бо истифода аз коэффисиенти коррелятсияи Пирсон.

Бо истифода аз маълумоти омӯрӣ, таҳлили адабиётшиносӣ ва мисолҳои тарабхонаҳои «Саъд», «Бухоро», «Сим-Сим» ва «Гурмэ», мақола нишон медиҳад, ки чӣ гуна инноватсияҳо метавонанд ба рушди иқтисоди сабз дар соҳаи хизматрасонии озуқаворӣ мусоидат намоянд.

Навгони илмӣ. Навгони илмӣ таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки барои шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон бори аввал модели комплекси арзёбии самаранокии иқтисодӣ ва экологӣ дар фаъолияти тарабхонаҳо пешниҳод гардид. Индекси интегралӣ рушди устувор (IRU), ки нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодӣ (SE) ва экологиро (SEc) муттаҳид менамояд, таҳия ва санҷида шуд. Илова бар ин, робитаи омӯрии байни сатҳи татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва нишондиҳандаҳои даромаднокии тарабхонаҳо муайян гардид. Натиҷаҳо имконият медиҳанд механизми амалии гузариш ба иқтисоди сабз дар соҳаи хизматрасонии озуқаворӣ асоснок карда шавад.

Методологияи таҳқиқот. Методологияи таҳқиқоти мазкур ба равиши низомӣ, таҳлили иқтисодӣ ва моделикунонии нишондиҳандаҳои самаранокӣ асос ёфтааст. Бо дарназардошти хусусияти комплекси масъалаи татбиқи технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи тарабхонаҳо ва арзёбии нақши онҳо дар гузариш ба иқтисоди сабз, дар таҳқиқот маҷмӯи усулҳои назариявӣ ва эмпирикӣ истифода гардид. Таҳқиқот хусусияти эмпирикӣ дошта, дар асоси таҳлили маълумоти молиявӣ ва амалиётӣ 4 тарабхонаи шаҳри Душанбе («Саъд», «Бухоро», «Сим-Сим» ва «Гурмэ») анҷом дода шуд. Давраи таҳқиқот солҳои 2022–2024-ро дар бар гирифта, ҳаҷми умумии мушоҳидаҳо 24 ададро ташкил намуд. Маълумот аз ҳисоботи молиявӣ, нишондиҳандаҳои амалиётӣ ва таҳлили дохилии муассисаҳо ҷамъоварӣ гардид.

Дар марҳилаи аввал таҳлили адабиётшиносӣ анҷом дода шуд, ки он имконият фароҳам овард мафҳумҳои «тарабхонаи сабз», «самаранокии иқтисодӣ», «устувории экологӣ» ва «инноватсияи технологӣ» дақиқ муайян карда шаванд.

Дар асоси таҳлили манбаъҳои илмӣ солҳои охир гипотезаҳои зерин пешниҳод гардиданд: татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ба коҳиши хароҷоти амалиётӣ мусоидат менамояд; ҷорӣ намудани амалҳои экологӣ ҳаҷми партови ғизо ва истеъмоли энергияро коҳиш медиҳад; тарабхонаҳои татбиқкунандаи технологияҳои сабз нисбат ба тарабхонаҳои анъанавӣ нишондиҳандаҳои баландтари даромаднокӣ доранд; имичи экологӣ ба афзоиши вафодории муштариён таъсири мусбат мерасонад.

Барои санҷиши гипотезаҳо модели иқтисодӣ-таҳлилӣ таҳия карда шуд. Самаранокии иқтисодӣ тавассути нишондиҳандаи зерин ҳисоб карда шуд:

$$SE = (R - C) / C$$

ки дар он R — даромади умумӣ ва C — хароҷоти умумӣ мебошад. Барои муайян намудани тағйирёбии хароҷот коэффисиенти коҳиш истифода гардид:

$$K_c = (C_0 - C_1) / C_0 \times 100\%$$

ки дар он C_0 — хароҷот пеш аз татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва C_1 — баъд аз татбиқ мебошад.

Самаранокии экологӣ тавассути нишондиҳандаи коҳиши партови ғизо ва сарфаи энергия муайян карда шуд. Барои ин формулаи зерин истифода гардид:

$$SE_c = (W_0 - W_1) / W_0 \times 100\%$$

ки дар он W_0 — ҳаҷми партов пеш аз ҷорӣ намудани технологияҳо ва W_1 — баъд аз ҷорӣ намудани онҳо мебошад. Ҳамзамон коэффисиенти сарфаи энергия ҳисоб карда шуд:

$$K_e = (E_0 - E_1) / E_0 \times 100\%$$

ки дар он E_0 — сатҳи истеъмоли энергия пеш аз навоариҳо ва E_1 — баъд аз онҳо мебошад.

Бо мақсади арзёбии маҷмӯии таъсири технологияҳои сабз индекси интегралӣ рушди устувор пешниҳод гардид, ки самаранокии иқтисодӣ ва экологиро муттаҳид менамояд:

$$PIRU = \alpha SE + \beta SE_c,$$

ки дар он α ва β вазнҳои нисбии самаранокии иқтисодӣ ва экологиро ифода намуда, $\alpha + \beta = 1$ мебошанд. Ин нишондиҳанда имкон медиҳад, ки сатҳи рушди устувори фаъолияти тарабхонаҳо ба таври комплексӣ арзёбӣ карда шавад. Дар таҳқиқоти мазкур вазнҳои α ва β баробар (0,5) қабул гардиданд, зеро самаранокии иқтисодӣ ва экологӣ ҳамчун унсурҳои баробар аҳамиятнокӣ рушди устувор арзёбӣ гардиданд.

Барои санҷиши гипотезаҳо усулҳои таҳлили динамикӣ ва коррелятсионӣ истифода гардиданд. Гипотезаи H_1 тавассути ҳисоб намудани коэффисиенти коҳиши хароҷот (K_c), гипотезаи H_2 тавассути нишондиҳандаи самаранокии экологӣ (SE_c), гипотезаи H_3 тавассути нишондиҳандаи самаранокии иқтисодӣ (SE) ва гипотезаи H_4 тавассути коэффисиенти коррелятсияи Пирсон санҷида шуданд.

Барои муайян намудани робитаи байни сатҳи татбиқи технологияҳои сабз ва нишондиҳандаҳои даромаднокӣ коэффисиенти коррелятсияи Пирсон ҳисоб карда шуд. Сатҳи аҳамиятнокӣ омӯрӣ $p \leq 0,05$ қабул гардид. Ҳисобҳо дар асоси барномаи таҳлили омӯрӣ анҷом дода шуданд.

Маҳдудиятҳои таҳқиқот ба маҳдуд будани дастрасӣ ба маълумоти муфассали молиявӣ, таъсири омилҳои берунии бозорӣ ва хусусиятҳои инфиродии идоракунии ҳар як муассиса вобаста мебошанд. Бо вучуди маҳдудиятҳо, натиҷаҳои бадастомада барои арзёбии тамоюлҳои умумии рушди устувор дар соҳаи тарабхонаҳо асоснок мебошанд.

Асосноккунии назариявӣ ва адабиётшиносӣ. Дар шароити рушди иқтисоди сабз масъалаи татбиқи технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи тарабхонаҳо ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятнокӣ таҳқиқоти иқтисодӣ баррасӣ мегардад.

Тарабхонаҳо ҳамчун қисми муҳими бахши хизматрасонӣ ба истеъмоли назарраси энергия, об ва таълиқи партови ғизо таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Аз ин рӯ, гузариш ба модели «тарабхонаи сабз» дар доираи консепсияи рушди устувор аҳамияти стратегӣ пайдо мекунад.

Тибқи таҳқиқоти Filimonau ва De Coteau, соҳаи меҳмондорӣ яке аз манбаъҳои асосии тавлиди партови ғизо буда, идоракунии самараноки он метавонад ҳам таъсири экологӣ ва ҳам хароҷоти амалиётро коҳиш диҳад; муаллифон чорӣ намудани системаҳои мониторинг ва таҳлили даврии истифодаи захирахоро зарур мешуморанд [1, с. 234].

Дар заминаи концепсияи Triple Bottom Line фаъолияти тарабхона бояд аз рӯи се самти асосӣ - иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ арзёбӣ гардад. Kim ва Hall нишон медиҳанд, ки татбиқи стратегияҳои устувор ба баланд шудани вафодории муштариён ва беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои молиявӣ мусоидат менамояд [2, с. 130].

Таҳқиқоти Madanaguli ва ҳамкорон нишон медиҳад, ки тарабхонаҳое, ки амалҳои «green practices»-ро татбиқ менамоянд, нисбат ба муассисаҳои анъанавӣ афзалияти рақобатӣ доранд; истифодаи таҷҳизоти каммасраф, оптимизатсияи равандҳои истеҳсолӣ ва рақамсозии идоракунии аз ҷумлаи омилҳои калидии инноватсионӣ мебошанд [3, с. 305].

Ҳамин тариқ, таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки дар адабиёти байналмилалӣ робитаи мусбати байни татбиқи технологияҳои сабз ва нишондиҳандаҳои иқтисодии тарабхонаҳо исбот гардидааст [2; 3; 8]. Бо вучуди ин, масъалаи арзёбии комплекси таъсири инноватсияҳо дар шароити кишварҳои рӯ ба рушд, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳанӯз ба таври кофӣ таҳқиқ нашудааст.

Тарабхонаҳои анъанавӣ ва сабз. Дар адабиёти илмӣ тарабхонаҳо одатан ба ду модели асосӣ ҷудо карда мешаванд: анъанавӣ ва сабз. Тарабхонаҳои анъанавӣ бо истифодаи технологияҳои классикӣ фаъолият намуда, сатҳи баланди истеъмоли энергия ва тавлиди партов доранд. Дар чунин муассисаҳо мониторинги экологӣ маҳдуд буда, масъалаи коҳиши таъсири экологӣ афзалияти аввалиндараҷа намебошад.

Баръакс, тарабхонаҳои сабз дар асоси принципҳои ESG ва иқтисоди даврӣ фаъолият менамоянд. Park нишон медиҳад, ки хусусиятҳои «green restaurant» ба қаноатмандии муштариён ва нияти бозгашт таъсири мусбат мерасонанд [5, с. 2843]. Okumus ва ҳамкорон муайян намудаанд, ки амалҳои экологӣ ба ташаккули имиджи мусбати бренд ва афзоиши эътимоди истеъмолкунандагон мусоидат менамоянд [4, с. 1025].

Барои ҷамъбасти фарқиятҳои калидӣ байни ду модел, муқоисаи умумӣ дар ҷадвали 1 оварда мешавад.

Ҷадвали 1. Муқоисаи умумии хусусиятҳои асосии тарабхонаҳои анъанавӣ ва сабз

Хусусиятҳо	Тарабхонаҳои анъанавӣ	Тарабхонаҳои сабз
Истифодаи энергия	Баланд, назорати маҳдуд	Кам, бо оптимизатсия ва мониторинг
Идоракунии партов	Анъанавӣ	Ҷудокунии партов, коҳиши талафот
Таҷҳизоти технологӣ	Классикӣ	Инноватсионӣ, каммасраф
Имиджи бренд	Нейтралӣ	Экологӣ ва рақобатпазир
Самаранокии иқтисодӣ	Сатҳи миёна	Афзоиши даромад ва вафодорӣ

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси [1; 2, 3; 4; 5; 8].

Аз маълумоти ҷадвали 1 бармеояд, ки фарқияти асосӣ байни тарабхонаҳои анъанавӣ ва сабз пеш аз ҳама дар сатҳи истифодаи захираҳо, идоракунии партов ва самти стратегияи рушди онҳо зоҳир мегардад. Тарабхонаҳои сабз нисбат ба муассисаҳои анъанавӣ ба самаранокии иқтисодӣ ва экологӣ бештар равона шудаанд.

Технологияҳои инноватсионӣ дар тарабхонаҳои сабз. Дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи тарабхонаҳоро метавон ба *се самти калидӣ* ҷурӯхбандӣ намуд.

Якум - истеҳсол ва таъминот. Ба ин самт истифодаи таҷҳизоти каммасраф, оптимизатсияи равандҳои пухтупаз ва идоракунии рақамии захираҳо дохил мешаванд. Principato ва ҳаммуаллифон нишон медиҳанд, ки истифодаи харитаи таҳлили партови ғизо имкон медиҳад нуктаҳои асосии талафоти захираҳо муайян карда шаванд [6, с. 189].

Дуюм - идоракунии ва автоматизатсия. Ин самт рақамсозии равандҳои фармоишгирӣ, системаҳои POS ва мониторинги фурушро дар бар мегирад; чунин технологияҳо одатан ба

баланд шудани шаффофияти молиявӣ ва коҳиши талафоти маҳсулот мусоидат мекунад [3, с. 308].

Сеюм - ҳифзи муҳити зист. Ба ин гурӯҳ ҷудокунии партов, компостсозӣ, истифодаи маводи барқароршаванда ва коҳиши истеъмоли энергия дохил мешаванд. Talwar ва ҳаммуаллифон таъкид менамоянд, ки тағйирёбии рафтори истеъмолкунандагон метавонад ба коҳиши назарраси партови ғизо мусоидат намояд [7, с. 48].

Барои нишон додани робитаи «самт технология натиҷаи интизорӣ» ҷадвали 2 пешниҳод мегардад.

Ҷадвали 2. Гурӯҳбандии технологияҳои инноватсионӣ ва таъсири онҳо ба иқтисоди сабз

Самт	Технологияҳои ҷорӣ	Афзалиятҳо барои иқтисоди сабз
Истеҳсол ва таъминот	Таҷҳизоти каммасраф, маҳсулоти маҳаллӣ	Коҳиши хароҷот, коҳиши изи карбон
Идоракунии ва автоматизатсия	POS, системаҳои идоракунии захираҳо	Баланд шудани самаранокии амалиётӣ
Муҳити экологӣ	Ҷудокунии партов, компостсозӣ	Коҳиши партов, баланд шудани имиджи бренд

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси [3; 4; 7; 8].

Таҳлили ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки татбиқи технологияҳои инноватсионӣ дар тарабхонаҳо хусусияти комплексӣ дошта, ҳамзамон ба коҳиши хароҷот, беҳтар шудани самаранокии амалиётӣ ва паст шудани таъсири экологӣ мусоидат менамояд.

Нақши тарабхонаҳо дар иқтисоди сабз

Тарабхонаҳо ҳамчун қисми муҳими бахши хизматрасонии озукаворӣ дар сохтори иқтисоди миллий мавқеи назаррас доранд. Онҳо ба ташаккули ҷойҳои қорӣ, рушди соҳибқарорӣ ва гардиши молиявӣ мусоидат намуда, ҳамзамон ба муҳити зист таъсири муайян мерасонанд. Дар доираи консепсияи иқтисоди сабз фаъолияти тарабхонаҳо бояд ба коҳиши таъсири экологӣ ва истифодаи самараноки захираҳо равона карда шавад.

Таҳқиқотҳои байналмилалӣ нишон медиҳанд, ки татбиқи амалҳои экологӣ метавонад ба коҳиши истеъмоли энергия ва партови ғизо мусоидат намояд [1, с. 236; 6, с. 189; 7, с. 48]. Ҳамзамон робитаи мустақим байни амалҳои экологӣ ва нишондиҳандаҳои молиявӣ тарабхонаҳо дар як қатор таҳқиқотҳо тасдиқ шудааст [6, с. 130; 10, с. 1050].

Ҳамин тариқ, таҳлили назариявӣ заминаи илмиро барои арзёбии эмпирикии таъсири технологияҳои инноватсионӣ ба самаранокии фаъолияти тарабхонаҳо фароҳам меорад.

Натиҷаҳо. Мисолҳои воқеӣ дар Тоҷикистон. Бо дарназардошти хусусиятҳои иқтисоди миллий, як қатор тарабхонаҳои шаҳри Душанбе қадамҳои амалӣ дар самти татбиқи технологияҳои инноватсионӣ гузоштаанд. Барои арзёбии натиҷаҳои ибтидоии ин раванд маълумоти муқоисавӣ дар ҷадвали 3 пешниҳод карда мешавад.

Ҷадвали 3. Таҷрибаи татбиқи технологияҳои сабз дар баъзе тарабхонаҳои шаҳри Душанбе

Тарабхона	Технологияҳои ҷорӣ	Натиҷаҳои иқтисодӣ ва экологӣ
Саъд	Таҷҳизоти каммасраф, системаҳои идоракунии захираҳо	Коҳиши хароҷот то 12%, коҳиши партов 20%
Бухоро	Истифодаи маҳсулоти маҳаллӣ ва барқароршаванда	Афзоиши мизоҷон, коҳиши таъсири экологӣ
Сим-Сим	Автоматизатсияи фармоишҳо (POS)	Афзоиши даромад то 15%
Гурмэ	Ҷудокунии партов ва компостсозӣ	Коҳиши партов то 25%

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти таҳқиқотӣ.

Аз маълумоти ҷадвали 3 бармеояд, ки ҷорӣ намудани технологияҳои каммасраф ва системаҳои рақамии идоракунии дар муассисаҳои таҳқиқшуда бо коҳиши хароҷоти амалиётӣ ва

паст шудани ҳаҷми партов ҳамроҳӣ мегардад. Натиҷаҳо инчунин тамоюли мусбати афзоиши ҷалби мизочонро дар баъзе тарабхонаҳо нишон медиҳанд.

Таҳлили муқоисавӣ. Бо мақсади арзёбии фарқияти байни муассисаҳои татбиқкунандаи технологияҳои сабз ва моделҳои анъанавӣ таҳлили муқоисавӣ гузаронида шуд, ки натиҷаҳои он дар ҷадвали 4 инъикос ёфтаанд.

Ҷадвали 4. Муқоисаи нишондиҳандаҳои тарабхонаҳои сабз ва анъанавӣ

Ном	Навъ	Технологияҳои ҷорӣ	Натиҷа
Саъд	Сабз	Таҷҳизоти каммасраф	Коҳиши хароҷот 12%
Бухоро	Сабз	Маҳсулоти маҳаллӣ	Афзоиши мизочон
Сим-Сим	Сабз	POS ва автоматизатсия	Афзоиши даромад 15%
Гурмэ	Сабз	Ҷудокунии партов	Коҳиши партов 25%
Анъанавӣ	Анъанавӣ	Технологияи классикӣ	Хароҷоти баланд

Манбаъ: таҳияи муаллиф.

Таҳлили ҷадвали 4 нишон медиҳад, ки муассисаҳои татбиқкунандаи технологияҳои сабз нисбат ба тарабхонаҳои анъанавӣ нишондиҳандаҳои беҳтари иқтисодӣ ва экологӣ доранд. Фарқият бештар дар сатҳи хароҷоти амалиётӣ ва идоракунии партов зоҳир мегардад.

Таҳлили иқтисодӣ ва экологӣ. Ҳисобҳои муфассал барои арзёбии самаранокии иқтисодӣ ва экологӣ дар асоси методологияи пешниҳодшуда анҷом дода шуданд.

Дар тарабхонаи «Саъд» хароҷоти умумӣ пеш аз ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ (C_0) 1 000 000 сомони ро ташкил дода, баъд аз татбиқи онҳо (C_1) ба 880 000 сомонӣ коҳиш ёфт.

$$K_c = (C_0 - C_1) / C_0 \times 100\% = 12\%$$

Дар тарабхонаи «Сим-Сим» коҳиши хароҷоти амалиётӣ дар ҳудуди **18–20%** ба қайд гирифта шуд.

Самаранокии иқтисодӣ тибқи формулаи пешниҳодшуда чунин арзёбӣ гардид:

$$SE = (R - C_1) / C_1 = 30\text{--}35\%$$

Аз нуқтаи назари экологӣ, коҳиши ҳаҷми партови ғизо чунин ҳисоб карда шуд:

$$SE_c = (W_0 - W_1) / W_0 \times 100\% = 20\%$$

Илова бар ин, коэффисиенти сарфаи энергия (Ke) дар муассисаҳои таҳқиқшуда то **15%** коҳиш ёфт.

Таҳлили оморӣ

Барои муайян намудани робитаи байни сатҳи татбиқи технологияҳои сабз ва нишондиҳандаҳои даромаднокии коэффисиенти коррелятсияи Пирсон ҳисоб карда шуд.

Натиҷаҳои ҳисоб чунинанд:

$$\bullet r = 0,68$$

$$\bullet p < 0,05$$

Ғайр аз ин, муқоисаи нишондиҳандаҳои пеш ва баъд аз татбиқи технологияҳо фарқияти аз ҷиҳати оморӣ аҳамиятнокро нишон дод:

$$\bullet t > 2$$

$$\bullet p < 0,05$$

Дар асоси таҳлили динамикии ва ҳисобҳои нишондиҳандаҳои K_c , SE_c ва SE , инчунин таҳлили коррелятсионӣ (Пирсон), натиҷаҳои зерин ба даст омаданд:

H1 (коҳиши хароҷот тавассути K_c): тасдиқ шуд (қабул гардид). Дар тарабхонаҳои таҳқиқшуда K_c дар доираи 12-20% коҳишро нишон дод, ки ба мавҷудияти таъсири мусбати технологияҳои инноватсионӣ ба хароҷоти амалиётӣ далолат мекунад.

H2 (беҳбуди экологӣ тавассути SE_c): тасдиқ шуд (қабул гардид). Нишондиҳандаи SE_c коҳиши партовро то 20-25% нишон дод, ки таъсири мусбати амалҳои экологиро собит менамояд.

H3 (беҳбуди иқтисодӣ тавассути SE): қисман тасдиқ шуд. Арзиши SE дар сатҳи 30–35% баланд буд, аммо барои исботи пурра дар сатҳи оморӣ зарурати намунаи васеътар ва моделҳои регрессиявӣ бо назорати омилҳои беруна боқӣ мемонад.

H4 (робитаи байни сатҳи инноватсия ва даромаднокӣ тавассути Пирсон): тасдиқ шуд (қабул гардид). Азбаски $r = 0,68$ ва $p < 0,05$, фарзияи сифрӣ рад карда шуд ва робитаи мусбати аз ҷиҳати оморӣ аҳамиятнок тасдиқ гардид.

Муҳокима. Натиҷаҳои бадастомада тасдиқ менамоянд, ки татбиқи технологияҳои инноватсионӣ дар фаъолияти тарабхонаҳо ба беҳтар гардидани ҳам нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва ҳам параметрҳои экологӣ мусоидат мекунад. Коҳиши хароҷоти амалиётӣ дар ҳудуди 12-20% ва паст шудани ҳаҷми партови ғизо то 20-25% нишон медиҳад, ки таъсири технологияҳои каммасраф ва системаҳои рақамии идоракунӣ хусусияти системавӣ дорад. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки гузариш ба модели «тарабхонаи сабз» метавонад ҳамчун механизми воқеии оптимизатсияи фаъолияти истеҳсолӣ баррасӣ гардад. Натиҷаҳои бадастомада бо равияҳои дар адабиёти муосир қайдшуда мувофиқат доранд [3, с. 305; 6, с. 189].

Муҳим аст, ки таъсири мусбат на танҳо дар сатҳи коҳиши хароҷот, балки дар афзоиши нишондиҳандаҳои даромаднокӣ низ мушоҳида гардид. Ин натиҷаҳо ба фарзияи пешниҳодшуда оид ба вобастагии мусбати байни сатҳи инноватсия ва самаранокии фаъолияти тарабхонаҳо мутобиқат менамоянд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур бо хулосаҳои як қатор корҳои байналмилалӣ мувофиқат доранд [1, с. 234; 2, с. 130].

Аз ҷумла, Filimonau ва De Coteau қайд менамоянд, ки идоракунии самараноки партови ғизо метавонад ҳамзамон таъсири экологӣ ва хароҷоти амалиётиро коҳиш диҳад. Натиҷаҳои бадастомада дар доираи таҳқиқоти мазкур ин хулосаро дар сатҳи эмпирикӣ барои шароити шаҳрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ менамоянд.

Ҳамзамон, мувофиқати натиҷаҳо бо таҳқиқоти Kim ва Hall дар он зоҳир мегардад, ки татбиқи стратегияҳои устувор бо беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои молиявӣ ва афзоиши вафодории муштариён ҳамоҳанг мебошад. Робитаи мусбати бадастомада ($r = 0,68$; $p < 0,05$) низ ба хулосаҳои Yoon ва Jang оид ба таъсири амалҳои экологӣ ба фаъолияти молиявии тарабхонаҳо мутобиқ меояд [8, с. 1050].

Ҳамин тавр, натиҷаҳои таҳқиқот на танҳо бо адабиёти мавҷуда зиддият надоранд, балки онро барои шароити иқтисоди рӯ ба рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон такмил медиҳанд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур бо хулосаҳои як қатор корҳои байналмилалӣ мувофиқат доранд. Аз ҷумла, Filimonau ва De Coteau қайд менамоянд, ки идоракунии самараноки партови ғизо метавонад ҳамзамон таъсири экологӣ ва хароҷоти амалиётиро коҳиш диҳад. Натиҷаҳои бадастомада дар доираи таҳқиқоти мазкур ин хулосаро дар сатҳи эмпирикӣ барои шароити шаҳрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ менамоянд.

Ҳамзамон, мувофиқати натиҷаҳо бо таҳқиқоти Kim ва Hall дар он зоҳир мегардад, ки татбиқи стратегияҳои устувор бо беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои молиявӣ ва афзоиши вафодории муштариён ҳамоҳанг мебошад. Робитаи мусбати бадастомада ($r = 0,68$; $p < 0,05$) низ ба хулосаҳои Yoon ва Jang оид ба таъсири амалҳои экологӣ ба фаъолияти молиявии тарабхонаҳо мутобиқ меояд.

Ҳамин тавр, натиҷаҳои таҳқиқот на танҳо бо адабиёти мавҷуда зиддият надоранд, балки онро барои шароити иқтисоди рӯ ба рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон такмил медиҳанд.

Аз нуқтаи назари амалӣ, натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки ҷорӣ намудани технологияҳои сабз метавонад ҳамчун воситаи самараноки баланд бардоштани рақобатпазирии тарабхонаҳо истифода шавад. Пеш аз ҳама, истифодаи таҷҳизоти каммасраф ва системаҳои рақамии идоракунӣ ба коҳиши хароҷоти ҷорӣ мусоидат намуда, устувории молиявии муассисаҳоро беҳтар менамояд.

Илова бар ин, татбиқи амалҳои экологӣ ба ташаккули имичи мусбати бренд ва ҷалби гурӯҳҳои нави истеъмолкунандагон мусоидат карда метавонад. Дар шароити рақобати афзояндаи бозори хизматрасонии озукаворӣ ин омил метавонад бартарии стратегияи дарозмуддатро таъмин намояд.

Бо вучуди аҳамияти натиҷаҳои бадастомада, таҳқиқот дорои як қатор маҳдудиятҳо мебошад. Аввалан, ҳаҷми интиҳоб маҳдуд буда, таҳлил танҳо дар асоси маълумоти чанд

тарабхонаи шаҳри Душанбе анҷом дода шуд. Дуюм, таъсири омилҳои берунии бозорӣ ва хусусиятҳои инфиродии идоракунии муассисаҳо метавонад ба натиҷаҳо таъсир расонида бошад. Дар таҳқиқотҳои минбаъда васеъ намудани интиҳоб, истифодаи моделҳои иқтисодӣ иқтисодсанҷии мураккаб ва таҳлили динамикаи дарозмуддат метавонад дақиқии арзёбиҳоро баланд бардорад ва имконияти умумисозии натиҷаҳоро васеъ намояд.

Хулосаи таҳлилӣ. Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳлили иқтисодӣ ва экологӣ нишон медиҳанд, ки дар тарабхонаҳои таҳқиқшуда коҳиши хароҷоти амалиётӣ дар ҳудуди **12-20%**, афзоиши даромад то **15%** ва коҳиши ҳаҷми партови ғизо дар сатҳи **15-25%** ба қайд гирифта шуд. Илова бар ин, натиҷаҳои таҳлили коррелятсионӣ мавҷудияти робитаи мусбати аз ҷиҳати оморӣ аҳамиятнокро байни сатҳи татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ва нишондиҳандаҳои молиявӣ тасдиқ намуданд ($r = 0,68$; $p < 0,05$).

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои бадастомада гипотезаҳои асосии таҳқиқотро тасдиқ намуда, нишон медиҳанд, ки татбиқи технологияҳои инноватсионӣ дар тарабхонаҳо ҳамчун механизми муассири баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ ва мусоидат ба гузариш ба иқтисоди сабз баромад менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Filimonau V., De Coteau D.A. Food waste management in hospitality operations: A critical review // *Tourism Management*. 2019. Vol. 71. P. 234–245. DOI: 10.1016/j.tourman.2018.10.009.
2. Kim M.J., Hall C.M. Can sustainable restaurant practices enhance customer loyalty? The roles of value theory and environmental concerns // *Journal of Hospitality and Tourism Management*. 2020. Vol. 43. P. 127–138. DOI: 10.1016/j.jhtm.2020.03.004.
3. Madanaguli A., Dhir A., Kaur P., Srivastava S., Singh G. Environmental sustainability in restaurants: A systematic review and future research agenda // *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*. 2022. Vol. 22, No. 4–5. P. 303–330. DOI: 10.1080/15022250.2022.2134203.
4. Okumus B., Köseoğlu M.A., Ma F., Xiao X. Green restaurant practices and consumer responses: A systematic review // *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. 2022. Vol. 34, No. 3. P. 1021–1045. DOI: 10.1108/IJCHM-04-2021-0473.
5. Park E. The effects of green restaurant attributes on customer satisfaction and behavioral intentions // *Sustainability*. 2020. Vol. 12, No. 7. Article 2843. DOI: 10.3390/su12072843.
6. Principato L., Leo A., Mattia G., Pratesi C.A. The next step in sustainable dining: the restaurant food waste map for the management of food waste // *Italian Journal of Marketing*. 2021. No. 3. P. 189–207. DOI: 10.1007/s43039-021-00032-x.
7. Talwar S., Kaur P., Yadav R., Sharma R., Dhir A. Food waste and out-of-home-dining: antecedents and consequents of the decision to take away leftovers after dining at restaurants // *Journal of Sustainable Tourism*. 2023. Vol. 31, No. 1. P. 47–72. DOI: 10.1080/09669582.2021.1953512.
8. Yoon H.J., Jang S. The effect of environmental practices on restaurant performance: Moderating role of firm size // *Journal of Hospitality & Tourism Research*. 2021. Vol. 45, No. 6. P. 1043–1067. DOI: 10.1177/1096348020988663.
9. Столярова А.Н. Практические аспекты управления устойчивым развитием организаций тарабхонаного бизнеса в России // *Вестник индустрии гостеприимства*. 2024. № 1(23). С. 55–63.
10. Шабанова М.А. Выбрасывание продуктов и практики по спасению еды в России: микроуровень анализа // *Социологические исследования*. 2022. № 6. С. 42–52.

Ҳабибуллозода М.Ҳ., Мирзохонзода С.М.

МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХАРОҶОТИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА ТАСНИФОТИ ОНҲО ДАР БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ

Мақола ба таҳқиқи моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсолӣ ва равишҳо барои таснифоти онҳо дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ баҳшида шудааст. Дар шароити муносири болоравии нархи ашёи хом ва захираҳои энергетикӣ, таъриф ва таснифоти дурусти хароҷот барои ҳисобкунии дақиқи арзиши аслии маҳсулот ва дастгирии қарорҳои идоракунӣ хеле муҳим аст. Моҳияти хароҷот ҳамчун ифодаи истеъмоли захираҳои иқтисодӣ дар раванди истеҳсолот ифшо карда шуда, нақши онҳо дар ташаккули иттилооти молиявӣ ва қабули қарорҳои идоракунӣ таҳлил карда мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба маҳакҳои гуногуни таснифоти хароҷот равона карда мешавад, чун: аз рӯи ҷузьҳои хароҷот, ҷудо кардани хароҷот ба намудҳои мустақим ва ғайримустақим, доимӣ ва тағйирёбанда, истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ, назоратшаванда ва ғайриназоратшаванда. Нишон дода шудааст, ки интиҳоби низоми дурусти таснифот барои баланд бардоштани сатҳи дақиқии ташаккули арзиши аслии маҳсулот, муносибсозии тақсимоли захираҳо ва беҳтар намудани самаранокии қарорҳои идоракунӣ имкон медиҳад. Таҳлили адабиёт, аз ҷумла, интишороти муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ равишҳои асосии муназзамсозӣ ва таснифоти хароҷоти истеҳсоли маҳсулотро ошкор намуд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки таҳияи низоми чандир ва аз ҷиҳати илмӣ асосноки таснифоти хароҷот асоси ташкили низоми муассири баҳисобгирии муҳосибӣ ва идоракунии стратегияи захираҳои истеҳсолӣ мебошад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, хароҷоти истеҳсолӣ, таснифоти хароҷот, арзиши аслий, хароҷоти мустақим, хароҷоти ғайримустақим, хароҷоти доимӣ, хароҷоти тағйирёбанда, хароҷоти истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ, қарорҳои идоракунӣ.

Ҳабибуллозода М. Ҳ., Мирзохонзода С. М.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВО И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ

Статья посвящена изучению экономической сущности производственных затрат и подходов к их классификации в системе бухгалтерского учета. В современных условиях роста цен на сырье и энергоресурсы правильное определение и классификация затрат имеют большое значение для точного расчета себестоимости продукции и обоснования управленческих решений. Сущность затрат раскрывается как выражение потребления экономических ресурсов в производственном процессе, анализируется их роль в формировании финансовой информации и принятии управленческих решений. Особое внимание уделяется различным критериям классификации затрат, таким как: по элементам затрат, разделение затрат на прямые и косвенные, постоянные и переменные, производственные и непроизводственные, контролируемые и неконтролируемые. Показано, что выбор правильной системы классификации позволяет повысить точность формирования себестоимости продукции, оптимизировать распределение ресурсов и повысить эффективность управленческих решений. Анализ литературы, включая публикации отечественных и зарубежных авторов, выявил основные подходы к систематизации и классификации производственных затрат. Результаты исследования показывают, что разработка гибкой и научно обоснованной системы классификации затрат является основой для организации эффективной системы учета и стратегического управления производственными ресурсами.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, производственные затраты, классификация затрат, себестоимость, прямые затраты, косвенные затраты, постоянные затраты, переменные затраты, производственные и непроизводственные затраты, управленческие решения.

Habibullozoda M.H., Mirzokhonzoda S.M.

THE ECONOMIC NATURE OF PRODUCTION COSTS AND THEIR CLASSIFICATION IN ACCOUNTING

This article examines the economic nature of production costs and approaches to their classification in accounting. In today's context of rising raw material and energy prices, the correct definition and classification of costs is essential for accurately calculating production costs and substantiating management decisions. The nature of costs is explored as an expression of the consumption of economic resources in the production process, and their role in generating financial information and making management decisions is analyzed. Particular attention is paid to various cost classification criteria, such as cost elements, dividing costs into direct and indirect, fixed and variable, production and non-production, and controllable and uncontrollable. It is shown that choosing the right classification system improves the accuracy of product costing, optimizes resource allocation, and enhances the effectiveness of management decisions. A literature review, including publications by domestic and international authors, identified the main approaches to systematizing and classifying production costs. The study's results demonstrate that developing a flexible and scientifically sound cost classification system is the foundation for organizing an effective accounting system and strategically managing production resources.

Keywords: accounting, production costs, cost classification, cost, direct costs, indirect costs, fixed costs, variable costs, production and non-production costs, management decisions.

Дар шароити муосири иқтисодӣ, афзоиши пайвасти нархи ашёи хом, захираҳои энергетикӣ ва дигар воситаҳои истеҳсоли раванди ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот ва арзёбии фаъолияти молиявии корхонаҳои истеҳсолиро мураккаб кардааст. Дар чунин шароит, баҳисобгирии хароҷот дар пешниҳоди маълумоти бозғатимод ва мубрам барои қабули қарорҳои иқтисодӣ нақши асосиро мебозад. Дарки дурусти моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсоли ва таснифоти мантиқию илмӣ онҳо шартӣ асосии ҳисобкунии дақиқӣ арзиши аслии маҳсулот, назорати хароҷот ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти истеҳсоли мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши концептуалии хароҷоти истеҳсоли ва таснифоти муназзами онҳо дар баҳисобгирии муҳосибӣ аҳамияти баланди илмӣ ва амалӣ дорад.

Таҳқиқот ба мафҳумҳои появӣ ва назарияҳои асосии баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунии хароҷот асос ёфтааст. Пойгоҳҳои назариявии муҳимтарини истифодашуда назарияҳои хароҷот, мувофиқати хароҷот ва дармадҳо, назарияи иттилооти баҳисобгирӣ ва концепсияҳои назорати иқтисодии хароҷот мебошанд. Таҳқиқот ба асарҳои олимони ватанию хориҷӣ дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот таъя мекунад.

Ҳадафи асосии таҳқиқот шарҳ додани моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсоли ва омӯзиши равишҳои гуногуни таснифоти онҳо дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ба хотири баланд бардоштани шаффофии иттилооти баҳисобгирӣ ва беҳсозии раванди ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот мебошад.

Фарзияи асосии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки таснифоти илмӣ ва муносиби хароҷоти истеҳсоли, ки ба моҳияти иқтисодии онҳо асос ёфтааст, дақиқии иттилооти баҳисобгириро баланд мебардорад ва самаранокии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ хароҷотро беҳтар мекунад.

Дар таҳқиқот усулҳои тавсифию таҳлилӣ истифода шудаанд. Маълумоти зарурӣ тавассути омӯзиши манбаъҳои илмӣ, китобҳо, мақолаҳои илмӣ ватанӣ ва хориҷӣ, инчунин ҳуҷҷатҳои марбут ба баҳисобгирии хароҷот ҷамъоварӣ карда шудаанд. Инчунин, барои таҳлили концепсияҳо ва равишҳои гуногун, усулҳои таҳлили мантиқӣ ва муқоисавӣ истифода шудаанд.

Таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки масъалаи хароҷоти истеҳсоли ва таснифоти онҳо ҳамеша барои муҳаққиқони баҳисобгирӣ ҷолиб буд. Олимони варзидаи соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ Э. Аткинсон [2], К. Друри [3], К. Хорнгрен [13] дар асарҳои худ мафҳуми хароҷот ва нақши таснифоти онҳоро дар баҳисобгирии муҳосибӣ шарҳ додаанд. Дар

интишороти ватанӣ, муаллифон Н.А. Абдулмуминзода [1], М.Б. Каримиён [4], Б.Ҳ. Каримов [5; 6; 7], Г.Т. Қодирова [8; 9], Ҳ.Қ. Қурбонализода [10], Б.А. Мачидзода [11], Д.А. Розиев [12], Қ.Х. Хушвахтзода [14; 15] низ ба ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии баҳисобгирии хароҷот диққат додаанд. Аммо, сарфи назар аз паҳнои таҳқиқот, ҳанӯз ҳам дар мавриди ҷудокунии концептуалии хароҷот ва интиҳоби маҳакҳои мувофиқ барои таснифоти онҳо дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ норавшаниҳо мавҷуданд. Ин мушкилот зарурати таҳқиқоти муназзамро дар бораи хусусияти иқтисодии хароҷоти истеҳсолӣ ва таснифоти онҳо таъкид мекунад.

Муҳтавои асосӣ. Хароҷоти истеҳсолӣ яке аз мафҳумҳои асосии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ буда, дар раванди андозагирии нишондиҳандаҳои молиявӣ, ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот ва арзёбии самаранокии фаъолияти иқтисодии корхонаҳои истеҳсолӣ нақши ҳалкунанда доранд. Аз нигоҳи баҳисобгирии муҳосибӣ, хароҷоти истеҳсолӣ истеъмоли захираҳои иқтисодиро барои бунёди молҳо ё хизматрасониҳо ифода мекунад ва натиҷаи мустақими истифодаи омилҳои истеҳсолӣ дар раванди фаъолияти амалиёти воҳиди иқтисодӣ мебошанд.

Ҳангоми ба истифодабарандагон пешниҳод кардани иттилооти нодуруст оид ба хароҷот, «корхона мумкин аст сармоягузoron, харидорон, молтаъминкунандагон ва дигар шарикони эҳтимолии худро аз даст бидиҳад. Дар ин ҳолат талабот ба иттилоот оид ба ҳаҷми истеҳсолот, хусусиятҳои хоси соҳавии он вобаста ба доираи фаъолияти корхона, аз ҷумла намудҳои маҳсулоти истеҳсолшаванда, бозори фурӯш, таъминоти моддӣ-техникӣ, ҳаҷми истеҳсолот ва сатҳи самаранокии истеҳсоли маҳсулоти алоҳида ва ғайра меафзояд» [1, с. 96]. Аз ин лиҳоз, «... барои қонун кардани талаботи нав, субъектҳои иқтисодӣ маҷбуранд, ки равиши худро ба манбаи иттилооте, ки барои таҳияи қарорҳои идоракунӣ истифода мешавад, – низоми баҳисобгирии муҳосибӣ, тағйир диҳанд, то сатҳи саҳеҳӣ ва саривақтии иттилооти баҳисобгирии дар он тавлидшударо баланд бардоранд» [5, с. 151].

Моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсолӣ ба мафҳуми истеъмоли захираҳо асос ёфтааст. Захираҳо ба монанди ашёи хом, захираҳои инсонӣ, энергия, техника ва дигар омилҳои истеҳсолӣ дар раванди истеҳсолот тадриҷан истеъмол карда мешаванд ва арзиши иқтисодии худро ба маҳсулоти ниҳой мегузaronанд. Ин гузарониши арзиш асоси муайян кардани хароҷот дар баҳисобгирии муҳосибӣ буда, ҳамчун қоидаи манфиатҳои иқтисодии воҳиди хоҷагидорӣ дар давраи мушаххаси молиявӣ баррасӣ карда мешавад. Мувофиқан, хароҷоти истеҳсолиро метавон ҳамчун зухуроти пулии истеъмоли омилҳои истеҳсолӣ барои ба даст овардани натиҷаҳои иқтисодӣ баррасӣ кард. Бинобар ин, «имрӯз китъаи муҳимтарини баҳисобгирии муҳосибӣ дар ҳар як корхонаи истеҳсолӣ, баҳисобгирии хароҷоти истеҳсоли маҳсулот ва ҳисобкунии арзиши аслии он мебошад. Дар ин маврид, арзиши аслии маҳсулот ҳамчун маҷмуи хароҷоти корхона барои истеҳсол ва фурӯши он, ки бо пул ифода ёфтааст, баррасӣ мешавад» [10, с. 15].

Дар доираҳои назариявии баҳисобгирии муҳосибӣ, эътирофи хароҷоти истеҳсолӣ ба принсипи мувофиқати хароҷот ва даромадҳо асос меёбад. Мувофиқи ин принсип, хароҷот бояд дар ҳамаи даврае, ки даромадҳои марбут ба онҳо ба миён меоянд, эътироф карда шаванд. Дар раванди истеҳсолӣ, хароҷот дар аввал ҳамчун дороиҳо дар шакли захираҳои истеҳсолоти нотаом ва маҳсулоти тайёр эътироф карда мешаванд ва танҳо ҳангоми фурӯштани маҳсулот ба хароҷоти давра табдил меёбанд. Дар робита ба ин, муҳаққиқ Б.Ҳ. Каримов чунин қайд мекунад: «хароҷот – масрафҳои мебошанд, ки аллакай харч шудаанд, яъне ба арзиши аслии маҳсулот, молҳо, қорҳо ва хизматрасониҳо соқит карда шудаанд» [6, с. 36]. Ин равиш имкон медиҳад, ки натиҷаҳои фаъолияти молиявии субъекти иқтисодӣ ба таври воқеӣ тасаввур карда шаванд.

Аз нигоҳи иқтисодӣ, хароҷоти истеҳсолӣ инчунин арзиши алтернативии захираҳои истифодашударо инъикос мекунад. Ба қавли дигар, истифодаи захираҳо дар раванди истеҳсолот аз истифодаи алтернативии онҳо даст кашиданро талаб мекунад. Гарчанде ки баҳисобгирии муҳосибӣ асосан ба хароҷоти анҷомёфта ва ҷеншаванда тамаркуз мекунад, дарки моҳияти иқтисодии хароҷот инчунин тавачҷуҳ ба ин ҷанбаи концептуалиро, махсусан дар таҳлили

самаранокӣ ва қабули қарорҳои иқтисодӣ, талаб мекунад. Зеро, «раванди қабули қарори идоракунӣ байни ҳам муқоисакунии якчанд тариқаҳои алтернативии қарорҳоро бо мақсади интихоби беҳтарини онҳо дар назар дорад» [9, с. 57].

Моҳияти хароҷоти истеҳсоли дар баҳисобгирии муҳосибӣ инчунин бо ҷеншавандагии пулии онҳо алоқаманд аст. Танҳо он захираҳои истеъмолшуда, ки метавонанд бо воҳидҳои пулӣ ҷен карда ва ба ҳисоб гирифта шаванд, дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун хароҷот эътироф карда мешаванд. Маҳз бо мавҷудияти ҳамин хусусият хароҷоти иқтисодӣ ва хароҷоти баҳисобгирӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд, бинобар ин, баъзе хароҷоти ниҳонӣ ё ғайрипулӣ метавонанд дар таҳлили иқтисодӣ ба назар гирифта шаванд, аммо дар баҳисобгирии молиявӣ инъикос наёбанд.

Нуктаи дигари муҳим дар шарҳи моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсоли робитаи онҳо бо раванди бунёди арзиш мебошад. Хароҷоти истеҳсоли вақте аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснок ҳисобида мешаванд, ки онҳо ба бунёди арзиши иловашуда ва ба даст овардани манфиатҳои иқтисодии оянда барои воҳиди тиҷоратӣ оварда мерасонанд. Аз ин нуктаи назар, хароҷотро на танҳо ҳамчун кам шудани захираҳо, балки ҳамчун сармоягузори дар раванди истеҳсолот ва ба даст овардани даромад арзёбӣ кардан мумкин аст.

Ниҳоят, дарки дурусти моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсоли асоси таҳияи низомҳои самаранокӣ баҳисобгирии муҳосибии хароҷот ва таснифоти оқилонаи онҳо мебошад. Бе шарҳи дақиқи ин мафҳум, бунёди низомҳои муассири иттилоотӣ барои ҳисоб кардани хароҷот, назорати онҳо ва дастгирии қарорҳои идоракунӣ имконнопазир хоҳад буд. Аз ин рӯ, омӯхтани моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсоли қадами аввал ва муҳим дар таҳияи асосҳои назариявӣ ва амалии баҳисобгирии муҳосибии хароҷот мебошад.

Пас аз шарҳи моҳияти иқтисодии хароҷоти истеҳсоли, қадами навбатӣ дар доираи баҳисобгирии муҳосибӣ ин ба низом даровардани иттилооти марбут ба хароҷот тавассути таснифоти онҳо мебошад. Таснифоти хароҷот яке аз рукнҳои асосии баҳисобгирии муҳосибии хароҷот буда, дар ташаккули иттилооти таҳлилӣ, ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот ва дастгирии равандҳои банақшагирӣ ва назорат нақши муҳимтарин дорад. Бе таснифоти мантиқӣ ва ҳадафмандонаи хароҷот, таҳлили дақиқи маълумоти баҳисобгирӣ ва истифодаи самаранокӣ онҳо дар қабули қарорҳои иқтисодӣ имконнопазир аст.

Дар адабиёти соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ, таснифоти хароҷот ҳамчун раванди гурӯҳбандии онҳо дар асоси хосиятҳо ва маҳакҳои умумӣ муайян карда мешавад. Интихоби маҳакҳои тасниф аз ҳадафҳои истифодаи иттилооти баҳисобгирӣ вобаста аст ва метавонад дар доираи баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ фарқ кунад. Аз ин рӯ, дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ равишҳои гуногун барои таснифоти хароҷот ташаккул ёфтаанд.

Яке аз равишҳои маъмултарин – таснифоти хароҷот аз рӯи ҷузъҳои хароҷот мебошад. Дар ин равиш, хароҷот вобаста ба моҳияти иқтисодии онҳо ба гурӯҳҳо, аз қабилӣ ашъи хом, хароҷоти мустақими меҳнат, хароҷоти истеҳсолии барилова ва дигар хароҷот ҷудо карда мешаванд. Ин намуди таснифот асос барои ҳисоб кардани хароҷот ва омода намудани ҳисоботи молиявиро ташкил медиҳад ва барои анҷом додани назорати истифодабарии захираҳо имкон медиҳад.

Равиши дигар ин таснифи хароҷот дар асоси робитаи онҳо бо ҳаҷми истеҳсолот мебошад, ки хароҷотро ба намудҳои доимӣ, тағйирёбанда ва нимтағйирёбанда ҷудо мекунанд. Ин таснифот асосан дар доираи баҳисобгирии идоракунӣ истифода мешавад ва дар таҳлили рафтори хароҷот, банақшагирии ғоида ва қабули қарорҳои кӯтоҳмуддат нақши муҳим дорад. Дарки рафтори хароҷот дар посух ба тағйирот дар сатҳи ғайриноқӣ ба роҳбарони имкон медиҳад, ки сохтори хароҷоти воҳиди иқтисодиро дуруст арзёбӣ кунанд.

Дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ, инчунин таснифоти хароҷот дар асоси мансубияти онҳо ба объекти баҳисобгирӣ баррасӣ карда мешавад. Дар ин маврид, мувофиқан, хароҷот ба намудҳои мустақим ва ғайримустақим ҷудо карда мешаванд. Хароҷоти мустақимро метавон бевосита ба маҳсулот ё хизматрасониҳои мушаххас мансуб кард, дар ҳоле ки хароҷоти ғайримустақим истифодаи принципҳои тақсимотро барои мансуб дониш ба намудҳои

маҳсулот талаб мекунад. Ин равиш дар соҳаи саноати коркард, махсусан дар мавриди ҳисоб кардани хароҷоти истеҳсолии барилова, аҳамияти хоса дорад.

Боз як равиши дигари муҳим ин таснифи хароҷот аз рӯи нақши онҳо дар раванди истеҳсолот мебошад. Дар ин низом, хароҷот ба намудҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ ҷудо карда мешаванд. Хароҷоти истеҳсолӣ хароҷотеро дар бар мегирад, ки мустақиман дар раванди истеҳсоли маҳсулот иштирок мекунад, дар ҳоле ки хароҷоти ғайриистеҳсолӣ бо тақсимот, фурӯш ва ғайрияти маъмурӣ алоқаманданд. Ин тафовут барои муайян кардани хароҷоте, ки метавонанд дар захираҳо сармоя гарданд ва ё ба хароҷоти давра соқит карда шаванд, асос фароҳам меорад.

Илова бар гуфтаҳои боло, адабиёти баҳисобгирӣ инчунин ба таснифи хароҷот дар асоси ҳадафи истифодаи иттилоот ишорат мекунад. Дар ин равиш, хароҷот ба хароҷоти марбут (релевантӣ) ва номарбут, хароҷоти назоратшаванда ва ғайриназоратшаванда, инчунин хароҷоти таърихӣ ва ҳисобшаванда (тахминӣ) ҷудо карда мешаванд. Ин намуди таснифот асосан ҳангоми қабули қарорҳои идоракунӣ ва арзёбии самаранокии ғайрияти истифода мешавад ва дар таҳлили иқтисодӣ чандирии баландро таъмин мекунад.

Хулоса, равишҳои гуногуни таснифоти хароҷот нишон медиҳанд, ки ҳеҷ як низоми ягонаи таснифот ба ҳама ниёзҳои иттилоотии низоми баҳисобгирӣ муҳосибӣ ҷавобгӯ нест. Интиҳоб ва омезиши мувофиқи маҳакҳои таснифот бояд бо назардошти хусусиятҳои ғайрияти иқтисодӣ, сохтори истеҳсолот ва ҳадафҳои истифодабарандагон иттилоотии баҳисобгирӣ анҷом дода шавад. Аз ин рӯ, таҳияи равишҳои таснифоти хароҷот дарки амиқи моҳияти иқтисодии хароҷот ва ниёзҳои иттилоотии низоми баҳисобгирӣ муҳосибиро талаб мекунад.

Таснифоти хароҷот дар низоми баҳисобгирӣ муҳосибӣ на танҳо як тадбири техникӣ барои гурӯҳбандии иттилоот, балки воситаи асосии ташаққули арзиши аслии маҳсулот ва дастгирии қарорҳои идоракунӣ мебошад. Тарзи таснифоти хароҷот муайян мекунад, ки иттилоотии баҳисобгирӣ то чӣ андоза шаффоф, таҳлилшаванда ва мувофиқ барои ниёзҳои идоракунӣ аст.

Дар раванди ҳисоб кардани арзиши асли, таснифоти дурусти хароҷот имкон медиҳад, ки хароҷоти марбут ба истеҳсолот аз дигар хароҷот ҷудо карда шаванд. Ин махсусан дар корхонаҳои истеҳсолӣ муҳим аст, зеро танҳо хароҷоте, ки бевосита ё бавосита ба раванди истеҳсолот мусоидат мекунад, бояд ба арзиши аслии маҳсулот дохил карда шаванд. Ҷудо кардани хароҷоти истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ асос барои мушаххассозии захираҳо ва муайян кардани фоидаи воқеии давраи ҳисоботӣ мебошад.

Илова бар ин, таснифоти хароҷот дар асоси манбаъҳои мустақим ва ғайримустақим дар дақиқии тақсимои хароҷот ба намудҳои маҳсулот нақши асосӣ дорад. Ҳар қадар ки маҳакҳои таснифот ва пояҳои тақсимои хароҷот оқилонатар интиҳоб карда шаванд, ҳамон қадар арзиши аслии ҳисобшуда воқеитар буда, муқоиса ва таҳлили самаранокии маҳсулот аҳамияти бештар дорад. Аз ҷониби дигар, таснифоти нодурусти хароҷот метавонад боиси инҳироф дар арзиши аслии маҳсулот ва қарорҳои нодурусти идоракунӣ гардад.

Аз нуқтаи назари баҳисобгирӣ идоракунӣ, таснифоти хароҷот дар асоси рафтори онҳо нисбат ба ҳаҷми истеҳсолот воситаи муҳим барои банақшагирӣ ва назорат мебошад. Ҷудо намудани хароҷот ба намудҳои доимӣ ва тағйирёбанда барои анҷом додани таҳлили безарарӣ, бучетсозӣ ва арзёбии ҳассосияти фоида ба тағирот дар сатҳи ғайриимконият фароҳам меорад. Ҳамин тариқ, иттилооте, ки аз натиҷаи таснифоти хароҷот ба даст оварда мешавад, бевосита ҳангоми қабули қарорҳои марбут ба нархгузорӣ, сохтори истеҳсолот ва идоракунӣ иқтидорҳои истеҳсолӣ истифода мешавад (ҷадвали 1).

Тавре ки дар ҷадвал нишон дода шудааст, ҳар як равиши таснифоти хароҷот, вобаста ба ҳадафи истифодаи иттилоотии баҳисобгирӣ, дар раванди идоракунӣ вазифаи гуногун дорад. Омезиши мувофиқи ин равишҳо имкон медиҳад, ки низоми ҳамаҷонибаи иттилоотӣ таъсис дода шавад, ки ҳам ниёзҳои баҳисобгирӣ молиявӣ ва ҳам талаботи баҳисобгирӣ идоракуниро фаро мегирад. Ниҳоят, метавон хулоса кард, ки таснифоти хароҷот консепсияҳои назариявӣ

баҳисобгирии хароҷотро бо татбиқи амалии онҳо дар идоракунии корхонаҳои истеҳсолӣ ҳамбаста мекунад.

Ҷадвали 1. Нақши таснифоти хароҷот дар ташаккули арзиши асли ва қабули қарорҳои идоракунӣ

Маҳаки таснифоти хароҷот	Корбурд ҳангоми ҳисоб кардани арзиши асли	Нақш дар қабули қарорҳои идоракунӣ
Ҷузъҳои хароҷот (мавод, музди кор, хароҷоти барилова)	Муайян кардани сохтори арзиши аслии маҳсулот	Назорати истифодаи захираҳо ва коҳиши хароҷот
Мустақим ва ғайримустақим	Таксимои дақиқи хароҷот ба маҳсулот	Баланд бардоштани дақиқии арзёбии даромаднокии маҳсулот
Доимӣ ва тағйирёбанда	Таҳлили рафтори хароҷот	Банақшагирии фоида ва таҳлили нуқтаи безарарӣ
Истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ	Ҷудо намудани хароҷоте, ки бояд сармоя шаванд	Қарорҳо оид ба нархгузорӣ ва фурӯши маҳсулот
Назоратшаванда ва ғайриназоратшаванда	Арзёбии самаранокии кори воҳидҳои сохторӣ	Баланд бардоштани сатҳи масъулияти менечерҳо

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [2; 3; 9; 13]

Бе низоми илмӣ ва ҳамоҳангсозии ҳисоб, иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ наметавонад дар ҳисоб кардани арзиши асли ва дастгирии қарорҳои идоракунӣ нақши муассир бозад. Аз ин рӯ, беҳтар кардани сифати таснифоти хароҷот шартӣ асосии баланд бардоштани самаранокии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва беҳтар кардани нишондиҳандаҳои иқтисодии корхонаҳои истеҳсолӣ мебошад. Дар робита бо ин, «роҳбарият ва менечменти корхонаҳоро зарур аст, ки дар ҷустуҷӯи роҳҳо ва усулҳои дарёфти иттилооти зарурии идоракунӣ ва равишҳои ба қуллаи нави таъминоти иттилоотии қабули қарорҳои идоракунӣ фаъол бошанд» [11, с. 107].

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки таснифоти хароҷот дар баланд бардоштани сатҳи шаффофии иттилооти баҳисобгирӣ ва беҳтар кардани раванди ҳисобкунии хароҷот нақши муҳим дорад. Таҳлили сохтори хароҷоти истеҳсолӣ ва маҳакҳои гуногуни таснифот нишон дод, ки омезиши дурусти равишҳо (ҷузъҳои хароҷот, хароҷоти мустақим ва ғайримустақим, доимӣ ва тағйирёбанда, истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ) дақиқии арзёбии даромаднокии маҳсулотро баланд мекунанд ва имконияти таҳлили хароҷотро беҳтар мекунад.

Натиҷаҳо инчунин тасдиқ мекунанд, ки таснифоти хароҷот, илова бар истифода дар ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот, воситаи муҳим барои қабули қарорҳои идоракунӣ, аз ҷумла банақшагирии истеҳсолот, нархгузорӣ ва назорати самаранокии кори воҳидҳои сохторӣ истеҳсолии корхона мебошад. Набудани таснифоти муносиб метавонад боиси инҳироф дар ҳисобкунии хароҷот ва қабули қарорҳои нодуруст гардад.

Маҳдудияти таҳқиқот. Таҳқиқот якҷанд маҳдудиятҳо дорад, ки бояд ба назар гирифта шаванд:

- маълумоти истифодашуда асосан аз манбаъҳои интишорӣ ва таҳқиқоти дуюмдараҷа гирифта шудаанд ва маълумоти амалӣ маҳдуд аст;
- таҳқиқот ба принципҳои назариявӣ ва равишҳои таснифоти хароҷот тамаркуз мекунад ва таҳлили васеи эмпирикӣ дар сатҳи соҳаҳои гуногун гузаронида нашудааст;
- омӯзиши таъсири тағйирот дар нархи ашёи хом ва захираҳои энергетикӣ ба таснифоти хароҷот бо таҳқиқоти мавҷуда ва таҳлилҳои фарзиявӣ маҳдуд буда, маълумоти воқеӣ аз корхонаҳои саноатӣ истифода нашудааст.

Бо вуҷуди ин, маҳдудиятҳои зикршуда барои дарки моҳияти иқтисодии хароҷот ва аҳамияти таснифоти онҳо дар баҳисобгирии муҳосибӣ монеа намешаванд ва метавонанд барои таҳқиқоти минбаъда замина фароҳам оваранд.

Хулоса. Дар мақола нишон дода шудааст, ки таснифоти хароҷот дар низоми баҳисобгирӣ воситаи муҳим барои баланд бардоштани дақиқии ҳисобкунии хароҷот ва дастгирии қарорҳои идоракуни мебошад. Таснифоти дурусти хароҷот барои беҳтар намудани назорати захираҳо, банақшагирии истеҳсолот ва қабули қарорҳои асосноки идоракуни имконият фароҳам меорад.

Такмили низоми таснифоти хароҷот на танҳо шаффофии иттилооти баҳисобгирӣро баланд мебардорад, балки инчунин ба беҳтар шудани самаранокии иқтисодии корхонаҳои истеҳсолӣ таъсири мустақим мерасонад ва дар муваффақияти идоракунии захираҳо ва қабули қарорҳои стратегӣ нақши асосӣ дорад.

АДАБИЁТ:

1. Абдулмуминзода, Н.А. Баҳисобгирӣи идоракуни дар низоми иттилоотии корхонаҳои кишоварзӣ / Н.А. Абдулмуминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 7. – С. 96-106
2. Аткинсон, Э.А., Банкер, Р.Д., Каплан, Р.С., Янг, С.М. Управленческий учет / Э.А. Аткинсон, Р.Д. Банкер, Р.С. Каплан, С.М. Янг / 3-е издание. Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2007. – 880 с.
3. Друри К. Управленческий и производственный учет. Учебник / К. Друри / Пер. с англ. – Москва, ЮНИТИ, 2005. – 1071 с.
4. Каримиён, М.Б. Шароити корбурди стандартҳои байналмилалӣ дар баҳисобгирӣи идоракунии воситаҳои асосӣ / М.Б. Каримиён // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – № 4-1(58). – С. 160-170
5. Каримов, Б.Х. Формирование системы бухгалтерского учета и организация бухгалтерской работы в экономических субъектах / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримиён // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2024. – № 3(53). – С. 150-156
6. Каримов Б.Х. Баҳисобгирӣи муҳосибӣ. Китоби дарсӣ / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримиён, М.Б. Каримиён. - Душанбе: Ирфон, 2021. – 440 с.
7. Каримов, Б.Х. Робитаи намудҳои баҳисобгирӣ дар низоми баҳисобгирӣи муҳосибӣи субъектҳои иқтисодӣ / Б.Х. Каримов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 4(43). – С. 84-92
8. Қодирова, Г.Т. Заминаҳои ҷудошавии низоми ягонаи баҳисобгирӣи муҳосибӣ / Г.Т. Қодирова // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 3(32). – С. 151-159
9. Қодирова, Г.Т., Қаюмова Ф.А., Акрамова Ҳ.А. Баҳисобгирӣи идоракуни. Васоити таълимӣ / Г.Т. Қодирова, Ф.А. Қаюмова, Ҳ.А. Акрамова. – Душанбе, ДСХ, 2017. – 252 с.
10. Қурбонализода, Ҳ.Қ. Баҳисобгирӣи истеҳсолӣ ҳамчун унсур баҳисобгирӣи идоракуни дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ / Ҳ.Қ. Қурбонализода, С.Қ. Шоимардонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 8. – С. 14-23
11. Мачидзода, Б.А. Таҳаввули баҳисобгирӣи идоракуни ҳамчун соҳаи махсуси донишҳои иқтисодӣ / Б.А. Мачидзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 2. – С. 107-115
12. Розиев, Д.А. Заминаҳои таърихӣ ва асосҳои ташаккули баҳисобгирӣи идоракуни / Д.А. Розиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 4. – С. 98-103
13. Хорнгрен, Ч. Фостер, Дж., Даттар, Ш. Управленческий учет / Ч. Хорнгрен, Дж. Фостер, Ш. Даттар / 10-е изд. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2005. – 1008 с.
14. Хушвахтзода, Қ.Х. Пайдоиш ва рушди баҳисобгирӣи муҳосибӣ дар олами ислом / Қ.Х. Хушвахтзода, Б.Х. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 10-2. – С. 66-71
15. Хушвахтзода, Қ.Х. Пояҳои ғоявии бунёдкунии низоми баҳисобгирӣи идоракуни ва таҳлили масрафҳо дар корхонаҳои саноати бофандагӣ / Қ.Х. Хушвахтзода, Д.А. Розиев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2020. – № 4(72). – С. 108-118

Ҳакимова М.А.

**НИЗОМИ ҲАМГИРОИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИИ ХАРОЧОТ ВА
ҲИСОБКУНИИ АРЗИШИ АСЛӢ ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ**

Аннотатсия. Дар мақола мушкилот ва дурнамои татбиқи низомҳои ҳамгирои баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслӣ дар корхонаҳои саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Таъкид карда мешавад, ки амсилаҳои анъанавии баҳисобгирии муҳосибӣ, ки ба эҳтиёҷоти молиявӣ ва андоз нигаронида шудаанд, барои қабули қарорҳои идоракунии муҳтавои таҳлилии кофӣ надоранд. Низомҳои ҳамгирошуда имкон медиҳанд, ки баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии истеҳсоли дар фазои ягонаи иттилоотӣ муттаҳид карда шаванд, ки ин ба кам шудани меҳнатфарогирии баҳисобгирӣ, баланд шудани сатҳи дақиқии ҳисобкуниҳо, фаврияти оморасозии ҳисоботи идоракунии ва шаффофияти хароҷот мусоидат мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба таҷрибаи хориҷӣ дода мешавад, ки дар онҳо чунин низомҳо ҳамчун платформаи стратегияи табдили рақамии саноат шинохта шудаанд. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди низомҳои ҳамгирошуда стандарткунонии методология, мутобик намудани нармафзор ба пойгоҳи меъёри ҳукукии милли ва оморасозии кормандони баландхатисосро барои кор бо онҳо тақозо мекунад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии идоракунии, баҳисобгирии хароҷот, низомҳои ҳамгиро, ERP, равандҳои истеҳсоли, рақамикунӣ, баҳисобгирии молиявӣ, рақобатпазирӣ, стандарткунонӣ.

Ҳакимова М.А.

**ИНТЕГРИРОВАННАЯ СИСТЕМА УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА ЗАТРАТ И
КАЛЬКУЛЯЦИИ СЕБЕСТОИМОСТИ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ**

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы и перспективы внедрения интегрированных систем управленческого учета затрат и калькуляции себестоимости на промышленных предприятиях Республики Таджикистан. Подчеркивается, что традиционные модели учета, ориентированные на финансовые и налоговые потребности, не обладают достаточным аналитическим содержанием для принятия управленческих решений. Интегрированные системы позволяют объединить финансовый, управленческий и производственный учет в едином информационном пространстве, что способствует снижению трудоемкости учета, повышению точности расчетов, оперативности подготовки управленческой отчетности и прозрачности расходов. Особое внимание уделено зарубежному опыту, где такие системы признаны стратегической платформой для цифровой трансформации промышленности. В условиях Республики Таджикистан развитие интегрированных систем требует стандартизации методологии, адаптации программного обеспечения к национальной нормативно-правовой базе и подготовки высококвалифицированных кадров для работы с ними.

Ключевые слова: управленческий учет, учет затрат, интегрированные системы, ERP, производственные процессы, цифровизация, финансовый учет, конкурентоспособность, стандартизация.

Hakimova M.A.

**INTEGRATED SYSTEM OF MANAGEMENT ACCOUNTING OF COSTS AND COST
CALCULATION IN INDUSTRIAL ENTERPRISES**

Abstract. This article examines the challenges and prospects for implementing integrated cost accounting and costing systems at industrial enterprises in the Republic of Tajikistan. It emphasizes that traditional accounting models, focused on financial and tax needs, lack sufficient analytical content for management decision-making. Integrated systems allow for the unification of financial,

management, and production accounting in a single information space, which reduces the labor intensity of accounting, improves calculation accuracy, speeds up the preparation of management reports, and increases cost transparency. Particular attention is paid to international experience, where such systems are recognized as a strategic platform for the digital transformation of industry. In the context of the Republic of Tajikistan, the development of integrated systems requires standardization of methodology, adaptation of software to the national regulatory framework, and the training of highly qualified personnel to work with them.

Keywords: management accounting, cost accounting, integrated systems, ERP, production processes, digitalization, financial accounting, competitiveness, standardization.

Мубрами таҳқиқот. Рушди муосири истеҳсолоти саноатӣ ба сифати иттилооти идоракунӣ ва фаврияти коркарди он талаботи зиёд ба миён мегузорад. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккули низомҳои ҳамгироии баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслӣ, ки барои муттаҳид намудани маълумоти молиявӣ, истеҳсоли ва таҳлилий дар фазои ягонаи иттилоотӣ имкон дошта бошанд, аҳамияти хоса дорад.

Амсилаҳои анъанавии баҳисобгирии муҳосибӣ, ки дар корхонаҳои ватанӣ истифода мешаванд, пеш аз ҳама ба қонеъ гардонидани талаботи баҳисобгирии молиявӣ ва андозбандӣ нигаронида шудаанд, ки истифодаи онҳоро барои ҳадафҳои идоракунӣ маҳдуд мекунад. Дар баробари ин, зарурати паст кардани арзиши аслии маҳсулот, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва татбиқи технологияҳои муосири идоракунӣ гузаришро ба ҳамгироии равандҳои баҳисобгирӣ бо модулҳои истеҳсоли ва таҳлилий талаб мекунад.

Таҷрибаи хориҷӣ самаранокии истифодаи низомҳои ҳамгироии баҳисобгирии хароҷотро, ки барои ташаккули ҳисобкунии муфассали арзиши аслӣ имкон дода, робитаи иттилооти идоракунӣ бо равандҳои истеҳсоли таъмин ва тақдими рақамии саноатро дастгирӣ мекунад, нишон медиҳад. Дар чунин шароит барои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва татбиқи воситаҳои шабех бо назардошти хусусиятҳои миллии пойгоҳи меъёрию ҳуқуқӣ, дараҷаи ташкилии корхонаҳо ва иқтидори кормандон вазифаи мубрам мебошад.

Мақсади мақола. Асоснок кардани зарурати ташаккули низомии ҳамгироии баҳисобгирии идоракунӣ хароҷот дар корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин муайян намудани асосҳои ташкилию методӣ ва дурнамои татбиқи он бо назардошти таҷрибаи хориҷӣ ва хусусиятҳои хоҷагидорӣ миллии мебошад.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Масъалаҳои баҳисобгирии идоракунӣ хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслӣ дар асарҳои муҳаққиқони хориҷӣ ба таври васеъ баррасӣ шудаанд. Дар таҳияи асосҳои назариявӣ ва равишҳои амалии баҳисобгирии идоракунӣ хароҷот олимони А. Аткинсон, Р. Каплан [14], Н.П. Кондраков [6], Ч.Т. Хорнгрен [15] ва дигарон саҳми назаррас гузоштаанд. Аз ҷумла, дар ин асарҳо равишҳои асосии ҳамгироии баҳисобгирии идоракунӣ бо вазифаҳои истеҳсоли ва стратегии корхонаҳо муайян карда шудаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқот дар ин самт дар марҳилаи рушд қарор дорад. Бештари интишороти ватанӣ соҳаи баҳисобгирӣ ба масъалаҳои тақмили баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ бахшида шудаанд [2; 3; 4; 9; 12]. Солҳои охир таваҷҷуҳ ба баҳисобгирии идоракунӣ низ зиёд шудааст, аз ҷумла аз ҷониби муаллифони И.А. Бобиев [1], Ҳ.Қ. Қурбонализода [7], Б.А. Маҷидзода [8], Д.А. Розиев [10], Қ.Х. Хушвахтзода [13]. Аммо мушкилоти баҳисобгирии идоракунӣ хароҷот, махсусан дар бобати ҳамгироии низомҳои баҳисобгирӣ бо низомҳои истеҳсоли ханӯз ба қадри кифоя таҳқиқ нашудаанд.

Муҳтавои асосӣ. Низомии ҳамгироии баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслӣ маҷмуи ташкилию методӣ мебошад, ки баҳисобгирии молиявӣ, идоракунӣ ва истеҳсолиро дар фазои ягонаи иттилоотӣ муттаҳид мекунад. Хусусияти асосии низомии мазкур дар он ифода меёбад, ки маълумот дар бораи равандҳои тиҷоратӣ як маротиба сабт карда мешавад ва сипас барои ҳалли масъалаҳои гуногун – ташаккули ҳисоботи молиявӣ, таҳлили идоракунӣ, назорати хароҷот ва банақшагирии стратегӣ истифода мешавад. Ҳамин тариқ, баҳисобгирии муҳосибии ҳамгироӣ чараёни беисти иттилоотро аз нишондихандаҳои аввалии истеҳсоли то ҳисоботи

чамъбастии таҳлилӣ таъмин намуда, ҳолатҳои такроршавӣ ва таҳрифи маълумотро кам мекунад.

Амалкунии низоми ҳамгирошуда ба як қатор **принсипҳо** асос меёбад, аз ҷумла:

– фазои ягонаи иттилоотӣ: маълумоти баҳисобгирии муҳосибӣ дар як низоми умумӣ тавлид ва коркард мешавад, ки парокандагии пойгоҳи маълумотро аз байн мебарад;

– шаффофият: хароҷот дар доираи марказҳои масъулият, намудҳои маҳсулот ва равандҳои истеҳсоли инъикос меёбанд, ки барои ошкор кардани мавзӯҳои сушт ва захираҳои кам кардани хароҷот имкон медиҳад;

– фаврият: маълумоти баҳисобгирии идоракунии дар ҳолати наздик ба вақти воқеии рух додани амалиёти хоҷагидорӣ ба низом ворид мешаванд, ки дастгирии саривақтии қарорҳои идоракуниро таъмин мекунад;

– принципи ҳамгирӣ бо равандҳои истеҳсоли: баҳисобгирии муҳосибӣ аз фаъолияти технологӣ ҷудо нашуда, бо банақшагирӣ, танзимкунии ва назорати истеҳсолот бевосита алоқаманд аст.

Ба бартариҳои асосии низоми ҳамгирошуда инҳо мансуб мебошанд: кам шудани меҳнатфорогирии расмиёти баҳисобгирӣ, баланд бардоштани дақиқии ҳисобкуниҳо, ташаккули ҳисоботи бисёрсатҳӣ (фаврӣ, тактикӣ ва стратегӣ), инчунин баланд бардоштани сифати қарорҳои идоракунии.

Дар низоми анъанавии баҳисобгирии муҳосибӣ диққати асосӣ ба ташаккули маълумот барои ҳисоботи берунӣ дода мешавад, дар ҳоле ки вазифаҳои идоракунии тавассути ҳисобкуниҳои иловагӣ иҷро карда мешаванд. Ин ба такроршавии иттилоот, таъхир дар гирифтани маълумоти таҳлилӣ ва тафсилоти маҳдуди хароҷот оварда мерасонад.

Равиши ҳамгиро бо он фарқ мекунад, ки баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии молиявӣ дар асоси феҳристҳои ягона, вале дорои дараҷаи гуногуни тафсилот ва муҳтавои таҳлилӣ бурда мешаванд. Ин шакл имкон медиҳад, ки робитаи зичтари маълумоти баҳисобгирӣ ва таҳлили идоракунии таъмин гардад. Дар шароити истеҳсолоти саноатӣ низоми ҳамгирошуда барои рақамикунони равандҳои истеҳсоли ва татбиқи консепсияҳои муосири идоракунии замина фароҳам меорад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҷорӣ намудани низомҳои ҳамгирои баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши аслик яке аз воситаҳои асосии баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ мебошад. Дар мамлакатҳои, ки заминаи саноатии пешрафта доранд, аз қабилҳои Олмон, Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ, ин гуна низомҳо на танҳо ҳамчун воситаи автоматикунони баҳисобгирии муҳосибӣ, балки ҳамчун платформаи стратегӣ барои идоракунии ҷараёнҳои истеҳсоли ва молиявӣ ба ҳисоб мераванд. Ҳамгироии вазифаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ бо идоракунии равандҳои истеҳсоли имкон медиҳад, ки дақиқии баланди маълумот ба даст оварда шуда, вақти коркарди онҳо кам ва қабули қарорҳои идоракунии дар асоси иттилооти мубрам таъмин карда шавад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ин таҷриба махсусан пурқимат аст, зеро он шаҳодат медиҳад, ки ҷорӣ намудани низомҳои ҳамгирошуда ҳатто дар шароити тадриҷан нав кардани истеҳсолот имконпазир ва самарабахш аст. Модулҳои аллакай мавҷудаи автоматикунонидашудаи баҳисобгирӣ, унсурҳои алоҳидаи банақшагирии истеҳсолот ва низомҳои маҳаллии ERP (**Enterprise Resource Planning** – банақшагирии захираҳои корхона) дар корхонаҳои алоҳида метавонанд заминаи бунёди фазои ягонаи иттилоотӣ гарданд.

Дар баробари ин амалияи хориҷӣ ба зарурати стандартикунонии пешакии маълумоти баҳисобгирии муҳосибӣ ва коркарди равишҳои ягонаи методологӣ ҳисобкунии арзиши аслик таъкид мекунад. Бе ин ҳамгирӣ метавонад ба хатоҳо ва таҳрифи иттилоот боис шавад, ки тамоми бартариҳои автоматикунониро аз байн мебарад. Ҳамин тариқ, корбурди стандартҳои байналмилалӣ баҳисобгирии идоракунии ва мутобиқ кардани таҷрибаи пешқадам ба шароити миллӣ муҳимтарин шарт татбиқи бомуваффақияти низомҳои ҳамгирошуда дар корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ тасдиқ мекунад, ки низоми ҳамгироии баҳисобгирии идоракунии хароҷот на танҳо маҷмуи модулҳои нармафзор, балки як сохтори мураккабест, ки баҳисобгирӣ, таҳлил ва банақшагириро дар як фазои иттилоотӣ муттаҳид мекунад. Тарҳи низоми ҳамгироии баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши асли дар сохтори идоракунии корхона дар **расми 1** тасвир шудааст.

Расми 1. Низоми ҳамгироии баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши асли дар сохтори идоракунии корхона

Сарчашма: таҳияи муалиф

Ҳамин тариқ, низоми ҳамгироии баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши асли механизми ягонаи идоракунии хароҷотро дар корхона ташаккул медиҳад, ки барои ҳамзамон баланд бардоштани шаффофияти иттилоот, кам кардани муҳлатҳои оморасозии ҳисоботи идоракунии ва таъмини асоснокии қарорҳои қабулшаванда имкон медиҳад.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷудияти модулҳои алоҳидаи автоматикунонидашуда ва таваҷҷуҳи афзоянда ба технологияҳои нави ERP барои татбиқи чунин низомҳо заминаи воқеъбинона фароҳам меоранд. Муҳим ин аст, ки раванди ҳамгироӣ бо таҳияи методикаҳои ягонаи баҳисобгирӣ, стандартикунонии нишондиҳандаҳои таҳлилий ва оморасозии мутахассисони дорои қобилияти кор дар муҳити рақамӣ ҳамради роҳандозӣ карда шавад.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ яке аз намунаҳои равшани ҳамгирошавии ботадричи равандҳои баҳисобгирӣ ва истеҳсолӣ ин таҷрибаи корхонаҳои насочӣ мебошад. Дар корхонае, ки ба коркарди амиқи пахта ихтисос ёфтааст, маҷмуи автоматикунонидашудаи дорои модулҳои баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ ва идоракунии, банақшагирии истеҳсолот, инчунин низоми назорати нишондиҳандаҳои технологияи истеҳсолот ҷорӣ карда шудааст. Бояд қайд кард, низоми мазкур дар асоси дастаи нармафзори маъмули сатҳи ҷаҳонӣ ва замимаҳои таҳиянамудаи мутахассисони IT-и худӣ корхона бунёд карда шудааст.

Низом ба пойгоҳи марказонидашуда асос ёфтааст, ки маълумотро аз хатҳои истеҳсолӣ ба таври автоматӣ ба хадмоти молиявӣ (аз ҷумла муҳосибот) ва банақшагирии истеҳсолот интиқол медиҳад. Масалан:

- хароҷоти ашёи хом ҳангоми қабул ба қайд гирифта шуда, дар модули баҳисобгирии мавод ба таври автоматӣ инвентар карда мешаванд;
- маълумот дар бораи талафот ва ноқисии истеҳсолӣ бевосита аз коргоҳҳо тавассути низом ворид мешавад;
- маълумот дар бораи барориши маҳсулоти тайёр ба таври автоматӣ ба қитъаи баҳисобгирии анборӣ ва низоми идоракунии фуруши маҳсулот дода мешавад.

Истифодаи ҳамин гуна равишро метавон дар корхонаҳои насочии Ҷумҳурии Тоҷикистон мушоҳида кард. Корхонаҳои мазкур модулҳои алоҳидаи муҳосибот, банақшагирӣ ва логистикаро дар доираи технологияи ERP ҳамгиро мекунад. Гарчанде раванди ҳамгирозии

пурраи низомҳо ҳанӯз ба анҷом нарасидааст, корхонаҳо аллакай самарои муайянеро дар намуди кам шудани вақт барои ҳамохангсозии қарорҳои идоракунӣ ва баланд бардоштани саҳеҳии маълумот оид ба хароҷот ба даст овардаанд.

Таҷрибаи ин корхонаҳо нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои қорӣ намудани низомҳои ҳамгироии баҳисобгирии хароҷот шароитҳои ҳам техникӣ ва ҳам ташкилӣ мавҷуд мебошанд. Мушкilotи асосӣ мутобик кардани нармафзори истеҳсоли хориҷӣ ба пойгоҳи меъёрии маҳаллӣ ва методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад, ки иштироки мутахассисони соҳибхтисос ва ҳамкориҳои зич бо таҳиягарони нармафзорро талаб мекунад.

Дар амалияи муосири соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз воситаҳои маъмултарини автоматикунонии баҳисобгирии муҳосибӣ маҷмуи нармафзори «1С: Корхона» (таҳиякунанда ширкати 1С-и ш. Москва, Федератсияи Россия) мебошад. Дар таркиби он платформаи «1С: Бухгалтерия» ҷои асосиро ишғол мекунад ва бахшҳои вазифавии алоҳидаи он имкон медиҳанд, ки вазифаҳои на танҳо баҳисобгирии молиявӣ, балки вазифаҳои баҳисобгирии идоракунӣ низ иҷро карда шаванд, аз ҷумла ташаккули ҳисоботи дохилӣ барои сатҳҳои гуногуни идоракунии корхона.

Равиши беҳтарини татбиқи баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси «1С: Бухгалтерия» истифодаи конфигуратсияи аслии русии барнома бо тағйироти минбаъдаи он вобаста ба хусусиятҳои фаъолияти корхонаи мушаххас ва талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ин равиш дар ҳаёти кормандони корхона мавҷуд будани мутахассисеро дар назар дорад, ки ҳам дар соҳаи баҳисобгирии идоракунӣ ва ҳам дар соҳаи технологияҳои рақамӣ салоҳият дошта бошад. Дар сурати мавҷуд набудани захираҳои зарурии инсонӣ дар корхона, иҷрои чунин корҳо метавонад ба зиммаи ширкатҳои аутсорсингӣ, ки дар бунёд, ҷӯрсозӣ ва пешбурди фаъолияти чунин низомҳо таҷриба доранд, дода шаванд [5, с. 156].

Бояд қайд кард, ки таҳиягари нармафзори «1С» ва шарикони он барои мутобиксозии технология дар доираи шартномаи франчайзи имконият пешниҳод кардаанд. Масалан, конфигуратсияи «1С: Бухгалтерия 8» ба истифодабаранда зернизомии дохилии «Барои роҳбар»-ро пешниҳод мекунад, ки дар сурати татбиқ ва ҷӯрсозии дуруст қодир аст, ки маълумоти баҳисобгирии идоракунӣ ва таҳияи ҳисоботи идоракуниро бо дарназардошти хусусиятҳои корхонаи мушаххас муттаҳид созад. Аммо дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ин вазифа ба далели мутобик нашудани комил ба воқеияти маҳаллӣ то ҳол васеъ истифода нашудааст.

Таҷрибаи яке аз корхонаҳои калонтарини саноати кимиёи ҷумҳурӣ – ҚСП «Азот» мисоли равшан шуда метавонад. Корхона дастаи нармафзори «1С: Бухгалтерия Таджикистан 8.3»-ро қорӣ кардааст, ки барои автоматикунонии баҳисобгирии молиявӣ истифода мешавад. Сарфи назар аз мавҷуд набудани нақшаи дохилии ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунӣ, корхона воситаҳои мавҷудаи нармафзорро барои иҷрои як қатор вазифаҳои баҳисобгирии идоракунӣ истифода мебарад, аз қабили: ҳисоб кардани арзиши аслии намудҳои алоҳидаи маҳсулот, таҳияи ҳисобот дар бораи фоида ё зарар, тартиб додани ҳисобот оид ба гардиши воситаҳои пулӣ ва ғайра.

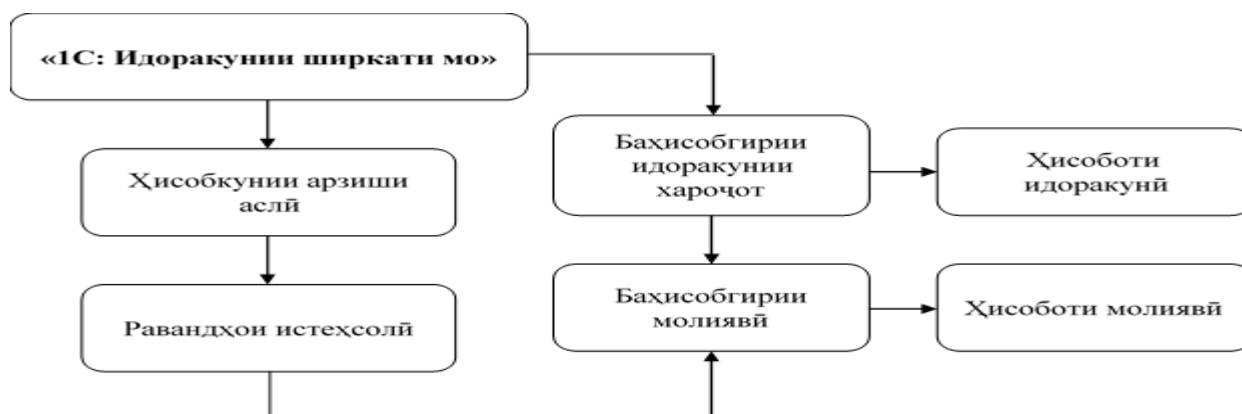
Бояд зикр кард, ки тариқаи аслии дастаи нармафзори «1С: Бухгалтерия 8.3» зернизомии «1С: Управление нашей фирмой» (1С: Идоракунии ширкати мо)-ро дар бар мегирад, ки дорои воситаҳои барои банақшагирӣ, мониторинг, таҳлил ва ояндабинии фаъолияти молиявӣ ҳоҷагидорӣ мебошад. Ин модул барои пешбурди баҳисобгирии даромад ва хароҷот, тартиб додани буҷет ва нақшаҳои молиявӣ, банақшагирии хароҷоти мустақим ва ғайримустақим, арзёбии вазъи молиявӣ ва таҳияи ҳисоботи идоракунӣ дохилӣ имкон медиҳад. Яке аз бартарҳои муҳими нармафзори мазкур – мутобиксозии осон бо хусусиятҳои соҳавии корхонаҳои соҳаҳои гуногуни саноат мебошад. Амалияи нишон медиҳад, ки дар сурати ҷӯрсозии дурусти конфигуратсияи нармафзори мазкур, он қодир аст, ки самаранокӣ қарорҳои идоракуниро баланд бардорад ва сифати банақшагириро беҳтар кунад.

Дар бозор як қатор технологияҳои дигари рақамӣ низ мавҷуданд, ки ба баҳисобгирии идоракунӣ тамаркуз мекунанд, аммо аксарияти кулли онҳо дар платформаи 1С сохта шудаанд ва барои мутобикат ба пойгоҳи меъёрии миллӣ ва хусусиятҳои пешбурди баҳисобгирии

идоракунӣ дар корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷдид ва ҷӯрсозии ҷиддиро талаб мекунанд. Ҳамин тариқ, ҳамчун яке аз омилҳои асосии татбиқи бомуваффақияти низомҳои ҳамгирошудаи баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон доштани кормандони соҳибхитос ва нармафзори мутобикшуда, ки қобилияти коркарди ҳамаҷонибаи иттилоот ва ҳамгирӣ бо равандҳои истеҳсолиро таъмин мекунанд, боқӣ мемонад.

Унсурҳои муҳими гузариши корхонаҳои саноатии ватанӣ ба низомҳои ҳамгирӣ баҳисобгирии идоракунӣ хароҷот ташкили фазои ягонаи иттилоотӣ мебошад, ки модулиҳои баҳисобгирӣ, идоракунӣ ва истеҳсолиро ба муҳити ягонаи рақамӣ муттаҳид мекунад. Дар ин маврид, корхона «ба ҷойи манбаҳои иттилоотии гуногун як манбаи иттилоот, таҳлил ва коркарди автоматикунонидашудаи фаъолияти хоҷагидорӣ худро ба даст меорад. ... дар корхона фазои ягонаи иттилоотӣ ташаккул меёбад, ки дар баробари мутахассисони баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчунин тамоми мутахассисон, роҳбарон ва менеҷерони корхона бо пойгоҳи ягонаи маълумот кор мекунанд» [11, с. 89]. Дар амал чунин ҳамгирӣ тавассути тағйир ва такмил додани бастаҳои нармафзори мавҷуда, ба мисли «1С: Бухгалтерия», бо назардошти хусусиятҳои қонунгузори миллий ва хусусиятҳои соҳавии корхонаҳо имконпазир аст.

Амсилаи дар **расми 2** пешниҳодшуда консепсияи ҳамгирисозии модулиҳои баҳисобгирӣ ва истеҳсоли корхонаро ба як низоми ягонаи иттилоотӣ нишон медиҳад. Асоси амалкунии чунин низоми ҳамгирӣ кори бо ҳам алоқаманди се бахши асосӣ – баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ), баҳисобгирии идоракунӣ ва модули банақшагирии истеҳсолот мебошад.

Расми 2. Амсилаи ҳамгирии модулиҳои баҳисобгирии хароҷот дар низоми ягонаи иттилоотии корхона

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар ин маврид, низоми ягонаи иттилоотӣ барои ҳамзамон таҳия намудани ҳисоботи ҳам молиявӣ ва ҳам идоракунӣ иттилооти заруриро омода месозад. Чунин таркиби сохторӣ имкон медиҳад, ки такроршавии маълумот кам карда шуда, навсозии онҳо таъмин ва шаффофияти равандҳои тичоратӣ беҳтар карда шавад.

Амсилаи мазкур сохтори появии ҳамгирии модулиҳои вазифавии алоҳидаи низоми «1С: Идоракунӣ ширкати мо»-ро бо қитъаҳои асосии корҳои баҳисобгирӣ таҳлили корхонаи саноатӣ инъикос мекунад. Мавқеи марказиро модули нармафзори «1С: Идоракунӣ ширкати мо» ишғол мекунад, ки ташаккул ва интиқоли маълумотро ба зернизомҳои махсусгардонидашуда – «Ҳисобкунӣ арзиши асли» ва «Баҳисобгирии идоракунӣ хароҷот» таъмин мекунад.

Чунин сохтор принципи бунёди модули низомҳои рақамии баҳисобгирӣ равшан нишон медиҳад, ки дар он ҳар як унсур вазифаҳои қатъиян муайяншудаи худро иҷро карда, ҳамзамон бо дигар унсурҳо алоқаи ҳамаҷонибаро нигоҳ медорад.

Бахши «Ҳисобкунӣ арзиши асли» дар ин амсила бо модули «1С: Идоракунӣ ширкати мо» тавассути чараёни иттилоотии мустақим пайваста аст, ки ин барои ташаккули фаврии арзиши аслии маҳсулот дар асоси маълумоти мубрам оид ба хароҷот, ҳаҷмҳои истеҳсолот, нархҳои ашёи хом ва дигар захираҳо имкон медиҳад. Аз бахши мазкур иттилоот ба бахши «Равандҳои истеҳсоли» ворид мешавад, ки дар он ҷо барои банақшагирии фаврӣ, тасҳеҳи

речаҳои технологӣ ва арзёбии самаранокии истифодаи захираҳо истифода мешавад. Ин барои баланд бардоштани шаффофияти амалиёт ва равандҳои истеҳсолӣ ва ҳамоҳангии онҳо бо ҳадафҳои молиявии корхона замина муҳайё месозад.

Ҳамзамон баҳши «Баҳисобгирии идоракунии хароҷот» ба таври мувозӣ амал мекунад, ки он инчунин аз модули марказии «1С: Идоракунии ширкати мо» маълумот мегирад. Вазифаи асосии он ба низом даровардан ва тасниф кардани хароҷот аз рӯи намудҳои маҳсулот, марказҳои масъулият ва моддаҳои ҳисобкунии арзиши асли мебошад. Маълумот аз ин бахш бевосита ба баҳши «Баҳисобгирии молиявӣ» низ фиристода мешавад, ки дар он барои таҳияи ҳисоботи молиявии муқаррарӣ, ҳисобкунии андоз, эълomiaҳои андоз ва таҳлили натиҷаҳои молиявӣ истифода мешавад. Ҳамин тариқ, ҳамгирии баҳисобгирии идоракунии хароҷот ва баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ дар асоси маълумоти аввалии ягона таъмин мегардад.

Чунин сохтор, гарчанде ки он тамоми сатҳҳои низоми баҳисобгирии корпоративиро фаро нагирифта бошад ҳам, муносибатҳои появии байни модулҳои алоҳидаи баҳисобгирӣ ва равандҳои асосии корхонаи саноатиро равшан нишон медиҳад. Тарҳи мазкур дар шароити корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ташаккули низоми мукамалтари ҳамгирии баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун асос хизмат намуда, метавонад доираи вазифаҳои низомро аз ҳисоби модулҳои банақшагирии истеҳсолот, таҳлили самаранокӣ ва автоматикунонии мубодилаи маълумот бо таҷҳизоти истеҳсолӣ васеъ кунад.

Татбиқи амалии низоми ҳамгирии баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши асли дар корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобик карданро ба шароити воқеии фаъолияти хоҷагидорӣ талаб мекунад. Пеш аз ҳама, ин ба якхела набудани пойгоҳи техникийи корхонаҳо вобаста аст: баъзе корхонаҳо аллакай воситаҳои муосири ERP-ро ҷорӣ кардаанд, дар ҳоле ки корхонаҳои дигар нармафзори содатарини появӣ ё ҳатто шаклҳои анъанавии баҳисобгирӣ истифода мебаранд. Аз ин рӯ, ҳамгирӣ бояд бо оғоз аз ягонакунии стандартҳои методӣ ва гузариш ба шаклҳои мутобикшавандаи маълумот марҳила ба марҳила сурат гирад.

Дар ин вақт омодакунии кормандон аҳамияти махсус дорад. Ҳатто низоми пешрафтатарин бидуни мутахассисоне, ки ҳам баҳисобгирии идоракунӣ ва ҳам воситаҳои рақамиро донанд, самарайи пешбинишударо намедиҳад. Дар ин ҷо дастгирии давлатӣ ва таҳияи барномаҳои таълимӣ корпоративӣ, ки ба ҳамгирии баҳисобгирии муҳосибӣ ва менеҷмент нигаронида шудаанд, муҳим аст.

Ҳамчунин маҳалликунии нармафзор низ як самти муҳим аст. Мутобиккунии платформаҳои маъмул, аз қабили 1С ё шабеҳи он ба пойгоҳи меъёрию ҳукукӣ миллий на танҳо ҳисобкунии дурусти арзиши аслиро таъмин мекунад, балки барои таҳлили пурра ва саросарии рафтори хароҷот замина фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, сохтори ташкилию методии низоми ҳамгирӣ бояд на танҳо аз ҷиҳати технологӣ санҷидашуда бошад, балки аз ҷиҳати институтсионалӣ низ дастгирӣ ёбад. Ин имкон медиҳад, ки дар корхона гузариш аз баҳисобгирии пароканда ба амсилаи ҳамаҷонибаи идоракунӣ хароҷот ба амал ояд.

Дар баробари ин татбиқи низомҳои ҳамгирии баҳисобгирии хароҷот ва ҳисобкунии арзиши асли ба як қатор маҳдудиятҳо дучор мешавад. **Аввалан**, қисми зиёди пойгоҳи меъёрӣ ва методии баҳисобгирии идоракунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ягона нест, ки мутобиккунии воситаҳои байналмилалӣ ба шароити маҳаллӣ мушкул мекунад. **Сониан**, дар байни дараҷаи автоматикунонии баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ фосила боқӣ мемонад: маълумот дар бораи равандҳои истеҳсолӣ аксар вақт ба таври дастӣ ба қайд гирифта мешаванд ва бо модулҳои идоракунӣ ҳамоҳангсозӣ карда намешаванд.

Барои бартараф кардани ин монеаҳо роҳандозӣ намудани чунин тадбирҳо зарур аст:

– мутобиккунии меъёрӣ: таҳияи санадҳои ягонаи методӣ оид ба пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ хароҷот, ки ба стандартҳои байналмилалӣ мувофиқанд;

– ҳамгирии технологӣ: татбиқи платформаҳои рақамӣ, ки ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва коркарди маълумотро дар речаи вақти воқеӣ таъмин мекунанд, инчунин ҳамгирии ERP ва дигар низомҳои идоракунӣ истеҳсолот;

– тақмили ихтисоси кормандон: омода намудани мутахассисони соҳаи баҳисобгирии идоракунӣ бо салоҳиятҳои амиқ дар соҳаи технологияҳои рақамӣ ва таҳлили саноатӣ.

Дар оянда бо татбиқи пайгириҳои ин иқдомҳо саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон пайдо мекунад, ки аз воситаҳои парокандаи баҳисобгирии идоракунии хароҷот ба корбурди низомҳои мукаммале гузарад, ки шаффофият, идорашавандагӣ ва рақобатпазирии корхонаҳои истеҳсолиро таъмин менамоянд.

АДАБИЁТ:

1. Бобиев, И.А., Каримов, Н.С. Ҷанбаҳои таърихӣ пайдоиш ва рушди баҳисобгирии идоракунӣ / И.А. Бобиев, Н.С. Каримов // Идоракунии давлатӣ. – 2023. - № 2 (61). – С. 71-79
2. Каримиён, М.Б. Шароити корбурди стандартҳои байналмилалӣ дар баҳисобгирии идоракунии воситаҳои асосӣ / М.Б. Каримиён // Идоракунии давлатӣ. – 2022. - № 4/1 (58). – С. 160-170
3. Каримов, Б.Х. Бухгалтерский учет: МСФО Таджикистан: учебно-практическое пособие / Б.Х. Каримов. – Душанбе: Институт предпринимательства и сервиса, 2019. – 425 с.
4. Каримов, Б.Х. Влияние процессов глобализации и цифровизации на национальную систему бухгалтерского учета / Б.Х. Каримов // Экономика, бизнес, инновации: сборник статей XXII Международной научно-практической конференции, Пенза, 15 апреля 2023 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2023. – С. 51-54
5. Каримов, Б.Х., Каримиён, М.Б. Формирование системы бухгалтерского учета и организация бухгалтерской работы в экономических субъектах / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримиён // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - 2024. - № 3 (53). – С. 150-156
6. Кондраков, Н.П., Иванова, М.А. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. пособие / Н.П. Кондраков, М.А. Иванова. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 368 с.
7. Қурбонализода, Ҳ.Қ. Масъалаҳои таснифи хароҷот дар низоми баҳисобгирии идоракунии корхонаҳои саноати ҳуруқворӣ / Ҳ.Қ. Қурбонализода // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2025. – № 1(56). – С. 195–203
8. Маҷидзода, Б.А. Таҳаввули баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун соҳаи махсуси донишҳои иқтисодӣ / Б.А. Маҷидзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 2. – С. 107-115
9. Низомов, С.Ф., Каримиён, М.Б. Баҳисобгирии воситаҳои асосӣ: қоидаҳои СБҲМ ва Кодекси андозӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.Ф. Низомов, М.Б. Каримиён // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. - № 5. – С. 14-24
10. Розиев, Д.А. Ташкили баҳисобгирии идоракунии хароҷот дар корхонаҳои саноати бофандагӣ / Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои иқтисодӣ: 08.00.12 / Розиев Дилшод Астанакулович. – Душанбе, 2021. – 196 с.
11. Сайфиддинзода, С.С. Рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа (PhD) аз рӯи ихтисоси 6D050801 / Сайфиддинзода Самариддин Сайфиддин. – Душанбе, 2024. – 191 с.
12. Хушвахтзода, Қ.Х., Каримов, Б.Х. Пайдоиш ва рушди баҳисобгирии муҳосибӣ дар олами ислом / Қ.Х. Хушвахтзода, Б.Х. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – № 10-2. – С. 66-71
13. Карпова, Т.П. Управленческий учет: учебник / Т.П. Карпова / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2004. – 351 с.
14. Хушвахтзода, Қ.Х., Ойев, Н.А. Анализ современного инструментария стратегического управленческого учета на сельскохозяйственных предприятиях / Қ.Х. Хушвахтзода, Н.А. Ойев // Финансовая экономика. - 2020. - № 8. - С. 350-354
15. Atkinson, A.A., Kaplan, R.S., Matsumura, E.M., Young, S.M. Management Accounting / A.A. Atkinson, R.S. Kaplan, E.M. Matsumura, S.M. Young. – 6th ed. – Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, 2012. – 736 p.
16. Horngren, C.T., Datar, S.M., Rajan, M.V., Bhimani, A. Management and Cost Accounting / C.T. Horngren, S.M. Datar, M.V. Rajan, A. Bhimani. – 8th ed. – Harlow: Pearson Education, 2023. – 880 p.

Халимов И.М.

ПЛАТЁЖНЫЕ КАРТЫ И ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМ БЫСТРЫХ ПЛАТЕЖЕЙ

Аннотация: В статье рассматриваются современные тенденции развития национальных систем платежных карт и формирование системы быстрых платежей с экономической точки зрения. Особое внимание уделяется повышению безопасности и эффективности безналичных расчетов, расширению функционала платежных инструментов и интеграции современных технологий, таких как мобильные приложения и цифровые кошельки, что способствует ускорению денежных потоков, конкретные издержки или отрасли в Республике Таджикистан, которые выиграют, повышению прозрачности финансовых операций и улучшению финансового контроля. Проанализированы ключевые экономические проблемы существующих национальных платежных систем, включая ограниченную доступность услуг для населения и малого бизнеса, высокие комиссии, недостаточную скорость транзакций и низкий уровень финансовой инклюзии, что сдерживает рост безналичной экономики, инвестиционную активность и развитие национального предпринимательства.

Предложены меры по совершенствованию инфраструктуры платежей, внедрению инновационных сервисов, стимулированию широкого использования быстрых платежей, повышению ликвидности рынка, развитию предпринимательства, финансовой инклюзии, увеличению налоговых поступлений и созданию благоприятных условий для цифровой экономики. Работа направлена на повышение экономической эффективности национальной системы расчетов, снижение транзакционных издержек, формирование конкурентоспособного финансового пространства и интеграцию отечественной финансовой системы в глобальные экономические процессы.

Ключевые слова: Национальная платёжная система, платёжные карты, система быстрых платежей, «Корти Милли», цифровизация платежей, платёжная инфраструктура, финансовая инклюзия, безналичные расчёты, стабильность финансовой системы.

Ҳалимов И.М.

КОРТҲОИ ПАРДОҲТӢ ВА ТАШАККУЛИ НИЗОМҲОИ ПАРДОҲТИ ТЕЗ

Аннотатсия: Дар мақолаи мазкур равандҳои муносири рушди низомҳои милли барои кортҳои пардохтӣ ва ташкили низомҳои пардохти тез аз ҷиҳати иқтисодӣ баррасӣ мешаванд. Аҳмияти махсус ба баланд бардоштани амният ва самаранокии ҳисобҳои ғайринақдӣ, васеъ намудани функционалии воситаҳои пардохтӣ ва интегратсияи технологияҳои муосир, ба мисли барномаҳои мобилӣ ва ҳамёнҳои рақамӣ дода мешавад, ки ин ба суръат бахшидани гардиши пул, кам кардани хароҷоти соҳибкорӣ, афзоиши шаффофияти амалиёти молиявӣ ва беҳтар намудани назорати молиявӣ мусоидат мекунад. Мушкилоти асосии иқтисодии системаҳои миллии пардохт мавриди таҳлил қарор дода шудаанд, аз ҷумла дастрасии маҳдуди хизматрасониҳо барои аҳоли ва тижорати хурд, пардохтҳои баланди комиссия, суръати пасти амалиётҳо ва сатҳи пасти дохилшавии молиявӣ, ки ин рушди иқтисоди ғайринақдӣ, фаъолиятҳои сармоягузорӣ ва рушди соҳибкории миллиро маҳдуд мекунад.

Пешниҳодҳо барои такмил додани инфрасохтори пардохтҳо, ҷорӣ намудани хизматрасониҳои инноватсионӣ, ташвиқ ба истифодаи васеи пардохтҳои зуд, баланд бардоштани ликвидияти бозор, рушди соҳибкорӣ, дохилшавии молиявӣ, афзоиши даромадҳои андоз ва фароҳам овардани шароити мусоид барои иқтисоди рақамӣ пешниҳод шудаанд. Дар мақола барои баланд бардоштани самаранокии иқтисодии системаи миллии ҳисобҳо, кам кардани хароҷоти амалиётӣ, ташкили фазои молиявии рақобатпазир ва ҳамгироии системаи молиявии дохилӣ бо равандҳои глобалии иқтисодӣ равона шудааст.

Калидвожаҳо: Системаи миллии пардохт, кортҳои пардохтӣ, системаҳои пардохтҳои зуд, «Corti Milli», рақамгардонии пардохтҳо, инфрасохтори пардохт, дохилшавии молиявӣ, ҳисобҳои ғайринақдӣ, устувории системаи молиявӣ.

Khalimov I.M.

PAYMENT CARDS AND THE DEVELOPMENT OF FAST PAYMENT SYSTEMS

Abstract: The article examines current trends in the development of national payment card systems and the formation of fast payment systems from an economic perspective. Special attention is paid to enhancing the security and efficiency of cashless transactions, expanding the functionality of payment instruments, and integrating modern technologies such as mobile applications and digital wallets, which contributes to accelerating cash flows, reducing business costs, increasing the transparency of financial operations, and improving financial control. Key economic problems of existing national payment systems are analyzed, including limited access to services for the population and small businesses, high fees, insufficient transaction speed, and low levels of financial inclusion, which hinder the growth of the cashless economy, investment activity, and the development of national entrepreneurship.

Measures are proposed to improve payment infrastructure, introduce innovative services, promote the widespread use of fast payments, enhance market liquidity, support entrepreneurship, increase financial inclusion, boost tax revenues, and create favorable conditions for the digital economy. The study aims to increase the economic efficiency of the national payment system, reduce transaction costs, develop a competitive financial environment, and integrate the domestic financial system into global economic processes.

Keywords: National payment system, payment cards, fast payment system, “Corti Milli”, payment digitization, payment infrastructure, financial inclusion, cashless transactions, financial system stability.

На сегодняшний день национальная система платёжных карт (НСПК) является одним из ключевых элементов финансовой инфраструктуры страны, обеспечивая надежное и безопасное проведение безналичных расчетов, ускорение денежного оборота и повышение доверия населения к современным платёжным инструментам. Совершенствование НСПК направлено на повышение эффективности обслуживания физических и юридических лиц, снижение операционных издержек банков и стимулирование цифровизации финансовых услуг [5, с. 112-120].

Формирование системы быстрых платежей (СБП) дополняет существующую инфраструктуру, обеспечивая мгновенное проведение денежных переводов, расширение доступа к финансовым услугам и повышение прозрачности финансовых потоков. Внедрение СБП способствует развитию финансовой инклюзии, укреплению национального финансового суверенитета и минимизации зависимости от международных платёжных систем.

Таким образом, комплексное развитие национальной системы платёжных карт и формирование системы быстрых платежей являются стратегическими направлениями модернизации финансовой системы, обеспечивая стабильность, устойчивость и эффективность функционирования национальной экономики [11, с. 68-75].

В условиях активной цифровизации экономики Республики Таджикистан совершенствование национальной системы платежных карт и формирование системы быстрых платежей приобретают стратегическое значение. Переход населения и бизнеса к безналичным операциям, расширение электронной коммерции и необходимость повышения скорости и доступности расчётов требуют развития современных платёжных инструментов, основанных на безопасности, надёжности и технологичности [6, с. 45-52].

Для Таджикистана, который стремится укрепить финансовый суверенитет и снизить зависимость от зарубежных платёжных операторов, развитие собственной национальной системы платежных карт имеет особую важность. Это обеспечивает защиту внутренних

транзакций, повышение контроля над денежным обращением и снижение внешних рисков, включая возможные геополитические и технологические угрозы.

Одновременно формирование системы быстрых платежей способствует расширению финансовой инклюзивности, увеличению доступности банковских услуг в отдалённых регионах, оптимизации расчётов между физическими и юридическими лицами, а также стимулирует развитие малого и среднего бизнеса.

Учитывая всё вышесказанное, исследование процессов модернизации национальных платёжных карт и внедрения системы быстрых платежей в Таджикистане является актуальной научно-практической задачей, направленной на повышение эффективности платёжной инфраструктуры и устойчивости финансовой системы страны.

Платёжная система является неотъемлемым элементом финансовой инфраструктуры любой страны, обеспечивая проведение расчётов, функционирование безналичных операций, а также работу электронных карт и цифровых кошельков. Для Республики Таджикистан в условиях ускоренной цифровизации экономики особое значение имеет развитие собственной национальной платёжной системы, способной обеспечить надёжность, безопасность и самостоятельность внутренних финансовых потоков.

Одна из приоритетных задач Национального банка Таджикистана заключается в модернизации национальной платёжной инфраструктуры и внедрении современных финансовых технологий, направленных на повышение качества и доступности платёжных услуг для населения и бизнес-структур. Развитие национальных платёжных карт и создание системы быстрых платежей способствуют укреплению финансового суверенитета страны, снижению зависимости от зарубежных платёжных операторов и обеспечению устойчивого функционирования платёжной системы [1, с. 2017].

Внедрение инновационных решений в сфере платежей, включая расширение безналичных операций, цифровых сервисов и моментальных переводов, позволяет повысить эффективность финансовых процессов, улучшить доступ к банковским услугам и усилить прозрачность денежного обращения. Всё это делает исследуемую тему особенно актуальной в контексте современных экономических трансформаций и стратегического развития платёжной инфраструктуры Таджикистана.

Цель работы: проанализировать национальную систему платёжных карт «Корти милли» и систему быстрых платежей.

Задачи исследования:

- ✓ изучить понятие национальной платёжной системы;
- ✓ изучить понятие национальной системы платёжных карт;
- ✓ изучить и проанализировать работу платёжной системы «Корти милли» и системы быстрых платежей.

Методы исследования: анализ, синтез, сравнение, систематизация

Результаты. В национальной экономике важно наличие национальной платёжной системы, на ее основе совершенствуются новые технологии, например, ПС «Корти милли». Доли людей, которые пользуются картой «Корти милли» с каждым годом становится всё больше, это говорит о том, что наша страна активно развивает и улучшает собственную платёжную систему. С активным развитием и стабилизацией национальной платёжной системы переводы денежных средств становятся безопаснее.

В результате внедрения технологий в платёжные системы активно развивается СБП [7, с. 55-63]. Национальная платёжная система (НПС) Республики Таджикистан представляет собой организационно-техническую структуру, обеспечивающую обработку и перевод денежных средств между банковскими картами и другими платёжными инструментами внутри страны без участия иностранных процессинговых центров. НПС играет ключевую роль в обеспечении финансовой стабильности, ускорении безналичных расчётов и повышении доступности банковских услуг для населения и бизнеса.

Правовые и организационные основы функционирования национальной платёжной

системы определяются законодательством Республики Таджикистан, в частности Законом Республики Таджикистан «О платёжных системах и платёжных услугах», который регулирует предоставление платёжных услуг, включая переводы денежных средств, использование электронных средств платежа, а также контроль и надзор за деятельностью участников национальной платёжной инфраструктуры [1, с. 2074].

На основе НПС реализуются ключевые национальные платёжные инструменты, такие как национальные платёжные карты и система быстрых платежей, что позволяет укреплять финансовый суверенитет, повышать безопасность расчётов и внедрять инновационные решения в банковском и платёжном секторе страны.

Основной стратегической целью Национального банка Таджикистана является обеспечение устойчивости и дальнейшее развитие национальной платёжной системы. Создание современной и надёжной инфраструктуры платёжных услуг позволяет укрепить финансовый суверенитет страны, снизить зависимость от иностранных платёжных операторов и повысить эффективность обработки денежных средств внутри национальной экономики [2, с. 113].

В последние годы участники национального платёжного рынка реализуют комплекс проектов, направленных на модернизацию платёжной системы, внедрение инновационных финансовых технологий, расширение сети национальных платёжных карт и развитие системы быстрых платежей. Эти инициативы способствуют ускорению безналичных расчётов, повышению безопасности финансовых операций, увеличению доступности банковских сервисов для населения и бизнеса, а также стимулируют цифровизацию финансового сектора страны [13, с. 45-52].

Таким образом, совершенствование национальной платёжной системы и внедрение современных механизмов мгновенных платежей выступает ключевым фактором повышения прозрачности финансовых потоков и устойчивости всей финансовой инфраструктуры Таджикистана.

Таким образом, национальная платёжная система обеспечивает непрерывное проведение банковских расчётов в соответствии с единым регламентом.

Национальная система платёжных карт (НСПК) Республики Таджикистан была создана в рамках действующего законодательства, регулирующего платёжные системы и платёжные услуги, включая Закон Республики Таджикистан «О платёжных системах и платёжных услугах». Эта система играет ключевую роль в развитии национальной финансовой инфраструктуры, обеспечивая обработку и безопасное проведение платежей внутри страны, включая переводы между банковскими картами, без привлечения иностранных процессинговых центров [4, с. 36].

Внедрение НСПК является важным шагом на пути цифровизации финансового сектора страны. На её основе реализуются национальные платёжные карты, обеспечивается интеграция с системой быстрых платежей, что повышает скорость и удобство безналичных расчётов для населения и бизнеса. Современные технологические решения НСПК способствуют укреплению финансового суверенитета Республики Таджикистан, расширению финансовой инклюзии и повышению устойчивости платёжной инфраструктуры к внешним рискам.

Таким образом, национальная система платёжных карт становится фундаментом для развития цифровых финансовых сервисов, улучшения качества банковских услуг и обеспечения надёжности национальной платёжной системы в условиях современной экономики.

Главная цель Национальной системы платёжных карт (НСПК) Республики Таджикистан заключается в обеспечении бесперебойного, доступного и эффективного проведения денежных переводов внутри страны с использованием национальных платёжных инструментов, а также в интеграции с международными платёжными системами. Одним из ключевых аспектов деятельности НСПК является повышение доверия населения и бизнеса к безналичным расчётам, что способствует расширению финансовой инклюзии и укреплению стабильности национальной платёжной инфраструктуры.

Эффективная работа НСПК обеспечивает надёжность и безопасность транзакций, ускоряет проведение расчётов и стимулирует развитие цифровых финансовых сервисов. Внедрение национальных платёжных карт и интеграция с системой быстрых платежей создают основу для устойчивого функционирования платёжной системы, минимизируют зависимость от иностранных процессинговых центров и способствуют укреплению финансового суверенитета Республики Таджикистан.

На основе Национальной системы платёжных карт (НСПК) Республики Таджикистан была создана национальная платёжная карта «Корти Милли». Впервые к национальной платёжной системе «Корти Милли» были подключены банки-участники в 2022 году. К концу 2024 года общее количество выданных карт достигло значительного объёма, что свидетельствует о росте популярности национальных платёжных инструментов среди населения [9, с. 78-85].

Доля «Корти Милли» в общем объёме эмиссии банковских карт в стране постоянно увеличивается, что отражает растущее доверие граждан к национальной платёжной системе. Анализ данных за период с 2022 по 2024 год показывает стабильный рост числа активных карт, а в 2022 году наблюдался прирост выпуска карт на 23% по сравнению с 2024 годом.

Увеличение эмиссии национальных карт «Корти Милли» стало особенно актуальным на фоне ограничений или прекращения деятельности некоторых международных платёжных систем на территории страны, что стимулировало переход клиентов на отечественные решения и укрепление финансового суверенитета Таджикистана. [14, с 22-26].

Совместно с органами государственной власти на основе национальной платёжной карты «Корти Милли» и технологической платформы Национальной системы платёжных карт Таджикистана реализуются новые социальные и нефинансовые сервисы. Среди них - региональные карты жителей, студенческие и школьные проекты, а также карты для оплаты различных государственных и общественных услуг.

Кроме того, внедряется возможность оплаты проезда в общественном транспорте с использованием карт «Корти Милли», что способствует упрощению расчётов для граждан и повышению удобства безналичных платежей по всей территории страны. Такие инициативы укрепляют доверие к национальной платёжной системе и стимулируют цифровизацию финансового сектора Таджикистана.

С 2024 года в рамках НСПК поддерживается и развивается Система быстрых платежей (СБП). На базе технологических ресурсов НСПК создан независимый операционный платёжный и клиринговый центр (ОПКЦ) для СБП. Система быстрых платежей с транзакционными онлайн-расчётами по корреспондентским счетам банков позволяет осуществлять мгновенные переводы физическим лицам по номеру мобильного телефона в любой банк, который является участником СБП, производить оплату товаров и услуг в офлайн и онлайн магазинах с помощью QR-кода, QR-наклейки или по технологии платёжных ссылок. Доступ к сервисам СБП возможен в каналах дистанционного банковского обслуживания коммерческих банков и в специальном платёжном приложении [15, с. 34-42].

За январь-сентябрь 2025 года объем совершенных платежей через АСМДП составил 775,1 млрд сомони, что на 209,4 млрд больше по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Количество платежей составило 4,1 млн операций, увеличившись на 0,6 млн по сравнению с аналогичным периодом 2024 года 1723

На основе анализа данных, представленных на Рисунке 1, который отражает количество и объем операций через Автоматизированную систему межбанковских денежных переводов (АСМДП) за период 2021–2024 гг., можно сделать вывод о высокой динамике роста и повышении эффективности национальной платёжной инфраструктуры Таджикистана.

Рисунок 1

Составлено: официальный сайт НБТ: https://www.nbt.tj/ru/payment_system/rushdi-infrasokhtori-nizomi-pardokhtii-bmt.php

За указанный период общий объем проведенных через АСМДП расчетов вырос более чем в 1.8 раза (или на 85%), увеличившись с 420 млрд сомони в 2021 году до 775 млрд сомони в 2024 году. Одновременно количество операций увеличилось с 3.5 млн до 4.1 млн единиц. Этот рост не просто констатирует увеличение транзакционной активности; он свидетельствует о глубокой интеграции и растущем доверии к централизованному национальному клиринговому механизму. Ускорение и увеличение объема расчетов через АСМДП является ключевым фактором, обеспечивающим ликвидность финансового рынка, снижающим системные риски и создающим надежный фундамент для дальнейшего внедрения инновационных сервисов, таких как "Корти Милли" и Система быстрых платежей, что напрямую способствует укреплению финансового суверенитета страны.

В данной статье определены понятия национальной платежной системы, национальной системы платежных карт и системы быстрых платежей. В результате появления технологий в финансовых и платежных сферах гражданам и компаниям становится удобнее проводить перевод денежных средств. Также по данным статистике можно отметить, что доверие к национальной платежной системе увеличивается, что может положительно сказаться на экономике страны.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Таджикистан «О платёжных услугах и платёжной системе» от 24.02.2017 № 1397 (в ред. Закона РТ от 07.08.2020 № 1723, от 20.06.2024 № 2074) // Национальный центр законодательства при Президенте РТ.
2. Постановление Правления Национального банка Таджикистана «Правила функционирования Национальной платёжной системы "Корти Милли"» от 01.06.2012 № 113. - Душанбе, НБТ, 2012.
3. Национальный банк Таджикистана. Платёжная система Республики Таджикистан: официальный веб-сайт. - Душанбе, 2025. Режим доступа: https://www.nbt.tj/ru/payment_system/ (дата обращения: 19.11.2025)
4. Национальный банк Таджикистана. Стратегия развития платёжной системы Республики Таджикистан на 2015–2025 гг. - Душанбе, НБТ, 2022. - 36 с.

5. Абдуллаев, М. «Развитие национальной платёжной системы и цифровизация финансовых услуг» // Вестник Таджикского национального университета, Серия: Экономика, № 3, 2023, с. 112–120.
6. Абдуллоев, С. Ш. Развитие безналичных расчётов в банковской системе Таджикистана. // Экономика и финансы Таджикистана. Душанбе, 2022, №3, с. 45-52.
7. Исмоилов, А. Х. Роль национальных платёжных карт «Корти Милли» в повышении финансовой инклюзии. // Журнал «Финансовая аналитика», Душанбе, 2022, №3, с. 55–63.
8. Криворучко С.В. Национальная платёжная система: структура, технологии, регулирование. Международный опыт, российская практика: С.В. Криворучко, В.А. Лопатин. - М.: КНОРУС: ЦИПСИР, 2013. - 456 с.
9. Назаров, Р. М. Перспективы внедрения системы быстрых платежей в Республике Таджикистан. // Вестник Таджикского национального университета, сер. Экономика, 2021, №4, с. 78-85.
10. Саидов, Р. Т. Цифровизация платежей в Таджикистане: тенденции и перспективы. // Научный альманах Таджикистана, 2021, №5, с. 101-110.
11. Саидов, Т. «Внедрение национальной платёжной карты “Корти Милли” как инструмент укрепления финансового суверенитета» // Научный вестник финансовых и банковских исследований, № 1, 2024, с. 68-75.
12. Султонова, М. Ш. Развитие платёжной инфраструктуры Республики Таджикистан. // Вестник Академии финансов и банковского дела Таджикистана, 2020, №1, с. 12-19.
13. Хакимов, Р. «Электронные платёжные системы и финансовая инклюзия в Таджикистане» // Журнал экономики и финансов, № 2, 2024, с. 45-52.
14. Халимов, И. М. Институциональные основы формирования национальной платёжной системы Таджикистана. Автореф. дис. канд. экон. наук. Душанбе, 2020. с. 22-26
15. Юсупов, Ф.А. Национальная платёжная система и её влияние на финансовую стабильность страны.//Научный журнал «Экономика и инновации», Душанбе, 2022, №2, с. 34

УДК 339.543:338.46:001.895(575.3)

Хасанов Ё.С.

ТАҲАВВУЛОТИ НАЗАРИЯВИИ ИНФРАСОХТОРИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ГУМРУКӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ ИННОВАТСИОНӢ

Аннотатсия. Дар мақола муаллиф самтҳои рушди инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукиро дар иқтисодиёти инноватсионӣ баррасӣ намудааст. Ба омӯзиши тадбирҳои марбут зимни тақмили инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ таваҷҷӯҳи махсус дода шудааст. Дар мақола усулҳои самаранок истифодабарии технологияҳои рақамӣ дар фаъолияти гумрук дарҷ гардидааст. Ҳангоми гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ва афзоиши гардиши молу хизматрасониҳои гумрукӣ дар рушди иқтисоди инноватсионӣ, аҳмияти ҳоса касб мекунад. Самаранокии фаъолияти гумрукӣ аз сатҳи рушди инфрасохтори он вобастагии амиқ дорад. Аз ин рӯ, масъалаи рушди инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ ҳамчун омили муҳим барои беҳтар намудани муҳити тиҷоратӣ ва суръат бахшидани савдои хориҷӣ, инчунин таъмин намудани амнияти иқтисодӣ мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Калидвожаҳо: инфрасохтор, инфрасохтори гумрукӣ, хизматрасониҳои гумрукӣ, иқтисодиёти инноватсионӣ, технологияҳои рақамӣ, фаъолияти гумрук, рақамисозӣ, логистика, идоракунии хавфҳо.

Хасанов Ё.С.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ РЫНКА ТАМОЖЕННЫХ УСЛУГ В ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация. В статье автор рассматривает направления развития инфраструктуры рынка таможенных услуг в инновационной экономике. Особое внимание уделяется изучению соответствующих мер по совершенствованию инфраструктуры рынка таможенных услуг. В статье представлены методы эффективного использования цифровых технологий в таможенной деятельности. В условиях перехода к цифровой экономике и роста товарооборота таможня приобретает особое значение в развитии инновационной экономики. Эффективность таможенной деятельности тесно связана с уровнем развития ее инфраструктуры. Таким образом, вопрос развития инфраструктуры рынка таможенных услуг изучается как важный фактор улучшения деловой среды и ускорения внешней торговли, а также обеспечения экономической безопасности.

Ключевые слова: инфраструктура, таможенная инфраструктура, таможенные услуги, инновационная экономика, цифровые технологии, таможенная деятельность, цифровизация, логистика, управление рисками.

Hasanov Y.S.

THEORETICAL DEVELOPMENT OF THE CUSTOMS SERVICES MARKET INFRASTRUCTURE IN AN INNOVATIVE ECONOMY

Annotation. In this article, the author examines the development of customs services market infrastructure in an innovative economy. Particular attention is paid to the study of relevant measures to improve customs services market infrastructure. The article presents methods for the effective use of digital technologies in customs operations. With the transition to a digital economy and growing trade turnover, customs is acquiring particular importance in the development of an innovative economy. The effectiveness of customs operations is closely linked to the level of development of its infrastructure. Therefore, the development of customs services market infrastructure is studied as an important factor in improving the business environment and accelerating foreign trade, as well as ensuring economic security.

Keywords: infrastructure, customs infrastructure, customs services, innovative economy, digital technologies, customs activities, digitalization, logistics, risk management.

Дар шароити муосир яке аз масъалаҳои муҳим ва самарабахш ин раванди рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад, ки дар ҳамаи соҳаҳои ҷомеаи имрӯза, махсусан дар самти хизматрасониҳои гумрукӣ бояд васеъ истифода карда шавад. Зеро, истифодаи самаранокӣ равандро рақамикунонӣ имкон медиҳад, ки хизматрасониҳои гумрукӣ дар сатҳи зарурӣ барои соҳибкорон иҷро гардида, манфиатҳои иқтисодии давлат пурра назорат карда шаванд.

Иқтисоди инноватсионӣ ва ташаккули он, инчунин, истифодаи оқилонаи раванди рақамикунонӣ бевосита аз ҳолати имрӯзаи иқтисодиёти байналмилалӣ вобаста аст. Иқтисоди инноватсионӣ ва раванди рақамикунонӣ омӯзишу таҳлили хусусияту намудҳо ва хусусиятҳои хизматрасонии гумрукиро дар минтақаҳо ҳамчун як қисми асосии иқтисоди миллӣ тақозо менамояд. Қайд намудан зарур аст, ки дар замони муосир, ҷараёнҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва истеҳсоли бо ҳамгироии муносибатҳои байнисоҳавӣ, байнисубъектӣ ва байнишахсӣ ба вучуд омадаанд ва соҳаи хизматрасонӣ ба исоби миёна тақрибан 65 банди ғоизии маҷмӯи маҳсулоти дохилии давлатҳои рушдфтаро ташкил медиҳад.

Дар Паёми навбатии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки 16-уми декабри соли 2025 ба маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин зикр шудааст: “Пешрафти босуръати технологияҳои рақамӣ ва тавсеаи имкониятҳои зехни сунъӣ дар ҷаҳони муосир тақозо менамояд, ки ин дастовардҳо

дар ҳама соҳаҳо самаранок истифода гардида, ба манбаи иловагии рушди иқтисодӣ ва содироти хизматрасонӣ табдил дода шаванд” [1, С. 3].

Дар шароити имрӯза, рақамикунонӣ тавассути қорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, баланд бардоштани самаранокӣ тағйироти иқтисодӣ ва коҳиш додани хатарҳои мавҷудаи иқтисодӣ амалӣ карда мешавад [10, С. 325].

Бояд қайд намоем, ки аз ҷониби Дабири кулли Созмони умумиҷаҳонии гумрук Кунио Меурио доир ба муҳиммӣ зарурати рақамикунонии хизматрасониҳои гумрукӣ бо унвони “Гумруки рақамӣ: ҳамкориҳои пешрафта” аз соли 2016 ишора шуда буд. Созмони умумиҷаҳонии гумрук муайян кардааст, ки истилоҳи «гумруки рақамӣ» ба ҳама гуна фаъолияти худкор ё электронӣ дахл дорад ва ба самаранокӣ ва ҳамохангсозии фаъолияти гумрукӣ мусоидат мекунад [8, С. 22].

Зикр кардан ба маврид аст, ки омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои вобаста ба асосҳои назариявӣ амалии хизматрасониҳои гумрукӣ дар шароити муносири иқтисод дар таҳқиқотҳои олимон-иқтисоддонони ватанӣ, ба мисли: Рачабов Р.К., Нидоев Н.Ф., Нидоев П.Ф., Самиев Ф.Б., Рачабова Н.К., Сулаймонзода Ш.Ф. ва дигарон мавриди омӯзишу таҳлил қарор гирифтаанд.

Дар замони муосир “бозори хизматрасониҳои гумрукӣ маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ, ташкилотӣ ва ҳуқуқӣ мебошад, ки дар раванди пешниҳоди хизматрасониҳои гумрукӣ байни мақомоти гумрук, брокерҳо, ширкатҳои логистикӣ ва соҳибкорони хориҷӣ ба вуҷуд меоянд”.

Қобили қайд аст, ки дар бозори хизматрасониҳои гумрукӣ ба масъалаҳои зерин, аз қабili барасмиятдарории молҳо, назорат ва идоракунии ҷараёнҳои савдои хориҷӣ, низоми нархгузорӣ ва шартномаҳо ба талаботи меёрӣ ва ҳуқуқӣ мувофиқат кунанда, фаъолияти бозор ва таъсири он ба самаранокӣ ҳаракати молҳо ва суръати гардиши савдо диққати махсус равона мешавад.

Бозори хизматрасониҳои гумрукиро метавонем ба ибораи соддатуру оммафаҳм чунин пешниҳод намоем. Ба андешаи мо “Бозори хизматрасониҳои гумрукӣ ҳамчун муҳити иқтисодӣ ва институтсионалӣ фаъолият менамояд, ки хизматрасонии гумрукӣ дар он ҳамчун маҳсулоти махсус пешкаш карда мешавад.

Дар шароити рушди инноватсионӣ масъалаи ташаккулёбии инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ, инчунин рушди хизматрасонии гумрукӣ ҳам аз ҷиҳати илмӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ ба яке аз масъалаҳои муҳим ва ҷолиб шомил мебошад, зеро имрӯзҳо инфрасохтори хизматрасониҳои гумрукӣ ба фаъолгардонии соҳаҳои дигари иқтисоди миллӣ заминаи мусоид фароҳам месозад. Қайд намудан зарур аст, ки хизматрасониҳои гумрукиро то давраи наздик танҳо ҳамчун бахши тичоратӣ мавриди омӯзишу таҳлил қарор медоданд, аммо дар шароити инноватсионӣ бо дарназардошти ҳам амалиёти байналмилалӣ ва ҳам тамоюлҳои рушди ҳадамоти давлатии муносири Тоҷикистон, маълум мегардад, ки сохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ мураккаб ва серпахлӯ мебошад.

Дар Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба моҳият ва муҳтавои амалиётҳои зерин тавзеҳ дода шудааст: Амалиёти гумрукӣ – ин амалҳои алоҳида нисбати мол ва воситаҳои нақлиёт, ки аз ҷониби шахсон ва мақомоти гумрук ҳангоми барасмиятдарории гумрукии мол ва воситаҳои нақлиёт иҷро карда мешаванд. Илова бар ин, қайд гардидааст, ки брокери гумрукӣ (намоянда) - миёнараве, ки амалиёти гумрукиро аз номи декларант ва (ё) бо супориши он ё шахси дигар, ки ба зиммаи ӯ чунин масъулият гузошта шудааст, иҷро мекунад ё ба вай ҳуқуқ дода шудааст, ки амалиёти гумрукиро мувофиқи санадҳои меёрӣ-ҳуқуқӣ анҷом диҳад [3, С. 36].

Пешбурди фаъолияти гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама ба ҳимояи истеҳсолкунандагони ватанӣ, пешгирии воридоти ғайриқонунӣ, таъмини рақобатпазирӣ дар қаламрави гумрукӣ, беҳдошти муносибати мутақобила бо дигар кишварҳо, риояи талаботи стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи гумрук равона карда шудааст. Таҳқиқи таҷрибаи ҷаҳонӣ гувоҳи медиҳад, ки омили асосии таъмини суръати баланди рушди иқтисодӣ воридшавии кишвар ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ мебошад, ки яке аз нишондиҳандаҳои он ҷонибдорӣи кишвар аз баланд бардоштани сатҳи ошкор ва дастрасӣ дар соҳаи тичорати байналмилалӣ ба ҳисоб

меравад. Тадбири муҳими бештар ба рушди тичорати байналмилалӣ мусоидаткунанда фаъолияти босуботи гумрукӣ, ташкили низоми боэътимоди танзими гумрукӣ, аз ҷумла расмиётҳои стандартишуд [9, С. 70], соддагардонидашуда, ҳамоҳангшуда, шаффоф ва пешгӯишаванда мебошанд, ки назорат ва барасмиятдарории гумрукиро дар раванди интиқоли молу воситаҳои нақлиёт тавассути сарҳади гумрукӣ таъмин мекунад.

Яке аз олимони-иқтисоддонони ватанӣ, ки дар ин самт корҳои илмӣ таҳқиқоти зиёдро анҷом додааст, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор Раҷабов Р.К. ба ҳисоб меравад. Раҷабов Р.К. хизматрасониҳои гумрукиро “Ҳамчун унсурӣ калидии инфрасохтори савдои хориҷӣ ва омили хизматрасонандаи қараёнҳои байналмилалӣ мол арзёбӣ менамояд”. Ӯ қайд менамояд, ки самаранокии фаъолияти гумрук на танҳо ба назорат, балки пеш аз ҳама ба сифат, суръат ва ташкили дурусти хизматрасонӣ вобастагӣ дорад. Қайд менамояд, ки дар шароити муосир мақомоти гумрук бояд аз модели маъмурӣ-назоратӣ ба модели хизматрасонанда гузаранд, расмиёти гумрукиро содда ва шаффоф намоянд ва ба рушди савдои хориҷӣ ҳамчун шарикӣ иқтисодӣ мусоидат кунанд, гузаранд [8, С. 46].

Хизматрасониҳои гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳилаи ташаккулёбии худро ба анҷом расонида, тақмили заминаҳои ҳуқуқӣ ва моддию техникии мақомотро вобаста ба раванди иқтисодиёти ҷаҳонӣ идома дода, дар партави сиёсати иқтисодии кишвар ҷиҳати рушди фаъолияти иқтисоди берунӣ, таъмини амнияти иқтисодӣ ва ҳифзи арзишҳои фарҳангии таърихӣ, босубот фаъолият менамояд. Хусусиятҳои хизматрасониҳои гумрукӣ дар асоси маълумотҳои фаъолияти иқтисоди хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумоти ҷамъбастиро дар бар гирифта, ҷанбаҳои муҳимтарини муносибатҳои тичорати байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро инъикос менамояд [7, С. 24].

Аз таҳлилҳо бармеояд, ки ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобик намудани фаъолият ва истифодаи оқилонаи низомҳои гумрукӣ ба қоидаҳои байналмилалӣ яке аз ҷойҳои муносиброишғол менамояд. Мутаассифона, ҳалли масоили пешниҳоду танзими хизматрасониҳо ва истифодаи низомҳои гумрукӣ то ҳол пурра ба талаботҳои ҷойдошта ҷавобгӯ намебошанд. Бо вучуди ин, тамоюли ҷаҳонӣ ва рушди иқтисодиёту муносибатҳои мутақобилаи солҳои охир, аз нав дида баромадани сиёсати гумрукиро дар ҷумҳурӣ бо назардошти амалӣ намудани сиёсати мутавазунӣ рушди тичорат ва таъмини самаранокии танзими тарифию гумрукиро тақозо менамояд.

Яке аз олимони-иқтисоддонони тоҷик Нидоев Н.Ф. қайд менамояд, ки “Амалияи пешқадами ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки мавқеи гумруки рақамӣ дар рушди савдои ватанӣ бо дарназардошти таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифодабарии рақамикунории иқтисодиёт ва идоракунии ба фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва механизмҳои давлатии танзими гумрукӣ таъсир калон мерасонад. Чунин ҳолат бо он фаҳмонида мешавад, ки дар солҳои охир маъруфияти намудҳои гуногуни мағозаҳои интернетӣ, ки фурӯшандагони онҳо дар саросари ҷаҳон ҷо ба ҷо шуда, макони доимӣ гирифтаанд, ба таври назаррас афзоиш ёфтаанд. Пешрафти асосиро дар ин самт лоиҳаи хитории “AliExpress” омода намудааст, ки он дорои платформаи тичорати виртуалӣ буда, тибқи ғояи аввал, молҳо бояд дар Ҷумҳурии Халқии Хитой фурӯхта мешуданд, аммо имрӯз ин фазо бузургтарин мағозаи онлайнӣ ва яке аз сайтҳои сердаромадтарин дар ҷаҳон аст” [6, С. 25].

Бояд гуфт, ки инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ – ин аз маҷмӯи институтҳо, субъектҳо, васоитҳои техникую иттилоотӣ, низомҳои ҳуқуқию меъёрӣ иборат аст, ки фаъолияти хизматрасонии гумрукӣ, идора намудани ҳаракатҳои молӣ ва савдои берунаро таъмин мекунад. Илова бар ин, дар замони рушди иқтисодиёти инноватсионӣ инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ на танҳо бо вазифаи назоратӣ маҳдуд карда мешавад, балки барои суръат бахшидани қараёнҳои савдои байналмилалӣ ҳаҷун фаъолияти ҳамоҳангсоз амал менамояд. Аҳамияти инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар шароити инноватсионӣ хеле муҳим ба ҳисоб меравад (расми 1).

Расми 1. Аҳамияти инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар шароити инноватсионӣ

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар шароити рушди иқтисодиёти инноватсионӣ аҳамияти инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар таъмин кардани суръати гардиши молу иттилоот дар иқтисодиёт, содда гардонидани расмиёт ва паст намудани хароҷоти трансаксионӣ, таъмини рушди рақобаттавонии иқтисодиёти миллӣ ва мусоидат ба он, инчунин ҷалб кардани технологияҳои рақамӣ инноватсионӣ ҷиҳати оптимизатсияи равандро пайдо мегардад.

Бояд таъкид намуд, ки таъмин намудани суръати гардиши молҳо ва иттилоот дар иқтисоди кишвар барои баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ ва рақобаттавонии кишвар яке аз омилҳои калидию асосӣ ба ҳисоб меравад, зеро ин раванд метавонад ба беҳтар гардидани алоқамандии байни истеҳсол, тақсимот, мубодила ва истеъмол мусоидат намояд.

Дар шароити муосир омилҳои асосии таъминкунандаи суръати гардиши молҳо ва иттилоот дар иқтисод ин рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва логистикӣ (роҳҳо ва марказҳои логистикӣ, анборҳои муосир ва ғ.), рақамикунории равандроҳои иқтисодӣ (истифодаи низомҳои электронӣ дар савдо, гумруку андоз ва бонкдорӣ), инкишофи инфрасохтори иттилоотӣ (интернети баландсуръат ва платформаҳои рақамӣ, низомҳои идоракунии иттилоот), тақмили муҳити ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ ва баланд бардоштани иқтидори кадрӣ (омодасозии мутахассисони соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва менеҷменти муосир) ба шумор мераванд. Ин омилҳо метавонанд ба афзоиши гардиши молҳо ва хизматҳо таъсир расонанд. Дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин раванд аз ҳама муҳим бо рушди иқтисодиёти рақамӣ, мукамалгардонии хизматрасониҳои гумрукӣ ва ҳамлу нақли минтақавӣ алоқаманди дошта, метавонад ба вобастагии самаранокии кишвар ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ мусоидат кунад.

Қобили қайд аст, ки яке аз роҳҳои паст шудани хароҷоти трансаксионӣ ин раванди содда гардонидани расмиёт ба ҳисоб меравад, барои ҳамин бояд дар шароити инноватсионӣ ба ин қисмати инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ диққати махсус равона карда шавад, зеро он метавонад ба яке аз василаҳои паст гардидани арзиши ниҳони маҳсулот гардад. Содда ва оддӣ гардонидани расмиёт ва паст намудани хароҷоти трансаксионӣ дар шароити Тоҷикистон, барои ташаккул ва рушди соҳибкорӣ, густариши савдои хориҷӣ ва иқтисодиёти рақамӣ ҳамчун як василаи муҳиму зарурӣ баромад намуда, ба рушди устувори иқтисодиёт саҳмгузор мебошад.

Дар таҷрибаи фаъолияти гумрук ва инчунин дар барномаҳои рушди мақомоти гумрук мафҳуми “инфрасохтори гумрукӣ” доим истифода мешавад. Вале моҳияти мафҳуми “инфрасохтори гумрукӣ” ва “объекти инфрасохтори гумрукӣ”, ки дар адабиёти таълимӣ ва ҳуҷҷатҳои меъёрий-ҳуқуқӣ шарҳ дода шудааст, аз ҳам ба таври назаррас фарқ менамоянд [2, С. 12].

Пеш аз он ки нисбати муайян намудани мафҳуми “инфрасохтори гумрукӣ” кӯшиш намоем, бояд донем, ки тахти мафҳуми “инфрасохтор” чӣ фаҳмида мешавад. Дар маънои васеъ мафҳуми инфрасохтор ҳамчун комплекси сохторҳои бо ҳам алоқаманди хизматрасонӣ, ки барои

ҳалли масъалаҳо (вазифаҳо) ҳамчун ташкилкунандаи асос ва ё таъминкунанда баромад менамоянд.

Мафҳуми “инфрасохтор” аз калимаи латинии *infra* (зер, таҳт) ва *structura* (бино, ҷойгиршавӣ) гирифта шудааст. Ин мафҳум дар адабиёти иқтисод дар охири солҳои 40-уми асри 20 барои ифодаи комплекси соҳаҳои хоҷагӣ, ки истеҳсолати саноатӣ ва хоҷагии қишлоқро хизматрасонӣ мекунад (сохтмони шохрохҳо, каналҳо, бандарҳо, кӯпрукҳо, анборҳо, хоҷагиҳои энергетикӣ, нақлиёт, алоқа, обтаъминкунӣ ва системаи корезҳо (канализация), таҳсилоти умумӣ ва касбӣ, хароҷот барои илм, тандурустӣ ва ғ.), пайдо гашт.

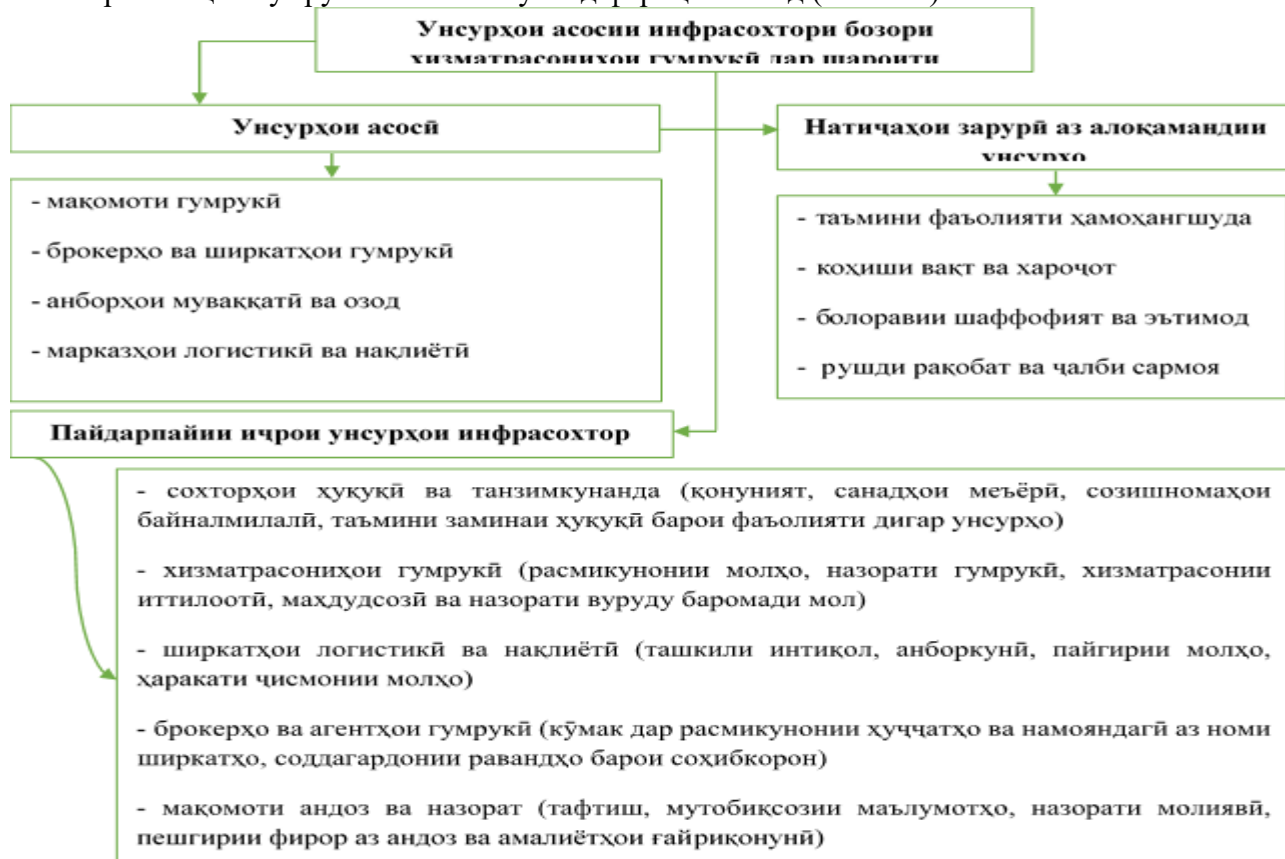
Мафҳуми инфрасохтор аз луғати ҳарбӣ гирифта шудааст, ки дар он мафҳуми мазкур комплекси иншоотҳои ақибгоҳии таъминкунандаи амали қувваҳои мусаллаҳонидашударо мефаҳмонад (анборҳои захираҳои ҷангӣ ва дигар материалҳои ҳарбӣ, аэродромҳо, базаҳои мушакӣ, машқгоҳҳо, майдончаҳо барои сар додани мушакҳо ва ғ.).

Дар солҳои 1940, дар Ғарб, инфрасохтор ҳамчун маҷмӯи соҳаҳои фаҳмида шуд, ки истеҳсоли муқаррарии молҳои моддӣ ва хизматрасониро осон мекунад. Дар адабиёти иқтисодии рус мушкilotи рушди саноати инфрасохтор танҳо дар солҳои 1960 баррасӣ шуданд.

Дар айни ҳол мафҳуми “инфрасохтор” доираи васеи тадқиқӣ дорад, ки доираи ин равиш, инфрасохтори гумрукӣ ҳамчун маҷмӯи биноҳо, иншоот, системаҳо ва хизматрасонӣ, ки барои таъмини ҳаракати молҳо ва воситаҳои нақлиёт аз сарҳади гумрукӣ ва татбиқи чораҳои танзими гумрукӣ-тарифӣ ва ғайритарифӣ дар тичорати хориҷӣ заруранд, фаҳмида мешавад.

Ба ақидаи мо инфрасохтори гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон – қисмҳои таркибии дастгоҳи умумии фаъолияти гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки хусусияти тобеъӣ ва мусоидатӣ дошта, ба ҳалли вазифаҳои мақомоти гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунад.

Дар шароити инноватсионии рушди иқтисодиёт инфрасохтори бозори хизматрасонӣҳои гумрукӣ аз як қатор унсурҳои асосӣ иборат мебошад, ки онҳо метавонанд ба самаранокии хизматрасонӣҳои гумрукӣ заминаи мусоид фароҳам созад (Расми 2).

Расми 2. Унсурҳои асосии инфрасохтори бозори хизматрасонӣҳои гумрукӣ дар шароити инноватсионӣ ва натиҷаҳои зарурӣ аз алоқамандии онҳо

Таъмини суръат, шаффофият ва самаранокии гардиши мол дар шароити ҷаҳонишавӣ талаб мекунад, ки низоми гумрук ба қолабҳои нави иқтисодиёти инноватсионӣ мутобиқ гардад. Рушди бозори хизматрасониҳои гумрукӣ на танҳо амалиёти маъмуриро осон мекунад, балки ба тавсеаи савдои хориҷӣ, ҷалби сармоягузорӣ ва беҳтар кардани муҳити тиҷоратӣ мусоидат менамояд. Дар ин замина таҳқиқи инфрасохтори гумрукӣ ҳамчун унсурҳои муҳими иқтисодиёти инноватсионӣ аҳамияти илмӣ ва амалӣ дорад.

Дар асоси омӯзиши унсурҳои асосии инфрасохторҳои бозори хизматрасониҳои гумрукӣ мо тарҳи алоқамандии онҳоро, ки ба ҳамоҳангии комил ва рушди устувори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ оварда мерасонад ба тариқи расм пешниҳод намудаем (Расми 3).

Расми 3. Пайдарпайии иҷроии унсурҳои инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ

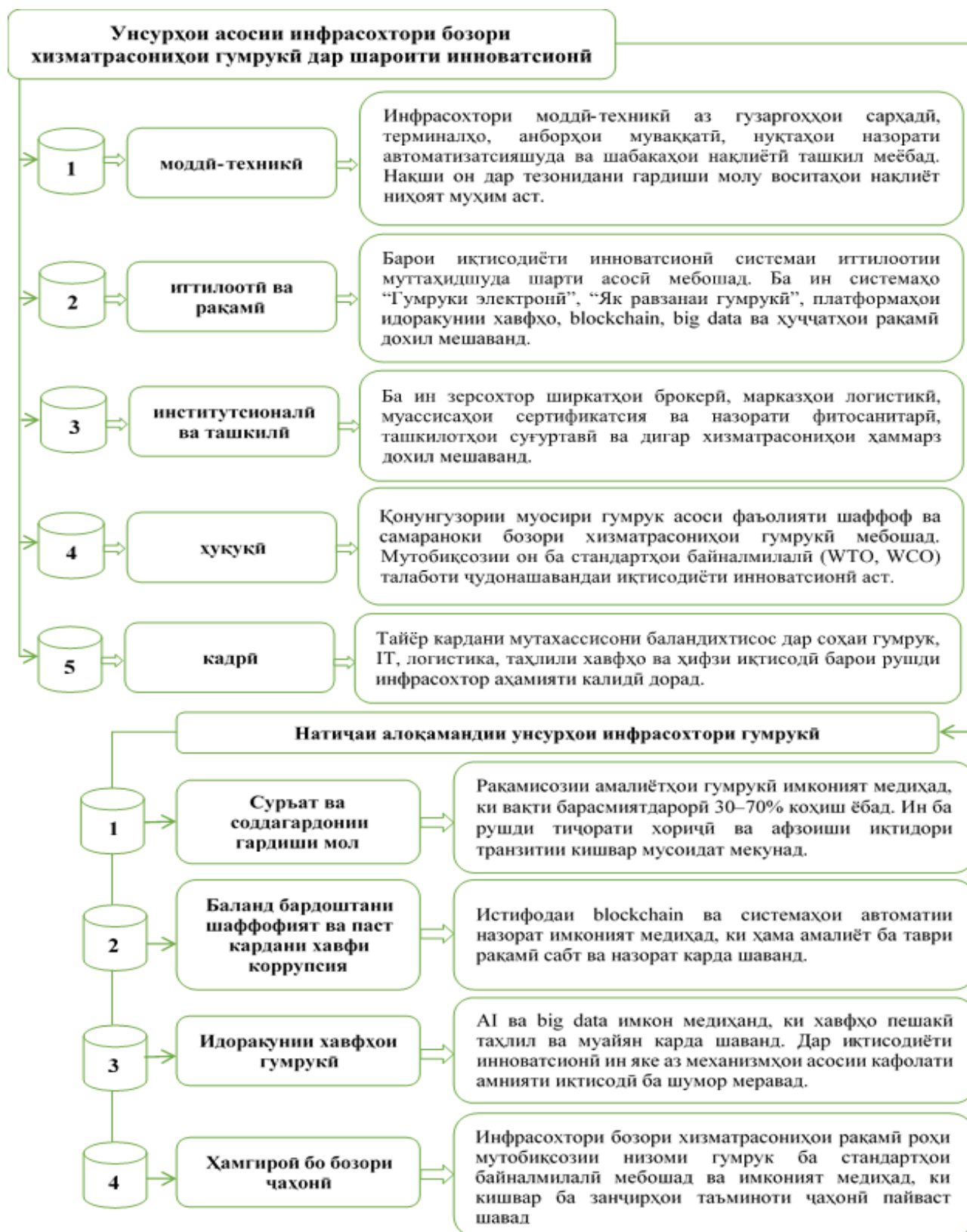
Расми 3 нишон медиҳад, ки инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ ва фаъолияти он дар асоси алоқамандии мантиқӣ ва ҳамгироии унсурҳои инфрасохторӣ амалӣ карда мешавад. Дар навбати аввал, барои муҳайё сохтани шароити ташкили муносибатҳои бозорӣ фароҳам сохтани заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ унсурҳои муҳим ба шумор мервад. Баъдан, бо ҷалб кардани субъектҳои хизматрасон, яъне мақомоти гумрук, брокерон, операторони логистикӣ, дигар иштирокчиён, инчунин истифодаи инфрасохтори иттилоотӣ технология, равандҳои гумрукӣ ба таври ҳамоҳанг иҷро карда мешаванд. Сипас, соддагардонии расмиёт, рақамикунонӣ ва табодули босуръати иттилоот боиси кам шудани хароҷоти транзаксионӣ ва баланд шудани самаранокии хизматрасонӣ мешавад. Дар натиҷа, сифати хизматрасониҳои гумрукӣ, суръати гардиши мол ва шаффофияти амалиёт беҳтар шуда, рушди устувори савдои хориҷӣ ва рақобатпазирӣ иқтисоди миллӣ таъмин мегардад.

Бояд зикр намуд, ки бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар шароити инноватсионӣ як низоми комплексӣ мебошад, ки он аз фаъолияти моддӣ, расмиётӣ, логистикӣ, рақамӣ ва машваратӣ иборат аст. Илова бар ин, ҳар як амале, ки ба инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ шомил мегардад, ба самаранокии гардиши молҳо, коҳиши хароҷот ва шаффофияти равандҳо дар иқтисодиёти инноватсионӣ мусоидат менамояд.

Ба андешаи мо, инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ - ин маҷмӯи шароитҳо ва институтҳои моддӣ, техникӣ, иттилоотӣ, ҳуқуқӣ ва кадрӣ, ки фаъолияти гумрук ва субъектҳои тиҷорати хориҷиро таъмин менамояд.

Дар илми иқтисоди давраи шӯравӣ инфрасохторро ба ду гурӯҳ ҷудо менамуданд: истеҳсолӣ (ки бевосита истеҳсолоти моддиро хизматрасонӣ мекунад: роҳҳои оҳан ва шохроҳҳо, обтаъминкунӣ, канализатсия ва ғ.) ва ғайриистеҳсолӣ ва ё иҷтимоӣ (соҳаҳои, ки бо раванди истеҳсолот алоқаманданд: омодакунии кадрҳо, маълумоти мактабӣ ва олий, ҳифзи тандурустӣ ва ғ.) [4, С. 121].

Инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар шароити инноватсионӣ аз элементҳои гуногун, ба монанди моддӣ-техникӣ, иттилоотӣ ва рақамӣ, институтсионалӣ ва ташкилӣ, ҳуқуқӣ ва кадрӣ таркиб ёфтааст, ки омӯзиши ҳар яке аз онҳо метавонад ба фаъолгардонии хизматрасониҳои гумрукӣ замина фарохм созад (Расми 4).

Расми 4. - Унсурҳои асосии инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ ва натиҷаи алоқамандии он дар шароити инноватсионӣ

Дар шароити рушди фаъолияти инноватсионӣ дар иқтисодиёт инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ ҳамчун системаи мураккабу бисёрҷанба ташаккул ёфта, пайвандии унсурҳои мухталифро таъмин намуда, фаъолияти самараноки мақомоти гумрукӣ ва субъектҳои иштирокчиҳои бозорро таъмин месозад. Унсурҳои пешниҳодгардида на танҳо аҳамияти мустакилро доро мебошад, балки вобасата ба алоқамандии унсурҳои дигар натиҷаи самаранокро ба вуҷуд оварда, ба баланд шудани сатҳу сифати хизматрасониҳои гумрукӣ мусоидат менамояд.

Яке аз унсурҳои поягӣ ва муҳими инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумруки – ин унсури моддӣ-техникӣ мебошад, ки он маҷмӯи иншоот, терминалҳо, анборҳо, таҷҳизоти назоратӣ, воситаҳои санҷишӣ ва техникаи муосирро дар бар мегирад. Аҳамияти технологияҳои нав, аз қабili сканерҳои рақамӣ, низомҳои автоматикунонидашудаи назорати молу воситаҳои нақлиёт ва таҷҳизоти интеллектуалӣ дар шароити инноватсионӣ афзуда, онҳо барои расмиёти гумрукии бо суръат, дақиқӣ ва сатҳи баланди бехатарӣ анҷом дода шаванд, имконият фароҳам меорад.

Дар баробари ин, унсури иттилоотӣ ва рақамӣ барои анҷом додани хизматрасониҳои гумрукӣ ҳамчун муҳаррики асосии рушди фаъолият менамояд. Чорӣ намудани платформаҳои электронии гумрукӣ, равшанаи ягона, мубодилаи электронӣ маълумот байни мақомот ва субъектҳои хоҷагидорӣ, инчунин истифодаи технологияҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки шаффофият баланд гардида, хароҷоти транзаксионӣ коҳиш ёбанд. Ин унсур ба суръатбахшии гардиши молу иттилоот мусоидат намуда, муҳити мусоиди тичорати хориҷиро фароҳам месозад.

Илова бар ин, унсури институтсионалӣ ва ташкилӣ ба танзими ҳамкории байни мақомоти гумрукӣ, сохторҳои давлатӣ, бахши хусусӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ нигаронида шудааст. Дар ин замина, тақсими равшани салоҳиятҳо, ҳамохангсозии равандро ва тақмили сохтори идоракунӣ нақши калидӣ мебозанд. Инноватсия дар ташкил ва идоракунӣ, аз ҷумла истифодаи моделҳои муосири менеҷмент ва механизмҳои ҳамкории давлат бо бахши хусусӣ, самаранокии бозори хизматрасониҳои гумрукиро баланд мебардорад.

Бояд зикр намуд, ки унсури ҳуқуқӣ заминаи меъёрӣ ва қонунии фаъолияти хизматрасониҳои гумрукиро таъмин менамояд. Қонунгузориҳои мутобик ба стандартҳои байналмилалӣ, соддагардонии расмиёти гумрукӣ ва мутобиксозии меъёрҳо ба талаботи иқтисоди рақамӣ ба рушди устувори бозор мусоидат намуда, дар шароити инноватсионӣ, қоидаҳои ҳуқуқӣ бояд на танҳо назоратӣ, балки ҳавасмандкунанда бошанд, то ки чорӣ намудани технологияҳои нав ва шаклҳои муосири хизматрасонӣ имконпазир гардад. Унсури дигаре, ки дар амалӣ намудан ва омили ҳалкунандаи самаранокии тамоми инфрасохтор мақеи назаррасро ишғол менамояд, ин унсури кадрӣ ба ҳисоб меравад. Омодаҳои мутахассисони баландихтисос, баланд бардоштани савияи касбӣ, азхудкунии донишҳои рақамӣ ва рушди тафаккури инноватсионӣ дар байни кормандони гумрукӣ ва иштирокчиёни бозор аҳамияти хос дорад. Маҳз захираҳои инсонӣ метавонанд имкониятҳои техникию рақамиро ба натиҷаҳои воқеӣ табдил диҳанд.

Ҳамин тариқ, алоқамандӣ ва ҳамгирии унсурҳои моддӣ-техникӣ, иттилоотӣ ва рақамӣ, институтсионалӣ ва ташкилӣ, ҳуқуқӣ ва кадрӣ дар шароити инноватсионӣ ба ташаккули инфрасохтори муосири бозори хизматрасониҳои гумрукӣ оварда мерасонад. Натиҷаи ин ҳамгирӣ баланд шудани сифати хизматрасонӣ, кам гардидани монеаҳои маъмурӣ, афзоиши шаффофият ва рақобатпазирӣ иқтисоди миллӣ дар фазои тичорати байналмилалӣ мебошад.

Инфрасохтори бозори хизматрасониҳои рақамӣ роҳи мутобиксозии низоми гумрук ба стандартҳои байналмилалӣ мебошад ва имконият медиҳад, ки кишвар ба занҷирҳои таъминоти ҷаҳонӣ пайваست шавад. Вобасата ба ин, дар расми 4 нақши инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар сохтори иқтисодиёти инноватсионӣ пешниҳод карда шудааст.

Ҳамчунин якқатор омилҳои ҳастанд, ки ба рушди инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ таъсир мерасонанд:

- ✓ Омилҳои технологӣ – рақамисозӣ, AI, IoT, blockchain.

- ✓ Омилҳои иқтисодӣ – афзоиши ҳаҷми савдои хориҷӣ, сармоягузорӣ ба логистика.
- ✓ Омилҳои ҳуқуқӣ – ислоҳоти қонунгузорӣ, ҳамгирӣ бо созмонҳои байналмилалӣ.
- ✓ Омилҳои кадрӣ – сатҳи саводнокии рақамӣ ва ихтисоси кормандони гумрук.
- ✓ Омилҳои институтсионалӣ – фаъолияти ширкатҳои брокерӣ ва логистикӣ.

Дар расми 4 унсурҳои асосии инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ пешниҳод шудааст, ки он ҳамчун чузъи ҷудонашавандаи иқтисоди ба инноватсия асосёфта амал намуда, ҳамгироии унсурҳои моддӣ-техникӣ, рақамӣ-иттилоотӣ, институтсионалӣ, ҳуқуқӣ ва кадрӣ таъмин мекунад. Дар ин низом, технологияҳои рақамӣ ва платформаҳои иттилоотӣ нақши калидӣ дошта, ба автоматизатсия, шаффофият ва суръатбахшии расмиёти гумрукӣ мусоидат менамоянд.

Расми 4. Инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар сохтори иқтисодиёти инноватсионӣ

Инфрасохтори институтсионалӣ ва ҳуқуқӣ заминаи устувори танзими бозорро фароҳам оварда, ҳамоҳангии манфиатҳои давлат, бизнес ва иштирокчиёни савдои хориҷиро таъмин месозад. Унсурҳои кадрӣ бошад, ҳамчун омилҳои ҳалкунанда барои татбиқи навоҳариҳо ва истифодаи самараноки технологияҳои муосир баромад мекунад.

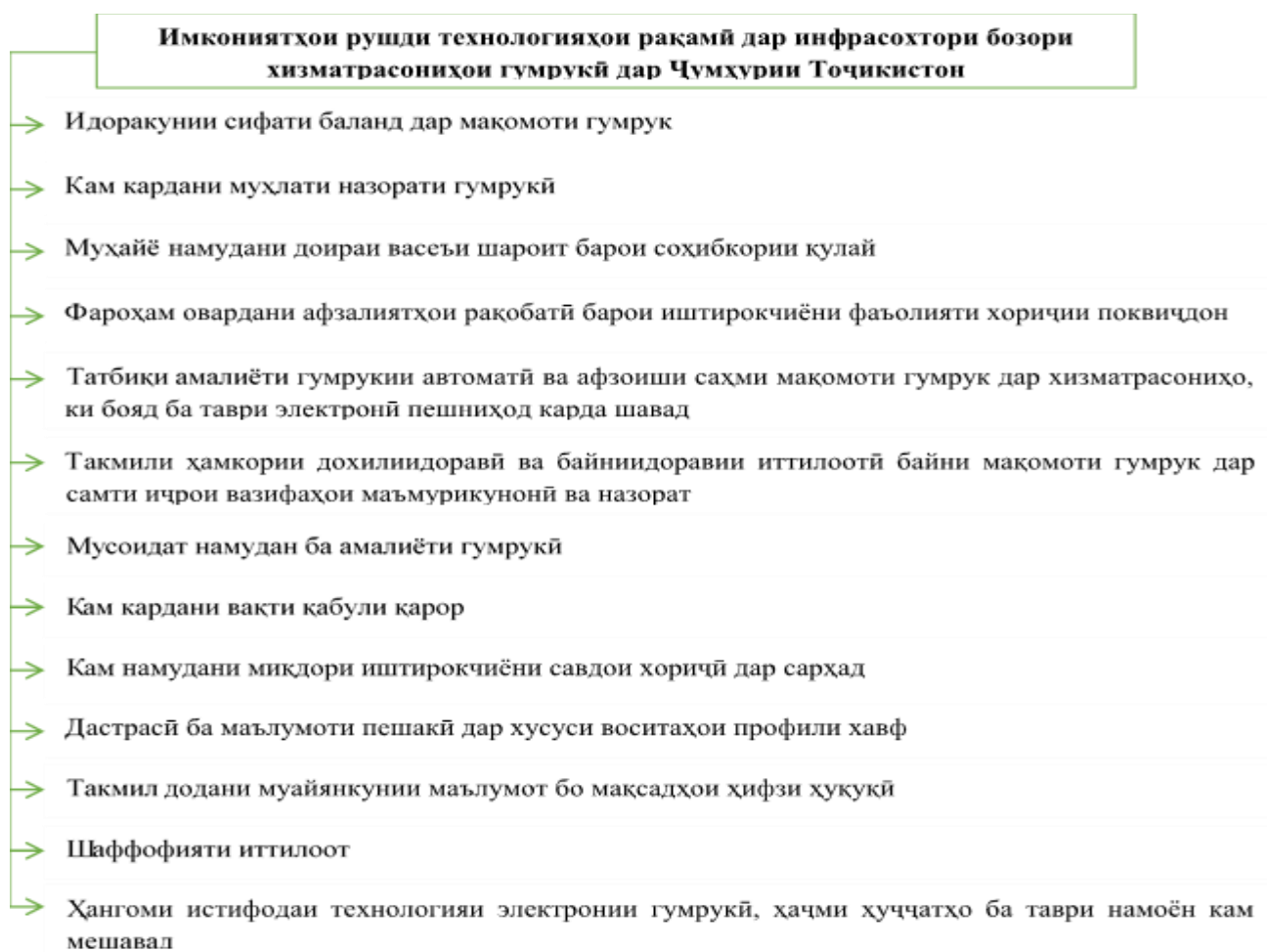
Дар маҷмӯъ, инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар шароити иқтисодиёти инноватсионӣ ба баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ, коҳиши хароҷоти транзаксионӣ ва рушди устувори савдои байналмилалӣ равона гардидааст.

Таҳлили расми 4 нишон медиҳад, ки инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ як системаест, ки аз 9 унсури калидӣ иборат буда, ҳамаи онҳо бо ҳамдигар алоқаманданди зич дошта дар маҷмӯъ барои сохтани гумруки интеллектуалӣ, рақамӣ, шаффоф ва самаранок дар иқтисодиёти инноватсионӣ мусоидат мекунанд.

Самтҳои афзалиятноки такмили инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар сохтори иқтисодиёти инноватсионӣ инҳо мебошанд:

- Татбиқи пурраи гумруки интеллектуалӣ.
- Вусъат додани системаи “Як равзанаи гумрукӣ”.
- Пайваст кардани тамоми ҳадамот ба платформаи ягонаи рақамӣ.
- Бунёди марказҳои логистикӣ муосир ва терминалҳои мултимодаӣ.
- Интеграцияи AI барои таҳлили хавфҳо.
- Баланд бардоштани сатҳи шаффофият тавассути blockchain.
- Омода кардани мутахассисони технологӣ ва логистикӣ.

Дар ҷамъбаст, қайд намудан ба маврид аст, ки рушди технологияҳои рақамӣ дар инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин имкониятҳо хоҳад дод (Расми 5).

Расми 5. Имкониятҳои рушди технологияҳои рақамӣ дар инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Хулоса, рушди инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ яке аз шартҳои калидии инкишофи устувор дар иқтисодиёти инноватсионӣ ба шумор меравад. Татбиқи пайвасти ислохот дар соҳаи гумрук, инчунин истифодаи технологияҳои муосир ва мутобиқшавӣ ба таҷрибаи байналмилалӣ имкон медиҳад, ки бозори хизматрасониҳои гумрукӣ самаранок фаъолият намуда, ба рушди иқтисоди миллӣ саҳми назаррас гузорад.

Инфрасохтори бозори хизматрасониҳои гумрукӣ дар иқтисодиёти инноватсионӣ на танҳо қисми ҷудонашавандаи низоми савдои хориҷӣ, балки анғезандаи рушди иқтисодӣ мебошад. Татбиқи технологияҳои рақамӣ, баланд бардоштани сатҳи шаффофият, муносибгардонии равандҳои гумрукӣ ва ташкили занҷирҳои нави логистикӣ бо баланд гардидани самаранокии иқтисод, коҳиши хароҷот ва афзоиши рақобатпазирӣ мусоидат мекунанд. Ин раванд барои кишварҳое, ки меҳоканд ба фазои иқтисоди ҷаҳонии рақобатнок ворид шаванд, дорои аҳамияти стратегӣ дорад.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилию хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 16 декабри 2025.
2. Барномаи рушди миёнамӯҳлати мақомоти гумрукӣ барои солҳои 2020-2024, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст. – Душанбе, 2019. – 22 с.
3. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон: [матни расмӣ]. - Душанбе: Ирфон, 2023. - 455с.
4. Булатова В.А. Совершенствование таможенной инфраструктуры как фактор развития таможенных органов // Аллея науки. 2017. Т. 4. № -9. –С. 118-123.
5. Меринов Ю.Н. Тенденции формирования системы околотаможенной инфраструктуры как фактор развития внешнеэкономической деятельности на Юге России / Ю.Н. Меринов, Ю.Ю. Меринова // Академический вестник. -2014. -№2. – С. 97
6. Нидоев Н.Ф. Мавқеи гумруки рақамӣ дар рушди савдои ватанӣ ва таъмини беҳатарии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н.Ф. Нидоев // Паёми ДДТТ. 4/1 (48). – 2021. – С. 18-27
7. Нурализода, А. Н. Приоритеты и развитие сферы услуг для повышения уровня благосостояния населения Республики Таджикистан / А. Н. Нурализода, Ш. Ф. Сулаймонзода // Финансово-экономический вестник. – 2019. – № 2 (18). – С. 21-26.
8. Раджабов Р.К. Региональные особенности развития рынка таможенных услуг. Монография. -Душанбе: Сумани Кудрат, 2014.-150 с.
9. Саидмуродов, Л. Х. Стратегические ориентиры реализации экономического потенциала Республики Таджикистан / Л. Х. Саидмуродов // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. – 2017. – № 3(4). – С. 64-71.
10. Таможенный кодекс Евразийского экономического союза.– М.: Проспект, 2018. –512 с.

УДК 338.138. (575.3)

Ҳочиев А.С.

ХУСУСИЯТҲОИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ВЕНЧУРӢ ВА ОМИЛҲОИ ТАЪСИРКУНАНДА БА РУШДИ ОН

Мақола ба таҳлили нақши маблағгузории венчурӣ дар ҳавасмандгардонии рушди иқтисодии инноватсионӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва шиддат гирифтани рақобати технологӣ, рушди инноватсионӣ ҳамчун омилҳои калидии рушди устувори иқтисодӣ маънидод мешавад. Муаллифон таъкид мекунанд, ки сатҳи пасти маблағгузорӣ, набудани заминаи ҳуқуқӣ, маҳдудияти кадрҳои баландихтисос ва инфрасохтори маҳдуд ҷиҳатҳои асосии маҳдудкунандаи рушди сармоягузории венчурӣ дар кишвар мебошанд.

Бо истифода аз усули PEST-таҳлил ва баҳогузориҳои экспертӣ таъсири омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ ва илмӣ-таҳқиқотӣ ба самаранокии сиёсати инноватсионӣ арзёбӣ карда шудааст. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки таъсири омилҳои иқтисодӣ (22,6%), илмӣ-техникӣ (21,7%) ва технологӣ (20,8%) ба рушди инноватсия афзалият доранд. Муаллиф ба инобат гирифтани таҷрибаи байналмилалӣ, ташкили низоми самараноки маблағгузориҳои венчурӣ ва дастгирии давлатӣ ҳамчун омилҳои стратегӣ барои рушди иқтисодии инноватсионӣ таъкид мекунанд.

Дар мақола инчунин моделҳо ва шаклҳои гуногуни фондҳои венчурӣ, механизмҳои ҳавасмандсозӣ, омилҳои маҳдудкунанда ва тавсияҳо барои беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва рушди соҳибкории инноватсионӣ дар Тоҷикистон пешниҳод шудаанд. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки татбиқи механизмҳои муассир ва таъсиси фондҳои венчурӣ метавонад ба рушди устувори иқтисодии инноватсионӣ дар минтақаҳо мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: маблағгузориҳои венчурӣ, сиёсати инноватсионӣ, сармоягузориҳои хатарнок, иқтисодии инноватсионӣ, фондҳои венчурӣ, инфрасохтори инноватсионӣ, сиёсати давлатӣ, бозори молиявӣ, омилҳои таъсиркунанда, PEST-таҳлил.

Ходжиев А.С.

ОСОБЕННОСТИ ВЕНЧУРНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЕГО РАЗВИТИЕ

Статья посвящена анализу роли венчурного финансирования в стимулировании развития инновационного потенциала регионов Республики Таджикистан. В условиях глобализации и усиления технологической конкуренции инновационное развитие рассматривается как ключевой фактор устойчивого экономического роста. Авторы отмечают, что низкий уровень финансирования, отсутствие правовой базы, нехватка высококвалифицированных кадров и ограниченная инфраструктура являются основными факторами, сдерживающими развитие венчурного инвестирования в стране.

С использованием метода PEST-анализа и экспертной оценки изучено влияние политических, экономических, социальных, технологических и научно-технических факторов на эффективность инновационной политики. Результаты показывают, что наибольшее влияние на развитие инноваций оказывают экономические (22,6%), научно-технические (21,7%) и технологические (20,8%) факторы. Авторы подчеркивают важность учета международного опыта, создания эффективной системы венчурного финансирования и государственной поддержки как стратегических факторов развития инновационного потенциала.

В статье также представлены модели и формы венчурных фондов, механизмы стимулирования, ограничивающие факторы и рекомендации по улучшению инвестиционной среды и развитию инновационного предпринимательства в Таджикистане. Результаты показывают, что внедрение эффективных механизмов и создание венчурных фондов может способствовать устойчивому развитию инновационного потенциала регионов.

Ключевые слова: венчурное финансирование, инновационная политика, венчурные инвестиции, инновационный потенциал, венчурные фонды, инновационная инфраструктура, государственная политика, финансовый рынок, влияющие факторы, PEST-анализ.

Khojiev A.S.

FEATURES OF VENTURE INVESTMENT AND FACTORS INFLUENCING ITS DEVELOPMENT

The article examines the role of venture financing in stimulating the development of innovation capacity in the regions of the Republic of Tajikistan. In the context of globalization and intensified technological competition, innovation is recognized as a key factor for sustainable economic growth. The authors emphasize that low levels of funding, lack of a legal framework, shortage of highly

qualified personnel, and limited infrastructure are the main factors constraining the development of venture investment in the country.

Using the PEST analysis method and expert evaluation, the impact of political, economic, social, technological, and scientific-technical factors on the effectiveness of innovation policy was assessed. The results indicate that economic (22.6%), scientific-technical (21.7%), and technological (20.8%) factors have the greatest influence on innovation development. The authors highlight the importance of considering international experience, establishing an effective venture financing system, and providing state support as strategic factors for developing innovation capacity.

The article also presents models and forms of venture funds, incentive mechanisms, limiting factors, and recommendations to improve the investment environment and develop innovative entrepreneurship in Tajikistan. The findings demonstrate that implementing effective mechanisms and establishing venture funds can contribute to the sustainable development of innovation capacity in the regions.

Keywords: venture financing, innovation policy, venture investment, innovation capacity, venture funds, innovation infrastructure, state policy, financial market, influencing factors, PEST analysis.

Дар шароити муосири ҳамгирии босуръати иқтисодиёти миллӣ ба низоми иқтисодии ҷаҳонӣ ва шиддат гирифтани рақобат дар соҳаи технологияҳои пешрафта, рушди инноватсионӣ ба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлатҳо табдил ёфтааст. Маҳз таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки ҷорӣ намудани технологияҳои нав, ташаккули иқтисоди сарчашмаи илмидошта ва истифодаи самараноки иқтисодии илмӣ-таҳқиқотӣ метавонанд афзоиши босуботи истеҳсолот, баланд гардидани ҳосилнокии меҳнат ва таҳкими рақобатпазирӣи иқтисоди миллиро таъмин намоянд.

Мавриди зикр аст, ки барои кишварҳои дар марҳилаи гузариш ба иқтисодиёти асоси илмӣ қарордошта масъалаи ташаккули модели самарабахши рушди инноватсионӣ аҳамияти стратегӣ касб менамояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, дар шароити тағйирёбии сохтори иқтисоди миллӣ ва зарурати баланд бардоштани самаранокии бахшҳои воқеӣ, ниёз ба татбиқи сиёсати мутамаркази инноватсионӣ дорад. Аз ин лиҳоз раванди мазкур аз унсурҳои зерин иборат мебошад [3]:

1. Тақвияти иқтисодии илмӣ-таҳқиқотӣ – баланд бардоштани сатҳи фаъолияти муассисаҳои илмӣ ва таълимӣ, рушди базаи озмоишгоҳӣ ва тайёр намудани кадрҳои баландихтисос.

2. Рушди инфрасохтори илмӣ-техникӣ ва рақамӣ – муосирсозии таҷҳизот, ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ ва фароҳам овардани муҳити рақамии дастгирии инноватсия.

3. Таҳкими ҳамгирии илм, истеҳсолот ва бозор – роҳандозии ҳамкориҳои муассир миёни марказҳои таҳқиқотӣ, корхонаҳои истеҳсолӣ ва сохторҳои тиҷоратӣ барои татбиқи натиҷаҳои илмӣ.

4. Тақмили механизмҳои ҳавасмандгардонӣ – ҷорӣ намудани имтиёзҳои молиявӣ, андозӣ ва институтсионалӣ барои рушди соҳибкориҳои инноватсионӣ ва ҷалби сармоягузорӣ ба технологияҳои нав.

Тазаккур додан ба маврид аст, ки айни замон, гузариш ба модели рушди инноватсионӣ на танҳо масъалаи технологӣ, балки вазифаи мураккаби иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва институтсионалӣ мебошад. Он ташаккули муҳити мусоиди сармоягузорӣ, рушди сармояи инсонӣ, дастгирии ташаббусҳои илмӣ-техникӣ ва баланд бардоштани сатҳи рақамсозии иқтисодро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, таҳқиқи асосҳои назариявӣ ва методологии рушди инноватсионӣ, арзёбии имкониятҳои татбиқи он дар шароити иқтисоди миллӣ ва муайян намудани самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ дар ин самт аҳамияти илмӣ ва амалӣ дорад. Маҳз чунин бархӯрд метавонад заминаи боэътимодро барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли ва таҳкими мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои иқтисодии ҷаҳонӣ фароҳам оварад.

Дар ҳамин замина бояд зикр намуд, ки самаранокии сиёсати инноватсионӣ дар кишвар ба сатҳи ташаккулёбӣ ва истифодаи иқтисодии инноватсионии минтақаҳо вобастагии мустақим дорад. Нобаробарии рушди минтақавӣ, маҳдуд будани захираҳои молиявӣ ва сатҳи нокифояи ҷалби сармоягузорӣ метавонанд ҳамчун омилҳои боздорандаи рушди фаъолияти инноватсионӣ баромад намоянд. Аз ин рӯ, масъалаи таҳқиқи механизмҳои ҳавасмандгардонии рушди иқтисодии инноватсионии минтақаҳо аҳамияти назариявӣ ва амалӣ пайдо мекунад [10].

Таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ нишон медиҳад, ки маблағгузорӣ яке аз васоили муҳимтарини танзими давлатӣ дар самти рушди фаъолияти инноватсионӣ ба ҳисоб рафта, дар мамлакати мо то ҳол манбаи асосии маблағгузори фаъолияти инноватсионӣ буҷаи давлатӣ ба ҳисоб меравад, ҳол он ки маблағгузори венчурӣ метавонад ҳамчун яке аз чунин манбаҳои муҳими алтернативӣ хизмат намояд, зеро дар таҷрибаи ҷаҳонӣ чунин шакли маблағгузорӣ роиҷ буда, дар кишварҳои пешрафта татбиқи он натиҷаи дилхоҳ додааст [9].

Истилоҳи «венчур» дар адабиёти иқтисодӣ ҳамчун шакли сармоягузори дорои сатҳи баланди ҳавф тавсиф мегардад. Маблағгузори венчурӣ навъи сармоягузори дарозмуддат ба ҳисоб рафта, одатан ба муҳлати зиёда аз панҷ сол амалӣ карда мешавад ва асосан ба корхонаҳои хурд ва миёнаи баландтехнологӣ равона мегардад. Мақсади асосии чунин сармоягузорӣ иборат аз дастгирии ҳамаҷонибаи марҳилаҳои таҳия, такмил ва амалӣ намудани маҳсулот ва технологияҳои инноватсионӣ мебошад, ки дар оянда заминаи афзоиши даромади иқтисодӣ ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсолотро фароҳам меорад. Бо дарназардошти сатҳи баланди ҳавф, маблағгузори венчурӣ ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими ташаккули низомии инноватсионии миллӣ ва рушди иқтисодиёти асоси илмидошта арзёбӣ мегардад [11].

Бояд қайд намуд, ки дар самти сармоягузори венчурӣ фондҳои венчурӣ мавқеи муҳим ва хосро ишғол менамоянд. Мутибақи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ", "Фонди венчурӣ шахси ҳуқуқие мебошад, ки фаъолияти он барои ҷамъовари захираҳои молиявӣ барои сармоягузорӣ дар лоиҳаҳои инноватсионии камхарҷ, баландтехнологӣ ва дорои хатари баланд равона карда шудааст" [7].

Мавриди зикр аст, ки дар марҳилаи кунунӣ, "вобаста ба ҳаҷми фаъолият, зинаи татбиқи сармоягузорӣ ва шакли ташкилию ҳуқуқии моликият, шаклҳои гуногуни фондҳои венчурӣ ташаккул ёфтаанд" [14]. Аз ҳамин нуқтаи назар мамлакати мо низ инчунин имкон дорад, ки "фонди венчурӣ ҳамчун шахси ҳуқуқӣ, ба монанди ҚСП, ҚСК ё ҚДММ таъсис дода шавад. Модели шарикӣ бахши давлатию хусусӣ (ШБДХ), ки дар ҷомеаи байналмилалӣ васеъ паҳн шудааст низ василаи таъсиси фонди венчурӣ шуда метавонад" [13].

Таҳлили вазъи мавҷуда нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол низомии мукаммали миллии маблағгузори венчурӣ ташаккул наёфтааст. Айни замон дар кишвар санади меъёрии ҳуқуқие, ки фаъолияти фондҳои сармоягузори венчуриро танзим намояд, қабул нагардидааст. Набудани чунин заминаи ҳуқуқӣ боиси маҳдуд гардидани имкониятҳои таъсис, рушд ва густариши соҳибкории венчурӣ мегардад. Таснифи фондҳои венчурӣ дар шароити муосир дар ҷадвали зерин амалӣ карда шудааст. (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1 – Таснифи фондҳои венчурӣ дар шароити муосир

Гурӯҳбандӣ	Навъи фондҳо
Вобаста ба андозаи фонд	Фонди калон
	Фонди миёна
	Фонди хурд
Вобаста ба марҳилаи сармоягузорӣ	Фондҳои аввалия
	Фондҳои оғозӣ
Вобаста ба шакли ташкиливу ҳуқуқии соҳибият	Шарикӣ (рафикии сармоягузорӣ)
	Шарикдорӣ хочагӣ
	Фонди пушидаи сармоягузори сахмияҳо

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [4]

Маълумотҳои чадвали 2 нишон медиҳанд, ки фондҳои венчурӣ дар Тоҷикистон метавонанд вобаста ба се меъёр: аз рӯи андоза ҳамчун фондҳои калон, миёна ва “хурд, ки имконият ва ҳаҷми сармоягузориҳои онҳоро муайян мекунад, аз рӯи марҳилаи сармоягузорӣ ҳамчун фондҳои аввалия ва фондҳои оғозӣ, ки ба лоиҳаҳои сатҳи ибтидоӣ ва нав равона шудаанд” [12], сеюм бошад аз рӯи шакли ташкиливу ҳуқуқӣ ҳамчун фондҳои шарикӣ (рафикии сармоягузорӣ), шарикдорӣ хоҷагӣ ва фондҳои пӯшидаи саҳмиявӣ, ки шакл ва механизми идоракунии сармояро муайян мекунад гурӯҳбандӣ карда шаванд. Гурӯҳбандии болозикр имкон медиҳад, ки фондҳои венчурӣ ба талабот ва хусусиятҳои мухталифи лоиҳаҳои инноватсионӣ мутобиқ гарданд.

Ба ақидаи “омилҳои асосии, ки ба ташаккул ва густариши саноати венчурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон монеъ мешаванд, чандҷониба ва мураккаб мебошанд” [13]. Мавҷуд набудани заминаи ҳуқуқӣ ва меъёрии қонунгузорӣ барои фондҳои сармоягузориҳои венчурӣ омили нахустин буда маҳдудиятҳои ҷиддиро ба вуҷуд меорад. Дуюм, сатҳи пасти ҳавасмандии сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ боиси норасоии сармояи кофӣ барои рушди лоиҳаҳои инноватсионӣ мегардад. Сеюм, набудани механизмҳои самараноки дастгирӣ ва ҳамгирӣ байни муассисаҳои таҳсилоти олии, марказҳои тадқиқотӣ ва соҳибкорӣ маҳдудиятҳои ҷиддӣ барои татбиқи ғояҳои нав ва технологияҳои баландтехнологӣ эҷод мекунад (чадвали 2).

Чадвали 2 - Омилҳое, ки ба ташаккул ва рушди соҳаи сармоягузориҳои венчурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон монеъ мешаванд:

Омилҳои таъсиррасон ба рушди СВ	Тавсифи мухтасари омилҳо
Набудани ҳуҷҷатҳои махсуси меъёрӣ-ҳуқуқӣ	Дар кишвар санадҳои ҳуқуқии махсус, ки ба танзим ва ҳавасмандсозии рушди маблағгузориҳои венчурӣ равона шудаанд, каманд. Масалан, набудани Қонуни «Дар бораи фондҳои венчурӣ».
Норасоии инфрасохтори минтақавӣ	Дар минтақаҳо бизнес-инкубаторҳо, марказҳои инноватсионии минтақавӣ ва фондҳои венчурии маҳаллӣ хуб рушд наёфтаанд, ки ин ба пайдоиши ташкилотҳои инноватсионӣ монеъ мешавад.
Набудани механизми равшани давлатӣ	Механизми возеҳ ва муназзами давлатӣ барои ташкили фондҳои венчурии ватанӣ ва ҷалби фондҳои венчурии хориҷӣ кам мебошад.
Паст будани сатҳи фаъолияти инноватсионӣ	Дар кишвар фаъолияти инноватсионӣ сатҳи паст дорад ва ин ба рушди бозори венчурӣ таъсир мерасонад.
Норасоии мутахассисони баландхисос	Кадрҳои соҳибхисос дар самти таъсис ва идоракунии фондҳои венчурӣ каманд.
Паст будани фарҳанги сармоягузорӣ ва венчурӣ	Сатҳи фарҳанги сармоягузорӣ, инноватсионӣ ва венчурӣ миёни субъектҳои соҳибкорӣ кишвар паст мебошад.

Сарчаша: Таҳияи муаллиф дар асоси [2]

Маълумотҳои чадвали 2 гувоҳи онанд, ки рушди сармоягузориҳои венчурӣ дар Тоҷикистон ба чанд омилҳои объективӣ ва субъективӣ вобаста аст.

Ба назари муҳаққиқ Нурдинов, Б. Х. дастгирии давлатӣ барои ташаккул ва рушди низоми миллии маблағгузориҳои сармояи венчурӣ дар Тоҷикистон бояд тақвият бахшида шуда, он бояд ҳамчун агенти инноватсионӣ нақши марказӣ дар рушду густариши сармоягузориҳои мазкур баромад намояд. Барномаҳо ва чораҳои ҳавасмандсозӣ бояд ба самти афзалиятноки сиёсати давлатӣ ва рушди инноватсионӣ мутобиқ шаванд [5]. Маҳз дар натиҷаи омӯзиш маълум гардид, ки механизми дастгирии давлатӣ як низоми мураккаб буда, воситаҳои зерини ҳавасмандкунироба монанди танзимкунадаю ҳуқуқӣ, ташкилию идоракунӣ, молиявӣ иқтисодӣ, кадрӣ ва иттилоотӣ дар бар мегирад.

Мусаллам аст, ки ҳанӯз дар кишвари мо аз як тараф муҳити мусоиди ҳуқуқӣ барои рушди соҳибкории сармояи венчурӣ фароҳам оварда нашудааст [5] (Чадвали 3).

Чадвали 3 - Воситаҳои дастгирии давлатӣ барои маблағгузории венчурии фаъолияти инноватсионӣ

Гурӯҳҳои асосии воситаҳо	Тавсифи воситаҳои дастгирии давлатӣ
Меъёрӣ – ҳуқуқӣ	Қонунҳо, қарорҳо, меъёрҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ, ки танзим ва рушди маблағгузории венчуриро таъмин мекунанд.
Ташкиливу идоракунӣ	Созмонҳо, барномаҳо, марказҳо, агентҳо ва механизмҳои идоракунӣ, ки ба дастгирии фаъолияти инноватсионӣ ва венчурӣ равона шудаанд.
Молиявию иқтисодӣ	Грантҳо, имтиёзҳои андоз, қарзҳои имтиёзнok, сармоягузории давлатӣ, субсидияҳо ва дигар дастгириҳои молиявӣ барои рушди инноватсия.
Кадрӣ	Омӯзиш, бозомӯзӣ ва тайёр кардани мутахассисони соҳавӣ; баланд бардоштани иқтидори кадрӣ дар соҳаи венчурӣ ва инноватсионӣ.
Иттилоотӣ	Дастрасӣ ба маълумот, таҳлилҳо, базаҳои иттилоотӣ, платформаҳои инноватсионӣ, машваратҳои иттилоотӣ ва тарғиботи фарҳанги венчурӣ.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [15]

Маълумотҳои чадвали 3 нишон медиҳанд, ки дастгирии давлатӣ барои сармоягузории венчурӣ ва рушди инноватсия ба чанд гурӯҳи асосӣ тақсим мешавад. Гурӯҳи меъёрӣ-ҳуқуқӣ қонунҳо, қарорҳо ва санадҳои танзими ро дар бар мегирад, ки асоси ҳуқуқии фаъолияти фондҳоро фароҳам мекунанд. Гурӯҳи ташкиливу идоракунӣ созмонҳо, барномаҳо, марказҳо ва механизмҳои идоракунӣ дар бар мегирад, ки равандҳои инноватсионӣ ва венчуриро дастгирӣ мекунанд. Гурӯҳи молиявию иқтисодӣ грантҳо, субсидияҳо, сармоягузорӣ ва имтиёзҳои андозиро фаро мегирад, ки рушди лоиҳаҳои инноватсионӣ ва фондҳоро таъмин менамояд. Гурӯҳи кадрӣ ба омӯзиш ва тайёр кардани мутахассисони соҳа равона шудааст, то иқтидори кадрӣ дар бахши венчурӣ ва инноватсионӣ баланд гардад. Гурӯҳи иттилоотӣ дастрасӣ ба маълумот, таҳлилҳо, базаҳои иттилоотӣ, платформаҳои инноватсионӣ ва тарғиботи фарҳанги венчуриро фароҳам меорад.

Маврид ба ёдоварист, ки мавҷуд набудани мавҷуд набудани фазои ҳуқуқӣ дар кишвар ба ҷалби сармоягузории сармояи венчурии хориҷӣ мушкилот ворид менамояд.

Рушди сармоягузории венчурӣ ба омилҳои гуногун вобастагӣ дорад, ки онҳо омилҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, технологӣ ва илмӣ-техникӣ маҳсуб меёбанд. Омилҳои сиёсӣ (P) таъти таъсири сиёсати давлатӣ, барномаҳои миллӣ ва муҳити институтсионалӣ қарор доранд ва шароити ҳуқуқӣ ва ташкилиро муайян мекунанд. Омилҳои иқтисодӣ (E) ба сатҳи маблағгузорӣ, сармоягузорӣ ва рушди инфрасохтори молиявӣ вобастаанд, ки имкониятҳои молиявиро фароҳам мекунанд. Омилҳои иҷтимоӣ (S) сатҳи кадрҳо, таълим ва қобилияти татбиқи навоариҳоро фаро мегиранд. Омилҳои технологӣ (T) дастрасӣ ба технологияҳои муосир ва инфрасохтори инноватсионӣ ва омилҳои илмӣ-таҳқиқотӣ (ST) иқтидори илмӣ ва натиҷаҳои тадқиқотиро муайян мекунанд. Ин омилҳо самаранокии сармоягузории венчуриро ва рушди иқтидори инноватсионӣ дар минтақаҳо муайян мекунанд [1].

Бо мақсади муайян намудани дараҷаи таъсири омилҳои дар боло зикршуда ба самаранокии сиёсати инноватсионӣ ва ё рушди сармоягузории венчурӣ, дар доираи тадқиқот усули PEST-таҳлил ва баҳогузории эксперти бо истифода аз усули конкордатсия татбиқ карда мешавад, ки дар чадвали зерин оварда шудааст (чадвали 4)

Чадвали 4. Таснифи омилҳои таъсиррасон тариқи усули PEST-таҳлил

Навъи омил	Мазмун
P – Сиёсӣ	Сиёсати давлатӣ дар соҳаи инноватсия, барномаҳои миллӣ, субсидияҳо, муҳити институтсионалӣ
E – Иқтисодӣ	Ҳаҷми маблағгузориҳои илм, сармоягузорӣ, рушди инфрасохтори молиявӣ
S – Иҷтимоӣ	Сатҳи захираҳои инсонӣ, таълим, қобилияти қабул ва татбиқи навоариҳо
T – Технологӣ	Дастрасӣ ба технологияҳои муосир, рақамисозӣ, инфрасохтори инноватсионӣ
ST – Илмӣ-таҳқиқотӣ	Потенсиали илмӣ, муассисаҳои тадқиқотӣ, натиҷаҳои илмӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [8].

Ҳангоми тадқиқот бо мақсади муайян намудани таъсири омилҳои дар чадвали болоӣ зикршуда ба самаранокии сиёсати инноватсионӣ усули PEST-таҳлил истифода гардид. Барои баҳогузориҳои аҳамияти нисбии ҳар як омил усули баҳогузориҳои эксперти (5 эксперт аҳамияти омилҳоро аз 1 то 5 баҳогузорӣ карданд) татбиқ шуда, натиҷаҳои бадастомада бо истифода аз усули онкордасия коркард карда шуданд.

Ба сифати нишондиҳандаи арзёбӣ ҷамъи ҳолҳои бадастомада ва ҳиссаи нисбии ҳар як омил дар маҷмӯи умумии таъсир ҳисоб карда шуд (чадвали 5).

Чадвали 5 – Натиҷаҳои PEST-таҳлил ва баҳогузориҳои таъсири омилҳо ба рушди сиёсати инноватсионӣ

Омил	Эксперт 1	Эксперт 2	Эксперт 3	Эксперт 4	Эксперт 5	Ҷамъ
Сиёсӣ (P)	4	4	5	4	4	21
Иқтисодӣ (E)	5	5	5	5	4	24
Иҷтимоӣ (S)	3	3	3	4	3	16
Технологӣ (T)	4	5	4	4	5	22
Илмӣ-таҳқиқотӣ (ST)	5	4	4	5	5	23
Ҷамъи умумии ҳолҳо						106

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [2].

Дар асоси нишондиҳандаҳои чадвали 5 ва тавассути формулаи 1 ҳиссаи таъсири омилҳо муайян карда мешавад.

$$W_i = \frac{Si}{\sum S} \quad (1)$$

Дар ин ҷо; W_i – нишондиҳанда ё арзиши ҷамъшуда (масалан, вазн, ҳол, ё аҳамияти умумӣ) барои объекти i .

$\sum$ – рамзи ҷамъоварӣ ё ҷамъкунӣ, ки нишон медиҳад, ки ҳамаи унсурҳои зерин ба итмом расонда мешаванд.

S_i – арзиш ё ҳиссаи ҷузъи алоҳидаи i -ум. Дар матни мо эҳтимол ин «омил», «вазн», ё «баҳогузорӣ» бошад.

Чадвали 6. Натиҷаҳои ҳисоби омилҳои таъсиркунанда

Омил	Ҷамъ (S_i)	Ҳисса (W_i)	Дар фоиз (%)
Сиёсӣ (P)	21	0,198	19,8 %
Иқтисодӣ (E)	24	0,226	22,6 %
Иҷтимоӣ (S)	16	0,151	15,1 %
Технологӣ (T)	22	0,208	20,8 %
Илмӣ-таҳқиқотӣ (ST)	23	0,217	21,7 %
Ҷамағӣ	106	1,000	100 %

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси [1].

Тавре ки аз маълумоти Чадвали 6 бармеояд, таъсири баландтарин ба самаранокии сиёсати инноватсионӣ омилҳои иқтисодӣ (22,6%), илмӣ-таҳқиқотӣ (21,7%) ва технологӣ (20,8%) мерасонанд. Дар навбати худ, омилҳои сиёсӣ (19,8%) ва иҷтимоӣ (15,1%) мавқеи нисбатан пасттарро ишғол менамоянд. Натиҷаҳои бадастомада нишон медиҳанд, ки рушди фаъолияти инноватсионӣ пеш аз ҳама аз сатҳи маблағгузорӣ, иқтидори илмӣ-техникӣ ва сатҳи рушди технологӣ вобастагӣ дорад.

Ҳамин тариқ, рушди низоми миллии маблағгузорию венчурӣ ва тақвияти дастгирии давлатӣ барои соҳибкории инноватсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти стратегӣ дорад. Омилҳои асосӣ, ки ба рушди сармоягузорию венчурӣ таъсир мерасонанд – набудани заминаи ҳуқуқӣ, сатҳи пасти маблағгузорӣ, норасоии кадрҳои баландихтисос ва инфрасохтори маҳдуд – бояд тавассути барномаҳои ҳамаҷонибаи давлатӣ, ҳавасмандкунии сармоягузороҳо ва ташаққули фазои мусоиди молиявӣ ва инноватсионӣ бартараф гарданд.

АДАБИЁТ:

1. Алиев, А. Р. Арзёбии унсурҳои таъсиррасони сиёсати баҳисобгирӣ ба нишондиҳандаҳои ҳисоботи молиявӣ / А. Р. Алиев, М. А. Домуллоҷонова // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2023. – №. 1(45). – Р. 201-206. – EDN KOFFKA.
2. Баротов Ҳ.А. Таъмини рақобатпазирии корхонаҳои нақлиёти автомобилҳои мусофирбар дар шароити иқтисодиёти рақамӣ (дар маводҳои вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон): ДИССЕРТАЦИЯ барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои иқтисодӣ аз рӯи ихтисоси 08.00.04 -Иқтисодиёти соҳавӣ (08.00.04.04 – Иқтисодиёти нақлиёт) / Баротов Ҳамзаҳон Авазович.-Хучанд, 2025.-203с.
3. Болатова Л. К. Рисковое - венчурное предпринимательство / Л. К. Болатова, Д. К. Хутинаев // Перспективы развития АПК в современных условиях: Материалы 14-й Международной научно-практической конференции, Владикавказ, 22–23 мая 2025 года. – Владикавказ: Горский государственный аграрный университет, 2025. – С. 107-109. – EDN BGAKOH.
4. Браверман А. А. Тенденции инвестиционных стратегий международного венчурного бизнеса / А. А. Браверман // Вопросы инновационной экономики. – 2025. – Т. 15, № 1. – С. 329-344. – DOI 10.18334/voprosy.15.1.122422. – EDN GKREJW.
5. Венчурное финансирование как фактор развития инновационного потенциала регионов Республики Таджикистан / Б. Х. Нурдинов // Лучшая научно-исследовательская работа 2018 : сборник статей XII Международного научно-практического конкурса, Пенза, 30 января 2018 года / Под общей редакцией Г.Ю. Гуляева. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2018. – С. 197-202. – EDN YRWHGA.
6. Жулина Е. Г. Особенности становления венчурного бизнеса в России / Е. Г. Жулина, Т. Л. Мягкова // Экономика и общество России: национальные интересы и направления развития: Материалы всероссийской научно-практической конференции, Саратов, 18 ноября 2024 года. – Саратов: ООО "Амирит", 2024. – С. 56-62. – EDN KTPWWK.
7. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности» (Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 16.04.2012, №822).
8. Исоков, А. А. Оценка степени влияния внешних факторов на инновационное развитие предприятий общественного питания / А. А. Исоков, А. Р. Алиев // Российский экономический интернет-журнал. – 2020. – № 3. – С. 14. – EDN HQMWQQ.
9. Короткий С. В. Венчурный бизнес: Учебное пособие / С. В. Короткий. – Саратов: Вузовское образование, 2018. – 174 с. – ISBN 978-5-4487-0133-7. – EDN ZVDKJB.
10. Кузнецова Т.И. Венчурное финансирование инноваций: особенности и перспективы [Электронный ресурс] // Вестник Международного института экономики и права. - 2011. - №2 (2). - Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/venchurnoe-finansirovanie-innovatsiy-osobennosti-i-perspektivy> (дата обращения: 14.11.2025).
11. Панягина А. Е. Развитие механизмов венчурного финансирования в России [Электронный ресурс] // Современная экономика: проблемы, тенденция, перспективы. - 2012.- №7.

12. Разманова Светлана Валерьевна, Омышева Татьяна Николаевна, Чернова Елена Григорьевна Российский рынок инжиниринговых услуг в нефтегазовой отрасли: сущность и современное состояние // π-Economy. 2025. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiyskiy-rynok-inzhiniringovyh-uslug-v-neftegazovoy-otrasli-suschnost-i-sovremennoe-sostoyanie> (дата обращения: 25.02.2026).
13. Ходжаев, П. Д. Некоторые особенности венчурного финансирования в Республике Таджикистан / П. Д. Ходжаев, Б. Х. Нурдинов // Экономика Таджикистана. – 2019. – № 2. – С. 199-204. – EDN QHQSSF.
14. Чернышев, А. А. Государственная поддержка инвестиционных проектов в промышленности (зарубежный опыт и российская практика) : специальность 08.00.14 "Мировая экономика" : диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Чернышев Алексей Андреевич, 2019. – 224 с. – EDN PCFALQ
15. Чернышева М. А. Инновационные цифровые решения в венчурном финансировании / М. А. Чернышева, Г. К. Парнышков // Вестник Академии знаний. – 2025. – № 2(67). – С. 853-862. – EDN MTLMGK.

УДК 339.138:004.738.5 (575.3)

Чафархони Шер

ТАШАККУЛИ МАРКЕТИНГИ РАҚАМӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Аннотатсия: Дар мақолаи мазкур масоили муҳими маркетинги муосир мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Воқеан шаклу усулҳои нав ба нав маркетинг дар рушди тиҷорат ва рақобаттавонии ширкатҳои тиҷоратӣ саҳми назаррас доранд. Бинобар ин, маркетинги рақамӣ дар ташаккули фазои иттилоотӣ ва олами маҷозӣ аҳамияти хоса дорад. Ҳангоми таҳқиқ ба масоили маркетинги рақамӣ, хусусан принципҳои ташаккули он, усулҳои муосир ва рушди онҳо таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда шудааст.

Калидвожаҳо: тиҷорат, маркетинг, маркетинги рақамӣ, маркетинги маҷозӣ, рақобат, бозор, самаранокӣ, ширкатҳои тиҷоратӣ, тиҷорати электронӣ.

Джафархони Шер

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация: В данной статье рассматриваются важные вопросы современного маркетинга. Действительно, новые формы и методы маркетинга играют значительную роль в развитии бизнеса и конкурентоспособности коммерческих компаний. Поэтому цифровой маркетинг имеет особое значение в развитии информационного пространства и виртуального мира. В ходе исследования особое внимание уделялось вопросам цифрового маркетинга, особенно принципам его формирования, современным методам и их развитию.

Ключевые слова: бизнес, маркетинг, цифровой маркетинг, виртуальный маркетинг, конкуренция, рынок, эффективность, коммерческие фирмы, электронная коммерция.

Jafarkhoni Sher

THE DEVELOPMENT OF DIGITAL MARKETING IN MODERN CONDITIONS

Annotation: This article examines important issues of modern marketing. Indeed, new forms and methods of marketing play a significant role in the development of business and the competitiveness of commercial companies. Therefore, digital marketing is of particular importance in the development of the information space and the virtual world. During the study, special attention was paid to the issues of digital marketing, especially the principles of its formation, modern methods and their development.

Keywords: business, marketing, digital marketing, virtual marketing, competition, market, efficiency, commercial companies, e-commerce.

Муқаддима. Рушди маркетинги рақамӣ дар муҳити имрӯза бо гузариш аз коммуникатсияи оммавӣ ба муоширати фардӣ ва маълумотӣ тавсиф мешавад. Омилҳои асосӣ иборатанд аз рақамикунонии васеъ, истифодаи зехни сунъӣ (AI) барои таҳлили афзалиятҳо, технологияҳои мобилӣ ва автоматикунонии равандҳо. Ин дақиқии ҳадафгирӣ, дастрасии аудитория ва рақобатпазирии тиҷоратро беҳтар мекунад. Тамоюлҳо ва хусусиятҳои асосӣ: Таҳлили маълумот ва фардӣкунонӣ: Истифодаи маълумоти калон имкон медиҳад, ки пешниҳодҳои фардӣ эҷод карда шаванд ва ҷалби онҳо афзоиш ёбад. Зехни сунъӣ ва автоматикунонӣ: Ҳамгироии зехни сунъӣ ба чатботҳо, системаҳои тавсия ва алгоритмҳои табиғотӣ хароҷотро оптимизатсия мекунад ва таҷрибаи муштариёро беҳтар мекунад. Рушди маркетинги мобилӣ: Пешбурд ба корбарони смартфонҳо, аз ҷумла истифодаи барномаҳо, нигаронида шудааст.

Мубрами таҳқиқот. Хотиррасон намудан зарур аст, ки рушди иқтисодиёти милли дар доираи ҳадафу барномаҳо ва нақшаи стратегияҳо роҳхандозӣ мегардад. Ҳоло аксари коршиносон муҳтавои асосии рушди иқтисодиёти миллиро дар рақамикунонии фаъолият, тиҷорати электронӣ, фановариҳои рақамӣ ва тиҷорати фосилавӣ пайванд меҳисобанд. Дар воқеъ имрӯз ҷомеа побанди иттилооту тафаккури технологиву зехни сунъӣ гардидааст. Дар самт маркетинги рақамӣ низ қарор дошта ва ба омӯзишу таҳлил ниёзи бештар дорад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳқиқоти мазкур ба концепсияҳои иқтисоди рақамӣ ва стратегияи милли рушд, назарияҳои муносибатҳои иқтисодӣ, принсипҳои рақобаттавонӣ, ҳамкориҳои мутақобила, рушди ҷомеа ва тақмилдиҳии нишондиҳандаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ алоқамандиву пайвастагӣ дорад. Омӯзиши ҳамаҷонибаи самтҳои асосии татбиқи концепсияи маркетингии рушди иқтисодиёти милли аҳамияти хоса дорад.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот аз омӯзиши ҳамаҷонибаи асосҳои назариявӣ методӣ, рушди муносибатҳои инноватсионии бозорӣ, ошкор кардани хусусиятҳо ва мушкilotи амалии татбиқи маркетинги рақамӣ дар рушди иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат аст.

Фарзияи таҳқиқот. Фарзияи таҳқиқот ба он тақия мекунад, ки рушди стратегияи иқтисодиёт пешниҳоди қобили санҷиш аст, ки амалҳои муайян ба бартариҳои рақобатии дилҳо ва рушд оварда мерасонанд. Он номуайяниро ба маҷмӯи ғояҳои қобили санҷиш табдил медиҳад (масалан агар мо Х-ро иҷро кунем, мо дар натиҷа метавонем Y-ро ба даст меорем) ва имкон медиҳад, ки стратегияро на танҳо бар асоси маълумот, балки бар асоси пешгӯиҳо низ танзим кардан мумкин аст.

Усулҳои таҳқиқот. Дар таҳқиқот усули системавӣ-таркибӣ, сабабу натиҷа, усули омӯзиши омилҳо, эксперти-таҳлилий, иқтисодӣ-риёзӣ, иҷтимоӣ, алоқамандии хусусиятҳои микдорию сифатӣ ва ғайра истифода шудаанд. Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Шарҳи адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои рушди иқтисоди милли аз ҷониби муҳаққиқони хориҷӣ Карпова Т. Ю. [3], Попов Е. В. [10], Шинкаренко И. [12], Hyde P. [13] ва олимони ватанӣ Шаропов Ф.Р. [11], Мирзоалиев А.А. [4, 5, 6, 7, 8, 9, 11], Амонов С.С. [9], Абдурахмон Ҳ. [1], Шамсов Ф.Т. [1], Ғаффарова М. [5], Абдуллоев З.А. [6], Ҷафархони Ш. [4, 5, 7, 8] ва дигарон ба таври васеъ таҳқиқ шудаанд. Аммо, таҳқиқотҳои мавҷуда асосан хусусияти назариявӣ доранд ва дар онҳо ба ҷанбаҳои амалии ташаққули маркетингии рақамӣ тавачҷуҳи кофӣ дода нашудааст. Ин зарурати анҷом додани таҳқиқоти мазкурро аз нигоҳи илмӣ асоснок кардааст.

Муҳтавои асосӣ. Дар ин мақола хусусиятҳои маркетинги рақамии онлайн нисбат ба маркетинги анъанавӣ офлайнӣ баррасӣ мешаванд. Тавачҷуҳи махсус ба шарҳи каналҳо ва абзорҳои маркетинги рақамӣ дода мешавад. Маркетинги рақамӣ, мисли коммуникатсияҳои рақамӣ, табиатан мақсаднок ва интерактивӣ аст. Медиа-рақамӣ (ё медиаи нав) як қатор системаҳои интиқоли паёмҳои табиғотии рақамиро ифода мекунанд. Муқоисаи гурӯҳҳои асосии каналҳои медиа пешниҳод карда мешавад.

Муаллиф таъкид мекунад, ки калиди дарки ягонагии коммуникатсияҳои онлайн ва офлайнӣ дар он аст, ки онҳо як самти умумии маркетингро доранд ва табиатан интегративӣ мебошанд. Маркетинги рақамӣ маркетинги маҳсулот ва хидматҳо бо истифода аз каналҳои рақамӣ барои расидан ба истеъмолкунандагон мебошад. Дар адабиёт истилоҳоти гуногун мавҷуданд: «маркетинги рақамӣ», «digital marketing», «дид-житал-маркетинг», «маркетинги онлайн», «маркетинги нав», «маркетинги электронӣ», «маркетинги интернетӣ», «маркетинги мақсаднок», «маркетинги интерактивӣ» ва ғайра.

Ҳамаи онҳо як мақсаду як маром доранд: ҷалби истеъмолкунандагони эҳтимолӣ барои харидани мол ва хидматҳои ширкат. Ин истифодаи шаклҳо ва усулҳои гуногунро барои ҷалб ва нигоҳ доштани муштарӣ барои таблиғи брендҳо ва афзоиши фурӯш дар бар мегирад. Ин шаклҳо ва усулҳои маркетинги рақамӣ технологияҳо, методологияҳо, абзорҳо, каналҳо, тактикаҳо, хидматҳои интернетӣ ва дигар имкониятҳои рақамиро барои пешбурди брендҳои ширкат ва ташкилот дар бозори рақобатӣ дар бар мегиранд [1].

Мафҳуми «маркетинги рақамӣ» нисбат ба «маркетинги интернетӣ» васеътар аст, зеро он каналҳоеро дар бар мегирад, ки истифодаи интернетро талаб намекунад [3].

Муоширати рақамиро метавон ба иттилоот, мундариҷа (мусиқӣ ва филмҳо дар дискҳо, мақолаҳои онлайн ва ғайра), инчунин ба дастгоҳҳои интиқоли иттилоот (телефонҳои мобилӣ, плеерҳои мусиқӣ, ноутбукҳо ва ғайра) татбиқ кард. Маркетинги рақамӣ як қатор хусусиятҳо дорад:

1. Ғайримарказонидани таъминкунандаи иттилоот, моликияти интиҳоб; он чизеро, ки бояд харид, дар муколама бо харидор муайян карда мешавад.

2. «Аз амудӣ ба уфукӣ.» Хусусияти интиқоли иттилоот аз сабаби хусусияти интерактивии ВАО-и нав ба кулӣ тағйир ёфтааст.

3. ВАО-и нав қобилияти мултимедиявии интиқоли мундариҷаро доранд. Онҳо матн, иттилоот, рақамҳо, графикҳо, аксҳо, видеоҳо, тасвирҳо ва ғайра, унсурҳои визуалӣ ва шифохӣ, ламсӣ ва бӯйшиносии муоширатро дар бар мегиранд.

4. Бар ҳилофи ВАО-и оммавӣ, интиқоли иттилоот тавассути ВАО-и нав ба воситаҳо ва технологияҳои техникӣ ва иттилоотӣ, аз ҷумла салоҳиятҳои зарурии касбии кормандон ниёз дорад.

5. ВАО-и классикӣ, ба монанди ВАО-и оммавӣ, доираи номуайяни одамонро огоҳ мекунад ва хусусияти ҳоси қор бо аудиторияро доранд. ВАО-и нави интернетӣ, аз ҷумла ВАО-и нав, аз ҷиҳати хусусияти мақсаднок ва интерактивӣ мебошанд. Онҳо кодиранд паёмҳои мултимедиявиро интиқол диҳанд ва фикру мулоҳизаҳои хонандагон, аудиторияи мақсаднокро дар бар гиранд. Метавон гуфт, ки аз рӯи хусусияти худ онҳо [2]

Принципи муоширати ВАО-и анъанавӣ «аз як то бисёр» аст, дар ҳоле ки ВАО-и нав «бисёр ба бисёр». Тибқи фарзия, ВАО-и нав:

- 1) раванди эҷоди паёмро суръат мебахшад;
- 2) усулҳои қаблро иваз мекунад;
- 3) бо усулҳои анъанавӣ муттаҳид мешавад;
- 4) ба усулҳои кӯҳнаи эҷоди паём бармегардад, аммо дар сатҳи баландтар.

ВАО-и нав нисбат ба ВАО-и паҳншуда тавассути обуна, дар ҷойҳои махсус хонандагони хеле бештар доранд; гардиш ва басомади маҳдуд доранд. Бар ҳилофи ВАО-и анъанавӣ, ВАО-и нав маълумоти (мундариҷаи) худро мунтазам, шабонарӯзӣ нав мекунад ва дастрасии фаврӣ пешниҳод мекунад.

Мутахассисони маркетинги рақамӣ ҳангоми баррасии каналҳои интиқоли мундариҷа истилоҳи «ВАО-и рақамӣ»-ро истифода мебаранд. ВАО-и рақамӣ қисми муҳими дарки моҳияти коммуникатсияҳои маркетингӣ дар муҳити рақамӣ мебошанд [5].

ВАО-и рақамӣ (ё ВАО-и нав) як қатор интиқолдиҳандагони паёмҳои таблиғотии рақамӣ мебошанд, аз ҷумла: нармафзор, тасвирҳои рақамӣ, видеои рақамӣ, бозиҳои видеоӣ, саҳифаҳо ва вебсайтҳои веб, ВАО-и иҷтимоӣ, маълумот ва пойгоҳҳои додаҳо, аудиои рақамӣ, MP3 ва китобҳои электронӣ. Ин инчунин инҳоро дар бар мегирад:

- ♦ дастгоҳҳое, ки дастрасии интернетро таъмин мекунад (компютерҳо, планшетҳо, смартфонҳо ва ғайра);
- ♦ барномаҳо ба монанди зангҳои WOW ба телефон;
- ♦ паёминависии SMS; таблиғоти телевизионӣ (танҳо каналҳои рақамӣ, телевизиони рақамӣ);
- ♦ технологияҳои экрани дуҷум;
- ♦ шабакаҳои маҳаллӣ, интранетҳои ширкат (экстранетҳо);
- ♦ тахтаҳои сафеди интерактивӣ, экранҳои сенсорӣ;
- ♦ маводҳои инноватсионии POS (BAO-и рақамӣ, ки тадриҷан таблиғоти стандартӣ берунаро иваз мекунад);

Тавре ки, ба мо маълум аст «дар шароити муосир барои муътадил гардондани талабот ба молҳои истеъмолӣ дар иқтисодиёти бозоргонӣ зарурияти истифодабарии маркетингро муҳим мешуморанд. Маркетинг дар мавриди дарёфти бозори мақсаднок ва ҳадафманд хеле нақши ҳалкунанда дорад. Бе омӯхтани вазъи бозор, принципу унсурҳои бозор ва баҳусус бе таҳқиқоти маркетингӣ дар бозори номуайяну тағйирпазир наметавон рақобатпазир буд» [4].

Тичорати рақамӣ дар Тоҷикистон, баҳусус дар солҳои 2025-2030, ки Солҳои иқтисоди рақамӣ ва рушди инноватсия эълон шудаанд, фаёлона рушд мекунад. Имсол таваҷҷӯҳ ба тичорати электронӣ, татбиқи зехни сунъӣ (масалан, хидмати Alif Shop), платформаҳои рақамӣ ва барномаҳои мобилӣ барои васеъ кардани бозорҳо ва беҳтар кардани самаранокӣ равона карда шудааст. Бо вучуди ин, бозор ҳанӯз рушд мекунад ва мушкилоти омӯзиш ва маълумот боқӣ мемонанд.

Тамоюлҳои асосӣ:

- Дастгирии давлатӣ: Ташаббуси рушди иқтисоди рақамӣ барои ҷорӣ кардани роҳҳои ҳалли рақамӣ дар ҳама бахшҳо ва рушди стартапҳои IT равона шудааст.
- Тичорати электронӣ: Бахши рушдбандае, ки аз шабакаҳои иҷтимоӣ (Facebook, Instagram, Telegram) барои маркетинг ва фурӯш, инчунин бозорҳои истифода мебарад.
- Навоварӣ: Истифодаи зехни сунъӣ (масалан, ёварони чатбот) барои фардӣ кардани таҷрибаҳо ва беҳсозии равандро.
- Технологияҳои мобилӣ: Смартфонҳо воситаи калидӣ барои харид, пардохт ва муошират бо муштариён мебошанд, ки аҳамияти барномаҳои мобилӣ таъкид мекунад.
- Содирот: Платформаҳои рақамӣ ба ширкатҳои тоҷик имкон медиҳанд, ки ба бозорҳои байналмилалӣ ворид шаванд.

Мушкилоти асосӣ:

- Набудани малакаҳо: Тичоратҳои малакаҳои кор бо бозорҳо, идоракунии каналҳои фурӯши рақамӣ ва амнияти киберӣ надоранд.
- Набудани маълумот: Системаи ягонаи арзёбии бозори тичорати электронӣ вучуд надорад, ки ба таҳияи стратегия ҳалал мерасонад.
- Омӯзиш: Соҳибкорон бояд саводнокии рақамии худро беҳтар кунанд.
- Дурнамоҳо: Таъсиси ҷойҳои корӣ: Рақамикунонӣ ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ мусоидат мекунад.
- Рушди иқтисодӣ: Тақвияти мавқеи кишвар дар бозори ҷаҳонӣ ва афзоиши ММД.
- Моделҳои нави тичорат: Пайдоиши хидматҳои беназири рақамии маҳаллӣ.
- Умуман, тичорати рақамӣ дар Тоҷикистон фаёлона рушд мекунад, ки аз ҷониби ташаббусҳои давлатӣ ва хусусӣ дастгирӣ карда мешавад ва сарфи назар аз мушкилоти мавҷуда дорои имкониятҳои назарраси афзоиш мебошад.

Тавре мушоҳида менамоем, «солҳои охир дар тамоми соҳаҳо шакли нави савдо, тичорати электронӣ мавқеи назаррасро касб кардааст. Аз ҷумла, афзоиши босуръати тичорати электронӣ дар савдои чакана бештар ба ҷашм мерасад. Таҷриба нишон медиҳад, ки ин шакли тичорат камхарҷ буда, дар сарфаи вақту ба даст овардани дилхоҳ маҳсулот манфиятбахш аст. Ҳангоми истифода аз тичорати электронӣ дастрасии босуръат ба молу маҳсулоти хушсифат эҳтимолияти дучанд дорад. Албатта истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ фазои васеи гурӯҳбандии

молу хизматрасониру муҳаё месозанд ва муштарӣ ҳангоми интиҳоб, хоста гирифтанд, истифода намуданд ва тичорати он қанатмандӣ ва ризоиятро аз он эҳсос мекунад» [8].

Тичорати рақамӣ дар Душанбе фаъолона рушд мекунад, ки аз ҷониби барномаҳои давлатӣ, ба монанди Барномаи тичорати электронӣ барои солҳои 2025-2029, дастгирӣ карда мешавад. Самтҳои асосӣ инҳоянд: бозорҳо (масалан, OBVO.TJ), барномаҳои мобилӣ барои хариди онлайн ва таҳияи финтех барои пардохтҳои бехатари онлайн, ки инфрасохтори бехтаршудаи интернетро талаб мекунад. Дар кишвар иттиҳодияҳои мавҷуданд, ки тичорати электрониро дастгирӣ мекунанд, ба монанди Ассотсиатсияи иштирокчиёни тичорати электронии Тоҷикистон (АЕСТ), ки ба рушди иқтисоди миллий саҳм мегузоранд.

Ҷанбаҳои асосии тичорати рақамиро метавонем чунин тасниф кунем.

✓ Дастгирии давлатӣ: Барномаҳо барои ҳавасмандгардонии тичорати электронӣ дар кишвар дар солҳои оянда таҳия карда мешаванд.

✓ Платформаҳо: Бозорҳои маҳаллии онлайн, ки либос ва дигар молҳои пешниҳод мекунанд, пайдо ва рушд мекунанд (Зухре, OBVO.TJ).

✓ Инфрасохтор: Суръат ва дастрасии интернет (аз ҷумла мобилӣ) бехтар шуда истодааст, ки ин барои тичорати электронӣ муҳим аст, чунон ки рейтингҳои Tcell дар соли 2025 нишон медиҳад.

✓ Иштирокчиён: Ассотсиатсияи иштирокчиёни тичорати электронӣ (АУЕСТ) барои фароҳам овардани шароити мусоид барои тичорати бехатар ва самаранок кор мекунад.

✓ Тамоюлҳо: Савдои рақамӣ на танҳо фурӯши молҳо, балки хизматҳои онлайнӣ, фармоишҳо ва бонкдориро низ дар бар мегирад.

Мушкилот ва дурнамо. Бо вуҷуди пешрафтҳо, интернет муддати тӯлонӣ гарон ва дар минтақаҳои дурдаст дастрастар набудааст.

Таъмини амнияти муомилот барои афзоиши эътимод ба платформаҳои рақамӣ афзалият дорад. Умуман, Душанбе ва Тоҷикистон ба самти рақамикунонии тичорат ҳаракат мекунанд ва ба эҷоди тичорати электронии муосир ва рақобатпазир тамаркуз мекунанд.

Сатҳи рақамикунонӣ дар Тоҷикистон чӣ гуна аст? Ба гуфти иқтисодшиносии муаъруф Шариф Раҳимзода, сатҳи кунунии рақамикунонӣ дар бахшҳои гуногуни иқтисоди Тоҷикистон омори зеринро нишон медиҳад (Ҷадвали 1.):

Ҷадвали 1. Сатҳи рақамикунонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

№	Бахш	Сатҳи рақамикунонӣ (%)
1.	Бонкдорӣ ва молия	95%
2.	Андозбандӣ	95%
3.	Тартиботи гумрукӣ	90%
4.	Энергетика	80%
5.	Нақлиёт	70%
6.	Адлия	70%
7.	Маориф	70%
8.	Саноат	60%
9.	Тандурустӣ	60%
10	Кишоварзӣ	50%

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омории

Мушкилот ва роҳҳои ҳалли масъала «Рушди рақамикунонӣ дар Тоҷикистон аз сабаби сифати интернет монё мешавад, ки ин аз он сабаб аст, ки мо кишвари кӯҳистонӣ ҳастем. Монёи дуҷум саводнокии рақамии аҳоли аст. На ҳама барои тағйирот омодаанд. Ба гуфтаи Ш. Раҳимзода мушкилоти рақамикунониро танҳо бо роҳи таълим додани мардум ҳал кардан мумкин аст. Аҳоли бояд мақсади вебсайтҳо, барномаҳо ва барномаҳо ва тарзи истифодаи онҳоро фаҳмад. Ин маълумотро танҳо тавассути ВАО ва интернет интиқол додан мумкин аст.

«Гуфтан нодуруст аст, ки рақамикунонӣ дар минтақаҳо рушд намекунад. Зеро дар ҳар минтақа, ҳатто дар минтақаҳои дурдаст, ҳар як оила аллакай телефони сенсорӣ дорад. Шаҳрвандон медонанд, ки шабакаҳои иҷтимоӣ, паёмнависиҳои фаврӣ ва барномаҳои бонкдорӣ мобилӣ чистанд ва онҳо манфиатҳои технологияҳои навро мефаҳманд. Аммо, на ҳама медонанд, ки чӣ гуна онҳоро дуруст истифода баранд. Муҳим аст, ки ҳама ба саволҳои худ онлайн ҷавоб пайдо кунанд. Мардум бояд дарк кунанд, ки рақамикунонӣ вақт ва кӯшиширо сарфа мекунад», - шарҳ медиҳад ӯ. Пардохтҳои ғайринақдӣ барои ҳукумат то 500 миллион сомонӣ сарфа мекунад.

Гуфтан нодуруст аст, ки одамон ба системаи электронӣ эътимод надоранд, зеро тибқи маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон, дар кишвар 7,5 миллион дорандаи ҳамёни мобилӣ мавҷуданд, дар ҳоле ки аҳоли тақрибан 10 миллион нафар аст. Дар Тоҷикистон 6,4 миллион дорандаи қортҳо мавҷуданд.

Дар Душанбе рейтингҳои ягонаи «бонуфузтарин» нуктаҳои маркетинги рақамӣ вучуд надорад, аммо агентҳои, ки хидматҳои ҳамачониба пешниҳод мекунад ва баррасиҳои хуб мегиранд, аз ҷумла TJ Marketing Agency, Navas Tajikistan, Xamatarafa Marketing Company, Origami Digital Agency, BO/BO Web Studio, Ad Media, TH Group ва Elite Five Agency, ки дар SMM, таҳияи вебсайт, тарроҳии графикӣ ва истеҳсоли видео тахассус доранд. Обрӯ аз рӯи сифати хидматҳо (SEO, мундариҷа, контекст), таҷрибаи муштариён ва навоарӣ (AI, AR) муайян карда мешавад. Фаъолони асосӣ ва тахассусҳои онҳо (мувофиқи феҳристҳо): Агентҳои ҳамачониба: TJ, Xamatarafa, TH Group (SMM, таъсиргуздорон), Creative Station, Refresh Marketing Company, Maktub Marketing, 4Media Marketing, Neo Court Digital Agency.

Студияҳои веб ва SMM: BO/BO Web Studio, Nova Vision, little BUG, Elite Five Agency, SMM PRO, JobaJo Agency.

Графика ва видео: Origami Digital Agency, Xamatarafa, BO/BO Web Studio, Refresh Marketing Company.

Чӣ тавр агентии «бонуфуз»-ро интихоб кардан мумкин аст. Сифати кори онҳо (вебсайтҳо, эҷодкорӣ, видеоҳо) ва таҳқиқоти парвандаҳоро барои муштариёни калон ё маъруф дар Тоҷикистон арзёбӣ карда мешавад. Шумо метавонед рейтингҳои қорбаронро дар платформаҳо ба монанди Mino.tj ё Yandex.Maps бубинед. Ҳадафҳои муайяни худро муайян кунед: Агар ба шумо SMM лозим бошад, агентҳои ҷустуҷӯ кунед, ки таҳқиқоти қавии парвандаҳоро дар шабакаҳои иҷтимоӣ доранд; барои вебсайтҳо, студияҳои вебро бо тарҳрезӣ ва функсияҳои хуб ҷустуҷӯ кунед. Тамоюлҳоро арзёбӣ кунед: Беҳтарин агентҳо аз абзорҳои муосир, ба монанди зехни сунӣ, маркетинги видеоӣ ва мундариҷаи интерактивӣ истифода мебаранд, то аз тамоюлҳои ҷаҳонӣ огоҳ бошанд.

Хидматҳои маъмул дар Душанбе (бар асоси каталогҳо): Пешбурди SMM дар шабакаҳои иҷтимоӣ (Instagram, Facebook, Telegram). Таҳия ва таблиғи вебсайт. Таблиғоти контекстӣ ва мақсаднок. Хидматҳои тарроҳии графикӣ ва истеҳсоли видео. Маркетинги таъсиррасон. Ин истилоҳотро ҳамчун нуктаи ибтидоӣ барои ҷустуҷӯ ва муқоиса истифода баред, зеро мафҳуми «обрӯ» субъективӣ аст ва аз сифати лоиҳаҳои мушаххас вобаста аст.

Хулоса. Пас аз баррасии мавзӯи мазкур метавон ба хулосае омад, ки маркетинги рақамӣ дар муҳити имрӯза як гузариши таҳаввулотӣ аз маърақаҳои таблиғоти мақсаднок ба стратегияи ҳамачониба ва иттилоотӣ мебошад. Яъне, маркетинги рақамӣ пеш аз ҳама автоматизатикунонӣ, истифодаи зехни сунӣ, ҳифзи муштариён ва мутобиқшавии доимиро ба тағйироти технологӣ талаб мекунад. Хулоса, маркетинги рақамӣ дигар танҳо як вазифаи таблиғотӣ набудааст ва ба як пояи асосии тиҷорат табдил ёфтааст, ки дар он садоқати қорбар, ки тавассути таҷрибаи рақамии босифат ба даст оварда мешавад, дорои асосии қорхонаро таҷассум менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Абдурахмон Ҳ., Шамсов Ф.Т. Мушкилоти рушди маркетинги рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Абдурахмон Ҳ., Шамсов Ф.Т. // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. №2 (46). Душанбе, 2023.

2. Бозори алокаи рақамӣ дар Русия: вазъият ва тамоюлҳои асосӣ // Технологияҳои системавӣ. - 2018. - № 1 (26). - Саҳ. 84-89.
3. Карпова Т. Ю. Маркетинговое управление муниципальным образованием : дис. ... канд. экон. наук. Екатеринбург, 2001. С. 20.
4. Мирзоалиев А.А., Ҷафархони Ш. Маркетинги рақамӣ ва стратегияи рушди корхонаҳои тиҷоратӣ / А.А. Мирзоалиев, Ш. Ҷафархони // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2023 №4/2, - С. 9-14
5. Мирзоалиев А.А., Ғаффарова М. Ҷанбаҳои назариявии ташаккули соҳаи иҷтимоӣ дар дурнамои таърихӣ / А.А. Мирзоалиев, М. Ғаффарова М. // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2023 №4/2, - С.243-249
6. Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А. Ташаккули системаи идоракунии кормандон /А.А. Мирзоалиев З.А. Абдуллоев // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - 1(51) Душанбе, 2024, С.161-166
7. Мирзоалиев А.А., Ҷафархони Шер. Рақамикунонӣ ҳамчун шароити омодасозии кадрҳо барои иқтисодиёти инноватсионӣ / А.А. Мирзоалиев, Ш.Ҷафархони// Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, ISSN 2308-054X 2 (52) - Душанбе, 2024 – с.240-247
8. Мирзоалиев А.А., Ҷафархони Ш. Рушди бозори савдои маҷозӣ дар шароити муосир /А.А. Мирзоалиев, Ш.Ҷафархони // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон 3(53) ISSN 2308-054X - Душанбе, 2024 - с. 218-223
9. Мирзоалиев А.А., Амонов С.С. Омодасозии кадрҳо барои иқтисодиёти инноватсионӣ дар шароити рақамикунонӣ / А.А. Мирзоалиев, С.С. Амонов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон ISSN 2308-054X 1(56) Душанбе, 2025 - С.255-261
10. Попов Е. В. Теория маркетинга. Екатеринбург: Наука; Уральское отделение, 1999. С. 14
11. Ф.Р. Шаропов, А.А. Мирзоалиев, Рақамикунонӣ ва рушди иқтидорӣ кадрӣ / Ф.Р. Шаропов, А.А. Мирзоалиев // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2023 №1, 2/2(47) - С. 248 – 253.
12. Шинкаренко И. Мантры и смертные грехи маркетинга // Эксперт. Казахстан. 2006. № 36. URL: http://www.expert.ru/printissues/kazakhstan/2006/36/mterview_kotler/.
13. Hyde P. Making the Perfect Marketer / P. Hyde, E. Landry, A. Tipping // strategy+business. Winter 2004. P. 36-43.

УДК: 331.522(575.3)

Джойлобов Ф.И., Рустамзода Р.Р.

СОСТАВ И СТРУКТУРА ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация: Каждое государство стремится укрепить свой рынок труда, чтобы обеспечить занятость населения. Решение проблем рынка труда и эффективное использование трудовых ресурсов в современную эпоху является признаком развития различных направлений, включая экономику. В данной теме основное внимание уделяется статистическому анализу общей численности трудоспособного населения и трудовых ресурсов. Согласно анализу, основным источником дохода сельского населения, численность которого во все времена превышала численность городского, является совокупный урожай, полученный в сельскохозяйственном секторе. В основном сельское население занимается сельским хозяйством и получает чистый доход после экспорта продукции. В этой сфере наблюдаются значительные затраты рабочей силы. С учетом имеющихся возможностей и использования трудовых ресурсов, рынок труда сельского населения весьма обширен. Однако некоторым такая возможность не выпадает, и они ищут постоянную работу, переезжая в города или отправляясь в миграцию. Правительство уделяет особое внимание вопросу расширения возможностей трудовых ресурсов и рынка труда, принимая и рассматривая специальные программы и

стратегии для обеспечения занятости. Автор также предлагает и рассматривает современные взгляды в рамках данного вопроса.

Ключевые слова: рынок труда, трудовой потенциал, регулирование, экономика, сельское население, уровень жизни.

Чойлобов Ф.И., Рустамзода Р.Р.

ТАРКИБ ВА СОХТОРИ ЗАХИРАҶОИ МЕҲНАТӢ ДАР ДЕҲОТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Анотатсия: Ҳар як кишвар барои таҳкими бозори меҳнати худ кушиш менамояд, ки аҳолии бо шуғл фарои гирифта шавад. Ҳалли мушкилоти бозори меҳнат ва истифодаи захираҳои меҳнати дар замони муосир нишонаи инкишоф ва тарақиёти самтҳои гуногун аз ҷумла иқтисодиётро дар бар мегирад. Дар мавзуи пешниҳодгардида таваҷҷуҳ ба таҳлили омории шумораи умумии аҳолии қобили меҳнат ва захираҳои меҳнати равона гардидааст. Тибқи таҳлилоти манбаи асосии даромади аҳолии деҳот, ки дар ҳама давраи замони шумораи аҳолии деҳот назар ба шаҳр бештар ба назар мерасад, ин маҷмӯи ҳосили бадастовардаи худ аз самти кишоварзи ба ҳисоб меравад. Аслан аҳолии деҳот ба кишоварзи машғул буда пас аз содироти он даромади софро бадаст меоварад. Сарфи қувваи қисми захираҳои меҳнати дар ин ҷабҳа ба назар мерасад. Бо дарназардошти имкониятҳо ва истифодаи захираҳои меҳнати бозори меҳнати аҳолии деҳот хело васеъ аст. Ба баъзеҳо ин имконият ба даст намеояд ва онҳо пайгири аз қорҳои доими ба шаҳр ва ёмуҳочират менамоянд. Ҳукумати давлат ба масъалаи васеъ намудани имкониятҳои захираҳои меҳнати ва бозори меҳнати аҳоли таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, барои бо шуғл фаро аҳоли барнома ва стратегияҳои махсусро қабул ва мавриди баррасии қарор додаанд. Муаллиф низ дар доираи масъалаи мазкур фикру ақидаҳои муосирро пешниҳод ва барраси намудааст.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, иқтисоди меҳнатӣ, танзим, иқтисодиёти, аҳолии деҳот, сатҳи зиндагӣ.

Joylov F.I., Rustamzoda R.R.

COMPOSITION AND STRUCTURE OF LABOR RESOURCES IN RURAL AREAS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Abstract: Every country strives to strengthen its labor market to ensure its population is gainfully employed. In the modern era, solving labor market challenges and effectively utilizing labor resources is a key indicator of development across various sectors, particularly the economy. This topic focuses on the statistical analysis of the total working-age population and available labor resources. According to the analysis, the rural population—which has historically been larger than the urban population—primarily relies on agricultural yields as its main source of income. Rural residents are fundamentally engaged in agriculture, earning net income through the export of their products. This sector reflects a significant expenditure of labor force resources.

Considering the existing potential and the use of labor resources, the rural labor market is quite extensive. However, some lack access to these opportunities and seek permanent employment by moving to cities or through migration. The government pays special attention to expanding labor resource opportunities and the labor market, adopting and implementing specific programs and strategies to ensure employment. Within this framework, the author presents and discusses modern perspectives on the issue.

Keywords: labor market, labor potential, regulation, economy, rural population, standard of living.

Республика Таджикистан расположена в Центральной Азии и граничит с Китаем на востоке, Афганистаном на юге, Узбекистаном на северо-западе и Кыргызстаном на северо-востоке. В 1991 году страна провозгласила государственную независимость, выйдя из состава

Союза Советских Социалистических Республик. На тот момент численность населения молодой республики составляла от 4,5 до 5,0 миллионов человек [10, с. 23].

На начальном этапе независимости Таджикистан столкнулся с внутренними конфликтами и гражданской войной, что привело к критическому упадку экономики. Промышленный сектор фактически перестал функционировать, заводы и фабрики простаивали. Деградация затронула сельское хозяйство и социально-экономическую сферу. Рост безработицы и угроза голода вынудили значительную часть населения мигрировать в соседние республики или браться за любую случайную работу ради выживания [7, с. 56].

Выход из глубокого кризиса был крайне сложным процессом, так как государственный бюджет был истощен. Переломный момент наступил после XVI сессии Верховного Совета под руководством Основателя национального мира и единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона. Первоочередной мерой по предотвращению голода стало распределение «президентских земель» для посева зерновых культур, что обеспечило продовольственную безопасность. Постепенно начали создаваться малые предприятия, а усилия руководства страны были направлены на подъем экономики и поэтапное повышение благосостояния народа через привлечение иностранных инвестиций и поддержку предпринимательства.

Ключевым инструментом планирования стала «Национальная стратегия развития Республики Таджикистан до 2030 года», в которой выделяются три основных сегмента рынка труда:

1. Официальная занятость.
2. Неофициальная занятость.
3. Трудовая миграция (преимущественно нерегулируемая).

Анализ трудовых ресурсов требует дифференцированного подхода к городскому и сельскому населению. В сельской местности наблюдаются следующие особенности:

– Официальная занятость: Охватывает лиц с определенной квалификацией и стабильными задачами [12, с. 8].

– Неофициальная занятость: Характеризуется поиском любых доступных источников дохода. Важной задачей является трансформация этой группы в квалифицированных специалистов с устойчивым статусом.

– Трудовая миграция: является глобальной проблемой, характерной и для развитых стран. Основная цель мигрантов из сельской местности — обеспечение социальных условий для своих семей и создание источников дохода внутри страны в будущем [14, с. 18].

Согласно Национальной стратегии развития Республики Таджикистан, к 2030 году прогнозируются следующие изменения:

- Численность трудоспособного населения достигнет 6,8 млн человек.
- уровень занятости должен составить 70% от трудоспособного населения [5, с. 69].
- Структурный сдвиг: Доля занятых в сфере услуг должна вырасти до 60%, в промышленности — до 15–20%, при одновременном снижении доминирования аграрного сектора [5, с. 67].

– «Зеленая занятость»: Внедрение энергосберегающих технологий и экологически чистых производств для создания достойных рабочих мест.

Для достижения этих целей необходимо, чтобы около 70% прироста трудовых ресурсов сельской местности в период 2016–2030 гг. было направлено в промышленный и социальный секторы, а также в сферу профессионального образования.

Согласно данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, анализ последних лет демонстрирует устойчивый рост демографического потенциала, особенно в сельской местности.

Таким образом, в 2019 году общая численность населения составила 9313,8 тыс. человек. Из них:

- Городское население: 2438,9 тыс. человек.

– Сельское население: 6874,9 тыс. человек.

Таблица 1. - Соотношение городского и сельского населения (тыс. чел.)

Показатели	2019	2020	2021	2022	2023
Постоянное население	9313,8	9716,8	9886,8	10078,0	10288,3
Городское население	2438,9	2796,2	2844,1	2906,0	2969,6
Сельское население	6874,9	6920,6	7042,7	7172,4	7318,7
Доля сельского населения (%)	73,8	71,2	71,2	71,2	71,1

Источник: Составлено авторами на основе: [10, с. 29]

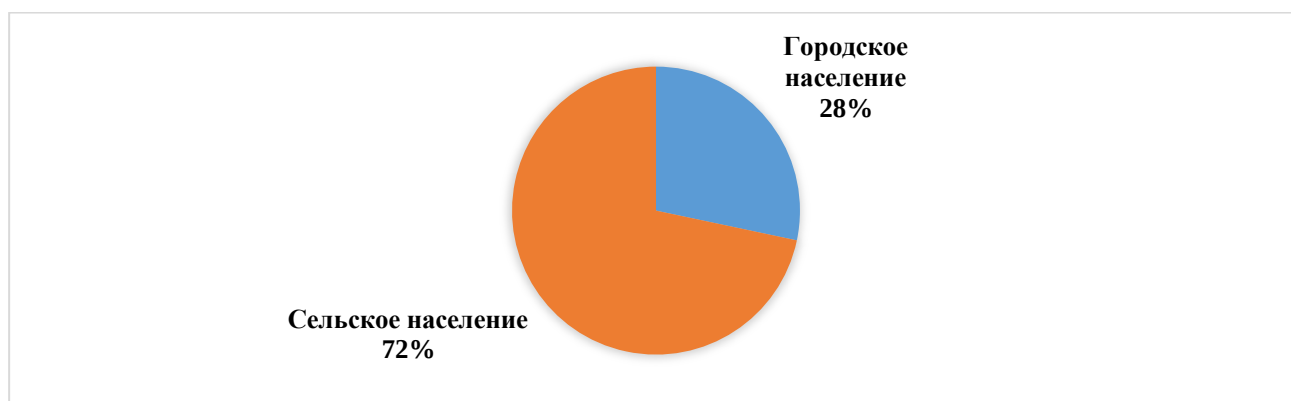

Рисунок 1. - Разница численности сельского и городского населения в среднем за 2019- 2023 гг.

Источник: Составлено авторами на основе: [10, с. 29]

Таким образом, численность сельских жителей почти в три раза превысила численность горожан, составив 73,8% от общего населения страны. Это подтверждает, что основной объем трудовых ресурсов сосредоточен именно в сельской местности (дехотах).

К концу 2020 года общая численность населения выросла до 9716,8 тыс. человек, что в 1,04 раза (на 4,2%) больше по сравнению с 2019 годом.

В городах численность достигла 2796,2 тыс. против 2438,9 тыс. в 2019 году (рост в 1,14 раза), а в селах численность составила 6920,6 тыс. против 6874,9 тыс. в 2019 году (рост в 1,01 раза).

В 2021 году тенденция роста сохранилась. Общее население достигло 9886,8 тыс. человек. По сравнению с 2020 годом рост составил 1,01 раза. По сравнению с базисным 2019 годом население увеличилось в 1,06 раза.

Сравнительная характеристика по секторам (2019–2021 гг.):

1. Городское население: В 2021 году составило 2844,1 тыс. человек. Рост по сравнению с 2020 годом — 1,01 раза, по сравнению с 2019 годом — 1,16 раза.

2. Сельское население: В 2021 году достигло 7042,7 тыс. человек. Темп роста по отношению к 2020 году составил 1,01 раза, а к 2019 году — 1,02 раза.

Таким образом, Представленные факты и цифры наглядно подтверждают постоянное увеличение трудовых ресурсов в сельской местности. Однако этот демографический рост имеет и обратную сторону: он усиливает нагрузку на социальную инфраструктуру дехотов и способствует расширению рядов безработных. Подобная динамика требует принятия эффективных государственных мер по созданию новых рабочих мест и регулированию рынка труда в сельских регионах.

Как показывают статистические данные, численность населения, проживающего в сельской местности, ежегодно растет. Это неизбежно ведет к увеличению предложения на рынке труда и, как следствие, к росту числа потенциально безработных в дехотах. Возникает закономерный вопрос: чем обусловлена такая концентрация населения в селах?

Ключевыми факторами роста сельского населения являются традиционный уклад домохозяйств: в сельской местности распространено проживание двух и более семей (нескольких поколений) в рамках одного хозяйства, социально-психологическая адаптация: значительная часть сельских жителей глубоко интегрирована в локальную среду и испытывает трудности с адаптацией к городскому образу жизни, благоприятные условия проживания: наличие приусадебных участков и возможность ведения личного подсобного хозяйства создают условия для относительной продовольственной и социальной стабильности [1]. 2019 году, при общей численности 9313,8 тыс. человек доля сельского населения составила 6874,9 тыс. (73,8%), 2020 году население страны достигло 9716,8 тыс. человек, из них сельские жители — 6920,6 тыс. (71,2% или рост в 1,4 раза по отношению к городскому рынку), 2021 году общее население составило 9886,8 тыс. человек, сельское — 7042,7 тыс. (71,2%).

К концу 2022 года общая численность населения Таджикистана достигла 10 078 тыс. человек, что на 1,01 раза превышает показатель 2021 года.

В городах численность увеличилась до 2906 тыс. человек (рост в 1,02 раза к 2021 году и в 1,19 раза к 2019 году), а в селах: численность достигла 7172,4 тыс. человек (рост в 1,01 раза к 2021 году и в 1,04 раза к 2019 году).

Итоговые отчеты за 2023 год подтверждают продолжение демографического роста. Общая численность населения составила 10 288,3 тыс. человек (рост на 1,02 раза по сравнению с 2022 годом).

Городское население: достигло 2969,6 тыс. человек, показав стабильный рост в 1,02 раза за год, а сельское население: также сохранило темпы прироста, оставаясь количественно доминирующим сегментом трудовых ресурсов страны.

Проведенный анализ статистических отчетов за 2023 год в сравнении с предыдущими периодами (2019–2021 гг.) позволяет зафиксировать следующие показатели роста:

- В 2023 году численность городского населения составила 2969,6 тыс. человек.
- По отношению к 2021 году (2844,1 тыс. чел.) рост составил 1,04 раза.
- По отношению к 2020 году (2796,2 тыс. чел.) показатель вырос в 1,06 раза.
- В сравнении с базовым 2019 годом (2438,9 тыс. чел.) численность горожан увеличилась в 1,21 раза.

Динамика сельского населения:

Аналогичная тенденция наблюдается и в сельской местности. При общей численности сельского населения в 7318,7 тыс. человек в 2023 году, динамика выглядит следующим образом:

По сравнению с 2022 годом (7172,4 тыс. чел.) рост составил 1,02 раза (или 98% от предыдущего темпа).

По отношению к 2021 году (7042,7 тыс. чел.) население сел выросло в 1,03 раза. По отношению к 2020 году (6920,6 тыс. чел.) — в 1,05 раза. По сравнению с 2019 годом (6874,9 тыс. чел.) общая численность сельских жителей увеличилась в 1,06 раза.

Резюмируя анализ демографических процессов в период с 2019 по 2023 год можно прийти к выводу, что население страны неуклонно растет. Особенно высокие темпы прироста наблюдаются в сельской местности, что влечет за собой:

1. Рост нагрузки на рынок труда: увеличение предложения рабочей силы (трудовых ресурсов) в дехотах.

2. Повышение спроса на социальную инфраструктуру: необходимость улучшения условий жизни и создания новых рабочих мест.

Тем не менее, стремительный демографический рост имеет и положительные стороны, которые способствуют развитию городов и расширению экономического потенциала страны [2, с. 59].

Анализ подтверждает, что численность сельского населения значительно превышает городскую. Сельские жители стремятся к занятости, обеспечивающей достойные условия жизни, в том числе это стремление отражается и на трудовой эмиграции сельского населения за рубеж. Однако, если доступные виды деятельности не гарантируют достаточного социального обеспечения, это неизбежно ведет к росту безработицы и возникновению сопутствующих социальных проблем.

Ниже приведем существующую модель национальной экономики и представим необходимый структурный сдвиг для достижения необходимых стратегических целей государства. (рис. 2.)

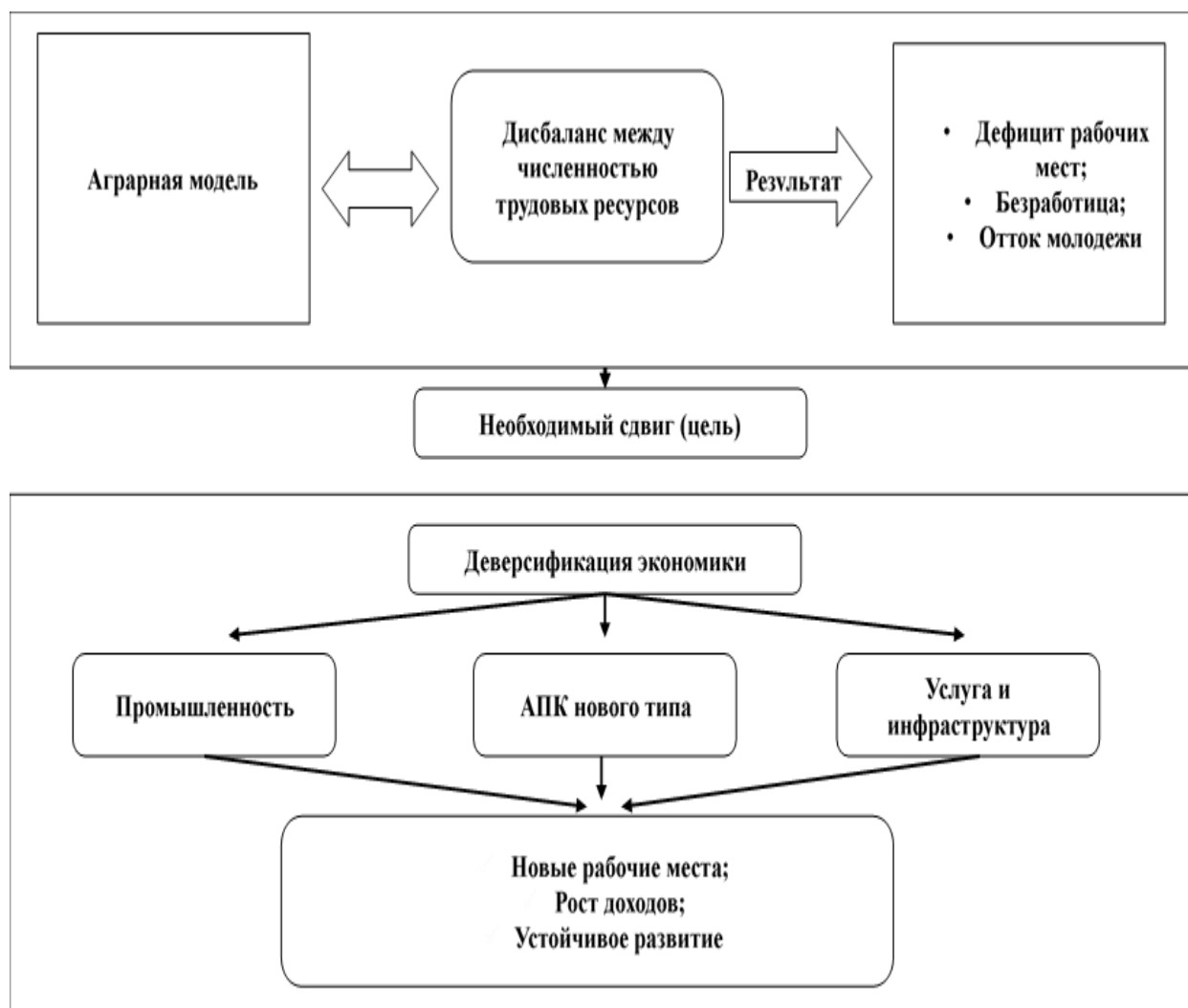

Рисунок 2. – Существующая модель и необходимый структурный сдвиг национальной экономики в контексте использования трудовых ресурсов. Источник: Составлено автором

Стоит отметить, что Республика Таджикистан в рамках своего стратегического развития развивается как аграрно-индустриальное государство. Развитие аграрного сектора должно создать условия, при которых страна не только обеспечит себя сельскохозяйственной продукцией, но и займет прочное место среди экспортеров данной продукции. Безусловно, этот вопрос находится в центре внимания государства и Правительства. Как показано на рисунке, аграрная модель имеет соответствующие возвратные трудовые ресурсы, так как аграрная модель может частично или полностью изменять баланс трудовых ресурсов в любой период времени. Функционирование аграрной модели и дисбаланс трудовых ресурсов могут привести к следующим факторам, в частности: а) нехватка (дефицит) рабочих мест; б) безработица; в) отток молодежи из республики [4, с. 10]

Действительно, в рамках этих двух процессов на основе анализа определяются комплексные изменения баланса трудовых ресурсов на рынке труда аграрного сектора. На рисунке желтым цветом обозначено влияние аграрной модели, которое вызывает неблагоприятные ситуации в равновесии трудовых ресурсов. К таким негативным последствиям относятся нехватка рабочих мест, рост числа безработных или возникновение безработицы, а также внешняя миграция [8, с. 37].

Аграрная модель в основном опирается на сельское хозяйство. Как уже неоднократно отмечалось, трудовые ресурсы в сельской местности значительно превышают городские. В этом случае, при воздействии негативных факторов данной модели, наблюдается дальнейший рост трудовых ресурсов, дефицит рабочих мест, увеличение числа безработных и выезд большинства молодежи за пределы родины.

Для решения существующих проблем используются общепринятые методы, такие как переход к единой цели и экономическая диверсификация. Ведь без постановки конкретной цели выход на экономические масштабы невозможен.

Экономическая диверсификация включает в себя:

1. Индустриализацию;
2. Агропромышленный комплекс (АПК);
3. Инфраструктуру услуг.

Целью данных факторов является решение проблем по созданию рабочих мест, сокращению безработицы и предотвращению оттока населения из страны. В то же время реализация экономических возможностей (индустриализация страны, АПК и сервисная инфраструктура) способствует созданию новых рабочих мест, росту доходов и ускорению устойчивого развития трудовых ресурсов. Данное предложение подтверждено после глубокого анализа со специалистами в области экономики и на рисунке выделено зеленым цветом. Используя данную схему, мы можем решать возникающие проблемы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гоибназарзода, С.М. Проблемы эффективного функционирования и регулирования рынка труда Республики Таджикистан в условиях трансформации: теория, методология и практика / Гоибназарзода С.М. Автореферат диссертации. – Душанбе, 2023. – С. 19. 2.
2. Джойлобов, Ф.И. Использование трудовых ресурсов сельского населения как фактор воздействия на рост экономики / Ф.И. Джойлобов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2024. – № 11. – С. 47-52. – EDN HBWIMA.
3. Джойлобов, Ф.И. Теоретический подход изучения основных понятий трудовых ресурсов как социально-экономического явления и их регулирования / Ф. И. Джойлобов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2023. – № 1-4(116). – С. 203-208. – EDN JOSCM.
4. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцгиз, 2007.
5. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан до 2030 стр. 88.
6. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» г. Душанбе 28.12.2023 г.
7. Постановление о Национальной стратегии активизации роли женщин в Республике Таджикистан на 2021-2030 годы стр. 11
8. Рустамзода, Р.Р. Цифровая грамотность как основной фактор развития инновационных форм занятости и рынка труда Республики Таджикистан / Р.Р. Рустамзода, У.С. Асрорзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2025. – № 1. – С. 31-42. – EDN BKRVC.
9. Рустамзода, Р.Р. Институциональные аспекты регулирования рынка труда / Р. Р. Рустамзода, У. С. Асрорзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2025. – № 2. – С. 39-49. – EDN QOKJCJ.

10. Статистический ежегодник АСПРТ 2024 г. Стр. 429
11. Степанова, С.А. Стратегические направления развития рынка образовательных услуг в России // Вестник Ассоциации ВУЗОВ туризма и сервиса. – Москва, 2014. – №1. – С. 84-90.
12. Турсунов, Р.Р. Некоторые аспекты современного состояния рынка труда республики Таджикистан / Р.Р. Турсунов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2024. – №3. – С. 68-77. – EDN DINBOB.
13. Турсунов, Р.Р. Рынок труда: структура и функции в условиях цифровизации, фриланс / Р.Р. Турсунов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2023. – №1-2(110). – С. 276-281. – EDN SSJIRA.
14. Умаров Х., Юсуфбеков Ю. Труд в условиях социализма. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С.
15. Усманова Т.Д. Современный рынок труда: методология исследования / Монография / Усманова Т.Д. // Душанбе: Ирфон, 2004. – №1. – С. 33-35.

УДК 338.439:004:001.895(575.3)

Чураев Ф.М., Азимова М.М.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪМИНИ ИННОВАТСИОНИИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ ХҶРОКВОРӢ ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявии таъмини инноватсионии истеҳсоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ дар шароити ташаккули иқтисодиёти рақамӣ баррасӣ мешаванд. Дар он моҳияти таъминоти инноватсионӣ омӯхта шуда, нақши он дар баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли кишоварзӣ ва маҳсулоти ҳӯрокворӣ асоснок карда мешавад. Таваҷҷӯҳи махсус ба таъсири технологияҳои рақамӣ ба тағйири равандҳои истеҳсолӣ, низомҳои идоракунии ва қабули қарорҳо равона карда шудааст. Самтҳои асосии рушди инноватсионӣ дар истеҳсоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ дар шароити имрӯза кайд карда шудаанд.

Калидвожаҳо: инноватсия, таъминоти инноватсионӣ, истеҳсоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ, иқтисодиёти рақамӣ, комплекси агросаноатӣ, технологияҳои рақамӣ.

Джураев Ф.М., Азимова М.М.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИННОВАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы инновационного обеспечения производства продовольственной продукции в условиях формирования цифровой экономики. Раскрывается сущность инновационного обеспечения, обосновывается его роль в повышении эффективности агропродовольственного производства. Особое внимание уделяется влиянию цифровых технологий на трансформацию производственных процессов, системы управления и принятия управленческих решений. Выделены основные направления инновационного развития производства продовольственной продукции в современных условиях.

Ключевые слова: инновации, инновационное обеспечение, производство продовольственной продукции, цифровая экономика, агропромышленный комплекс, цифровые технологии.

Juraev F.M., Azimova M.M.

THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF INNOVATIVE SUPPORT FOR FOOD PRODUCTION IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF THE DIGITAL ECONOMY

Annotation. In this article considered the theoretical foundations of innovative ensuring for food production in the context of formation digital economy. It explores the essence of innovative provide and substantiates its role in improving the efficiency of agricultural and food production. Particular

attention is paid to the impact of digital technologies on the transformation of production processes, management systems, and decision-making. Key areas for innovative development in food production in today's environment are highlighted.

Key words: innovation, innovative provide, food production, digital economy, agro-industrial complex, digital technologies.

Введение. Современный этап развития мировой экономики характеризуется активным внедрением цифровых технологий во все сферы хозяйственной деятельности. Особую значимость данный процесс приобретает для агропромышленного комплекса, в частности для производства продовольственной продукции, от устойчивого функционирования которого напрямую зависит уровень продовольственной безопасности государства. В условиях цифровой экономики возрастает роль инновационного обеспечения как ключевого фактора повышения конкурентоспособности и эффективности производства.

Необходимость теоретического осмысления инновационного обеспечения производства продовольственной продукции обусловлена усложнением производственных процессов, ростом требований к качеству продукции, рациональному использованию ресурсов и экологической устойчивости.

В условиях перехода к цифровой экономике содержание инноваций в сельском хозяйстве существенно расширяется. Цифровые технологии, такие как системы точного земледелия, мониторинг на основе спутниковых данных, анализ больших массивов информации и элементы искусственного интеллекта, формируют новые подходы к организации производства. Они позволяют повысить управляемость аграрных процессов, снизить риски, связанные с природными факторами и обеспечить более устойчивое развитие сельскохозяйственных предприятий.

Исходя из этого, инновации в сельском хозяйстве представляют собой сложную социально-экономическую категорию, отражающую процесс создания, внедрения и распространения новых или существенно усовершенствованных технологий, продуктов, методов организации производства и управления, направленных на повышение эффективности аграрной деятельности и устойчивости развития сельскохозяйственных предприятий. В отличие от традиционных отраслей экономики, сельское хозяйство характеризуется высокой зависимостью от природно-климатических условий, биологической природой производственных процессов и сезонностью, что предопределяет специфическое содержание и формы проявления инноваций в данной сфере.

Более того, с теоретической точки зрения инновации в сельском хозяйстве следует рассматривать как результат взаимодействия научно-технического прогресса, экономических стимулов и институциональной среды. Они охватывают не только внедрение новой техники и технологий, но и совершенствование агротехнических приёмов, селекционно-генетические достижения, цифровизацию производственных процессов, а также развитие новых форм кооперации и управления.

Таким образом, сущность аграрных инноваций заключается в комплексной трансформации факторов производства с целью повышения производительности труда, рационального использования ресурсов и улучшения качества сельскохозяйственной продукции. В своем Послании Президент Республики Таджикистан уважаемый Э. Рахмон своевременно отмечает, что «Ускоренное продвижение цифровых технологий и расширения возможностей искусственного интеллекта в современном мире требуют, чтобы эти достижения были эффективно использованы во всех производственных и не производственных сферах, и превратились в дополнительный источник экономического развития и экспорта услуг» [1].

Литературный обзор. В этом контексте, особенностью инноваций в сельском хозяйстве является их ориентация на долгосрочный эффект, поскольку результаты внедрения новшеств зачастую проявляются через несколько производственных циклов. Это обусловлено биологическим характером выращивания растений и разведения животных, а также необходимостью адаптации технологий к конкретным почвенно-климатическим условиям. В

связи с этим инновации в аграрной сфере требуют не только финансовых вложений, но и развитого научного сопровождения, квалифицированного кадрового потенциала и системы управления знаниями.

В связи с этим, детерминация термина «инноваций» определена со стороны зарубежных и отечественных ученых представлена в таблице 1.

Таблица 1.

Детерминация термина “инноваций” (в сельскохозяйственном контексте) в работах зарубежных и отечественных учёных

Источник	Содержание термина
Шумпетер Й. Теория экономического развития. — М.: Прогресс, 1982.	« Инновация » трактуются как новые комбинации факторов производства, включая внедрение новых продуктов, технологий и форм организации, применимых и к аграрному производству.
Drucker P. Innovation and Entrepreneurship. — New York: Harper, 1985.	« Инновация » рассматриваются как инструмент использования изменений для повышения эффективности хозяйственной деятельности, включая сельское хозяйство и продовольственные рынки.
Oslo Manual. OECD Publishing, 2018.	« Инновация » - внедрение нового или усовершенствованного продукта, процесса или метода управления, применяемого в том числе в агропродовольственном секторе.
Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. — М.: ВлаДар, 1993.	« Инновация » в аграрной сфере представляют собой форму реализации научно-технического прогресса, направленную на повышение эффективности сельскохозяйственного производства.
Пригожин А.И. Методы развития организаций. — М.: МЦФЭР, 2003.	« Инновация » целенаправленные изменения в системе управления и организации производства, обеспечивающие адаптацию аграрных предприятий к изменяющимся условиям. целенаправленные изменения в системе управления и организации производства, обеспечивающие адаптацию аграрных предприятий к изменяющимся условиям.
Набиев Р.А. Инновационное развитие экономики Таджикистана. Душанбе, 2016.	« Инновация » в сельском хозяйстве рассматриваются как ключевой фактор повышения устойчивости аграрного сектора и обеспечения продовольственной безопасности.
Хайдаров А.Х. Развитие аграрного сектора Таджикистана. — Душанбе, 2018.	« Инновация » в аграрных предприятиях представляют собой внедрение новых технологий и форм хозяйствования, повышающих эффективность использования земли и ресурсов.
Олимов М.А. Экономика сельского хозяйства. — Душанбе, 2019.	« Инновация » в сельском хозяйстве — это совокупность технологических и организационно-экономических изменений, направленных на рост производительности аграрного производства в сельском хозяйстве — это совокупность технологических и организационно-экономических изменений, направленных на рост производительности аграрного производства.
Саидов Ш.С. Аграрная экономика. — Душанбе, 2020.	« Инновация » в аграрном секторе включают научно обоснованные нововведения, обеспечивающие устойчивое развитие сельскохозяйственных предприятий в аграрном секторе, включают научно обоснованные нововведения, обеспечивающие устойчивое развитие сельскохозяйственных предприятий

Составлено авторами на основе источников.

Детерминации, приведенные в таблице 1, касающиеся понятию “инноваций” (в сельскохозяйственном контексте) рассматриваются как результат научно-технического прогресса, инструмент повышения эффективности и адаптивности предприятий, системный

процесс, включающий технологические, организационные и управленческие изменения, а также фактор устойчивого развития и продовольственной безопасности.

В своем исследовании отечественные ученые Джураев Ф.М. своевременно отмечает, что в условиях глобализации и динамичных изменений в агропромышленном комплексе, эквивалентный обмен становится важным инструментом для оптимизации торговых и производственных процессов, а также для обеспечения продовольственной безопасности стран [2, с.169].

По нашему мнению, инновации в сельском хозяйстве представляют собой неотъемлемый элемент современного аграрного развития, обеспечивающий переход отрасли на качественно новый уровень функционирования. Их сущность заключается в системном обновлении технологических, организационно-экономических и управленческих основ сельскохозяйственного производства с учётом природных, экономических и институциональных особенностей отрасли. На основе анализа представленных научных подходов нами предлагается следующее определение, как «Инновации в сельском хозяйстве – это комплекс научно обоснованных технологических, организационно-экономических, управленческих и цифровых нововведений, внедряемых в аграрное производство с целью повышения эффективности использования ресурсов, устойчивости хозяйственной деятельности и обеспечения продовольственной безопасности в условиях трансформации экономики».

Своевременно отмечает Завиваев С.Н., что «Инновационное развитие отрасли сельское хозяйство неразрывно связано с внедрением в производство и управление средств автоматизации и роботизации, современных информационных технологий, особенностью которых является формирование больших массивов информации, обеспечивающих повышение эффективности производственной деятельности, совершенствование технологических решений в производстве, системе переработки, хранения, реализации, доставки готовой продукции потребителям» [5, с.3].

В экономической теории термин «инновационное обеспечение» трактуется как система мер, инструментов и механизмов, направленных на создание, адаптацию и внедрение инновационных решений для обеспечения устойчивого развития отраслей экономики. Если рассматривать инновационное обеспечение в аграрном секторе, то оно включает:

- разработку и использование новых технологических процессов;
- организационно-управленческие инновации;
- экономические механизмы стимулирования;
- цифровые инструменты, повышающие эффективность производственных операций.

Низамова Т.Д. считает, что «На современном этапе развития Республики Таджикистана для повышения конкурентоспособности экономики страны необходимо обеспечение развития на основе инноваций и цифровизации экономики, в том числе инновационных кластеров в целом по республике и ее регионам» [6, с.6]. С позиции системного подхода инновационное обеспечение выступает не только как совокупность технологий, но и как интегрированная часть экономической системы, находящаяся на пересечении следующих подсистем:

- научно-технологической – создание знаний и технологий;
- производственной – применение инноваций на уровне агроформирований;
- управленческой – принятие решений на основе анализа данных;
- институциональной – нормативно-правовые и финансовые рамки, её поддерживающие.

В контексте цифровой экономики инновационное обеспечение дополняется элементами цифровизации: данными, алгоритмами обработки, моделированием и ИТ-инфраструктурой.

Основная часть

Следовательно, инновационное обеспечение производства продовольственной продукции представляет собой совокупность экономических, организационных, технологических и управленческих условий, направленных на создание, внедрение и использование инноваций в производственном процессе. В отличие от традиционного подхода,

инновационное обеспечение охватывает не только внедрение новых технологий, но и формирование соответствующей инфраструктуры, кадрового потенциала и системы управления.

Ниже представлена (рисунок 1) концептуальная модель инновационного обеспечения производства продовольственной продукции в условиях цифровой экономики. Данный модель основывается на системном и институциональном подходах и рассматривает процесс трансформации агропродовольственного производства как многоуровневую динамическую систему, функционирующую под воздействием цифровых технологий и инновационных факторов развития.

Рисунок 1. Концептуальная модель инновационного обеспечение производство продовольственной продукции в условиях цифровой экономики.

Теоретической основой модели выступают положения теории инновационного развития, сформулированные Йозеф Шумпетер, согласно которым инновации являются ключевым фактором экономической динамики, а также концепция конкурентных преимуществ Майкл Портер, обосновывающая роль технологических и организационных преобразований в формировании устойчивых позиций хозяйствующих субъектов. В условиях цифровой экономики инновационные процессы приобретают сетевой и платформенный характер, что усиливает значение институциональной координации и цифровой инфраструктуры.

Модель носит динамический характер и предполагает наличие обратных связей: достигнутые результаты инновационной деятельности влияют на корректировку стратегий, институциональных механизмов и инструментов государственной поддержки. Таким образом, инновационное обеспечение производства продовольственной продукции в условиях цифровой экономики рассматривается как непрерывный процесс адаптации и развития, основанный на интеграции технологических, организационных и институциональных преобразований.

Предложенная концептуальная модель позволяет систематизировать теоретические подходы к исследованию инновационных процессов в агропродовольственной сфере и служит

методологической основой для дальнейшей разработки показателей оценки эффективности цифровой трансформации производства.

С теоретической точки зрения инновационное обеспечение включает следующие основные элементы:

- научно-техническое обеспечение (разработка и адаптация инновационных технологий);
- ресурсное обеспечение (материальные, финансовые и трудовые ресурсы);
- организационно-экономическое обеспечение (механизмы управления и стимулирования инновационной деятельности);
- информационное обеспечение (сбор, обработка и анализ данных).

Для производства продовольственной продукции инновационное обеспечение имеет особую специфику, связанную с биологическим характером производственных процессов, сезонностью, зависимостью от природно-климатических условий и высокими рисками. Так как, широкое внедрение цифровизации в отрасли животноводства Республики Таджикистан кардинально меняет представление о состоянии и возможностях отрасли, а также предоставление необходимых данных, дальнейшего их обработки и использование их на практике. Но, к сожалению, со стороны профессиональных ветеринарных сообществ внедрение цифровых технологий воспринимается неоднозначно, и могут барьерами в развитии отрасли ветеринарии [4, с.248].

Необходимо подчеркнуть, что цифровая экономика формирует качественно новые условия для инновационного развития агропродовольственного производства. Цифровые технологии позволяют обеспечить интеграцию всех этапов производственно-сбытовой цепочки – от планирования и производства до хранения, переработки и реализации продукции.

В контексте инновационного обеспечения производства продовольственной продукции модель цифровой трансформации представляет собой формализованное описание процессов внедрения и использования цифровых технологий как системообразующего фактора развития предприятия.

В отличие от простой автоматизации, цифровая трансформация охватывает не отдельные технологические решения, а комплексную перестройку производственной, управленческой и информационной архитектуры организации.

Уровень цифровизации можно формализовать:

$$D = \frac{d_1 ERP + d_2 IoT + d_3 AI + d_4 BD}{D_{max}}$$

где,

- ERP — уровень автоматизации управления;
- IoT — внедрение датчиков и мониторинга;
- AI — использование интеллектуальных систем;
- BD — аналитика больших данных;
- d_i — коэффициенты значимости.

Экономический смысл модели заключается в представлении цифровизации как совокупного результата внедрения ключевых технологических компонентов цифровой экономики, каждый из которых оказывает различное влияние на эффективность производственной системы.

Показатель **ERP** отражает уровень автоматизации управленческих процессов (планирование ресурсов, учет, логистика, контроль затрат). Его значение характеризует степень интеграции бизнес-процессов в единую информационную систему и влияет прежде всего на снижение транзакционных издержек и повышение управляемости.

Компонент **IoT** (интернет вещей) отражает масштаб использования сенсоров, систем мониторинга оборудования, контроля микроклимата, почвенных параметров и производственных линий. Данный элемент особенно значим для агропроизводства, поскольку обеспечивает переход к точному земледелию и ресурсосберегающим технологиям.

Показатель **AI** характеризует использование интеллектуальных систем поддержки принятия решений, прогнозных алгоритмов, систем машинного обучения. Его влияние проявляется в повышении точности планирования урожайности, оптимизации технологических режимов и управлении рисками.

Компонент **BD** (Big Data) отражает применение аналитики больших данных для обработки производственной, рыночной и логистической информации. Он обеспечивает стратегическую адаптивность предприятия к изменяющейся конъюнктуре.

Коэффициенты значимости d_i учитывают различную экономическую отдачу каждого цифрового элемента. Их значения могут определяться экспертным методом, методом аналитической иерархии или эконометрической оценкой на основе регрессионного анализа. Это позволяет адаптировать модель к отраслевой специфике (растениеводство, животноводство, переработка).

Нормирующий параметр D_{max} обеспечивает приведение показателя к интервалу от 0 до 1, что делает его сопоставимым между предприятиями и регионами. При $D \rightarrow 1$ предприятие достигает высокого уровня цифровой зрелости; при $D \rightarrow 0$ цифровизация носит фрагментарный характер.

Таким образом, модель позволяет количественно измерить уровень цифровизации как самостоятельный фактор производства, включаемый в расширенную производственную функцию. Ее применение обеспечивает возможность мониторинга цифровой трансформации, оценки эффективности инвестиций в цифровые технологии и обоснования стратегических решений в системе инновационного обеспечения производства продовольственной продукции.

Исходя из этого, к числу ключевых особенностей инновационного обеспечения в условиях цифровой экономики относятся:

- ✓ широкое использование цифровых платформ и информационных систем управления;
- ✓ внедрение технологий точного земледелия и животноводства;
- ✓ применение больших данных (Big Data), искусственного интеллекта и интернета вещей (IoT);
- ✓ повышение прозрачности и управляемости производственных процессов.

Так как, цифровизация способствует снижению издержек производства, повышению производительности труда, улучшению качества продукции и минимизации рисков. Вместе с тем она требует формирования новых компетенций у работников и совершенствования системы управления инновационной деятельностью. В своей исследовании Тищенко И.А. корректно отмечает, что «Формирование и развитие инновационной среды как существенного условия цифровой трансформации экономики невозможно представить без инноваций» [10, с.54].

Цифровые технологии выступают системообразующим элементом инновационного обеспечения производства продовольственной продукции. Они обеспечивают непрерывный мониторинг производственных процессов, оперативное принятие управленческих решений и повышение адаптивности предприятий к изменениям внешней среды.

С теоретической позиции цифровые технологии следует рассматривать не только как инструмент, но и как фактор трансформации экономических отношений в аграрном секторе. Их внедрение способствует переходу от экстенсивной модели развития к интенсивной, основанной на знаниях и инновациях. Так как, инновационное обеспечение в условиях цифровой экономики приобретает комплексный характер и требует согласованного взаимодействия государства, бизнеса и научных организаций.

Инновации в производстве продовольственной продукции характеризуются многообразием форм и направлений, что обусловлено сложностью агропродовольственных цепочек, объединяющих процессы производства, переработки, хранения и реализации продукции. Ниже приведена классификация инноваций, которая позволяет раскрыть их экономическую сущность и определить значение каждого типа в повышении эффективности и устойчивости продовольственного производства:

1. Технологические инновации играют ключевую роль в системе производства продовольствия. Они предполагают внедрение новых и модернизированных технологий возделывания сельскохозяйственных культур и разведения животных, использование современного оборудования, а также автоматизацию и роботизацию производственных процессов. Особую значимость приобретают ресурсосберегающие и экологически направленные решения, способствующие сокращению потерь сырья, энергии и водных ресурсов, а также повышению качества и безопасности пищевой продукции;

2. Продуктовые инновации связаны с созданием новых видов продовольственной продукции или улучшением её потребительских свойств. Данный вид инноваций проявляется в разработке функциональных продуктов питания, расширении ассортимента, повышении пищевой ценности и сроков хранения продукции. Продуктовые инновации ориентированы на удовлетворение изменяющихся потребностей населения и повышение конкурентоспособности производителей на продовольственном рынке;

3. Процессные инновации отражают изменения в способах организации и осуществления производственно-технологических процессов. Они направлены на оптимизацию технологических операций, совершенствование логистики, переработки и хранения продовольственной продукции.

Создание эффективного транспортно-логистического комплекса, а также внедрение инновационных технологий, для повышения производительности сельскохозяйственных культур, является важным атрибутом обеспечения населения свежими продуктами питания, а также реализации экспортного потенциала сельскохозяйственной продукции [3, 165].

В условиях цифровой экономики процессные инновации всё чаще основываются на использовании информационных систем, цифровых платформ и аналитических инструментов, обеспечивающих повышение прозрачности и управляемости производственных цепочек;

4. Организационно-управленческие инновации связаны с внедрением новых форм организации труда, управления и взаимодействия участников продовольственного производства. К ним относятся развитие кооперации, кластерных структур, внедрение современных методов планирования и контроля, а также цифровых систем управления предприятием. Данные инновации способствуют повышению эффективности использования ресурсов и улучшению координации между производственными и сбытовыми звеньями;

5. Маркетинговые инновации ориентированы на совершенствование способов продвижения и реализации продовольственной продукции. Они включают использование новых каналов сбыта, цифровых торговых площадок, инструментов электронной коммерции и современных методов коммуникации с потребителями. Маркетинговые инновации позволяют производителям более гибко реагировать на изменения рыночной конъюнктуры и повышать доступность продовольственной продукции;

6. Институциональные и социальные инновации играют вспомогательную, но важную роль в развитии производства продовольственной продукции. Они проявляются в совершенствовании нормативно-правовой базы, системе государственной поддержки, развитии кадрового потенциала и формировании инновационной инфраструктуры.

В целом, совокупное использование различных видов инноваций обеспечивает комплексный характер развития продовольственного производства и создаёт условия для его устойчивого функционирования в долгосрочной перспективе.

Другой немаловажный аспект заключается в том, что инновационное развитие аграрных предприятий характеризуется рядом специфических особенностей, обусловленных отраслевой природой сельского хозяйства, многообразием форм хозяйствования и высокой зависимостью производственных результатов от природно-климатических факторов. В отличие от промышленных отраслей, инновационные процессы в аграрном секторе носят более сложный и длительный характер, что требует адаптации общих теоретических подходов к условиям сельскохозяйственного производства.

Таким образом, одной из важнейших характеристик инновационного развития аграрных предприятий выступает биологическая природа производственных процессов. Реализация нововведений в растениеводстве и животноводстве напрямую зависит от жизненных циклов растений и животных, что обуславливает сезонный характер производства и отложенный экономический результат инновационной деятельности. Данный фактор усиливает степень рисков и требует научно обоснованного сопровождения внедряемых решений с учётом конкретных почвенно-климатических условий.

Существенной характеристикой выступает высокая капитало- и ресурсоёмкость инновационной деятельности при ограниченных финансовых возможностях большинства аграрных предприятий. Значительная доля сельскохозяйственных производителей, прежде всего малые и средние хозяйства, сталкивается с нехваткой инвестиционных средств, что замедляет процесс внедрения современных технологий.

В этих условиях возрастает роль государственной поддержки, кооперации и интеграции аграрных предприятий с научно-образовательными организациями.

Кроме того, инновационное развитие аграрных предприятий также характеризуется тесной взаимосвязью технологических, организационно-экономических и управленческих изменений. Внедрение новых технологий требует совершенствования системы управления, повышения квалификации персонала и изменения организационных структур. В условиях цифровой трансформации аграрного сектора особое значение приобретает формирование цифровых компетенций и использование информационно-аналитических систем в процессе принятия управленческих решений.

Выводы. Таким образом, существенной особенностью инновационного развития является территориальная дифференциация аграрных предприятий. Уровень инновационной активности во многом определяется региональными условиями, доступом к инфраструктуре, рынкам сбыта и научно-техническому потенциалу. Это предопределяет потребность в формировании регионально адаптированных моделей инновационного развития, учитывающих особенности сельскохозяйственного производства и социально-экономические характеристики соответствующих территорий.

Следовательно, инновационное развитие аграрных предприятий выступает как сложный, многокомпонентный процесс, базирующийся на интеграции технологических, организационных и институциональных изменений. Его специфика обуславливает необходимость системного подхода к выработке механизмов инновационного обеспечения, ориентированных на рост эффективности, устойчивости и конкурентоспособности аграрного производства в условиях современной экономики.

В заключение необходимо подчеркнуть, что инновационное обеспечение производства продовольственной продукции в условиях цифровой экономики представляет собой многоуровневую, динамично развивающуюся систему. Его эффективность определяется степенью интеграции цифровых технологий в производственные и управленческие процессы, уровнем развития инновационной инфраструктуры и кадрового потенциала. В этом контексте, теоретическое осмысление инновационного обеспечения создаёт основу для разработки практических механизмов повышения эффективности производства продовольственной продукции и обеспечения устойчивого развития агропродовольственного сектора в условиях цифровой трансформации экономики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики», от 16.12.2025, город Душанбе.
2. Джураев Ф.М., Орипов А.Х. Эквивалентный обмен в агропромышленном комплексе зарубежных стран: проблемы и перспективы развития // Экономика: анализы и прогнозы. Научный журнал – Ташкент, 2025. – №4 (32). Октяб-Декабр. Стр.169.

3. Джураев Ф.М., Орипов А.Х. Агрологистика в Республике Таджикистан: проблемы и пути совершенствования // Кишоварз. Теоретический и научно-практический журнал – Душанбе, 2024. – №3 (104). – Стр. 165.
4. Джураев Ф.М., Орипов А.Х. Инновационные подходы развития услуг в системе животноводства Республики Таджикистан // Кишоварз. Теоретический и научно-практический журнал – Душанбе, 2025. – №4 (109). – Стр. 248.
5. Завиваев Н.С. Информационное обеспечение сельского хозяйства в условиях цифровизации / Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Саранск, 2022. Стр.3.
6. Низамова Т.Д., Бобосодиқова Н.Р. Формирование и развитие инновационных кластеров в промышленности Республики Таджикистан в условиях цифровизации экономики // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе, 2025. №9. Стр.6.
7. Назарова, Е. Л. Влияние цифровых инноваций на эффективность сельскохозяйственного производства // Агропромышленный форум. — 2024. — № 1. — С. 33–49.
8. Смирнов, Д. П. Цифровая трансформация производства / Д. П. Смирнов. - Новосибирск: Сибирское университетское изд-во, 2021. — 287 с.
9. Сергеев, П. Д. Теоретические основы инновационной деятельности в условиях цифровой экономики // Вестник экономики и управления. — 2023. — № 5.
10. Тищенко И.А. Концепция цифровой трансформации экономики промышленности: инновационные подходы и прогнозирование экономического развития / Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Ростов-на-Дону, 2022. Стр.54.

УДК 338.439

Шамсов Ф.Т., Абдурахмон Х.

УСУЛҲОИ ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ БОЗОРИ МОЛҲОИ ОЗУҚАВОРӢ

Аннотатсия. Дар мақола аз ҷониби муаллифони усулҳои таҳлили вазъи бозори молҳои озуқаворӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудааст. Вазъи (конъюнктураи) бозор ин ҳолати талабот ва пешниҳодот, тағйирёбии сатҳи нархҳо, мавҷудият ва ё набудани молҳои ҷудогона, ҳаҷми супоришҳо барои ин ё он соҳаҳо ва ғайра мебошад. Вазъи бозор аз амали омилҳои вобаста аст, ки асоси он даромади пулии истеъмолкунандагон, нархи молҳо, таносуби талабот ва пешниҳоди коғазҳои қиматнок ва даромаднокии онҳо мебошад.

Аз ҳама муҳим барои омӯзиши вазъи бозори молҳои озуқаворӣ рушди истеҳсолот ва савдо мебошад, ки ҳолати бозори дар ояндаи наздик бо кӯмаки чунин амалҳо барои пурра қонё гардонидани талаботҳо ва ҷалби иқтидорҳои истеҳсолии ин ё он ширкатҳо тағйир медиҳад. Донишмандони ҳолати вазъи бозор имкон медиҳад, ки қарорҳои идоракунии самаранокро дар соҳаи истеҳсол ва фурӯш зуд қабул намоем.

Вожаҳои калидӣ: бозор, вазъи бозор, нарх, ғунҷоиши бозор, бозори озуқаворӣ, амнияти озуқаворӣ, бозори истеъмолӣ, маҳсулоти хӯрокворӣ.

Шамсов Ф.Т., Абдурахмон Х.

МЕТОДЫ АНАЛИЗА СОСТОЯНИЯ РЫНКА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ

Аннотация. В статье авторы исследовали методы анализа ситуации на рынке продовольственных товаров и исследовали их. Состояние (конъюнктура) рынка - это состояние спроса и предложения, изменение уровня цен, наличие или отсутствие отдельных товаров, объем заказов по тем или иным отраслям и т.д. Состояние рынка зависит от действия факторов, основой которых являются денежные доходы потребителей, цены на товары, соотношение спроса и предложения на ценные бумаги и их доходность.

Наиболее важным для изучения состояния рынка продовольственных товаров является развитие производства и торговли, что изменит состояние рынка в ближайшем будущем с помощью таких действий для полного удовлетворения спроса и привлечения производственных мощностей тех или иных компаний. Знание состояния рынка позволяет быстро принимать эффективные управленческие решения в сфере производства и сбыта.

Ключевые слова: рынок, состояние рынка, цена, плотность рынка, рынок продуктов питания, безопасность пищевых продуктов, потребительский рынок, продукт питания.

Shamsov F.T., Abdurahmon H.

METHODS OF ANALYZING THE STATE OF THE FOOD MARKET

Abstract. In the article, the authors investigated the methods of analyzing the situation on the food market and investigated them. The state (conjuncture) of the market is the state of supply and demand, changes in price levels, the presence or absence of individual goods, the volume of orders for certain industries, etc. The state of the market depends on the action of factors based on the monetary incomes of consumers, the prices of goods, the ratio of supply and demand for securities and their profitability.

The most important thing for studying the state of the food market is the development of production and trade, which will change the state of the market in the near future through such actions to fully meet demand and attract the production capacities of certain companies. Knowledge of the market conditions allows you to quickly make effective management decisions in the field of production and sales.

Keywords: market, market condition, price, market density, food market, food safety, consumer market, food product.

Мубрамии таҳқиқот. Дар шароити рақобати шадид омӯзиши вазъи амиқи бозорҳо яке аз шартҳои муҳимми рушди фаъолияти ширкатҳо ба шумор меравад. Мафҳуми вазъи бозор дорои дараҷаи мувозинати бозор (таносуби талабот ва пешниҳод), тамоюлҳои ташаккулёфтаи рушди он, сатҳи устувор будан ё тағйир ёфтани қисматҳои асосии он, миқёси амалиёт дар бозор ва сатҳи пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ, дараҷаи хавфҳои тижоратӣ ҳангоми фаъолият дар бозор, дараҷаи рақобат ва вазъи бозор дар марҳилаи муайяни иқтисодӣ ё мавсимнокӣ мебошад. Вазъи бозор натиҷаи ҳамкориҳои омилҳои гуногун (иқтисодӣ, иҷтимоӣ, табиӣ) мебошад, ки мавқеи ширкатро дар бозор муайян мекунад. Он ҳолати иқтисодиёти воқеӣ мебошад, ки бо тағйироти омилҳои гуногун иқтисодӣ муайян карда мешавад.

Ҳадафи асосии таҳлили вазъи бозор аз муайян намудани тамоюлҳои пешрафтаи рушд иборат аст. Дар оянда маълумоти таҳлилии бадастомада метавонад дар банақшагирии фаъолияти хоҷагии ширкатҳо дар соҳаҳои дахлдори фаъолият, ҳангоми ташаккули стратегияҳо, таҳияи чорабиниҳои тактикӣ оид ба татбиқи ҳадафҳои стратегӣ, хусусан ҳангоми бунёди муносибатҳои тижоратӣ васеъ истифода шавад. Дар раванди омӯзиши вазъи бозор низомсозии маълумот ба амал омада, қувва ва миқёси таъсири омилҳо, фаъолият ва андозаи таҳдидҳо муқаррар карда мешаванд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳқиқот ба омӯзиш ва таҳқиқи усулҳои таҳлили вазъи бозори молҳои озуқаворӣ бахшида шудааст. Асосҳои назариявии таҳқиқот ба ақидаи олимони ватанию хориҷӣ таъя мекунад, ки ба омӯзиши вазъи бозор ва молҳои озуқаворӣ равона карда шудаанд.

Дар мақола қайд гардидааст, ки ҳоло яке аз масъалаҳои мубрам ва ҷалталаб омӯзиши вазъи бозори молҳои озуқаворӣ ба ҳисоб меравад. Зеро бозори озуқаворӣ ҳамеша таҳти таъсири омилҳои гуногун қарор дошта, вазъи талаботу пешниҳодот пайваста тағйир меёбад. Дар ин сурат вазифаи асосии маркетингҳо бештар ба омӯзиши вазъи бозор ва гузаронидани таҳқиқотҳои маркетингӣ равона карда мешавад. Ба молҳои озуқаворӣ маҳсулоти ҳуруқворӣ дар шакли табиӣ ё коркардшуда, ки инсон ҳамчун ҳуруқа истифода мебарад, аз ҷумла, обҳои

нӯшокии шишагин, маҳсулоти спиртӣ, нӯшокиҳои биспирт, инчунин ашёи хоми ҳӯрокворӣ, иловаҳои ҳӯрокворӣ, биологии ғаёл ва ғайра дохил мешавад.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот аз омӯзиш, таҳқиқ ва баррасии усулҳои таҳлили вазъи бозори молҳои озуқаворӣ иборат аст. Ҳадафи асосии таҳлили вазъи бозор аз муайян намудани тамоюлҳои пешрафтаи рушд иборат аст. Дар оянда маълумоти таҳлилии бадастомада метавонад дар банақшагирии ғаёлияти хоҷагии ширкатҳо дар соҳаҳои дахлдори ғаёлият, ҳангоми ташаккули стратегияҳо, таҳияи чорабиниҳои тактикӣ оид ба татбиқи ҳадафҳои стратегӣ, хусусан ҳангоми бунёди муносибатҳои тичоратӣ васеъ истифода шавад.

Фарзияи таҳқиқот. Фарзияи таҳқиқот ба омӯзиш, таҳқиқ ва баррасии усулҳои таҳлили вазъи бозори молҳои озуқаворӣ бахшида шудааст.

Усулҳои таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқот усулҳои гуногуни илмӣ, аз қабилӣ усули омӯзиши сабабу натиҷа, омӯзиши омилҳо, таҳлили эксперти, таҳқиқи вазъ, муқоиса ва ғайра истифода бурда шудаанд.

Таҳлили адабиёт ва гузориши масъала. Масъалаи усулҳои таҳлили вазъи бозори молҳои озуқаворӣ дар таҳқиқотҳои олимони хориҷию ватанӣ, аз ҷумла В.Л. Ерохин, А.Г. Иволга, И.Г. Иволга [1], Корельский В.Ф., Гаврилов Р.В. [2], Панасенко С.В., Сурай Н. М., Хашир Б.О. [6], Пириев Дж.С., Курбонов М.Р. [7], Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. [8], Ҳамитов М.С., Шамсов Ф.Т. [9], Шамсов Ф.Т. [10, 11, 12], Эмомалӣ Раҳмон Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [13], инчунин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи амнияти озуқаворӣ [4], ҳамзамон, омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [5], мавриди омӯзиш, баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода шудааст, ки дар мақолаи мазкур истифода гардидаанд.

МУҲТАВОИ АСОСӢ

Дар шароити муосир зерӣ мафҳуми бозори озуқаворӣ низомӣ муносибатҳои иқтисодие ғаҳмида мешавад, ки дар он хариду фурӯши маҳсулоти ҳӯрокворӣ байни истеҳсолкунандагон, миёнаравҳо ва истеъмолкунандагон амалӣ карда мешавад. Бозори озуқавориро ба бозори яклухт ва ҷақана ҷудо мекунамд, ки он ба миқёси маҳаллӣ, минтақавӣ ва ҷаҳонӣ тақсим гардида, ба хусусиятҳои асосии он пеш аз ҳама таъмини амнияти озуқаворӣ, ташаккули нархҳо ва таъмини рақобат марбут аст.

Бозори озуқаворӣ низомӣ муносибатҳои мутақобилаи субъектҳои бозор доир ба истеҳсол, нигоҳдорӣ, фурӯши ашёи хоми соҳаи кишоварзӣ ва маҳсулоти ҳӯрокворӣ, таъмини аҳолӣ бо маҳсулоти хушсифат аз ҳисоби воридот буда, таҳти таъсири сиёсати кишоварзии ҷумҳурӣ ва равандҳои ҳамгироии байналмилалӣ ташаккул меёбад [10].

Бахши озуқаворӣ маҷмӯи бисёрсоҳаи мураккаби иқтисодӣ, техникӣ, технологӣ ва иттилоотӣ инфрасохторӣ мебошад. Бозори озуқаворӣ хусусиятҳои хоси худро дошта, дар он молҳои фурӯхта мешаванд, ки ғаёлияти ҳаёти инсонро таъмин намуда, ба молҳои ниёзи аввалия шомиланд [11].

Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ қайд намуданд: "...бо вучуди тағйирёбии иқлим, аз ҷумла ҳарорати баланди ҳаво соли 2025 дар натиҷаи заҳмати софдилони кишоварзони мамлакат суръати рушди соҳаи кишоварзӣ ба 8,5 ғоиз расида, ғаровонии бозори истеъмолӣ таъмин карда шуд. Ҳамчунин, сатҳи ҳифзи амнияти озуқаворӣ аз 60 ғоизи соли 2015 то 85 ғоиз дар соли 2025 зиёд гардид" [13].

Бозори озуқаворӣ ҷаҳонӣ тамоюлҳои умумӣ дошта, барои истеҳсол, савдо ва истеъмоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ ба ҳама давлатҳо ва худудҳо хос буда, ҳангоми таҳлил аксар вақт баҳогузориҳои беҳатарии озуқаворӣ умумӣ ба инобат гирифта мешавад [1].

Айни замон агар таъмини бозори озуқаворӣ бо маҳсулоти хушсифати ватанӣ яке аз самтҳои стратегӣ давлат арзёбӣ гардад, пас ҷиҳати тақвияти иқтисоди миллии мамлакат яке аз масъалаҳои муҳрам ва ҳалталаб амнияти озуқаворӣ ба ҳисоб меравад. Амнияти озуқаворӣ ин вазъи иқтисодии давлат мебошад, ки аз ҳисоби истеҳсолоти дохилӣ беҳатарии озуқаворӣ

кишвар таъмин гардида, дастбӣи воқеӣ, ки барои ҳаёти солиму ғайол ва рушди демографии ҳамаи аҳоли зарур аст, кафолат дода мешавад [4].

Мафҳуми вазъ (конъюнктура) ҳолати иқтисодиро дар бозор, таносуби байни талаботу пешниҳодот ва дигар ҳолатҳои ин равандро ҳамроҳикунанда тавсиф медиҳад. Истилоҳи “конъюнктура” аз забони латинӣ “conjungere” - пайваст кардан ва пайвастан гирифта шудааст. Конъюнктура ё вазъи бозор вазъи иқтисодии муайяншуда мебошад, ки таносуби воқеии талабот ва пешниҳодот дар муҳлати муайяни вақт нишон медиҳад. Конъюнктура арзиши тичоратӣ ва рақобатпазирии молҳо ва хизматрасониҳоро муайян мекунад.

Вазъи (конъюнктураи) бозор ин вазъи иқтисодие мебошад, ки дар бозор ташаккул ёфта, бо сатҳҳои талабот ва пешниҳод, ғайолияти бозор, нархҳо, ҳаҷми фурӯш, ҳаракати қурби фоиз, қурби асъор, музди меҳнат, дивидендҳо, инчунин динамикаи истеҳсолот ва истеъмол тавсиф мешавад [8].

Ба таври сода зерин мафҳуми вазъи бозор ин ҳолати талабот ва пешниҳодот, тағйирёбии сатҳи нархҳо, мавҷудият ва ё набудани молҳои ҷудогона, ҳаҷми супоришҳо барои ин ё он соҳаҳо ва ғайра фаҳмида мешавад [3]. Яъне, он ҳолате дар бозор мебошад, ки дар лаҳзаи мушаххас ё фосилаи вақт ҷамъи шарте, ки таҳти таъсири он ҳамаи инҳо имконпазир мегарданд. Вазъи (конъюнктураи) бозор аз амали омилҳои вобаста аст, ки асоси он даромади пулии истеъмолкунандагон, нархи молҳо, таносуби талабот ва пешниҳоди коғазҳои қиматнок ва даромаднокии онҳо мебошад [2].

Дар адабиёти иқтисодӣ, ба ғайр аз таърифҳои, ки мо овардаем, мафҳумҳои дигари вазъи бозор низ мавҷуданд. Вазъи бозор маҷмӯи шароитест, ки вазъи бозорро муайян мекунад. Вазъи бозор натиҷаи ҳамкориҳои омилҳои гуногун (иқтисодӣ, иҷтимоӣ, табиӣ) мебошад, ки мавқеи ширкатро дар бозор муайян мекунад. Вазъи бозор ин ҳолати иқтисодӣро воқеӣ, ки бо тағйироти омилҳои гуногун иқтисодӣ муайян карда шудааст.

Мафҳуми вазъи бозор дорои дараҷаи мувозинати бозор (таносуби талабот ва пешниҳод), тамоюлҳои ташаккулёфтаи рушди он, сатҳи устувор будан ё тағйир ёфтани қисматҳои асосии он, миқёси амалиёт дар бозор ва сатҳи пешбурди ғайолияти соҳибдорӣ, дараҷаи хавфҳои тичоратӣ ҳангоми ғайолият дар бозор, дараҷаи рақобат ва вазъи бозор дар марҳилаи муайяни иқтисодӣ ё мавсимноқӣ мебошад.

Ҳадафи асосии таҳлили вазъи бозор аз муайян намудани тамоюлҳои пешрафтаи рушд иборат аст. Дар оянда маълумоти таҳлилии бадастомада метавонад дар банақшагирии ғайолияти хоҷагии ширкатҳо дар соҳаҳои дахлдори ғайолият, ҳангоми ташаккули стратегияҳо, таҳияи чорабиниҳои тактикӣ оид ба таъбиқи ҳадафҳои стратегӣ, хусусан ҳангоми бунёди муносибатҳои тичоратӣ васеъ истифода шавад. Дар раванди омӯзиши вазъи бозор низомсозии маълумот ба амал омада, қувва ва миқёси таъсири омилҳо, ғайолият ва андозаи таҳдидҳо муқаррар карда мешаванд [6].

Айни замон яке аз масъалаҳои мубрам ва ҳалталаб омӯзиши вазъи бозори молҳои озуқаворӣ ба ҳисоб меравад. Зеро бозори озуқаворӣ ҳамеша таҳти таъсири омилҳои гуногун қарор дорад ва вазъи талаботу пешниҳодот дар он пайваста тағйир меёбад. Дар ин сурат вазифаи асосии маркетингҳо бештар ба омӯзиши вазъи бозор ва гузаронидани таҳқиқотҳои маркетингӣ равона карда мешавад.

Ба молҳои озуқаворӣ маҳсулоти хӯрокворӣ дар шакли табиӣ ё коркардшуда, ки инсон ҳамчун хӯрока истифода мебарад, аз ҷумла, обҳои нӯшокии шишагин, маҳсулоти спиртӣ, нӯшокиҳои беспирт, инчунин ашёи хоми хӯрокворӣ, иловаҳои хӯрокворӣ, биологии ғайол ва ғайра дохил мешавад. Дар дастурҳои парҳезӣ хӯрокҳо ба гурӯҳҳои зерин тақсим мекунам: ғалладонагӣҳо ва картошка, сабзавот, мева ва буттамеваҳо, шир ва маҳсулоти ширӣ, моҳӣ ва маҳсулоти он, парранда, гӯшт ва тухм, рағанҳои ғизоӣ, чормағз, меваҳои рағанӣ, шакар ва ширинҳо ва ғайра.

Омӯзиши вазъи бозори озуқаворӣ ва муайян кардани эҳтиёҷоту талаботи мизочон имкон медиҳад, ки ширкат ё корхона бозори мақсадноки худро дарёфта, талаботи онҳоро қонеъ гардонад. Аз ҳама муҳим барои омӯхтани вазъи бозори молҳои озуқаворӣ рушди истеҳсолот ва

савдо, ки ҳолати бозориро дар ояндаи наздик бо кӯмаки чунин амалҳо барои пурра қонё гардонидани талаботҳо ва ҷалби иқтидорҳои истеҳсолии ин ё он ширкатҳо тағйир медиҳад. Донишмандони ҳолати вазъи бозор имкон медиҳад, ки қарорҳои идоракунии самаранокро дар соҳаи истеҳсол ва фурӯш зуд қабул намоем.

Вазифаи муҳаққиқи вазъи бозор, ки пуррагии таҳлил ва дақиқии пешгӯӣ аз ҳалли он вобаста аст, муайян кардани аҳамият, қувваи амали омилҳои алоҳида ба ташаккули вазъ, муайян кардани омилҳои асосие мебошад, ки конъюнктураи ҳар як лаҳзаи алоҳида ва дурнаморо муайян мекунанд. Ин вазифаро танҳо дар сурате бомуваффақият ҳал кардан имконпазир мегардад, агар таҳқиқот бо назардошти падидаҳо ва равандҳои нав, ки қабл аз ҳама дар соҳаи истеҳсолот ва муомилот ба амал меоянд, гузаронида шавад.

Таҳқиқоти ҳамаҷонибаи вазъи бозор аз панҷ ҷанбаи зерин иборат аст:

- ✓ таҳлили истеҳсолот;
- ✓ талабот ва истеъмоли;
- ✓ захираҳои молӣ;
- ✓ шароитҳои савдо;
- ✓ нархҳо.

Ҳангоми омӯзиши вазъи бозори молҳо на танҳо ҳолати онро дар ин ё он лаҳза муайян кардан лозим аст, балки хусусияти эҳтимолии рушди конъюнктурано пешгӯӣ кардан лозим аст. Пешгӯӣ имкон медиҳад, ки дурнамои рушди бозор арзёбӣ карда шуда, барои таҳияи стратегия ва тактикаи фаъолияти корхона дар бозор асос гардад. Сифати пешгӯӣ муайян мекунад, ки таҳлил ва арзёбии омилҳои ташаккул ва рушди вазъи бозор то чӣ андоза амиқ ва ҳамаҷониба анҷом дода шудааст.

Расми 1. Вазифаҳои таҳлили бозор

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Тавсифҳои асосии вазъи бозор ин динамикӣ, мутаносибӣ ва даврӣ будани он мебошад. Ҳамин тавр, ҳамаи ин нишондиҳандаҳо бевосита ҳангоми гузаронидани таҳлили конъюнктурӣ истифода бурда мешаванд.

Барои ба пуррагӣ истифода бурдани нишондодҳои болозикр бояд вазифаро ба таври комплексӣ баррасӣ намуд, яъне ҳамаи сарчашмаҳои имконпазирӣ иттилоотро истифода бурда, нишондиҳандаҳои ояндаро дар маҷмӯи ретроспективӣ дида баромада, усулҳои гуногуни гузаронидани таҳлилро истифода намоем.

Дар чунин шакли таҳқиқот омӯзиши вазъи бозорӣ ҳадафи ягона набуда, як вақт ояндабинии вазъи бозор, пешгӯиҳои дигаргуниҳои баамаломатаи рушди он дар семоҳаи аввал, аксар ҳолат бошад барои якуним сол баъдӣ дида баромада мешавад.

Чадвали 1. Нишондиҳандаҳои асосӣ барои таҳқиқи вазъи бозор

Нишондиҳандаҳои асосӣ	Тавсиф
Истеҳсолоти молӣ ва пешниҳодоти ашёи хом	Дар ин ҷо фаъолнокии истеҳсолии иштирокчиёни бозор, имкониятҳои имконпазири онҳо ва ҳаҷми молҳои истеҳсолшаванда ошкор карда мешавад
Дараҷаи талабот	Таҳлилгарон майл доштани муштарӣро ба ин ё он маҳсулот ва имконияти қонеъ гардонидани манфиатҳои онҳоро арзёбӣ мекунанд
Мутаносибии бозор	Яъне, тақлифот чӣ гуна ба талабӯот мувофиқат мекунад, сохтори гардиши молӣ чӣ гуна аст ва ғайра. Ҳамзамон, молистеҳсолкунанда ва фурӯшандагон аз рӯи фазои бозорӣ бо назардошти меъёрҳои амалкунандаи харидорон чӣ гуна ҷудо шудаанд
Имкониятҳо барои миқёси тиҷорат	Таҳлилгарон ошкор менамоянд, ки чӣ гуна зуд нархҳо, ғоида ва сармоягузорӣ рушд мекунад
Даврӣ ва усулҳои	Яъне, муайян карда мешавад, ки чӣ гуна ҳаҷми фурӯш, нархҳо ва захираҳои моддӣ вобаста ба вақт ва фазо, вобаста аз мавсим ва модели интиҳобшудаи ташкили тиҷорат тағйир меёбад
Ҳолати минтақавии бозор	Дар ин ҷо чӣ гуна тақлифот аз рӯи бахшҳои муайяни ҷуғрофӣ ба талабот мувофиқат мекунад, арзёбӣ мегардад
Дараҷаи фаъолнокии корӣ	Портфели супоришҳо, миқдор ва ҳаҷми шартномаҳо, дараҷаи шугълнокии дар ихтиёри ширкатбудаи иқтидорҳои истеҳсолӣ ва тиҷоратӣ
Босаводона ташкил намудани меҳнат	Дар ин ҷо давомнокии ҳафта ва рӯзи корӣ, дараҷаи бекорӣ, ҷойивазкунии кадрҳо, ҳаҷми фонҳои музди меҳнат ба инобат гирифта мешавад
Ҳолати қарзӣ молиявӣ	Дар ин ҷо қоғазҳои қиматноки баровардашуда, ғоизи онҳо, қурби саҳмияҳо, пасандозҳои бонкӣ ва ҳаҷми гардиши молиявӣ ба назар гирифта мешавад

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Ғайр аз ин, нишондиҳандаҳои муҳими таҳлили вазъи бозор ин таваккали тиҷоратӣ ва фаъолнокии рақибон мебошад. Аз рӯи онҳо дараҷаи инҳисорот, миқёси иштирокчиёни бозор, ҳаракати онҳо аз рӯи шаклҳои молиякит, ҳаҷми умумии истеҳсол ва фурӯш муайян карда мешавад.

Расми 2. Нишондиҳандаҳои асосии таҳқиқи вазъи бозор

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Усулҳои муҳимми таҳлили омӯзиши вазъи бозор:

- ✓ *Усулҳои миқдории таҳлил*, ки дар он ҷамъоварии маълумотҳо мавриди ҳисоб ва муқоиса қарор дода мешаванд;
- ✓ *Усулҳои сифатии таҳлил*, ки дар он ҷамъоварии иттилоот ҳисоб карда намешавад, аммо барои стратегияи рушди тичорат муҳим аст;
- ✓ *Усулҳои омехтаи таҳлил*, ки дар он истифодаи муштаракӣ усулҳои сифатӣ ва миқдорӣ бо мақсади сарфа намудани воситаҳо амалӣ мегардад. Мисол: мушоҳида, озмоиши хонагӣ ва ҳолл-тестҳо мебошад.

Расми 3. Усулҳои асосии таҳлили омӯзиши вазъи бозор

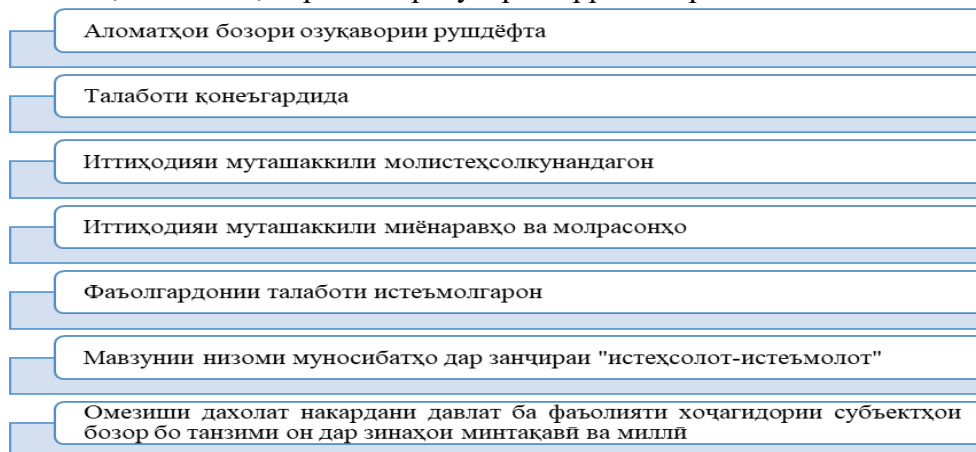
Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Яке аз пояҳои муҳимми вазъи бозорӣ дар бозори молҳои озуқаворӣ гузаронидани таҳқиқоти истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ дар қаламрави давлат ба ҳисоб меравад. Истеҳсолоти бевоситаи маҳсулоти хушсифати ватанӣ ҳамчун шартӣ асосӣ ҷиҳати ҳифзи истеҳсолоти давлатӣ, асос барои инкишофи захираҳои стратегӣ ва фондҳои молии мавҷуда, инчунин пешниҳодҳо дар бозори молҳои озуқаворӣ мегардад.

Ҷабҳаи муҳимми неқўаҳволии бозори молҳои озуқаворӣ ва мутобикати вазъи бозории мусбат ин инкишофи ғунҷоиши бозор, миқдори дастраси воситаҳо бо ҳадафи ташкил намудани раванди истеҳсолот аз тарафи истеҳсолкунандагонӣ молу маҳсулот буда, истеъмолгарон имкони молҳои мухталифро бо миқдор ва нархҳои дастрас харидорӣ намудан пайдо мекнамоянд. Вазъи бозор аз гурӯҳи омилҳои муҳити дохилӣ ва беруна иборат буда, ба бозори молҳои озуқаворӣ ҳам таъсири бевосита ва ҳам бавосита расонида метавонад.

Вазъи бозор чунин фосилаи вақти сохтори талабот ва пешниҳодот дар бозор буда, сатҳ ва сохтори арзиш, захираҳои молӣ, таъсири омилҳои дохилӣ ва берунаро ба инобат мегирад. Ҳангоми омӯзиш ва таҳқиқи бозори молҳои озуқаворӣ аксар вақт гузаронидани таҳлили истеҳсоли маҳсулоти чорво, парранда, ғӯшт, ғалладона, маҳсулоти нонӣ ва ғайра мувофиқи мақсад мебошад.

Дар раванди омӯзиш, таҳлил ва таҳқиқоти вазъи бозори молҳои озуқаворӣ масъалаҳои истеҳсолӣ, техникӣ, иқтисодӣ, нарх ва нархгузорӣ баррасӣ карда мешавад.

Расми 4. Аломатҳои бозори молҳои озуқаворӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Ҳолати иқтисодие, ки айни замон дар бозори байналхалқӣ мавҷуд аст, ба бозори молҳои озуқаворӣ бетаъсир намеронад. Ин омилҳо ба коҳиш ёфтани саршумори чорво, кам гардидани майдонҳои кишт, баланд гардидани арзиши маҳсулоти хӯрокворӣ ва ғайра оварда мерасонад.

Нишондиҳандаҳои вазъи бозори озуқаворӣ нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ, сохторӣ, ҳаҷми талабот ва пешниҳод, динамикаи нархҳо, дараҷаи рақобат, ҳавфи фаъолият ва мувофиқат ба меъёрҳои беҳатариро дар бар мегиранд. Ин ченакҳо мувозинат, тамоюлҳои рушд ва рақобатпазирии бозорро инъикос мекунанд.

Нишондиҳандаҳои вазъи бозори молҳои истеҳсоли
Нишондиҳандаҳои умумиқтисодӣ
Нишондиҳандаҳои гардиши молҳои дохилӣ ва берунӣ
Нишондиҳандаҳои гардиши байниминтақавӣ
Нишондиҳандаҳои соҳаи пулию қарзӣ
Нишондиҳандаҳои соҳаҳои кишоварзӣ ва коркард ва фурӯш
Маълумотҳо оид ба ҳаҷми сармоягузориҳо ва нархҳо

Расми 5. Нишондиҳандаҳои вазъи бозори молҳои озуқаворӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон.

Ҳамин тариқ, омӯзиши вазъи бозори молҳои озуқаворӣ, таҳқиқи саривақтӣ ва касбӣ оид ба бозори молҳои озуқаворӣ на танҳо самаранокии амалҳои маркетингии амалишавандаро пайгирӣ мекунад, балки аз вазъи муосир фоидаи бештар ба даст меорад. Муваффақ шудан дар рақобати шадид, ки ба ин сегменти иқтисодиёт хос аст, бидуни истифодаи технологияҳои муосири таҳқиқотӣ қариб ғайриимкон аст. Дар ин ҳолат, таҳқиқоти ҳамачонибаи бозор омӯзиши ҳатмии афзалиятҳои истеъмолкунандагонро дар бар мегирад, ки баҳисобгирии онҳо имкон медиҳад, ки маҳсулот ва ақидаҳои нав бо тартиби пешгирикунанда эҷод карда шаванд.

Дар маҷмӯъ, бояд қайд кард, ки самтҳои таҳқиқоти вазъи бозор ва нишондиҳандаҳо дар лоиҳаҳои гуногуни таҳқиқотӣ яксон нестанд. То имрӯз нишондиҳандаҳои мушаххас ва усулҳои муҳолифи арзёбии вазъи бозор вучуд надоранд, ки ин аҳамияти махсус ва таваҷҷӯҳи зиёди муҳаққиқонро ба ин масъала исбот мекунад.

Таҳқиқоти ҳамачонибаи вазъи бозор як масъалаи муҳимми назария ва амалия мебошад. Вазъи бозор як низоми хеле мураккаб аст. Вазъи бозори муайян зери таъсири маҷмӯи омилҳои табиати гуногун ба вучуд ташаккул меёбад.

АДАБИЁТ:

1. В.Л. Ерохин, А.Г. Иволга, И.Г. Иволга / Тенденции развития мирового рынка сельскохозяйственной продукции: эффекты переходной экономики и вызовы торговой интеграции: монография / В.Л. Ерохин, А.Г. Иволга, И.Г. Иволга. – Ставрополь: АГРУС Ставропольского гос. аграрного ун-та, 2013. – 124 с.
2. Корельский В.Ф., Гаврилов Р.В. Биржевой словарь: В 2 т.-М., 2000.
3. Конъюнктура рынка: понятие, разновидности, методы и этапы исследования. <https://gb.ru/blog/konjunktura-rynka>.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи амнияти озуқаворӣ (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2010, №12, қ.1, мод. 830; Қонунҳои ҚТ аз 27.11.2014 с., № 1158; аз 04.04.2019 с., №1591).
5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе – 2024.
6. Панасенко С.В., Сурай Н.М., Хашир Б.О. Современная конъюнктура рынка и ее влияние на торговую деятельность // Инновации и инвестиции. 2023. №2. URL: <https://cyberleninka.ru>.
7. Пириев Дж.С., Курбонов М.Р. Новые подходы к аграрной политике в контексте устойчивого развития // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - Душанбе: Сино, 2014. - № 2/1(121). - С.88-92.
8. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. - 5-е изд., перераб и доп.-М., 2006.
9. Ҳамитов М.С., Шамсов Ф.Т. Таҳлили вазъи муосири бозори озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ – амалӣ дар мавзӯи “Менеҷменти инноватсионӣ ва рушди маркетинги рақамӣ”, ДДТТ, Душанбе: 04 - 05 июни соли 2025. Захираи электронӣ: <https://www.tguk.tj>.
10. Шамсов Ф.Т. Таснифоти бозори молҳои озуқаворӣ ва хусусиятҳои ҳосили он. Паёми ДДТТ. 2 (52) / 2024. Саҳ. 443-449.
11. Шамсов Ф.Т. Моҳият, нақш ва вазифаҳои бозори озуқаворӣ. Паёми ДДТТ. №1. Душанбе, 2024.
12. Шамсов Ф.Т. Таснифоти бозори молҳои озуқаворӣ ва хусусиятҳои ҳосили он. Паёми ДДТТ. 2 (52) / 2024. Саҳ. 443-449.
13. Эмомалӣ Раҳмон. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ”// ш. Душанбе, 2025. 11. <https://translate.yandex.ru>.

УДК: 338.4+622.2+658.1

Шарифзода Ш.Р.

КЛЮЧЕВЫЕ ИГРОКИ НА РЫНКЕ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕГО СЕКТОРА

В статье рассмотрены основные участники горнодобывающей промышленности Республики Таджикистан. Охарактеризованы крупные государственные компании и институты, совместные предприятия с иностранным участием, а также мелкие частные компании, действующие в отрасли. Особое внимание уделено роли зарубежных инвесторов, в первую очередь из Китайской Народной Республики, которые принесли технологии и капитал в горнодобывающий сектор страны. Приведены данные об иностранных инвестициях и экспорте минерального сырья, подчёркивающие стратегическую значимость отрасли для национальной экономики. Отмечены текущие тенденции развития – диверсификация добычи (например, наращивание производства сурьмы и серебра), повышение степени переработки сырья и меры правительства по привлечению новых инвесторов. Сделан вывод о том, что на современном этапе ключевыми игроками отрасли являются симбиоз государственных структур и крупных иностранных компаний при участии средних и малых предприятий, обеспечивающих деятельность на местном уровне.

Ключевые слова: Таджикистан; горнодобывающая промышленность; государственные предприятия; иностранные инвесторы; совместные предприятия; полезные ископаемые; сурьма; серебро; инвестиции.

Шарифзода Ш.Р.

ИШТИРОККУНАДАГОНИ АСОСИИ БОЗОР ДАР СОҶАИ САНОАТӢ КУҶӢ

Дар ин мақола иштирокчиёни асосии саноати маъданҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешаванд. Дар он ширкатҳо ва муассисаҳои бузурги давлатӣ, корхонаҳои муштарак бо иштироки хориҷӣ ва ширкатҳои хурди хусусие, ки дар ин соҳа фаъолият меkunанд, тавсиф карда шудаанд. Ба роли сармоягузори хориҷӣ, пеш аз ҳама, аз Ҷумҳурии Халқии Хитой, ки ба соҳаи маъдани кӯҳии мамлакат технология ва сармоя овардаанд, диққати махсус дода мешавад. Маълумот оид ба сармоягузори хориҷӣ ва содироти маъданҳои ғоиданок оварда шудааст, ки аҳамияти стратегияи соҳаро барои иқтисоди миллӣ нишон медиҳад. Тамоюлҳои кунунии рушд, аз ҷумла диверсификасияи истеҳсолот (масалан, зиёд кардани истеҳсоли сурма ва нукра), баланд бардоштани самаранокии коркард ва тадбирҳои ҳукумат оид ба ҷалби сармоягузори нав таъкид карда мешаванд. Хулоса мешавад, ки дар марфилаи имрӯза бозингарони калидии соҳа симбиози сохторҳои давлатӣ ва ширкатҳои бузурги хориҷӣ бо иштироки корхонаҳои миёна ва хурд дар сатҳи маъалли ба ҷисоб мераванд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон; саноати маъдан; корхонаҳои давлатӣ; сармоягузори хориҷӣ; корхонаҳои муштарак; канданиҳои ғоиданок; сурма; нукра; сармоягузорӣ.

Sharifzoda Sh.R.

KEY PLAYERS IN THE MINING SECTOR

This article examines the key players in the mining industry of the Republic of Tajikistan. It describes major state-owned companies and institutions, joint ventures with foreign participation, and small private companies operating in the sector. Particular attention is paid to the role of foreign investors, primarily from the People's Republic of China, who have brought technology and capital to the country's mining sector. Data on foreign investment and mineral exports are presented, highlighting the strategic importance of the industry for the national economy. Current development trends are highlighted, including diversification of production (for example, increasing antimony and silver production), increased processing efficiency, and government measures to attract new investors. It is concluded that, at the present stage, the key players in the industry are a symbiosis of state structures and large foreign companies, with the participation of medium-sized and small enterprises operating at the local level.

Key words: Tajikistan; mining industry; state-owned enterprises; foreign investors; joint ventures; minerals; antimony; silver; investments.

Горнодобывающий сектор является одним из приоритетных направлений ускоренной индустриализации экономики Таджикистана. Разведка, добыча и переработка минеральных ресурсов входят в число стратегических задач социально-экономического развития страны. На протяжении последних лет наблюдается рост вклада горнодобывающей промышленности в экспортный потенциал республики и промышленное производство в целом. Основными экспортируемыми товарами данного сектора являются драгоценные и полудрагоценные металлы, цинковые и свинцовые концентраты, сурьмяной концентрат и каменный уголь. Доля минерального сырья в структуре внешней торговли остается значимой, что подчёркивает важность горнодобычи для поддержания положительного торгового баланса.

Современный горнодобывающий комплекс Таджикистана представлен множеством компаний – от крупных государственных предприятий до совместных с международными корпорациями и небольших частных артелей. Условно их можно разделить на национальные структуры (государственные и частные) и компании с иностранным участием. В ходе анализа ключевых участников отрасли рассмотрим основные категории игроков: (1) государственные компании и учреждения, (2) совместные предприятия и прямые иностранные инвесторы, а также (3) общий обзор инвестиционной активности и тенденций развития сектора.

1. *Государственные компании и институты.* Крупнейшим промышленным предприятием страны, опосредованно влияющим и на горнодобывающий сектор, является ОАО «ТАЛКО» – Таджикская алюминиевая компания. Это стратегический государственный актив, полностью принадлежащий правительству (генеральный директор компании подчиняется непосредственно Президенту РТ). Основной профиль деятельности – выплавка алюминия из импортируемого глинозёма. В последние годы ТАЛКО проводит политику диверсификации, инвестируя в разработку местных сырьевых ресурсов для снижения импортозависимости. В частности, создано совместное предприятие ТАЛКО с иностранным партнером для освоения полиметаллических месторождений в горном узле Кончоч (Айнинский район Согдийской области), богатых сурьмой, серебром и другими сопутствующими компонентами. Через аффилированные структуры ТАЛКО участвует в проектах по добыче флюорита (например, ОАО «Комбинат кӯҳии Такоб», занимающийся добычей флюорита в Такобе), свинцово-цинковых руд и др. Помимо этого, компания реализует проекты по локализации сырьевой базы для своего основного производства: так, разрабатываются месторождения нефелинового сиенита в целях организации собственного производства глинозёма, строится завод по выпуску алюминиевого фторида и пр. ТАЛКО сохраняет за собой статус монополиста в алюминиевой отрасли и одновременно становится значимым игроком в горнодобывающем секторе, расширяя присутствие государства в разработке полезных ископаемых [1, с. 57].

2. *Главное управление геологии при Правительстве Республики Таджикистан.* Ключевым государственным институтом, обеспечивающим основу для деятельности горнодобывающих компаний, выступает Главное управление геологии (Главгеология). Этот орган отвечает за геологоразведку, учет разведанных месторождений и предоставление лицензий на недропользование. В 2010–2020 гг. Главгеология провела инвентаризацию и подготовку к конкурсу ряда крупных месторождений, что создало условия для прихода инвесторов в отрасль. По данным официальной статистики, в стране к настоящему времени идентифицированы и подготовлены к разработке около 800 месторождений металлов и других полезных ископаемых. Деятельность Главгеологии играет стратегическую роль в реализации государственной политики недропользования – через этот орган государство контролирует доступ инвесторов к ресурсам и стимулирует развитие новых проектов [2, с. 34].

3. *Государственные горнодобывающие предприятия.* Исторически в отрасли доминировали предприятия государственного профиля, многие из которых в последние годы трансформированы в акционерные общества с участием государства и частных инвесторов. Среди таких структур можно отметить:

ОАО «Кони Намак» – производитель каменной соли (разработка крупных соляных месторождений, в том числе Ходжа Мумин);

ГУП «Нефтегаз» – государственное унитарное предприятие по добыче нефти и газа, ведущее работы на юге страны (часть проектов реализуется на условиях соглашений о разделе продукции с зарубежными партнерами);

ГУП «Анзоб» – Анзобский горно-обоганительный комбинат, осуществляющий добычу и обогащение сурьмяно-ртутных руд Джижикрутского месторождения [3, с. 82].

Эти предприятия обеспечивают базу добычи традиционных видов сырья. Для повышения эффективности их деятельности государство привлекает стратегических партнеров: в ряде случаев доли в таких компаниях передаются иностранным инвесторам или местным частным структурам при сохранении государственного контроля. В целом государственные компании остаются важнейшими игроками в стратегических сегментах (например, в добыче соли, алюминиевой промышленности, нефтегазовом комплексе), обеспечивая присутствие государства в капитале ключевых проектов.

4. *Малые частные компании и артели.* После либерализации законодательства в недропользовании в 2010-е гг. на рынок пришли десятки мелких горнодобывающих компаний и старательских артелей. Эти субъекты, как правило, разрабатывают небольшие участки с россыпными и прочими месторождениями, добывая полудрагоценные камни и другие виды

сырья. Несмотря на скромные масштабы каждого отдельного предприятия, совокупно малые добывающие фирмы вносят вклад в общий объем добычи минерального сырья и обеспечивают занятость населения в отдаленных горных районах. Например, действуют артели старателей в Согдийской и Горно-Бадахшанской автономной областях, ведущие добычу драгоценных и полудрагоценных камней. Их деятельность дополняет работу крупных компаний, позволяя вовлекать в разработку месторождения, неинтересные крупному бизнесу по причине ограниченных запасов или удаленности. Государство посредством отраслевых ассоциаций обеспечивает интеграцию таких субъектов и контроль за их работой, что способствует более полной отдаче от использования минерально-сырьевой базы [4, с. 147].

5. Совместные предприятия и иностранные инвесторы в отрасли. Совместные предприятия с иностранным участием. Существенную роль в развитии горнодобывающего сектора Таджикистана играют совместные предприятия (СП), созданные при участии зарубежных компаний. Через механизм СП в страну привлекаются внешний капитал и технологии, позволяющие осваивать сложные месторождения. Одним из примеров является СП «Анзоб» – таджикско-китайское предприятие на базе Анзобского ГОКа (месторождение Джижикрут), специализирующееся на добыче сурьмяной и ртутной руды. Первоначально в 2000-х годах «Анзоб» был образован как СП с участием британской фирмы Commonwealth & British Minerals Ltd., однако впоследствии контроль над предприятием перешёл к инвестору из КНР. В настоящее время СП «Анзоб» производит сурьмяный концентрат (с содержанием ~50–60% Sb); часть продукции экспортируется в КНР и другие страны. Запасы сурьмы на Джижикрутском руднике оцениваются как одни из крупнейших в Евразии. При достаточных инвестициях это предприятие способно многократно увеличить объем выпуска готовой продукции. Китайские партнеры уже объявили о планах модернизации «Анзоба» с целью увеличить производство до 6–7 тыс. тонн сурьмы в год, что значительно выше текущих уровней [5, с. 71].

Другой пример – совместный таджикско-китайский проект по добыче угля на месторождении Фон-Ягноб. Эта крупная угольная шахта в Согдийской области разрабатывается с участием китайского капитала, обеспечивая растущие потребности страны в каменном угле (особенно для новых теплоэлектростанций). Нарращивание добычи на Фон-Ягнобе также позволяет частично заменить импорт угля соседними странами и увеличить экспорт данного вида топлива в страны Южной Азии.

В области освоения неметаллического сырья показателен проект по добыче и обогащению флюорита (плавикового шпата). В 2019–2020 гг. было создано совместное предприятие между таджикской стороной (группа ТАЛКО) и британской компанией *Vast Resources* для модернизации горно-обогатительного комбината «Такоб». Целью проекта является увеличение производства флюоритового концентрата до 7 тыс. тонн ежемесячно за счет внедрения современных технологий. Флюоритовый концентрат используется в металлургии (при выплавке алюминия и стали), и развитие собственной базы этого сырья в Таджикистане имеет стратегическое значение для снижения зависимости от импорта.

Следует отметить, что значительная часть крупнейших горнодобывающих активов Таджикистана контролируется через совместные предприятия с китайскими компаниями. Китайские инвесторы присутствуют практически во всех подотраслях — от добычи цветных и редких металлов до угольной промышленности. Подобное сотрудничество оказывается взаимовыгодным: таджикская сторона получает необходимые инвестиции и технологии, а китайские компании – доступ к богатой минеральной базе страны. Симбиоз государственного контроля и иностранного капитала позволил за последние годы запустить ряд новых проектов, ранее считавшихся слишком сложными или затратными для реализации [6, с. 99].

6. Прямые иностранные инвесторы без образования СП. Помимо совместных проектов, в Таджикистане работают и иностранные компании, осуществляющие деятельность самостоятельно, на основе лицензий или соглашений с правительством. В нефтегазовом секторе примером является Китайская национальная нефтегазовая корпорация (CNPC), которая с

2014 г. ведет геологоразведку нефти и газа в южных районах республики (в том числе на перспективном Бохтарском участке по соглашению о разделе продукции). Хотя на сегодняшний день крупных открытий месторождений углеводородов не сделано, CNPC продолжает поисково-разведочные работы. В горнодобывающем секторе прямое присутствие западных и российских компаний пока ограничено. Российские инвесторы в последние десятилетия сосредоточились преимущественно на энергетике (пример – строительство Рогунской и Сангтудинской ГЭС) и телекоммуникациях, а участия в добыче полезных ископаемых практически не имели. Известно, что в 2011–2012 гг. российская компания проявляла интерес к разработке одного из крупнейших в мире месторождений серебряных руд – Большого Канимансура, однако тогда конкурс на получение лицензии она не выиграла. В настоящее время правительства соседних стран начинают проявлять растущий интерес к таджикским недрам. Так, в 2023 г. одна из компаний Узбекистана заявила о планах совместно с таджикскими партнёрами осваивать месторождение строительного камня на севере Таджикистана. Это свидетельствует о расширении географии иностранных участников: помимо доминирующего Китая, в отрасль стремятся зайти инвесторы из ближнего зарубежья (страны Центральной Азии), а также из других регионов [7, с. 32].

В итоге на текущий момент сложилась ситуация, при которой ключевые игроки таджикской горнодобывающей промышленности — это, с одной стороны, государственные структуры (предприятия и учреждения), контролирующие стратегические направления, а с другой стороны — крупные зарубежные компании (главным образом китайские), осуществляющие основную долю инвестиций и добычи. Их взаимодействие выражается в различных организационно-правовых формах: совместные предприятия, соглашения о разделе продукции, контрактные лицензии и др. В таблице 1 представлены данные об общем объёме накопленных прямых иностранных инвестиций в экономику Таджикистана по основным странам-донорам, что отражает доминирование КНР как источника инвестиций.

Таблица 1 – Накопленные прямые иностранные инвестиции в экономику Таджикистана по ведущим странам (2007–2023)

Страна	Объём инвестиций, млрд долл. США
Китай	3,845 (≈70% из них – ПИИ в горнодобычу)
Россия	1,851
Казахстан	1,209
США	0,808
Великобритания	0,805

Источник: [1, с. 43]

Как видно из таблицы, инвестиции из Китая за период 2007–2023 гг. достигли 3,845 млрд долл., что превышает совокупный объём вложений России, Казахстана, США и Великобритании вместе взятых. По состоянию на начало 2020-х гг. Китай уверенно лидирует среди иностранных инвесторов в Таджикистане. Причём значительная часть этих средств направлена именно в горнодобывающий сектор – на разработку месторождений цветных, редких металлов, угля, строительство обогатительных мощностей и сопутствующей инфраструктуры. Для сравнения, второй по величине инвестор – Россия, вложил в экономику Таджикистана примерно вдвое меньше средств, и эти вложения были ориентированы в основном на другие отрасли [8, с. 51].

Помимо перечисленных стран, вклад в развитие отрасли вносят также инвесторы из стран Персидского залива и Южной Азии. Например, в 2018–2021 гг. отмечались инвестиции компаний из ОАЭ в добычу драгоценных камней, а пакистанские предприятия проявляют интерес к закупкам таджикского угля и возможному участию в разработке угольных месторождений для обеспечения своих энергетических нужд.

Приток зарубежного капитала в горнодобывающую промышленность в последние годы остаётся на высоком уровне, несмотря на внешние экономические колебания. Так, даже в период пандемии COVID-19 (2020–2021 гг.), когда мировая экономика переживала спад, Таджикистан смог привлечь значимые иностранные инвестиции в добывающий сектор. В 2021 г. более половины общего объёма прямых иностранных вложений в республику было направлено именно на поддержку и развитие горнодобывающей отрасли. Это подтверждает её стратегический характер для национальной экономики. По данным Государственного комитета по инвестициям, в 2023 г. объём прямых инвестиций из Китайской Народной Республики в экономику Таджикистана превысил 143,5 млн. долл. [9, с. 83]. Большая часть этих средств была ориентирована на проекты добычи и обогащения свинцово-цинковых и оловянных руд, разработки месторождений полудрагоценных камней, а также редких металлов. Для создания благоприятных условий государство предоставляет инвесторам широкий спектр льгот: согласно официальным заявлениям, в Таджикистане действует более 70 различных налоговых и таможенных преференций для компаний, вкладывающих средства в разведку и добычу полезных ископаемых.

В целях презентации инвестиционного потенциала отрасли в стране проводятся профильные форумы и конференции. В 2024 г. Министерством промышленности и новых технологий был организован Первый международный горно-металлургический инвестиционный форум, собравший порядка 300 представителей компаний из более чем 20 стран. На форуме были продемонстрированы имеющиеся возможности для вложений: официальный перечень содержит десятки доступных к освоению месторождений различных видов сырья – от благородных металлов и редкоземельных элементов до строительных материалов. Высокопоставленные лица подчеркнули наличие разнообразных стимулов для инвесторов и подтвердили приверженность курса на дальнейшую либерализацию недропользования. Данный шаг направлен на расширение круга ключевых игроков за счёт привлечения новых компаний и современных технологий, что должно усилить конкуренцию и инновационное развитие в отрасли [10, с. 24].

Одной из позитивных тенденций последних лет является увеличение производства отдельных видов минерального сырья и появление в Таджикистане новых переделов переработки. Так, республика укрепила позиции на мировом рынке сурьмы – по объёму производства сурьмы Таджикистан стабильно занимает 3-е место в мире (после Китая и России). В 2000 г. выпуск сурьмы металлургическими предприятиями страны составлял около 2 тыс. тонн, к 2010 г. вырос до ~6 тыс. т, а к 2019 г. достиг 16 тыс. тонн. Пик производства пришёлся на 2020 г., когда было выпущено порядка 21 тыс. тонн сурьмы. В 2021–2022 гг. объёмы стабилизировались на уровне 17–18 тыс. тонн в год. Значительная часть добываемого сырья отправляется на экспорт в виде сурьмяного концентрата (основные импортёры – Китай и Нидерланды). Однако с 2022 г. начался процесс повышения добавленной стоимости: совместное предприятие с участием ТАЛКО ввело в строй металлургический завод, позволяющий выплавлять металлическую сурьму из концентрата внутри страны. Таким образом, часть продукции уже проходит более глубокую переработку, что выгодно экономике. По оценкам специалистов, сохраняя нынешние темпы добычи (20–25 тыс. тонн в год) и модернизируя мощности, Таджикистан способен длительное время удерживать одну из лидирующих позиций на мировом рынке сурьмы [11, с. 57].

Перспективы имеются и в развитии добычи серебра. Хотя объём извлечения этого металла пока умеренный, геологически Таджикистан обладает огромными разведанными запасами серебряных руд. В 1990-е гг. промышленная добыча серебра практически отсутствовала (металл получался лишь попутно при аффинаже других руд). Начиная с 2015 г. производство серебра стало быстро расти: с 6,1 тонны в 2018 г. до 11,6 тонн в 2020 г. В 2021–2022 гг. наблюдалась стабилизация на уровне 11–12 тонн в год. Основная часть таджикского серебра добывается попутно в составе свинцово-цинковых концентратов и антимонитовых руд, а также извлекается из минерального сырья месторождения «Конимансур Малый» в Согдийской

области [14, с. 55]. В долгосрочной перспективе ожидается реализация проекта разработки месторождения «Большой Канимансур» (частично известного также как месторождение Кончоч). По оценкам, запуск этого проекта может вывести Таджикистан в число мировых лидеров по добыче серебра – прогнозные объёмы обсуждаются на уровне 50–100 тонн серебра в год при полномасштабной разработке. В настоящее время ведутся подготовительные работы и поиск инвесторов для освоения данного уникального полиаметаллического месторождения, содержащего кроме серебра значительные сопутствующие запасы свинца, цинка, сурьмы и др [12, с. 81].

Помимо благородных и редких металлов, активно развиваются другие направления добычи. Страна исторически известна добычей ртути (в связке с сурьмой) – месторождение Джижикрут относится к крупнейшим ртутно-сурьмяным в Евразии. Также заметно возросла добыча строительных материалов: за последнее десятилетие в нескольких районах построены цементные заводы совместно с китайскими компаниями, благодаря чему Таджикистан из импортёра цемента превратился в его экспортёра. В 2022 г. экспорт цемента превысил 1 млн тонн, и продукция поставляется в соседние страны (Узбекистан, Афганистан) и дальше зарубежье. Добыча каменного угля достигла рекордных показателей – свыше 2 млн тонн в 2022 г., что не только покрывает внутренние потребности (особенно с учётом перевода некоторых предприятий с природного газа на уголь), но и позволяет экспортировать топливо в Пакистан и другие рынки Южной Азии [13, с. 47].

Правительство стимулирует повышение степени переработки минерального сырья внутри страны. В ходе реализации индустриальных проектов делается упор на создание перерабатывающих мощностей вблизи мест добычи. Обсуждаются проекты строительства небольшого медеплавильного завода для переработки медистых концентратов, получаемых при обогащении полиметаллических руд. Действующие цементные заводы ориентированы на экспорт готового цемента, а не клинкера, что оставляет добавленную стоимость внутри страны. Таким образом, прослеживается тенденция к постепенному переходу от экспорта необработанного сырья к экспорту продукции с более высокой долей обработки.

Таким образом, горнодобывающий сектор Таджикистана переживает этап активного роста и структурных изменений. Его современная панорама сочетает государственный контроль над стратегическими сегментами, присутствие мощных иностранных компаний и множество средних и малых предприятий, обеспечивающих деятельность на локальном уровне. Благодаря приходу инвесторов и запуску новых проектов страна укрепила позиции в мировом производстве некоторых металлов (таких как сурьма и ртуть) и появилась на карте экспортёров других видов продукции (цемента, угля). Сектор демонстрирует устойчивый рост добычи и постепенное увеличение глубины переработки сырья внутри республики. В то же время дальнейшее развитие отрасли требует поддержки инвестиций и технологической модернизации, что напрямую связано с совершенствованием инвестиционного климата и инфраструктуры [15, с. 89].

Создан Консультативный совет при Президенте по улучшению инвестиционного климата, реализуются инициативы прозрачности (EITI) и проводятся международные форумы, способствующие налаживанию контактов с потенциальными инвесторами. При сохранении курса на интеграцию государственных и частных интересов, рациональное использование минерально-сырьевой базы и внедрение инновационных технологий, Таджикистан обладает всеми возможностями для превращения горнодобывающего сектора в один из двигателей экономического роста. Это позволит не только увеличивать экспорт и доходы бюджета, но и стимулировать развитие смежных отраслей, создать новые рабочие места и укрепить промышленный потенциал страны.

ЛИТЕРАТУРА:

1. 4-й и 5-й Национальный отчет о реализации Инициативы прозрачности в добывающих отраслях в Республике Таджикистан за 2019–2021 гг. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://pbo.eiti.tj/otchyeti-ipdo-tadzheekeestana> (дата обращения: 08.09.2025).
2. Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан. Статистический ежегодник. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2023. – С. 88–90.
3. Исполнение государственного бюджета Республики Таджикистан за 2021 год – [Электронный ресурс]. – URL: <http://moliya.tj/Documents/Index/265> (дата обращения: 08.09.2025).
4. Закон Республики Таджикистан «О недрах». – [Электронный ресурс]. – URL: <https://investcom.tj/uploads/docs/5b42f5221ab42.pdf> (дата обращения: 08.09.2025).
5. Каримова М. Т., Носирзода А. А. Внешнеторговая деятельность Республики Таджикистан: проблемы, перспективы // Научные труды Северо-Западного института управления РАНХиГС. – 2024. – Т. 15, № 4(66). – С. 275–284.
6. Каримова М. Т., Джабборов Ф. А. Стратегические направления ускоренной индустриализации в Республике Таджикистан // Экономика Таджикистана. – 2019. – № 2. – С. 90–95.
7. Каримова М. Т., Шарифзода Ш. Р. Роль промышленности в развитии национальной экономики (на примере горнодобывающего сектора) // Экономика Таджикистана. – 2023. – № 3. – С. 79–85.
8. Каримова М. Т., Шарифзода Ш. Р. Проблемы развития горнодобывающей промышленности в Республике Таджикистан // Уфимский гуманитарный научный форум. – 2023. – № 4(16). – С. 131–143. – [Электронный ресурс]. – URL: https://gumforum.ru/wp-content/uploads/2023/12/2023_4_Karimova-M.T.-Sharifzoda-Sh.R.pdf (дата обращения: 08.09.2025).
9. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона от 23.12.2022 «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики». – [Электронный ресурс]. – URL: <http://president.tj/ru/node/29824> (дата обращения: 08.09.2025).
10. Послание Президента Республики Таджикистан от 23.12.2021. – [Электронный ресурс]. – URL: <http://president.tj/event/news/49231> (дата обращения: 08.09.2025).
11. Промышленность Республики Таджикистан. Статистический сборник. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2024. – С. 180; 204; 232; 317; 410; 457; 466.
12. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2024. – С. 218.
13. Шадманова М. Х., Каримова М. Т. Роль и место горнодобывающей промышленности в устойчивом экономическом развитии Таджикистана // Экономика Таджикистана. – 2025. – № 2. – С. 321–332.
14. Шарифзода Ш. Р. Стратегия развития горнодобывающего сектора Таджикистана // Экономика России в условиях санкций: сб. статей XIII Междунар. науч. конф. (Москва, 23–24 апреля 2024 г.). – Москва: РЭУ им. Г. В. Плеханова, 2024. – С. 149–156.
15. Sharifzoda Sh. R. Trends in the development of the mining industry of the Republic of Tajikistan // Herald of the Tajik State University of Commerce. – 2024. – No. 2(52).

Шарифӣ Ф.Б.

**ТАҒЙИРОТИ ИНСТИТУТСИОНАЛӢ ВА РУШДИ ХОҶАГИДОРӢ ДАР СОҶАИ
ДАВЛАТИИ ХИЗМАТРАСОНӢ**

Аннотатсия. Мақола ба таҳлили ҷанбаҳои институтсионалӣ ва хусусиятҳои рушди хоҷагидорӣ дар баҳши давлатии хизматрасонӣ бахшида шудааст. Дар асоси баррасии равандҳои тағйироти иқтисодӣ ва ислоҳоти идоракунии нишон дода мешавад, ки мутобиксозии низоми давлатӣ ба талаботи иқтисоди муосир яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани самаранокии хизматрасонӣ ва рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар мебошад. Муаллиф моделҳои гуногуни ташкили баҳши давлатӣ дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, аз ҷумла моделҳои Ғарби аврупоӣ, Осиёӣ ва Шимоли Амрико муқоиса намуда, меъёрҳои ташаккули баҳши хизматрасонии мутобик ба шароити бозори таҳлил мекунад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди хизматрасонии давлатӣ миёни ин моделҳо мавқеи мобайнӣ дорад ва барои ноил шудан ба сатҳи устувори самаранокӣ тақмили ислоҳоти институтсионалӣ зарур мебошад. Дар матлаб масъалаҳои муҳими танзими хоҷагидорӣ, аз ҷумла камбудии муҳити институционалӣ, сатҳи баланди арзишҳои транзаксионӣ ва норасоии рақобат баррасӣ мешаванд. Муаллиф зарурати густариши рақамикунонӣ, истифодаи моделҳои шарикии давлативу хусусӣ, беҳсозии инфрасохтор, тақмили захираҳои инсонӣ ва ҷорӣ кардани механизмҳои муосири мониторинг, баҳодихӣ ва аудити самаранокро таъкид менамояд. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши аудитҳои самаранокӣ ҳамчун воситаи арзёбии натиҷабахшии хизматрасониҳои давлатӣ дода шудааст. Мақола нишон медиҳад, ки барои рушди устувори баҳши хизматрасонии давлатӣ тақмили шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ, баланд бардоштани шаффофият, оптимизатсияи шабакаи муассисаҳои бучетӣ ва гузариш ба идоракунии натиҷагиро амалӣ намудан муҳим аст. Ин равандро имконият медиҳанд, ки баҳши давлатӣ ба модели рақобатпазир, мутобик ба стандартҳои байналмилалӣ ва ҷавобгӯ ба талаботи иқтисоди рақамӣ табдил ёбад. Хулосаи асосӣ он аст, ки институтсионализатсия ва рушди хоҷагидорӣ давлатӣ омили калидии устувори иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар мебошад.

Калидвожаҳо: институтсионализатсия, баҳши давлатии хизматрасонӣ, ислоҳоти идоракунии, рақамикунонӣ, аудитҳои самаранокӣ, шарикии давлатӣ-хусусӣ, самаранокии бучетӣ, иқтисоди муосир, инфрасохтори давлатӣ, сиёсати иҷтимоӣ.

Шарифи Ф.Б.

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В
СЕКТОРЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ**

Аннотация. Статья посвящена анализу институциональных особенностей и специфики развития хозяйствования в государственном секторе сферы услуг. На основе рассмотрения процессов экономических преобразований и управленческих реформ показано, что адаптация государственных институтов к требованиям современной рыночной и цифровой экономики является одним из ключевых факторов повышения эффективности государственных услуг и обеспечения устойчивого социально-экономического развития. Автор сопоставляет различные модели организации государственного сектора в развитых странах мира западноевропейскую, азиатскую и североамериканскую, выявляя критерии формирования конкурентоспособного сектора государственных услуг, ориентированного на рынок. Показано, что развитие государственного сектора услуг в Республике Таджикистан занимает промежуточное положение между названными моделями и требует дальнейшего углубления институциональных реформ. В статье рассмотрены проблемы качества институциональной среды, высокий уровень транзакционных издержек, недостаточная конкуренция и ограниченность бюджетных ресурсов. Обосновывается необходимость расширения цифровизации, применения механизмов государственно-частного партнерства,

совершенствования инфраструктуры и управления человеческими ресурсами, внедрения современных систем мониторинга, оценки и аудита эффективности. Особое внимание уделяется аудиту эффективности как инструменту независимой оценки результативности использования бюджетных средств и качества государственных услуг. Сделан вывод о том, что совершенствование организационно-правовых форм деятельности, повышение прозрачности и ориентация бюджетной политики на результаты позволяют трансформировать государственный сектор услуг в устойчивую, конкурентоспособную и социально ориентированную подсистему национальной экономики.

Ключевые слова: институционализация, государственный сектор услуг, государственное управление, цифровизация, аудит эффективности, государственно-частное партнёрство, бюджетная результативность, институциональная среда, социально-экономическое развитие.

Sharifi F.B.

INSTITUTIONAL CHANGES AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE PUBLIC SERVICES SECTOR

Abstract. The article examines the institutional features and specific patterns of economic activity in the public service sector. Drawing on the analysis of ongoing economic transformations and public administration reforms, it demonstrates that the adaptation of state institutions to the requirements of the modern market and digital economy is a key factor in increasing the efficiency of public services and promoting sustainable socio-economic development. The author compares several models of public sector organization in developed countries the Western European, Asian and North American models and identifies the main criteria for shaping a competitive, market-oriented public service sector. The findings show that in the Republic of Tajikistan the development of the public service sector occupies an intermediate position between these models and requires further deepening of institutional reforms. The article addresses the problems of institutional quality, high transaction costs, weak competition and limited budgetary resources. It substantiates the need to expand digitalization, to employ mechanisms of public-private partnership, to improve infrastructure and human resource management, and to introduce modern systems of monitoring, evaluation and performance audit. Special attention is given to performance audit as an instrument of independent assessment of the effectiveness of budget spending and the quality of public services. The author concludes that improving organizational and legal arrangements, enhancing transparency and re-orienting budget policy towards results can transform the public service sector into a sustainable, competitive and socially oriented component of the national economy. Institutionalization and the evolution of public-sector economic activity are thus regarded as key drivers of long-term socio-economic stability.

Keywords: institutionalization, public service sector, public administration, digitalization, performance audit, public-private partnership, budget efficiency, institutional environment, sustainable socio-economic development.

Дар шароити тағйирёбандаи иқтисодӣ ҷаҳонӣ нақши бахши давлатии хизматрасонӣ дар таъмини рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишварҳо таҳким меёбад. Ин бахш яке аз пояҳои муҳими ҷаҳонӣ идоракунии давлатӣ буда, сифати хизматрасонии он ба сатҳи зиндагӣ, дастрасии захираҳои иҷтимоӣ ва ҷаҳонӣ мӯътадили бозор таъсири назаррас мерасонад.

Ба андешаи мо, вазъияти молиявии соҳаҳои асосии иҷтимоӣ ҷумҳури танҳо дар заминаи муқоисаи байниминтақавӣ ё байнидавлатӣ ба таври воқеӣ арзёбӣ шуда метавонад. Ҷумҳурии Тоҷикистон айни замон аз нигоҳи сифати институтҳои иқтисодӣ ва идоракунии на танҳо аз кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, балки аз ҷанге аз давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ қаноатманд. Дар ин кишварҳо нақши давлат дар бозтақсимкунии даромади ҷамъиятӣ ҷаҳонӣ буда, ҳукумат қисми даромадро аз як гурӯҳи субъектҳои гирифта, ба гурӯҳи дигар равана мекунад.

Барои мисол, дар сохтори хароҷоти бучети федералии ИМА ҳиссаи асосӣ ба иҷтимоӣёт рост меояд: бахши пасандоз ва суғуртаи иҷтимоӣ тақрибан 28%-ро ташкил медиҳад, хароҷот ба омӯзишу парвариш — 15%, ёрии иҷтимоӣ ба табақаи камбизоат — 8% [1]. Маҳз тавассути дастгирии ҳадафмандонаи давлатӣ Иёлоти Муттаҳида имрӯз ҷойи пешсафиро дар иқтисоди иттилоотӣ ва бозори технологияҳои рақамӣ ишғол мекунад. Дар натиҷа, дар баробари истеҳсоли таҷҳизот, бахшҳои нармафзорсозӣ ва хидматҳои иттилоотӣ босуръат рушд намуда, ба гуфтаи коршиносон, зиёда аз нисфи маҷмӯи маҳсулоти дохилии ИМА-ро ташкил медиҳанд.

Дар кишварҳои саноатии пешрафта бахшҳои иҷтимоӣ ва хизматрасонӣ ба самти афзалиятноки сиёсати давлатӣ табдил ёфтаанд. Яке аз омилҳои асосии чунин тағйир ин суръати гирифтани пешрафти техникаи мебошад, ки талаботи афзояндаи ҷамъиятро ба таҳсилоти олӣ ба вучуд овардааст. Ин сиёсат аввал дар Чопон ва Шветсия санҷида шуд. Давлат барои фароҳам овардани таҳсилоти миёнаи умумӣ ва рушди тавсеаи муассисаҳои таҳсилоти олӣ маблағҳои калон ҷудо мекунад. Ғайр аз ин, идоракунии донишгоҳҳо таҳти назорати давлат буда, маблағгузориҳои онҳо аз ҳисоби бучет сурат мегирад.

Ҳамин вазъият дар соҳаи тандурустӣ низ мушоҳида мешавад: аксари муассисаҳои тиббӣ ба сохторҳои маҳаллӣ вобаста буда, онҳо бо муассисаҳои хусусӣ барои дастрасӣ, ҳаҷм ва сифати хизматрасонӣ рақобат мекунанд.

Дар Ҷумҳурии Мардумии Чин, сарфи назар аз коҳиш ёфтани саҳми бахши давлатӣ (худуди 40% даромади миллӣ), самтгирии иҷтимоии сиёсати бучетӣ ва самаранокии истифодаи маблағҳо тавассути густариши моделҳои соҳибкории давлатӣ-хусусӣ меафзояд. Баръакс, дар кишварҳои нави индустриалӣ — Кореяи Ҷанубӣ, Тайван, Сингапур ва Таиланд — ҳиссаи бахши давлатӣ дар соҳаи хизматрасонӣ тамоюли рушд дорад [2, с. 1068–1078.]

Таҳлили таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, ки “намунаи ягона” ё “меёри стандартӣ”-и муносибати давлат ба бахши хизматрасонӣ вучуд надорад. Дар баъзе кишварҳо (Юнон, Италия, Фаронса) бахши давлатӣ нисбатан калон аст, дар дигарҳо (Чопон, Люксембург) ин бахш нақши ночиз дорад, дар бархе давлатҳо бошад, фаъолияти давлатӣ ба тамоми соҳаҳои иқтисод “таксим” шудааст (монанди Фаронса ва Португалия) [11].

Дар робита ба ин, дар адабиёти иқтисодӣ маъмулан се модели асосии ташкили бахши давлатии иқтисод шартан ҷудо карда мешаванд.

Модели аввал, ки шартан онро модели Ғарбии аврупоӣ меноманд (Португалия, Фаронса ва як қатор давлатҳои дигар), дорои бахши давлатии нисбатан бузург мебошад, ки бо сохтори мураккаби соҳаҳои гуногун, самаранокии баланди идоракунии ва ҳаҷми зиёди сармоягузориҳои давлатӣ фарқ мекунад. Ин модел бар асоси принсипи ташкили шабакаи васеи хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва идораи мутамаркази он асос меёбад.

Модели дуюм — модели Осиёгӣ (Чопон ва Кореяи Ҷанубӣ) — бо он фарқ мекунад, ки сарҳади байни бахши давлатӣ ва бахши хусусӣ қариб аз байн рафтааст. Ҳамкории зичи ҳукумат ва соҳибкорӣ боиси он мегардад, ки бахши давлатӣ аз лиҳози андоза хурд бошад ҳам, аз ҷиҳати дастгирии молиявӣ ва нақши стратегияи давлат хеле пурқувват аст. Дар чунин модел ҳамгирӣ ва ҳаммасирии давлатӣ-хусусӣ асоси пешрафти иқтисодии иҷтимоӣ ба шумор меравад.

Модели сеюм — модели Шимоли Амрико (ИМА ва Канада) — дорои бахши давлатии маҳдуд ва сатҳи пасти самаранокии идоракунии мебошад. Бо вучуди ин, рушди инфрасохтори иҷтимоӣ дар ин кишварҳо пурра ба дӯши давлат гузошта шудааст ва вазифаҳои иҷтимоӣ ҳамчун замиаи комилан давлатӣ иҷро мегарданд. Яъне, байни соҳибкории хусусӣ ва сохторҳои давлатӣ ҳатти равшани тақсимот ҷой дорад.

Ҳар яке аз ин моделҳо дорои заминаҳои таърихӣ ва ҷуғрофии хоси худ мебошад. Ба мисол, ҳукумати Рональд Рейган (модели Шимоли Амрико) дар солҳои фаъолияти худ пешниҳод менамуд, ки як қатор объектҳои ғайримаммулӣ — аз қабилҳои бонҳои миллӣ ва минтақаҳои табиӣ муҳофизатшаванда, ҳадамоти миллии обу ҳаво, ширкатҳои роҳи оҳан, системаи почта, муассисаҳои таълимӣ ва ҳатто маҳбасҳо — ба хусусӣ супурда шаванд. Гарчанде аксари ин ташаббусҳо татбиқи пурра наёфтанд, вале принсипи умумӣ — коҳиши сарбории бахши давлатӣ ва васеъ намудани заминаи хусусӣ — ба таври пайваста амалӣ мешуд.

Ин идея дар баъзе кишварҳои Аврупои Шарқӣ, аз ҷумла Латвия, пурра таҷассум ёфт: мувофиқи қонунгузориҳои ин кишвар, қариб тамоми навъҳои фаъолият метавонанд хусусигардонӣ шаванд, ба истиснои истеҳсоли силоҳ [2].

Дар аксари ҷумҳуриҳои пасошӯравӣ, бахусус дар кишварҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, рушди бахши давлатии хизматрасонӣ дар мавқеи миёна қарор дорад ва аз ҷиҳати моделсозӣ миёни намунаи ғарбиаврупоӣ ва модели шимолиафриқоӣ ҷойгир мешавад. Бо вучуди ин, аз нуқтаи назари таҳлили мо, чунин ҳолат барои нишон додани воқеияти иқтисодӣ ва институционалӣ кофӣ нест.

Тавре ки дар қисматҳои боло таъкид гардид, то соли 2005 ҳаҷми бахши давлатии иқтисод дар кишвар хеле маҳдуд буд, маблағгузориҳои он то ҳаққи ақал расонида мешуд ва самаранокии фаъолияти ин бахш ҷавобгӯи талаботи ҷомеа набуд. Дар ин замина метавон гуфт, ки механизми хоҷагидорӣ сохторҳои давлатӣ бештар ба модели осебӣ шабоҳат дорад, зеро дар он ҳамгироии манфиатҳои шахсии кормандони давлатӣ ва намояндагони бахши хусусӣ хеле равшан ба назар мерасад. Ин вазъият шаффофият ва самаранокиро коҳиш дода, бахши давлатиро аз хусусиятҳои мусбати моделҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ дур месозад.

Иқтисоди миллии Тоҷикистон ҳамзамон бо сатҳи баланди арзишҳои транзаксионӣ тавсиф мегардад, ки онҳо қобилияти ҷалби сармояи хориҷиро кам мекунанд. Бозори дохилӣ аз рақобатпазирии кофӣ бархурдор нест, зеро барои ворид шудан ба фазои соҳибкорӣ ва пешбурди фаъолият хароҷоти зиёд, расмиётҳои мураккаб ва фишорҳои коррупсионӣ мавҷуданд. Ин омилҳо барои соҳибқорони ватанӣ низ монеаи ҷиддӣ эҷод мекунанд.

Камбудии муҳити институционалӣ низ рушди босуботи иқтисодиро маҳдуд месозанд. Дар чунин шароит ноил шудан ба сатҳи зарурии рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ғайриимкон аст, зеро пешрафти иқтисодӣ бидуни тақмили муассисаҳои давлатӣ ва бозорӣ, мутобиқсозии механизмҳои ҳуқуқӣ ва ташкили шаклҳои муосири идоракунӣ имконнопазир мебошад.

Гарчанде ки аломатҳои наздикшавӣ ва ҳамгироии бахшҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ то андозае дида мешаванд, вале ҳамоҳангсозии комили сохтори институционалии иқтисоди миллии ҳанӯз ба даст наомадааст. Илова бар ин, шаклҳои муосир ва ба талаботи иқтисоди бозорӣ мутобиқ хоҷагидорӣ пурра ташаккул наёфтаанд, ки ин ба самаранокии фаъолияти иқтисодӣ ва идоракунӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Давраи гузариши иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан то соли 2005, боис гардид, ки дар адабиёти махсуси иқтисодӣ ва дар суҳанронҳои бархе аз сиёсатмадорон ақидаҳои беасос ташаккул ёбанд. Аз ҷумла, чунин назарҳо паҳн мегардиданд, ки гӯё бахши давлатӣ нисбат ба бахши хусусӣ камтаракӣ ёфтааст, фаъолияти корхонаҳои давлатии кишвар самаранок нест ва бахши хусусӣ дорои рақобатпазирии бештар мебошад.

Паҳншавии чунин хулосаҳо боиси пайдо шудани масъалаи дигар гардид: зарурати коҳиш додани ҳаҷм ва нақши бахши давлатӣ дар иқтисод тавассути суръатбахшии равандҳои хусусигардонӣ. Дар натиҷа, дар муҳити академӣ ва сиёсӣ фикрҳои арзи вучуд карданд, ки гӯё маҳдудсозии госсектор ва вусъат додани бахши хусусӣ роҳи асосии баланд бардоштани самаранокии иқтисод аст, гарчанде ки чунин иддаҳо асоси илмӣ надоштанд [10, с. 32].

Зикр кардан зарур аст, ки фаъолияти муассисаҳои соҳаи маориф зерин таъсири ду гурӯҳи омили асосӣ қарор дорад: тағйирёбии демографӣ ва афзоиши ҳаҷми маблағҳои буҷетӣ, ки ба ин соҳа равона карда мешаванд. Сохтори дохилии функционалии соҳаи маориф бисёрҷабҳа буда, ин мураккабӣ зарурати ворид намудани ислоҳоти тағйироти хоҷагидорӣ ташкилотиро ба вучуд меорад.

Ба мисол, муассисаҳои таҳсилоти умумӣ пеш аз ҳама вазифадор мебошанд, ки иҷрои кафолатҳои давлатӣ дар соҳаи маорифро таъмин намоянд. Дар натиҷаи барномаҳои таҷдид ва ислоҳоти сохтори маориф, шумораи муассисаҳои навіи гимназия ва литсей зиёд гардид, дар ҳоле ки қисми муайяни мактабҳои миёна ба ин муассисаҳои нав табдил дода шуданд. Коҳиш ёфтани шумораи мактабҳои миёна ва афзоиши гимназияҳо литсейҳо далели он аст, ки муассисаҳои нав имкони расонидани хизматрасониҳои босифати таълимро бештар доранд.

Зинаи таҳсилоти ибтидоии касбӣ яке аз бахшҳои осебпазир ба ҳисоб меравад. Аз як тараф, шумораи чунин муассисаҳо коҳиш меёбад, теъдоди довтолабону хатмкунандагон низ кам мешавад; аз тарафи дигар, иқтисодиёт бештар ба мутахассисони касбу кори оммавӣ, хоса соҳоти техникии истеҳсолот ниёз пайдо мекунад. Набудани кадрҳои зарурӣ ба рушди иқтисодиёт монеаи ҷиддӣ эҷод менамояд.

Имрӯз бисёре аз муассисаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ бештар ба барномаҳои бозомӯзӣ ва баланд бардоштани малакаи бекорон, муҳоҷирони меҳнатӣ ва шахсони эҳтиёҷманд равона гардидаанд. Дар чунин шароит зарурати таҳияи барномаҳои нави таълимӣ ба миён меояд, то муассисаҳои ин зина тавонанд омӯзиши мутахассисонро мувофиқи талаботи давлат ва фармоишҳои корфармоён ба роҳ монанд. Амалӣ гардидани чунин ислоҳот танҳо дар ҳолате муяссар мешавад, ки муассисаҳо аз ҷиҳати маблағгузорӣ таъмин бошанд ва барои хатмкунандагон кафолати ҷойи кор фароҳам гардад.

Таҳсилоти миёнаи касбӣ, ки ҷузъи ҳатмии низоми миллии маориф ба ҳисоб меравад, дар айни замон дар «муҳити иқтисодии ниҳоят ҳашмгин» фаъолият мекунад. Ин вазъият аз он сар мезанад, ки муассисаҳои ин зина ба талаботи нави хоҷагидорӣ мутобиқ гардиданро пурра таъмин карда натавонистанд. Густариши аз ҳад зиёди муассисаҳои таҳсилоти олӣ, ки солҳои охир ба амал омад, боиси он гардид, ки муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дар мақоми дуҷумдараҷа қарор гиранд. Дар натиҷа, баҳои иқтисодии ин бахши таълим коҳиш ёфта, ҷаззобияти он барои ҷавонон ва бозори меҳнат кам шудааст.

Ба илова, мувофиқи маълумоти омӯрӣ, дар соли 2024 дар Тоҷикистон 311 муассисаи нави таълимӣ бунёд ёфтанд - нишонаи кӯшиши давлати Тоҷикистон барои васеъ кардани шабакаи таълим. Аммо ҳамзамон вазъият дар сатҳи таъминот бо кадр нигаронкунанда боқӣ мемонад: Вазорати маориф эълон намудааст, ки дар мактабҳои миёна ҳудуди 2 500 омӯзгор норасонанд. Ин ҳолат дар шароити таваҷҷуҳ ба маъоши миёнаи паст ва сатҳи мувофиқ набудани он дар баробари вазъияти иқтисодӣ — ки мувофиқи Агентии омор шумораи умумии омӯзгорон ба 120 000 нафар мерасад, ки 70 %-и онҳо занонанд — метавонад сабаби устувор нашудани сифати таълим ва ихтилофи байни талабот ва захираи кадрӣ гардад.

Ҳамин тавр, таҳлили равандҳои институционалӣ ва иқтисодӣ дар соҳаҳои асосии хизматрасонӣ, ки ба бахши давлатӣ тааллуқ доранд, нишон медиҳад, ки масъалаҳои нокифоягии маблағгузориҳои давлатӣ ва самаранокии истифодаи буҷет ба зарурати тағйир додани шаклҳои ташкилию ҳуқуқии фаъолият дар соҳаи хизматрасонии давлатӣ оварда мерасонад.

Дар маҷмӯъ, омӯзиши ҳолат ва шаклҳои хоҷагидорӣ дар бахши давлатии хизматрасонӣ зарурати таҳкими ду самти калидии рушди минбаъдаи онро таъкид мекунад:

- Ҳифзи субъектҳои хоҷагидории бахши давлатии хизматрасонӣ, ки аз буҷети давлатӣ маблағгузорӣ мешаванд ва фаъолиятшон ба иҷрои кафолатҳои иҷтимоии давлат равона шудааст.

Бо назардошти он ки иқтисодии захиравии мавҷуда дар ин соҳа имкон медиҳад фаъолияти асосии иҷтимоӣ нигоҳ дошта шавад, ҳифзи чунин муассисаҳо мутобиқ ба моҳияти конститутсионии Тоҷикистон ҳамчун давлати иҷтимоӣ мебошад.

Бо вучуди ин, зарур аст, ки механизмҳои назорати самаранокӣ ва мақсаднокии истифодаи маблағҳои буҷетӣ, инчунин истифодаи дурусти дорони давлатӣ тақмил дода шаванд. Ин тағйирот ба рушди устувор, шаффофияти идоракунӣ ва баланд гардидани сифати хизматрасониҳои давлатӣ мусоидат хоҳад кард.

Тақмили шаклҳо ва механизмҳои инноватсионии идоракунӣ ва хоҷагидорӣ дар бахши давлатии хизматрасонӣ, бо ҷалби унсурҳои рақамикунонӣ, шарикҳои давлатӣ-хусусӣ ва моделҳои муосири ташкили меҳнат.

Бо тағйир ёфтани муҳити иқтисодӣ ва афзоиши талаботи ҷомеа ба хизматрасониҳои босифат, зарур аст, ки бахши давлатии хизматрасонӣ ба равандҳои инноватсионӣ бештар мутобиқ карда шавад. Ба ин самт ворид намудани механизмҳои идоракунии рақамӣ, истифодаи

технологияҳои иттилоотӣ, чорӣ намудани низомҳои электрони мониторинг ва баҳодихӣ метавонад ба болоравии шаффофият ва кам гардидани хароҷоти маъмурӣ мусоидат намояд.

Шарикии давлатӣ-хусусӣ (ШДХ) яке аз роҳҳои муассири баланд бардоштани самаранокии соҳа мебошад. Ин модел имкон медиҳад, ки қисми муайяни хизматрасониҳо тавассути операторҳои хусусӣ пешниҳод шаванд, дар ҳоле ки назорати стратегӣ ва кафолатҳои иҷтимоӣ аз ҷониби давлат таъмин мегарданд. Истифодаи чунин шаклҳои ҳамкорӣ шаклгирии инфрасохтори муосир, ҷалби сармоя, густариши рақобат ва беҳтар шудани сифати хизматрасониҳоро таъшиқ мекунад.

Ҳамзамон, зарурати чорӣ намудани низомҳои нави баҳодихӣ фаъолияти кормандони бахши давлатӣ, баланд бардоштани салоҳиятҳои касбӣ ва тақмили механизмҳои идоракунии захираҳои инсонӣ низ пеш омадааст. Дар шароити рақамикунонӣ ва иқтисоди бозоргонӣ, системаи хизматрасониҳои давлатӣ бояд ба принципҳои самаранокӣ, ҷавобгӯӣ ва ҳадафмандӣ бештар таъа кунад.

Ислоҳоти идоракунии дар ин соҳа на танҳо ба баланд шудани сифати хизматрасониҳо, балки ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар низ таъсири мусбат мерасонад. Дар натиҷа, бахши давлатии хизматрасонӣ метавонад ҳамчун яке аз омилҳои асосии рушди устувор амал кунад.

Идома додани ислоҳоти бахши давлатии хизматрасонӣ бо мақсади оптимизатсияи шабакаи муассисаҳои буҷетӣ тавассути истифодаи барномаҳои мақсаднок.

Марҳилаи минбаъдаи тақмили бахши давлатии хизматрасонӣ бояд ба оптимизатсияи шабакаи муассисаҳои буҷетӣ равона шавад. Ин раванд бояд бо истифода аз барномаҳои мақсадноки давлатӣ, ки самтҳои афзалиятнок, механизмҳои маблағгузорӣ ва меъёрҳои арзёбии натиҷаҳоро муайян месозанд, амалӣ гардад.

Истифодаи барномаҳои давлатӣ имкон медиҳад, ки захираҳои молиявӣ ва инфрасохторӣ мутамарказ ва самаранок тақсим карда шаванд, фаъолияти муассисаҳо мувофиқи талаботи стратегӣ ба роҳ монда шавад ва самти рушди соҳа ба таври возеҳ муайян гардад. Гузариш ба моделҳои оптимизатсияи шабака — аз ҷумла муттаҳидсозии муассисаҳои камсамар, таҷдид ё тағйири мақоми ҳуқуқии онҳо — метавонад ба паст шудани хароҷоти идоракунии, баланд шудани самаранокии хизматрасонӣ ва беҳтар гардидани сифати пешниҳоди хизматҳо мусоидат намояд.

Ҳамзамон, амалисозии чунин барномаҳо бояд ба таври илман асоснок, бо истифода аз маълумоти омӯрӣ, тағйироти демографӣ, талаботи бозори меҳнат ва иқтисодии воқеии молиявии давлат тарҳрезӣ гардад. Инчунин муҳим аст, ки оптимизатсия бо риояи принципҳои дастрасии баробар ба хизматрасониҳои давлатӣ, ҳифзи аҳолии осебпазир ва нигоҳдории муассисаҳои муҳими иҷтимоӣ сурат гирад.

Татбиқи муассири чунин барномаҳо имкон медиҳад, ки сохтори хизматрасониҳои давлатӣ ба шароити иқтисодии нав мутобиқ гардад, шабакаи муассисаҳои буҷетӣ соҳадор, устувор ва ҷавобгӯ ба талаботи ҷомеаи муосир шавад.

Ислоҳоти буҷетӣ, ки ҳадафи онҳо баланд бардоштани самаранокии истифодаи маблағҳои давлатӣ мебошад, дар сурати гузаштан аз модели идоракунии захираҳои буҷетӣ ба модели идоракунии натиҷаҳои буҷетӣ таъбиқшавандаанд. Дар чунин раванд зарур аст, ки масъулияти иштирокчиёни равандҳои буҷетӣ афзоиш ёбад ва сатҳи худмухтории онҳо васеътар гардад. Маблағгузориҳои буҷетӣ, ки барои иҷрои вазифаҳои муайян ва таъбиқи барномаҳои иҷтимоӣ пешбинӣ мешавад, бояд аз ҷониби қабулкунандагони буҷет ба таври муфассал ва ҳадафмандона дар самтҳои дахлдор нақшавӣ карда шавад, то сатҳи беҳтарини истифодаи захираҳо таъмин гардад. Дар ин маврид нақши назорати дохилӣ муҳим мегардад, зеро масъулияти қабули қарорҳо ба зинаҳои поёни сохтори буҷетӣ интиқол меёбад.

Дар ҷараёни банақшагирии буҷетӣ тақвияти назорати дохилиидоравӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Ин назорат бояд на танҳо раванди банақшагирӣ, балки тарзи истифодаи маблағҳои буҷетиро низ дар бар гирад, зеро меъёрҳои хароҷоти ҳар як ниҳоди давлатӣ ба принципҳои уҳдадорихии иҷтимоии давлат таъсири мустақим мерасонанд. Дар ин замина, ҳангоми банақшагирии хароҷот зарур аст, ки тарзи истифодаи маблағҳои ҷудошуда аз ҷониби

муассисаҳои тобеи ниҳодҳои давлатӣ дақиқ таҳлил карда шавад. Назорати равшан ва муассир барои баланд бардоштани сифати идоракунии маблағҳои давлатӣ шарт аст.

Назорати дохилидоравӣ бояд на танҳо ба мақсаднок будани истифодаи маблағҳо, балки ба баҳодиҳии самаранокии хароҷоти равонашуда ба татбиқи барномаҳои иҷтимоии давлатӣ низ равона гардад. Барои ин, шахсони масъул бояд ҳадафҳои мушаххас ва нишондиҳандаҳои баҳодиҳии фаъолияти иқтисодиёи иҷтимоиро дошта бошанд, то самаранокии воқеии хароҷоти буҷетӣ муайян гардад.

Ислоҳоти идории чорӣ дар ҷумҳурӣ масъалаи таҷдиди сохтор ва тақмили фаъолияти ниҳодҳои назорати молиявиро дар ҳамаи зинаҳои ҳокимияти иҷроия фаро мегирад. Бо вучуди ин, ҳалли масъалаи самаранокии истифодаи маблағҳои давлатӣ тақмили механизмҳои назорати давлатӣ ва мутобиксозии онҳо ба стандартҳои байналмилалиро талаб менамояд. Ин нукта пеш аз ҳама ворид намудани аудитор ба низоми назорати бахши давлатии хизматрасонӣ дар назар дорад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ, назария ва амалияи идоракунии молияи давлатӣ собит менамоянд, ки аудит яке аз шаклҳои пешрафта ва самараноки назорати молиявӣ дар бахши давлатӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиси Суди ҳисоб тибқи қонунгузорӣ зарурати ҳатмии гузаронидани аудити ҳисоботдиҳии молиявии давлатӣ ва пешниҳоди ҳулосаи аудиторӣ оид ба иҷрои буҷети давлатии соли молиявии гузашта мебошад. Ин иқдом ба ташаккули муҳити шаффоф, ҷавобгӯ ва устувори идоракунии молиявӣ мусоидат мекунад.

Ислоҳоти буҷетие, ки дар ҷумҳурӣ амалӣ мегардад, зарурати ташкили экспертизаи мустақили фаъолияти мақомоти давлатии ҳамаи сатҳҳоро ба миён овард. Ин вазифаро зерсохторҳои назоратӣ ва ҳисобиву аудиторӣ дар назди Суди ҳисоб анҷом медиҳанд, ки ҳамчун мақомоти назорати давлатӣ ва муниципалӣ мавқеи ҳуқуқӣ доранд. Вазифаи онҳо иборат аз назорати истифодаи маблағҳои буҷетӣ, пешгирии истифодаи нодурусти онҳо ва арзёбии самаранокии хароҷоти давлатӣ мебошад. Бо вучуди ин, ин воҳидҳо салоҳияти арзёбии пурраи самаранокӣ ва натиҷабахшии идоракунии маблағҳои давлатӣ надоранд.

Бо дарназардошти ин маҳдудият, барои баланд бардоштани сифати идоракунии маблағҳои давлатӣ зарурати ташкили экспертизаи воқеан мустақил ва низоми баҳодиҳии берунаи бозғамӣ ба миён меояд. Маҳз чунин таҳлил метавонад сатҳи воқеии шаффофият, масъулият ва натиҷабахширо дар идоракунии буҷет муайян намояд.

Дар доираи низоми назорати давлатӣ, аудитҳои самаранокӣ (performance audit) аҳамияти махсус доранд. Ҳадафи онҳо — арзёбии роҳҳои истифодаи оқилона ва ҳадафмандонаи маблағҳои буҷетӣ мебошад. Пайдоиши аудитҳои самаранокӣ ба талаботи идоракунии муосир марбут аст, ки он ба иттилооти молиявии шаффоф, бозғамӣ ва ба арзёбии ҳолисонаи фаъолияти сохторҳои давлатӣ ниёз дорад.

Аудити самаранокӣ чараёни системавӣ ва таҳлили экспертист, ки натиҷабахшӣ, самаранокӣ ва иқтисодмандии фаъолияти субъектҳои бахши давлатии хизматрасониро аз нигоҳи мутобикат ба меъёрҳо, нишондиҳандаҳо ва стандартҳои хизматрасонӣ арзёбӣ мекунад. Бо истифода аз ин усул, мутахассисон метавонанд ҳулосаи илмӣ ва амалӣ дар бораи сатҳи натиҷабахшии барнома ё фаъолият пешниҳод кунанд ва тавсияҳои дақиқро барои баланд бардоштани самаранокӣ ва сифат пешниҳод намоянд [4, с. 19].

Аз нуктаи назари мо, барои аудитҳои самаранокӣ ду хусусияти асосӣ аҳамияти калидӣ доранд — ошкорбаёнӣ ва қобилияти инкишофёбӣ. Мазмун ин ду хусусият чунин аст:

а) пешравӣ ба сӯи гуногунсоҳавӣ ва истифодаи маҷмӯи усулҳои таҳлилӣ барои арзёбии хароҷоти буҷетӣ ва натиҷаҳо, ки аҳамияти иҷтимоӣ доранд. Ин равиш имкон медиҳад, ки самаранокии хароҷоти давлатӣ на аз як нуктаи назари танг, балки аз дидгоҳҳои гуногун арзёбӣ гардад;

б) ошкорбаёнӣ, ки имкони васеъ намудани доираи истифодаи аудитҳои самаранокиро дар ҳамаи самтҳои фаъолияти бахши давлатӣ фароҳам меорад. Ин навъи аудит метавонад дар экспертизаи аналитикӣ, баҳодиҳии татбиқи барномаҳои миллӣ, минтақавӣ ва соҳавӣ, ҳамчунин

дар назорати натиҷабархши фаъолияти воҳидҳои буҷетӣ, аз ҷумла вазоратҳо, идораҳо, муассисаҳои иҷтимоӣ ва дигар субъектҳои бахши давлатӣ, мавриди таъбиқ қарор гирад.

Ошкорбаёнӣ ҳамчун хусусияти бунёдии аудитҳои самаранокӣ заминаи тавсия додани густариши истифодаи ин восита дар ҳамаи сатҳҳо — ҳам дар сатҳи минтақавӣ, ҳам дар сатҳи муассисаҳо (микросоза) — мебошад [4, с. 24].

Ин раванд имконият медиҳад, ки дараҷаи асоснокии тағйироти ташкилию ҳуқуқӣ дар фаъолияти субъектҳои давлатӣ муайян шавад. Масалан, ҳангоми зарурат, метавон қисме аз муассисаҳои бахши буҷетиро ба режими фаъолияти автономӣ ё шаклҳои худидоракунии идорӣ табдил дод. Ин таҷдид метавонад ба баланд шудани самаранокии истифодаи маблағҳои давлатӣ, ҳавасмандии кадрҳо ва беҳтар гардидани сифати хизматрасонӣ мусоидат намояд.

Ҳамин тариқ, асоси назариявӣ ва моҳияти институтсионализатсия дар бахши давлатии хизматрасониро ташкил медиҳад:

Институтсионализатсия ҳамчун раванд ба ташаккули қоидаҳо, меъёрҳо ва механизмҳои танзими фаъолияти давлатӣ дар соҳаи хизматрасонӣ равона шудааст. Аз нуқтаи назари иқтисоди институтсионалӣ, давлат тавассути маҷмӯи муассисаҳои худ (қонунгузорӣ, сохторҳои идоракунӣ, стандартҳои хизматрасонӣ) муҳити пешбарандаи рушди хоҷагидориро фароҳам меорад.

Дар ин замина, эътироф кардани моделҳои нави идоракунӣ — аз қабилҳои идоракунӣ электронӣ, шарикӣ бо бахши хусусӣ, стандартикунӣ хизматҳои иҷтимоӣ ва рақамикунӣ равандро — ҳамчун самти асосии тағйироти институтсионалӣ баромад мекунад.

Омӯзиши динамикаи рушди хоҷагидорӣ дар соҳаи давлатӣ- тамоюли рушдҳои хоҷагидорӣ дар ин бахш аз маҷмӯи омилҳо вобаста аст, аз ҷумла тағйироти қонунгузорӣ ва сиёсати давлатӣ. Ислоҳоти иқтисодию иҷтимоӣ, ворид кардани меъёрҳои нави танзими хизматрасонӣ, стандартҳои сифат, механизмҳои аудити давлатӣ ва арзёбии самаранокӣ ба беҳтар шудани муҳити соҳибкорӣ ва идоракунӣ мусоидат мекунад.

Рақамикунӣ хизматрасонӣҳои давлатӣ - рақамикунӣ имконият медиҳад, ки равандро хизматрасонӣ шаффоф, содда ва камхарҷ гарданд. Платформаҳои «хизматрасонӣҳои электронӣ» хароҷоти маъмуриро коҳиш дода, суръати хизматрасониро меафзоянд.

Беҳсозии инфрасохтор ва захираҳои инсонӣ тавассути шаклирии инфрасохтори муосир (марказҳои хизматрасонӣ, низомии ягонаи иттилоотӣ, таҷҳизоти техникӣ) ва баланд шудани савияи малакаи кормандони давлатӣ фаъолияти соҳаи хизматрасониро ба сатҳи нав мебарорад.

Тағйироти институтсионалӣ ҳамчун омилҳои асосии рушди устувор. Тағйироти институтсионалӣ, ки солҳои охир амалӣ мешаванд, ба коҳиши хароҷоти маъмурий, баландшавии шаффофият ва беҳбудии самаранокӣ хизматрасонӣ мусоидат менамоянд.

Ин равандро аз инҳо иборатанд:

- ✓ гузариши ба меъёрҳои байналмилалии идоракунӣ;
- ✓ ҷорӣ гардидани моделҳои нави шарикӣ давлатӣ ва хусусӣ;
- ✓ тақмил додани низомии мониторинг, баҳодиҳӣ ва аудит;
- ✓ истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ (E-gov, Smart City).

Дар натиҷа, бахши давлатӣ тадриҷан ба модели хизматрасонии рақобатпазир ва мутобиқ ба талаботи иқтисоди бозаргонӣ табдил меёбад.

Ҷанбаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ рушди соҳаи хизматрасонии давлатӣ. Рушди самаранокӣ бахши хизматрасонии давлатӣ ба беҳбудии сатҳи зиндагӣ, баланд гардидани эътимоди шаҳрвандон ба давлат ва густариши имкониятҳои иқтисодӣ мусоидат мекунад. Аз нуқтаи назари иқтисодҳои давлатӣ, баланд шудани ҳиссаи хизматрасонӣҳои босифат ба афзоиши истеҳсолот, рушди соҳибкорӣ ва устувории бозор таъсири мусбат мегузорад.

Барои ҷомеа, ҷунин ислоҳот имкониятҳои зеринро фароҳам меорад:

- ✓ дастрасии баробар ба хизматрасонӣҳои давлатӣ;
- ✓ коҳиши коррупсия ва афзоиши шаффофият;
- ✓ кам гардидани бюрократия ва сарфаи вақт;
- ✓ баланд шудани сатҳи фарҳанги иқтисодии аҳоли.

Институтсионализатсияи баҳши давлатии хизматрасонӣ ва таҳаввули динамикаи хоҷагидорӣ дар соҳаи он яке аз омилҳои калидии рушди устувори иқтисодӣ дар кишвар ба шумор меравад. Ислоҳоти ҳуқуқӣ, рақамикунонии равандҳо, тақмили инфрасохтор ва баланд бардоштани малакаи кадрҳо имкон медиҳанд, ки хизматрасониҳои давлатӣ мутобиқи стандартҳои ҷаҳонӣ, шаффоф ва самаранок гардад.

Рушди устувори баҳши хизматрасонии давлатӣ на танҳо ба беҳбудии идоракунии, балки ба баландшавии сатҳи зиндагӣ ва густариши имкониятҳои иқтисодии шаҳрвандон мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Артемов А.В. и др. Управление экономикой на основе государственного сектора// "Менеджмент в России и за рубежом" №6 год - 2007
2. Балацкий Е.В., Коньшев В.А. Промышленный государственный сектор России: диспропорции развития и способы устранения // Вестник Российской академии наук. 2003. Т.73. № 12. С.1068–1078.
3. Балацкий Е.В., Коньшев В.А. Критерии и приоритеты приватизации государственной собственности // Общество и экономика. 2002. № 12.
4. Иванова Е.И., Мельник М.В., Шлейников В.И. Аудит эффективности в рыночной экономике. - М.: КНОРУС, 2009. С. 19.
5. Ковальский Н.С. Функциональная роль государственных услуг в социально-экономических процессах // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. - 2013. - № 6 (54). - 0,6 п.л.
6. Медведев Ю. Новая модель управления госимуществом // Проблемы теории и практики управления. 2004. № 1. С.21-26.
7. Мирсаидов А.Б. Этапы развития теории услуг / А.Б. Мирсаидов - Экономика Таджикистана, № 1. 2013 г. - С. 41
8. Мирсаидов А.Б. Структурные сдвиги в сфере услуг экономики Республики Таджикистан// Экономика Таджикистан, 2015, №1, С. 6- 13
9. Мирсаидов А.Б. Нестабильность имманентное свойство современной экономики // Таджикистан и современный мир. 2016, № 5 с.148-160.
10. Мирсаидова А.Б. Становление государственного сектора экономики// материалы республиканской научной конференции – «Экономика Таджикистана – состояние, проблемы и перспективы развития» ИЭД АН РТ, октябрь 2014 г. С. 32
11. Национальная промышленная политика конкурентоспособности: опыт Запада – в интересах России. М.: ИМЭМО РАН, 2002.
12. Портер Майкл, Э. Конкуренция.: Пер. с англ./М.Портер -. М.: Издательский дом «Вильямс», 2002. – 496 с
13. Стратегии инновационного развития Республики Таджикистан на период до 2020 года (утвержден постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 мая 2015 года, №354)–Душанбе, Шарки озод - 2016,-230 с.
14. Статистический ежегодник Республики Таджикистан - Душанбе: АСП РТ, 2011 - 435 с.
15. Таджикистан 20 лет государственной независимости. Статистический сборник. – Душанбе: АСП РТ, 2011 - 912 с
16. Таджикистан 25 лет государственной независимости. Статистический сборник. – Душанбе: АСП РТ, 2011 – 522 с.

Шокирзода Ш.У., Бобозода Меҳроч

НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ ДАР МОНИТОРИНГ ВА БАҲОДИҲИИ ТАТБИҚИ СТРАТЕГИЯҲОИ РУШДИ МИНТАҚАВӢ

Аннотатсия. Мақолаи мазкур нақши калидии технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла Big Data, системаҳои геоахборӣ (GIS) ва зехни сунъиро дар равандҳои мониторинг ва арзёбии стратегияҳои рушди минтақавӣ мавриди таҳқиқ қарор медиҳад. Муаллиф модели ҳамгирошудаи ҷамъовари маълумотро аз сатҳи маҳаллӣ то марказӣ пешниҳод намуда, афзалиятҳои низоми рақамиро нисбат ба усулҳои анъанавӣ асоснок мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба истифодаи технологияи Blockchain барои таъмини амнияти додаҳо ва механизми «алоқаи баргашт» барои баланд бардоштани шаффофияти иҷтимоӣ зоҳир шудааст. Дар фарҷом пешниҳодҳо оид ба рушди инфрасохтор ва ташаккули фарҳанги кор бо маълумот дар мақомоти давлатӣ оварда шудаанд.

Вожаҳои калидӣ. Рушди минтақавӣ, технологияҳои рақамӣ, мониторинг, арзёбӣ, Big Data, GIS, зехни сунъӣ, Blockchain, шаффофият, идоракунии давлатӣ.

Шокирзода Ш.У., Бобозода Меҳроч

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В МОНИТОРИНГЕ И ОЦЕНКЕ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЙ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье исследуется ключевая роль цифровых технологий, таких как Big Data, геоинформационные системы (ГИС) и искусственный интеллект, в процессах мониторинга и оценки стратегий регионального развития. Автор предлагает интегрированную модель сбора данных от местного до центрального уровней и обосновывает преимущества цифровой системы перед традиционными методами. Особое внимание уделяется использованию технологии Blockchain для обеспечения безопасности данных и механизму «обратной связи» для повышения социальной прозрачности. В заключение приводятся рекомендации по развитию инфраструктуры и формированию культуры работы с данными в государственных органах.

Ключевые слова: Региональное развитие, цифровые технологии, мониторинг, оценка, Big Data, ГИС, искусственный интеллект, Blockchain, прозрачность, государственное управление.

Shokirzoda Sh.U., Bobozoda Mehroj

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN MONITORING AND EVALUATING THE IMPLEMENTATION OF REGIONAL DEVELOPMENT STRATEGIES

Abstract. This article explores the pivotal role of digital technologies, including Big Data, Geographic Information Systems (GIS), and Artificial Intelligence (AI), in the monitoring and evaluation processes of regional development strategies. The author proposes an integrated data collection model from the local to the central level and substantiates the advantages of the digital system over traditional methods. Special attention is given to the use of Block chain technology for ensuring data security and the "feedback loop" mechanism for enhancing social transparency. Finally, recommendations are provided regarding infrastructure development and the creation of a data literacy culture within government agencies.

Keywords: Regional development, digital technologies, monitoring, evaluation, Big Data, GIS, artificial intelligence, Block chain, transparency, public administration.

Дар марҳалаи ҷаҳонишавӣ ва вусъатёбии босуръати иқтисодиёти рақамӣ, масъалаи идоракунии самараноки рушди минтақавӣ аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. Давлатҳо ва мақомоти маҳаллӣ стратегияҳои гуногуни рушди минтақавиро қабул менамоянд, ки татбиқи муваффақонаи онҳо аз мониторинг ва арзёбии мунтазам вобастагии зич дорад.

Дар раванди мониторинг ва арзёбии стратегияҳои рушд, технологияҳои рақамӣ барои таъмини шаффофият ва назорати қатъӣ нақши калидӣ мебозанд. Чуноне, ки дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (санаи 16 декабри соли 2025) зикр гардид: "Ҳадафи асосии мо аз ҷорӣ кардани ҳукумати электронӣ ва рақамикунории идоракунии давлатӣ — таъмини шаффофият, истифодаи самарабахши маблағҳои буҷетӣ ва баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ба аҳоли мебошад" [1]. Суханони Пешвои миллат бевосита ба раванди баҳодиҳии нишондиҳандаҳои рушди минтақаҳо дахл дорад.

Мақсади мақолаи мазкур таҳлили нақши технологияҳои рақамӣ дар мониторинг ва арзёбии татбиқи стратегияҳои рушди минтақавӣ, муайян намудани афзалиятҳо, мушкилот ва дурнамои истифодаи онҳо мебошад.

Мониторинг раванди пайвастаи ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили иттилоот оид ба иҷрои барномаҳо ва стратегияҳои рушди минтақавӣ мебошад [9]. Мониторинг шароит фароҳам меоварад, ки сатҳи пешрафт, мутобикати ҷаҳонӣ ба ҳадафҳои гузашташуда ва истифодаи захираҳо саривақт муайян карда шаванд. Арзёбӣ бошад, раванди таҳлили натиҷаҳо, таъсир ва самаранокии тадбирҳои амалигардидаро дар бар мегирад [11]. Арзёбӣ метавонад пешакӣ, ҷараёнӣ ва ҷамъбасти бошад. Аҳамияти арзёбӣ дар он аст, ки барои қабули қарорҳои стратегӣ ва ислоҳи сиёсати минтақавӣ заминаи илмӣ фароҳам месозад.

Таъини солҳои охир дар соҳаи мониторинг татбиқи густурдаи технологияҳои рақамӣ мушоҳида мешавад. Истифодаи низомҳои иттилоотии идоракунии, маҳзанҳои ягонаи маълумот, платформаҳои маҷозӣ ва технологияҳои абрӣ замина фароҳам меоранд, ки иттилоот аз зинаҳои мухталифи роҳбарӣ дар як марказ ҷамъоварӣ ва муттаҳид карда шавад (расми1).

Расми 1. Модели раванди мониторинги стратегияҳои рушди минтақавӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон

Моделҳои пешниҳодшудаи расми 1 собит менамояд, ки чӣ гуна технологияҳои рақамӣ (платформаҳои иттилоотӣ, системаҳои мониторинг ва таҳлили маълумот) чараҳои пайвастаи маълумотро аз сатҳи маҳаллӣ то сатҳи марказӣ таъмин намуда, шаффофият, саривақтӣ ва самаранокии идоракунии стратегияҳои рушди минтақавиро баланд мебардоранд.

Тибқи маълумотҳои омории соли 2024, (ҷадвали 1) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди босуръати гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ мушоҳида мешавад, вале дастрасӣ ба инфрасохтор дар минтақаҳо ҳанӯз ҳам нобаробар аст. Масалан, ҳаҷми хизматрасониҳои иттилоотӣ ва алоқа дар шаҳри Душанбе зиёда аз 50%-и ҳаҷми умумии ҷумҳуриявиро ташкил медиҳад. Вазъияти баамаломата тақозо мекунад, ки стратегияҳои рушди минтақавӣ маҳз ба васеъ намудани фарогирии шабакаҳои насли нав дар ноҳияҳои дурдаст нигаронида шаванд, то мониторинги рақамии «Real-time» дар тамоми қаламрави кишвар имконпазир гардад.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои рушди соҳаи алоқа ва технологияҳои иттилоотӣ дар минтақаҳо, соли 2024

Минтақаҳо	Ҳаҷми хизматрасонии алоқа (млн. сомонӣ)	Шумораи муштариёни Интернет (ба 1000 нафар)	Истифодаи ҳуҷҷатнигорӣ электронӣ (%)
ш. Душанбе	1850,5	820	85
вилояти Суғд	740,2	540	62
вилояти Хатлон	520,8	410	45
НТҚ	310,4	380	40
ВМКБ	85,6	320	35

Сарчашма: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон 2025, С. 442.

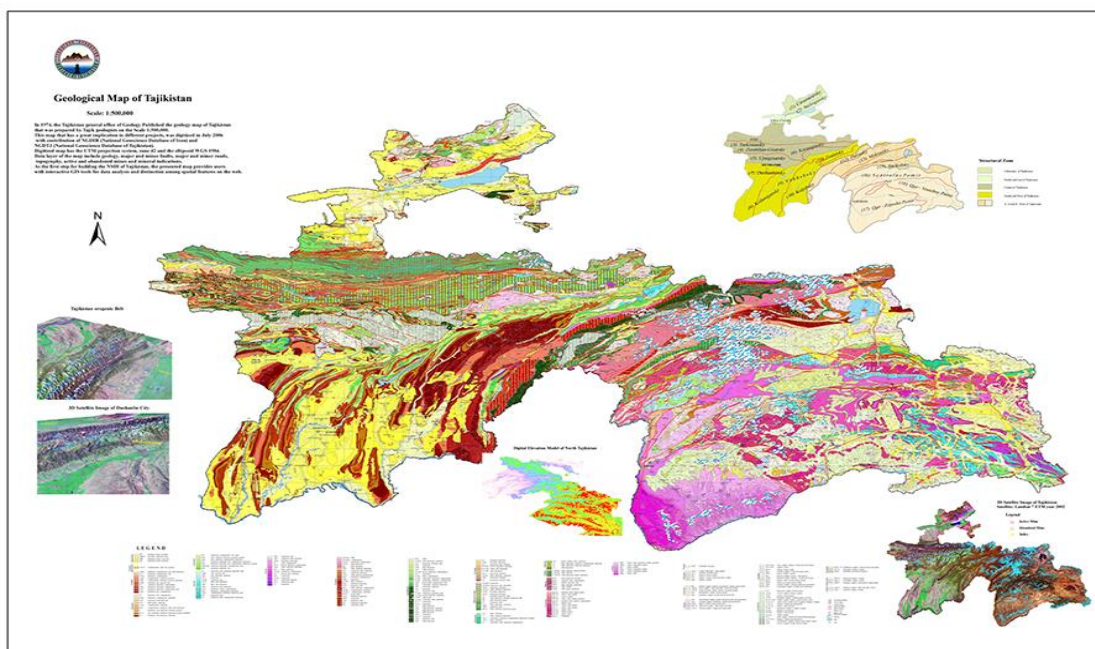
Тафовути дучандаи шумораи муштариёни Интернет дар шаҳри Душанбе (820 нафар ба 1000 нафар) нисбат ба вилояти Хатлон (410 нафар) ва ВМКБ (320 нафар) нишон медиҳад, ки барои ҷорӣ намудани низомии ягонаи мониторинги рақамӣ дар сатҳи ҷамоатҳо, сараввал бояд «фосилаи рақамӣ» (digital divide) бартараф карда шавад. Бе таъмини дастрасии босуръат ба Интернет дар сатҳи маҳаллӣ, истифодаи самаранокии технологияҳои Big Data ва Cloud Computing дар идоракунии минтақавӣ маҳдуд менамояд.

Дар низомии рақамии мониторинг, блоки «алоқаи баргашт» ҳамчун гузориши мақомоти болоӣ, механизми мустақими ислоҳи стратегияҳо дар асоси ниёзҳои воқеӣ хизмат мекунад. Истифодаи платформаҳои «Шаҳрванди рақамӣ» замина фароҳам месозад, ки сокинони маҳаллӣ дар мониторинги сифати хизматрасониҳо ва инфрасохтор саҳм гузоранд, ки ин раванд «шаффофияти иҷтимоӣ»-ро таъмин менамояд. Агар нишондиҳандаҳои рушд дар харитаи рақамӣ аз меъёри муқарраршуда паст шаванд, система ба таври автоматӣ ба мақомоти марказӣ хушдор (alert) фиристода, зарурати даҳлати фаврӣро нишон медиҳад.

Чунин механизми автоматикунонидашудаи «алоқаи баргашт» мушкilotро ошкор намуда, занҷираи идоракунии аз сатҳи маҳаллӣ то марказӣ пайваст месозад. Платформаҳои рақамӣ имконият медиҳанд, ки стратегияҳо на дар асоси ҳисоботҳои коғазии солони, балки дар асоси таҳлили фаврии ниёзҳои воқеии аҳоли ва ҳолати инфрасохтор ислоҳ карда шаванд.

Истифодаи технологияҳои Big Data имконият медиҳад, ки ҳаҷми бузургии маълумоти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва демографӣ таҳлил гардад [2]. Дар навбати худ, системаҳои геоахборӣ (GIS) барои таҳлили фазоӣ ва мониторинги рушди инфрасохтор, тақсими захираҳо ва фарқиятҳои минтақавӣ нақши муҳим мебозанд (расми 2) [5].

Дар расми 2 визуализатсияи фазоии нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии минтақавӣ бо истифода аз технологияҳои GIS (системаҳои иттилоотии ҷуғрофӣ) пешниҳод шудааст. Индикаторҳо ба монанди маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ ба ҳар сари аҳоли, сатҳи бекорӣ, музди миёнаи меҳнат ва ғайроти сармоягузорӣ инъикос ёфтаанд, ки имкон медиҳанд таҳлили муқоисавии ҳудудҳо гузаронида шавад.

Расми 2. Намунаи визуалии нишондиҳандаҳои минтақавӣ тавассути технологияҳои GIS (таҳияи муаллиф дар асоси <https://www.google.com/search>)

Арзёбии рақамӣ ба истифодаи нишондиҳандаҳои электронӣ ва панелҳои таҳлилий асос меёбад. Барои мушаххас намудани раванди мониторинг, дар платформаи рақамӣ истифодаи нишондиҳандаҳои калидии самаранокӣ (KPI) пешниҳод мегардад, ки суръати афзоиши МДМ-и минтақавӣ, Ҳисоби иҷроӣ сохтмони иншооти соҳаи маориф ва тандурустиро дар речаи онлайн (real-time) инъикос менамоянд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Муқоисаи низомии мониторинги анъанавӣ ва рақамӣ

Нишондиҳанда	Мониторинги анъанавӣ	Мониторинги рақамӣ
Суръати ҷамъоварӣ	Суст (коғазӣ/дастӣ)	Фаврӣ (Real-time)
Дақиқии додаҳо	Хатари хатогии инсонӣ	Сатҳи баланди автоматизатсия
Таҳлили оянда	Маҳдуд ва статикӣ	Пешгӯии зехнӣ (AI)
Шаффофият	Назорати душвор	Дастрасии ошкор ва онлайн

Манбаъ: Ҷадвал аз ҷониби муаллиф дар асоси дастурҳои Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16.12.2025 сол тартиб дода шудааст.

Қорӣ намудани нишондиҳандаҳои калидии самаранокӣ (KPI) дар низомии рақамӣ имкон медиҳад, ки самаранокии истифодаи маблағҳои буҷетӣ дар ҳар як лоиҳаи минтақавӣ ба таври инфиродӣ арзёбӣ шавад. Ин раванд хатари сарфи беҳудаи захирахоро коҳиш дода, масъулияти иҷрокунандагонро дар сатҳи маҳаллӣ баланд мебардорад.

Зехни сунъӣ ва омӯзиши мошинӣ дар арзёбии рақамӣ имконият медиҳанд, ки равандҳои мураккаб таҳлил шуда, сценарияҳои эҳтимолии рушди оянда пешгӯӣ карда шаванд [8]. Раванди зикршуда барои баланд бардоштани сифати банақшагирии минтақавӣ ва коҳиш додани хавфҳои мусоидат менамояд.

Бартариҳои калидии мониторинги рақамӣ нисбат ба анъанавӣ дар он аст, ки он имкони пешгӯии зехнӣро (AI) фароҳам меорад [4]. Бо истифода аз алгоритмҳои омӯзиши мошинӣ, низом метавонад дар асоси ҳаҷми бузурги маълумоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ (Big Data) сценарияҳои эҳтимолии рушди минтақаро моделсозӣ кунад. Ин усул ба мақомоти давлатӣ имкон медиҳад, ки хавфҳои стратегиро пешакӣ муайян карда, банақшагирии минтақавиро бо сатҳи баланди дақиқӣ амалӣ намоянд.

Афзалиятҳои асосии истифодаи технологияҳои рақамӣ дар мониторинг ва арзёбӣ иборатанд аз:

- баланд гардидани сатҳи шаффофият ва ҳисоботдихӣ;
- таъмини дастрасии саривақтӣ ба маълумоти боэътимод;
- кохиш додани хароҷоти маъмурӣ;
- суръат бахшидан ба қабули қарорҳои идоракунӣ;
- таҳкими ҳамкориҳои байни мақомоти давлатӣ, бахши хусусӣ ва ҷомеа.

Бо вуҷуди имкониятҳои васеъ, ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мегардад. Аз ҷумла, сатҳи нокифояи инфрасохтори рақамӣ дар баъзе минтақаҳо, норасоии мутахассисони баланддараҷа, инчунин масъалаҳои амнияти иттилоот ва ҳифзи маълумоти шахсӣ. Ғайр аз ин, набудани стандартҳои ягонаи ҷамъоварӣ ва коркарди маълумот метавонад ба паст шудани сифат ва муқоисаи самаравандии натиҷаҳо оварда расонад.

Таҳлили нишондиҳандаҳои омории соли 2024 (ҷадвали 3) собит месозад, ки дар сохтори сармоягузорӣ ба сармояи асосии минтақаҳо нобаробарии ҷиддӣ мушоҳида мешавад. Масалан, ҳиссаи саноат дар ҳаҷми умумии сармоягузориҳо дар вилояти Хатлон 74,8% ва вилояти Суғд 71,5% баланд буда, дар шаҳри Душанбе ин нишондиҳанда ҳамагӣ 55,0%-ро ташкил медиҳад. Баръакс, соҳаи сохтмон дар пойтахт 16,8% нисбат ба дигар минтақаҳо, аз ҷумла ВМКБ 1,2% ба таври назаррас зиёд аст. Тафовутҳои мазкур зарурати истифодаи системаҳои GIS-ро барои визуализатсияи фазоии ҷараёни сармоя ва технологияҳои Big Data-ро барои таҳлили сабабҳои ақибмонии бахшҳои алоҳида дар минтақаҳои дурдаст тасдиқ мекунанд.

Ҷадвали 3. Сохтори соҳавии сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ дар минтақаҳо дар соли 2024 (бо фоиз нисбат ба ҷамъ)

Минтақаҳо	Саноат	Сохтмон	Савдо	Нақлиёт ва алоқа
ВМКБ	74,4	1,2	3,7	5,1
ш. Душанбе	55,0	16,8	7,6	0,2
вилояти Суғд	71,5	9,3	6,3	3,9
вилояти Хатлон	74,8	6,6	5,3	4,7
НТҚ	62,1	9,8	7,6	7,3

Сарчашма: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2025, С. 442.

Маълумоти омории дар ҷадвали 3 овардашуда нишон медиҳад, ки соҳаи нақлиёт ва алоқа дар шаҳри Душанбе ҳамагӣ 0,2%-и сармоягузориҳо ташкил медиҳад, дар ҳоле ки дар НТҚ ин нишондиҳанда 7,3%-ро соҳиб аст. Чунин тафовутҳои ҷиддӣ нишон медиҳанд, ки барои идоракунии самаранок танҳо ҳисоботҳои ҷамъбасти кофӣ нестанд. Мониторинги рақамӣ имкон медиҳад, ки суръати пасти рушди инфрасохтори рақамӣ дар минтақаҳо саривақт ошкор ва тавассути сармоягузориҳои мақсаднок бартараф карда шавад.

Барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи технологияҳои рақамӣ пешниҳод мегардад:

1. Таҳияи стратегияҳои миллӣ оид ба рақамикунории идоракунии минтақавӣ [7];
2. Рушди инфрасохтори рақамӣ, хусусан дар минтақаҳои дурдаст;
3. Ҷорӣ намудани стандартҳои ягонаи нишондиҳандаҳо ва додаҳо;
4. Омӯзиш ва тақмили ихтисоси кормандони мақомоти давлатӣ;
5. Таҳкими заминаи ҳуқуқӣ дар соҳаи амнияти иттилоот.

Барои самаранок бартараф намудани мушкилоти мавҷуда, ба монанди норасоии инфрасохтор ва кадрҳо, пешниҳод мегардад:

- Таъсиси марказҳои минтақавии коркарди маълумот ба барои таъмини дастрасии саривақтӣ ба иттилоот дар ноҳияҳои дурдаст.
- Стандартизатсияи додаҳо. Ҷорӣ намудани стандартҳои ягона барои пешгирӣ аз номувофиқатии натиҷаҳои таҳлил.

- *Амнияти иттилоотӣ*. Истифодаи технологияҳои муосири ҳифзи маълумот (масалан, Blockchain) барои таъмини бозътимодии нишондиҳандаҳо ва пешгирии даҳлат ба система. Истифодаи технологияи Blockchain дар раванди мониторинг кафолат медиҳад, ки тамоми таърихи ворид намудани маълумот дар бораи нишондиҳандаҳои рушди минтақавӣ тағйирнопазир боқӣ монад. Ин амал имкони «дасткорӣ» (manipulation)-и маълумоти омори дар сатҳи маҳаллӣ ва минтақавӣ аз байн бурда, эътимоди мақомоти марказиро ба саҳеҳии арзёбии стратегияҳо ба таври назаррас зиёд мекунад. Технологияи Blockchain дар ин замина ҳамчун кафолатдиҳандаи «ҳақиқати рақамӣ» баромад мекунад. Азбаски маълумоти воридшударо тағйир додан ё нест кардан мумкин нест, ин технология шаффофияти қомилро дар тақсими захираҳои минтақавӣ таъмин намуда, эътимоди сармоягузори дохилию хориҷиро ба омили давлатӣ зиёд менамояд.

Дар қанори омӯзиши техникӣ, зарур аст, ки дар мақомоти давлатӣ фарҳанги қор бо маълумот (Data Literacy) ташаккул дода шавад. Тадбири мазкур имкон медиҳад, ки мутахассисон маълумотро ворид кунанд, натиҷаҳои таҳлилии системаҳои AI ва Big Data-ро барои қабули қарорҳои дурусти идорақунӣ самаранок истифода баранд.

Ҳамин тариқ, технологияҳои рақамӣ ҳамчун унсурҳои муҳими идорақунии муосир дар мониторинг ва арзёбии таъбиқи стратегияҳои рушди минтақавӣ баромад менамоянд. Истифодаи самаранокӣ онҳо метавонад ба баланд бардоштани сифати идорақунии, рушди устувори минтақаҳо ва беҳтар гардидани сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат намояд.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе, 16 декабри соли 2025.
2. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2025, 442 с.
3. Kaplan R., Norton D. The Balanced Scorecard. – Harvard Business School Press, 1996.
4. Longley P. Geographic Information Systems and Science. – Wiley, 2015.
5. OECD. Artificial Intelligence in Regional Development. – Paris, 2021.
6. OECD. Regional Development Policy. – Paris: OECD Publishing, 2019.
7. Porter M. E. The Competitive Advantage of Nations. – New York: Free Press, 1990.
8. Rossi P.H., Lipsey M.W. Evaluation: A Systematic Approach. – Sage Publications, 2018.
9. Scriven M. Evaluation Thesaurus. – Sage, 2017.
10. UNDP. Digital Transformation for Sustainable Development. – New York, 2020.
11. World Bank. Digital Dividends. – Washington, DC, 2016.
12. Кузнецов А.В. Региональная экономика и управление. – М.: Юрайт, 2021.
13. Назаров Д.Ш. Иқтисодиёти минтақавӣ. – Душанбе: Ирфон, 2020.

УДК 338.242(575.3)

Юнусова М.М.

САҲМИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРИИ ДАВЛАТӢ ВА САРМОЯГУЗОРИҲОИ МУСТАҚИМИ ХОРИҶӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МАМЛАКАТ

Аннотатсия. Мақола ба саҳми лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ ва мустиқими хориҷӣ дар рушди иқтисодиёти Тоҷикистон бахшида шуда, дар он саҳми лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ ва мустиқими хориҷӣ дар рушди иқтисоди мамлакат таҳлили худро ёфтаанд. Қалби лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ ва мустиқими хориҷӣ ба соҳаҳои иқтисодии мамлакат барои таъмини рушди устувори иқтисоди ҷумҳурӣ мавқеи ҳалкунанда дошта, ошкор ва асоснок карда шудааст, ки Тоҷикистон барои расидан ба ҳадафҳои стратегияи худ ба он эҳтиёҷоти бузург дорад.

Пешниҳод карда мешавад, ки дар ин самт ба вуҷуд овардани фазои мусоид дар кишвар барои сармоягузориҳои ҷӣ дохилӣ ва ҷӣ хориҷӣ заминаи устувору асосӣ ва ниҳоят муҳим ҳисобида мешавад.

Вожаҳои калидӣ: сармоягузориҳои давлатӣ, сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, рушди устувори иқтисод, фазои сармоягузорӣ, сармояи асосӣ, рушди иқтисод, ҳадафи стратегӣ, зерсохтор, соҳаи кишоварзӣ, саноатикунонии босуръат.

Юнусова М.М.

ВКЛАД ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ И ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Аннотация. Статья посвящается анализу вклада государственных и прямых зарубежных инвестиционных проектов для достижения устойчивого экономического роста в Таджикистане. Привлечение государственных и прямых иностранных инвестиций в социально-экономические отрасли страны имеет решающее значение для обеспечения устойчивого экономического развития республики, выявлено и обосновано, что Таджикистан имеет в этом большую потребность для достижения своих стратегических целей. Рассматривая важность привлечения государственных и прямых зарубежных инвестиционных проектов для обеспечения устойчивого экономического роста, автор отмечает и обосновывает, что для решения стратегических целей страны существует огромная потребность в инвестициях.

Исходя из этого предложено создание привлекательного инвестиционного климата в стране, что является основополагающим и важнейшим предпосылкой для отечественных и зарубежных инвесторов.

Ключевые слова: государственная инвестиция, прямая зарубежная инвестиция, инвестиционный проект, устойчивый экономический рост, инвестиционный климат, основной капитал, экономический рост, стратегический цель, инфраструктура, аграрный сектор, индустриализация.

Yunusova M.M.

CONTRIBUTION OF STATE INVESTMENT PROJECTS AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT TO THE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY'S ECONOMY

Annotation. The article is devoted to the analysis of the contribution of state and foreign direct investment projects to achieving sustainable economic growth in Tajikistan. The author notes that attracting state and foreign direct investment into the country's socio-economic sectors is crucial to ensuring the republic's sustainable economic development. It has been identified and substantiated that Tajikistan has a great need for this to achieve its strategic goals.

Based on this, it is proposed to create an attractive investment climate in the country, which is a fundamental and essential prerequisite for domestic and foreign investors.

Keywords: state investment, foreign direct investment, project, sustainable economic growth, competition, investment climate, fixed capital, economic growth, strategic goal, infrastructure, agricultural, industrialization.

Мукқадима. Дар шароити ноустувории вазъи муносибатҳои сиёсӣю иқтисодӣ ва раванди рақамикунонии иқтисод дар ҷаҳон барои таъмини рушди устувори иқтимоӣю иқтисодӣ ҷумҳурий дарёфт ва ҷалби манбаъҳои зарурии сармоягузорӣ яке аз шартҳои муҳими сиёсати иқтисодии давлат мебошад - ин эҳтиёҷоти иқтисоди миллӣ ба сармоягузорӣ аст. Ҳангоме, ки ҳама олам ба сатҳи нави инкишоф – ҷаҳонишавӣ ва вобастагии иқтисод аз ҳамдигар истодааст, ҷустуҷӯи шаклҳои нави рақобатнокии иқтисод аҳамияти махсус дода мешавад. Аз ин ҷониб, яке аз самтҳои самарадеҳ ва муҳими рушди иқтисоди мусори Тоҷикистон ин амалишавӣ ва ҷалби лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ ва мустақими хориҷӣ ба иқтисоди мамлакат мебошад.

Сармоягузорӣ мавқеи ҳалқунандаро дар рушди иқтисодиёти кишвар дошта, баҳодихии тақвияти тағйироти мусбии маблағгузорӣ дар замони муосири рушди иқтисоди миллӣ, махсусан дар минтақаҳои ҷумҳурӣ яке аз вазифаҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад. Фароҳам овардани фазои сармоягузори мусоид барои рушди самарадеҳи иқтисодӣ ва иҷтимоии минтақаҳои иқтисодии мамлакат заминаи бозғатимод ба ҳисоб рафта, аз ин ҷо сатҳи ҷалбкунандагии маблағгузорӣ шартӣ ҳалқунандаи амалиётҳои фаёли сармоягузорӣ доништа мешавад.

Асосҳои назариявӣ. Ҳадафи олии рушди дарозмӯҳлати Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии мардуми кишвар дар асоси таъмини рушди устувори иқтисодӣ буда, "...ҷалби сармояи дохиливу хориҷӣ ҷиҳати рушди бозори коғазҳои қиматнок, баҳассус, коғазҳои қиматноки "сабз" ва бозори такрорӣ" [13] низ яке аз заминаҳои ба даст овардани ин ҳадафи асосии кишвар ба ҳисоб меравад.

Аз ин ҷониб дар Тоҷикистон, дар давраи истиқлолияти давлатӣ зиёда аз 100 санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, ки фаёлияти соҳаи сармоягузори ба танзим медарорад, аз ҷумла қонунҳои «Оид ба дастгирии давлатии соҳибкорӣ», «Оид ба маблағгузорӣ», «Оид ба фаёлияти беруниқтисодӣ», «Оид ба иҷораи молиявӣ (лизинг)», «Оид ба созишномаҳои сармоягузорӣ», «Оид ба консессияҳо», «Оид ба минтақаҳои озоди иқтисодӣ», «Оид ба шарикии давлатию хусусӣ» ва дигар ҳуҷҷатҳои танзимкунандаи фаёлияти сармоягузорӣ қабул карда шудаанд [8]. Ҳамаи ин қонунҳо ба ҳимояи ҳуқуқи сармоягузoron ва ҳавасмадиҳои андозино ғайриандозӣ, ки ширкати онҳоро дар раванди хусусигардонӣ ва рушди зерсохторҳои таъмин карда метавонанд, равона карда шудаанд.

Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 сентябри соли 2021 № 358 Барномаи маблағгузориҳои давлатӣ барои солҳои 2021-2025 қабул карда шуда, инчунин Барнома ва Феҳристи лоиҳаҳои маблағгузориҳои давлатӣ барои солҳои 2021-2025 тасдиқ карда шудаанд. Мувофиқи банди дуюми ин қарор мақомоти масъули иҷрокунандаи ҳокимияти давлатӣ ҳангоми ҷалби маблағгузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ бояд ба лоиҳаҳои Барномаҳои маблағгузориҳои давлатӣ бештар афзалият дода шуда, барои амалӣ намудани онҳо ҳаматарафа чораҷӯи намоянд. Вобаста ба ин раванд, ҷумҳурӣ чун кишвари инкишофёфтаистода кушиш мекунад маблағгузориҳои Барномаи лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатиро дар давоми ин солҳо, ба иқтисоди миллӣ ҷалб намояд.

Иқтисоди ҷумҳурӣ инкишофёфтаистода буда, дар он сохтори аграрӣ бартарӣ дошта, аз муҳочирати меҳнатӣ ва ёрмандиҳои молиявии хориҷӣ вобастагӣ дорад. Лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ (минбаъд ЛСД) ва маблағгузориҳои мустақими хориҷӣ (минбаъд СМХ) дар ҳалли мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ мавқеи асосӣ ишғол намуда, барои диверсификасияи истеҳсолот, махсусан гузаштан аз самти аграрӣ-иустриалӣ ба саноатикунонии мамлакат мавқеи ҳатто ҳалқунандаро метавонанд, ишғол намоянд.

Дар ин раванд Ҳукумати мамлакат як қатор лоиҳаҳоро бо дастгирии институтҳои молиявии байналмиллӣ: Ҳазинаи Байналмиллалии Асёр, Бонки Рушди Осиё, Бонки умумичаҳонӣ, Бонки таҷдид ва рушди Аврупо ва дигар донорҳои амалӣ намуда истодааст.

Самтҳои асосии ин лоиҳаҳои сармоягузориҳои барои рушди иқтисоди ояндаи кишвар ва расидан ба чор ҳадафи стратегӣ заминаи воқеиро доро мебошанд. Ин самтҳо:

- таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ – энергетика (аз ҷумла НБО Роғун);
- раҳҳои аз бунбасти коммуникатсӣ ва табдил ба кишвари транзитӣ – нақлиёт (сохтмони роҳҳо);
- таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат (соҳаи кишоварзӣ, зерсохтори иҷтимоӣ);
- саноатикунонии босуръат ва вусъатдиҳии шӯғли пурмахсул (мушкило-ти бекорӣ ва муҳочирати меҳнатӣ, иҷтимоӣ).

Усулҳои таҳқиқот. Ҳангоми таҳлили лоиҳаҳои маблағгузориҳои давлатӣ ва маблағгузориҳои мустақими хориҷӣ, ки дар айни замон дар самтҳои гуногуни иқтисодиёт амалӣ

шуда истодаанд, ки ниҳоят муҳим мебошанд аз чунин усулҳои таҳқиқоти илмӣ, аз ҷумла таҳлили миқдорӣ ва сифатӣ, муқоисавӣ, омӯрӣ, синтез, асосҳои меъёрию ҳуқуқӣ, абстраксияи илмӣ ва робитаи сабабу натиҷа истифода карда шуданд.

Мақсади таҳқиқот. Таҳлили ҷалби лоиҳаҳои маблағгузори давлатӣ ва маблағгузориҳои мустақими хориҷӣ ба иқтисоди миллӣ ҳамчун кишвари инкишоф-ёфтаи тода бо мақсади фароҳам овардани фазои мусоид ва муккамал намудани механизмҳои истифоданабудани ин сармоягузориҳо мебошад. Зеро дар айни замон дар кишвар муаммои манбаъҳои норасоӣ сармояи дохилӣ барои рушди устувори минбаъда ҷой дошта, саҳми лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ ва мустақими хориҷӣ дар рушди иқтисодии Тоҷикистон метавонанд барои баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии аҳолии кишвар, зиёд намудани ҷойҳои кори нав, коҳиш додани муҳочирати меҳнатӣ мусоидат намоянд.

Натиҷаҳои тадқиқот. Иқтисоди миллӣ метавонад аз маблағгузориҳои ибтидоии хориҷӣ бурд намояд, аммо агар ширкат ҳамаи фоидаи сармоягузориҳо ба дигар кишварҳо дар давоми солҳои дуру дароз интиқол намояд, ин метавонад муддатҳои зиёд иқтисодро ба қафо кашад. Кишварҳои инкишоф-ёфтаи тода, аз ҷумла кишвари мо ҳам барои ҷалби сармоя ба иқтисоди миллӣ ба шакли СМХ кушишҳо менамояд ва фазои мусоидро фароҳам оварда, механизмҳои онро муккамал менамояд.

Новобаста аз ҷой доштани шароитҳои манфиатовари иқтисодӣ, инчунин ҷорабиниҳои ғайри, ки давлат дар солҳои охир барои беҳтар шудани фазои сармоягузорӣ мекунад, натиҷаи воқеӣ онд ба ҷалб намудани СМХ ба иқтисоди иқтисодӣ ва талаботи кишвар мувофиқат наменамояд. Баъзе душворӣҳо, ки дар СМХ ҷой доранд, аз ҷумла андозҳо, норасоии иттилоот, ҳимояи нокифояи ҳуқуқи сармоягузориҳо ба воситаи низомии судӣ ва сабабҳои дигар боиси монетаҳои раванди самарадеҳи ҷалби сармоягузорӣ мегарданд ва ё шартҳои, ки ширкатҳои хориҷӣ шояд ба миён оваранд, ба манфиати иқтисоди миллӣ набошанд.

Барои ба вуҷуд овардани фазои ҷалбкунандаи сармоягузорӣ шароитҳои, ки ҷараёни маблағгузориҳо ҳавасманд менамояд, аз ҷумла сиёсати андозӣ, гумрукӣ ва қарзӣ мебошанд. Аз ин рӯ, мушкилоти таҳлили амиқи сабабу натиҷаҳои вобастагии ҷалб ва беҳтар намудани фазои сармоягузориҳои ҷумхурий барои таъмини рушди иқтисодии кишвар ниҳоят муҳим мебошад.

Дар самти бахши аграрӣ (кишоварзӣ):

Дар ҷумхурий се лоиҳаи маблағгузори ба соҳаи кишоварзӣ ба маблағи 39 миллион доллар амалӣ шуда истодаанд, ки онҳо ба беҳтаршавии соҳаи кишоварзӣ ва рушди минбаъдаи он равона карда мешаванд[17].

Аз ҷумла, яке аз онҳо лоиҳаи “Дастгирии хоҷагиҳои кишоварзӣ дар заминаи ҷомеа” бо саҳми Ҳукумати кишвар ва Фонди байналмиллӣ рушди соҳаҳои аграрист, ки ба муассисаҳо ва аҳоли хизмат мерасонад.

Дар қатори ин лоиҳаи “Дастгирии хоҷагиҳои кишоварзӣ дар заминаи ҷомеа CARS +”, ки аз моҳи апрели соли 2023 оғоз шуда, то соли 2030-ум давом меёбад.

Инчунин аз соли 2021 лоиҳаи “Баландбардории устувори соҳаи кишоварзӣ”, ки барои самарадеҳии амалишавии он Бонки Ҷаҳонӣ ҷалб карда шудааст. Азҳудкунии маблағҳои лоиҳавӣ бештар аз 9 миллион долларро ташкил дода, мунтазирияти муҳлати анҷоми он соли 2026 пешбинӣ карда шудааст.

Ҳадафи асосии лоиҳа, мустаҳкам намудани устувори соҳаи кишоварзӣ бо роҳи зиёд шудани дастрасӣ ба тухмиҳо баландсифат, ки ниҳолҳои шинондашуда ба иқлим устувор буда, мутобиқ мебошанд, беҳтаршавии хизматрасониҳои агрологистикӣ ба фермерҳо ва корхонаҳои кишоварзӣ ва инчунин устуворшавии институтҳои идоракунии давлатӣ дар ин самт нигаронида шудааст.

Ҷалб шудани ин сармоягузориҳо дар доираи лоиҳаҳо барои ба вуҷуд овардани муҳити мусоид, таҳқиқот, баланд бардоштани иқтисоди муассисаҳои кишоварзии миллӣ дар соҳаи таҳқиқот, татбиқ ва роҳҳои ҳали мутобиқшавии технологияҳои мавҷудбуда ба шароити маҳал,

дастгирии марказҳои агрологистика, мониторинги воқеии истеҳсолоти кишоварзӣ, истифодаи замин ва агрометеорология нигаронида шудаанд.

Амалишавии ин ҷузъҳои лоиҳаҳо муҳим ва саривақтӣ мебошанд. Лоиҳаҳо саҳми муҳим барои расидан ба ҳадафҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қабули барномаҳо, аз ҷумла барномаҳои ислоҳоти соҳаҳои кишоварзӣ, концепсияи бавучдовардан ва рушди кластерҳои агросаноатӣ, таъмини бехатарии озуқаворӣ кишвар ва дигар барномаҳои соҳавӣ мегуздоранд.

Мувофиқи иттилооти Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии ҚТ ва Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд ВРИ ва С ҚТ) дар мамлакат дар айни замон (дар нимаи аввали соли 2024) 88 лоиҳаҳои сармоягузории давлатӣ (минбаъд ЛСД) бо буҷети умумии 49,6 млрд. сомонӣ (\$ 4,7 млрд.) дар марҳалаи амалишавӣ мебошанд. Аз ҷумла, 53 лоиҳаҳои грантӣ, 5 лоиҳаҳои қарзӣ ва 30 лоиҳаҳо бо сармоягузориҳои омехта (грант + қарзҳо) ташкил медиҳанд. Нигаред ба ҷадвали 1.

Ҷадвали 1. Лоиҳаҳо ва самтҳои сармоягузории давлатӣ

Р/т	Номгӯй ва миқдори лоиҳа	Донор-ҳо	Сармоя	Самт	%-и аз ҳудудунӣ
1	2	3	4	5	6
	Давлатӣ		қарз		45,3
	хусусӣ		грант		34,8
	хориҷӣ		ҳиссаи ХҚТ		19,35
	муштарак				0,6
1.	8 лоиҳа, аз ин ба 2 лоиҳа маблағ ҷудо карда на-шудааст		6 грант 4 қарз	Маориф	39,97
2.	10 лоиҳа		9 грант 2 қарз	Тандурустӣ	67,92
3.	18 лоиҳа		11 қарз 2 грант	Энергетика	55,02
4.	14 лоиҳа		18 грант 9 қарз 5 дигар	Нақлиёт	60,15
5.	8 лоиҳа		1 қарз 6 грант дигар	Обтаъмин-кунӣ	38,27
6.	9 лоиҳа		10 грант 1 қарз, 2 диг.	Экология	36,48
7.	3 лоиҳа		4 грант 2 қарз 3 дигар	Кишоварзӣ	0,03
8.	4 лоиҳа		5 қарз 6 грант	Обёрӣ (ирри-гация)	33,57

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиётӣ [15]

Ҳаҷми умумии сармоягузории бебозгашт дар доираи лоиҳаҳои сармоягузории давлатӣ 33,6 млрд.сомонӣ (\$ 3,1 млрд.), қарзҳо 14,5 млрд. сомонӣ (\$ 1,4 млрд.), ҳиссаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1,4 млрд. сомонӣ (\$ 135 млн), манбаҳои маҳаллӣ (корхонаҳо, мақомоти ҳукумати маҳаллӣ, ҷамоатҳо ва ғ.) – 83,1 млн. сомонӣ (\$ 7,8 млн) мебошанд.

Мувофиқи маълумоти Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба Натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии ҚТ дар семоҳаи якуми соли 2025 маҷмӯи ЛСД-и амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1-ми апрели 2025 аз 81 адад лоиҳаҳои сармоягузорӣ буда, аз ин - 53 лоиҳаи грантӣ - 5 лоиҳаи қарзӣ ва - 23 лоиҳа дар ҳаммаблағгузории қарз ва грант иборат мебошад,

ки маблағи умумии онҳо 49,6 млрд.сомонӣ (4 553,4 млн. доллари ИМА)-ро ташкил медиҳад, ки дар чадвалҳои 2 ва 3 вобаста ба соҳаҳои ҷалбшавии сармоягузорӣ оварда шудаанд.

Маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ (воситаҳои асосӣ), ин маблағгузорӣ ба сохтмони наф, таҷдид ва азнавқунии таҷҳизоти техникаи корхонаҳои амалкунанда, хариди мошин, таҷҳизот, асбоб, инвентарҳо, корҳои лоиҳавӣ-кофтукоб ва дигар хароҷот дохил мешавад.

Чадвали 2. Маҷмӯи ЛСД амалкунанда ва таркиби он (ба ҳолати 1.04.25 с.)

Миқ- дори ЛСД	Грант			Қарз			Саҳми ХҚТ			Дигар сарчашмаҳо		
	Млрд д.с.	Млрд д. \$	%	Млрд. с.	Млрд д. \$	%	Млрд. с.	Млн. \$	%	Млрд. с.	Млн. \$	%
81	33,5	3,07	67,4	14,5	1,3	29,2	1,5	141,8	3,2	63,6	5.8	3,2

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти [12, с. 32]

Тибқи маълумоти омор ҳаҷми маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ дар се моҳи аввали соли 2025 4316,5 млн. сомонӣ баробар буда, нисбати ҳамин давраи соли 2024 89,9% [12, с. 25] - ро ташкил медиҳад, ки ин боиси ташвиш аст. Зеро камшавии сармояи асосӣ боиси боздоштшавии сохтмони корхонаҳои наф, таҷдиду азнавсозӣ ва коҳишёбии дигар самтҳои иҷтимоию иқтисодии кишвар, махсусан ҷойҳои кори навро дар бар мегирад.

Дар сохтори сармоягузориҳои асосӣ 45,3%-ро воситаҳои давлатӣ, 34,8%-ро хусусӣ, 19,35%-ро сармояи хориҷӣ, 0,6%-ро маблағгузориҳои ҳамҷоя ташкил медиҳад [16].

Дар доираи лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ зиёда аз 3 млрд.сомонӣ (\$ 280 млн) дар соли 2024 аз худ карда шудаанд.

Дар моҳҳои январ-марти соли 2025 бо шарикони рушд 3 созишномаи наф (қарзиро грантӣ) бо маблағи умумии 93,2 млн.дол. ба имзо расонида шудааст, ки аз он 43.65 млн.долл. ё 46,8%-ро маблағҳои грантӣ ва 48 млн.долл. ё 51,5 %-ро маблағҳои қарзӣ ва 1,5 млн. дол. ё 1,6%-ро саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад [12, с.33].

Дар семоҳаи аввали соли 2025 (январ-март) маблағгузориҳои асосӣ 2032,8 млн.сомонино (47%) - маблағҳои давлатӣ, 1757.5 млн.сомонӣ (40%) -хусусӣ, 522,3 млн.сомонино (12,1%)- ро сармояи хориҷӣ ва 3,6 млн. сомонино (0,9%)-ро муштарак ташкил медиҳад [12, с. 35].

Мувофиқи Феҳрасти сармоягузориҳои давлатӣ, ки соли 2018 ворид карда шуданд ва солҳои 2010 – 2031 дар бар мегиранд дар ҷумҳурӣ 225 лоиҳаи сармоягузориҳои давлатӣ бо донорҳо (Ҷумҳурии Халқии Хитой, Бонки Ҷаҳонӣ, Бонки Аврупои таҷдид ва Рушд, Бонки исломии Рушд, Бонки Олмони Рушд, Бонки сармоягузориҳои Аврупо, Котиботи иқтисодии Аврупо, Ҳазинаи энергияи тоза, Фонди Саудии Рушд, Бонки Осиёи Рушд, Фонди байналмиллалӣ Рушди кишоварзӣ, Ташкилоти озуқа ва кишоварзии СММ, Ҳукумати Швейцария, Ҳукумати Ҷопон, агентии Ҷопон оид ба ҳамкориҳои байналмиллалӣ – JICA, USAID, Фонди ОПЕК, ХҚТ ва ғ.) дар дах самт амалӣ шудаанд ва амалӣ хоҳанд шуд. Аз ҷумла маориф, тандурустӣ, кишоварзӣ, обёрӣ (ирригатсия) обтаъминкунӣ, нақлиёт, энергетика, экология ва дигар соҳаҳо[15] равона карда шуда, азхудкунии онҳо идома дорад.

Тибқи ин Феҳрасти лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ аз ин миқдори лоиҳаҳо 28 лоиҳа дар соли 2024 амалӣ гардида, амалишавию анҷоми 19 лоиҳа дар соли соли 2025 [15] идома ёфтаанд.

Дар чадвали 3 самтҳои татбиқи ЛСД-и амалкунандаро ва манбаҳои он оварда шудаанд.

Чадвали 3. Самтҳои татбиқи ЛСД амалкунанда ва манбаҳои маблағгузорӣ (ба ҳолати 1. 04. 25 с.)

№ т\т.	Самт (соҳа)	Миқдори ЛСД- и татбиқ- шаванда	Маблағи лоиҳа, млн.долл	Иқроиши Накша (%)
1.	Энергетика	20	18,6	78
2.	Нақлиёт	14	21,1	130

3.	Тандурустӣ	6	5,5	133
4.	Хоҷагии манз. коммуналӣ	11	4,5	101
5.	Кишоварзӣ	4	4,4	118
6.	Экология ва ҳолатҳои фавқуллуда	4	2,8	169
7.	Маориф	11	6,5	93
8.	Ирригация \ обёрӣ	4	5,4	79
9.	Диг.соҳаҳо (гумрук, молия, сайёҳӣ, омор ғ.)	7	16,3	102
	Маблағ		85,1	111,4
	Ҳамагӣ, лоиҳа	81		
Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти [12, с. 25, 15, с. 32]				

Аз ҷадвали 3 бармеояд, ки иҷроиши нақша дар самтҳои таъбиқи ЛСД ба ҳисоби миёна 111,4%-ро ташкил медиҳад. Ин лоиҳаҳо асосан бо дастгирии Бонки Ҷаҳонӣ, Бонки Осиёи Рушд, Бонки Иқтисоди Рушд, Бонки Аврупои Таҷдид ва дигар сарчашмаҳо маблағгузорӣ карда шуда истодаанд.

Ба таври намуна дар ҷадвали 4 хароҷоти аслии лоиҳаи сармоягузори давлатӣ ба соҳаи маориф оварда мешавад, ки аз ҷадвали 1-ум бармеояд.

Ҷадвали 4. Лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ ба соҳаи маориф, хароҷоти асли

Р\т	Бонки сармоягузор, донор	Маблағи умумии қарз	Маблағи умумии грант	Саҳми ҲҶТ	Эзоҳ
1	2	3	4	5	6
1.	Фонди Саудии Рушд (ФСР)	3482,47		523,01	
2	Бонки Осиёи Рушд (БОР)		13218,24	213,77	
3.	Бонки Иқтисоди Рушд (БИР)	26589	3143,77	5958,74	
4.	БИР	17000	150		.
5.	Бонки Ҷаҳонӣ (БҶ)		25950,83		
6.	Фонди Бай.мил. Рушди соҳаи кишоварзӣ		1129,53	166,47	
7.	Бонки Ҷаҳонӣ		195,91		
	Маблағи умумӣ аз рӯи созишнома аз аввали лоиҳа	280053			
	Маблағи умумӣ аз аввали лоиҳа	61431,47	43638,28	6861,99	111931,7
	% аз ҳудудӣ				39,97%
Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти [15]					

Ҳамин тавр, ҳиссаи асосии сармоягузорӣ ба иқтисоди мамлакат (зиёда аз 40%) аз буҷети давлатӣ ворид мешавад, ҳол он ки дар дигар кишварҳои минтақа ҳиссаи маблағгузориҳои хориҷӣ ва аҳоли дар иқтисод бартарӣ дорад.

Амалишавии лоиҳаҳо ва ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ (СМХ) дар раванди ба дастовардани рушди босуботи кишвар низ ниҳоят муҳим ва ҳам яке самтҳои сиёсати иқтисодии мамлакат мебошад.

Мувофиқи маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон воридоти сармояи хориҷӣ ба иқтисоди кишвар 5 074 млн.долларро ташкил медиҳад, ки нисбати соли 2023 дар ҳаҷми 2 234 млн.дол. ё 79% зиёд мебошад. Аз ҳаҷми умумии сармояи воридгардида 459 млн. долларро дигар сармояҳо ва 0,8 млн.долларро сармояи ҷомадонӣ ташкил медиҳад [12, с.33].

«Дар моҳи январ – апрели соли 2025 ба иқтисоди кишвар 15,4 млрд сомонӣ сармояи хориҷӣ ҷалб карда шуд, ки 49% дар ҳаҷми давраи соли гузашта зиёд мебошад» [17] изҳор намуд Президенти кишвар дар ноҳияи Данғара дар семинари машваратӣ бо роҳбарони вилоятҳо, шаҳрҳо ва ниҳояҳои кишвар. Вале Президент қайд намуд, ки ҳиссаи сармояи мустақими хориҷӣ дар ҳаҷми сармояи хориҷӣ зиёд набуда, ҳамагӣ 812 млн.сомонӣ ва ё 5,5%-ро ташкил медиҳад.

Сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ (минбаъд СМХ) - ин ҳангоме, ки як ширкати хориҷӣ соҳибмулки корхона дар дигар кишвар мегардад. СМХ аз ширкатҳое, ки маблағи худро ба ғайри қарзҳои корхонаи хориҷӣ мегузоранд, онро иқтисодчиён сармоягузориҳои ҷомадонӣ меноманд, фарқ мекунад. Бо ёрии СМХ ширкатҳои хориҷӣ бевосита дар амалиётҳои ҳамаҷуза ширкат менамоянд. Ин маънои онро дорад, ки онҳо на танҳо пул ҳамроҳи худ меоваранд, балки дониш, маҳорату малака ва технология меоваранд. Бисёр иқтисоддонҳо афзалиятро ба СМХ медиҳанд, махсусан ҳангоме, ки аз давлати пуриқтидор ба кишвари бештар сулҳафзориқарда сармоя ворид мегардад. Сухан дар бораи он меравад, ки бо омадани ширкатҳои байналмиллалӣ ё ба тақони соҳаи мавҷудбуда сабаб мешаванд, зеро онҳо бо рақобати ширкатҳои ватанӣ оварда, аз дигар тараф тамоман соҳаи навро бавҷуд меоваранд.

СМХ метавонанд бо роҳи ба амал овардани ҷойҳои кории нав иқтисоди маҳалиро устувор намоянд ва боиси зиёд шудани пардохти андозҳо ба бучети давлатӣ мегарданд. Дар давоми муҳлати барзиёд СМХ метавонад таъсири боздеҳи мусбӣ расонад. Чунин қорҳо, чун аз нав тайёр намудани қорандон ва ё ба вҷуд овардани зерсохтори соҳаҳо дар навбати аввал ба ширкатҳо манфиатовар аст, инчунин ҳангоми иваз намудани ҷои қор ва барои зерсохторҳо дар дигар соҳаҳо намудҳои нави истифодабарӣ пайдо мешавад. Дар маҷмӯъ тамоми иқтисод бурд менамояд.

СМХ чун қоида уҳдадориҳои дарозмуддат доранд, аз ин ҷониб кишварҳо метавонанд таъшиш надохта бошанд. Вале ширкатҳои хориҷӣ яқу яқбора метавонад он қоргоҳҳоро харидорӣ намоянд, ки қисмати муҳими иқтисодро назорат менамояд, аз ин ҷо баъзе мушқилоти ҷиддиро ба амал оварданашон имқонпазир аст. Аз ин ҷо бармеояд, ки барои он ки иқтисоди миллӣ ба чунин душвориҳо барнаҳурад, соҳаҳои қалидии саноат, чун телеқоммуникатсия ва ё нақлиётро воғузор намудан ба онҳо мақсаднок намебошад. Инчунин аъзоёни ҷомеаро дигар тарафи маъсала ғоидаи ширкатҳои хориҷӣ ба қучо меравад ба таъшиш меоварад.

Иқтисоди миллӣ метавонад аз маблағгузориҳои ибтидоии хориҷӣ бурд намояд, аммо агар ширкат ҳамаи ғоидаи сармоягузориҳо ба дигар кишварҳо дар давоми солҳои дуру дароз интиқол намояд, ин метавонад муддатҳои зиёд иқтисодро ба қафо қашад. Кишварҳои инкишофёфтаи стода, аз ҷумла кишвари мо ҳам барои ҷалби сармоя ба иқтисоди миллӣ ба шакли СМХ қушишҳо менамояд ва ғазои мусоидро фароҳам оварда, механизмиҳои онро муққамал менамояд. Зеро дар замони муосир дар кишвар муаммои манбаъҳои норасои сармояи дохилӣ барои рушди устувори минбаъда ҷой дорад.

Новобаста аз ҷой доштани шароитҳои манфиатовари иқтисодӣ, инчунин ҷорабиниҳои ғайоле, ки давлат дар солҳои охир барои беҳтар шудани ғазои сармоягузорӣ мекунад, натиҷаи воқеи оид ба ҷалб намудани СМХ ба иқтидори иқтисодӣ ва талаботи кишвар мувофиқат наменамоад. Баъзе душвориҳои, ки дар СМХ ҷой доранд, аз ҷумла андозҳо, норасоии иттилоот, ҳимояи ноқифояи ҳуқуқи сармоягузориҳо ба воситаи низоми судӣ ва сабабҳои дигар боиси монеаҳои раванди самарадеҳи ҷалби сармоягузорӣ мегарданд ва ё шартҳои, ки ширкатҳои хориҷӣ шояд ба миён оваранд, ба манфиати иқтисоди миллӣ набошанд.

Барои ба вҷуд овардани ғазои ҷалбқунандаи сармоягузорӣ шароитҳои, ки ҷараёни маблағгузориҳо ҳавасманд менамояд, аз ҷумла сиёсати андозӣ, гумруқӣ ва қарзӣ мебошанд. Аз ин рӯ, мушқилоти таҳлили амиқи сабабу натиҷаҳои вобастагии ҷалб ва беҳтар намудани ғазои сармоягузориҳои ҷумҳурий барои таъмини рушди иқтисодии кишвар ниҳоят муҳим мебошад.

Тибқи маълумот СМХ аз Хитой, Руссия, Эрон, Туркия дар иқтисод бартариат доранд. Хитой ба воситаи “Яқ қамарбанд ва яқ роҳ” ба зерсохторҳо ва сохтори истихроҷ, Руссия ба нуруи барқ (энергетика) ва телеқоммуникатсия сармоягузорӣ менамоянд.

Сармоягузориҳои асосии иқтисоди ҷумҳурий ин Хитой ва Руссия мебошанд. Соли 2024 ҳақми умумии сармояи хориҷӣ 4,9 млрд.долларро тақкил дод, ки 2.1 млрд.долл. (72,7%) аз соли 2023 дида зиёдтар аст. Хитой сармоягузориҳои асосии Тоҷикистон буда, вале ҳиссаи сармоягузориҳои хитойӣ дар кишвар соли 2024 нисбати солҳо гузашта қоҳиш ёфтааст. Вале

сармояи Хитойиҳо бо муқоиса нисбати ду соли гузашта аз 109,2 млн.долл. дар соли 2023 то 150,9 млн.дол. дар соли 2024 афзоиш ёфтааст, ки 42 млн.дол. зиёд мебошад.

Мувофиқи маълумоти раиси Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ дар конфронси матбуоти аз 11.02.2025 с. аз соли 2007 то 2024 ҳиссаи сармояи Хитой дар Тоҷикистон аз 45,7% то 38% коҳиш ёфтааст. Дар дахсоли охир ба иқтисоди Тоҷикистон аз ҚХХ сармоя ба маблағи зиёда аз 4 млрд.доллар ҷалб карда шудааст, ки аз он 1,5 млрд. доллари ИМА -ро сармояи мустақим [16] ташкил меод.

Сармоягузори ҚХХ ба чунин соҳаҳои истихроҷи кӯҳӣ, саноати бофандагӣ ва хурукворӣ, энергетика, нақлиёт, металлургия, кишоварзӣ афзоиш дорад. Ин сармоягузориҳо инчунин ба самтҳои сохтани паркҳои муштараки саноатӣ ва корхонаҳо дар онҳо равона шудаанд. Дар аини замон дар Тоҷикистон дар соҳаҳои номбаркардашуда зиёда аз 500 лоиҳаҳо бо ширкати Хитой ва зиёда 700 корхонаҳои муштарак бо сармоягузориҳои Хитой амал мекунанд, - изҳор намуд Роҳбари давлат Эмомали Раҳмон ба хабарнигори агентии иттилооти «Синьхуа» аз 05.07. 24 с.

Ҳаҷми умумии сармоягузориҳои Русия ба иқтисоди кишвар то 1,9 млрд долл. афзоиш кард. Ҳаҷми сармоягузориҳои Русия дар соҳаҳои энергетика, истихроҷ, истеҳсоли маҳсулоти сохтмон, кишоварзӣ ва саноати сабук афзоиш ёфта истодааст. Инчунин соли 2024 коҳишёбии сармоягузориҳо аз Русия бо муқоиса нисбати нимаи якуми соли гузашта мушоҳида мешавад. Дар ин ҳолат Британияи Кабир ҷои Русияро ишғол намуда, маблағгузори бузургтарини Тоҷикистон шуд.

Аз ҳаҷми умумии сармоягузориҳо 394,3 млн.долл. ва ё 8% ин СМХ ташкил медиҳад, ки 38,8% нисбати соли 2023 зиёд мебошанд. Ҳиссаи бештари ин сармояҳо ба саноати коркарди тақрирӣ равона шудааст, ки ҳиссаи он 44,7%-ро ташкил кард[16].

Қайд кардан зарур аст, ки солҳои гузашта қисми зиёди маблағҳо ба саноати истихроҷ ворид мешуданд (44,6% дар давраи солҳои 2014-2023), соли 2024 сармоягузорӣ ба коркарди тақрирӣ қариб ду маротиба афзуданд ва ин имконият дод, ки молҳои, ки дар кишвар истихроҷ карда мешуданд, акнун дар дохили мамлакат коркард карда шуда, арзиши изофа афзуда, ҷойҳои кори нав бунёд меёбанд.

Соли 2024 шаш созишномаи сармоягузорӣ бо маблағи 2,1 млрд. долл. ба имзо расид. Ҳангоми амалишавии онҳо 9000 ҷойҳои кори нав дар Тоҷикистон бунёд хоҳад шуд [16].

Дар 3-моҳаи якуми соли 2025-ум корҳо дар доираи 11 ЛДС соҳаи энергетика, аз ҷумла лоиҳаҳои “Таҷдиди неругоҳи барқи обии Қайроқум”, “Лоиҳаи минтақавии хати интиқоли барқи обии Қайроқум”, “Лоиҳаи минтақавии хати интиқоли барқи CASA-1000”, “Таҷдиди НБО Норақ” (марҳалаи 1 ва 2), “Барномаи солимгардонии вазъи молиявии ширкати энергетикӣ”, “CASA-1000 лоиҳаи дастгирии ҷомеа” “Электрификатсияи деҳот”, “Азнавпайвастанавӣ ба низомии энергетикӣ ягонаи Осиёи Марказӣ”, “Кам намудани энергияи барқ дар вилояти Хатлон”(ш. Кулоб ва ш. Бохтар) ва “Лоиҳаи рушди соҳаи энергетика” (кам намудани талафоти энергияи барқ дар шаҳрҳои Душанбе, Панҷакент, Истаравшан, Конибодом, Бустон ва ноҳияи Данғара) идома доранд [12, с. 25].

Ҳулоса ва пешниҳод. Ҳамин тавр, мушкилоти ҷалби лоиҳаҳои сармоягузориҳои ҳам давлатию ҳам мустақими хориҷӣ ба кишвар пеш аз ҳама аз фазои сармоягузори кишвар вобаста буда, ба чунин мушкилот ва бархурдҳо, **аз ҷумла:**

- мавҷудияти шадиди рақобат дар бозори ҷалби сармоягузорӣ;
- дар ҷаҳони рақобатнокӣ дар сатҳи баланд муаррифӣ натавонистани самтҳои манфиатовари соҳаҳои иқтисод ба сармоягузори кишвар(дохилӣ) ва хориҷ;
- норасоии мутахасссион ва сатҳи пасти касбии онҳо ба соҳаҳои ҷалби сармоягузорӣ дар иқтисоди миллӣ;
- мавқеи ҷуғрофии ҷумҳурӣ, яъне хароҷоти иловагӣ;
- қобилияти харидории пули миллӣ;
- набудани бозори фондӣ (молиявӣ) ва дар рақобат ҷой надоштани корхонаҳои саноатии мамлакат;
- сиёсати фискалӣ(буҷаю андоз) ва қарзию пулӣ;

- норасоии ихтисосмандон ва дониши муккамал дар соҳаи технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсӣ;
- сатҳи пасти ҳосилнокии меҳнат;
- инноватсияи технологӣ (нагирифтани литсензия ва патентҳои ихтирокорӣ дар сатҳи байналмиллалӣ) ва ғ.х.;
- ҳавасманд ва дастгирии ихтирокорон ва навоварон дар самтҳои илмҳои дақиқ ва технологияи инноватсионӣ.

Бехатарии қарзи асосӣ ташвиш ва нооромӣ дар ҳамаи фаъолиятҳои сармоягузорӣ буда, ҳарчанд баъзе маблағгузoron ба хатарҳо тоқаткунанда ҳастанд бо умеди ба даст овардани он даромади баланде, ки онҳо мунтазиранд.

Сармоягузорӣ аз нигоҳи маблағгузор метавонад харид ва фуруши сахмияҳо, вомбаргҳо, фондҳои якҷоя, ҳисобиҳои фоизӣ, қисматҳои замин, асарҳои санъат, ҷавохирот ва ғ. х. дар бар гирифта метавонад. Мунтазирияти баргардонидан сармоя ба намуди даромад ва ё боло рафтани нархҳо бо аҳамияти оморӣ, заминаҳои асосии фаъолияти маблағгузорӣ мебошад.

Аз ин ҷо:

1. Новобаста аз вазъияти молиявӣ технологияи инноватсионии муосир ба соҳаҳои муҳими иқтисод қорӣ карда шаванд, ки он сатҳи баланди ҳосилнокиро дар соҳаҳо таъмин намуда, аз ин ҷо мувофиқан даромад меафзояд.

2. Таъмини оқилона истифодабарии захираҳои табиӣ мавҷудбуда, ки онҳо дар айни замон манбаи содирот ба ҳисоб мераванд, аз ҷумла:

2.1. Асосҳои физикӣ-кимиёӣ ва технологияи коркарди комплексҳои маданҳои алюминдори Тоҷикистон аз тарафи мутахассисони ватанӣ омукта шуда [2], ба мақомоти дахлдор ва Ҳукумати ҚТ пешниҳод карда шудааст, ки ҳаҷми истеҳсоли алюминийи аввалияро аз ҳисоби манбаъҳо, яъне захираҳои худии ватанӣ таъмин менамояд ва ба он ҷалби лоиҳаҳои сармоягузории давлатӣ ва ЛМХ аз манфиат холӣ нест.

2.3. Ҳангоми қорӣ кардани технологияи коркарди комплекси маъданҳои алюминдор дар дохили кишвар, аз воридоти устувори ашёи хом, аз ҷумла кокс ва гилхок маблағҳои зиёди сарфа шуда, корхонаҳои коркард дар дохили кишвар пайдо шуда, ҷойҳои қорӣ нав бунёд мегарданд, мушкилиҳо дар самти таъмини ашёи хом аз байн бардошта мешаванд.

2.4. Лоиҳаи сармоягузориҳои давлатӣ ва сармоягузориҳои мустақими дохилию хориҷӣ барои сохтмони иншоотҳои ивазкунадаи молҳои воридотӣ, аз ҷумла кокс, гилхок ва дигар маҳсулотҳои воридотӣ, ки имконияти ивазшавии онҳо дар дохили ҷумҳури мавҷуд аст, бояд равона карда шуда, шароити барҳам додани вобастагӣ аз хориҷи кишвар фароҳам оварда мешавад.

3. Сатҳи баланди таҳсилот ва тахассуси қувваи қорӣ ба баландшавии ҳосилнокии меҳнат ва рушди иқтисод мусоидат менамояд. Аз ин ҷо, тайёр ва бозомузии мутахассисони соҳаҳои иқтисоди миллӣ дар давлатҳои пешсафи ҷаҳон аз ҳисоби сармоягузориҳои давлатӣ таъмин карда шуда, дар натиҷаи гузаронидани озмунҳои давлатӣ, мутахассисони сатҳи баланду соҳибкасб ва донишманд интихоб карда шаванд. Зеро ҳеҷ ягон сармоя ҷои “сармояи инсонӣ”-ро гирифта наметавонад.

4. Барои ба бардхурдҳои иқтисодӣ тобовар шудан омода ва тайёр намудани мутахассисони сатҳи баланд барои самтҳои илмҳои дақиқ, технологияи пешқадам, ихтироот ва татбиқи онҳо дар амал шумораи ихтисосмандон дар иқтисоди миллӣ таъмин мешаванд ва ба онҳо шартномаҳои меҳнатии дарозмуддат баста шаванд, ки ин худ сармояи инсонии миллӣ буда, барои ҷалби маблағгузориҳои бештар шароит ва фазои мусоид фароҳам оварда мешавад.

АДАБИЁТ:

1. Абрамкин П.С. Инвестиционная политика Российской Федерации и основные показатели развития и поддержки бизнеса на современном этапе//Экономика и предпринимательство. Серия экономика и бизнеса. – М.: «Издания», 2022. - № 12. - С. 341-345.

2. Азим Иброҳим, Баҳодур Мирзоев, Сабур Тураев. Хосиятҳои физикӣ-кимиёвӣ ва технологияи коркарди комплекси маъданҳои алюминдори Тоҷикистон. -Душанбе: “Эр-граф”, 2021. – 232 саҳ
3. АИ “Ховар” аз маълумоти Кумитаи давлатӣ оид ба сармоягузорӣ ва идораи амволи ҚТ (санаи мурочиат 20.04.2025)
4. Глоба С. Б. Инвестиционная привлекательность региона как фактор расширения реализации инфраструктурных проектов / С.Б. Глоба, П. М. Вчерашний, В.В. Березовая // Экономика и предпринимательство. - 2021. - № 8. - С. 595-599.
5. Государственная инвестиционная политика: учебное пособие / А.И. Трубилин, В.И. Гайдук, Е.А. Шибанихин, А.В. Кондрашова. - Изд. 2-е, испр. и доп. - Санкт-Петербург, Москва; Краснодар : Лань, 2018. - 189 с.
6. Инвестиция: учебник для вузов / [Л.И. Юзвович [и др.]; под ред. Л.И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е. Г. Князевой]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина, Урал. гос. экон. ун-т. - Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2016. - 523 с.
7. Инвестиции и инвестиционная деятельность: учебник / Л.И. Юзвович, М.С. Марамыгин, Е. Г. Князева [и др.]; под общ. ред. Л.И. Юзвович; М-во науки и высш. образования Рос. Федерации, Урал. гос. экон. ун-т. - Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2021. - 496 с.
8. Инвестиционные возможности Таджикистана\Государственный комитет по инвестициям и управления государственной имущества Республики Таджикистан \ стр.25-62
9. Исмоилова М.М. Углубление реформ и стимулирование инвестиционной активности// Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - Серия общественных наук. - Худжанд, 2012. - № 1. - с. 49-55.
10. Климов Д. В. Инвестиционная привлекательность Российской Федерации как составляющая ее устойчивого экономического развития / Д.В. Климов // Экономика и предпринимательство. - 2021. - № 3. - С. 124-130.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар бораи сармоягузорӣ (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2007, № 5, мод. 365
12. Натиҷаҳои рушди иқтисодию иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар семоҳаи якуми соли 2025. Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон.
13. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, 28 декабри соли 2023. Вахдат. № 24(464), декабри соли 2023.
14. Ризокулов Т.Р., Вахобов А.А. Инвестиционная стратегия в активизации и структурной перестройки национальной экономики Республики Таджикистан//Современные проблемы науки и образования. – 2014. – 5. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=15220> (дата обращения: 10.06.2025).
15. Феҳристи лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ (Манбаи иттилоотӣ) https://investcom.tj/uploads/post_docs/38/DIQsxobeOwiK.pdf (санаи мурочиат 15.05.2025)
16. <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/economic/20250223/glavnie-investori-tadzhikistana-v-2024-godu> (санаи мурочиат 13.05.2025)
17. <https://khovar.tj/2025/05/sarvari-davlat-emomal-ra-mon-dar-no-iyai-dan-ara-dar-seminar-mashvarati-um-uriyavii-kishovarzon-va-mulo-ot-bo-faolon-ishtirok-namudand/> (санаи мурочиат 14.05.25)

Юнусова Ф.М.

**ЧАНБАҲОИ АСОСИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ - МОЛИЯВИИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Аннотатсия: Дар мақола масъалаи таъмини молиявӣ ва вазъи иқтисодии Тоҷикистони муосир баррасӣ гардидааст. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъмини амнияти молиявӣ диққати махсус дода, муаммоҳои мавҷуда, ки чандин даҳсола боз давом доранд, бинобар кам шудани истеҳсолот ва дигар омилҳои ҳалношуда, дар ин мақола мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Таҳлилҳо вобастагии низоми молиявии Тоҷикистонро аз маблағҳои хориҷӣ нишон медиҳад. Устувории пули милли аз омилҳои гуногун вобаста аст: таносуби сомонӣ-доллар, устувории низоми бонкӣ, мавҷудияти коло дар муомилот ва бозорҳои молиявӣ, баҳусус коғазҳои қиматнок. Инчунин дар мақола вазифаҳои мушаххас оид ба рушди соҳа ва механизми идоракунии низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: бӯҳрони иқтисодӣ, сармоягузорӣ, амнияти молиявӣ, эътидоли молиявӣ, пули милли, низоми бонкӣ, бозори коғазҳои қиматнок, рақобат.

Юнусова Ф.М.

**ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ФИНАНСОВОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос финансовой безопасности в современном Таджикистане. Правительство Республики Таджикистан уделяет особое внимание вопросам финансового обеспечения. Существующие проблемы, имеющие место уже несколько десятков лет, не решены, причиной чего является спад производства и другие факторы. Анализ показывает зависимость финансовой системы Таджикистана от иностранных средств. Стабильность национальной валюты зависит от различных факторов: отношения сомони к доллару, стабильности банковской системы, обеспеченности товарами в обращении, финансовых рынков, особенно ценных бумаг.

Ключевые слова: экономический кризис, инвестиция, финансовая безопасность, финансовая стабилизация, национальная валюта, банковская система, рынок ценных бумаг, конкуренция.

Yunusova F.M.

**MAIN ASPECTS OF ECONOMIC AND FINANCIAL SECURITY OF THE
REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

Annotation. This article examines the criteria and assessments of economic and financial security. The Government of the Republic of Tajikistan pays special attention to financial security issues. Existing problems, which have persisted for several decades, remain unresolved, due to declining production and other factors. Analysis shows the dependence of Tajikistan's financial system on foreign funds. The stability of the national currency depends on various factors: the somoni-dollar ratio, the stability of the banking system, the availability of commodities in circulation, and financial markets, particularly securities.

Keywords: economic crisis, investment, financial security, financial stabilization, national currency, banking system, securities market, competition.

Муқаддима. Дар охири асри XX дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар коҳиш ёфтани истеҳсолот ва харобшавии муносибатҳои иқтисодӣ ба бӯҳрони иқтисодӣ ворид шуд. Ин падидаҳои номатлуб чанд сол боз идома дошта, боиси коҳиши сармояи ҳам дар бозори хориҷӣ ва ҳам дар бозори дохилӣ гардида, як қатор мушкилот пеш омад: аз ҷумла, паст шудани сатҳи зиндагии мардум, паст шудани даромад, афзоиши муҳоҷират, афзоиши ҷинояткорӣ ва афзоиши

воридоти маҳсулот. Масъалаҳои зиёде ба миён омаданд, ки ҳалли онҳо хеле муҳим буд, зеро онҳо ба амният ва рушди устувори Ҷумҳурии Тоҷикистон мунтазам таҳдид мекарданд. Таҳқиқоти бӯхронӣ ба монанди коҳиши истеҳсолот ва як қатор чунин падидаҳо, сабабҳо ва омилҳои ба ҳам алоқамандро баррасӣ карданд. Барои ҳалли ин масъалаҳо тадқиқоти мувофиқ лозим аст.

Мубрами таҳқиқот. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати нави иқтисодиву молиявӣ татбиқ гардида, иқтисоди бозоргонии ба иҷтимоӣ нигаронидашуда, ки ба тамоюлҳои ҷаҳонӣ ва тамоми арзишҳои ҷомеаи мо ҷавобгӯ мебошад, бунёд карда шудааст. Вобаста ба ин, ба ақидаи мо сиёсати нав ба он асос ёфтааст:

1. Нигоҳ доштани принципҳои сиёсат, ки аз ҷониби Фонди байналмилалӣ Асър тавсия шудааст;

2. Гузаронидани сиёсати мувофиқи саноат дар сатҳи МИХД – шахру ноҳияҳо;

3. Баланд бардоштани дараҷаи даромади аҳоли

4. Рақобатпазир гардонидани маҳсулоти саноатии ватанӣ.

Дар шароити имрӯза дар назди давлат як ҳадафи стратегӣ асосӣ: таъмини амнӣ молиявии кишвар қарор дорад. Мутобиқи сиёсати Фонди байналмилалӣ Асър барои дастгирии рушди молиявии кишварҳои рӯ ба тараққӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор тадбирҳо амалӣ карда мешаванд. Аммо дар вақтҳои охир татбиқи ин тадбирҳо дигар натиҷаҳои дилхоҳ ба даст оварда натавонист. Ҳеҷ кишваре, ки кӯшиши амалӣ кардани ин барномаи ислохотро кардааст, муваффақ нашудааст. Ба ин омилҳои фишори доимии пули нақд ҳамчун воситаи паст кардани сатҳи таваррум ва сармоягузори муайяни хориҷӣ ҳамчун манбаи рушди иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳқиқот Ба ақидаи мо зарур аст, ки сабабҳои “Консенсуси Вашингтон” [1] аз нав дида баромада, роҳҳои нави ҳалли проблемаҳои тараққиёти иқтисодӣро қор карда бароянд. Агар ба хотир орем, бӯхроне, ки дар солҳои 70-ум ба амал омад, беасос будани консепсияҳои мазкурро нишон медиҳад.

Инчунин, ба эътидол овардани молия дар асоси консепсияи монетаризм ба даст оварда шуд ва ин нуфузи монетаристҳо бо сардории М. Фридманро хеле зиёд кард [4, с. 25].

Бояд гуфт, ки асоси “Консенсуси Вашингтон”-ро барои давлат муқаррар намудани мувозинати иқтисодӣ ва ҷалб кардани сармоя аз беруни кишвар ташкил медиҳад.

Дар шароити ҳозира дар ҳамаи мамлакатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, аз ҷумла, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон системаи молиявии аз тарафи давлат сохташуда инкишоф ёфта, бӯхрони буҷет ва андоз ба амал меояд.

Ба эътидол овардани амнӣ молиявӣ, ки намоёндагони Фонди байналмилалӣ асър ваъда карда буданд, дар ин кишварҳо то ҳол ба даст наомадааст. Принципҳои “Консенсуси Вашингтон” ба таври сунъӣ фишурдани ҳаҷми пул дар ин кишварҳо барои ҷалб намудани сармоягузори нави ба ҷустуҷӯ дар хориҷи кишвар нигаронида шудаанд [9, с.9-10].

МУҲТАВОИ АСОСӢ

Дар ибтидои ислоҳоти иқтисодӣ механизми молиякунонии иқтисодиёт дар ҳамаи кишварҳо ба амал омад. Истифодаи асъори хориҷа, аз ҷумла доллар дар иқтисодиёти кишвар боиси вобастагии низоми иқтисодии Тоҷикистонро инъикос мекунад.

Дар натиҷа низоми молиявии кишвар вобастагӣ аз асъори хориҷа пайдо мекунад ва ин омил манфии амнӣ молиявии кишвар мебошад.

Тибқи ҳисоботҳои тахминӣ, имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳудуди 5,57 миллиард доллар пули нақд мавҷуд аст. Аз ин миқдор тақрибан 3-4 миллиарди он ҳамчун захира хизмат мекунад ва ин пасандозҳоро Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун суғуртаи хавф истифода гардида, 3,5 – 4 миллиард доллари дигар барои гардиши савдои хориҷӣ сарф мешавад [8, с.33]. Ин таносуб гувоҳи медиҳад, ки низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон феълан аз сармояи хориҷӣ вобаста аст.

Таҳқиқоти мо муайян намуд, ки ҳаҷми умумии доллари нақдӣ дар муомилот 6 миллиардро ташкил медиҳад, бо тарҳи захираҳо ва маблағҳое, ки барои хизматрасонии воридот истифода мешаванд, ба аҳоли тақрибан 2-2,5 миллиард боқӣ мемонад.

Ба ақидаи мо, дар ин самт, таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки устувории асёри милли аз омилҳои зерин вобаста аст:

- Қурби сомони нисбати доллар (бояд устувор гардад);
- Устувории низоми бонкӣ (дар сатҳи байналмилалӣ);
- Бозорро бо маблағи зарурии муомилот бо фоизи пасти қарзҳо таъмин кардан лозим аст;
- Рушди қарзҳои истеъмоли барои сохтмони манзил (дар соҳаи иҷтимоӣ);
- Меъёрҳои пасти андоз (барои устувории вазъи молиявии аҳоли);
- Рушди бозори молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан бозори қоғазҳои қимматно (таъмини мунтазами гардиши он дар байни аҳолии кишвар).

Танзими омилҳои номбаргашта боиси ба эътидол овардани вазъи молиявии кишвар ва таъмини зиндагии шоистаи мардум мегардад. Аксари муаммоҳои дар боло зикршуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷронашуда боқӣ мемонад.

Дар бораи ин муаммо олими рус Л. Абалкин чунин навишта буд: “Дар Федерасияи Русия бонки марказӣ маблағгузори бучет оид ба хизматрасонии кассаи нақдиро манъ карда буд, зеро ин боиси таваррум гардида, қарзидҳӣ аз бонки давлатӣ ба бонкҳои хусусӣ гашт.

Ҳоло бо кӯмаки ӯҳдадорҳои қарзӣ бучет маблағҳоро дар ҳаҷми 80-100% даромади солона беҳтар мекунад.”

Тибқи асари Л. Абалкин, гарчанде сатҳи таваррум паст бошад ҳам, беш аз 45-50% захираҳои бучети давлатӣ барои пӯшонидани қарзи дохилӣ ва хориҷӣ сарф мешавад, яъне як қисми бучет барои пардохти қарз сарф мешавад. Азбаски дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи бучет барои танзим намудани иқтисодиёт на он қадар кифоягӣ мекунад.

Аз ин бармеояд, ки имрӯз бучет воситаи пардохти андозхост, ки сармояи бонкҳо зиёд мекунад ва қарзи давлатро пардохт мекунад. Азбаски Ҷумҳурии Тоҷикистон бори гарони андоз дорад, ин ба рушди бозори мол ва соҳибкорӣ таъсири манфӣ мерасонад. Ва дар натиҷа нархҳо боло мераванд ва ин боиси таваррум мегардад, ки дар навбати худ ба даромади аҳоли таъсир мерасонад [2].

Ба ақидаи мо, ин мушкилот ба рушди бозори тақририи қоғазҳои қимматнок дар Тоҷикистон монеа эҷод мекунад. Барои рушди бозори дуҷумдараҷаи қоғазҳои қимматнок бояд на бори гарони андоз, балки соҳибкории инфиродӣ мусоидат кунад. Бояд гуфт, ки бозори тақририи қоғазҳои қимматнок алтернативаи бозори бонкӣ маҳсуб мешавад [10].

Бартараф кардани ин мушкилот метавонад мушкилоти системавиро ҳал кунад ва вазъро дар бахшҳои молиявӣ ва воқеии иқтисодиёт беҳтар кунад. “Ин ҷо ба ёдоварӣ аз суҳанронии дар боло зикршудаи Д. Стиглиц мебуд, ки дар он бо таърибаи ҷаҳонӣ бархӯрди худро ба таври возеҳ баён кардааст. Аз рӯи арзёбии ӯ, таваррум мӯътадил, бедард аст ва нишонае нест, ки сатҳи он дар як сол аз 40% поёнтар бошад, хатарнок ё зараровар аст.”

Мо чунин мешуморем, ки системаи таъминоти молиявӣ ва афзоиши иқтисодиёт аз нав дида баромада, ислоҳ карда шавад. Мо бояд сиёсати иқтисодиву пулиро қарзиро тағйир диҳем ва истеҳсолкунандагони ватанро содиқона дастгирӣ кунем. Ҳамаи ин тағйиротҳо бояд бо назардошти анъанаҳои таърихӣ, хусусиятҳо ва тафаккури аҳоли ба амал бароварда шаванд.

Тибқи таҳқиқотҳо муайян гардид, ки иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад бомуваффақ инкишоф ёбад, дар сурати дуруст ба роҳ мондани иқтисоди бозоргонии аз ҷиҳати иҷтимоӣ нигаронидашуда равона карда шавад.

Ба гуфтаи Леонид Абалкин, танҳо дар сурати мавҷуд будани рақобати хуб дар иқтисоди бозорӣ монополияҳои мавҷударо наҷот додан мумкин аст [7, с.19].

Истифодаи воситаҳои нақлиёт – хизматрасонӣ яке аз самтҳои рушди молиявии иқтисодиёти кишвар маҳсуб ёфта, ин таҷриба дар давлатҳои хориҷа натиҷаи дилхоҳ додааст. Дар баъзе кишварҳо нақлиёти автомобилӣ, авиатсия ва роҳи оҳанро корхонаҳои мушаххас назорат мекунанд, аммо онҳо таҳти танзими ҳукумат қарор доранд. Давлат метавонад бо роҳи

кам кардани ҳароқоти нақлиёт ва мусофиркашонӣ, аз ҳисоби зиёд кардани даромади корхонаҳо ва аҳоли ба нақлиёт ёрии молиявӣ расонад.

Масалан: Дар Япония ин таҷриба бомуваффақият гузашт ва ба давлат даромади калон овард, ҳол он ки роҳҳои оҳан назар ба пештара беҳтар қор мекарданд. Аммо ин вақте рӯй дод, ки роҳҳои оҳан монополия набуданд, балки дар якҷоягӣ бо нақлиёти автомобилӣ, авиатсия ва флот ба системаи мураккаби нақлиёт мутаххид карда шуданд. Ба ибораи дигар, роҳи оҳан як қисми муҳити рақобат буданд [6, с.21].

Дар мамалакати мо роҳи оҳан монополист на роҳҳои автомобилгард ва на авиатсия бо онҳо рақобат карда наметавонанд.

Мушкилоти дигар ин таъмини нерӯи барқ аст. Хушбахтона, бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар кишвари мо ин мушкил ҳалли худро ёфт. Мардуми тоҷик бо бунёди чанд нерӯгоҳ, аз қабилӣ Роғун, Сангтӯда ва ғайра яке аз муҳимтарин ҳадафҳои стратегии худ –амнияти энергетикиро ҳал кард.

Ба даст овардани Истиқлолият мушкилии таъмини нерӯи барқ дар кишвар ҳалли худро ёфт ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кишварҳои ҳамсоя низ барқ содир мекунад.

Масъалаи дигари муҳим тартиб додан ва ба амал баровардани сиёсати мақсадноки саноат мебошад. Сиёсати саноат - самти дигаргуниҳои структурии истеҳсолот мебошад, ки онро барои якҷанд сол ба нақша гирифтани мумкин нест, зеро дар як муддати кӯтоҳ ба дигаргуниҳои сифатӣ ноил шудан мумкин нест.

Вобаста ба ин, саноатикунони босуръати кишвар ҳадафи чоруми стратегӣ эълон гардидааст. Бояд масъалаи ташкил кардани инфраструктураи мақсаднокро ҳал кард. Барои ноил шудан ба ин мақсад бояд корхонаҳои маҷдубдаро бо алоқаҳои илмӣ – техникӣ ва иқтисодӣ мутобиқ карда, дар натиҷа механизми бозғиримод ба вуҷуд овардан мумкин аст. Ин механизми хоҷагӣ бояд ба инкишофи муносибатҳои бозорӣ ва рақобат мусоидат кунад. Масалан: мувофиқаткунони ҷойгир кардани объектҳои афзалиятноки давлатӣ ба ҳамаи иштироккунандагони системаи иқтисодии мамлакат ғайри мусоидат меорад.

Танҳо дар ҳамаи шароит системаи самарабахши молиявӣ ташаккул меёбад, ки он бояд ба раванди тараққиёти иқтисодиёти мамлакат таъсири мусбат расонад.

Инчунин дар самти татбиқи амалии ҳадафи саноатикунони босуръат солҳои 2022- 2026 “Солҳои рушди саноат” эълон гардид. Системаи молиявии имрӯза зерин таъсири омилҳои сершумор вобастагӣ дорад.

Ба фикри мо вақте, ки дар тараққиёт ба соҳаи тичорат аҳамият дода мешавад, иқтисоди бозоргонӣ ба иҷтимоӣ нигаронидашуда ба вуҷуд оварда мешавад. Ва метавон гуфт, ки ин раванд феълан бомуваффақият идома дорад.

Ҳар як минтақа иқтисоди мураккабест, ки инфрасохтор ва шохҳои қонунгузари худро дорад. Дар ҳолати дуруст ба роҳ мондани муносибатҳои иқтисодӣ, ҳар як минтақа метавонад иқтисодиёти худро босамар тараққӣ кунонад ва сифати зиндагии аҳолии худро баланд бардорад.

Барои ҳалли ҳамаи масъалаҳои дар боло зикршуда системаи устувору дарозмуддати муносибатҳои байнибучетиро ба вуҷуд овардан лозим аст.

Ба ақидаи мо, вазиҳои зерин бояд ҳал карда шаванд:

- Қоҳиши истеҳсолот (эҳё намудани рушди истеҳсолоти саноатӣ);
- Қам кардани андоз ва қарзи корхонаҳо(дастигиҳои давлатӣ)
- Мусоидат ба рушди байниминтақаҳо(ҷорӣ кардани равандаи ягонаи истеҳсолот дар минтақаҳо)
- Таҳдид ба суботи иқтисодии кишвар (пешгирии ҳолатҳои муфлисшавӣ)

Муваффақиятҳои мамлакатҳои хориҷӣ ба он вобаста аст, ки онҳо ба манфиатҳои меҳнаткшон то ҷӣ андоза мувофиқанд. Ин аз таҷрибаи кишварҳои Кореяи Ҷанубӣ, Тайван ва Таиланд равшан аст.

Яке аз омилҳои асосии рушди иқтисодӣ даромади хонаводаҳост. Таҳлили омӯрӣ нишон медиҳад, ки дар солҳои охир даромади хонаводаҳо афзоиш ёфтааст. Дар натиҷа, агар даромад

зиёд шавад, харочот низ зиёд мешавад, ки боиси болоравии нархи молҳо ва хизматҳо мегардад, ки дар навбати худ ҳамчун монетарӣ рушди иқтисодӣ амал мекунад.

Бояд гуфт, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аксарияти аҳолии кишвар аз раванди хусусигардонӣ чизе нагирифтааст. Дар ин сурат одамон танҳо ба маълумот ва таҷрибаи кории худ умед баста, боиси афзоиши муҳоҷирати меҳнатӣ мегардад. Дар натиҷа даромади аҳоли дар ҳолати бетағйир монд.

Аз асари Леонид Абалкин ба чунин хулоса омадан мумкин аст: “Дар робита бо сатҳи даромад се ҷанбаи масъалаи баррасишавандаро метавон баён кард. Якум - сатҳи даромади оила аст. Хусусан таъкид кардан лозим аст, ки намоёндогони табақаи миёна бояд ду намуди даромад аз меҳнат ва тахассуси худ ва даромад аз молу мулк дошта бошанд. Танҳо дар ин ҳолат коргар новобаста аз ихтисоси худ мустақилона озодии иқтисодиро сиёсӣ ба даст оварда, на танҳо объект балки субъекти ташкили демократии ҷамъият мегардад” [5, с.13].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон даромади миёнаи моҳонаи як узви оилаи табақаи миёна тахминан 100 – 150 доллари ИМА – ро ташкил медиҳад. Агар дар як оила 3 нафар коргар бошанд, 5400 доллар аст. Бинобар ин, бо чунин даромад шумо метавонед пул ҷамъ кунед ва мошин харед, истироҳати бароҳат гузаронед ва ғайра.

Ҳамин тариқ, дар шароити кунунӣ омилҳои зиёд ба рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсир мерасонанд, ки аксари онҳо ба ин раванд ҳалал мерасонанд. Муҳимтарини ин омилҳо сатҳи пасти рушди бахшҳои воқеӣ ва молиявии иқтисодиёт мебошад. Пас аз ҳалли мушкилоти ба ҳам вобастаи ин соҳаҳо рушди устувори иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин мегардад.

Ҷадвали 1. Шарҳи умумии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2022 - 2024

№	Номгӯй	Солҳо			
		2022	2023	2024	Афзоиш аз соли 2022 то 2024, %
1.	ММД (млн.сомонӣ)	54479,1	61093,6	68844,0	1,26%
2.	Аҳоли (ҳазор нафар)	8742,8	8931,2	9126,6	1,04%
3.	Шуғли аҳоли (ҳазор нафар)	2385	2407	2426	1,02%
4.	Сатҳи шуғли аҳоли (шуғли аҳоли/аҳоли*100)	27,3%	26,9%	26,6%	0,97%
5.	Маҳсулоти саноатӣ (млн.сомонӣ)	17811	21604	23894	1,34%
6.	Ҳиссаи маҳсулоти саноатӣ дар ММД (маҳсулоти саноатӣ/ММД*100)	32,7%	35,4%	34,7%	1,06%
7.	Содирот(млн.доллар)	898,7	1198,0	1073,3	1,19%
8.	Воридот(млн.доллар)	3031,2	2774,9	3151,0	1,04%
9.	Ҳиссаи содирот дар ММД(содирот/ММД*100)	1,6%	1,9%	1,5%	0,94%
10.	Ҳиссаи воридот дар ММД(воридот/ММД*100)	5,6%	4,5%	4,6%	0,82%
11.	Мутобиқати муносибатҳои содирот ва воридот (содирот/воридот)	0,29%	0,43%	0,34%	1,17%

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омӣ. Омори Ҷумҳурии Тоҷикистон 2022-2024

Барои кам кардани таъсири манфии омилҳо ба рушди устувори иқтисодӣ масъалаҳои зеринро ҳал кардан лозим аст:

- Дастгирии ҳамаҷонибаи рушди соҳибкорӣ. Дар байни аҳоли руҳияи соҳибкориро тарбия кардан зарур аст. Барои ноил шудан ба ин, мо боварӣ дорем, ки мактабҳо бояд курсҳои пешниҳод кунанд, ки руҳияи соҳибкориро дар насли наврас тарбия кунанд.

- Кам кардани сарбории андоз, ки дар шароити рушди соҳибкорӣ имконпазир аст.

Имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои иқтидори назарраси рушди устувори иқтисодӣ мебошад. Вилояти Суғд иқтидори назаррасро чамъ оварда, аз бучети вилоятӣ ва ҷумҳуриявӣ зиёдтар аст.

Яке аз омилҳои асосии рушди устувори иқтисодиёт ташкил ва рушди бозори қоғазҳои қиматнок мебошад. Айни замон дар бозори қоғазҳои қиматнок дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муомилоти қоғазҳои қиматнок танҳо дар шакли биржа сурат мегирад. Механизми махсус бояд таҳия карда шавад, то бозори такрории қоғазҳои қиматнок ба қисми ҷудонашавандаи системаи молиявии кишвар табдил ёбад.

Аз таҳқиқоти дар боло зикргардида тасмим гирифтём, ки дар ҷадвали зерин нишондиҳандаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар солҳои таҳлилӣ пешниҳод намоем, ки марҳилаҳои рушди он боиси тараққиёти иқтисодиёти кишвар мегардад. **(нигаред ба ҷадвали 1)**

Хулоса

Таҳлили гузаронидашуда ба мо имкон медиҳад, ки хулосаҳои зеринро барорем:

1. Иқтисодиёти Тоҷикистон рушди устувори иқтисодиро нишон медиҳад, ки дар афзоиши доимии ММД ва шуғли аҳоли ифода меёбад.

2. Сохтори иқтисодиёт тадриҷан ба нафъи сектори саноатӣ тағйир меёбад, ки ин барои пешравиҳои дарозмуддат аломати мусбат мебошад.

3. Савдои беруна номутаносиб боқӣ монда, воридот аз содирот хеле зиёд аст, ки ин хатархоро ба вучуд меорад.

4. Баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёт омилҳои асосии тағйироти мушоҳидашудаи макроиқтисодӣ мебошанд.

Ҳамин тариқ, иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2022 – 2024 ба самти рушди устувор тараққӣ мекунад, вале зарурати таҳкими иқтидори содиротӣ ва коҳиш додани вобастагии воридот боқӣ мемонад.

АДАБИЁТ:

1. Абалкин Л.И. Спасти Россию // Официальный интернет-сайт: Elibrary.ru
2. Азизбаев Р.А. Экономико-математический анализ состояния денежно-кредитной политики в Республике Таджикистан // Вестник ТГУПБП. -Худжанд2017. -№1 (70). -С.26-35.
3. Абалкин Л.И. Четыре фактора неплатежей / Официальный интернет-сайт: Elibrary. ru
4. Бендиков М.А. Экономическая безопасность промышленного предприятия в условиях кризисного развития // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – № 2. – С. 17–30.
5. Гапоненко В.Ф., Беспалько А.А., Власов А.С. Экономическая безопасность предприятий. Подходы и принципы. - М.: Ось-89, 2007. – 208 с.
6. Каракеян, В.И. Экономическая безопасность: учебник и практикум для СПО / В.И. Каракеян, И.М. Никулина. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 313 с.
7. Материалы Международной научно – практической конференции 27 октября 2017 г. «Проблемы обеспечения финансовой безопасности и эффективности экономических систем в XX в.» Санкт – Петербург – [https:// www.spbume.ru /file/pages/1197/1-imp_201718_probl_fin_b/pdf](https://www.spbume.ru/file/pages/1197/1-imp_201718_probl_fin_b/pdf)
8. Румянцев А.В. Финансовый контроль: Курс лекций. - М.: «Дело и сервис», 2003.
9. Экономическая безопасность: Учебное пособие / Под ред. В.А. Богомолова. - М.: Юнити, 2013. - 295 с.
10. Экономическая безопасность: Учебное пособие / Под ред. Манохиной Н.В.. - М.: Инфра-М, 2018. - 224 с.

МЕЪЁРҲОИ БАҲОДИҲӢ ВА УСУЛҲОИ ТАҲҚИҚОТИ МЕТОДОЛОГИИ ЗАХИРАҲОИ МЕҲНАТӢ

Ашуров Ихтиёр Саидович

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори Академияи идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** 734003, Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир.
Тел.: (+992) 905-55-77-88; **E-mail:** ikhtiyor.ashurov@inbox.ru.

Тохирзода Бехрӯз Тохир

Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. **Суроға:** 735140, ш. Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 67. **Тел.:** (+992) 902-41-41-41; **E-mail:** tohirjonov1990@mail.ru

Дар мақола моҳияти меъёрҳои баҳодихӣ ва усулҳои таҳқиқоти методологии захираҳои меҳнатӣ мавриди таҳлил қарор дода мешавад. Таҳқиқот ба омӯзиши нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифатии қувваи корӣ, нишондиҳандаҳои самаранокӣ истифодаи захираҳои меҳнатӣ, инчунин таҳлили таснифи захираҳои меҳнатӣ аз рӯи ҷаҳлияти меҳнатӣ ва иқтисодӣ равона шудааст. Ба хусусиятҳои арзёбӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ – салоҳиятҳои рақамӣ, саводнокии иттилоотӣ, қобилияти мутобиқшавӣ, нишондиҳандаҳои нави шуғл ва усулҳои рақамии таҳлил тавачҷуҳ зоҳир мегардад. Истифодаи усулҳои иқтисодӣ, сотсиологӣ, таҳлили маълумоти умумӣ, зеҳни сунъӣ ва арзёбии салоҳиятҳо ҳамчун воситаҳои муосири таҳқиқотӣ нишон дода шудааст. Дар пояи таҳлил зарурати тақмил додани механизмҳои баҳодихӣ ва истифодаи технологияҳои рақамӣ барои баланд бардоштани самаранокӣ захираҳои меҳнатӣ асоснок мешавад.

Калидвожаҳо: захираҳои меҳнатӣ, меъёрҳои баҳодихӣ, нишондиҳандаҳои миқдорӣ, нишондиҳандаҳои сифатӣ, ҳосилнокии меҳнат, иқтисодиёти рақамӣ, салоҳиятҳои рақамӣ, усулҳои таҳқиқот, зеҳни сунъӣ, таҳлили маълумоти умумӣ, баҳодихии кадрҳо.

КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ

Ашуров Ихтиёр Саидович

Доктор экономических наук, профессор Академии управления при Президенте Республики Таджикистан. **Адрес:** 734003, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саид Носир, 33.
Тел.: (+992) 905-55-77-88; **E-mail:** ikhtiyor.ashurov@inbox.ru.

Тохирзода Бехруз Тохир

Кандидат экономических наук, доцент кафедры налога и налогообложения Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 735140, г. Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни 67. **Тел.:** (+992) 902-41-41-41; **E-mail:** tohirjonov1990@mail.ru

В статье анализируется сущность критериев оценки и методических методов исследования трудовых ресурсов. Исследование направлено на изучение количественных и качественных показателей рабочей силы, показателей эффективности использования трудовых ресурсов, а также анализ классификации трудовых ресурсов по трудо-экономической деятельности. Уделяется внимание особенностям оценки в условиях цифровой экономики – цифровым компетенциям, информационной грамотности, адаптивности, новым показателям занятости и цифровым методам анализа. Демонстрируется использование экономических, социологических методов, общего анализа данных, искусственного интеллекта и оценки компетенций как современных инструментов исследования. На основе анализа обосновывается необходимость совершенствования механизмов оценки и использования цифровых технологий для повышения эффективности трудовых ресурсов.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, критерии оценки, количественные показатели, качественные показатели, производительность труда, цифровая экономика, цифровые компетенции, методы исследования, искусственный интеллект, общий анализ данных, оценка персонала.

ASSESSMENT CRITERIA AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO LABOR RESOURCES RESEARCH

Ashurov Ikhtiyor Saidovich

Doctor of Economics, Professor of the Academy of Management under the President of the Republic of Tajikistan. **Address:** 734003, Tajikistan, Dushanbe, Said Nosir Street.

Phone: (+992) 905-55-77-88; **E-Mail:** ikhtiyor.ashurov@inbox.ru.

Tohirzoda Behruz Tohir

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Tax and Taxation at Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. **Address:** 735140, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Aini street 67. **Phone:** (+992) 902-41-41-41; **E-Mail:** tohirjonov1990@mail.ru

This article analyzes the essence of assessment criteria and methodological approaches to labor force research. The study focuses on quantitative and qualitative indicators of the labor force, labor force efficiency indicators, and an analysis of the classification of labor force by labor and economic activity. Attention is paid to the specifics of assessment in the digital economy – digital competencies, information literacy, adaptability, new employment indicators, and digital analysis methods. The article demonstrates the use of economic and sociological methods, general data analysis, artificial intelligence, and competency assessment as modern research tools. Based on the analysis, the need to improve assessment mechanisms and the use of digital technologies to increase labor force efficiency is substantiated.

Key words: labor resources, evaluation criteria, quantitative indicators, qualitative indicators, labor productivity, digital economy, digital competencies, research methods, artificial intelligence, general data analysis, personnel assessment.

Муқаддима. Дар методологияи таҳқиқи захираҳои меҳнатӣ мавқеи муҳимро меёроҳи баҳодихии ва усулҳои таҳқиқот ишғол менамояд. Баҳодихии захираҳои меҳнатӣ аз таҳлили нишондиҳандаҳои микдорӣ ва сифатии онҳо иборат буда, ҳамзамон нишондиҳандаҳои истифодаи самаранокӣ онҳоро ба худ таҷассум менамояд.

«Баҳодихии ташаккул ва истифодаи захираҳои меҳнатӣ аз муайян кардани талабот ва индекси таъмини он дар соҳаи алоҳида ва ё дар сатҳи мамлакат, муайян кардани мувофиқати байни захираҳои мавҷудаи меҳнат ва эҳтиёҷоти истеҳсолӣ, арзёбии самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ ва ошкор намудани захираҳои баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, таҳияи тадбирҳои оид ба беҳтар кардани истифодаи захираҳои меҳнатӣ, ба монанди таълими касбӣ, тақмили ихтисос, тағйир додани шароити меҳнат, банақшагирии сиёсати кадрӣ корхона ва таҳияи чораҳои ҳавасмандгардонии кормандон» [7] иборат аст.

Усулҳои таҳқиқот. Меёроҳи арзёбии захираҳои меҳнатӣ аз меёроҳи микдорӣ (андозаи қувваи корӣ, мавҷудияти қувваи корӣ, сохтори қувваи корӣ, нишондиҳандаҳои ҳаракати қувваи корӣ ва меёроҳи сифатӣ (сатҳи маълумот ва таҷассус, вазъияти саломатӣ, маҳорат ва донишҳои касбӣ, ҳавасмандӣ ва қаноатмандии кор, интизоми меҳнат) иборат аст.

Меёроҳи баҳодихии захираҳои меҳнатӣ. Нишондиҳандаҳои самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ аз ҳосилнокии меҳнат, шиддати меҳнат, боздеҳии дороиҳо, музди меҳнат, зариби истифодаи вақти корӣ иборат мебошад, ки дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Чадвали 1. Меъёрҳои асосии баҳодихии захираҳои меҳнатӣ

Меъёрҳо	Нишондиҳандаҳо
Меъёрҳои миқдорӣ	
Андозаи қувваи корӣ	Шумораи умумии кормандоне, ки дар иқтисодиёт ё корхона кор мекунанд
Мавҷудияти қувваи корӣ	Мутобиқати шумораи кормандон ба шумораи зарурӣ.
Соҳтори қувваи корӣ	Тақсимои кормандон аз рӯи синну сол, чинс, маълумот, таҳассус, собиқаи корӣ ва ғ.
Нишондиҳандаҳои ҳаракати қувваи корӣ	ба кор қабул кардан, аз кор озод кардан, интиқол, ҷобачогузори кормандон.
Меъёрҳои сифатӣ	
Сатҳи маълумот ва таҳассус	Мутобиқати маълумот ва дараҷаи таҳассуси кормандон ба талаботи кори мушаххас.
Вазъияти саломатӣ	Саломатии ҷисмонӣ ва рӯҳии кормандон, ки ба қобилияти иҷрои кор таъсир мерасонад
Маҳорат ва донишҳои касбӣ	Мавҷудияти дониш, қобилият ва малақаҳои зарурӣ барои иҷрои кор.
Ҳавасмандӣ ва қаноатмандии кор	Шавқи кормандон ба кор, қаноатмандии онҳо аз шароити кор, маош ва дигар омилҳо.
Интизоми меҳнат	Аз ҷониби кормандон риояи интизоми меҳнат, қоидаҳои дохилии меҳнат
Нишондиҳандаҳои самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ	
Ҳосилнокии меҳнат	Ҳаҷми маҳсулот (хизматрасонӣ), ки корманд дар муддати муайян истеҳсол кардааст.
Шиддати меҳнат	Вақти сарфшуда барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот (хизматрасонӣ).
Боздеҳии дороиҳо	Ҳаҷми маҳсулот (хизматрасонӣ) барои як воҳиди таҷҳизоти истифодашуда истеҳсолшуда.
Музди меҳнат	Маблағи музди меҳнати ба кормандон додашуда.
Коэффисиенти истифодаи вақти корӣ	Ҳаҷми воқеии вақти кор нисбат ба маблағи пешбинишуда

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиётҳои илмӣ ва захираҳои интернетӣ

Таснифи захираҳои меҳнатӣ. Дар адабиётҳои илмӣ ва ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ роҳҳои гуногуни гуруҳбандии захираҳои меҳнатӣ мавҷуданд. Гуруҳбандӣ аз рӯи фаъолияти меҳнатӣ, аз рӯи фаъолияти иқтисодӣ, гузаронида мешавад, ки дар чадвали 2 оварда шудааст.

Чадвали 2. Таснифи захираҳои меҳнатӣ

Меъёрҳо	Нишондиҳандаҳо
Аз рӯи фаъолияти меҳнатӣ	
Захираҳои фаёли меҳнатӣ	Коргароне, ки дар иқтисодиёт кор мекунанд
Захираҳои меҳнати ғайрифайол	Аҳолие, ки дар иқтисодиёт машғул нестанд, вале қобили меҳнат (донишҷӯён, нафақахӯрон, соҳибхоназанон)
Аз рӯи фаъолияти иқтисодӣ	
Шуғл	Аҳолии бо кор таъминшуда, инчунин онҳое, ки дар тичорати худ машғуланд
Бекор	Аҳоли, ки ҷои кор надорад, вале фаёлона ҷустуҷӯи онро дорад

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиётҳои илмӣ ва захираҳои интернетӣ.

Дар шароити иқтисоди рақамӣ баъзе меъёрҳои арзёбии захираҳои меҳнатӣ нисбат ба меъёрҳои дар давраи гузари ба иқтисоди бозорӣ фарқ менамояд.

Усулҳои рақамии баҳодихии захираҳои меҳнатӣ. Дар иқтисодиёти рақамӣ, меъёрҳои нав, аз қабili салоҳиятҳои махсуси рақамӣ. маҳорати саводнокии иттилоотӣ, сатҳи зеҳни эмотсионалӣ, қобилияти мутобик шудан ба шароити тағйирёбанда, форматҳои шуғл [1-3]. Инчунин, хусусиятҳои миқдории захираҳои меҳнатӣ дар шароити рақамисозӣ вазъи демографӣ, ҳолати онҳо ва самаранокии истифодаи қувваи корӣ мебошад, ки дар ҷадвали 3 нишон дода шудаанд.

Ҷадвали 3. Баъзе меъёрҳои баҳодихии захираҳои меҳнатӣ дар шароити рақамисозӣ

Меъёрҳои арзёбӣ	Моҳияти меъёр
Салоҳиятҳои махсуси рақамӣ	Инҳо тафаккури системавӣ, қобилияти ҳалли мушкилоти калидӣ, мутобикшавӣ ва кор дар шароити номуайянӣ, фаҳмидани асосҳои киберамният, "маҳорати рақамӣ", қобилияти пайвастанро дар бар мегиранд
Маҳорати саводнокии иттилоотӣ	Онҳо қобилияти коркарди иттилооти воридшударо бо истифода аз дастгоҳҳои гуногуни техникӣ ва барномаҳои иттилоотӣ дар бар мегиранд
Сатҳи зеҳни эмотсионалӣ	Ин қобилият имкон медиҳад, ки эҳсосоти худ ва инчунин одамони дигари дар атрофи худ бударо таҳлил кунед
Қобилияти мутобик шудан ба шароити тағйирёбанда	Талабот нисбат ба чунин сифатҳои кормандон, ба монанди қобилияти дар бозори меҳнат фаъл мондан ва назорати доимии сатҳи талаботи онҳо зиёд мешавад
Форматҳои шуғл	Дар шароити рақамисозӣ, масалан, фрилансинг, шуғли фосилавӣ, шуғли лоиҳавӣ фаълоне инкишоф меёбад

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиётҳои илмӣ ва захираҳои интернетӣ.

Яке аз усулҳои арзёбии захираҳои меҳнатӣ дар шароити рақамисозӣ ба ҳисоб меравад, ки таҳлили маълумоти умумӣ ба ҳисоб меравад, ки ба худ «ҷамъоварӣ ва таҳлили миқдори зиёди иттилоот дар бораи фаъолияти меҳнатӣ, аз ҷумла маълумот аз низомии идоракунии кадрҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ, платформаҳои ҷустуҷӯи кор ва дигар манбаъҳоро дар бар мегирад. Имкон медиҳад, ки тамоюлҳоро муайян карда, талабот ба малакаҳо ва тахассусҳои муайяноро пешгӯӣ намоем ва самаранокии шаклҳои гуногуни шуғлро арзёбӣ кунем [8-10].

Усули зеҳни сунъӣ, имконият медиҳад, ки бо истифодаи алгоритмҳои омӯзиши барои автоматикунони корҳои муқаррарӣ, фардикунонии омӯзиш ва рушди кормандон, пешгӯии хатарҳои аз кор озод кардан ва оптимизатсияи равандҳои коргарони кироҷро ба роҳмонда шавад.

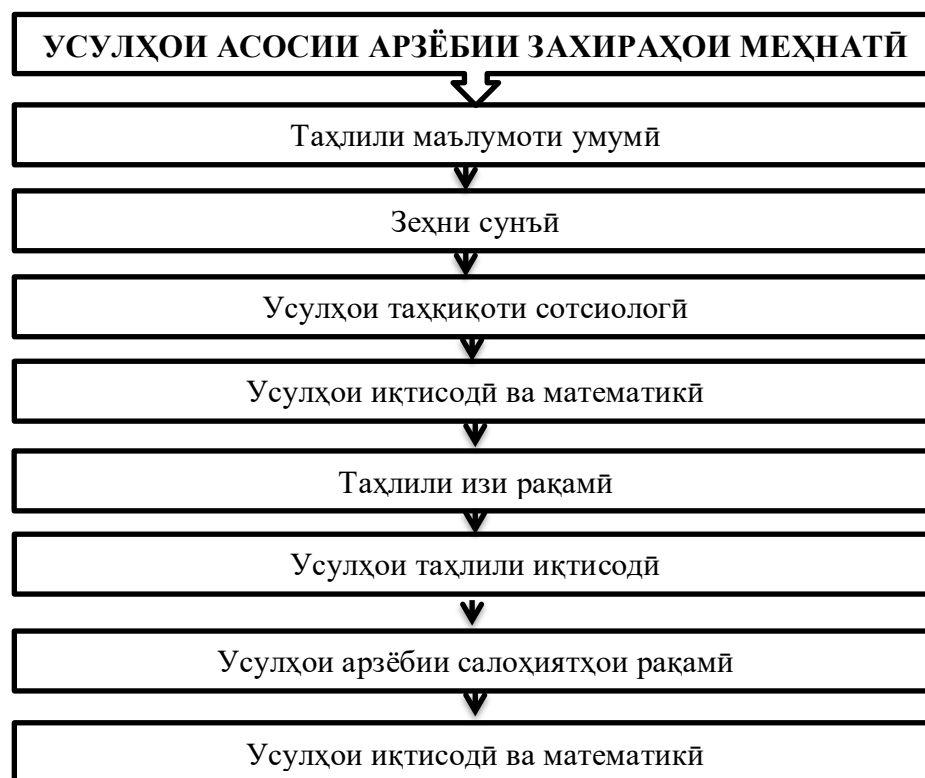
Усулҳои таҳқиқоти сотсиологӣ тавассути таҳияи саволномаҳо, мусоҳибаҳо, гурӯҳҳои фокусӣ барои омӯзиши муносибати кормандон ба рақамисозӣ, арзёбии салоҳиятҳои рақамии онҳо, муайян кардани мушкилот ва ниёзҳои омӯзиш амалӣ мегардад.

Усулҳои иқтисодӣ ва математикӣ бошад имконият медиҳад, ки тавассути моделсозии равандҳои меҳнат, арзёбии таъсири рақамӣ ба ҳосилнокии меҳнат, шуғл ва музди меҳнат ба ҳолати мавҷудаи захираҳои меҳнатӣ баҳо дода шавад.

Усули таҳлили изи рақамӣ имконият медиҳад, ки омӯзиши маълумоти дар муҳити рақамӣ гузаштаи кормандон (масалан, фаъолият дар шабакаҳои иҷтимоӣ, боздид аз вебсайтҳо, истифодаи воситаҳои онлайно) барои арзёбии малакаҳои касбӣ, малакаҳои муошират ва ҷалби онҳо дар раванди кор истифода шаванд.

Усулҳои таҳлили иқтисодӣ, барои ҳисобкунӣ ва усулҳои конструктивӣ, омӯрӣ ва иқтисодӣ, тавозунӣ барои арзёбии таъсири рақамӣ ба нишондиҳандаҳои иқтисодии марбут ба захираҳои меҳнатӣ истифода мешаванд.

Усулҳои арзёбии салоҳиятҳои рақамӣ, тавассути таҳияи тестҳо, парвандаҳо, супоришҳои амалӣ барои арзёбии сатҳи малакаҳои рақамии кормандон ва довталабон баҳо медиҳад.

Расми 1. – Усулҳои асосии арзёбии захираҳои меҳнатӣ дар шароити рақамисозӣ.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси захираҳои интернетӣ

Дар амалия усулҳои арзёбии захираҳои меҳнатӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ бо роҳи гузаронидани санҷиш ва арзёбии малакаҳои кормандон бо истифода аз платформаҳои онлайн ва абзорҳои дар асоси AI таҳияшуда истифода мешаванд. Пешгӯии эҳтиёҷоти қувваи корӣ тавассути таҳлили маълумоти умумӣ оид ба ҷойҳои ҳолӣ, малака ва таҳассус барои пешгӯии талабот ба мутахассисон дар соҳаҳои гуногун амалӣ мегардад [11-13].

Рушди роҳҳои омӯзиши инфиродӣ, бо роҳи истифодаи айти-технология барои эҷоди барномаҳои таълимии фардӣ, ки ба рушди салоҳиятҳои асосии рақамӣ нигаронида шудаанд.

Автоматикунони вазифаҳои муқаррарӣ бо роҳи татбиқи системаҳои роботӣ барои автоматикунони равандҳои коркарди иттилоот, идоракунии ҳуҷҷатҳо ва дигар амалиётҳо истифода мешаванд.

Технологияҳои рақамии баҳои кормандон

Морозов О.А. чунин мешуморад, ки «Ташкили салоҳиятноки кори самараноки хадамоти кадрҳо на танҳо имкон медиҳад, ки тадбирҳои ҷустуҷӯ, ба кор қабул, ротатсия, баҳодихии соҳибкорӣ ва аз вазифа озод кардани кормандон ҳангоми нигоҳдорӣ, таҳким ва рушди иқтисодии кадрӣ ширкат амалӣ карда шавад, балки хатари ба миён омадани баҳсҳои меҳнатӣ ва шикоятҳои кормандон ба мақомоти танзимкунандаи давлатӣ ва то ҳадди имкон кам кардани талафоти молиявӣ аз рӯи қонуншикании ҷарима ба шахсони маъмурӣ мусоидат мекунад. Фаҳмидани мураккабии дарки кадрҳо ҳамчун захира муносибати махсусро ба идоракунии он тақозо мекунад, ки он на танҳо усулҳои ҳавасмандгардонии баланд бардоштани самаранокии меҳнатро дар бар мегирад, ки усулҳои асосии онҳо бояд мукофотпулӣ, таъриф, дурнамои касб, муҳити бароҳат ва бисёр дигарҳо эътироф карда шаванд, балки баҳодихии самаранокии он ва чунин корҳо бояд мунтазам анҷом дода шаванд» [5].

Дар ташкили системаи идоракунии самаранокии ин манбаъ чунин фаҳмиш вучуд дорад, ки ҳатогихо дар баҳисобгирии кадрҳо ва ҷаримаҳо бо айби мутахассисони кадрҳо мебошанд, аз ин рӯ мутахассисони кадрҳо бояд мунтазам ва саривақт дар бораи сатҳи таҳассус, сифатҳои касбӣ ва шахсии кормандони ба кор қабулшуда, мавҷудияти ҷиҳатҳои қавӣ ва заъфи онҳо

маълумоти объективӣ гиранд. Баҳодиҳии кадрҳо, пеш аз ҳама, таҳлили фаъолияти касбии кормандон мебошад. Меъёрҳои баҳодиҳии кадрҳо нишондиҳандаҳое мебошанд, ки бояд хусусияти инфиродӣ дошта бошанд, масалан, маҳорати касбӣ тавассути санчиш, имтиҳон ё баҳодиҳии экспертӣ ва маҳорати шахсӣ – тавассути санчиш, пурсиш, вазъияти бозӣ арзёбӣ карда мешаванд. Дар байни усулҳои гуногуни баҳодиҳии кадрҳо усулҳои баҳодиҳии салоҳияти кормандон бештар истифода мешаванд, ки амалӣ намудани чораҳои зеринро тақозо менамояд:

1. Муайян намудани шумораи ҷойҳои холӣ;
2. Интихоб ва омӯзиши кадрҳо ва аз вазифа озод намудани шахсонӣ тасодуфӣ;
3. Коҳиш додани хароҷотҳои тарбияи кадрҳо, таҳияи низоми нишондиҳандаҳои баҳодиҳии фаъолияти кадрҳо;
4. Ташкили низоми самараноки ҳавасмандӣ ва мукофоти кадрҳо;
5. Ташкили низоми захираҳои кадрӣ;
6. Коҳиш додани ҷойивазкунии кадрҳо тавассути беҳтар намудани шароити меҳнат».

Натиҷаҳои таҳқиқот. Дар шароити иқтисодиёти рақамӣ шаклҳои гуногуни баҳодиҳии фаъолияти кадрҳо истифода мешаванд. Ба назари Морозов О.А. ба онҳо метавон чунин усулҳоро истифода бурд:

- «аттестатсия мунтазам (соле 1-3 маротиба) гузаронида мешавад ва меъёри касбии ҳар як вазифа асоси меъёри баҳодиҳӣ гирифта мешавад;
- санчиш ва мусоҳиба бо арзёбии хусусиятҳои шахсии кормандон, сифатҳои касбӣ, дониш ва малакаҳои амалии онҳо дар иҷрои уҳдадорихои меҳнатӣ;
- арзёбии экспертӣ метавонад берунӣ ва дохилӣ бошад, ки бо ҷалби ҳам мутахассисони ҳуди ташкилот ва ҳам нозирони тарафи сеюм, равоншиносон ва коршиносон;
- арзёбии нишондиҳандаҳои асосии фаъолият аз рӯи низоми KR1 барои таҳлили натиҷаҳои бадастомадаи фаъолияти кормандон дар асоси ҳадафҳои ҷорӣ ва стратегияи ширкат замина фароҳам меорад.

Агар менечер арзёбии дохилии тахассусии кадрҳоро аз ҷониби мутахассисони ташкилоти худ бесамар ҳисобад, пас вазифаи гузаронидани аудити кадрҳо метавонад ба як ширкати махсусгардонидашуда вогузор карда шавад» [5]. Ин ташкилотҳоро аутсорсинг меноманд, ки «ба ҷои мустақилона иҷро кардани ҳама вазифаҳо, ширкат иҷрои онҳоро ба ташкилоти махсуси беруна месупорад» [7].

«Ҷанбаҳои мусбии аутсорсинг инҳоянд:

- сарфаи вақти роҳбар барои таҳияи системаи усулҳои баҳодиҳии ҳамаҷонибаи кормандон;
- кам кардани эҳтимолияти хатогиҳо бо баланд бардоштани саҳеҳии баҳодиҳӣ ва кам кардани хатарҳои ғаразнокӣ;
- ҳангоми ҷалби ташкилотҳои тарафи сеюм дар асоси аутсорсинг нуктаҳои зеринро манфӣ ҳисобидан мумкин аст:
- хавфи тавсифи нодурусти сифатҳои шахсӣ аз сабаби шиносӣ надоштан бо ҳайати кормандон ва надоштани маълумот дар бораи нишондиҳандаҳои фаъолият ва дастовардҳои онҳо;
- набудани таҷриба ва коркардҳои методии дохилихочагӣ дар арзёбии тахассуси кормандони ташкилот.

Қобилияти баҳодиҳии дақиқи кор, инъикоси маҳсулнокии кормандон ва сари вақт ҳалли мушкилоти давра ба давра ба миён меоянд кадрҳо тавассути барномаҳои автоматикунории баҳисобгирии муҳосибӣ таъмин карда мешаванд, ки воқеан метавонанд раванди чунин арзёбӣро оптимизатсия кунанд ва ба ин васила ин корро барои менечер содда кунанд» [5].

Дар амалия барномаҳои гуногуни баҳои фаъолияти кормандон истифода мешаванд, ки дар ҷадвали 4 оварда шудаанд.

Чадвали 4. Барномаҳо ва моҳияти онҳо дар баҳои фаъолияти кормандон [5]

№ т/т	Номи барнома	Вазифаҳои барнома
1	Calltrackira.ru	Системаи таҳлили ниҳой, қобилияти баҳодихии маркетинг ва фурӯш дар ширкат дар асоси дахҳо нишондиҳандаҳо
2	StaffCop	Баҳисобгирии маҳсулноки дар асоси фаъолияти кормандон
3	Лоихаи СМА	Идоракунии ҳамаҷонибаи фаъолияти кормандон вобаста ба татбиқи лоихаҳо ва вазифаҳо, музди меҳнат бо KR1
4	TaroControl	Баҳисобгирии кадрҳои кормандон, банақшагирии чадвали корӣ, ҳисоб кардани маош аз рӯи параметрҳои муайяншуда
5	Hiohper	автоматизатсияи KR1, пайвастшавӣ бо ҳадафҳо ва назорати иҷроӣ
6	SAP SuccessFactors	Ҳисобкунии пардохтҳо, идоракунии вақт ва иҷрои кор, интиҳоб ва мутобиқсозӣ, банақшагирии захираҳо, таҳлил
7	Proaction.PRO	Таҳлили фаъолияти кормандон ва салоҳиятҳо, арзёбӣ ва ҳисобкунии KR1
8	KPI Monitor	модули арзёбии дараҷаи 360, матритсаи иҷрои кормандон
9	StaffCounter	Нигоҳ доштани журнали фаъолияти кормандон, ҳисоб кардани ҳосилноки
10	Insider RF	Мониторинги вақт ва иҷрои вазифаҳои кормандони статсионарӣ ва мобилӣ

Муҳокима ва баррасӣ. «Дар тӯли чанд сол, бисёр ширкатҳо баҳодихии рақамии кадрҳоро бо истифода аз системаи баҳодихии малака ва салоҳиятҳои зарурии номзадҳо дар марҳилаи интиҳоби кормандони нав бо ҳулосаҳо дар бораи потенциали ҳар як довталаб ва канорагирӣ аз ҷалби номатлуб дар натиҷаи ин рақамикунонӣ анҷом медиҳанд. Ин равиш ба абзорҳои интиҳоби кадрҳои рақамӣ доираи ҷустуҷӯи довталабонро бо интиҳоби кормандони соҳибхисос бо потенциали баланд васеъ мекунад. Ҳамин тариқ, ҳадафи дарёфти номзадҳо бо дониш ва салоҳиятҳои зарурӣ ва сипас дар ширкат нигоҳ доштани онҳо дар асоси фаҳмиши ҳавасмандии онҳо барои ҳамкориҳои минбаъда амалӣ мегардад. Худи номзадҳо бартарӣ медиҳанд, ки бо ширкатҳое кор кунанд, ки ҳама чиз автоматӣ шудааст, то аз мусоҳибаҳои сершумор барои ҷойҳои холии пешниҳодшуда канорагирӣ ва зудтар гирифтани пешниҳоди кор.

Арзёбии кормандон бо истифода аз абзорҳои рақамӣ дар асоси нишондиҳандаҳои ҷеншавандаи фаъолият (вазифаҳои иҷрошуда, ҳадафҳои бадастомада, натиҷаҳои лоиха) ба созмонҳо имкон медиҳад, ки кормандони муассиртаринро муайян кунанд ва нақшаи инфиродии роҳи касбии худро таҳия кунанд.

Инчунин бояд дар хотир дошт, ки рақамикунонии арзёбии кадрҳо маблағи хеле зиёдро талаб мекунад. Агар роҳбарият истифодаи системаҳои арзёбии рақамиро мувофиқ мешуморад, пас сатҳи хароҷот барои автоматизатсия аз вазифаҳо, қобилиятҳо ва хоҳишҳои арзиши татбиқи технологияҳо, дархост барои роботҳои дарунсохт ва зехни сунӣ, ки маълумот ҷамъоварӣ ва арзёбӣ мекунад, вобаста аст. Сармоягузорӣ ба маҳсулоти рақамӣ аз сабаби муқовимати кормандоне, ки намехоҳанд пурсишҳо ва санҷишҳои саботажӣ, ҳатто беном, аз тарси риоя накардани шартҳои махфият ва нобоварӣ ба ҳулосаҳои барномаи провайдерҳои системаи арзёбии рақамӣ, натиҷаро кафолат намедиҳад. Фаҳмидани он, ки ҳама гуна технология мукамал нест, барои кормандон дарк кардани мусоҳибаҳои видеоӣ, ки аз ҷониби зехни сунӣ таҳлил карда мешавад, душвор аст, ки онҳо на ҳамеша малакаҳои нарми кормандонро ба таври кофӣ арзёбӣ мекунад, ки одамон ҳангоми омӯзиш бо моделиронии ҳолатҳои гуногун самараноктар арзёбӣ мекунад. Карорҳое, ки барои сарфаи маблағ ба амал бароварда мешаванд, ҷандирии ба назар гирифтани хусусиятҳои интиҳоб ва баҳодихии кадрҳо дар соҳаҳои гуногун саноат надоранд. Тағйир додани системаҳои рақамӣ ба вижагиҳои тичорати мушаххас ба

сармоягузори назарраси иловагӣ таҳдид мекунад ва бисёре аз ширкатҳо имкони пардохти онро надоранд [6]. Биёед хулоса кунем, ки истифодаи дурусти технологияҳои рақамӣ барои арзёбии кадрҳо дар амал боиси сарфаи назаррас ва натиҷаҳои қаноатбахш дар муқоиса бо баҳодиҳии дастӣ мегардад. Маблағҳое, ки барои рақамикунонии арзёбӣ сармоягузорӣ шудаанд, дар давоми як сол баргардонида мешаванд ва ин аз ҳисоби коҳиши амалиёти муқаррарии мутахассисони кадрҳо, кам кардани давомнокии давраи таъхиси кормандон, ташаккули таҳлили ИЛ ва сохтани амсилаи салоҳият ва дар натиҷа, тағир додани сиёсати кадрӣ ва афзоиши чандкаратаи даромад ба амал меояд» [5].

Рақамисозӣ тавассути оптимизатсияи равандҳои меҳнатӣ имконият медиҳад, ки маълумоти меҳнатӣ барои муайян кардани монеаҳо ва такмили равандҳо бо истифода аз технологияҳои рақамӣ таҳлил карда шавад.

Хулоса, рақамикунонии иқтисодиёт аз муҳаққиқони қувваи корӣ талаб мекунад, ки усулҳои мавҷударо мутобиқ созанд ва усулҳои навро, ки ба омӯзиш ва идоракунии қувваи корӣ дар муҳити тағйирёбанда нигаронида шудаанд, аз худ кунанд» [7].

Ҳамин тавр, таҳқиқи меъёрҳои баҳодиҳии ва усулҳои таҳқиқоти методологии захираҳои меҳнатӣ собит намуд, ки чунин хулоса намоем:

1. Меъёрҳо ва усулҳои ягонаи таҳқиқи захираҳои меҳнатӣ мавҷуд нест ва онҳо дар давраҳои гуногуни тараққиёт вобаста ба мақсад ва вазифаҳои гузошташуда тағйир ёфта, тақозо менамоянд, ки тибқи баҳои фаъолияти меҳнатӣ ин меъёрҳо ва усулҳои таҳқиқот такмил дода шаванд.

2. Меъёрҳои арзёбии захираҳои меҳнатӣ аз меъёрҳои микдорӣ (андозаи қувваи корӣ, мавҷудияти қувваи корӣ, сохтори қувваи корӣ, нишондиҳандаҳои ҳаракати қувваи корӣ ва меъёрҳои сифатӣ (сатҳи маълумот ва тахассус, вазъияти саломатӣ, маҳорат ва донишҳои касбӣ, ҳавасмандӣ ва қаноатмандии кор, интизоми меҳнат ва ғ.) иборат аст.

3. Нишондиҳандаҳои самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ аз ҳосилнокии меҳнат, шиддати меҳнат, боздеҳии дороиҳо, музди меҳнат, зариби истифодаи вақти корӣ иборат мебошад.

4. Дар шароити рақамисозӣ меъёрҳои баҳодиҳии захираҳои меҳнатӣ тағйир ёфта, дар мадди аввал салоҳиятҳои захираҳои меҳнатӣ, маҳорати саводнокии иттилоотӣ, сатҳи зеҳни эмотсионалӣ, қобилияти мутобиқ шудан ба шароити тағйирёбанда, шаклҳои шуғл баҳо дода мешаванд.

5. Дар ин давра усулҳои арзёбии захираҳои меҳнатӣ низ тағйир ёфтаанд, ки аз таҳлили маълумоти умумӣ, зеҳни сунӣ, таҳқиқоти сотсиологӣ, иқтисодӣ ва математикӣ, таҳлили изи рақамӣ, таҳлили иқтисодӣ, арзёбии салоҳиятҳои рақамӣ ва ғ. иборатанд.

6. Дар шароити иқтисодиёти рақамӣ шаклҳои гуногуни баҳодиҳии фаъолияти кадрҳо истифода мешаванд, ки тавассути аттестатсияи мунтазам, санҷиш ва мусоҳиба, арзёбии эксперти, арзёбии нишондиҳандаҳои асосии фаъолият баҳо дода мешавад.

АДАБИЁТ:

1. Ашуров, И.С. Мафҳумҳо ва ҷанбаҳои асосии идоракунии захираҳои меҳнатӣ / И.С. Ашуров, Б.Т. Тоҳирҷонов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2025. – No.1-2(134). – С. 355-360. – EDN QAFWKT.
2. Гулов, И.Ҳ. Назаре ба татбиқи сиёсати иҷтимоию меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон / И.Ҳ. Гулов, Б.Т. Тоҳирҷонов, Б. С. Шодиев // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2024. – No.1-3(125). – С. 486-492. – EDN WUKKJM.
3. Гулов, И.Ҳ. Масъалаҳои методологии таҳқиқи сифати зиндагии аҳоли доир ба сиёсати иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар соҳаи шуғл / И.Ҳ. Гулов, Б.Т. Тоҳирҷонов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2023. – No.1-2(110). – Р. 264-270. – EDN CPKVYS.

4. Комилов С.Дж. К вопросу о государственном регулировании миграционных процессов. Финансы, учет и аудит: проблемы и перспективы развития в Республике Таджикистан / Материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 30 апреля 2015. – С. 178.
5. Морозов О.А. Цифровые технологии оценки персонала. Захираҳои интернетӣ / <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-tehnologii-otsenki-personala>. Санаи мурочиат: 7.08.2025.
6. Муллоев, Х.А. Влияние интенсификации на эффективность молочного скотоводства (на материалах Хатлонской области Республики Таджикистан) / Х.А. Муллоев. – Душанбе, 2017. – 139 с.
7. Захираҳои интернетӣ. https://www.google.com/search?q=%D0%A1%D1%83%D1%89%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C+%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B8+%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D1%85+%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%B2&oq=%D0%A1%D1%83%D1%89%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C+%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B8+%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D1%85+%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%B2&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOTIHCAEQIRigATIHCAIQIRigAdIBCDI3NTVqMGo3qAIAAsAIA&sourceid=chrome&ie=UTF-8. Санаи мурочиат: 6.08.2025.
8. Холов, Т.А. Нишондиҳандаҳои рушди устувор: асосҳои методологӣ ва татбиқи онҳо дар шароити Тоҷикистон / Т.А. Холов, Б.Т. Тохирзода // Кишоварз. – 2025. – Vol. 109, No.4. – P. 368-371. – EDN ZFHWFW.
9. Тохирзода, Б.Т. Меъёрҳои баҳодихӣ ва усулҳои методи таҳқиқоти захираҳои меҳнатӣ дар шароити рақамикунӣ иқтисодӣ / Б.Т. Тохирзода // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2025. – No.4(92). – P. 230-242. – EDN QKTTZH.
10. Тохирзода, Б.Т. Масъалаҳои асосии идораи захираҳои меҳнатӣ дар шароити барзиётии захираҳои он / Б.Т. Тохирзода // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2025. – No.1-3(137). – P. 496-503. – EDN FPSWRE.
11. Тохирджонов, Б.Т. Эффективность занятости сельского населения в личных подсобных хозяйствах Республики Таджикистан / Б.Т. Тохирджонов // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия: Естественные и экономические науки. – 2024. – №1(68). – С. 193-199. – EDN USBPYI.
12. Тохирджонов, Б.Т. Основные понятия и аспекты управления трудовыми ресурсами Республики Таджикистан / Б.Т. Тохирджонов, И.Х. Гулов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2024. – №4-1(54). – EDN TWVMXD.
13. Тохирджонов, Б.Т. Методологические подходы к мониторингу и выявлению показателей использования трудовых ресурсов сельской местности в республике Таджикистан / Б.Т. Тохирджонов, И.Х. Гулов // Международные отношения и безопасность. – 2024. – №2(10). – С. 151-158. – EDN KСУМНУ.

УДК 336.2

Қодирзода Х.Қ., Кабирзода Ш.Қ.

МОҲИЯТИ ХАВФИ АНДОЗӢ ВА ХУСУСИЯТИ ЗУҲУРИ ОН ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ АНДОЗӢ

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур асосҳои назарияи хавфи андозӣ ва хусусияти зуҳури он дар низоми муносибатҳои андозӣ, ки ташаккули он дар раванди ғайриқонунии субъектҳои иқтисодӣ аз низоми идоракунии вобаста мебошад, мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки низоми идоракунии хавфҳо маҷмӯи қоидаҳо, ҳуҷҷатҳо ва чораҳо оид ба ошкор намудани арзёбии хавф дар заминаи истифодабарии усулҳои иқтисодии математикӣ аҳамияти

калон пайдо намуда вобаста ба ин мониторинги сатҳи хавфҳо хело муҳим буда, асосан аз ҷониби мақомоти андоз ба роҳ монда мешавад. Ба ақидаи муаллиф мақсади ташаккули низоми идоракунии хавфҳо ин қабули қарорҳои муфид баҳри пешгирии ҳолатҳои кам гардидани воридоти маблағҳои андозӣ ба буҷет, коҳишёбии манбаҳои андозбандӣ аз ҳисоби кам гардидани шумораи соҳибқорони ватанию хориҷӣ, инчунин иқтисоди пихонӣ ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: хавфи андозӣ, мақомоти андоз, субъектҳои иқтисодӣ, мониторинг, манбаи андозбандӣ, иқтисоди пихонӣ, низоми андозбандӣ, маъмурикунонии андоз, даромади буҷет, қонунгузори андоз, идоракунии хавфҳо, андозсупоранда, муносибатҳои андозӣ, иқтидори андозӣ.

Кодирзода Х.К., Кабирзода Ш.К.

СУЩНОСТЬ НАЛОГОВОГО РИСКА И ПРИРОДА ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ НАЛОГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В данной статье исследованы теоретические основы налогового риска и природа его проявления в системе налоговых отношений, формирование которых в процессе деятельности хозяйствующих субъектов зависит от системы управления. Отмечено что система управления риска – это совокупность правил, документов и мер по раскрытию оценки риска в условиях использования экономико-математических методов приобрела большое значение, и в связи с этим мониторинг уровня рисков очень важен и осуществляется в основном налоговыми органами. По мнению автора, целью разработки системы управления рисками является принятие полезных решений для предотвращения сокращения налоговых поступлений в бюджет, сокращения налогооблагаемой базы в связи с уменьшением количества отечественных и иностранных предпринимателей, а также теневой экономики.

Ключевые слова: налоговый риск, налоговые органы, экономические субъекты, мониторинг, налогооблагаемая база, теневая экономика, налоговая система, налоговое администрирование, доходы бюджета, налоговое законодательство, управление рисками, налогоплательщик, налоговые отношения, налоговый потенциал.

Kodirzoda Kh.K., Kabirzoda Sh.K.

THE ESSENCE OF TAX RISK AND THE NATURE OF ITS MANIFESTATION IN THE SYSTEM OF TAX RELATIONS

Abstract. This article examines the theoretical foundations of tax risk and the nature of its manifestation in the system of tax relations, the formation of which in the course of the activities of business entities depends on the management system. It is noted that the risk management system is a set of rules, documents and measures for disclosing risk assessments in the context of the use of economic and mathematical methods, which has acquired great importance, and in this regard, monitoring the level of risks is very important and is carried out mainly by tax authorities. According to the author, the purpose of developing a risk management system is to make useful decisions to prevent a reduction in tax revenues to the budget, a reduction in the tax base due to a decrease in the number of domestic and foreign entrepreneurs, as well as the shadow economy.

Keywords: tax risk, tax authorities, economic subjects, monitoring, sources of taxation, shadow economy, taxation system, tax administration, budget revenue, tax legislation, risk management, taxpayer, tax relations, tax capacity.

Дар шароити васеъ паҳн гардидани ҳафҳои гуногун, зарурате ба миён меояд, ки асосҳои методии ташаккули хавфи андозӣ дар доираи ҷаҳолияти субъектҳои гуногуни андозсупоранда коркард шаванд. Дарачаи баланди самаранокии сиёсати андози давлат, ки аз ҷониби субъектҳои хоҷагидор амалӣ карда мешаванд, таваҷҷути татбиқи чораҳои мақсаднок, ки ба ҳалли мушкилот дар соҳаи муайяни танзими андоз нигаронида шудаанд, имкон намерасад, ки монеаҳо дар роҳи ҳадаф ва вазифаҳои мунтазами рушди субъектҳои хоҷагидор пешгирӣ ва бартараф карда шаванд. Бо мақсади таъмини низоми мунтазами буҷетӣ, ҷиҳати дигари ин масъаларо дар низоми

андозбандӣ тақозо менамояд, ки дар ин замина пешгӯӣ намудани иқтидори оқибатҳои ба андоз таъсиррасонандаро фаро мегирад. Маҳз дар ҳамин асос, имконияте пайдо мешавад, ки чорабиниҳои мушаххасро дар самти арзёбӣ намудани натиҷаҳои манфии ногувор қарорҳои муайян қабул гарданд.

Дар шароити имрӯза бобати мазмун ва мундариҷаи хавф аз тарафи коршиносон ва мутахассисони соҳаҳои гуногун мувофиқан шарҳи моҳият, сабабҳо ва арзёбӣ намудани он дастовардҳои умумӣ ва махсусгардонидашудаи соҳавӣ ҷой дорад. Яъне, айни ҳол, фаҳмиши ягонаи мазмуни категорияи "хавф" ҷой надорад. Лекин, аз ин хусус дар адабиёти муосири иқтисодӣ равишҳои гуногун дар робита ба таърифи мафҳуми мазкур васеъ паҳн гардидааст, ки аз рӯйи чунин самтҳо ба монандӣ: хавф ҳамчун номуайяний, хавф бар хилофи интизориҳо, хавф ҳамчун эҳтимолияти ба вучуд омадани хатарҳо ё талафот, хавф ҳамчун эҳтимолияти рӯйдодҳои номатлуб шарҳ дода мешаванд. Лекин аз назари мо, дар ин самт ҷиҳати иқтисодӣ-молиявӣ ташаккул ёфтани хавф аҳамият дорад. Аз ин хусус, тибқи ақидаи проффесор Л.Х. Саидмуродов чунин аст, ки хавфҳо аз рӯйи тавсифи таъсиррасонӣ ба гурӯҳҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, экологӣ, конунгузорӣ, бучетӣ, маъмурикунонии андозӣ, коҳишёбии манбаи андозии минтақа ва амали андозсупорандагон алоқаманд мебошад» [7, с. 46].

Ба ақидаи мо, дар робита ба мавзӯи таҳқиқотӣ ҷиҳатеро баъътибор гирифтани лозим аст, ки хавфҳои маъмурикунонии андозӣ ва хавфҳои таъсиркунанда ба манбаи андоз дар бучетҳои сатҳи гуногун аз мавқеи пажӯҳишӣ имкониятҳоро барои кам кардани талафоти қисми даромади бучет аҳамияти ҳалкунанда доранд. Ҳамзамон, аз ҷониби Т. Шарифзода қайд мегардад, ки «ташаққули самараноки маъмурии андозӣ имкон медиҳад, ки назорати ба хавфҳо нигаронидашуда аз болои андозсупорандагон таъсис ёбад, то ин ки ҷараёнҳои афзалиятноки даромади давлатӣ аз андозҳо аз ҳисоби андозсупорандагони ба даст оварда шавад» [15, с. 106]. Аз инҷо маълум мешавад, ки маъмурикунонии андозӣ ҳамчун воситаи таъсирбахши коҳиш додани хавфҳои андозӣ ва талафоти бучет мебошад.

Дар робита ба шарҳи хавфи андоз ҳамзамон ақидаи назаре ҷой дорад, ки барои арзёбӣ намудани хавфҳои андозӣ ва талафоти бучет ҳавасмандӣ шароити муҳими батанзим даровардани хавфҳои гуногун мебошад. Масалан, Р. Султонбӣ қайд менамояд, ки «барои ҳавасмандгардонии андозсупорандагон зарур аст, ки хизматрасониҳои босифати шароитҳоро фароҳам оварда, ҳамзамон хатарҳои андозӣ сари вақт бартараф гардида, даҳлат ба сохторҳои алоҳидаи соҳибдорӣ кам карда мешавад» [10, с. 108]. Вобаста ба ин, маълум мегардад, ки хизматрасониҳои босифат имкониятҳоеро фароҳам меорад, ки барои пешгирӣ ва бартараф кардани хавфҳои андозӣ қарорҳои муфиди идора кардани хавф қабул карда шавад. Ҳамин тариқ, бодарназардошти ақидаҳои назари олимони ватанӣ ва хориҷӣ оид ба шарҳи моҳият ва мазмуни категорияи хавф, ҳамзамон равиҳои гуногун мавридаи баҳрабардорӣ қарор дода мешавад.

Тибқи ақидаи мутахассион, аз ҷумла Л.В. Цифрова равишҳои васеъ фаҳмида гирифтани хавф ҳамчун номуайяний таърифи онро «ба ғаёлияте шарҳ медиҳанд, ки бартараф кардани номуайяниро дар вазъияти интиҳоби ногузир фарогир мебошад» [14, с. 89].

Ба андешаи мо, тафсири хавф ҳамчун ғаёлият дуруст намебошад. Чунки мазмуни ғаёлият ба маънои умумӣ ҳамчун ҳама гуна ғаёлияти инсон фаҳмида мешавад. Дар ҳоле ки хавф на танҳо аз ҷониби субъект, балки ҷанбаи объективиро тавсиф менамояд. Яъне омилҳои хавф ва ба амал омадани онҳо метавонанд аз ғаёлияти субъект вобаста набоянд. Дар робита ба ин, қайд кардан бамаврид аст, ки мафҳуми хавф ҳамчун эҳтимолияти руҳ додани хатарҳо ё талафот буда, бо дарназардошти назария ва амалияи хавф чунин пешниҳод кардан мумкин аст, ки хавфи андозӣ ин дар маҷмӯъ ба эҳтимолияти кам ворид гардадани маблағҳои андозӣ боис мегардад.

Аз рӯйи таъриф ва равиҳои овардашуда дар самти хавфи андозӣ мавқеи мо чунин аст, ки «хавфи насупоридани андоз ҳамчун эҳтимолияти ба амал омадани талафот ё зарар дар робита ба ташаккул ёфтани бучет дар ташаккулёбии ҳолатҳои эҳтимолии воридшавии андоз» фаҳмида мешавад.

Мавҷудияти оқибатҳои манфӣ хусусияти ҷудонашавандаи хавф мебошад, аммо концепсияи хавф ҳамчун оқибати комилан манфӣ хусусияти дигари муҳими хавфи эҳтимолиятро ба назар намегирад. Муайян кардани хавф ҳамчун эҳтимолияти руҳ додани ҳодисаҳои номатлуб низ як равиши хеле маъмул мебошад. Дар мафҳуми умумӣ, ин маънои эҳтимолияти баъзе бузургӣҳо ва қиматҳои пешбинишудаи интизорӣ ё имкониятҳои ба амал наомадани ҳодисаҳои пешбинишударо дорад.

Дар робита ба концепсияи хавфнокӣ ақидаи коршиносон ва олимони васеъ паҳн гардидааст ва он аз мавқеи концепсияи мазкур «ҳамчун номуайяни дар иқтисодиёт васеъ истифода мешавад» [2, с. 34]. Инчунин, чунин ақидаро Г.Ю. Силкина ҷонибдорӣ намуда, илова менамояд, ки хавфи иқтисодиро «тағйирёбӣ ё боварии норавшани натиҷаҳои иқтисодии субъекти хоҷагидори ояндавӣ дар зерӣ таъсири маҷмӯи омилҳои дохилӣ ва берунӣ, ки ин натиҷаҳоро муайян мекунад» [9, с. 17]. тавсиф карда мешавад. Ҳамзамон, номуайяни як хусусияти муҳими хатар мебошад, ки онҳо категорияҳои фарқкунанда мебошанд. Мувофиқ ба ақидаи С.Н. Юшкин маънои баръакси номуайяни ҷой дошта, аз ҷумла «хавф бо чунин ҳодисае алоқаманд аст, ки эҳтимолияти онро муайян кардан мумкин аст. Аз ин ҳисоб, мафҳуми мазкур объекти арзёбишаванда буда, онро таҳлил ва идора кардан мумкин аст» [16, с. 46].

Ҳамин тариқ, дар робита ба омӯзиш ва таҳқиқи мафҳумҳои хавф, номуайяни ва ғайри он зарурате дар пеш меистад, ки шарҳи алоҳидагии онҳо мазмун ва мундариҷаи ибораҳои зикршударо аниқтар муаррифӣ менамояд.

Ҳамин тариқ, аз назари мо истифодаи муносибати васеъ дар доираи мафҳуми хавф ҳамчун номуайяни, ин таърифи ибораи мазкур ҳамчун фаъолиятест, ки бартараф кардани номуайяниро дар вазъияти интиҳоби ногузир дар бар мегирад. Аз инҷо, ба андешаи мо, хавф категорияи объективӣ ба шумор рафта, зарурати идоракуниро ба хавфи андозӣ ба миён меорад.

Бояд қайд намуд, ки хусусияти хавф ҳамчун ченаки фарқият аз интизорӣҳо ташақкул ёфта, бо тафсири таваккал ҳамчун имкони дуршавии натиҷаҳои воқеии амалиёт аз натиҷаи пешбинишаванда мавриди арзёбӣ қарор мегирад ва ин яке аз равишҳои маъмултарини идоракунии молиявӣ ҳисобида мешавад. Аз рӯи мазмун ва мундариҷа нишондиҳандаи мазкур таваҷҷуҳи субъектҳои хоҷагидорро ба ин ё он зухуроти канорагирӣ аз хатарро ифода менамояд. Дар ин замина, равиши таҳқиқи хавф ҳамчун эҳтимолияти баамал омадани талафоти андозро нишон медиҳад. Ҳамин тавр, тибқи сарчашмаҳои илмӣ маблағи зарари эҳтимоли дар натиҷаи ҳодисаи номатлуб, ба амаломеда, оқибатҳои манфии ҷойдоштаро ҳамчун хусусияти ҷудонашавандаи таваккал дар бар мегирад. Лекин, қайд кардан зарур аст, ки мафҳуми таваккал ҳамчун оқибати комилан манфӣ хусусияти дигари муҳими хавф, яъне сар задани эҳтимолиятро ба назар намегирад. Аз инҷо, муайян кардани хатар ҳамчун эҳтимолияти руҳ додани ҳодисаҳои номуайяни низ равиши хеле паҳнгардида ба шумор меравад.

Дар намуди умумӣ ин маънои эҳтимолияти тафовути арзишҳои воқеӣ аз арзишҳои нақшавӣ ё имкони ба амал наомадани рӯйдодҳои пешбинишударо дар бар мегирад. Дар ҳолати ҷой доштани маълумоти бозътимод оид ба руҳ додани ҳодисаи номуайян дар натиҷаи ягон амали субъектҳои иқтисодӣ, имкон дорад, ки дар бораи ба амал омадан ё содир нагардидани чунин амалҳо қарори муайяне қабул намоянд. Дар раванди омӯзиш маълум гардид, ки аксари тадқиқотҳои дар самти хавфи андозӣ ҷойдошта, маҳз ба масъалаи хавфи андозии субъектҳои иқтисодӣ нигаронида шудаанд. Чунки, назарияи таваккал ва номуайяни таърихан бо фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ алоқаманд буда, хавфи асосии соҳибдорӣ ин ба даст наовардани даромади пешбинишуда ба шумор мерафт. Бинобар ҳамин, бо мақсади муфидгардонии пардохтҳои андозӣ, ҳамзамон муайян кардани ҳолатҳое, ки дар онҳо ҳаҷми пардохтҳои андозӣ метавонад зиёд шаванд. Дар ин раванд, субъектҳои андозсупор маҷбуранд, ки оид ба арзёбии хавфҳои андозӣ чорабиниҳои муайянеро ба анҷом расонанд.

Бояд қайд намуд, ки дар адабиёти иқтисодӣ таърифҳои зиёд оид ба мазмун ва мундариҷаи хавфҳои андозӣ дар робита ба субъектҳои иқтисодӣ ҷой дорад. Вобаста ба ин, бештари онҳо аз он иборат аст, ки хавфи андозӣ барои андозсупоранда эҳтимолияти зиёди таъсиррасонӣ дошта, чунин нишондиҳанда дар натиҷаи тағйирот оид ба қонунгузориҳои андоз ва дигар тадбирҳои

назоратии андешидашаванда ба танзим дароварда мешавад. Ҳамзамон, қисми дигаре аз муҳақиқон чунин мавқеъеро риоя мекунанд, ки мувофиқи он хавфи андозӣ дар шакли натиҷаҳои манфӣ, аз қабилӣ зиён, ҳисороти молиявӣ ва дигар талафот, афзоиши хароҷоти андозӣ ва номуайянӣ ифода мегардад.

Аз назари мо, хавфи андозӣ ин дар ҳолати ташаккулёбии оқибатҳои номуайянӣ барои субъектҳои иқтисодӣ ба амал меояд. Новобаста ба ин, мақоми таҳқиқот оид ба хусусияти хавфҳои андозӣ дар доираи фаъолияти тарафҳои андозбандӣ хело муҳим арзёбӣ мегардад. Масалан, гурӯҳи муҳақиқон аз рӯи чунин равишҳои муайян кардани категорияи “хавфи андозӣ” бо таври зерин шарҳи таърифи хавфи андозиро пешниҳод менамоянд (ниг. ба ҷадв. 1)

Ҷадвали 1 - Равишҳо ба таърифи категорияи «хавфи андозӣ»

Муаллиф	Таъриф
Пансков В.Г.	Хавфи андозӣ - эҳтимолияти дар ҷараёни андозбандӣ ба вучуд омадани зарари молиявӣ ва дигар зарари субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии андоз дар натиҷаи тағйирот, риоя накардан, надонистани қонунгузори андоз, инчунин рушди нокифояи ҳуқуқӣ ва иқтисодии он мебошад.
Кравченко В.С.	Хавфи андозӣ ин эҳтимолияти талафот ё норасоии даромад дар муқоиса бо варианти пешбинишуда мебошад. Хавфи андозро метавон ҳамчун сатҳи талафоти молиявии муайян муайян кард, ки дар имкони ноил шудан ба ҳадафи муқарраршуда ифода ёфта, бо номуайянии натиҷаи пешбинишуда алоқаманд мебошад.
Гончаренко Л.И.	Хавфи андозӣ - натиҷаи амали иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии андоз ва имконпазир будани оқибатҳои номатлуб барои андозсупоранда ё давлат мебошад.
Семенова О.С.	Хавфи андозӣ - эҳтимолияти оқибатҳои номатлуби дорои хусусияти молиявӣ ҳуқуқӣ барои давлат ва андозсупорандагон, ки дар натиҷаи қабули қарорҳои идоракунӣ дар шароити номуайяние, ки бо рафтори иштирокчиёни муносибатҳои андоз алоқаманданд мебошад.
Пименов Н.А.	Хавфи андозӣ эҳтимолияти талафоти молиявӣ дар асосҳои андоз барои иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии андоз ҳангоми татбиқи ҳуқуқ ва ўҳдадорӣҳои онҳо оид ба ташаккули буҷетҳо дар сатҳҳои гуногуни низомии буҷет баррасӣ кардан мумкин аст.
Саидмуродов Л.Ҳ., Сабуров В.Д.	Хавфи андозӣ ҳангоми татбиқи иқтисодии андоз метавонад бо амали шахсоне ба вучуд ояд, ки манфиатҳои онҳо дар гумони саркашӣ аз андоз, ҳадди ақалл кам кардани гаронии андозро дар бар гирифта, дар ин замина иқтисодии андозии минтақа муайян ва рафъи чунин хатарҳои андозро тақозо мекунад.
Улуғхоҷаева Х.Р.	Бо мақсади таҳкими заминаи молиявии корхонаҳо ба ҳар як корхона зарур аст, ки стратегияи андозро таҳия намояд, ки сатҳи гаронии андозро муфид гардонида, хавфҳои андозиро коҳиш диҳад, то ин ки усулҳои қонунии кам кардани андозҳо татбиқ карда шаванд.
Тоҷибоева Ф.Э.	Хавфи андозӣ аз нуқтаи назари андозсупоранда бо таҳдиди пешакӣ ҳисоб намудани андоз, ҷарима ва фоизҳои иловагӣ ҳангоми санҷиши андоз байни андозсупорандагон ва мақомоти андоз алоқаманд мебошад.
Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон	Хавфи андозӣ – эҳтимолияти аз ҷониби андозсупоранда иҷро нагардидан ё қисман иҷро кардани ўҳдадорӣҳои андозӣ мебошад.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф аз рӯи манбаҳои: [3; 5; 6; 7; 8; 11; 12]

Дар доираи таърифҳои овардашуда оид ба моҳияти хавфи андозӣ ва хусусияти ташаккули он дар низоми муносибатҳои андозӣ ба аксари таърифҳо бо хусусияти истифодаи мафҳуми хавф ҳамчун эҳтимолият тавсиф карда мешаванд.

Бояд қайд кард, ки таърифҳои аз ҷониби О.С. Семёнова ва В. Кравченко зикргардида бартариҳои назаррас доранд. Чунки, истифодаи бурдани категорияи «номуайяний» ин шартҳои татбиқи сиёсати андози давлатро аз ҷониби субъектҳои хоҷагидори иқтисодӣ инъикос менамояд. Қисми дигари таърифҳо бо ҷой доштани оқибатҳои хосанд, ки асосан хусусияти молиявӣ доранд, лекин онҳо аз ҷониби дигар муаллифони шарҳ додани оқибатҳои дорои хусусияти дигар доштаро аз рӯйи мазмун моҳияти хавфи андозӣ ва хусусияти зуҳури онро дар низоми муносибатҳои андозӣ ошкор карда намегирад.

Ҳамзамон, ба ақидаи В.Г. Пансков ва Л.И. Гончаренко чунин бар меояд, ки хавфи андозӣ аз рӯйи оқибатҳои худ эҳтимолияти дар ҷараёни андозбандӣ ба вучуд омадани зарари молиявӣ ва натиҷаи амали иштирокчиёни муносибатҳои ҳукукии андозро аз рӯйи оқибатҳои номуайян барои тарафҳои андозбандӣ дар бар мегирад. Оид ба равишҳо ба таърифи категорияи хавфи андозӣ аз ҷониби олимони ватанӣ низ таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардидааст.

Аз ҷумла тибқи ақидаи Л.Х. Саидмуродов Л.Х., Сабуров В.Д. маълум мегардад, ки ба амал омадани хавфи андозӣ дар мавриди ташаккул ёфтани иқтисодии андоз оқибатро дар бар мегирад, ки дар доираи амали субъективӣ ва ташаккул ёфтани иқтисодии андозӣ арзёбӣ мегардад.

Ҳамзамон, тибқи ақидаи Х.Р. Улуғхоҷаева ва Ф.Э. Тоҷибоева чунин бар меояд, ки тақвияти заминаи молиявии корхонаҳо хело зарур буда, лекин гаронии андоз бо мақсади коҳиш додани хавфи андозӣ зарурати муфидгардонии муносибатҳои андозиро тақозо менамояд. Ин ҳолат дар робита ба арзёбӣ намудани таҳдиди пешакӣ ва ҳисоб намудани андоз, ҷарима ва ғоизҳои иловагӣ алоқаманд мебошад.

Бояд қайд кард, ки самаранокии сиёсати андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар робита ба ақидаҳои олимони ва мутахассисони хориҷию ватанӣ асос ёфта, барои дар амал татбиқ намудани ҷорабиниҳои пешгирии хавф ва идоракунии оқибатҳои он эҳтимолияти аз ҷониби андозсупоранда иҷро нагардидан ё қисман иҷро кардани уҳдадорӣҳои андозӣ муайянкунанда баромад мекунад, ки аз назари мо дар оянда дар робита ба ҳамин хавфи андозӣ бояд бо ҳамроҳии манфиатҳои тарафҳои андозӣ бо пуррагӣ ба инобат гирифта шавад.

Ҳамин тариқ, омӯзиши моҳияти хавфи андозӣ ва хусусияти зуҳури он дар низоми муносибатҳои андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун шароити ташаккул додани идоракунии хавф ва баратараф кардани оқибатҳои он барои таъмини устувории буҷет баромад мекунад. Яъне, муқарраротҳои назариявии ташаккулёфтаи хавфи андози субъектҳои иқтисодӣ барои коркарди механизми идоракунии хавфи андозӣ асос баромад мекунад.

Бояд қайд кард, ки ҳалли вазифаҳои хавфи андози субъектҳои иқтисодии кишвар барои таъмини истифодаи фишангҳои идоракунии хавфҳо муайянкунанда мебошанд. Дар робита ба ин, аз назари мо таъмини мунтазами фишангҳои идоракунии хавфҳо ва оқибатҳои он дар фаъолияти бахшҳои воқеӣ ва шарикӣ давлат бояд арзёбӣ карда шавад. Дар ин самт, барои таъмини мунтазамии қабули қарорҳои идоравӣ дар сатҳҳои гуногун, аниқ будани мафҳум ва ибораи хавф ва оқибатҳои он мавқеи мутахассисони соҳавӣ хело зарур мебошад.

Аз ҷумла, тибқи ақидаи В.А. Акимов маълум мегардад, ки мафҳуми хавф ҳамчун эҳтимолияти рух додани хатарҳо ё талафот васеъ паҳн шудааст. Аз инчо, мо ҷонибдори ақидае ҳастем, ки таърифи хавф, ки аз ҷониби коршиносони соҳа пешниҳод мегардад ба эътибор гирифта шуда, мавриди идоракунӣ қарор дода шавад, ки он чунин мебошад: хавф ин «маблағи зарари эҳтимоли дар натиҷаи ҳодисаи номуайяний ба шумор меравад» [1, с. 245].

Бо дарназардошти таъриф ва равишҳои омӯзиш ва таҳқиқи хавфи андозӣ, чунин меҳисобем, ки хавфи насупоридани андоз ҳамчун эҳтимолияти ба амал омадани талафот ё зарар дар робита ба ташаккул ёфтани буҷет фаҳмида мешавад.

Чой доштани оқибатҳои манфӣ дар самти зухур ёфтани ҳолатҳои номуайяний, хусусияти ҷудонашавандаи хавф мебошад. Лекин равияи хавф ҳамчун оқибати комилан манфӣ хусусияти дигари муҳими хавфи эҳтимолиятро низ дар бар мегирад. Бинобар ҳамин, муайян кардани хавф ҳамчун эҳтимолияти руҳ додани ҳодисаҳои номуайяний низ як равиши хеле муассир мебошад. Бо таври умум, ин маънои эҳтимолияти баъзе бузургӣҳо ва қиматҳои пешбинишудаи интизорӣ мебошанд. Яъне, имкониятҳои ба амал наомадани ҳодисаҳои пешбинишударо дар худ таҷассум менамояд.

Ҳамзамон қайд кардан ба маврид аст, ки мафҳуми мазкур бештар характери эҳтимолӣ дорад ва ин бо дарназардошти пешакӣ ба эътибор гирифтани дигаргунӣҳо мебошад, ки ҳангоми банақшагирии таъсиси маблағи андоз ба ҳисоб гирифта мешавад. Вақте, ки маълумоти аниқ оид ба руҳ додани ҳодисаҳои номуайян дар зери таъсири субъектҳои иқтисодии алоҳида ба амал меояд, ин имкониятеро дар худ мегирад, ки қарори яхела оид ба сар задани ин ё он намуди хавфҳо ҳамчун объекти идораӣ баромад мекунад.

Чӣ тавре, ки С.А. Филин қайд менамояд «хавфи андозӣ ин эҳтимолияти талафоте мебошад, ки метавонад ба субъекти иқтисодӣ бинобар сабаби номувофиқ тағйир ёфтани қонунгузори андоз дар раванди ғайриқонунии молиявӣ ё ин ки дар натиҷаи саҳву хатогиҳои андозие, ки ҳангоми ҳисоби пардохтҳои андозӣ ба амал меоянд, ғайриқонуни мешавад» [7, с. 26].

Дар робита ба ҳамин, Е.Н. Евстигнеев ақидаеро пешниҳод менамояд, ки хавфи андозӣ ҳамчун «имконияти пешакӣ ҳисоб намудани андозҳо, ҷаримаҳо, ғайриқонуниҳо ва дигар муқозотҳои мақомоти андозӣ мебошанд, ки дар мавриди гузаронидани санҷиши ҳуҷҷатҳои андозӣ ба амал омада» шарҳ дода мешавад» [4, с. 125].

Тағйир ёфтани воридоти андоз дар робита ба сар задани хавфи андозӣ андозсупорандагон майлро дар худ мегиранд, ки баъзеибор гирифтани риояи ҳимояи манфиатҳои байни иштирокчиёни муносибатҳои андозӣ муҳим баромад мекунад. Яъне характери таъсиррасонии хавфи андозӣ дар байни андозсупорандагон тағйирёбанда ба амал меояд. Дар мавриди зиёд шудани ҳаҷми пардохтҳои андозӣ аз ҷониби давлат, майли кам кардани пардохти андозҳо аз ҷониби андозсупорандагон ба амал меояд.

Бинобар ҳамин, дарк намудани хусусияти хавфи андозӣ аз он бар меояд, ки раванди ҳодисавии хавф барои давлат мусбат ва барои андозсупоранда манфӣ мебошад. Аз ин ҷо, масъалаи ташаққул ёфтани хавфи андозӣ барои дида баромадани асосҳои қарорӣ дар низомии маъмурикунонии андоз нигаронида шуда, ҳамзамон зарурияти омӯзиш ва пешниҳод намудани тарзу усулҳои арзёбӣ намудани ташаққули хавфи андозиро дар мадди аввал пешниҳод менамояд. Яъне, мақоми таҳқиқот оид ба хусусияти хавфҳои андозӣ дар доираи ғайриқонунии андозбандӣ ва идоракунии он хело муҳим шуморида мешавад.

Таҳқиқи масъалаҳои моҳияти хавфи андозӣ ва хусусияти зухури он дар низомии муносибатҳои андозӣ аз ташаққул ёфтани равишҳо оид ба таърифи хавфи андозӣ, талафоти андоз, қарзи андозӣ ва хароҷотҳои маъмурикунонии андозӣ вобастагии зиёд дорад. Барои муайян кардани хавфи андозӣ аз ҷониби давлат, таърифи намудани ташаққули иқтисодии андоз имкониятҳоеро мегирад, ки аз манфиати тарафҳои андозбандӣ дар якҷоягӣ бояд арзёбӣ қарда шавад.

Бинобар ҳамин, ба эътибор гирифтани манфиатҳои андозбандӣ дар доираи муносибати тарафҳо, моҳияти хавфи андозӣ ва хусусияти зухури онро дар низомии муносибатҳои андозӣ нишон медиҳад. Барои арзёбӣ намудани дараҷа ва таркиби хавфи андозӣ аз нуқтаи назари мо, вазифаи асосӣ ин таҳқиқи заминаи молиявии субъектҳои иқтисодии ҷумҳурӣ ба шумор меравад. Лозим аст, ки ҳар як субъекти иқтисодии хоҷагидор идоракунии стратегияи андозро бо дарназардошти таҳдидҳои хатарҳои андозӣ муайян карда, бо истифода аз усулҳои иқтисодии математикӣ пешгирии баландшавии гаронии андоз ва хавфҳои андозиро мавриди таҳқиқ қарор диҳад.

Оид ба моҳият ва аҳамияти хавфи андозӣ ва хусусияти зухури он дар низомии муносибатҳои андозӣ байни мутахассисон, масъалаи мазкур равишҳоро оид ба хавфҳои мавриди баҳсу мунозираҳо қарор медиҳанд. Масъалаҳои мазкур моҳияти оқибатҳои хавфҳои

бавучудодама дар таъмини устувории қисми даромади буҷет зухур меёбад. Лекин, қайд кардан ба маврид аст, ки ҳалли масъалаи мазкур барои бартараф кардани камбудии дар ҷумхурии ва минтақаҳои алоҳидаи он оид ба иҷрои вазифаҳои мушаххас аз ҷумла, мутобиқат накардани баррасии хавф ба мақсад ва вазифаҳои сиёсати буҷетӣ мебошад.

Ҳамзамон, чиҳате мавриди омӯзиш қарор дода мешавад, ки оқибатҳои хавфҳои буҷетӣ ва эҳтимолияти номуайяниҳо дар самтҳои гуногун, аз ҷумла шароитҳо, омилҳо ва раванди фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ тавсиф мегардад, ки аз назари мо дар ин замина мавриди истифода қарор додани усулҳои иқтисодии математикӣ имкониятҳои зиёдро дар бар гирифта, барои омӯзиши хавфҳои буҷетӣ идоракунии онҳоро ба тариқи тафриқавӣ дар бар мегирад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар раванди идоракунии имконияти муқоисаи пурраи хавфҳои буҷетӣ бо хавфҳои андозӣ вучуд надорад, зеро зухур ёфтани онҳо хусусиятҳои гуногун дошта, мақсади таҳқиқоти мо аз мушаххас дида баромадани хавфҳои андозӣ мебошад. Хавфҳои буҷетӣ нисбат ба хавфҳои андозӣ васеътар буда, ба қисмати харочот, аз он ҷумла ташаккули манбаҳои даромади буҷетӣ барои маблағгузори касри буҷет, бо устувории буҷет, инчунин иҷрои буҷети давлатӣ ва дигар ҷанбаҳои ҷараёни буҷетро дар бар мегирад.

Хавфҳои андозӣ бошад, аз рӯи унсурҳои номуайяни, эҳтимоли, талафот, бепарвой, таъғирпазирӣ ва номутобиқатро дар робита ба ҷамъовариҳои андоз фаро мегирад. Қайд кардан ба маврид аст, ки хавфи андозӣ омили таъсирбахш ба ҷараёни ташаккули даромади буҷет ва талафоти он мебошад.

Хулоса. Ҳамин тавар, дар асоси омӯзиши масъалаи мазкур ҷунин хулосабарори намудан мумкин аст, ки зухури хавф ва ба амал омадани талафоти андоз ба маблағи андозҳои воқеан пардохташуда алоқаманд мебошад. Нишондиҳандаи мазкур ҳамчун фарқияти байни маблағи андозҳои аз чиҳати назариявӣ пардохташаванда ва пардохти воқеии андозӣ ба амал меояд. Талафоти андоз метавонад ба андозсупорандаи мушаххас, андозсупорандагон дар соҳаи мушаххас, масалан субъектҳои иқтисодии сатҳҳои микро ва макроиқтисод дахлдошта бошад. Муайян кардани маблағи андозҳое, ки аз чиҳати назариявӣ бояд андозсупоранда ба буҷет супорад, усулҳои гуногуни ҳисобкунӣ истифода мешаванд. Яке аз роҳҳои имконпазир, ин арзёбии сатҳи гаронии андоз аз рӯи фаъолият дар сатҳҳои гуногун мебошад.

Аз таҷрибаи идоракунии раванди хавф ҷунин бар меояд, ки талафоти андозӣ вобаста ба қоидаҳои зерини рафтори андозсупоранда вобаста буда, аз ҳисоби нокифоя ба роҳ мондани баҳисобгирии муҳосибӣ, беҳабарӣ аз қонунгузориҳои андоз, дидаю доништа саркашӣ ва кам нишон додани манбаи андоз, пешниҳоди накардани эълумияи андозӣ ва саркашӣ ё пурра пардохт накардани қарзи ҳисобшудаи андоз ба шумор мераванд.

АДАБИЁТ:

1. Акимов В.А. Надежность технических систем и техногенный риск: учебное пособие / В.А. Акимов, В.Л. Лапин, В.М. Попов и др. – М.: ЗАО ФИД «Деловой экспресс», 2002. – 368 с.
2. Вишневская, Н.Г. Налоговые риски государства: монография / Н.Г. Вишневская, Л.И. Гончаренко, Е.И. Жукова и др. – М.: Цифровичок, 2014. – 194 с.
3. Гончаренко, Л.И. Теоретические основы управления налоговыми рисками в деятельности банков / Л.И. Гончаренко // Вестник Финансовой академии. – 2008. – № 4. – С. 133-138
4. Евстигнеев Е.Н. Основы налогового планирования/ Е.Н. Евстигнеев.-СПб.: Питер, 2004. – 196.
5. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2021. - С.25.
6. Пансков, В.Г. Налоговые риски: проявление и возможные пути минимизации / В.Г. Пансков // Экономика. Налоги. Право. – 2013. – № 4. – С. 74-80;
7. Саидмуродов Л.Х., Сабуров В.Д. Налоговый потенциал региона и региональная система налогового администрирования: механизмы и инструменты управления. Монография / Л.Х. Саидмуродов, В.Д. Сабуров. - Душанбе, «Матбуоти Уротеппа», 2020. –176с.
8. Семенова, О.С. К вопросу о природе налоговых рисков / О.С. Семенова // Финансы. – 2010. – № 7. – С. 36-42;

9. Силкина, Г.Ю. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций: учебное пособие / Г.Ю. Силкина. – СПб: Изд-во Политехник. ун-та, 2012. – 111 с. С 17-18
10. Султонби Р. Совершенствование налоговых отношений в условиях рыночной экономики (на материалах Республики Таджикистан): дис. ... кан. экон. наук: 08.00.10 / Р. Султонби. – Душанбе, 2020. – 177 с. - С.108.
11. Тоджибоев Ф.Э. Влияние налогового механизма на развитие экономики Таджикистана: дис. ... кан. экон. наук: 08.00.10 / Ф.Э.Тоджибоева. – Душанбе, 2020. – 151 с.
12. Улугоджаева Х.Р. Основные тенденции формирования налоговой политики Таджикистана в переходный период: теория и практика: дис. док. экон. наук: 08.00.01 / Х.Р. Улугоджаева. – Душанбе, 2014. – 315 с.
13. Филин С.А. Финансовый риск и его составляющие для обеспечения процесса оценки и эффективного управления финансовыми рисками при принятии финансовых управленческих решений // Финансы и кредит.-2002. -№3. – С. 26-29
14. Цифрова Р.В. Управление рисками как фактор повышения финансовой устойчивости экономических систем / Р.В. Цифрова, Л.В. Казакова // Омский научный вестник. – 2009. – № 2. – С. 87-91.
15. Шарифзода Т. Налоговая функция Республики Таджикистан на современном этапе: вопросы и практики: дис. кан. юрид. наук: 12.00.01 / Т. Шарифзода. – Душанбе, 2019. – 189 с.
16. Юшкин, С.Н. Специфика бюджетных рисков территории и пути их минимизации / С.Н. Юшкин // Актуальные проблемы экономики и права. – 2013. – № 1 – С. 189-194

УДК 339.187.62:665.7:629.33

РУШДИ САМАРАНОКИ ФРАНЧАЙЗИНГ ДАР БОЗОРИ ТАЪМИНОТИ СӢЗИШВОРИИ НАҚЛИӢТИ АВТОМОБИЛӢ

Рачабов Рачаб Кучакович

Д.и.и., профессори Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон.

Суроға: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, куч. Деҳоти ½.

Тел.: (+992) 934-44-41-07, **E-mail:** drrajab@mail.ru

Оқилзода Навраста Оқил

Муаллими калони кафедраи иқтисодиёт ва идоракунии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С. Айни. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121 **Тел.:** (+992) 938-15-18-00. **E-mail:** navrasta84@gmail.com

Аннотатсия. Дар мақола асосҳои назариявӣю методи рушди соҳибкорӣ бо назардошти низоми франчайзинг, ҳолати арзёбии вазъи имрӯзаи таъминоти бозори сӯзишвории нақлиёти автомобилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мисоли «Газпромнефт-Тоҷикистон» мавриди омӯзиш, таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон кӯшиш ба харҷ додаанд, ки вазъи кунунӣ, асосҳои ҳуқуқӣ, мақсад ва стратегияи ширкатро, ки бо истифода аз бренди ҷаҳонӣ фаъолияти тичоратии ҳудро ҳамчун яке аз бузургтарин таъминкунандагони сӯзишворӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ мондааст ва дар раванди мутобиқшавӣ ба бозори миллӣ ва дар ин самт ба инкишоф ва рушди минбаъдаи фаъолияти соҳибкорӣ хурду миёна дар кишвар заминагузораи арзёбӣ намоянд. Ҳамчунин рушди самараноки низоми франчайзингӣ дар бозори таъминоти сӯзишвории нақлиёти автомобилӣ бо нишондиҳандаҳо ва таҳлили маркетингии бозори миллӣ ва ҳолати пешгӯйикунанда пешниҳод гардидааст.

Вожаҳои калидӣ: франчайзинг, сӯзишвории нақлиёти автомобилӣ, тичорат, таъминоти бозор, Газпромнефт-Тоҷикистон, фурӯш, нишондиҳандаҳо, фаъолияти соҳибкорӣ

**ЭФФЕКТИВНОЕ РАЗВИТИЕ ФРАНЧАЙЗИНГА НА РЫНКЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
АВТОМОБИЛЬНОГО ТОПЛИВА**

Раджабов Раджаб Кучакович

Д.э.н., профессор Таджикского государственного университета коммерции.

Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½.

Тел.: (+992) 934-44-41-07, **E-mail:** drrajab@mail.ru

Окилзода Навраста Окил

Старший преподаватель кафедры экономики и управления Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121. **Тел.:** (+992) 938-15-18-00. **E-mail:** navrasta84@gmail.com

Аннотация. В статье исследуется, анализируются и обсуждаются теоретические и методологические основы развития бизнеса с учетом системы франчайзинга, а также текущее состояние рынка поставок автомобильного топлива в Республике Таджикистан на примере компании «Газпромнефть-Таджикистан». Авторы предприняли попытку оценить текущее состояние, правовые основы, цели и стратегию компании, которая, используя глобальный бренд, утвердила свою деятельность в качестве одного из крупнейших поставщиков топлива в Республике Таджикистан и находится в процессе адаптации к национальному рынку, заложив тем самым основу для дальнейшего развития и роста малого и среднего бизнеса в стране. Также представлено эффективное развитие системы франчайзинга на рынке поставок автомобильного топлива с показателями и маркетинговым анализом национального рынка и прогнозируемым состоянием.

Ключевые слова: франчайзинг, автомобильное топливо, бизнес, рыночное предложение, Газпромнефть-Таджикистан, продажи, показатели, бизнес-деятельность

**EFFECTIVE DEVELOPMENT OF FRANCHISING IN THE MOTOR VEHICLE FUEL
SUPPLY MARKET**

Rajabov Rajab Kuchakovich

Doctor of Economic Sciences, Professor, Tajik State University of Commerce.

Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti 1/2.

Phone: (+992) 934-44-41-07, **E-mail:** drrajab@mail.ru

Oqilzoda Navrasta Oqil

Senior lecturer of the Department of Economics and Management, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121 **Phone:** (+992) 938-15-18-00. **E-mail:** navrasta84@gmail.com

Abstract. The article studies, analyzes and discusses the theoretical and methodological foundations of business development, taking into account the franchising system, the current state of the automotive fuel supply market in the Republic of Tajikistan using the example of "Gazpromneft-Tajikistan". The authors have made an effort to assess the current state, legal foundations, goals and strategy of the company, which, using a global brand, has established its business activities as one of the largest fuel suppliers in the Republic of Tajikistan and is in the process of adapting to the national market and in this direction has laid the foundation for the further development and growth of small and medium-sized businesses in the country. Also, the effective development of the franchising system in the automotive fuel supply market is presented with indicators and marketing analysis of the national market and the forecasted state.

Keywords: franchising, automotive fuel, business, market supply, Gazpromneft-Tajikistan, sales, indicators, business activity

Яке аз самтҳои муҳим ва афзалиятноки дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар бахши тичорати хурд ва миёна инчунин ҳимоя ва дастгирии давлатии ҳамаҷонибаи соҳибкории ватанӣ ба тавсиб расидани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2014) мебошад [4, с. 63]. Қонуни мазкур дар моддаи 7 оиди субъекти соҳибкорӣ ва ҳуқуқҳои он чунин овардааст: « - ҳамаи намуди фаъолияти соҳибкориеро, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ накардааст, амалӣ намояд; - молу мулки корхонаҳои давлатӣ ва ғайридавлатиро бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода намояд; - дар фаъолияти хоҷагидорӣ дигар субъектҳои соҳибкорӣ иштирок намояд; - дар асоси шартнома молу мулки шахсони ҳуқуқӣ, шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешахрвандро истифода барад (Қонуни ҚТ аз 2.01.2020 № 1684); [2, с 10] - барномаи фаъолияти хоҷагидориро тартиб диҳад, таҳвилдиҳандагони мол (кор, хизматрасонӣ)-ро интихоб намояд (Қонуни ҚТ аз 18.03.2015 № 1194); - барои эҳтиёҷи давлат истеҳсоли мол (ичрои кор, хизматрасонӣ)-ро дар асоси шартнома ба анҷом расонад; - яқоя бо дигар субъектҳои соҳибкорӣ тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ ассотсиатсияҳои (иттифокҳои) субъектҳои соҳибкориро таъсис диҳад ё ба онҳо шомил шавад (Қонуни ҚТ аз 18.03.2015 № 1194)» [1, с. 12].

Аз омӯзиши бандҳои мухталифи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» бармеояд фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ тибқи тартиби қонунгузорӣ барои ташкили ассотсиатсияҳо, рафокатҳо, кооперативҳо ва дигар намуди фаъолияти соҳибкорӣ дар кишвар ба танзим дароварда шудааст, ки барои рушди ин соҳа шароити мусоиди фаъолиятро фароҳам меорад. Ба андешаи иқтисоддонҳо “Рушди иқтисоди миллӣ дар шароити нав на аз қарорҳои як маркази маъмурию иқтисодӣ, балки аз самаранокӣ фаъолияти ҳазорҳо соҳибкории мустақил, ки алоҳида, ки дастаҷамъона фаъолият мекунанд, вобастагӣ дорад” [3, с 184].

Новобаста ба ин бояд қайд намуд, ки дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол дар бахши рушди соҳибкорӣ тичоратӣ бо низоми франчайзингӣ амалкунанда, яъне ҳуди мафҳуми “франчайзинг” ё “франшиза” мавҷуд нест. Ҳол он ки ин шакли соҳибкорӣ тайи солҳои охир дар ҳоли рушд буда, баҳусус дар соҳаҳои хизматрасони хӯрокҳои тезтайёр, хизматрасонии меҳмонхонаҳо, савдои чакана, хизматрасонии автомобилӣ ва ғайраҳо ба таври густурда дар ҳоли инкишоф ва рушд мебошад.

Ҳаминро бояд гуфт, ки сарфи назар аз муваффақиятҳо ва пешравии соҳибкорон дар ин шакли соҳибкорӣ тичоратӣ (франчайзингӣ ё истифодаи бренди ҷаҳонӣ) мушкилотҳои ҳуқуқӣ ва методологӣ низ арзи вучуд доранд, ки барои рушди минбаъдаи соҳа монеаҳои назаррасро ба вучуд меоранд.

Дар ин бора Қайюми Ш.Т. чунин нигоштааст: «..номуайянии истилоҳот (дар қонунгузорӣ мафҳуми ҳуқуқии “франчайзинг”, “франшиза” вучуд надорад; ба ҷойи он мафҳуми “консессияи тичоратӣ” истифода мешавад), инчунин нодурустӣ ва нокифоя будани истилоҳот дар меъёрҳои ҳуқуқии ватанӣ доир ба франчайзинг мебошад, ки боиси шаффофияти нокифояи иттилоотӣ ва эътимоднокии омор дар бозори франчайзинг, паҳншавии франчайзингҳои бардуруғ ва схемаҳои қаллобӣ мегардад» [7, с. 264].

Мушкилотҳои болозикрро ба назар гирифта олимони муҳаққиқони тоҷик мулоҳизаҳои худро оид ба инкишоф, тавсеаи шабакаи ягона ва рушди ин шакли соҳибкорӣ тичоратӣ ҳамчун модели камхатар, мусоид ва рақобатпазир ҳамчунин ба масъалаҳои расмийташноси низоми “франчайзинг” ва пешниҳоди омории дақиқ дар қонунгузори кишвар чунин мулоҳиза намудаанд: “Чунин ба назар мерасад, ки ворид намудани тағйири иловаҳои дахлдор ба Кодекси шахрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи консессияи тичоратӣ (франчайзинг)” ба наздикшавии меъёрҳои ҳуқуқи граждании қонунгузори ҷумҳурӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ мусоидат мекунад, барои ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисоди Тоҷикистон ва густариши васеи консессияҳои тичоратӣ (франчайзинг) дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити беҳтарин фароҳам меорад” [9, с. 64].

Ҳамзамон дар қонунгузори мо истилоҳоти франчайзинг ҳамчун мушкилот боқӣ монда, дар адабиёти ҳуқуқӣ борҳо зикр гардидааст, ки шакли шартномаи консессияи тиҷоратӣ ба мазмуни ҳуқуқии муносибатҳои субъектҳои ҳуқуқ дар доираи низоми франчайзинг ба пуррагӣ мувофиқат намекунад. Айни ҳол танзими ҳуқуқии низоми франчайзинг дар кишвари мо аз ҷиҳати рушди иқтисодӣ то андозае “қафо монда” аст гӯём ҳам, иштибоҳ намешавад [5, с. 184].

Ба андешаи мо дар қонунгузори кишвар қорӣ намудан ва дар амал татбиқ намудани мушкилотҳои ҷойдошта метавонад ба тавсеи шабакаи тиҷоратӣ, ҷалби бештари сармоягузори хориҷӣ, имконияти васеи дастрасии соҳибқорони ватанӣ ба ин низомро таъмин намуда, рушди минбаъдаи соҳаро дар иқтисодиёти миллӣ ва расидан ба Ҳадафи қоруми мамлакат - Санаотиқунонии босуръати кишвар ташаққул диҳад. Бо назардошти мушкилотҳои ҳуқуқию амалии дар ин самт ҷойдошта рушди бомароми низоми франчайзинг ва ташкили ширкатҳо бо истифода аз брендҳои ҷаҳонӣ байналмилалӣ дар низоми иқтисоди миллӣ мусбат арзёбӣ мегардад.

Ҳарчанд низоми франчайзинг ва истифода аз бренди ҷаҳонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таърихи тӯлонӣ надошта бошад ҳам (дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аввалин франшизае, ки ба мушоҳида расид соли 2006 - ширкати бритониёии Food Master (Фуд-Мастер) буд) инкишоф ва рушди бемайлони он дар иқтисодиёти миллӣ ба таври назаррас ба ҷашм мерасад. Бояд гуфт, ки низоми франчайзингӣ дар кишвар ҳанӯз дар марҳилаи ибтидоии рушд қарор дошта, шумораи франшизаҳои байналмилалӣ маҳдуд аст. Ин низом асосан дар соҳаҳои хӯрокҳои зудтайёр (Food Master, KFC, Baskin-Robbins, Dodo Pizza) хизматрасониҳои меҳмонхонаҳо (Hilton, Sheraton) хизматрасониҳои автомобилӣ (Maxim Taxi) истифода аз бренди ҷаҳонӣ (Gazprom Neft) - фурӯши маҳсулоти нафтӣ ва савдои ҷаҳана мавҷудият дорад [10].

Бинобар маълумоти ҳисоботи фаъолияти бозор, рушди франчайзинг дар Тоҷикистон аз ҳисоби воридшавии брендҳои хориҷӣ ва мутобиқсозии маҳаллӣ таъмин мегардад. Аз соли 2006 то 2025 дар кишвар тақрибан 60-70 нуктаи франчайзингӣ фаъолият менамоянд, ки асосан брендҳои туркӣ, русӣ ва яқчанд бренди аврупоиро ташкил медиҳанд.

Дар назар аст, ки Стратегияи рушди низоми франчайзинг ва фаъолияти соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инчунин тақмили механизми ташкилию иқтисодии баланд бардоштани сатҳ ва сифати хизматрасонии франшизӣ, дурнамои истифодаи самараноки франчайзинг дар бозори таъминоти сӯзишвориҳои нақлиёти автомобилӣ Тоҷикистон ҳамаҷониба мавриди омӯзиш ва таҳлили қоршиносону муҳаққиқон қарор гирифта, барои тақмил ва рушду инкишофи ояндабинӣ дар ин самт ҷораҳои мушаххас андешида шавад.

Ҷунки идорақунии сохторҳои тиҷоратӣ, таъмини сӯзишвориҳои автомобилӣ ва маҳсулоти нафтӣ бо истифода аз равишҳои консептуалӣ, усулҳо ва воситаҳои муосир барои омода қардан ва қабули қарорҳои идорақунӣ дар шароити бозор амалӣ қарда мешавад, ки ин талаботи замони муосир мебошад.

Мисоли мушаххаси инро мо дар бозори таъминоти сӯзишвори нақлиёти автомобилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан дар фаъолияти ҶДММ “Газпромнефт-Тоҷикистон баръало эҳсос мекунем.

ҶДММ “Газпромнефт-Тоҷикистон” гарчанде фаъолияти худро ҳамчун ширкати фурӯши маҳсулоти нафтӣ аз ҷумла сӯзишвориҳои автомобилӣ, бензин ва гази моё (LPG) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз моҳи апрели соли 2007 ба роҳ монда бошад ҳам вале қоршиносони соҳа фаъолияти ширкати мазкурро ҳамчун бузургтарин таъминқунандаи қалидӣ дар самти таъмин намудани бозори сӯзишвориҳои нақлиёти автомобилӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон хуб арзёбӣ менамоянд.

Дар ҷадвали 1 мо ҳақми умумии ҳиссаи воридоти “Газпромнефт-Тоҷикистон”- ро дар солҳои 2021-2025 дида баромадем.

Ҷӣ тавре, ки аз ҷадвали 1 дида баромадем айни ҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди низоми франчайзингӣ дар бозори таъминоти сӯзишвориҳои нақлиёти автомобилӣ ба таври намоён ба ҷашм мерасад.

Ҷадвали 1. Ҳиссаи “Газпромнефт-Тоҷикистон” дар бозори таъминоти сӯзишвории нақлиёти автомобилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2021-2025

Сол	Ҳаҷми умумии воридоти маҳсулоти нафтӣ дар кишвар, млн.тонна	Ҳиссаи “Газпромнефт-Тоҷикистон”, %	Шумораи нуқтаи фурӯш	Эзоҳ (тағйирёбии ҳаҷми воридоти сӯзишворӣ нисбат ба с. 2021, млн.тонна)
2021	1,1	50-55	40	-
2022	1,2	55	41	+0,1
2023	1,3	то 59	42	+0,3
2024	1,5 (бо LPG)	47-50	43	+0,2
2025	0,5636 (6моҳ)	45	43	-

Сарчашма: аз ҷониби муаллифон тартиб дода шудааст.

Пеш аз ҳама, ба натиҷаҳои хуб ноил гардидани ширкат аз омилҳои зерин вобастагӣ дорад:

1. Сифати баланд ва гуногунии маҳсулот (сӯзишворие, ки ба истеъмолкунандагон пешниҳод мегардад ба кори муҳаррик таъсири манфӣ намерасонад);

2. Сатҳи баланд ва муосири хизматрасонӣ (дар ширкат маркази омӯзишӣ барои боз ҳам беҳтар кардани сифати хизматрасонӣ ва тақмили ихтисоси кормандон ба таври роӣгон роҳандозӣ гардидааст);

3. Истифодаи технологияи инноватсионии муосир (бо истифода аз он таври фаврӣ ва сари вақт талаботи истифодабарандагон бароварда мешавад);

4. Пешниҳоди тахфифҳо ва бонусҳо (дар ҳолати муроҷиати такрорӣ мизоҷ метавонад бо фоизи муайян, иловатан сӯзишворӣ дастрас намояд);

5. Назорати пайвастаи сифат (дар назди ҳар (АЗС) - нуқтаи фурӯши сӯзишворӣ озмоишгоҳҳои сайёри статсионарӣ фаъолият мекунад, ки ҳамарӯза сифати маҳсулоти нафтии фурӯхташударо таҳти назорати ҷиддӣ қарор медиҳад);

6. Пешниҳоди навҳои муосир ва қулайи қортҳои сӯзишворӣ бо усули пардохти ғайринақдӣ (ба ғайр аз қортҳои анъанавии мавҷуда инчунин дар ширкат қорти виртуалӣ (пайваст дар телефони мобилӣ) қорт карда шудааст, ки барои истифодабарандагон қулай мебошад. Инчунин “қорти махсус” мавҷуд аст, ки дорои 16 рақам ва коди CVV буда, онро барои харид низ истифода мебаранд.

7. Шабакаи васеи фаъолият (зиёда аз 1500 нуқтаи сӯзишворӣ дар ҳудуди кишвар мавҷуд аст, ки ба таври шабонарӯзӣ фаъолият менамояд: 24-соат)

8. Алокаи зичи муштариён бо намояндаҳои ширкат (муштариён посухи арзу шикоятҳои худро тарақи телефони мобилӣ дастрас менамоянд)

9. Баргузории озмунҳои дохилмуассисавӣ (ҷиҳати рушди иқтисодии ширкат ва маҳорати касбии кормандон роҳандозӣ гардида, байни операторон ва менеҷерони нуқтаҳои фурӯш баргузор мегардад).

Дар борабори ин бояд қайд кард, ки «Газпром нефт Тоҷикистон» айнаи ҳол дорои 43 истгоҳи сӯзишворӣ дар қаламрави кишвар буда, дар соли 2024 аҳолии кишварро бо зиёда аз 45% ҳаҷми умумии бензин ва сӯзишвории дизелӣ, 9,6% ҳаҷми умумии сӯзишвории гази моеъ (LPG) таъмин намуд.

Натиҷаҳои бадастомада аз рушди бомароми бозори сӯзишвории автомобилӣ дар кишвар шаҳодат медиҳанд. Ҳамчунон ҷи тавре, ки ба назар расид аз ҷониби ширкати «Газпром нефт Тоҷикистон» талаботи корхонаҳои хурду миёна, корхонаҳои калон ва аҳолии кишвар ба сӯзишвории автомобилӣ дар шаҳру ноҳияҳо, вилоятҳо ва минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин гардид [6, с. 86]

Ба ақидаи мо ташаккул ва рушди бозори сӯзишвории автомобилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вусъати рушди иқтисодӣ, истифодаи самараноки захираҳои мавҷудаи табиӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум ва қонеъ гардонидани талаботи кишвар ба сӯзишвории автомобилӣ таъмин менамояд [8, с. 113].

Аз тарафи дигар, дар шароити иқтисоди бозории муосир франчайзинг (бо истифода аз бренди ҷаҳонию байналмилалӣ) ба сифати яке аз самтҳои инноватсионии рушди соҳибкорӣ баромад мекунад ва имкони васеъ намудани фаъолияти тижоратҳои хурду миёнаро ба воситаи механизмҳои институтсионалӣ ва шартномавӣ фароҳам меорад. Ҳаминро бояд қайд кард, ки истифода аз чунин модели тижоратӣ барои соҳибкорони навқадам ё камтаҷриба, ки ба фаъолияти соҳибкорӣ даст мезананд пеш аз ҳама камхатар, усули санҷидашуда бидуни хароҷоти зиёд ва қулай мебошад.

Ҳамин тариқ, сарфи назар аз мавҷудияти таҳқиқотҳои ватанию хориҷӣ оид ба инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди тижорати хурд, ки хусусияти муносибатҳои франчайзингиро дар бозори таъминоти сӯзишвории автомобилӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос мекунад, зарур аст, ки таҳқиқот оид ба ҷой, нақш, ҷиҳатҳои ҳуқуқии он дар қонунгузории кишвар ва усулҳои муосири рушди низоми франчайзинг дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра такмил дода шавад.

Хулоса, дар маҷму рушди самараноки франчайзинг дар таъминоти бозори сӯзишвории автомобилӣ Тоҷикистон имконият медиҳад, ки дар қаламрави кишвар рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва соҳибкорӣ ба даст оварда шуда, барои амали намудани Стратегияи миллии рушд то соли 2030 шароити мусоид фароҳам оварда шавад.

АДАБИЁТ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с 2020, №1684) моддаи 7, 18.03.2015 №1195.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2.01.2020 № 1684)
3. Азимов П.Х., Мирзобеков Х.Д. // Малое и среднее предпринимательство в Республике Таджикистан: особеннеести, тенденции и проблемы. 183 стр.
4. Бозоров Ш. Ш. Асосҳои соҳибкорӣ. Китоби дарсӣ барои макотиби оӣ. – Душанбе “Эр-граф”, 2018. - 63с.
5. Дустова Н.О. Ассотсиатсияи франчайзинг, сохтори соҳавӣ ва рушди франчайзинг дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2024. № 3.-184 с.
6. Кодирова М.Д. Особенности развития малого предпринимательства в Республике Таджикистан. / Монография / Душанбе – 2023. Стр.86
7. Қаюмӣ, Ш.Т. Такмилдиҳии дастгирии давлатии рушди соҳибкории саноатии рақобатпазир дар Тоҷикистон: дис. докторӣ / Ш.Т. Қаюмӣ. – Душанбе, 2024. -262 с.
8. Малышев Е.А., Макарова И.В. Петров А.П. Выделение эффектов от формирования и развития кластеров в регионе./113стр.
9. Табаров А.Н. К вопросу о соотношения франчайзинга и коммерческой концессии // Законодательство. – 2017. - № 4 (28). – 64с.
10. <https://tj.gpnbonus.ru/tj>. Маълумотҳо аз сомонии расмӣ ҶДММ “Газпромнефть-Тоҷикистон”

**ОТРАСЛЕВЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ИНДУСТРИИ
ТАДЖИКИСТАНА****Раупов Комилджон Самиевич**Кандидат экономических наук, доцент кафедры международного туризма, ГУ
“Международный институт Худжанда” при ГУ “МУТПТ”.

Тел.: (+992) 92-800-05-15; E-mail: komiljon001@mail.ru

Аннотация. Анализ различных сфер деятельности помогает определить их преимущества и недостатки, что необходимо для разработки стратегий улучшения конкурентоспособности на международной арене. К этому относится совершенствование качества товаров, оптимизация производственных затрат или внедрение инновационных решений. Исследование перспективных направлений экспорта Таджикистана имеет большое значение при планировании экономического прогресса и привлечении зарубежных инвестиций, а также для определения секторов, требующих поддержки и модернизации с целью создания новых рабочих мест. Такой подход позволяет выделить отрасли с наибольшим потенциалом для экспорта, давая возможность правительству и бизнесу сконцентрироваться на их развитии и поддержке, стимулируя тем самым рост внешнеторговой активности, укрепление экономики, её расширение и повышение уровня жизни населения. Как подчеркнул Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон в своих ежегодных обращениях к парламенту, «...необходимо уделять повышенное внимание вопросам активизации экспортной деятельности, ускорению диверсификации производства, ориентированного на экспорт, а также принимать меры по более глубокой переработке сельскохозяйственного сырья, включая хлопок и фрукты, добыче и обработке драгоценных ресурсов». С этой целью в данной статье использованы аналитические методы, особое внимание уделено изучению понятия экспортного потенциала, определены приоритетные направления и отрасли, проанализированы тенденции статистических показателей экономики в целом и пищевой промышленности, а также рассмотрены ключевые проблемы и пути их решения в отрасли.

Ключевые слова: экспортный потенциал, промышленность, развитие страны, анализ, мировой рынок, факторы, проблемы, конкуренция, возможности, индикаторы.

**БАРТАРИЯТҲОИ СОҲАВИИ ИҚТИДОРИ СОДИРОТИИ САНОАТИ
ТОҶИКИСТОН****Раупов Комилҷон Самиевич**

Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи сайёҳии байналмилалӣ,

МД «Донишқадаи байналмилалӣи Хучанд» - и МД ДБССТ.

Тел.: (+992) 92-800-05-15; E-mail: komiljon001@mail.ru

Аннотатсия. Таҳлили бахшҳои гуногуни фаъолият барои муайян кардани ҷиҳатҳои қавӣ ва заъфи онҳо кӯмак мекунад, ки барои таҳияи стратегияҳои баланд бардоштани рақобатпазирии байналмилалӣ муҳим аст. Ин беҳтар намудани сифати маҳсулот, оптимал гардондани хароҷоти истеҳсолот ва ҷорӣ намудани қарорҳои навобаронаро дарбар мегирад. Таҳқиқи самтҳои ояндадори содиротии Тоҷикистон барои банақшагирии пешрафти иқтисодӣ ва ҷалби сармояи хориҷӣ, инчунин муайян кардани бахшҳои, ки ба дастгирӣ ва навозӣ ниёз доранд, барои таъсиси ҷойҳои нави корӣ аҳамияти ҳалқунанда дорад. Ин равиш бахшҳои муайян мекунад, ки иқтисодии содиротии бештар доранд. Ба ҳукумат ва соҳибкорон имкон медиҳад, ки ба рушд ва дастгирии онҳо тавачҷӯх кунанд ва ба ин васила афзоиши савдои хориҷӣ, таҳкими иқтисод, тавсеаи он ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардумро ҳавасманд менамоянд. Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмҳои солонаи худ ба Маҷлиси Олии

Чумхурии Тоҷикистон таъкид кардаанд, ки «...ба масъалаҳои густариши фаъолияти содиротӣ, суръат бахшидан ба диверсификасияи истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда, андешидани табдирҳо чихати боз ҳам амиқтар коркарди захираҳои ашёи хоми кишоварзӣ ва коркарди ашёи хоми кишоварзӣ ва истеҳсоли пахта, таваҷҷуҳи бештар зоҳир кардан зарур аст». Бо ин мақсад дар мақолаи мазкур усулҳои таҳлилӣ, тамаркуз ба мафҳуми иқтидори содиротӣ, муайян намудани самтҳо ва соҳаҳои афзалиятнок, таҳлили тамоюли нишондиҳандаҳои омории дар маҷмӯи иқтисодиёт ва саноати ҳӯрокворӣ, таҳлили мушкилот ва роҳҳои ҳалли асосии соҳа баррасӣ шудааст.

Вожаҳои калидӣ: иқтидори содирот, саноат, рушди миллий, таҳлил, бозори ҷаҳонӣ, омилҳо, мушкилот, рақобат, имкониятҳо, нишондиҳандаҳо.

INDUSTRY-SPECIFIC ADVANTAGES OF THE EXPORT POTENTIAL OF TAJIKISTAN'S INDUSTRY

Raupov Komildzhon Samievich

PhD in economics, associate professor of the department of International tourism, SI "Khujand international Institute" SI IUTET. **Tel.:** (+992) 92-800-05-15; **E-mail:** komiljon001@mail.ru

Abstract. Analyzing various sectors of activity helps identify their strengths and weaknesses, which is essential for developing strategies to improve international competitiveness. This includes improving product quality, optimizing production costs, and implementing innovative solutions. Researching Tajikistan's promising export destinations is crucial for planning economic progress and attracting foreign investment, as well as identifying sectors requiring support and modernization to create new jobs. This approach identifies sectors with the greatest export potential, enabling the government and businesses to focus on their development and support, thereby stimulating growth in foreign trade, strengthening the economy, expanding it, and improving living standards. As the Founder of Peace and National Unity – Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon emphasized in his annual addresses to parliament, "...it is necessary to pay increased attention to issues of enhancing export activities, accelerating the diversification of export-oriented production, and taking measures to more thoroughly process agricultural raw materials, including cotton and fruits, and extract and process precious resources." To this end, this article utilizes analytical methods, focusing on the concept of export potential, identifying priority areas and industries, analyzing trends in statistical indicators for the economy as a whole and the food industry, and examining key challenges and solutions in the industry.

Keywords: export potential, industry, national development, analysis, global market, factors, challenges, competition, opportunities, indicators.

Фундаментальные принципы экспортного потенциала

Способность государства выпускать и реализовывать продукцию и сервисы за рубежом имеет ключевое значение для уменьшения уязвимости разнородных сферах народного хозяйства и стимулирования экономического прогресса. Нации, имеющим значительным экспортным ресурсом, обычно располагают более широкими возможностями для расширения экономической структуры и стимулирования притока зарубежных капиталов. Перспективы расширения объемов сбыта и доходов на международной арене являются приоритетными в интересах инвесторов. Вложения в акции компаний, вовлечение в масштабные проекты и консолидация международных связей способны спровоцировать модернизацию инфраструктуры и другие благоприятные изменения для экономики. Иначе говоря, исследование и поддержка экспортного потенциала вызывают живой интерес у ученых и государственных органов власти.

Экспортный потенциал определяется производственными возможностями, присутствием и качеством естественных ресурсов, степенном прогресса эффективных сил, научно-техническим возможностям, инновациями, квалификацией рабочей силы, торгово-коммуникационной инфраструктурой, стабильностью макроэкономической положения,

финансовой устойчивостью, уровнем институционального развития и другими факторами. Это важный показатель экономического развития и ее конкурентоспособности на глобальном рынке.

Расширение экспортного потенциала содействует развитию экономики, мобилизованности финансов, нарастание уровня жизни населения и ее интеграции в мировую экономику.

Содержание и определение приоритетных отраслей

Возможности экспорта тесно связаны со спецификой государства, его запасами, уровнем технического прогресса и рядом других аспектов. Страна может демонстрировать значительный экспортный потенциал, располагая конкурентными преимуществами в обособленных сферах хозяйственной деятельности. К примеру, это могут быть низкие затраты на производство, отличные характеристики продукции, передовые разработки, природное богатство, квалифицированные кадры и прочее. Реализация экспортного потенциала дает возможность выигрывать в глобальной торговле и расширять присутствие на международном рынке. Для Таджикистана такой потенциал играет ключевую роль для экономики, выступая одним из первенствующих двигателей роста и улучшения жизни народов [2; 6].

В настоящий период определение наиболее перспективных ветвей для развития экспортного потенциала промышленного комплекса Республики Таджикистан является актуальной задачей, как уже было указано ранее. Выявление приоритетных направлений развития предписывает всеохватывающего разложения с учетом многообразных обстоятельств. Отраслевые ориентиры формирования экспортного потенциала зависят от масса факторов, включая текущее положение дел в экономике, существующие возможности экспорта, уровень конкуренции, вероятные барьеры и перспективы внутри государство, рост инфраструктуры, логистических систем, инновационного и технологического залога, необходимого для роста качества и привлекательности экспортных товаров, доступности ресурсов, а также мировых трендов

При формировании списка ключевых направлений необходимо принимать во внимание специфику экономики и имеющиеся ресурсы – прежде всего, доступность трудовых сил и уровень подготовки кадров. Также следует анализировать ситуацию в глобальной экономике и международной торговле, уделять внимание поддержке инновационных разработок, становлению системы образования и созданию условий, стимулирующих инвестиции с целью введения и расширения технологических решений [4].

Исследователь Аминов Д.Г., занимавшийся изучением основных отраслей, подчеркивает, "...в качестве главных направлений роста экспортного потенциала целесообразно выделить энергетику, легкую промышленность, пищевую индустрию, цветную металлургию, химическую промышленность и добычу полезных ископаемых" [2; 5].

Диагностика пищевой индустрии

Таджикская сфера производства продуктов питания имеет значительные достижения для экспорта. Это выясняется наличием ценных природных активов: богатыми почвами, чистой водой и особенным климатом горных районов, благоприятными для культивирования разнообразных экологически безопасных растений [3].

Ключевой отраслью таджикской индустрии, выступает пищевая, специализирующаяся на обработке фруктов и овощей. В республике возделывают внушительное количество гранатов, винограда, моркови, яблок, абрикосов и прочих культур, которые применяются при создании соков, консервов, варенья и других видов продукции. Также Таджикистан известен своим алкогольным производством [5; 7].

Вдобавок к этому, у республики есть перспективные направления в производстве мёда. Здесь создают различные сорта меда – горный, луговой, цветочный и другие. Местное пчеловодство динамично развивается, а мед входит в число основных экспортных позиций. Оценка современного положения промышленной сферы государства, основанная на статистической информации, представлена в таблице ниже (Табл. 1).

Таблица 1.

Сводка основных показателей промышленного сектора Таджикистана за
2019 - 2023 годы

№	Показатели	Годы					Темп роста, 2023/2019	
		2019	2020	2021	2022	2023	Абсол.	Отно.
1.	Количество предприятий (всего)	2164	2283	2397	2802	3453	1289	159,6
2.	Количество предприятий, производящих пищевые продукты, включая напитки и табак	462	501	515	634	795	333	172,1
3.	Общий объем промышленного производства, млн. сомони	27613	30890	38829	43025	46857	19244	169,7
4.	Общий объем производства пищевых продуктов, включая напитки и табака, млн. сомони	5399	7089	7608	10383	11621	6222	215,2

Источник [1].

На основе данных, представленных в таблице, составим рисунки 1 и 2, которые более полно отражают тенденцию.

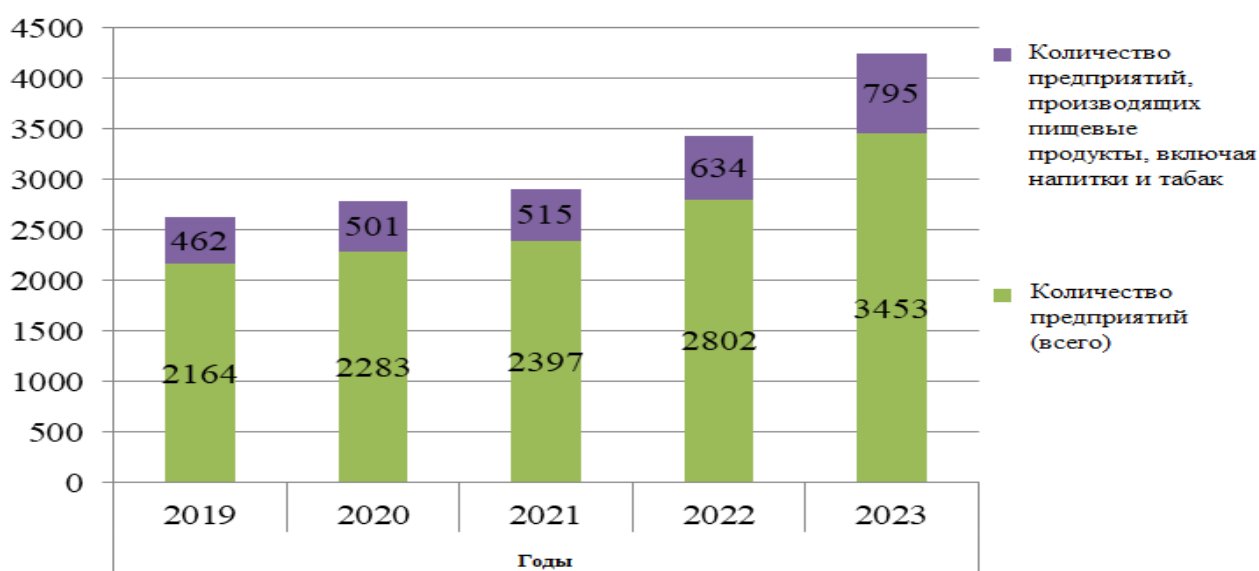

Рисунок 1. Динамика общего количества предприятий и предприятий пищевой промышленности, включая напитки, и производства табачных изделий за 2019-2023 годы

Источник: Составлено автором на основе данных таблицы 1.

В результате анализа установлено, что общее количество предприятий и предприятий пищевой промышленности, включая напитки и производства табачных изделий в стране имеют положительную динамику. На этапе анализа, темп роста абсолютного показателя количества предприятий в целом составляет 1289, относительного – 159,6%, а количество предприятий пищевой промышленности, включая напитки, и производства табачных изделий – 333, относительного – 172,1%.

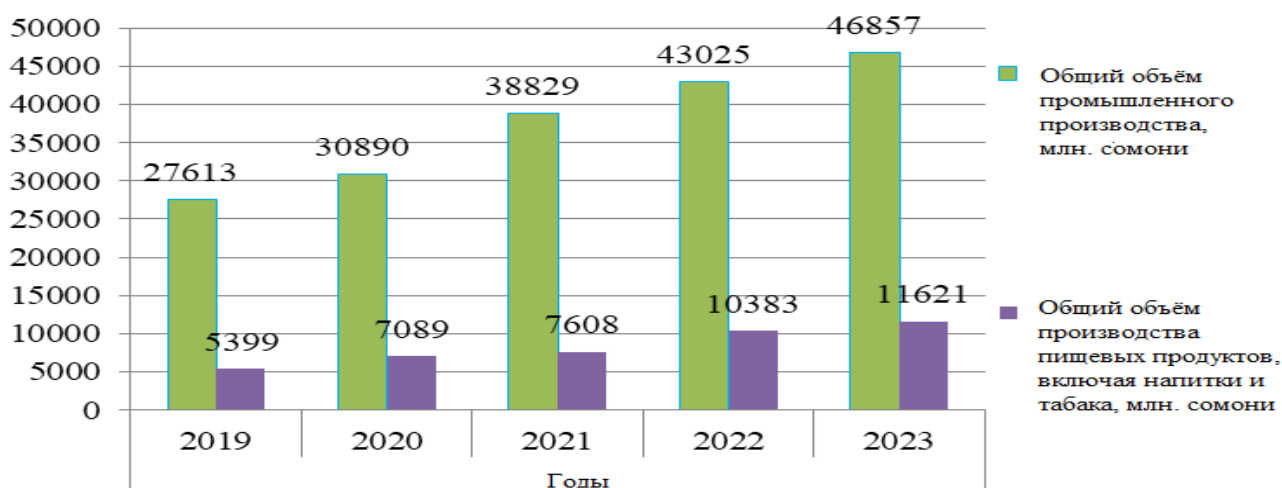

Рисунок 2. Динамика объёма промышленного производства в целом и объёма производства пищевых продуктов, включая напитки и табак за 2019-2023 годы

Источник: Составлено автором на основе данных таблицы 1.

На основании представленных показателей можно сделать вывод, что на этапе анализа объёма промышленного производства в целом и объёма производства пищевых продуктов, включая напитки и табак, в стране за 2019–2023 годы дана положительная оценка.

При использовании одной из целей исследования темы – определения направления международных отношений в разрезе экспорта, в качестве объекта анализа и уточнения изменений представлена ниже таблица показателей.

Таблица 2.
Сводка показателей экспорта Таджикистана на 2019-2023 годы, млн. \$.

№	Показатели	Годы					Темп роста, 2023/2019	
		2019	2020	2021	2022	2023	Абсол.	Отно.
1.	Экспорт, общий	1174,4	1406,9	2149,6	2142,0	2448,8	1274,4	208,5
2.	Экспорт продукции пищевой промышленности, алкогольных и безалкогольных напитков, табака и его заменители	5,1	8,8	7,2	8,2	14,1	9	276,5

Источник [1].

Из данных таблицы 2 можно сделать вывод, что показатели внешней торговли имеют положительную динамику, общий объем экспорта за 5 лет составил 208,5%, а экспорт продукции пищевой промышленности, алкогольных и безалкогольных напитков, табака и его заменителей составил 276,5% (Рис. 3 и 4).

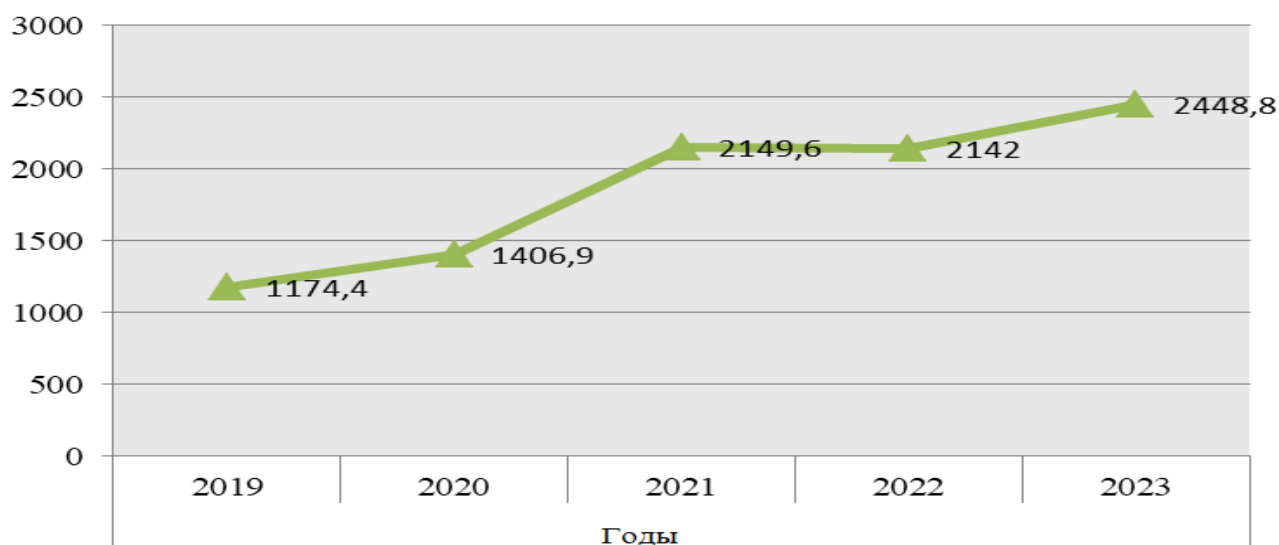

Рисунок 3. Динамика показателей экспорта Таджикистана за 2019-2023 годы, млн. \$
Источник: Составлено автором на основе данных таблицы 2.

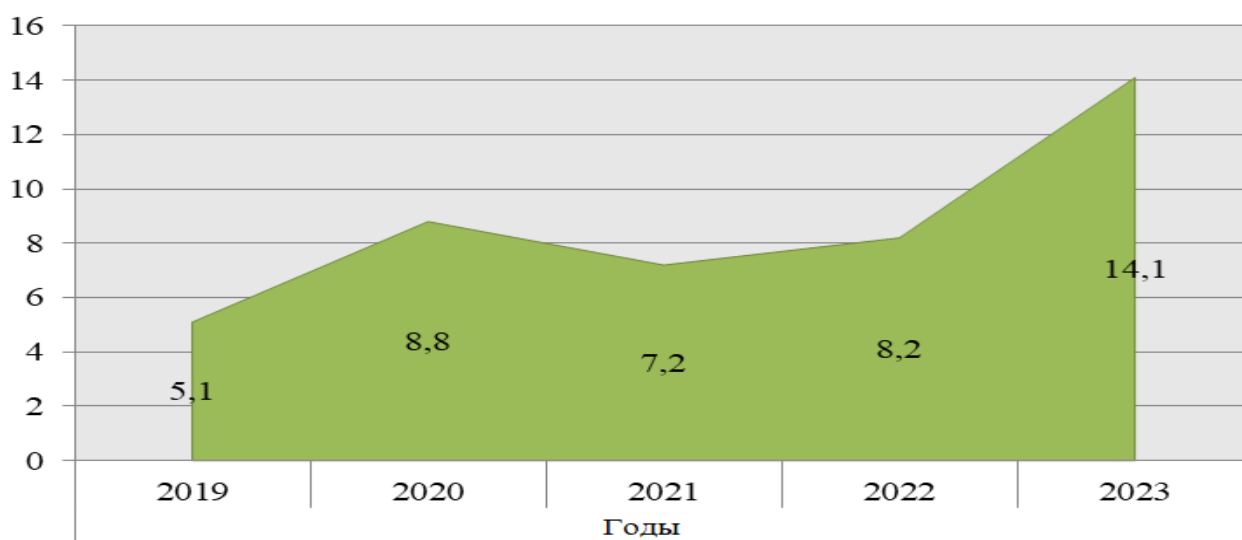

Рисунок 4. Динамика экспорта продукции пищевой промышленности, алкогольных и безалкогольных напитков, табака и его заменителя за 2019-2023 годы, млн. \$
Источник: Составлено автором на основе данных таблицы 2.

Несмотря на ощутимые перспективы, таджикская индустрия питания испытывает трудности, таких как – затруднения получения финансирования, дефицит инновационных технологий, отсутствие достаточного числа подготовленных специалистов, вопросы реализации и поиска каналов сбыта, неполное оснащение производства оборудованием для комплексной обработки сырья, затруднения в доставке и поддержании надлежащих условий хранения из-за отсутствия необходимой базы, слаборазвитая инфраструктура и лимит в возможности для ВЭД, разрыв продукции международным требованиям к качеству и безопасности при выходе на новые рынки, таможенные ограничения или низкий уровень осведомленности потребителей. Вместе с тем, власти государства и лично глава страны, уважаемый Эмомали Рахмон, уделяют неотрывное внимание росту пищевой отрасли, стимулируя инвестиционную активность и расширение экспорта сельскохозяйственной продукции. Как уже упоминалось, в данной сфере сохраняются определённые препятствия, включая недостаточное использование потенциала существующих производств (Рис. 5).

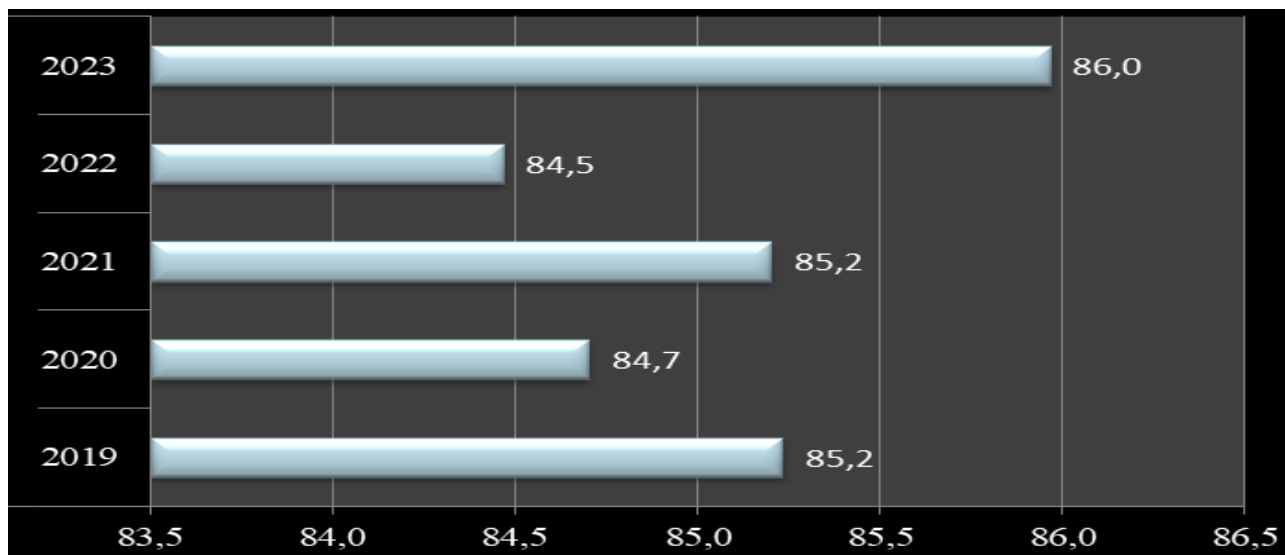

Рисунок 5. Динамика загрузки производственных мощностей предприятий пищевой промышленности Таджикистана за 2019–2023 годы, в %

Источник: Составлено автором на основе данных таблицы 1.

На основании проведенного исследования и статистических показателей установлено, что загрузка производственных мощностей предприятий пищевой промышленности Таджикистана в среднем составила 85,1%.

Заключение

Пищевая отрасль Таджикистана обладает значительными перспективами роста и выхода на зарубежные рынки, обусловленными обилием природных ресурсов и давними традициями переработки продуктов. Это слагает благоприятную почву для появления новых производств, увеличения занятости населения, а также расширения как внутреннего спроса, так и экспорта продовольствия. По имеющимся сведениям, ключевыми товарами таджикского экспорта в сфере питания являются сухофрукты, соль, этиловый спирт, алкогольные напитки и консервированные фрукты с овощами. Для усиления экспортных возможностей различных отраслей необходимо преодолеть ряд препятствий: улучшить качество выпускаемой продукции, привести её в соразмерности с общепринятыми нормами и безопасности, модернизировать логистическую систему, создать более практичные условия для ведения бизнеса, поощрять внедрение инноваций, разрабатывать современные продукты, диверсифицировать бизнес-модели, привлекать иностранные инвестиции и укреплять сотрудничество в рамках региональных объединений.

В итоге, наращивание экспортного потенциала промышленности Таджикистана не только способствует подъему экономики и развитию внешней торговли, но и является ключевым фактором удачной интеграции страны в экономические процессы региона и мира. В период активной индустриализации развитие экспортного сектора приобретает особую актуальность.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан [электронный ресурс]. URL: <https://www.stat.tj/> (дата обращения: 09.10.2025)
2. Аминов Д.Г. Механизм развития экспортного потенциала промышленности Республики Таджикистан *дис. ... канд. экон. наук*: 08.00.14 / Д.Г. Аминов. – Москва, 2016. – 181с.
3. Каурова Н.Н. Феномен открытости экономики с позиции угроз национальной безопасности страны / Н.Н. Каурова // Финансы и кредит. – 2013. – №22. – С.41-53.
4. Кашбразиев Р.В. Открытость экономики как условие развития международной кооперации/ Р.В. Кашбразиев // Финансы: теория и практика. Вестник финансового университета. – 2015. – №4. – С.122-131.

5. Каюмов Н.К. Глобализация мировой экономики и обеспечение продовольственной безопасности Таджикистана / Н.К. Каюмов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2009. – №2 – С.26-30.
6. Ковтун Е.Н. Мировой рынок: сущность, специфика и особенности на современном этапе / Е.Н. Ковтун, Т.А. Толмачева, Е.А. Лобзева // Цифровая наука. – 2020. – №4 (4). – С.27-34.
7. Официальный сайт Таджикского национального университета [электронный ресурс]. URL: <https://tnu.tj/index.php/tj/rushdi-sanoati-mill-dar-davroni-isti-lolijat/> (дата обращения: 10.10.2025)

МАЪЛУМОТ ОИД БА МУАЛЛИФОН
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- 1. Абдурахмон Хакимзода** – к.э.н., и.о. доцент кафедры менеджмента, маркетинга и экономики труда Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **E-mail:** hakimzod-90@mail.ru. **Тел.:** (+992)907-70-48-90
- 2. Азизов Сафарджон Ахмедшоевич** – к.э.н., старший преподаватель кафедры государственного управления и народного хозяйства Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. **Адрес:** г. Душанбе, Республика Таджикистан. **E-mail:** Safariaziz@mail.ru. **Тел.:** (+992) 900-56-36-35
- 3. Алимардонзода Тохирджон Ашурали** – Таджикский национальный университет, кандидат экономического наук, доцент кафедры кибернетика и цифровой экономика. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Бинни Хисорак. **E-mail:** Alimardonov.86@bk.ru. **Тел.:** (+992) 103-30-44-44.
- 4. Алимов Джоми Шарифалиевич** – соискатель кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **Тел.:** (+992) 988-43-49-31, **E-mail:** jomi.alimov@mail.ru
- 5. Анварзода Маъруф Анвар** – кандидат экономических наук, координатор проекта Национального социального инвестиционного фонда Таджикистана. **Адрес:** 734013, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Бехзода, 25. **E-mail:** maruf-a-n@mail.ru. **Тел.:** (+992) 988-62-26-00.
- 6. Аноятшоева Фарзона Аноятшоевна** - соискатель кафедры географии и туризма Хорогский государственный университет имени М. Назаршоев, Адрес: Хорог, ул. Шириншо Шотемура, 109 Тел.: (+992) 938-27-62-90, E-mail: anoyatshoevafarzona6@gmail.com
- 7. Ахмедова Мохруй Файзалиевна** – старший преподаватель кафедры теории экономики Международного университета туризма и предпринимательства. **Адрес:** 734055. г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. **Тел.:** (+992) 918-15-35-33
- 8. Аюбджони Саломудин** – соискатель Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства Академии сельскохозяйственных наук Таджикистана. **Адрес:** 734049, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Хаёти-Нав, 306. **E-mail:** asalomudin@mail.ru. **Тел.:** (+992) 985-58-48-18.
- 9. Бобоев Шарафджон Ниёзмадович** – Таджикский государственный университет коммерции, доктор PhD, и.о. доцента кафедры бухгалтерского учета и аудита. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **Тел.:** (+992) 934-44-46-28, **E-mail:** bobosh-85@mail.ru
- 10. Гадоев Абдурашид Файзуллоевич** — Таджикский международный университет туризма и предпринимательства, к.э.н., и.о. доцента кафедры информационных технологий. **Адрес:** 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбад 48/5. **E-mail:** rashid.tj@mail.ru. **Тел.:** (+992) 904 66 74 66.
- 11. Гадоев Шерали Давлатович** – кандидат географических наук зав. кафедрой географии и туризма КГУ имени Абуабдулло Рӯдкӣ. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. **E-mail:** gadoev.88@list.ru. **Телефон:** 93 514 62 01,
- 12. Гаффорзода Нигорахон** - докторант Института экономики и демографии НАНТ. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айни, 44. **Тел.:** (+ 992) 927-77-03-84. **E-mail:** mfahim@mail.ru
- Кенжаев Икром Умаркулович** – преподаватель кафедры теории экономики Бохтарского государственного университета им. Носира Хусрава. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, ул. Айни, 67. **Тел.:** (+992) 934-48-70-70. **E-mail:** kenzhaev.ikrom@inbox.ru
- 13. Давлатов Эхсон Мирахмадович** - старший преподаватель кафедры налог и налогообложение Таджикский государственный университет коммерции **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **Тел.:** (+992) 926-04-04-16. **E-mail:** ehson_1983@inbox.ru

14. Ёкубова Нигина Ёкубовна – кандидат экономических наук, доцент кафедры финансы и кредит Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект Исмоила Сомони, 169. **E-mail:** yakubova0880@gmail.com, **Тел.:** (+992) 92-978-20-87.

15. Ибрагимова Дилбар Исломджоновна – кандидат экономических наук, доцент кафедры информационные технологии в экономике ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова». **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, Согдийская область, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова 1. **Тел.:** (+992) 928-80-82-45, **E-mail:** dilbar_ibragimova@bk.ru

16. Иброгимова Рухиона Абдуллоевна – кандидат географических наук, доцент кафедры географии и туризма, Декан факультета географии и цифрового экономики Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, Хатлонская область, город Куляб, улица С. Сафарова, 16. **E-mail:** Ibrogimova2026@bk.ru; **Тел.:** (+992) 931-10-69-99

17. Кабутзода Курбонали Мирзо – к.э.н., и.о. доцент, декан факультета финансов и кредита Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **E-mail:** kabutov-83@mail.ru, **Тел.:** (+992) 935-24-21-91

Абдуллоев Зафарджон Асхобович – к.э.н., старший преподаватель кафедры менеджмента, маркетинга и экономики труда Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **E-mail:** abdulloevzafar2023@gmail.com. **Тел.:** (+992) 934-44-41-54.

18. Кадырова Заррина Халимовна – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Дехоти 1/2. **Тел.:** (+992) 93-507-45-95. **E-mail:** zarinkadirova@gmail.com

19. Камолиддин Бози Садриддин – Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, Институт мировой экономики и международных отношений, ассистент кафедры мировой экономики. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734055, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. **E-mail:** kamolidinbozi@gmail.com, **Тел.:** (+992) 934 41 99 99

20. Кодирова Дилрабо Комилджоновна – кафедра цифровой экономики и менеджмента ГОУ Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова. **Тел.:** (+992) 926-44-47-22, **E-mail:** dilrabokadirova1995@gmail.com

21. Кодирова Малика Зафарджоновна – ассистент кафедры бухгалтерского учёта, анализа и аудита ГУ «Худжандский Международный Институт». **Адрес:** Республика Таджикистан, Согдийская область, г. Худжанд, 27-й микрорайон, дом 1. **Тел.:** (+992) 927-71-42-01, **E-mail:** malikakadirova.00@gmail.com

22. Комарова Галина Борисовна – к.э.н., профессор кафедры экономики и предпринимательства Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 735700, Таджикистан, г. Худжанд, проспект И. Сомони 169. **E-mail:** g-borisovna@mail.ru, **Тел.:** (+992) 928-15-55-15

Мирзошехова Дильбар Иркинджановна – старший преподаватель кафедры экономики и предпринимательства Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 735700, Таджикистан, г. Худжанд, проспект И. Сомони 169. **E-mail:** g-borisovna@mail.ru, **Тел.:** (+992) 927-26-77-47

23. Коситова Умеда Одилбоевна – к.э.н., и.о. доцента Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект Исмоила Сомони, 169. **Тел.:** (+992) 929-10-24-42. **E-mail:** zaza_76@inbox.ru.

24. Курбанова Сайёра Мадалиевна – Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и аудита. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734055, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. **E-mail:** tam-42@mail.ru. **Тел.:** (+992) 903-21-19-74

Гадоев Хасан Солихович – кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента и маркетинга Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. **Адрес:** 734055 Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. **E-mail:** hasan_81-g@mail.ru, **Тел.:** (+992) 901-09-88-95

25. Курбонов Махмарасул Абдукодирович - к.н.и., доцент кафедры государственного управления финансами и цифровой экономики Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. **Тел.:** (+992) 936-00-01-86. **E-mail:** kmahmarasul@gmail.com

26. Маджизода Баходур Ахмад – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. **E-mail:** bahodur_19.88@mail.ru. **Тел.:** (+992) 918-67-50-65

27. Махкамзода Фуркат Фозил - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. **E-mail:** max.furkat@mail.ru, **Тел.:** (+992) 918-18-17-44.

28. Махмадаминов Абдулхамид Джумахонович - доцент кафедры цифровой экономики и искусственного интеллекта Международного института Леваканти Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. **Адрес:** Хатлонская область, Сарбандский район, Леваканти. **Тел.:** (+992) 000-44-49-42. **E-mail:** abdulhamid93@internet.ru

29. Махмадризоён Сухроб Хабибулло - старший преподаватель, эдвайзер II степени, Таджикский национальный университет. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 17. **Тел.:** (+992) 77 770-70-73. **E-mail:** surik_88@mail.ru

30. Махмадуллои Рахмони Махмадали - Институт сельскохозяйственной экономики и исследований Таджикской академии сельскохозяйственных наук, доктор (PhD), 3-й год обучения, специальность 6D 050800 Бухгалтерский учет и аудит. **Адрес:** 734025 Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 21 “А”. **E-mail:** aikt91@mail.ru, **Тел.:** (+992) 788-96-99-99

31. Машокиров Джахонгир Нематуллоевич - кандидат экономических наук, доцент Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. г. Душанбе, Республика Таджикистан. **E-mail:** jahongir.mashokarov@gmail.com **Тел.:** (+992) 935-71-54-54

Шарифзода Шариф Рахим - кандидат экономических наук, доцент, кафедры менеджмента и маркетинга Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. г. Душанбе, Республика Таджикистан. **E-mail:** sharipov.sharif@gmail.com, **Тел.:** (+992) 904-32-00-06

32. Мирзоалиев Абдумалик Абдунабиевич – к.э.н., доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **Тел.:** (+992) 937-47-31-09, **E-mail:** abdumalik001@mail.ru.

Мирзоалиев Ёкубджон Абдувохидович – ст. преподаватель кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **Тел.:** (+992) 934-01-71-81, **E-mail:** yokubjon93@inbox.ru.

33. Мирзоалиев Абдурашид Абдунабиевич - доктор экономических наук, доцент кафедры менеджмента, маркетинга и экономики труда Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **Тел.:** (+992) 934-44-41-45, **E-mail:** menejment_08@mail.ru

34. Мирсаидов Абзор Бобоевич - д.э.н., профессор, заведующий отделом экономической теории и институциональных исследований **Адрес:** 734024 Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айни, 44. **Тел.:** (+992) 989-16-90-17. **E-mail:** chirad-58@mail.ru

Шукурова Муаззама Васиджановна - Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, докторант Ph.D кафедры экономики и управления. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. **Тел.:** (+992) 926-10-01-07. **E-mail:** shukurova.m93@mail.ru

35.Мукаддасзода Фирдавс Мукаддас - доктор экономических наук, профессор кафедры государственного управления и национальной экономики Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица С. Носира, 33. **Тел.:** (+992) 987-77-05-03. **E-mail:** 918202020p@gmail.com

36.Муминова Нигина Равшановна – к.э.н., доцент кафедры менеджмент и маркетинг Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** Согдийская область, г. Худжанд, проспект Исмоила Сомони, 169. **Тел:** (+992) 928-51-68-32. **E-mail:** nigina.muminova.81@mail.ru.

Каримджонзода Мишгона – магистрант 1-го курса специальности менеджмент Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** Согдийская область, г. Худжанд, проспект Исмоила Сомони, 169. **Тел:** (+992) 920-15-00-09. **E-mail:** usmonkhuja.2001@mail.ru.

37.Назаров Махмадиятим Хушвахтович - докторант PhD кафедры бухгалтерского учета Таджикского национального университета. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. **Тел.:** +992 300-07-25-32. **E-mail:** makhmadyatim.nazarov@mail.ru

38.Одинаев Хусайн Саидрахмонович – доктор (Phd) Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2. **Тел.:** +992 93 922-70-00; **E-mail:** husayn_odinaev_89@mail.ru

39.Раджабов Ахтам Холович – Инженерно-педагогический колледж г. Душанбе, соискатель Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734024 Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айни, 44. **Тел.:** (+992) 93 222-52-58, **E-mail:** Ahtamracabov45@gmail.com

40.Рахимзода Шариф - доктор экономических наук, профессор, Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734024, Душанбе, улица С. Айни, 44. **Тел.:** (+992) 901-06- 66- 52. **E-mail:** shama100@msn.com

Иброхимзода Амир Мудин - соискатель кафедры мировой экономики, Таджикского государственного финансово-экономического университета. **Адрес:** 734067, город Душанбе, улица Нахимова 64/14. **Тел.:** (+992) 988-41-91-20. **E-mail:** amirjon.90@list.ru

41.Рахимов Пайрав Сафаралиевич – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, кандидат экономических наук, ст. преподаватель, завкафедрой финансов. **Адрес:** 735140, г. Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни 67. **Телефон:** (+992) 905-77-40-77. **E-mail:** tohirjonov1990@mail.ru

42.Розиев Диловар Астанакулович – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры финансов и страхования. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **E-mail:** mister.dilovar@list.ru. **Тел.:** +992 985-01-67-17

43.Рустамов Рахим Умаршохович - к.э.н., доцент кафедрой экономического анализа и статистики Международного университета туризма предпринимательства и сервиса Таджикистана. **Адрес:** Республики Таджикистан, г. Душанбе, 734055, ул. Борбад 48/5. **Тел.:** (+992) 93 510 90 60. **E-mail:** rustamovtj@mail.ru

44.Садикова Шукрона Карчаевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры национальной экономики и экономической безопасности Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Тел.:** (+992) 918-94-91-43; **E-mail:** shukrona-2016@mail.ru.

45.Саидов Алишер Рахимджонович – Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, ассистент кафедры предпринимательства и отраслевой экономики. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада 48/5. **E-mail:** ba4ai_to4ik_96@bk.ru. **Тел.:** (+992) 553-61-14-14

46. Сафарзода Иброхим Исмоил - соискатель кафедры финансов Финансово-экономического университета Таджикистана. **Адрес:** 734025, Таджикистан, г. Душанбе. пр. Борбад. **Тел.:** (992) 988-47-65-65. **E-mail:** safarzoda-1994@mail.ru

47. Собирзода Пайрав Сулеймонжон - ассистент кафедры финансов и кредита, Международный институт Леваканти, Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана. **Адрес:** Хатлонская область, Сарбандский район, Леваканти. **Тел.:** (+992) 988-98-09-60. **E-mail:** sobirzoda.90@mail.ru

48. Тиллоева Ситора Джалолиддиновна - соискатель кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. **Телефон:** (+992) 918.70.37.17. **Электронная почта:** sitora-tilloeva@mail.ru

49. Турсунзода Хуируз Муталиб - кандидат экономических наук, майор таможенной службы начальник кафедры экономики, права и специальных дисциплин Института повышения квалификации кадров таможенной службы. **Адрес:** р. Рудаки пас. Айни; **Тел.:** (+992) 930-33-37-66, **E-mail:** tursunov.hushruz@mail.ru

Сохибов Фирдавс Хасанович - кандидат экономических наук, и.о. доцент, заведующей кафедры информационно-инновационные системы в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. **Адрес:** г. Душанбе, ул. Нахимова 64/16; **Тел.:** (+992) 934-44-41-42, **E-mail:** firdavs.s.h@mail.ru

Махмаджонов Манучехр Додаржонович - старший преподаватель кафедры Экономической безопасности Таджикского государственного финансово-экономического университета. **Адрес:** г. Душанбе, ул. Нахимова 64/16; **Тел.:** (992) 987-00-24-42, **E-mail:** manuchehr_08@mail.ru

50. Ульмасов Рахмон Ульмасович – профессор кафедры Зарубежного регионоведения и внешней политики Российско – Таджикского (Славянского) университета. Эксперт Российского Совета по международным делам (РСМД) Введет свой блог. **Тел.:** (+992) 985-73-83-20, **E-mail:** ulmasovr@gmail.com.

Ошурмамадова Нурия Гадомамадовна – ассистент преподаватель кафедры международных отношений и политологии Международного Университета Туризма и Предпринимательство. Г. **Адрес:** Республики Таджикистан, г. Душанбе, 734055, ул. Борбад 48/5. **Тел.:** (+992) 937-59-98-98, **E-mail:** nuriya.19.98@mail.ru

51. Факеров Хамидуллохон Нуриддинович - доктор экономических наук, профессор Таджикский государственный финансово-экономический университет. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. **E-mail:** tgfeu@tgfeu.tj. **Тел.:** (+992) 37 231-02-01

Аббуджабборзода Дилором Аббуджаббор - соискатель кафедры экономики предприятия и предпринимательства факультета экономики и менеджмента ТНУ. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **E-mail:** Dilorom-olimova@mail.ru **Тел.:** (+992) 988-93-04-96.

52. Халифазода Джовидон Бобохон – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры налогообложения и страхования Таджикского государственного финансово-экономического. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. Нахимова 64/14. **Тел.:** (+992) 000-02-23-36. **E-mail:** Khalifazoda96@mail.ru

53. Холбобоев Файзулло Самадович - к.э.н., ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе. ул. Мирзо Ризо 6 А. **E-mail:** faizullo.fs@gmail.com, **Тел.:** (+992) 918-13-22-00

Джонакова Гулджахон Абдулманоновна – к.э.н., ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии НАН Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мирзо Ризо 6 А. **E-mail:** guljahon07@mail.ru, **Тел.:** (+992) 919-58-50-99

Нодиров Музаффар Абдуллоевич – соискатель Института экономики и демографии НАН Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мирзо Ризо 6 А. **E-mail:** muzaffar.wfp1959@gmail.com, **Тел.:** (+992) 907-50-03-14

54.Холов Хикматулло - соискатель кафедры экономической теории и мировой экономики Российско-Таджикский (Славянский) университет. Душанбе, Республика Таджикистан, **E-mail:** azimovich.azim@inbox.ru

55.Ходжазода Заррина Салим – Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, старший преподаватель кафедры финансов. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734055, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. **Тел.:** (+992) 918-55-24-31. **E-mail:** zarinaxojaeva80@mail.ru

56.Хубони Сорбон - кандидат экономических наук, заведующий кафедрой медицинских и санаторно-курортных услуг Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. г. Душанбе. **Адрес:** 734055, Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбад 48/5. **Тел.:** +992 931 31 90 09, **E-mail:** khuboni.sorbon@bk.ru

57.Хабибуллозода Мухриддин Хабибулло - первый заместитель директора по науке, инновациям и подготовке научных кадров государственного учреждения «Научно-исследовательский институт туризма и предпринимательства» Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент. (+992) 905 11 00 90, **E-mail:** muhriddin.050190@mail.ru

Мирзохонзода Самандар Мирзохон – соискатель кафедры бухгалтерского учета и аудита Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. **Тел.** (+992) 909 09 02 34. **E-mail:** zumratov1994@mail.ru

58.Хакимова Мохира Абдумаликовна – соискатель кафедры бухгалтерского учета Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. **Тел.:** (+992) 907-95-95-42, **E-mail:** mohijon9595@mail.ru

59.Халимов Иномджон Мамаджонович - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Финансы и кредит» Института экономики и торговли, Таджикский государственный институт коммерции. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, ул. И. Сомони, 169 **E-mail:** kinomdzhon@mail.ru **Тел.:** (+992) 926-39-00-00

60.Хасанов Ёкуб Субхонович - ассистент кафедры таможенного дела, Международного университета туризма предпринимательства и сервиса Таджикистана. **Адрес:** Республики Таджикистан, г. Душанбе, 734055, ул. Борбад 48/5. **Тел.:** (+992) 880-77-03-77. **E-mail:** yokub_khasanov_98@mail.ru

61. Ходжиев Абдурашид Саидович - соискатель кафедры экономики и предпринимательства Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в г. Худжанде. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект Исмаила Сомони, 169. **Тел.:** (+992) 929-10-30-03, **E-mail:** Abdurashid83@mail.ru

62.Джафархони Шер - старший преподаватель кафедры менеджмента, маркетинга и экономики труда Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **E-mail:** menejment_08@mail.ru **Тел.:** (+992) 936-00-58-09

63.Джойлобов Фатхулло Искандарович - ассистент кафедры экономики и управления Филиал международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана в Хатлонской области. **Адрес:** 735147, улица имени Рудаки, г. Левакант, Хатлонская область, Республика Таджикистан. **E-mail:** DjoylovovF1978@mail.ru. **Тел.:** (+992) 907-18-01-71.

Рустамзода Расул Рустам - к.э.н. доцент кафедры экономики и управление туризмом Левакантского международного института Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. **Адрес:** 735147, улица имени Рудаки, г. Левакант, Хатлонская область, Республика Таджикистан **E-mail:** rasuitursunov1985@yandex.ru. **Тел:** (+992) 905-15-40-00

63.Джуроев Фаррух Маруфҷонович – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятий и региона. **Адрес:** 735700, г. Худжанд, Согдийская область, Республика Таджикистан, 17 мкрн., дом 1, **Тел.:** (+992) 928-20-96-33. **E-mail:** farrukh.8183@gmail.com

Азимова Мукадасхон Мухамедовна – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент кафедры маркетинг-агробизнес. **Адрес:** 735700, г. Худжанд, Согдийская область, Республика Таджикистан, 17 мкрн., дом 1, **Тел.:** (+992) 928-80-20-17. **E-mail:** mukaddashon.azimova.69@mail.ru

65.Шамсов Файзулло Таварович – старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **E-mail:** faizullo_1968@mail.ru. **Тел.:** (+992) 907-80-77-44.

Абдурахмон Хакимзода – к.э.н., и.о. доцент кафедры менеджмента, маркетинга и экономики труда Таджикского государственного университета коммерции. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. **E-mail:** hakimzod-90@mail.ru. **Тел.:** (+992) 907-70-48-90.

66. Шарифзода Шариф Рахим - кандидат экономических наук, доцент, кафедры менеджмента и маркетинга Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. г. Душанбе, Республика Таджикистан. **E-mail:** sharipov.sharif@gmail.com, **Тел.:** (+992) 904-32-00-06

67.Шарифи Фируза Бурихонзода - кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной Академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734025, Таджикистан, город Душанбе, ул Айни 44. **Тел.:** (+992) 918-79-70-66; **E-mail:** fsharifova@mail.ru

68. Шокирзода Шухрат Усмон - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Менеджмент и маркетинг» Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в городе Худжанд. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект Исмаила Сомони, 169. **Тел.:** (+992) 927 00 72 76, **E-mail:** shuhrat-2015@mail.ru.

Бобозода Меъроҷ - доктор PhD, дотсент кафедры «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции в городе Худжанд. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект Исмаила Сомони, 169. **Тел.:** (+992) 929 30 05 01, **E-mail:** mehrojbo@mail.ru.

69.Юнусова Махбуба Махмуродовна – к.э.н., доцент. Заведующая отделом Стратегического планирования, моделирования и макроэкономического прогнозирования Государственного учреждения “Научно исследовательского института экономики” при Министерстве экономического развития и торговли Республики Таджикистан. **Адрес:** 734042, г. Душанбе, ул. Айни 14а. **Тел.:** (+992)93-444-54-99. **E-mail:** yu_Mahbuba@mail.ru

70.Юнусова Фотимахон Муталибовна - ассистент кафедры маркетинг-агробизнеса Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, улица 17, корпус 1 **E-mail:** dildora.kodirova1999@mail.ru, **Тел.:** (+992) 927-52-22-44,

71.Ашуров Ихтиёр Саидович - доктор экономических наук, профессор Академии управления при Президенте Республики Таджикистан. **Адрес:** 734003, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саид Носир, 33. **Тел.:** (+992) 905-55-77-88; **E-mail:** ikhtiyor.ashurov@inbox.ru.

Тохирзода Бехруз Тохир - кандидат экономических наук, доцент кафедры налога и налогообложения Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 735140, г. Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни 67. **Тел.:** (+992) 902-41-41-41; **E-mail:** tohirjonov1990@mail.ru

72.Кодирзода Хушшед Кодир – доктор экономических наук, проректор по науке Дангаринского государственного университета, **Адрес:** 735320, г. Дангара, ул. Маркази 25. **E-mail:** andoz-73@mail.ru. **Тел.:** (+992) 874 34 85 58

Кабирзода Шамсулло Кабир – соискатель кафедры налогообложение и страхование Таджикского государственного финансово-экономического университета. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. **E-mail:** Shamsullo-80@mail.ru. **Тел.:** (+992) 988 42 11 11

73.Раджабов Раджаб Кучакович - д.э.н., профессор Таджикского государственного университета коммерции, Душанбе, Республика Таджикистан. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Дехоти 1/2. **Тел.:** (+992) 934-44-41-07, **E-mail:** drarjab@mail.ru

Окилзода Навраста Окил - старший преподаватель кафедры экономики и управления Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121. **Тел.:** (+992) 938-15-18-00. **E-mail:** navrasta84@gmail.com

74.Раунов Комилджон Самиевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры международного туризма, ГУ “Международный институт Худжанда” при ГУ “МУТПТ”. **Тел.:** (+992) 92-800-05-15; **E-mail:** komiljon001@mail.ru

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН	ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ
1. Маводи ба нашр пешниҳодшаванда бояд асли буда, дар дигар маҷаллаҳо нашр нагардида бошад. Мавод дар асоси адабиёти илмӣ муосир бо назардошти навиғониҳои илмӣ коркард гардида бошад. 2. Муаллиф(он) ба идораи маҷалла 2 нусхаи мақоларо ба суроғи 734061, ш. Душанбе, к. Дехотӣ 1/2 оварда мерасонад, инчунин шакли электронии маводро ба почтаи электронии vestnik-tsuc@mail.ru мефиристад. 3. Маълумот оид ба муаллиф(он) дар охири мақола бо забони русӣ ба таври зерин оварда мешавад: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷодагон, доцент, Тажикский давлатӣ университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: zoir1978@gmail.com. 4. Насаб ва номи муаллиф (Фамилия И.О.), номи мақола, фишӯрдаи мақола (то 600 калима), вожаҳои калидӣ (7-10 калима), рӯйхати адабиёти истифодашуда (то 10 номгӯй). 5. Ҳаҷми мақола (хуруфчинии компютерӣ) на зиёда аз 0,5 ҷ.ҷ. (8 саҳ.) бо назардошти шакли А4, ҷадвалҳо ва расмҳо. 6. Мақола дар шакли MS Word, шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1. Сохти саҳифа: боло ва поён -2 см, рост -1,5 см, ҷаф -3 см. 7. Ҷадвалҳо, расмҳо ва схемаҳо бояд ғайриранга, дорои рақам ва ном бо нишондоди сарчашма, амсоли [12, с. 77] коркард шаванд. 8. Барои ҷадвал ва расмҳо шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1 истифода бурда шаванд. 9. Воҳидҳои ченак ба таври зайл (м, кг, сомони ва ғ.), сол монанди «с.» навишта мешавад. 10. Нохунаҳои китобӣ («») истифода бурда шаванд. Тире бошад (–) ва дефис (-) истифода шаванд. 11. Рӯйхати адабиёт дар охири саҳифа оварда шуда, дар матни мақола истинод дода мешавад. Адабиёти аз забонҳои хориҷа истифодашударо ба забони аслиаш гузошта мешавад ё тарҷума намуда калимаи «тарҷума» илова карда мешавад. 12. Номҳои ширкатҳои хориҷӣ, институтҳои молиявӣ бо ҳарфҳои лотинӣ, бе истифода аз нохунак ва шакли сиёҳ навишта мешавад. Баъди истифодаи насаби олимони хориҷӣ, роҳбарони ширкатҳо хангоми истинод надодан, дар кавс бо ҳарфҳои лотинӣ навишта мешавад. 13. Маводҳо (мақолаҳо)-и дорои дараҷаҳои «махфӣ» ё «барои истифодаи хидматӣ» дар маҷалла нашр карда намешавад. <i>Дар ҳолати зарурӣ ҳайати таҳририя ҳуқуқ доранд, ки ҳаҷми мақоларо то андозаи даркорӣ кӯтоҳ намояд.</i>	1. Материал, предлагаемый для публикации, должен быть оригинальным, не опубликованным ранее в других изданиях, написан в контексте современной научной литературы и содержать очевидный элемент создания нового знания. 2. Автор(ы) присылают в редакцию 2 экземпляра статьи (подписанной автором) в печатном и в электронном виде по (электронной) почте для иногородних авторов по адресу: 734061 Душанбе, ул. Дехоти 1/2, E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; 3. Информация об авторе(ах) оформляется следующим образом: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷодагон, доцент, Тажикский давлатӣ университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: : zoir1978@gmail.com 4. Фамилия и инициалы (Фамилия И.О.), название статьи, краткая аннотация статьи (до 600 печ. знаков), ключевые слова (7-10 слов), библиографический список, на который дана ссылка в тексте статьи (до 10 наименований). 5. Объем статьи не должен превышать 0,5 п.л. (1800 п. знаков -8 стр.) компьютерного текста формата А4, включая таблицы, список литературы и рисунки (схемы). 6. Файлы с текстом статьи и сведениями об авторе оформляются в формате MS Word, шрифт – Times New Roman, размер-12 пт, интервал- 1. Поля: верхнее, нижнее – 2 см, правое -1,5 см, левое – 3 см. 7. Таблицы, рисунки и схемы должны быть: черно-белыми, пронумерованы и озаглавлены, снабжены ссылками на источники, например, [12, с. 77]. 8. Для оформления таблиц и рисунков необходимо использовать следующие параметры: шрифт- Times New Roman (TJ), размер – 12 пт, интервал – 1. 9. Обозначения единиц измерения различных величин (м, кг, сомони и т.д.), сокращениями типа «г.» (год). 10. При использовании в тексте кавычек используется типографские кавычки («»). Тире обозначается символом «–» (длинное тире); дефис «-». 11. Библиографический список приводится в порядке упоминания в конце статьи. Ссылки на иностранные источники даются на иностранном языке и сопровождаются, в случае перевода на таджикский или русский язык, с указанием на перевод. 12. Названия зарубежных компаний, финансовых институтов приводятся в тексте латинскими буквами без кавычек и выделений. После упоминания в тексте фамилий зарубежных ученых, руководителей компаний и т.д. на русском языке, в круглых скобках приводится написание имени и фамилии латинскими буквами, если за этим не следует ссылка на работу зарубежного автора. 13. Материалы (статьи), содержащие информацию с грифом «Секретно» или «Для служебного пользования» не могут быть опубликованы в данном журнале. <i>Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать объем статьи, подвергая их редакционной правке.</i>

ҚОИДАҲОИ ҚАБУЛИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА БА ИДОРАИ МАЧАЛЛА	ПОРЯДОК ПОЛУЧЕНИЯ ПОСТУПИВШИХ В РЕДАКЦИЮ МАТЕРИАЛОВ
Ҳангоми қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, баъди баррасии ҳайати таҳририя барои тақриз ба мутахассиси соҳа супорида мешавад. Баъди гирифтани тағризи ғайриқаноатбахш мақола ба муаллиф барои баргараф намудани камбудихо баргардонида мешавад. Муаллиф метавонад дар муддати 15 рӯз аз ҳолати мақолаи худ тариқи телефонҳои (+992 37) 234 85 44 ё почтаҳои электронии vestnik-tsuc@mail.ru, drrajab@mail.ru хабардор шавад. Дар ҳолати мақолаи бори дувум аз ҷониби муаллиф коркардшудаи қобили қабул бошад, мақола барои чоп бори дувум қабул карда мешавад.	По получении статья регистрируется, рассматривается редакционной коллегией и направляется на рецензию специалистам по данной тематике. При получении отрицательных отзывов - статья передается автору для доработки. Автор может узнать результаты рецензирования в течение 15 дней и о судьбе своей статьи позвонив в редакцию по тел. (+992 37) 234 85 44; или прислав запрос по электронной почте в редакцию E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru. Если переработанная автором с учетом принципиальных замечаний рецензента и редакции, статья удовлетворяет требования опубликования, она принимается обратно редакцией журнала.
ҚОИДАҲОИ ТАҚРИЗ ШУДАНИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА	ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ РУКОПИСИ СТАТЬИ
Ҳар як мақолае, ки ба идораи маҷаллаи «ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН» ворид мегардад, ҳатман тақриз мешавад. Ин раванд ба муаллиф ва барои муқарризон махфӣ боқӣ мемонад. Ба сифати муқарриз идораи маҷалла аз ҳисоби ҳайати таҳририя ва берун аз онро ҷалб менамояд. Бояд муқарриз дорои унвони илмӣ номзади илм ё доктори илми иқтисодӣ, ва дар ҳолати зарурӣ таҷрибаи баланд дар соҳаи иқтисодиёт дошта бошад. 1. Баъди қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, ҳайати таҳририя баррасӣ менамоянд, баъдан ба муқарризи соҳавӣ фиристода мешавад. Муқарриз бояд аз рӯи хусусиятҳои зерин арзёбӣ намояд: - сатҳи илмӣ мавод; - муҳимияти масъалагузорӣ; - навлонӣ ва иттилоотӣ; - мувофиқати микдор оид ба интиҳоби мавзӯ ва талаботи таҳририя. 2. Мақола аз ҷониби муқарриз дар муддати 15 рӯзи корӣ баррасӣ мегардад ва тавассути мактуб ба шакли тақриз ба идораи маҷалла бо назардошти талаботҳои зерин баргардонида мешавад: - мавҷудияти хатогиҳо ва плагиат; - маводро чоп кардан мумкин аст ё не; - мавод бори дувум ба тақриз фиристода шавад ё не (бо нишондоди муқарризони мавҷуда); - мавод рад карда шавад (бо пешниҳоди раддия). 3. Ҳангоми ба даст овардани пешниҳоди мусбӣ «баъди коркард нашр карда шавад...» бояд иловаҳо қайд карда шавад (қайдҳо характери пешниҳодотӣ дошта бошанд). 4. Дар ҳолати мувофиқ набудани пешниҳоди муқарриз бо муаллиф, муаллиф метавонад ба идораи маҷалла ҷавоби аргументӣ пешниҳод намояд. Мақола бо тағйиротҳои дар асоси қайдҳо тақроран ба муқарриз фиристода мешавад. Агар дар ин ҳолат фикру андешаҳои муаллиф ва муқарриз мувофиқ ояд, мақола ба нашр пешниҳод карда мешавад.	Каждая статья, предоставленная в редакцию журнала «ВЕСТНИК ГОСУДАРСТВЕННОГО ТАДЖИКСКОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ» проходит процедуру обязательного рецензирования. Эта процедура анонимна и для автора, и для рецензента. В качестве рецензентов редакция журнала привлекает членов редакционной коллегии, а также внешних экспертов из числа ученых и специалистов. Рецензент должен иметь ученую степень кандидата, либо доктора экономических наук или опыт практической работы по данному направлению. 1. После получения статьи редакцией она регистрируется, рассматривается редколлекцией и направляется на рецензию специалистам по соответствующему профилю. Рецензент должен оценить: - научный уровень материала; - актуальность освещаемых вопросов; - новизну и информационность. - соответствие объема выбранной темы требованиям редакции. 2. В течение 15 рабочих дней статья должна быть рассмотрена рецензентом и его письменный отзыв должен быть оформлен в виде рецензии, которая должна отвечать следующим требованиям: - замечания и недоработки, нет ли элементов плагиата - следует ли материал опубликовать; - вернуть ли автору (авторам) для доработки; - направить ли материал на дополнительное рецензирование (с указанием возможных рецензентов); - или отклонить материал как непригодный для публикации (с обоснованием мотивации отказа). 3. При рекомендации «опубликовать материал после доработки...» должны быть указаны замечания (требования к данному материалу), которые являются обязательными, с точки зрения рецензента, и замечания, которые могут рассматриваться, как пожелания. 4. В случае несогласия с мнением рецензента автор статьи имеет право предоставить аргументированный ответ в редакцию журнала. Статья с изменениями на основе замечаний повторно направляется для согласования рецензенту. Если переработанная автором статья и одобренная рецензентом удовлетворяется требованиям редакционной коллегии, она публикуется в журнале.

Шартнома КИЭ №56-02-2014
доир ба ворид намудани маҷалла ба
ИИБР

Шаҳодатномаи Вазорати
фарҳанги ҶТ дар бораи сабти номи
ташкилоти таъбу нашр – №0146/мч аз
26 майи соли 2011

Индекси обунашавӣ дар
фехрасти «Почтаи тоҷик» - 77734

Шаҳодатнома дар бораи
бақайдгирии давлатии захираи
иттилоотӣ ММП - №1121300264 аз 10
майи соли 2013

Шакли электронии маҷала дар
сомонаи www.payom.ddtt.tj ҷой дода
шудааст

Договор с НЭБ №56-02-2014 о
включении журнала в
РИНЦ

Свидетельство Министерства
культуры РТ о регистрации– №0146/мч
от 26 мая 2011 года

Индекс подписания в
«Почтаи тоҷик» - 77734

Свидетельство о государственной
регистрации информационного ресурса
НПЦ - №1121300264 от 10 мая 2013 года

Электронная версия опубликована
на сайте www.payom.ddtt.tj

МАСЪУЛИЯТ ОИД БА МУҲТАВО ВА САҲЕҲИЯТИ ИТТИЛООТИ ДАР
МАҚОЛАҲО ИСТИФОДАШУДАРО ДАР МАҶАЛЛАИ МАЗКУР (ПАЁМ) БА
МУАЛЛИФ ВОГУЗОР КАРДА МЕШАВАД

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОТНОСИТЕЛЬНО
СОДЕРЖАНИЯ И ДОСТОВЕРНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ
ИНФОРМАЦИИ НЕСЕТ АВТОР СТАТЬИ В ДАННОМ ЖУРНАЛЕ (ВЕСТНИК)

Маълумот барои тамос:

Сармуҳаррир: Назарзода Хайрулло Холназар,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Ҷонишини сармуҳаррир: Машокиров Ҷамшед Неъматуллоевич,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Котиби масъул: Амонов Саҳбон Сарватҷонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Контактная информация:

Главный редактор журнала: Назарзода Хайрулло Холназар,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Зам. гл. редактора журнала: Машокиров Джамшед Неъматуллоевич,
тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Ответственный секретарь журнала: Амонов Саҳбон Сарватҷонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Подписано в печать 31.03.2026. Бумага офсетная
Формат 60х84 1/8. Печат офсетная. Усл. печ. л.38,4

«Точир»,
г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2,
